Lisânu'l-Acem

FERHENG-İ ŞUʿÛRÎ

ŞUʿÛRÎ HASAN EFENDİ

2. CİLT

[پا] [دو موي]

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 126

Edebiyat ve Sanat Serisi	: 29
Sözlük Dizisi	: 3
Kitabın Adı	: Lisânu'l-Acem FERHENG-İ ŞUʿÛRÎ
Müellifi	: Şuʿûrî Hasan Efendi (ö. 1693-94)
Özgün Dili	: Farsça, Osmanlıca
Yayına Hazırlayan	: Prof. Dr. Ozan Yılmaz Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Öğretim Üyesi
Editör	: Prof. Dr. Derya Örs
Arşiv Kayıt	: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Esad Efendi nr. 3239, 3240, 3241, 3242 İbrahîm Müteferrika Matbaası, 2 cilt, İstanbul 1742
Son Okuma	: İsmet İpek, Fatih Kablan
Kitap Tasarım	: Yüksel Yücel
Baskı	: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş. Dudullu OSB 1. Cadde No. 16 Ümraniye / İstanbul Tel: 03 44 444 www.bilnet.net.tr / Sertifika No. 42716
Baskı Yeri ve Yılı	: İstanbul 2019
Baskı Miktarı	: 1. Baskı, 1000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record
Şuʿûrî Hasan Efendi
Ferheng-i Şuʿûrî, *Lisânu'l-Acem*
1. Edebiyat, 2. Türk Edebiyatı, 3. Fars Dili, 4. Sözlük, 5. Şuʿûrî Hasan Efendi
ISBN: 978-975-17-4183-7 (Takım), 978-975-17-4190-5 (2. Cilt)

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.
Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

LİSÂNU'L-ACEM

FERHENG-İ ŞU'ÛRÎ

ŞU'ÛRÎ HASAN EFENDİ
(ö. 1693-94)

2. CİLT

[پا] [دو موي]

Hazırlayan
Ozan Yılmaz

Editör
Derya Örs

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

İÇİNDEKİLER

Bābu'l-bā'i'l-fārsiyyi'l-meftūḥa 971
maʿa'l-elif 971
maʿa'l-bā'i'l-muvaḥḥade 975
maʿa't-tā'i'l-muşennāt 978
maʿa'l-cīm 983
maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme 984
maʿa'd-dāli'l-muhmele 986
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 994
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 1006
maʿa'z-zā'i'l-fārsī 1010
maʿa's-sīni'l-muhmele 1011
maʿa'ş-şīni'l-muʿceme 1014
maʿa'l-ġayni'l-muʿceme 1019
maʿa'l-fā 1020
maʿa'l-ḳāf 1020
maʿa'l-kāf 1021
maʿa'l-kāfi'l-fārsī 1026
maʿa'l-lām 1030
maʿa'l-mīm 1032
maʿa'n-nūn 1036
maʿa'l-vāv 1056
maʿa'l-hā 1060
maʿa'l-yā'i't-taḥtānī 1087
Bābu'l-bā'i'l-fārsiyyi'l-meksūre 1093
maʿa'l-elif 1093
maʿa't-tā'i'l-muşennāt 1094
maʿa'l-cīm 1095
maʿa'l-ḫā 1096
maʿa'd-dāli'l-muhmele 1097
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 1100
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 1103
maʿa's-sīni'l-muhmele 1104
maʿa'ş-şīni'l-muʿceme 1105
maʿa'l-fā 1107
maʿa'l-kāf 1107
maʿa'l-kāfi'l-fārsī 1110
maʿa'l-lām 1110
maʿa'l-mīm 1111
maʿa'n-nūn 1113
maʿa'l-vāv 1117
maʿa'l-hā 1119
maʿa'l-yā 1125
Bābu'l-bā'i'l-fārsiyyi'l-mażmūme 1127
maʿa'l-elif 1127
maʿa'l-bā 1128
maʿa't-tā'i'l-muşennāt 1129
maʿa'l-cīm 1130
maʿa'l-ḫa'i'l-muʿceme 1131
maʿa'd-dāli'l-muhmele 1132
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 1133
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 1135
maʿa'z-zā'i'l-fārsī 1136
maʿa's-sīni'l-muhmele 1137
maʿa'ş-şīni'l-muʿceme 1137
maʿa'l-ġayni'l-muʿceme 1139
maʿa'l-fā 1139
maʿa'l-kāf 1140
maʿa'l-kāfi'l-fārsī 1143

maʿa'l-lām 1144
maʿa'l-mīm 1145
maʿa'n-nūn 1146
maʿa'l-vāv 1149
maʿa'l-hā 1150
maʿa'l-yā 1155
Bābu't-tā'i'l-meftūḥa 1156
maʿa'l-elif 1156
maʿa'l-bā'i'l-muvaḥḥade 1160
maʿa't-tā'i'l-muşennāt 1164
maʿa'l-cīm 1167
maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme 1169
maʿa'd-dāli'l-muhmele 1170
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 1175
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 1183
maʿa'z-zā'i'l-fārsī 1186
maʿa's-sīni'l-muhmele 1187
maʿa'ş-şīni'l-muʿceme 1189
maʿa'l-ʿayni'l-muhmele 1193
maʿa'l-ġayni'l-muʿceme 1194
maʿa'l-fā 1195
maʿa'l-ḳāf 1197
maʿa'l-kāf 1197
maʿa'l-kāfi'l-fārsī 1205
maʿa'l-lām 1210
maʿa'l-mīm 1214
maʿa'n-nūn 1216
maʿa'l-vāv 1229
maʿa'l-hā 1233
maʿa'l-yā'i't-taḥtānī 1253
Bābu't-tā'i'l-meksūre 1257
maʿa'l-elif 1257
maʿa'l-bā 1258
maʿa't-tā 1259
maʿa'l-cīm 1260
maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme 1260
maʿa'd-dāli'l-muhmele 1261
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 1261
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 1266
maʿa'z-zā'i'l-fārsī 1268
maʿa's-sīni'l-muhmele 1268
maʿa'ş-şīni'l-muʿceme 1269
maʿa'l-ġayni'l-muʿceme 1270
maʿa'l-ḳāf 1271
maʿa'l-kāf 1272
maʿa'l-kāfi'l-fārsī 1273
maʿa'l-lām 1274
maʿa'l-mīm 1274
maʿa'n-nūn 1275
maʿa'l-vāv 1277
maʿa'l-hā 1278
maʿa'l-yā 1280
Bābu't-tā'i'l-mażmūme 1281
maʿa'l-elif 1281
maʿa'l-bā 1282
maʿa't-tā 1283
maʿa'l-cīm 1284
maʿa'd-dāli'l-muhmele 1285
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 1288
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 1290
maʿa'z-zā'i'l-fārsī 1292
maʿa's-sīni'l-muhmele 1293
maʿa'ş-şīni'l-muʿceme 1293
maʿa'l-ġayni'l-muʿceme 1295
maʿa'l-fā 1296
maʿa'l-ḳāf 1296

maʿa'l-kāf 1297
maʿa'l-kāfi'l-fārsī 1300
maʿa'l-lām 1301
maʿa'l-mīm 1302
maʿa'n-nūn 1303
maʿa'l-vāv 1307
maʿa'l-hā 1308
maʿa'l-yā'i't-taḥtānī 1313
Bābu'ṣ-ṣā'i'l-müṣelleṣeti'l-meftūḥa 1316
maʿa'l-elif 1316
maʿa'l-bā 1316
maʿa't-tā'i'l-muṣennāt 1317
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 1317
maʿa'n-nūn 1318
maʿa'l-hā 1318
Bābu'ṣ-ṣā'i'l-muṣelleṣeti'l-
mażmūme 1319
Bābu'l-cīmi'l-meftūḥa 1319
maʿa'l-elif 1319
maʿa'l-elif 1319
maʿa'l-bā 1321
maʿa't-tā 1324
maʿa'l-cīm 1326
maʿa'l-ḫā 1326
maʿa'd-dāli'l-muhmele 1327
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 1330
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 1334
maʿa's-sīni'l-muhmele 1336
maʿa'ş-şīni'l-muʿceme 1337
maʿa'l-ʿayni'l-muhmele 1339
maʿa'l-ġayni'l-muʿceme 1339
maʿa'l-fā 1340
maʿa'l-ḳāf 1340
maʿa'l-kāf 1341
maʿa'l-kāfi'l-fārsī 1343
maʿa'l-lām 1344
maʿa'l-mīm 1346
maʿa'n-nūn 1347
maʿa'l-vāv 1353
maʿa'l-hā 1354
maʿa'l-yā'i't-taḥtānī 1361
Bābu'l-cīmi'l-meksūre 1364
maʿa'l-elif 1364
maʿa'l-bā'i'l-muvaḥḥade 1364
maʿa't-tā'i'l-muṣennāt 1365
maʿa'l-cīm 1365
maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme 1366
maʿa'd-dāl 1366
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 1367
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 1368
maʿa'l-ġayni'l-muʿceme 1369
maʿa'l-kāfi'l-fārsī 1369
maʿa'l-lām 1370
maʿa'n-nūn 1371
maʿa'l-vāv 1372
maʿa'l-hā 1372
maʿa'l-yā 1373
maʿa'l-elif 1374
maʿa'l-bā 1374
maʿa't-tā'i'l-muṣennāt 1375
maʿa'l-cīm 1376
maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme 1377
maʿa'd-dāli'l-muhmele 1377
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 1379
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 1380
maʿa'ş-şīni'l-muʿceme 1382

maʿa'l-ġayni'l-muʿceme 1383
maʿa'l-ḳāf 1383
maʿa'l-kāf 1384
maʿa'l-kāfi'l-fārsī 1385
maʿa'l-lām 1385
maʿa'l-mīm 1386
maʿa'n-nūn 1387
maʿa'l-vāv 1389
maʿa'l-hā 1389
maʿa'l-yā 1394
Bābu'l-cīmi'l-fārsiyyi'l-meftūḥa 1395
maʿa'l-elif 1395
maʿa'l-bā'i'l-muvaḥḥade 1397
maʿa't-tā'i'l-muṣennāt 1399
maʿa'l-cīm 1401
maʿa'l-cīmi'l-fārsī 1402
maʿa'l-ḥā'i'l-muʿceme 1402
maʿa'd-dāli'l-muhmele 1406
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 1409
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 1413
maʿa'z-zā'i'l-fārsī 1415
maʿa's-sīni'l-muhmele 1416
maʿaş-şīni'l-muʿceme 1418
maʿa'l-ġayni'l-muʿceme 1420
maʿa'l-ḳāf 1421
maʿa'l-kāf 1422
maʿa'l-kāfi'l-fārsī 1428
maʿa'l-lām 1430
maʿa'l-mīm 1433
maʿa'n-nūn 1437
maʿa'l-vāv 1446
maʿa'l-hā 1449
maʿa'l-yā'i't-taḥtānī 1461
Bābu'l-Cīmi'l-Fārsiyyi'l-Meksūre 1463
maʿa'l-elif 1463
maʿa't-tā 1464
maʿa'l-cīm 1464
maʿa'l-ḥā'i'l-muhmele 1465
maʿa'l-ḥā'i'l-muʿceme 1465
maʿa'd-dāli'l-muhmele 1466
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 1466
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 1467
maʿaş-şīni'l-muʿceme 1468
maʿa'l-ġayni'l-muʿceme 1469
maʿa'l-kāf 1469
maʿa'l-kāfi'l-fārsī 1470
maʿa'l-lām 1471
maʿa'l-mīm 1472
maʿa'n-nūn 1472
maʿa'l-vāv 1474
maʿa'l-hā 1475
maʿa'l-yā'i't-taḥtānī 1477
Bābu'l-cīmi'l-fārsiyyi'l-mażmūme 1478
maʿa'l-elif 1478
maʿa'l-bā 1478
maʿa't-tā'i'l-muṣennāt 1479
maʿa'l-cīm 1480
maʿa'l-ḥā'i'l-muʿceme 1480
maʿa'd-dāli'l-muhmele 1481
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 1481
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 1483
maʿa'z-zā'i'l-fārsī 1483
maʿaş-şīni'l-muʿceme 1484
maʿa'l-ġayni'l-muʿceme 1484
maʿa'l-ḳāf 1485
maʿa'l-kāf 1485

maʿa'l-kāfi'l-fārsī 1487
maʿa'l-lām 1489
maʿa'l-mīm 1490
maʿa'n-nūn 1491
maʿa'l-vāv 1494
maʿa'l-hā 1495
maʿa'l-yā'i't-taḥtānī 1497
Bābu'l-ḥā'i'l-muhmeleti'l-meftūḥa 1498
maʿa'l-elif 1498
maʿa'l-bā'i'l-muvaḥḥade 1500
maʿa't-tā'i'l-muṣennāt 1501
maʿa'l-cīm 1502
maʿa'd-dāli'l-muhmele 1502
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 1503
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 1504
maʿa'ş-şīni'l-muʿceme 1504
maʿa'l-fā 1505
maʿa'l-ḳāf 1506
maʿa'l-kāf 1506
maʿa'l-lām 1507
maʿa'l-mīm 1508
maʿa'n-nūn 1509
maʿa'l-vāv 1510
maʿa'l-hā 1511
maʿa'l-yā 1512
Bābu'l-ḥā'i'l-meksūre 1513
maʿa'l-bā 1513
maʿa'r-rā 1513
maʿa'z-zā 1514
maʿa'l-mīm 1515
maʿa'n-nūn 1515
maʿa'l-hā 1516
maʿa'l-yā 1516
Bābu'l-ḥā'i'l-mażmūme 1517
maʿa'l-elif 1517
maʿa'l-bā 1517
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 1518
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 1518
maʿa'ş-şīni'l-muhmele 1519
maʿa'ş-şīni'l-muʿceme 1519
maʿa'l-mīm 1520
maʿa'n-nūn 1520
maʿa'l-hā 1521
maʿa'l-yā'i't-taḥtānī 1521
Bābu'l-ḫā'i'l-meftūḥa 1522
maʿa'l-elif 1522
maʿa'l-bāi'l-muvaḥḥade 1524
maʿa't-tā'i'l-muṣennāt 1527
maʿa'l-cīm 1529
maʿa'l-ḫā 1531
maʿa'd-dāli'l-muhmele 1532
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 1536
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 1548
maʿa'ş-şīni'l-muhmele 1552
maʿa'ş-şīni'l-muʿceme 1555
maʿa'ṭ-ṭā'i'l-muhmele 1561
maʿa'l-fā 1562
maʿa'l-ḳāf 1563
maʿa'l-kāf 1565
maʿa'l-kāfi'l-fārsī 1570
maʿa'l-lām 1573
maʿa'l-mīm 1577
maʿa'n-nūn 1580
maʿa'l-vāv 1592
maʿa'l-hā 1597
maʿa'l-yā'i't-taḥtānī 1619

Bābu'l-ḫā'i'l-meksūre 1622
maʿa'l-elif 1622
maʿa'l-bā'i'l-muvaḥḥade 1623
maʿa't-tā'i'l-muṣennāt 1623
maʿa'l-cīm 1625
maʿa'd-dāli'l-muhmele 1625
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 1627
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 1630
maʿa's-sīni'l-muhmele 1630
maʿaş-şīni'l-muʿceme 1631
maʿa'ṣ-ṣādi'l-muhmele 1633
maʿa'l-fā 1634
maʿa'l-ḳāf 1634
maʿa'l-kāf 1635
maʿa'l-kāfi'l-fārsī 1636
maʿa'l-lām 1637
maʿa'l-mīm 1638
maʿa'n-nūn 1641
maʿa'l-vāv 1643
maʿa'l-hā 1644
maʿa'l-yā'i't-taḥtānī 1648
Bābu'l-ḫā'i'l-mažmūme 1649
maʿa'l-elif 1649
maʿa'l-bā'i'l-muvaḥḥade 1652
maʿa't-tā'i'l-muṣennāt 1654
maʿa'l-cīm 1655
maʿa'l-cīmi'l-fārsī 1656
maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme 1656
maʿa'd-dāli'l-muhmele 1657
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 1660
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 1665
maʿa's-sīni'l-muhmele 1666
maʿaş-şīni'l-muʿceme 1667
maʿa'l-ḳāf 1669
maʿa'l-kāf 1669
maʿa'l-kāfi'l-fārsī 1672
maʿa'l-lām 1674
maʿa'l-mīm 1676
maʿa'n-nūn 1678
maʿa'l-vāv 1686
maʿa'l-hā 1688
maʿa'l-yā'i't-taḥtānī 1698
Bābu'd-dāli'l-muhmeleti'l-meftūḥa 958
maʿa'l-elif 1701
maʿa'l-bā'i'l-muvaḥḥade 1705
maʿa't-tā'i'l-muṣennāt 1707
maʿa'l-cīm 1712
maʿa'l-cīmi'l-fārsī 1713
maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme 1713
maʿa'd-dāli'l-muhmele 1715
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 1723
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 1735
maʿa'z-zā'i'l-fārsī 1737
maʿa's-sīni'l-muhmele 1738
maʿaş-şīni'l-muʿceme 1741
maʿa'l-ġayni'l-muʿceme 1745
maʿa'l-fā 1746
maʿa'l-ḳāf 1747
maʿa'l-kāfi'l-ʿarabī 1748
maʿa'l-kāfi'l-fārsī 1752
maʿa'l-lām 1754
maʿa'l-mīm 1758
maʿa'n-nūn 1762
maʿa'l-vāv 1776
maʿa'l-hā 1778

maʿa'l-yā'i't-taḥtānī 1801
Bābu'd-dāli'l-muhmeleti'l-meksūre 1808
maʿa'l-elif 1808
maʿa'l-bā'i'l-muvaḥḥade 1810
maʿat't-tā'i'l-muṣennāt 1811
maʿa'l-cīm 1812
maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme 1813
maʿa'd-dāli'l-muhmele 1814
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 1817
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 1822
maʿa's-sīni'l-muhmele 1825
maʿa'ş-şīni'l-muʿceme 1826
maʿa'l-ġayni'l-muʿceme 1827
maʿa'l-fā 1828
maʿa'l-ḳāf 1828
maʿa'l-kāf 1829
maʿa'l-kāfi'l-fārsī 1830
maʿa'l-lām 1832
maʿa'l-mīm 1833
maʿa'n-nūn 1836
maʿa'l-vāv 1841
maʿa'l-hā 1842
maʿa'l-yā 1849
Bābu'd-dāli'l-muhmeleti'l-mażmūme 958
maʿa'l-elif 1851
maʿa'l-bā'i'l-muvaḥḥade 1851
maʿa't-tā'i'l-muṣennāt 1852
maʿa'l-cīm 1853
maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme 1855
maʿa'd-dāli'l-muhmele 1856
maʿa'r-rā'i'l-muhmele 1858
maʿa'z-zā'i'l-muʿceme 1860
maʿa'z-zā'i'l-fārsī 1864
maʿa's-sīni'l-muhmele 1865
maʿa'ş-şīni'l-muʿceme 1865
maʿa'l-ġayni'l-muʿceme 1866
maʿa'l-fā 1868
maʿa'l-kāf 1869
maʿa'l-kāfi'l-fārsī 1869
maʿa'l-lām 1870
maʿa'l-mīm 1871
maʿa'n-nūn 1874
maʿa'l-vāv 1875
maʿa'l-hā 1879
maʿa'l-yā'i't-taḥtānī 1881
1889

(222ᵃ)

باب الباء الفارسی المفتوحه

[BĀBU'L-BĀ'İ'L-FĀRSİYYİ'L-MEFTŪḤA]

مع الالف

[maʿa'l-elif]

پا [pā]: Beş maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf "ayak" maʿnāsına. Ḥarf-i yā-yı taḥtānī ile پای [pāy] dahi derler.

Ṣānī, tāb ve ṭāḳat maʿnāsına. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

شاد باش ای شه پر دل که ندارد پایت
دشمن ار خود به مثل رستم دستان باشد

(Ey yürekli padişah! Rahat ol! Düşman, Rüstem-i Destān kadar kuvvetli olsa bile sana güç yetiremez.)

Ṣāliş, muḳāvemet maʿnāsına. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

گر سر برآورد چو کدو با تو بدسکال
تیغ قضا همی کندش چون چنار پای

(Kötü düşünceli düşman sana kabak gibi baş kaldırırsa, kaza kılıcı çınar gibi onun karşısında durur.)

Rābiʿ, iz ki پی [pey] dahi derler.

Ḫāmis, bahāne maʿnāsına mervīdir.

پاتشگا [pātişgā]: Kesr-i **(222ᵇ)** tāʾ-i müşennāt ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Bādincān ki maʿrūftur.

پاتنگا [pātingā]: Kesr-i tāʾ-i müşennāt, sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Bu dahi bādincāndır. باتنگان [bātingān] dahi derler. Taʿrīb olunup بادنجان [bādincān] dediler. Şāʿir, beyt:

چنان بودست دانش هیچ دانا
که باتنگا نمی داند ز آبا

(İlim öyle bir hale gelmiş ki hiçbir bilgin çorbadan patlıcanı ayıramıyor.)

پاتوا [pā-tuvā]: Żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Ayak dolağı ki پاتابه [pā-tābe] dahi derler.

پادشا [pādşā]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Pādişāh demektir. Kesr-i dāl ile okuyan, lafẓ-ı mürekkeb olup maʿnāsından bī-ḫaberdir. Zīrā پاد [pād] ile شاه [şāh]tan mürekkebdir. Pād nigehbān, buzurg, cihānbān ve dāfiʿ-i żarar maʿnāsınadır. Keẕā fī-*İcmāli Ḥüseynī* ve'ż-*Żamīri'd-Düstūr* ve'l-*Maḥmūdī* ve ġayrihim. Ve şāh, ṣāḥib ve aṣıl maʿnāsınadır. Maʿnā-yı terkīb, ṣāḥib-i cihān demek olur. Pādşā پادشاه [pād-şāh] lafẓından muraḫḫamdır. Şāʿir, beyt:

که من تا ترا دیدم ای جان من
نِیَم پادشا بر دل خویشتن

(A benim canım! Ben seni gördüğümden beri kendi gönlüme hükmedemiyorum.)

پارسا [pārsā]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Zāhid, ʿābid, pākīze, pāk-dāmen, tezkiye olunmuş şāhid, ḥelālzāde, şuġle müstaʿcil ve kār-güẕār maʿnālarına. Miṣāl-i zāhid ü ʿābid, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

هر کرا جامه پارسا بینی
پارسا دان و نیک مرد انگار

(Yoksul ve dindar kıyafetli kimi görürsen, onu dindar ve iyi bir adam bil!)

Miṣāl-i pākīze ve ḥelālzāde, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

گر آنها که می گفتمی کردمی
نکو سیرت و پارسا مردمی

(Söylediklerimi yapabilseydim iyi huylu ve dindar bir adam olurdum.)

پازبا [pāzbā]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ve feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Pād-zehr maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

گر کند تأثیر دل را زهر قهر غم به خود
بهر رفعش ساز آن دم ساغر مَی پازبا

(Gamın kahırlı zehri gönlüme etki ederse, onu ortadan kaldırmak için şarap panzehirini hemen yap!)

پاشا [pāşā]: Vezīr, vālī ve vekīl-i devlet. Ve dahi atmaca doğan maʿnāsına ki باشه [bāşe] dahi derler.

پاشنا [pāşnā]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṭḥ-i nūn ile. Ökçe ki پاشنه [pāşine] dahi derler. Mīr Ḫüsrev, meṣnevī:

عملهای جهان بر عکس هم هست
که بر ملکت گدایی را دهد دست

چنین هم دیده ام که افسرده پایی
به تخت زر دریده پاشنایی

(Dünyanın işleri terstir, bir ülkeyi bir dilenciye verebilir. Ayrıca tembel birinin ökçesinin altın tahttayken yırtıldığını da gördüm.)

پالا [pālā]: Dört maʿnāya gelir.

Evvel, esb-i cenīb yaʿnī yedek at. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

نشست از برِ تند پالای خویش
چو خورشید بنمود پهنای خویش

(Atına binince tüm görkemiyle güneş gibi göründü.)

Ṣānī, ṣāf edici. Murād süzgüdür. Lākin bu maʿnāda yalnız istiʿmāl olunmaz, bir kelime ile terkībe muḥtācdır. Şeyḫ Feyżī, beyt:

مست عشقیم و ریاشوی حرم بادهٔ ما
باده پالای درِ میگده سجادهٔ ما

(Aşk sarhoşuyuz! Şarabımız camideki riyayı yıkayıp giderir, seccademiz meyhane kapısındaki şarabı süzer.)

Ṣāliṣ, be-maʿnī-i āvīḫte.

Rābiʿ, be-maʿnī-i feryād. Bu maʿnālar kitāb-ı Zend'den müstaḫrecdir.

پدآسیا [ped-āsiyā]: Sükūn-ı dāl u kesr-i sīn-i mühmeleteyn ile. Değirmen ağacı.

پذیرا [peẕīrā]: Kesr-i ẕāl-ı muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. Ḳabūl edici, yürüyücü, emir tutucu ve söz dinleyici. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پردا [perdā]: Sükūn-ı rā vü feṭḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Be-vezn ü maʿnī-i فردا [ferdā]. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پرده سرا [perde-serā]: Ḥarem kapısında ve mülūk, vüzerā ve kibārın ḫāṣṣ ḫāneleri kapısında olan perde maʿnāsına. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

افلاک را خیام و سراپرده برکنید
زین پس خیام و پرده سرا را چه می کند

(Gökyüzünü otağ ve perde yapmışken bundan sonra otağ ve perdeyi ne yapsın!)

Mevlānā Hātifī, beyt:

ز پرده سرا شد به محفل سرای
بر اورنگ زرین برآراست جای

(Has odasından saray mahfiline gidip altın döşek üstünde yerini hazırlattı.)

پرستا [perestā]: Feṭḥ-i rā vü tā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ile. پرستار [perestār]dan terḫīm olunmuştur. Kul ve cāriyedir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

پرنا [pernā]: Sükūn-ı rā ve feṭḥ-i nūn ile. Bir nevʿ münaḳḳaş dībādır, ġāyet laṭīf ve nāzik olur. پرنو [pernū], پرنون [pernūn] ve پرنیان [perniyān] dahi derler. Üstād Menūçehrī, ḳıṭʿa:

از فروغ گل اگر اهرمن آید بر تو
از پری باز ندانی دو رخ اهرمنا

چونکه زرین قدحی بر کف سیمین صنمی
یا درخشنده چراغی به میان پرنا

(Eğer bir şeytan, gülün parlaklığından renk alıp karşına çıksa, o şeytanın iki yanağını periden ayıramazsın. Sanki gümüş tenli bir güzelin elindeki altın kadehtir ya da ülger kumaşı arasında parıl parıl parlayan bir kandildir.)

Edīb-i Ṣābir, beyt:

به روی و سینه و ساعد خجل شدند از وی
یکی حریر و دوم حله و سیم پرنا **(223[a])**

(Sırasıyla ipek, cennet elbisesi ve ülger kumaşı; sevgilinin yüzü, göğsü ve bileği karşısında utanırlar.)

پروا [pervā]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, ṭāḳat ve ārām.

Ṣānī, دانستن [dānisten]. Bu iki maʿnāya tertīb üzre, ḥazret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, ḳıṭʿa:

هر آن پروانه که شمع ترا دید
شبش خوشتر ز روز آمد به سیما

همی پرّد به گرد شمع حسنت
به روز و شب ندارد هیچ پروا

نمی آرم بیان کردن ازین بیش
بگفتم این قدر باقی تو پروا

(Senin mumunu gören her pervaneye, gecenin yüzü gündüzden daha güzel gelir. O pervane sürekli senin güzellik mumunun etrafında uçar ve gece gündüz şevkini hiç kaybetmez. Bundan daha fazlasını söyleyemeyeceğim, bu kadarı kāfi, gerisini sen zaten biliyorsun.)

Ṣāliṣ, be-maʿnī-i ser ü berg. Seyf-i İsferengī, beyt:

به کوی عاشقان آی ار سر سودای ما داری
دل از جان و جهان برگیر اگر پروای ما داری

(Bize sevdalıysan āşıkların köyüne gel! Bize hevesliysen can ve dünyadan geç!)

Rābiʿ, be-maʿnī-i teveccüh, iltifāt, meyl ve raġbet. Baba Fiġānī, beyt:

فراموشم کند آن دیر پروا
بلای جان مردودم همینست

(O geç ilgi gösteren sevgili beni unuttu. Reddedilmiş canımın belası da budur.)

Baba Fiġānī, beyt:

پروا نمی کنی و به هرکس که دل دهم
چون بیندم به داغ تو سر می دهد مرا

(Sen ilgi göstermiyorsun, oysa ben kime senin açtığın yarayla görünsem benim için baş veriyor.)

Ṣāʿir, beyt:

داد ما آن شوخ بی پروا نداد
بس که بی پرواست داد ما نداد

(O ilgisiz güzel, bize adalet göstermedi. O kadar korkusuz ki bizim hakkımızı vermedi.)

Ḫāmis, be-maʿnī-i mübālāt. Yaʿnī ترس [ters] ve باک داشتن [bāk dāşten]. Mīr Ḫüsrev, beyt:

جوان و شوخ و فراموشکار و بی پرواست
زمان زمان ز منِ خسته دل که یار دهد

(Sevgili ben gönlü yaralıya zaman zaman ihsan ettiğinde çocukça, şuh, unutkan ve korkusuzdur.)

Kemāl İsmāʿīl, beyt:

کمال از عاشقی پروا ندارد
که غیر از سوختن پروا ندارد

(Kemāl āşık olmaktan çekinmiyor, yanmaktan başka korkusu yok!)

Sādis, ferāġat maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

ربود چشم و رخ و زلف آن بت رعنا
یکی قرار و دوم طاقت و سوم پروا

(O güzel putun evvela gözü kararımı, ikinci olarak yanağı gücümü, üçüncü olarak da saçı vazgeçmişliğimi kaptı götürdü.)

Sābiʿ, be-maʿnī-i serāsīme. Şems-i Faḫrī, beyt:

پناه ملک سلیمان شهنشه ایران
که آسمان ز معالئ اوست با پروا

(Süleyman mülkünün sığınağıdır, İran'ın padişahlar padişahıdır. Onun yüceliğiyle gökyüzünün başı dönmüştür.)

Ve dahi āgāh ve āsānī maʿnāsına da resīde-i naẓardır.

پرهٔ آسیا [pere-i āsyā]: Değirmen çarḫı maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

در دهر یک نفس نشده دل رها ز غم
گشتم زبون از پرهٔ آسیای چرخ

(Gönül dünyada bir an olsun gamdan kurtulmadı. Felek değirmeninin döngüsü yüzünden perişan oldum.)

پسا [pesā]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Vilāyet-i Fārs'ta bir şehir adıdır. فسا [fesā] dahi derler ki muʿarrebidir.

پنج پا [penc-pā]: Sükūn-ı nūn, cīm-i mevḳūf ve feṯḥ-i bā'-i Fārsī ile. Yengeç ki خرچنگ[ḫarçeng] dahi derler. ʿArabīde سرطان [sereṭān] dedikleridir. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

جوقی لئیم و یک دو سه کژ سیر و کوژسار
چون پنج پای آبی و چون چارپای خاک

(Alçak bir topluluk... Sudaki yengeç gibi eğri yürüyüşlü ve karadaki dört ayaklılar gibi eğri kafalı birkaç kişiden oluşuyorlar.)

پنج دعا [penc duʿā]: Ey, ṣalāt-ı ḫamse. Keẕā fi'l-*Maḫmūdī*.

پندوا [pendvā]: Sükūn-ı nūn, dāl-ı mevḳūf ve feṯḥ-i vāv ile. Kıcı dedikleri acı ottur. Tenāvül ederler, mezzeden ḫālī değildir.

پهنا [pehnā]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i nūn ile. Ebʿād-ı ṣelāṣeden şol buʿda derler ki ʿArab ارض [arż] der, ʿAcem پهن [pehn] ve Türk "yassı" der. Bu taḳdīrce enine çekilen nesneye "pehnā" denilir. Bu ebyāttan fehm olunur, Ḥakīm Firdevsī, meṣnevī:

چو بشنید شد چون یکی پاره ابر
به سرپوش پولاد و در تنش گبر

(Bunu işitince başındaki çelik miğfer ve bedenindeki zırhla bir parça buluta döndü.)

ز هر اوستادی یکی خانه خواست
درازی و پهناش صد گام راست

(Her bir ustadan uzunluğu ve genişliği tam yüz adım olan bir ev istedi.)

پیدا [peydā]: نهان [nihān] muḳābelesinde olan "ẓāhir" maʿnāsınadır. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بگفت احوال ما برق جهانست
دمی پیدا و دیگر دم نهانست

(Dedi ki: "Bizim hallerimiz çakan şimşek gibidir. Bazen açıktan olur bazen de gizlidir".)

Gāhī "āşikārā" maʿnāsına iḳtiżā ettikçe istiʿmāl ederler. Şeyḫ ʿAliyy-i Naḳī, rubāʿī:

بی عشق دلی که اضطرابش پیداست
بی ظرف تنی که پیچ و تابش پیداست
سِر دل پر عشق نگردد ظاهر
تا نیمه بود شیشه شرابش پیداست

(Aşksız gönlün ızdırabı bellidir, elbisesiz vücudun kıvrımları bellidir. Şişe yarıya gelince şarabı belli olur da aşkla dolu gönlün sırrı belli olmaz.)

پیما [peymā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i mīm ile. Ölçmek maʿnāsına. Ekṣer ıṣṭılāḥ ve istiʿāre ile istiʿmāl olunur. Zīrā kulaçlayıp ve adımlayıp ölçmek ve şarāb ölçmek maʿnāsına ıṣṭılāḥīdir. İçmek murād olunur ki باده پیما [bāde-peymā] ve بادپیما [bādpeymā] derler. Ḥāfıẓ'ın bu beytinde iki vechi de meẕkūrdur. Beyt:

چو با حبیب نشینی و باده پیمایی
به یاد دار محبان باد پیما را

(Sevgiliyle oturup şarap içtiğinde boş gezici āşıklarını da hatırla!)

Dīger, beyt:

دشمن آتش نهاد و باد پیما را بگو
خاک بر سر کن که آب رفته باز آید به جو

(Boş gezici ve ateş yaradılışlı düşmana "Toprak başına! Akan su bir daha geri gelir mi!" de!)

مع الباء الموحده

[maʿa'l-bā'i'l-muvaḥḥade]

پاتاب [pā-tāb]: Tā'-i müşennāt **(223b)** ile. Mānend, muḳābele ve berāberī maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

شود در بزم او زهره خجل یاب
نیارد رزم او مریخ پاتاب

(Zühre onun meclisinde utanır. Mars onun savaşına güç yetiremez.)

پاروب [pā-rūb]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Kürek ki پارو [pārū] dahi derler.

پاریاب [pāryāb]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Ol mezrūʿāta derler ki ʿamel ile suvarıla. پاریاو [pāryāv], فاریاب [fāryāb] ve فاریاو [fāryāv] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پاکوب [pā-kūb]: Żamm-ı kāf ile. Ayakla tepmek ve tepici, raḳḳāṣ olsun ve ġayrı olsun. Mīr Naẓmī, beyt:

زن دنیا بود هر چند مرغوب
شود لیکن به بزم سفله پاکوب

(Dünya karısına rağbet vardır ama gel gör ki o hep alçakların meclisinde oynar.)

پالای اسب [pālāy-esb]: Yedek çekilen at. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

پایاب [pāyāb]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Dokuz maʿnāya istiʿmāl olunur.

Evvel, ṭāḳat maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

که این باره ای نیست پایاب او
درنگی کند چرخ را تاب او

(Bu kale ona güç yetiremez. Onun gücü feleği dahi zorlayıp yavaşlatır.)

Şānī, ḥavuż maʿnāsına. Ḫaffāf, beyt:

گل کبود چو برتافت آفتاب بر اوی
ز بیم چشم نهان گشت در دل پایاب

(Güneş nilüfer çiçeğine yüz döndürünce, gözünün korkusundan havuzun dibine gizlendi.)

Şāliş, *Miʿyār-ı Cemālî*'de "su olan mekânın nihāyeti" deyip bu beyti naẓm eylemiş. Şems-i Faḫrī, beyt:

خدایگان جهان آفتاب چرخ جناب
که بحر بخشش او را ندیده کس پایاب

(Dünya padişahıdır, feleği avlu edinmiş güneştir. Onun bahşiş denizinin kıyısını görebilen kimse yoktur.)

Ve terkībi پای آب [pāy-āb] olmakla maʿnā-yı rābiʿ, Şems-i Faḫrī "pınar ayağı, suyun akıp cemʿ olduğu yere de denilir" demiş.

Ḫāmis, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de kuyunun āsān vechle aşağısına inmek için ayak basacak yerleri ki رای [rāy] dahi derler. Ve zebān-ı Hindīde پاولی [pāvlī] derler. Bu maʿnāya der-ṭaleb-i şarāb gufte[1], Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, ḳıṭʿa:

می حیات منست و ممکن نیست
زو میسر به هیچ اسبابم

ای دریغا گر آب رز بودی
وا خریدی ز آب پایابم

(Şarap benim hayatım ve ondan daha etkili bir şeyim yok. Ah keşke üzüm suyu olsaydı da bana basamak olup ayağımı sudan kurtarsaydı!)

Sādis, dibine ayak erişen suya da derler ki żıdd-ı غرقاب [ġarḳ-āb]dır. Ḥakīm Senāyī, beyt:

ای ز جودت سراب بحر محیط
دل راد تو بحر بی پایاب

(Ey cömertliği yanında okyanusun serap gibi kaldığı kimse! Senin cömert gönlün dipsiz bir denizdir.)

Sābiʿ, pāyende yaʿnī żimān-künende. İsfendiyār'ın Rüstem'den helāk mertebesinde yediği zaḫmdan şikāyeti maḥallinde, Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

امید من آنست که اندر بهشت
دل پاک من بدرود هرچه کشت

مرا سخت از آنست که آن باب من
به گیتی نمی خواست پایاب من

(Cennette, temiz kalbimin ektiği her şeyi biçeceğini umuyorum. Babamın dünyada kalmamı istememesi, benim için ölümden de beter.)

Şāmin, tāb u tüvān maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

جمال دولت اسلام شیخ ابو اسحق
که چرخ را نبود زیر ران او پایاب

(Şeyh Ebu İshak, İslam devletinin güzelliğidir. Feleğin onun hükmüne dayanacak gücü yoktur.)

Tāsiʿ, be-maʿnī-i nihāyet ve ġāyet. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

همت عالیٔ تو پایان نیست
که ندیدست شهریش پایاب

(Senin yüce himmetinin sonu yoktur. Onun sonunu gören kimse yoktur.)

Bu maʿnāya, Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

بحر عشقت بحر بی پایاب گفتن می توان
زرّ وصلت گوهر نایاب گفتن می توان

(Senin aşk denizine uçsuz bucaksız bir deniz denebilir. Sana kavuşma altınına eşsiz bir inci denebilir.)

Muḥammed Hindū Şāh *Ṣıḥāḥ*'ta be-maʿnī-i girdāb ve bün-i āb diye naḳl eylemiştir.

پای شیب [pāy-şīb] ve پاشیب [pā-şīb]: Kesr-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile.

1 Şarap istemek için söylenmiş.

Düşvār ʿaḳabe ismidir. Ḥakīm Ḥāḳānī remy-i aḥcār için demiştir, beyt:

دست بالا همت مردان که کرده زیر پای
پای شیبی که آن عقوبت جای شیطان دیده اند

(Onlar ne kutlu hacılar! Şeytanı cezalandırmak için zorlu şeytan taşlama geçidinden geçip ilerlediler.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de pā-şīb, be-maʿnī-i zīne vü pāye. Muṭahhar, ḳıṭʿa:

ساحت بستان سرای و بام قصرش کز علو
کاخ و فروارہ فراز لامکان آورده اند

از عمود صبح پاشیبی بر این بربسته اند
وز بنات النعش آن را نردبان آورده اند

(Bağ evinin avlusu ile sarayının çatısı, mekânsızlık âleminin köşk ve cumbasından getirilmiş gibi yücedir. Birine sabah sofasından bir basamak yapıp diğerine yediger yıldızından bir merdiven getirmişler.)

Bundan fehm olunur ki ʿamūd, kürsī ve nerdübān altına ṣuffe gibi ettikleri basamak.

پایکوب [pāy-kūb]: Be-maʿnī-i پاکوب [pā-kūb]-ı merḳūm, yaʿnī raḳḳāṣ. Ḥakīm Esedī, beyt:

ترا شاید آن کلوخ و سیم تن
که هم پایکوبست و هم نایزن

(Sana o şen şakrak, gümüş tenli güzel yakışır. Hem raksediyor hem de ney çalıyor.)

پتکوب [petkūb]: Sükūn-ı tāʾ-i müşennāt ve żamm-ı kāf ile. Açar ki ceviz, süt ve çuġrāttan ederler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پرتاب [pertāb]: Menzil oku ve nişān-ı baʿīde **(224ᵃ)** dürüst varan ok. Cevherī-i Zergerī, beyt:

شمشیر تو شیر اوژند پرتاب تو پیل افکند
یک حملهٔ تو برکند بنیاد صد حصن حصین

(Kılıcın aslanı dağıtır, okun fili savurur. Bir hamlen, yüzlerce sağlam kaleyi yerinden söker.)

Ve dahi dūr-efkende. Irağa atılmış, her ne olursa. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

نظر کن چو سوفار داری به شست
نه آنگه که پرتاب کردی ز دست

(Oku atmadan önce dikkatli ol, onu uzağa fırlattıktan sonra değil!)

Bu maʿnāya Çağatay lisānında "uçurdu" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Kim ol itkünçe bezm içün tenʿīm
Uçurup irdi başını tīġim

(O, mecliste eğlenirken kılıcım başını uçurdu.)

پژغاب [pejġāb]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Su bendi ki bostān suvarılacak su arklarında ederler ki murād olunan cānibe aka. *Keẕā fī-Mecmaʿi'l-Fürs*.

پیاب [peyāb]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. پایاب [pāyāb] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur. Onun cemīʿ maʿnālarında istiʿmāl olunur.

پیترسب [peyteresb]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü sīn ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt u rāʾ-i mühmeleteyn ile. Nām-ı peder-i Pūrşesb ki peder-i Zerdüşt'tür. Pārsīler ona nübüvvet isnād ve iʿtiḳād ederlerdi. Zerātüşt Behrām, meşnevī:

مران مرد را نام بد پیترسب
همان نام فرزند او پورشسب

که زردشت از پشتش آمد بدید
که شد قفلهای جهان را کلید

(O adamın adı Peyteresb, oğlunun adı da Pūrşesb idi. Zerdüşt onun sulbünden dünyaya geldi, dünya kilitlerinin anahtarı oldu.)

پیوراسب [peyver-esb]: Nām-ı Ḍaḥḥāk-ı Mārī'dir ki ġāyet ẓālim pādişāh idi. Bin seneden birkaç gün nāḳıṣ ʿömür sürdü. Āḫir Ferīdūn Şāh onu ḳatl eyledi. Bu ismi aṣḥāb-ı ferhengin kimi bā'-i muvaḥḥade ile ve kimi bā'-i ʿAcemī ile naḳl eylediler.

مع التاء المثناة

[maʿa't-tā'i'l-muṯennāt]

پاتت [pātet]: Fetḥ-i tā'-i müṯennāt ile. Be-maʿnī-i بابت [bābet] ki ḥarf-i bā'da mürūr eyledi. Lāyıḳ, sezāvār maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

همیشه دلخوشی و شادی دلبران شاید
چنانکه گریه و زاری به پاتت عاشق

(Ağlamak ve inlemek āşığa layık olduğu gibi sevinç ve mutluluk da hep maşuğa yakışır.)

پات [pāt]: Be-maʿnī-i taḫt. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پاخوست [pā-ḫost]: Żamm-ı ḫā'-i muʿceme vü vāv-ı mechūl ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Ayak altında basılıp yassılanmış nesne.

پاداشت [pādāşt]: Be-maʿnī-i pādāş ki cezā-yı nīk. Żıddı بادافراه [bād-efrāh]. Üstād Ferruḫī, beyt:

خدایگان جهان آن که از خدای جهان
جهانیان را پاداشتست و بادافراه

(O bir dünya padişahıdır. Yüce Allah'ın iyilere mükāfātı, kötülere cezasıdır.)

پاساخت [pā-sāḫt]: Ḥāżır ve müheyyā, yaʿnī düzülüp ḥāżır ve āmāde olan nesne. Mīr Naẓmī, beyt:

شه جم جاه و عالی بخت و کوکب
کند بزمش فلک پاساخت هر شب

(Bahtı ve yıldızı yüksek, Cem saygınlığında bir padişahtır. Felek her gece onun meclisinde hazır ve nazırdır.)

پای بست [pāy-best]: Yā-yı mevḳūf ve fetḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Binā temeli ki ʿArabīde اساس [esās] derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

اول اندیشه و آنگهی گفتار
پای بست آمدست پس دیوار

(Önce düşünüp sonra konuşmak gerekir. Önce temel, sonra duvar gelir.)

Baʿżı ferhengde "yapının evvel-i şürūʿu" maʿnāsına. Ebulmaʿānī, der-naʿt-ı şerīf, beyt:

رسالت به او را شده زیردست
که گردون نبوده هنوز پای بست

(Henüz dünya yaratılmamışken peygamberlik onun tasarrufundaydı.)

پای به رکابست [pāy be-rikābest]: ای در سفرست و در سواری [ey, der-seferest u der-suvārī].[1]

پای خست [pāy-ḫast] ve **پای خوست** [pāy-ḫᵛast]: Kilāhumā be-yā-yı mevḳūf, feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme vü vāv-ı maʿdūle ve sükūn-ı sīn ile. Ayak altında yassılanmış nesne. Ḥakīm Esedī, beyt:

فراوان کس از پیل شد پایخست
بسی کس نگون مانده در پا و دست

(Birçok kimse fil altında ezildi. Epey kimse elsiz ayaksız kaldı.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

ابو اسحق آن شاه عادل که شد
به پای علوش زحل پای خوست

(Ebu İshak adaletli bir padişahtır. Zuhal, onun yücelik ayağının altında ezilir.)

پایست [pāyist]: Kesr-i yā-yı taḥtānī ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i بقا یافت [beḳā yāft] ve پاینده شد [pāyende şud], yaʿnī bāḳī ve ṣābit oldu demektir. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

چو عز من و ذل تو نپایست
همه ذل من و عز تو پاید

(Benim yükselmem ve senin alçalman kalıcı değildir, aksine benim alçalmam ve senin yükselmen kalıcıdır.)

پت [pet]: İki maʿnāyadır.

Evvel āhār ki beze ve kāġıda ederler. Üstād Menūçehrī, ḳıṭʿa:

جهان ما چو یکی زود سیر پیشه ورست
چهار پیشه کند هر زمان به دیگر زی

به روزگار خزان پتگری کند شب و روز
به روزگار بهاران کندت رنگرزی

به روزگار زمستان کند سیمگری
به روزگار خزیران کندت خشت پزی

(Bizim dünyamız, hızlı hareket eden bir ustadır. Her zaman birbirinden iyi dört hüner gösterir. Güz mevsiminde gece gündüz aharcılık yapar, ilkbahar mevsiminde boyacılıkla uğraşır. Kış mevsiminde gümüş işlemeciliğine soyunurken yaz mevsiminde kiremit pişirir.)

(224[b]) Ṣānī, ol yumuşak ḫurde tüy ki keçinin tüyleri dibinde biter. Onu tarak ile koparıp, eğirip şāl, ṣūf ve laṭīf cāmeler dokurlar. Ona برشم [beruşm], کرک [kurk] ve کلک [kulk] dahi derler.

پذرفت [peẕruft]: Sükūn-ı ẕāl-ı muʿceme vü fā ve żamm-ı rā'-i mühmele ile. Ḳabūl eyledi demektir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

آن دل چون سنگ را با چند چند
پند گفتیم و نمی پذرفت پند

(O taş gönüllüye defalarca öğüt verdim, öğüt kabul etmedi.)

پذیرفت [peẕīruft]: پذیرفتن [peẕīruften]den fiʿl-i māżīdir, ḳabūl eyledi demek olur. Üstād Daḳīḳī, beyt:

پذیرفت ازو شهریار آنچه گفت
گل رویش از نازکی برشگفت

1 Yani, ata binmiş yolculuk etmektedir.

(Padişah onun söylediklerini kabul etti. Yüzünün gülü nazikçe açıldı.)

پرداخت [perdāḫt]: Sükūn-ı rā vü ḫā'-i muʿceme ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i ḫālī-kerde. Nāṣıreddīn-i Beççe, beyt:

رایت عشق معنوی افراخت
دل ز سودای زلف او پرداخت

(Manevi aşk sancağını açıp onun saçı sevdasından gönlünü boşaltttı.)

Ṣānī, fāriġ-şüde maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

میزبان چون ز کار خود پرداخت
بیش از اندازه پیشکشها ساخت

(Ev sahibi işini bitirince sınırsız ikramlar sundu.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i der-sāḫt. Ḫavāṣṣ güfte, beyt:

همه شب با خیال دوست پرداخت
دوایی غیر درد دوست نشناخت

(Her gece sevdiğinin hayalini kurdu. Sevdiğinin derdinden başka bir çare bilmedi.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i ārāste ve müretteb-kerde. Üstād Rūdekī, beyt:

بهشت آیین سرایی را بپرداخت
ز هر گونه درو تمثالها ساخت

(Cennet benzeri bir ev düzenledi. Oraya her türlü resimden örnek koydu.)

Ḫāmis, cilā-dāde. Şeyḫ ʿİmād-ı Faḳīh, beyt:

که پرداخت آیینهٔ روی تو
که از مشک تر ساخت گیسوی تو

(Yüzünün aynasını cilalayan kim? Saçını taze miskten yapan kim?)

پردخت [perdaḫt]: Ḥaẕf-ı elif'le پردخت [perdāḫt]-ı merḳūmun cemīʿ maʿnālarında istiʿmāl olunur. Be-maʿnī-i fāriġ-şüde ve tamām-kerde, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بیاراست روی زمین را به داد
چو پردخت از آن تاج بر سر نهاد

(Yeryüzünü adaletle süsleyip sonra da tacını taktı.)

پرست [perest]: پرستیدن [perestīden] lafẓından ism-i fāʿil ve vaṣf-ı terkībī olur خداپرست [ḫudā-perest] ve عاشق پرست [ʿāşıḳ-perest] gibi. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

در آن زمان که فتادش نظر به شمسهٔ او
شد آفتاب پرست آفتاب حرباوار

(Güneş onun şemsesini gördüğü günden beri kaya kertenkelesi gibi güneşe tapar oldu.)

پرگست [pergest]: Sükūn-ı rā vü sīn-i mühmeleteyn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i maʿāẕa'llāh ve mebādā. Keẕā fī-nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

کسی چون او بود در ملک هیهات
شهی چون او بود در دهر پرگست

(Ülkede onun gibisi var mı, hani nerde! Onun gibi bir padişah tahta oturdu mu, Allah göstermesin!)

پریرفت [perīruft]: Kesr-i rāʾ-i evvel, żamm-ı ṣānī ve sükūn-ı yā-yı taḫtānī ile. Uçuk tutmuş. Mīr Naẓmī, beyt:

نشانش همین بسکه چون لاله شد
پریرفت بر لب چو تبخاله شد

(Kırmızı yüzü ve dudağında uçuk olması onu tanımak için yeterlidir.)

پریوت [peryūt]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı yā-yı taḫtānī vü vāv-ı mechūl ile. Türkīde "kurlağan" derler bir ʿillettir tırnak dibinde. پریون [peryūn] dahi derler. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

پسادست [pesādest]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Veresi ki ʿArabīde نسبه [nisbe] derler.

Muḳābili دستادست [destādest]tir ki "naḳd" demektir. Ebū Şekūr, beyt:

ستد و داد مکن هرگز جز دستادست
که پسادست خلاف آرد و الفت ببرد

(Peşin para olmaksızın asla alışveriş yapma! Çünkü veresiye arayı bozar, dostluğu bitirir.)

پست [pest]: Alçak ki muḳābili بالا [bālā]dır. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

خدایی که بالا و پست آفرید
زبردست هر دست دست آفرید

(Yeri ve göğü yaratan Allah, bütün yaratılmışlardan daha üstündür.)

İstiʿāre ṭarīḳıyla ḫasīs ve denīye de "pest" derler. Bu maʿnāda dahi żıddına "bālā" denilir. ʿArabīdeki عالی [ʿālī] maʿnāsınadır. Miʿyār-ı Cemālī'de be-maʿnī-i kūtāh, Şems-i Faḫrī, beyt:

جمال الدین ابو اسحق که آمد
که بر قدر علوش آسمان پست

(Gökyüzü Cemalettin Ebu İshak'ın itibarı ve kıymeti yanında alçak kalır.)

Bu beyte "alçak" maʿnāsı daha aḳrebdir.

پشمِ دوات [peşm-i devāt]: Şems-i Faḫrī ve baʿż-ı aṣḥāb-ı ferheng, devāt līḳası dediler ve maʿnā-yı terkīb dahi öyle olur. Ammā *Şerefnāme*'de gecelerde ṣubḥa ḳarīb olan burūdet dediler, maʿnā-yı terkīb ise onu iḳtiżā eylemez.

پلشت [peleşt]: Fetḥ-i lām ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Murdār ve çepel maʿnāsına. Mevlānā Kisāyī, beyt:

با دل پاک مرا جامهٔ نا پاک رواست
مدبران را که دل و دیده پلیدست و پلشت

(Benim temiz yaradılışıma kirli elbise yakışır mı! Görüş ehlinin gönlü kararmış, gözleri çapaklanmış.)

پلوت [pelūt]: Żamm-ı lām ile. **(225ᵃ)** Bemaʿnī-i destārçe, yaʿnī muḫtaṣar küçük sarık. پلون [pelūn] dahi derler. Ammā baʿżı nüsḫada destār-ı ḥaḳīrāne vāḳiʿdir. Mīr Naẓmī, beyt:

در آنجا که مردی نشسته سکوت
برش جامهٔ کهنه بر سر پلوت

(Orada sessizce oturan bir adam vardı. Sırtında eski bir elbise, başında küçük bir sarık vardı.)

پنج اوگشت [penc-evguşt]: Fetḥ-i hemze, sükūn-ı vāv u şīn-i muʿceme ve żamm-ı kāf-ı ʿAcemī ile. Eyer ağacı ki Türkīde "kaltak" derler fetḥ-i tāʾ-i müs̱ennāt ve sükūn-ı lām ile.

پنج انگشت [penc-enguşt] ve پنجنگشت [pencenguşt]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, bir ottur, küçük ağacı olur. Irmak kenārında biter. Yaprağı şāh-dāne yaprağı gibi olur. ʿArabīde فرنجمشک [ferencmuşk] derler. Ve dahi ذو خمسة اوراق [ẕū-ḫamseti evrāḳ], ذو خمسة اطباق [ẕū-ḫamseti eṭbāḳ] ve ذو خمسة اصابع [ẕū-ḫamseti aṣābiʿ] derler. Ve toḫumuna Şīrāzīler تخمِ دلاشوب [toḫm-ı dilāşūb] derler. Ṭabīb Yūsufī, ḳıṭʿa:

کند چون دود پنجنگشت را زن
به زیر خود کند کم شهوتش را

وگر مردش کند در زیر خود دود
برد انگیز و زور و قوتش را

(Kadın beşparmak otundan yapılmış tütsü kullanırsa şehveti azalır. Erkek kullanırsa hevesi, gücü ve isteği kesilir.)

S̱ānī, Merāġa-i Tebrīz'e ḳarīb bir mevżiʿin ismidir.

پنج شاخ دست [penc-şāḫ dest]: Ey, پنج انگشت [penc-enguşt]. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پنج نوبت [penc nevbet]: Ey, ṣalāt-ı ḫamse. Ve beş nevbet ki pādişāhlar kapısında mehterler çalarlar. Eyżan minhu.

پنجوگشت [pencevguşt]: Be-maʿnī-i پنج اوگشت [penc-evguşt]-i merḳūm.

پهن دشت [pehn-deşt]: Vāsiʿ ve bī-pāyān ṣaḥrā ki ʿArabīde فلات [felāt], بیداء [beydā'] ve مغازه [maġāze] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

نی همین بوده به چشمش سرگذشت
آهوان را تنگ بوده پهن دشت

(Başından geçenler umduğu gibi olmamış. Geniş ova ceylanlara dar olurmuş.)

پیخست [pey-ḫost]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü sīn-i mühmele ve żamm-ı ḫā'-i muʿceme ile. Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de be-maʿnī-i giriftār be-miḥnet ve ʿāciz. Ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i maḥbūs ve bendī. Miṣāl-i maʿnī-i evvel, Üstād ʿUnṣurī, beyt:

شادی و بقا بادت زین بیش نگویم
کین قافیهٔ تنگ مرا تنگ به پیخست

(Mutlu ve kalıcı ol, bundan fazlasını söylemiyorum. Çünkü bu dar kafiye beni sıkıntıya hapsediyor.)

پیخشت [peyḫişt]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü şīn u kesr-i ḫā'-i muʿcemeteyn ile. Aşlından ve yerinden kopmuş nesne ve kökünden kopmuş ağaç. ʿArabīdeki مقلوع [maḳlūʿ] maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

چنان بنیاد ظلم از کشور خویش
به فرمان الهی کرد پیخشت

(Öyle ki Allah'ın buyruğunu tutup kendi ülkesinden zulmün kökünü kazıdı.)

پیوست [peyvest]: İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i peyvend, yaʿnī ittiṣāl. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بعد از آن با برادرش پیوست
مهر ازین گرفت و در وی بست

(Ondan sonra kardeşine bağlandı. Ondan sevgisini alıp buna verdi.)

Ṣānī, be-maʿnī-i hemīşe. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

از نسیم شمائلت پیوست
در خوی خجلتست آهوی چین

(Çin ceylanı, senin yaradılışın rüzgarının yaydığı güzel kokular yüzünden utanıp sürekli terler.)

مع الجيم

[maʿa'l-cīm]

پارنج [pārinc]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Şuʿarā, sāzende ve emṣāli kimselere verilen cāʾize ve ʿaṭiyye ki صله [ṣila] derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

مغنی را که پارنجی بدادی
به هر دستان کم از گنجی ندادی

(Şarkıcıya ücret verirken her bir şarkı için bir hazineden daha azını vermezdi.)

پازاج [pāzāc]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Eṭfāl göbeğin kesen ʿavrat ki Türkīde "ebe" ve ʿArabīde قابله [ḳābile] derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

گفتهٔ من حلال زاده به طبع
نبود مر خشوک را پازاج

(Benim sözüm, yaradılışımın helal çocuğudur, haramzade göbeği kesen ebe değil!)

Ve baʿżı nüsḫada dāye maʿnāsına mervīdir. Manṣūr-ı Şīrāzī, beyt:

بناز مادر ایام طفل بخت ترا
بزرگ می کند اندر کنار چون پازاج

(Gururlan! Günler annesi senin bahtın çocuğunu dadı gibi kucaklayıp nazlı nazlı büyütüyor.)

پخج [paḫc]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. Yassılanmış nesne. Ḥakīm Senāyī, beyt:

بینئ پخج بود در پی زشت
چشمی از آتش و رخ از انکشت

(Çirkin ve yamyassı bir burun, ateşten bir göz ve kömürden bir yanak.)

Kemāl İsmāʿīl, beyt:

ز زیر گرز تو دانی که چون جهد دشمن
به چهره زرد و به تن پخج گشته چون دینار

(Senin topuzunun altından düşmanın nasıl çıktığını bilir misin? Demir para gibi yüzü sarı ve teni yamyassı olmuş bir şekilde çıkar.)

Ve bir nesneyi vurup yassılamaya da derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو زد گرز بر فرق او در نبرد
سر و مغفرش چون سپر پخج کرد

(Savaş sırasında topuzu onun başına vurunca başını ve miğferini kalkan gibi yamyassı etti.)

پرخج [peraḫc]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. Esb, ester, gāv, ḫar ve ġayrıların sağrısı. فرخج [feraḫc], پرخش [peraḫş] ve کفل [kefel] dahi derler. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de cīm-i ʿAcemī ile (پرخچ peraḫç) mervīdir. Mes'ūd-i Saʿd-ı Selmān, beyt:

همی تا کِیم کرد باید نگاه
به پشت و پرخج غلیواژ و رنگ

(Dağ keçisinin sağrısında ve çaylağın sırtındayken kime baksam gerek!)

پرهنج [perihinc]: Kesr-i rāʾ-i mühmele **(225b)** vü hā ve sükūn-ı nūn ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir nevʿ ġalledir, buğdaya benzer ammā buğdaydan ince ve żaʿīfrek olur.

پسیج [pesīc]: Kesr-i sīn-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i āmādegī, ḫāżırlanmış maʿnāsına. Mevlānā Hātifī, beyt:

سپه را به منزل بریدن پسیچ
زمین از روارو درآمد به پیچ

(Ordu hedefe varmak üzere hazırlandı. Yeryüzü, sürekli gidip gelmeden eğilip büzüldü.)

پشنج [peşenc]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Çehrede ẓāhir olan leke ki ʿArabīde کلف [kelef] derler. Ve sudan sıçrayan ḳaṭarāt ki ʿArabīde رشاشه [reşāşe] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

بر روی ماه آنچه نمایان پشنج نیست
دود سیه ز درد دلم کرده است اثر

(Ayın yüzünde görünen şey leke değildir. Gönül derdimin kara dumanı oraya iz bıraktı.)

پشیج [peşīc]: Kesr-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Vāsiʿ ve vāfir maʿnāsına.

پفج [pefc]: Sükūn-ı fā ile. Şerḥi mürūr eden بفج [befc]-i merḳūm maʿnāsına, yaʿnī söylerken ağızdan saçılan tükürük. Şehīdī-i Ḳumī, beyt:

قی اوفتد آن را که سر و روی تو بیند
زان خلم و ازان پفج چکان بر برِ رویت

(Senin yüzünü ve başını gören, yüzünün üstüne damlamakta olan sümük ve salyalar yüzünden kusmaya başlar.)

پنانج [penānic]: Fetḥ-i nūn-ı evvel ve kesr-i şānī ile. Bā'-i muvaḥḥadede ẕikri mürūr eden بنانج [benānic]-i merḳūm maʿnāsına.

پنج [penc]: Mertebe-i aʿdādda beş ʿadeddir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

پنج نمازست بِه از پنج گنج
بِه که بدین پنج شوی گنج سنج

(Beş vakit namaz, Penc-genc denilen hazineden daha hayırlıdır. Bu beşini hazine edinirsen ne mutlu sana!)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

پنجهٔ خود ساز بدین پنج سخت
پنجهٔ ابلیس بدَر لخت لخت

(Bileğini bu beş şeyle güçlendirip Şeytan'ın bileğini paramparça et!)

مع الخاء المعجمه

[maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme]

پازخ [pāzaḫ]: Fetḥ-i zā'-i muʿceme ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i nāliş, yaʿnī inilti. ʿİmād-ı Zevzenī, beyt:

ای کرده دلم غم تو رخ رخ
تا چند کنم ز عشق پازخ

(Ey gamıyla gönlümün delik deşik olduğu sevgili! Aşk yüzünden daha ne kadar inleyeceğim!)

Ve dahi, āvāz maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

کسی گر کند پند با جان شنید
شنیدنده از جان پازخ دهید

(Bir kimse öğüt verse can kulağıyla dinler, can u gönülden ses verirdi.)

پاسخ [pāsuḫ]: Żamm-ı sīn-i mühmele ile. Cevāb maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

زبانش کرد پاسخ را فرامشت
نهاد از عاجزی بر دیده انگشت

(Dili cevabı unuttu. Acizlikten gözü üstüne parmak koydu/çaresiz kaldı.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

گر ز غمت صد یکی شرح دهم پیش کوه
آه دهد پاسخم کوه به جای صدا

(Senin gamında çektiğim sıkıntının yüzde birini dağa açıklasam, dağ bana cevap olarak yankı yerine "āh!" sesi verir.)

Ve "söz dinle!" denilmekte پاسخ شنو [pāsuḫ şinev] derler. Şā'ir demiştir, beyt:

پیامت شنیدم تو پاسخ شنو
یکایک بگو و به زودی برو

(Senin haberini aldım, sen cevap ver! Bir bir söyleyip çabucak git!)

Ve "cevāb ver!" demekte پاسخ بده [pāsuḫ bidih] derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

سخن پرسمت گر تو پاسخ دهی
شدم شاد اگر رای فرخ نهی

(Cevap vereceksen sana soru sorarım. Bu konuda değerli görüşünü bildirirsen mutlu olurum.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چنین داد پاسخ که نخجیر نیست
مرا خود کمان و زه و تیر نیست

(Şöyle cevap verdi: "Av yok! Benim de yayım, yüzüğüm ve okum yok!".)

پاکبازِ جرخ [pāk-bāz-ı çarḫ]: Ey, māh-tāb yaʿnī pertev-i māh. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پتخ [petḫ]: Sükūn-ı tāʾ-i müşennāt ile. Mebhūt ve gālîve yaʿnī bön ve müteḥayyir. Keẕā fi-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پخ [paḫ]: İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i ḫoş. پخ پخ [paḫ paḫ] derler, "ḫoş ḫoş" demek olur. Gāhī bu maʿnāya په په [peh peh] derler.

Şānī, bir kelimedir ki kedi ve köpeği ol lafẓ ile sürerler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Bu maʿnāya, Ḥakīm Sūzenī, beyt:

کسی که گردن شیران شرزه درشکند
به گربهٔ تو به بی حرمتی نگوید پخ

(Aslanların boynunu kıran bir kimse dahi senin kedine saygısızlık edip de "peh peh!" diyemez.)

پرگارِ چرخ [pergār-ı çarḫ]: Devr-i felek. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پرخ [parḫ]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, ḥişşe maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

ز نعمتهای گوناگون دنیا
دلم را پرخ غم افتاده تنها

(Dünyadaki türlü türlü nimetler arasında, gönlüme sadece gam hissesi düştü.)

Şānī, ḫānumān ve metāʿ-ı kāsid. Ebulmaʿānī, beyt:

متاع معرفت را طالبی نیست
درین بازار دانش پرخ بوده

(Bilgi malının hiç isteklisi yok! Bu pazarda bilgiye rağbet yokmuş.)

پرنداخ [perendāḫ]: Feṭḥ-i rā vü dāl-ı mühmeleteyn ve sükūn-ı nūn ile. Ṣaḥtiyān, edīm maʿnāsına. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*.

پرندخ [perendaḫ]: Ḥaẕf-ı elif ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de, tīr maʿnāsına masṭūrdur.

پرنیخ [pernīḫ]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve kesr-i nūn u yā-yı sākine ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i taḫta-seng. Üstād Rūdekī, beyt:

فکندند بر لاد پرنیخ سنگ
نکردند در کار موبد درنگ

(Duvarı düzgün ve büyük taşlarla örüp mubedin işinde hiç oyalanmadılar.)

پلخ [pelaḫ]: Feṭḥ-i lām ile. Be-vezn-i ملخ [melaḫ]. **(226ᵃ)** Be-maʿnī-i gelū, yaʿnī boğaz. ʿArabīde حلق [ḥalḳ] derler. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

از بس افغان و ناله و فریاد
مردمان را فرو گرفت پلخ

(Sürekli bağırış çağırış ve inleyiş yüzünden insanların boğazı tutulmuş.)

مع الدال المهمله

[maʿa'd-dāli'l-muhmele]

پابند [pā-bend]: At ayağına vururlar bir nevʿ köstektir ḫuṣūṣan ve her ayak bağına derler ʿumūmen. Ve dahi ayakta olan aʿṣāb yaʿnī sinirlere derler. Ve mecāzen ayak bağı. Nitekim, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

ای گرفتار پای بند عیال
دگر آزادگی مبند خیال

(Ey çoluk çocuk prangasıyla tutsak olan! Artık özgürlük hayali kurma!)

پاد [pād]: Üç maʿnāya gelir.
Evvel, nigehbān ve buzurg.

Ṣānī, dāfiʿ-i żarar ve muṣliḥ-i fesād. پادشاه [pād-şāh] ve پادزهر [pād-zehr] bu maʿnālar vāsıṭasıyla terkīb-i lafẓ olunmuştur.

Ṣāliş, be-maʿnī-i پاییدن [pāyīden], yaʿnī basmak, ṣābit ve ber-ḳarār olmaktır. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "taḫt" maʿnāsına da masṭūrdur ki aṣlında پات [pāt] idi, taḫrīf-i elsine ve mürūr-ı eyyāmla پاد [pād] eylediler. Dāl'ın tā'ya ibdāli, maḫreci ḳarīb olduğu içindir.

پاربد [pārbud]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Nām-ı muṭrib-i Ḫüsrev-i Pervīz'dir ki müseccaʿ sürūd ederdi. Vāfir iḫtirāʿātı vardır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پارد [pārd]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Sakırga ki kene dedikleridir, ḥayvānāta yapışır.

پارود [pārūd]: Żamm-ı rā'-i mühmele ile. Bāġ hereği. Ebulmaʿānī, beyt:

گر نباشد عشق در دل می شود افسرده تن
تاک بی بر می شود پارود می برند همین

(Gönülde aşk olmazsa, beden kurur gider. Asma meyve vermezse, onu sırık etmek üzere hemen keserler.)

پارهٔ آرد [pāre-i ārd]: Fuḳarāya maḥṣūṣ bir ṭaʿāmdır ki bir miḳdār buğdayı un ile karıştırıp biraz suyla pişirip yerler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پارهٔ زرد [pāre-i zerd]: Ṭā'ife-i Yehūd ʿalāmet için omuzlarına bir parça sarı bez veyāḫud ḳumāş dikerler, ona derler. ʿArabīde غبار [ġabār] derler feṭḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

گردون یهودیانه به کتف کبود خویش
آن زرد پاره بین که چه عمدا برافکند

(Yahudiler gibi olan felek, sarı bir kumaşı (güneşi) gök omuzuna diktiğinden beri gör bak ne gariplikler yapıyor!)

پازند [pāzend]: Feṭḥ-i zā'-i muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Baʿżı ferhengde Mecūs kitābı ismidir. Ve baʿżısında ṣuḥuf-ı İbrāhīm ʿalánebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām'ın tefsīridir. Ve eṣaḥḥ da budur. İki tefsīrdir; birine Zend ve birine Pāzend derler. Ammā Zend ve Pāzend birbirinin tefsīri de olmak mervīdir. Ḥakīm Enverī, beyt:

صوت و حرف از قضا بگرداند
مرحبا زند و حبذا پازند

(Ses ve söz ansızın dönüşür: Merhaba Zend, aferin Pāzend!)

Ve baʿżı ferhengde ṣuḥuf-ı İbrāhīm'in naṣā'iḥ ve ḥikemiyyāta müteżammın olan maḥallerin cemʿ edip Pāzend tesmiye eylediler. Ve baʿżı ferhengde kitāb-ı tersāyān mervīdir. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

شکوه او صلیب از پا درافکند
کز آن آتش بسوزد زند و پازند

(Onun görkemi, haçı fırlatıp atar. Zend ve Pāzend, o ateşle yanar.)

Bu beyitten, kitāb-ı Mecūs olsa mażmūn daha belīġ olurdu.

پاغند [pāġand]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Atılmış penbe maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

چه لاد بر تیغ سپاهیش چه پولاد
چه کوه بر گرز غلامانش چه پاغند

(Askerlerinin kılıcına duvar ne, çelik ne! Adamlarının topuzuna dağ ne, pamuk yığını ne!)

Ve atılmış penbeyi top top ederler. Beyt:

Şems-i Faḫrī, beyt:

فتح و ظفر و نصرت و فیروزئ دولت
باشند همیشه به درِ شاه چو پاغند

(Fetih, zafer, yardım ve iyi talih padişahın kapısında daima pamuk yığını gibi yığılır.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de żamm-ı ġayn ile (پاغُند pāġund) naḳl olunmuş. Yine penbe topu ki eğirmek için ederler. Bu maʿnāya, Bedr-i Cācermī, ḳıṭʿa:

تا وقت شاخ بیوه زنی پنج شویه را
پاغند بر کنار نهد چرخ اخضرش

بادا چو غوزه دیدهٔ خصمت سفید دل
وز تاب دل شکسته دلش نیست پرورش

(Beş kocalı dul kadının zümrüt renkli çıkrığı top top pamuk yığdıkça; düşmanının gözü pamuk kabuğu gibi bembeyaz olsun, gönlü kırıklığın verdiği sıcaklık onu büyütmesin!)

پاگند [pāgend]: Feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī ve sükūn-ı nūn ile. İki maʿnāya mervīdir.

Evvel, yāḳūta derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

تا بود نوبهار در بستان
لاله و گل به گونهٔ پاگند

(İlkbahar mevsiminde, bahçede yakutu andıran lale ve güller oldukça...)

Ṣānī, istiʿāre ṭarīḳıyla bādeye derler. Ṣākir-i Buḫārī, beyt:

کجا تو باشئ گردند بی خطر خوبان
جمست را چه خطر هر کجا بود پاگند

(Senin olduğun yerde diğer güzellere tehlike yoktur. Yakut olan yerde ayarı düşük mücevhere kim bakar!)

Kezā fī-*Cāmiʿi'l-Üns ve'l-Müşkilāt*.

پالاد [pālād]: İki maʿnāyadır. **(226^{b})**

Evvel, yedek atı ki ʿArabīde جنیب [cenīb] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

شهنشهی که کشد پیش بخت موکب او
چو نقره خنگ و سمند فلک دو صد پالاد

(Öyle bir padişahlar padişahıdır ki talih onun süvari alayında feleğin doru atı gibi iki yüz yedek at çeker.)

Ṣānī, nevbet ile binilen at. Ferālāvī, beyt:

من رهی پیر سست پای شدم
نتوان راه گرد بی پالاد

(Ben yedek at olmadan yol gidemeyen, ayağı zayıf, yaşlı bir yolcuyum.)

Bu beyitten "yedek" fehm olunur. Lākin tefāvütü şol kadardır ki yedek, eyer ve raḫt ile mükemmel yedilen attır. Nevbet atı ise eyersiz çekilen ata denilir.

پالود [pālūd]: Żamm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ṣāf süzülmüş ve ġıll u ġıştan pāk olmuş maʿnāsına.

Ṣānī, kuzu derisinden olan kürk. Mīr Naẓmī, beyt:

که پوشد جاهلان سنجاب و سمور
نیابد عاقلان پالود و سنور

(Cahiller sincap ve samur kürk giyiyor, akıllılar ise kuzu yünü ve aba dahi bulamıyor.)

پامزد [pā-muzd]: Żamm-ı mīm ve sükūn-ı zā'-i mu'ceme ile. Ücret-i ḳadem ma'nāsınadır. Mīrzā Ḥasan, beyt:

با نسیم آید پیام وصل یار
نقد جان پامزد او را می دهم

(Bahar yeli sevgiliye kavuşma haberiyle geliyor. Can parasını onun ayakbastısı için vereceğim.)

پانصد [pānṣad]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i ṣād-ı mühmele ile. Merātib-i a'dāddan beş yüz 'adede derler.

پانید [pānīd]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Şeker-i muṣaffā. فانید [fānīd] dahi derler. Şeyḫ Sa'dī, beyt:

ز بنگاه حاتم یکی پیرمرد
طلب ده درمسنگ پانید کرد

(Yaşlı bir adam, Hātem'in evinden bir miktar şeker istedi.)

پاوند [pāvend]: Feṯḥ-i vāv ve sükūn-ı nūn ile. Be-ma'nī-i پابند [pā-bend]-i merḳūm.

پای بند [pāy-bend]: Bu dahi پابند [pā-bend] ma'nāsınadır. پای [pāy], جای [cāy] gibi yā ile ve yā'sız dahi isti'māl olunur.

پاید [pāyed]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. پاییدن [pāyīden] lafẓından fi'l-i mużāri'dir ḳā'im, ṣābit ve ber-ḳarār olur ma'nāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

مرا ایزد از بهر جنگ آفرید
چه پایم که جنگ آمد اکنون بدید

(Allah beni savaşmak için yarattı. Bugün savaş göründü, nasıl durayım!)

Ve ayakla tepmek. Üstād Laṭīfī, beyt:

هر چه در پیش آیدش بر می جهد دندان زند
هر که در پس می رود می پاید و دندان کند

(Önüne kim çıkarsa, kaçacak delik arar. Arkadan kim yanaşırsa onu ayağıyla teper.)

پایمرد [pāy-merd]: Yā-yı mevḳūf, feṯḥ-i mīm ve sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Mu'īn ma'nāsına. Ḥakīm Ḥāḳānī, ḳıṭ'a:

ای زهر تو دستگیر تریاق
ای درد تو پایمرد درمان

هر کس که نیوشد این قصیده
در حد عراق یا خراسان

داند که تو نیک پایمردی
خاقانی را به صدر خاقان

(Ey zehri panzehirin elini tutan! Ey derdi dermana yardımcı olan! Irak ya da Horasan'da bu kasideyi dinleyen herkes, senin Hākānī için padişahlık makamındaki iyi bir yardımcı olduğunu bilir.)

Ve şefi' ma'nāsına da isti'māl olunmuş. Üstād[1], beyt:

بپرسید کای مجلس آرای مرد
که بود اندرین مجلست پایمرد

("Ey görkemli meclisi olan adam! Senin bu meclisine aracı olan kim?" diye sordu.)

Ve ḥāmī ve yardım edici ma'nāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

گفتم که پایمرد وسیله که باشدم
گفتا که نیست جز کرم او کسی دگر

("Kimi yardımcı ve aracı tutayım?" dedim, "Onun cömertliğinden başka bir yardımcı yok" dedi.)

پایمزد [pāy-muzd]: Yā-yı mevḳūf, żamm-ı mīm ve sükūn-ı zā'-i mu'ceme ile. پامزد [pā-muzd]-i merḳūm ma'nāsına. Mīrzā Celālī, beyt:

همه پایمزد غلامان تست
به من بر از امروز فرمان تست

(Hepsi senin ücretli kölendir. Bugünden itibaren buyruğun başım gözüm üstünedir!)

1 Beyit Şeyh Sadi'ye aittir.

پخجود [paḫcūd] ve پخجید [paḫcīd]: Kilāhumā bi-sükūni'l-ḫā'i'l-muʿceme ve żammi ve kesri'l-cīm ile. Basılıp döğülmüş ve yassılanmış maʿnāsına. Cemāleddīn-i Kāşī, beyt:

چو خارپشت که گشتم ز تیر بارانش
که موی بر تن صبرم ز زخم او پخجود

(Onun ok yağmuru yüzünden kirpiye döndüm. Onun yarası yüzünden sabır bedenimdeki kıllar yamyassı oldu.)

پخشود [paḫşūd] ve پخشید [paḫşīd]: Kilāhumā sükūn-ı hā vü żamm u kesr-i şīn-i muʿcemāt ile. Be-maʿnī-i پخجود [paḫcūd] u پخجید [paḫcīd]-i merḳūmān.

پراشید [perāşīd]: Fetḥ-i rā'-i mühmele, kesr-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i پریشان کرد [perīşān kerd]. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

دُر پراکند بخت نیک چو ابر
زر پراشید نجم سعد چو خور

(İyi talih, bulut gibi inci dağıttı. Kutlu yıldız, güneş gibi altın saçtı.)

پراکند [perākend]: Fetḥ-i rā'-i mühmele ile. متفرق و پریشان کرد [muteferriḳ u perīşān kerd]. Türkīde perākende eyledi. Şāʿir, beyt:

دست و زبان زرد شد ز سعی نکویی
نام به گیتی نِه از گذاف پراکند

(El ve dil, iyilik için çalışarak sarardı. Boş konuşmaktan vazgeçip dünyaya iyi bir ad bırak!)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

برگ گل را پر شکر کردی و لب می خوانیش
زلف را بر مه پراکندی و شب می خوانیش

(Gül yaprağını şekerle/tatlıyla doldurur, adına dudak dersin. Saçı ay üstüne dağıtır, adına gece dersin.)

پرد [pered]: Fetḥ-i rā'-i mühmele ile. Be-vezn-i رود [reved]. Fiʿl-i mużāriʿdir, uçar maʿnāsına.

Ammā sükūn-ı rā ile پرد [perd], be-vezn-i مرد [merd] ü کرد [kerd], iki maʿnāyadır.

Evvel, tāy maʿnāsına ki meṣelā یک پرد [yek-perd] ve دو پرد [du-perd] derler, یک تای [yek-tāy] ve دو تای [du-tāy] demek olur.

Ṣānī, ḫʾāb maʿnāsına gelir. Keẕā **(227ᵃ)** fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Ḥarekāt-ı ṣelāṣede maʿnā-yı āḫar ile istiʿmāl olunur.

پرزد [perzed]: Sükūn-ı rā ve fetḥ-i zā'-i muʿceme ile. Edviye nevʿinden ṣamġ gibi bir nesnedir. Üç nevʿ olur: Berrī, baḥrī ve cebelī. Ve iki levn olur: Biri sefīd ve biri zerd. Sefīdi sebük ve ḫuşk, zerdi nerm ve ṣaḳīl. ʿAsel-i ṣāfī gibi ʿuruḳu'n-nisā ve niḳrīs ʿilletlerine nāfiʿdir. پارزو [pārzū] ve پرزو [perzū] dahi derler. Keẕā fi'l-*İḫtiyārāt*.

پرشید [perşīd]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü yā ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. پراشید [perāşīd]-i merḳūmdan iḫtiṣār olunmuştur yine ol maʿnāya. Üstād Ferruḫī, beyt:

برون آمد از خیمه و آن دو زلف
بنفشه بپرشید بر نسترن

(Çadırdan dışarı çıktı. O iki saç, gül üstüne menekşe yaydı.)

پرند [perend]: Fetḥ-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, ḥarīrden dokunmuş ḳumāş maʿnāsına. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

دیده ای آتش که چون سوزد پرند
برق هجرت آن چنانم سوخته است

(Görmüşsündür! Ateş ipek kumaşı nasıl yakıyorsa, senin ayrılığının yıldırımı da beni öylece yakıyor.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te ḥarīrden sāde dokunmuş ḳumāş. Münaḳḳaşına پرنیان [perniyān] deyip bu beyti īrād eylemiş. Şeyḫ Niẓāmī, ez-*Ḫüsrev ü Şīrīn*, beyt:

پرند آسمان گون بر میان زد
بشد در آب و آتش در جهان زد

(Mavi renkli sade ipek kumaşı beline doladı. Suya girdi ve dünyaya ateş saldı.)

Ammā muṭlaḳ ḥarīrden işlenen her ne olursa. Şems-i Faḫrī, beyt:

ای که بر تیغ و تیر تو یکسان
سنگ و سندان پرنیان و پرند

(Ey padişah! Taş, örs, işlemeli kumaş ve sade ipekli, senin kılıcın ve okun karşısında aynıdır.)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i Pervīn.

Ṣāliş, be-maʿnī-i şemşīr. Bu iki maʿnāya, Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

خنجر تو چون پرند روشن و با زینتست
خون دل عاشقان نقش پرند تو باد

(Senin hançerin ülker gibi parlak ve süslüdür. Āşıkların gönül kanı, senin kılıcının işlemesi olsun!)

Rābiʿ, ḫançer, kılıç ve emṣāli demirde olan cevher maʿnāsına. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

چه دیبه ای که به رنگ پرند هندی تیغ
زبرجدینش بود پود و زمردینش تار

(Ne kumaş! Onun Hint işi kılıcının cevheri rengindedir. Atkısı zebercetten ve çözgüsü zümrüttendir.)

Ḥakīm Ezraḳī, beyt:

مبارزان قدر قدرت و قضا حمله
برای تیغ خود از خنجرت پرند برند

(Kaderin güç verdiği ve kazānın hamle yaptırdığı yiğitler, kendi kılıçlarına cevheri senin hançerinden götürürler.)

Ve cevher-dār tīġ ve ḫançer maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, mıṣraʿ:

ای که بر تیغ و خنجر تو پرند

(Ey kılıcı ve hançeri üstünde ülker yıldızı işlenmiş olan!)

Ḥakīm Esedī, *Gerşāsbnāme*'sinde kesr-i rā ile (پرِند perind) naḳl edip bu beyti naẓm eyler. Ḥakīm Esedī, beyt:

برآورد آن شه حریر و پرند
هم از محمل هر طرف تا به هند

(O padişah, Hindistan'a kadar olan yerlerden ipek ve ülger kumaşlar getirdi.)

Ḥakīm Firdevsī dahi Esedī rivāyeti üzre Hind'e ḳāfiye edip "kılıç cevheri maʿnāsınadır" demiş. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

برِ زین سیمین یکی تیغ هند
جز او سی به زهرآب داده پرند

(Gümüş eyer takımı üstünde Hint işi bir kılıç, onun dışında otuz tane zehirli su verilmiş kılıç vardı.)

Ammā Şeyḫ Niẓāmī *ḫamse*de her ne yerde ẕikr ettiyse feth-i rā ile īrād eylemişler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

دیدم افکند بر بساط بلند
خوابگاهی ز پرنیان و پرند

(Büyük bir yaygı üzerine ipek ve ülgerden bir yatak serdiğini gördüm.)

Ḫāmis, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ḫıyār-ı deştī maʿnāsına naḳl olunmuştur.

پروند [pervend]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i emred, yaʿnī sāde-rū. Ammā baʿżı ferhengde miyān-ı ʿāşıḳ u maʿşūḳta olan vāsıṭa maʿnāsına merḳūmdur. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

میان یار و با من نیست پروند
مگر دل دامن آهم کند بند

(Sevgiliyle benim aramda hiçbir aracı yok. Sadece gönlüm, ahımın eteğinden tutuyor)

پرهود [perhūd]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı hā vü vāv-ı maʿrūf ile. Câme teʾşīr-i āteşten sararmak maʿnāsına. Ebū Şekūr, beyt:

جگر بخواهم پرهود من به باده چنانک
ترا روان و دل از عشق آن کمین پرهود

(Ciğerimi şarapla öyle bir sarartacağım ki senin gönül ve canın onun aşkıyla gizli gizli yanacak.)

پریشد [perīşed]: Kesr-i rā ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. پراکنده و پریشان شود [perākende vu perīşān şeved] maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

مرد بد دل خیانت اندیشد
راز خود پیش خلق بپریشد

(Kötü kalpli insan hainlik düşünür, sırrını da halka yayar.)

پژامند [pejāmend] ve پژاوند [pejāvend]: Kilâhumā bi-feṯḥi'z-zāʾi'l-Fārsī ve mīm ve vāv ile. Kapı ardına konulan dayak ki ağaçtan ederler. Şems-i Faḫrī, beyt:

درهم شکند ارچه بود حصن عدو را
از سد سکندر درواز قاف پژاوند

(Düşmanın kalesi İskender'in seddi kadar sağlam olup kapısına Kaf dağı bile dayansa yine de parçalanacaktır.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te gezīne-i gāzurān yaʿnī ḳaṣṣār tokmağı.

پژغند [pejġand]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī vü nūn ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Bir dıraḫt nāmıdır. وقيل بالباء الموحده[1]. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پژقند [pejḳand]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī vü nūn ve feṯḥ-i ḳāf ile. **(227[b])** Maʿnāsız söz ve fāʾidesiz muṣāḥabet. Baʿżı nüsḫada fā ile پژفند [pejfend] mervīdir. Mīr Naẓmī, beyt:

مگو مشنو کلام هرزه پیوند
شود اوقات را ضایع ز پژقند

(Boş ve saçma sözü ne söyle ne dinle! Bir faydası olmayan söz, zamanını boşa geçirir.)

پژماورد [pejmāverd]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī vü rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i mīm ile. Bir nevʿ ṭaʿāmdır. Türkîde "ḫalîfe lokması" derler. Ve baʿżı yerde "ḳāḍî lokması" ve Ḫorāsān'da "nevâle" derler. ʿArabîde زماورد [zumāverd], میسر [meyser], مهیا [muhyā] ve نرجس المائده [nercisu'l-mā'ide] derler.

پژند [pejend]: Feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī ve sükūn-ı nūn ile. Bir nevʿ otluktur. برغست [berġast] dahi derler baʿżı nüsḫada. غملول [ḳunāberá], ʿArabîde قنابری [ġumlūl] ve کملول [kumlūl] dahi derler. Üstâd ʿAscedî, beyt:

نه هم قیمت لعل باشد بلور
نه همرنگ گلنار باشد پژند

(Ne billur lal ile aynı kıymettedir ne de pancar nar çiçeğiyle aynı renktedir.)

Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*. Şems-i Faḫrī bu maʿnāya muvāfıḳ "ḫıyār-ı deştī" naḳl edip bu beyti naẓm eylemiş:

بوی خلقت به هر زمین که گذشت
نیشکر آورد به جای پژند

(Senin güzel yaradılışının kokusu nereye etki etse, orada yaban hıyarı yerine şeker kamışı biter.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te ve nüsḫa-i Mîrzā İbrāhîm'de zāʾ-i muʿceme ile (پزند pezend) giyāh-ı ḫoş-būdur ki برغست [berġast] ve ورغست [verġast] dahi derler. Baʿżı nüsḫada dahi zāʾ-i muʿceme ile kızıl boya maʿnāsına naḳl olunup ʿAscedî'nin bu beyti îrâd olunmuş. Beyt:

1 Bā ile de söylenir.

نه کرپاس باشد بسان پرند
نه همرنگ گلنار باشد پژند

(Ne pamuklu kumaş ülgere benzer ne de pancar nar çiçeğiyle aynı renkte olur.)

پژولید [pejūlīd]: Żamm-ı zāʾ-i Fārsī vü vāv-ı mechūl ve kesr-i lām ile. Be-maʿnī-i پژمرده کرد [pej-murde kerd], yaʿnī soldurdu ve örseledi. Mīr Naẓmī, beyt:

نهان بود در دل غم عشق یار
پژولید رویش شده آشکار

(Sevgilinin aşkıyla çektiği gam gönlünde gizliydi, yüzü solunca açığa çıktı.)

پژوند [pejvend]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī vü nūn ve feṯḥ-i vāv ile. Darıkuşu derler bir küçük kuştur. Baʿżı nüsḫada be-maʿnī-i güncişk. Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de پژاوند [pejāvend]-i merḳūm maʿnāsına. Keʾennehu ondan iḫtiṣār olunmuştur.

پساوند [pesāvend]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele vü vāv ve sükūn-ı nūn ile. Naẓm ve eşʿār ḳāfiyesi. Baʿżılar redīf maʿnāsına ve baʿżılar müselsel ve muttaṣıl kelimāta derler. Be-maʿnī-i ḳāfiye, Üstād Lebībī, beyt:

همه پوچ و همه خام و همه سست
معانی از چگامه نا پساوند

(Şiirinde anlam yok, kafiyesiz! Hep içi boş, ham ve gevşek!)

پسند [pesend]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Ḳabūl maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

گر خود همه عیبها بدین بنده درست
هر عیب که سلطان بپسندد هنرست

(Baştan ayağa ayıp olsam da padişahın beğendiği ayıp hünerdir.)

Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

در کوی نیکنامی ما را گذر ندادند
گر تو نمی پسندی تغییر کن قضا را

(İyi ad köyünden geçmemize izin vermediler. Sen de bunu kabullenmiyorsan kazāyı değiştir!)

Ve dahi memdūḥ ve güzīde maʿnāsına gelir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پشماگند [peşmāgend]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü nūn ve feṯḥ-i mīm ü kāf ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ḥayvān arkasında yük ortasına koydukları nesne ki ʿArabīde علاوه [ʿilāve] derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

گر به جان آمدم ز محنت و رنج
داغ بیطار و بار پشماگند

(Baytar derdi ve semer yükünün verdiği sıkıntı ve zorluk sebebiyle darlansam da...)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de pālān maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

کفش عیسی مدوز از اطلس
خر او را مساز پشماگند

(Hz. İsa'nın ayakkabısını ipekten dikme! Onun eşeğine semer yapma!)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

هم سگان را قلاده زرینت
هم خران را خزست پشماگند

(Hem köpeklerinin tasması altından hem de eşeklerinin semeri ipekten.)

پشجند [peşcend]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme vü cīm ve sükūn-ı nūn ile. Su veyāḫud kan saçılmış olmak. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پکند [pekend]: Feṯḥ-i kāf ve sükūn-ı nūn ile. Ḫīvaḳ lisānında "ekmek" demektir. Ve سوب [sūb] su demektir. Ḥakīm Enverī, beyt:

محنت سوب و پکند او که از بیخم بکند
طبع موزونم همی ز اندیشه نا موزون کند

(Onun beni temelden sarsan ekmek ve su sıkıntısı, sürekli düşünmek yüzünden ölçülü yaradılışımın düzenini bozuyor.)

پناهید [penāhīd]: Yaʿnī پناه آورد [penāh āverd] ve التجا کرد [iltiCā kerd]. Sığındı demek olur. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بدید آن بد و نیک بازار او
به یزدان پناهید از کار او

(Onun pazarındaki iyiyi ve kötüyü görünce onunla alışverişten Allah'a sığındı.)

پناهد [penāhed]: Yaʿnī پناه آورد [penāh āvered] ve التجا کند [iltiCā kuned]. Ḥakīm Esedī, beyt:

ز گیتی بدین در پناهد همی
ز جامت می لعل خواهد همی

(Dünyadan hep bu kapıya sığınır, hep senin kadehinden lal şarabı ister.)

پند [pend]: Sükūn-ı nūn ile. İki maʿnāyadır. Evvel, maʿrūf naṣīḥat.

Ṣānī, be-maʿnī-i ġalīvāj yaʿnī çaylak ki غلیواج [ġalīvāc], زغن [zaġan] ve گوشت ربا [gūşt-rubā] dahi derler. İki maʿnāya, Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

دادبیک از رای او دست ستم بند کرد **(228[a])**
زانکه همه رای او حکمت نابست و پند

گر ز ره پند او داد دهد دادبیک
چوزه ز بن برکند شهپر بازوی پند

(O kadılar kadısıdır, onun görüşü zulmün elini bağlar. Çünkü onun görüşü, daima saf hikmet ve öğüt demektir. Kadılar kadısı öğüt vermek yoluyla adaletli davranacak olursa, civciv de çaylağın kanadındaki en büyük tüyü kökünden koparacaktır.)

Be-maʿnī-i ṣānī, Ḥakīm Sūzenī, beyt:

پند را فرّ هما آید بدید اندر هوا
از بر کاخ همایونت ار بود پرواز پند

(Çaylak senin kutlu sarayının üstünden kanatlanacak olursa, ona havadayken hüma kuvveti gelir.)

Bu maʿnāya, Şems-i Faḫrī, beyt:

نور رای تو کی دهد خورشید
کار عنقا کجا تواند پند

(Güneş senin görüşündeki ışığı nasıl versin! Çaylak ankanın yaptığı işi nasıl yapsın!)

پند [penend]: Fetḥ-i nūn-ı evvel ü sükūn-ı ṣānī ile. ʿAded-i mechūl yaʿnī ḥaddi nāmaʿlūm ʿaded. Ebulmaʿānī, beyt:

گفتمت بوالهوسان را سخن وعده مده
نزدی گوش یکی گفتمت این پند پنند

(Sana "Acemilere/yeni āşıklara kavuşma vaadinde bulunma!" dedim. Defalarca bu öğüdü verdim ama bir defa olsun kulak asmadın!)

پهلو زند [pehlū zened]: Egerçi maʿnā-yı terkīb "yan vurur" demektir, ammā "berāber olur" maʿnāsına istiʿmāl ederler. Berāberlik de ṣūreten yan yana durmakla ẓāhir olur. Mevlānā Ẓuhūrī, beyt:

صراحی به خورشید پهلو زند
حریفان به ناهید زانو زند

(Sürahi güneşle yan yana duruyor. Rintler Zühre ile diz dize oturuyor.)

پهلو کند [pehlū kuned]: Yaʿnī کناره کند [kenāre kuned]. Kucaklar demek olur. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

شه از رزم او بِه که یکسو کند
کز آن پهلوان پیل پهلو کند

(Padişah iyi ki onunla savaşmaktan geri duruyor. Fil o yiğitleri görünce yan çiziyor.)

پهند [pehend]: Fetḥ-i hā ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i dām-ı āhū. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*.

پیداد [peydād]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i peydā, yaʿnī ẓāhir. Üstād Ferruḫī, ḳıṭʿa:

من یقینم که درین پنجه سال ایچ کسی
درخور نامهٔ او نامه به کس نفرستاد

بر بساط ملک الشرق ازو فاضلتر
کز نه بنشست و کسی کرد نداند پیداد

(Ben iyi biliyorum ki bu elli yılda kimse kimseye onun fermanı ayarında bir ferman göndermedi. Doğu sultanının tahtına ondan daha üstünü oturmadı, kimse bunun gerçekleştiğini görmedi.)

Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پیگند [peygend]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i درسلک کشید [der-silk keşīd], پیوست [peyvest] ve جمع کرد [cemʿ kerd]. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Yaʿnī ipliğe dizdi, ulaştırdı ve bir yere getirdi maʿnālarına. Üstād Rūdekī, beyt:

هر آنچه داود آن را به سالها پیوست
هر آنچه قارون آن را به عمرها پیگند

(Davut'un yıllarca elde ettikleri ve Karun'un ömrü boyunca topladıkları...)

Ve kāf-ı ʿArabī ile (پیکند peykend), Semerḳand'ın ḳadīm ismidir.

پیوند [peyvend]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ile. İttiṣāl, sebeb, bend-i mefāṣıl, ḳayd ve taʿalluḳāt maʿnālarına.

مع الراء المهمله

[maʿa'r-rā'i'l-muhmele]

پا افزار [pā-efzār]: Feṯḥ-i hemze vü zā'-i muʿceme ve sükūn-ı fā ile. Kefş maʿnāsına yaʿnī paşmak. Mīr Ḫüsrev, beyt:

طرب زان گونه بر شاه اشتلم کرد
که پا افزار جست و پای گم کرد

(Padişah kendisini eğlenmeye öyle bir kaptırdı ki ayakkabısını çıkarıp mantıklı düşünmeyi bıraktı.)

پا اوژار [pā-evjār]: Zā'-i Fārsī ile. Cullāhların çukurda ayak bastıkları taḫta. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پاتیمار [pā-tīmār]: Kesr-i tā'-i müşennāt ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i şitāb, yaʿnī ʿacele. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پادار [pā-dār]: Yaʿnī, "hemīşe pāyidār ola!" demektir. پایدار [pāy-dār] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پادزهر [pād-zehr] ve **پازهر** [pā-zehr]: Dāl-ı mevḳūf ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, dāfiʿ-i zehr demek maʿnāsınadır. Zīrā پاد [pād], dāfiʿ-i żarar ve muṣliḥ-i fesād maʿnāsına olduğu ẕikr olunmuştu. Bu dahi zehri defʿ edip rūḥ-ı ḥayvāniyyeyi işābet-i mażarrat-ı sümūmāttan ḥıfẓ ettiği için tesmiye olunmuştur.

Ṣānī, bir maʿrūf ve maḫṣūṣ taştır. Levni ṣufrete mā'il bozrak olan, ġāyet aʿlāsıdır. Zeytūnī-reng olan ʿinde'l-ehālī maḳbūl ve muʿteber değildir. Ḥakīm Arisṭo'dan maʿdenī olmak üzre menḳūldür ki Hind'in cānib-i şarḳīsinde vilāyet-i Çin ḥudūdunda ḥāṣıl olur derler. Yine ol semtlerde ġāyet

ona benzer taşlar olur, ẕevḳ-i vuḳūftan ḥiss̱emend olmayanlara pā-zehr diye inandırırlar. Ammā tecrübesi oldur ki nerm ü laṭīf olup levni sarıya yakın gök gibi görünür. Güneşe tutunca berrāḳ, lemeʿān ve żiyādār olur. Nevʿan dürler gibi nemnāk olur. Ve zehr-ālūd ṭaʿām üzerine korlar, fi'l-ḥāl terler. Cümle-i ḥavāṣından, ādemin yılan soktuğu yeri üzerine **(228[b])** kosalar yapışıp, zehri kendine ceẕb edip düşer. Altına su ile bir ẓarf komak gerektir ki suya düşüp zehri defʿ ola. Tekrār yapıştıralar, yine zehri alıp düşer, bu vech üzre vücūdda zehir kalmayıncaya dek, baʿdehu yapışmaz olur dediler. Aṣlını beyān eyleyenlerin kimi böyle rivāyet eylediler ki ziyāde yaşlı yılanın tepesinde ḥāṣıl olur. Baʿżıları, "ejderhā karnında olur" dediler ve baʿżılar, "çatal boynuzlu geyikte olur" dediler. Böyle diyenlerin kimi merḳūm geyik dā'imā yılan yemeye muʿtād olup, derūnunda ḥāṣıl olan ḥarāretin buḫārı gözlerinden çıkıp, pınarında müctemiʿ ve müncemid oldukça kat kat olup, ḳatmer olduğunun sebebi dahi budur dediler. Ammā *İḫtiyārāt-ı Bedīʿī* ṣāḥibi yazmıştır ki ẕikr olduğu vech üzre olan geyik, bahār faṣlında yaʿnī eyyām-ı Rebīʿ'de muḫliṣa dedikleri toḫumun tāze otunu yer, ġāyet ḥār olmakla ḥarāretinin buḫārı gözü pınarında müncemid olur. Ammā eṣaḥḥ budur ki miʿdesinde müctemiʿ ve kat-berkat ḥāṣıl olur. ʿAlāmet-i ṣıḥḥati, birini şikest etsen elbette en ortasında muḫliṣa otunun çöpü veyāḫud dānesi bulunur dediler. Fi'l-ḥaḳīḳa içinde çöp bulunmuş çoktur ve miʿdede ḥāṣıl olduğuna delīldir. Ammā bir nevʿ küçük ṣanevber şeklinde olanı gözde ḥāṣıl olmak da cā'izdir.

پازیر [pā-zīr]: Kesr-i zā'-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Dīvār yapılırken arasına konulan hatıl ağacıdır. Üstād Rūdekī, beyt:

نه پازیر باید ترا نه ستون
نه دیوار خشت و نه آهن درای

(Sana ne hatıl ne direk, ne kerpiç duvar ne de demir çan gerekir.)

Şems-i Faḫrī, zā'-i muʿceme yerine dāl-ı mühmele ile maʿnā-yı mezbūra naḳl eylemiştir. Beyt:

نیست دیوار حصن دولت را
بِه ز تأیید او دگر پادیر

(Devlet kalesinin duvarına, onun onayından daha iyi bir hatıl olamaz.)

Muḥammed Hindū Şāh *Ṣıḥāḥ*'ta ẕāl-ı muʿceme ile rivāyet edip نیارش [neyāriş] dahi derler demiş.

پار [pār]: Dört maʿnāya gelir.

Evvel, sāl-i güẕeşte ki Türkīde "bıldır" ve "geçen yıl" derler. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

طالب چراغ بخت ترا گم نگشته نور
امسال نیز بزم چو پار از تو روشنست

(Ey Tālib! Senin talih mumunun ışığı kaybolmaz. Meclis geçen yıl olduğu gibi bu yıl da senin sayende aydınlanıyor.)

Ṣānī, pāre maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

دین زردشت آشکار شده
پردهٔ رحم پاره پار شده

(Zerdüştlük ortaya çıkmış, merhamet perdesi paramparça olmuş.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i پاریدن [pārīden] ve پریدن [perīden]. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

پرِ پروانه پی درک تف شمع بود
چونکه بریافت نخواهد پر و بریاریدن

(Pervanenin kanadı, mumun alevini bulmak içindir. Bulunca da ne kanat ne de uçmak ister.)

Rābiʿ, dibāğat olunmuş sığır derisine derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پازار [pā-zār]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Rūstāyī Türkler ayaklarına çarık altına sardıkları ki پاتابه [pā-tābe] dahi derler.

پاژگر [pājger]: Sükūn-ı zā vü feṯḥ-i kāf-ı Fārsiyyeyn ile. Bāc-dār maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

پاژگر بوده است در اقلیم حسنت چشم شوخ
زان سبب برده متاع صبر دل در راه عشق

(İşveli göz, senin güzellik ülkenin vergi tahsildarıdır. O yüzden aşk yolundaki gönlün sabır malını kaptı götürdü.)

پاژیر [pājīr]: Kesr-i zāʾ-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i پازهر [pā-zehr]-i merḳūm. Mīr Naẓmī, beyt:

ز دست ساقئ گل روی ساغر
برای زهر غم پاژیر بهتر

(Gül yüzlü sākinin elindeki şarap kadehi, gam zehiri için iyi bir panzehirdir.)

پاسار [pāsār] ve پاسپار [pāspār]: Evvel feṯḥ-i sīn-i mühmele, ṣānī sükūnuyla ve feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i leked-kūb, yaʿnī ayakla tepmek. پاسپر [pāsper] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Şuʿarā-yı ḳudemādan biri demiştir, beyt:

چون شدندی ز بی هُشان در خواب
پاسپاری به پاسبانش زد

(Kendinden geçmiş bir halde uyurken bekçi onu ayağıyla tepti.)

پاسدار [pās-dār]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Pāsbān yaʿnī gece bekçisi. Şems-i Faḫrī, beyt:

زحل بر بام او از پاسداران
فلک بر درگهش از روزبانان

(Zuhal onun çatısının gece bekçilerinden biridir. Felek onun kapısının gözcülerinden biridir.)

پاغر [pāġur]: Żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Bir ʿillettir. پیلپا [pīlpā] dahi derler. ʿArabīde داء الفیل [dāʾu'l-fīl] dedikleri ʿillettir.

پا فزار [pā-fezār]: Feṯḥ-i fā vü zāʾ-i muʿceme ile. پا افزار [pā-efzār]-ı merḳūm maʿnāsına ki پای افزار [pāy-efzār] dahi derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

(229ᵃ) دست انعام بر سرش می دار
ورنه ترتیب پا فزار کند

(İhsan elini onun başında tut! Yoksa ayakkabısını hazırlayacak.)

پاکار [pākār]: Feṯḥ-i kāf-ı ʿArabī ile. Emlāk ve ʿaḳār maḥṣūlünü cemʿ eden ādem-i ḫidmetkār ve emīn-i māl maʿnāsınadır.

پالار [pālār]: Lāmelif ile. Saḳf-ı ḫāne yaʿnī ev direği üzerine konulan uzun direk. Ve direk üzerine düşen taḫta veyāḫud çalı ve emṣāli nesneler.

پاوزار [pāvzār]: Vāv-ı mevḳūf ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Cullāhların ayak bastıkları taḫta. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

پای افزار [pāy-efzār]: Be-maʿnī-i kefş. Ve cullāhların ayak altına kodukları taḫta. Miṣāl-i maʿnī-i evvel, Ebulmaʿānī, beyt:

خاک راهش گیرم و در جان نگه می داردم
کحل سازم دیدهٔ دل گرد پای افزار او

(Onun yolu toprağını alır canımda saklarım. Onun ayakkabısı tozunu gönül gözüne sürme ederim.)

پای افسار [pāy-efsār] ve پای افشار [pāy-efşār]: Fāʾdan sonra evvel sīn-i mühmele, ṣānī şīn-i muʿceme ile. پای افزار [pāy-efzār]-ı merḳūm maʿnāsına. Şeyḫ Āẕerī, beyt:

نیست بافنده او به دست افزار
نه به ماکو نورد و پای افشار

(O, bir aletle dokunmadı. Onun için ne mekik ne de cullah tahtası kullanıldı.)

پایدار [pāy-dār]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. پای [pāy] lafẓı ile دار [dār]dan mürekkebdir. Muḥkem, üstüvār, ṣābit ve ḳā'im maʿnāsına ki pāy, iḳāmet ve dār, داشتن [dāşten]den müştaḳtır. Maʿnā-yı terkīb ṣābit ve ḳā'im olmak maʿnāsına olur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

یار نا پایدار دوست مدار
دوستی را نشاید این غدار

(Kalıcı olmayan dostu dost edinme! O gaddar, dostluğa layık değildir.)

پایزار [pāyzār]: Yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. پای افزار [pāy-efzār]dan iḫtiṣār olunmuştur, yine ol maʿnāya gelir.

پایِ ستور [pāy-ı sutūr]: Çobanlara maḫṣūṣ bir nevʿ sazdır ki kıl yerine ḥayvān tırnağının için boşaltıp, kurutup, üzerine taḫta edip, at kıllarından kıllar takıp çalarlar. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

نه مطرب که آواز پای ستور
سماعست گر عشق داری به شور

(Aşk ve sevdaya sahipsen, değil çalgı sesi, hayvan tırnağından yapılmış bir çalgı bile seni vecde getirip raksettirmeye yeterli olur.)

پای شور [pāy-şūr]: Yā-yı mevḳūf ve żamm-ı şīn-i muʿceme ile. Bir saz ismidir ki cümle sazların ednāsıdır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پایکار [pāykār]: Bi-kāfi'l-ʿArabī. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iki maʿnāyadır.

Evvel, پاکار [pākār]-ı merḳūm gibi ol şaḥṣa derler ki reʿāyādan māl-ı rüsūm alıp taḥṣīldāra teslīm eyleye. ʿĀmil ḫidmetkārı olur. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

بر دکان ترک بخشیدم حسابی را که ترک
جز قنق ناوردشان خط رئیس و پایکار

(Vergi tahsildarı ve valinin resmī yazısı dışında konuk gelmeyen köylünün dükkânına hesap bağışladım.)

Ṣānī, be-maʿnī-i kennās, yaʿnī ḫidmetkārın ednāsı ki süpürge ḫidmetine taʿyīn olunur. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بدو گفت بهرام شو پایکار
بیاور که سرگین کشد بر کنار

(Behram ona "Git süpürgeci getir de pisliği kenara çeksin" dedi.)

Şerefnāme'de müsterāḥ süpürücüdür.

پتر [peter]: Feṯḥateyn ile. Teneke ki zer, sīm, bakır, kalay, āhen ve sā'ir filizzāttan ederler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

هر حمائل که در آن تعبیه تعویذ زرست
با زرش ویحک از آهن پتر آمیخته اند

(Her muskanın yapımında altınla birlikte demir ve teneke de kullanılır. Sen muskadaki altınsın, diğerleri de demir tenekedir.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, der-Merṣiye, beyt:

چشم بد کز پتر و آهن و تعویذ نگشت
بند تعویذ ببرید پتر باز دهید

(Kötü göz muska, demir ve tenekeden etkilenmediyse, muskanın bağını kesin, tenekeyi ters döndürün!)

پتگیر [petgīr]: Sükūn-ı tā'-i müṣennāt u yā-yı taḥtānī ve kesr-ı kāf-ı ʿAcemī ile. Bemaʿnī-i pervīzen, yaʿnī elek.

پتیر [petīr]: Kesr-i tā'-i müṣennāt ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Boğça ki eṣvāb konulur. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

پدر [peder]: Maʿrūf. Eb maʿnāsına ki Türkīde "baba" ve "ata" derler. Ḥażret-i Ādem ʿaleyhi's-selām'a "ata" derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

پدرم روضهٔ رضوان بدو گندم بفروخت
نا خلف باشم اگر من به جَوی نفروشم

(Atam cennet bahçesini iki buğday tanesine sattı. Eğer bir arpaya satmazsam hayırsız evlat olayım.)

پدراندر [peder-ender] ve **پدندر** [pedender]: İkisi de üvey ata maʿnāsınadır ki üvey anaya مادراندر [māder-ender] ve مادندر [mādender] derler. Üstād Lebībī, beyt:

از پدر چون از پدندر دشمنی بیند همی
مادر از کینه بر او مانند مادندر شود

(Babadan üvey babasıymış gibi düşmanlık görür. Annesi ona olan kininden üvey ana gibi davranır.)

Ve مادندر [mādender], üvey anadır. Cemīʿ ferhenglerde bāʾ-i Fārsī ile غضنفر [ġażanfer] vezni üzre masṭūrdur. Ammā Şems-i Faḫrī bāʾ-i muvaḥḥade ile بداثر [bed-eṣer] vezni üzre (بدندر bedneder) naḳl eylemiştir.

(229ᵇ)

پدیر [pedīr]: Kesr-i dāl-ı mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i به در رفتن [be-der reften]. Bu lafẓdan iḫtiṣār olunmuş ṣīġa-i emrdir, "taşra git!" maʿnāsına. Ve dahi ism-i maṣdar olur. Mīr Naẓmī, beyt:

نباشد خوش دلی آن کس پذیرش
به نا چار از وطن باید پدیرش

(Çaresizce vatanından gitmek zorunda kalan kimsenin gönlü hoş değildir.)

پذرفتار [peẕruftār] ve **پذیرفتار** [peẕīruftār]: Sükūn-ı ẕāl-ı muʿceme ve żamm-ı rā ile. پذیرفتن [peẕīruften] lafẓından ism-i maṣdardır, ḳabūl etmek maʿnāsına. Menāṭ-ı fiʿl istiʿmāl olunur. Üstād[1], beyt:

دلت به راز خدا از زمانه راهبرست
کفت به روزئ خلق خدای پذرفتار

(Senin gönlün, zamanede ilahī sırların kılavuzudur. Elin, insanların rızkını dağıtmada aracı olmayı kabul eder.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te be-maʿnī-i pāyendān.

پذرفتگار [peẕruftgār] ve **پذیرفتگار** [peẕīruftgār]: Ḳabūl edici maʿnāsına ism-i fāʿil olur. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو روشن گشت بر شاپور کارش
به صد سوگند شد پذرفتگارش

(Şāpūr onun yaptığı işi açıkça anlayınca yüz yeminle onu kabullendi.)

پذیر [peẕīr]: Kesr-i ẕāl-ı muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. پذیرفتن [peẕīruften] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

به احسان خود پوزش من پذیر
که جز تو ندارم کسی دستگیر

(İhsanınla özrümü kabul et! Çünkü elimi tutacak senden başka kimsem yok.)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

من نگویم که طاعتم بپذیر
قلم عفو بر گناهم کش

(Ben ibadetimi kabul et diyemem! Af kalemini günahım üstüne çek!)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

خداوند بخشندهٔ دستگیر
کریم خطابخش و پوزش پذیر

(Yardım edici, bağışlayıcı, cömert, affedici ve tövbe kabul edici Rabbim!)

پر [per]: On maʿnāya gelir.

Evvel, kanattır. Ammā eṣaḥḥ kanadın yeleğidir. Zīrā پر و بال [per u bāl] derler. Bāl

1 Beyit Hakīm Esedī'ye aittir.

kanat oldukta, per yelek olur. ʿArabīde ریش [rīş] derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

در لغت خوانده ام که پر ریشست
پیش دانشور لغت پرداز

لیک آن پر که گرد کرد عدم
می کند مرغ نیکویی پرواز

(Lügatte, lügat bilginlerince per'in lügat anlamının rīş (kanat) olduğunu okumuştum. Ama iyilik kuşunu uçuran, yokluk ve fakrın çevrelediği kanattır.)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de pertev maʿnāsına. Ġālibā ondan iḫtişār olunmuştur. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چشم را صد پر ز نور عکس رخسار شماست
ای که هر دو چشم را یک پر مبادا بی شما

(Ey sevgili! Siz yokken iki gözüm de ışık görsün istemem! Yanağınızdan yansıyan nur, gözümü çokça aydınlatıyor.)

Üstād Ferruḫī, ḳıṭʿa:

گر به نالی بر تیغت بنگارند به موی
سایهٔ پر فکند بر سر یک پیل آن نال

زیر آن سایه به آب اندر اگر برگذرد
همچو خیش از پرِ مه ریزه شود ماهیٔ وال

(Kılıcının üstüne kıl kalemle bir kuş çizseler ve o kuşun kanadı bir filin başına gölge salsa; sudaki benekli balık o gölgenin altından geçince keten parçasının ay ışığında parçalanması gibi parçalanır.)

Ṣāliş, kol ki omuz başından parmak ucuna varıncadır. بال [bāl] dahi denilir. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

بر فلک بی پا و پر دانی که نتوانی شدن
پس چرا بر ناوری از دین و دانش پا و پر

(Ayaksız ve kolsuz gökyüzüne gidilmeyeceğini bildiğin halde niçin din ve bilgiden ayak ve kol takınmazsın!)

Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

خداوند گفت این سرای منست
همی بخت بد رهنمای منست

نه گاوستمی و نه اسب و نه خر
نه مردی نه دانش نه پا و نه پر

(Ev sahibi dedi ki: "Burası benim evim, kötü talih de daimi kılavuzumdur. Ne öküz, ne at, ne de eşeğim var; ne yiğitlik, ne bilgi, ne de kol kanadım var!".)

Rābiʿ, be-maʿnī-i berg, yaʿnī yaprak. Şeref-i Şeferve, beyt:

تو سرو خرامانی و من که پرِ لاغر
اکنون چه توان کرد تو آنی و من اینم

(Sen salınan bir selvisin, bense cılız bir yaprağım. Sen osun ben de buyum, şimdi ne olacak!)

Ḫāmis, külāh tergine derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

آن جهانی نیست کاندر لافگاه نوبهار
کج نهد طرف کلاه چارپر ترگ سمن

(Bu ilkbahar palavralığında, dört köşeli yasemin külahı eğri takan kimse insan değildir.)

Sādis, be-maʿnī-i dāmen ve her nesnenin kenārı. Meşelā per-i bām, per-i beyābān ve pere-i bīnī derler. Ḥakīm Enverī, ḳıṭʿa:

رای او را مگر ملاقاتی
خواست افتاد با فلک نا گاه

اتفاقا به وجه گستاخی
سوی او کرد آفتاب نگاه

هرچه او می گشاد بند قبا
او فرو می کشید پرِ کلاه

(Galiba onun düşüncesi, felekle karşılaşmayı istedi. Ansızın güneş de küstahlık edip ona doğru baktı. O, kaftanının düğmesini çözdükçe güneş de külahının ucunu aşağı çekiyordu.)

Sābiʿ, per-i tīr ki ok yeleğidir. Mīr Naẓmī, beyt:

خدنگت سینه را تا پر نشسته
ز شوقش دل نفس را راه بسته

(Senin okun, yeleğine dek göğsüme girdi. Onun şevkiyle gönlün nefes yolu bağlandı.)

Ṣāmin, parmak ile nesne ḥisāb etmeye derler.

Tāsiʿ, pere-i āsiyāb, pere-i çarḫ ve pere-i dūlāb.

ʿĀşir, پریدن [perīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur.

پرآور [per-āver]: Be-maʿnī-i perende, tīz-per ve tīz-rev. Ḫˇācū-yı Kirmānī, *ez-Hümā vü Hümāyūn*, beyt:

گهی با پرآور پرآور شدی
گهی با چراور چراور شدی

(Bazen kuşlarla kanat çırpar, bazen de otlayan hayvanlarla otlardı.)

پربار [perbār]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Ḫāne-i tābistānī maʿnāsına ki پرباره [perbāre], پربال [perbāl], پرباله [perbāle], فروار [fervār] ve فرواره [fervāre] dahi **(230[a])** derler.

پرپر [perper]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i fürfür ki تیهو [tīhū] dahi derler. Türkīde "çil" dedikleri küçük kuştur. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

پرخاش خر [perḫāş-ḫir]: Feṯḥ-i ḫāʾ-i evvel ü kesr-i ṯānī vü sükūn-ı şīn-i muʿcemeteyn ile. Be-maʿnī-i ceng-cū, ceng-āver, şecīʿ ve bahādır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

دو پرخاش خر با یکی تندخو
گرفتند پرسش نه بر آرزو

(Kötü niyetli olan bu iki savaşçı kardeş, istemeye istemeye onun hatırını sordular.)

پرده در [perde-dir]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ve kesr-i dāl-ı ṯānī ile. Keşf-i rāz ve keşf-i esrār edici. Maʿnā-yı terkīb "perde yırtıcı" demek olur. Mīr Naẓmī, mıṣraʿ:

مگو راز دل را به هر پرده در

(İçindeki sırrı, sır yayanlara söyleme!)

پردهٔ زنبور [perde-i zenbūr]: Mūsīḳīde bir perde ismidir. Seyf-i İsferengī, beyt:

مساز توشهٔ راه از ریا که نتوان ساخت
نوای خانهٔ عنقا ز پردهٔ زنبور

(İkiyüzlülüğü yol azığı edinme! Perde-i zenbūrla hāne-i ankā makamı yapılmaz.)

Ve bir nevʿ laṭīf işlenmiş perdedir ki perde-i zenbūrī derler.

پرستار [perestār]: Feṯḥ-i rā vü tāʾ-i müṯennāt u sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ile. Ḫidmetkār, kul ve cāriye emṯāli. Ammā baʿżı nüsḫada, ez-cümle üstād-ı Rūm Kemālpaşazāde merḥūm *Daḳāʾiḳu'l-Ḥaḳāʾiḳ*-nām kitābında پرستار [perestār] ile پرستنده [perestende]nin farḳını beyān edip der ki: "Perestār, tapıcı demektir, perestende gibi 'kul' olmak lāzım değildir. Zīrā ḫidmetkār ile perestārın farḳı vardır. Meṯelā her gün gelip ekābiri taʿẓīmen selāmlayıp mülāzemet edene perestār derler. Ve kulluk edip ḫidmet edene perestende derler. Bu beyitte ona telmīḥ vardır, beyt:

اگر نیز بُد خادم او هزار
همیدون پرستار او بی شمار

(Onun binlerce hizmetçisi olduğu gibi sayısız da görevlisi vardır.)

Perestār, ism-i mürekkebdir پرست [perest] ile آر [ār]dan ki 'tapu getirici' demek olur". İntehā kelāmuhu. Ammā Ḥakīm Firdevsī'nin bu beytinden "kul" olmak iḳtiżā eder, beyt:

پرستارزاده نیاید به کار
اگر باشدش خود پدر شهریار

(Babası padişah da olsa kullukçu oğlu bir işe yaramaz.)

Cemīʿ ferhenglerde ġulām ve cāriye maʿnāsına maṣṭūrdur. Bu maʿnāya, Ḥakīm Senāyī, beyt:

مر جاه ترا حکم ترا از سر معنی
آبا و سطقسات غلامند و پرستار

(Anlayarak bakılacak olursa, yedi felek ve dört unsur senin kölen ve cariyendir.)

Bu beyit, Kemālpaşazāde'nin ḳavlini teʾyīd eder. Zīrā ġulāmla perestārı tefrīḳ etti. Ve Şeyḫ Saʿdī muṭlaḳ ḫuddām maʿnāsına naḳl eylemiş. Buyurur ki, beyt:

پرستار امرش همه چیز کس
بنی آدم و مرغ و مور و مگس

(İnsanoğlu, kuş, karınca ve sinek; bütün her şey onun hizmetçisidir.)

پرگار [pergār]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf ālettir ki naḳḳāş, muṣavvir, mücellid ve dahi erbāb-ı ṣanāyiʿ kullanırlar. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

ز بس تحرک پرگار تیغ و جدول رمح
به پرنیان هوا مرتسم شود اشکال

(Mızrak cetveli ve kılıç pergelinin çok sayıda hareketinden hava kumaşı resimlerle donanıyor.)

Şānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de eşyāya derler. Şeyḫ Āẕerī, *Ġarāʾibu'd-Dünyā*-nām kitābında der, meṣnevī:

نیست قدرت ز چوب که اژدرهاست
اثر قدرت ید بیضاست

قدرت از دست احمدی چه بتافت
قرص مه را بر آسمان بشکافت

حاصل از دست گردد این پرگار
غیر دستست جمله دست افزار

(Güç, yılan olan asada değil, "beyaz el"dedir. Hz. Peygamber'in elinde parlayan güç, gökyüzündeki yuvarlak ay'ı ikiye böldü! Bu pergel, el sayesinde çizim yapar, el dışındaki her şey bir araçtır.)

Ṣāliṣ, be-maʿnī-i sāmān ve eṣvāb-ı ḫāne. Ḥaydarī-i Rūdī, beyt:

همه پرگار من به جای خودست
دلم است آن که گم شده ز میان

(Her şeyim yerli yerinde. Arada kaybolan gönlüm oldu.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i ṣānī-i پرگاله [pergāle] ki ʿan-ḳarīb ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá.

پرگر [perger]: Feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Zamān-ı selefte ʿAcem şāhları gerdenlerine taktıkları muraṣṣaʿ ṭavḳ. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Üstād Daḳīḳī, beyt:

عدو را از تو بهره غل و پاوند
ولی را از تو بهره تاج و پرگر

(Senden düşmanının nasibine düşen bağ ve zincir, dostunun nasibine düşen ise taç ve kolyedir.)

پرمر [permer]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i mīm ile. İntiẓār maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

ملک در جمله آن مراد بیافت
که همی داشت سالها پرمر

(Uzun yıllardır beklenti içinde olan ülke, tamamen muradına erdi.)

پرندآور [perend-āver]: Feṯḥ-i rā vü sükūn-ı dāl-ı mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i tīġ-ı cevher-dār. Şems-i Faḫrī, beyt:

کوه چون پرنیان شود چون یافت
قوت دست او پرندآور **(230ᵇ)**

(Onun gücü kılıç cevheriyle birleşince dağ, kumaşa döner.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

همه زهر زخم پرندآوران
برآمیخت با خون کندآوران

(Keskin kılıçların ağzındaki zehirler, tamamen yiğitlerin kanına karıştı.)

Keẕā fī-*Mecmūʿa* ve *Cāmiʿ* ve *Mecmaʿ*. Ḥakīm Esedī, beyt:

ز خون پرندآوران پشت پیل
چو شنگرف پاشیده بر تل نیل

(Filin sırtı, kılıçlardan damlayan kan yüzünden üstüne zencefir saçılmış çivit renkli tepe gibiydi.)

Mevlānā Maḥmūd İbn Yemīn, beyt:

از نهیب جود دست درفشانش روز رزم
گوهر از تیغ پرندآور جدایی می کند

(Savaş günü, onun inci saçan elinin cömertliği heybetiyle cevher ile kılıç birbirinden ayrılır.)

پرندوار [perendvār]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele vü vāv, sükūn-ı nūn ve dāl-ı mevḳūf ile. Beməʿnī-i perendūş ki perīr-şebden ʿibārettir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پروار [pervār]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Beslenmek maʿnāsına ism-i maṣdardır. Ve gāhī perverī maʿnāsına gelir ki gāv-ı pervār derler, beslenmiş sığır demektir. Ḥakīm Esedī, beyt:

روان پرور ایدون که تن پروری
به پروار تن رنج تا کی بری

(Bedenini besleyeceğine ruhunu besle! Ne zamana dek bedenini besleme sıkıntısı çekeceksin!)

Ve perveriş maʿnāsına. ʿİmād-ı Şehriyārī, beyt:

سودای تو از برای قربان
بسته است زمانه را به پروار

(Senin sevdan, zamaneyi kurban etmek üzere beslemeye aldı.)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i micmere-i ʿūd u ʿanber. Ve *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i ḳārūre-i bīmār. Ve *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da ḫāne-i tābistānī masṭūrdur.

پروردگار [perverdgār]: İsm-i mürekkebdir, besleyici maʿnāsına. Cenāb-ı ḥażret-i Bārī teʿālá ʿazze ismuhu cümle maḫlūḳun rızḳın verici ve besleyici olmakla ẕāt-ı muḳaddes-ṣıfātına isimdir.

پره سر [pere-ser]: Feṯḥ-i rā vü iḫfā-yı hā vü feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Ucu sivri olan nesneye derler, her ne olursa.

پریدار [perī-dār]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Lafẓ-ı mürekkebdir پری [perī] ile دار [dār]dan terkīb olunmuş. Ṣāḥib-daʿvet yaʿnī ecinne teshīrine ḳādir olan. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

ساقئ بزم پری جام پریدار بود
چون پریدار کف آورده به لب زان باشد

(Meclisin sākisi peri, kadeh de peri çağırıcıdır. Perili gibi elini ağzına götürmesi ondandır.)

پریر [perīr]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Dünkü günden evvelki gün ki پرندوش [perendūş] dahi derler. ʿArabīde اول امس [evvelu emsin] ve Çağatayda "uzaġun kün" derler. Şeyḫ ʿÖmer Ḫayyām, rubāʿī:

چون دی و پریر و پار و پیرار گذشت
شادی و غم و صحت و بیمار گذشت
امروز بدانچه می رسد خوش می باش
این نیز چنانچه آمد انگار گذشت

(Dün, evvelki gün, geçen yıl ve ondan önceki yıl; mutluluk, üzüntü, sağlık ve hastalık geçti gitti. O halde bugün sana ne geliyorsa hoş karşıla! Bu da aynı şekilde geldiği gibi geçecek say!)

Ve پریر پریر [perīr perīr] dahi evvelki gün demektir.

پژار [pejār]: Feṯḥ-i zā'-i Fārsī ile. Adım maʿnāsına. ʿArabīde خطوه [ḫaṭve] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

چو آیم جانب جانان دو منزل یک قدم سازم
به وقت رفتنم در هر پژارم راه یک سالست

(Sevgilinin bulunduğu yere gelirken iki durak bir adım gibi geliyor. Gitme vaktim gelince de her adımım bir yıllık yol gibi oluyor.)

پزسر [pez-ser]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Taz baş yaʿnī ser-i bī-mūy.

پزگر [pezger]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. Aşçı maʿnāsına ism-i mürekkebdir پز [pez] ile گر [ger]den. Pez پزیدن [pezīden]den yaʿnī pişirmekten ism-i fāʿildir ve ger, گار [gār]dan muḫaffeftir. Şems-i Tebrīzī, beyt:

تو مهمانان نو را بین برو دیگی بنه زرین
بپز گر پروری داری و گر خرگوش کهساری

(Sen yeni konukları gör, git altın bir kazan koy! Evde beslediğin hayvanın yahut bir dağ tavşanın varsa pişir!)

پژنگار [pejengār] ve پژنگر [pejenger]: Kilāhumā bi-feṯḥi'z-zā'i'l-Fārsī ve sükūni'n-nūn. Debbāġ, āhenger, zerger ve emṡāli ehl-i ṣanāyiʿe derler. Ebulmaʿānī, beyt:

معرفت کس نگیردش از من
کاش بودم پژنگر و دهقان

(Kimse benden bilgi almıyor. Keşke esnaf ya da çiftçi olsaydım.)

پستیوار [pestīvār]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, kesr-i tā'-i müşennāt ve yā-yı sākine ile. Ṣanʿatında māhir olmayıp nā-ehl olana derler. Nitekim ṣanʿatında kāmil olana پیشه ور [pīşever] derler.

پسخور [pes-ḫor]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve kesriyle de cā'iz ve żamm-ı ḫā'-i muʿceme ile. Fażla-i ṭaʿām-ı insān ve baḳiyye-i ʿalef-i ḥayvān. Şāʿir, beyt:

ندهد بخت نعمت ارزان
قانعم کرد پسخور دونان

(Talih, ucuz nimet vermiyor. Beni alçakların artığına kanaat ettirdi.)

پسور [pesver]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i vāv ile. Geri getirici. Aṣlı پس آور [pes-āver]dir, geriden getiren ve sonra getiren maʿnāsına olur.

پشتکر [peşetker]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme vü kāf ve sükūn-ı tā'-i müşennāt ile. Azı dişlere derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پشه دار [peşşe-dār]: Bir ağaçtır, **(231[a])** kozalağı olur, içinde sivrisinek ḥāṣıl olur. کژم [kejm] ve پشه‌خانه [peşşe-ḫāne] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پلازور [pelāzūr]: Feṯḥ-i lām ve zā'-i mażmūme ile. Kara sakız ki پلاجور [pelācūr] dahi derler.

پلنگر [pelenger]: Feṯḥ-i lām u kāf-ı ʿAcemī ve sükūn-ı nūn ile. Pādişāh-ı Zengiyān ismidir ki İskender onu meydān-ı maʿrekede ḳatl eyledi. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Bu maʿnāya şāʿir, beyt:

شود مقهور البت هر ستمگر
به قوت گر بود همچون پلنگر

(Pelenger gücünde olsa bile her zalim elbette kahrolacaktır.)

پناور [penāver]: Feṯḥ-i nūn ile. Çıban ki

vücūd-ı insānda ẓāhir olur. ʿArabīde دمل [dumel] derler.

پنجر [pencer]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm ile. Be-vezn-i خنجر [ḫancer]. Ḳafes maʿnāsınadır. Keẕā fī-nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm.

پنجمیر [pencimīr]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm ü mīm ile. Tūrān-zemīnde bir vilāyet ismidir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پنجیر [pencīr]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm ile. Be-vezn-i زنجیر [zencīr]. Be-maʿnī-i پنجر [pencer]-i merḳūm. Ebū Şekūr, beyt:

به کنعالگی رفته او پنجیر
رمیده ازو مرغک گرمسیر

(O, oynaşmak için kafese girmiş. Evcil kuşcağız ondan ürkmüş.)

کنعاله [kenʿāle], oynaş maʿnāsınadır.

پنیر [penīr]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-vezn-i خمیر [ḫamīr]. Türkīde yā'yı nūn'a taḳdīm ile "peynir" istiʿmāl ederler. Şāʿir, beyt:

پنیر و خربزه بینی شهید کن خود را
که مرگهای چنین دیر دیر می آید

(Peynir ve kavun görürsen kendini şehit et! Çünkü böylesi bir ölüm kolay kolay gelmez.)

Dīger, beyt:

قرمانی پنیر و تازه لواش
ما حضر خوردنیست دور مباش

(Karaman peyniri ve taze lavaş yemek için hazır, uzak kalma!)

پهر [pehr]: Sükūn-ı hā ile. Gecenin ve gündüzün rubʿ ḥiṣṣesine derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Bu maʿnāya, Ḥakīm Firdevsī, meṣnevī:

چو پهری ز تیره شب اندر چمید
که آن نامور پیش یزدان خمید

(Karanlık gecenin dörtte biri geçince, o namlı kişi Tanrı'nın huzurunda eğildi.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو نیمی ز تیره شب اندر گذشت
شباهنگ بر چرخ گردان بگشت

(Karanlık gecenin yarısı geçince, ishakkuşu gök-kubbede dolaştı.)

پهناور [pehn-āver]: Ziyāde yassı demektir. Zīrā پهن [pehn] yassıdır, آور [āver] den murād mübālaġadır. Ekṣer ṣaḥrālarda istiʿmāl olunur.

پیام آور [peyām-āver]: Be-maʿnī-i peyġāmber, ḳāṣıd ve elçi. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پیامبر [peyām-ber] ve پیمبر [peyem-ber]: پیام [peyām] ki ḫaberdir, بر [ber] ilticidir. Murād peyġām-ber ve peyġam-ber demek olur. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

فتوای او که نسخهٔ عیسیٔ ملتست
جانها رمیده در تن شرع پیمبری

(Onun Hıristiyanlarca düstur edilen fetvası, peygamberlik kisvesi altında canlar ürkütmüş.)

پیرار [peyrār]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Geçen seneden evvelki demektir. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāya şāʿir, beyt:

آن چیز را که پار به پیرار ز دست رفت
امسال خوردنت غم ازینها حماقتست

(Önceki sene elden giden şeyin gamını bu sene de çekiyor olman ahmaklıktır.)

پی سپر [pey-siper]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, kesr-i sīn-i mühmele ve feṯḥ-i bā'-i Fārsī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ol nesneye derler ki ayak altında döğülmüş ola. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

زر طلب کم کنم که طالب زر
همچو زر نثار پی سپرست

(Artık çok altın heveslisi olmayacağım. Çünkü altın isteyen, saçılıp ayak altında çiğnenmiş altına dönüyor.)

Ve ayakla tepmek ve ize basmak maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

گردون که پی وهم مهندس نسپردش
اندیشهٔ تأیید ترا پی سپر آمد

(Ölçüp biçici vehmi takip etmeyen felek, senin sağlam düşüncenin izine bastı/senin düşünceni takip etti.)

Ṣānī, be-maʿnī-i revende, yaʿnī gidici maʿnāsına. Vaḥşī-i Yezdī, beyt:

وحشی و اشک حسرت و تف سموم بادیه
آب ز چشم تر دهد پی سپر سراب را

(Vahşī, hasret gözyaşı ve çölün yakıcı sıcağı... O, serabı takip edip gözünden taze su/gözyaşı veriyor.)

پیغامبر [peyġām-ber] ve **پیغمبر** [peyġam-ber]: Kilāhumā be-maʿnī-i resūl ve nebī. Maʿnā-yı aṣlī ḫaber ileticidir. Çünkü enbiyā ʿaleyhimuʾṣ-ṣalāt veʾs-selām cenāb-ı Bārī teʿālá cellet ʿaẓametuhu ve ʿazzet esmāʾuhudan ḫaber iletirler, onlara ʿalem olmuştur. Şāhidī manẓūmesinde, beyt:

Hem daḫı peyġam-ber ol kim vere Ḥaḳdan bir ḫaber

(Ayrıca peygamber, Allah'tan haber getiren kimsedir.)

dediği bu maʿnāyadır.

پیکار [peykār]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i kāf ile. Ceng ve cidāl maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

به پیکار دشمن دلیران فرست
هزبران به ناورد شیران فرست

(Düşmanla savaşmak için yiğitleri gönder! Aslanla savaşmaya aslanları gönder!)

Ve bāʾ-i meksūre ile (پِیکار pīkār) da cāʾizdir.

پیکر [peyker]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i kāf ile. Heyʾet ve ṣūret maʿnāsınadır. کالبد [kālbud] ile bu, min-vechin maʿnāda müşterektir. **(231[b])** Şems-i Faḫrī, beyt:

او چو نورست ملک دارئ چشم
او چو جانست و مملکت پیکر

(O ışık gibidir, ülke gözdür. O can gibidir, memleket bedendir.)

Aralarında farḳ bu cihettendir ki کالبد [kālbud]da heyʾet, şekil ve ṣūret muʿteber değildir, ancak şaḫṣiyyet murāddır. پیکر [peyker]de heyʾet, şekil ve ṣūret muʿteberdir. Mesʿūd-i Saʿd-ı Selmān, beyt:

بیار آن بادپای و کوه پیکر
زمین کوب و ره انجام و تک آور

(O yel ayaklı, dağ görünümlü, yer delici, yol bitirici ve iyi koşucu atı getir!)

پیور [peyver]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i vāv ile. On bin ʿadede derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

کجا پیور از پهلوانی شمار
بود بر زبان دری ده هزار

(Peyver, Pehlevīce bir sayıdır. Derī dilinde on bin anlamına gelir.)

مع الزاء المعجمه

[maʿa'z-zā'i'l-muʿceme]

پاره دوز [pāre-dūz]: Eskici maʿnāsına. Mevlānā Hātifī, beyt:

ز دارا توان ساخت اسکندری
نه از پاره دوزی و آهنگری

(Dara'dan İskender yapılabilir, bir eskici ve demirci değil!)

پاریز [pārīz]: Kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i pāyīz, yaʿnī faṣl-ı ḫarīf ki güz eyyāmıdır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

پاکباز [pāk-bāz]: Yaʿnī pāk-naẓar. Şehvet ve maʿṣiyet üzre naẓar etmeyip ʿiffet ve ʿişmet üzre muḥabbet-i ḫūbān ve ülfet ü ṣoḥbet-i dilberān eyleyici. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

جوانی پاکباز و پاک رو بود
که با پاکیزه رویی در گرو بود

(Doğru yolda giden, namuslu ve salih bir genç vardı. Bir güzele tutulmuştu.)

Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

منکر زهدم به رویت تا نظرباز آمدم
پاکبازم من دغایی خوش نمی آید مرا

(Senin yüzünü gördüğümden beri ham sofuluğu inkār ettim! Ben namuslu ve doğruyum, ikiyüzlülük hoşuma gitmiyor!)

پالیز [pālīz]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Sebzevāt zirāʿat olunan būstān maʿnāsına. Ve muṭlaḳ būstān, her ne zirāʿat olunmuş ise. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

یکی دختری دارد آن نامدار
به بالا چو سرو و به رخ نوبهار
شهنشاه بیند پسند آیدش
به پالیز سرو بلند آیدش

(O namlı kişinin, boyu selvi gibi olan ve yüzü yeni açmış çiçeğe benzeyen bir kızı var. Bahçede büyüyüp serpilen uzun boylu bir selvidir, padişahlar padişahı onu görünce pek beğenir.)

پای انداز [pāy-endāz]: Mülūk ve selāṭīn bir şehre geldiklerinde atları önüne döşenen ḳumāş. Ve her ne ki ayak altına döşenir. Şems-i Faḫrī, beyt:

سزد که در قدم دولتت به پای انداز
زمانه درکشد از چرخ اطلس و اکسون

(Felek senin devletinin ayağına yaygı olarak gökyüzü atlas ve eksununu çekse yeridir.)

Ve istiʿāre ṭarīḳıyla dahi istiʿmāl olunur. Nevʿī-i Ḫamūşānī, beyt:

به پای انداز حمدت که ارجمندست
زبان تا دل پرند اندر پرندست

(Senin pek değerli olan övgünün ayağı altına sermek için, dil kalbe dek ülger kumaşıyla kaplandı.)

پاییز [pāyīz] ve **پایز** [pāyiz]: Kesr-i yā-yı taḥtānī ile. Faṣl-ı ḫarīf maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

شراب کهنه خور در فصل پایز
بهار کهنه یار و ساقی جایز

(Geçmiş bahar dostluk ediyor, sāki izin veriyor: Güz mevsiminde yıllanmış şarap iç!)

پتفوز [petfūz]: Sükūn-ı tā'-i müşennāt ve żamm-ı fā ile. Ağız çevresi ḥayvānātın. Ve ḳuş minḳārı da olmak mervīdir.

پتلوز [petlūz]: Sükūn-ı tā'-i müşennāt ve żamm-ı lām ile. پتکوب [pet-kūb]-ı merḳūm maʿnāsına.

پتواز [petvāz]: Sükūn-ı tā'-i müşennāt ve feṯḥ-i vāv ile. Doğan oturağı. Keẕā

fi'l-*Maḥmūdī* ve *Şerefnāme*. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de her ne cins kuş olursa oturacağı ağaç ki آوه [āve] dahi denilir. Mīr Ġurūrī, beyt:

دریغ و درد که بختم نشد دلیل اکنون
قفس شکسته و روحم نشسته بر پتواز

(Yazıklar olsun! Bahtım bana bugün yol göstermiyor. Kafes kırılmış, ruhum tünekte oturuyor.)

پدواز [pedvāz]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṯḥ-i vāv ile. پتفوز [petfūz]-ı merḳūm maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

ملاذ سیف و قلم خسرو ستاره حشم
که هست خلق جهان را جناب او پدواز

(Kalem ve kılıcın sığınağı olan yıldız maiyetli padişah! Onun huzuru, dünya halkının dinlenme yeridir.)

پرپوز [perpūz]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı bāʾ-i Fārsī ile. پتفوز [petfūz]-ı merḳūm maʿnāsına. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پرداز [perdāz]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. پرداختن [perdāḫten] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur سخن پرداز [suḫan-perdāz] gibi. Meṣādırda vāḳiʿ olan ḥarf-i ḫā, ḫāl ve mużāriʿinde zāʾya ḳalb olunur. Ḳāʿide-i külliyyedir. Ve dahi perdāzende maʿnāsına ism-i fāʿil olur maḥalline göre.

پرموز [permūz]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı mīm ü vāv-ı maʿrūf ile. Be-maʿnī-i ʿalef. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پرواز [pervāz]: Dört maʿnāya gelir.

Evvel, پر [per] ile واز [vāz]dan mürekkebdir, kanat açtı demektir. واز [vāz], باز [bāz]a bedeldir. Murād, ṭuyūrun havada ṭayerānıdır. Şems-i Faḫrī, beyt:

زمانه بر من چون مشفقی نهاد آغاز
گرفت مرغ دلم در هوای حق پرواز

(Felek bana şefkat göstermeye başladı! Gönül kuşum doğruluk göğünde uçmaya başladı.)

Ṣānī, **(232ª)** *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "niṣār" maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, der-sitāyiş-i Şīrāz, beyt:

هزار پیر و ولی بیش باشد اندر وی
که کعبه بر سر ایشان همی کند پرواز

(Şiraz'da binlerce pir ve ermiş vardır. Kābe onların başına saçılır, yani onların başı etrafında döner.)

Ṣāliṣ, be-maʿnī-i pertev ve nūr. Şeyḫ Niẓāmī, meşnevī:

رسولی که ازل تا ابد هرچه هست
به آرایش نام او نقش بست

چراغی که پرواز بینش ازوست
فروغ همه آفرینش ازوست

(O öyle bir peygamberdir ki ezelden ebede dek her şey O'nun namını süslemek için ortaya çıkmıştır. O, görmek için ışık olan bir kandildir. Bütün yaratılmışlar, onun sayesinde aydınlanır.)

Rābiʿ, nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de nişestgāh-ı murġān. Ve nişīmengāh ve ḳarārgāh maʿnāsına. Aġācī, ḳıṭʿa:

عهد و میثاق باز تازه کنیم
از سحرگاه تا به وقت نماز

بال پرواز خویش باز شویم
چون زره بال جنبد از پرواز

(Seher vaktinden namaz vaktine dek ahdimizi ve sözümüzü yine tazeleyelim. Karargâhta harekete geçen zırhlı gibi, yine tüneğimizden kanatlanalım.)

پرورش آموز [perveriş-āmūz]: Yaʿnī ṣāḥib-i ʿilm ü ḥikmet. Ve mücāhede ve sülūk taʿlīm edici. Ve mürşid maʿnāsına da olur. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پروردگئ رز [perverdegī-i rez]: Yaʿnī mey-i engūr. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پروز [pervez]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i vāv ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, sincāf ki kaftān, ferāce ve ġayrıda ederler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

گوی گریبان تو گر بنماید فروغ
زرین پروز شود دامن روح الامین

(Senin kaftanının düğmesi parlasa, Hz. Cebrail'in eteği altın saçaklı olur.)

Bu maʿnāyı mü'eyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

ای قضا کسوت و قبای ترا
داده از اطلس فلک پروز

(Ey padişah! Kazā, gökyüzü atlasını senin kaftan ve elbisene saçak yapar.)

Ve sā'ir eşyānın dahi pervāzı maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

کسوتی را از کرم پوشید جودش در وجود
طاق اطلس با جلالت پروز دلهای اوست

(Atlas feleği, onun cömertliğinin giydiği iyilik elbisesine pervaz olur.)

Ṣānī, nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de be-maʿnī-i aṣl u nijād. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بدو گفت من خویش گرشیوزم
به شاهی کشد بی گمان پروزم

(Ona "Ben Gerşīvez'in akrabasıyım. Kuşkusuz soyum padişahlara dayanır" dedi.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

همان مادرت خویش گرشیوزست
ازین سوی و آن سوی با پروزست

(Senin annen Gerşīvez'in akrabasıdır. Hem oradan hem buradan onun soyudur.)

Ṣāliṣ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir nevʿ sebzedir. Ġāyet yeşil olur. Ona فرزد [ferezd], فروزد [ferūzed], فریزد [ferīzed] ve مرغ [marġ] dahi derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

پروز و سبزه دمید بر نمط آب گیر
زلف بنفشه خمید بر غبب جویبار

(Göl yolunda yeşillikler yeşerdi. Menekşenin saçı, ırmağın çene elmasına doğru kıvrıldı.)

پرویز [pervīz]: Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, ṣāḥib-i *Kāmilü't-Tevārīḫ* bu lafẓı "muẓaffer" ile taʿbīr eylemiştir. Ve muṣannif-i *Mefātiḥu'l-ʿUlūm* kelime-i Ḫüsrev-i Pervīz'i "melik-i ʿazīz" ile tefsīr eylemiştir ki خسرو [ḫusrev] melik yaʿnī pādişāh ve پرویز [pervīz] ʿazīz demek ola.

Ṣānī, cāmiʿ-i tārīḫ *Mecmaʿu'l-Ensāb* naḳl eder ki Ḫüsrev-i Pervīz laḳabı māhīyi ġāyet sevdiği içindi. Zīrā zebān-ı Pehlevīde māhīye "pervīz" derler.

Ṣāliṣ, Şeyḫ Niẓāmī, *Ḫüsrev ü Şīrīn*'inde der ki: "Pervīz bir ālettir ki onunla şekeri süzüp ṣāf ederler". Ve bu maʿnā bu beyitten müstefād olur. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

از آن بُد نام آن شهزاده پرویز
که بودی در سخن گفتن شکرریز

(Ona Pervīz denmesinin sebebi, konuşurken şeker dökmesi yani tatlı tatlı konuşmasıydı.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i بیختن [bīḫten], yaʿnī elemek. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

تو خسروی و من از صدق دل نه از پی زر
بر آستانهٔ قصر تو خاک پرویزم

(Sen padişahsın, ben ise gönlü temiz biriyim ve altın peşinde değilim. Senin sarayının eşiğinde toprak elemekteyim.)

Ḫāmis, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i pervīzen. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

زمانه خاک تو هم عاقبت به پرویزن
فرو گذارد اگر ماورای پرویزی

(Ülker yıldızından/Hüsrev'den üstün olsan bile, felek sonunda senin toprağını da eleyecektir.)

Sādis, be-maʿnī-i جلوه کردن [cilve kerden]. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

شمس الحق تبریزی آنجا که تو پرویزی
از تابش خورشیدت هرگز خطر دی نی

(Ey Tebrizli Şems! Sen her nerede görünsen, senin güneşinin parlaklığında asla kış tehlikesi olmaz.)

Sābiʿ, kılavuz maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

خدا یاری چو کرده کار او را
شده پرویز او در شهر خود را

(Allah onun işine yardım etmiş, kendi şehrine kılavuz olmuş.)

پرهیز [perhīz]: İctināb etmek ve sakınmak maʿnāsına. Eṭibbā miʿdeyi nā-muvāfıḳ ṭaʿāmdan ve ʿulemā vücūdu nā-meşrūʿ işlerden sakınmak ve ictināb etmeye derler.

پریز [perīz]: Kesr-i rāʾ-ı mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, feryād ve naʿra. Ḥakīm ʿAliyy-i Ferḳadī, beyt:

از پریزت چنان بلرزد کوه
که زمین بومهین بلرزاند

(Dağ senin naranla, yerin depremle titremesi gibi titrer.)

Ṣānī, ol sebzeye derler ki su kenārlarında çok biter. Ve baʿżı ferhenglerde ārd yaʿnī un maʿnāsınadır. **(232b)**

پری سوز [perī-sūz]: Kesr-i rā vü sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü żamm-ı sīn-i mühmeleteyn ile. Bir deyr yaʿnī kelīsā nāmıdır ki Ḫüsrev-i Pervīz zamānında binā ve ʿimāret olunmuştur. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

از آنجا تا درِ دیر پری سوز
پریدندی پری رویان در آن روز

(O gün peri yüzlüler, oradan Perīsūz kilisesinin kapısına kadar uçuyorlardı.)

پشیز [peşīz]: Kesr-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Pūl ki bakırdan ve pirinçten ederler. Beyʿ u şirāda rāyic olur. ʿArabīde منقور [manḳūr] dahi derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

چنان روزگارش به کنجی نشاند
که بر یک پشیزش تصرف نماند

(Felek onu bir köşeye öyle bir oturttu ki tek mangırlık harcaması kalmadı.)

Şems-i Faḫrī, "peşīz, bir dirhem yerine geçen akçedir" deyip bu beyti naẓm eylemiş. Şems-i Faḫrī, beyt:

شهنشهی که نیرزد به نزد همت او
جهان و هرچه بود در جهان به نیم پشیز

(O öyle bir padişahlar padişahıdır ki dünya ve dünyadaki her şey onun himmeti yanında yarım akçeye değmez.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te ve sā'ir muʿteber lüġat kitāblarında manḳūr olmak üzre masṭūrdur. Mīr Ḫüsrev, beyt:

که آن را که به کیسه نیست چیزی
خواری کشد از پی پشیزی

(Kesesinde bir şey olmayan, bir mangırın peşinde rezillik çeker.)

Ḥakīm Esedī, beyt:

همی تا بود جان توان یافت چیز
چو جان شد نیرزد جهان یک پشیز

(Can var oldukça bir şey bulabilir. Can gittikten sonra dünya bir pula değmez.)

پلوز [pelūz]: Żamm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ile. Peşkir maʿnāsına. Şāʿir, beyt:

دلیل طعامست خوان و پلوز
نظر بر صحنها نیاید هنوز

(Henüz sahanlar görünmese de sofra ve peşkir, yemek olduğu anlamına geliyor.)

پنبه پز [penbe-pez] ve **پنبه وز** [penbevez]: Kilâhumâ be-maʿnī-i ḥallâc. Ḥakîm Nizârî-i Ḳuhistânî, beyt:

پنبه پزی فاش کرد یک نکت از سِر عشق
در همه عالم فتاد شور از آن مسئله

(Hallâc-ı Mansûr aşk sırrından bir nükteyi belli etti. O mesele yüzünden bütün dünyada kargaşa çıktı.)

Ḥakîm Nizârî-i Ḳuhistânî, beyt:

سِر انا الحق نبود در سر هر پنبه وز
لایق حلاج بود مرتبهٔ دار عشق

(Her hallaç enelhak sırrının arzusunda değildir. Aşk darağacında asılma mertebesi Hallâc-ı Mansûr'a layıktır.)

پندوز [pen-dūz]: Sükûn-ı nûn ve żamm-ı dâl-ı mühmele ile. Çuvâl-dûz maʿnâsınadır. Mîr Naẓmî, beyt:

شود گفتار بد گویان جگرسوز
فلک لبهاش را دوزد به پندوز

(Kötü sözlülerin konuşması ciğeri yakar. Felek onların dudağını çuvaldızla diksin!)

پیواز [peyvāz]: Sükûn-ı yâ-yı taḥtânî ile. Be-maʿnî-i icâbet, yaʿnî cevâb vermek. Üstâd Laṭîfî, beyt:

خداوندا دعایم باز پیواز
منم بی چاره و درمانده اهواز

(Ya Rabbi! Duamı yine kabul et! Ben Ehvaz'da çaresiz ve aciz kalmış biriyim.)

مع الزاء الفارسی

[maʿa'z-zā'i'l-fārsī]

پروژ [pervej]: Sükûn-ı râ'-i mühmele ve feth-i vâv ile. Medfûn maʿnâsınadır, her ne olursa. Mîr Naẓmî, beyt:

که بسیار کس بوده پروژ همین
که نامش شده زنده روی زمین

(Yeryüzünde adı yaşayan çok ölü vardır.)

پژ [pej]: Der-bend ve ʿaḳabe ki dağlarda olur. Şems-i Faḫrî, beyt:

همیشه باشد و بدخواه شاه چون خر لنگ
به زیر بار گران مانده در میانهٔ پژ

(Padişahın düşmanı, daima aşılmaz geçitler arasında ağır yük taşıyan topal eşek gibi kalsın!)

Bu maʿnâya, Ḫüsrevânî, beyt:

سفر خوشست کسی را که با مراد بود
اگر سراسر کوه و پژ آیدش در پیش

(Hedefi olan kimse için, önüne hep aşılmaz dağlar ve zor geçitler çıksa bile yolculuk güzeldir.)

Be-maʿnî-i der-bend, Ḥakîm Senâyî, beyt:

از نشان دو کونهٔ منِ غُر
همه پژ پر نشان پای شتر

(Benim yüzümden bütün dağ geçitleri deve iziyle doldu.)

Ve ʿaḳabe maʿnâsına, Ebulferec-i Rûnî, beyt:

در ترازوی همت اعلاش
دان که سنگ آمده پژ بهمن

(Bil ki onun yüce himmeti terazisinde, Behmen geçidi bir taş eder.)

Ḫᵛâce ʿAmîd-i Lûyegî, beyt:

در جناب تو وهم خاطر کژ
راست چون لاشه بر گریوه و پژ

(Senin huzurunda eğri düşüncelinin vehmi, dar geçit ve belendeki leşe benzer.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de iki maʿnāya dahi mervīdir.

Evvel, be-maʿnī-i köhne.

Ṣānī, be-maʿnī-i çirk.

Ve bir nüsḫada "eğir kökü" ki ʿArabīde وج [vecc] derler.

پژاژ [pejāj]: Feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Kayış maʿnāsınadır.

پژیژ [pejīj]: Kesr-i zāʾ-i Fārsī ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Yün ki پشمینه [peşmīne] dahi derler. ʿArabīde صوف [ṣūf] derler. Baʿżı nüsḫada kuş tüyüne derler. Şāʿir, beyt:

اگر بگذرد مرغ ریزد پژیژ
شود گربه گر شیر آید یقین

(Kuş geçerse tüylerini döker. Aslan yaklaşırsa kediye döner.)

پیواژ [peyvāj]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i vāv ile. Cevāb vermek maʿnāsına. Fürs-i ḳadīmdir.

مع السين المهمله

[maʿaʾs-sīniʾl-muhmele]

پابس [pā-bes]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i pā-bend ve be-maʿnī-i pās. Ve bī-fāʾide bir yerde kalmak. Bu maʿnāda پابست [pā-best] dahi derler. Gūyā bu lafẓdan muraḫḫamdır.

پارس [pārs]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Vilāyet-i ʿAcem'dir ki dāruʾl-mülkü Şīrāz şehridir. ʿArabīde فارس [fārs] denilir. Lisān-ı Fārsī ol diyāra mensūb olmakla Fārsī denildi. Şeyḫ Saʿdī, Şīrāz medḥinde, beyt:

اقلیم پارس را غم از آسیب دهر نیست **(233[a])**
تا بر سرش بود چو تو ای سایهٔ خدا

(Ey Allah'ın gölgesi! Başında senin gibi bir gölge olduktan sonra, Fars ülkesine dünyanın fitnesinden sıkıntı yoktur.)

پاس [pās]: Beş maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i ḥiṣṣe-i leyl, yaʿnī gecenin dört baḫşından bir baḫşına derler. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de gecenin sekiz baḫşından bir baḫşına derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی گفت صد ره ز یزدان سپاس
نیایش کنم روز و شب در سه پاس

(Birisi dedi ki: "Tanrı'ya yüzlerce kez şükreder, günün üç vakti onu överim".)

Kelām-ı ekābirde vārid olmuştur ki ol vaḳitlerde bīdār olana پاسبان [pāsbān] derler. Gecenin bir baḫşına pās dedikleri ġāyet şāyiʿdir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو پاسی از شب دیجور بگذشت
از آن در شاه دل رنجور بگذشت

(Karanlık gecenin bir kısmı geçince kalbi hasta padişah da o kapıdan geçti.)

Bu kadar vardır ki ol vaḳitte bīdār olana pāsbān denildiği meṣbūt değildir. Zīrā gece bekçisine pāsbān denildiği ẓāhir ve ṣābittir. Ol vaḳte bekçi maḥṣūṣ değildir, bütün geceye maḥṣūṣtur muṭlaḳan.

Ṣānī, pāsbān maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

ای به رسم دولت از آغاز دوران داشته
طارم قدر ترا هندوی هفتم چرخ پاس

(Ey dünyanın başlangıcından beri devlete sahip olan! Yedinci feleğin hizmetçisi olan Zuhal, senin itibar sarayının bekçisidir.)

Ḥakīm Esedī, meṣnevī:

چلیپا پرستان رومی گروه
چنانند ازو و سپاهش ستوه

که دارند روز و شب از بس هراس
به هر کوه دیده به هر دیر پاس

(Haça tapan Rum halkı, ondan ve ordusundan çok çekiniyorlardı. Öyle ki korkudan gece gündüz demeksizin her dağda bir gözcü, her kilisede bir bekçi tutuyorlardı.)

Ṣāliş, muḥāfaẓa ve ḥıfẓ maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, *Gülistān*'da memdūḥuna ḫiṭāb eder, beyt:

بر تست پاس خاطر بیچارگان و شکر
بر ما و بر خدای جهان آفرین جزا

(Sana düşen, düşkünlerin gönlünü koruyup kollamak ve bize düşen de bunun için şükretmektir. Yaptığının mükāfātını vermek de yüce Allah'a layıktır.)

Rābiʿ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i tengī-i dil ve ġam u endūh-ı ḫāṭır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

فرشته گرفته ز بس بیم پاس
پری در نهیب اهرمن در هراس

(Onun korkusundan melek gamlanmış, peri ürkmüş, şeytan endişeye düşmüş.)

Ḫāmis, ḫavf maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

پناه ملک کیان یعنی شیخ ابو اسحق
که ملک دنیی و دین را ز پاس دارد پاس

(Padişahların sığınağı olan Şeyh Ebu İshak, din ve dünya mülkünü koruma korkusu/sıkıntısı taşır.)

پالاس [pālās]: Köhne kilim, keçe, çul ve emṣāli nesneler ki Türkīde dahi "palas" derler.

پپلس [peplus]: Sükūn-ı bāʾ-i Fārsī ve żamm-ı lām ile. Bir nevʿ ṭaʿāmdır kuru ekmekten, yağla pişirirler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāya, Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

مراد رشته همین قلیه است در دل اوست
ولی چه سود که هست او چو پپلس از دل دور

(Gönlün muradı sadece kuşbaşılı erişteder, ama ne fayda ki o da tirit gibi gönülden uzak kaldı.)

پخس [paḫs]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. *Müʾeyyidü'l-Fużalā*'da ḫūşede engūr dāneleri pejmürde olmak. Ve nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de insān ġam, endūh ve faḳr sebebiyle pejmürde olmak. Ve *Ṣıḥāḥ*'ta dahi bu maʿnāyadır. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de revġan-ı sāde ve şaḥm, şemʿ, revġan ve emṣāli nesneler āteşten veyāḫud güneşten erimek maʿnāsına masṭūrdur. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, der-meẕemmet-i dünyā, beyt:

همچو گرمابه که تفسیده بود
تنگ آیی جانت پخسیده شود

(Dünya kızmış hamam gibi yanmaktadır. Sıkıntıyla gelirsin ve canın eriyip gider.)

Ve beş ferhengdeki isimleri bu kitābda meẕkūrdur. ʿAşḳ ve ʿaşḳtan pejmürde olmak maʿnāsınadır.

پرکاس [perkās]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i kāf ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de telāş etmek ve bir şey' üzerine taʿalluḳ ve taḳayyüd eylemek. Ve Hind'in zebān-ı ʿilmīsinde ṭulūʿ-ı şemse derler.

پرِ مگس [per-i meges]: Kesr-i rā'-i mühmele ile yaʿnī iżāfetle. Bir nevʿ cāmedir, ḥarīrden ederler, ġāyet ince ve nāzik olur. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de kılıç cevheri. Ve esliḥadan bir nevʿ silāḥtır. Ve bir nevʿ nevā ismidir. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پرواس [pervās]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. El ile nesne yoklamak maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

نبود اطلس گردون سزای بارگهش
اگرچه کرد قضا اندران بسی پرواس

(Kazā onu eliyle epeyce yoklamış olsa da felek atlası senin sarayına layık değildir.)

Bu maʿnāya, Ebū Şekūr, beyt:

هر کجا گوهریست بشناسم
دست سوی دگر نپرواسم

(Her nerede cevher olsa tanırım, başka bir tarafa el sürmem.)

Ve nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de be-maʿnī-i پرداختن [perdāḫten] ve فارغ شدن [fāriġ şuden]. Şāh Nāṣır-ı Ḥüsrev, beyt:

به عدل او بود از جور بد کنش رستن
به خیر او بود از شر این جهان پرواس **(233ᵇ)**

(Onun adaleti sayesinde zalimin zulmünden kurtulmak mümkündür. Onun hayrı sayesinde bu dünyanın kötülüğünden uzak kalınır.)

پس [pes]: Üç maʿnāyadır.

Evvel, ḳafā maʿnāsına ki Türkīde "ard" derler. Muḳābili پیش [pīş]tir ki "ön" derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

پس و پیش ترکان طاوس رنگ
چپ و راست شیران پولاد چنگ

(Önde arkada tavus rengi elbiselere bürünmüş Türkler, sağda solda çelik pençeli aslanlar var.)

Ṣānī, be-maʿnī-i baʿdehu. Türkīde "son" derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

پس از مرگ دشمن یکی شربت آب
بِه از ملک کاوس و افراسیاب

(Düşmanın ölümünden sonra içilen bir kadeh şarap, Efrāsiyāb ve Kāvūs'un padişahlığından daha iyidir.)

Ve "sonra yine" diyecek yerde بازپس [bāzpes] derler. Şāʿir, beyt:

گر تضرع کنی و گر فریاد
دزد زر باز پس نخواهد داد

(Hırsız, yalvarsan da yakarsan da çaldığı paranı geri vermeyecek.)

Ve "pes"in bir maʿnāsı dahi "niçin"dir, پس چرا [pes çirā] derler. Maʿnā-yı evvele ʿArabīde ورا [verā] derler. Ve lisān-ı Çağatayda "kiyni" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Çıḳma ṭoḳḳuz perde kiynidin ki ʿālem köymesün
Alsaŋ altı yitti burḳaʿ ḳoyġıl ikki üç ḥicāb

(Dokuz perde arkasından çıkma da dünya yanmasın! Altı yedi peçe alırsan iki üç örtü bırak!)

پلاس [pelās]: پالاس [pālās]-ı merḳūmdan iḫtiṣār olunmuştur.

پلمس [pelmes]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i mīm ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, mużṭarib olmak ve elden ve ayaktan kalmak.

Ṣānī, be-maʿnī-i دروغ گفتن [durūġ guften]. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پلوس [pelūs]: Żamm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ile. Rind, ʿayyār ve ḥīlekār maʿnāsınadır. Şāʿir, beyt:

نکرد عاشق صادق وفا هزار افسوس
فریب می خورد از بوالهوس دروغ و پلوس

(Binlerce kez yazık! Sevgili, sadık āşığa vefa etmiyor. Āşık, acemiliği yüzünden yalan ve hileye aldanıyor.)

پیخس [peyḫas]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Ẓann u gümān etmek ve gümān yüzünden fehm etmek. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پیوس [peyūs]: Żamm-ı yā-yı taḥtānī vü vāv-ı maʿrūf ile. Ẓann, gümān ve ümīd maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

بدادیمش اهواز و ده پاره شهر
همی زین فزونتر پیوسیش بهر

(Ona Ehvāz'la birlikte on parça şehir verdik, fakat bundan daha fazlasını ümit ediyor.)

Ammā *Ṣıḥāḥ*'ta "intiẓār" maʿnāsınadır.

مع الشين المعجمه

[maʿaʾş-şīni'l-muʿceme]

پاپوس [pā-pūş]: Żamm-ı bāʾ-i Fārsī ile. Ayağa giyilen, her ne olursa maḫṣūṣan. Pabuç maʿnāsına lafẓ-ı mürekkebdir پا [pā] ile پوش [pūş]tan ki پوشیدن [pūşīden]den müştaḳtır.

پاداش [pādāş]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, lafẓ-ı müfreddir ʿivaż-ı ḫayr maʿnāsına ki mükāfāttır. Żıddı بادافراه [bād-efrāh]tır. Ḥakīm Esedī, meṣnevī:

بترس از خداوند جان و روان
که هست او توانا و ما نا توان
گر ایدر نگیردت فرجام کار
بگیرد به پاداش روز شمار

(Canın ve ruhun efendisi olan Allah'tan kork! Güçlü olan O'dur, biz güçsüzüz. Sana burada (dünyada) karşılık vermezse bile, sonuçta kıyamet günü hesabını görür.)

Ḥakīm Enverī, beyt:

ای به تو زنده سنت پاداش
وی به تو مرده رسم بادافراه

(Ey mükāfāt geleneğini yaşatan! Ve ey ceza geleneğini öldürmüş olan!)

Ṣānī, Kemālpaşazāde ʿindinde lafẓ-ı mürekkebdir ki aṣlı پایتاش [pāy-tāş] idi, yā ḥaẕf olunup tā dāl'a ibdāl olundu ki maʿnāsı "ayaktaş" demektir. Bu maʿnā, merḥūmun *Daḳā'iḳu'l-Ḥaḳā'iḳ*-nām kitābından ġayrı nüsḫalarda rivāyet olunmamıştır.

پاش [pāş]: پاشیدن [pāşīden] lafẓından ṣīġa-i emrdir. Be-maʿnī-i برافشان [ber-efşān]. Ve vaṣf-ı terkībīdir, گهرپاش [guher-pāş] ve

نمکپاش [nemek-pāş] gibi. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پاغوش [pāġūş]: Żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i غوطه خوردن [ġavṭa ḫorden]. Suya dalmak. ʿArabīde عطس [ʿaṭs] derler. Üstād Rūdekī, beyt:

بود زود آ که آیی نیک خاموش
چو مرغابی زنی در خاک پاغوش

(Aceleyle gelmektesin, iyi, sus! Bir ördek gibi karada suya dalmadasın.)

Bu maʿnāyı müʾeyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

نه هر که غوطه خورد در برآورد ز بحار
بسا کسی که بود مردن وی از پاغوش

(Her yüzmeyi bilen denizden inci çıkaramaz. Ölümü suya dalmaktan olan çok kişi vardır.)

پالش [pāliş]: Kesr-i lām ile. Be-maʿnī-i efzūnī ve efzāyiş, yaʿnī artmak ve ziyādelik. Keẕā fī-nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

هر که می بیند مرا گوید چرا نالش کنی
تا بکی از هجر جورش در دلت پالش کنی

(Beni her gören bana "Niçin ağlıyorsun? Onun ayrılık acısı ne zamana dek gönlünde artacak?" diye soruyor.)

پالوش [pālūş]: Żamm-ı lām ile. Kāfūr-ı maġşūş maʿnāsınadır. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te muṭlaḳ maġşūş olan nesne ki żıddı خالص [ḫāliṣ]tir. Şems-i Faḫrī, beyt:

حسود اگر نبود با تو خالص اندر مهر
عجب مدار که ویژه نیاید از پالوش

(Kıskanç kimse seni halisāne sevmiyorsa şaşırma! Çünkü karışmış ve sahte olan şeyden halislik beklenmez.)

پخش [paḫş]: Sükūn-ı **(234ª)** ḫāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i پخج [paḫc]-ı merḳūm, yaʿnī ayakla basmak ve yassılıp yassılanmış. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به سوی طلایه برانگیخت رخش
به گرزی سواری همی کرد پخش

(Atını öncü birlikler tarafına sürdü. Topuzuyla bir atlıyı yamyassı etti.)

Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پذیرش [peẕīriş]: Kesr-i ẕāl-ı muʿceme ile. Ḳabūl etmek. İsm-i maṣdardır. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

خردمند رو از پذیرش بتافت
به غواصئ دُر به دریا شتافت

(Akıllı adam kabul etmeyip yüz çevirdi. İnci çıkarmak için denize daldı.)

پراش [perāş]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i پریشان کردن [perīşān kerden]. Ḥakīm Senāyī, beyt:

سنبل پرتاب را گرد سمن برپراش
چشم خرد برگشا قدرت الله بین

(Büklüm büklüm sümbülü yasemin yanağın etrafına dağıt! Akıl gözünü aç ve Allah'ın kudretini gör!)

پربباروش [perberbārūş]: Sükūn-ı rāʾeyn ü feṯḥ-i bāʾeyn-i muvaḥḥadeteyn ü żamm-ı rāʾ-i ṣāliṣ-i mühmelāt ile. Be-maʿnī-i felek. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

پرخاش [perḫāş]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Ceng ve ġavġā. Üstād ʿUnṣurī, rubāʿī:

ای شب نکنی آن همه پرخاش که دوش
راز دل من مکن چنان فاش که دوش
دیدی چه دراز بود دوشینه شبم
هان ای شب وصل همچنان باش که دوش

(Ey gece! Dün geceki kadar benimle cedelleşme! Gönlümün sırrını dün geceki kadar açığa çıkarma! Dün gece gecemin ne kadar uzun olduğunu gördün! Bak ey kavuşma gecesi! Dün geceki gibi ol!)

Şems-i Faḫrī, beyt:

کرا مجال که گر پادشاه ابو اسحق
کند تصور کین و تخیل پرخاش

(Padişah Ebu İshak kin güdüp savaşmayı düşünürse buna kim dayanabilir!)

پرخش [peraḫş]: Fetḥ-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i kefel, yaʿnī saġrī-i esb, ester, ḫar ve emṣāli. Muḫtārī, der-ṣıfat-ı esb, beyt:

دیو سیرت سروش نصرت بخش
ببر سینه پلنگ رخش پرخش

(Şeytan yaradılışlıdır, zafer bahşeden melektir. Pars göğüslü, at sağrılı bir kaplandır.)

پرسیاوش [persiyāvūş]: Meşhūr ottur ki پرسیاوشان [persiyāvūşān] dahi derler. ʿArabīde شعر الجن [şaʿru'l-cinn], شعر الغول [şaʿru'l-ġūl] ve شعر الحی [şaʿru'l-ḥayy] dahi derler. Türkīde "baldırıkara" dedikleridir.

پرش [perş]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, depretme.

Şānī, eşme; pınar olsun, ġayrı olsun. Ebulmaʿānī, beyt:

عجب وادی بود صحرای سینه
به جای آب خون آید ز پرشش

(Göğüs bozkırı çok garip bir vadidir. Kaynağından su yerine kan gelir.)

پرکاوش [perkāviş]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve fetḥ-i kāf ile. Üzüm ağacının ziyāde dallarını kırmaya derler. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de, sā'ir ağaçları dahi budamaya derler diye masṭūrdur.

پرندوش [perendūş]: Fetḥ-i rā vü sükūn-ı nūn u żamm-ı dāl-ı mühmeleteyn ile. Dün gecenin evvelki gecesine derler ki ʿArabīde امس اول [evvelu emsin] derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

دیدم از باقیٔ پرندوشین
شیشهٔ نیمه بر کنارهٔ طاق

(Önceki gecenin geriye kalan kısmında, kemerin yanında yarım bir şişe gördüm.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de be-maʿnī-i şeb ü rūz-ı güzeşte, yaʿnī dünkü gün ve gece. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

پرندوش پرندوش چه سان بود خرابات
بگویید مترسید اگر مست و خرابید

(Dün gece, dün gece meyhane nasıldı? Körkütük sarhoşsanız bile söyleyin, korkmayın!)

پرنیش [pernīş]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, nūn-ı meksūre, baʿdehu yā-yı sākine ile. Yürek burusu ʿilleti ki ʿArabīde مغص [maġṣ] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

چو دیده یار آید منزل خویش
ز رشک اغیار را بگرفته پرنیش

(Sevgilinin evime geldiğini gören rakibin kıskançlıktan yüreği sancılandı.)

پرواش [pervāş]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve fetḥ-i vāv ile. Vālih, ḥayrān ve kendinden bī-ḫaber. Mīr Naẓmī, beyt:

چو زیب و زینت دنیاست زائل
مشو از حال خود پرواش و غافل

(Dünyanın süsü ve gösterişi kaybolup gideceğine göre kendi halinden habersiz ve gafil olma!)

پرورش [perveriş]: پروردن [perverden] lafẓından ism-i maṣdardır, besleyiş maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, meşnevī:

شه از خواب دوشینه سر برگرفت
به نالشگری کردن از سر گرفت

به نیکی ز نیکی دهش یاد کرد
بدان پرورش عالم آباد کرد

(Padişah gece uykusundan uyanınca halk yeniden yalvarmaya başladı. Padişah iyilik yapmayı hatırladı, bu besleyişle halkı ihya etti.)

پروریش [perverīş]: Bir yā-yı taḥtānī ziyādesi ile. Gül-be-şeker, benefşe ḫamīresi ve emṣāli perverdeler.

پروش [perūş]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele vü vāv-ı mechūl ile. Bir nevʿ çıban ve kabarcıktır, aʿżā-yı insānda ẓāhir olur. ʿArabīde ثبره [ṣebre] derler feṭḥ-i ṣāʾ-i müṣelleṣe ve sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile.

پرویش [pervīş]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i vāv ile. Şuġl u ʿamelde taḳṣīr ve kār u kesbde tekāsül maʿnāsına. فرویش [fervīş] dahi derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

اژدها پیشست و تیغ اندر عقب و ایام تند **(234b)**
ره مده ای دوست سوی خویشتن پرویش را

(Ey dost! Büyük yılan önde, kılıç arkada ve zamane de pek sert! Tembelliğin senin tarafına sokulmasına izin verme!)

پریش [perīş]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i perīşānkünende. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Bu maʿnāya, Ḥakīm Senāyī, beyt:

در خموشی نبوده لهو اندیش
گاه گفتن نبوده لغو پریش

(Sustuğunda boş şey düşünmüyor. Konuştuğunda boş laf saçmıyor.)

Ḥakīm Enverī, beyt:

باد بر سدهٔ تو هم نرسد
باد فکرت نه باد خاک پریش

(Senin dergâhına rüzgâr erişmez. Senin düşünce rüzgârın toprağı perişan edici değildir!)

Ve be-maʿnī-i پریشان شدن [perīşān şuden] ve افشاندن [efşānden]. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Şems-i Faḫrī, beyt:

مگر که در سر زلف بتان ز باد صبا
نماند در همه ملکش دگر مجال پریش

(Onun ülkesinde put gibi güzellerin saçını dağıtmaya tan yelinin artık mecali kalmadı.)

پژوهش [pejūhiş]: Żamm-ı zāʾ-i muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ve kesr-i hā ile. Tecessüs ve tefaḥḥuṣ maʿnāsına ism-i maṣdardır. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

بجز ز خدمت تو بنده انتما نکند
به هر کجا که پژوهش رود ز اصل نژاد

(Köle her nereye gidip de soyunun aslını araştırsa, sana hizmetten başka bir bağlılık bulamaz.)

پش [peş]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, perçem-i esb. Pūrbahā-yı Cāmī, beyt:

کفلهاش گرد و پش و دُم دراز
پر و بال فربی و لاغر میان

(Sağrıları yuvarlak, yelesi ve kuyruğu uzun, göğsü ve kolları güçlü ve beli zayıf bir attır.)

Üstād Laṭīfī, beyt:

به جای نعل نو مه بسته برپای
به جای دُر پروین بسته بر پش

(Ayağına nal yerine yeni ay bağlanmış. Yelesine, inci yerine ülker yıldızı takılmış.)

Ḥakīm Esedī, beyt:

پش بارگی چون عنان تافتند
کمندی و تیغی به کف آختند

(Atın yelesini dizgin gibi ördüler. Kement ve kılıcı ele aldılar.)

Ṣānī, ṭurre-i esb yaʿnī atın alnında olan perçemi. Üstād, ḳıṭʿa:

ظفر چو تیغ به دست تو دید و گفت به تیغ
همه سلامت آن روی چون نگار تو باد

چو دید فتح پش اسب تو با سپس گفت
همه سعادت آن زلف چون نگار تو باد

(Zafer, senin elindeki kılıcı görünce kılıca "O yüzün selameti hep senin nakşın gibi olsun!" dedi. Fetih, senin atının alnındaki perçemi görünce övgüde bulunup "o saçın saadeti hep senin süsün gibi olsun!" dedi.)

Ve dahi ṭaylesān ki sarığın ucunu salıverirler. فش [feş] dahi derler.

Ṣāliş, nāḳış ve fürū-māye maʿnāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Baʿżı nüsḫada bāʾ-i muvaḥḥade ile taṣḥīḥ eylemişler. Ammā ferheng-i merḳūmda, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ve sāʾir müteʾaḫḫirīnin muʿteber lüġatlerinde bāʾ-i Fārsī ile menḳūldür.

پنجش [penciş]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i cīm ile. Be-maʿnī-i verziş, yaʿnī özenmek ve be-maʿnī-i renciş, yaʿnī incinmek. İsm-i maṣdardır.

پنج نوش [penc-nūş]: Sükūn-ı nūn-ı evvel ü żamm-ı ṣānī ve cīm-i mevḳūf ile. Bir nevʿ şarābdır ki پنج تریاق [penc-tiryāḳ] dahi derler. Keẕā fi'l-*Maḫmūdī*. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir nevʿ maʿcūndur, beş cüzʾden terkīb olunmuştur. Taḳviyet-i ḳalbe ʿaẓīm daḫli ve ziyāde nefʿi vardır. Muʿarrebi فنجوش [fencūş]tur. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

در چارسوی فقر درآ تا ز راه ذوق
دل را به پنج نوش سلامت کنی دوا

(Fakr çarşısına gir! Böylece gönlünü zevk yolunda selamet macunuyla tedavi edersin.)

پنیوش [penyūş]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. Bir nesneyi vurdukta pārelenip dökülmek maʿnāsınadır.

پیاموش [peyāmūş]: Feṭḥ-i yā-yı taḥtānī ve żamm-ı mīm ile. Beyāż soğan ki ʿArabīde بصل العنصل [baṣalu'l-ʿunṣul], ṭıbb kitābları müfredātında اسقیل [isḳīl] ve Türkīde "ada soğanı" derler.

پیوش [peyūş]: Żamm-ı yā-yı taḥtānī vü vāv-ı mechūl ile. Taşradan içeride olan muṣāḥabeti dinlemeye derler. Mīr Naẓmī, beyt:

نشستند در بزم و کردند می نوش
پیوشی ز بیرون همی زد به گوش

(Mecliste oturup şarap içtiler. İçeride konuşulanlar hep dışarıdan duyuldu.)

مع الغين المعجمه

[maʿa'l-ġayni'l-muʿceme]

پالغ [pāluġ]: Żamm-ı lām ile. Ve ḳīle bi'l-feṯḥ.[1] Bir nevʿ ḳadeḥtir. Ağaçtan yāḫud sığır boynuzundan edip meclis āḫirinde onunla muḥabbeten tolu içerler. Ḥakīm Esedī, beyt:

بدیدش همانجای بر تخت خویش
یکی پالغ و کاسهٔ می به پیش

(Onu aynı yerde, önünde bir şarap testisi ve kadehle tahtta otururken gördü.)

Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پرنده چراغ [perende-çerāġ]: Yaʿnī pervāne. ʿArabīde فراش [ferāş] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

چو دید روشنئ شمع روی تو هر شب
از آن به شمع بسوزد خودش پرنده چراغ

(Pervanenin kendisini mum alevinde yakma sebebi, senin yüz mumunun parlaklığını her gece görmüş olmasıdır.)

پزداغ [pezdāġ]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i mişḳale ki āyīne, kılıç ve emṣāli nesnelerin pasın onunla açarlar. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Bu lüġati meksūr ve mażmūm olmak da cāʾiz görmüşler.

پژغ [pejaġ]: Feṯḥ-i zāʾ-i ʿAcemī ile. Üç maʿnāyadır. **(235ᵃ)**

Evvel, su bendi.

Ṣānī, kurbağa ki وزغ [vezaġ] dahi derler.

Ṣāliş, be-maʿnī-i serāsīme. Miṣāl-i maʿnī-i ṣānī vü ṣāliş, Mīr Naẓmī, beyt:

پژغ بوده میان آب ایستاد
پژغها دید او را کرد فریاد

(Sersemledi, suyun ortasında durdu. Kurbağalar onu görünce bağırdı.)

پناغ [penāġ]: Feṯḥ-i nūn ile. İki maʿnāyadır. Evvel, be-maʿnī-i debīr, yaʿnī kātib. Manṣūr-ı Şīrāzī, beyt:

ضمیر من بود آن بلبلی که گاهِ بیان
به پیش او بود ابکم زبان تیز پناغ

(Benim şairlik yaradılışım öyle bir bülbüldür ki konuşmaya başladı mı kātibin keskin dili onun karşısında lal kesilir.)

Ṣānī, be-maʿnī-i ḥarīr ve ibrīşim. Üstād Laṭīfī, beyt:

پیله پناغ چند دهش بهر راحتش
گیرد به ظلم اطلس فاخر به تربیت

(İpekböceğinin birkaç ham ipek vermesi rahatı içindir. Kıymetli kumaş, onu zulümle alıp işler.)

Bu beytin mażmūnu üzre "ḫām ibrīşim" olmak gerektir. Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de ḫām iplik ki ipek ile eğirirler beyża gibi olur. Ve baʿżı nüsḫada māsūre üzerine sarılmış iplik ve ibrīşim maʿnāsınadır. Şāʿir, beyt:

تو سیمین فغی من چو زرین پناغ
تو تابان مهی من چو سوزان چراغ

(Sen gümüş bir putsun, ben altın bir iplik gibiyim. Sen parlak bir aysın, ben yanan bir mum gibiyim.)

پنجالِ مرغ [pencāl-i murġ]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm ile. Kuş burnu. ʿArabīde منقار [minḳār] derler.

پیامیغ [peyāmīġ]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī-i evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. Balık eti maʿnāsına.

1 Fethiyle de söylenir.

مع الفا

[maʿa'l-fā]

پای باف [pāy-bāf]: Cullāh maʿnāsına. باف [bāf], بافیدن [bāfīden] lafẓından ism-i fāʿil, ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur. Dokumakta ayağın dahi ʿameli olduğundan, ol münāsebetle tesmiye olunmuştur. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

گفتم از جود او عنا بر کیست
گفت بر پای باف و بر ضراب

("Onun cömertliği kime sıkıntı verir?" diye sordum. "Kumaş dokuyucu ile para basana" dedi.)

Ebū Şekūr, beyt:

کشاورز و آهنگر و پای باف
چو بی کار ماندند سرشان بکاف

(Çiftçi, demirci ve dokumacı işsiz kalırlarsa başlarını yar!)

Bu maʿnāya, Şems-i Faḫrī, beyt:

خاک بر سر شاعری را کاشکی
بودمی سرشوی یا نه پای باف

(Şairliğin toprak başına! Berber ya da çulha olsam daha iyiydi.)

پذیرف [peẕīruf]: پذیرفت [peẕīruft] lafẓından terḫīm olunmuştur yine ol maʿnāya. Mīr Naẓmī, beyt:

کسی را که کارش پذیرف شود
چراغ بدی با دهن پف شود

(İşi kabul edilen kimse, kötülük mumunu ağzıyla söndürür.)

پلنجاسف [pelencāsef]: Fetḥ-i lām u cīm ü sīn ve sükūn-ı nūn ile. Akkavak çiçeği. Keẕā fī-nüsḫa-i Ḫalīmī. برنجاسف [berencāsef] dahi derler.

مع القاف

[maʿa'l-ḳāf]

پرواق [pervāḳ]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Çiriş otu ki kökünü döğüp çiriş ederler.

پستوق [pestūḳ]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı tāʾ-i müs̱ennāt ile. Omuz başından gerdene yakın olan üstüḫˇāna derler. Şāʿir, der-hicv, beyt:

بهر سوختن فندقی گویا که بر سوزن نهند
گردن و سر از میان هر دو پستوق سرزده

(Boyun ve baş, her ikisinin arasından kürek kemiği başgöstermiş. Sanki bir fındığı yakmak için iğne üstüne koymuşlar.)

پشماق [peşmāḳ]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve fetḥ-i mīm ile. *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i esb merḳūmdur.

پنجم رواق [pencum rivāḳ]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Felek-i ḫāmis ki maḳām-ı Mirrīḫ'tir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

مع الکاف

[maʿa'l-kāf]

پابسترک [pā-besterek]: Fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade vü tāʾ-i müs̱ennāt u rā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ile. Eṭfāl, damağın kaldırmaya derler. Yaʿnī ṭıflın damağı düştükte parmakla kaldırmak.

پاچک [pāçek]: Fetḥ-i cīm-i Fārsī ile. Kuru sığır tezeği ki yakmak için kerpiç kālebi gibi değirmi ederler. غوشاك [ġūşāk] ve غوشای [ġūşāy] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Zebān-ı Hindīde bir dārūya derler ki hażm-ı ṭaʿām için yerler.

پا سبک [pā-sebuk]: Fetḥ-i sīn-i mühmele ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. İşinde muḳaddem ve umūrunda müstaʿcil olan adam. Yüğrük at ve eşkin katıra dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

پا سبک بودم چنان در راه کوی دلبران
پیش من باد صبا نگرفته هرگز در روان

(Dilberlerin köyü yolunda öyle aceleciydim ki tan yeli benim önümde asla duramadı.)

پاسک [pāsek]: Fetḥ-i sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i ḫamyāze ki دهان دره [dehān-dere] dahi derler. ʿArabīde تثاوب [tes̱āvub] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

بادهٔ هجرت چنان از دست غم نوشیده ام
بعد مردن تا به روز حشر پاسک می کشم

(Senden ayrılığın şarabını gam elinden öyle bir içtim ki öldükten sonra kıyamet gününe dek esnerim.)

پاک [pāk]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf. Ṭāhir maʿnāsına. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

حمد بی حد آن خدای پاک را
آن که ایمان داد مشتی خاک را

(Bir avuç toprağa/insana iman bağışlayan yüce Allah'a sınırsız hamdolsun!)

S̱ānī, *Şerefnāme*'de ve *Maḥmūdī*'de be-maʿnī-i **(235b)** tamām. Mes̱elā همه پاک برد و پاک بسوخت[1] [heme pāk burd u pāk bi-sūḫt] derler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

همه بگذشت بر تو پاک چو باد
مال و ملک و تن درست شباب

(Malın, mülkün, sağlığın ve gençliğin... Hepsi de senin için rüzgār gibi geldi geçti.)

S̱āliṣ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i heme. Ḥakīm Firdevsī, der-mātem-i māder-i Suhrāb, mıṣraʿ:

درِ خانه ها را سیه کرد پاک

(Evlerin kapısını tamamen siyaha boyadı.)

Yaʿnī evleri kapısın cümle siyāh eyledi. Maʿnā-yı evveline Çağatayda "arıġ" derler.

پالارنک [pālārenk]: Fetḥ-i lām u rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Cevher-dār kılıç ve cevherli pūlād maʿnāsınadır.

پالیک [pālīk]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i çermīn ve pāy-efzār. Türkīde "çarık" ve "tolak" derler. Üstād Rūdekī, beyt:

از خر و پالیک آن جای رسیدم که همی
موزهٔ چینی تو خواهم و اسب تازی

(Eşek ve çarık yüzünden öyle bir hale vardım ki Çin işi çizmen ile Arap atını istiyorum.)

پانمشک [pānmuşk]: Sükūn-ı nūn u şīn-i muʿceme ve żamm-ı mīm ile. Türkīde "menegüş" ve ʿArabīde حبة الخضرا [ḥabbetu'l-ḫaḍrā] derler.

1 Her şeyi tamamen götürdü ve tamamen yaktı.

پاوچک [pāvçek]: Sükūn-ı vāv ve feṭḥ-i cīm-i Fārsī ile. پاچک [pāçek]-i merḳūm maʿnāsına.

پاهک [pāhek]: Feṭḥ-i hā ile. Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te "işkence" maʿnāsına. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ism-i maṣdar rivāyet olunmuştur. Bū Şuʿayb, beyt:

دلمان چو آب با می تن چو بهار با دی
از بیم چشم حاسد کش کرده باد پاهک

(İşkence yapılasıca rakibin gözü korkusundan gönlümüz şarapla karışık su gibi, bedenimiz kışla karışık bahar gibidir.)

پاهنک [pāhenk]: Feṭḥ-i hā ve sükūn-ı nūn ile. پاچنک [pāçenk] ve پاشنک [pāşenk] maʿnālarına, se-ye'tī ẕikruhu. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پپتک [peptek]: Sükūn-ı bā'-i Fārsī ve feṭḥ-i tā'-i müşennāt ile. *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da iki bā'-i muvaḥḥade ile (ببتک bebtek) ve *Şerefnāme*'de bā'-i ṣānī-i muvaḥḥade ile (پبتک pebtek). Ḫurmā ve üzüm salkımından bir parça ki Türkīde "çertik" derler. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te kāf-ı Fārsī ile (پپتگ pepteg) ve *Edātu'l-Fużalā*'da iki bā'-i muvaḥḥade ve kāf-ı ʿArabī ile (ببتک bebtek) rivāyet olunmuştur.

پتک [petk]: Sükūn-ı tā'-i müşennāt ile. Demirci çekici maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سر سروران زیر گرز گران
چو سندان برو پتک آهنگران

(Ağır topuzun altında başlıların/soyluların başı, demirci çekici altındaki örs gibiydi.)

Baʿżı nüsḫada be-maʿnī-i der-āġūş, yaʿnī pehlūya almak menḳūldür.

پچواک [peçvāk]: Sükūn-ı cīm-i Fārsī ile. Bir lisāndan bir lisāna söz terceme eylemek maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Ve tercemānlık maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

نزد به جانب من گوش التفات آن شوخ
زبان حال دل زار چون کند پچواک

(O işveli güzel, iltifat kulağını benim tarafıma tutmuyor yani beni dinlemiyor. Dil, zavallı gönlümün haline nasıl tercümanlık etsin!)

پرالک [perālek]: Feṭḥ-i rā'-i mühmele vü lām ile. Cevher-dār pūlād maʿnāsına ʿumūmen ve kılıç demiri ḫuṣūṣan. Ḥakīm Esedī, beyt:

از آن آهن لعلگون تیغ چار
هم از روهنی و پرالک هزار

(O dört lal renkli demir kılıçtan ve de binlerce cevherli demir kılıçtan...)

پرک [perek]: Feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i necm-i Süheyl masṭūrdur. Şāʿir, beyt:

بتابد به هر چند در شب پرک
شود نزد تاب دلم شبپرک

(Süheyl yıldızı gece her ne vakit parlasa, gönlümün ışığı yanında yarasacık gibi kalır.)

Ḫᵛāce ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

طاسک مه شکسته شد بر سر و پای هر مهی
ره به محیط بسته شد کرده ستارهٔ پرک

(Süheyl yıldızının doğmasıyla okyanusun yolu kapandı. Her bir ayın başında ve ayağında küçük ay tası kırıldı.)

پرکوک [perkūk]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ʿimāret-i ʿālī maʿnāsınadır.

پرندک [perendek]: Feṭḥ-i rā vü dāl-ı mühmeleteyn ve sükūn-ı nūn ile. Ṣaḥrāda vāḳiʿ püşte ve küçük dağ maʿnāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پروانک [pervānek]: Sükūn-ı rā ve feṭḥ-i vāv u nūn ile. Karakulak dedikleri cānver

ki سیاه گوش [siyāh-gūş] dahi derler. Dā'imā arslana kulaguzluk eder. ʿArabīde فروانق [fervānaḳ] derler. Baʿżı nüsḫada "kulaguz" maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

عشق تو شیرست و پروانک غمست ای مه جمال
بوالهوس را زهرهٔ تاب و توان بودن محال

(Ey ay yüzlü! Senin aşkın aslan, gam da karakulaktır. Acemi āşığın buna güç yetirmesi imkānsızdır.)

پساک [pesāk]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Sürūr, ʿayş ve ʿişret maḥallerinde, bāġ ve bāġçelerde, dilberān ve tāze cüvān reyāḥīnden ve gül ü şükūfeden tāc gibi yapıp ehl-i ʿişret başlarına giyerler. Şems-i Faḫrī, beyt:

همچو خاک جناب شاه جهان
خاک پایت مراست تاج و پساک

(Senin ayağının toprağı, dünya padişahı hazretlerinin toprağı gibi, başımızın süslü altın tacıdır.)

Ebulferec-i Rūnī, beyt:

همه امیدش آن که خدمت تو
بر سرش می نهند ز بخت پساک **(236ª)**

(Bütün umudu, süslü bir talih tacını senin huzurunda başına takmalarıdır.)

پسترک [pesterek]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt u rā ile. Inçkırık ki ʿArabīde فواق [fuvāḳ] derler. Ve bir maʿnāsı dahi "gerirek"tir. Ve dahi kāġıda perdāḫt ederken altına konulan kirlik. Miṣāl-i maʿnī-i evvel, Ebulmaʿānī, beyt:

بزم نهان وصل ترا بود خوشترک
روی رقیب زشت دهد لیک پسترک

(Sana kavuşmanın gizli meclisi gayet güzel oluyor, lākin çirkin rakibin yüzü hıçkırık veriyor.)

پسنگک [pesengek]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele vü kāf-ı Fārsī ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i jāle. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پشتک [peştek]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i şebnem. Ve baʿżı nüsḫada kıvırcık saç. Ve koyun ve keçi sergīni maʿnāsına. Ve dahi ḥayvānātın azı dişleri maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

شیر در بیشه اژدها در کوه
بفکند از نهیب او پشتک

(Ormandaki aslan ve dağdaki büyük yılan, onun heybeti karşısında diş döker/altlarına kaçırır.)

پشَک [peşek]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i şebnem.

پشک [peşk]: Sükūn-ı şīn ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de altı maʿnāya gelir.

Evvel, berāber ve berāber eylemek maʿnāsına. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

به حسن افتاده با خورشید در پشک
به قامت سرو را افکنده در رشک

(Güzellik bakımından güneşle yan yana düştü. Boy bakımından selviyi kıskançlığa saldı.)

Ṣānī, be-maʿnī-i ʿaşḳ.

Ṣāliş, be-maʿnī-i درآویختن [der-āvīḫten].

Rābiʿ, cuʿal.

Ḫāmis, ata maḫṣūṣ bir ʿillettir.

Sādis, be-maʿnī-i cuġd, yaʿnī baykuş. Ebulmaʿānī, beyt:

چون کند یا رب ز بدبختی دل دیوانه ام
پشک باشد گر هما آید به سقف خانه ام

(Ya Rabbi! Deli gönlüm kem talih yüzünden ne yapsın! Evimin çatısına hüma gelse baykuşa dönüyor.)

پک و لک [pek u lek]: Yaʿnī sebzī, ḫürremī ve raʿnāyī. Şems-i Faḫrī, beyt:

جهان چو خاک درِ تست و عرصهٔ ملکت
چرا نکوهده عقلش به تهمت پک و لک

(Dünya senin ülkendeki bir arsa ve eşiğindeki topraktır. Aklı niçin çirkinlik töhmetine uğramış?!)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb'da be-maʿnī-i tek ü pū ve ālāt u eṣvāb-ı ḫāne mervīdir. *Edātu'l-Fużalā*'da پک [puk] żamm-ı bā ile sebzī ve raʿnāyī ve kesr ile (پِک pik) bend-i engüşthā menḳūldür.

پک [pek]: Dört maʿnāyadır.

Evvel, duḫter-i nev-cüvān ki memeleri enār gibi ola.

Ṣānī, eṭfāl fındıḳa bir çūb geçirip fırlandırırlar.

Ṣāliş, be-maʿnī-i گروهه [gurūhe], yaʿnī yuvalık.

Rābiʿ, kurbağa ki چغز [çaġz] ve وزاغ [vezaġ] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

کسی که چون سرطان با تو کج رود بشکن
به سنگ پشتش و در پارگین فکن چون پک

(Bir kimse sana doğru yengeç gibi eğri büğrü yürürse, onun sırtını taşla kır ve onu pis su çukuruna kurbağa gibi at!)

Üstād Lebībī, ḳıṭʿa:

ای همچو پک پلید چون او دیدها برون
مانند آن کسی که کنی مر ورا چنگ

تا کی همی درآیی و گردم همی دوی
حقا که کمتری و فژاگنتری ز پک

(Ey kurbağa gibi pis ve gözleri dışarıda olan! İnsanı kavgaya/savaşa sürükleyen kimse gibisin! Ne zamana dek böyle sürekli gelip etrafımda koşacaksın! Gerçekten de kurbağadan daha pis ve daha değersizsin!)

پکوک [pekūk]: Żamm-ı kāf ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, petk-i āhengerān yaʿnī demirci çekici. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

Ṣānī, maḫrece-i bālāḫāne ki ʿArabīde غرفه [ġurfe] derler. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de yüksek ṣuffe ve dam kenārında ağaçtan ve taştan ettikleri korkuluk. پلوک [pelūk] dahi derler.

پلارک [pelārek]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bāʾ-i Fārsī ile (بلارک belārek). İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i şemşīr. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

حصرم دیدی کزو چکد می
در معرکه بین پلارک وی

(Onun kılıcını savaşta gör! Şarap damlayan üzüm koruğu/hurma gördün demektir.)

Ṣānī, kılıç cevheri maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

پلارک چنان تافت از روی تیغ
که در شب ستاره به تاریک میغ

(Kılıçtan, geceleyin kara bulutlar arasında görünen yıldız gibi bir cevher parladı.)

پلالک [pelālek]: Feṯḥ-i lāmeyn ile. İki maʿnāyadır پلارک [pelārek] gibi.

Evvel, cevher-dār pūlād ki ondan kılıç ederler. Ḥakīm Esedī, beyt:

از آن آهن لعلگون تیغ چار
هم از روهنی و پلالک هزار

(O dört lal renkli demir kılıçtan ve de binlerce cevherli demir kılıçtan...)

Ṣānī, kılıç maʿnāsına. Üstād ʿUnṣurī, ḳıṭʿa:

چه چیزست آن رونده تیر خسرو
چه چیزست آن پلالک تیغ بران

یکی اندر دهان حق زبانست
یکی اندر دهان مرگ دندان

(Padişahın o giden oku nasıl bir şeydir! O kesici kılıcı nasıl bir şeydir! Biri doğruyu söyleyen ağız, diğeri ölümün ağzındaki dişlir.)

Ṣāḥib-i *Ferheng-i Manẓūme*, beyt:

با پلارک پلالک و برزن
آن دو تیغست و این یکی مسکن

(Pelārek, pelālek ve berzenden ilk ikisi kılıç, üçüncüsü meskendir.)

پلک [pelek]: Feṯḥ-i lām ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, göz kapağı ki ʿArabīde جفن [cefn] derler feṯḥ-i cīm ile. Mīr Ḫüsrev, beyt:

تیرت سواد چشم عدو حک کند چنانک
نی آگهی به دیده و نی در پلک بود

(Senin okun düşmanın gözbebeğini öyle bir oyar ki bundan ne gözün ne de göz kapağının haberi olur.)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

(236[b]) پلک همی زند و دل همی برد چشمت
چو جادویی که لب اندر فسون بجنباند

(Senin gözün, dudağında büyü ve efsun olan bir cadı gibi, göz kırpar kırpmaz gönlü alıp götürür.)

Bu maʿnāya kesr-i bā ve sükūn-ı lām ile (پِلک pilk) dahi ṣaḥīḥ lüġattir.

Ṣānī, be-maʿnī-i āvīḫte. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پلنک [pelenk]: Feṯḥ-i lām ve sükūn-ı nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, kaplan dedikleri yırtıcı cānverdir. ʿArabīde نمر [nimr] derler kesr-i nūn ile. Ṭālib-i Āmulī, der-taʿrīf-i esb, beyt:

به بال و پر چو هزبریست و خشم و کین چو پلنک
به خال و خط چو تذرو و به دست و پا چو غزال

(Görünüş ve endamı bir aslan, öfke ve kini bir kaplandır. Beni ve ayva tüyü sülüne benzer, el ve ayağı ceylanı andırır.)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de dört ayaklı, taḫt gibi nesnedir ki ortasını iplik kolan ile örüp üzerinde yatarlar. ʿArabīde سریر [serīr] derler. Ve kesr-i lām ile (پلِنک pelink), eşiğin önünden dīvār ardına varınca dīvārın ḍaḫāmetine derler.

پلنک رنک [pelenk-renk]: Yorga at. ʿAcem'de ekṣer alaca atları yorga ettikleri için tesmiye olunmuştur.

پلنک مشک [pelenk-muşk]: Nebātāttan bir ottur. ʿArabīde سنجلات [sincelāt] derler kesr-i sīn ile. Ve sünbül-i Rūmī olmak da mervīdir. *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de masṭūrdur ki: پلنک مشک هو نبت له نور کهیئت الورد یشبه لونه لون النمر وریحه کریح المشک[1]. İntehā. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

عطر کنند از پلنک مشک به بغداد
آهوی مشک آید از فضای صفاهان و

(Bağdat'ta Anadolu sümbülünden güzel koku yaparlar. Misk ceylanı da İsfahan ovasından gelir.)

Baʿżı nüsḫada, baḳlatu'l-Ḫorāsānī'dir dediler. Ve baʿżı nüsḫada ḫurmā renginde bir yemiştir. Baġdād'da olur, iri ağacı vardır.

پلوک [pelūk]: Żamm-ı lām ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, petk-i āhengerān yaʿnī demirciler çekici. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

Ṣānī, maḫrece-i bālāḫāne ki ʿArabīde غرفه [ġurfe] derler. Ammā *Şerefnāme*'de, kamıştan ve sāzdan ederler ekṣer bāġçelerde ve bāġlarda bekçi oturmak için, ona derler.

پنچک [pençek]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Bir nevʿ sarmaşıktır. Üzüm gibi

1 Pelenk-muşk, gül şeklinde parlak bir bitkidir. Rengi kaplan rengine, kokusu misk kokusuna benzer.

yemişi olur ammā yenmez. ʿArabīde عشقه [ʿaşaḳa] derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

پنجایک [pencāyek]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm ü yā-yı taḥtānī ile. Yengeç ki ʿArabīde سرطان [sereṭān] derler. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

پنج پایک [penc-pāyek]: Sükūn-ı nūn u cīm ve feṯḥ-i bā'-i Fārsiyyeyn ü yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i ḫarçeng. Bu dahi yengeç-tir. ʿArabīde سرطان [sereṭān] derler. Eyżan minhu.

پنک [penk]: Sükūn-ı nūn ile. Büyük tastır.

پنیرک [penīrek]: Kesr-i nūn u yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Bir ottur. ʿArabīde ملوکیه [mulūkiyye] derler. Baʿżı nüsḫada bir ottur penīr gibi ve meyvesi de olur. آفتاب گردک [āftāb-gerdek] derler, hangi ṭarafa giderse ol ṭarafa döner. Miṣāli, Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

ذبولی که خیزد ز داء الثمانین
تلافیش مشکل بود بر پنیرک

(Seksen çeşit hastalıkla ortaya çıkan zayıflık ve solgunluğun ebegümeciyle telafisi zordur.)

پیک [peyk]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ḳāṣıd ve nāme-ber. Ve şāṭır maʿnāsına da gelir.

مع الکاف الفارسی

[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

پابوگ [pābūg]: Żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Pā-pūş ki Türkīde "pabuç" derler.

پاچنگ [pāçeng]: Feṯḥ-i cīm-i Fārsī ve sükūn-ı nūn ile. Küçük pencere ki taşraya maḫfī neẕẕāre için ederler. Ebū ʿĀṣım, beyt:

مال فراز آوری و نگاه نداری
تا ببرند از ره دریچه و پاچنگ

(Malı biriktirip de gözetmezsen kapı ve pencere-den alıp götürürler.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

هزار گونه گل از شاخ چهره ای بنمود
چو لعبتان گل اندام نازک از پاچنگ

(Binlerce gül, gül bedenli nazik dilberlerin köşk penceresinde görünmesi gibi, gül dalında başgösterdiler.)

Ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i pāy-efzār ve çermīn vāḳiʿ olmuştur.

پاچوگ [pāçūg]: Żamm-ı cīm-i Fārsī ile. Āteşe yakmak için değirmi edip kuruttukla-rı sığır tezeğine derler ki غوشای [ġūşāy] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پادنگ [pāding]: Kesr-i dāl-ı mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Ġalle döğdükleri ağaç tok-mak ʿumūmen, pirinç çeltiği döğdükleri nesneye derler ḫuṣūṣan. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پارسنگ [pārseng]: Sükūn-ı rā vü nūn u feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Berāber olmak için terāzū kefesinin ḫafīf ṭarafına **(237ᵃ)** bağladıkları nesne ki kimi seng-pāre ve

kimi bakır ve demir pārelerinden bağlarlar. Mevlānā Kātibī, beyt:

بست دوران بر رکوی چرخ چندین سنگ و خاک
لیک در میزان حلمت کم نمود از پارسنگ

(Zamane, feleğin eski kefesine nice taş ve toprak bağladı ancak bunlar senin yumuşak huyluluğunu tartarken pek az göründü.)

پاژنگ [pājeng]: Feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i پاچنگ [pāçeng]-i merḳūm. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پاسنگ [pāseng]: Ḥaẕf-ı rāʾ-i mühmele ile. پارسنگ [pārseng]-i merḳūm maʿnāsınadır. Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

وجود خصم چو وزن آورد در آن میزان
که بو قبیس ندارد مجال پاسنگی

(O terazide senin düşmanının bedeni tartılacak olsa, Ebū Kubeys dağı diğer kefedeki taş olamaz.)

پاشنگ [pāşeng]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Toḫumluk ḫıyār ve emṣāli. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i ḫūşe-i engūr. Ḥakīm Esedī, beyt:

تو گویی درخشنده پاشنگ بود
ویا در دل شب شباهنگ بود

(Görsen, parlayan bir üzüm salkımı ya da gece yarısının ortasındaki şirā yıldızı derdin.)

پالاهنگ [pālāheng]: Feṯḥ-i lām u hā ve sükūn-ı nūn ile. Yular sapı ve yedek çektikleri yular. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ol düvāle derler ki yular ucuna bağlarlar. Emīr Muʿizzī, beyt:

کشی ز روم به خوارزم بت پرستان را
فسار در سر و در دست نیز پالاهنگ

(Putperestleri, başta yular ve elde yular sapı, Anadolu'dan Harezm tarafına çekersin.)

Be-maʿnī-i efsār, Ḥakīm Senāyī, ḳıṭʿa:

درگه خسروان همه دریاست
یک گهر نی و صد هزار نهنگ

در پناه خرد نشین که خرد
گردن آز راست پالاهنگ

(Padişahların sarayı, içinde bir tek inci olmayıp da yüz bin timsah olan deniz gibidir. Aklın koruyuculuğuna sığın! Çünkü akıl, hırsın boynuna dizgin olur.)

پالگ [pāleg]: Feṯḥ-i lām ile. Be-maʿnī-i پای افزار که چرم گاو باشد, yaʿnī sığır gönünden olan çarık ki پالیگ [pālīg] dahi derler.

پالنگ [pāleng]: Feṯḥ-i lām ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i پاچنگ [pāçeng]-i merḳūm. *Maḥmūdī*'de kāf-ı Fārsī ile, büyük turunca derler.

پالهنگ [pālheng]: Sükūn-ı lām ile. پالاهنگ [pālāheng]-i merḳūm maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

فریدون اگر زندهٔ کین او
نهادی به گردن برش پالهنگ

(Eğer Feridun ona kin duysa, boynuna yuları geçirirdi.)

Ḥakīm Enverī, beyt:

در گردن اختیار احرار
اکنون رداش پالهنگست

(Şimdi onun ridası, özgür kimselerin seçimi boynunda yulardır.)

Niyāzī-i Ḥicāzī *Cāmiʿu'l-Lügāt*'te pālhengi "kehkeşān" maʿnāsına rivāyet eylemiştir.

پاهنگ [pāheng]: Feṯḥ-i hā ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de پاشنگ [pāşeng]-i merḳūm maʿnāsına mervīdir.

پردگ [perdeg]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i çīstān, yaʿnī bilmece. ʿArabīde لغز [luġaz] ve Hindīde پهیلی [pīlī] derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

ز پردگهای دورادور بسته
که از فکرش دل داناست خسته

(Bilgenin gönlü, onun çözülmesi zor bilmecelerle kaplı düşüncesinden yaralıdır.)

پرژگ [perjeg]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i girye ve گریستن [giryesten]. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Bu maʿnāya, Ḥakīm Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

عرش و کرسی در آب شد پنهان
بسکه کردم ز فرقتت پرژگ

(Senin ayrılığında o kadar çok ağladım ki arş ve kürsī su altında görünmez oldu.)

پرسنگ [perseng]: پارسنگ [pārseng]-i merḳūmdan muḥaffeftir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پرواگ [pervāg]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Bekçi maʿnāsına ki ʿArabīde حارس [ḥāris] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

برای دفع رقیبان از سر کویت
نگه به گرد درت تا سحر شود پرواگ

(Bakışım, rakipleri senin köyünün başından kovmak için eşiğinin etrafında sabaha dek bekçilik yapar.)

پژواگ [pejvāg]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ile. Mūḥiş ṣadā ve āvāz-ı mehīb ü dehşet-efzā. Ebulmaʿānī, beyt:

آن قدر فریاد و زاری کرده ام از درد و غم
ساکنان آسمان در حیرت از پژواگ شد

(Dert ve gam yüzünden o kadar çok ah ettim ki gökyüzü sakinleri çıkan korkunç sese hayret ettiler.)

پساهنگ [pesāheng]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele vü hā ve sükūn-ı nūn ile. Ökçe demiri maʿnāsına. Ve çiviye de derler.

پشلنگ [peşleng]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü nūn ve feṯḥ-i lām ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i پس افتاده باشد [pes-uftāde bāşed], yaʿnī geri düşmüş. Mīr Naẓmī, beyt:

در پس جانان رقیب لنگ بود
در پی عمری اجل پشلنگ بود

(Topal rakip sevgilinin arkasından gidiyor. Bir ömürün ardından ecel geliyor.)

پشنگ [peşeng]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Beş maʿnāyadır.

Evvel, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bir demir ālettir uzun ve ucu sivri ki onunla taş koparırlar ve dīvār delerler. Şems-i Faḫrī, beyt:

درآورد سخطش بارهٔ سپهر از جای
به یک اشارتی بی دستبرد بیل و پشنگ

(Onun öfkesi, küskü ve bele gerek olmaksızın tek bir işaretle felek kalesini yerinden söker.)

Ṣānī, nām-ı peder-i Efrāsiyāb'dır.

Ṣāliş, zenberek maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, **(237b)** der-ṣıfat-ı kīr-i ḫod, üç maʿnāyı tertīb üzre, ḳıṭʿa:

همچون پشنگ کژی و رگناک و شوخناک
گویی که گرز توزی در قبضهٔ پشنگ

آن را که از تو خورد نه در جایگه فتاد
برداشت از زمین نتواندش بی پشنگ

(Küskü gibi eğri, tırtıklı ve oynaktır, Peşeng'in elindeki Tūz topuzunu andırır. Onu senden yiyen bir yere oturamadı, yerden zenberek olmaksızın kalkamadı.)

Rābiʿ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de cefā ve sitem maʿnāsına. Dervīş ʿAbd ʿAlī, beyt:

بی تیغ از آن اجل جنه سازد عدوت را
کز خون فاسدش نرود بر کسی پشنگ

(Ecel senin düşmanına kılıçsız karşı koyar, çünkü onun pis kanından kimsenin zarar görmesini istemez.)

Ḫāmis, deryāda olur bir cānverdir kedi kadar. Arkası ḫār-püşt mānendi dikenli ve başı yılan başı gibidir. Deryāda ne kadar büyük balık varsa ondan firār eder. Ekṣer deryā-yı Çin'de olur.

پلسگ [pelesg]: Feṭḥ-i lām ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Demir kebāb şişi. Ebulmaʿānī, beyt:

در درون بر آتش هجر ترا
در جگر پیکان غم بوده پلسگ

(Senin ayrılık ateşinin yandığı gönülde, gam oku ciğere saplanıp kebap şişi olmuş.)

پلوگ [pelūg]: Żamm-ı lām ile. Saḳf-ı ḫāne üzerine konulan ağaç ki تالار [tālār] dahi derler. Keẕā fī-nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm.

پلهنگ [peleheng]: پالهنگ [pāleheng]-i merḳūmdan muḫaffeftir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پنانگ [penāneg]: Feṭḥ-i nūneyn ile. Be-maʿnī-i ṣamġ. Ağaç pisidir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پننگ [peneng]: Feṭḥ-i nūn-ı evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. Be-maʿnī-i پلنک [pelenk]-i merḳūm. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پنگ [peneg]: Feṭḥ-i nūn ile. Dört maʿnāyadır.

Evvel, ḫurmā salkımı.

Ṣānī, çūb.

Ṣāliṣ, derīçe.

Rābiʿ, vaḳt-i ṣabāḥ. Bu maʿnā kitāb-ı Zend'den menḳūldür.

پهمزگ [pehmezeg]: Sükūn-ı hā ve feṭḥ-i mīm ü zāʾ-i muʿceme ile. Kirpi ki سیخول [sīḫūl] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پیوگ [peyūg]: Żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i ʿarūs. Şems-i Faḫrī, beyt:

مال و دانش عروس و دامادست
سوی داماد نیست میل پیوگ

(Mal ve ilim, gelin ile damattır. Gelinin damat tarafına meyli olmaz.)

مع اللام
[maʿa'l-lām]

پاچال [pāçāl]: Cīm-i Fārsī ile. Cullāh, demirci ve sā'irlerinin çukuruna derler. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de, cullāh, üzerine ayakların koduğu taḫtaya derler. Ḥakīm Ḥāḳānī, der-*Ḳasemiyye*, beyt:

به لوح پای و به پاچال و غرغر و بکره
به نایژه به مکوک و به تار و پود ثیاب

(Ayak tahtası, çulha çukuru, çulha makarası, çulha tekerleği, masura, dokuma tezgāhı ve dokumanın atkı ile çözgüsüne andolsun!)

پارسال [pār-sāl]: Geçen sene maʿnāsına lafẓ-ı mürekkebdir ki پار [pār], yıldır ve سال [sāl] maʿlūm. ʿArabīde عام اول [ʿāmun evvelun] derler.

پالاپال [pālāpāl]: Feṯḥ-i bā'-i ṣānī-i Fārsī ile. Muḥkem, ḳavī ve tünd maʿnāsına. Üstād Daḳīḳī, beyt:

به فر و هیبت شمشیر او قرار گرفت
زمانه ای که پر آشوب بود پالاپال

(Fitne ve kargaşayla dolu sert felek, onun kılıcının görkemi ve gücü karşısında sakinleşti.)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb'da be-maʿnī-i pālūde-i saḫt, yaʿnī ḳavī pālūde. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i nuḫust vāḳiʿ olmuştur.

پالایال [pālāyāl]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. *Ṣıḥāḥ*'ta be-maʿnī-i saḫt tābende, yaʿnī ġāyet berrāḳ ve lemmāʿ. Baʿżı nüsḫada seyyāl ve meyyāl maʿnāsına menḳūldür. İki maʿnāya bu beyitte vāḳiʿ olmuştur. Mīr Naẓmī, beyt:

عذار تو چو مه و آفتاب پالایال
که طبع شوخ مرا پر شتاب پالایال

(Senin yanağın parlak güneş ve ay gibidir. Benim şuh tabiatım da çok aceleci ve meyyaldir.)

پالیال [pāliyāl]: Kesr-i lām ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i hemīşe ve muttaṣıl. Ebulmaʿānī, beyt:

چه سود گر بشود بعد ازین کرم گستر
زبون کرد مرا پالیال جور و ستم

(Kötülük ve azarlama beni hep yerlerde süründürdü. Bundan sonra cömert olsa ne fayda!)

پای پیل [pāy-pīl]: İki maʿnāyadır. Evvel, bir nevʿ büyük, fīl ayağına müşābih piyāledir ki onunla şarāb içerler. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

تا به پای پیل می بر کعبهٔ عقل آمدست
پیل بالا نقد جان بر پیلبان افشانده اند

(Şarabın devetabanı kadehle akıl Kābesine üstün geldiği zamandan beri birçok can parasını filciye/sākiye dağıttılar.)

Ṣānī, *Maḥmūdī*'de Zengiyānın bir nevʿ silāḥıdır. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir nevʿ ḥarbedir, ekṣer Zengīler kullanır. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

من صید آن که کعبهٔ جانهاست منظرش
با من به پای پیل کند جنگ عبهرش

(Ben, yüzü canların Kābesi olan, nergis gözü bana karşı kargıyla savaşan sevgilinin avıyım.)

پامال [pā-māl] ve پایمال [pāy-māl]: Kilāhumā bi-feṯḥi'l-mīm. Ayak altında kalmış ve basılmış maʿnāsına. İstiʿāre ṭarīḳıyla zebūn, ḫᵛār ve ẕelīl maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

پایمال غم هجران تو بودم اکنون
مددم گر نرسی حال دگرگون باشد

(Ayrılık gamının ayağı altında çiğneniyorum. Eğer şimdi yardım etmezsen işim zor!)

Mīr Naẓmī, beyt:

شدم پامال جور چرخ غدار **(238ᵃ)**
که آه و ناله شد شام و سحر کار

(Gaddar feleğin ayağı altında çiğnendim. İşim gece gündüz ah edip inlemek oldu.)

پربال [perbāl]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i ḫāne-i tābistānī ki پرباره [perbāre] ve پرباله [perbāle] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پردال [perdāl]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i pergāl ki پروال [pervāl] dahi derler. Eyżan minhu.

پردهٔ دل [perde-i dil]: Yaʿnī ḫūn-ı ciger. ʿArabīde مهجه [muhce] dedikleri. Baʿżı nüsḫada, ʿArabīde ريئه [rī'e] dedikleri "akciğer" maʿnāsınadır. Bu münāsibdir. Şāʿir, beyt:

ز اشک چشم منم جویهاست گشته خجل
ز تاب آتش غم آب گشته پردهٔ دل

(Irmaklar benim gözyaşımdan utanır. Akciğer, gam ateşinin sıcaklığıyla erir.)

پردهٔ دیر سال [perde-i dīr-sāl]: Mūsīḳīde bir perde nāmıdır. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

مغنی بزن پردهٔ دیرسال
نوایی برانگیز و با آن بنال

(Ey çalgıcı! Dīrsāl perdesini çal! Bir makam tuttur ve onunla seslen!)

پرغول [perġūl]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Bir nevʿ ḥalvādır ki افروشه [efrūşe] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پرگال [pergāl]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, şol pāre ki eṣvāba yama edip dikerler. پرگاله [pergāle] dahi derler.

Ṣānī, maʿrūf çatal demirdir ki dā'ire çizerler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

پروال [pervāl]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i vāv ile. Be-maʿnī-i پرگال [pergāl]-i merḳūm. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پژول [pejūl]: Żamm-ı zā'-i Fārsī ile. Topuk ki ʿArabīde كعب [kaʿb] derler. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

چون در ارزاق بیش و کم نشود
فارغ بال و مردم بشکول

چه که بر تخت ناز خسبی خوش
چه که در گل نهی دو دست پژول

(Rızkın azına da çoğuna da kanaat gösteren rahat ve gayretli biriysen, naz yatağında güzelce uyusan ne, elini ve ayağını çamura soksan ne!)

Mü'eyyidü'l-Fużalā'da ol bunduḳa derler ki eṭfāl onunla oynarlar.

پشکول [peşkūl]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı kāf ile. Maġmūm, mehmūm ve elemnāk maʿnāsınadır. Ve bir ḳaṣaba adıdır ki onda nāzik ve laṭīf dülbend işlenir, پشکولی [peşkūlī] derler.

پشه غال [peşşe-ġāl]: Bir ağaçtır ki کژم [kejm], پشه دار [peşşe-dār] ve پشه خانه [peşşeḫāne] maʿnāsına da gelir.

پگمال [pegmāl]: Sükūn-ı kāf-ı Fārsī ve feṯḥ-i mīm ile. Dest-efzār-ı kefşgerān. Yaʿnī pabuççular āletinden bir ālettir ki onunla ḫaṭṭ çekerler. ʿArabīde مخط [miḫaṭṭ] derler.

پکول [pekūl]: Żamm-ı kāf ile. Be-maʿnī-i پلوگ [pelūg]-ı merḳūm, yaʿnī saḳf-ı ḫāneye kodukları ağaç. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پل [pel]: Be-vezn-i تل [tel]. Ḫastalıktan kalkmış mizāc żaʿaf üzre olmak. Mīr Naẓmī, beyt:

کند بیمار هر شب درد حسرت
شود در روز پل بی تاب و طاقت

(Her gece hasret derdi çeken hasta āşık, iyileşme döneminde güçsüz ve fersiz olur.)

پنجال [pencāl]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm ile. Sergīn-i murġ u mākiyān u kebūter ʿumūmen. ʿArabīde دزق [dazaḳ] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

همای لطف او را احتیاج ظل نبود
که ملک بخشد هر جا که بفکند پنجال

(Onun bağış hümasının gölgeye ihtiyacı olmaz. Çünkü pislediği her yere mülk bağışlar.)

پهل [pehl]: Sükūn-ı hā ile. Ḥaşem maʿnāsına ki ʿArab خیل و حشم [ḫayl u ḥaşem] dedikle-rine ʿAcem پهل و سپه [pehl u sipeh] derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی هفته بودند با سوگ و درد
سر هفته پهل و سپه گرد کرد

(Bir hafta boyunca dert ve yas içinde oldular. Sonraki haftanın ilk günü maiyet toplandı.)

مع الميم
[maʿa'l-mīm]

پادام [pādām]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i muṣallā, yaʿnī namāzgāh. Mīr Naẓmī, beyt:

اگر بر بنده را پیغام باشد
مرا خاک درت پادام باشد

(Bendenize haber gelirse, senin kapı toprağın bana musalla olur.)

پاردم [pārdum]: Sükūn-ı rā vü żamm-ı dāl-ı mühmeleteyn ile. Kuskun maʿnāsına ki Türkīde "paldım" dedikleridir. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

صوفیٔ شهر بین که چون لقمه به شبهه می خورد
پاردمش دراز باد این حیوان خوش علف

(Ham sofuya bak, şüphe lokmasını nasıl da yiyor! O bulduğunu yiyen hayvanın kuskunu uzun olsun, yani bundan böyle hayvanlığı hiç bitmesin!)

پالدم [pāldum]: Maʿrūf. Semer kuskunu. Şems-i Faḫrī, beyt:

زین خزان آن کس خورند بر کو مدام
در دُم ایشان فتد چون پالدم

(Bu güz mevsiminde, paldım gibi onların peşine düşen kimse meyve yer/nasiplenir.)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

ابروان چون پالدم زیر آمده
چشم را نم آمده تاری شده

(Kaşlar paldım gibi aşağı inmiş, gözler sulanmış ve kararmış.)

پایدام [pāydām]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Ṣayyādlar dām içine bağladıkları kuşa derler ki kuşlar onu

görüp yanına gelip dāma düşerler. Ona خروهه [ḫurūhe] dahi derler. ʿArabīde ملواح [milvāḥ] derler kesr-i mīm ile. Keẕā **(238b)** fī-*Şerefnāme*. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ve sā'ir muʿteber lüġat kitāblarında "dām" maʿnāsınadır. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

گفتم به بارگاه ملائک توان رسید
گفتا توان اگر نشود حرص پایدام

("Meleklerin payesine erişilebilir mi?" diye sordum, "Eğer hırs tuzağı olmazsa erişilebilir" dedi.)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

اجل پایدامی نهادست صعب
به نا کام باید همی درفتاد

(Ecel çok çetin bir tuzak kurmuş, ister istemez düşülecek.)

پدرام [pedrām]: Sükūn-ı dāl u fetḥ-i rā'-i mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i bed-ḫᵛāh ve bī-mihr ü muḥabbet. Ve dahi hemīşe. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پرچم [perçem]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve fetḥ-i cīm-i Fārsī ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te siyāh tüyden müdevver top edip nīze başına korlar. Miṣālī, nīze münāsebetiyle, Mevlānā Hātifī, beyt:

ز پرچم فروزنده نوک سنان
چو آن شعله که آید برون از دخان

(Mızrak, ucundaki başlıkla, dumandan çıkan alev gibi parıl parıl parlıyor.)

Ṣānī, ʿalem-i şuḳḳa maʿnāsına derler. ʿAlem münāsebetiyle, ʿİmād-ı Faḳīh, beyt:

پرچم مشگین علمهای شاه
دستهٔ ریحان گریبان ماه

(Padişah sancaklarının miskten alemi, ayın yakasındaki bir deste fesleğendir.)

Ṣāliş, tuğa derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, meşnevī:

از بهر تو می طرازد ایام
منجوق ز صبح پرچم از شام

دارد فرسش بدین نشانی
پرچم دُم شیر آسمانی

(Zamane senin için, sabah vaktinden alem ve gece vaktinden tuğ düzüyor. Onun atının gök renkli/kutsal aslan kuyruğundan bir yelesi/tuğu vardır.)

Rābiʿ, Niyāzī-i Ḥicāzī *Cāmiʿu'l-Lüġāt*-nām kitābında ḳuṭās ki düm-i gāv-ı baḥrīdir, ona demiş. Bu maʿnāya, Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

گاوی نشان دهند درین قلزم نگون
لیکن نه پرچمست مر او را نه عنبرست

(Bu ters dönmüş okyanusta bir öküz gösterirler, lākin onun ne kuyruğu ne de amberi vardır.)

Ḫāmis, be-maʿnī-i kākül. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

گرچه ناخن رفت چون باشی مرا
برکنم من پرچم خورشید را

(Tırnağım gitmiş olsa da sen benimle olunca güneşin saçını yolarım.)

Ve *Meşnevī* şerḥinde masṭūrdur ki: Ḥażret-i ḳuṭbu'l-aḳṭāb Ebu'l-cenāb Necmeddīn-i Kübrā ḳuddise sirruhu'l-ʿazīz şehādeti maḥallinde bir kāfirin perçemin elinde tutmuştu. Şehīd olduğundan sonra on kadar ādem çalıştılar, perçemi elinden alamadılar, elinde kaldı. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu'l-aʿlá ḥażretleri kendilerin Ebu'l-cenāb ḥażretlerine mensūb tutup buyururlar, ḳıṭʿa:

ما از آن محتشمانیم که ساغر گیرند
نی از آن مفلسگان که بز لاغر گیرند

به یکی دست می خالص ایمان نوشند
به یکی دست دگر پرچم کافر گیرند

(Biz kadeh tutan muhteşemlerdeniz, zayıf keçi tutan müflislerden değil! Bizim gibiler, bir eliyle has iman şarabı içerken bir eliyle de kāfir saçı tutarlar.)

پرخم [perḫam]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i ḫā'-i mu'ceme ile. Be-ma'nī-i derhem ve perīşānī. Keẕā fi'l-*Maḫmūdī*.

پردۀ خرم [perde-i ḫurrem]: Mūsīḳīde bir perde adıdır. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

افتد عطارد در وحل آتش درافتد در زحل
زهره نماند زهره را تا پردۀ خرم زند

(Utarit bataklığa saplanır, Zuhal'in içine ateş düşer, Zühre hürrem perdesi çalmaya cesaret bulamaz.)

پرسم [persum]: Sükūn-ı rā vü żamm-ı sīn-i mühmeleteyn ile. Ḫamīr açarken üzerine saçtıkları un ki taḫtaya yapışmaya. Büsḥāḳ-ı Eṭ'ime der-merşiye-i buġrā ki der-ceng-i zerde-pilāv küşte şüde būd[1], Büsḥāḳ-ı Eṭ'ime, beyt:

نمک گشت چون سرکه رویش سیاه
خمیرش ز پرسم به سر ریخت کاه

(Tuzunun yüzü sirke gibi karardı. Hamuru, başına undan saman saçtı.)

پرگام [pergām]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Be-ma'nī-i beççedān ki زهدان [zihdān] ve بوکان [būkān] dahi derler. 'Arabīde رحم [raḥim] dedikleridir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پرکم [perkem]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i kāf ile. İşten ve güçten ayrılıp bī-kār olan ādeme derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

مور که پر یافت نه پرکم بود
پر زدنش زان سوی عالم بود

(Kanatlanan karınca tembellik yapmaz. Kanat çırpması da çalışmak yönünde olur.)

Şā'ir demiştir, rubā'ī:

ای دانۀ تو داد مرا هر دم دم
یک مرغ به دام تو چو من پرکم کم
چون زلف تو خویش را ببندم کم کم
در حلق دلم همی شود مدغم غم

(Ey tuzaktaki yemi bana her an nefes veren! Senin tuzağına benim gibi yakalanan başıboş kuş azdır. Kendimi senin saçına birazcık dolayınca gönlümün boğazında gam düğümlenir.)

پریشم [perīşim]: Be-ma'nī-i ibrīşim. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پژم [pejem]: Feṯḥ-i zā'-i Fārsī ile. Karanu ve duman ma'nāsına demişler. Şā'ir, beyt:

آهم برد رشاشۀ اشکم بر آسمان
یکسر گرفته بود پژم زین سبب جهان

(Ahım gözyaşı damlalarımı göğe ulaştırıyor. Bu yüzden dünyayı baştan başa karanlık ve duman kapladı.)

Dervīş Şāhidī manẓūmesinde sükūn-ı zā'-i mu'ceme ile naḳl edip demiş, mıṣra':

Oldı duman ıldırım pezm ile baḫnū
(Pezm ile bahnū, duman ve yıldırım oldu.)

پژوم [pejūm]: Żamm-ı zā'-i Fārsī ile. Be-ma'nī-i faḳīr, ḫᵛār ve ẕelīl. **(239[a])** Keẕā fī-*Mecma'i'l-Fürs*.

پسترم [pesturm]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı tā'-i müşennāt ile. Ala kargaya derler.

پشام [peşām]: Feṯḥ-i şīn-i mu'ceme ile. Be-ma'nī-i tīregī, ya'nī karamtırak renkli olan nesne.

پشترم [peşterm]: Sükūn-ı şīn-i mu'ceme vü rā'-i mühmele ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Kurdeşeni dedikleri 'illet ki fesād-ı demden ḥāṣıl u ẓāhir olur. Keẕā fī-*Mecma'i'l-Fürs*.

1 Büshāk-ı Et'ime, zerde-pilav savaşında öldürülmüş olan buğra mersiyesinde.

پشم [peşm]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Yün ki ʿArabīde صوف [ṣūf] derler. Her ḥayvān tüyüne peşm denilmez, ancak koyun yapağısına derler. Şāʿir, beyt:

پشم شدن جامه بِه از پرنیان
لقمه اگر جرب نشد بس تو نان

(Elbisenin yün olması ipek olmasından iyidir. Yağlı lokma olmasa da ekmek sana yeter!)

پفخم [pefḫam]: Sükūn-ı fā ve fetḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i bisyār. Mīr Müncīk, beyt:

بدان ماند بنفشه بر لب جوی
که در آتش زنی گوگرد پفخم

(Irmak kıyısındaki menekşe, ateşe verilmiş kükürt yığınına benziyor.)

پلخم [pelḫam]: Sükūn-ı lām ve fetḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Sapan ki فلاخن [felāḫan] dahi derler.

پلم [pelm]: Sükūn-ı lām ile. Be-maʿnī-i ḫāk. Zerātüşt Behrām, beyt:

کجا تور و کجا ایرج کجا سلم
که اجل برریخت بر رخسارشان پلم

(Tūr nerede, Īrec nerede, Selm hani! Ecel hepsinin yüzüne toprak saçtı.)

پنام [penām]: Fetḥ-i nūn ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, pūşīde ve pinhān. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Bu maʿnāya, Kemāl İsmāʿīl, beyt:

با اکابر به مجلس خلوت
گفتگوی پنام می خواهم

(Halvet meclisinde büyüklerle gizli gizli konuşmak istiyorum.)

Ṣānī, be-maʿnī-i taʿvīẕ ki چشم پنام [çeşm-penām] da derler. *Ṣıḥāḥ*'ta ve nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de çeşm-i bedden ve sāʾir āfāttan ḥıfẓ için yazıp götürdükleri edʿiye ki حرز [ḥirz] ve هیکل [heykel] dahi derler. Şehīdī-i Ḳumī, beyt:

بتا نگارا از چشم بد بترس همی
چرا نخواهی با خویشتن تو چشم پنام

(Ey put! Ey resim gibi sevgili! Kötü gözden hep kork! Niçin kendine bir nazarlık edinmezsin?)

Ṣāliş, kitāb-ı Zend'de merḳūmdur ki çār-gūşe bez pāresidir. Zerdüştīler Zend-evestā okurlarken yüzleri üzerine bağlarlar. Zerātüşt Behrām, beyt:

بشد بر تخت زر ارد‌ای ویراف
پنامی بر رخ و کُستیش بر ناف

(Ardaviraf, yüzünde örtü ve belinde kuşağıyla altın tahta oturdu.)

پنجهٔ مریم [pence-i meryem]: Bir ottur ki Meryem raḍıya'llāhu ʿanhā ḥīn-i vaẓʿ-ı ḥamlinde elin ol ot üzerine koydu, ol ot bi-emri'llāhi teʿālá beş parmak gibi oldu. Ona پنج انگشت [penc-enguşt] dahi derler.

پیام [peyām]: Fetḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Ḫaber maʿnāsına. پیغام [peyġām] dahi derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ای باد اگر به گلشن احباب بگذری
زنهار عرضه ده بِر جانان پیام ما

(Ey rüzgār! Eğer dostların gül bahçesine uğrarsan, bizim haberimizi sevgili katına muhakkak ilet!)

Ḥakīm Enverī, beyt:

نوک پیکانها چو پیکان قضا
از اجل آرند خصمان را پیام

(Okların demir ucu, tıpkı kazā oku gibi, düşmanlara ecelden haber getiriyor.)

پیتام [peytām]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i peyām ve peyġām. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پیغام [peyġām] ve **پیغم** [peyġam]: Kilāhumā be-maʿnī-i پیام [peyām]-ı merḳūm. Vālihī-i Ḳumī, beyt:

عاشق از هر یک نگه صد مدعا گوید به یار
عشق چون این رتبه دارد قاصد و پیغام چیست

(Āşık her bir bakışıyla sevgiliye yüz dava anlatır. Bu derece aşk olunca haberci ve ulağa ne gerek var!)

پیکانه سم [peykāne-sum]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, feṭḥ-i kāf u nūn ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. Tırnağı ok demreni gibi olan kuş ve ġayrı her ne olursa. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

مع النون

[maʿa'n-nūn]

پا اورنجن [pā-evrencen], **پا برنجن** [pā-berencen], **پا رنجن** [pā-rencen] ve **پا ورنجن** [pā-verencen]: Küllühum be-maʿnī-i ḫalḫāl. Evrencen, berencen, rencen ve verencen ki ḫalḳa gibi olan nesnelerdir. Zīrā bileziğe دست اورنجن [dest-evrencen] ve دست برنجن [dest-berencen] derler. Üstād Maʿrūfī, beyt:

ز پا اورنجن آن سرو نوشاد
به گل درمانده پای سرو آزاد

(O taze selvinin halhalı yüzünden, azat selvinin ayağı çamurda kaldı.)

پاتون [pātūn]: Żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Nişānlı doğan maʿnāsına.

پاچان [pāçān]: Feṭḥ-i cīm-i Fārsī ile. پاشیدن [pāşīden] ṣīġasından ism-i fāʿil olan پاشان [pāşān] maʿnāsınadır ki maṣdarı پاچیدن [pāçīden] gelir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Maʿnā-yı merḳūma, Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

طاعت ارکان ببین مر چرخ و انجم را به طبع
تا به طاعت چرخ و انجمشان همی پاچان کنند

(Bak! Dört unsur, gökyüzü ve yıldızların tabiatına uygun hareket edip yıldızları gökyüzüne saçıyor.)

پاداشن [pādāşen]: Feṭḥ-i dāl-ı mühmele vü şīn-i muʿceme ile. پاداش [pādāş]-ı merḳūm gibi cezā-yı nīkī. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Bu maʿnāya, Lāmiʿī-i Cürcānī, beyt:

یگانه ای که دو دستش که عطا بدهد
هزار فائده با صد هزار پاداشن **(239[b])**

(Biriciktir, iki eliyle bağış yapınca yüz bin mükâfât ile bin fayda verir.)

پارگین [pārgīn]: Rā'-i mevḳūf ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de maṭbaḫ ve ḥammāmlarda çirk-āb akmak için ettikleri çukura derler. Ḥakīm Senāyī, ḳıṭ'a:

گرچه سوی صورتیان گاهِ شکل
زیر تک خامه چو دینست دین

نیک در آنست که داند خرد
چشمهٔ حیوان ز نم پارگین

(Ressamlar için, resim çizerken kalemin koşuşu altındaki boya önemli olabilir; ancak iyi olan, aklın gider ıslaklığı ile hayat suyunu ayırmasıdır.)

Mecma'u'l-Fürs'te çukur yerlerde yağmurdan cem' olan su ma'nāsına 'umūmen. Ḥakīm Enverī, beyt:

بپیوسی از جهان دانی که چون آید مرا
همچنان کز پارگین امید کردن کوثراست

(Dünyadan iyilik ummak bana nasıl gelir bilir misin? Pis su birikintisinden kevser ummak gibidir.)

Bu beyt ma'nā-yı evvele dahi münāsibdir.

پارنجن [pārencen]: Ḥalḫāl ma'nāsınadır, kemā merre ẕikruhu. Ḥakīm Ḫāḳānī, ez-*Tuḥfetü'l-'Irāḳeyn*, beyt:

کرده ز پی نجیب سرمست
پارنجن پا و یارهٔ دست

(Gurur sarhoşu olan soylu için ayak halhalı ve el bileziği yapmış.)

پارودن [pārūden]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı ma'rūf ile. Kürek ile nesne kürümek.

پارین [pārīn]: Kesr-i rā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Bıldırkı demek olur. Zīrā پار [pār] "bıldır"dır, ḥarf-i yā nisbet ve nūn te'kīd içindir ki "bıldırkı" ma'nāsı ḥāṣıl olur. Nev'ī-i Ḥamūşānī'nin bu beytinden mefhūmdur. Beyt:

کهن شد قصهٔ فرهاد و شیرین
چو عیش رفته و تقویم پارین

(Geçmiş eğlence ve geçen seneki takvim gibi Ferhat ile Şirin hikâyesi de eskidi.)

پاژگین [pājgīn]: Sükūn-ı zā vü kesr-i kāf-ı Fārsiyyeyn ile. پارگین [pārgīn]-i merḳūm ma'nāsına geldiği taṣḥīḥ olunmuştur. Şems-i Faḫrī, beyt:

کسی که چون سرطان با تو کج رود بشکن
به سنگ پشتش و در پاژگین فکن چون پک

(Bir kimse sana doğru yengeç gibi yan yan yürürse, onun sırtını taşla kır ve onu kurbağa gibi pis su çukuruna at!)

پک [pek], kurbağadır.

پازن [pāzen]: Feṭḥ-i zā'-i mu'ceme ile. 'Avrat ve oğlan taḥṣīl edip istenen yerlere götüren pezevenge derler ki پازنگ [pāzeng] dahi denilir. 'Arabīde قواد [ḳavvād] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

زن جلبی صنعت او پازن است
پازنگی با زن خود ارزن است

(Kadın satmak onun sanatıdır, pezevenktir. Kendi karısına ucuz pezevenklik yapar.)

پازین [pāzīn]: Kesr-i zā'-i mu'ceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Gece bir miḳdār geçmek veyāḫud bir miḳdār kalmak, حصة من الليل [ḥiṣṣetun mine'l-leyl] ma'nāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

چو پازین از شب موعود گشته
نهانی کوی جانان را گذشته

(Söz verilen geceden biraz geçince gizli gizli sevgilinin köyüne gitmiş.)

پاسبان [pāsbān]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Gece bekçisi. Pās, gecenin bir ḥiṣṣesine ve bekleyicisine

denildiği tafṣīlen پاس [pās] lüġati żeylinde żikr olundu. ʿArabīde حارس [ḥāris] ve Çağatayda "tün-ḳatar" derler.

پاسیدن [pāsīden]: Kesr-i sīn-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i نگهبانی [nigehbānī kerden] ve پاس داشتن [pās dāşten], yaʿnī beklemek. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

عجب نباشد اگر دولتت شود محفوظ
که روز و شب شده کار سپهر پاسیدن

(Eğer devletin korunursa buna şaşılmaz. Çünkü feleğin işi, gece gündüz onu beklemektir.)

پاشیدن [pāşīden]: Kesr-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. پراکنده کردن [perākende kerden] ve برافشاندن [berefşānden]. Saçmak ve dağıtmak. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

مرغی کز آشیانهٔ اقبال او پرد
از اختران ثابته پاشند ارزنش

(Onun ikbal yuvasından havalanan bir kuşa sabit yıldızlardan darı saçarlar.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te meyve envāʿı kavun, karpuz, üzüm ve emṣālleri. Egerçi bu maʿnā onda maṣṭūrdur, ammā ne münāsebetle olduğuna şifā-yı ṣadr ḥāṣıl olmamıştır.

پاشنین [pāşinīn]: Kesr-i şīn-i muʿceme vü nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Taḫta ve ağaç pāreleri. Mīr Müncīk, beyt:

پیش گرفته سپر پاشنین
هر یک ازو همچو درِ نیم حکم

(Ağaç parçalarını kalkan edindi. Her biri yarım kapı büyüklüğündeydi.)

پاک دامن [pāk-dāmen]: Yaʿnī ṣāḥib-i ʿiffet ü ʿişmet. Ḳaydī-i Şīrāzī, beyt:

بوالهوس وحشی غزالم را به افسون رام کرد
پاک دامن دلبری را بی سبب بد نام کرد

(Müddei, vahşi ceylanıma büyü yapıp boyun eğdirdi. Sebepsiz yere namuslu bir güzelin adını kötüye çıkardı.)

پا کردن [pā kerden]: Feṭḥ-i kāf ve sükūn-ı rā ile. Dayanıp ayak üzre durmak. Teffī, beyt:

دلیران ستادند پا کرده سخت
ستادن درآموخت زیشان درخت

(Yiğitler ayak üstünde sağlamca durdular. Ağaç, ayakta durmayı onlardan öğrendi.)

پاک شدن [pāk şuden]: Pāk olmak. Çağatayda "arımaḳ" derler. Arıġ, pāktir.

پا کوفتن [pā kūften]: Raḳṣ eylemek maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

قمر در دست گیرد ساغر می
شود پا کوفت زهره با دف و نی **(240[a])**

(Ay, elinde şarap kadehi tutuyor. Zühre, def ve neyle ayak vuruyor.)

پاکیدن [pākīden]: Kesr-i kāf ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Pāk eylemek maʿnāsına maṣdardır.

پالاوان [pālāvān] ve پالاون [pālāven]: Kilāhumā bi-feṭḥi'l-lām ve'l-vāv. Ḥalvācıların kefgīr gibi bal ve şeker süzecek āletidir. Ebū Şuʿayb, beyt:

افشرهٔ خون دل از چشم او
ریخته پالاون مژگان فرو

(Kirpik süzgeci, gönül kanı özsuyunu onun gözünden aşağı döküp damıtıyor.)

پالان [pālān]: Dehlīz maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

فکنده پالان و نالان چو خر بمانده به گل
وداع کرده به ناچار صفه و پالان

(Sofa ve odaya çaresizce veda etmiş. Çamura saplanmış eşek gibi semerini atmış inliyor.)

پالاییدن [pālāyīden]: Kesr-i yā-yı evvel ü sükūn-ı ṣānī-i taḥtāniyyeyn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ṣāf etmek.

Ṣānī, ziyāde etmek maʿnāsınadır.

پالودن [pālūden]: Żamm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ile. Süzmek ve ṣāf etmek. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پالیدن [pālīden]: Kesr-i lām ile. Artırmak, artık olmak ve uzayıp büyümek. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ve be-maʿnī-i دیدن [dīden], تفحص کردن [tefaḥḥuṣ kerden] ve جستن [custen]. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پالیزبان [pālīzbān] ve پالیزوان [pālīzvān]: Kilāhumā bi-kesri'l-lām ve sükūni'l-yā ve zā'i'l-mevḳūf. Bostāncı. Ve bir maʿnāsı da otuz iki nevādan bir nevā adıdır. İki maʿnāya, Ḥakīm Enverī, beyt:

رونق پالیز رفت اکنون بلبل نیم شب
بر سر پالیزبان کمتر زند پالیزبان

(Bostanın artık tazeliği kalmadı. Bülbül gece-yarısı bostancının başında pālīzbān makamını daha az okuyor.)

Üstād Menūçehrī, ḳıṭʿa:

صلصل باغی به باغ اندر همی گوید به درد
بلبل زاغی به زاغ اندر همی نالد به زار

این زند بر چنگهای سغدیان پالیزوان
و آن زند بر نایهای لوریان آزادوار

(Bahçenin deresi bahçede dertle inliyor. Bülbül kargalar içinde üzüntüyle inliyor. Birisi Soğdluların çengleriyle pālīzbān çalarken diğeri Lūrluların neyleriyle āzādvār çalıyor.)

پان [pān]: Bir nevʿ kızıl yapraktır. Çiğneseler veyā döğseler kırmızı suyu çıkar. Her neye dokunsa kırmızı renk eder. Ekṣer cüvānān ve duḫterān dudaklarına sürer, ġāyet rengīn eder. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

گهر یاقوت گشته یا بر آن لب
ز خون غنجه رنگ پان فتان

(O dudakta inci yakuta dönüşmüş ya da gonca kanıyla fettan pan rengi oluşmuş.)

پاورنجن [pāverencen]: Feṯḥ-i vāv u rā'-i mühmele vü cīm ile. پا اورنجن [pā-evrencen]-i merḳūm maʿnāsına. Bedreddīn-i Şāşī, beyt:

کند حور بهشتش طوق گردن
اگر از پایش افتد پاورنجن

(Eğer onun ayağından halhal düşecek olsa, cennet hurileri o halhalı alıp gerdanlık yapar.)

پاهکیدن [pāhekīden]: Feṯḥ-i hā ve kesr-i kāf ile. Be-vezn-i داوریدن [dāverīden]. Be-maʿnī-i işkence. Keẕā fī-*Şerefnāme* ve *Mecmaʿi'l-Fürs*.

پای ابرنجن [pāy-ebrencen]: Be-maʿnī-i پا برنجن [pā-berencen]-i merḳūm.

پایان [pāyān]: Nihāyet ve her nesnenin āḫiri. پایانِ کار [pāyān-ı kār] derler. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i kerāne, uc maʿnāsına. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

نیست پایان شغل من پیدا
هست یک شغل نیست پایانی

(Benim işimin sonu belli değildir. O, sonu olmayan bir iştir.)

پای پوزان [pāy-pūzān]: Yā-yı taḥtānī-i mevḳūf, żamm-ı bā'-i Fārsī vü vāv ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ve nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de "sehmnāk āvāz" maʿnāsına menḳūldür.

پای پیچیدن [pāy pīçīden]: Yaʿnī فرار کردن [firār kerden], kaçmak maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پایدان [pāydān]: Yā-yı mevḳūf ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Pabuç maʿnāsına ism-i mürekkebdir. پای [pāy] ile دان [dān]dan mürekkebdir ve دان [dān] ẓarf olduğu ẓāhirdir.

پایداری کردن [pāydārī kerden]: Be-maʿnī-i پاییدن [pāyīden], yaʿnī ṣābit ve ḳā'im olmak, bir yerde tevaḳḳuf ve ārām eylemek.

پایزن [pāy-zen]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. پازن [pā-zen]-i merḳūm. Esīr ve ḫidmetkār maʿnāsına da gelir.

پایستن [pāyisten]: Kesr-i yā-yı taḥtānī, sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tā'-i müṣennāt ile. Beklemek, intiẓār maʿnāsınadır

پایندان [pāyendān]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ve sükūn-ı nūn ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, żāmin ve kefīl maʿnāsına Keẕā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāya, Mü'eyyededdīn, beyt:

رزق را کلک تو پایندان شد
علم را کلک تو پایندان باد

(Senin kalemin rızka kefil oldu, ilme de kefil olsun!)

Bu maʿnāya, Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

که به عمر و به جاه تو شده اند
روزگار و سپهر پایندان

(Zamane ve felek, senin ömrüne ve devletine kefil oldular.)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

دی همی گفتی که پایندان شدم
که بودتان فتح و نصرت دمبدم

(Dün, "Ben kefilim! Fetih ve zaferiniz an meselesi" diyordun!)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir maʿnāsı dahi girev yaʿnī **(240ᵇ)** rehin. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

ای پسر وامخواه روز پسین
جان ستاند به رهن و پایندان

(Ey oğul! Alacaklı, hesap günü rehin olarak can alır.)

Ṣāliṣ, ṣaff-ı niʿāl yaʿnī pabuç çıkacak yer. Mīr Müncīk, beyt:

ماه را در محفل خورشید من
جای اندر صف پایندان بود

(Benim güneşimin olduğu ortamda, ayın yeri ayakkabılık köşesidir.)

پایندگان [pāyendegān]: Kāf-ı Fārsī ile. Ehl-i Cennet, ehl-i Cehennem. Ve dahi ʿArş-ı aʿẓam ve emṣāli ki min-baʿd fenā olmaz. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پایندن [pāyenden]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ve sükūn-ı nūn ile. Tevaḳḳuf eylemek ve intiẓār maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

مرا ایزد از بهر جنگ آفرید
چه پایم که جنگ اکنون آمد بدید

(Allah beni savaşmak için yarattı. Bugün savaş göründüyse nasıl durabilirim!)

پاییدن [pāyīden]: Kesr-i yā-yı evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. Ḳā'im, ṣābit ve bir yerde tevaḳḳuf eylemek. Ve bir nesneyi muḥkem tutmak. Ve zīnet eylemek. Ve ayakla tepmek ve basmak. Ḥakīm Esedī, beyt:

زبان را بپای از بداندیش دوست
که نزدیکتر دشمن سرّت اوست

(Kötü düşünceli arkadaş yanında diline sahip ol! Çünkü sırrının en yakın düşmanı odur.)

Ve ayakla basmak. Üstād Laṭīfī, beyt:

بپایید پای مرا ناگهان
به رویی که در پی بیاید نهان

(Peşimden gizlice gelen birisi, ansızın ayağıma bastı.)

پایین [pāyīn]: Kesr-i yā-yı evvel ve sükūn-ı şānī ile. Her nesnenin aşağı cānibi ʿumūmen ve nerdübānın evvel pāyesi ḫuṣūṣan.

پایون [pāyūn]: Żamm-ı yā-yı taḥtānī vü vāv-ı mechūl ile. Be-maʿnī-i pīrāye ve zīver. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*.

پخچودن [paḫçūden]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve żamm-ı cīm-i Fārsī ile. پخچیدن [paḫçīden], sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve kesr-i cīm-i Fārsī ile. Kilāhumā be-maʿnī-i کوفته شدن [kūfte şuden] ve پهن شدن [pehn şuden], yaʿnī ayakla tepmek ve yassı olmak. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پخسان [paḫsān]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṭḥ-i sīn-i mühmele ile. پخس [paḫs]-ı merḳūm maʿnālarına ism-i fāʿildir. Üstād Ferruḫī, beyt:

شاه ایران از آن کریمترست
که دل چون منی کند پخسان

(İran şahı, benim gibi birinin kalbini kırmayacak kadar cömerttir.)

پخساییدن [paḫsāyīden] ve **پخسیدن** [paḫsīden]: Kilāhumā bi-sükūni'l-ḫāʾi'l-muʿcemeteyn, evvel feṭḥ-i sīn-i mühmele, şānī kesr ile. Salını salını yürümek. Bāʾ-i muvaḥḥade ile (بخساییدن baḫsāyīden) de mervīdir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پخشان [paḫşān]: Sükūn-ı ḫā vü feṭḥ-i şīn-i muʿcemeteyn ile. Elemnāk ve derdnāk. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

چه بودی گر کنی یکبار شادان
که بودم در همه عمریست پخشان

(Ömrüm boyunca acı ve dert çektim. Bir an mutlu etsen ne olurdu!)

پخشاییدن [paḫşāyīden]: Sükūn-ı ḫā vü feṭḥ-i şīn-i muʿcemeteyn ve iki yā-yı taḥtānī ile. Renc ve elem vermek maʿnāsına maṣdardır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پخشن [paḫşen]: Sükūn-ı ḫā vü feṭḥ-i şīn-i muʿcemeteyn ile. Yüksekten sürünüp inmek. Mīr Naẓmī, beyt:

هر شرار دود دل خیزد ز جان
آمده پخشن ز بام آسمان

(Gönül dumanının candan kalkan her kıvılcımı, gökyüzü çatısından aşağı iniyor.)

پخشیدن [paḫşīden]: Sükūn-ı ḫā vü yā vü kesr-i şīn-i muʿcemeteyn ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i پخچیدن [paḫçīden]-i merḳūm. Ammā *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i fürūzān. Ve yıldıramak maʿnāsınadır.

پدرزن [peder-zen]: Kayın ata. Aṣlı iżāfetle rā meksūr telaffuẓ olunmaktır, istiʿmālinde ḫiffet olmak için rā sākin olmuştur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

با پدرزن نمود قصهٔ خویش
که ای مصالح شناس و خیراندیش

(Kendi hikāyesini kaynatasına şöyle anlattı: Ey iş bilici ve hayır düşünücü!)

پذرفتن [peẕruften]: Sükūn-ı ẕāl-ı muʿceme vü fā, żamm-ı rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Ḳabūl eylemek. Ḥakīm Esedī, beyt:

به گرشاسب گفت اثرط ای شوربخت
ز شاه از چه پذرفتی این کار سخت

(Esrat, Gerşāsb'a dedi ki: "Ey bedbaht! Padişahın verdiği bu çetin işi niçin kabul ettin?".)

پذیرفتن [peẕīruften]: Kesr-i ẕāl-ı muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ḳabūl eylemek ve pesend eylemek.

پذیرفتاریدن [peẕīruftārīden]: Taʿahhüd eylemek ve bir nesneyi der-ʿuhde etmek. Ve ḳabūl ettirmek ve beğendirmek maʿnāsına da gelir. Maṣdarı müteʿaddīdir.

پذیره شدن [peẕīre şuden]: Karşılamak. Ve maḳbūl ve pesendīde maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Ve geri tutmak ve dönüp gelmek maʿnāsına da gelir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

پذیره شدن را تبیره زدند
سپاه و سپهبد پذیره شدند

(Karşılama için davul çaldılar. Komutan ve ordu onu karşıladılar.)

Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de bir kimesnenin emrin ḳabūl eylemek maʿnāsına mervīdir.

پراذران [perāẕrān]: **(241[a])** Fetḥ-i rāʾeyn-i mühmeleteyn ve sükūn-ı ẕāl-ı muʿceme ile. Çakır cinsinden bir avcı kuştur, ġāyet ḫoş-manẓar ve pākīze-heyʾet. Līkin çendān nefʿi yoktur, şāyed kaz ve ördek ala. Surḫ-reng olanını maḳbūl tutarlar. Ol dahi dāʾimā doğancı elde götürüp taʿlīm ederse avcı olmak olur. ʿArabīde ismine نرمخ [nermaḫ] derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پراشیدن [perāşīden]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. *Şerefnāme*'de bemaʿnī-i فروشاندن [furūşānden]. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bed-ḥāl ve perīşān olmak maʿnāsına. پرشیدن [perşīden] dahi derler.

پراکندن [perākenden]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele vü kāf ile. Dağıtmaktır.

پراکندیدن [perākendīden]: پراکنده کردن [perākende kerden] lafẓının müteʿaddīsi olur. ʿArabīde تفریق [tefrīḳ], نثار [niṯār] ve Çağatayda "butratmaḳ" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Taşlar kim ol perī-peyker bu mecnūnġa atıp
ʿAḳl u dāniş ḳuşların köŋlüm üyidin butratıp

(O peri yüzlünün bu deliye attığı taşlar, akıl ve bilgi kuşlarını gönlüm evinden kaçırtır.)

پرانیدن [perānīden]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele, kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Müteʿaddīdir, uçurmak maʿnāsına. Lāzımı پریدن [perīden]dir. Mīr Naẓmī, beyt:

کنون مرغ دل را تن آن سیم تن
پرانید حیفا ز برج بدن

(O gümüş bedenli, bugün gönül kuşunu beden burcundan uçurdu, yazık!)

پرپهن [perpehen]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve fetḥ-i bāʾ-i Fārsī vü hā[1] ile. Bir ottur. Ṭabīʿatı bārid ve raṭbdır. Laṭīf tenāvül olunur. Çiğ ve pişmiş yenir. Türkīde "semizotu" ve "pirpirim" derler. ʿArabīde فرفخ [ferfaḫ], رجله [ricle] ve بقله [baḳla] dahi derler. Ve zebān-ı Hindīde لولبه [lūlbe] ve کهول [kehūl] dahi derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

به میغها که سیه تر ز تخم پرپهنست
چو تخم پرپهن آرد برون سپید لعاب

(Semizotu tohumundan daha kara olan ve semizotu tohumu gibi beyaz salyalar/damlalar çıkaran bulutlara andolsun!)

Ve bir maʿnāsı dahi taḥtgāhtır. Bu iki maʿnāya İmām-ı hümām Faḫr-ı Rāzī buyurmuştur. Ḳıṭʿa:

جسم شب تیره را هم برص و هم جذام
چشم مه خیره را هم سبل و هم وسن

1 Metinde sükūn-ı hā ile "perpehn" yazılmıştır ancak verilen örneklere ve diğer lügatlere bakılırsa "perpehen" daha uygundur.

در نظر مردمک چون تره زاری فلک
روشنیش کوکنار تیرگیش پرپهن

پرپهن آسمان راست چنان طوطی ای
کز هوس بچگان باز کند پر پهن

(Karanlık gecenin teni hem abraş hem de cüzzam, bulanık ayın gözü hem katarakt hem de çapaklıdır. Göz bebeğinin nazarında gökyüzü bir tereliktir; aydınlığı köknar, karanlığı semizotudur. Gökyüzü tahtının öyle bir papağanı vardır ki yavrularının hevesiyle geniş geniş kanat açar.)

پرتمیدن [pertemīden]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, feṭḥ-i tā'-i müşennāt ve kesr-i mīm ile. Tepsirmek yaʿnī dudak şişip yarılmak. پرتمیدن ای شفته ارتفعت عن موضعها کانها مقدمة[1]. Keẕā fi'l-*Müşkilāt*.

پرچیدن [perçīden]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i cīm-i Fārsī ile. Mīḫ takmak ve ucun berkitmek. Türkīde dahi "perçin" derler.

پرچین [perçīn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i cīm-i Fārsī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bāġ ve bostān eṭrāfına ettikleri dīvār ki ekṣer dikenli çalıdan ederler.

Ṣānī, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bāġ ve bostān dīvārı üzerine koydukları çalı ki üzerinden aşılmaya. Ona سرتیز [sertīz] ve فاقند [fāḳand] dahi derler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, ḳıṭʿa:

یاری ندهد ترا برین دیو
جز طاعت و حب آل یاسین

گرد دل خود ز دوستیشان
بر دیو حصار ساز و پرچین

(Bu dünyada Allah'a itaat ile Hz. Peygamber ve ailesini sevmek dışında hiçbir şey sana yardımcı olmaz. Gönlünde Şeytan'a karşı onların dostluğundan bir kale yap ve o kalenin etrafını perçinle!)

پرداختن [perdāḫten] ve **پردختن** [perdaḫten]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā'i'l-mühmele ve'l-ḫā'i'l-muʿceme. Dokuz maʿnāya gelir.

Evvel, teveccüh göstermek ve muḳayyed olmak. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

من که به این آینه پرداختم
آینهٔ دیده درانداختم

(Bu aynaya ilgi gösteren ben, göz aynasını fırlatıp attım.)

Ṣānī, saz çalmak ve naġme eylemek. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو رود باربد این پرده بپرداخت
نکیسا زود چنگ خویش بنواخت

(Bārbud'un kopuzu bu nağmeyi çalınca Nikīsā da derhal kendi çengini tıngırdattı.)

Ṣāliṣ, fāriġ olmak maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

دل از داوریها بپرداختند
به آیین یکی جشن نو ساختند

(Büyüklük ve efendilik taslamaktan vazgeçip usulünce yeni bir şölen düzenlediler.)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

از خواندن نامه چون بپرداخت
تعویذ گلوی خویشتن ساخت

(Mektubu okumayı bitirince onu muska gibi boynuna astı.)

Rābiʿ, kaldırmak ve refʿ eylemek.

Ḫāmis, ḫālī eylemek. Bu iki maʿnāya, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

حجاب سیاست بپرداختند
ز بیگانگان حجره پرداختند **(241[b])**

1 Pertemīden, yani dudağı olduğu yerde kabarmış, sanki öne geçmiş.

(Siyaset örtüsünü kaldırdılar, odayı yabancılardan temizlediler.)

Sādis, āḫire erişmek ya'nī tamām eylemek ve tamām olmak. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

دولت اگر همدمی ای ساختی
عمر به این روز نپرداختی

(Eğer talih arkadaşlık yapsaydı, ömür bu günle bitmezdi.)

Sābi', tutmak ve kapmak ma'nāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو دیوان بسی چاره ها ساختم
کز آن دز کلوخی نپرداختم

(Devler gibi nice çareler düzdüm, yine de o kaleden bir kesek dahi kapamadım.)

Ṣāmin, be-ma'nī-i آراستن [ārāsten] ve مرتب گردانیدن [muretteb gerdānīden]. Ḫᵛāce Ḥüseyn-i Şenāyī, beyt:

چو ز آرایش صف بپرداختند
نظر سوی یکدیگری ساختند

(Safları düzenledikten sonra birbirlerine baktılar.)

Tāsi', *Mecma'u'l-Fürs*'te جلا دادن [cilā dāden] ya'nī ṣayḳal etmek. Ve ḥaẕf-ı elif'le ya'nī پردختن [perdaḫten], meẕkūr ma'nāların cümlesine isti'māl olunur. Ḥakīm Esedī, beyt:

از آهو سخن پاک و پردخته گوی
ترازو خرد سازش و سخته گوی

(Sözü kusursuz ve ayıpsız söyle! Aklı terazi yapıp ölçülü konuş!)

پرستان [perestān]: Feṯḥ-i rā vü tā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ile. Ṭāvūs gibi bir münaḳḳaş tüylü kuştur. Ve bir ma'nāsı dahi tennūrdur. Ve kesr-i bā ile پِرستان [pirestān], kuzukulağıdır.

پرستیدن [perestīden]: Feṯḥ-i rā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ve kesr-i tā'-i müşennāt ile. Tapmak ve ḫidmet eylemek. Bundandır ki ḫidmetkāra پرستار [perestār] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

خدا خالق انس و هم جن بود
پرستیدنش شرط مؤمن بود

(Allah, hem insanların hem de cinlerin yaratıcısıdır. Ona tapmak, mümine şarttır.)

پرسیاوشان [persiyāvuşān]: İki ma'nāyadır.

Evvel, bir ottur. Sapı siyāh ve yaprağı yeşil olur. Ekşer kuyu ağızlarında ve ırmak kenārlarında olur. Ve taş aralarında dahi biter. Türkīde "baldırıkara" derler. Ve 'Arabīde شعرالجن [şa'ru'l-cinn], شعرالحی [şa'ru'l-ḥayy] ve شعرالغول [şa'ru'l-ġūl] derler.

Ṣānī, eşkāl-i felekīden bir şekil adıdır ki yigirmi dokuz yıldıza müştemildir. Ṣūreti, bir ādem ayak üzre durup elinde be-ġāyet mūḥiş bir ġūl başı tutar gibi görünür. Ve kevākibi Ṣevr burcundadır be-ittifāḳ-ı erbāb-ı raṣad.

پرکوهان [perkūhān]: Be-vezn-i معتوهان [ma'tūhān]. Otuz bir elḥāndan bir nevā adıdır. Ve naġme-i muṭrib ve āvāz-ı ṭūṭīye de derler. Keẕā fī-*Mecma'i'l-Fürs*.

پرگین [pergīn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Be-ma'nī-i āşikār. Mīr Naẓmī, beyt:

چو نتوان حال دل دارد نهفتن
به ناچارش سخن پرگین گفتن

(Gönül halini gizleyemediğine göre, çaresiz açık konuşması lazım.)

پرمون [permūn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Be-ma'nī-i ārāyiş ve zīver. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پرنان [pernān]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i nūn ile. Ekmek üzerine alaca etmek.

Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

پرندون [perendūn]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i پرندوش [perendūş]. Dün gece demektir.

پرندین [perendīn]: Fetḥ-i rā vü sükūn-ı nūn u kesr-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Ḥarīrden işlenmiş ḳumāş ve emtiʿa, her ne olursa. Ḥakīm Esedī, beyt:

ز هر سوی اندازه در وی به جوش
بتان پرندین و پرنون پوش

(Oranın her yanında ipekli ve nakışlı elbiseler giymiş sayısız güzel var.)

پرن [peren]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, Ülker dedikleri ki menāzil-i Ḳamer'dendir. ʿArabīde ثریا [ṣureyyā] derler. Gūyā Pervīn'den muḫtaṣardır. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

سیاست تو اگر بانگ بر سپهر زند
بنات نعش بهم برفتد بسان پرن

(Senin siyasetin feleğe bağırsa, yediger yıldızı Ülker gibi bir araya toplanır.)

Kemāl İsmāʿīl, beyt:

به گاه فکر اگر بر بنات نعش خورم
به نوک کلک به نظم آورم چنان پرنش

(Düşünce zamanı basit bir yediger yıldızı olsam bile kalemimin ucuyla Ülker gibi şiirler yazarım.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

برای قبضهٔ تیغت به جای مروارید
سپهر بهر تفاخر دهد نجوم پرن

(Felek övünmek için, senin kılıcının kabzasına inci yerine Ülker yıldızını veriyor.)

Ṣānī, be-maʿnī-i māh-tāb.

Ṣāliş, be-maʿnī-i dībā ve ḥarīr-i münaḳḳaş.

پرنون [pernūn]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı nūn ile. *Şerefnāme* ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ince ve raḳīḳ dokunmuş dībā ve emṣāli ḥarīr-i münaḳḳaş maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

گرچه ز پشمند هر دو هرگز نبوده است
پیش تو ای دوربین حریر چو پرنون

(Ey basiret sahibi! Her ikisi de yündendir ama ipek senin katında asla bir işlemeli dībā olamaz.)

Üstād Rūdekī, beyt:

نپرد بلبل اندر باغ جز بر بسّد و مینا
نپوید آهو اندر دشت جز بر غالی و پرنون

(Bülbül bahçede mercan ve sırçadan başkasına uçmuyor. Ceylan ovada süslü ve işlemeliden başkasına koşmuyor.)

پرنیان [perniyān]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve kesr-i nūn ile. Münaḳḳaş aṭlas ve ḥarīrden münaḳḳaş dokunmuş ḳumāş ki muḳābili پرند [perend]dir ki **(242[a])** sāde aṭlas ve sāde ḥarīr ḳumāştır. Şems-i Faḫrī, beyt:

آن که باشد پیش رایش سِر غیب
روشن و ظاهر چو نقش پرنیان

(Senin görüşün nazarında gaip sırrı, sade kumaş gibi açık ve belirgindir.)

Ḥakīm Firdevsī, meṣnevī:

درختی که پروردی آمد به بار
ببینی برش هم کنون در کنار

گرش بار خار است خود کشته ای
وگر پرنیان است خود رشته ای

(Yetiştirdiğin ağaç meyve vermeye başladı. Şimdi onun meyvesini kucağında göreceksin. Eğer meyvesi bir dikense, diken sensin! Yok eğer sade kumaşsa, eğiren sensin!)

پرواسیدن [pervāsīden]: Sükūn-ı rā vü kesr-i sīn-i mühmeleteyn ile. Bir nesnenin nerm

ve dürüştlüğün bilmek için el sürüp yoklamaya derler. Şihābeddīn, beyt:

ز پرواسیدن آن نازک اندام
شکفت اندر کفم گلهای بادام

(O nazik endamlı güzele dokununca avucumun içinde badem çiçekleri açıldı.)

پروان [pervān]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, Ġaznīn ḳurbunda bir şehrin adıdır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بدو گفت کی نام بردار هند
ز پروان به فرمان تو تا به سند

(Ona dedi ki: Ey Hint'in namlı padişahı! Pervān'dan Sind'e kadar senin buyruğundadır.)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ibrīşim çarḫıdır ki ayakla döndürürler.

پروردن [perverden] ve پروریدن [perverīden]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā'i'l-mühmeleteyn ve feṯi'l-vāv. Beslemek maʿnāsına maṣdardır.

پروردیدن [perverendīden] ve پروندیدن [pervendīden]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā'i'l-mühmeleteyn ve'n-nūn. Bez ve emṣāli eṣvāb yükün bağlamaya derler. پرورنده [perverende], yük bağlanmış beze derler ki ʿArabīde رزمه [rezme] dedikleridir.

پروزن [pervezen]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. Elek maʿnāsına ki پرویزن [pervīzen] dahi derler. Lafẓ-ı mürekkebdir پر [per] ile وزن [vezen]den. Per, sūrāḫ ve şebeke maʿnāsına ve vezen وزیدن [vezīden] lafẓından müştaḳtır. ʿArabīde منخل [munḫul] derler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

چرخ پنداری بخواهد شیفتن
زان همی پوشد لباس پروزن

(Felek aldatma ve akıl karıştırma düşüncesindedir, o yüzden hep elek görünümündedir.)

پروهان [pervehān]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i vāv u hā ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i ẓāhir ve āşikār. Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

زو پشت روزگار قوی گشت و این سخن
در روی روزگار بگویم به پروهان

(Feleğin sırtı onun sayesinde güçlendi. Bu sözü feleğin de yüzüne karşı açıkça söylerim.)

Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

به پروهان ملک باختر مظفر دین
که زیر گردش خاور ملک ندارد یار

(Açıkçası batıda, doğunun meliği Muzaffereddin'e dost olan hükümdar yoktur.)

پرویزن [pervīzen]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, kesr-i vāv ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. Elek ki un elerler. پروزن [pervezen] gūyā ki پرویزن [pervīzen]den iḫtiṣār olunmuştur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

به پرویزن معرفت بیخته
به شهد عبارت برآمیخته

(Bilgi eleğiyle elemiş, söz balıyla karıştırmış.)

پرون [perven]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, mübārizān-ı Īrān'dan Gīv-nām pehlivānın hem-ḫᵛābesi yaʿnī menkūḥasının adıdır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

Ṣānī, muḫaffef-i پروان [pervān]-ı merḳūm ki maʿnā-yı ṣānīsi ile müterādiftir. Ebulferec-i Rūnī, beyt:

از تفاخر چو کرم پیله سپهر
تار مهرش کشیده بر پرون

(Felek, ipekböceği gibi gururlanarak onun sevgisi ipini ipek çıkrığına çekmiş.)

پروین [pervīn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i vāv ile. Yirmi sekiz menzile-i Ḳamer'den bir menzile adıdır ki ثریا [s̱ureyyā] derler. Türkīde "Ülker" dedikleridir. Niẓām-ı Esterābādī, beyt:

مگو پروین نماید بر سواد شب که این خازن
به روی نطع مشگین ریخته مشت لؤلؤ لالا

(Gece karanlığında görünen Ülker yıldızıdır deme! Bu hazine bekçisi, miskten bir yaygı üstüne bir avuç parlak inci saçmış.)

پرهختن [perhaḫten]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü ḫā'-i muʿceme ve feṯḥ-i hā vü tā'-i müs̱ennāt ile. Edeb öğrenmek ve tertīb ḳabūl eylemek maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

ابو اسحق سلطانی که در رزم
چو کینش تیغ بی باکی برآهخت
بسان هندوان ترگ فلک را
به چوب کین بمالید و بپرهخت

(Ebu İshak, savaşta korkusuzluk kılıcını çeken öfkeli bir sultandır. Hintliler gibi, feleğin miğferini öfke topuzuyla ezip dağıtır.)

پرهیختن [perhīḫten]: Ḥarf-i yā ziyādesiyle پرهختن [perhaḫten]-i merḳūm maʿnāsınadır. Ṣāḥib-i *Ferheng-i Manẓūme*, beyt:

هست یاقوت بهرمان پرهیخت
ادب آمد که دیو ازو بگریخت

(Behremān, kızıl yakuttur. Perhīht, kendisinden şeytanın kaçtığı edeptir.)

پرهودن [perhūden]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı hā ile. Āteş isinden eṣvāb sararmak. Ebū Şekūr, beyt:

جگر نخواهم پرهود من پیاده چنانک
ترازوان دل از عشق آن کمین پرهود

(Ben yaya kalmışın ciğeri artık yanıp sararmasa gerek! Çünkü gönül kefeleri onun aşkıyla birazcık yandı sarardı.)

پرهون [perhūn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı hā ile. Pergāl ile çizilmiş dā'ire maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

فرود چرخ محل حوادث آمد دان
به صد هزار جهان خارجست ازین پرهون
(242[b])

(Felek orayı olayların meydana geliş noktası yaptı. Yüz bin ālem bu dairenin dışındadır bilesin!)

Bu beyitten fehm olunur ki muṭlaḳ dā'ire ola.

پریان [peryān]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. پرنیان [perniyān] lafẓından muḫaffeftir.

پریخوان [perī-ḫ̬ān]: Yaʿnī efsūn ve ʿazā'im. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

یار تشریف نکرد خانهٔ ویرانئ ما
حیف تأثیر نمی داشت پریخوانئ ما

(Sevgili bizim yıkık evimizi şereflendirmedi. Yazık, yaptığımız büyü etkili olmadı.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

پریخانه سازیم بتخانه را
پریخوان در آن پیر کاشانه را

(Kiliseyi peri evi, meyhaneci başını/evin yaşlısını da orada efsuncu yapalım.)

پریدن [perīden]: Kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Uçmak. ʿArabīde طیران [ṭayerān] derler. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

کشتنی مرغی که باشد خانگی
گر به بام او پریدن می توان

(Onun tepesine uçabilse, yırtıcı bir kuş evcile dönüşür.)

Çağatay lisānında dahi "uçmaḳ" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *Ferhādnāme*'de ḫazān vaṣfında der, beyt:

Uçup berg otıdın her yan şerāre
Niçük kim zer varaḳtın pāre pāre

(Tıpkı altın yapraktan parça parça kıvılcım uçması gibi, her yanda yaprak ateşinin kıvılcımı uçuyordu.)

پریشان [perīşān]: Maʿrūf. Dağılmış. Ve dahi ġamnāk ve elemnāk maʿnāsına. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

دوستان شاد شوند از غم پنهانئ ما
جمع گردد دل یاران ز پریشانئ ما

(Dostlar bizim gizli gamımıza sevinirler. Dostların gönlü, bizim dağınıklığımız/dertli oluşumuz sayesinde toplanır.)

پریشیدن [perīşīden]: Perīşān olmak. Ve bedḥāl ve bī-ḥod olmak. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Üstād Ferruḫī, beyt:

برون آمد از خیمه و آن دو زلف
بنفشه پریشیده بر نسترن

(Çadırdan dışarı çıktı. O iki saç, gül üstüne dağılmış menekşeydi.)

پریشن [perīşen]: Kesr-i rāʾ-i mühmele, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i فشاندن [feşānden] ve نشان کردن [nişān kerden]. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

پریون [peryūn]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. Türkīde "kurlağan" derler bir ʿillettir, tırnak dibinde ẓāhir olur. Baʿżı nüsḫada temreğü dedikleri ʿillettir.

پریان [perīyān]: Kesr-i rāʾ-i mühmele vü yā-yı evvel ve feṯḥ-i ṣānī ile. Be-maʿnī-i perīşān.

پژاختن [pejāḫten]: Feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī vü tāʾ-i müṣennāt ve sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i گداختن [gudāḫten], yaʿnī erimek. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

در شب وصلت سراپا جسم من
همچو شمع از آتش رویت پژاخت

(Kavuşma gecesi bedenim, senin yüzünün ateşiyle mum gibi eridi.)

پژ آسمان [pej-āsmān]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī vü sīn-i mühmele ile. Evc-i felek ve māverā-yı felek maʿnāsına. Mevlānā Kisāyī, beyt:

پژ آسمان ببرد جاهلی به رتبه و جاه
کند هر عاقل و دانا فلک برابر خاک

(Felek bir cahili mertebe ve makamda göğün en tepesine yükseltirken, akıllı ve bilgili olanları da yerle bir ediyor.)

پژاکن [pejākin]: Feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī ve kesr-i kāf ile. Be-maʿnī-i zişt ve pelīd. Ebū Şekūr, beyt:

لطیف و جوانم چو گل در بهار
پژاکن نیَم سال خورده نیَم

(Baharda açan gül gibi taze ve güzelim. Çirkin değilim, geçkin değilim.)

پژاون [pejāven]: Feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i پراوند [perāvend]-i merḳūm, yaʿnī ḳaṣṣār ve daḳḳāḳ tokmağı.

پژمان [pejmān]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ile. Ġamnāk, peşīmān-ḥorde ve nedāmetkeşīde. Şems-i Faḫrī, beyt:

نشسته خسرو دلشاد بر سریر شهی
عدو گریخته بر کوه خسته و پژمان

(Kutlu hükümdar padişahlık tahtına otururnca düşmanlar sıkıntı ve pişmanlık içinde dağa kaçtı.)

Be-maʿnī-i ġamnāk, Üstād ʿUnṣurī, beyt:

اندرین خانه بوده ام مهمان
کرده ام شاد از دل پژمان

(Bu evde misafir olmuşum, gamlı gönlüm sebebiyle mutlu olmuşum.)

پژمایون [pejmāyūn]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ile. Ferīdūn'u sütüyle besledikleri gāvın adıdır. Üstād Daḳīḳī, beyt:

مهرگان آمد جشن ملک افریدون
آن کجا گاو را نام بود پژمایون

(Pejmāyūn adlı öküze sahip Feridun ülkesinin Mihrican bayramı geldi.)

پژمردن [pejmurden]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī vü rāʾ-i mühmele ile. Solmak maʿnāsına.

پژمرده شدن [pejmurde şuden]: Solmuş olmak.

پژمریدن [pejmurīden]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Solmak maʿnāsınadır.

پژن [pejen]: Fetḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i ser-i maḥalle ve ser-i rāh.

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i zaġan ki غلیواج [ġalīvāc] ve گوشتربا [gūşt-rubā] dahi derler.

پژولیدن [pejūlīden]: Żamm-ı zāʾ-i Fārsī vü vāv-ı maʿrūf ve kesr-i lām ile. Be-maʿnī-i پژمرده شدن [pejmurde şuden] ve پژمرده کردن [pejmurde kerden]. Ammā *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i نرم کردن [nerm kerden] masṭūrdur.

پژومان [pejūmān]: Żamm-ı zāʾ-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i فقیر شدن [faḳīr şuden] ve بی چاره بودن [bī-çāre būden], yaʿnī çāresiz olmak. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Bu maʿnāya şāʿir, **(243ᵃ)** beyt:

هرچه دارم راه عشقت صرف شد
رحم کن اکنون پژومان گشته ام

(Her neyim varsa senin aşkın yolunda harcandı. Bana acı, şimdi çaresiz kaldım!)

پژوهیدن [pejūhīden]: Żamm-ı zāʾ-i Fārsī vü vāv-ı maʿrūf ve kesr-i hā ile. Tefaḥḥuṣ-ı tām ve tecessüs-i belīġ etmek. Mü'eyyededdīn, beyt:

در پژوهیدن اسرار علوم
شوی از کاهلی آخر محروم

(Tembellik yaparsan, sonunda ilimlerin sırrını araştırmaktan mahrum kalırsın.)

Ve cidd ü cehd ile sormak ve aramak maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

پژوهید بسیار و پرسید چند
نیامد ز خوبان کس او را پسند

(Epeyce sorup soruşturdu ama güzellerden kimseyi beğenmedi.)

پژوین [pejvīn]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ve kesr-i vāv ile. Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de چرکین شده [çirkīn şude] ve چرکین داشته [çirkīn dāşte]. Ve āḫar nüsḫada muṭlaḳ "çirkīn" maʿnāsınadır. Ḥakīm Senāyī, beyt:

پیشم آرد دوات بن سوراخ
قلم سست و کاغذ پژوین

(Önüme dibi delik bir hokka, bozuk bir kalem ve çirkin bir kāğıt getirdi.)

Pūrbahā-yı Cāmī, ḳıṭʿa:

صاحبا انصاف من بستان ازو
کو نگاهی در منِ مسکین نکرد

از جفاها در حق من هیچ نیست
که آن پلید مدبر و پژوین نکرد

(Efendim! Ondan hakkımı al! O, ben zavallıya hiç bakmadı. O çirkin ve uğursuz alçağın bana yapmadığı kötülük kalmadı.)

پژهان بردن [pejhān burden]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ile. Ārzū etmek ve kayırmak maʿnāsınadır. Çağatay lisānında bu lüġate

پژوهیدن [pejūhīden] maʿnāsına "eymenmek" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Min kim ü güstāḫ öpmek ilkiŋ iy sulṭān-ı ḥüsn
İtleriŋniŋ çün kef ü pāsın öpermin eymenip

(Ey güzellik padişahı! Ben nerede senin elini öpme küstahlığı nerede! Ben ancak itlerinin elini ve ayağını öpmek isteyebilirim.)

پژهان [pejhān]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ve feṯḥ-i hā ile. Elem ve ġuṣṣa maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

نشد روی مراد از تو نمایان
که پژهان دلم را نیست پایان

(Muradına erme yüzü sende görülmedi. Kalbimdeki acının sonu yok.)

پژهیدن [pejhīden]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ve kesr-i hā ile. پژوهیدن [pejūhīden]-i merḳūm maʿnāsınadır.

پژیدن [pejīden]: Kesr-i zāʾ-i Fārsī ile. Pişirmek, ṭabḫ maʿnāsına.

پژیون [pejyūn]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ile. Bir nevʿ büyük ve yüksek gemidir.

پسانیدن [pesānīden]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ve kesr-i nūn ile. Be-maʿnī-i آب دادن [āb dāden], yaʿnī suvarmak. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, musammaṭ:

ای روزئ دلها رسان جان کسان و نا کسان
ترکارئ باغی پسان هموار و ناهمواره ای

(Ey gönüllere rızkı ulaştıran, sahiplilere ve kimsesizlere can olan! Bahçenin bahçıvanı sensin; uygun olsun olmasın, sen sula!)

پسندیدن [pesendīden]: Beğenmek maʿnāsına maṣdardır.

پسیجیدن [pesīcīden]: Kesr-i sīn-i mühmele vü cīm ve sükūn-ı yāʾeyn ile. Ḥāżır ve āmāde eylemek.

پسین [pesīn]: Kesr-i sīn-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Sonraki demektir بازپسین [bāz-pesīn] ve فازپسین [fāz-pesīn] gibi.

پشخوان [peşḫʷān]: Sükūn-ı şīn u feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿcemeteyn ve vāv-ı maʿdūle ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i پخیدن [paḫīden]. Basılıp yassılanmak.

Ṣānī, baḫşiş maʿnāsına.

Ṣāliş, taḫta sofra ki Türkīde "peşkin" derler. İki maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

جهان پشخوان تو معتاد گستر
به نزد خوان مه پشخوان کمتر

(Dünya senin sürekli yaydığın tahta sofradır! Ay, o sofra yanında el sofrası kalır.)

پشخیدن [peşḫīden]: Sükūn-ı şīn u kesr-i ḫāʾ-i muʿcemeteyn ile. Be-maʿnī-i برافشاندنِ آب [ber-efşānden-i āb], yaʿnī su saçmak maʿnāsına.

پشلیدن [peşlīden]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve kesr-i lām ile. El ile nesne yoklamak. ʿArabīde لمس [lems] derler. Ebū Şekūr, beyt:

که بی داور این داوری نگسلد
و بر بی گناه ایچ بر نپشلد

(Bu sorun, kadı olmadan çözülmez. Suçsuz olana hiç dokunulmaz.)

پشم شدن [peşm şuden]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü mīm ile. Perākende olmak ve birbirinden cüdā olmak maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پشمیدن [peşmīden]: Sükūn-ı şīn ve kesr-i mīm ile. Perākende etmek ve cüdā etmek maʿnāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پشمین [peşmīn]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve kesr-i mīm ile. Yünden dokunmuş ve iş-

lenmiş, her ne olursa. پشم [peşm] yündür; yā, ḥarf-i nisbettir ve nūn, te'kīd-i nisbet içindir.

پشن [peşen]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te cenk yeri. Ve Tūrānīlerden bir mübāriz pehlivān adıdır. *Şehnāme*'de mastūrdur ki Ḥakīm Ebulkāsım Ḥasan Firdevsī, şehr-i Ṭūs'tan Ġaznīn'e geldikte bir bāġçede eğlenip, şehre menzil tedārüki için adam gönderip kendi namāz kılarken Sulṭān Maḥmūd-ı Sebüktigin şuʿarāsından **(243ᵇ)** Üstād ʿUnṣurī, Ferruḫī ve ʿAscedī, birer sāde-rū ġulāmla ol bāġçeye ʿayş u ʿişret için gelirler. Firdevsī'yi namāz kılarken gördüklerinde "Bu zāhid-i ḫuşk ve ġarīb ādem ile ṣoḥbet ne mümkin?!" deyip ve ḫāṭır-mānde olacak söz söylemeyi de revā görmeyip "Bedīhī birer mıṣrāʿ naẓm edelim ki mıṣrāʿ-ı rābiʿi olmaya, ḳāfiye müşkil ola ve ondan ṭaleb edelim ve şāʿir olmayan bizimle ṣoḥbet edemez diyelim" diye maʿḳūl-i re'y ettiler. Firdevsī dahi namāzdan fārīġ olup yanlarına geldikte evvelā ʿUnṣurī,

چون عارض تو ماه نباشد روشن

(Ay, senin yanağın gibi parlak olmaz.)

der. Baʿdehu ʿAscedī,

مانند رخت گل نبود در گلشن

(Gül bahçesinde senin yanağın gibi gül yoktur.)

der. Baʿdehu Ferruḫī,

مژگانت همی گذر کند از جوشن

(Kirpiklerin zırhı deler geçer.)

deyip ḳāfiye kalmadı mülāḥaẓasıyla mıṣrāʿ-ı rābiʿi Firdevsī'ye teklīf edip, ol dahi,

مانند سنانِ گیو در جنگ پشن

(Peşen savaşında Gīv'in mızrağı gibi.)

deyip itmām eder. Bunlar müteḥayyir olup "Gīv kimdir ve Peşen kimdir?" deyip beyānın niyāz ederler. Firdevsī dahi ol maḥalden birkaç beyit okuyup bunlarla ṣoḥbet eder. Baʿdehu Sulṭān Maḥmūd meclisine dāḫil olur. *Şehnāme* naẓmına Sulṭān Maḥmūd'dan işāret olur.

Ve rivāyet olunur ki Peşen, Ṭūs ḳurbunda bir mekān ismidir. Güderz, Efrāsiyāb ile ol maḥalde ʿaẓīm cenk edip Tūrānīler maġlūb oldular. Güderz'in ol cenkte çok evlādı helāk oldu. جنگِ پشن [ceng-i peşen] diye şöhret buldu.

پشنجیدن [peşencīden]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme, sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm ile. Su veyāḫud kan ve emṣāli nesneler saçılmak maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پشیمان [peşīmān]: Kesr-i şīn-i muʿceme ile. Nedāmet çekmek ve te'essüf eylemek. Çağatay lisānında "aḳsum" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Mey içseŋ olmaġıl aḳsum ki pīr-i deyr didi
Ki bu iş oldı biziŋ deyr ara kemīne yazuḳ

(Şarap içersen sarhoş olma! Çünkü kilisenin/meyhanenin pīri "Bu iş bizim kilisede biraz günah" dedi.)

پشین [peşīn]: Kesr-i şīn-i muʿceme ile. Nām-ı püser-i siyüm-i Keyḳubād'dır ki Keykāvūs'un birāder-i kihteridir. Güştāsb pederi, Lohrāsb onun ferzendidir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

پشین بود از دخمهٔ کیقباد
خردمند شاهی دلش پر ز داد

(Keykubat ocağından bir Peşīn vardı. Akıllı ve adaletli bir padişahtı.)

پلخمان [pelḫamān]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme vü mīm ile. Be-maʿnī-i felāḫan, yaʿnī sapan. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پلکن [pelken]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i kāf ile. Mancınīḳ maʿnāsına. Ebulmeṣel, beyt:

سروست کوه سیمین جز یک میانش سوزن
حصنست جان عاشق و آن غمزه هاست پلکن

(Gümüş dağ gibi bir selvidir, beli iğneden başka bir şey değildir. Āşığın canı kaledir, o kıyabakışlar da mancınıktır.)

پلملیدن [pelmelīden]: Sükūn-ı lām-ı evvel, kesr-i ṣānī ve feṯḥ-i mīm ile. Kendi kendine söylemek maʿnāsına.

پلندین [pelendīn]: Feṯḥ-i lām, sükūn-ı nūn ve kesr-i dāl-ı mühmele ile. Bā'-i muvaḥḥadede ẕikri mürūr eden بلندین [belendīn]-i merḳūm maʿnāsınadır. *Şerefnāme* ṣāḥibi İbrāhīm Fārūḳī bā'-i Fārsī ile taṣḥīḥ eylemiş.

پنافتن [penāften]: Feṯḥ-i nūn u tā'-i müṣennāt ve sükūn-ı fā ile. Su yolu ve sidik yolu tutulmak. پنافته شدن [penāfte ṣuden] dahi derler.

پناهیدن [penāhīden]: Feṯḥ-i nūn ve kesr-i hā ile. Sığınmak, ilticā maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بدید از بد و نیک بازار او
به یزدان پناهید از کار او

(Onun yaptığı iyi ve kötü işleri görüp yaptıklarından Allah'a sığındılar.)

پنبه زن [penbe-zen]: Yaʿnī ḥallāc. Ḥakīm Senāyī, beyt:

آن شنیدی که بود پنبه زنی
مفلس و قلتبانش پیش زنی

(Bir kadının yanında müflis ve kaltaban bir hallaç vardı, duydun mu?)

پنبه کن [penbe-ken]: Feṯḥ-i kāf ile. Penbe dūlābı ki penbenin ḥabbesin çıkarırlar.

پنجمین [pencumīn]: Beşinci demek olur. Semā-yı ḫāmise فلکِ پنجمین [felek-i pencumīn] derler.

پنجیدن [pencīden]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i cīm ile. Pārelemek. Aḥmed bin İsmāʿīl *Müşkilāt*'ta naḳl eylemiştir. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

جگر پنجیدن شمشیر غم شد
به دل همواره کار او ستم شد

(Ciğer, gam kılıcıyla parçalandı. Onun işi, gönlüme sürekli sitem etmek oldu.)

پنجین [pencīn]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i cīm ile. پنجمین [pencumīn]-i merḳūm maʿnāsına.

پندیدن [pendīden]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i dāl-ı evvel ile. Naṣīḥat eylemek ve naṣīḥat ḳabūl eylemek. **(244[a])** Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پنگان [pengān]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Büyük tas. Ve dahi leğen, kum sāʿat ve bir nevʿ su sāʿatine derler. Be-maʿnī-i sāʿat, Ebulmaʿānī, beyt:

هزار سال شود در جهان اگر عمرت
همی رسد چو اجل نیست اندرین پنگان

(Dünyada bin yıl da ömür sürsen, hangi saatte gelir bilinmez ama ecel mutlaka erişir.)

پنهان [penhān]: Maḫfī. Muḳābili پیدا [peydā] dır. Ve آشکارا [āşikārā] muḳābilinde dahi ẕikr ederler. Nitekim, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

دل می رود ز دستم صاحب دلان خدا را
دردا که راز پنهان خواهد شد آشکارا

(Ey gönül sahipleri! Allah aşkına, gönlüm elden gidiyor! Yazıklar olsun, gizli sırrım açığa çıkacak.)

demiştir. Ammā tamām muḳābili değildir, ancak ḳāfiye içindir. Tamām muḳābili خفی [ḫafī]dir. Ve ḫafī ile maḫfīnin farḳı vardır. Maḫfī, ġayrın fiʿliyle olur. İḫtifā ḫafîde muʿteber değildir. Ve ammā gāh olur ki نهان [nihān] muḳābelesinde پیدا [peydā] gelir. Nitekim Niẓām-ı Esterābādī'nin bu beytinde vāḳiʿdir, beyt:

گهی پیدا بود گاهی نهان چون آرزوی دل
گهی دارد سپر گاهی کمان چون صاحب هیجا

(Gönlün arzusu gibi bazen görünüp bazen gizlendiği için, savaşçı gibi bazen kalkan bazen de yay taşıyor.)

پنیون [penyūn]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i revende, yaʿnī gidici.

پهلوان [pehlevān]: Bahādır maʿnāsına lafẓ-ı müfreddir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

کسی کو بود پهلوان جهان
میان سپه در نماند نهان

(Cihan pehlivanı olan kimse, asker arasında gizlenmez.)

Ve ʿasker muḳaddemine dahi "pehlevān" derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

تو گر پهلوانی ز قلب سپاه
چرا آمدستی درین رزمگاه

(Mademki öncüydün, niçin bu savaşta ordunun kalbinden çıktın?)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

مرا شاه داد این درفش سیاه
همان پهلوانی و تخت و کلاه

(Bana bu siyah sancağı, öncülüğü, tahtı ve tacı padişah verdi.)

Kemālpaşazāde merḥūm, bunda dahi taṣarruf-ı ḫāṣṣ edip buyurur ki: "Muḳteżāyı tedḳīḳ-i naẓar oldur ki pehlevān ism-i mürekkeb ola. Bir cüz'ü پهل [pehl]dir, çeşm maʿnāsına ve bir cüz'ü de وان [vān]dır ki aṣlı بان [bān]dır, ḥāfıẓ maʿnāsına جهانبان [cihānbān] gibi چشمبان [çeşmbān] olur. Maʿnā-yı terkīb, 'asker gözetici olur".

Vech-i āḫar budur ki bir cüz'ü پهلو [pehlev]dir ki ism-i vilāyettir ve bir cüz'ü de elif ve nūndur, edāt-ı cemʿ olmayıp nisbet-i mübālaġa ola خسروانی [ḫusrevānī] gibi پهلوان [pehlevān] olur. Nitekim bu beyitte vāḳiʿdir. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

گشاده زبان و جوانیست هست
سخن گفتن پهلوانیست هست

اگر پهلوانی ندانی زبان
به تازی تو اروند را دجله خوان

(Açık sözlü genç biridir, Pehlevice konuşur. Eğer Pehlevi dilini bilmiyorsan, Ervend yerine Arapça Dicle de!)

Ve taʿẓīm için bir nesneyi vaṣf ederler. Meşelā büyük ağaca "dıraḫt-ı pehlevānī" derler. Nitekim bu beyitte vāḳiʿdir, beyt:

چو زد دهره بر پهلوانی درخت
شد از خانهٔ دولتش تاج و تخت

(Büyük ağaca balta vuran kişinin talih evinden taç ve taht gitti demektir.)

پهن [pehn]: Sükūn-ı hā ile. Egerçi meşhūru yassıdır, nitekim bu beyitte vāḳiʿdir, beyt:

زر را برای صرف کند سکه دار پهن
لعنت بر آن کسی که ورا گرد می کند

(Darphaneci, altını harcansın diye yassılaştırır. Onu toplayıp biriktiren kişiye lanet olsun!)

Ammā aṣlında ʿarīż maʿnāsınadır ki Türkîde "enli" derler. Ṭūluna çekilen nesneye دراز [dirāz] ve ʿarżına çekilene پهنا [pehnā] derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز سم ستوران در آن پهن دشت
زمین شش شد و آسمان گشت هشت

(O geniş bozkırda hayvanların tırnağı yüzünden yeryüzü altıya, gökyüzü sekize bölündü.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de fetḥ-i hā ile پهَن [pehen] pistândan süt ifrāṭ ile akmaya derler. Gāh olur ki mâder, beççesine şefḳati sebebiyle ṭuġyān eder. Mevlânā Ānī, beyt:

بستان بسان غنجه پر از شیر شبنمست
از مهر طفل سبزه برون آمدش پهن

(Bahçe memesi, tıpkı gonca gibi, çiy sütleriyle dolu. Yeşillik çocuğunun sevgisiyle süt fışkırıyor.)

پهین [pehīn]: Kesr-i hā ile. Be-maʿnī-i pehnā. Ziyāde enli demek olur.

پیچیدن [peyçīden]: Egerçi meşhūru kesr-i bā iledir, ammā *Şerefnāme*'de fetḥ-i bā ile olmağın mütābaʿat olundu. Sarmak, pārelemek ve yaralamak maʿnāsına.

پیراستن [peyrāsten]: Egerçi bunun dahi meşhūru kesr-i bā iledir, ammā *Şerefnāme*'de fetḥa iledir. Bir nesneden yakışmayanı gidermek ve ziyāde olanı defʿ etmek. Meṣelā, ağacın nā-hemvār şāḫların kırmak gibi ve gön dibāġat etmek gibi. Maʿnā-yı lāzımı, gön dibāġat bulmaktır.

پیرامون [peyrāmūn]: Sükūn-ı yā ve fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Bühtān ve iftirā eylediler maʿnāsınadır. Ez-*Münşeʾāt*-ı **(244b)** Niẓāmeddīn-i Nīşābūrī. Ve bāʾ-i meksūre ile (پیِرامون pīrāmūn) ġayrı maʿnāyadır, maḥallinde ẕikr olunur.

پیسودن [peysūden]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i میل کردن [meyl kerden]. Keẕā fī-nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm.

پیغن [peyġan]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Südāb dedikleri ağır kokulu bir ottur. Taʿrīb edip فیجن [feycen] dediler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پیغون [peyġūn]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i şarṭ, ʿahd ve peymān. Keẕā fī-nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

شود آن کس به کار خویش مغبون
نباشد با کسی را عهد و پیغون

(Bir başkasıyla istişare etmeyen kimse, yaptığı işte hayal kırıklığına uğrar.)

پیکان [peykān]: Ok demreni. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

خدنگ آتشین پیکان او که اندر دل اعدا
خیالش حلقهٔ چشم زره را کرده مژگانی

(Onun düşman kalbindeki ateş temrenli okunun hayali, zırhın gözündeki halkaya kirpiklik eder.)

Ve nīze ḥarbesi. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

از بهر سرخیِ لب زخم عدوی او
کافی بود شباهت پیکان به برگ پان

(Onun düşmanının yarası ucundaki kırmızılık için, kargının pan yaprağına benziyor olması yeterlidir.)

Çağatay lisānında "başaġ" ve "başaḳ" dahi derler.

پیکردن [peykerden]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü rāʾ-i mühmele ve fetḥ-i kāf ile. Sinirlemek yaʿnī siniri kesmek. Lafẓ-ı mürekkebdir پی [pey] ile کردن [kerden]den. Mīr Naẓmī, beyt:

همه شب تا سحر در کوی جانان
نشینم بهر پیکردن رقیبان

(Sevgilinin köyünde, rakipleri sinirlemek/takip etmek için her gece sabaha dek otururum.)

پیکندن [peykenden]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ve feṭḥ-i kāf ile. Be-maʿnī-i جمع کردن [cemʿ kerden] ve در سلک کشیدن [der-silk keşīden]. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پیکن [peyken]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i kāf ile. Ġırbāl, buğday ve emṣāli nesne sapından evsecek ki tabak gibi ederler. Ve baʿżı nüsḫada yerden kök koparacak nesne; demir olsun, ağaç olsun.

پیمان [peymān]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf. ʿAhd maʿnāsına.

Ṣānī, aḳrabā ve taʿalluḳāt maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

با این همه کو قند تو کو عهد و کو سوگند تو
چون بوریا بر می شکن ای خویش و ای پیمان من

(Ey akrabam, ey yakınım! Bütün bu varlığını, ahdini ve yeminini hasır gibi kır gitsin!)

پیمودن [peymūden]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ölçmek maʿnāsına; kile ile olsun, arşın ile olsun. Ve istiʿāre ṭarīḳıyla dahi istiʿmāl olunur.

پیوستن [peyvesten]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü sīn-i mühmele ile. Ulaşmak ve ulaştırmak. Hem lāzım ve hem müteʿaddī olur. Ve ümīd tutmak maʿnāsına da gelir. Ḫʷāce Selmān, beyt:

مرا پیوند من از من جدایی داده است از تو
کنون سلمان ز من خواهد بریدن با تو پیوستن

(Benliğe bağlılığım/ümit bağlamam beni senden ayırdı. Şimdi Selmān, benlikten kesilmek ve sana bağlanmak istiyor.)

پیوسیدن [peyūsīden]: Żamm-ı yā-yı taḥtānī-i evvel, sükūn-ı ṣānī ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Ümīd tutmak. Ve dahi ẓann u gümān eylemek maʿnāsına.

مع الواو

[maʿa'l-vāv]

پا آهو [pā-āhū]: Żamm-ı hā ile. Bennālar ışṭılāḥıdır. Altı ḫāneli ev yaʿnī ḳubbe. Odanın ḳubbesi altı köşe yāḫud kemeri altı köşe ola. ʿArabīde ona مسدس الاضلاع [museddesu'l-aḍlāʿ] derler. Ve baʿżı ferhengde ḫāne-i pür-naḳş u nigāra derler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, der-meẕemmet-i dünyā, beyt:

زین دیو وفا چرا طمع داری
همچون من ازین بنای پا آهو

(Bu vefa harabesi olan kubbeli binaya benim gibi niçin tamah ediyorsun!)

پاتو [pātū]: Żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Felek-i ʿUṭārid'de Mirrīḫ menzilelerinden bir menzile adıdır. Şems-i Ṭıybī, beyt:

گر تیر فلک عرض دهد منصب کلکت
بی آب شود خنجر بهرام به پاتو

(Feleğin Utarit'i senin kaleminin mansıbını arz edecek olursa, Mars ile Pātū'nun hançeri susuz kalır/kesmez olur.)

پاداو [pādāv]: Feṭḥ-i dāl-ı mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, kocakarı ʿavrat ki پاراو [pārāv] dahi derler.

Ṣānī, ḥavālī-i Ḳazvīn'de bir mevżiʿ ismidir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پاراو [pārāv]: Feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Bemaʿnī-i pīre-zen ki fertūt ʿavrat demektir. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*.

پاردو [pārdū]: Sükūn-ı rā vü żamm-ı dāl-ı mühmeleteyn ile. Oğulotu ki بارانه [bārāne] ve بادرنبو [bādrenbū] dahi derler. Muʿarrebi بادرنجبویه [bādrencbūye]dir. Dāfiʿ-i sevdā bir ottur.

پارو [pārū]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, kürek ki onunla kar, toprak ve sāʾir nesne kürürler.

Ṣānī, zen **(245[a])** maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پاریاو [pāryāv]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Su ile suvarılan mezrūʿāt ki فاریاب [fāryāb] ve پاریاب [pāryāb] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پازو [pāzū]: Żamm-ı zāʾ-i muʿceme ile. Maʿrūf yassı yapraktır. Kıyma, et ve pirinç ile dolma ederler. Ve kapı dayağına dahi derler. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

پاشو [pāşū]: Żamm-ı şīn-i muʿceme ile. Muṭlaḳan ʿaṣā maʿnāsınadır. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de sīn-i mühmele ile (پاسو pāsū) menḳūldür, ammā sāʾirlerde şīn-i muʿceme iledir. Şems-i Faḫrī, beyt:

تو آن شاهی که در ایام عدلت
شبان از دست بفکندست پاشو

(Sen öyle bir padişahsın ki senin adaletin döneminde çoban, elindeki değneği atar.)

پالو [pālū]: Żamm-ı lām ile. İki maʿnāyadır. Evvel, ol dānelerdir ki vücūd-ı insānda ẓāhir olur ammā vecaʿı olmaz ve pişip deşilmez. Biraz eyyām kalır, baʿdehu ġāʾib olur. اژخ [ejaḫ] ve ژخ [jaḫ] dahi derler. Ve baʿżı vilāyāt-ı Fārs ve ʿIrāḳ-ı ʿAcem'de گوک [gūk], Tebrīzīler سگیل [sigil], Türkān "göynük", Hindīler ساو [sāv] ve ʿArabīde ثؤلول [ṣuʾlūl] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

به رویت هر که روشن نیست چشمش
شود مقله به چشمش همچو پالو

(Her kimin gözü senin yüzünle aydın değilse, onun gözü siğil gibi şişer.)

پاو [pāv]: Be-maʿnī-i شستن [şusten] ve پاک کردن [pāk kerden]. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Ve zebān-ı Hindīde "pay" maʿnāsınadır.

پتسو [petsū]: Sükūn-ı tāʾ-i müşennāt ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. Yoğurt kurusu ki Türkīde "keş" derler. Ve "ayran"a dahi derler.

پتو [petū]: Żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Yünden dokunmuş bir nevʿ ṣūftur. Ferālāvī, der-ṣıfat-ı cüvān ṣūfī, beyt:

به تن بر یکی ژنده ای از پتو
شب و روز بودی به موی و برو

(Sırtında eski püskü yünlü bir hırka, gece gündüz saçlı kaşlı olurdu.)

پرتاو [pertāv]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Pertāb maʿnāsınadır. Menzil oku demektir.

پرتو [pertev]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Żiyā ve şuʿāʿ maʿnāsına ʿumūmen. Seyf-i İsferengī, beyt:

بیاض صبح نمود از دل شب دیجور
چنانچه پرتو نور از سواد دیدهٔ حور

(Hurinin göz bebeğinde nur parıltısının görünmesi gibi, karanlık gecenin ortasında sabah aklığı belirdi.)

پرخاشجو [perḫāş-cū]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü şīn u feṭḥ-i ḫāʾ-i muʿcemeteyn ve żamm-ı cīm ile. Cenkçi maʿnāsınadır ki پرخاش [perḫāş] cenktir ve جو [cū] arayıcıdır ism-i fāʿil maʿnāsına ki pehlivān ve mübāriz demek olur. Ḥakīm Esedī, beyt:

میانشان بدین جنگ و پرخاشجو
سپه نیمه برگشت زار بهو

(Aralarındaki bu savaş ve kavgada, savaşçı askerlerin yarısı Behū tarafına yöneldi.)

پرخو [perḫav]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iki maʿnāyadır.

Evvel, bir nevʿ anbārdır ki evler içinde topraktan ve taḫtadan edip içine ẓaḫīre ġallesin korlar. Şeyḫ Āẕerī, beyt:

کند مدخر قدرش گهِ ذخیرهٔ جود
به جای خُنب نطاقات چرخ را پرخو

(Onun itibarı zahirecisi, cömertlik zahiresi için basit bir oda yerine göğün kemerlerini ambar yapar.)

Ṣānī, ağacın ziyāde budakların kesip hemvār etmeye derler. Ve baʿżı nüsḫada be-maʿnī-i şādmānī mervīdir.

پردو [perdev]: Sükūn-ı rā vü feṭḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Odalarda fevḳānī küçük pencere ki içeriye żiyā için ederler. Mīr Naẓmī, beyt:

آمده باد سحر از جانب جانان من
پرتو از پردو برآمد کلبهٔ احزان من

(Tan yeli, sevgilimin tarafından geliyor. Benim hüzünler kulübeme üstteki küçük pencereden ışık geliyor.)

پرمیو [permīv]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve kesr-i mīm ile. Bir ʿillettir, meşānede olur. سوزاک [sūzāk] derler. ʿArabīde حرقة البول [ḥarḳatu'l-bevl] ve Türkīde "bel soğukluğu" derler. Ebulmaʿānī, beyt:

به دیدن خواب را هر شب خیالش
شدم پرمیو از فکر وصالش

(Her gece onun hayalini rüyamda görmekle, ona kavuşma düşüncesinden bel soğukluğuna tutuldum.)

پرنو [pernev]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i nūn ile. Dībā-yı teng yaʿnī ince dokunmuş dībā ki پرنون [pernūn] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme* ve *Maḥmūdī*.

پرندو [perendū]: Feṯḥ-i rā vü sükūn-ı nūn u żamm-ı dāl-ı mühmeleteyn ile. پرندوش [perendūş] lafẓından terḫīm olunmuştur. Dün gece maʿnāsına.

پرو [perv]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve iẓhār-ı vāv ile. Şüreyyā maʿnāsına پروین [pervīn] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur. Ḥakīm Esedī, der-ṣıfat-ı ʿimāret, beyt:

خم طاق هر یک چو پرِّ تذرو
ز بس رنگ یاقوت رخشان چو پرو

(Her birinin kemer kıvrımı sülün kanadı gibidir. Fazlaca yakuttan süreyya yıldızı gibi parıl parıl parlar.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

فروغ رای منیرش اگر جهَد در باغ
به جای خوشه ز تاکش همی برآید پرو **(245[b])**

(Onun parlak düşüncesinin ışığı bahçeye sıçrasa, üzüm asmasından salkım yerine Ülker yıldızı başgösterir.)

پساو [pesāv]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ve iẓhār-ı vāv ile. El ile nesne yoklamak, lems maʿnāsına. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*.

پشتو [peştev]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tā'-i müṣennāt ile. Zebān-ı Afġāniyān yaʿnī ḳavm-i Afġān lisānına derler. Muʿarrebi بستوقه [bestevḳa]dır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پلاو [pelāv]: Maʿrūf ve meşhūr ṭaʿāmdır. Türkīde kesr-i bā ile istiʿmāl ederler. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

هیچ نعمت نمی رسد به پلاو
هیچ شربت نمی رسد به شکر

(Hiçbir yiyecek pilava yetişemez. Hiçbir içecek şekere yetişemez.)

پنج پهلو [penc-pehlū]: Her ne ki beş köşeli ola. Ḫānede ve ġayrıda istiʿmāl olunur.

پندو [pendū]: Sükūn-ı nūn, żamm-ı dāl-ı mühmele ve iḫfā-yı vāv ile. Kene dedikleri sinek ki ḥayvānāta yapışır. Mīr Naẓmī, beyt:

رقیبش آنچنان از من گریخته
به گرما چون خر پندو گرفته

(Rakip, sıcakta sinek üşmüş eşek gibi benden kaçtı.)

پهلو [pehlev]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i lām ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, şecīʿ, dilāver, mübāriz pehlivān maʿnāsına. Nitekim şāʿir, beyt:

دل پهلو بسی به ساز آورد
ساز لهوش همان فراز آورد

(Yiğidin gönlü öyle bir coştu ki eğlence sazını hemen kaldırdı.)

Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Bu maʿnāya, ʿAbdulvāsiʿ-i Cebelī, beyt:

شه ایران و توران را مسلم شد به یک هفته
بلاد خسرو توران به سعی پهلو ایران

(Turan padişahının şehirleri, İran yiğitlerinin çabasıyla bir hafta içinde İran ve Turan'ın padişahına teslim edildi.)

İbn Yemīn, beyt:

هستند گاه بخشش و کوشش غلام او
حاتم به زرفشانی و رستم به پهلوی

(Bağış ve çaba zamanı, Hātem altın saçıcılıkta Rüstem de yiğitlikte onun kölesidirler.)

Ṣānī, ser-ḥadd-i Hind'e ḳarīb bir şehir ismidir ki beyt:

همی بود تا یک زمان شهریار
ز پهلو برون شد ز بهر شکار

(Avlanmak için Pehlev'den çıkagelmiş bir padişah vardı.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی لشگر آمد ز پهلو به دشت
که از گرد ایشان هوا تیره گشت

(Pehlev'den bozkıra bir ordu geldi, hava onların kaldırdığı tozla karardı.)

Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

Ṣāliş, bir vilâyet ismidir ki beş pāre şehre müştemildir. Zebān-ı Pehlevī ol diyāra mensūbdur. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بفرمود تا قارن جنگجوی
ز پهلو به دشت اندر آورد روی

(Savaşçı Kāren'in Pehlev'den bozkıra yönelmesini buyurdu.)

Rābiʿ, *Muʿcemü'l-Büldān*-nām kitābda Pehlev, nevāḥī-i İṣfahān olduğu masṭūrdur. Ammā Mevlānā Ḥamza-i İṣfahānī *Kitābu't-Tenbīh*'te taṣrīḥ ettiği ḳavlin ʿibāreti bi-ʿaynihi budur:

اعلم ان الفرس قدیما یجری علی خمسة السنة وهی الفهلویة والدریة والفارسیة والخوریة والشیرازیة والفارسیة قد یطلق و تیرتها ما یعم الکل والفهلویة فکان یجری بها کلام الملوک فی مجالسهم وهی لغة منسوبة الی فهلو وهو اسم یقع علی خمسة بلدان اصفهان وری وهمدان ونهاوند وآذربایجان.

(Bil ki eskiden Farsça beş lehçe üzerineydi. Bunlar Pehleviyye, Deriyye, Fārsiyye, Hūriyye ve Şīrāziyye'dir. Fārsiyye, hepsinin genelleşen üsluplarını kapsar. Pehleviyye, padişah meclislerinde konuşulurdu. Pehlev'e mensup dil demektir. Bu isim beş bölgede kullanılır: İsfahān, Rey, Hemedān, Nihāvend ve Āzerbaycan.)

İntehā. فهلو [fehlev], muʿarreb-i Pehlev'dir. Ve خوریه [ḫūriyye] dediği Ḫorasān memleketidir. Ve Āẕerbaycān, Tebrīz vilāyetidir.

پهلو [pehlū]: Sükūn-ı hā ve żamm-ı lām ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, yan ki ʿArabīde جنب [cenb] derler. Ḥakīm Şifāyī, beyt:

پرستاری ندارم بر سر بالین بیماری
مگر آهم ازین پهلو به آن پهلو بگرداند

(Hasta yastığımın başında bir hemşirem yok. Sadece ahım bir o yana bir bu yana döndürüp duruyor.)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de nefʿ ve fā'ideden kināyedir. Ebulmaʿānī, beyt:

ز رنگارنگ گلهای زمانه بو نمی دارم
چه پهلوی بزرگان بودنم پهلو نمی دارم

(Dünyanın rengarenk çiçeklerinden bir kokum yok. Büyüklerden nasıl faydalanayım, omuzum/arkam yok.)

پیرو [pey-rev]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. İz sürücü ki ʿArabīde قائف [ḳā'if] derler. Ve bir maʿnāsı da bir kimesnenin ardınca gitmek ve ṭarz u revişine taḳlīd etmektir ki فلان پیرو فلان شد [fulān pey-rev-i fulān şud][1] derler. پی [pey] ile رو [rev]den mürekkeb lafẓdır.

پیغو [peyġū]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Bir şehr-i ʿaẓīm adıdır ki onda zīrbād ve yāḳūt maʿdeni vardır. پیگو [peygū] dahi derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

ز یاقوت سیصد کمر پیغویست
ز گوهر چهل کرزن خسرویست

(Üç yüz adet yakuttan Peygū kemeri var. Kırk adet mücevherle süslü padişah tacı var.)

Ve Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev'in bu beytinden, beyt:

هر چند مهار خلق بگرفتند
امروز تگین و بیلک و پیغو

1 Falanca, falancayı taklit etti.

(Bugün halkın yularını Tegin, Beylek ve Peygū tutuyor olsa da...)

fehm olunur ki Peyġū, ol vilāyetin pādişāhı adı ola. Ve her kim pādişāh olursa nāmına **(246ᵃ)** "peyġū" derler, Yağma pādişāhlarına İlḫan dedikleri gibi.

پیکرِ گاو [peyker-i gāv]: Bir nevʿ sāġardır ki sığır ṣūretinde edip, ziyāde sürūr ve ʿişrette onunla şarāb içerler. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پیو [peyū]: Vāv-ı mechūl ile. Kelūḫ maʿnāsınadır. Ve dahi rişte ʿilletidir ki vücūd-ı insānda ẓāhir olur. نارو [nārū] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

مع الها

[maʿa'l-hā]

پاتابه [pā-tābe]: Feṯḥ-i tā'-i müṣennāt u bā'-i muvaḥḥade ile. Ayak dolağı. Ekṣer ʿAcem rūstāyīleri dizlerine varınca bez sararlar. Ebulmaʿānī, beyt:

رزالت را نمی گردد قبول آن که شود مردم
نباشد هیچ پاتابه اگر کهنه بود دیبا

(İnsan olan rezaleti kabul etmez. İpek giysi eski-se bile hiç ayağa dolanmaz.)

پاتاوه [pā-tāve]: Be-maʿnī-i پاتابه [pā-tābe]-i merḳūm.

پاتخته [pā-taḫta]: Feṯḥ-i tā'eyn ve sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i

پای افزار [pāy-efzār]-ı merḳūm, yaʿnī çarık.

پاتله [pātile] ve پاتیله [pātīle]: Kilāhumā bi-kesri't-tā'i'l-müşennāt, şānī bi-sükūni'l-yā'i't-taḥtānī. Ḥalvācıların büyük kazganına derler. Ebulʿabbās, beyt:

دی چو به آکنده شدم یافتم
آخُری چو پاتلهٔ سفلگان

(Dün ahıra gidince soysuzların büyük kazanı gibi bir ahır buldum.)

Şems-i Tebrīzī, beyt:

خاموش باش و لا مگو جز آن که حق بخشد مجو
جوشان ز حلوای رضا بر جمره چون پاتیله ای

(Sus ve "hayır!" deme! Allah'ın bağışladığından başkasını arama! Ateş üstündeki helva kazanı gibi rıza helvasıyla coş!)

Keẕā fī-nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm. Ammā *Ṣıḥāḥ*'ta muṭlaḳ "tancara" maʿnāsına.

پاتونه [pātūne]: Żamm-ı tā'-i müşennāt ve feṯḥ-i nūn ile. پاتون [pātūn]-ı merḳūm, yaʿnī nişānlı doğan.

پاچه [pāçe]: Maʿrūf ṭaʿāmdır. Ve şalvār ve tuman paçası.

پاچاهه [pā-çāhe]: Feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Cullāhlara maḫṣūṣ mekāndır ki iş maḥallinde varıp onda iş işlerler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Ammā cullāhlar ayakların kodukları çukur olmak münāsibdir.

پاچله [pāçile]: Kesr-i cīm-i Fārsī ile. Kar üzerinde yürümek için ġırbāl gibi bir nesnedir, ayağa bağlayıp yürürler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

در درون کعبه رسم قبله نیست
چه غم ار غواص را پاچله نیست

(Kābe'nin içinde kıble tayini yoktur. Dalgıcın lekeni yokmuş, ne gam!)

پاچنامه [pāçnāme]: Sükūn-ı cīm-i Fārsī ve feṯḥ-i nūn ile. Laḳab maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Ve baʿżı ferhenglerde ḳarīn ve hemāl maʿnāsınadır.

پاچیله [pāçīle]: Kesr-i cīm-i Fārsī ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ʿumūmen ayağa giyilen nesne. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

برون کن پا ازین پاچیلهٔ تنگ
که کفش تنگ دارد پای را لنگ

(Ayağını bu dar ayakkabıdan çıkar! Çünkü dar ayakkabı ayağı topal eder.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de ḫuṣūṣan پاچله [pāçile]-i merḳūm maʿnāsınadır.

پاخره [pāḫre]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Kapı önünde oturmak için ettikleri küçük şuffe, taştan ve ġayrıdan. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پادشاه [pādşāh] ve پادشه [pādşeh]: Maʿrūf. Lafẓ-ı mürekkebdir. Bir cüz'ü پاد [pād]dır ki dāfiʿ-i żarar ve muṣliḥ-i fesād demektir. Ve bir cüz'ü de شاه [şāh]tır ki ulu yaʿnī büyük demektir. Bi-ḥasebi'l-ʿörf ıṭlāḳı üzre istiʿmāl olundukta murād "sulṭān" demek olur. Ve شه [şeh] شاه [şāh]tan muḫtaṣardır, aṣılları birdir, elif'in ısḳāṭı da işbātı da cā'izdir. Ve şāh'ın bir maʿnāsı da veyl ve nefrīndir. Bu beyitlerden mefhūmdur, meşnevī:

همی گفت شه بر من و چهر من
برین دوستی کردن و مهر من

(Bu dostluk ve sevgime rağmen sürekli bana ve soyuma söverdi.)

تن کوهوارم کنون چون که است
یکی آتشم من که دودم شه است

(Bugün dağ gibi bedenim saman çöpü gibidir. Ben bir ateşim, dumanım da kargıştır.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de meẕkūrdur ki: Pādşāh پاد [pād] ile شاه [şāh]tan mürekkebdir. Pād, üç maʿnāya gelir. Evvel, pāsbān maʿnāsına. Ṣānī, be-maʿnī-i pāyende. Ṣāliş, taḫt maʿnāsınadır. Ve şāh, dört maʿnāya gelir. Evvel, ol nesneye derler ki emṣālinden bihter ve buzurgter ola. Meṣelā ḳaṣīdede beytin aʿlāsına شاه بيت [şāh beyt] derler. Ve iyi atlıya شاهسوار [şāh-suvār] derler. Ve işlek ve vāsiʿ yola شاه راه [şāh-rāh] derler. Ve kuşların cümlesinden büyük bir kuş vardır, شاه رخ [şāh-ruḫ] derler. Ṣānī, dāmād maʿnāsınadır. Ṣāliş, aṣıl. Ve rābiʿ, ṣāhib maʿnāsınadır. İmdi **(246[b])** ismin şerefiyyeti dört cihetten ḫāric değildir. Çünkü pādişāh pāsbān-ı ḫalḳ u raʿiyyettir ve mülk ki ʿarūstur, ona dāmāddır. Ve pādişāhlar ḫaseb ü nesebde sā'ir ḫalḳtan mümtāz ve ser-efrāzdır.

پادگانه [pādgāne]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī vü nūn ile. Risāle-i *Züfāngūya*'da be-maʿnī-i bām-ı bülend, yaʿnī yüksek dam. Ve *Şerefnāme*'de derīçe-i bālā maʿnāsınadır.

پاده [pāde]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te گلهٔ گاو یا خر شده, yaʿnī sığır veyāḫud eşek sürüsü. Ferālāvī, beyt:

ماده گاوان پاده اش هر یک
شاه پرور بود چو برمایون

(Onun sürüsündeki ineklerin her biri, Feridun'u besleyen bermāyūn gibi padişah besleyip büyütürler.)

Ve *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i çoban ve nigehbān-ı gūsfend. Ve *Lisānuʾş-Şuʿarā*'da be-maʿnī-i çerāgāh-ı esbān u şütürān masṭūrdur. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i çūb-dest. Ḥakīm Senāyī, beyt:

خصم در دست قهرت افتاده
پایها در رکاب چون پاده

(Ayakları değnek gibi üzengide olan düşman, senin kahrının eline düşmüş.)

پادنگ [pādinge]: Kesr-i dāl-ı mühmele, sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i پادنگ [pādeng]-i merḳūm, yaʿnī ġalle döğdükleri ağaç.

پارزده [pārzde]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü zāʾ-i muʿceme ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, kasnı ki bed-bū bir ṣamġdır.

Ṣānī, sīne-bend-i eṭfāl yaʿnī ṭıfl göğüslüğü. Ebulmaʿānī, beyt:

داغ سینه متصل بودند با هم یکدگر
پارزده بندند گویا سینهٔ طفل دلم

(Göğüs yarası sürekli birbirine bitişiyor. Sanki gönül çocuğumun göğsüne çocuk göğüslüğü bağlıyorlar.)

پارسه [pārse]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i gedāyī. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پاروچه [pārūçe]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Balçık çektikleri ẓarf.

پاروله [pārūle]: Żamm-ı rā ve feṯḥ-i lām ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, taḫta ve ağaç yonkası.

Ṣānī, mizāḥ, lāġ ve laṭīfe ediciye derler.

Ṣāliş, be-maʿnī-i merd-i bī-maʿnā, yaʿnī işe yaramaz adam. Mīr Naẓmī, beyt:

نه عشقت لایقم نه ترک عشقت
همان پاروله ام در کار عشقت

(Ne aşkına ne de aşkını bırakmaya layığım. Senin aşkında işe yaramaz bir adamım.)

پاره [pāre]: Altı maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf. Ḳıṭʿa ki پارچه [pārçe] dahi derler.

Ṣānī, *Ṣıḥāḥ*'ta rüşvet maʿnāsınadır. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

هر آنجا که پاره شد از در درون
شود استواری ز روزن برون

(Rüşvetin kapıdan girdiği yerde, güven pencereden çıkar.)

Meẕkūr iki maʿnāya, Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

مکن ای دوست ز جور این دلم آواره مکن
جان پی پاره بگیر و جگرم پاره مکن

(Ey sevgili! Yapma! Kötülük edip de bu gönlümü başıboş bırakma! Canımı rüşvet olarak al da ciğerimi parçalama!)

Ṣāliş, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de tuḥfe maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

بِه از نیکو سخن چیزی نیابی
که نه دانا بری بر رسم پاره

(Bilgiliye hediye olarak götürmek için iyi sözden daha güzel bir şey bulamazsın.)

Rābiʿ, sükkerī ḥalvā ki شکرپاره [şeker-pāre] dahi derler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, ḳıṭʿa:

زی مرد حکیم در جهان نیست
خوشتر ز مزه ز قند جز پند

پندی به مزه چو قند بشنو
بی عیب چو پارهٔ سمرقند

(Bilge insan için dünyada öğütten daha tatlı bir şey yoktur. Şeker gibi tatlı olan öğüdü dinle, çünkü o öğüt Semerkant helvası gibi kusursuzdur.)

Ḫāmis, be-maʿnī-i پریدن [perīden], yaʿnī uçmak. Ḥakīm Senāyī, der-ṣıfat-ı esb, beyt:

گر بپرد به پرّ همای بود
پارهٔ او به دست و پای بود

(Eğer uçsa, uçmakta hümaya benzer. Onun uçuşu, el ve ayakla olur.)

Sādis, be-maʿnī-i gürz. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

بری را کوفته پاره دلی را دوخته زوپین
سری را خار و خس بالین تنی را خاک و خون پستر

(Topuz göğsü ezmiş, zıpkın kalbi dikmiş, başın yastığı çerçöp, bedenin yatağı toprak ve kan olmuş.)

Zebān-ı Hindīde be-maʿnī-i sīm-āb, yaʿnī jīveye derler.

پاژنامه [pājnāme]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i پاچنامه [pāçnāme]-i merḳūm. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پازه [pāze]: Fetḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Ḥayvān sürecek ağaç ki çobanın, çiftçinin, mükārīnin ve sāʾirlerinin ellerinde götürdükleri.

پاژه [pāje]: Fetḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Paça ki maʿrūf ṭaʿāmdır. ʿArabīde كراع [kurāʿ] derler.

پازیره [pāzīre]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, geceden bir ḥiṣṣe. Yaʿnī geceden bir miḳdār geçmiş veyāḫud kalmış ola. Nitekim, Mīr Naẓmī, beyt:

بحمد الله بختم یاوری داد
به پازیره شب آمد آن پری زاد

(Allah'a hamdolsun bahtım yaver gitti. O peri yavrusu gecenin bir vakti çıkageldi.)

Ṣānī, be-maʿnī-i şeb-pere ki ʿArabīde حفاش [ḫuffāş] derler. Türkīde "yarasa" **(247ª)** dedikleri.

Ṣāliş, be-maʿnī-i zen-dūst.

پاسره [pāsere]: Fetḥateyn ile. Ṣāḥib-i mezrūʿāt, ber-vech-i iḫrācāt bāşiḳa koyup müzāriʿlere verdiği ġalleye derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پاشنامه [pāşname]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve fetḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i mütevāzin-i

yek-dīger ki تیر [tīr] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پاشنگه [pāşenge]: Be-maʿnī-i پاشنگ [pāşeng]-i merḳūm, yaʿnī ḫūşe-i engūr, ḫurmā ve toḫumluk ḫıyār. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پاشنه [pāşine] ve پاشینه [pāşīne]: Kilāhumā bi-kesri'ş-şīni'l-muʿceme. Ökçe maʿnāsına; ādemin olsun, ḥayvānın olsun. Mevlānā Cāmī, beyt:

پاشنه از خنده دهان کرده باز
ز آبله ها ریخته اشک نیاز

(Ökçe gülmek için ağız açmış, nasırlardan aşağı yalvarış gözyaşı dökmüş.)

پاغنده [pāġande]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Atılıp top olmuş penbe. Şems-i Faḫrī, beyt:

فلکهٔ ریسمان فکر مرا
باشد از مهر و ماه پاغنده

(Düşünce ipimin çıkrığından çıkan pamuk yumağı, ay ve güneş olur.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de żamm-ı ġayn ile (پاغُنده pāġunde) rivāyet edip bu beyte mütemessik olmuş. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

همچو منصور تو بردار بکن ناطقه را
چون زنان چند برین پنبه و پاغنده زنی

(Konuşup laf yapmayı Hallāc-ı Mansur gibi darağacına as! Daha ne kadar kadınlar gibi pamuk yumağıyla oynayacaksın!)

پاگاه [pāgāh]: Kāf-ı ʿAcemī ile. Ḳademgāhdır. Türkīde "ayak yolu" derler. ʿAcem ayaḳ maḥalli demek için پاگاه [pāgāh] derler. Ve nerdübān ayağı maʿnāsına da gelir.

پاکیزه [pākīze]: Kesr-i kāf ile. Ziyāde pāk, laṭīf ve nāzik maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

چون به مجلس آمد آن پاکیزه روی
گشته اند خامش همه استیزه گوی

(Meclise o temiz yüzlü güzelin girmesiyle bütün aykırı görüşlüler sus pus oldular.)

پالاده [pālāde]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i esb-i cenīb, yaʿnī yedek at. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

ابلق ایام را تا برنشیند می رود
سبز خنگ چرخ پیش قدر او پالاده ای

(Dünya atına o bindiği sürece, feleğin turna kırı da onun itibarı yanında yedek at olarak gider.)

Risāle-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de be-maʿnī-i ehl-i ġıybet ve ehl-i fesād merḳūmdur.

پالگانه [pālgāne]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Derīçe maʿnāsına. Ebulmeşel, beyt:

ز عود و صندل او را آستانه
درش سیمین و زرین پالگانه

(Onun eşiği öd ve sandal ağacındandır. Kapısı gümüşten, penceresi de altındandır.)

Kemāl İsmāʿīl, beyt:

ترسم ز پالگانهٔ دیده برون جهد
این چند قطره خون که محل وفای تست

(Senin vefa yerin olan bu birkaç damla kan, gözüm penceresinden dışarıya sıçrayacak diye korkuyorum.)

پالنده [pālende]: Feṯḥ-i lām ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i efzāyende yaʿnī artıcı ve büyüyücü. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پالوازه [pālvāze]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Salıncak ki ʿīd, nevrūz ve ceşnlerde edip oğlancıkları sallarlar. Keẕā fī'l-*Muʿteberāt*.

پالواسه [pālvāse]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Tasa ki ġam ve endūh. Keẕā fī't-*Tuḥfe*. Ammā baʿżı nüsḫada tāʾ-i

müşennāt ile تالواسه [tālvāse] vāḳiʿdir. Mīr Naẓmī, beyt:

بود در بزم جنون با دل من همکاسه
همچو مجنون شده ام از اثر پالواسه

(Tasa ve sıkıntı yüzünden, delilik meclisinde gönlümle arkadaşlık eden Mecnun'a döndüm.)

پالوانه [pālvāne]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i nūn ile. Ḥalīmī nüsḫasında "kırlaguç" mervīdir. Ammā *Miʿyār*'da Şems-i Faḫrī "bir siyāh kuştur, hemīşe havada uçar, yere konsa kalkmaya mecāli olmaz" demiş. Şems-i Faḫrī, beyt:

شهنشاها تو عنقایی به رتبت
حسود درگه تو پالوانه

(Ey padişahlar padişahı! Sen derece bakımından bir ankasın! Senin sarayını kıskanan da kāfir kırlangıcıdır.)

پالوایه [pālvāye]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da be-maʿnī-i پالوانه [pālvāne]-i merḳūm ki پیلوایه [pīlvāye] de derler. Ammā Şems-i Faḫrī "zamāne" ve "çemāne" ḳāfiyesinde naḳl etmiştir. Ve Risāle-i Mīrzā İbrāhīm'de hem nūn ile ve hem yā-yı taḥtānī ile menḳūldür.

پالوده [pālūde]: Maʿrūf ṭaʿāmdır. Ve dahi ġıll u ġıştan ṣāf u pāk maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

ز پردهای زجاجیش راوق عینی
مهابت تو به نیروی تیغ پالوده

(Senin heybetin, kılıç gücüyle cam perdelerden saf şarap süzmüş.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de pille-i terāzū maʿnāsına da mervīdir.

پالونه [pālūne]: Żamm-ı lām ve feṯḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i پالاون [pālāven]-i merḳūm, yaʿnī ḥalvācılar kef-gīri. Onunla ʿasel ve şeker süzüp ṣāf ederler. Cemāleddīn-i Kāşī, beyt:

دیده پالونهٔ سرشک امل
طبع پیمانهٔ عذاب شدست

(Göz, emel gözyaşının süzgecidir. Yaradılış, azap ölçeği olmuştur.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

هر می که ریختیم به پالونهٔ مژه
یاد خیال انس رسان تو می خوریم **(247ᵇ)**

(Kirpik süzgecine döktüğümüz her şarabı (gözyaşını), yakınlığa eriştiren hayalini hatırlayarak içeriz.)

پالیده [pālīde]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i ṣāf-kerde, yaʿnī süzülmüş. Ve *Edātu'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i efzūde-i nümüvv, yaʿnī büyümesi ziyāde maʿnāsınadır.

پانزده [pānzdeh]: İẓhār-ı hā ile. On beş ʿadeddir.

پانه [pāne]: Feṯḥ-i nūn ile. Kapı ardına konulan ağaç. Ve dahi neccār ve kessār, ağaç tīz yarılmak için yarığa soktukları çivi maʿnāsınadır. خانه [ḫāne] ve پهنانه [pehnāne] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Bu maʿnāya, Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

ترا خانه دینست و دانش درون شو
بدین خانه و سخت کن در به پانه

(Senin evin din ve bilgidir. Bu evden içeri girip kapıyı sıkıca kapa!)

پاوزاره [pāvzāre]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme vü rāʾ-i mühmele ile. Cullāhların ayak kodukları taḫta.

پاهنگه [pāhenge]: Feṯḥ-i hā vü kāf-ı Fārsī ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i kefş, yaʿnī pabuç. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Şeyḫ Niẓāmī, der-meẕemmet-i dünyā, beyt:

برون کن پا ازین پاهنگهٔ تنگ
که کفش تنگ دارد پای را لنگ

(Ayağını bu dar ayakkabıdan çıkar! Çünkü dar ayakkabı ayağı topal eder.)

پاه [pāh]: İẓhār-ı hā ile. Egerçi ṭaʿāmdır, lākin ekṣer şūrbālarda istiʿmāl olunur.

پای اوژاره [pāy-evjāre]: Zāʾ-i Fārsī ile. Cullāhlar ayak kodukları taḫta. Keẕā fī-*Kitābi's-Sāmī*.

پای تابه [pāy-tābe]: Yaʿnī پاتابه [pā-tābe]-i merḳūm.

پایچه [pāyçe]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Şalvār paçası ve ġayruhu. ʿArabīde رجلان [riclān] derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

ساخته طاوس ملایک نگار
پایچه بالا زده طاوس وار

(Melek görünüşlü tavus, tavuskuşu gibi paçaları sıvamış.)

پای خاسته [pāy-ḫāste]: Feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Ayak altında basılmış ve ayakla döğülmüş olan nesne. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پای خوشه [pāy-ḫūşe]: Żamm-ı ḫā vü feṯḥ-i şīn-i muʿcemeteyn ile. Ol yere derler ki yağmurdan ıslanıp ādem ve ḥayvānāt basmaktan kurudukta kesek olup pek ola. Eyżan minhu.

پایداره [pāy-dāre]: Sükūn-ı yā vü feṯḥ-i dāl u rāʾ-i mühmeleteyn ile. Muʿīn ve mededgār maʿnāsına. پایمرد [pāy-merd] dahi derler. Raḍıyeddīn-i Nīşābūrī, beyt:

زهی مودت تو پایدارهٔ اقبال
زهی عداوت تو دست موزهٔ حرمان

(Senin sevgin, iyi talihin yardımcısı olmuş, ne iyi! Senin düşmanlığın, talihsizlik aracı olmuş, ne iyi!)

پایزه [pāyize]: Kesr-i yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. ʿAṭiyye ve iḥsān. Ve dahi muʿāfnāme ve berāt-ı vaẓīfe ki کاغذِ زر [kāġad-ı zer] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پایژه [pāyije]: Zāʾ-i Fārsī ile. پایزه [pāyize]-i merḳūm maʿnāsınadır. Ve dahi cāʾize ki ışṭılāḥāt-ı kitābda تشریف [teşrīf] derler. Ve ḫilʿat ve ʿaṭiyye maʿnāsına. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

ایلچی آمده و خلعت خان آورده
یرلغ و پایژه و حکم غزان آورده

(Elçi gelmiş ve Han'ın hediyesini getirmiş. Gazān Han'ın hüküm, bahşiş ve yarlığını getirmiş.)

Ve dahi be-maʿnī-i پایچه [pāyçe]-i merḳūm. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te, dizgin ucunda olan örme maʿnāsına. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bu maʿnālardan ġayrı, çadırın kısa ṭanābı maʿnāsına da mervīdir.

پایسته [pāyiste]: Kesr-i yā-yı taḥtānī, sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i beḳā-kerde ve pāyende, yaʿnī muḳīm, ṣābit ve ber-ḳarār. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

جهانا چه درخورد و بایسته ای
وگر چند با کس نپایسته ای

(Ey dünya! Kimse için kalıcı olmasan da ne gerekli ve yaraşıksın!)

پایگاه [pāygāh]: Kāf-ı Fārsī ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, ḳadr ve mertebe. Ḥakīm Enverī, ḳıṭʿa:

ای کرده به خدمت همایونت
هفت اختر و نُه فلک تولا

همدست تو دستگاه روزی
همصدر تو پایگاه والا

(Ey yedi yıldız ve dokuz feleğin büyük bir aşkla kutlu hizmetini yaptığı memduh! Kısmet tezgâhı seninle el eledir. Yücelik mertebesi seninle göğüs göğüsedir.)

Ṣānī, be-maʿnī-i پایاب [pā-yāb]-ı merḳūm, yaʿnī dibine ayak erişen su yeri. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به دریا همی کرد پاسی شناه
بیامد به جایی که بد پایگاه

(Bir süre denizde yüzdükten sonra sığ bir yere geldi.)

Ṣāliṣ, her nesnenin binâsı ve aṣl u nisbeti maʿnâsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

از آن پیش حق پایگاهش قویست
که دست ضعیفان به جاهش قویست

(Makamını kullanıp zayıfların elini güçlendirdiği için, Allah katındaki makamı da kuvvetlidir.)

Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

Rābiʿ, evler önünde olan revāḳ ve kapı üzerindeki sundurma.

Ḫāmis, nerdübān maʿnâsınadır. **(248ᵃ)** Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پاینداه [pāyendāh]: Feṭḥ-i yā-yı taḥtānī, sükūn-ı nūn ve iẓhār-ı hā ile. Be-maʿnī-i żimān ve kefālet.

پایه [pāye]: Feṭḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, mertebe, ʿizz ve câh maʿnâsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

بر پایهٔ تو پای توهم نسپرده
بر دامن تو دست معانی نرسیده

(Hayal ayağı senin mertebene basamaz. Anlamlar eli senin eteğine erişemez.)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

دریغ آمدم با چنین مایه ای
که بینم ترا در چنین پایه ای

(Seni böylesi bir yetenekle böyle bir mevkide görünce hayıflandım.)

Ṣānī, be-maʿnī-i zebūn. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

جوهرست انسان و چرخ او را عرض
جمله فرع و پایه اند و او غرض

(İnsan cevherdir, dünya da onun arazıdır. Asıl olan odur, gerisi hep onun emrindedir.)

Ṣāliṣ, Geylānī lisānında değneğe derler. Mīrzā Ḳulı Big, der-hicv-i yekī ez-buzurgān-ı Geylān, beyt:

شنیدن از تو خوشست این عتاب با مزه را
که بار و پایه بزن بیله خل بلا بزه را

(Bu tatlı azarı senden işitmek güzel! Değnek ve oku vur günahsız ahmağa!)

Rābiʿ, bārān aşağı dökülmeye derler. Şeyḫ Āẕerī, beyt:

سنگ بسیار ریخت بر یاران
همچو ژاله ز پایهٔ باران

(Yağmurun yağmasından oluşan çiy taneleri gibi, dostlara birçok taş attı.)

Ḫāmis, nerdübān ayağına derler. İbn Yemīn, beyt:

چون نهد بر پایهٔ منبر ز بهر وعظ پای
آن که چون کروبیان دارد به عصمت اشتهار

(Namus ve saflık bakımından Kerrubiyan melekleri kadar ünlü olan kişi, vaaz vermek için minber basamağına nasıl bassın!)

پته [pete]: Feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i پده [pede] ki ʿan-ḳarīb ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá.

پتیاره [petyāre]: Sükūn-ı tā'-i müşennāt ve feth-i yā-yı taḥtānī vü rā'-i mühmele ile. Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, āfet ve belā maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

چو لطفش آمد پتیارهٔ زمانه هباست
چو قهرش آمد اقبال آسمان هدراست

(Onun iyiliği gelince zamanenin belası heba olur. Onun kahrı gelince feleğin ikbali heder olur.)

Ebulferec-i Rūnī, beyt:

به زور عدلش میزانهای ظلم سبک
به عون رایش پتیاره های دهر سلیم

(Onun adaletinin gücü sayesinde zulüm terazileri hafifler. Onun görüşünün yardımı sayesinde dünya belalarından emin olunur.)

Ṣānī, zişt ve mehīb ṣūret. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

جهانی بر آن جنگ نظاره بود
که آن اژدها چنگ پتیاره بود

(Bütün herkes o savaşı izliyordu. O ejderha pençelinin korkunç bir yüzü vardı.)

Ṣāliş, meknūn ve maḫzūn maʿnāsına. Seyyid Ẕülfiḳār-ı Şirvānī, beyt:

اندر ضمیر او عیان پتیارهٔ سرّ قدر
واندر گمان او نهان پیرایهٔ نور یقین

(Kadir gecesi sırrının hazinesi, onun gönlünde ortaya çıkar. Yakīn nurunun süsü, onun düşüncesinde gizlidir.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i ḫaclet. Seyyid Ẕülfiḳār-ı Şirvānī, beyt:

ای خواجه که سرعت ساعئ عزم تو
پتیارهٔ تحرک باد بزان دهد

(Efendi! Senin azminin yılmayan hızı, esen yelin hareket edişini utandırır.)

Ḫāmis, be-maʿnī-i saḫṭī, şiddet ve nifāẕ-ı ḥükm. Seyyid Ẕülfiḳār-ı Şirvānī, beyt:

گردش افلاک با پتیارهٔ حکمش خجل
صورت تقدیر در آیینهٔ علمش عیان

(Göklerin dönüşü, onun hükmünün geçerliliğinden utanır. Takdirin yüzü, onun ilmi aynasında açıkça görünür.)

Sādis, mekr ve ḥīle. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

نیاید ز ما با قضا چاره ای
نه سودی کند هیچ پتیاره ای

(Takdire karşı elimizden bir şey gelmez. Ona karşı hiçbir hile fayda etmez.)

Sābiʿ, şūr ve ġavġā maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

مر آن آبداران به صد پاره کرد
بسی شور و پرخاش و پتیاره کرد

(Epeyce vuruştu, savaştı ve gürültü kopardı. O yiğitleri yüz parçaya ayırdı.)

پتیره [petīre]: Kesr-i tā'-i müşennāt, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feth-i rā'-i mühmele ile. Ṭabīʿata mekrūh gelen nesneye derler. Ḥakīm Zeccācī, beyt:

ببین می روم زین پتیره سرای
نماند جهان نام ماند به جای

(Bak, bu iğrenç dünya evinden gidiyorum! Dünya yerinde kalmaz ama nam kalır.)

پتیله [petīle]: Kesr-i tā'-i müşennāt, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feth-i lām ile. Be-maʿnī-i fetīle. Bā ḥarfi fā'ya ibdāl olunmak ḳāʿidedir.

پچوه [peçve]: Sükūn-ı cīm-i Fārsī ve iḫfā-yı hā ile. Terceme maʿnāsına ki tercemāna پچواک [peçvāk] derler. Beyt:

زباندانی کجا و پچوه کردن
به پچواکی سخن را راست گفتن

(Dil bilmek, tercümanlık yapmak ve tercümana sözü doğru söylemek nerede!)

پچه [peçe]: Feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Sarmaşık maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

شد پچه بر درخت دودم آه
رفته پیچیده بر هوا هر گاه

(Ah, duman ağacıma sarmaştı. Her an dolanarak havaya yükseldi.)

پخچوده [paḫçūde] ve پخچیده [paḫçīde]: Kilāhumā bi-sükūni'l-ḫā'i'l-muʿceme-i evvel, bi-żammi'l-cīmi'l-Fārsī, ṣānī bi'l-kesr. Yerde basılıp yassılanmış nesneye derler. Sirāceddīn-i Rācī, beyt:

تیغت تن کوهسار انچیده
گرزت سر روزگار پخچیده

(Kılıcın, dağın bedenini doğruyor. Topuzun, feleğin başını eziyor.)

پخته [paḫte]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Penbe maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

بدان یکیت بدوزد که دل نهی همه عمر
زهی بریشم و پخته زهی دودست و قبا

(Seni ömrünce gönül vereceğin o yiğide yamar. Ne ibrişim ve pamuk, ne ipek ve kaftan!)

پخشوده [paḫşūde] ve پخشیده [paḫşīde]: Kilāhumā bi-sükūni'l-ḫā'i evvel, bi-żammi'ş-şīni'l-muʿcemeteyn, ṣānī bi'l-kesr. Be-maʿnī-i پخچوده [paḫçūde]-i merḳūm. **(248[b])** Şems-i Faḫrī, beyt:

به روز رزم چو بر بادپای گشته سوار
به پای اسب سر بدسکال پخشوده

(Savaş günü yel ayaklı atına binince düşmanların kafasını atının ayağıyla ezer.)

پدرخته [pedraḫte]: Sükūn-ı dāl u ḫā'-i muʿceme vü feṯḥ-i rā'-i mühmeleteyn ü tā'-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i ġamgīn ve endūhnāk. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

شنیدم چو دستان ز مادر بزاد
برآمد همه کار ایران به باد

که چون او جدا شد ز مادر به فال
جهان سربسر گشت پر قیل و قال

ز زادن چو مادرش پردخته شد
روانش از آن دیو پدرخته شد

(Şöyle işittim: Rüstem annesinden doğunca bütün İran'ın işi yele gitti. Annesinden doğar doğmaz dünya dedikodu ile doldu. Doğum sonrası o dev yüzünden annesinin içi huzursuz oldu.)

پدرزه [pederze]: Feṯḥ-i dāl u sükūn-ı rā'-i mühmeleteyn, baʿdehu zā'-i muʿceme-i meftūḥa ile. İzārı boğça gibi edip içine eşvāb konulup bağlanmış ola. پرزه [perze] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پدمه [pedme]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ve feṯḥ-i mīm ile. Be-maʿnī-i behre, yaʿnī ḥiṣṣe ve naṣīb. Keẕā fī-nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm.

پده [pede]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, kav maʿnāsına ki ʿArabīde حراقه [ḥarāḳa] derler.

Şānī, bir ağaçtır. Meyvesi olmaz, odun ederler. İki maʿnāya, Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

خسرو معنی جمال دین و دنیی آن که هست
آتش تیغ ورا جان و تن اعدا پده

گر ز فیض دست او یک قطره بارد بر زمین
میوهٔ باغ بهشت البته بار آرد پده

(O herkesçe istenen padişahtır, dinin ve dünyanın güzelliğidir. Düşmanın ruhu ve bedeni, onun kılıcının ateşine kavdır. Onun elinin bereketiyle yeryüzüne bir damla yağsa, elbette kavak cennet bahçesine layık meyve verecektir.)

Miṣāl-i maʿnī-i ṣānī, ṣāʿir, beyt:

این پنج درختند که می نارد بار
بید و پده و سرو و سپیدار و چنار

(Şu beş ağacın meyvesi olmaz: Söğüt, kavak, selvi, akkavak ve çınar.)

Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

سهم تو اوفکند به پیکان بیدبرگ
بر پیکر معاند تو لرزه چون پده

(Senin okun söğüt yaprağı temreniyle atılınca düşmanlarının bedeni söğüt ağacı gibi titrer.)

پذه [peẕe]: Ẕāl-ı muʿceme ile. پده [pede]-i merḳūm maʿnāsınadır.

پذیرفته [peẕīrufte]: Yaʿnī ḳabūl-kerde. پذیرفتن [peẕīruften]den ism-i mefʿūldür. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

غیب جوانی نپذیرفته اند
پیری و صد عیب چنین گفته اند

(Gençliğin gidişini kabul etmezler. Yaşlılık ve yüz ayıp, böyle demişler!)

پذیره [peẕīre]: Kesr-i ẕāl-ı muʿceme, sükūn-ı yā ve fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i istiḳbāl. Şems-i Faḫrī, beyt:

هر آن دولت که از افلاک آید
شود اقبال تو او را پذیره

(Göklerden inen her talih, senin iyi talihinle karşılaşır.)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

منزل عفو او به دشت گناه
لشگر لطف او پذیرهٔ آه

(Onun affının konağı, günah bozkırıdır. Onun iyilik ordusu, ahı karşılar.)

Ṣıḥāḥ'ta, geri gitmek ve dönüp gelmek maʿnāsına mervīdir. ʿİbāret-i merḳūm iki fiʿl olursa ażdāddan olmak iḳtiżā eder. Bir fiʿl olup "gelmek" maʿnāsına olursa "gitmek" şarṭ olmuş olur. Ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de dahi "istiḳbāl" ve be-maʿnī-i ḳabūl-i emr-i kesī[1] vāḳiʿdir. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

سؤال رفتی پیش عطا پذیره کنون
همه عطای تو آمد پذیره پیش سؤال

(Bugün istekler, senin bağışın katında karşılanır. Bütün bağışların, isteği karşılamaya çıkar.)

پرازده [perāzde]: Fetḥ-i rā vü dāl-ı mühmeleteyn ve sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ile. Ḫamīrlenmiş un ki ekmek etmeye ḥāżır ola. زواله [zevāle] dahi derler. Hindī lisānında پیره [peyre] derler.

پرازوانه [perāzvāne]: Bıçak, kılıç ve ḳalemtırāş ḳabżasıyla demiri arasına ettikleri nesne. Ve kın dipliği maʿnāsına.

پراشیده [perāşīde]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. Perīşān-şüde ve perākende-geşte maʿnāsına. Şākir-i Buḫārī, musammaṭ:

مجلس پراشیده همه میوه خراشیده همه
زرها بپاشیده همه نقل گران کرده یله

(Meclis büsbütün dağılmış, meyveler tamamen soyulmuş, altınlar hep saçılmış, birçok meze bırakılmış.)

پراکنده [perākende]: Perīşān ve mütefarrıḳ. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

خداوند نعمت به حق مشتغل
پراکنده روزی پراکنده دل

(Nimet sahipleri Allah'a ibadet etmekle meşgul ama rızkı perişan olan fakirin gönlü de perişan.)

Ve pāşīde maʿnāsına da resīde-i naẓardır.

پراکوه [perākūh]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele ve żamm-ı kāf ile. Dağın seyl akmak ile silinmiş olan yerine derler. Ve *Kitābu's-Sāmī fi'l-*

1 Birinin buyruğunu kabul etmek.

Esāmī'de perākūh هو من الجبل حيث ينفجر اليه الماء اى ينسكب[1] masṭūrdur.

پرانه [perāne]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele vü nūn ile. Bir şehir ismidir. Ba'żı nüsḫada bir nehir adıdır. Keẕā fī-*Mecma'i'l-Fürs*.

پرباره [perbāre] ve **پرباله** [perbāle]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā'i'l-mühmele ve feṯḥi'l-bā'i'l-muvaḥḥade. Be-ma'nī-i ḫāne-i tābistān ki فروارە [fervāre], فروالە [fervāle], دروارە [dervāre] ve دروالە [dervāle] dahi derler. **(249[a])** Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پرپره [perpere]: Sükūn-ı rā'-i evvel ü feṯḥ-i ṣānī vü bā'-i Fārsī ile. Sikkelenmiş altın ma'nāsına. Ebulma'ānī, beyt:

داغهای سینه ام شد چون زر خالص عیار
بوده است در دار ضرب عشق جانان پرپره

(Göğsümdeki yaralar halis altına döndü. Onlar, sevgilinin aşk darphanesinde sikkelenmiştir.)

پرتله [pertele]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt u lām ile. İki ma'nāyadır. Biri pīş-keş ve biri dülbend böreği.

پرتوه [perteve]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt u vāv ile. Be-ma'nī-i tīr-i pertābī.

پرداخته [perdāḫte]: Feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Üç ma'nāyadır.

Evvel, tehī-kerde ve ḫālī-sāḫte, ya'nī boşanmış ve boş etmiş ma'nāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

تا خاک ز آمدشد هر کائن و فاسد
پرداخته و پر نکند پشت و شکم را

(Toprağın sırtı ve karnı, hakikat ve batılların geliş gidişinden boşalıp dolmayana dekḳ)

Ṣānī, ārāste ve cilā-dāde ma'nāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو شد پرداخته آن نامهٔ شاه
ز شادی بادبان زد بر سر راه

(Padişahın o mektubu hazırlanınca yolun başında mutluluktan yaka yırttı.)

Ṣāliş, der-sāḫte ve meşġūl-şüde ma'nāsına. Ṣā'ir, beyt:

دل از هر دو عالم تهی ساخته
به یاد خداوند پرداخته

(Gönlünü her iki ālemden boşalttı, sadece Allah zikriyle meşgul oldu.)

Ve پرداختن [perdāḫten] lafẓının cemī' ma'nālarına ism-i mef'ūldür.

پردهٔ چغانه [perde-i çeġāne]: Mūsīḳīde bir perde ismidir. Faḫreddīn-i 'Irāḳī, beyt:

مطرب عشق می زند هر دم
چنگ در پردهٔ چغانهٔ عشق

(Aşk çalgıcısı her zaman, aşkın perde-i çegānesiyle çeng çalar.)

پرده [perde]: Ma'rūf. Ve ḥicāb, niḳāb ve saz perdeleri.

پرزه [perze]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i zā'-i mu'ceme ile. Câme-i ḫāv-dār. Miṯl-i ḳaṭīfe, çuka ve mā eşbehu ẕālik. Ve dahi maḥall-i şerīf ve mekān-ı laṭīf ma'nālarına. Şems-i Faḫrī, beyt:

آسمان قدر ترا چون مجلسیست
از نجوم آورده بر رخ پرزه ای

(Senin gökyüzü derecesindeki merteben, yüzündeki havları yıldızlardan getirilmiş güzel bir meclisi andırır.)

پرستنده [perestende]: پرستیدن [perestīden] lafẓından ism-i fā'il ṣīġasıdır, kulluk edici ma'nāsına. Beyt:

ز هر در پرستنده کاتب بود
هم آزاد و هم بنده کاتب بود

1 Perākūh, dağda suyun üstünden aktığı yere denir.

(Her kapıda hizmet edici kātip olur. Hem hür hem de köle kātip olur.)

Ve پرستار [perestār] ile بنده [bende]nin farḳı muḳaddem "perestār" şerḥinde ẕikr olunmuştur.

پرسه [perse]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i gedāyī, yaʿnī dilencilik ki پارسه [pārse] dahi derler. Ḳāḍī Nūr-ı İṣfahānī, beyt:

هوای پرسهٔ بازار همتت دارد
سحاب از آن به کف خود همی کشد اذیال

(Bulut senin yardım pazarından nasiplenmek hevesindedir. Kendi eliyle sürekli eteklerini açması bundandır.)

پرطیه [paraṭya]: Ṭāʾ-i mühmele ile. Ammā ḥareketi işʿār olunmamıştır. Bir şehir ve bir vilāyet ismi olmak üzre menḳūldür.

پرغونه [perġūne]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, żamm-ı ġayn-ı muʿceme ve feṯḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i zişt ki فرخج [feraḫc] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پرگاره [pergāre]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i kāf u rāʾ-i şānī ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf ālettir. Onunla cedvel, dāʾire ve sāʾir işler ederler.

Şānī, eşyā maʿnāsına. Şeyḫ Āẕerī, beyt:

حاصل از دست گردد این پرگار
غیر دستست جمله دست افزار

(Bu pergel, el sayesinde çizim yapar, el dışındaki her şey bir araçtır.)

Şāliş, eşvāb-ı ḫāne.

Rābiʿ, parça maʿnāsına. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

بر خرقهٔ تسلیم زن از سوزن اخلاص
یک رقعهٔ پرگاره ای ارباب حقائق

(İhlas iğnesiyle hakikat sahiplerinin teslim hırkası üstüne bir parça yama dik!)

پرکاله [perkāle]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i kāf u lām ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, her nesnenin pāresine derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

من آب طلب کردم از آن دیدهٔ خونبار
او خود همه پرکالهٔ خون جگر آورد

(Ben o kan yağdıran gözden su/gözyaşı istedim. O ise hep kanlı ciğer parçası getirdi.)

Muḫtārī, beyt:

بلبلان امروز من در گلستانم گل مجوی
از جگر پرکاله ها بر نوک هر خاری ببین

(Ey bülbüller! Bugün ben gül bahçesindeyim. Gül aramayın, her dikenin ucundaki ciğer parçalarına bakın!)

Şānī, eşvāb-ı ḫāne parçalarına derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

شهریاری که بندگانش را
اطلس آفتاب پرکاله

(Öyle bir padişahtır ki güneş ipeklisi onun kölelerinin ev giysisidir.)

Şāliş, bir ḳıṭʿa nesneye derler. "Ḳıṭʿa ḳıṭʿa" demekte پرکاله پرکاله [perkāle perkāle] derler. Maʿnā-yı evvel ile bu maʿnānın farḳı ġāyet daḳīḳtir. Sirāceddīn-i Ḳumī, beyt:

دیده ام در غم فراق تو کرد
پر ز پرکالهٔ جگر دامن

(Ayrılığının gamında gözüm, eteğimi ciğer parçalarıyla doldurdu.)

Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*.

Rābiʿ, yoğun iplik ile dokunmuş **(249[b])** bir cins bezdir. Şeyḫ ʿAliyy-i Naḳī, beyt:

این قافله را راه مگر بر جگر افتاد
در بار سرشکم همه پرکالهٔ خونست

(Galiba bu kafilenin yolu ciğere düştü. Gözyaşımın yükünde hep kan dokumaları var.)

پرکاه [per-kāh]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i kāf ile. Şey'-i ḥaḳīr maʿnāsına. Lafẓ-ı mürekkebdir پر [per] ile کاه [kāh]tan. Türkīde "saman çöpü" dedikleridir. Mıṣraʿ:

در طرب چندانکه کاویدم به پرکاهی نداشت

(Mutluluk için ne kadar kazarsam kazayım bir saman çöpüne dahi sahip olmadım.)

پرکنده [perkende]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i kāf ile. پراکنده [perākende] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur. Ḥakīm Ezraḳī, beyt:

از آن قصائد پرکنده دفتری کردم
که خوانده بودم بر تاج خسروان ایدر

(Burada, padişahların tacına dair okumuş olduğum o dağınık kasidelerden bir defter yaptım.)

پرگنه [pergene]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī vü nūn ile. Sīm ve zer ḫurdesi ki پرگینه [pergīne] dahi derler.

پرگینه [pergīne]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Bemaʿnī-i پرگنه [pergene]-i merḳūm. Ve sīm ve zeri eğeleyip müferriḥāt terkīblere cüz' ederler ki ḳalbe feraḥ ve ḳuvvet verir.

پرماسه [permāse]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i دانستن [dānisten]. Ḥakīm Senāyī, beyt:

هر که او نفس خویش نشناسد
نفس دیگر کسی چه پرماسد

(Kendi nefsini bilmeyenler başkasının nefsini ne bilsin!)

Ṣānī, bir nesneye el sürüp yoklamak maʿnāsına ki ʿArabīde لمس [lems] derler. *Şerḥ-i Taʿrīf*te قال ابو عبدالله النباجی الروح جسم تلطف عن الحس وتکبر عن اللمس. Yaʿnī, ابو گفت عبدالله نباجی که روح جسمست لطیفتر از آن که وی را به حس دریابد و بزرگتر از آن که وی را هیچ چیز نپرماسد[1].

Ṣāliş, uzanmak maʿnāsına. Ebū Şekūr, beyt:

هر کجا گوهریست بشناسم
دست سوی دگر نپرماسم

(Her nerede cevher olsa tanır, başka bir tarafa el sürmem.)

Rābiʿ, ḫalāṣ ve necāt maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

به عدل او بود از جور بدکنش رستن
به خیر او بود از شر دشمنان پرماس

(Kötünün kötülüğünden kurtulmak, onun adaletiyle olur. Düşmanların şerrinden kurtulmak, onun hayrıyla olur.)

Ḫāmis, be-maʿnī-i پرداختن [perdāḫten]. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پرماه [permāh] ve **پرمه** [permeh]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā'i'l-mühmele ve feṯḥi'l-mīm. Miṣḳab ki ḥakkākler inci ve cevāhir delerler ve dülgerler taḫta ve taş delerler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

بهم لعل و عقیقی داشته جفت
عقیق از پرمه یاقوت می سفت

(Lal ve akikin ikisine birden sahipti. Akiki, yakut delgeciyle delerdi.)

Raḍıyeddīn-i Nīşābūrī, beyt:

ار همه اره نهی از بهر رفتن بر سرش
وی قدمها دوخته بر جای چون پرمه بود

(O, gitmesi için başına testere koysan bile inci matkabı gibi ayaklarını yerde sabit tutar.)

پرموده [permūde]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı mīm ile. Nām-ı püser-i Sāve Şāh. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پرندوشینه [perendūşīne]: Dün geceki nesne. Her ne olursa istiʿmāl olunur.

1 Ebū Abdullāh Nebbācī dedi ki: Ruh, hissedilebilenden daha güzel ve yoklanabilenden daha büyük bir cisimdir.

پرنده [perrende/perende]: Sükūn-ı nūn ve rā'nın şeddesiyle. Ve taḫfîfle de cā'iz. Uçucu, ṭayyār maʿnāsına. Ve kayıktan küçük zevraḳ maʿnāsına. Ġālibā Rūm'da "pereme" bundan ġalaṭtır.

پروواره [pervāre]: Sükūn-ı rā'-i mühmele-i ūlá ve feṯḥ-i şāniye ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, ḫāne-i tābistānī. Ve baʿżı nüsḫalarda ḫāne-i fevḳānī ki eṭrāfı pencereli ola. Ona پرپاره [perpāre], فرواره [fervāre], وروواره [vervāre] ve چارطاق [çār-ṭāḳ] dahi derler. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de masṭūrdur ki evde beslenmiş ḥayvāna پرواری [pervārī] dedikleri bundandır. Baʿżılar ġalaṭ edip "pervārī" lüġatini perveriş-dāde maʿnāsına sanırlar. Ḥāl bu ki perveriş-dādeye پرورده [perverde] denilmek gerektir, pervārī denilmek ṣaḥīḥ değildir. İntehā. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

روز به پرواره بود فربه از آن شد چنین
شب تن بیمار داشت لاغر از آن شد چنان

(Gündüz çardaktaydı, böylesine semiz olması bundandır. Gece bedeni hastaydı, zayıf olması bundandır.)

Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

ناگاه باد دنیا مرد دین را
در چه فکند از سر پرواره

(Dünya yeli, dindar kimseyi ansızın çardak başından kuyuya atar.)

Şānī, be-maʿnī-i gencīne.

Şāliş, saḳf-ı ḫāneye pūşiş ettikleri taḫtaya derler.

پروازه [pervāze]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, teferrüce gidildikte götürdükleri ṭaʿām ve sā'ir bezm ālātı maʿnāsına. Ḥakīm Süzenī, beyt:

بر سر کویی که جوانمرد وار
نقل برون آرم و پروازه گیر

(Cömertler gibi bir köyün başında yiyecek çıkarır, sefer tası tutarım.)

(250[a]) Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*. Ve nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de ʿarūs üzerine olan niṣār-ı dirhem ü dīnār maʿnāsınadır. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

آنان که چو من بی پر و پروازهٔ عشقند
جز در حرم جانان پرواز نخواهند

(Benim gibi aşk saçısı/uçuşu ve kanadına sahip olmayanlar, sevgilinin haremi dışında bir yere uçmak istemezler.)

Şāliş, *Şerefnāme*'de āteş ve şuʿledir ki düğünlerde ve sürür maḥallerinde ederler. Baʿżı nüsḫalarda āteş-bāzların luʿbları ki düğün, ʿayş u ʿişret ve ṣoḥbet gecelerinde ederler.

پرواسیده [pervāsīde]: Sükūn-ı rā vü kesr-i sīn-i mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i destmālīde ki nermi ve dürüştü temyīz için el ile yoklamak پرماسه [permāse]-i merḳūm gibi. Şöhre-i Āfāḳ demiştir, beyt:

هر که پرواسیده آن اندام را
در کف خود دید سیم خام را

(O endamı her yoklayan, avucunun içinde ham gümüş gördü.)

پروانه [pervāne]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf kelebektir, gece şemʿe dolaşır. Şems-i Faḫrī, beyt:

آن که باشند کرکسان سپهر
شمع قدر ورا چو پروانه

(Felek akbabaları, onun yücelik mumunun etrafında pervane gibi dolanırlar.)

Şānī, delīl, rehber ve ḳāṣıd maʿnāsına. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

عادل غضنفری تو و پروانهٔ تو من
پروانه در پناه غضنفر نکوترست

(Sen adaletli bir aslansın, ben de senin habercinim. Karakulağın aslana sığınması daha iyidir.)

Karakulağa pervânenin ismi bu maʿnâdandır ki delîl ü rehber-i şîrdir.

Şâliş, *Ferheng-i Cihângîrî*'de be-maʿnî-i ḥükmnâme-i hümâyûn. Ẓahîr-i Fâryâbî, beyt:

شمعیست چهرهٔ تو که هر شب ز نور خویش
پروانهٔ عطا به مه آسمان دهد

(Senin yüzün, her gece kendi ışığından gökyüzündeki aya bağış beratı veren bir mumdur.)

Ḫᵛâce Ḥâfız, beyt:

کسی به وصل تو چون شمع یافت پروانه
که زیر تیغ تو هر دم سر دگر دارد

(Senin kılıcın altında mum gibi her an başka bir başa sahip olan kimse, sana kavuşma beratını almış olur.)

پروردشانه [perverdşâne]: Sükûn-ı rā vü dâl-ı mühmeleteyn ve fetḥ-i vāv u şîn-i muʿceme ile. Be-maʿnî-i dıraḫş-künende, yaʿnî yıldırayıcı.

پرورده [perverde]: Beslenmiş maʿnâsına ism-i mefʿûldür ʿumûmen.

پروره [pervere]: Sükûn-ı rāʾ-i mühmele-i ûlâ ve fetḥ-i şâniye ile. Be-maʿnî-i ferbih-şüde ve pervâr-kerde ki پروارە [pervâre] lafẓından muḫaffeftir. Şihâbeddîn-i Semerḳandî, beyt:

چو مرغ پروره مغرور خصمت آگه نیست
از آن که رمح غلامان تست بابزنش

(Besili kuş gibi kibirli olan düşmanın senin kölelerinin mızrağıyla şişe geçeceğinden (kapısının çalınacağından) habersizdir.)

پرونده [pervende]: Sükûn-ı rāʾ-i mühmele vü nûn ile. Ḳumâş sargısı ve ḳumâş sandığı. Ammâ eṣaḥḥ budur ki ḳumâş, tefârîḳ ve eṣvâb tengi ki bağlanıp sarılmış ola. ʿArabîde رزمه [rezme] derler. Şems-i Faḫrî, beyt:

کیسه ام زو پرست از بدره
خانه ام زوست پر ز پرونده

(Onun iyiliği sayesinde kesem halis altınla evim de değerli kumaşlarla doldu.)

پروه [perve]: Sükûn-ı rāʾ-i mühmele ve fetḥ-i vāv ile. Üç maʿnâya gelir.

Evvel, ceng ü cidâl ve türktâz ile düşmandan alınan mâl ve ġanîmet maʿnâsına. Şeref-i Şeferve, beyt:

آن جگرگوشهٔ یاقوت که از کان خیزد
در شبیخون سخا پروهٔ یغمای تو باد

(Madenden çıkan yakutun o ciğer köşesi, cömertlik baskınında senin yağmana ganimet olsun!)

Şânî, be-maʿnî-i ḫayme.

Şâliş, پروین [pervîn] lafẓından iḫtişâr olunmuştur. Keẕâ fî-*Ferheng-i Cihângîrî*.

پره [perre]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele-i müşeddede ile. Beş maʿnâya gelir.

Evvel, leşger süvâr ve piyâde ṣaf olup gitmelerine derler, cenk için olsun, şikâr için olsun, alay için olsun. Keẕâ fî-nüsḫa-i Mîrzâ İbrâhîm. Ṣaf maʿnâsına, Ḥakîm Enverî, beyt:

گر پره شود لشگر عزمش نبود تک
جز داخل او نیز ردیف سرطان را

(Senin azim ordun sürgün avına çıksa tek kalmaz. Ona Yengeç sürüsünden başka dahil olmayan yoktur.)

Şânî, bir nesne eteği ve kenârı. Meşelâ dâmen-i kûha پرهٔ کوه [perre-i kûh], ṣaḥrâ ucuna پرهٔ دشت [perre-i deşt] ve burun ucuna پرهٔ بینی [perre-i bînî] derler. İsm-i ʿâmdır.

Şeref-i Yezdī, beyt:

چو لشگر جمع شد در پرهٔ کوه
زمین بر گاو می نالید ز انبوه

(Ordu dağın eteğinde toplanınca kalabalık yüzünden öküz üstündeki yer inledi.)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

چون بوم و بام چشم به ابرو بزد ز خشم
از کینه گشته پرهٔ ببینیش پیل وار

(Sinirle göz kısıp kaş çatınca öfkeden burnunun ucu fil gibi oldu.)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

بر نشان پای آن سرگشته راند
گرد آن پره بیابان برفشاند

(O meczubun ayak izini takip etti. O çöl kenarının tozunu kaldırdı.)

Faḫr-i Gürgānī, beyt:

همیدون پره های کوه قارن
به پیشش همچنان آید که گلشن

(Şimdi Kāren dağının etekleri, onun önünde gül bahçesi gibidir.)

Şāliş, kilīd perisi ki onunla muḥkem olur. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Bu maʿnāya, Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

گر رای روشنت نه کلید جهان شود **(250b)**
در کام قفل شب شکند پرهٔ نهار

(Eğer senin parlak düşüncen dünyanın anahtarı olmazsa, gündüzün kilit perisi gece kilidinin ağzında kırılır.)

Seyf-i İsferengī, beyt:

ناطقه بی اختیار مدح تو سازد
پرهٔ قفل سخن کلید زبان را

(Konuşma yetisi, elinde olmadan seni över. Dil anahtarı, söz kilidinin perisi içindir.)

کلید [kelīd], Fārsīde miftāḥ maʿnāsınadır.

Rābiʿ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i berg-i kāh. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

بر نتوانم گرفت پرهٔ کاهی ز ضعف
گرچه به صورت یکیست روی من و کهربا

(Görünüşte yüzümle saman uğrusu aynı olsa da ācizlikten bir saman çöpü bile kaldıramam.)

Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

از بهر جذب خنجر بیجاده رنگ تست
در آخور مجره اگر پرهٔ کهست

(Samanyolu ahırında saman çöpü olması, senin yakut hançer çekmek için bir hilendir.)

Ḫāmis, perre-i āsyāb, dūlāb ve emṣāli nesneler. Ḥakīm Ḫāḳānī, der-*Ḳasemiyye*, beyt:

به ارهٔ پدر و مثقب و کمانه و مقل
به خرط مهرهٔ گردون و پرهٔ دولاب

(Babamın testeresi, delgeci, burgusu, zamkı, bilyesi ve dolap dişine andolsun!)

Ve taḫfīf-i rā ile (پره pere), pehlū maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

این بار گران بکوبدت بی شک
در گردن و پشت و مهره و پره

(Kuşkusuz bu ağır yük senin boyun, sırt, omurilik ve omzunu deler geçer.)

پرهازه [perhāze]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i hā vü zāʾ-i muʿceme ile. Yanmış bez ki kav ederler. Ve ağaç ve sāʾir nesnelerin kavı ki پده [pede] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پرهوده [perhūde]: Sükūn-ı rā vü żamm-ı hā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, āteşten eṣvāb sararmak.

Ṣānī, süḫan-ı beyhūde.

پریچه [perīçe]: Kesr-i rāʾ-i mühmele, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Līf-i ḫurmā maʿnāsınadır.

پریره [perīre] ve **پریرینه** [perīrīne]: Kilāhumā bi-kesri'r-rā'i'l-mühmele ve sükūni'l-yā'i't-taḥtāniyyeyn. Dünkü günden evvelki günde olmuş nesneye derler, her ne olursa.

پریزه [perīze]: Kesr-i rā'-i mühmele, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i zā'-i mu'ceme ile. İki ma'nāyadır.
Evvel, zer-i surḫ.

Ṣānī, āteş koru üzerinde pişen ekmek ki ḫamīri küle gömüp pişirirler.

پریشیده [perīşīde]: Kesr-i rā'-i mühmele vü şīn-i mu'ceme ve sükūn-ı yā'eyn-i taḥtāniyyeyn ile. Perīşān olmuş ve bāda verilmiş. پراشیده [perāşīde] dahi derler. Şeyḫ Sa'dī, beyt:

پریشیده عقل و پراکنده هوش
ز قول نصیحتگر آگنده گوش

(Akıl perişan ve bilinç dağınık. Öğütçünün sözüne kulak tıkanık.)

پژاوه [pejāve]: Feṭḥ-i zā'-i Fārsī vü vāv ile. Ol fırına derler ki ẓurūf-ı sifālīn, kiremit ve tuğla pişirirler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

زین زیره با ز طاس سفالینه گر مجوی
که اندر پژاوه دیگ تهی می پزد کلال

(Bu kimyon çorbasını testicinin tasında arama! Çünkü testici, fırının içinde boş kazan pişiriyor.)

پژغرده [pejġarde]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī vü rā'-i mühmele ve feṭḥ-i ġayn-ı mu'ceme ile. Bir nev' dikendir. Ve dahi "aklık" ma'nāsınadır.

پژقله [pejḳala]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī ve feṭḥ-i ḳāf u lām ile. Tesbīḥ böceğidir.

پژمایه [pejmāye]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī ve feṭḥ-i mīm ü yā-yı taḥtānī ile. Ferīdūn Şāh'ı sütüyle besledikleri gāvın adıdır. پژمایون [pejmāyūn] dahi derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی گاو پژمایه خواهد بُدن
جهانجوی را دایه خواهد بُدن

(Pejmāye adında bir öküz olacak, padişaha süt annelik edecek.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی گاو کش نام پژمایه بود
ز گاوان ورا برترین پایه بود

(Pejmāye adında bir öküz vardı. Öküzler içinde en değerlisi oydu.)

Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*. Ammā *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da kesr-i bā'-i muvaḥḥade ve sükūn-ı rā'-i mühmele ile (برمایه birmāye) mervīdir.

پژمرده [pej-murde]: Egerçi solmuş ma'nāsınadır, nebātātta isti'māl olunur, ammā insānda ve sā'irlerde dahi müteġayyiru'l-aḥvāl, mütefekkir ve ḫasta olana dahi "pej-murde" derler.

پژمژه [pej-muje]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī-i evvel ü feṭḥ-i ṣānī ile. Çömelez göze derler. Ḥakīm Şifāyī, der-hicv-i vezīr-i Mü'min Ḫan, beyt:

ای خرمگس وامشوی و قیر ملاقات
وی پژمژهٔ کر بشده مرهفه رفتار

(Ey eşek arısı, dam yıkayıcı ve katran suratlı! Ve ey sıska at, sağır kulak ve çömelez göz!)

پژولیده [pejūlīde]: Żamm-ı zā'-i Fārsī vü vāv-ı ma'rūf ve kesr-i lām ile. Be-ma'nī-i pej-mürde-şüde. Mevlānā Cāmī, beyt:

نبرده آن هوا آب و گلش را
پژولیده نکرده سنبلش را

(O heves/hava, tazeliğini götürmedi, sümbülünü soldurmadı.)

پژوهنده [pejūhinde]: Żamm-ı zā'-i Fārsī, kesr-i hā ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i bāz-pürsende ve tefaḥḥuṣ u tecessüs-i aḥvāl-künende. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

پژوهنده ای بود حجت نمای
در آن انجمن گشت شاه آزمای

(Araştırıcı ve sorup soruşturucu biri vardı, o mecliste padişahı denemek istedi.)

پژوهیده [pejūhīde]: Żamm-ı zā'-i Fārsī vü vāv-ı maʿrūf, kesr-i hā ve sükūn-ı yā-yı **(251ᵃ)** taḥtānī ile. ʿĀḳil, zīrek, tetebbuʿ-ı ʿulūm ve itḳān-ı rüsūm etmiş maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

دولت و نصرت و سعادت را
نیست کاری به غیر خرویده

تا که باشند معتکف باشند
بر درِ خسروی پژوهیده

(İyi talih, zafer ve mutluluğun koşup çabalamaktan başka bir işi yoktur. Var oldukları müddetçe padişahın kapısına çekilip düşünceye dalarlar.)

پژوه [pejūh]: Żamm-ı zā'-i Fārsī vü vāv-ı mechūl ve iẓhār-ı hā ile. پژوهیدن [pejūhīden] lafẓından ism-i maṣdardır, خبرپژوه [ḫaber-pejūh] ve لشگرپژوه [leşger-pejūh] derler. Tefaḥḥuṣ, tefaḳḳud, tecessüs ve cāsūs maʿnāsına. Üstād Menūçehrī, beyt:

جام گیر و جای دار و نام جوی و کام ران
بت فریب و کین گذار و دین پژوه و رو نمای

(Kadeh tut, makam sahibi ol, nam ara ve muradını sür! Put/dilber ayart, intikam al, din peşinde ol ve yüz göster!)

Baʿżı lisān-ı üstādānda sükūn-ı zā ve fetḥ-i vāv ile (پزوه pezveh) de mesmūʿdur.

پژه [peje]: Fetḥ-i zā'-i Fārsī ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de āstar; kaftānın ve ġayrın. *Edātu'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i zemīn-i püşte püşte vü nā-hemvār. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i ālāt-ı ḥarb merḳūmdur.

پژیژه [pejīje]: Kesr-i zā'-i Fārsī-i evvel, fetḥ-i ṣānī ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Daḳīḳ maʿnāsınadır.

پژیشه [pejīşe]: Kesr-i zā'-i Fārsī, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i پژیژه [pejīje]-i merḳūm.

پسته [peste]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve fetḥ-i tā'-i müṣennāt ile. ʿAvrāt kārgāha çekip işledikleri münaḳḳaş iş ki maḳrame ve sā'ir her ne olursa.

پسکله [peskele]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve fetḥ-i kāf-ı ʿArabī ile. Kapı mandalı ki iç ṭaraftan kapıyı muḥkem ederler. Mīr Naẓmī, beyt:

به شهر اوفتاد شورش و ولوله
درش بست در پس زده پسکله

(Şehirde kargaşa ve gürültü çıktı. Kapısını arkadan kapayıp sürgüledi.)

پسکوهه [peskūhe]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı kāf ile. Eyerin ard kaşı maʿnāsına. Mīr Naẓmī, meṣnevī:

چو می کرده حواله فرق سر تیغ
بلارک می جهد گویا که از میغ

به تیغش را سپر بگرفته در دست
دو نیمه کرده و پسکوهه بنشست

(Kılıcını sallayınca sanki buluttan şimşek çakar. Elindeki kılıçla kalkanı ikiye ayırır ve eyerin ard kaşına (atına) biner.)

پس مانده [pes-mānde]: İki maʿnāyadır. Evvel, geri kalmış maʿnāsına. Fażla-i ṭaʿām u şarāb gibiye de bir şey' geri konulmaya da derler. Çağatay lisānında "artamaḳ" derler. Nitekim (Mīr ʿAlī Şīr), İskender Rūm'a ʿazm ettiği maḥalde der, beyt:

Tiŋiz eyleben ḳaṭ' u taġ artatıp
Yörür irdi yol Rūm 'azmin ḳılıp

(Denizler aşıp ve dağları geride bırakıp Anadolu'ya doğru yürüyordu.)

Ṣānī, māl-ı meyyite derler muḫallefāt ma'nāsına. Bu da geri komaktan kināyedir.

پسنده [pesende]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Üvey oğul. پسندر [pesender] dahi derler.

پشمه [peşme]: Sükūn-ı şīn-i mu'ceme ve feṯḥ-i mīm ile. Be-vezn-i چشمه [çeşme]. Göze çekilen tūtiyā. 'Arabīde شباف [şiyāf] derler. Ṣā'ir, beyt:

بحر عمان چشمهٔ جان و دلم
خاکپایت پشمهٔ جان و دلم

(Gönül ve canımın çeşmesi bir okyanustur. Gönül ve canımın sürmesi senin ayak toprağındır.)

پشمینه [peşmīne]: Sükūn-ı şīn-i mu'ceme ile. Yünden dokunmuş, her ne olursa. Lafẓ-ı mürekkebdir پشم [peşm] ile yā-yı nisbet ve nūn-ı te'kīdden. Ve dahi bir nev' laṭīf ḥalvādır.

پشنجیده [peşencīde]: Feṯḥ-i şīn-i mu'ceme, sükūn-ı nūn ve kesr-i cīm ile. Su, kan ve emṣāli nesneler saçılmış demektir. Üstād Lebībī, beyt:

به خنجر همه تنش انجیده بود
بر آن خاک خونش پشنجیده بود

(Bütün bedeni hançerle paramparça olmuş, kanı o toprağa saçılmıştı.)

پشنجه [peşence]: Feṯḥ-i şīn-i mu'ceme, sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm ile. *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de bir deste ottur, süpürge gibi. Onunla cullāhlar bez üzerine destgāhta su seperler. 'Arabīde مرطم [murṭam] ve مرشیه [murşiye] derler.

پشه [peşşe]: Şīn-i müşeddede ile. Sivrisinek. Şeyḫ Sa'dī, beyt:

پشه چو پر شد بزند پیل را
با همه مردی و صلابت که اوست

(Sivrisinek çok olursa, bütün görkemi ve gücüne rağmen fili sokar.)

پشه خانه [peşşeḫāne] ve **پشخانه** [peşḫāne]: Kilāhumā bi-feṯḥi'ş-şīn ve'l-ḫā'i'l-mu'cemeteyn. Cibinlik dedikleri ev gibi bir nesnedir, ḳumāştan ederler.

پشیزه [peşşīze]: Kesr-i şīn-i müşeddede ile. Muḫaffefle پشیزه [peşīze] dahi cā'izdir. Dört ma'nāya gelir.

Evvel, pūl ki 'Arabīde منقور [manḳūr] derler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

سخن تا نگویی به دینار مانی
ولیکن چو گفتی پشیزه مسینی

(Söz söylemedikçe altına benzersin, lākin söyledikçe gümüş mangırsın!)

Ṣānī, **(251[b])** *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da ejderin ve māhīnin puluna derler. Üstād 'Unṣurī, meṣnevī:

تنش پر پشیزه ز سر تا میان
به کردار بر غیبه برگستوان

ازو هر پشیزی چو شد یک سپر
نه آتش نه آهن درو کارگر

(Bedeninin yarısı zırh pullarına benzeyen pullarla doludur. Onun her pulu bir kalkandır, ne ateş ne de demir ona etki edebilir.)

Miṣāl-i ṣānī, Ḥakīm Enverī, ḳıṭ'a:

نسیم لطف تو با خاک اگر سخن گوید
حیات و نطق پذیرد ازو عظام رمیم

سموم قهر تو با آب اگر عتاب کند
پشیزه داغ شود بر مسام ماهیٔ شیم

(Senin lutfun yeli toprakla söyleşecek olsa, çürümüş kemikler onun sayesinde hayat bulup dile gelir. Senin kahrının zehirli yeli suya sitem etse, benekli balığın üstündeki pullar yaraya dönüşür.)

Ṣāliş, baʿżı nüsḫada bıçak pirāzvānesi merḳūmdur.

Rābiʿ, *Müʾeyyidü'l-Fużalā*'da çadır eteğinin pervāzı maʿnāsınadır.

پفتره [peftere]: Bāʾ-i muvaḥḥadede ẕikri mürūr eden بفتره [beftere]dir. Eṣaḥḥ budur.

پفره [pefre]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Cullāh āletlerinden "küci" dedikleri nesnedir. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

پگاه [pegāh] ve **پگه** [pegeh]: Kilāhumā bi-feṯḥi'l-kāf ve iẓhāri'l-hā. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ṣubḥ-ı kāẕib maʿnāsınadır. İbn Yemīn, beyt:

از چه رو شاهی رسد خورشید را بر اختران
خاک درگاه ار نبوسد بنده وارش هر پگاه

(Her sabah onun sarayının toprağını köle gibi öpmüyorsa, güneş yıldızlara niçin padişahlık yapsın!)

İbn Yemīn, beyt:

آن که چون صبح از پگه خیزی
در دل از مهر حق چراغ افروخت

(Sabahleyin erkenden kalkan kimsenin gönlünde Hak/doğruluk güneşinden bir kandil yanar.)

پکنه [pekne]: Sükūn-ı kāf ve feṯḥ-i nūn ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de semiz, ferbih ve kūtāh-ḳad olan ādeme derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

آن دختر پکنه عصمت الدین
سرمایهٔ زهد و نیکنامیست

(O İsmeteddīn/dinin namusu adlı kısa ve tombul kız, iyi adlılık ve dindarlık kaynağıdır.)

پلغده [pelaġde]: Feṯḥ-i lām ve sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i gendīde, yaʿnī kokmuş. Baʿżı ferhengde her kokmuşa derler ʿumūmen, yumurtanın kokmuşuna derler ḫuṣūṣan. Meṣelā مرغ بیضه را پلغده کرده yaʿnī tavuk, yumurtasını kokuttu. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

دو خایه گنده پلغده شده که اندر وقت
شکست و ریخت همانجا سپیده و زرده

(İki bozuk ve kokmuş yumurtanın beyazı ve sarısını zamanı gelince oracıkta kırıp döktü.)

پلغنده [pelġande]: Sükūn-ı lām u nūn ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i pervende ve perfende, yaʿnī ḳumāş tengi. Ve *Müşkilāt*'ta الكان من الثياب وهو ما يضم الانسان على ظهره او على صدره ومحجله مرة[1].

پلمرده [pelmerde]: Sükūn-ı lām u rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i mīm ile. Be-maʿnī-i pejmürde, yaʿnī solmuş. Ebulmaʿānī, beyt:

چون عارض تو گل نبود تازه و رنگین
پلمرده شود رونق حسنش دو سه روزی

(Gül, senin yanağın gibi taze ve güzel olamaz. Onun parlak güzelliği, iki üç günde solar gider.)

پلمسه [pelmese]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i mīm ü sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i دست و پا گم کردن [dest u pā gum kerden] ve دروغ گفتن [durūġ guften]. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Ve bir kimesneyi isnād ve iftirā ile müttehim eylemeye derler.

Müʾeyyidü'l-Fużalā'da ḥaẕf-ı sīn-i mühmele ile bu maʿnāya پلمه [pelme] derler sükūn-ı lām ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iki maʿnāyadır.

Evvel, levḥ taḫtası ki üzerine ebced ve ġayrı ḥurūf yazıp eṭfāle taʿlīm ederler. Ḫᵛāce

1 Elkān (pelgande), insanı göğsünden ve sırtından saran kıyafetlerdendir, halka halka olur.

ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

نخست چون پدرم پلمه در کنار نهاد
چه علمها که بخواندم از آن به غیر زبان

(Babam ilk olarak yazı tahtasını kenara koyunca ondan dil dışında ne ilimler okudum!)

Ṣānī, be-maʿnī-i dürūġ, iftirā ve töhmet.

پلنگینه [pelengīne]: Pelenge mensūb olan nesne. Meṣelā kaplan derisi ve ona müşābih olan nesneler. Ve maḫṣūṣan Keyūmerṣ Şāh'ın kaplan derisinden dibāġat olunmuş kaftānı. Ḥakīm Firdevsī, der-vaṣf-ı Keyūmerṣ Şāh, beyt:

پلنگینه پوشید خود با گروه
که نبود نشستش بجز بر ز کوه

(Adamlarıyla birlikte kaplan derisinden kaftan giyerdi. Oturduğu taht, dağın zirvesinden başka bir şey olmazdı.)

Rüstem ve ona benzer pehlivānlar mehābet için ol maḳūle nesneler giyerler. Nitekim Mevlānā Hātifī, *Timurnāme*'de, beyt:

پلنگینه پوشان آهوسوار
ببستند تنگ کمر استوار

(Aslana binip kaplan postu giyen yiğitler, kuşaklarını sıkıca bağladılar.)

پلونده [pelvende]: Sükūn-ı lām u nūn ve feṯḥ-i vāv ile. Be-maʿnī-i پرونده [pervende] ki ḳumāş ve metāʿ tengi ki ʿArabīde رزمه [rezme] derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

راه باید برید و رنج کشید
کیسه باید گشاد و پلونده

(Yolu yürümeli, sıkıntı çekmeli, keseyi ve kumaş yükünü açmalı.)

پله [pele]: Feṯḥ-i lām ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ḫod-rū bir ağaçtır. Hindūstān çengelistānında çok olur. Gülü, nārenci ve arslan tırnağı gibi meyvesi olur. Kökü siyāh balçıkta olur. **(252[a])** Mīr Ḫüsrev, meṣnevī:

پنجه گشاده گل لعل پله
غرق به خون ناخن شیر پله

نی غلطم نافه ولی نیم خام
چیز از آن مشک و دگر خون تمام

(Hint söğüdünün kırmızı çiçeği pençe açtı, arslan tırnağı kana boğuldu. Yanlışım yok, misktir ama yarı hamdır; onun birazı misk, geri kalanı da kandır.)

Ṣānī, şīr-i ḥayvānāt-ı nev-zāde. Yaʿnī henüz doğurmuş ḥayvānın sütü ki āteşe kodukta tāze peynir gibi koyulanır. Türkīde "ağız", ʿArabīde لبأ [libeʾ] derler. Ġāyet leẕīẕ olur. Fārsīde فله [fele] dahi derler.

پله [pelle]: Teşdīd-i lām ile dört maʿnāya gelir.

Evvel, nerdübānın her pāyesine derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

یکی انبار دیدم پر ز غله
که دارد نردبانی بیست پله

(Buğdayla dolu bir ambar gördüm, yirmi basamaklı bir merdiveni vardı.)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de terāzū kefesi.

Ṣāliṣ, *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da biżāʿat-ı ḳalīl.

Rābiʿ, mūy-ı eṭrāf-ı ser.

پلیته [pelīte]: Kesr-i lām, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. Fetīle ki çerāġa ve baʿżı cerāḥate korlar. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

چون دل اندر چراغ خواهی افروخت
علم و عمل بایدت پلیته و روغن

(Gönlünde bir kandil yakmak istiyorsan, onun fitilini ilimden, yağını da amelden etmen gerekir.)

پلیله [pelīle]: Kesr-i lām-ı evvel ile. Be-vezn-i هلیله [helīle]. Mütevāżiʿ ve bisyār-dān maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

در جهان شو پلیله و خوشخوی
نشوی خودپسند و چرکین روی

(Dünyada alçakgönüllü ve iyi huylu ol! Kendini beğenmiş ve asık suratlı olma!)

پناوه [penāve]: Fetḥ-i nūn u vāv ve iḫfā-yı hā ile. Be-maʿnī-i tevekkül. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

سرکه باشد چو کشته پرکنه را
دور باشد پناوه گرسنه را

(Sirkenin güzel kokuyu öldürmesi gibi, aç da tevekkülden uzak olur.)

پناه [penāh]: Fetḥ-i nūn ve iẓhār-ı hā ile. İlticā maʿnāsına yaʿnī sığınmak. Ve پناهیدن [penāhīden]den ism-i fāʿil olur, عالم پناه [ʿālem-penāh] gibi. Ve ism-i maṣdar olur. Mīr Ḫüsrev, beyt:

ای به درماندگی پناه همه
کرم تست عذرخواه همه

(Ey derman vermek bakımından herkesin sığınağı olan! Herkes senin iyiliğinden af ister.)

Ve ṣīġa-i emr olur, التجا آور [ilticā āver] ve آرزو پرس [ārzū purs] maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, der-vaṣiyyet-i Kāvūs be-Mīlād, meṣnevī:

بدو گفت گر دشمن آید بدید
ترا تیغ کینه نباید کشید

ز هر بد به زال و به رستم پناه
که پشت سپاهند و زیبای گاه

(Ona "Düşman çıkagelirse senin öfkeyle kılıç çekmene gerek yok! Her kötüden Zāl'a ve Rüstem'e sığın! Onlar askerin dayanağı, zamanın süsüdürler" dedi.)

پناگاه [penāgāh]: Fetḥ-i nūn u kāf-ı Fārsī ile. Sığınacak yer, melceʾ maʿnāsına. Aṣlı پناهگاه [penāhgāh]tır, taḫfīfen hāʾ-i evvel maḥẕūftur.

پناهنده [penāhende]: Fetḥ-i nūn-ı evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. Be-maʿnī-i penāh-gīrende, yaʿnī ilticā getirici. İsm-i fāʿildir, sığınıcı maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

درگذر از جرم که خواهنده ایم
چارهٔ ما کن که پناهنده ایم

(Suçumuzu bağışlamanı isteyiciyiz! Bize çare ol, sana sığınıcıyız!)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

پناهنده را یاد کرد از نخست
نیت کرد بر کامکاری درست

(Evvela kendisine sığınılan Allah'ı anıp padişahlığa tam olarak niyetlendi.)

پنبه [penbe]: Sükūn-ı nūn ve fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Pamuk. ʿArabīde قطن [ḳuṭn] derler. Fārsīde dānelisine ve atılmamışına da پنبه [penbe] derler. Ammā ʿArabīde ibtidā جوز قطن [cevz-i ḳuṭn], açıldıkta قطن جوز [ḳuṭn-ı cevz], dānelisine محبوب [maḥbūb] ve çiğidi ayrılmışına محلوج [maḥlūc] derler. Çağatay lisānında "mamuġ" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Mamuġ üzre sürtüben kāfūr ḳoymaŋ dağıma
Kim mamuġ dağı tutaşur hem bu merhem örtenür

(Pamuğa kāfur sürüp de yarama basmayın! Çünkü hem pamuk tutuşur hem de bu merhem yanar.)

پنتومه [pentūme]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. "Bir gökçe nesnedir ağaçta biter" diye *Niʿmetullāh* nüsḫasında yazmış, ne olduğun beyān etmemiş.

پنجاه [pencāh]: Mertebe-i aʿdādda elli ʿadeddir. ʿArabīde خمسین [ḫamsīn] derler. Ve Çağatayda teşdīd ile "illig" derler. Bu rubāʿide vāḳiʿdir, rubāʿi:

İllig bile altmışġa yitti ḳademim
Ni maʿnī ki bolmadı irkin raḳamım
Ni ṭurfe ki ṣebt itmedi irkin ḳalemim
Kim yoḳ biridin ḫāṭır ara cüz elemim

(Yaşım elliye altmışa geldi. Acaba yazımda olmayan hangi mana var? Acaba kalemimin yazmadığı hangi mazmun var? Biri dahi gönlüme acı dışında bir şey vermedi.)

پنجاهه [pencāhe]: Yaʿnī iʿtikāf. Tersā ʿābidleri ve Naṣārā zāhidleri elli gün ḫalvet-nişīn olup ʿibādet ederler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

پس از چندین چله در عهد سی سال
روم پنجاهه گیرم آشکارا

(Otuz yıl boyunca çekilen nice çileden sonra gidip açık açık elli gün ibadetine çekileyim.)

پنج پایه [penc-pāye]: İki maʿnāyadır. Evvel, maʿnā-yı terkīb beş ayaklı bir cānverdir, hem suda ve hem kuruda taʿayyuş eder. خرچنگ [ḫarçeng] dahi derler. Türkīde "yengeç", ʿArabīde سرطان [sereṭān] derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

هر که دزدی کند ازین گفتار
پنج پایه است و زشت و کج رفتار **(252[b])**

(Her kim bu sözden/şiirden çalarsa, yengeç gibi çirkin ve eğri yürüyüşlüdür.)

Ṣānī, burc-ı işnā ʿaşerden Sereṭān burcuna derler. Bu isim ışṭılāḥīdir. *Daḳāʾiḳ*-i Fīrūz Şāhī'de ʿilm-i nücūmdan olan risāle-i manẓūmede, beyt:

ولی باشد ز عقل با کفایه
به سمت سر مدار پنج پایه

(Ama akla uygun olan, yengeç burcunun başa doğru dönmesidir.)

پنجره [pencere]: Türkīde dahi bu ʿibāretle istiʿmāl olunur, lākin lafẓ-ı Fārsīdir. Derūn-ı ḫāneye żiyā olmak içün vażʿ-ı ḫāṣṣ-ı muʿteberedir. روزن [revzen] dahi derler. Şāʿir, beyt:

روزن باغ از علم سرخ و زرد
پنجرها ساخته پر لاجورد

(Bahçe pencereciği, sarı ve kırmızı sancaklardan laslacivert pencereler yapmış.)

ʿArabī ismine iʿtibār ile cihet dahi muʿteberdir. Naẓargāhta açılmak lāzımdır ki pencere ışṭılāḥı ṣaḥīḥ ola "manẓara" maʿnāsına ki ʿArabīsidir. Ve illā her pencereye pencere denilmez. روزن [revzen] ve روزنه [revzene] de derler. Muḥammed-i Ḥāfī'nin bu kelāmından fehm olunur:

مرغان بر کنگرهای شاخها چون مغنیان در پنجرهای کاخها

(Dalların tepesindeki kuşlar, köşk pencerelerindeki şarkıcılar gibiydi.)

پنجشنبه [pençşenbe]: Eyyām-ı usbūʿdan yaʿnī hafta günlerinden beşinci gün ki ḫamīs günüdür.

پنجهٔ بی چاره [pence-i bī-çāre]: ʿArabīde خمسهٔ متحیره [ḫamse-i muteḥayyire] dedikleri yıldızlardır ki Zuḥal, Müşterī, Mirrīḫ, Zühre ve ʿUṭārid'den kināyedir. Bedīʿī-i Seyfī, beyt:

از هجر مرا دلیست چندین پاره
بی چاره ترم ز پنجهٔ بی چاره

(Ayrılık yüzünden paramparça olmuş bir gönlüm var. Beş çaresiz yıldızdan daha çaresizim.)

Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پنجهٔ دزدیده [pence-i duzdīde]: ʿArabīde خمسهٔ مسترقه [ḫamse-i musteraḳa] dedikleri beş gündür ki be-her sene tefāvüt-i māh ḥisābından vāḳiʿ olur. کبیسا [kebīsā] muḳābilidir. Ve her gününün maḫṣūṣ adı vardır.

پنجهٔ گربه [pence-i gurbe]: Żamm-ı kāf-ı Fārsī, sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i bāʾ-i

muvaḥḥade ile. Bīd-i müşk ki بید گربه [bīd-i gurbe] dahi derler. Eyżan minhu.

پنجه [pence]: İḫfā-yı hā ile. Parmaklar ile ıṭlāḳ olunur. Zīrā avuç içine کف [keff] derler ḫuṣūṣan ve cümle ele derler ʿumūmen. Meṣelā el ẕikr olundukta parmaklar maʿan murād olunsa "pence" derler. Onun için pençe tutuştukta parmaklar birbirine girmekle "pence" denilir. Ve *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da masṭūrdur ki ʿAcem'de maʿrūf bir nevʿ raḳṣtır, raḳḳāṣlar birbirlerinin ellerin tutup raḳṣ ederler, ona "pence" derler. Ve *Maḫzen Şerḥi*'nde ʿalūle ve dahi mancınīḳ maʿnāsına da gelir. علوله [ʿalūle], dīdebānlar ḳalʿa burcları üzerine kodukları taştır, cenk maḥallinde düşman üzerine atarlar. Ekṣer ḳalʿa kapısı üzerinde olur ki sūrāḫ etmişlerdir, yürüyüp kapıya hücūm edenlerin başları üzerine bırakırlar. Ve iẓhār-ı hā ile پنجاه [pencāh] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur.

پنجیانه [penciyāne]: Sükūn-ı nūn, kesr-i cīm ve feṭḥ-i yā-yı taḥtānī vü nūn-ı ṣānī ile. Be-maʿnī-i bengiyāne. Zīrā بنگ [beng]e ʿArabīde بنج [benc] derler.

پنجیوده [pencyūde]: Sükūn-ı nūn, cīm-i mevḳūf, żamm-ı yā-yı taḥtānī vü vāv-ı maʿrūf ve feṭḥ-i dāl-ı mühmele ile. Nıṣf-ı ʿaşeredir ki ʿaşereye دهیوده [dehyūde] derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پنزه [penze]: Sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Bir nevʿ raḳṣtır ki پنجه [pence] derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پنهاله [penhāle]: Sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i hā vü lām ile. ʿArabīde لوزینه [lūzīne] dedikleri. Şeker, bādām ve un ile ederler. Türkīde "samsa" dedikleri laṭīf ü leẕīẕ, ḳābilü'l-hażm bir nevʿ ḫurde baklavadır. Ebulmaʿānī, beyt:

بادا به لب کفر نعم تبخاله
بل داغ شود دانهٔ هر پنهاله

(Küfrün ağzında uçuk yiyecekleri olsun! Öyle ki her samsa tanesi bir yara olsun!)

پنه [pene]: Feṭḥ-i nūn ve iḫfā-yı hā ile. Mezbele maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

برش جامه پاکیزه و شسته است
چو آن سبزه ای بر پنه رسته است

(Sırtındaki elbise temiz ve yıkanmış. Sanki o sebzeyi çöplükte yeşertmişler.)

پنیره [penīre]: Kesr-i nūn, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Peynir mayasıdır ki süte koyup peynir ederler.

پنیزه [penīze]: Kesr-i nūn, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Şāhtere dedikleri bed-bū ve ġāyet telḫ bir ottur. ʿArabīde شاهترج [şāhterec] derler. Dem-i fāsidi ıṣlāḥ eder, lākin istiʿmāli ʿasīrdir.

پنیسه [penīse]: **(253[a])** Kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Bu dahi şāhteredir.

پوانه [pevāne]: Feṭḥ-i vāv u nūn ile. Vilāyet-i ʿAcem'de bir meşhūr derbenddir.

پهانه [pehāne]: Feṭḥ-i hā vü nūn ile. Be-maʿnī-i پانه [pāne]-i merḳūm, yaʿnī kapı ardına kodukları ağaç ve çivi maʿnāsınadır.

پهره [pehre]: Sükūn-ı hā ve feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i pās yaʿnī beklemek ki pāsbāna پهره دار [pehre-dār] derler. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

هلیل از بیم آن زنهار خواران
مرتب داشت جمعی پهره داران

(Onun korkusundan sözünü tutmayan Helīl, bir bekçi topluluğunu saf saf dizdi.)

پهنانه [pehnāne]: Sükūn-ı hā vü feṯḥ-i nūneyn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bir nevʿ maymundur. Nitekim Ḥakīm Ḫāḳānī, der-hecā, beyt:

چنبک زند چو پوزنه خنبک زند چو خرس
آن پوزنینه ریشک و پهنانه منظرک

(O şebek sakallıcık ve maymun görünümlücük, maymun gibi bağdaş kuruyor ve ayı gibi el çırpıyor.)

Ṣānī, yağda pişmiş ekmek maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پهنه [pehene]: Fetḥateyn ile. Be-maʿnī-i پهن [pehen]-i merḳūm ki memeden ifrāṭ ile süt akmak maʿnāsınadır. Ve sükūn-ı hā ile (پهنه pehne) dört maʿnāya gelir.

Evvel, bir nevʿ çevgāndır, başı kefçe gibidir. Üzerine topu koyup havaya atarlar, inerken yine ol çevgān ile vurup ileri atarlar. Yere düşürmezler, tā ki meydān başında naṣb olunmuş iki mīl vardır, arasından geçe. Ammā meydānın iki başında da ikişer mīl naṣb olunmuştur. Atlılar iki bölük olur, arada top birdir. Her bölük, kendi ṭarafında olan mīlden geçirmeye saʿy eder. ʿArabīde ol çevgāna طبطاب [ṭabṭāb] derler. Bu beyitte vāḳiʿ olmuştur. Üstād Lebībī, beyt:

بنات النعش چون طبطاب سیمین
نهادستند زیر و پهنه از بر

(Gümüş çevgan gibi olan yediger yıldızını alta, değneği de üste koymuşlar.)

Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*. Ḥakīm Senāyī, beyt:

قدم در راه ملکی نِه که هر ساعت همی باشی
تو همچون گوی سرگردان و ره چون پهنه بی پهنا

(Ayağını, senin her an başı dönmüş top olduğun, yolu da uçsuz bucaksız bir değneğe benzeyen arsaya bas!)

Üstād Ferruḫī, beyt:

ناوک اندازی و زوبین فکن و سخت کمان
پهنه بازی و کمند افکنی و چوگان باز

(İyi ok atıcı, topuz sallayıcı, sert yaylı, kement fırlatıcı ve çevgan oynayıcısın!)

Üstād Ferruḫī, beyt:

نامه نویسد بدیع نظم کند خوب
تیغ زند نیک پهنه بازد چوگان

(Edebī mektup ve güzel şiir yazar. İyi kılıç kullanır, çevgan oyununda ustadır.)

Ṣānī, at meydānına derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

جرم هلال از بر این سبزه پهنه چیست
مانا ز سم اسب تو بر وی نشان رسید

(Bu zümrüt yeşili at meydanındaki yeni ay şekli de nedir?! Galiba senin atının tırnağı orada iz yaptı.)

Ṣāliş, پهنئ ران از اندرون [pehnī-i rān ez-enderūn], yaʿnī budun iç ṭarafından yassılığına derler. ʿArabīde فطه [faṭah] derler.

Rābiʿ, be-maʿnī-i pehnā yaʿnī enli, her ne olursa. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

په په [peh peh]: Bu bir lafẓdır ki vaḳt-i ḥayret ve maḥall-i taḥsīnde dahi īrād ederler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

روحانیان چو بینند ابکار فکر من
په په زنند در وی و نام خدا برند

(Melekler benim düşünce bakirelerimi görünce onlara "peh peh!" deyip maşallah çekerler.)

پیخوسته [peyḫoste]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, żamm-ı ḫā'-i muʿceme vü vāv-ı mechūl, sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tā ile. Be-maʿnī-i در زیرِ پا مانده [der-zīr-i pā mānde],

yaʿnī ayak altında kalmış, bī-çāre ve dermānde. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

ز بس کش به خاک اندرون گنج بود
ازو خاک پیخوسته را رنج بود

(Yerin içinde, ayak altında çiğnenen toprağa sıkıntı verecek kadar çok hazine var.)

پیغاله [peyġāle]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i peymāne-i şarāb. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پیغله [peyġule]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, żamm-ı ġayn-ı muʿceme ve feṯḥ-i lām ile. Köşe ve bucak ki پیغوله [peyġūle] dahi derler, belki ondan muḥaffeftir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

گزینم گزینها یکی پیغله
کنم هرچه دارم ز گیتی یله

(Kendime güzel bir yer seçeyim, dünyada neyim varsa bırakayım.)

Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de peyġule, bemaʿnī-i gūşe-i çeşm ḫuṣūṣan. Keẕā fi'l-*Edāt*.

پیغوله [peyġūle]: Sükūn-ı yā ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Be-vezn-i پیموده [peymūde]. Köşe ve künc-i ḫāne maʿnāsına. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

ای که در دل جای داری بر سر و چشمم نشین
کاندرین پیغوله ترسم تنگ باشد جای تو

(Ey gönlümde yer tutan! Başım gözüm üstüne otur! Yerin bu köşede dar olacak diye korkuyorum.)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

همی هستئ خود به یک سو کنم
به پیغولهٔ نیستی خو کنم

(Daima kendi varlığımı bir tarafa bırakır, yokluk köşesine alışırım.)

Ḥakīm Enverī, der-ṭaleb-i şarāb, ḳıṭʿa:

پنج قلاشیم در پیغوله ای
با حریفی کو رباب خوش زند

چرخ مردم خوار گویی خصم ماست
تا چو برخیزیم برهر شش زند **(253b)**

بی شرابی آتش اندر ما زدست
کیست کو آبی برین آتش زند

(Bir köşede, güzel rebap çalan bir adamla birlikte beş rindiz. İnsan yiyen felek sanki bizim düşmanımız, biz kalkana kadar her birimize vuruyor. Şarapsızlık içimizi ateşe verdi, bu ateşi kim sulayacak?!)

پیمانه [peymāne]: پیمودن [peymūden] lafẓından müştaḳ isimdir. Büyük sāġar. Ve şarāb ḳadeḥinin büyüğüne derler. Üstād demiştir, beyt:

روح بستان راح ده پیمان ستان پیمانه ده
بادهٔ لعل لبت مرحبا ای جانانه ده

(Ey sevgili! Şarap ver, ruh al! Büyük kadeh ver, söz al! Dudağının kırmızı şarabıyla merhaba/selam ver!)

Ve bir maʿnāsı da "ölçek"tir ki ʿArabīde کیل [keyl] ve قفیز [ḳafīz] derler. Rükneddīn-i Bekrānī, beyt:

پیمانهٔ خرمن غم تو شد دل من
بگشا ز سر زلف وفا مشکل من

(Gönlüm senin gamının ölçeği oldu. Vefa saçının ucuyla müşkülümü çöz!)

Çağatayda "ölçek" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Çıdarmin her niçe zaḫm ursa ol ḳātil velī bolmas
Çıdamaḳ ger birin öz ʿużvıda ḳılsa kişi ölçek

(O katil beni ne kadar yaralasa dayanırım, ancak bir kişi onun bedenine birisini yapsa dayanamam.)

پیموده [peymūde]: پیمودن [peymūden] lafẓından ism-i mefʿūldür. Ölçülmüş. Ve istiʿāre ṭarīḳıyla şarāb içmişe derler. Ḫᵛāce

Ḥāfız, beyt:

چو با حبیب نشینی و باده پیمایی
به یاد دار محبان باد پیما را

(Sevgiliyle oturup şarap içtiğinde boş gezici âşıklarını da hatırla!)

Ve yelip yüpürmeye derler. Ṣā'ib-i Tebrīzī, beyt:

جز پشیمانی ندارد حاصل طول امل
چند پیمایی مکرر این ره پیموده را

(Olmayacak işlerin peşinden koşmak pişmanlıktan başka bir şey vermez. Önce denenmiş yolu daha ne kadar ölçeceksin/koşacaksın!)

پیوژه [peyveje]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feth-i vāv u zā'-i Fārsī ile. Gömlek ve emṣāli bol eṣvāb maʿnāsına.

پیوسته [peyveste]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i muttaṣıl, yaʿnī ulaşmış. Mīr Ḫüsrev, beyt:

زان زر و فولاد که پیوسته شد
راه خصومت ز میان بسته شد

(Elde ettiği o para ve altın sayesinde aradaki düşmanlık yolu kapandı.)

Ve dahi be-maʿnī-i hemīşe. Ḥakīm Enverī, beyt:

باد پیوسته از سرشک حسد
روی بدخواه تو چو پشت پلنگ

(Senin düşmanının yüzü, döktüğü daimī kıskançlık gözyaşlarıyla kaplan sırtına dönsün!)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb'da ziyāde giryeden söze ḳādir olamamak ve elemden takınarak söylemek maʿnāsına.

مع الياء التحتانی

[maʿa'l-yā'i't-taḥtānī]

پارگی [pāregī]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i قحبه گی کردن [ḳahbegī kerden], yaʿnī rūsbīlik etmek. Ve *Lüġat-i Maḥmūdī*'de ḥavuz ve dahi nāvdān. Ve ḥammāmda āb-ı müstaʿmel cemʿ olduğu yer. Ve sā'ir su cemʿ olduğu maḥaller maʿnāsınadır. Ve *Müşkilāt*'ta be-maʿnī-i esb vāḳiʿdir. Ammā bā'-i muvaḥḥade ile (بارگی bāregī) olduğu eṣaḥtır.

پاری [pārī]: Kesr-i rā'-i mühmele ile. Eşcār ve bāġ ḳısmından ḥāṣıl olan ḥuṣūl maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

هر که از دست و زبان یاری نبود
چون درختی سایه و پاری نبود

(Elinden ve dilinden yardım gelmeyen kimse, gölgesi ve meyvesi olmayan ağaç gibidir .)

پازوپرمی [pāzūpermī]: Meşhed-i Rıżā raḍıya'llāhu ʿanh ḥażretlerinin nevāḥīsinde vāḳiʿ bir ḳarye ismidir. Bī-naẓīr üzümü olur.

پاسی [pāsī]: Kesr-i sīn-i mühmele ile. Geceden bir miḳdār demektir, ya geçmiş ya kalmış ola. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو پاسی از شب دیجور بگذشت
از آن در شاه دل رنجور بگذشت

(Karanlık gecenin bir kısmı geçince, gönlü hasta padişah da o kapıdan geçti.)

Şeyḫ Saʿdī, *Gülistān*'nda bāb-ı evvelde:

دزدانِ ده در شب جبل پنهان گشتند چندانکه پاسی از شب درگذشت

(Köyün hırsızları geceleyin dağda gizlendiler. Gecenin ilerleyen saatlerindeḳ)

dediği, geceye maḥṣūṣ olduğun teʾyīd eder.

پاشگونگی [pāşgūnegī]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, żamm-ı kāf-ı Fārsī-i evvel ve kesr-i şānī ile. Be-maʿnī-i bāz-gūnegī. Maḳlūb ve maʿkūs maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پاگابوی [pāgābūy]: Feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade vü vāv-ı maʿrūf ile. Maʿāṣī ve kebā'irden müberrā yaʿnī ʿişmet ve ʿiffet ṣāḥibi demek olur.

پاکاری [pākārī]: Feṯḥ-i kāf ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Emlāk, ʿaḳār ve evḳāf maḥṣūlünü cemʿ edene derler ki ʿArabīde جابی [cābī] dedikleridir. Ḥakīm Şifāyī, vezīr-i Müʾmin Ḫan hicvinde demiştir, beyt:

مؤمن هللم بازئ چملان به کجا رفت
پاکارئ صد در صد کرمان به کجا رفت

(Ey Müʾmin! Çemlān geçidinin helelem (Kirman'da oynanan bir tür oyun) oyuncusu nereye gitti?! Kirman'ın yüzlerce geliri nereye gitti?!)

پاکی [pākī]: Kesr-i kāf ile. Ustura maʿnāsına ki ستره [suturra] dahi derler. Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

سرتراشی ماهرو پیشم گرفت
فرق سر از رنگ رو گلگون شده

از سر بی باکی چندان پاکی زد
سربسر ببرید و پاکی خون شده **(254ª)**

از سر تسلیم پرسیدن ازو
گفت صبر عاشقی آزمون شده

(Başının tepesi yüzünün rengiyle kızarmış ay yüzlü bir berber önümü kesti. Hiç çekinmeden birkaç kez ustura salladı, baştan başa kesti ve usturası kanlandı. Sonunda pes edip niye böyle yaptığını sordum, āşığın sabrını ölçtüğünü söyledi.)

پالانی [pālānī]: Be-maʿnī-i esb-i bār-keş, yaʿnī yük çeker bār-gīr. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پالای [pālāy]: Esb-i cenīb yaʿnī yedek çekilir at. Şems-i Faḫrī, beyt:

شهنشهی که کشد پیش بخت موکب او
چو نقره خنگ و سمند فلک دو صد پالای

(Öyle bir padişahlar padişahıdır ki baht onun süvari alayında feleğin doru atı gibi iki yüz yedek at çeker.)

Ve dahi yedek olmaya maḥṣūṣ olan ata derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

کرده ای پیش رکاب آفتاب
سبز خنگ سپهر را پالای

(Güneş gibi parlayan üzenginin önüne feleğin kır atını yedek yapmışsın.)

Ve dahi ism-i fāʿil olur, ṣāf edici maʿnāsına. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

گهی از نرگست خوناب پالای
گهی بی خواب و گه مهتاب پیمای

(Bazen gözün kanlı gözyaşı damıtır. Bazen uykusuz ve sarhoştur, bazen de ay ışığı ölçer.)

Ve dahi ism-i mefʿūl olur, ṣāf olmuş maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

زنگ پالودهٔ سر کویت
امتحانش کن و فرو پالای

(Dünya, köyünün başında akıttığın kirdir. Onu deneyip aşağı akıt!)

Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*.

پای [pāy]: Maʿrūf. Ve muḳāvemet maʿnāsına. Meṯelā فلان با فلان پای ندارد[1] [fulān bā-fulān pāy ne-dāred] derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

1 Falanca falancaya karşı koyamaz.

ما درین جا صفدریم و پهلوان
کس ندارد پای ما اندر جهان

(Biz burada saf yırtıcı yiğitleriz. Dünyada bize karşı koyabilecek yoktur.)

Ve istiḥkām ve metānet maʿnāsına. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

سهلست پایدارئ تو در مقام وصل
چون دستبرد تجربه بینی بدار پای

(Kavuşma makamında dayanman kolaydır. Tecrübenin yardımını görünce dayan bakalım!)

Ve dahi be-maʿnī-i pāyende, yaʿnī ṣābit ve muḳīm maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

کیست درین دیر که دیرپای
کو لمن الملک زند جز خدای

(Bu kilisede Allah'tan başka "Bugün mülk kimindir!"[1] deyip de kalıcı olan kimdir!)

Bu maʿnāda emir maʿnāsı da olur. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

به ملک خویش بناز و ز عدل خود برخور
به کام خویش بزی و به فر و حشمت پای

(Kendi mülkünle övün, kendi adaletinden nasiplendir! Muradınca yaşam sür, görkemin ve gücünle kalıcı ol!)

پتنی [petenī]: Feṯḥ-i tā'-i müṣennāt ve kesr-i nūn ile. Çubuktan ve buğday sapından örülmüş ṭabaḳ ki onunla ġalle savururlar. پایتنی [pāytenī] ve غله برافشان [ġalle-ber-efşān] dahi derler. Eṣīreddīn-i Evmānī, beyt:

بر سر از بسکه زر تازه کشد نرگس تر
پتنی بر دو سرش چون دو سر میزانست

(Yeni açmış nergis, başında o kadar çok taze altın taşıyor ki iki başında terazinin iki kefesi gibi buğday tabağı var.)

پذیرای [peẕīrāy]: پذیرفتن [peẕīruften] lafẓından mübālaġa ile ṣīġa-i emrdir. Fermān ber-dār, "buyruk tut!" demek. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

شه نامور نام او فیلقوس
پذیرای فرمان او روم و روس

(Namlı bir padişahtır, adı Feylekus'tur. Anadolu ve Rus onun buyruğunu tutar.)

Ve ḳābil, maḳbūl ve ḳabūl maʿnālarına istiʿmāl olunur maḥalline göre.

پردگی [perdegī]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Maḫfī ve mestūr maʿnāsına ʿumūmen ve zenān-ı mestūre maʿnāsına ḫuṣūṣan. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

آن که رخش پردگئ خاص بود
آینهٔ صورت اخلاص بود

(Onun yanağı, bir örtülü kadındır ve ihlas yüzünün aynasıdır.)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

پردگئ زهره در آن پرده جست
زخمه شکسته به ادای درست

(Örtülü bir kadın olan Zühre'yi o perdede arayıp sağlam bir edayla tezene kırmış.)

پرِ شهی [per-i şehī]: İżāfetle. Kanat ucunda olan uzun yelekler ki شهبال [şeh-bāl] dahi derler.

پرنیان خوی [perniyān-ḫūy]: Yaʿnī nerm-ṭabīʿat ve ḫoş-ḫūy. Türkīde bu ʿibāret istiʿmāl olunur, "ibrīşim teli gibi adamdır" derler. Keẕā fi'l-*Maḫmūdī*.

پروای [pervāy]: Yaʿnī پروا [pervā] ki merḳūm olmuştur. Ekṣer-i erbāb-ı lüġat, cümleden Ḥakīm Ḳaṭrān-ı Urmevī, Ḥakīm Esedī-i Ṭūsī, Muḥammed Hindū Şāh-ı Naḫcivānī ki *Ṣıḥāḥ* ṣāḥibidir, Şems-i Faḫrī ve Üstād Laṭīfī bi'l-ittifāḳ "ferāġat" ve "ṭāḳat" maʿnāsına demişlerdir. Üstād Daḳīḳī, beyt:

1 Kurān-ı Kerīm, Mümin 40/16

ابو سعد آن که از گیتی بدو برگشته شد بدها
مظفر آن که شمشیرش برد از دشمنان پروای

(O, feleğin kötülüklerini tersine çeviren Ebu Saʿd'dır. O, düşmanın dayanma gücünü kılıcıyla kıran Muzaffer'dir.)

Ve mübālāt maʿnāsına da resīde-i naẓardır.

پرواری [pervārī]: Sükūn-ı raʾ-i evvel ü kesr-i ṣānī-i mühmeleteyn ile. Evde beslenmiş olan ḥayvāna derler. Sebeb-i tesmiyesi, پروارە [pervāre] lüġati ẕeylinde ẕikr olundu. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

چرخ مردم خوار اگر روزی دو مردم پرورست
نیست از شفقت مگر پرواریٔ او لاغرست

(İnsan yiyici felek, insanı bir iki gün besler. Bu, şefkatinden değil beslediği canlının zayıf olmasındandır.)

Bu maʿnāyı müʾeyyid, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

اسب لاغر میان به کار آید
روز میدان نه گاو پرواری

(Savaş günü işe yarayan ölçülü attır, besili öküz değil.)

پروازی [pervāzī]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. Bir nesnenin çevresine dikilen veyāḫud **(254b)** bile işlenmiş ve bile dokunmuş ola. ʿAcem ona پروز [pervez] ve Türkīde "pervaz" derler. Ebulmaʿānī, beyt:

ای شها خلعت قبای ترا
گشته پرواز اطلس گردون

(Ey padişah! Felek atlası senin kaftanının kenar süsüdür.)

پر و پای [per u pāy]: Be-maʿnī-i پای و پر [pāy u per]-i merḳūm, yaʿnī tüvānāyī ve ṭāḳat. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو این گون هنرها به جای آورد
دلاور شود پر و پای آورد

(Bu tür hünerleri yerine getirince yiğit olur, güç yetirir.)

پروری [perverī]: Besleyici maʿnāsına. Bunda bu ḥarf-i yā maṣdariyye olur, vaṣfiyye olur, ism-i fāʿil olur ve ism-i mefʿūl olur maḥalline göre. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

ای شرع تو مروج دین پیمبری
زیب از تو یافته روش شرع پروری

(Ey şeriatı nebevi dine revaç bulduran! Dinī kuralları besleyicilik, seninle süslenmiştir.)

Ve پروری [pervārī]-i merḳūm maʿnāsına da olur.

پری [perī]: Maʿrūf. Bir maḫlūḳtur. Müslim ve muvaḥḥid derler. Uçtukları ecilden "kanatlı" tesmiye olunmuştur. Perī, kanatlı demektir. Ve āfitāb maʿnāsına da geldiği muʿteber lüġat kitāblarında maṣṭūrdur istiʿāre ṭarīḳıyla. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

نه بزم باده ای نی شوخ چشم و نی پری رویی
بدین آشفتگی چون بشکفانم چین ابرویی

(Şarap meclisi yok, kaş göz işareti yok, peri yüzlülük/güleryüzlülük yok. Bu kargaşa varken çatık kaşı nasıl düzeltelim!)

پری افسای [perī-efsāy] ve پری سای [perī-sāy]: Teshīr-i ervāḥ için okudukları ʿazāʾim ve efsūn. Üstād Lebībī, beyt:

گهی چو مرد پری سای گونه گونه صور
همی نماید ازین بند آبگینه قباب

(Bazen bu billur kubbelerin hilesi, efsun okuyan adam gibi türlü türlü şekiller gösterir.)

Bu beyitten, "efsūn okuyucu" maʿnāsı fehm olunur.

پژوهندگی [pejūhendegī]: Żamm-ı zāʾ-i Fārsī ile. Tefaḥḥuṣ ve tecessüs eylemek. Ve diḳḳat ile sormak maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

درو کرد باید پژوهندگی
که از ما ندارد شکوهندگی

(O dikkatle araştırılmalı, çünkü bizden çekincesi yok.)

پژوی [pejvey]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme, feṯḥ-i vāv ve yā-yı mevḳūf ile. Be-maʿnī-i merd-i fürū-māye. Yaʿnī aṣlı alçak, mechūlü'n-neseb ve denī-ṭabīʿat olan ādeme derler. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

پس پای [pes-pāy]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Bir nev-cüvān ve sāde-rūy şikār edip ve der-kār olmak maʿnāsınadır.

پشی [peşī]: Kesr-i şīn-i muʿceme ile. Bir nevʿ ḫurde manḳūrdur ki ġāyet ḫurde ve küçük olur. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

نرخ جماع از پشی رسید به دینار
کار فروشنده راست وای خریدار

(Fuhuş fiyatı kuruştan altına çıktı. Satıcının işi iyi, vay müşterinin haline!)

پلانی [pelānī]: Kesr-i nūn ile. Be-maʿnī-i esb-i künde-rev, yaʿnī eşkini az olan at. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پلسگی [pelesgī]: Feṯḥ-i lām, sükūn-ı sīn-i mühmele ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Kızıl boya. Ve dahi Firengistān'da bir şehir adıdır derler. el-ʿUhdetu ʿale'r-rāvī.

پلنگی [pelengī]: Be-maʿnī-i kīne-dār, furṣat gözetici. Sibāʿda kaplan kadar kīnever olmadığından kīneyi ona nisbet ederler. Naṣīrā-yı Hemedānī, beyt:

مپوش ای آسمان رخت دو رنگی
مکن با کوکب چون من پلنگی

(Ey felek/gökyüzü! İkiyüzlülük elbisesini giyme! Benim gibisinin yıldızına kin gütme!)

پلیندی [pelyendī]: Sükūn-ı lām, feṯḥ-i yā-yı taḥtānī, baʿdehu nūn-ı sākine ile. Bir nevʿ ḫarbuzedir, ġāyet leẕīẕ olur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پهلوانی [pehlevānī] ve **پهلوی** [pehlevī]: Kilāhumā bi-sükūni'l-hā ve feṯḥi'l-lām. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, şehirli demektir. Zīrā پهلَو [pehlev], bir şehir adıdır.

Ṣānī, pehlevāna mensūb.

Ṣāliṯ, Fārsī-i bāstānīye derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

اگر پهلوانی ندانی زبان
به تازی تو اروند را دجله خوان

(Eğer Pehlevi dilini bilmiyorsan, Ervend yerine Arapça Dicle de!)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز من گشت دست فصاحت قوی
بپرداختم دفتر پهلوی

(Fesahatin eli benimle güçlendi. Pehlevi kitabı olan Şehnāme'yi tamamladım.)

پهلوسای [pehlū-sāy]: Sükūn-ı hā ve żamm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ile. Hem-mertebe ve hem-nişīn maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پهناوری [pehn-āverī]: Sükūn-ı hā ile. Enlilik maʿnāsınadır ki پهناور [pehn-āver] lafẓ-ı mürekkebdir, enli demektir. ʿArabīdeki عریض [ʿarīż] maʿnāsınadır. Āḫirindeki yā, ḥarf-i maṣdariyyedir. Ḥalīmī, پهنا [pehnā] ile پهناور [pehn-āver]i bir maʿnāya tefsīr eylemiş. Ammā farḳı ẓāhirdir ve bu beyitten dahi fehm olunur. Beyt:

اسب ما را تا میان آید همی
آب جیحون با چنان پهناوری

(Bizim atımız ortaya geldiği sürece ve Ceyhun ırmağı bu genişlikteyken...)

پهی [pehī]: Kesr-i hā ile. Ḥanẓal maʿnāsınadır. Zābül vilāyetinde **(255[a])** ona خربزهٔ تلخ [ḫarbuze-i telḫ] derler. Türkīde

"ebūcehil karpuzu" derler. حنظل [ḥanẓal] ʿArabīsidir. Laṭīf müshildir.

پیاپی [pey-ā-pey]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī vü bā'-i Fārsī ile. Birbiri ardınca maʿnāsınadır. ʿArabīde متعاقب [muteʿāḳib] derler. Ve پی [pey], izdir. İki kelime miyānında olan elif'e elif-i müsāvāt u muḳābele derler, berāberlik ifāde eder. Bunda, birbirinin izi üzerine demek olur.

پیداوسی [peydāvisī]: Sükūn-ı yā ve feṯḥ-i dāl u kesr-i vāv u sīn-i mühmeleteyn ile. Bir nevʿ akçeye derler ki Keyāniyān zamānında rāyic idi. Her biri beş dīnāra geçerdi. Ḥakīm Firdevsī, meṣnevī:

هزار و صد و شست قنطار بود
درم بد کزو پنج دینار بود

که بر پهلوی موبد فارسی
همی نام کردش به پیداوسی

(Bin yüz altmış manda derisi dolu dirhem ve dinar vardı, dirhemlerin her biri beş dinar değerindeydi. İranlı mubetler o dirheme Pehlevi dilinde peydāvisī derlerdi.)

پیرای [peyrāy]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i آرای [ārāy] ve ببر [bi-ber] ṣīġa-i emr olur. Ve dahi be-maʿnī-i ārāyende ve berende ism-i fāʿil olur. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پیغوی [peyġavī]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ve kesr-i vāv ile. "Lisān-ı Türkīde demek olur" diye yazmışlar ammā iştiḳāḳı neden idiğin beyān etmemişler. Naḳl olunan maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

بگفتم که وصلت ستانم به جان
بگفت پیغوی را ندانم زبان

("Can verip kavuşma alayım" deyince "Türkçe bilmem" dedi.)

پیکانی [peykānī]: Laʿlin bir nevʿidir. Ẓāhir budur ki ḳıṭʿası cihetiyle peykāna teşbīhen ola. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

ز تاب چشم تو پیکانهای لعل شود
به چشم خصم تو در لعلهای پیکانی

(Senin gözünün kızgınlığından lal temrenler oluşur, düşmanın gözünde peykānī laller olur.)

پی [pey]: Sekiz maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf. Sinirdir ki ʿArabīde عصب [ʿaṣab] derler.

Ṣānī, pāy maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, beyt:

چو خواهی برتر از عالم نهی پی
بگو ترک جهانی هرچه در وی

(Dünyadan daha yüksek mertebelere ayak basmak istersen, dünyayı ve ona ait her şeyi terk et!)

Ṣāliş, nişān-ı pāy. Türkīde "iz" derler, ādemin olsun ve ḥayvānın olsun. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

دو راهرو که به راهی رود بر یک سمت
عجب نباشد اگر اوفتد پی اندر پی

(Aynı yöndeki yolu yürüyen iki yolcunun birbirinin izine denk gelmesi şaşırtıcı değildir.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i dünbāl. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

سگ اصحاب کهف روزی چند
پی نیکان گرفت و مردم شد

(Ashab-ı Kehf'in köpeği birkaç gün iyileri takip edip insanlık mertebesine ulaştı.)

Ḫāmis, maḳām-ı taʿlīlde īrād ederler. Seyf-i İsferengī, beyt:

چو جان خصم ترا در ازل بدید آورد
بیافرید خدا از پی عذاب آتش

(Ezelde senin düşmanının canı yaratılınca yüce Allah onun hemen ardından cehennem azabını yarattı.)

باب الباء الفارسی المکسوره

[BĀBU'L-BĀ'İ'L-FĀRSİYYİ'L-MEKSŪRE]

مع الالف

[maʿa'l-elif]

پیرا [pīrā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur. Ve ism-i fāʿil dahi istiʿmāl olunur سخن پیرا [suḫan-pīrā], نخل پیرا [naḫl-pīrā] ve emṣālleri gibi. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

ندیده باغبان دهر و نی من بعد هم بیند
ریاض ملک را چون ذوالفقارش نخل پیرایی

(Dünya bahçıvanı, dünya bahçesinde onun zülfikarı gibi fidan süsleyiciyi ne gördü ne de görecektir.)

پیرِ ماستبا [pīr-i māstebā]: Yaʿnī çakır at. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پیشپا [pīş-pā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü şīn-i muʿceme ve feṭḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Ṣadr-ı ḫāneye döşenen maḳʿad ve ferrāş. Muʿteber ve ẕī-ḳıymet eṣvāb-ı ḫānedir.

پیشوا [pīşvā]: Sükūn-ı yā vü şīn-i muʿceme ile. Muḳtedā, eʾimme, **(255ᵇ)** ḫuṭabā, reʾīsü'l-ḳavm ve aḳvāl u efʿāl u kelāmına ittibāʿ olunur kimesnelere derler.

Ebulmaʿānī, beyt:

قول و فعلش را موافق بوده در شرع خدا
مقتدای مؤمنین و پیشوای مسلمین

(Onun sözü ve davranışı Allah'ın koyduğu kurallara uygundur. Müminlerin imamıdır, müslümanların öncüsüdür.)

Bu maʿnāda برای [berāy] maʿnāsına da gelir, farḳları daḳīḳtir. Ḥᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

از پی تفریح طبع و زیور حسن طرب
خوش بود ترکیب زرین جام با لعل مذاب

(İçi ferahlatmak ve eğlenceyi süslemek için erimiş lal/şarap ile altın kadehi bir araya getirmek iyidir.)

Sādis, be-maʿnī-i kerret ve mertebe. Seyf-i İsferengī, beyt:

بگذار این سخن که به راز طاق او عقول
در پای اوفتند زمانی هزار پی

(Sırrını anlamak için akılların bir anda bin kez tepesinden düşüp yere çakıldığı sözü bırak!)

Sābiʿ, nişān ve izleyip nişān bulmak maʿnāsına. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

بگوید جملگی با جان و با دل
اگر تو پی بری این راز مشکل

(Bu çözülmesi zor sırrın peşine düşersen, sana can u gönülden her şeyi söyler.)

Şāmin, tāb ve ṭāḳat. Ḥakīm Firdevsī, meṣnevī:

ز هندو و ز فغفور و خاقان چین
ز روم و ز هر کشوری همچنین

بیاورد هرکس به او باژ و ساو
نه پی بود با او کسی را نه تاو

(Hintlisi, fağfuru, hakanı; Anadolu ve benzeri ülkelerden herkes ona vergi ve haraç getirdi. Kimsenin ona karşı koyacak gücü yoktu.)

پی اندر پی [pey-ender-pey]: Birbiri ardınca, her ne olursa. Murād, muttaṣıl demektir. Mīr Naẓmī, beyt:

پی اندر پی کشیدم جام هجرش
به بزم غم چشیدم زهر مهرش

(Onun ayrılık kadehini peş peşe çektim. Onun aşkının zehrini gam meclisinde tattım.)

پیلپا [pīl-pā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü lām ve feṭḥ-i bā'-i Fārsī ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bir nevʿ büyük ḳadeḥtir, meclis āḫirinde onunla tolu içerler.

Ṣānī, nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de Zengiyāna maḫṣūṣ bir nevʿ silāḥtır. Şeyḫ Niẓāmī, bu iki maʿnāya tertīb üzre, beyt:

چو در پیلپای قدح می کنم
به یک پیلپا پیل را پی کنم

(Fil ayağı kadehi çekince bir mızrakla fil kovalarım.)

Ṣāliṣ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir maraż adıdır. İnsānın ayağında verem ẓāhir olur. ʿArabīde داء الفيل [dā'u'l-fīl] derler.

پیل بالا [pīl-bālā]: ای بلند و توده که به پیل ماند او بسیار[1]. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پیلوا [pīlvā]: Sükūn-ı yā vü lām ile. Be-maʿnī-i dārū-fürūş. ʿArabīde عشاب [ʿaşşāb] derler şīn-i müşeddede ile. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پینووا [pīnū-vā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, żamm-ı nūn u vāv-ı maʿrūf-ı evvel ve feṭḥ-i vāv-ı ṣānī ile. Tarhana aşı maʿnāsına. Lafẓ-ı mürekkebdir. پینو [pīnū] ki tarhanadır, وا [vā] aş maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

1 Yani fil gibi yüksek ve cüsseli.

مع التاء المثناة

[maʿa't-tā'i'l-muṯennāt]

پست [pist]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Kavrulmuş una derler ʿumūmen ve arpa ununa derler ḫuṣūṣan. Ḥakīm Enverī, beyt:

داغ داری به سرین بر نتوانی شد حر
پست داری به دهان در نتوانی زد وای

(Arkanda mühür var, özgür olamazsın! Ağzında arpa unu var, vay diyemezsin!)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

منم رو از جهان در گوشه کرده
کفی پست جوین را توشه کرده

(Bir avuç kavrulmuş arpayı azık edinip dünyadan yüz çeviren benim!)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

اشک چشمم در دهان افتد که افطار از آنک
جز به آب گرم پستی نگذرد در نای من

(İftar olunca ağzıma gözyaşı düşüyor. Boğazımdan sıcak su/gözyaşı dışında bir şey geçmiyor.)

پلست [pilist]: Kesr-i lām ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i بدست [bidist], yaʿnī karış ki ʿArabīde شبر [şibr] derler kesr-i şīn ile. Ebulmaʿānī, der-hezl, beyt:

بود آن جوان نازک دنبه سفید و فربه
باید که کیر باشد او را پلست و نیمی

(O nazik genç, beyaz ve dolgun bir kūna sahip. Ona bir buçuk karışlık kīr gerekir.)

پیست [pīst]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü sīn-i mühmele ile. Mecẕūm, abraṣ ve behaḳlı demektir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پیشادست [pīşādest]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, feṭḥ-i şīn-i muʿceme vü dāl-ı mühmele,

baʿdehu sīn-i sākine ile. Naḳd maʿnāsına dirhem, dīnār ve ġayrı olsun. Üstād Lebībī, beyt:

ستد و داد جز به پیشادست
داوری باشد و زیان و شکست

(Veresiye alışveriş kavga, zarar ve kırgınlık sebebidir.)

پیشدست [pīş-dest]: *Kitāb-ı Maḥmūdī*'de ṣadr-nişīn, ḳavī ve tüvānā maʿnāsına. *Şerefnāme*'de sābıḳ ve ḳavī maʿnāsınadır.

پیهکست [pīhkist]: Sükūn-ı yā vü hā vü sīn ve kesr-i kāf ile. Kargadüveleği dedikleri dārūdur. Keẕā fi'l-*Ḥalīmī*.

مع الجیم
[maʿa'l-cīm]

پچپچ [picpic]: Sükūn-ı cīm ve kesr-i bā'-i Fārsiyyeyn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, maḫfī söyleşmek, fısıltı maʿnāsına.

Ṣānī, çoban keçiyi nevāḫt edip yanına çağırdığı ṣavta derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

نشود دل ز حرف قرآن به
نشود بز به پچپچی فربه

(Gönül, Kuran okumayla iyileşmez. Keçi, çoban sesiyle semizlemez.)

پشنج [pişinc]: Kesr-i şīn ve sükūn-ı nūn ile. Tedārük-i sefer ve mühimmāt-ı ṭarīḳ maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

به رفتن جانب دلداده کرده
پشنج ره همه آماده کرده

(Sevdiğine gitmek için hareketlendi. Yol hazırlıklarını hep tamamladı.)

پیچاپیچ [pīç-ā-pīç]: İki nesne birbirine dolaşmak. Meṣelā iki ādem pençe tutsalar پیچاپیچ بوند [pīç-ā-pīç buvend] derler. Ve müy-ı zülf ü gīsū dolaşmak. Ve her ne ki ziyāde pīçīde ola. Çağatayda "tolġanmaḳ" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *Ferhādnāme*'de dört ḳaṣr bināsı için taş çeken gerdüneler vaṣfında der, beyt:

Şafaḳ birle felaḳdın tolġamay baş
Taşıp iş başıġa aḳ u ḳızıl taş

(Şafak ile akşamda baş dolamadan/gece gündüz demeden, iş başına beyaz ve kırmızı taş taşırlardı.)

پیچ [pīç]: پیچیدن [pīçīden] lafẓından ṣīġa-i emrdir. Ve burgaç maʿnāsına da gelir. Şāʿir, beyt:

ای بسا کز آتش سودای آن مشگین رسن
دود پیچاپیچ دل زین آبگون چنبر گذشت

(Nicesinin gönlündeki kıvrım kıvrım ah dumanı, o misk saçlının sevdası ateşi yüzünden bu lacivert çemberi/gökyüzünü aşıp geçti.)

پیچیچ [pīçīç]: Sükūn-ı yāʾeyn-i taḥtāniyyeyn ve kesr-i cīm-i Fārsī ile. İşkence, derd ve miḥnet **(256ᵃ)** maʿnāsına. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

پیروج [pīrvec]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, rāʾ-i mevḳūf ve feṯḥ-i vāv ile. Meʾkūlü'l-laḥm bir kuş adıdır. Perengāl çengelistānında ve Maġrib-zemīnde olur, ol ṭaraflardan getirirler. پیلمرغ [pīl-murġ] dahi derler. Burnunun yaʿnī minḳārının üzerinde bir parça deri fīl ḫortumu gibi aşağı sarkmıştır. Ve başında ve boynunda tüyü yoktur, ammā her zamān başı ve boynu bir türlü renge girer. Ekṣer surḫ, sepīd ve benefşī olur. Ve kuyruğu üzerinde birkaç tüyü vardır ġāyette dürüşt ve ḫaşīn. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

مع الخا

[maʿa'l-ḫā]

پیخ [pīḫ]: Be-vezn-i شیخ [şīḫ]. Gözde ẓāhir olan çirk ki "çapak" ve ʿArabīde رمص [ramaṣ] derler. Mīr ʿUmāre, beyt:

همواره پُر از پیخست آن چشم فژاکن
گویی که دو بوم آنجا دو خانه گرفتست

(O çirkin göz, sürekli çapakla doludur. Sanki orada iki baykuş iki yuva yapmıştır.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

ز بسکه خون رود از چشم خصم شاه شود
همیشه بر مژه اش خشک خون به صورت پیخ

(Padişahın düşmanının gözünden o kadar çok kan aktı ki artık onun kirpiklerinde çapak görünümlü kurumuş kan var.)

پیخاک [pīḫāk] ve فژاکن [fejākin] dahi derler.

پیروزهٔ چرخ [pīrūze-i çarḫ]: Felek-i şeşüm ve aḫter-i Müşterī. Keẕā fī'l-*Maḥmūdī*.

مع الدال المهمله

[maʿa'd-dāli'l-muhmele]

پرد [pired]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i گردد [gerded]. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پرند [pirind]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Kılıç cevheri maʿnāsına ki فرند [firind] dahi derler ki muʿarrebidir.

پسند [pisend]: Fetḥ-i sīn-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. پسندیدن [pisendīden] lafẓından ism-i maṣdardır, ḳabūl ve istiḥsān maʿnāsına. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

دیده نظر با کدام عضو تو بازد
هر سر مو بر تنت نظاره پسندست

(Göz senin nerene baksın! Senin bedenindeki her kıl ucu, bakış kabul ediyor.)

Ve gāhī ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur خودپسند [ḫod-pisend] ve شاه پسند [şāh-pisend] gibi. Mīr Müncīk, beyt:

قند جدا کن ازو دور شو از زهروند
هرچه به آخر بهست بهر تو او را پسند

(Şekeri ondan ayır, onu zehirden uzaklaştır! Herkesin iyi bulduğunu sen de kabullen!)

Ve gāhī ism-i fāʿil olur. Meẕelā bir kelimeye mużāf olundukta mużāfun ileyhi vaṣf eder. Nitekim Ṭālib'in bu beytinden fehm olunur, beyt:

ما حذر از برق چشم زخم نداریم
خرمن ما را تمام دانه پسندست

(Biz nazar değmesi şimşeğinden korkmuyoruz. Bizim harmanımız her zaman tane kabul eder.)

پشکلید [pişkilīd]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü lām u yā ve kesr-i kāf ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te رخنه با ناخن کردن [raḫne bā-naḫun kerden], yaʿnī tırnakla yara eylemek ve tırnakla nişānlamak maʿnāsına mervīdir.

پکند [pikend]: Fetḥ-i kāf ve sükūn-ı nūn ile. Ḫīvaḳ lisānı üzre "nān" demektir. Ve خیوک [ḫīvek], kesr-i ḫā, sükūn-ı yā ve fetḥ-i vāv ile Ḫʷārezm ülkesinin bir ismidir. Bu maʿnāya, Ḥakīm Enverī, beyt:

محنت سوب و پکند او که از بیخم بکند
طبع موزونم همی ز اندیشه نا موزون کند

(Onun beni temelden sarsan su ve ekmek sıkıntısı, sürekli düşünmek yüzünden ölçülü yaradılışımın düzenini bozuyor.)

پند [pind]: Sükūn-ı nūn ile. Be-vezn-i هند [hind]. Be-maʿnī-i nişestgāh-ı merdüm, yaʿnī oturak yeri. ʿArabīde مقعد [maḳʿad] ve است [ist] derler kesr-i elif'le. Seyf-i İsferengī, beyt:

پند و نرهٔ حامدی آن کشته مفاجا
بر کیر نجوم آژخ و بر خایهٔ طب فنج

(Hāmidī'nin, o ölesicenin, kīri ve kūnu, nücūmun kīrindeki sivilce, tıbbın hāyesindeki fıtıktır.)

پیچند [pīçend]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ve fetḥ-i cīm-i Fārsī ile. Baş bağı. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*. Ve bir nevʿ sarmaşıktır, her ağaca ki dolaşa, lābüd kurutur. Ona فرغند [ferġand] ve غساک [ġasāk] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ve ṭurre-i gīsū vü zülf maʿnāsına da gelir. Keẕā fi'l-*Mü'eyyid*.

پید [pīd]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İç yağıdır.

پیراد [pīrād]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i پیرادسال [pīrād-sāl], yaʿnī geçen seneden evvelki sene. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پیراکند [pīrākend]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ve feṭḥ-i rā vü kāf ile. Mütefarrıḳ, perīşān ve perākende maʿnāsına. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

دلم ز گردش ایام ریش بود و فلک
نمک نگر که چگونه بر آن به پیراکند

(Gönlüm zamanın dönüşünden yaralıydı. Bak, felek o yaranın üstüne nasıl da tuz serpiyor!)

پیرزاد [pīr-zād]: Sükūn-ı rā ve feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Taʿẓīmen peder-i buzurgvār demek maʿnāsına. Murād, iḫtiyār taʿbīridir.

پیرزد [pīrzed]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Dāne-i çāder. وهو من الادوية وهو القنه[1] **(256[b])**

پیروزد [pīrūzed]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i پیرزد [pīrzed]-i merḳum.

پیرهند [pīrehend]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ve feṭḥ-i rāʾ-i mühmele vü hā ile. Be-maʿnī-i pīrehen, yaʿnī gömlek. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

من ترا پیرهندم و زیباست
کهن من کلیجه ماندهٔ من

(Ben sana gömleğim. Benim eskim ve yamalım güzel olur.)

پیشانی بند [pīşānī-bend]: İstifān dedikleri muraṣṣaʿ ve mücevher. Ve baʿżısını inci ile ederler; zenān, alınlarına bağlarlar. Baʿżı nüsḫada bir nevʿ tācdır. Ve alına bağlanan her ne olursa onlara da denilir, ʿiṣābe maʿnāsına.

پیشخورد [pīş-ḫord]: Ṭaʿām-ı mā-ḥażar. *Şerefnāme*'de, kuşluk vaḳtinde olan ṭaʿām ki چاشت [çāşt] dahi derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

دست رادش کرده از اطلاق رزق
ممتلی مر آز را از پیشخورد

(Onun cömert eli rızık dağıta dağıta hırsı yemeğe doyurdu.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de be-maʿnī-i nemekçeş, yaʿnī çāşnī-gīr. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

جهان پیشخورد جوانیت باد
فزون از همه زندگانیت باد

(Dünya senin gençliğinin çeşnicibaşı olsun! Yaşamın herkesten çok olsun!)

Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de "silm ile satılmış maʿnāsına" masṭūrdur. Mebīʿi teslīm etmezden evvel bahāsını ekl eylemekle terkībden bu maʿnāyı çıkarır. ʿArabīde bu beyʿe hem سلم [silm] ve hem تقدمه [taḳdime] derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

چو امید دادی نباشم به درد
که امید نیکو بِه از پیشخورد

(Umut verdiğin için dertlenmem. Çünkü iyilik umudu, peşinattan iyidir.)

Ḫāʾ-i meftūḥa ve vāv-ı maʿdūle ile پیشخورد [pīş-ḫˇord] olmak vardır.

پیشداد [pīş-dād]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i dāl-ı mühmele ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, ʿAcem pādişāhlarından bir ṭāʾifeden ṭabaḳa-i ūlá nāmıdır ki pādişāhları Keyūmerş, Ṭahmūreş, Siyāmek, Hūşeng, Cemşīd, Ḍaḥḥāk, Ferīdūn, Menūçehr, Efrāsiyāb-ı Türk, Yezd bin Ṭahmāsb bin Menūçehr, Gerşāsb, Keyḫüsrev ve Keyḳubād'dır. Ammā aṣlında "pīş-dād" laḳabı Hūşeng bin Siyāmek'e konulmuştur. Ġāyet ʿāḳil ve ʿādil pādişāh idi. Her kimin bir dādı olsa biẕẕāt kendi önüne varıp dād ederdi. Ol münāsebetle kendine "pīş-dād", ensāb ve aʿḳābı olan pādişāhlara "pīş-dādiyān" dediler.

1 İlaçlardandır, kasnı otu sakızıdır.

Maʿnā-yı şānī, kārger yaʿnī işçilere ʿamellerinden evvel verilen akçeye derler. ʿArabīde تقديمه [takḍime] derler. Üstād ʿAscedī, der-medḥ-i Sulṭān Maḥmūd, beyt:

ز بس حرص بخشش نکرده سؤال
به سائل دهد جود او پیشداد

(Bahşiş isteyene hiç soru sormaz, öyle ki onun cömertliği dilenci için peşinattır.)

Şāliş, maʿnā-yı evvelin keşret-i istiʿmāli ve mürūr-ı eyyām ile "pādişāh" maʿnāsına olmuş. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ز کاوس و کیخسرو و کیقباد
تویی پیشداد ای شه پیشداد

(Ey önde gelen padişah! Sen Kāvūs, Keyhüsrev ve Keykubād'dan daha büyüksün!)

پیش مزد [pīş-muzd]: Żamm-ı mīm ve sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ile. Ecīr. Ve kārger ve ehl-i ṣanʿata ʿamelinden evvel verilen ücret maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

به وعد وصالش کجا شد بلی
بده پیش مزدش اگر عاقلی

(Tamam kavuşma vaadi var, eğer samimiysen o kavuşma vaadi için peşinat ver!)

پیشند [pīşend]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ve feṭḥ-i şīn-i muʿceme ile. Ḫurmā līfi ki resen bükerler ve çuvāl işlerler. کپاک [kepāk] ve کپال [kepāl] dahi derler. Keẓā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Mīr Naẓmī, beyt:

ورع در فعل آوردن بکوشند
اگر اطلس اگر پیشند پوشند

(İster ipekli ister çuval giymiş olsunlar, Allah korkusunu eyleme geçirmek için çabalarlar.)

پیکند [pīkend]: Sükūn-ı yā vü nūn ve feṭḥ-i kāf ile. Tūrān-zemīn'de bir mekān ismidir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز دریای پیکند تا مرز تور
از آن بخش گیتی ز نزدیک و دور

(Pīkend denizinden Tūr sınırına dek olan kısımdaki uzak yakın bütün yerleri...)

پیل امرود [pīl-emrūd]: Bir nevʿ emrūdun adıdır. Keẓā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Pīl ile tesmiye olunmaktan murād ġālibā irili-ğin beyāndır yāḫud sapı fīl ḫorṭumuna benzemek ola.

مع الراء المهمله

[maʿa'r-rā'i'l-muhmele]

پدراندر [pider-ender] ve **پدندر** [pidender]: Kilāhumā bi-fethi'd-dālāt ve sükūni'r-rā'āti'l-mühmelāt ve nūneyn ile. Üvey baba maʿnāsınadır ki üvey anaya مادندر [mādender] ve üvey oğula پسراندر [puser-ender] ve پسندر [pusender] derler. Üstād Lebībī, beyt:

از پدر چون از پدندر دشمنی بیند همی
مادر از کینه برد مانند مادندر شود

(Babadan sürekli üvey baba gibi düşmanlık görür. Annesi desen kinlenir, üvey ana gibi olur.)

(257ᵃ) Ḥāl bu ki baʿżı nüsḫalarda bā'-i meftūḥada غضنفر [ġażanfer] vezni üzre (پدندر pedender), Şems-i Faḫrī ve bir iki nüsḫada bā'-i muvaḥḥade ile بدندر [bedender] naḳl eylemişler. Ammā *Mecmaʿu'l-Fürs* ki Sürūrī-i Kāşī bin beş tārīḫinde te'līf eylemiş, cümleden mu'aḫḫar olmakla rāḳımu'l-ḥurūf Şuʿūrī-i nā-tüvān ona tābiʿ olmayı evlá görüp meksūrede taḥrīr eyledi.

پستر [pister]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve fetḥ-i tā'-i müşennāt ile. Döşek ve ona miṣāl döşeme ki ʿArabīde فراش [firāş] iʿtibār olunan eşyāya derler. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

بیمار اشتیاق ترا ز آتش فراق
اجزای آب گشته ز پستر فرو چکد

(Senin aşkının hastası olup ayrılık ateşi çeken āşığın erimiş parçaları yataktan aşağı damlamaktadır.)

پشنجیر [pişincīr]: Kesr-i şīn-i muʿceme vü cīm ve sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ile. Yay yaptıkları ağaca derler.

پندار [pindār]: Sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i ẓan, yaʿnī sanmak. İsm-i maṣdardır. Ve zuʿm maʿnāsına da gelir. Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

فلک خندد به روی سفلگان را
که پندارند ایشان دولتست این

نداند جهلشان این حال مشکل
که پندار اهل دل را ویل و نفرین

(Felek alçakların yüzüne güler, onlar da bunu iyi talih sanarlar. Cehaletlerini bilmezler. Bu zor durumu gönül ehline sövgü ve hayıf say!)

Ve پنداشتن [pindāşten] lafẓından ṣīġa-i emrdir.

پنکار [pinkār]: Sükūn-ı nūn ve fetḥ-i kāf ile. ʿUcb ve kibr maʿnāsına. Hem fiʿl ve hem ism-i fāʿil olur ḫod-bīn ve ṣāḥib-i zuʿm u pindār maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

نباشد هرگزش با خلق خوشحال
هر آن کس کو بود پنکار و بد افعال

(Kendini beğenmiş ve kötü davranışlı kimse asla halkla iyi geçinmez.)

پیرانه سر [pīrāne-ser]: Kocavārī ve iḫtiyārlık ḥālinde demek. Mevlānā Ümīdī, beyt:

پیرانه سر که قد امیدی دو تا شده
از چارخایگی دو سه جا کتخدا شده

(Yaşlanınca boyu iki büklüm olan Ümīdī, çok eşlilik yüzünden iki üç yerde kāhya oldu.)

Birkaç ʿavratı olana چارخایه [çār-ḫāye] derler. Çağatayda kocaya "ḳarı" ve pīrāne-ser maʿnāsına "ḳarıġan çaġda" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Ḳarıġan çaġda bir mehveş yigit şeydāsı bolmışmin
Ki ʿaşḳıda ḳarı birle yigit rüsvāsı bolmışmin

(Yaşlılıkta ay yüzlü bir gencin sevdasına düşmüşüm. Onun aşkında genç yaşlı herkese rezil olmuşum.)

پیر [pīr]: Maʿrūf. Müsin ve ġāyet iḫtiyār. Ve mürşid-i ṭarīḳ maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

دوش از مسجد سوی میخانه آمد پیر ما
چیست یاران طریقت بعد ازین تدبیر ما

(Ey yol dostları! Dün gece pirimiz mescitten çıkıp meyhaneye gitti. Bundan sonra tedbirimiz ne olacak?!)

Ve feṯḥ-i yā ile (پِیَر piyer), be-vezn-i سیر [siyer], *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i peder masṭūrdur. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, ḳıṭʿa:

ای خشک درختی که درین باغ نرستست
وی خورد عزیزی که درین ظل شجر نیست

بگذر ز جز عشق که گر دُر یتیمی
مانندهٔ این عشق ترا مار و پیر نیست

(Ey bu bahçede yetişmemiş kuru ağaç! Ve ey bu ağacın gölgesinde bulunmayan zavallı aziz! Eşsiz bir inci olacaksan aşk dışında her şeyden vazgeç! Sana bu aşk gibi ana ve baba olmaz!)

مار [mār], māder demektir.

پیزر [pīzer]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Elinde baʿżı nesne gezdirip satıcıya derler.

پیشپار [pīşpār]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, vācibü't-taʿẓīm mihmān önüne konulan sükkerī ḥulviyyāt ve mürebbeyāt maḳūlesi nesneler.

Ṣānī, doğururken evlādın ölü getiren ʿavrata derler. *Müşkilāt*'ta [1] مرأة التی تقتل الولد عند الولادة masṭūrdur. Ebulmaʿānī, beyt:

اگر دولت شود یک چند روزی عمر کوته شد
کُشد فرزند خود را وقت زادن مادر دنیا

(Birkaç gün muradını sürsen bile ömür kısalır. Dünya anası doğum sırasında kendi oğlunu öldürür.)

پیشتر [pīşter]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müsennāt ile. İlerirek maʿnāsına ki پیش [pīş] ileri ve تر [ter] edāt-ı tafḍīldir.

پیشخور [pīş-ḫor]: پیشخورد [pīş-ḫord]-ı merḳūmdan muḫaffeftir. Ṭaʿām-ı çāşt maʿnāsına.

پیشکار [pīşkār]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i şāgird. Üstād Rūdekī, beyt:

نه ماه سمایی نه مهر فلک
که اینت غلامست و آن پیشکار

(Ne gökteki ay ne de güneşsin! Çünkü birisi kölen, birisi de öğrencindir.)

Ṣānī, emīn-i şehr, maṣlaḥat-güẕār-ı memleket ve keṯḫudā-yı maḥalle maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, meṣnevī:

بدو گفت هرگز تو در حال من
ازین پس نباشی نگر حال من

چنین داد پاسخ ورا پیشکار
که ایدون گمانم من ای شهریار

که از تخت نیابی تو هرگز به بهر **(257ᵇ)**
به من چون دهی کدخدایئ شهر

("Sürekli benimle ilgilenirdin, bundan sonra beni korumana gerek yok!" deyince huzurundaki adam ona şu cevabı verdi: "Ey padişah! Burada bazı kuşkularım var! Tahttan nasibin kesildiğine göre bana şehrin kethüdalığını nasıl verebilirsin?".)

Ṣāliṣ, ḫidmetkār maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

1 Doğum sırasında çocuğu ölen kadın.

دوستکاران دوستکامند و حریفان با ادب
پیشکاران نیکنام و صف نشینان نیکخواه

(Āşıklar sevgilinin muradınca davranıyor, şarap içenler edebince içiyor. İyi adlı hizmetçiler var ve mecliste saf tutanlar da gönül ehli.)

Rābiʿ, muʿāvin ve hem-dem.

Ḫāmis, be-maʿnī-i kār-güẕār. Ḥakīm Enverī, beyt:

به حل و عقد جهان را زمانه ایست دگر
که پیشکار قضا و مدبر قدرست

(Dünyanın işleri için bir başka zamane var. Onun elçisi kazā ve danışmanı da kaderdir.)

پیشه گر [pīşeger] ve پیشه ور [pīşever]: Kilāhumā bi-sükūni'l-yā'i't-taḥtānī ve fetḥi'ş-şīni'l-muʿceme. Be-maʿnī-i ehl-i ṣanʿat ve üstād-ı kār. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

پیشیار [pīşyār]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī-i evvel ü şīn-i muʿceme ve fetḥ-i yā-yı ṣānī ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ücretsiz iş işletmek maʿnāsına ki bā'-i muvaḥḥadede meẕkūr olan بیشکار [bīş-kār] maʿnālarınadır. Ol maʿnā-yı merḳūma, Üstād Rūdekī, beyt:

بخت دولت چو پیشکار تواند
نصرت و فتح پیشیار تو باد

(Baht ve talih senin yardımcın oldukları gibi zafer ve fetih de senin ücretsiz işçilerin olsun!)

Ṣānī, be-maʿnī-i ḳārūre-i bīmār. Ḥakīm Senāyī, ḳıṭʿa:

کی توان رفتن به راه حق ز راه دلق و حلق
درد باید دلق سوز و حلق دوز و حق گذار

نه آنچنان دردی که با جانان نگوید دردمند
بل از آن دردی که با ترسا بگوید پیش یار

(Hırka ve boğaz yolundan Hak yoluna gitmek nasıl mümkündür? Hırka yakıcı, boğaz dikici/kapatıcı ve hakkı gözetici bir dert lazımdır. Bu dert, dertli āşığın sevgiliye söyleyemediği derde benzemez, bilakis onun huzurunda korka korka söylediği bir derttir.)

Ḥakīm Enverī, beyt:

از نهیب تو شیر گردون را
آب نا خورده پیشیار گرفت

(Senin korkun yüzünden, Aslan burcunun su içmeden çişi geldi.)

Ṣāliş, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i çemīn ki شاش [şāş] dahi derler. ʿArabīde بول [bevl] dedikleridir. Üstād Lebībī, beyt:

بر روی پزشک زن میندیش
چون بود درست به پیشیارت

(Esaslı bir şekilde çişin gelince doktorun yüzüne işe, hiç düşünme!)

Şems-i Faḫrī "ḳārūre" maʿnāsına ẕikr etmiş ki eṭibbā teşḫīṣ-i ʿillet için ʿalīlin bevlini aldıkları şīşedir. Beyt:

دشمنت در چنگ مرگست و حسود
بودنش پیش حکیمان پیشیار

(Düşmanın ölümün pençesinde, seni kıskananlar ise doktorların önünde çiş nümunesi veriyor.)

پیکارگر [pīkārger]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü rā'-i mühmele ve fetḥ-i kāf-ı ʿArabī-i evvel ü kāf-ı Fārsī-i ṣānī ile. Naḳḳāş maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

آنچنان بد شکل و بد اندام بود و بد لقا
رسم صورت کردنش عاجز شود پیکارگر

(O kadar kötü görünüşlü, endamı bozuk ve suratsız ki ressam onun resmini çizmede çaresiz kalır.)

پیلور [pīlever]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i lām u vāv ile. پیله [pīle] çerçi āletidir ki پیلور [pīlever] çerçi demek. Terkīb olunduktа żamīr ḥaẕf olunmuştur. Şeyḫ Saʿdī, ḳıṭʿa:

زبان در دهان ای خردمند چیست
کلید درِ گنج صاحب هنر

چو در بسته باشد چه داند کسی
که جوهرفروشست یا پیلور

(Ey akıllı kimse! Ağızda dil niçin vardır bilir misin? Hünerlinin hazine kapısını açmak içindir. Kapı kapalı olunca onun kuyumcu mu yahut çerçi mi olduğunu kimse bilmez.)

مع الزاء المعجمه

[maʿa'z-zā'i'l-muʿceme]

پغاز [piġāz]: Fetḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Bir ağaç çividir ki neccār, neşşār ve kessār ağaç biçer ve yararken araya sokarlar. Ve dahi kefşgerler ḳāleb arasına üstüvār ettikleri çivi ki پهانه [pehāne], خانه [ḫāne] ve پانه [pāne] dahi derler. Üstād, beyt:

ژاژ می خایم و چون ژاژم خشک
خارها دارم چون نوک پغاز

(Kuru ve boş çiğnerim/söylerim ve dikenli ot gibi kuruyum. Çivi ucu gibi dikenlerim var.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

عدوشکاری کز دست و ساعد خصمش
کند به تیشهٔ نجار حادثات پغاز

(Öyle bir düşman avcısıdır ki hadiseler marangozu onun düşmanının bileği ve elinden keserine çivi yapar.)

Baʿżı ferheng aṣḥābı bā'-i muvaḥḥade vü fā vü rā'-i mühmele ile بغار [bifār] rivāyet eylemişler ammā iṣābet eylememişler.

پیاز [piyāz]: Fetḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Soğana derler ʿumūmen, gerek yensin gerek yenmesin ve ṭaʿāma konulan soğana derler ḫuṣūṣan. ʿArabīde بصل [baṣal] derler. Miṣāl-i evvel, Mīr Naẓmī, beyt:

گر نباشد زیستن با برگ و ساز
همچو سنبل می توان با یک پیاز

(Dilediğince yaşamak mümkün değilse, sümbül gibi tek soğanla kanaat etmek gerek.)

پیرِ کله پز [pīr-i kelle-pez]: Paçacı ve aşçı demişler. Fehm olunan, kelle pişirici bir meşhūr ādem olmaktır.

پیروز [pīrūz]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. Nīk-baḫt, muẓaffer ve ṭāliʿ-i mesʿūd ki فیروز [fīrūz] dahi derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

چو پیروز شد دزد تیره روان
چه غم دارد از گریهٔ کاروان

(Gece yürüyücü hırsız muradına erince kervandakilerin gözyaşına üzülür mü!)

پیش نماز [pīş-namāz]: Yaʿnī imām-ı ṣalāt ve ḫaṭīb demektir.

پینه دوز [pīne-dūz]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, feṭḥ-i nūn ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Eskici ve eski dikici ki پینه [pīne] eskiye derler. دوز [dūz] دوختن [dūḫten] lafẓından **(258[a])** ism-i fāʿildir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, musammaṭ:

آن پسر پینه دوز شب همه شب تا به روز
بانگ زند چون خروس "اسکی پابوچ کیمده وار"

(O eski ayakkabı diken çocuk, her gece sabaha dek horoz gibi "Eski pabuç kimde var?" diye bağırır.)

پیواز [pīvāz]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i vāv ile. Murġ-ı ʿĪsá dedikleri kuştur ki Türkīde dahi "ʿĪsá kuşu" derler. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te خرپیواز [ḫarpīvāz] merḳūmdur.

پیهسوز [pīh-sūz]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, hāʾ-i mevḳūf ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. Yağ yakıcı demek olur. Maʿnā-yı terkīb böyledir, lākin rivāyet olunan maʿnā mum konulan bīsūs, çerāġdān ve şemʿdān demektir.

مع السين المهمله

[maʿa's-sīni'l-muhmele]

پیرجیس [pīrcīs]: Sükūn-ı yāʾeyn-i taḥtāniyyeyn ve kesr-i cīm ile. Nām-ı Zuḥal. Ve nām-ı İblīs ʿaleyhi'l-laʿne. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پیس [pīs]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Baraṣ ʿilleti ki insānın ve ḥayvānın ẓāhir-i cildinde vāḳiʿ olur bir lekedir. Beyāż olur ve siyāh olur. ʿArabīde beyāżına برص [baraṣ] ve siyāhına بهق [behaḳ] derler. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de ḫurmā-yı ebūcehil ki kabuğu līf gibi olur, ondan resen ederler. Miṣāl-i maʿnī-i evvel, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

چه قدر آورد بنده نزد رئیس
که زیر قبا دارد اندام پیس

(Giysisinin altında pis bir bedeni olan kölenin, efendisi nezdinde ne itibarı olur!)

پیش رس [pīş-res]: Evvel erişici meyve ki murād ṭurfanda meyvedir. Mevlānā Hātifī, beyt:

به میدان رسید از هزارش یکی
بود باغ را پیش رس اندکی

(Bininden biri meydana erişti. Bahçenin turfanda meyvesi az olur.)

پیلس [pīles]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i lām ile. Fīl kemiği ki عاج [ʿāc] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

اگر بر تخت پیلس را نشینی
شود جا عاقبت زیر زمینی

(Fildişi tahta otursan bile sonunda yer altını boylarsın.)

پیوس [piyūs]: Żamm-ı yā-yı taḥtānī vü vāv-ı maʿrūf ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ṭamaʿ maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

بپیوسی از جهان دانی که چون آید مرا
همچنان کز پارگین کردن امید کوثری

(Dünyadan iyilik ummak bana nasıl gelir bilir misin? Pis su birikintisinden kevser ummak gibidir.)

Ṣānī, be-maʿnī-i intiẓār. İbn Yemīn, ḳıṭʿa:

با عقل کاردیده به خلوت شکایتی
می کردم از نکایت گردون پر فسوس

گفتم ز جور اوست که اصحاب فضل را
عمر عزیز می رود اندر سر پیوس

(Güngörmüş akla hileyle dolu feleğin kırıp dökmesinden gizli gizli şikâyet ediyordum. Ona "Erdem sahiplerinin kıymetli ömrü beklenti içinde geçirmesi onun kötülüklerinden biridir" dedim.)

مع الشين المعجمه

[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

پژولش [pijūliş]: Żamm-ı zā'-i Fārsī vü vāv-ı mechūl iledir. Be-maʿnī-i درهم شدن [derhem şuden] ve پریشان گردیدن [perīşān gerdīden]. *Kezā fī-Ferheng-i Cihāngīrī*.

پیاموزش [piyāmūziş]: Bir nevʿ beyāż soğan gibi köktür. Beyābānda biter. ʿArabīde بصل الفار [baṣalu'l-fār] derler. Nāfiʿ devādır.

پیچش [pīçiş]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm ile. Buruluş maʿnāsına ism-i maṣdardır. Şāʿir, beyt:

پیچش زلف دلاویز ترا
در دل من پیچ و تاب انداخته

(Senin gönül asıcı saçının kıvrımı, gönlümü dert ve sıkıntıyla düğümledi.)

پیراهش [pīrāhiş]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve kesr-i hā ile. Be-maʿnī-i pīrāyiş. Ve dahi dibāġat olunmuş deri. Ve debbāġa dahi derler. Kezā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پیرایش [pīrāyiş]: Sükūn-ı yā-yı evvel ve kesr-i ṣānī ile. پیراستن [pīrāsten] lafẓından ism-i maṣdardır, bezemek ve zīb ü zīnet eylemek maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

به پیرایش جامهٔ خسروی
کهن سرو را باز دادم نوی

(Padişahlık kaftanını süslemek için eski cömertliği yeniledim.)

پیشاپیش [pīş-ā-pīş]: Pīş, ileri maʿnāsına. İki "pīş" arasındaki elif, muḳābele ve müsāvāt için. Maʿnā-yı terkīb "ileri ileri" demek olur.

پیش [pīş]: Öndür. Muḳābili پس [pes]tir. Ve "ileri" maʿnāsına da gelir. Ḥakīm Esedī, beyt:

اباهای الوان ز صد گونه بیش
به خونهای زرین نهادند پیش

(Yüzden fazla yemek çeşidini altın sofralarla önüne koydular.)

ʿArabīde امام [emāme] derler. Çağatay lisānında iki vechle istiʿmāl olunur. Biri "ḳaş" derler. (Mīr ʿAlī Şīr), *Sebʿa-i Seyyāre*'de münācātta, beyt:

Kimni kim büt ḳaşıda pest eylep
Secde ḳılmaḳda büt-perest eylep

(Put önünde alçalttığı kimseyi, puta secde ettirmiş.)

Ve biri dahi "iley" derler. "İleyimde", önümde demektir. (Mīr ʿAlī Şīr), Ferhād'ın Şīrīn'e mektūbunda der, beyt:

İleyimde kisek kūh-ı belādur
Közümge ḳısa rişte ejdehādur

(Önümdeki toprak parçası, bela dağıdır. Kısa ip, gözüme ejderha gelir.)

پیشکش [pīş-keş]: Maʿrūf. Selāṭīne verilen hedāyā. Ebulmaʿānī, beyt:

غیر جانم را نبود در دست دل
تحفۀ جان را مگر پیشکش کنم **(258b)**

(Gönlümün elinde canımdan başka bir şey yok. Olsa olsa canımı hediye edebilirim.)

Çağatay lisānında "tartıġ" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Ol ay külbemġa kildi cān birür ḫūn-āb ile āhım
Ni tartıġlar müretteb eylemişmin mīhmānımġa

(O ay kulübeme gelmiş; can, kanlı gözyaşım ile ahımı veriyor. Konuğuma ne hediyeler hazırlamışım!)

پیلغوش [pīlġūş]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, lām-ı mevḳūf ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Sūsen nevʿinden bir sūsendir. Kenārında noḳṭa ve raḫneleri olur. Ve baʿżı nüsḫada "münaḳḳaş sūsen" maʿnāsına mervīdir. Şems-i Faḫrī, beyt:

وصف و مدح شاه می کردند دوش
سنبل و نسرین و ورد و پیلغوش

(Dün gece sümbül, yaban gülü, gül ve susam çiçeği padişahı övüyorlardı.)

پیلگوش [pīl-gūş]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü lām ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, bir yapraktır, fīl kulağına benzer. فیلموش [fīlmūş] dahi derler. Üstād Rūdekī, beyt:

چون بود سرخ از میان پیلگوش
یا چو زرین گوشوار و خوب گوش

(Filkulağı yaprağı gibi ortası kırmızıdır ya da güzel kulaktaki bir altın küpedir.)

Üstād Kisāyī, rubāʿī:

بر پیلگوش قطرۀ باران نگاه کن
چون اشک چشم عاشق گریان غمزده
گویی که پرِ باز سفیدست برگ آن
منقار باز لؤلؤ نا سفته برچده

(Filkulağındaki yağmur damlasına bak! Sürekli ağlayan gamlı āşığın gözyaşına benziyor. Onun yaprağı, beyaz doğanın kanadını andırıyor. O doğanın gagası, delinmemiş inci topluyor.)

Şānī, bir nevʿ ḫāk-endāzdır yaʿnī toprak atacak. Belden büyük ve üç ṭarafın yüksek ederler. Onunla zenbīle ve çuvāla toprak ve süprüntü korlar. Ebulferec-i Rūnī, beyt:

آفتابش خاکروب پیلگوش
آسمانش گنبد خرگاه باد

(Güneş, kapısını temizleyen faraş ve gökyüzü, otağının kubbesi olsun!)

مع الكاف
[maʿa'l-kāf]

پرستک [piristek] ve **پرستوک** [piristūk]: Kilāhumā bi-kesri'r-rā ve sükūni sīni'l-mühmelāt, evvel feṭḥ-i tā'-i müşennāt ve ṣānī żamm ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ve baʿżı ferhenglerde bā'-i Fārsī-i meftūḥa ile rivāyet ederler ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de kesr-i bā ile żabṭ ve taṣḥīh olunmuş. Ferheng-i merḳūm hem te'līf-i müte'aḫḫir ve hem me'ḫaẕı muʿtemed kütüb olmakla ona mütābaʿat olundu. Bir kuştur; arkası ve kuyruğu siyāh, sīnesi beyāż ve minḳārı surḫ olur. Ekşer derūn-ı saḳf-ı ḫānelerde āşiyāne eder. فرشتوک [firişтūk] ve فرستو [firistū] dahi derler. Türkīde "kırlaguç", ʿArabīde خطاف [ḫuṭṭāf] derler. Ṭābīb Yūsufī, rubāʿī:

از پرستوک خوری گر لحمش
دیده را روشنی آید حاصل
خون او را چو بیاشامد زن
شهوت زن همه گردد زائل

(Kırlangıç eti yersen, gözünün görüşü kuvvetlenir. Onun kanını içen kadının bütün şehveti gider.)

پرک [pirk]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Bevezn ü be-maʿnī-i پلک [pilk]. Çeşm yaʿnī göz kapağı. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

چو نامه بدین گونه باشد بدوی
چو من دشمن و لشگر جنگجوی

نمانم که برهم زند پرک چشم
نگویم سخن پیش او جز به خشم

(Ona böyle bir mektup yazılır ve onun düşmanı olan ben, savaşçı bir orduyla karşısına çıkarsam,

مع الفا
[maʿa'l-fā]

پیچای ناف [pīçā-yı nāf]: Göbek burusu dedikleri sancıdır.

gözünü kırpmasına dahi izin vermem ve ona öfkeden başka bir şey söylemem.)

پرنک [pirink]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i پرند [pirind]-i merḳūm, yaʿnī kılıç cevheri ve onun lemʿası. Keẕā fī-*Müʾeyyidi'l-Fużalā*. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de şemşīr-i cevher-dār ve filizzāt nevʿinden birinc maʿnāsına. Zebān-ı Hindīde پتیل [petīl] derler.

پزشک [pizeşk]: Feṯḥ-i zā vü sükūn-ı şīn-i muʿcemeteyn ile. Ḥekīm, ṭabīb ve cerrāḥ maʿnālarına rivāyet olunmuştur. Ammā bāʾ-i muvaḥḥade ve āḫiri kāf-ı Fārsī ile olmak üzre ekṣer muʿteber ve muʿtemed lüġatlerde masṭūr olmağın bāʾ-i muvaḥḥadede dahi taḥrīr olundu. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

پزشکی و درمان هر دردمند
درِ تندرستی و راه گزند

(Her derdin dermanı olan bir hekimdir. Sağlığın kapısıdır, hastalık yolunun çıkışıdır.)

پستنک [pistenek]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müṯennāt u nūn ile. İğde dedikleri yemiştir.

پشک [pişk]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i caʿd, yaʿnī kıvırcık saç. Ebulmaʿānī, beyt:

گیسوی پشک بر سر آن سرو باغ من
مرغ دل انام شده لانه گوییا

(Benim o bahçe selvimin başındaki kıvırcık saç, halkın gönül kuşuna yuva gibi olmuştur.)

Ṣānī, miḥlab-ı murġān maʿnāsına.

Ṣāliṣ, baʿżı ferhengde elem ve ġuṣṣa maʿnāsına.

Rābiʿ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ḳurʿadır. Şürekā, miyānlarında taḳsīm-i eşyā için atarlar.

پلستک [pilistuk]: Kesr-i lām, sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı tāʾ-i müṯennāt ile. Kırlaguç maʿnāsına ki پرستوک [piristūk] **(259[a])** dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پلک [pilk]: Sükūn-ı lām ile. Göz kapağı maʿnāsına. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

پلک کبود نرگس چشم پر آب من
نیلوفریست کو نکند میل آفتاب

(Benim gözyaşıyla dolu nergis gözümün kapağı, güneşe yönelmeyen bir nilüferdir.)

Żamm-ı bā ile (پُلک pulk) da mervīdir.

پنک [pinenk]: Feṯḥ-i nūn-ı evvel ve sükūn-ı ṯānī ile. Be-maʿnī-i derīçe-i ḫāne. Keẕā fī'l-*Müʾeyyid*.

پنک [pink]: Sükūn-ı nūn ile. Bir nevʿ su ölçeğidir. Bir şebānrūzīyi ki yigirmi dört sāʿattir, on bin ölçek su doluncaya dek taḫmīn ve taḳsīm etmişler, onun bir ölçeğine "pink" derler. Bakırdan veyāḫud tūcdan kāse gibi edip, dibinde bir küçük delik koyup su üzerine korlar, tedrīc ile dolar. Ve bir ṣanʿat eylemişler, doldukta kendinden boşanır. Bir gün bir gecede on bin kerre dolup boşanır. Ona پنگ [ping] ve پنگان [pingān] dahi derler. Taʿrīb edip فنجان [fincān] dediler. Ve mezbūrun fincāna müşābeheti vardır. Ḥakīm Senāyī, beyt:

در جهانی چه بایدت بودن
که به پنگان توانش پیمودن

(Bir tasla ölçülebilen dünyada olmanın ne gereği var!)

Ve ṭarīḳ-ı mecāz üzre her kāseye پنگان [pingān] derler.

پیازک [piyāzek]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī vü zāʾ-i muʿceme ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, bir ottur, ondan ḥaṣīr yaparlar ve örerler.

Ṣānī, bir nevʿ gürzdür ki başı olan topu zincīr veyāḫud ṭasma ile destesine bend ederler. پیازی [piyāzī] dahi derler. Türkistān'da "kesken" derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پیتک [pītek]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. بید [bīd] lüġatinin maʿnā-yı rābiʿi ile mürādiftir, beyhūde ve bī-fāʾide maʿnāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پیچاک [pīçāk]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Göbek burusu maʿnāsına. Keẕā fī'l-*Maḥmūdī*. Ve dolaşık nesneye derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

ز پیچاک مار کیانی کمند
بپیچید بر خود سپهر بلند

(Yüce felek, Keyan işi kemendin yılan gibi kıvrımıyla kendi etrafında dolandı.)

پیچک [pīçek]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, bir ottur ki kökü olmaz, her hangi ağaca sarılırsa kurutur. ʿArabīde عشقه [ʿaşaḳa] ve لبلاب [leblāb] dahi derler.

Ṣānī, ser-bend-i zenān, yaʿnī ʿavratlar, başlarına bağladıkları nesne.

Ṣāliş, ibrīşim ve iplik yumağı.

Rābiʿ, zih-gīr ki boynuzdan ve kemikten ederler.

پیلک [pīlek]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i lām ile. Çatal demrenli bir oktur. Nitekim bu beyitten fehm olunur. Kerīmī-i Semerḳandī, beyt:

هلال عید را مانست چرخ پیلک اندازت
که بگشایند ازو روزه وحوش از کشتهٔ دشمن

(Senin çatal temrenli ok atan sıkı yayın, bayram hilaline benzedi. Çünkü onun sayesinde vahşi hayvanlar düşman ölüsüyle oruç açıyor.)

Keẕā naḳalehu Kemālpaşazāde. Ammā sāʾir nüsḫalarda yassı demrenli oka derler. Ve münāsebet dahi vardır. "Çatal demrenli oktur" demiş yoktur.

مع اللام

[maʿa'l-lām]

پشل [pişil]: Kesr-i şīn-i muʿceme ile. İki nesneye derler ki birbirine vuralar zil gibi. Ve emṣāli her ne ki birbirine vurulur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پلپل [pilpil]: Sükūn-ı lāmeyn ü bā'eyn-i meksūriyyeyn ile. Biber ki ʿArabīde فلفل [fulful] derler. Üstād Menūçehrī, ḳıṭʿa:

نگار من چو حال من چنین دید
ببارید از مژه باران وابل

تو گفتی پلپل سوده به کف داشت
پراکند از کف اندر دیده پلپل

(Sevgilim benim halimi görünce kirpiğinden sağanak yağmur gibi gözyaşı yağdı. Sen görsen, avucunda ezilmiş biber var da gözlerine sürüyor derdin.)

(259ᵇ) وابل [vābil], kesr-i bā'-i muvaḥḥade ile ʿArabīdir. Vefretle yağan yağmura derler.

پل [pil]: Be-vezn-i دل [dil]. Ökçe maʿnāsına ki پاشنه [pāşine] dahi derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

دریغ این بر و برز و بالای او
رکیب دراز و پل و پای او

(Onun göğsüne, boyuna posuna yazık! Ayağına, ökçesine ve eyerine yazık!)

Şems-i Faḫrī, beyt:

مانده در سنگلاخ محنت و غم
آبله گشته پا شکافته پل

(Gam ve sıkıntı taşlığında kalmış. Ayak nasır bağlamış, ökçe yarılmış.)

Bu ḳavli mü'eyyid, Mevlānā Maʿrūfī, beyt:

همیشه کفش و پلش را کفیده بینم من

مع الکاف الفارسی

[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

پسترآهنگ [pister-āheng]: Levāzım-ı cāmeḫ̌āb. Yorgan, döşek, çārşeb ve emṣāli.

پیش آونگ [pīş-āveng]: İnsānda ve ḥayvānda cümleden ileri gidene derler. Deve ve katır ḳaṭārında پشنگ [pişeng] dedikleri bundandır. Aṣlı پیش آهنگ [pīş-āheng] olup ḳaṣdı "ileri ve ileri gidici" demek olur. Şānī-i Tekelū, beyt:

شانی از فرهاد و مجنون وا پسی دون همتیست
در قطار بختیان عشق پیش آهنگ باش

(Ey Şānī! Ferhat ve Mecnun'dan geri kalmak, isteksizlik belirtisidir. Aşk develerinin katarında kılavuz ol!)

پیلگوشگ [pīlgūşeg]: Gül-i rībāstır ki ʿArabīde نور الریاس [nevru'r-rībās] derler feṭḥ-i nūn ile. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

پینوگ [pīnūg]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı nūn ile. Ekşi yoğurt maʿnāsına ki پینو [pīnū] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

به جای کفش و پلش دل کفیده بایستی

(Daima ayakkabısı ve ökçesini yarılmış görüyorum. Ayakkabısı ve ökçesi yerine kalbi yarılmalıydı.)

پیخال [pīḫāl]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feth-i ḫā'-i muʿceme ile. Faẕla-i murġ yaʿnī kuş tersi. Mīr Ḫüsrev, beyt:

روز کور فسق کی بیند مقام نور شرع
گنبد مسجد پر از پیخال مرغ شب پره است

(Fıskın kör günü/gözü, şeriatın nurlu makamını nasıl görsün! Cami kubbesi yarasa tersiyle dolu.)

پیرارسال [pīrār-sāl]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü rā'-i ṣānī ve feth-i rā'-i evvel ü sīn-i mühmeleteyn ile. Sene-i güẕeşteden evvelki sene maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

نه اکنون بوده است این محنت و غم
که از پیرارسال دردش کشیدم

(Bu dert ve sıkıntı bugün olmadı. Önceki seneden beri onun derdini çekiyorum.)

پیرزال [pīr-zāl]: İki maʿnāyadır.

Evvel, lafẓ-ı mürekkeb olup, peder-i Rüstem olan Zāl'dır ki taʿẓīmen "pīr" kelimesini mużāf eylemişlerdir.

Ṣānī, fertūt yaʿnī yaşlı ʿavrat ismidir ki پیره زال [pīre-zāl] dahi derler. Ve müsin iḫtiyārlara ikrāmen pīr-zāl derler.

پیل [pīl]: Sükūn-ı yā ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bir cānverdir, maʿrūf. Muʿarrebi فیل [fīl]dir.

Ṣānī, be-maʿnī-i ḫarīṭa ki پیله [pīle] dahi derler. Ve شپیل [şepīl] bundandır.

مع المیم
[maʿa'l-mīm]

پچکم [piçkem]: Sükūn-ı cīm-i Fārsī ve feth-i kāf ile. Eyvān ve bārgāh maʿnāsına ki پشکم [pişkem] dahi derler. Baʿżı ferhenglerde ol ḫāneye derler ki eṭrāfı şebīke ola. Üstād Rūdekī, beyt:

از تو خالی نگارخانهٔ چشم
فرش دیبا کشیده در پچکم

(Senden yoksun kalmış göz sarayının etrafına ipek yaygı çekildi.)

Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

رستم عهد شیخ ابو اسحق
شاه عادل شهنشه اعظم

آن که از نوبهار معدلتش
همه آفاق گشت چون پچکم

(Zamanın Rüstem'i olan Şeyh Ebu İshak adaletli bir padişahtır, en büyük sultandır. Bütün dünya, onun adaleti ilkbaharının sayesinde yazlık eve dönmüştür.)

پدرام [pidrām]: Sükūn-ı dāl u feth-i rā'-i mühmeleteyn ile. Ārāste, ḫürrem ve nīkū bā-āsāyiş. Ve cāy-ı ārām çün bāġ, ḫāne ve meclis. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ḥakīm Enverī, beyt:

ای ز طبع تو طبعها خرم
وی ز عیش تو عیشها پدرام

(Ey yaradılışı sayesinde gönüllerin şen olduğu! Ey yaşayışı sayesinde dirliklerin esen olduğu!)

Muḫtārī, ḳıṭʿa:

یکی قصیده بگو و بخوانش بر سر خوان
چو روز عید به نزدیک او روی به سلام

در آن بگوی درین عید صد هزار بیاب
ز روزگار وفادار و دولت پدرام

(Bayram günü onun yanına gidince selam ver ve bir kasideyi sofra başında oku! Orada söyle ve bu sayede vefalı zaman ve kutlu/daimī devletten yüz bin bayram bul!)

Baʿżı ferhenglerde be-maʿnī-i hemīşe meẕkūrdur. Muḫtārī'nin beyti bu maʿnāya münāsibdir.

پراهام [pirāhām]: İsm-i ʿAcemīdir ki muʿarrebi ابراهيم [ibrāhīm]dir. Behrām-ı Gūr zamānında ġāyet-i buḫl u ḫisset ile meşhūr bir kimesne vardı, onun nāmıydı. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

پراهام بی بر جهودیست زفت
کجا زفتی او را نشاید نهفت

(Pirāhām kimseye yararı olmayan acımasız bir Yahudidir. Onun bu acımasızlığını gizli tutmak yakışık almaz.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile ẕikr olundu kemā merre. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de kesr-i bā'-i Fārsī ile taṣḥīḥ olunmuştur.

پشکم [pişkem]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i پچکم [piçkem]-i merḳūm. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

این جنبش بی قرار یک حال
افتاده بدین بلند پشکم

(Bu aynı halli ve yerinde duramayan hareket, bu yüksek yazlık evde koptu.)

Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

بدید آرد سخن در خلق عالم بیشی و کمی
چو فردا این سخن گویان برون آیند ازین پشکم

(Dünya halkı az ya da çok konuşurlar. O konuşanlar yarın bu yazlık evden dışarı çıkarlar.)

پیرِ تعلیم [pīr-i taʿlīm]: Muʿallim-i ʿulūm-ı dīn. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāya, Ḥakīm Ḫāḳānī, mıṣraʿ:

مرا دل پیر تعلیمست و من طفل سبقدانش

(Benim öğretmenim gönlümdür, ben de ders alan bir öğrencisiyim.)

پیروزرام [pīrūzrām]: Żamm-ı rā'-i evvel, feṯḥ-i ṣānī ve zā'-i muʿceme-i mevḳūf ile. Zamān-ı ḳadīmde bir şehir adıdır. Ḥakīm Firdevsī, meṣnevī:

یکی شارسان کرد پیروزرام
بفرمود کورا نهادند نام

جهاندیده گویند گوید ری است
که آرام شاهان فرخ پی است

(Bir şehir kurup adının Pīrūzrām konulmasını buyurdu. Gün görmüş kimseler orasına Rey dendiğini, oranın kutlu padişahların dinlenme yeri olduğunu söylerler.)

Bu beyitten fehm olunur ki şehr-i Rey ola.

پیلارام [pīlārām]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-vezn-i بی آرام [bī-ārām]. Bir muʿaẓẓam ve müstaḥkem **(260[a])** ḥiṣārın ismidir. Ve ḥaẕf-ı yā ile دلارام [dil-ārām] vezni üzre (پلارام pilārām) dahi mervīdir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Bu maʿnāya, Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

تو به پلارام و سهم تو به خراسان
تو به لهاور و هول تو به سراندیب

(Sen Pilārām'a, saldığın korku Horasan'a; sen Lehāver'e, saldığın dehşet Serendip'e...)

پیلسم [pīl-sum]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, lām-ı mevḳūf ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. Tūrānīlerden Pīrānvīse'nin birāderidir. Rüstem ile ʿaẓīm cenk edip āḫir Rüstem onu helāk eyledi. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بیاراست آن جنگ را پیلسم
همی راند چون شیر با باد و دم

(Pîlsüm o savaşı süsledi. Aslanlar gibi gururla at sürerdi.)

Ḥakîm Ḫāḳānî, beyt:

آتش تیغش چو تافت پنبه شود بو قبیس
باد نهیبش چو خاست پشه شود پیلسم

(Onun kılıcının ateşi parlayınca Ebu Kubeys dağı pamuğa döner. Onun korku kasırgası esince Pîlsüm sivrisinek olur.)

مع النون

[maʿa'n-nūn]

پتیان [pityān]: Sükūn-ı tā'-i müşennāt ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i düşmen. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Bu maʿnāya, Mîr Naẓmî, beyt:

بهار عمر هر بدخواه و پتیان
همیشه در خزان و برگ ریزان

(Düşmanların ve niyeti bozukların ömür çiçeği, hep sonbaharda olup yaprak döksün!)

پژمان [pijmān]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī ve feṯḥ-i mīm ile. Efsürde ve bī-revnaḳ. Seyf-i İsferengī, beyt:

در انتظار عهد شب قدر زلف تو
پژمانتر از چراغ بروزم زمان زمان

(Senin saçının Kadir gecesi zamanını beklerken zaman zaman kandilden daha solgun olurum.)

پژولیدن [pijūlīden]: Żamm-ı zā'-i Fārsī ile. پریشان گردیدن [perīşān gerdīden] ve درهم شدن [derhem şuden]. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

یک شب این دیوانه را مهمان آن زنجیر گیر
درپژولاند سر زلف ترا ژولیده گیر

(Bu deliyi bir gececik o zincirin konuğu yap! Senin saçının ucuna dolanır, darmadağın say!)

Ferheng-i Cihāngīrī'de kesr-i bā ile (بژولیدن bijūlīden) mervîdir.

پستان [pistān]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Meme maʿnāsınadır. Ṣā'ib-i Tebrîzî, beyt:

عقل دوراندیش بر ما راه روزی بسته است
ورنه هر انگشت پستانیست طفل شیر را

(Her parmak, süt çocuğu için bir meme olsa da; ileri görüşlü akıl, kısmet yolumuzu kapadı.)

پسندن [pisenden]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. پسندیدن [pisendīden] lafẓından muḫaffeftir.

پنداریدن [pindārīden]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i zā'-i muʿceme ile. پنداشتن [pindāşten]: Sükūn-ı nūn u şīn-i muʿceme ile. Kilāhumā sanmak ve دانستن [dānisten] maʿnāsına, yaʿnī bilmek ve tekebbürlük eylemek, yaʿnī kendinde olmayan nesneyi var sanmak maʿnāsınadır. ʿArabīde ظن [ẓann] ve Çağatayda "saġınmaḳ" derler.

پنگان [pingān]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Tas maʿnāsınadır, büyük olsun küçük olsun ʿumūmen ve şerbetçiler tasıdır ḫuṣūṣan. Ḥakīm Senāyī, beyt:

در جهانی چه بایدت بودن
که به پنگان توانش پیمودن

(Bir tasla ölçülebilen dünyada olmanın ne gereği var!)

پنکیدن [pinkīden]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i kāf ile. Kendi kendi ile söylenmek ve darlıganmak maʿnāsınadır.

پنهان [pinhān]: Egerçi gizli ve ḫafī maʿnāsınadır, ammā maḫfī yaʿnī gizlenmiş maʿnāsına da gelir. Çağatay lisānında "yaşunġan" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *Ferhādnāme*'de ḫazān vaṣfında eydir, beyt:

Yaşundı berg-i gül tofraġ içide
Nihān oldı şecer yafraḳ içide

(Gül yaprağı, toprak içinde gizlendi. Ağaç, yaprak içinde kayboldu.)

پیاوردن [piyāvurden]: Żamm-ı vāv ve sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Deri içinde et bertilmeye derler.

پیچیدن [pīçīden]: Sükūn-ı yā'eyn ve kesr-i cīm-i Fārsī ile. Birkaç maʿnāya maṣdar olur. Büzülmek, sarılmak, dolaşmak, söylerken takılmak, bükülmek ve bükmek maʿnālarına bi'l-ittifāḳ. Miṯāl-i maʿnī-i aḫīr, Ḫᵛāce Selmān, beyt:

مپیچ سر ز من ای عمر نازنین مپای
که نیست عمر مرا وقت پای پیچیدن

(Ey nazlı ömür! Benden baş çevirip duraksama! Çünkü ömrümün kaçma zamanı değil!)

Maʿānī-i meẕkūrenin müteʿaddīsi پیچانیدن [pīçānīden] gelir, sarılmak maʿnāsına. Çağatayda "taŋamaḳ" ve "taŋarmaḳ" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *Ferhādnāme*'de Ferhād'ı beşiğe kodukları maḥalde der, beyt:

Ḥarīr ü ḥulle içre baġlaban çüst
Muraṣṣaʿ mehd içike taŋdılar rüst

(Çabucak ipek bezlere sarıp süslü beşik içine sağlamca bağladılar.)

Ve sarmaya "çırmaġ" dahi derler. Meṯelā mektūbu veyāḫud bezi ve ḳumāşı burarak sarmaya da derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Cānda ḳoydum çırmaġan mektūbını hicrān ara
Bilmen ol mektūbtur yāḫud eliftir cān ara

(Ayrılık sırasında onun mektubunu canımda taşıyorum. O bir mektup mu yoksa cān kelimesinin ortasındaki elif mi bilmiyorum.)

Dolaşıp sarılmaya "tarmaşmaḳ" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt: **(260ᵇ)**

Çıḳtı zülfin salġaç oḳ çāh-ı zenaḫdāndın köŋül
ʿAnkebūt ol nevʿ kim tārıġa çıḳġan tarmaşıp

(Saçını salınca gönül de örümceğin ağına tutunup çıkması gibi çene çukurundan çıktı.)

پیختن [pīḫten]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, ḫā'-i muʿceme-i mevḳūfe ve feṯḥ-i tā ile. Bemaʿnī-i پیچیدن [pīçīden]-i merḳūm, cemīʿu'l-maʿānī. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Rükneddīn-i Ḳumī, ḳıṭʿa:

جز آب دو دیده می نشوید
گردی که زمانه بر رخم بیخت

چون هست زمانه سفله پرور
کی دست زمانه می توان پیخت

(Feleğin yüzüme saçtığı toprağı iki gözümün yaşından başkası yıkayamaz. Felek alçakları daha iyi ağırlıyorsa onun bileği nasıl bükülebilir!)

پیخیدن [pīḫīden]: Sükūn-ı yā'eyn-i taḥtāniyyeyn ve kesr-i ḫā'-i mu'ceme ile. Pārelemek ve kalkmak ma'nāsına.

پیراستن [pīrāsten]: Fetḥ-i rā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ile. Cemī' ferhenglerde düzmek, bezemek, kürek sepilmek, ağaç ve bāġ budamak, zirā'at için tarla ıṣlāḥ etmek ve çukuru doldurmak ma'nālarına maṣdardır. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ضدِ پیراستن آراستن از آن جهت که آراستن به معنیٔ افزودن است و پیراستن کم کردن[1]. Bu ma'nāya şāhidi oldur ki ol vaḳit ki Sulṭān Maḥmūd ḫāṣṣ Ayāz'a emr eyledi ki zülfün kesip gidere, Ayāz emri yerine getiricek Sulṭān Maḥmūd ol ḥālden bī-tāb oldukta Üstād 'Unṣurī naẓm etmiştir, rubā'ī:

گر عیب سر زلف بت از کاستن است
چه جای به غم نشستن و خاستن است
جای طرب و نشاط می خواستن است
که آراستن سرو ز پیراستن است

(Güzelin saçının aybı kesilip kısalmaksa, üzüntüyle oturup kalkmak yersizdir. Sevinip oynama ve şarap isteme zamanıdır, çünkü selvinin süsü budanmakladır.)

پیرامن [pīrāmen] ve **پیرامون** [pīrāmūn]: Kilāhumā bi-sükūni'l-yā ve fetḥi'r-rā. Çevre ma'nāsına ki 'Arabīde اطراف [eṭrāf] ve حوالی [ḥavālī] derler. Şeyḫ Sa'dī, beyt:

درِ میر و وزیر و سلطان را
بی وسیلت مگرد پیرامن

(Bey, vezir ve sultan kapısının çevresinde sebepsiz yere dolaşma!)

Ebū Şekūr, beyt:

به پیرامون آن در بود کوهی
کز آن بد در دل گردون شکوهی

(O kapının çevresinde bir dağ vardı. O dağ yüzünden feleğin gönlünde korku vardı.)

Çağatay lisānında "tigre" derler.

پیران [pīrān]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i rā'-i mühmele ile. Efrāsiyāb'ın sağ kolda vezīri idi. Ekṣer Rüstem'le cenge ser-leşger ederdi. Pīrānvīse de derler. Ve sol kolda vezīri Kara Ḫan idi.

پیراهان [pīrāhān]: Fetḥ-i rā'-i mühmele vü hā ile. Be-ma'nī-i pīrāhen. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

برو بر بوی پیراهان یوسف
که چون یعقوب ماتم وار گشتی

(Yakup gibi yas tuttuğuna göre Yusuf'un gömleği kokusunun izini sür!)

پیراهن [pīrāhen]: Gömlek. 'Arabīde قمیص [ḳamīṣ] derler. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

غافل از مصر به کنعان مرو ای باد صبا
که به تاراج دهی نکهت پیراهن را

(Ey tan yeli! Mısır'dan Kenān'a giderken uyanık ol! Yanlışlıkla gömlek kokusunu yağmaya verirsin!)

Şeyḫ Sa'dī, beyt:

پیراهن برگ بر درختان
چون جامهٔ عید نیکبختان

(Ağaçların üstündeki yaprak gömlekleri, iyi talihlilerin bayramlık elbisesi gibidir.)

1 Pīrāsten ārastenin zıddıdır, zira ārāsten arttırmak manasınadır, pīrāsten ise azaltmak anlamına gelir.

پیرهن [pīrehen]: Ḥaẕf-ı elif'le de cā'izdir ve isti'māl olunur.

پیراییدن [pīrāyīden]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele, kesr-i yā-yı evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. پیراستن [pīrāsten] ma'nālarının müte'addīsi olur.

پیره زن [pīre-zen]: Yaşlı kocakarıya derler. Mīr Naẓmī, beyt:

پیره زن دهر طلاقش بده
بر سر او پای مرادت بنه

(Felek kocakarısını boşa gitsin! Muradının ayağını onun başına koy!)

پیرین [pīrīn]: Sükūn-ı yā'eyn-i taḥtāniyyeyn ve kesr-i rā'-i mühmele ile. Be-ma'nī-i āb-ı bed-bū.

پیژن [pījen]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i zā'-i Fārsī ile. Keykāvūs'un bir nām-dār pehlivānı ismidir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

کجا پیژن و گیو آزادگان
جهانگیر گودرز گشوادگان

(İranlılardan Gīv ve Pījen hani! Geşvādlardan dünyayı fetheden Güderz hani!)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ابا پیژن گیو و کلباد را
که برهم زند آتش و باد را

(Ateş ve yeli birbirine katan Gīv oğlu Bījen'in Kelbād'laḳ)

Niçe zamān bir çāh-ı 'amīḳ içinde maḥbūs kalıp, 'āḳıbet Rüstem varıp ḥabsden ḫalāṣ eyledi. Ṣā'ib-i Tebrīzī, beyt:

ز قید چرخ ترا عشق می کند آزاد
که رستم آرد به بیرون ز چاه پیژن را

(Aşk seni dünya bağlarından kurtarır. Bījen'i kuyudan çıkaran Rüstem'dir.)

پیشان [pīşān]: Be-vezn-i ایشان [īşān]. Be-ma'nī-i pīş, ya'nī ziyādeyle ileri. Şöyle ki ondan ileri kimesne olmaya. Şeyḫ 'Aṭṭār, beyt:

ای مرد گرم رو چه روی بیش زین به پیش
چندین مرو به پیش که پیشان بدید نیست

(Ey aceleci insan! Bundan daha ileri niye gidersin! Daha ileriye gitme, çünkü ilerisi belli değil.)

Ve dahi ḳumāş, çuka ve emṣāli emti'anın ülgeri ma'nāsına.

پیش نشین [pīş-nişīn]: **(261[a])** Ebe ki ماماجه [māmāce] dahi derler. 'Arabīde قابله [ḳābile] derler. Eṭfāl doğurtup göbeğin kesen ḫātuna derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پیشن [pīşen]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i şīn-i mu'ceme ile. Ḫurmā līfi ki ondan resen ederler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پیشین [pīşīn]: İleri olan nesne. Namāz-ı ẓuhra, "namāz-ı pīşīn" derler. Nehārda namāz muḳaddemdir. Muḳābili پسین [pesīn] dir ki geri olan nesneye derler. 'Arabīde مقدم [muḳaddem] ve Çağatayda "burun" derler. (Mīr 'Alī Şīr) *Seb'a-i Seyyāre*'de pādişāh medḥi evvelinde, beyt:

Çün dinilgüsi şāhlar ḳavli
Şāh medḥin burun dimek evlá

(Padişahlardan bahsedilecekse, uygun olanı önce padişahı övmektir.)

پیکیدن [pīkīden]: Sükūn-ı yā'eyn-i taḥtāniyyeyn ve kesr-i kāf ile. Kavrulmuş buğdayı suyla yutmaya derler.

پیکن [pīken]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i kāf ile. Örülmüş elek. Mīr Naẓmī, beyt:

بن هر موی سوراخ گشته در تن
شد از پیکان مژگان جسم پیکن

(Kirpik okları yüzünden bedenimdeki her kılın dibi delinip vücudum örülmüş eleğe döndü.)

پیلتن [pīl-ten]: Bir nesnenin büyüklüğü vaṣfında istiʿāre ṭarīḳıyla "pīl-ten" derler. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

آمد به دور معدلتش گربه شیرگیر
گردد به یمن تربیتش پشه پیلتن

(Onun adaleti döneminde kedi aslan avlar. Onun terbiyesi bereketiyle sivrisinek fil cüsseli olur.)

Ve dahi Rüstem-i Zāl elḳābındandır.

پیلِ دمان [pīl-i demān]: دمان [demān] zūrmend, şitābān ve ḫışmnāk maʿnāsınadır ki fîlin ṣıfat-ı memdūḥasıdır. Mīr Naẓmī, beyt:

چو بربستند بر پیل دمان تخت
برو بنشسته آن شاه جوانبخت

(O geleceği parlak padişah, öfkeli filin üstüne kurulmuş olan tahta oturdu.)

پیلقن [pīlḳan]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, lām-ı mevḳūf ve feṯḥ-i ḳāf ile. Ferbih olan ḥayvān. Ve dahi yoğun olan nesneye derler.

پیلون [pīleven]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i lām u vāv ile. Bir nevʿ laṭīf ve ince ḥarīrdir ki ẕī-ḳıymet aḳmişeyi ondan ederler.

پینویین [pīnūyīn]: Sükūn-ı yā-yı evvel ü ṣāliş, kesr-i ṣānī ve żamm-ı nūn ile. Yoğurt kurusuyla pişen ṭaʿāma derler. پینو [pīnū] yoğurt kurusudur, yā-yı ṣānī nisbet ve nūn teʾkīd içindir.

مع الواو

[maʿa'l-vāv]

پخنچو [piḫneçū]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme, feṯḥ-i nūn ve żamm-ı cīm-i Fārsī ile. Ol kimesneye derler ki eliyle koltuğundan ṣadā ẓāhir eder maṣḥaralık için. Ona غلغلج [ġalġalec], غلیلج [ġalīlec] ve غلغچه [ġalġaçe] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Şāʿir demiştir, beyt:

شده از شعر من به خنده مگر
شعر من حکم پخنچو دارد

(Benim şiirime gülesi geliyor, galiba şiirimi koltuk öttürmek sanıyor.)

پرستو [piristū]: Kesr-i rā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ve żamm-ı tāʾ-i müṣennāt ile. Kırlaguç ki ʿArabīde خطاف [ḫuṭṭāf] derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

لبانش لعل چون خون کبوتر
سواد زلف چون پرِ پرستو

(Dudakları güvercin kanı/şarap gibi kırmızı, saçı kırlangıç kanadı gibi karadır.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

همای فتح بر ایوان قدرت
نهادست آشیانه چون پرستو

(Fetih hüması, senin itibarın çardağına kırlangıç gibi yuva kurmuştur.)

پندو [pindū]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Be-vezn-i هندو [hindū]. İki maʿnāyadır.

Evvel, ṣadā-yı āb.

Ṣānī, kene dedikleri megestir, ḥayvānata yapışır.

پیازو [piyāzū]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ve żamm-ı muʿceme ile. Bir nevʿ piyāz-ı deştīdir. بصل العنصل [başalu'l-ʿunṣul] ve ṭıbb kitāblarında اسقیل [isḳīl] dahi derler.

پیاستو [piyāstū]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī, sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, dehen-i ferāḫ yaʿnī bol ağız. Mevlānā Maʿrūfī, beyt:

پیاستو نبود خلق را مگر به دهان
ترا به کون بود و کون بسان دروازه

(Halkın sadece ağzı yırtık olur. Seninki ise şehir kapısı gibi kūnla olur.)

Ṣānī, be-maʿnī-i būy-ı dehān. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

نسبت ترا به بخشش و کوشش به ابر و شیر
گفتم کنم ولیک نمی آیدم نکو

زیرا که این چو دودی باشد سیاه روی
و آن نیز گربه است به نسبت پیاستو

(Seni cömertlik ve çabada bulut ve aslanla karşılaştırayım dedim, ama bu bana pek mantıklı gelmedi. Çünkü bulut kara renkli bir duman, aslan ise sana nispetle ağzı kötü kokan bir kedidir.)

پیشرو [pīş-rev]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ileri gidici. Muḳaddime-i ceyş ve ġayrı. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

گر گدا پیشرو لشگر اسلام بود
کافر از بیم توقع برود تا درِ چین

(Dilenci, İslām askerinin başbuğu olsa, kāfir de o dilenecek korkusuyla Çin sınırına dek kaçar.)

Ṣānī, sazlarda muḳaddem edā olunan āheng maʿnāsına. Çağatay lisānında "ileri gitme"ye "başlamaḳ" derler. **(261ᵇ)** (Mīr ʿAlī Şīr) *Sebʿa-i Seyyāre*'de Ferruḫ Şāh Cānāne'yi Ḫᵛāce Aḫı'ya nikāḥ edip ḫalḳ önünce zifāfa götürdüklerinde der, meşnevī:

Ḫᵛāceyi başladılar ol sarı
Ki nihān irdi māh ruḫsārı

Ḫᵛāce ol üyke çünki ḳoydı ayaḳ
Başlaġan ḫalḳ çıḳtı cümle ırak

(Hāce Ahı'yı, ay yüzlünün saklandığı tarafa yürüttüler. Hace Ahı o eve ayak basınca herkes oradan uzaklaştı.)

پیلو [pīlū]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı lām ile. Misvāk ağacıdır ki ʿArabīde اراک [erāk] derler. *Ḥaḳā'iḳu'l-Eşyā*-nām kitābda masṭūrdur ki pīlū, erāk ağacının yemişidir. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

پینو [pīnū]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı nūn ile. Ekşi yoğurt kurusu. Şems-i Faḫrī, beyt:

چو تو شهد نباتی و حسودت
بود سخت و ترش مانند پینو

(Sen bitki şekeri gibi tatlısın, düşmanın ise ekşi yoğurt kurusu gibi yoğun ve ekşidir.)

Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

برادران را یوسف چو داد گندم و جو
بها گرفت ازیشان بضاعت مزجاه

اگر بضاعت مزجات پشم و پینو بود
نبود گندم و جو نیز جز که تخم و گیاه

میان تخم و گیاه و میان پینو و پشم
بسی نبود تفاوت چو عقل بیند راه

(Hz. Yusuf, kardeşlerine buğday ve arpa verince onlardan çok az bir sermaye aldı. Elde edilen az sermaye yün ve karakurut bile olsa, buğday ve arpa da tohum ve ottan başka bir şey değildir. Akıl yol yordam bilirse, tohum ve ot ile yün ve karakurut arasında çok fark yoktur.)

مع الها

[ma'a'l-hā]

پخلوجه [piḫlūce] ve پخليجه [piḫlīce]: Kilāhumā bi-sükūni'l-ḫā'i'l-mu'cemeti'l-evvel bi-żammi'l-lām ve'ş-şānī bi-kesri. Be-ma'nī-i پخنچو [piḫneçū]-yı merḳūm, ya'nī koltuk öttürmek. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Niyāzī-i Buḫārī, beyt:

در میان فرس می دانی چه باشد پخنچو
در هری پخلوچه گویند از صغیر و از کبیر

(İranlılar arasında pihneçū/koltuk öttürme nedir bilir misin? Ona Herat'ta büyük küçük herkes pahlūçe derler.)

پرازده [pirāzde]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı zā'-i mu'ceme ile. Ekmek yapmak için değirmi kesilmiş ḫamīre derler. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

پرپره [pirpire]: Sükūn-ı rā'-i mühmele-i ūlá, feṯḥ-i şāniye ve kesr-i bā'-i Fārsī ile. Be-ma'nī-i peşīz, ya'nī pūl. Şemseddīn-i Verkānī, beyt:

درست گشت که خورشید در خزانهٔ تو
قراضه ایست دغل بر مثال پرپره ای

(Doğru söylemek gerekirse güneş, senin hazinen içinde geçmez/kalp bir akçe olabilir.)

پرسته [piriste]: Kesr-i rā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. 'Avrat ḫidmetkāra derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. *Mecma'u'l-Fürs*'te feṯḥ-i bā ile (بَرسته beriste) menḳūldür.

پزه [pize]: Feṯḥ-i zā'-i mu'ceme ile. İki ma'nāyadır.

Evvel, eğir kökü, vecc ma'nāsına. Şānī, esliḥa ya'nī cenk ālātı. Mīr Naẓmī, beyt:

بپوشیده پزه سر تا قدم را
کشیده پیش خود زرین علم را

(Baştan ayağa dek silah kuşanmış, önü sıra altın sancağı çekmiş.)

پسته [piste]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Fıstıḳ. Ağzı açılmışına piste-i ḫandān derler. Ṣā'ib-i Tebrīzī, beyt:

مهر زن بر دهن خنده که در باغ جهان
سر خود می خورد آن پسته که خندان باشد

(Gülmenin ağzını mühürle (gülmeyi kes)! Çünkü dünya bahçesinde gülen (ağzı açılan) fıstık kendi başını yedi demektir.)

پسندره [pisendere]: Feṯḥ-i sīn ü dāl u rā'-i mühmelāt ve sükūn-ı nūn ile. Be-ma'nī-i ḫarām-zāde. Veledü'z-zinā demek olur. Ebulma'ānī, beyt:

چو اصل دختر رز بوده است حلال بگو
عرق میار به مجلس پسندره باشد

(Üzümün kızı olan şarabın aslı helal olduğuna göre meclise rakı getirme, çünkü o yasak ilişki çocuğudur!)

پسندیده [pisendīde]: İsm-i mef'ūldür. Maḳbūl, güzīde, ḫoş-kerdār ve dahi tezkiye olunmuş şāhid ma'nāsınadır.

پشولیده [pişūlīde]: Żamm-ı şīn-i mu'ceme ve kesr-i lām ile. Perākende, perīşān ve jūlīde. Şeref-i Şeferve, beyt:

دل درویش سراسیمه بهست
طرهٔ دوست پشولیده خوشست

(Dervişin gönlünün perişan olması iyidir. Dostun saçının dağınık olması güzeldir.)

پله [pille]: Lām-ı müşedded ile. Terāzū kefesi. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

در پلهٔ ترازوی اعمال عمر ماست
طاعات دانه دانه و عصیان تنگ تنگ

(Ömrümüz amellerini tartan terazinin kefesinde sevaplar tane tane, günahlar balya balyadır.)

پله [pile]: Lām-ı muḫaffef ile. Bir nevʿ söğüt ağacıdır. Yaprağı pençeye benzer. Ḳırānu's-Saʿdeyn demiştir, beyt:

پنجه گشادست درخت پله
راست به خون ناخن شیر پله

(Söğüt ağacı pençe açmış, aslan pençesine benzeyen tırnağı kanlanmış.)

Bir maʿnāsı da pāye-i nerdübān. Felekī-i Şirvānī, musammaṭ:

خسرو مملکت ستان بارگهش بر آسمان
بام ورا ز نردبان چرخ فروتر این پله

(Ülke fetheden bir padişahtır, otağı gökyüzündedir. Felek, o otağa çıkan merdivenin ilk basamağından daha aşağıdadır.)

Ve *Ṣıḥāḥ*'ta Muḥammed Hindū Şāh پله [pelle], feṯḥ-i bā vü lām-ı müşedded ile bevezn-i سله [selle], pāye-i nerdübān ve kesr-i bā ile (پِله pille), keffe-i terāzū demiş. Şems-i Faḫrī, beyt:

ز جود و بخشش تو باز گردد
ز زر پر کرده کیل و صاع و پله

(Fakir, senin bahşişin ve cömertliğin sayesinde kilesi, tartısı ve terazisi altınla dolu olarak geri döner.)

(262ª)

پندره [pindere]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl u rāʾ-i mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i پسندره [pisendere]-i merḳūm.

پندوره [pindūre]: Sükūn-ı nūn u vāv-ı maʿrūf ve żamm-ı dāl u feṯḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i ṣadā-yı āb, yaʿnī su akarken ẓāhir olan ṣadāsı. Ebulmaʿānī, beyt:

آن قدر شد سیل طوفان زای اشک چشم من
پر شده گوش جهان پندورهٔ عالم گرفت

(Benim gözyaşım tufanından doğan sel o kadar çoğaldı ki dünyayı kaplayan su sesi kāinatın kulağını doldurdu.)

پنگره [pingere]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī vü rāʾ-i mühmele ile. Buğday sapından ettikleri ṭabaḳ ki ġalle savururlar.

پیاده [piyāde]: Dört maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf.

Ṣānī, şaṭranc ḳıṭʿalarından. Maʿrūftur.

Ṣāliş, *Müʾeyyidü'l-Fużalā*'da bir nevʿ güldür. Bu ḳavli müʾeyyid, Mīr Ḫüsrev, beyt:

جایی که به ره کنند گلگشت
در کوچه دمد گل پیاده

(Yolunda gül gezintisi yapılan yerin sokağında piyade gülü biter.)

Rābiʿ, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bir nevʿ söğüttür. Seyf-i İsferengī, beyt:

از پی بید پیاده در بهار خلق تو
بادهای دی عنان عنبر اشهب کشید

(Kış rüzgārları, senin ahlakının baharında, piyade söğüdü için siyah renkli atın dizginini çektiler.)

پیاله [piyāle]: Maḫṣūṣ şarāb ḳadeḥidir. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ما در پیاله عکس رخ یار دیده ایم
ای بی خبر ز لذت شرب مدام ما

(Ey bizim daimī şarap içişimizin tadından habersiz olan! Biz sevgilinin yüzünün yansımasını kadehte görmüşüz.)

Ve dolu şarāb olmak şarṭtır. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

اوراق کهنه کی به می کهنه می رسد
ذوقی که در پیاله بود در رساله نیست

(Eski sayfalar, yıllanmış şarap gibi olabilir mi! Dolu kadehte olan zevk, kitap sayfalarında olmaz.)

پیته [pīte]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i fetīle ʿumūmen.

Ṣānī, fetīle-i çerāġ ḫuṣūṣan.

پیچه [pīçe]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i neyistān, yaʿnī kamışlık.

Ṣānī, burgu ki taḫta delerler.

Ṣāliş, sargı ki baʿżı nesneler sararlar.

Rābiʿ, perde.

Ḫāmis, sarmak maʿnāsına ki فرغند [ferġand] dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

در گردن دل ما زلفش شدست پیچه
نتوان رهایی ممکن این کار خاص عشق است

(Onun saçı bizim gönlümüzün boynuna dolanmış. Bu aşkın has işidir, kurtulmak mümkün olmaz.)

پیچیده [pīçīde]: پیچیدن [pīçīden] lafẓından ism-i mefʿūldür. Ve dahi bilezik ki cebe veyāḫud burma ola. وهو البوار المعمول من الذهب والفضة.[1] Keẕā fi'l-*Müşkilāt*.

پیچیله [pīçīle]: Sükūn-ı yā'eyn-i taḥtāniyyeyn ve kesr-i cīm-i Fārsī ile. Keçiyemişi derler bir ağaçtır.

پیراسته [pīrāste]: پیراستن [pīrāsten] lafẓından ism-i mefʿūldür. Ḥālet-i maʿānīsi ẕikr olundu.

Evvel, be-maʿnī-i ārāste. Şāʿir, beyt:

ز پولاد بودند پیراسته
به پیش شهنشاه برخاسته

(Çelikle süslenip padişahın huzurunda hazır olmuşlardı.)

1 Gümüşten ve altından yapılmış bileziktir.

Ṣānī, bāġ ve eşcārın ziyāde dalların kesmek maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

ای جهان از عدل تو آراسته
باغ ملک از خنجرت پیراسته

(Ey dünyayı adaletiyle süsleyen! Dünya bahçesi hançerinle budandı.)

Ṣāliş, *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de mezrūʿāt ve eşcārı keşīre olan ḳarye ve ġayrı mekān.

Rābiʿ, zirāʿat için ıṣlāḥ olunmuş tarla.

Ḫāmis, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ḫāric-i şehirde baʿżı emkine-i maʿlūme müzeyyen ve müretteb olmaya derler.

پیرانه [pīrāne]: Kocavārī demektir. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ای دل شباب رفت نچیدی گلی ز عمر
پیرانه سر بکن هنری ننگ و نام را

(Ey gönül! Gençlik gitti, ömürden bir gül devşiremedin. Bari ihtiyarken hüner gösterip āşıklıkta bir nam elde et!)

Ve be-maʿnī-i pīrī ve iḥtiyārī. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

اگر آن طائر قدسی ز درم باز آید
عمر بگذشت به پیرانه سرم باز آید

(Kutsal kuş olan o sevgili, kapımdan içeri girecek olursa, geçmiş ömrüm yaşlılık zamanımda geri gelir.)

Bu ʿibāreti, ekşer arasında سر [ser] iżāfetiyle istiʿmāl ederler. Baʿżı nüsḫada "ṣayyād" maʿnāsına da menḳūldür.

پیرایه [pīrāye]: Sükūn-ı yā-yı evvel ü feṯḥ-i şānī vü rā'-i mühmele ile. Ārāyiş, zīver, zīb, zīnet ve yakışık maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

بهتر از گوهر تو دست قضا
هیچ پیرایه بر زمانه نیست

(Kazā eli zamaneyi senin cevherinden daha iyi-siyle hiç süslemedi.)

پیرزه [pīrze]: Sükūn-ı yā vü rā'-i mühmele ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. İzāra baʿżı nesne koyup bağlamak, eṣvāb ve ġayrı. Keẕā fi'l-*Mü'eyyid*.

پیروزه [pīrūze]: Yaʿnī fīrūze. Maʿrūf. Cevāhir nevʿinden gök taştır. Maḳbūl ve aʿlāsı Nīşābūr dağlarında olur. Bir nevʿ cedīd maʿdeni شبابگی [şebābegī] derler, ḳıymeti Nīşābūrī kadar değildir. Muʿarrebi فیروزج [fīrūzec]dir. *Cevāhirnāme*-i **(262b)** Mīr Ṣadreddīn'de masṭūrdur ki: "Cümle-i ḫavāṣṣından, bir kimesne bir miḳdārın saḥḳ ve istiʿmāl eylese, ona her ne kadar zehir yedirseler kār etmeye. Ve ʿaḳreb ve sā'ir mūẕiyyāt soktuğuna ve mesmūm olana bir miḳdār saḥḳ edip içirseler fi'l-ḥāl defʿ eder". Aḥmed et-Tīfāşī, *Cevāhirnāme*'sinde ẕikr eder ki: "Mülūk-ı ʿAcem dā'imā ḫātem-i fīrūzeyi parmaklarından gidermezlerdi. Ve iʿtiḳādları böyleydi ki ḳatlden, işābet-i żarardan ve mesmūmāt içmesinden maṣūn eder". Fi'l-ḥaḳīḳa maḳtūl parmağında fīrūze görülmemiştir. Ve menḳūldür ki ceng ve ḫuṣūmāt-ı deʿāvīde bir kimesnenin parmağında fīrūze ḫātem bulunsa bi-emri'llāhi teʿālá ḫaṣmına ġālib olur.

پیره [pīre]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, feṯḥ-i rā'-i mühmele ve iḫfā-yı hā ile. Erbāb-ı ṭarīḳat ḫalīfesine derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

جهان پیر برنا شد ز عشق این جوانمردان
زهی چرخ و زمین خوش که آن پیرست و این پیره

(Yaşlı dünya, bu Allah dostlarının aşkıyla gençleşti. Ne felek, ne güzel yer! O pīr, bu da halifesi.)

Ve bir maʿnāsı da "kel" yaʿnī aḳrāʿ. Ebulmaʿānī, beyt:

گاو خلقت خر طبیعت بد زبان
چشم احول کج دهان و پیره سر

(Sığır yaradılışlı, eşek huylu, kötü dillidir. Şaşı gözlü, eğri ağızlı ve kel kafalıdır.)

Ve dahi oğulbalına derler.

پیسه [pīse]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Ala karga maʿnāsına. Ve saksağana da derler. Ve dahi her ne ki siyāh ve beyāż ile alaca ola, ona pīse derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

جاه تو سایه ایست که خورشید را به عمر
امکان پیسه کردن آن نیست در شمار

(Senin makamın öyle bir gölgedir ki güneş ömrü boyunca orayı alaca bulaca edemez.)

پیشباره [pīşbāre]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü rā'-i mühmele ve şīn-i muʿceme-i mevḳūfe ile. Mihmān önüne ḳable'ṭ-ṭaʿām konulan ḥulviyyāt; şeker, bādām ve mürebbeyāt gibi. Mīr Naẓmī, beyt:

شود مهمان خیالش پیشباره
کند لخت جگر دل پاره پاره

(Gönül, ciğerini parçalar ve konuk ettiği sevgilinin hayali önüne tadımlık niyetine koyar.)

پیشکاره [pīş-kāre]: پیشکار [pīş-kār]-ı merḳūm maʿnālarına. Ve dahi be-maʿnī-i māmī, yaʿnī kibār evlerinde "ketḫudā kadın" dedikleri büyük ḫātūn.

پیشگاه [pīşgāh]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de فرشی باشد که در پیش افکند [ferşī bāşed ki der-pīş efkened], yaʿnī ṣadr önünde döşenen döşeme. Mevlānā Maʿrūfī, beyt:

بدیدم یکی خانهٔ محتشم
نه نخ دیدم آنجا و نی پیشگاه

(Muhteşem bir ev gördüm. Orada ne ipekli gördüm ne de döşeme!)

Ṣānī, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i naẓargāh. Ḫᵛāce Ḥāfız, beyt:

با چنین اوج جلال از پیشگاه مسکنت
آگهی و خدمت دلهای آگه می کنی

(Bunca görkem ve büyüklükle emrin altındakilerin farkındasın ve Allah dostlarına hizmet edersin.)

Ṣāliş, maḳām-ı ḫidmet maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

پرستار چندین به زرین کلاه
مزینش با تاج در پیشگاه

(Altın başlıklı bir nice hizmetçi, onun makamını taçla süslediler.)

Rābiʿ, *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i ṣadr-ı meclis ve ferş-i ṣadr. Ḥakīm Senāyī, beyt:

پیشگاه دوست را شایی چو بر درگاه عشق
عافیت را سرنگون ساز اندر آویزی بدار

(Aşk sarayında sevgilinin makamını hazırlarken afiyeti ters döndürüp oraya avize olarak as!)

Ḫāmis, be-maʿnī-i cāy-ı pādişāh ve ṣāḥib-i taḫt u mesned. Ḥakīm Firdevsī, der-ḥaḳḳ-ı Menūçehr Şāh, beyt:

از آن پس به دخمه سپردند شاه
تو گفتی نبد نامور پیشگاه

(Ondan sonra padişahı mezara koydular. Görsen "namlı, taht ve taç sahibi padişah değil" derdin.)

Ḥakīm Firdevsī, der-ḥaḳḳ-ı Mihrāb Şāh, beyt:

به یزدان گرفتند هر دو پناه
هم آن دلشده ماه و هم پیشگاه

(Hem o āşık ay hem de Mihrāb Şāh, her ikisi de Allah'a sığındılar.)

Bu maʿnāya, Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

از چو تو محتشم فروزد ملک
وز چو تو پیشگاه نازد گاه

(Ülke, senin gibi görkem sahibiyle aydınlanır. Makam, senin gibi makam sahibiyle gururlanır.)

پیشگه [pīşgeh]: پیشگاه [pīşgāh]'tan muḫaffeftir. Bu maḳūle taḫfīfāt-ı lafẓ Fārsīde çoktur.

پیشه [pīşe]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, şuġl, ḥirfet ve ṣanʿat.

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir nevʿ nāydır. Ekşer çobanlar çalarlar. "Tütük" dahi derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

با تاج خسروی چه کنی از گیا کلاه
با ساز باربد چه کنی پیشهٔ شبان

(Padişahlık tacı varken ottan başlığı ne yaparsın! Bārbud'un sazı varken çoban düdüğünü ne yaparsın!)

پیشیاره [pīşyāre]: Sükūn-ı yā-yı evvel, feth-i ṣānī ve şīn-i muʿceme-i mevḳūfe ile. Bir nevʿ laṭīf ü leẕīẕ ḥalvādır. Daḳīḳ, revġan, ʿasel **(263ᵃ)** ya dūşāb ve kibār sükker ile ederler. ʿArabīde شفارح [şufāriḥ] derler żamm-ı şīn ile. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

سخن بهتر که پیش آری خوش آراک
سخن بهتر بسی از پیشیاره

(Sözü güzel söylemen iyidir. Çünkü güzel söz, tatlıdan daha iyidir.)

پیشینه [pīşīne]: Sükūn-ı yāʾeyn, kesr-i şīn ve feth-i nūn ile. Metāʿ bahāsına muḳaddem verilen ki ʿArabīde بیع [beyʿ] derler. Ve dahi muḳaddem olan nesne, her ne olursa. Ve erken işe şürūʿ eylemeye derler. Çağatayda "irikmek" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *Leylá vü Mecnūn*'da Leylá vaṣfında, beyt:

Bir kün irikip meh-i mü'eddeb
Tüşti başığa hevā-yı mekteb

(O terbiye edilmiş ay, bir gün erken kalkıp okula gitmek için heveslendi.)

Ve *İskendernāme*'de, beyt:

Bilindi ki köp ṭabʿı rāġıb-durur
İrikrek anıŋ menʿi vācib-durur

(Yaradılışının çok rağbet ettiği anlaşılınca onu erkenden engellemek gerekir.)

پیفه [pīfe]: Sükūn-ı yā ve feṯḥ-i fā ile. Bir ağaçtır, kendinden yerinde çürüyüp kav olur. Ḫorāsān'da kav yerine kullanırlar. Ve hem kendi lisānlarıdır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پیلسته [pīleste]: Sükūn-ı yā vü sīn-i mühmele ve feṯḥ-i lām ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, saḫtiyān ki خساره [ḫisāre], ادیم [edīm] ve دیم [dīm] dahi derler.

Ṣānī, fildişi maʿnāsına. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

چو بر روی ساعد نهد سر به خواب
سمن را ز پیلسته سازد ستون

(Başını bileğine dayayarak uyuyunca yasemine fildişinden sütun yapmış olur.)

Ve elsine-i aṣḥāb-ı vuḳūftan bi-ṭarīḳi'l-istiʿāre "engüşt" maʿnāsına mesmūʿdur. Bu ḳavli mü'eyyid, Ḥakīm Esedī, beyt:

به پیلسته سنبل همی دسته کرد
به دُر باز پیلسته را خسته کرد

(Parmağıyla/eliyle sümbül destesi yapıyor, yine fildişini inciyle yaralıyor.)

Ve tetebbuʿ-ı belīġ ve istiḳṣā-yı tamāmdan sonra bir muʿteber nüsḫada "'āc" maʿnāsına yaʿnī fil kemiği maʿnāsına manẓūr-ı rāḳımu'l-ḥurūf olup ebyāt-ı merḳūmelerden dahi münāsebet fehm olunur.

پیله [pīle]: Sükūn-ı yā ve feṯḥ-i lām ile. *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da ibrīşim kurdu maʿnāsınadır. Mīr Ḫüsrev, beyt:

پیله که از برگ گیا کرد نوش
برهنه بینی همه آفاق پوش

(Ot ve yapraktan beslenen ipekböceğini çıplak, bütün dünyayı ipek giymiş görürsün.)

Ammā Şems-i Faḫrī "ibrīşim" maʿnāsına naḳl edip, bu beyti naẓm eylemiş. Beyt:

زانکه ایشان ز کرم قز نتنند
از ره حرص گرد خود پیله

(Çünkü onlar ipekböceğiyle değil, kendi etrafında hırs yoluyla dokunmuş kozalardır.)

Ve *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de pīle ol ibrīşimdir ki kurt onu üzerine dolaştırır. Ve eṣaḥḥ budur. Ve bu ḳavli mü'eyyid, Mevlānā Kātibī, beyt:

وجود جاهل اگر در نخ نسیج بود
چو کرم مرده شود کو درون پیله درست

(Cahilin bedeni kozada da dokunmuş olsa, kozanın içindeki ipekböceği gibi ölür gider.)

Bu maʿnāya, Ḫʷāce Ḥüseyn-i Şenāyī, beyt:

من چو کرم پیله از دیبا و اطلس فارغم
بر تن عریان لعابی از دهان افشانده ام

(Ben ipekböceği gibi ipek ve atlastan vazgeçmişim. Çıplak bedenim üstüne ağzımdan salyalar saçmışım.)

Şāʿir, beyt:

جامهٔ کعبه را که می پوشند
او نه از کرم پیله نامی شد

(Kābe'yi örttükleri kumaş, ipekböceği yüzünden meşhur olmadı.)

Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de pīle, giyāh nevʿinden bir giyāhtır. Baʿżı nehirler ayrılıp, arada bir miḳdār kuru yer kalıp yine kavuşur, ol maḳūle yerlerde biter. Ona da "pīle"

derler. Ve cerāḥatte ḥāṣıl olan kurda denildiği dahi resīde-i naẓardır.

پینه [pīne]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i nūn ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, yama ki رکو [rekū] dahi derler.

Ṣānī, koltuk ve onda biten kıl maʿnāsınadır.

پیواسته [pīvāste]: Sükūn-ı yā vü sīn ve feṭḥ-i vāv u tāʾ-i müşennāt ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de burc ve ḥiṣār maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

شد آن پیواسته را محکم بنایی
که پای عقل و هوش او را رسایی

(O kalenin sağlam bir yapısı vardı. Akıl ve bilincin ayağı ona erişebilir mi!)

پیوه [pīve]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i vāv ile. Güve dedikleri kurtcağız ki çuka ve sāʾir peşmīne eşyāyı kesip sūrāḫ sūrāḫ eder. Ve kürkü keẕālik tebāh eder.

پیهزده [pīhzede]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü hā ve feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme vü dāl-ı mühmele ile. Türkīde "deneçadırı" dedikleri ottur.

پیهورده [pīhverde]: Sükūn-ı yā vü hā vü rā vü feṭḥ-i vāv u dāl-ı mühmeleteyn ile. Lisān-ı Pehlevīde "peyk" maʿnāsınadır.

پیه [pīh]: Sükūn-ı yā ve iẓhār-ı hā ile. İç yağı. Ve kuyruk yağına da derler.

مع الیا

[maʿa'l-yā]

پسکلِ تارکی [piskel-i tārekī]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i kāf ile. Moğol diyārında olur bir nevʿ fıstıḳtır. **(263ᵇ)**

پی [pī]: Sükūn-ı yā ile. İç yağıdır. پیه [pīh] ten muḫaffeftir. Şems-i Faḫrī, beyt:

نهیبت چشم و جان خصم بگداخت
بدان صورت که آتش جرم پی را

(Görkemin, düşmanın canını ve gözünü ateşin iç yağını yakıp eritmesi gibi eritti.)

پیازِ دشتی [piyāz-ı deştī]: Ṭıb kitāblarında بصل العنصل اسقیل [isḳīl] dedikleri. ʿArabīde بصل الفار [baṣalu'l-ʿunṣul], بصل الفار [baṣalu'l-fār] ve بصل القی [baṣalu'l-ḳayy] dahi derler. Keẕā fi'l-*Bedīʿī*.

پیازکی [piyāzekī]: Feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ve kesr-i kāf ile. Ḳıymetli bir maʿden-i laʿldir. Bedaḫşān'da Piyāzek-nām bir ḳaryeye mensūbdur. Laʿl maʿdeni olan dağın süflīsinde vāḳiʿdir. Mīr ʿAcībī, beyt:

از چشم برده قاعدهٔ چرخ معدنی
وز لب شکسته قیمت لعل پیازکی

(Madenī çarh uygulamasını gözden düşürdü. Piyāzekī lalin değerinden bahsedilmez oldu.)

پیازی [piyāzī] dahi derler ḥaẕf-ı kāf ile. Raḍıyeddīn-i Nīşābūrī, beyt:

اشکم از شوق تو چون لعل پیازی وآنگهی
تو به طیبت مر مرا هر لحظه می کوبی چو سیر

(Gözyaşım senin aşkınla piyāzī lal gibi akarken sen de şuh bir şekilde beni her an sarımsak gibi ezmedesin.)

پیتکانی [pītkānī]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü tā'-i müşennāt, feth-i kāf ve kesr-i nūn ile. Be-maʿnī-i mancinīḳ. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

پیرای [pīrāy]: Pīrāyende maʿnāsına ism-i fāʿildir. چهره پیرای [çehre-pīrāy] derler, zīb ü zīnet verici demektir. Ve bir maʿnāsı dahi ağacın ziyāde dalların kesici, بستان پیرای [bostān-pīrāy] derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

برده رضوان به بهشت از پی پیوسته گری
از تو هر فضله که انداخته بستان پیرای

(Bahçıvanın fazla diye attığı şeyleri cennet bekçisi Rıdvan senden yadigar diye teberrüken götürmüş.)

Ve iki maʿnāda ṣīġa-i emr olur. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*.

پیرزی [pīrzī]: Sükūn-ı yā vü rā ve kesr-i zā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i ḫırdavāt u ḫurde-fürūş ki پیرزی فروش [pīrzī-furūş] da derler.

پیسی [pīsī]: Sükūn-ı yā ve kesr-i sīn-i mühmele ile. ʿİllet-i baraṣ u behaḳ ki cild-i ādemīde vü ḥayvānda ẓāhir olur. Veliyy-i Deşt-i Beyāżī, der-hicv-i vezīr Şāhī, rubāʿī:

ای شاهئ قلب کرده نخوت مستت
از کشمکش زمانه خواهم پستت
یک شاهئ قلب اگر به دستت افتد
چون لکهٔ پیسی نرود از دستت

(Ey kalp/geçmez akçe Şāhī! Gurur seni sarhoş etmiş. Dilerim zamane kargaşasında alçalırsın. Eline bir kalp şāhī geçecek olursa, cüzzam lekesi gibi elinden gitmesin!)

پیشانی [pīşānī]: İki maʿnāyadır.

Evvel, alın ki ʿArabīde جبهه [cebhe] ve ناصیه [nāṣiye] derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

به پیشانیش داغی برکشیده
چو خطی بر خطایی برکشیده

(Alnına bir dağ/yara çekmiş, sanki hatāyī kumaş üstüne nakış çekmiş.)

Ṣānī, be-maʿnī-i mütābaʿat-ı nefs ve dil-ḫᵛāhī. Ḥallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

نگارا چند ازین پیمان شکستن
به پیشانی دل انسان شکستن

(Ey sevgili! Daha ne kadar verdiğin sözü tutmayacak, nefsine uyup insan kalbi kıracaksın!)

Bu maʿnāyı mü'eyyid, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

طاعت آن نیست که بر خاک نهی پیشانی
صدق پیش آر که اخلاص به پیشانی نیست

(İbadet alnını yere koymak değildir. Doğru olmaya çalış, çünkü ihlas alınla/nefse uymakla olmaz.)

پیش پایی [pīş-pāyī]: Ol ḥālete derler ki ileri ayak koyula. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پیش دستی [pīş-destī]: Be-maʿnī-i sebḳat u taḳaddüm be-dīgerān. Keẕā minhu.

پیشگاهی [pīşgāhī]: Ṣadr-nişīn, yaʿnī ḥākim ve emīr-i meclis. Ve پیشگاه [pīşgāh]-ı merḳūm maʿnālarında maṣdardır. Ve dahi ṣıfat istiʿmāl olunur. Ḥakīm Esedī, beyt:

ترا بر سراندیب شاهی دهم
به هند اندرت پیشگاهی دهم

(Sana Serendip'te padişahlık, Hindistan'da emirlik vereyim.)

پیشگی [pīşegī]: Sükūn-ı yā, feth-i şīn-i muʿceme ve kesr-i kāf ile. Be-maʿnī-i ḫidmet ve pīş-ārī. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پیشی [pīşī]: Be-maʿnī-i پیش دستی [pīş-destī]-i merḳūm, yaʿnī ilerilik. Ve yā-yı nisbetle ileriye maḫṣūṣ olan nesne.

پیلهٔ بینی [pīle-i bīnī]: Burun kanadı maʿnāsınadır.

پینگی [pīnegī]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, feth-i nūn ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i غنودنِ سبک [ġunūden-i sebuk] yaʿnī ımızganmak. ʿArabīde سنه [sineh] derler kesr-i sīn ile.

Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*. Bu maʿnāya Muḥammed Mīrek, der-hicv-i Veliyy-i Deşt-i Beyāżī, ḳıṭʿa:

ولی دشت بیاضی ظهیر ثانئ عصر
به روی مسند شاهی شد و اساس انداخت

چو خواست دبدبهٔ شاعری فرو گوید
به پینگی زد و خوش مهره ای به طاس انداخت

(Veliyy-i Deşt-i Beyāzī, zamanımızın ikinci Zahīri'dir. Padişahlık tahtına çıkıp yerleşti. Şairlik tantanasını bastırmak istediği için, pinekleyip tasa bir güzel zar attı/herkesi ne güzel haberdar etti.)

باب الباء الفارسی المضمومه

[BĀBU'L-BĀ'Î'L-FĀRSİYYİ'L-MAŻMŪME]

مع الالف

[maʿa'l-elif]

پختهٔ تدبیرها [puḫte-i tedbīrhā]: Re'y-i ṣā'ib ve tedbīr-i dürüst. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

پرسا [pursā]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. پرسانیدن [pursānīden] lafẓından müştaḳ ism-i fāʿildir, sorucu maʿnāsına. **(264ª)**

پشیزِ خرما [puşīz-i ḫurmā]: Kesr-i şīn u sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü zā'-i muʿcemeteyn ile. Ḫurmā ẓarfı ki içinden ḫurmā salkımı çıkar.

پکا [pukā]: Feṯḥ-i kāf-ı ʿArabī ile. Maʿrūf bir ağaçtır.

پورِ سینا [pūr-ı sīnā]: Nām-ı Ebū ʿAlī ibni Sīnā'dır ki ẕikri mürūr eyledi.

پورِ عنقا [pūr-ı ʿanḳā]: Nām-ı Zāl-ı Zer'dir ki ḥikāyesi meşhūrdur. Şāʿir, beyt:

بی یارئ زال پور عنقا
بر خصم ظفر نیافت رستم

(Rüstem, babası Zāl'ın yardımı olmadan düşmanını yenemedi.)

پوستیرا [pūstīrā]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, kesr-i tā, baʿdehu yā-yı taḥtānī ile. Debbāġ maʿnāsınadır ki aṣlı پوست پیرا [pūst-pīrā] idi, taḫfīfen bā'sı ḥaẕf olunmuştur.

پوشا [pūşā]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i pūşīdenī, yaʿnī câme ve libās. Mīr Naẓmī, beyt:

شود بخت سیه مانع ز پوشا
از آن رو شد برهنه قیس شیدا

(Kara baht, giyinmeye engeldir. Āşık Kays/Mecnun o yüzden çıplaktır.)

Ṣānī, be-maʿnī-i endīşe, yaʿnī fikir. Mīr Naẓmī, beyt:

نخواهم در جهان جز وصل یارا
نمی دارم به دل را غیر پوشا

(Ey sevgili! Dünyada kavuşma dışında bir şey istemem. Gönlümde başka bir düşünce yok.)

Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پویا [pūyā]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Ġāyet eşkin at. Baʿżı nüsḫada yorga at demişler. Üstād Laṭīfī, beyt:

عشوه کرد اهل عشق را پویا
بلبل ازعشق گل شده گویا

(Aşk ehlini koşturan işvedir. Bülbül, gülün aşkıyla dile gelir.)

Bu beyitten muṭlaḳ "yelici" fehm olunur, ata maḫṣūṣ olmamış olur.

مع البا

[maʿa'l-bā]

پوب [pūb]: Vāv-ı mechūl ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i peder. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

عطسهٔ او آدمست عطسهٔ آدم مسیح
اینت خلف کز شرف عطسهٔ او بود پوب

(Onun/Hz. Peygamber'in oğlu Ādem, Ādem'in oğlu İsa'dır. Ne güzel halef! Şeref buldu, babası Onun oğlu oldu.)

Ṣānī, be-maʿnī-i ferş-i ḫāne ve pādişāhlara maḫṣūṣ döşeme. Üstād Rūdekī, beyt:

شاه دیگر روز باغ آراست خوب
تختها بنهاد و برگسترد پوب

(Padişah bir başka gün bahçeyi güzelce süsledi. Tahtlar koydurdu, yaygılar serdirdi.)

Ṣāliş, *Maḥmūdī*'de be-maʿnī-i tāc-ı murġān. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de kākül-i murġān demiştir. Tāc ile kākülün farḳı budur ki tāc her kuşta olmaz ammā kākül her kuşta bulunur. Ḫᵛāce ʿAmīd-i Lūyegī, musammaṭ:

از مادهٔ زاغت به جان در سوک پوب از سر کشان
طاق فلک ندهد نشان جفتی موافق مثل این

(Dişi karga gibi kara olan saçın, kakül yoluyla cana baş kaldırıyor. Tek olan felek, bunun kadar uyumlu bir çift gösteremez.)

پوتاب [pūtāb]: Vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Nişāne-i tīr yaʿnī hedef. Ebulmaʿānī, beyt:

جوهر غم پر شده ظاهر شود گنجینه ام
که آن زمان پوتاب کرده تیر مژگان سینه ام

(Göğsüm gam mücevheriyle dolup hazinem

kendisini gösterince kirpik okları göğsümü hedef edinir.)

پورشسب [pūrşesb]: Nām-ı peder-i Zerdüşt. و او پسرِ بیترسب است[1]. Zerātüşt Behrām, beyt:

بگفتش همه راز با پورشسب
همه مژده بردند زی بیترسب

(Pūrşesb'e bütün her şeyi anlattı. Bīteresb'den hep müjde götürdüler.)

مع التاء المثناة

[maʿa't-tā'i'l-muṣennāt]

پخت [puḫt]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ile. پختن [puḫten] lafẓından fiʿl-i māżīdir, pişti ve pişirdi maʿnāsına. Ve ayak ile tepmek maʿnāsına da mervīdir.

پختگانِ حقیقت [puḫtegān-ı ḥaḳīḳat]: Vāṣılān-ı Ḥaḳḳ ve sālikān-ı rāh-ı Ḥudā.

پشت [puşt]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, arka ki ʿArabīde ظهر [ẓahr] derler feṭḥ-i ẓā ile.

Şānī, vilāyet-i Nīşābūr'da bir şehir ismidir. Sebeb-i tesmiyesi, kūh-ı Nīşābūr ona arka gibi vāḳiʿ olmuştur. İki yüz yigirmi altı ḳaryeyi müştemil bir şehr-i ʿaẓīmdir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز گرگان بیامد سوی راه پشت
پر آژنگ رخساره و دل درشت

(Gürgan'dan Puşt tarafına surat asıklığı ve can sıkkınlığıyla geldi.)

Şāliş, nevāḥī-i Herāt'tan Bādġīs nāḥiyesinde bir ḳarye ismidir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پشت بست [puşt-best]: پشت [puşt]tan sonra feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. بست [best], bağladı demektir. Maʿnā-yı terkīb kilim ve ona benzer nesne içine baʿżı şey koyup arkada götürdükleri nesneye derler. Türkīde Niʿmetullāh onu "arkaluç" ʿibāretiyle tefsīr etmiş.

پلست [pulust]: Żamm-ı lām ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i zişt ve pelīd ki پلشت [puluşt] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

1 Ve o Bīteresb'in oğludur.

نیاید از آن هیچ کار درست
که طبعش کج و روی ترش و پلست

(Ondan hiç doğru iş gelmez. Tabiatı bozuk, yüzü ekşi ve çirkindir.)

پوت [pūt]: Vāv-ı mechūl ile. Ciğer maʿnāsınadır. Ciğerden ettikleri **(264b)** ḳalyeye پوتی [pūtī] derler. Ekṣer şiʿrlerde pūtu لوت [lūt] maʿnāsına īrād ederler, ol ise ṭaʿām ḳısmındandır. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, meṣnevī:

شیر خواره کی شناسد ذوق لوت
مر پری را بوی باشد لوت و پوت

(Süt çocuğu, ciğerin tadını ne bilsin! Perinin yemeği, yemek kokusudur.)

عشق باشد لوت و پوت جانها
جوع ازین رویست قوت جانها

(Gönüllerin gıdası aşktır. Açlığın canlara gıda olma sebebi budur.)

پوخت [pūḫt]:Vāv-ı mechūl ve sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i پخت [puḫt]. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Mīr Ḫüsrev, beyt:

همه کس بهر غارت حیله می پوخت
شه غازی بت و بتخانه می سوخت

(Herkes yağma için hile pişiriyor/hinlik düşünüyor, gazi padişah put ve puthaneleri yakıyordu.)

پوژ درخت [pūj-ı dıraḫt]: Yaʿnī tene-i dıraḫt. Türkīde "ağaç özdeği" derler.

پوست [pūst]: Vāv-ı maʿrūf ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Muṭlaḳ deridir, ādemin ve ḥayvānın. Ve nebātāt ḳuşūruna da derler. ʿArabīde جلد [cild] derler kesr-i cīm ile. Çağatayda "tiri" derler kesr-i tā ile.

مع الجیم
[maʿaʾl-cīm]

پچ [puç]: Yumru olan nesneye derler. Ve biryedim yemişi. Ve baʿżı eşyāda keşret maʿnāsına gelir, żabṭ u ḥadden mütecāviz ola. Mīr Naẓmī, beyt:

نمانده به دل صبر ای تندخو
ولی پچ شده جور و آزار تو

(Ey kötü huylu! Gönülde hiç sabır kalmadı ama senin eziyet ve kötülüğün iyice çoğaldı.)

پچ پچ [puc puc]: İki ādem arasında maḫfī mükāleme ki "fısıltı" derler. Ve dahi bir lafẓdır ki oğlak ve keçi çağırırlar. İki maʿnāya, Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

در رستهٔ انصاف جمال الحق والدین
هرگز سخنی ظلم نگویند به پچ پچ

از معدلتش گرگ شبان همچو شبانان
خواند برّگان گله را جمله به پچ پچ

(Cemāleddin'in adaletinin olduğu toplulukta zulüm sözünü fısıltıyla dahi söyleyemezler. Onun adaleti sayesinde kurt çobanlık yapar ve sürüdeki kuzuları çobanlar gibi seslenerek çağırır.)

Bu lüġati baʿżı ṣāḥib-i ferheng bāʾ-i meksūrede rivāyet etmiş. Ve baʿżıları, ḫuṣūṣan *Ferheng-i Cihāngīrī* mü'ellifi, bāʾ-i mażmūme ile naḳl eylemiş. İki vechi de cāʾiz olmakla taḥrīr olundu.

پرکنج [purkenec]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i kāf u nūn ile. Cevizli ve bādemli ḥalvā. Kesr-i kāf ile (پرکِنج purkinec) de mervīdir.

پلوج [pulūc]: Żamm-ı lām ve sükūn-ı vāv ile. Süst-endām olmak maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

گذشت عمر برنای ایام پوج
رسیده به پیری و بوده پلوج

(Ömrün gençlik zamanları geçti. Yaşlılık erişti ve beden güçsüz kaldı.)

پوج [pūc]: Vāv-ı maʿrūf ile. İki maʿnāyadır. Evvel, dürüşt, nā-hemvār ve yumru olan nesne ki leṭāfet ve nezāketten ḫāric ola.

Ṣānī, hīçbir işe yaramayan nesne. Ekşer هیچ [hīç] lafẓına müterādif istiʿmāl ederler. Ṣāpūr, beyt:

شبم به وعده و روزم به انتظار گذشت
به هیچ و پوج مرا روز و روزگار گذشت

(Gecem vaatlerle, gündüzüm de beklemekle geçti. Benim günlerim boş şeylerle geçti.)

Ve Ṣā'ib dahi demiştir, beyt:

گفتگوی پوج ناصح را نمی فهمم که چیست
این قدر دانم که جای پنبه در گوشم تهیست

(Öğütçünün işe yaramaz sözleri nedir anlamıyorum. Şu kadarını biliyorum ki kulağımdaki pamuğun yeri boş.)

پوزنج [pūzinc]: Vāv-ı maʿrūf, kesr-i zā'-i muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. ʿÖẕr maʿnāsına, yaʿnī iʿtiẕār eylemek. پوزش [pūziş] dahi derler.

مع الخاء المعجمه

[maʿa'l-ḫa'i'l-muʿceme]

پخ [puḫ]: Gözde olan çapak ki ʿillet sebebiyle ola. پوخ [pūḫ], vāv-ı mechūl ile dahi çapak maʿnāsına mervīdir. Mīr Naẓmī, beyt:

شد این ضعف پیری نشان شیوخ
بود چرک بینی و در چشم پوخ

(Şeyhlerin/İhtiyarların yaşlılık alametleri burun pisliği ve göz çapağıdır.)

مع الدال المهمله

[maʿaʾd-dāliʾl-muhmele]

پرد [pured]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i پر شود [pur şeved]. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

تو خود را گمان برده ای پر خرد
انایی که پر شد دگر چون پرد

(Sen kendini çok akıllı sanıyorsun. Dolu testi daha nasıl dolsun!)

Ṣānī, sükūn-ı rā ile (پرد purd), lüġaz ve yanıltmaç maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

تا نفهمد سخن از حال دلم حرف وصال
پرد گوید به من آن دلبر بی مثل و همال

(Gönlümün halinden anlamayan o benzersiz dilber, kavuşma sözü için bana bilmece soruyor.)

Ve zebān-ı Geylānī'de "pül" maʿnāsınadır.

پزغند [puzġand]: Sükūn-ı zā vü nūn u feṯḥ-i ġayn-ı muʿcemeteyn ile. Summāḳ yaprağı. Ve deri dibāġat ettikleri ot. Baʿżı nüsḫada katır āvāzına derler.

پنچه بند [punçe-bend]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Pīşānī-bend maʿnāsınadır. Alın bağı demek olur. ʿArabīde عصابه [ʿiṣābe] derler. Üstād Rūdekī, beyt:

هر که ما را در غمی سازد اسیر
چون ز پنجه باز گیرد پنچه بند

(Bizi bir sıkıntıya tutsak edenler, alın bağını pençeden nasıl kurtaracak!)

Üstād ʿAscedī, beyt:

بپیچد دلم چون به پنچه بتم
ببندد به رغم دلم پنچه بند

(Dilberim, gönlümü eline dolayıp gönlümün inadına/aksi istikametine alın bağı bağlıyor.)

پند [pund]: Sükūn-ı nūn ile. Maḥlūc penbe yumağı ki eğirilmek için ḥāżır ederler. Ona پنجش [pinciş], پنجک [puncek], پندک [pundek], غنده [ġunde], باغنده [bāġande] ve گاله [gāle] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پود [pūd]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, imāle ile, argaçtır ki ʿArabīde سدا [sedā] derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز یزدان و ازما بدان کس درود
که تارش خرد باشد و داد پود

(Argacı akıl, erişi adalet olan kimseye Tanrı'dan ve bizden selam olsun!)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چند ز تار طمع و پود لاف
بر قد هر سفله شوی حله باف

(Bu tamah argacı ile laf çözgüsü ne zamana dek! Her alçağın bedenine elbise dokuyorsun!)

Bu beytin muḳteżāsı tār, argaç ve pūd, eriş olmaktır. Lākin Rūm'da Fārsī lüġat cemʿ ü taḥrīr edenler Niʿmetullāh, Ḥalīmī ve ġayrıları pūd, argaç ve tār, eriştir diye yazmışlar. Ẓāhir lisān-ı Fārsīde tevaġġulları çendān olmamaktır.

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i köhne. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

شهی کو نترسد ز درویش پود
به شهنامه او را نباید ستود

(Yaşlı dervişten korkmayan padişahı Şehnāme'de övmenin bir gereği yok!)

Ṣāliṣ, imālesiz پود [pūd], eski bezi yakıp kav ederler, ona پد [pud] ve خف [ḫaf] dahi derler. ʿArabīde حراق [ḥurāḳ] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

شک نیست که آتش زنهٔ سنگ بلا را
جز جان و تن دشمن جاهش نبود پود

(Kuşkusuz bela taşı çakmağı için onun saltanatı düşmanının can ve teninden başka kav olmaz.)

پورمند [pūrmend]: Vāv-ı maʿrūf, sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i mīm ile. Ṣāḥib-i evlād olan ādeme derler. Ve vāv-ı mechūl ile (پورمند pūrmend), ḫoş-bū bir ot adıdır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پوشند [pūşend]: Vāv-ı maʿrūf, feṯḥ-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i serpūş. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پولاد [pūlād]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, cevher-dār demirdir ki maʿrūftur. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

سحاب لطف تو گر آستین فشان گردد
نقوش کینه شود محو از دل پولاد

(Senin iyilik bulutun eteğini silkecek olsa, taş kalpten kin izleri silinip gider.)

Ṣānī, mübāriz-i Īrāniyān'dan bir pehlivān adıdır.

Ṣāliş, Māzenderān dīvlerinden bir dīv adıdır ki Rüstem onu helāk eyledi.

مع الراء المهمله

[maʿa'r-rāʾi'l-muhmele]

پخته خوار [puḫte-ḫʷār]: Be-maʿnī-i gedā ve dāmād. Miṣāl-i evvel, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

اگر دست همت بداری ز کار
گدا پیشه خوانندت و پخته خوار

(Eğer himmet elini işten çekersen yani çalışmazsan, seni dilenci ve hazır yiyici diye anarlar.)

Ve dāmād maʿnāsına olduğu ʿumūm olmamaktır, iç güyegü olanlara denilmek ṣaḥīḥ olur, meğer keṣret-i istiʿmāl ile cümlesine şāmil ola.

پر [pur]: Egerçi "dolu" maʿnāsınadır ki muḳābili تهی [tehī]dir, ammā tekrār ve bisyār maʿnāsına istiʿmāli dahi ġāyet şāyiʿdir. Ṣāʾib-i Tebrīzī, beyt:

چار بازار عناصر پر مکرر گشته است
وقت آن آمد که برچینند این بازارها

(Dört unsur pazarı tekrara düşüyor, bu pazarların toplanma zamanı geldi.)

ʿArabīde مملو [memlū], Çağatayda "tolun" ve "tola" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *Sebʿa-i Seyyāre*'de, beyt:

Tola aytıp sirişk birle köz
Ayta başladı ḥāletidin söz

(Gözü yaşla dolu bir halde konuşup başından geçeni anlatmaya başladı.)

پرغور [purġūr]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Bulgur maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

نباشد در شکایت هیچ پر گو
چو در خانه شود پرغور و منجو

(Hiçbir mızmız, evde bulgur ve mercimek varsa şikāyetçi olmaz.)

پرگر [purger]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Muraṣṣaʿ ṭavḳ ve emṣāli mücevher nesneler. Mīr Naẓmī, beyt:

شاهدست این بندهٔ او بودنم
پرگری زنجیر خدمت گردنم

(Onun kölesi olduğuma, süslü hizmet zincirinin boynumda olduğuna tanıktır.)

پسندر [pusender]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Üvey oğul maʿnāsına. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

جز به مادندر نماند این جهان کینه جو
با پسندر کینه دارد همچو با دختندرا

(Bu kindar dünya, üvey kızıyla üvey oğluna kin güden üvey anadan başkasına benzemez.)

مادندر [mādender] üvey ana ve دختندر [duḫtender] üvey kız demektir.

پشتدار [puşt-dār]: Be-maʿnī-i püştībān. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

نه مار را مدد و پشتدار موسی ساخت
نه لحظه لحظه ز عین جفا وفا سازد

(Yılanı Musa'nın yardımcısı ve dayanağı yapmadı mı! Her an cefanın kendisinden vefa yaratmaz mı!)

پشخور [puşḫˇar]: Sükūn-ı şīn u feṯḥ-i ḫā'-i muʿcemeteyn ve vāv-ı maʿdūle ile. Kelām-ı zā'id ü bī-maʿnī ve heẕeyān. Mīr Naẓmī, beyt:

گران آید به دل پیش هنرور
سخن را چون شود بیهوده پشخور

(Hünerli kimse önünde boş ve faydasız söz söylemek gönle ağır gelir.)

پندار [pundār]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i māl-dār, ṣāḥib-i enbār, muḥkem ve ḳavī.

پندر [punder]: Sükūn-ı nūn ile. Şīrāz ülkesinde bir ḳalʿa **(265b)** ismidir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پور [pūr]: Vāv-ı maʿrūf ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, oğul. ʿArabīdeki ولد [veled] maʿnāsına. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

دل در سخن محمدی بند
ای پور علی ز بو علی چند

(Ey Ali'nin oğlu! Ali'nin oğlu olmak ne zamana dek! Hz. Peygamber'in sözüne/sünnetine gönül ver!)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de şehr-i Kennūc ḥākimi ki Hind pādişāhlarına rāy derler, onun nāmıdır. فور [fūr] dahi derler.

Ṣāliş, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te atın cümle-i esmāsındandır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

گرازان گرازان نه آگاه ازین
که پیژن نهادست بر پور زین

(Bundan habersiz olan Pījen, salına salına atını eyerlemiş.)

Ḥakīm Esedī, beyt:

به پور نبردی برافکند زین
دو صد گرد کرد از دلیران گزین

(Savaş atını eyerleyip hazırladı. Seçkin yiğitlerden iki yüz tanesini topladı.)

Rābiʿ, nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i نادان گرفتنِ خود را [nādān giriften-i ḫodrā], yaʿnī kişi kendini bilmezlendirmek. ʿArabīde تجاهل [tecāhul] derler. Ve "dürrāc" maʿnāsına geldiği de mervīdir.

پورِ آزر [pūr-ı āzer]: Yaʿnī ḥażret-i İbrāhīm ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi'ṣ-ṣalātu ve's-selām. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پورِ هاجر [pūr-ı hācer]: Yaʿnī ḥażret-i İsmāʿīl ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām. Eyżan minhu.

پهر [puhr]: Sükūn-ı hā ile. Bemaʿnī-i medrese-i Cehūdān. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

مع الزاء المعجمه

[maʿa'z-zā'i'l-muʿceme]

پراز [purāz]: Feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. Çift āletlerinden boyunduruk ağacı ki öküzün boynuna geçirirler, onu bağladıkları kayışa derler. *Müşkilāt*'ta bā'-i meksūre ile (پِراز pirāz) mervīdir.

پرز [purz]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Ḫav ki ḳaṭīfe, çuka ve ḳālīçede olur. Ve ibrīşim ve iplikte olan ki Türkīde żamm-ı rā ile "pürüz" müstaʿmeldir. Ḥakīm Enverī, beyt:

از چه خیزد در سخن حشو از خطا بینئ طبع
وز چه باشد پرز بر دیبا ز نا جنسئ لاس

(Sözde fazlalık niçin ortaya çıkar: Yaradılışın yanlış görücülüğünden. Kumaşın yüzünde niçin pürüz olur: İpin adiliğinden.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

از پرز پلاس آخور تو
برجیس به طیلسان ببینم

(Müşteri yıldızını, senin ahırındaki çuldan yapılma sarıkla görürüm.)

پژول باز [pujūl-bāz]: Żamm-ı zā'-i Fārsī ile. پژول [pujūl] bir nevʿ oyundur, بژول [bujūl][1] dahi derler. باز [bāz] ona fāʿil olur. Yaʿnī ol oyunu oynayıcı demek olur.

پشتماز [puştmāz]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve tā'-i mevḳūf ile. Mühre-i püşt yaʿnī arka kemiği. ʿArabīde فقرات [fiḳarāt] derler. ویجوز

1 Matbu metinde پسلم yazılmıştır ancak lügatlerde böyle bir kelimeye ulaşılamadı. Bu kısım, Esad Efendi 3239 numaralı nüshada "Türkīde dilim derler (I, 347a)" şeklindedir.

وهو الذى يؤخذ فى[2] *Müşkilāt*'ta .بالراء المهملة[1] الجلد كهيأة الدرهم taʿbīriyle masṭūrdur.

پشخیز [puşḫīz]: Sükūn-ı şīn u yā-yı taḥtānī vü kesr-i ḫā'-i muʿcemeteyn ile. Yay ağacı ki *Müşkilāt*'ta وهو شجر صلب يتخذ منه القشر ويعملون فيه القوس[3] masṭūrdur.

پوز [pūz]: Eṭrāf-ı dehen yaʿnī ağız çevresi. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

روی پنهان می کند زیشان به روز
تا سوی باغش نه بگشایند پوز

(Bahçesine sulanmasınlar diye gündüzleri onlardan yüzünü gizledi.)

Şeyḫ Saʿdī, ḳıṭʿa:

می رفت و هزار دیده با اوی
همچون شکرش لبی و پوزی

باز آمد و عارضش دمیده
مانند شبی به روی روزی

(Şeker gibi olan dudağı ve ağzıyla yürüyor, bin göz de onunla birlikte gidiyordu. Geri geldi ve yanağı, sabaha karşı ağaran tan vakti gibi göründü.)

Ve muṭlaḳ dehen-i ḥayvānāt maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

از پی صید آهوی خوش پوز
چشمها پر ز سرمه کرد چو یوز

(Güzel ağızlı ceylanı avlamak için pars gibi gözlerini karartttı.)

مع الزاء الفارسى

[maʿa'z-zā'i'l-fārsī]

پراژ [purāj]: Feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i پراکنده و پریشان کردن [perākende vu perīşān kerden].

پژپژ [pujpuj]: Sükūn-ı zā vü żamm-ı bā'-i Fārsiyyeyn ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir kelimedir ki oğlak ve keçi nevāḫt ederler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

نشود دل به حرف قرآن به
نشود بز به پژپژی فربه

(Gönül, Kuran okununca iyileşmez. Keçi, çoban seslenmesiyle semizlemez.)

پژ [puj]: Be-maʿnī-i şebnem.

پوژ [pūj]: Vāv-ı maʿrūf ile. Be-maʿnī-i zenaḫdān, yaʿnī çene. Üstād Müncīk demiştir, beyt:

امروز باز پوژت ایدون بتافته است
گویی همی به دندان خواهی گرفت گوش

(Bugün yine burada çenen/ağzın bükülüyor, sanki kulak ısıracaksın.)

1 Rā harfiyle de kullanılır.
2 O, deride dirhem görünümünde bulunur.
3 O, içi alınıp yay olarak kullanılan sert bir ağaçtır.

مع الشين المعجمه

[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

پخته جوش [puḫte-cūş]: Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de şarāb-ı tīre-i cūşānīde. Yaʿnī ziyāde kaynamakla ġalīẓ ve koyu olmuş şarāb, bāde olsun eşribe olsun. Üstād demiştir, beyt:

نه ای مستی که عقلت نیست گردد
ز صاف پخته جوش جام هستی

(Sarhoş değilsin, varlık kadehindeki koyu şarabın saflığıyla aklın yok oluyor.)

Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir nevʿ şarābdır ki şīre-i engūru semiz kuzu etiyle çömleğe koyup baʿż-ı bahārāt ile kaynatıp istiʿmāl ederler. Ṭarīḳ-i terkībi ṭıbb kitāblarında muṣarraḥtır. Żaʿf-ı miʿde vü kebed ve żaʿf-ı bāh için ve vecaʿ için mefāṣıl, fālic ve laḳveye nāfiʿdir. Ve kesr-i riyāḥ ve idrār-ı bevl eder nāfiʿ şarābdır. Ḫᵛāce ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

منم که طبع در ایام من قبول کند
قدید و دنبه و سیکی و پخته جوش گران

(Ben oyum ki yaradılış benim zamanımda kurutulmuş et, kuyruk yağı, kaynatılmış şarap ve yoğun şarap kabul eder.)

پرتاش [purtāş]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Vilāyet-i Türkān'ın nāmıdır. Keẕā fī-*Müʾeyyidi'l-Fużalā*.

پش [puş]: Be-maʿnī-i gīsū-yı esb, yaʿnī at yelesi. Ḥakīm Esedī, beyt:

کمندی و تیغی به کف آختند
پش بارگی چون عنان آفتند

(Atın yelesini dizgin gibi örüp kement ve kılıcı hazırladılar.)

مع السين المهمله

[maʿa's-sīni'l-muhmele]

پرس [purs]: پرسیدن [pursīden] lafẓından ṣīġa-i emrdir, "sor!" maʿnāsına. Şeyḫ Feyżī, beyt:

ما سجده بر سایهٔ دیوار کنشتیم
از بی ادبان پرس حرمگاه صنم را

(Biz kilise duvarının gölgesine secde ediyoruz. Put haremini edepsizlerden sor!)

پس [pus]: Be-maʿnī-i püser. Ḥakīm Firdevsī, meṣnevī:

بیامد نخست آن سوار هژیر
پس شهریار جهان اردشیر

بیستاد در پیش نیزه به دست
تو گفتی مگر طوس اسپهبدست

(İlk önce dünya padişahı Erdeşīr'in oğlu olan o seçkin binici geldi. Elinde mızrak öne çıkıp durdu, görsen "Galiba başbuğ Tūs geldi" derdin.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

پس آگاه کردند زان کارزار **(266ᵃ)**
پُس شاه را فرخ اسفندیار

(Derhal hükümdarın oğlu olan yüce İsfendiyar'ı o savaştan haberdar ettiler.)

پلوس [pulūs]: Żamm-ı lām ve sükūn-ı vāv ile. Be-maʿnī-i tevāżuʿ, temelluḳ ve firīb. Şems-i Faḫrī, beyt:

به جابلوسئ خود را نمی کند پر کار
بلی همیشه بود کار جابلوس پلوس

(Kendisi için bir dalkavuk çalıştırmaz, çünkü aldatıcı ve kandırıcı iş iyi olmaz.)

پوس [pūs]: Vāv-ı mechūl ile. Cerb zebānla firīb vermek maʿnāsına. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

Ammā *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da puş, żamm-ı bā ile be-maʿnī-i caʿd ve feṯḥ ile gīsū-yı esb-dir. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ṭarf ki kemer üzeri-ne bağlarlar. Ve bir maʿnāsı dahi fürū-māye demektir.

پنجش [punciş]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i cīm ile. Eğirilmek için olmuş penbe topu ki پندش [pundiş] ve پندک [pundek] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پندش [pundiş]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i پنجش [punciş]-i merḳūm.

پوزش [pūziş]: Vāv-ı maʿrūf ve kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ʿöẕür dilemek.

Ṣānī, muṭlaḳ ʿöẕürdür. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

خداوند بخشنده و دستگیر
کریم خطابخش و پوزش پذیر

(Bahşeden, elden tutan, cömert, günah bağışla-yıcı ve özür kabul edici yüce Tanrı!)

Ve āḫirindeki şīn ile ism-i maṣdar olmak görünür, ammā aṣl-ı kelimedendir. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

دست برکن زلف بت رویان بگیر
پوزش خجلت ز نادانی بخواه

(Elini uzat, güzel yüzlü dilberlerin saçını yakala! Cahillikten doğan utancın özrünü dile!)

Ḥakīm Esedī, beyt:

منه پیش او درگه خشم پای
چو خشم از تو آید تو پوزش نمای

(Onun yanında öfke sarayına ayak basma! Öfke senden gelince sen özür dile!)

پوش [pūş]: Sükūn-ı vāv ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, پوشیدن [pūşīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

در عهد پادشاه خطابخش و جرم پوش
حافظ قرابه کش شد و مفتی پیاله نوش

(Günah örtücü ve hata bağışlayıcı padişahın za-manında Hāfız büyük kadeh, müftü ise küçük kadeh içiyor.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de ṣīġa-i emrdir از راه دور شو[1] [ez-rāh dūr şev] maʿnāsına ki بردر [ber-der] ve بردار [ber-dār] dahi derler.

Ṣānī, zırh maʿnāsınadır. Şihābī, beyt:

چو ماهیٔ شیم آن که بد پوشدار
چه غوک اندران آب شد غوطه خوار

(O, benekli/pullu balık gibi zırhlıydı, sanki kur-bağalar su içinde yüzüyorlardı.)

پوشش [pūşiş]: Örtünecek ve giyilecek maʿnāsına ism-i maṣdar ṣīġasıdır. Mīr Naẓmī, beyt:

که بی پوشش بماند این جسم لاغر
زمین و آسمان شد زیر و زبر

(Bu zayıf beden, giysisiz haliyle alt üst olmuş yer ve göğe benzedi.)

پویش [pūyiş]: Yā-yı taḥtānī ile. پوییدن [pūyīden] lafẓından ism-i maṣdardır, yelip yüpürmek maʿnāsına.

1 Yoldan uzak ol!

مع الفا
[maʿa'l-fā]

پف [puf]: Ağızdan çıkan hava. Şemʿ ve çerāġ söyündürmeye iḫrāc ederler. Mevlānā Cāmī, beyt:

هر که بر روی مه فشاند تف
می کند بر چراغ انجم پف

(Ayın yüzüne tükürük saçan kimse, yıldız kandiline de püf yapar.)

مع الغين المعجمه
[maʿa'l-ġayni'l-muʿceme]

پشتروغ [puşturūġ]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı tā vü rāʾ-i mühmele ile. Bir nevʿ ser-tīz dikendir. Ḥicāz beriyyesinde çok olur. Tāze iken deve yese fi'l-ḥāl helāk olur. ʿArabīde ضريع [ḍarīʿ] derler. Ḳurʾān-ı kerīmü'ş-şān'da ehl-i cehennem ḥaḳḳında ليس لهم طعام الامن ضريع[1] vārid olmuştur.

پشتهٔ باغ [puşte-i bāġ]: Çayır, çimen ve sebzezār demektir. Ebulmaʿānī, beyt:

در کنار آب گلشن پشتهٔ باغ لطیف
باده با ساقیٔ گلرخ گر بود تنها خوشست

(Gül bahçesindeki ırmağın kıyısında bulunan göz alıcı çimenlikte, gül yüzlü sākiyle baş başa şarap içmek güzeldir.)

(266ᵇ)

پلوغ [pulūg]: Żamm-ı lām ile. Ḥayvānāttan süt sağmak, istiḥlāb maʿnāsına.

1 Kurān-ı Kerīm, Gāşiye 88/6: "Onlar için kuru dikenden başka yemek yoktur".

مع الكاف

[maʿa'l-kāf]

پتک [putk]: Sükūn-ı tā'-i müşennāt ile. Örs üzerinde demir ve bakır döğdükleri büyük çekiçtir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سر سروران زیر گرز گران
چو سندان برو پتک آهنگران

(Ağır topuzun altında başlıların/soyluların başı, demirci çekici altındaki örs gibiydi.)

پجشک [pucuşk]: Żamm-ı cīm ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Koyun, keçi ve emṣāli ḥayvān tersi. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پرتک [purtuk]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı tā'-i müşennāt ile. Ziyāde eşkin ve yorga ata derler. Ve "güç" maʿnāsına da resīde-i naẓardır.

پردک [purdek]: Sükūn-ı rā vü feṭḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Lüġaz ve yanıltmaç maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

به او کی زنم حرف نیل وصال
بگوید مرا پردک بی مأل

(Ona kavuşma sözünden nasıl bahsedeyim! Bana anlamsız bilmeceler soruyor.)

پژوک [pujūk]: Żamm-ı zā'-i Fārsī ile. Bemaʿnī-i ṣadā-yı mūḥiş ü mehīb. Ebulmaʿānī, beyt:

ز آه و نالهٔ زارم پژوک افتاده در عالم
که پندارند برخاسته قیامت مرده و زنده

(İniltim ve ahım yüzünden dünyayı korkunç bir ses kapladı. Ölü ve diri kim varsa kıyamet koptu sanıyor.)

پژک [pujk]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī ile. Tesbīḥ böceği maʿnāsınadır.

پشتک [puştek]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṭḥ-i tā'-i müşennāt ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, cāme-i kūtāh ki bele dek ederler. Ḥālen Rūm diyārında dahi müstaʿmeldir. پشتی [puştī] ve عجائبی [ʿacā'ibī] dahi derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

اگر جبهٔ خاره را مستحقم
ز تو بس کنم پشتکی ژند پیچی

(Bana layık olan ipekli bir giysidir, ama senden gelecek yamalı bir giysiye de razıyım.)

Ṣānī, bir marażdır, ata ve katıra ʿārıż olur, ayaklarında ḫurde dānecikler çıkıp pişer ve şişer, yürümekten alıkor.

Ṣāliş, bir nevʿ oyundur. Bir ādem iki elini yere koyup ayakların yukarı kaldırıp yürür. Ol oyuna سکندر [sikender] ve کژدم [kej-dum] dahi derler. Hindī lisānında bu lüġat "kitāb" maʿnāsınadır.

پشتنک [puştenk]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü nūn ve feṭḥ-i tā'-i müşennāt ile. Tapkur kolanına derler.

پشک [puşek]: Feṭḥ-i şīn-i muʿceme ile. Kedidir ki پوشک [pūşek] dahi derler. ʿArabīde هره [hirre] ve سنور [sinnevr] derler. Ḥakīm Senāyī, meṣnevī:

دل مجروح را شفا قرآن
جان پر درد را دوا قرآن

تو کلام خدای را بی شک
گر نه ای طوطی و حمار و پشک

اصل ایمان و رکن تقوی دان
کان یاقوت و گنج معنی دان

(Yaralı gönlün şifası Kurān'dır. Dertle dolu ruhun şifası Kurān'dır. Sen eğer papağan, eşek ve kedi değilsen; Allah'ın kelāmını hiç kuşkun olmadan imanın aslı, takvanın esası, yakut madeni ve mana hazinesi bil!)

Kemāl-i Ġıyāṣ, ḳıṭʿa:

از چرغ تا کبوتر و از مرغ تا شتر
از گرگ تا به بره و از موش تا پشک

روزی خوران خوان پر از نعمت تواند
هر گوشه ای که می نگرم صد هزار لک

(Hangi köşeye baksam doğandan güvercine, kuştan deveye, kurttan kuzuya, fareden kediye yüz binlerce canlının senin nimetle dolu sofrandan rızık yediğini görüyorum.)

Ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile (پشک puşk) üç maʿnāya gelir.

Evvel, sergīn-i āhū, gūsfend, büz, şütür ve emṣāluhum. Ḥakīm Şīrāzī, beyt:

بعض او دارد به شوره گرم و خشک
بعض او در طبع سرگینست و پشک

(O kimi zaman sıcak ve kuru çoraktır. Kimi zaman da hayvan pisliği yapısındadır.)

Bu maʿnāya *Ferheng-i Cihāngīrī*'de kesr-i bā ile (پشک pişk) naḳl olunmuştur ki پشکر [pişker], پشکره [pişkere], پشکل [pişkil] ve پشکله [pişkile] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

گفت جایش را بروب از سنگ و پشک
ور بود تر ریز بر وی خاک خشک

(Dedi ki: "Kapısındaki çerçöp ve süprüntüyü süpür! Eğer ıslaksa üstüne kuru toprak dök!".)

Bu beyitte żamm-ı bā ile خشک [ḫuşk] ḳāfiye olunmuştur.

Ṣānī, çenbere derler.

Ṣāliş, bir ağaç adıdır.

پک [puk]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, kendi nā-hemvār olan nesneye derler.

Ṣānī, içi boş nesne ki muḫaffef-i پوک [pūk] tur.

Ṣāliş, demirci çekici. Bu maʿnāda dahi پتک [putk]-i merḳūmdan muḫaffeftir. Bu üç maʿnāya tertīb üzre, Pūrbahā-yı Cāmī, ḳıṭʿa:

ای شوربخت و مدبر و معلول شوم پی
وی ترش روی نا خوش و مکروه لک و پک

تیزی و بی طعام و تفه چون پنیر و دوغ
بی ذوق و خشک مغز و تهی همچو جوز پک

با من مشو چو آهن و پولاد سخت چشم
تا نشکنم سر تو چو سندان به زخم پک

(Ey talihi bozuk, baht karartıcı, hastalıklı ve ayağı uğursuz! Ey turşu suratlı, çirkin ve bozuk davranışlı! Peynir ve ayran gibi keskin, tatsız ve bozuksun! İçi boş ceviz gibi faydasız, içi kuru ve boşsun! Bana çelik ve demir gibi soğuk gözlerle bakma ki kafanı örs gibi çekiç darbesiyle kırmayayım!)

پلک [pulk]: **(267[a])** Sükūn-ı lām ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, göz kapağı maʿnāsına. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

بادام چشم من زده بر پلکها شکر
لوزینه ایست ریخته جلابش از گلاب

(Benim badem gözlüm, kapaklarında şeker ezilmiş, balı gül suyundan dökülmüş bir badem tatlısıdır.)

Ṣānī, bögrek ki ʿArabīde کلیه [kulye] derler.

پلوک [pulūk]: Żamm-ı lām ile. Deve tersi ki ʿArabīde بعره [baʿre] derler.

پنجشک [puncuşk]: Sükūn-ı nūn u şīn-i muʿceme ve żamm-ı cīm ile. Be-vezn ü maʿnī-i گنجشک [guncuşk], yaʿnī serçe. ʿArabīde عصفور [ʿuṣfūr] derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

پنجشک بین که صحبت شاهین آرزوست
بیچاره بر هلاک تن خویشتن عجول

(Şahinle bir arada olma arzusunda olan serçeye bak! Zavallı, kendini öldürmek için pek aceleci!)

پنجک [puncek]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm ile. Maḥlūc penbe yumağı ki eğirilmek için ḥāżır olmuş ola. پاغند [pāġand], پاغنده [pāġande], غنده [ġunde], پند [pund], پندش [pundiş], پندک [pundek] ve گاله [gāle] dahi derler. Ḥakīm Rūḥānī, beyt:

یکی ازیشان پنجک ستان و پنبه فروش
که ریش گاوی نامه است و نام او عنوان

(Onlardan biri pamuk alıp satar. Ahmaklık mektup, onun adı da mektup başıdır.)

پندک [pundek]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i پنجک [puncek]-i merḳūm.

پوبک [pūbek]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Hüdhüd kuşu. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*. Hindū Şāh demiştir, beyt:

الا تا باز گویند از سلیمان
که با بلقیس وصلش داد پوبک

(Ey Süleyman'ı Belkıs'a kavuşturanın hüthüt olduğunu anlatanlar!)

Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

نهاد تخت شهی تاج فخر بر تارک
ز فر مقدم این زبدهٔ نجوم فلک

پناه ملک سلیمان که چون سلیمانش
نوید ملک سبا دمبدم دهد پوبک

(Felek, yıldızların özü olan padişahın tahta çıkışını kutlamak için gökyüzünde padişahlık tahtını kurup gurur tacını taktı. O, Süleyman mülkünün sığınağıdır, Süleyman gibi onun da Seba ülkesinden her an haber getiren hüthütü vardır.)

Mü'eyyidü'l-Fużalā'da iki bāʾ-i muvaḥḥade ile (بوبک būbek) hüdhüd ve bāʾ-i Fārsī ile (پوپک pūpek) duḫter-i bikr maʿnāsına mervīdir.

پورک [pūrek]: Nām-ı duḫter-i rāy-ı Kennūc'dur ki Behrām-ı Gūr onu ḥabāle-i izdivāca getirmişti. فورک [fūrek] dahi derler.

پوشک [pūşek]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Māverā'ünnehir lisānında "gürbe" maʿnāsınadır ki ʿArabīde هره [hirre] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

خدایگانا شاهنشهی که شیر فلک
به زیر دامن لطفت خزیده چون پوشک

(Padişahlar padişahı efendim! Felek aslanı senin iyilik eteğinin altında kedi gibi sürünür.)

Ebulḥasen Şehīdī, ḳıṭʿa:

چند بردارد آن هریوه خروش
نشود باده با سرودش نوش

راست گویی که در گلوش کسی
پوشکی را همی بمالد گوش

(O utanmaz kadın ne zamana dek bağırıp çağıracak! O gürültü ederken şarap içilmiyor. Birisi onun boğazında bir kedinin kulağını çekiyor desen doğru söylemiş olursun.)

Baʿżı nüsḫada bāʾ-i muvaḥḥade ile بوشک [būşek], baʿżısında mīm ile موشک [mūşek] ve *Ṣıḥāḥ*'ta yā-yı taḥtānī ile (یوشک yūşek) vāḳiʿ olmuştur.

مع الكاف الفارسى

[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

پشتلنگ [puşteleng]: Sükūn-ı şīn u nūn ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt u lām ile. Nāḳış, maʿyūb, herze ve heẕeyān maʿnāsınadır. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

در ملک تو پسند نکردند بندگی
نمرود پشه خورده و فرعون پشتلنگ

(Senin ülkende sivrisineğe sataşan Nemrut'la sayıklayıcı Firavun'u köleliğe layık görmediler.)

پشنگ [puşeng]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Zamān-ı ḳadīmde vażʿ olunmuş nişān ve kazma maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

درآورد سخطش بارهٔ سپهر از جای
به یک اشارتی بی دستبرد بیل و پشنگ

(Onun öfkesi, kazma ve bele gerek olmaksızın tek bir işaretle felek kalesini yerinden söker.)

پوشنگ [pūşeneg]: Vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme vü nūn ile. Herī mużāfātından bir ḳarye ismidir. Taʿrīb edip فوشنج [fūşenec] dediler.

پوگ [pūg]: Vāv-ı maʿrūf ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, ġalle kodukları kuyunun ağzına konulan ḫas u ḫāşāk maʿnāsına. Müncīk, beyt:

بر مرگ پدر گرچه پسر دارد سوگ
در خاک نهان کندش مانندهٔ پوگ

(Oğul, babasının ölümüyle ağıt yaksa da onu çerçöp gibi toprağa gizler.)

Şānī, nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de be-maʿnī-i hevā-yı dehendir ki üfürmek ile āteş yakarlar ve sā'ir şeyler için iḫrāc ederler. Üstād Aġācī, beyt:

گر برفکند گرم دم خویش به گوگرد
بی پوگ ز گوکرد زبانه زند آتش

(Nefesi kükürtü ısıtacak olsa, kükürtten hava olmaksızın ateş çıkar.)

Şāliş, yanmış bezdir ki kav ederler. Şems-i Faḫrī, beyt:

غم اگر یار من بود چه عجب
میل آتش بود همیشه به پوگ

(Gam benim dostum olursa buna şaşılmaz. Ateş hep yanmış beze yönelir.)

Mü'eyyidü'l-Fużalā'da kav ve pinhān olmuş ġalle maʿnāsınadır. Baʿżı nüsḫada bā'-i muvaḥḥade ile (بوگ būg) menḳūldür.

مع اللام

[maʿa'l-lām]

پخل [puḫl]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i پرپهن [perpehen] ki تخمگان [toḫmegān] ve فرفخ [ferfaḫ] dahi derler. Türkīde "semizotu" derler. **(267b)**

پرتگال [purtegāl]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt u kāf-ı Fārsī ile. Hind'in ḥudūduna dāḫil bir vilāyet ismidir. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

مَی شیرازیم از درد سر گشت
علاجش باده های پرتگالست

(Başımın ağrıması Şiraz şarabı yüzünden oldu. Onun ilacı Purtegāl şaraplarıdır.)

Bu beyitten murād Hind'e ārzūdur.

پردل [pur-dil]: Şecīʿ, bahādır ve ṣāḥib-i fikr ü re'y maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

کجاست در همه ایوان همچو تو شاهی
کریم و پر دل و دانا و عاقل و کامل

(Bütün dünyada senin gibi cömert, yiğit, bilge, akıllı ve olgun padişah nerde var!)

پرشگال [pur-şigāl]: Sükūn-ı rā, kesr-i şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Bulutlu hava yaʿnī gökyüzünde bulut olup yağmadığı maḥall. Ve gāhī terşīḥ eyleye. Nitekim, Ṭālib-i Āmulī, beyt:

گهی ابر تر و گاهی ترشح گونه گه باران
بیا در چشم من بنگر هوای پرشگالی را

(Gel gözümdeki çok bulutlu havaya bak! O bulutlar bazen nemli, bazen hafif çiseli, bazen de yağmurlu oluyor.)

پژغول [pujġūl]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i برغول [berġūl]-ı merḳūm, yaʿnī bulgurdan olan ṭaʿām.

پل [pul]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf. Yaʿnī köprü. Mevlānā Hātifī, beyt:

چنین دار فرمان به خیل مغل
که بر روی جیحون بستند پل

(Moğol ordusuna Ceyhun üstünde köprü yapmalarını buyur!)

Ve kemer ki ʿArabīde قنطره [ḳanṭara] derler. Ṣānī, pūl maʿnāsınadır. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

بار حسرت می کشم از بی مهی
خاک بر سر می کنم از بی پلی

(Aysızlıktan/dilbersizlikten hasret yükü çekiyorum. Parasızlıktan başa toprak saçıyorum.)

پوپل [pūpel]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i bā'-i Fārsī ile. Cevz-i bevvā kadar olur bir nesnedir. Taʿrīb edip فوفل [fūfel] dediler. Bir nevʿ dārūdur. Lisān-ı Hindīde سپاری [supārī] derler. Üstād Ferruḫī, beyt:

درو درختان چون جوز هندی و پوپل
که هر درخت به سالی دهد مکرر بر

(Oradaki ağaçlar Hindistan cevizi ve fülfülek gibidir. Her bir ağaç yılda iki kez meyve verir.)

پوخل [pūḫl]: Vāv-ı mechūl ile. پخل [puḫl]-ı merḳūm maʿnāsınadır.

پوستگال [pūstgāl]: Vāv-ı maʿrūf, sükūn-ı sīn-i mühmele vü tā ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de پوستِ بی مو که در تهِ دُنبه باشد. Yaʿnī kuyruk dibinde olan tüysüz deri. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te koyunun kuyruğu tüylerine yapışıp salınan sergīn. Ḥakīm Senāyī, beyt:

از غلام آن که زی عیال آمد
او ز دنبه به پوستگال آمد

(Gulāmdan kadın tarafına gelen kimse, kuyruktan kuyruk dibine gelmiş demektir.)

پول [pūl]: Vāv-ı mechūl ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i پشیز [peşīz]-i merḳūm.

Ṣānī, kārbān-serāy ve menzil-i ġurebā.

Ṣāliş, köprü ki ʿArabīde جسر [cisr] derler kesr-i cīm ile. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی پول دیگر بباید زدن
شدن را یکی راه باز آمدن

(Bir tane de geri gelişte kullanmak için köprü yapmak gerekir.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

آن که بهر خیر بی حد در جهان
خانقه کرد و رباط و پول و سم

(O, hayır için dünyada sayısız tekke, han, köprü ve kervansaray yaptırdı.)

Ve *Vesīletü'l-Meḳāṣıd*'da bardak lūlesine de derler.

مع الميم
[maʿa'l-mīm]

پرسم [pur-sem]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. پر [pur] ile سم [sem]den mürekkebdir. Müft olan ṭaʿāma derler. Bir ādeme iḥsān edip taḥmīl-i minnet eylemekten kināyedir. Mīr Naẓmī, beyt:

از عطای سفله امیدی مبند
گر دهد نانی به تو پرسم دهد

(Alçakların bağışta bulunmasına umut bağlama! Sana bir ekmek verse başına kakar!)

پژم [pujem]: Feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Kırağı maʿnāsına. [1] وهو ما یسقط من الثلج فی اللیل. Keẕā fi'l-*Müşkilāt*.

پشترم [puşturm]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü rāʾ-i mühmele ve żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Kurdeşeni dedikleri ʿillet ki ʿArabīde شری [şerá] derler.

پلِ چکنم [pul-i çi kunem]: Vilāyet-i Şīrāzʾda bir köprü nāmıdır. Vech-i tesmiyesi budur ki bir bāzargān-ı mütemevvil vāfir tecemmül ve aḥmāl ile Şīrāzʾa gelip, cemīʿ mālın ḫarābātta ẕevḳ ü ʿişrete değişip müflis ve bīnevā oldukta Şīrāzʾdan çıkıp, meẕkūr köprüye bī-hūş gelip onda چکنم چکنم [çi kunem çi kunem] diyerek kalıp ileri geri gidemez. Ol zamāndan beri ol köprüye isim olmuş derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پوشیده چشم [pūşīde-çeşm]: Yaʿnī nā-bīnā. ʿArabīde اعمی [aʿmá] maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

1 O, geceleyin kardan düşen şeydir.

مع النون

[maʿa'n-nūn]

پختن [puḫten]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ile. Pişmek ve pişirmek maʿnāsına. Müstaḳbelinde ḫā'yı zā'ya ḳalb edip پزد [pezed] ve پزنده [pezende] derler.

پرسان [pursān]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. **(268[a])** Be-maʿnī-i pürsende. "Sorucu" maʿnāsına ism-i fāʿildir. Ebulmaʿānī, beyt:

پرسان نشدی حال دل زار به یک دم
ای آفت جان تا بکی این جور تغافل

(Ey canın afeti! Zavallı gönlün halini bir kez olsun sormadın! Bu umursamazlık eziyeti ne zamana dek olacak!)

پرسیدن [pursīden]: Sormak ki ʿArabīde سؤال [su'āl] maʿnāsına. Çağatayda ṣād'ı sīn okuyup "sormaḳ" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *Sebʿa-i Seyyāre*'de pādişāha ḫiṭāb maḥallinde der, beyt:

Anda şīrīn kelām u ḫandān yüz
Birle kim ḫalḳdın sorarsın söz

(Orada tatlı dil ve güler yüzle halkı konuşturup dinlersin.)

پر کردن [pur kerden]: Çok etmek, doldurmak ve tekrār eylemek. Nitekim demişlerdir. Mıṣraʿ:

کار نیکو کردن از پر کردنست

(İşi iyi yapmak, tekrar etmekledir.)

پرگسون [purgusūn]: Sükūn-ı rā vü żamm-ı kāf-ı Fārsī vü sīn-i mühmeleteyn ile. Eyer üzerine örtülen yapık ki ʿArabīde غاشیه [ġāşiye] derler.

پروین [purvīn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i vāv ile. Be-maʿnī-i çirk ve şūḫgīn. Ebulmaʿānī, beyt:

هیچ کس از بوی بد در پهلویش نتوان نشست
زان دهان و بینیش پروین پرست همچون خلا

(Kötü koku yüzünden hiç kimse onun yanına oturamıyor. Çünkü burnu ve ağzı hela gibi pislikle dolu.)

پزیدن [puzīden]: Kesr-i zā'-i muʿceme ile. Çimdilemek maʿnāsına.

پشتوان [puştvān]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve tā'-i mevḳūf ile. Dīvāra istiḥkām için konulan ağaç ki Türkīde "hatıl" derler. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

چنین خلل که به بنیاد دین برآمده بود
گر اعتماد برین پشتوان نبودی وای

(Din binası için öyle bir tehlike başgösterdi ki bu desteğe/hatıla dayanılmasaydı vay haline!)

Ṣıḥāḥ'ta, kapı ardına kodukları ağaç maʿnāsınadır. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i püşt ü penāh menḳūldür. Muṭahhar-ı Kürenī, beyt:

پناه ملکت اسلام و پشتوان سپاه
صفی حضرت سلطان ولی دولت شاه

(İslam ülkesinin sığınağı ve askerin dayanağıdır. Sultan hazretlerinin has dostu ve padişahın devletinin koruyucusudur.)

پشتیبان [puştībān]: پشت [puşt] ile بان [bān] dan mürekkeb lafẓdır, arka verici ve ḥimāye edici maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, der-naʿt-ı şerīf, beyt:

چه غم دیوار امت را که باشد چون تو پشتیبان
چه باک از موج بحر آن را که باشد نوح کشتیبان

(Senin gibi bir koruyucusu olan ümmet duvarının sıkıntısı olur mu! Hz. Nuh'un kaptan olduğu gemi dalgadan çekinir mi!)

پشیزه نشان [puşīze-nişān]: Be-maʿnī-i sikke-zen.

پشتیون [puştīven]: Muḫtaṣar-ı پشتوان [puştvān]-ı merḳūm.

پفشریدن [pufşirīden]: Sükūn-ı fā ve kesr-i şīn-i muʿceme vü rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i ber-efşānden, yaʿnī saçmak.

پفیدن [pufīden]: Kesr-i fā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Şemʿ ve çerāġ söyündürmek, iṭfā maʿnāsına. Çağatay lisānında "öçmeḳ" derler. Mīr ʿAlī Şīr, rubāʿī:

Gül bardı ise çemen muʿaṭṭar bolsun
Şemʿ öçti ise ḳuyaş münevver bolsun
Şehzādeġa ger ravża müyesser boldı
Sulṭānġa cihān mülki müyesser bolsun

(Gül gittiyse çimenlik koku yaysın! Mum söndü ise güneş aydınlatsın! Şehzade'ye cennet nasip olduysa, Sultan'a da dünya saltanatı nasip olsun!)

Ve (Mīr ʿAlī Şīr) *Ferhādnāme*'de Ferhād āyīneye bakıp bī-mecāl oldukta der, beyt:

Bolup pervāne dik eṭrāfıġa cemʿ
Velī ol yatıp andaḳ kim öçük şemʿ

(Pervane gibi çevresine toplandılar, o ise sönük mum gibi yatıyordu.)

پلوان [pulvān] ve پلون [pulven]: Sükūn-ı lām ile. *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i püştvāregāh, yaʿnī arka yükünü koyup ārām edecek yer maʿnāsınadır. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de, mezrūʿāt, bāġ ve bostān eṭrāfına ḥıfẓ için ve ḥayvānāt girmemek için dīvār gibi yapraktan ettikleri yüksek yer maʿnāsınadır. Mīr Ḫüsrev, beyt:

عجب نبود گرانبار ار فرو لغزد به آب و گل
که بختی لوک گردد چون گذر باشد به پلوانش

(Yükü ağır olanın çamurda ayağının kaymasına şaşılmaz. Çünkü beserek deve yüksek yerden geçmekte aciz kalır.)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

سبکباری گزین تا سهل تانی کز جبل پری
که گربه از شتر بهتر تواند رفت بر پلوان

(Dağdan uçarak geçmek istiyorsan hafif yük seç! Çünkü engelleri aşmada kedi deveden daha iyidir.)

پنجشک زبان [puncuşk-zebān]: Bir sarı ve kızıl renk boyar bir nesnedir. Ve bir nevʿ devādır. ʿArabīde لسان العصفور [lisānu'l-ʿuṣfūr] derler.

پورِ آبتین [pūr-ı ābitīn]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade vü tāʾ-i müşennāt ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. آبتین [ābitīn] Ferīdūn Şāh'ın pederi nāmıdır, پور [pūr] oğuldur. Maʿnā-yı terkīb Ferīdūn Şāh'tır.

پوران [pūrān]: Sükūn-ı vāv ve feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Şehr-i Kennūc adıdır. فوران [fūrān] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پورِ دستان [pūr-ı destān]: Yaʿnī Rüstem-i destān ki دستان [destān], Rüstem'in babası laḳabıdır.

پردگان [pūrdegān] ve پوردیان [pūrdeyān]: Pençe-i düzdīde yaʿnī **(268b)** ḫamse-i müsteraḳanın üzerine beş gün dahi ziyāde ederler, on gün olur, pūrdegān ve pūrdeyān derler. Fārsīler bu günlere ziyāde iʿtibār edip ʿaẓīm çeşn ederler. Muʿarrebi فوردجان [fūrdecān]dır.

پورِ عمران [pūr-ı ʿimrān]: Yaʿnī ḫażret-i Mūsá ve Hārūn ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhima'ṣ-ṣalātu ve's-selām.

پوریان [pūriyān]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Yaʿnī mütevaṭṭınān-ı şehr-i Kennūc ki پور [pūr], şehrin adı olmakla, yā-yı nisbetle onda sākin olan ahālīsi demek olur.

پوزن [pūzen]: Vāv-ı mechūl ve feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Zirāʿat için tarlayı pāk edip āmāde eylemek maʿnāsınadır. Ve zāʾ-i Fārsī ile (پوژن pūjen) keşret-i şuġldan elde ẓāhir olan kabarcığa derler. Ebulmaʿānī, beyt:

بهر محصول غم عشقش زمین سینه ام
در ازل از خار و خاشاک دگر پوزن شده

(Göğsüm tarlası, ezelden beri onun aşkı gamının mahsulü için çerçöpten temizlenip hazırlanmaktadır.)

پوزیدان [pūzīdān]: Vāv-ı maʿrūf, kesr-i zāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Bemaʿnī-i عذر آوردن [ʿuẕr āverden]. Ve iʿtiẕār maʿnāsına. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پوزیدن [pūzīden]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. ʿÖẕr eylemek. Ve nesne pişirmek, ṭabḫ maʿnāsına. پوزش کردن [pūziş kerden] dahi derler.

پوستیان [pūstiyān]: Sükūn-ı vāv u sīn-i mühmele, kesr-i tāʾ-i müşennāt ve feṭḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Sağrı dedikleri deridir.

پوستین [pūstīn]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, kesr-i tāʾ-i müşennāt ve yā-yı sākine ile. Deri maʿnāsına ʿumūmen, saḫtiyān ve sāʾiri deriden maṣnūʿ olan eşyā ve kürk maʿnāsınadır ḫuṣūṣan, her ne olursa. پوست [pūst] deridir, yā ile nūn cümleyi māddesinin ismine ilḥāḳ içindir. Ve bir maʿnāsı dahi "ġıybet"tir, istiʿāre ṭarīḳıyla istiʿmāl olunur. Şeyḫ Saʿdī, *Gülistān*'ın ikinci bābında bir ḥikāyede, kendisinin babasıyla münāḳaşa eyledikleri maḥalde, ای جانِ پدر تو نیز خفته بودی بِه که در پوستینِ خلق افتی[1] dediği şāhid-i müddeʿādır. Ḥakīm Enverī, beyt:

از عقاب و پوستینش گر نگوید بِه بود
گرچه در دریا تواند کرد خربط گازری

(İri kaz denizde çamaşırcılık yapabiliyor olabilir, yine de onun arkasından konuşmasa daha iyi olur.)

پوسیدن [pūsīden]: Vāv-ı maʿrūf ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Çürümek maʿnāsınadır.

پوشگان [pūşgān]: Vāv-ı mechūl, şīn-i mevḳūf ve feṭḥ-i kāf-ı Fārsī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, şehr-i Nīşābūr'a ḳarīb bir mekān ismidir.

Ṣānī, mūsīḳīde bir nevā ismidir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پوشیدن [pūşīden]: Vāv-ı maʿrūf ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. Örtmek, ستر [setr] maʿnāsına ve giymek, لبس [lubs] maʿnāsına maṣdardır. Bu iki maʿnāya, Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

به دامن عیب رندان پوش زاهد
لباس زهد پوشیدن چه کارست

(Ey zahit! Eteğinle rintlerin ayıbını ört! Sofuluk elbisesi giymenin ne faydası var!)

پوگان [pūgān] ve پویگان [pūygān]: Kilāhumā bi-kāfi'l-ʿAcemī. Raḥim-i māder maʿnāsına. زهدان [zihdān] dahi derler. Ve bir maʿnāsı da bir nesneyi nemnāk etmek için bir miḳdār su sepmektir.

پون [pūn]: Vāv-ı maʿrūf ile. Teğelti maʿnāsına ki نمدِ زین [nemed-i zīn] dahi derler.

پویان [pūyān]: Vāv-ı maʿrūf ve feṭḥ-i yā-yı taḥtānī ile. پوییدن [pūyīden] lafẓından ism-i fāʿildir, yelici maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

1 Ey babasının canı! Sen de uyumuş olsaydın halkın gıybetine düşmenden iyiydi.

مع الواو

[maʿa'l-vāv]

پخته گاو [puḫte-gāv]: Ol edviyedir ki kaynatıp suyuyla beden-i marîżi yurlar. Ona سپرم [siperem] dahi derler.

پشتمازو [puştmāzū]: Be-maʿnī-i پشتماز [puştmāz]-ı merḳūm. Ve dahi be-maʿnī-i gūşt-ı püşt, yaʿnī arkada olan et. Ve bel kemiği ki ʿArabîde فقرات [fiḳarāt] derler. **(269[a])** Ḥakîm Sūzenī, beyt:

شکمش همچو مشک گردان پر
گشته از دوغ پشتمازوی من

(Karnı, bel kemiğimdeki ayran sayesinde yiğitlerin kırbası gibi dolmuş.)

پو [pū]: پوییدن [pūyîden] lafẓından ṣîġa-i emrdir. Ve ism-i maṣdar dahi istiʿmāl olunur. پویه [pūye] dahi derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

شیر سگی داشت که چون پو گرفت
سایهٔ خورشید بر آهو گرفت

(Koştuğu zaman ceylanın üstündeki güneş gölgesini dahi yakalayan bir köpeği vardı.)

شیرسگ [şīr-seg], tazı demektir. Ve "seğirtmek" maʿnāsınadır. Mevlānā Maḥmūd İbn Yemîn, beyt:

گرت باید نظر کردن به مینو
به سوی مشهد سید حسن پو

(Eğer cenneti görmek istiyorsan, şehit Seyyid Hasan'ın kabrine koş!)

پوپو [pūpū]: پوبک [pūbek]-i merḳūm maʿnāsına. Keẕā fî-*Şerefnāme*. Be-maʿnī-i hüdhüd. Eṣîreddîn-i Aḫsîketī, ḳıṭʿa:

کفر و دین هر دو در رهش پویان
وحده لاشریک له گویان

(Küfür ve dinin her ikisi de "O birdir ve ortağı yoktur" deyip onun yolunda koşuyor.)

پوییدن [pūyîden]: Kesr-i yā-yı taḥtānî-i evvel ve sükūn-ı ṣānî ile. Yelmek ve şiddetle gitmek maʿnāsına. پویانیدن [pūyānîden] ona müteʿaddî olur. Kemāl-i Ḫocendî, beyt:

این خبر جستن و پرسیدنست
این طلبِ کیست چه پوییدنست

(Bu, haber arama ve soruşturmadır. Bu kimi aramaktır, neyin koşturmasıdır!)

پیوسیدن [puyūsîden]: Żamm-ı yā-yı taḥtānî-i evvel, sükūn-ı ṣānî vü vāv ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Ẓann etmek, recā ve tevāżuʿ eylemek ve mātem eylemek. Niʿmetullāh naḳlidir. پیوشیدن [puyūşîden], şīn-i muʿceme ile de ol maʿnālara mervîdir.

تویی که حاکم مطلق ترا شناخت خرد
اگرچه دست دگر کس عمل به نیرو کرد

خلاف نیست که شاه پرندگان بازست
اگرچه تاج و لحن با چکاو و پوپو کرد

(İşi yapmakta başkasının eli güçlü olsa da mutlak hākim sensin, akıl seni tanır. Taç ve ibik hüthüt ve toygar kuşunun başındadır ama kuşlar şahının doğan olduğunda herkes hemfikirdir.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de āvāz-ı hüdhüde dahi derler. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

وصال بلبل با گل هنوز نابوده
به خیره شور برآورده شانه سر پوپو

(Gül ile bülbülün kavuşması henüz gerçekleşmemiş. Başı taraklı/ibikli hüthüt karamsarca ötüyor.)

پیو [puyū]: Żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i kelūḫ. Keẕā fī-nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm. Ve ġayrı nüsḫada tev'em olan evlād. Türkīde "ikiz" derler. Mīr Naẓmī, beyt:

راه شادی را نکرده هیچ پو
گوییا دل با غمت بوده پیو

(Gönül mutluluk yolunda hiç koşmamış, galiba senin gamınla ikiz imiş.)

مع الها
[maʿa'l-hā]

پخته [puḫte]: پختن [puḫten] lafẓından ism-i mefʿūldür, pişmiş maʿnāsına. İsm-i ʿāmdır. Ve istiʿāre ṭarīḳıyla cihāndīde ve germ ü serd-keşīdeye de derler. Ebulmaʿānī, beyt:

معنی نتوان گفته تا دُر نکند سفته
بسیار نقب باید تا خام شود پخته

(İnci delinmedikçe anlam söylenemez. Hamın olgunlaşması için çokça işlenmesi gerekir.)

پرپایه [pur-pāye]: Kırkayak dedikleri bir mūẕī cānverdir. "Çıyan" dahi derler. ʿArabīde شبث [şebeṯ] derler fetḥateyn ile. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

پرده [purde]: İki maʿnāyadır.

Evvel, maʿrūf.

Ṣānī, be-maʿnī-i پرد [purd]-i merḳūm, yaʿnī lüġaz ve yanıltmaç.

پرزه [purze]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i pāre-i câme, yaʿnī eṣvāb pāreleri. Ve *Şerefnāme*'de ve *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da be-maʿnī-i purzī yaʿnī ḫāv ki câme-i peşmīne vü ḳaṭīfede olur. Şems-i Faḫrī, beyt:

آسمان قدر ترا چون مجلسیست
از نجوم آورده بر رخ پرزه ای

(Senin gökyüzü derecesindeki makamın, yüzündeki havların yıldızlardan getirildiği güzel bir meclistir.)

Ve "sancak" maʿnāsına da olduğu resīde-i naẓardır.

پرسه [purse]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i pursiş-i bīmār. ʿArabīde عيادت [ʿiyādet] derler kesr-i ʿayn-ı mühmele ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Muʿcizī, beyt:

صحت ار خواهی درین دیر کهن
خستگان بی نوا را پرسه کن

(Bu eski kilisede/dünyada sağlık istersen, kimsesiz hastaların halini hatırını sor!)

پرمه [purme]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Be-vezn-i سرمه [surme]. İki maʿnāya gelir.

Evvel, miṣḳab ki ağaç ve demir delerler.

Ṣānī, dīg-i sengīn yaʿnī taş çömlek. Baʿżı nüsḫada "eyer" maʿnāsına da resīde-i naẓardır.

پژه [puje]: Be-vezn-i مژه [muje]. Cüst ü çālāk maʿnāsınadır.

پسریچه [puserīçe]: Feṯḥ-i sīn ü kesr-i rāʾ-i mühmeleteyn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i püserān-ı bed-kār u nā-ḫalef. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

پشتاره [puştāre]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt u rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i püştvāz.

پشتمازه [puştmāze]: Be-maʿnī-i پشتمازو [puştmāzū]-yı merḳūm, yaʿnī fiḳarāt-ı ẓahr ki صلب [ṣaleb] dahi derler. Ḥakīm Ezraḳī, ḳıṭʿa:

در آن گهی که ز طعن سنان و زخم تبر
ز پشتمازهٔ گردان گریز جوید باه

بر آسمان ز پس گرد و خون ستارهٔ حوت
ز بیم تیغ به دریا دراوفتد بشناه

(Gökyüzündeki balık burcu, mızrak darbeleri ve balta vuruşlarıyla yaralanan yiğitlerin kemiklerinden şehvetin kaçacak delik aradığı zamanda, şişe geçeceğim korkusuyla kan ve toz arasından denize dalıp yüzer.)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

به پشتمازهٔ گاو زمین رسد آسیب
چو درکشم خر خمخانه را به بار هجا

(Meyhane eşeğini hiciv yüküyle sürükleyince yeryüzü öküzünün bel kemiği zarar görür.)

پشتمزه [puştmeze]: Elif'siz dahi maʿnā-yı merḳūmadır.

پشمتزه [puşmteze]: Bu dahi پشتمازه [puştmāze]-i merḳūm maʿnāsınadır.

پشتواره [puştvāre]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü tāʾ-i müṣennāt ile. Arka yükü ki پشتاره [puştāre] dahi derler. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

هر که او روی چون گلش خواهد
مدتی خار پشتواره کند

(Onun gül gibi yüzünü isteyen, bir süre diken sırtlasa gerektir.)

پشته [puşte]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. Tepe ki ṣaḥrālarda topraktan **(269b)** vāḳiʿ ola. ʿArabīde تل [tell] derler ḫuṣūṣan ve her ne ki tepe gibi yığılmış ola ʿumūmen. Üstād Rūdekī, beyt:

آن کسان آتش همی پنداشتند
پشتهٔ هیزم برو برداشتند

(O kimseler ateş sanıp onun üstüne odun yığdılar.)

پشنزه [puşenze]: Feṯḥ-i şīn u zāʾ-i muʿcemeteyn ve sükūn-ı nūn ile. Revġan-ı sāde ile pişmiş ḫurmāya derler.

پغنه [puġne]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ve feṯḥ-i nūn ile. Nerdübān ayağı. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Mevlānā Şihāb-ı Mihmeze, beyt:

پغنهٔ بام دولتت باشد
این چهار آخشیج و هفت فلک

(Bu dört unsur ve yedi felek, senin devletinin çatısına basamak olur.)

پلفته [pulufte]: Żamm-ı lām, sükūn-ı fā ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Yangın söyündükten sonra yerinde cā-be-cā bulunan āteş maʿnāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پله [pulle]: Feṯḥ-i lām-ı müşeddede ile. Terāzū kefesi. Ebulmaʿānī, beyt:

در پلهٔ ترازو با حسن یار و خورشید
در وزن ناقص آمد خورشید رفت بالا

(Sevgilinin güzelliği ile güneş, terazi kefesinde tartıldı. Ağırlığı hafif gelen güneş yukarıya yükseldi.)

پنجه [punce]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm ile. Be-vezn-i غنجه [ġonce]. Be-maʿnī-i pīşānī ki ʿArabīde جبين [cebīn] ve ناصيه [nāṣiye] derler. Şāʿir, beyt:

به تیغ طره ببرّد ز پنجهٔ خاتون
به گرز پست کند تاج بر سر چیپال

(Kadının alnındaki saç, makasla kesilir. Padişahın başındaki taç, topuzla ezilir.)

Bu maʿnāyı mü'eyyid, Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

آن خسروی که سرخ ز خون عدوش کرد
سلطان نوبهارئ پیکان غنجه را

بر آستان درگه شاه جهان پناه
سایند مهر و ماه شب و روز پنجه را

(O, ilkbahar sultanının gonca temrenini düşman kanıyla kıpkırmızı eden bir padişahtır. Güneş ve ay, dünyanın sığındığı o padişahın sarayı eşiğine gece gündüz alın koyarlar.)

پنده [punde]: Sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i پند [pund]-i merḳūm, yaʿnī kene ki ḥayvānāta yapışır. Ve baʿżı nüsḫada cism-i ḥayvānda ẓāhir olan yumru et maʿnāsına merḳūmdur.

پوپه [pūpe]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i bā'-i Fārsī ile. پوپو [pūpū]-yı merḳūm gibi hüdhüd maʿnāsınadır. Şems-i Faḫrī, beyt:

به دارایی که از انعام عامش
بود طوق حمام و تاج پوپه

(Güvercin gerdanlığı ve hüthüt tacı, o padişahın ihsanı sebebiyle vardır.)

پوته [pūte]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, zerger āletlerinden topraktan bir ḥoḳḳadır, içinde zer ve sīm eritirler. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

هیچ نقدی در خلاص پوتهٔ عالم نماند
هیچ دودی در چراغ دودهٔ آهم نماند

(Dünya potasında hiç saf altın ve gümüş kalmadı. Ah ocağımın kandilinde hiç duman kalmadı.)

Şānī, ḫizāne maʿnāsına. Şāh Dā'ī-i Şīrāzī, beyt:

دل به فراغت نِه و لنگوته بند
از جهت زر نه به جان پوته بند

(Her şeyden el etek çekip uçkurunu bağla! Altın amacıyla hazineye bel bağlama!)

پودنه [pūdene]: Vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele vü nūn ile. Yarpuzdur ki ʿArabīde نعناع برى [naʿnāʿ-ı berrī] derler. *İḫtiyārāt-ı Bedīʿī*'de نمام [nemmām], نمام الملک [nemmāmu'l-melik] ve نماما [nemmāmā] dahi derler. Ve سيسبز [sī-sebz] dedikleri de maṣṭūrdur. Ve سه سنبل [se-sunbul] dahi derler.

پوده [pūde]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, argaç ki پود [pūd] dahi derler.

Ṣānī, köhne ve pūsīde maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

نظم گوهربار جان افزای عقل افروز تو
کرد شعر شاعران پوده را یکسر هبا

(Senin akıl yakıcı, cana can katıcı ve inci saçan şiirin, eski şairlerin şiirini tamamen ortadan kaldırdı.)

Ṣāliş, eski bez ki yakıp kav ederler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te, yemişi olmaz bir ağaçtır. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

نم برآمد ز ریگ تفته زمین
بر برون زد ز شاخ پوده شجر

(Kızgın yerdeki kumdan nem yükseldi. Meyvesiz daldan ağaç başgösterdi.)

Ve çürümüş ağaç maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو فرزند بد رفت سوی پدر
تو اندوه این چوب پوده مخور

(Kötü oğul babasının yanına gittiğine göre, sen bu çürümüş ağacın sıkıntısını çekme!)

Ve bir ferhengde saḫt-sūde ve rīḫte maʿnāsına mervīdir. Ḥakīm Senāyī, beyt:

کی بود هر دمی نمودهٔ تو
بودهٔ حق به عقل پودهٔ تو

(Allah'ın varlığı çürük aklınla sana her an nasıl görünsün!)

پوره [pūre]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i پور [pūr]-ı merḳūm. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, musammaṭ:

خرد پورهٔ آدم چه خبر دارد ازین دم
که من از جملهٔ عالم به دو صد پرده نهانم

(Ben bütün ālemden iki yüz perde gizlenmişim. İnsanoğlu aklının bu demden nasıl haberi olsun!)

Ṣānī, tene-i dıraḫt maʿnāsınadır. Ve zebān-ı Hindīde "tamām" maʿnāsınadır.

پوژه [pūje]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Sāḳ maʿnāsınadır ādem ve ḥayvānda. Ve ağaçta köke yakın yerine derler.

پوزینه [pūzīne]: Vāv-ı maʿrūf, kesr-i zāʾ-i muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i nūn ile. Ve zāʾ-i Fārsī ile (پوژینه pūjīne) de cāʾizdir. Maymun ki کبی [kebbī] **(270[a])** dahi derler.

پوژینه [pūjīne]: Kesr-i zāʾ-i Fārsī ile. Ḳanṭār maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

بیارندش اگر آن قلتبان پوژینه با البرز
رود بالا و ماند بر زمین جسم گران جانش

(O kaltabanı Elburz dağıyla kantara koysalar, Elburz dağı yukarı çıkar, onun ağır bedeni yerde kalır.)

پوسانه [pūsāne]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i sīn-i mühmele vü nūn ile. Be-maʿnī-i فریب دادن [firīb dāden] ve مغلوب کردن [maġlūb kerden]. Keẕā fī-nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm.

پوست پاره [pūst-pāre]: Gāve-i āhenger, Ḍaḥḥāḳ üzerine cemʿiyyet eyledikte nīzeye bağladığı deridir ki ʿalem etmişti. Ferīdūn onu teberrüken muraṣṣaʿ ve mücevher edip ḫazīnesinde ḥıfẓ eyledi. Niçe zamān pādişāhlar ḫazīnesinde bāḳī idi. اختر گاوانی [aḫter-i gāvānī], درفش گاوانی [direfş-i gāvānī] ve درفش گاویانی [direfş-i gāvyānī] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پوستگاله [pūstgāle]: Kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i پوستگال [pūstgāl]-ı merḳūm, yaʿnī koyun kuyruğunda āvīḫte olan sergīn. Ḥakīm Senāyī, beyt:

دوستی کز پی پیاله کنند
بدل دنبه پوستگاله کنند

(Kadeh peşinde dostluk edip kuyrukla kuyruk pisliğini değişirler.)

Niʿmetullāh nüsḫasında "sepilenmemiş deri" maʿnāsına mervīdir.

پوسه [pūse]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Sarılmış iplik. Keẕā fi't-*Tuḥfe*.

پوسیده [pūsīde]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. İsm-i mefʿūl ṣīġasıdır, çürümüş maʿnāsına. Ve çürüyüp paslanmış maʿnāsına da gelir. Ebulmaʿānī, beyt:

تیز کن فهم راست با تدبیر
نکند کار تیغ پوسیده

(Çabuk önlemini al, işi doğru anla! Paslanmış kılıç kesmez.)

پوشله [pūşele]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme vü lām ile. Giyecek câme ve örtünecek eṣvāb.

پوشنه [pūşene]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme vü nūn ile. Be-maʿnī-i pūşele. Ve ser-pūş maʿnāsına da mervīdir.

پوشیده [pūşīde]: پوشیدن [pūşīden] lafẓından ism-i mefʿūldür, örtülmüş ve mestūr maʿnāsına ki iḫfā-yı lāzımīdir. Meṣelā bir kimesne iḫfā-yı esrār eylese ona پوشیده راز [pūşīde-rāz] derler. Ve giyinmiş yaʿnī üzerinde eṣvāb olana dahi pūşīde derler. Mīr Naẓmī, beyt:

چو فاخر جامه ها پوشیده دیده
به هر سو بهر خدمت را دویده

(Onun süslü elbiseler giydiğini görünce hizmet için her tarafa koşmuş.)

پوله [pūle]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i lām ile. Ezilmiş kavun, karpuz ve emṣāli meyveler. Baʿżı nüsḫada kuduz kurda dahi denildiği mervīdir.

پویژه [pūyije]: Vāv-ı maʿrūf, kesr-i yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i امیدوار شدن [umīdvār şuden], yaʿnī bir kimesneden bir nesne recāsında olmak. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

پویه [pūye]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Üç maʿnāya mervīdir.

Evvel, be-maʿnī دویدن [devīden], yaʿnī seğirtip yelmek. Üstād Lebībī, beyt:

به گرمی چو برق و به نرمی چو ابر
به پویه چو رنگ و به کینه چو ببر

(Öfkede şimşek, yumuşaklıkta bulut gibidir. Koşmada deve, kinde kaplan gibidir.)

Bu maʿnāya, Ḳāḍī Bedreddīn-i Gence, beyt:

به زیر ران تو رامست ابرشی که بود
به گاه پویه سمندر مثال در آتش

(Koşarken ateşteki semender gibi olan at, senin hükmüne boyun eğer.)

Ḳāḍī Bedreddīn-i Gence, beyt:

به گاه پویه اگر سایه اش فتد بر کوه
سزد که کوه گران سنگ را برآید پر

(Koşarken gölgesi dağa düşecek olsa, ağır dağa kanatlanmak yakışır.)

Ṣānī, be-maʿnī-i ārzū ya ıżṭırāb.

Ṣāliṣ, Deylemī ṭāʾifesinden bir şaḫṣın nāmıdır. Evlādları bir müddet pādişāhlık eylediler. Ṭabaḳaları tevārīḫte mastūrdur. Āl-i Pūye derler. Zübde ve güzīdeleri ʿAżdu'd-devle idi. Mü'ellif-i *Ferheng-i Cihāngīrī*'nin nesebi mezbūr ʿAżdu'd-devle'ye müntehī olur.

مع الیا

[ma'a'l-yā]

پژموی [pujmūy]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī ile. Çiçek nişānı, ya'nī rūy-ı ādemde cederī dedikleri 'illetten nişān olmak. Ebulma'ānī, beyt:

مگو به روی خوش آن نشان پژمویست
که سایهٔ مژه اش بر رخش اثر کرده

(Onun güzel yüzünde görünen şeyi çiçek bozuğu sanma! Sadece kirpiğinin gölgesi yüzünde iz bırakmış.)

پژوی [pujūy]: Żamm-ı zā'-i Fārsī ve sükūn-ı vāv ile. Be-ma'nī-i fürū-māye. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پشتی [puştī]: Yā-yı nisbetle. Arka vermek, rücū' ma'nāsına. Ve ittikā. Ol münāsebetle kūn-dādeye de derler.

پشی [puşī]: Kesr-i şīn-i mu'ceme ile. Be-ma'nī-i پشیز [peşīz]-i merḳūm.

پلچی [pulçī]: Sükūn-ı lām ve kesr-i cīm-i Fārsī ile. Be-ma'nī-i ḫar-mühre. پلچی فروش [pulçī-furūş] ya'nī mühre-fürūş. İbn Yemīn, ḳıṭ'a:

من گرفتم عطاردی بهتر
گر هنر را کسی که مشتری است **(270b)**

چون به نزدیک اهل عقل کنون
مرد پلچی فروش جوهری است

(Hünerin müşterisi varsa, ben de daha iyi bir Utarit aldım. Çünkü bugün katır boncuğu satanlar, akıllı kimselerin nezdinde kuyumcu gibi görülüyor.)

پوتی [pūtī]: Sükūn-ı vāv ve kesr-i tā'-i müṣennāt ile. Ciger ḳalyesi.

پوچ بینی [pūç-bīnī]: Burnaz ma'nāsına. Beyt:

آن پوچ بینی بوده بازار دهر سخره
از بهر جر گرفته بر روی تختهٔ زر

(O iri burunlu, dünya pazarının soytarısı olmuş. Dilenmek için yüzünde altın sini tutuyor.)

پوست پیرای [pūst-pīrāy]: Debbāġ ma'nāsına ki ma'nā-yı terkīb "deri düzücü" demek olur. پوست پرای [pūst-pirāy], ḥaẕf-ı yā ile dahi ol ma'nāyadır.

پولانی [pūlānī]: Sükūn-ı vāv, feṭḥ-i lām ve kesr-i nūn ile. Bir nev' un aşıdır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

پوی [pūy]: پوییدن [pūyīden] lafẓından ṣīġa-i emrdir, "seğirt!" ma'nāsına. Ve ism-i maṣdar olur, تک و پوی [tek u pūy] derler.

پوی پوی [pūy pūy]: Lafẓ-ı mükerreri "seğirti seğirti" demek olur. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

همه پیش من جنگجوی آمدند
چنان خیره و پوی پوی آمدند

(Savaş isteyenler benim yanıma koşa koşa, telaş içinde geldiler.)

باب التاء المفتوحه

[BĀBU'T-TĀ'Ī'L-MEFTŪḤA]

مع الالف

[maʿa'l-elif]

تا [tā]: Ḥarf-i tā dāḫil ve lāḥıḳ olduğu kelimelerde ʿameli şāmil olan maʿnāları muḳaddimede tafṣīl ve beyān olunmuştur. Lākin elif ile maʿnā-yı luġavīsi bu maḥalde ẕikr olunur. Sekiz maʿnāya gelir.

Evvel, żıdd-ı cüft olan "tek" maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

تا مرو هرگز به راه و هم مشو
هیچ در جا این سخن از من شنو

(Yola asla tek çıkma, hiçbir yerde de tek olma! Bu sözüme kulak ver!)

Ṣānī, yük tengi maʿnāsına. Şeyḫ Evḥadī, beyt:

بنویسد برات برجایی
کز دو خروار وا کند تایی

(İki eşek yükünden birinin açılması için sağlam bir berat yazdı.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i keyfiyyet-i cāme ve ġayruhu. Bu maʿnā kitāb ıṣṭılāḥıdır; tā-yı cāme, tā-yı kāġaẕ ve ġayrı eşyāya derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

گر بگویم شرح این بی حد شود
مثنوی هشتاد تا کاغذ شود

(Bunun açıklamasını yaparsam uzadıkça uzar, Mesnevī seksen deste kāğıt olur.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i nīz istiʿmāl olunur. Üstād demiştir, rubāʿī:

آن روز که عقد کار گردون زده اند
نقد زر عاشقی دگرگون زده اند
واقف نشوی ز عقل تا چون زده اند
کین زر ز سرای عقل بیرون زده اند

(Dünyanın işini kararlaştırdıkları gün, āşıklık altınını bir acayip yapmışlar. Nasıl yapıldığını akılla bilemezsin, bu altını akıl evinden dışarı çıkarmışlar.)

Ḫāmis, تار [tār] telaffuẓundan terḫīm olunmuştur. Ḥakīm Ḫāḳānī, musammaṭ:

آن هشت تا بربط نگر جان را بهشت هشت در
هر تا ازو طوبی ثمر صد میوه هر تا ریخته

(O sekiz telli barbuta bak, canın sekiz katlı cennetidir. Onun her teli Tuba meyvesidir, her telden yüz meyve dökülür.)

Sādis, ʿaded maʿnāsına gelir. "Tār" maʿnāsıyla bu maʿnāya, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

مغنی ملولم دوتایی بزن
به یکتایئ او که تایی بزن

(Ey çalgıcı! Üzgünüm, iki kollu tamburu çal! Allah'ın birliği aşkına bir kez olsun çal!)

Sābiʿ, be-maʿnī-i zinhār. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

ز صاحب غرض تا سخن نشنوی
که گر کار بندی پشیمان شوی

(Sakın kindar kimsenin sözünü dinleme! Eğer onunla iş yaparsan pişman olursun!)

Ṣāmin, miṣl ü mānend maʿnāsına. Mevlānā Kātibī, rubāʿī:

چون خواجه نظام نیست بزم آرایی
بی صوت خوشش مباد خالی جایی
هر ساز که هست تای آن بتوان یافت
تنبور ویست آن که ندارد تایی

(Hāce Nizām gibi bir meclis süsleyici/şenlendirici yoktur. Hiçbir yer onun güzel sesinden yoksun kalmasın! Her çalgının bir eşini bulmak mümkündür, ama onun tamburunun eşi ve benzeri yoktur.)

تابا [tābā]: Feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ṭabaḳ maʿnāsına.

Ṣānī, tava maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

بدید روی جهان تاب آن ملک سیما
ز خجلتش شده ماه سپهر چون تابا

(O melek yüzlünün dünyayı aydınlatan yüzü göründü. Gökyüzündeki ay, ondan utancına tava gibi kızardı.)

تاتا [tātā]: Feṭḥ-i tā'-i müşennāt ile. Peltek ki ʿArabīde لکنت [luknet] derler żamm-ı lām ile.

تارا [tārā]: Feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. Bemaʿnī-i sitāre ve aḫter, yıldız maʿnāsına. ʿĪsī-i Şüşterī, ḳıṭʿa:

برآید خسرو انجم فر از قلعهٔ گردون
بگیرد تیغ او یکسر جهان زیر و بالا را

طلوع کوکب سعدش خلایق را کند روشن
فروغ طلعت عدلش بسوزد نخس تارا را

(Yıldız parlaklığındaki padişah, gökyüzü burcundan yükseliyor. Onun kılıcı dünyanın altını üstünü tamamen kuşatır. Onun kutlu yıldızının doğuşu insanları aydınlatır. Onun adaletinin ışığı talihin uğursuzluğunu yakar.)

تاسا [tāsā]: Feṭḥ-i sīn-i mühmele ile. Endūh ve melālet maʿnāsına. Pūrbahā-yı Cāmī, beyt:

خواجه جامی چو از ره یاسا
خورد چوب اندر آمدش تاسا

(Cāmī Efendi yasa/kısas gereği değnek yiyip tasalandı.)

تاوانا [tāvānā]: Feṭḥ-i vāv u nūn ile. Ḳuvvet ve ḳudret maʿnāsınadır. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

هر که او را هست معنی کمترک
پیش بینم لاف تاوانای او

(Her kimde birazcık anlam olsa, onun güçlü sözünü dikkate alırım.)

تبا [tebā]: Feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Bemaʿnī-i بگذر [bugẕer]. Mīr Naẓmī, beyt:

مکن گر تو خردمندی جفا خویش
تبا ازعشق دلدار ستم کیش

(Eğer aklın varsa kendine eziyet çektirme! Zalim sevgilinin aşkından vazgeç!)

تبرکِ آسیا [teberek-i āsyā]: Feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade **(271[a])** vü rā'-i mühmele ve kāf-ı taṣġīr ile. Değirmen taşını ıṣlāḥ eyledikleri demir ālet maʿnāsınadır.

تخشا [taḫşā]: Sükūn-ı ḫā vü feṭḥ-i şīn-i muʿcemeteyn ile. Be-maʿnī-i kūşende ve saʿykünende. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Bu maʿnāya, Zerātüşt Behrām, beyt:

بکو تخشا به کاری کرفه پیوست
همی باشید می دارید پیوست

(Daima iyilik yapmak için çalış çabala! Böylece sonsuzluğa sahip olursun.)

ترا [terā]: Feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. Bülend ve ʿālī dīvār ki dīvānḫāne-i mülūk ve kārbānsarāylarda ederler. Raḍıyeddīn-i Nīşābūrī, beyt:

ز بیم تیغ جهانگیر همچو خورشیدش
همیشه ماه ترا بسته باشد از خرمن

(Padişahın güneş gibi olan kılıcının korkusuyla, ay sürekli ay ağılından/haleden duvar bağlıyor.)

Bu maʿnāyı mü'eyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

محیط مرکز دولت جمال دنیی و دین
که سد عدلش و یأجوج فتنه راست ترا

(O, devletin merkezini kuşatır, dünya ve dinin güzel yüzüdür/cemalidir. Onun adaletinin seddi, fitne Yecücüne karşı bir duvardır.)

ترسا [tersā]: Millet-i Naṣārá. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

ای کریمی که از خزانهٔ غیب
گبر و ترسا وظیفه خور داری

(Ey cömert Rabbim! Gaip hazinesinden ateşperest ve gayrımüslimi dahi rızıklandırırsın.)

ترفبا [terfbā] ve **ترفوا** [terfvā]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā'i'l-mühmele ve fā'i'l-mevḳūf. Bir nevʿ ṭaʿāmdır. Yoğurt kurusu ile ve peynir suyuyla pişirirler. ʿArabīde مصليه [maṣliye], feṯḥ-i mīm ve sükūn-ı ṣād ile. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

تركا [terkā]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i kāf ile. Zenāna taʿẓīm ve ikrām için "ḫātūn" demek maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

اصل مردم به جوی در هر جا
که کنیزک نمی شود ترکا

(Her yerde soylu insan ara! Çünkü cariyeden hanım sultan olmaz.)

ترکشِ جوزا [terkeş-i cevzā]: Birkaç yıldızdır ki Cevzā burcunda terkeş şeklinde olur. Keẕā fi'l-*Edāt*.

ترینوا [terīnvā]: Kesr-i rā'-i mühmele ile. Bir nevʿ ṭaʿāmdır, غويشه [ġavīşe] derler. Baʿżı nüsḫada tarhana şūrbāsıdır ki ki ترين [terīn] ve ترينه [terīne] tarhanadır. وا [vā], آوا [āvā] dan muḫaffeftir.

تزهٔ آسیا [teze-i āsyā]: Feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. Değirmen ölçeğidir. Ebulmaʿānī, beyt:

روز و شب این مهر و ماه در فلک از بهر چه
عمر تو پیموده اند چون تزهٔ آسیا

(Bu güneş ve ay gökyüzünde gece gündüz niçin var dersin? Çünkü senin ömrünü değirmen ölçeği gibi ölçüyorlar.)

تفیرا [tefīrā]: Kesr-i fā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Bir nevʿ nerm ve beyāż taştır. Ḳalenderān pāleheng ederler.

تلا [telā]: Be-vezn-i خلا [ḫalā]. Dervīş ve gedā. Faḳrdan ʿibārettir. Şāʿir, beyt:

هرچه هست از عقل و فکر و دل مرا
صرف کردم راه تو ماندم تلا

(Aklım, düşüncem ve gönlüme dair ne varsa hepsini senin yolunda harcayıp yoksul kaldım.)

تماشا [temāşā]: Maʿrūf. Şāʿir, beyt:

شود گر وصالت به یک شب بدانم
تماشا کنم می خورم راز گویم

(Eğer bir gece sana kavuşursam bilirim ki seyrederim, şarap içerim, sır söylerim.)

تمخیشا [temḫīşā]: Sükūn-ı mīm ü yā-yı taḥtānī ve kesr-i ḫā vü feṯḥ-i şīn-i muʿcemeteyn ile. Bir maʿrūf duʿā ismidir. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

به جای حلقهٔ ابریشمین به کف تسبیح
به جای زخمه به دستش دعا و تمخیشه

(Avucunda ipekli halka yerine tespih, elinde tezene yerine dua ve muska var.)

تمغا [tamġā]: Maʿrūf. Altına ve gümüşe vururlar. Ve çār-pā ḥayvānāta nişān için korlar. *Şerefnāme*'de "bāc" maʿnāsınadır ki yollarda ve derbendlerde geçen yüklerden alırlar. Maʿnī-i evvel, Ebulmaʿānī, der-naʿt-ı şerīf, beyt:

برای خدمت خاک درت سپهر زدند
نشان بندگیٔ این مهر و ماه تمغاییست

(Gökyüzündeki güneş ve ay, senin kapın toprağına olan bağlılığı göstermek için vurulmuş birer damgadır.)

تنگلوشا [tengelūşā]: Sükūn-ı nūn, feṯḥ-i kāf-ı Fārsī vü şīn-i muʿceme ve żamm-ı lām ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i ḫāne-i Rūmiyān. Ve risāle-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de ve bir muʿteber nüsḫada, Tengelūşā ve Erteng Rūmīlerde iki kitāb ismidir. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

به نام قیصران سازم تصانیف
بِه از ارتنگ روم و تنگلوشا

(Kayserlerin adına Erteng ve Tengelūşā'dan daha iyi kitaplar yazarım.)

Ve *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da tengelūşā, ʿalem-i ḫāne-i Rūmiyān ve ṣūretgerī ġayr ez-Erteng.[1] Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de masṭūrdur: Tengelūşā ve Tengelūş, Lūşā-yı ḥakīmin taṣnīf ve iḫtirāʿı bir kitābdır ki İslīmī ve Ḥatāyī nuḳūş u teṣāvīr, girih-bend ve ṣanāyiʿ-i bedāyiʿ iḫtirāʿ edip yazmış ki Erteng ve Engilyūn-ı Mānī'ye muʿādildir. Mānī-i naḳḳāş, Çin'de ne mertebe ser-āmed ise mezbūr Lūşā dahi Rūm'da hemçünān ser-āmed üstād-ı māhir idi. Kitāb-ı merḳūmun ismi Teng'dir, Lūşā'ya mużāf olunup "Tengelūşā" dediler. Rivāyet **(271b)** üzre kāf'ı meksūr olmak gerektir, meftūḥ naḳl edene muḫālif olur. Şeyḫ Niẓāmī, der-ṣıfat-ı ḳaṣr-ı Ḫavernāk, beyt:

قطبی از پیکر جنوب و شمال
تنگلوشای صد هزار خیال

(O, kuzey ve güney yüzünden bir kutuptur. Yüz bin hayalin Tengelūşāsıdır.)

تنگنا [tengnā]: Sükūn-ı nūn-ı evvel ü feth-i ṣānī vü kāf-ı Fārsī ile. Cāy-ı teng ve maḥall-i mażīḳ.

تنها [tenhā]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, "yalnız" maʿnāsına lafẓ-ı müfred istiʿmāl olunur. Mīr Sencer, beyt:

تنها نشینی با غمت سودای بسیار آورد
آخر نهال عشق تو دیوانگی بار آورد

(Senin gamınla yalnız oturan, epeyce sevda getirir. Sonunda senin aşkın fidanı, delilik meyvesi verir.)

Ṣānī, bu maʿnāya ḳarīb "hemān yalnız ben değilim" demekte تنها من [tenhā men] derler. Nitekim, Mevlānā ʿUrfī, mıṣraʿ:

تنها نه دلم بادهٔ نابش همه خونست

(Yalnız gönlüm değil, onun saf şarabı da tamamen kandır.)

Ṣāliş, lafẓ-ı mürekkeb olunca "tenler" demek olur. Bu beyitte maʿnā-yı evvel ü ṣāliş vāḳiʿdir. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

دی می شدی خرامان چون سرو عقل می گفت
خوش می روی به تنها تنها فدای جانت

(Dün salınan selvi gibi gidiyordun, akıl da "Yalnız başına ne güzel gidiyorsun, bedenler sana feda olsun!" diyordu.)

Ve ʿArabīde منفرد [munferid] ve Çağatayda "yalġuz" derler.

توا [tevā]: Żāyiʿ ve telef maʿnāsınadır. Muṭahhar, beyt:

زیر و زبر بکرد همه خانمانشان
و اسباب ملک جمله تلف کرده و توا

(Onların hepsinin evini barkını yerle bir etti. Bütün mal mülklerini telef edip yağmaladı.)

توغا [tevġā]: Sükūn-ı vāv ve feth-i ġayn-ı muʿceme ile. Bir nevʿ ṭaʿāmdır. Buğday, kuzu eti ve yoğurt ile pişirirler. Türkīde bu isimle maʿrūftur.

تهجا [tehcā]: Sükūn-ı hā ve feth-i cīm ile. Üzümden şıra almak maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

ته و بالا [teh u bālā]: İẓhār-ı hā ile. Be-maʿnī-i zīr ü bālā. Ve dahi mużṭarib ve bī-ḳarār olmaktan kināyedir. Keẕā fī'l-*Mü'eyyid*.

تینا [teynā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feth-i nūn ile. Şīve-i ḫubān ve nāz-ı maḥbūbān maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

ندارم بعد ازین آرام یکسر
هلاکم کرده آن تینای دلبر

(Bundan sonra tam bir huzur bulamam. O güzelin nazı beni öldürdü.)

1 Erteng'den başka bir nakkaşın ve Rumlar'a özgü evin ismi.

تیوا [teyvā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feth-i vāv ile. تینا [teynā]-yı merḳūm maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

مع الباء الموحده

[maʿa'l-bā'i'l-muvaḥḥade]

تاب [tāb]: On iki maʿnāya gelir.

Evvel, żiyā ve fürūġ maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

تو آفتاب جهانی و سایهٔ یزدان
بر آسمان مه خود را بود ز رای تو تاب

(Sen dünyanın güneşi, Allah'ın gölgesisin! Gök-yüzündeki ay senin hükmünle parlar.)

Ṣānī, be-maʿnī-i ḥarāret ki tāb-ı āteş ve tāb-ı ḫūrşīd derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ز باغ وصل تو یابد ریاض رضوان آب
ز تاب هجر تو دارد شرار دوزخ تاب

(Cennet bahçeleri sana kavuşma bahçesinden sulanır. Cehennem alevleri senden ayrı kalmak ateşiyle kızışır.)

Ṣāliş, renc ve ıżṭırāb maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

بود به روز وغا همچو پیکر بهرام
ز تیغ و تیر تو افتد عدوت در تب و تاب

(Savaş günü düşmanın, aynı Behram gibi, kılıcını ve okunu görünce sıkıntıya düşüp titrer.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i pīçiş. Şems-i Faḫrī, beyt:

چنان ز معدلتت راستی گرفت جهان
که باز شد ز سر زلف ماهرویان تاب

(Senin adaletin sayesinde doğruluk dünyayı öylesine kapladı ki ay yüzlülerin saçı ucundaki düğüm çözüldü.)

Ve gāhī پیچ [pīç] lafẓına ʿaṭf-ı tefsīr edip پیچ و تاب [pīç u tāb] derler. Üstād demiştir, beyt:

همه بند پیچ و همه تاب خم
خم و پیچ وی عنبرین بیش و کم

(Tamamen kıvırcık, tamamen kıvrımlıdır; onun kıvrımı ve büklümü azıyla çoğuyla amberdendir.)

Ḫāmis, ṭāḳat maʿnāsına ki gāhī توان [tuvān]a maʿṭūfun ʿaleyh edip تاب و توان [tāb u tuvān] derler. Be-maʿnī-i ṭāḳat, şāʿir demiştir, beyt:

سپهر با تو به هنگام کین ندارد تاب
محیط با تو به روز سخا نگیرد پای

(Felek öfke zamanında sana güç yetiremez. Okyanus cömertlik gününde seninle yarışamaz.)

Merḳūm dört maʿnāya, Üstād ʿUnṣurī, rubāʿī:

گفتم متاب زلف و مرا ای پسر متاب
گفتا که بهر تاب تو دارم چنین بتاب
گفتم نهی برین دلم آن تابدار زلف
گفتا که مشک ناب ندارد قرار و تاب

(Ben "Ey çocuk! Saçını örüp de beni sıkıntıya düşürme!" dedim, o da "Seni şevklendirmek için böyle ördüm" dedi. Ben "O örülü saçını gönlüme koyar mısın?" deyince o da "Saf misk yerinde durmaz" dedi.)

Sādis, be-maʿnī-i گردیدن [gerdīden], döndürmek maʿnāsına. رو مگردان [rū me-gerdān] demekte روی متاب [rūy me-tāb] denilir. Mevlānā Bisāṭī, beyt:

رخ متاب از ناز اگر پیشت نیاز آرد کسی
نازنینی بِه کزو خاطر نیازارد کسی

(Birisi huzuruna ihtiyaçla gelirse, kibirlenip ondan yüz çevirme! Nazlı bir dilbersin, kimsenin kalbini kırmaman kibirlenmenden daha iyidir.)

Sābiʿ, derd, miḥnet ve meşaḳḳat maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, meşnevī:

داشت لقمان یکی گریچهٔ تنگ
چون گلوگاه نای و سینهٔ چنگ

روز نیمی به آفتاب شدی
شب درو در به رنج و تاب شدی

(Lokman'ın, ney boğazı ve çeng göğsü gibi küçük ve dar bir evi vardı. Gündüz biraz güneş görür, gece orada sıkıntı ve zahmet içinde olurdu.)

Ṣāmin, تابیدن [tābīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī istiʿmāl olunur ماهتاب [māh-tāb] ve عالمتاب [ʿālem-tāb] gibi. **(272a)** Ḫᵛāce Selmān, beyt:

مرا به دور رخت شد یقین که جوهر عقل
بدید می شود از آفتاب عالمتاب

(Ben senin yanağın döneminde, akıl cevherinin dünyayı aydınlatan güneş sayesinde göründüğünü iyice anladım.)

Tāsiʿ, تابیدن [tābīden]den müştaḳ ism-i fāʿil olur ki kıvırmak ve bükmekten maʿnā-yı ḫāṣṣtır. Reseni ḳāʿide-i maḥṣūṣa üzre kıvırıp bükene رستاب [resen-tāb] ve kıl bükene موتاب [mū-tāb] derler.

ʿĀşir, be-maʿnī-i merd-i ʿālem.

Ḥādī ʿaşer, be-maʿnī-i şūriş.

Ṣānī ʿaşer, be-maʿnī-i ḥışm. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*, *Mecmaʿi'l-Fürs*, *Şerefnāme* ve dīger nüsaḫ-ı muʿteberāt. *Ṣıḥāḥ-ı ʿAcem*'de هرچه روشن و درخشان و تافته آهن و هرچه گرم بود تاب گویند[1]

تالاب [tālāb]: Ḥavuż. Ve su cemʿ olmuş mevżiʿ maʿnāsına.

تب [teb]: Ḥummá ʿilleti. Türkīde "ısıtma" derler. Ḥarāretinden muḳaddem üşütüp titrettiği ecilden تب و لرزه [teb u lerze] dahi derler. Ve ḥummádan ʿārıż olan ḥarāreti "teb"e mużāf edip تابِ تب [tāb-ı teb] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

ضعیف و خسته شدم نی همین غم حسرت
ز بیم غمزه و تاب رخت شدم در تب

(Zayıfladım ve hastalandım, hayır bu hasret gamı değil! Senin yanağının alevi ve kıyabakışının korkusundan sıtmaya tutuldum.)

1 Aydınlık ve parlak olan şeylere tāfte, sıcak olan şeylere de tāb derler.

Ve maḥmūmun sāʿid ve gerdenine defʿ-i ḥummá için iplik bağlamak meşhūr olmağın, Ḫᵛāce Selmān, beyt:

تب به تار رشته می بندند مردم لیک او
هر شبی بندد به تاب رشتهٔ تب خویشتن

(Halk iplik teliyle sıtma bağlar, o ise her gece sıtma ateşinin ipine kendini bağlar.)

تپ [tep]: Bāʾ-i Fārsī ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de mużṭarib ve bī-ārām olmak maʿnāsına. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

فراغت بین که در بنیاد کارست
متپ کین سازگار استاد کارست

(Sen işine bak, iş yapılmakta! Sıkılma, çünkü bunları yapan işin ehli!)

تراب [terāb]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de be-maʿnī-i ترابیدن [terābīden], yaʿnī ẓarftan su veyāḫud yağ sızıp çıkmak. Şems-i Faḫrī, beyt:

خدایگانا شاهی که چشمهٔ حیوان
غلام رشحهٔ کلکش بود به وقت تراب

(Ya Rabbi! O öyle bir padişahtır ki kalemi damladığında kaleminin serpintisine ölümsüzlük suyu köle olur.)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

خموش آب نگهدار همچو مشک درست
ور از شکاف بریزی تراب معیوبی

(Sus! Kırbadaki suya göz kulak ol! Çatlaktan sızdırıp dökecek olursan ayıplanırsın!)

Żamme ile (تُراب turāb), ʿArabīde ḫāk maʿnāsınadır. Bu iki maʿnāya tertīb üzre, Emīr Muʿizzī, beyt:

اگر تراب ز دست تو آیدی به زمین
به جای سبزه زبرجد برویدی ز تراب

(Eğer senin elinden yere su damlasaydı, topraktan yeşillik yerine zebercet biterdi.)

Ve maṣdarı ترابیدن [terābīden] gelir.

ترب [terb]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Bevezn-i جرب [cerb]. Be-maʿnī-i mekr, ḥīle ve zebān-dārī. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

از برای لقمهٔ شیرین و جرب
با کسی زنهار مکن نیرنگ و ترب

(Sakın yağlı ve tatlı lokma yemek için kimseye hile yapma!)

Baʿżı nüsḫada be-maʿnī-i şikence ve به تیزی رفتن [be-tīzī reften] vāḳiʿ olmuştur.

ترپ [terp]: Bāʾ-i Fārsī ile. Keşk-i siyāh ki طرف [ṭarf] dahi derler. تریک [terīk], ترير [terīr] ve Türkīde "karakurut" ve ʿArabīde طریف [ṭarīf] derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

ترنیب [ternīb]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve kesr-i nūn ile. Be-maʿnī-i gül-i pej-mürde, yaʿnī solmuş çiçek.

تزلب [tezleb]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i lām ile. Un aşı üzerine kodukları erişte ve kuyruk yağı maʿnāsına. Üstād Menūçehrī, der-ṣıfat-ı lāḫişe, ḳıṭʿa:

از چشمهٔ ماهتاب کن صحن
وز قرصهٔ آفتاب نِه خوان

دوغش خوش و روغنش مروق
سیر اندک و تزلبش فراوان

(Ay ışığı çeşmesinden kadeh yap, güneş yuvarlağından sofra kur! Ayranı güzel, yağı saf, sarımsağı az, kuyruk yağı fazla olsun!)

تگاب [tegāb]: Kāf-ı Fārsī ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, su aktığı yerde cā-be-cā eşeri kalmak maʿnāsına. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Bu maʿnāya, Ḥakīm Enverī, beyt:

چو ابر چتر تو سیل ظفر برانگیزد
از آن کمینه تگابی فرات و جیحون باد

(Senin otağının bulutu zafer selini coşturunca ondan geriye kalan izler Fırat ve Ceyhun olsun!)

Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bu maʿnāya, alçak yerlerde seyl ve yağmurdan su kalıp sebze bitmek maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, beyt:

تگابی بُد پر آب و سبزه در وی
بلندیهاش پیرامن پیاپی

(Etrafında yer yer yükseklikler olan su ve yeşillik dolu bir yerdi.)

Ṣānī, ceng ve ḫuṣūmet maʿnāsına. Ebulferec-i Rūnī, beyt:

نه مرا با تگاب او پایان
نه مرا با گشاد او جوشن

(Ne onunla savaşımın sonu ne de onun okuna karşı zırhım var.)

Ṣāliş, vilāyet-i Gence mużāfātından bir ḳarye ismidir.

Rābiʿ, mūsīḳīde bir perde nāmıdır. تگاو [tegāv] dahi derler.

Ḫāmis, bir ālettir, **(272ᵇ)** ağzı ferāḫ, dibi delik ve ince. Şīşe ağzına koyup şarāb ve ġayrı nesne doldururlar. Türkīde "huni" ve "ağızlık" dahi derler.

تنگیاب [teng-yāb]: Sükūn-ı nūn, kāf-ı mevḳūf ve feṭḥ-i yā-yı taḥtānī ile. ʿUsret ve düşvārīden kināyedir. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

صاحب اشتر همه بانگ بر ایشان زدند
کین حرم کبریاست بار بود تنگیاب

(Deveciler onlara seslendiler: "Burası ilahī bir makamdır/Kābe'dir, giriş için destur almak kolay değildir".)

تنورآشوب [tenūr-āşūb]: Ucu yanmış odun ki Türkīde "küskü" derler. Mīr Naẓmī, beyt:

تنورآشوب اگر سرسبز باشد
ز بد طبعان نکوکاری برآید

(Ucu yanmış odun eski haline gelirse, kötü ahlaklı kimseden de iyilik gelir.)

تنورتاب [tenūr-tāb]: Tennūr kızdırmak için olan ālet maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

روز تابستان هجرت بادزن در دست من
چون تنورتاب آتش عشقت فروزد در دلم

(Senden ayrılık yazında yelpazeyi bırakamıyorum. Aşkının ateşi, gönlümde tandır gibi yanıyor.)

مع التاء المثناة

[maʿa't-tāʾi'l-muṣennāt]

تات [tāt]: İki maʿnāya gelir.

Evvel تا [tā] ile tāʾ-i müfrededen mürekkebdir ki tāʾ-i ḫiṭābiyyedir. İntihā-yı ġāye maʿnāsına olan tāʾya lāḥıḳ olup تا ترا [tā turā] maʿnāsın ifāde eder.

Şānī, taʿlīmḫāne okuna derler. Bu iki maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

تات شد تیر مژه تعلیم خانه سینه ام
کی رساند تات فریاد دل زارم دگر

(Kirpik talimhane oku, göğsüm de talimhane oldu. Zavallı gönlümün feryadı sana başka nasıl ulaşsın!)

تاخت [tāḫt]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. تاختن [taḫten] lafẓından fiʿl-i māżīdir, çaptı maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

آن قدر تاخت اسب رعنایی
آرزو را نمانده هیچ جایی

(Güzellik atı o denli saldırdı ki arzuya hiç yer kalmadı.)

تارات [tārāt]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Bemaʿnī-i tārāc. Ḥakīm Ḫāḳānī, meşnevī:

از نافهٔ مشک صبح اذفر
سایی به صلایهٔ فلک بر

زان غالیه ای کنی سماوی
بر تربت بو تراب ساوی

خود بر سر خاکش از کرامات
تاتار همی رود به تارات

(Güzel kokulu sabah vakti, miski felek yüceliğindeki taşta ez! Ondan kutsal bir koku yapıp Hz. Ali'nin türbesine sür! Tatar da kerametlerden nasiplenmek için hep onun toprağı başını yağmalamaya gider.)

تالت [tālet]: Fetḥ-i lām ile. Silāḥ-dūzī maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

چشم شوخت گوییا تالت شده از بهر دل
غمزه تیغ تیز و مژگان تیر دلدوزی کند

(İşveli gözün sanki bir silahçı olmuş. Gönül için kıyabakıştan keskin kılıç, kirpiklerden de yürek delici ok yapıyor.)

تانست [tānist]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Muḥaffef-i توانست [tuvānist] tir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

دل را ز حق گر برکنی بر که نهی آخر بگو
بی جان کسی که دل ازو یک لحظه برتانست کند

(Gönlü Allah'tan koparırsan artık kime gönül vereceksin, söyle! O'ndan gönlünü bir an olsun koparabilen kimse cansız demektir.)

تبت [tebbet]: Fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade-i müşeddede ile. Ve muḫaffefle de cāʾizdir. Ḥudūd-ı Çīn'de bir şehir ismidir. Āb u hevāsı ġāyet laṭīf ve sebzezārdır. Onda müşk-i ḫāliṣ ḥāṣıl olur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

حدیث از اثر مشک گیسویت چو شنید
بریخت مشک ز رشک آهوی تبت ناچار

(Tibet ceylanı senin misk kokulu saçından bahsedildiğini duyunca kıskançlıktan çaresiz kalıp misk döktü.)

Taḫfīf-i bā ile (تبت tebet) cāʾiz olduğu beyt-i merḳūmdan fehm olunur. Ve teşdīd ile, Şāh Nāṣır-ı Ḫusrev, beyt:

بینی این باد که گویی دم یارستی
یاش بر تبت و خرخیز گذارستی

(Şu rüzgârı görüyorsun! Sevgilinin nefesini andırmakta ya da Tibet ve Harhīz'e yerleşmiş.)

Naḳl olunur ki deryā-yı Çin'de bir cezīrede bir kuyu vardır. İçinden kırk nevʿ lisānla ṣadā gelir, yağmur oldukta ṣadā

gelmez. Ve gāhī içinden āteş ʿalevi çıkar, deryādan bi-emri'llāhi teʿālá su gelip āteşi söyündürür. Ol kuyuya چاهِ تبت [çāh-ı tebbet] derler.

تبست [tebest]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Bir kelimedir ki ekṣer تباه [tebāh] lafẓından sonra itbāʿ ve müzāvece ṭarīḳıyla istiʿmāl ederler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

اگر نه عدل شهستی و نیکرایئ او
شدی سراسر کار جهان تباه و تبست

(Padişahın adaleti ve iyi yöneticiliği olmasaydı, dünyanın işi tamamen bozulurdu.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te به معنئ زشت و سست از کار شده[1] deyip bu beyti īrād eylemiş. Beyt:

دریغ من که مرا مرگ و زندگی تلخیست
که دل تبست و تباهست و تن تباه و تبست

(Yazık bana! Yaşam da ölüm de benim için acı! Çünkü gönlüm bozuk ve gevşek, bedenim bozuk ve çürük!)

تحلیت [taḥlīt]: Sükūn-ı ḥāʾ-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i lām ile. Bemaʿnī-i bār-ı endek, yaʿnī tenbelīt dedikleri muḥtaṣar yük. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

تخت [taḫt]: Maʿrūf. ʿArabīde سریر [serīr] derler. Ağaçtan olmak şarṭtır. Yassı ağaca "taḫta" denildiği taḫt-ı mezbūra intisābı iʿtibārı iledir. Şāʿir, beyt:

روان چون روان شد فرو ریخت تخت
چه بر سخت تخته چه بر نرم تخت

(Can gidince ister sert tahtadan ister yumuşak tahtadan olsun, tabuta koyulur.)

Maʿnā-yı aṣlīsinde serīr-i selāṭīne iḫtiṣāṣı yoktur, ancak ol maʿnāya keṣret-i istiʿmāl ile aʿlām-ı ġālibeden olmuştur.

تست [test]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Büyük leğen ki eṣvāb yurlar, ḫamīr yoğururlar ve ona miṣāl işlere kullanırlar. Meşhūru şīn-i muʿceme ile (تشت teşt)tir. Mīr Naẓmī, beyt:

چو رگزن بازوی سیمین او بست
فلک در دست بگرفته زرین تست

(Cerrah onun gümüş kolunu bağlarken felek de elinde altın leğen tuttu.)

تشت [teşt]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Leğen maʿnāsınadır. Lisān-ı ʿAcemde ḥarf-i ṭāʾyı tāʾ-i müṣennāt okurlar ve yazarlar. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

گرش تاج خواهی و زرینه تشت
به ملک عراقت بباید گذشت

(Taç ve altın leğen istiyorsan, Irak ülkesine geçmen gerekir.)

Taʿrīb edip maʿnā-yı mezbūra طشت [ṭaşt] dediler. Nitekim demişlerdir, beyt:

وقع الطشت غیر منکسر
لیته لم یقع و ینکسر

(Kırılmayan leğen düştü/gizli şeyler ortaya çıktı. Keşke düşmese ve kırılmasaydı!)

تفت [teft]: Sükūn-ı fā ile. Beş maʿnāya gelir. Evvel, germ maʿnāsına. Mesʿūd-i Saʿd-ı Selmān, beyt:

تفت این دل گرم از دم سردم همه شب
شد سرخ ز خون چهرهٔ زردم همه شب

(Bu sıcak/şevkli yüreğim bütün gece soğuk nefesimle yandı. Sarı yüzüm bütün gece kan yüzünden kızardı.)

Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de muṭlaḳ "germ" maʿnāsına. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

چو جلاب آخر از یک قطره آبش
به جان آید دل پر تفت و تابش

1 Çirkin ve işte gevşek anlamındadır.

(Sonunda onun yanıp kavrulan gönlü, gül suyunu andıran bir damla suyla canlandı.)

Ve ġażabdan germ olmak, germ tutmak, germ söylemek ve emṡāli maʿnālarına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

بعد از آن برداشت هیزم زود رفت
سوی شهر از پیش من او تیز و تفت

(Daha sonra çabucak odunu yüklenip hızla benim yanımdan şehir tarafına yöneldi.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سپهدار گودرز گشواد رفت
به نزدیک خسرو خرامید تفت

(Geşvād'ın oğlu olan komutan Güderz, öfkeyle padişahın huzuruna vardı.)

Ṣānī, be-maʿnī-i دویدن [devīden], yaʿnī seğirtmek. Bu maʿnāda گرم رفتن [germ reften] den kināyedir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به دستورئ شاه دیوان برفت
به پیش جهاندار کاووس تفت

(Devler padişahından izin alarak hızla cihan padişahı olan Kāvūs'un üzerine yürüdü.)

Ṣāliṡ, be-maʿnī-i خرامیدن [ḫirāmīden]. Bu maʿnāda ṭabīʿat germ olmaktan ʿibārettir. Ḥakīm Esedī, beyt:

ز تیغش همی دشت و گردون بتفت
ز باکش همی کوه و هامون بکفت

(Onun kılıcı yeri ve göğü salladı. Onun korkusundan dağ ve çöller parçalandı.)

Rābiʿ, edviyeden bir ottur. Kökünü tenāvül eyleseler tātūle gibi ʿaḳlı zāʾil eder. Ona شوکران [ṣūkerān] dahi derler. Ṣāḥib-i *İḫtiyārāt-ı Bedīʿī* yazmış ki bir kimesne ol ottan üç miṡḳāl tenāvül eylese ʿaḳlı biʾl-külliyye zāʾil olur, şöyle ki değme ḥāl ile geri gelmez.

Ḫāmis, Yezd mużāfātından bir mevżiʿ ismidir. Havası germ-sīrdir.

تملیت [temlīt]: Sükūn-ı mīm ü yā-yı taḥtānī ve kesr-i lām ile. Küçük yüke derler büyük yük üzerine. Baʿżı ferhengde yükün bir tengine derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تنبلیت [tenbelīt]: Sükūn-ı nūn, feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ve kesr-i lām ile. Be-maʿnī-i bār-ı endek, yaʿnī muḫtaṣar yük. Keẕā fīʾl-*Mecmaʿ*.

تندرست [ten-durust]: Ṣıḥḥat-i beden ve ṣaḥīḥuʾl-ḳuvá maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

می شود لاغر و ضعیف و نزار
نشود تندرست عاشق زار

(Zavallı āşık zayıf, güçsüz ve çelimsiz olur, sağlıklı olmaz.)

تنگدست [teng-dest]: Sükūn-ı[1] kāf-ı Fārsī ile. *Şerefnāme*'de baḫīl, mümsik ve faḳīrüʾl-ḥāl olandan kināyedir. Mīr Naẓmī, beyt:

گشته ام در جهان آواره
مانده ام تنگدست و بی چاره

(Dünyada başıboş dolanıyorum, fakir ve çaresiz kaldım.)

تنگست [tengest]: Sükūn-ı nūn u sīn-i mühmele ve feṭḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Bir mevżiʿ ismidir, onda billūr-ı ābī olur ki billūr cinsinin aʿlāsıdır. Billūru vaṣfda ol maḥalle nisbet edip بلورِ تنگستی [billūr-ı tengestī] derler. Keẕā fī-*Müʾeyyidiʾl-Fużalā*.

تنهٔ عنکبوت [tene-i ʿankebūt]: Örümcek ağı. Ebulmaʿānī, beyt:

ز غمش همچو پشه می بسته
تنهٔ عنکبوت تن شده دل

(Gönül onun gamı yüzünden, örümcek ağına düşmüş sivrisinek gibi bedene bağlıdır.)

توشت [teviṣt]: Kesr-i vāv ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Ḥarāretten kızmak maʿnāsına ism-i maṣdardır. Keẕā fīʾl-*Mecmaʿ*.

1 Metinde "feth-i" yazılmıştır.

تهی دست [tehī-dest]: Faḳīr, bī-nevā ve bir nesnesi olmayana derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

ای تهی دست رفته در بازار
ترسمت پر نیاوری دستار

(Ey pazara eli boş giden kimse! Korkarım mendilin boş kalacak!)

Ebulmaʿānī, beyt:

دست امید و رجا بگشوده هر برگ درخت **(273^{b})**
با تهی دستی بخواهد روز و شب احسان ز حق

(Her ağaç yaprağı umut ve beklenti elini açmış, eli boş bir şekilde gece gündüz Allah'tan bağış istiyor.)

مع الجيم
[maʿa'l-cīm]

تاج [tāc]: Maʿrūf. Pādişāhān-ı ḳadīme maḫṣūṣ başa giyilen nesnedir ki muraṣṣaʿ, mücevher ve müzeyyen edip taḫtında otururdukları maḥall giyerlerdi. Şāhlāra nisbet ile تاجِ کیانی [tāc-ı keyānī] ve تاجِ خسروانی [tāc-ı ḫusrevānī] derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

آتشین لعلی که تاج خسروان را زیورست
اخکری بهر خیال خام پختن در سرست

(Padişahların tacını süsleyen ateş renkli/kırmızı lal taşı, kafada ham hayal pişirmek/olgunlaştırmak için bir kordur.)

Ve افسر [efser] dahi derler. Ve dahi ḫorūsun, hüdhüdün ve ġayrı kuşların tepesinde olan tüye de derler.

تاراج [tārāc]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Yaġmā maʿnāsına. ʿArabīde غارت [ġāret] derler. ʿUmūma ıṭlāḳ olunur, gerekse māl ṣāḥibinin rıżāsı olsun. Miṯāli, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

مال به صد خنده به تاراج داد
رفت به صد گریه به پا ایستاد

(Malı yüz gülümsemeyle/şen şakrak yağmaya verdi. Yüz gözyaşıyla gidip ayakta durdu.)

Ve gerekse olmasın. Miṯāli, Mevlānā Cāmī, beyt:

چون سلامت ماند از تاراج نقد این حصار
پاسبان در خواب و بر هر رخنه دزدی دیگرست

(Bu kalenin malı yağmalanmadan nasıl kalsın? Her gedikte bir başka hırsız var, bekçi ise uyuyor.)

Ve mecāzen dahi istiʿmāl olunur. Üstād Daḳīḳī, beyt:

دانی دل من آن که فکندست به تاراج
آن در خط مشگین که بدید آمدش از عاج

(Bilir misin benim gönlümü yağmalayan, fildişinden görünen misk kokulu ayva tüyüdür.)

تاکاج [tākāc]: Feṯḥ-i kāf ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i yek-tā gāh ve yek bār. Ḥakīm Senāyī, beyt:

زهی دولت که من دارم که دیدم
چو تو ممدوح مکرم را به تاکاج

(Sahip olduğum talih ne iyi! Senin gibi cömert memduhu sadece bir kere gördüm.)

تالاج [tālāc]: Feṯḥ-i lām ile. Be-vezn-i تاراج [tārāc]. İki maʿnāyadır.

Evvel, bāng maʿnāsına ki ṣadā demektir.

Ṣānī, meşʿale maʿnāsına. Mīr Naẓmī, der-taʿrīf-i muṭrib, beyt:

هوش شنوا رود به تاراج
وآنگه که کند به نغمه تالاج

(Nağmeyi seslendirdiği zaman, dinleyenin aklı yağmaya gider.)

تبانج [tebānic]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ve kesr-i nūn ile. Be-maʿnī-i بنانج [benānec]-i merḳūm. Yaʿnī kuma ʿavratlar birbirine "tebānic" derler. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

ترخفنج [terḫafenc]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme vü fā ile. Be-maʿnī-i برخفچ [berḫafç]-ı merḳūm, yaʿnī uykuda ağır basmak ki ʿArabīde کابوس [kābūs] derler.

ترفنج [terfenc]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i fā ile. Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de be-maʿnī-i rāh-ı bārīk ü düşvār. Şems-i Faḫrī, beyt:

ره مقصد بود نزدیک و آسانت
نباشد دور و بی سامان و ترفنج

(Senin hedeflediğin yol yakın ve kolaydır; uzak, düzensiz ve çetin değildir.)

Ṣıḥāḥ'ta der-bend ve girīve-i rāh masṭūrdur. Şeyḫ Rūzbihān-ı Baḳlī, beyt:

ره دوزخ خوش و نغز و وسیع است
ره مینوست بسی دشوار و ترفنج

(Cehennem'in yolu güzel, gökçek ve geniştir. Cennet'in yolu epey çetin ve engebelidir.)

ترقنج [terḳanc]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i ḳāf ile. Be-maʿnī-i bādḫāye yaʿnī debbe ki غر [ġur] ve فنج [fenc] dahi derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

عجب آید مرا ز تو که همی
چون کشی بادخایه و ترقنج

(Senin sürekli fıtık çekiyor olman bana çok garip geliyor.)

ترنج [terenc]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i ترفنج [terfenc]-i merḳūm, yaʿnī rāh-ı düşvār. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

تسوج [tesūc]: Żamm-ı sīn-i mühmele ile. Aṣlı تسو [tesū]dur ki Fārsīdir, taʿrīb edip cīm ilḥāḳ olunmuştur. Nīm dāng maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

چو دیناریست شش دانگ ای برادر
و دانگی چار تسوجست اشهر

(Ey kardeş! Bir dinarın altı buğday tanesi ve bir buğday tanesinin dört arpa ağırlığında olduğu açıktır.)

تشنج [teşennuc]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ve żamm-ı nūn ile. Bir cerāḥat sebebiyle ʿużv bāṭıl ve dest ü pā ʿāṭıl maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

تشهیزج [teşhīzec]: Sükūn-ı şīn u yā-yı taḥtānī vü kesr-i hā vü feṯḥ-i zāʾ-i muʿcemeteyn ile. Be-maʿnī-i çeşmek. Gözlük maʿnāsınadır.

تلاج [telāc]: Muḫaffef-i تالاج [tālāc]-ı merḳūmdur, ṣadā ve ġalebe maʿnāsına. Ṭayān-ı Merġazī, beyt:

آمدش شب دیر با بانگ و تلاج
در بجنبانید با مرد فراج

(Gece geç saatte gürültü çıkararak geldi, yabancı bir adamla kapıyı açtı.)

Manṣūr-ı Şīrāzī, beyt:

ز آه زخمی و آواز کوس و نالشها
به گوش چرخ رسد غلغل و غریو و تلاج

(Feleğin kulağına yaralı inleyişi, kös sesi ve feryatlardan oluşan gürültü, velvele ve şamata sesi erişiyor.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

نیست ممکن در همایون عهد او
کز کسی در ملک برخیزد تلاج

(Onun kutlu döneminde ülkedeki bir kimsenin feryat etmesi mümkün değildir.)

تلج [telec]: Feṯḥ-i lām ile. Bir ot ismidir. Ve dahi sūrāḫ-ı ʿaḳrebī maʿnāsınadır.

تنج [tenc]: Sükūn-ı nūn ile. Be-vezn-i گنج [genc]. Be-maʿnī-i **(274ᵃ)** پیچیدن [pīçīden], فراهم آوردن [ferāhem āverden] ve فشردن [fuşurden] yaʿnī sarmak, bir yere getirmek ve sıkmak. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Mezbūrlarda emir ṣīġası dahi olur. Şems-i Faḫrī, beyt:

گهی می زن به پای کین و می کش
گهی می کش به دست قهر و می تنج

(Bazen kinin ayağına vur ve çekil! Bazen kahrın elini çek ve sık!)

مع الخاء المعجمه

[maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme]

تاخ [tāḫ]: Bir ağaçtır, meyvesi olmaz, odun ederler ki āteşi birkaç güne dek söyünmez. ʿArabīde غضا [ġiżā] derler kesr-i ġayn-ı muʿceme ile. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

سؤال من به تو گرانترست من دانم
از آنکه آتش افروخته به هیزم تاخ

(Sorumun senin için epey ağır olduğunu, sanki seksek ağacı odununa ateş düşürdüğünü bilirim.)

Ṣıḥāḥ'ta be-maʿnī-i hiyzüm-i ḫuşk-i kūhī masṭūrdur. Şems-i Faḫrī, beyt:

مطبخ شاه را همه هیزم
صندل و عود کرده اند به تاخ

(Padişahın mutfağı için sandal, öd ve seksek ağacından odun ettiler.)

تارخ [tāruḫ]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. Ḥażret-i İbrāhīm ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām'ın babası ismidir. Zebān-ı Pehlevīdir.

ترخ [tarḫ]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Bir ot adıdır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Baʿżı nüsḫada ترخون [tarḫūn] vāḳiʿ olmuştur. Öyle olunca ondan terḫīm olunmuştur.

تشليخ [teşlīḫ]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i lām ile. Seccāde maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

ز بیم محتسب قهر او زند زهره
به جای چنگ و دف و جام مصحف و تشلیخ

(Zühre yıldızı, senin öfken zabıtasının korkusuyla çeng, def ve kadeh yerine mushaf ve seccade bulunduruyor.)

تلخ [telḫ]: "Acı"dır ki شیرین [şīrīn]in żıddıdır. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

بدم گفتی و خرسندم عفاک الله نکو گفتی
جواب تلخ می زیبد لب لعل شکرخا را

(Bana kötü konuştun, ben buna razıyım. Allah senden belayı uzak tutsun, iyi söyledin! Şeker çiğneyici lal dudağa acı cevap yakışır.)

تنسخ [tensuḫ]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. Ol nesneye derler ki ġāyette nādir ü bī-mişl ve nihāyette nefīs ü bī-ʿadīl ola. İbn Yemīn, ḳıṭʿa:

دل سؤال یک نظر می کرد از آن فرخ رخش
از لب شیرین نیاید جز به تلخی پاسخش

گاه مهرم کین نماید وقت صلح آید به جنگ
دور بادا چشم بد زان شیوهای تنسخش

(Gönül o yanağı kutlu güzele bir kez bakmak istiyor, o tatlı dudak acı/olumsuz cevaptan başka bir şey söylemiyor. Onun bazen sevgime kinle karşılık veren bazen de barış zamanı savaşmaya gelen o benzersiz güzellikteki işvelerine kem göz değmesin!)

Taʿrīb edip تنسوق [tensūḳ] dediler.

توبیخ [tevbīḫ]: Vāv-ı maʿrūf ile. Ser-zeniş ki Türkīde "kakınç" derler.

مع الدال المهمله

[maʿaʾd-dāliʾl-muhmele]

تابد [tābed]: Fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. تابیدن [tābīden] lafẓının fiʿl-i mużāriʿidir, żiyā verir ve ḥarāret verir maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

خوش نماید روی دل بر دیگران آن پر جفا
اختر عاشق نتابد هیچ در برج وفا

(O pek cefacı güzel başkalarına yüz veriyor, āşığın yıldızı vefa burcunda hiç parlamıyor.)

تارد [tāred]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Kene dedikleri böcek ki ḥayvānāta yapışır. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de żamm-ı rāʾ-i mühmele ile (تارد tārud) mervīdir.

تار و پود [tār u pūd]: İki kelimeden mürekkebdir. Eriş ve argaç maʿnāsına. Erbāb-ı lüġatin kimi tār eriş ve pūd argaçtır ve kimi pūd eriş ve tār argaçtır dediler. Ve her birinin yalnız istiʿmālinde maʿnāları vardır, maḥallinde ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá. Ḫᵛāce Ḥüseyn-i Şenāyī, beyt:

از بخششت فضای کرم یافت طول و عرض
در هیبتت لباس بقا یافت پود و تار

(Senin bahşişin sayesinde cömertlik ortamı uzunluk ve genişlik buldu. Senin görkemin sayesinde sonsuzluk giysisi atkı ve çözgü buldu.)

تازی کارد [tāzī kārd]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. تازی [tāzī], ʿArabī demektir ve sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile کارد [kārd], bıçaktır. Maʿnā-yı terkīb, ʿArabī bıçak demek olur. ʿArabistān'da maʿrūf bir nevʿ bıçaktır.

تبرزد [teberzed]: Feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade, sükūn-ı rā'-i mühmele, ba'dehu feṯḥ-i zā'-i mu'ceme ile. İki ma'nāya gelir.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de nebāt şekeri ma'nāsına. Şeyḫ Sa'dī, beyt:

از دست دوست هرچه ستانی شکر بود
وز دست غیر دوست تبرزد تبر بود

(Sevgilinin elinden her ne alırsan şeker olur. Ondan başkasının elinden aldığın bitki şekeri dahi balta olur.)

İbn Yemīn, beyt:

مکش از ربقهٔ ایمان سر تسلیم و رضا
که شرنگ از کف محبوب تبرزد باشد

(Rıza ve teslim başını iman yularından çıkarma! Çünkü sevgilinin elinden alınan ebucehil karpuzu dahi bitki şekeri olur.)

Ba'żı ferhenglerde şeker-i sepīd ma'nāsınadır. Ve ta'rīb edip طبرخون [ṭaberḫūn] dediler.

Ṣānī, bir ottur. Ġāyet acı olur. الوا [elvā] dahi derler. Şeyḫ Sa'dī, beyt:

تبرزد همان قدر دارد که هست
وگر در میان شقایق نشست

(Sabır otu gelincik arasında bile bitse kıymeti neyse odur.)

تبلاد [teblād]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Püştvān. Dīvār içine konulan ağaç. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

تبند [tebend]: Feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade **(274b)** ve sükūn-ı nūn ile. Mekr ve ḥīle ma'nāsına ki ترفند [terfend] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecma'*. Pūrbahā-yı Cāmī, beyt:

خر سلاک لولئ غربال بند
مدبر بدبخت تونئ تبند

(İri kıyım, yol kesici bir utanmazdır. Uğursuz, talihi bozuk, hileci bir hırsızdır.)

تپید [tepīd]: Kesr-i bā'-i Fārsī ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-ma'nī-i جنبید [cenbīd] ve از جای برجست [ez-cāy ber-cest], ya'nī deprendi ve yerinden sıçradı. Üstād 'Unṣurī, beyt:

چو آواز سم ستوران شنید
فلاطوس را دل یکی درتپید

(Davarların ayak sesini işitince bir anda Felatus'un yüreği yerinden oynadı.)

تخته بند [taḫta-bend]: A'żā-yı şikesteyi bağladıkları ağaç pāreleri. Ve bağlamak ma'nāsına. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ترابد [terābed]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele vü bā'-i muvaḥḥade ile. ترابیدن [terābīden] lafẓından müştaḳ isimdir, damlar ve teraşşuḥ eder ma'nāsına. İbn Yemīn, beyt:

از مسام ابر نترابد بجز آب حیات
بسکه می گردد ز بحر دست راوش شرمسار

(Bulut onun denizi andıran cömert elinden öyle çok utandı ki gözenekleri hayat suyundan başka bir şey damlatmıyor.)

تراود [terāved]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele vü vāv ile. Be-ma'nī-i ترابد [terābed]-i merḳūm. Şā'ir, mıṣra':

از کوزه همان برون تراود که دروست

(Testinin içinde ne varsa o sızar.)

ترتند [tertend]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, feṯḥ-i tā'-i müşennāt, ba'dehu sükūn-ı nūn ile. Be-ma'nī-i bāṭıl ve beyhūde. Ebulma'ānī, beyt:

نه سودی دیدم از عشق و نه فارغ می توان گشتم
درین وادئ حیرت مانده ام ترتند و بیهوده

(Ne aşktan bir fayda gördüm ne de ondan vazgeçebildim. Bu hayret vadisinde başıboş ve amaçsız kaldım.)

تر شد [ter şud]: Ya'nī incindi ve ġażaba gel-

di. Mevlānā Kātibī, beyt:

کاتبی را در شماخی آب بر سر ریختند
جامه های کهنه اش تر شد ولی او تر نشد

(Şamahı'da Kātībī'nin başına su döktüler. Eski elbiseleri ıslandı ama o gücenmedi.)

ترغند [terġand]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i ġayn-ı mu'ceme ile. Mefāṣıl ḥareketten kalıp 'uẕv bāṭıl olmak. İstīlā-yı balġamdan a'ẕāya ruṭūbet 'ārıż olmakla 'uẕv 'āṭıl olup ḥareket etmez. 'Arabīde فلج [felc] derler. Bir 'illet-i müzminedir.

ترفند [terfend]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i fā ile. *Mecma'u'l-Fürs*'te be-ma'nī-i mekr ve ḥīle. Ve nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de dürūġ ve muḥāl ma'nāsına. Bu ḳavli mü'eyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

نبود در کلام تو جز عدل
نرود بر زبان تو ترفند

(Senin sözünde adaletten başka bir şey olmaz. Senin diline yalan uğramaz.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de be-ma'nī-i süḫan-ı beyhūde. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, ḳıṭ'a:

پندم چه دهی نخست خود را
محکم کمری ز پند بربند

چون خود نکنی چنانکه گویی
پند تو بود دروغ و ترفند

(Bana ne öğüt veriyorsun, öğüt kemerini ilk önce kendine bağla! Söylediğini kendin yapmayınca senin öğüdün de yalan ve boş söz oluyor.)

Ve be-ma'nī-i süḫan-ı bī-ma'ná, Ḥakīm Senāyī, beyt:

نزد من قبله دوست عقل و هوا
هرچه زین دو برون همه ترفند

(Benim nezdimde kıble ikidir: Akıl ve duygu. Bu ikisinin dışındaki her şey boştur.)

Bu ma'nāya, Ḥakīm Enverī, beyt:

پس چه گفتاره این چه کفر بود
یا چه بیهوده باشد و ترفند

(Bu nasıl söz, nasıl bir küfürdür! Ya ne boş, ne anlamsız bir sözdür!)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb'da hā ile ترفنده [terfende] vāḳi' olmuştur.

ترقند [terḳand]: Fā yerine ḳāf ile dahi ma'ānī-i mezbūreye mervīdir. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

طبع پسر مسعود از گفتن ترقند
چون طبع پدر گشت به اشعار طرف بود

(Sultan Mesut'un oğlu boş söz söylemekte babasına benziyor, şiirlerle anlaşıldı.)

ترکند [terkend]: Kāf ile de bu ma'nālara menḳūldür. Ḫüsrevānī, beyt:

این چه ترکندست ای بت که همی گوید خلق
که سقر باشد ترا فرجام جای و مقر را

(Ey put! Halk senin sonunun cehennemde kalmak olduğunu söylüyor. Bu ne saçma söz!)

تروند [tervend]: Vāv ile de mekr ve ḥīle ma'nāsına rivāyet olunmuştur. Ve ba'ẕı nüsḫada tervend, sınır ve ḥudūd ma'nāsına mervīdir. Mīr Naẓmī, beyt:

کشیده سربسر معمار عدلت
حصار آهنین تروند ملکت

(Senin adaletin mimarı, ülkenin sınırına baştan başa demir kale çekmiştir.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de mīve-i nev-resīde ma'nāsınadır ki تروندہ [tervende] dahi derler.

ترنجید [terencīd]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele, sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm ile. Kuşağı ve atın kolanını muḥkem çekmek ma'nāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

بتنجید عذرا چو مردان جنگ
ترنجید بر بارگی تنگ تنگ

(Azra dizgini savaş yiğitleri gibi kavradı, atın kolanını çok kere sıkıca çekti.)

ترند [terend]: Fetḥ-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Bir küçük sarı kuştur. Türkīde "karacan" derler. Bāġlarda ve çemenzār yerlerde olur. İṣfahānīler lüġatidir diye *Mecmaʿu'l-Fürs*'te merḳūmdur. ʿArabīde وصغ [vaṣġ] derler fetḥ-i vāv ve sükūn-ı ṣād-ı mühmele ile. Ṣīrāzīler والیزه [vālīze] derler. Keẕā **(275[a])** fī-*Edāti'l-Fużalā*.

تزد [tezed]: Fetḥ-i zā'-i muʿceme ile. Mezrūʿātta olur bir nevʿ siyāh çekirgedir. وهو جراد اسود یکون فی الزرع[1]. Keẕā fi'l-*Müşkilāt*.

تسوید [tesvīd]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i vāv ile. Ġuṣṣa, ġam, renc ve elem maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

چو سر زد از درونم اشتیاقت
هلاکم کرد تسوید فراقت

(Gönlümde senin aşkın başgösterince ayrılığının acısı beni öldürdü.)

تکبند [tek-bend]: Sükūn-ı kāf, fetḥ-i bā'-i muvaḥḥade, baʿdehu sükūn-ı nūn ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ol kuşağa derler ki ibrīşimden yāḫud yünden ederler. Ve bir başına bir mühre bend edip ve bir başın ilmek edip, kuşandıkta mühreyi ona geçirirler. Mevlānā Cāmī, beyt:

سنگ تکبند قلندر کشتئ تجرید را
از پی تسکین به بحر بی نوایی لنگرست

(Kalenderin kuşağındaki taş/boncuk, soyutlanma gemisini azıksızlık denizinde durdurmak için bir demirdir.)

تکند [tekend]: Fetḥ-i kāf ve sükūn-ı nūn ile. Ve kesr ile (تکِند tekind) de mervīdir. *Şerefnāme*'de yumurta maʿnāsınadır. Ve dahi tavuk besledikleri mevżiʿe de derler. آشیان [āşyān], آشیانه [āşyāne], نشیم [nişīm] ve نشیمن [nişīmen] dahi derler.

تلاد [telād]: Fetḥ-i lām ile. Şehr-i Çin'e ḳarīb bir muʿaẓẓam şehrin ismidir.

تنبد [tenbed]: Sükūn-ı nūn ve fetḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i خاموش شدن [ḫāmūş şuden]. Ve *Edātu'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i لرزه کردن [lerze kerden]. Bu maʿnāya, Mīr Ḫüsrev, beyt:

پای بتنبد چو به سر مَی بود
مستی و ثابت قدمی کی بود

(Başta şarap olunca ayak titrer. Sarhoşluk ve yerinde durmak... Nasıl olacak!)

تند [tend]: Sükūn-ı nūn ile. Havayı kaplamış bulut. Ve nüsḫa-i Ḥalīmī'de perākende olmuş maʿnāsına mervīdir.

تنند [tenend]: Fetḥ-i nūn-ı evvel ve sükūn-ı ṯānī ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i ʿankebūt. Üstād Aġācī, beyt:

ز تاریکی و سستی هر دو پایم
تو می گویی مگر پای تنندست

(Sen her iki ayağımın siyahlığını ve zayıflığını görsen "galiba örümcek ayağı" derdin.)

Ṯānī, kāhil ve tenbel maʿnāsınadır.

تند و خند [tend u ḫand]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn. Elfāẓ-ı ittibāʿ ḳabīlindendir ترت و مرت [tert u mert] ve تار و مار [tār u mār] gibi. Şems-i Faḫrī, beyt:

از صرصر فنا همه گشتند تار و مار
وز تندباد قهر اجل جمله تند و خند

1 Ekinlerde olan siyah bir çekirgedir.

(Hepsi fena kasırgasıyla darmadağın oldular. Hepsi ecelin öfke fırtınasında paramparça oldular.)

تنومند [tenūmend]: Lafẓ-ı mürekkebdir تنو [tenū] ile مند [mend]den. Tenū, aṣlında تن [ten]dir, āḫirinde olan vāv bir nevʿ nisbet-i maḫṣūṣaya delālet içindir. Muḥkem ve ḳavī-beden olan nesneye "tenūmend" derler. Ekṣer devede istiʿmāl olunur, insāna ve ġayrı ḥayvāna ḫuṣūṣiyyeti yoktur. İsm-i ʿāmdır تناور [tenāver] gibi, ammā tenāverden bu eblaġdır. Baʿżı nüsḫada ten-dürüst maʿnāsına mervīdir. Ḥakīm Senāyī, beyt:

ای روان همه تنومندان
آرزو بخش آرزومندان

(Ey bütün canlıların canı! Arzu duyanların arzu bağışlayıcısı!)

Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de dārende-i ten maʿnāsına rivāyet olunmuştur. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

تنومند را قدر چندان بود
که در خانهٔ کالبد جان بود

(Bedeni olan kimsenin, ten evinde can olduğu sürece kıymeti vardır.)

Ve *Miʿyār*'da Şems-i Faḫrī "be-maʿnī-i şād" deyip bu beyti naẓm eylemiş, beyt:

شاهنشه روزی که بپوشند غلامان
از خسرو رستم دل و از شاه تنومند

(Zamanın padişahlar padişahıdır. Köleler o Rüstem yürekli padişah, o mutlu hükümdar sayesinde örtünürler.)

تنوند [tenvend]: Sükūn-ı nūneyn ve feṭḥ-i vāv ile. Ziyāde perākende maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

غم دلدار شد با جان پیوند
سرشک دیده ام چون درّ تنوند

(Sevgilinin gamı canımla birleşti, gözyaşım inci gibi dağıldı.)

تنه درود [tene-derūd]: Feṭḥ-i nūn u dāl-ı mühmele ile. Tereyağı maʿnāsınadır. Keẓā fī-*Niʿmetillāh*.

مع الراء المهمله

[maʿa'r-rā'i'l-muhmele]

تابدار [tāb-dār]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Żiyālı ve ḥarāretli maʿnāsınadır. Ammā ekşer murād olunan fürūġ-ı şuʿle ve żiyā maʿnālarına istiʿmāl olunur. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

گفتم نهی برین دلم آن تابدار زلف
گفتا که مشک ناب ندارد قرار و تاب

(Ben "O örülü saçını gönlüme koyar mısın?" deyince o da "Saf misk sabit durmaz" dedi.)

تاتار [tātār]: Maʿrūf ṭā'ifedir. Müşkün aʿlāsı onların vilāyetlerinde ḥāṣıl olmakla nāfe-i müşkü onlara mensūb ederler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

در آن زمین که نسیمی وزد ز طرهٔ دوست
چه جای دم زدن نافه های تاتاریست

(Sevgilinin saçından bir tan yelinin estiği yerde Tatar misklerinin dem vurmasının/nefes almasının ne gereği var!)

تاجدار [tāc-dār]: Cīm-i mevḳūf ile. İki maʿnāya müstaʿmeldir.

Evvel, tāc tutucu ki murād **(275b)** pādişāh-ı żī-şāndır. Bu maʿnāda تاجور [tācver] dahi derler.

Ṣānī, tācı ḥıfẓ edici maʿnāsına ki ḫāzin-i tāc demek olur. Bu maʿnāda, tāc ḥıfẓ olunan maḫzene de denilir tācḫāne ve serāy-ı tāc maʿnāsına. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تاجور [tācver]: Sükūn-ı cīm ve fetḥ-i vāv ile. Tāc ṣāḥibi demek olur. ور [ver] وار [vār] lafẓından muḫaffeftir, liyāḳat maʿnāsına. Tāca lāyıḳ demektir. Ġalebe-i istiʿmālle tācver, pādişāh maʿnāsına olur. Ḫᵛāce Ḥüseyn-i Ṣenāyī, beyt:

برآشفت از آن پیلوش تاجور
که نیش سخن چنگلش زد به سر

(Padişah ona fil gibi öfkelenip söz iğnesini harekete geçirdi.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

چنین خواست آن تاجور شهریار
که صلحش به خویشتن شود استوار

(O taç sahibi padişah, onunla barış yapmanın daha iyi olduğuna karar verdi.)

تاراجگر [tārācger]: Fetḥ-i rā'-i mühmele ve kāf-ı Fārsī ile. Yağmacı demektir. Mevlānā Hātifī, beyt:

ز کجکول دریوزه تا جام زر
ببردند ترکان تاراجگر

(Yağmacı Tatarlar, dilenci çanağından altın kadehe kadar her şeyi götürdüler.)

تار [tār]: On maʿnāya gelir.

Evvel, tepe maʿnāsına ki ʿArabīde فرق [farḳ] derler, ādemin olsun ve ġayrın olsun. Bu maʿnāda تارک [tārek] lafẓından muraḫḫamdır. Ādem tepesine denildiğine, Ebū Şekūr, beyt:

زدن مرد را تیغ بر تار خویش
بِه از باز گشتن ز گفتار خویش

(Kişinin kılıçla başını kesmesi, sözünü tutmamasından daha iyidir.)

Ve ādemin ġayrın tepesine denildiğine, Şems-i Faḫrī, beyt:

دعای بندگئ شاه می کند سوسن
شکوفه نقره همی ریزدش از آن بر تار

(Susam çiçeği padişahın kölesi olmak için dua ediyor. Çiçeklerin onun başına saçı saçmasının sebebi budur.)

Ṣānī, kararmış nesneye derler. تاریک [tārīk] lafẓından terḫīm olunmuştur. Gece karanusu olsun, ġayrı olsun. Gece karanusu maʿnāsına, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

شب تار بود و چو قطران سیاه
نه پروین بدیدار بود و نه ماه

(Katran gibi siyah, karanlık bir gece vardı. Ne ülker yıldızı görünüyordu ne de ay!)

Ve ġayrıda, Ḥakīm Enverī, beyt:

ای به جنب همت تو پایهٔ اجرام پست
وی به پیش طلعت تو چشمهٔ خورشید تار

(Ey himmetinin yanında cisimlerin derecesinin düşük olduğu! Ey yüzünün yanında güneşin karanlık kaldığı!)

Ṣāliş, eriş ki żıdd-ı پود [pūd]dur. Maʿan istiʿmāl olundukta تار و پود [tār u pūd] derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

جز رایت تو کسوتی که دارد
کش فتح و ظفر پود و تار باشد

(Kim atkısı ile çözgüsü fetih ve zafer olan sancağının dışında bir elbiseye sahip!) Maʿnā-yı ṣānī ile bu maʿnāda, Ḥakīm Esedī, beyt:

ز بس گرد چون پود در تار شد
بر آن غول چهران جهان تار شد

(Toz; atkı ve çözgü gibi öylesine birbirine girdi ki o ifrit yüzlülerin dünyası karardı.)

Be-maʿnī-i żıdd-ı pūd, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

تن زال سیمرغ بدرود کرد
ازو تار از خویشتن پود کرد

(Simurg, Zāl'ın bedeniyle vedalaştı. Onu atkı kendisini de çözgü yaptı.)

Rābiʿ, bulanık suya derler. Mīr Naẓmī, beyt:

اندرونم درد و غم بسیار شد
سیل اشک از گرد راهم تار شد

(İçimde dert ve üzüntü çoğaldı. Gözyaşı seli yolumdaki tozdan bulandı.)

Ḥāmis, ibrīşim telidir. Üstād, musammaṭ:

از بس فغان و شیونم چنگیست خم گشته تنم
اشک آمده تا دامانم از هر مژه چون تارها

(Öylesine çok feryat edip ağıt yaktım ki bedenim çeng gibi eğildi. Gözyaşım her kirpikten ipek tel gibi çıkıp eteğime dek geldi.)

Sādis, saz kılına derler.

Sābiʿ, yay kirişi maʿnāsına. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs* ve *Ferheng-i Cihāngīrī*.

Ṣāmin, *Ṣıḥāḥ*'ta be-maʿnī-i miyān-bend.

Tāsiʿ, tār-ı zülf yaʿnī mūy-ı zülf. تارِ گیسو [tār-ı gīsū] dahi derler.

ʿĀşir, bir nevʿ ağaçtır ḫurmā ağacına şebīh. Ondan bir su ḥāṣıl ederler. Egerçi neşve getirir, ammā derd-i ser īrāṣ eder. تال [tāl] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تار تار [tār tār]: Lafẓ-ı mükerrerdir. Zerre zerre ve pāre pāre maʿnāsına. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Ḥakīm Senāyī, beyt:

بنگرید اکنون بنات النعش وار از دست مرگ
نیزهاشان شاخ شاخ و تیرهاشان تار تار

(Bakın! Bugün ölümün eliyle onların mızrakları ve okları yediger yıldızı gibi dal dal ve parça parçadır.)

شاخ شاخ [şāḫ şāḫ] dal dal ve چاک چاک [çāk çāk] pāre pāre maʿnālarına.

تار و مار [tār u mār]: Tevābiʿ-i elfāẓ ḳabīlindendir. Tert u mert yaʿnī perākende maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

عالمی کردی ز تاب تیغ بران ترت و مرت
کشوری کردی ز سهم تیر پران تار و مار

(Keskin kılıcının parıltısıyla dünyayı yerle bir ettin! Uçan okunun korkusuyla ülkeyi darmadağın ettin!)

Ferheng-i Cihāngīrī'de be-maʿnī-i zīr ü zeber. Ḫᵛāce Ḥüseyn-i Şenāyī, beyt:

گر بود فتنه چون سر زلفت به آیینی
اکنون نسیم عدل شهش تار و مار کرد

(Saçının ucu fitneyi âdet haline getirmiş olsa da bugün padişahın adalet rüzgârı onu dağıttı.)

Çağatayda "alaḳmaḳ" derler. "Allaḳ bullaḳ" bundandır.

تار و پور [tār u pūr]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü bā'-i Fārsī ile. Ġāyet tārīk maʿnāsınadır. **(276ᵃ)** Mīr Naẓmī, beyt:

غمت گفت دل را چون آیم به زور
کنم روز روشن ترا تار و پور

(Gamın gönlüme "Zorla gelip aydınlık günü sana karartırım" dedi.)

تار و تور [tār u tūr]: Żamm-ı tā'-i müşennāt ile. Ġāyet tārīk maʿnāsınadır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به میدان چنین گفت بهرام گور
که اکنون چو شد روز ما تار و تور

(Behrām-ı Gūr meydanda şöyle dedi: "Mademki bugün günümüz geceye döndüḳ".)

تافسیار [tāfisyār] ve **تافیار** [tāfiyār]: Evvel bi-kesri'l-fā ve sükūni's-sīn, ṣānī kesr-i fā iledir. رباس [rubās] derler bir ottur. Yaprağı rāziyāneye benzer. Żimād ve ṭalālarda istiʿmāl ederler. Ġāyet müshil olmakla tenāvülü muḥāṭaradır.

تالار [tālār]: Ol ḫāneye ve taḫta derler ki dört yaḫūd daha ziyāde direk üzerine vażʿ olunmuş ola. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Mīr Naẓmī, beyt:

نشسته بر سریر چارپا را
شده تالار عز و جاه مأوا

(Makam ve itibar kürsüsünü yer edinip dört ayaklı tahta oturmuş.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de dört sofalı köşk maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

چندین رنج و بلا و جور نمودم
تاش به بالای خانه بردم و تالار

(Onu dört sofalı köşkün üstüne çıkarana dek nice sıkıntı, bela ve kötülük gördüm.)

تبار [tebār]: Feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Ḳavim ve ḳabīle maʿnāsına. *Ṣıḥāḥ*'ta ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i aṣl-ı merdüm masṭūrdur. Bu ḳavli mü'eyyid, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو اندر تبارش بزرگی نبود
نیارست نام بزرگان شنود

(Soyunda büyüklük olmadığı için, büyüklerin adını işitmeye dayanamaz.)

ʿArabīde "helāk" maʿnāsınadır. Merḳūm iki maʿnāya, Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

فخر دین احمد که تا با مصطفی خیزد به حشر
خویشتن را ساخت با اولاد او خویش و تبار

هر که او خویش و تبار آل پیغمبر شود
در دو گیتی باشد ایمن از خسار و از تبار

(Dinin övüncü olan Ahmed, kıyamette Hz. Peygamber'le dirilmek için kendisini onun çocuklarıyla akraba yaptı. Hz Peygamber'in soyundan olan kimse, her iki âlemde de tehlikeden uzak ve güvende olur.)

İki maʿnāya, Ḥakīm Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

خزینه بخش و ولایت ستان و ملک جشان
تبار جان بد اندیش و آفتاب تبار

(Hazine bağışlayıcı, şehir fethedici, ülke bozguna uğratıcıdır. Düşmanların canını yok eder, güneşi taht edinir.)

Maʿnā-yı evvele Çağatay lisānında "uruḳ ḳayaş" derler. Uruḳ ṭarıḳ yaʿnī ḥışım ḳavim demektir. (Mīr ʿAlī Şīr), Leylā'nın atası Nevfel'e zebūn olıcak Leylā'yı helāk etmek meşveretinde der, beyt:

Çarlattı revān uruḳ ḳayaşın
Saldı araġa ol iş kiŋeşin

(Derhal hısım akrabasını çağırttı. O işi görüşülmek üzere ortaya getirdi.)

Ve Mīr ʿAlī Şīr'in dīvān-ı evvelinde, beyt:

Perī vü ḥūr ol ayġa ḳarābet olmışlar
Velīk anca kişi yoḳ uruḳ ḳayaşıda

(Peri ve huri o ay gibi güzele yakın olmuşlar, ancak hısım akrabasında onun gibisi yok.)

تباشير [tebāşīr]: Feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. Bir nevʿ süst taştır, maʿrūf. Ṭabīʿatı bāriddir. Ve ʿArabīde her nesnenin evveli[1] تباشر كل شئ اوله. Ve rūşenāyī-i ṣubḥ. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

تنی چون شیر با شکر سرشته
تباشیرش برابر شیر هشته

(Süt şekerle yoğrulmuş gibi bir ten, sütle birlikte tebeşir/sabah aydınlığı konmuş.)

تبر [teber]: Feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Balta maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, beyt:

شکرگوی ار فقر نفست را کُشد زیرا خلیل
چون تبر برداشت منت با بتان آزرست

(Eğer nefsini fakr öldürürse şükret! Çünkü Hz. İbrahim, Āzer'in putlarını baltayla kırdı.)

تبغور [tebġūr]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Kuş maʿnāsına. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

تبندر [tebender]: Feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ve sükūn-ı nūn ile. Ol büyük ağaca derler ki kapı ardına dayarlar. Ona فدرنگ [fedreng] ve پژاوند [pejāvend] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تبنكر [tebenker]: Feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ve sükūn-ı nūn ile. Ṭabla-i nān, yaʿnī ekmek kodukları ağaç ṭabaḳ. Eyżan minhu.

تبير [tebīr]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ṭabl ve kūs maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

فلک پر شد از ناله های نفیر
جهان را گرفته صدای تبیر

(Gökyüzü boru sesleriyle doldu. Kös sesi dünyayı tuttu.)

Üstād Rūdekī, meṣnevī:

پس تبیری دید نزدیک درخت
هر گهی بانگی بجستی تند و سخت

گرسنه روباه شد تا آن تبیر
چشم زی او برد مانده خیر خیر

(Sonra ağacın yanında sürekli yüksek sesler çıkan bir davul gördü. Aç tilki o davulun yanına kadar gitti, davula doğru hayran hayran baktı.)

Emīr Muʿizzī, beyt:

سوی کیوان رفته از ایوان و از میدان تو
نعرهٔ کوس و تبیر و نالهٔ چنگ و رباب

(Senin sarayın ve meydanındaki davul ve kös narası ile çeng ve saz iniltisi Zuhal'e dek çıktı.)

تتار [tatār]: Muḫaffef-i تاتار [tātār]dır ki maʿrūf ṭā'ifedir. Ve bir vilāyettir ki onda müşk ḥāṣıl olur. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

در پای تا فکندهٔ آن زلف مشکبار
بر می زنی ز ناز به مشک تتار پای **(276[b])**

(O misk yağdıran saçı nazlı nazlı ayağına saldıkça Tatar miskine zarar eriştirirsin.)

Ve ṭā'ife-i Türkān'a mensūb müşk-i Tatārī ve Tatarī gibi تیغ تتاری [tīġ-ı tatārī] de derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

که در سینه پیکان و تیغ تتار
بِه از نقل مأکول نا سازگار

(Göğüste Moğol temreni ve kılıcı olması, sağlıksız yiyecek yemekten iyidir.)

1 Tebāşīr, her şeyin evveli.

Vilāyet ismi olduğu da mervīdir. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

به کاوش مژه از گور تا نجف بروم
اگر به هند به خاکم کنی وگر به تتار

(Eğer beni Hindistan veya Tataristan'da toprağa koysan, kirpiğim kazmasıyla mezardan çıkıp Necef'e dek giderim.)

Ve Tatārī ve Tatarī denilen nesne ol vilāyete mensūb demek olur yā-yı nisbetle. İbn Yemīn, beyt:

چه باد خوش نفس بود این که بشکست
به یک دم قیمت مشک تتاری

(Bu ne güzel nefesli rüzgār! Bir esişiyle Tatar miskinin değerini düşürdü.)

تتر [tatar]: Muḥaffef-i تتار [tatār]-ı merḳūmdur. Şeyḫ Saʿdī, der-hicv-i muḥanneṣī, ḳıṭʿa:

گر تتر بکشد آن مخنث را
تتری را عوض نباید کشت

چند باشد چو جسر بغدادش
آب در زیر و آدمی در پشت

(Moğol o muhannesi öldürse, o Moğol'u kısasla öldürmemek gerekir. Ne zamana dek Bağdat köprüsü gibi onun altından su, üstünden insan geçecek!)

تجار [tecār]: Feṯḥ-i cīm ile. Be-maʿnī-i kürre-i esb, yaʿnī daha eyer vurulmamış tay ki تجاره [tecāre] ve ستاغ [sitāġ] dahi derler. Üstād Ferruḫī, beyt:

آن که تدبیر او سواری کرد
بر جهان را تجارئ توسن

(Onun basireti, dünya tayına bindi.)

Kitāb-ı Zend'de be-maʿnī-i نوند [nevend] merḳūmdur.

تجر [tecer]: Feṯḥ-i cīm ile. Ḫāne-i zemistānī yaʿnī kış evi ki buḫārī ve tenūru ola. Ona تابخانه [tāb-ḫāne] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Bu maʿnāya, Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, ḳıṭʿa:

میان این تجر و گنبد فلک فرقست
که هست این به ثبات آن ندارد آرامش

چو تاب آتش مَی در هوای این پیچد
بتافت خانه از آن تابخانه شد نامش

(Bu kışlık evle gökkubbe arasında fark var, çünkü bu olduğu yerde durur ama gökkubbe durup dinlenmek bilmez. Bu ev, havada dolaşan şarap ateşinin sıcaklığıyla ısınır, adının yaz/sıcaklık evi olması bundandır.)

Ehl-i Ḳazvīn "gencīne" maʿnāsına istiʿmāl ederler.

تختِ اردشیر [taḫt-ı erdeşīr]: Mūsīḳīde bir nevā ismidir. Üstād Menūçehrī, beyt:

بر بید عندلیب زند بند شهریار
بر سرو زندلاف زند تخت اردشیر

(Bülbül, söğüt üstünde bend-i şehriyār makamı okuyor. Kumru, selvi üstünde taht-ı erdeşīr makamı okuyor.)

زندلاف [zendlāf], bülbüldür.

تختدار [taḫt-dār]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve tāʾ-i mevḳūf ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, câme-i siyāh u sefīd.

Ṣānī, câme-ḫᵛābdır ki taḫt üzerine döşerler. Muʿarrebi دخدار [daḫdār]dır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تذور [teẕūr]: Żamm-ı ẕāl-ı muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ile. Niʿmetullāh, "mezgeldek dedikleri kuştur" demiş. Ammā āḫar nüsḫa-i muʿteberede "dürrāc" rivāyet olunmuştur.

تر [ter]: Edāt-ı tafḍīldir kemā ẕekera fī'l-muḳaddime, فزونتر [fuzūnter] ve کمتر [kemter] gibi. Lāḥıḳ olduğu kelimenin ziyāde ve noḳṣānın tafḍīl eder. Ve bir

maʿnāsı da yaş olan nesnedir ki murād ruṭūbettir. Gāhī yaşlığın ziyāde murād edip تر و تازه [ter u tāze] derler. Żıddı خشک [ḫuşk]tur. Nitekim bu beyitte vāḳiʿdir. Mīr Ḫüsrev, beyt:

گوش شه خالی و بانگ غلغلش درد سرست
هر که قانع شد به خشک و تر شه بحر و برست

(Padişahın kulağı boştur ve gürültü sesi ona baş ağrısı verir. Kuruya yaşa kanaat eden kimse, karanın ve denizin padişahıdır.)

Gāhī tāzelikte leṭāfet muḳarrer olmağın "laṭīf" maʿnāsına istiʿmāl ederler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

کی شعر تر انگیزد خاطر که حزین باشد
یک نکته ازین دفتر گفتیم همین باشد

(Gönül hüzünlenince nasıl güzel/makbul şiir söylesin! Yine de bu şiir defterinden bir nükte söyledik, ancak bu kadar olur.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te bir küçük kuştur ki ترندوش [terendūş] ve ترندوک [terendūk] dahi derler.

ترپر [terper]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i keşk-i siyāh ki Türkīde "karakurut" derler.

ترمشپر [teremşiper]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele, sükūn-ı mīm ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. *Şerefnāme*'de eczā-yı iksīrden bir devā ismidir. Keẕā fi'l-*Müʾeyyid*.

تره شیر [tere-şīr]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele, iḫfā-yı hā ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. Tarḫūn gibi bir acı ottur. Türkīde "kekik" ve ʿArabīde سعتر [saʿter] derler. Keẕā fi'l-*Müʾeyyid*.

ترپر [terīr]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de beyān-ı maʿnī-i verzānende. Baʿżı nüsḫada, korkutucu maʿnāsına ki ʿArabīde نذیر [neẕīr] derler.

تزندر [tezender]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. ʿArabīde صعوه [ṣaʿve] dedikleri bir küçük kuştur. Keẕā fī-*Lisāniʾş-Şuʿarā*. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Ebulmaʿānī, beyt:

جان خلاصی بردنش شد بعد ازین بر دل محال
چون تزندر مانده است در دست شاهین غمت

(Senin gam şahinin pençesinde bıldırcın gibi kalan gönlümün bundan böyle canını kurtarması hayaldir.)

تسخر [tesḫar]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Temesḫur **(277[a])** maʿnāsına yaʿnī masḫaralığa almak. Fārsīler istiʿmāl eyledikleri, Şeyḫ Vāḥidī *Kelimāt*ı'nda resīde-i naẓardır.

تشتدار [teşt-dār]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve tāʾ-i mevḳūf ile. تشت [teşt] ile دار [dār]dan mürekkebdir, ibrīḳdār maʿnāsına. آبدستاندار [ābdestān-dār] dahi derler. Miṣālī, Şeref-i Şeferve, beyt:

شاید که تشتدار سرایش شود خضر
زیرا که تشتخانهٔ او چرخ اخضرست

(Hz. Hızır onun sarayının ibrikçisi olsa yakışır, çünkü onun banyosu zümrüt renkli gökyüzüdür.)

Ve تشتخانه [teştḫāne]nin maʿnāsı maḥallinde ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá.

تشتر [teşter]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Nām-ı ḥażret-i Mīkāʾīl ʿaleyhiʾs-selām. Ebulmaʿānī, dertevḥīd-i Bārī ʿazze ismuhu, beyt:

برزده دامان به خدمت تشتر و روح القدس
هرچه فرماید اطاعت می برد کون و مکان

(Hz. Cebrāil ve Hz. Mikāil hizmet için hazırlandı. Kāinat, o ne buyurursa itaat eder.)

Üstād Daḳīḳī, beyt:

هرچه تشتر را عطا باران بود
مر ترا دُر و گهر باشد عطا

(Hz. Mikāil'in ihsanı yağmursa, senin ihsanın da inci ve mücevherdir.)

تشوير [teşvīr]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i vāv ile. Be-maʿnī-i ḫacālet. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

همی گفتی چو گشته غرق تشویر
مرا افکن ز دست یار من گیر

(Boğulmak üzereyken bile şöyle diyordu: "Beni bırak, sevgilimin elinden tut!".)

تشير [teşīr]: Kesr-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i sāyegāh. Mīr Naẓmī, beyt:

چو دید اندران تاب مهر منیر
نه آرامگاه و نه جای تشیر

(Orada parlak güneşin yaktığını, dinlenme yeri ya da bir gölgelik olmadığını gördü.)

تغار [taġār]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf. Türkīde dahi "tağar" derler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

ناید سر مکر در کنارم
نی دوغ دروغ در تغارم

(Hilenin başı yanıma gelemez, yalan ayranı dağarcığıma giremez.)

Ṣānī, ḫordenī, azık ve rātibe maʿnālarına. Mevlānā Saʿīd-i Herevī, beyt:

از برای مطبخ انعام او کیوان ز چرخ
ز ارتفاع سنبله هر ماه بفرستد تغار

(Zuhal, onun iyilik mutfağı için gökyüzündeki Başak burcundan her ay azık gönderir.)

تفور [tefūr]: Żamm-ı fā vü vāv-ı maʿrūf ile. Taştan ve topraktan olan āvānī, çanak, çömlek ve emṣāli nesneler. ʿArabīde فخار [faḫār] ve فاخور [fāḫūr] derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

منشین ای دوست به هر غرچه و غراچه به سنگ
به جفاها شکند کاسهٔ چینی چو تفور

(Ey dost! Her deyyus ve muhannesle oturma! Çini kāse, cefalar yüzünden taş çömlek gibi kırılır.)

تكاور [tekāver]: Feṯḥ-i kāf u vāv ile. Yorga at maʿnāsına. Ġalebe-i istiʿmālden muṭlaḳ ata ʿalem olmuştur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

ز تاب رخش تکاور به زیر او می ماند
به آتشی که برانگیزد آب حیوانش

(Onun altındaki yorga atın çıkardığı ateş, ölümsüzlük suyunu gösteren ateşe benziyor.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

صلای خصومت نزد گاودم
تکاور ز میدان نفرسوده سم

(Düşmanlık borusu çalmadı. At, meydanda nal yıpratmadı/koşmadı.)

تگر [tegerr]: Feṯḥ-i kāf-ı Fārsī vü rāʾ-i mühmele-i müşeddede ile. Be-maʿnī-i tār-ı ʿankebūt. Mīr Naẓmī, beyt:

به گریه شود دود آهم به سر
چو پشه گرفته شدم در تگر

(Başta ahımın dumanı, ağlıyorum. Örümcek ağına sivrisinek gibi yakalandım.)

تلخبار [telḫ-bār]: تلخ [telḫ] ile بار [bār]dan mürekkebdir. Tenāvül ve ekle ṣāliḥ olmayan yemiş ki dağlarda ve beyābānlarda olur ve mīşe aralarında ḫod-rū ağaçlarda biter. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

درختی که تلخست او را سرشت
گرش درنشانی به باغ بهشت

ورش جوی خلدش به هنگام آب
به بیخ انگبین ریزی و مشک ناب

سرانجام گوهر به کار آورد
همان میوهٔ تلخبار آورد

(Özü acı olan bir ağacı cennet bahçesine diksen, hatta bahar mevsiminde köküne cennet ırmağından saf gömeç balı ve misk döksen, sonunda aslı neyse onu gösterir, sadece acı meyve verir.)

تناور [ten-āver]: Feṯḥ-i nūn u vāv ile. تن [ten] ile آور [āver]den mürekkebdir. Gövdeli ve etli olmaktan kināyedir, tenūmend maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

چو بیدبن که تناور شود به پنجه سال
به پنج روز به بالاش برشود یقطین

(Söğüt ağacı elli yılda gövde sahibi olurken kabak beş günde büyüyüp serpilir.)

یقطین [yaḳṭīn] ʿArabīde "kabak"tır.

تندر [tender] ve تندور [tendūr]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn, evvel feṯḥ-i dāl, ṣānī żamm ile. Be-maʿnī-i raʿd, yaʿnī gök gürlemesi. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

بترقد همی زهرهٔ شاخ گویی
بترسد ز آواز تندر شکوفه

(Dalın/boynuzun ödü kopuyor/içi yırtılıyor, sanki çiçek gökgürültüsü sesinden korkuyor.)

Ṭayān-ı Merġazī, beyt:

خورد سیلی زند بسیار تنبور
دهد تیزی نبارد همچو تندور

(Tambur tokat yer, çok çalar. Gökgürültüsü gibi, gürler ama yağmaz.)

Edātu'l-Fużalā'da ikisi de żamm-ı tā ile (تُندر tunder) ve (تُندور tundūr) masṭūrdur. Ve baʿżı nüsḫada "bülbül" maʿnāsına vāḳiʿdir.

تنگار [tengār]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Bir nevʿ tuzdur ki kuyumcular onunla altın ḳāl ederler. Ve baʿżı diş çürüğüne korlar, nāfiʿ olur. Baʿżı nüsḫada, ʿArabīde **(277b)** بورق [bevraḳ] dedikleri ki feṯḥ-i bā vü rā'-i mühmele ve sükūn-ı vāv iledir. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "lehim" maʿnāsına ki altın ile gümüşü birbirine yapıştırırlar. Ona کفشیر [kefşīr] dahi derler. Hindī lisānında سهاکه [sehāke] derler.

تنگبار [tengbār]: Sükūn-ı nūn, kāf-ı mevḳūf ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, lafẓ-ı müfreddir. Nām-ı ḥażret-i Bārī teʿālá celle şānuhu. Şeyḫ Niẓāmī, der-*İḳbālnāme*, beyt:

وجود تو در حضرت تنگبار
کند پیک اندیشه را سنگسار

(Senin varlığın, yüce huzurunda düşünce habercisini taşlar.)

Ṣānī, lafẓ-ı mürekkebdir تنگ [teng] ile بار [bār]dan. Teng maʿlūm, bār yol maʿnāsınadır. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ol kimesneye derler ki önüne kimesne geçirmeye ve yanından geçmek dahi düşvār ola. Seyf-i İsferengī, beyt:

دربر زده وصل عاشقان را
درگاه خیال تنگبارست

(Kavuşamayan āşıklar için, hayal sarayının kapısı dardır.)

Ṣāliṣ, *Şerefnāme*'de ol kimesneye derler ki foḍūlluk ile ādeme yol vermeye ve her vaḳit ona vuṣūle yol olmaya. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چون در آن قصر تنگبار شدیم
هر دو چون بخت سازگار شدیم

(O sarayda foḍulluk edince her ikimizin de talihi yaver gitti.)

Egerçi maʿnā-yı evvele lafẓ-ı müfred denildi, edeb riʿāyet olunup maʿnā-yı ṣānī vü ṣāliṣten iḥtiyātendir, ammā ḥaḳīḳaten naẓar olunsa ol dahi lafẓ-ı mürekkebdir. Zīrā maʿrifetu'llāha yol bulmak ne mertebe düşvār idiğin erbāb-ı ʿuḳūl fehm eder.

تنور [tenūr]: Żamm-ı nūn-ı muḫaffef ile. Fārsīdir. Ve teşdīd ile ʿArabīdir. Ebulmaʿānī, beyt:

سوخت فکر دیگران در تاب دل
هرچه می افتد بسوزد در تنور

(Başka şeylerin düşüncesi gönül ocağında yandı. Tandıra düşen her şey yanar.)

توار [tevār]: Davar üzerinde yük bağladıkları resen maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

تور [tever]: Fetḥ-i vāv ile. Be-maʿnī-i teber. Bā, vāv'a ibdāl olunmak Fārsīde şāyiʿdir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Bu ḳavli mü'eyyid, Mīr Naẓmī, beyt:

یکی را چو دیدست آن پر خرد
که بر پای شاخی تورزین زند

(O pek akıllı kimse, bir dalın dibine balta vuran birini görmüş.)

تهمیر [tehmīr]: Sükūn-ı hā vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i mīm ile. Rüstem-i Zāl ḳurebāsından bir mübāriz nāmıdır.

مع الزاء المعجمه

[maʿa'z-zā'i'l-muʿceme]

تاز [tāz]: Dört maʿnāya gelir.

Evvel, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i fürūmāye ki ʿArabīde سفله [sifle] ve دون [dūn] derler.

Ṣānī, emred-i fāsıḳ ki feseḳa ve erāzil ile muṣāḥabet ve mübāşeret ede. Şeyḫ Evḥadī, beyt:

چه وفا خیزد ز تاز و جلب
یاری از روشنان چرخ طلب

(Oğlancı ve fahişeden ne vefa gelir! Dostluğu dünyadaki temiz kimselerden iste!)

Ṣāliş, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "maḥbūb" maʿnāsınadır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بدو گفت مادر که ای تاز مام
چه بودی که گشتی چنین زردوام

(Annesi ona dedi ki: "Ey anacığının sevgilisi! Ne oldu da yüzün gözün böyle sarardı?".)

Rābiʿ, *Edātu'l-Fużalā*'da تازیدن [tāzīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve "tāzende" maʿnāsına ism-i fāʿil olur.

تازباز [tāz-bāz]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i ġulām-pāre. تاز [tāz] emred maʿnāsına olıcak باز [bāz] بازیدن [bāzīden] den ism-i fāʿil olur. Üstād Ferruḫī, beyt:

بگرفتمش مهار و شدم بر فراز او
چون آن که تازباز شود بر فراز تاز

(Onun yularını tutup oğlancının oğlanın üstünde olması gibi tepesine çıktım.)

Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

تبریز [tebrīz]: Meşhūr memleket ve şehrin adıdır. Mevlānā Hātifī, beyt:

چو تبریز را سکه زد بر درم
شد از نام نیکش درم محترم

(Tebriz'de dirhem üstüne sikke kazıyınca iyi adı dirhem gibi muhterem oldu.)

تبفوز [tebfūz]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve żamm-ı fā ile. Ḥarf-i bā'da ẕikri mürūr eden بتفوز [betfūz] gibi ki "kuş burnu" maʿnāsınadır. *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da تمفوز [temfūz] vāḳiʿ olmuştur. Ve bir muʿteber ferhengde "derd ve renc" maʿnāsına mervīdir.

تب و لرز [teb u lerz]: Isıtma ʿilleti ki üşütüp kızdırdığı ecilden تب [teb] ḥarāreti ve لرزه [lerze] titremesi olduğundan tesmiye eylediler. ʿArabīde حمی [ḥummá] derler żamm-ı ḥā ile. Çağatayda "ısıtġan" ve "ısıtmaḳ" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *Ferhādnāme*'de Ferhād ʿāşıḳ olmazdan evvel şūrīdelik ʿalā'imi ẓuhūrunda der, beyt:

Isıtmaḳ çün şerāret ẓāhir eyler
Bedende ol ḥarāret ẓāhir eyler

(Sıtma, ateşini gösterince bedende sıcaklığa sebep olur.)

تحرمز [taḥarmuz]: Fetḥ-i ḥā vü sükūn-ı rā'-i mühmeleteyn ve żamm-ı mīm ile. *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i ḥarāmzāde. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ḥarām-zādenin ism-i maṣdarıdır. Bu ḳavli mü'eyyid, Mīr Naẓmī, beyt:

چو نیکی بود مرد نیکو نشان **(278[a])**
تحرمز نه کار اصیل جهان

(İyi adamın göstergesi iyilik olduğuna göre, dünyada soylu yaşayan kimsenin işi soysuzluk olmaz.)

تخکلوز [taḫkulūz]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve żamm-ı kāf u lām ile. Çetin koz maʿnāsına. Niʿmetullāh ve Ayāsī naḳl eylemişlerdir.

تراز [terāz]: Fetḥ-i rā'-i mühmele ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, ḫām iplik riştesi. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

به چپ و راست ندو راست برو راه ببین
راه دین راستترست ای پسر از تار تراز

(Ey oğul! Sağa sola koşma, doğru yürü, yolu gör! Din yolu, ham iplik telinden daha düzgün bir yoldur.)

Üstād Menūçehrī, der-ṣıfat-ı esb, beyt:

بجهد گر بجهانی ز سر کوه به کوه
بدود گر بدوانی ز بر تار تراز

(Sıçratsan dağdan dağa sıçrar. Koştursan iplik kozası üstünde koşar.)

Ṣānī, be-maʿnī-i dıraḫt-ı ṣanevber.

Ṣāliş, Türkistān'da bir şehr-i ʿaẓīm adıdır, ḫūbları çok olur. İki maʿnāya, Üstād Rūdekī, beyt:

از غم تار تراز همه خوبان تراز
زرد و باریکم و لرزانم چون برگ تراز

(Terāz güzellerinin ipliği/saçı gamıyla sürekli çam ağacı gibi sararıyor, daralıyor, titriyorum.)

Muʿarrebi طراز [ṭarāz]dır. Ḫālen meşhūru muʿarrebidir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تز [tez]: İki maʿnāyadır.

Evvel, bir küçük kuştur. Bahār eyyāmında ziyāde nāle ve feryād eder, ḫoş-āvāzdır. Üstād Rūdekī, beyt:

چون لطیف آید به گاه نوبهار
بانگ کبک و بانگ رود و بانگ تز

(İlkbahar mevsiminde keklik, ırmak ve bıldırcın sesleri güzel gelir.)

Ṣānī, be-maʿnī-i سرگشتن [ser-geşten], yaʿnī baş dönmek. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

نخواهم مغز گوز از بهر آن را
که مغز گوز خوردن سر کند تز

(Ceviz içi yemek istemiyorum, çünkü ceviz içi yemek baş döndürüyor.)

تفوز [tefūz]: Żamm-ı fā ile. Maʿa'r-rā'da olan تفور [tefūr] maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

تکتاز [tektāz] ve تک و تاز [tek u tāz]: Evvel sükūn-ı kāf, ṣānī żamm ile. Çapıp gitmek; تاختن [tāḫten], دویدن [devīden] ve جستجوی کردن [cust-cūy kerden] maʿnāsına. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

ای ز شرم اثر رای تو خور در تب و تاب
وی ز رشک سم شبدیز تو مه در تک و تاز

(Ey düşüncesinin parlaklığı karşısında güneşin yanıp titrediği! Ey atının nalını kıskanmaktan yeni ayın koşup çabaladığı!)

Mevlānā Cāmī, beyt:

بین که نور بصرت بی تک و تاز
چون به گردون رود و آید باز

(Bak, gözünün nuru hiç koşup çabalamadan nasıl da gökyüzüne gidip geliyor!)

تکیز [tekīz]: Kesr-i kāf ile. Üzüm çekirdeği. تکیژ [tekīj] dahi derler.

تموز [temūz]: Orta Yaz ayıdır. Be-ḳavl-i Yunaniyān neyyir-i aʿẓamın burc-ı Esed'de müddet-i iḳāmetidir, ġāyet-i ḥarāret-i şems olur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

عمر برفست و آفتاب تموز
اندکی ماند و خواجه غره هنوز

(Ömür kar gibidir, Temmuz güneşi onun çoğunu eritti. Gel gör ki efendi henüz farkında değil!)

Ve ʿArabīde dahi istiʿmāl olunur. Li-İbni'l-Lü'lü', beyt:

کم آب من آب علیها مرة
وابی فاحکم طبخها تموز

(Onun üstünden nice Ağustos geçti. Temmuz onu tamamen olgunlaştırdı.)

تنک بیز [tenuk-bīz]: Żamm-ı nūn, sükūn-ı kāf ve kesr-i bā'-i muvaḥḥade ile. Ḥalvācıların kefgīr gibi bir āletleridir. Onunla revġan, ʿasel ve şeker ṣāf ederler. پالاون [pālāven] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mü'eyyid*.

تنکز [tenkiz]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i kāf ile. Bir ağaçtır, ġāyet dikenli olur, yandıkta ziyāde tünd ve tīz olur. تنکس [tenkis] dahi derler. Keẕā fī *Ferheng-i Cihāngīrī*.

مع الزاء الفارسی

[maʿa'z-zāʾi'l-fārsī]

تاژ [tāj]: Be-maʿnī-i ḫayme ve ḫargāh. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ve sığır sinirinden olan tāziyāne maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

تبانچیژ [tebānçīj]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı nūn ve kesr-i cīm-i Fārsī ile. Gül-i furūnī maʿnāsına Niʿmetullāh naḳl eylemiştir.

ترکژ [terkej]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i kāf ile. Be-maʿnī-i toḫm ki ʿArabīde بذر [beẕr] derler. Ve baʿżı nüsḫada zirāʿate āmāde olunmuş tarla ki ʿArabīde فلحان [felḥān] derler.

تژ [tej]: Yerden henūz çıkmış mezrūʿāt. Ve dahi be-maʿnī-i zemīn-i firāz. Ve baʿżı nüsḫada dendāne-i kilīd maʿnāsına. Şāʿir, beyt:

دهگار بی دهست و شتربان بی شتر
پالان بی خرست و کلیدی تهی ز تژ

(Köylü köysüz, deveci devesiz, semer eşeksiz ve anahtar anahtar ağzından yoksun.)

تکژ [tekej]: Feṯḥ-i kāf ile. Dāne-i engūr maʿnāsına. Şems-i Faḫrī żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile (تُکژ tukej) naḳl edip ḳāfiyesi yoktur demiş. Ammā *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de kesr-i kāf ile (تِکژ tekij) rivāyet olunmuş. Maʿnā-yı merḳūmu müʾeyyid, Ebulʿabbās, beyt:

تکژ نیست گویی در انگور او
همه شیره دیدیم یکسر رزش

(Onun salkımındaki sanki üzüm tanesi değil. Asmasını baştan başa koruk gördük.)

Ve üzüm çekirdeği maʿnāsına da mervīdir. Üstād Lebībī, beyt:

گر ببارند و بکوبند و دهندت بر باد
تو به سنگ تکژی نان ندهی باب ترا

(Seni düşürseler, ezseler ve yele verseler yine de kapında bir üzüm çekirdeğine ekmek vermezsin.)

تکوژ [tekūj]: **(278ᵇ)** Żamm-ı kāf u vāv-ı mechūl ile. تکژ [tekej]-i merḳūm maʿnāsınadır.

تلژ [telej]: Feṯḥ-i lām ile. تکژ [tekej]-i merḳūm maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Müşkilāt*.

مع السين المهمله

[ma'a's-sīni'l-muhmele]

تاجِ خروس [tāc-ı ḫorūs]: Sulṭānbörkü dedikleri şükūfedir. ʿArabīde تنتورِ جندی [tentūr-ı cundī] derler. Keẕā fī-nüsḫa-i Ḥalīmī. Mevlānā Hātifī, beyt:

بسا خون که از تارک اهل روس
برآورد سر همچو تاج خروس

(Rusların kafasında o kadar çok kan birikti ki başları horoz ibiğine döndü.)

تاس [tās]: Be-maʿnī-i bī-ṭāḳat ki تاسه [tāse] ve تلواسه [telvāse] dahi derler. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

تاسه گیرد ترا ز حق شنوی
من نگویم رواست شو تو به تاس

(Doğruyu dinlemek seni tasalandırıyor. Ben bir şey demiyorum, tasalan, uygundur!)

تحس [taḥs]: Sükūn-ı ḥāʾ-i mühmele ile. Elem ve ġuṣṣadan pīçiş-i dil maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

طالع بد در جهان بر عکس بود
در همه عمری نصیبم تخس بود

(Kötü talih dünyada aksince döner. Ömrüm boyunca nasibim dert ve acı olur.)

تخس [taḫs]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. Bemaʿnī-i تحس [taḥs]-ı merḳūm. Yaʿnī ġam ve ġuṣṣadan dil-gīr ve müteġayyirü'l-aḥvāl olmak maʿnāsına. Bāʾ-i muvaḥḥade ile (بخس baḫs) da mervīdir.

ترس [ters]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Muṭlaḳ korkudur, ḫavf maʿnāsına, gerekse fi'l-i mużāriʿden olsun. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

نشست از بر اسب تازی سمند
همی رفت ترسان ز بیم گزند

(Arap soylu kula atına bindi, zarar göreceğim çekincesiyle korkarak gidiyordu.)

Gerek fi'l-i māżīden olsun. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چنانم ز عشق ای چو دُر یتیم
که یادم نیاید همی ترس و بیم

(Ey tek ve parlak inci gibi olan! Aşk sebebiyle öyle bir hale geldim ki korku ve çekince aklıma gelmiyor.)

Şāʿirin ترس [ters]ten murādı muṭlaḳ korkudur. Ammā ḫaḳīḳat, ترس [ters] vāḳiʿden korkudur, بیم [bīm] mütevaḳḳiʿdan korkudur. Farḳı bu kadardır. Żamm-ı rā ile (تُرس turs), *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i zemīn-i saḫt vāḳiʿdir.

ترمس [termus]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı mīm ile. Bir dārū ismidir. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

ترناس [ternās]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i nūn ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ok atıldıkta ẓāhir olan ṣadāya derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

دل سرکشان پر ز وسواس بود
همه دشت پر بانگ ترناس بود

(Asilerin kalbi vesvese doluydu. Ok ıslıkları bütün bozkırı doldurdu.)

Ḥakīm Esedī, beyt:

کمان ابر و بارانش الماس بود
همه کوه بر بانگ ترناس بود

(Bulut yay, yağmur da elmas/ok idi. Ok ıslıkları bütün dağı doldurdu.)

تس [tes]: Yaʿnī tabanca. سیلی [sīlī] de derler. Üstād Rūdekī, beyt:

رخ اعدات از تس نکبت
همچو قیر و شبه سیاه آمد

(Senin düşmanının yanağı, bela tokadıyla katran ve siyah boncuk gibi karardı.)

Ve Pārsīlerden biri demiştir. Rubāʿī:

اگر تو یار گیری یک کنی بس
وگر با دو کنی یارت بنی کس
وگر با سه کنی بی یار گردی
وگر افزون کنی بر سر زنی تس

(Eğer dost edineceksen bir tane yeterlidir, iki tane olursa dostun falancadır. Üç kişiyle dostluk yaparsan dostsuzsun demektir, daha da arttırırsan başa şaplak vurursun.)

Żamm ile (تُس tus), tükürmek maʿnāsınadır.

تفس [tefs]: Sükūn-ı fā ile. Be-maʿnī-i germī, yaʿnī issilik. Şīn-i muʿceme ile (تفش tefş) de mervīdir. Kezā fi'l-*Maḥmūdī*.

تکس [tekes]: Fetḥ-i kāf ile. Üzüm çekirdeği. Ve sıkıldıktan sonra olan cibre maʿnāsına da derler. Ve şīn-i muʿceme ile (تکش tekeş) de mervīdir. Ammā eṣaḥḥı sīn-i mühmele ile-dir. Behrāmī, ḳıṭʿa:

آن خوشه بین چنانکه یکی خیک پر نبیذ
سربسته و نبرده برو دست هیچ کس

بر گونهٔ سیاهیٔ چشمست غژب او
هم بر مثال مردمک چشم ازو تکس

(Hurma şarabıyla dolu tulum gibi ağzı kapalı olan ve hiç kimsenin dokunmadığı şu salkıma bak! Onun tanesi göz karasını, çekirdeği de göz bebeğini andırıyor.)

تلاس [telās]: Türkistān-zemīnde bir şehir adıdır. Kezā fī-*Şerefnāme*.

تندس [ten-des] ve **تندیس** [ten-dīs]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn ve kesri'd-dāli'l-mühmele. Be-maʿnī-i timsāl. Lafẓ-ı mürekkebdir تن [ten] ile دس [des]ten. Mānend maʿnāsına isti'māl olunur. Üstād Ferruḫī, der-ṣıfat-ı ʿimāret, beyt:

فرود کاخ یکی بوستان چو باغ بهشت
هزار گونه درو شکل و تندس دلبر

(Köşkün altında cennet bahçesini andıran bir bostan, o bostanda da bin türlü dilber resmi ve timsali var.)

تنکس [tenkes]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i kāf ile. Bir nevʿ ağaçtır, ziyāde dikenli, āteşi ġāyet tünd ve tīz olur. Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

چهره همه گلگونهٔ تزویر چو لاله
چنگال همه ناخن دزدیده چو تنکس

(Yüzü lale gibi aldatıcı bir kızıllıkta, tırnağı tengiz ağacı gibi aşırma tırnaklıdır.)

مع الشين المعجمه

[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

تابش [tābiş]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade ile. تابیدن [tābīden] lafẓından ism-i maṣdardır. Kelime-i تاب [tāb] her ne kadar maʿnāya gelirse şīn-i maṣdariyye ile ism-i maṣdar olur. Ebulmaʿānī, beyt:

سوختست دل ز تابش زلف و عذار یار
از تاب و سوز عشق ندارد دلم قرار

(Gönül, sevgilinin parlak yanağı ve kıvırcık saçı yüzünden yandı. Gönlüm aşkın yakıp bükmesiyle yerinde duramıyor.)

تاج پوش [tāc-pūş]: Sükūn-ı cīm ve żamm-ı bā'-i Fārsī ile. Hüdhüd dedikleri kuştur. **(279[a])** Başında olan teline nisbetle tesmiye olunmuştur. Mīr Naẓmī, beyt:

همه مرغان گلشن را خروشی
شده سرهنگ ایشان تاج پوشی

(Bütün kuşlar gül bahçesinde ötüyor. Onların çavuşu hüthüt olmuş.)

تارکش [tār-keş]: Rā'-i mevḳūf ile. Sırmakeşlerin ve zergerlerin "ḥadde" dedikleri delikli demir āletleridir ki sūrāḫlarından altın ve gümüş çekerler. Şems-i Faḫrī, beyt:

شاه بخشنده قدر خان معظم که به تیر
سینهٔ دشمن چون تارکش زرگر گردد

(O, kıymet bağışlayıcı bir padişah ve yüce bir hakandır. Düşmanın göğsünü okuyla kuyumcu haddesine döndürür.)

تازش [tāziş]: Kesr-i zā'-i muʿceme ile. Tek ü pūy maʿnāsına ism-i maṣdardır. Türkīde "yelip yüpürüş" demek olur. Ḥakīm Esedī, beyt:

دو ره شش هزار ابره تازش هیون
ز فرش و نمد بارشان گونه گون

(Rengārenk yaygı ve keçeler taşıyan on iki bin hızlı koşucu deveḳ)

تاش [tāş]: Üç maʿnāya istiʿmāl olunur. Evvel, edāt-ı şirkettir maʿnā-yı muḳārenetle. Meşelā iki kul bir ādemin oldukta onlara خواجه تاش [ḫᵛācetāş] derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

ای اهل فضل را به قدوم تو انتعاش
بر آستان تو من و اقبال خواجه تاش

(Ey uğurlu ayağıyla fazilet sahiplerini sıkıntıdan kurtaran! Ben ve iyi talih senin eşiğindeki iki köleyiz.)

Bu maʿnāya, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

من و تو هر دو خواجه تاشانیم
بندهٔ بارگاه سلطانیم

(Sen ve ben her ikimiz aynı efendiye sahibiz, padişah sarayının kölesiyiz.)

Ve iki kimesne bir zümreden olsalar onlara خیلتاش [ḫayltāş] derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

چه خوش گفت بکتاش با خیلتاس
چو دشمن خراشیدی ایمن مباش

(Bektaş, arkadaşı Hayltaş'a ne güzel dedi: "Düşmanı tırmaladın diye hilesinden emin olma!".)

Şānī, *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i ḫudāvend-i bār u ḫāne bāşed. Yaʿnī yük yap ve bār-ḫāne ṣāḥibi.

Şāliş, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i kelef. Yaʿnī ol leke ki vech-i insānda ẓāhir olur. Ona کلک [kelek] dahi derler. Ṭabīb Yūsufī, beyt:

چو بیخ سوسن آزاده را جوشی و از آبش
بشویی روی خود را پاکسازی تاش از رویت

(Beyaz zambak kökünü kaynatıp suyuyla yüzünü yıkarsan, yüzünden çili temizlemiş olursun.)

تاغوش [tāġūş]: Żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Ādem ve ḥayvānın başı suya batmaya derler. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

تالاش [tālāş]: Ceng, cidāl ve ġavġā maʿnāsına. Tatar lüġatidir, eşʿār-ı Fārsīde vārid olmuştur. تلاش [telāş] ṣūretinde yazarlar. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

ما را تلاش بر سر مال و معاش نیست
در دودمان همت ما این تلاش نیست

(Mal mülk ve geçim derdine dair bir telaşımız yok. Bizim himmet ocağımızda bu kavga olmaz.)

تالش [tāliş]: Kesr-i lām ile. İki maʿnāya gelir. Evvel, ok yeleği maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

چشم خونریز او چو مرد گزین
تیغ و تالش به دست نشسته کمین

(Onun kan dökücü gözü, seçkin bir yiğit gibi, elde ok ve kılıç pusuya yatmış.)

Mīr Naẓmī, beyt:

کمان ابروانش گرفته به دست
خدنگ مژه تا به تالش نشست

(Yay kaşlarını eline almış, yelekli kirpik okunu hazırlayıp oturmuş.)

Şānī, Geylān ḫalḳından maʿrūf bir ḳavmin adıdır. İbn Yemīn, beyt:

خسرو خسرونشان تالش جمشید فر
مهر سپهر کرم سایهٔ پروردگار

(İyilik göğünün güneşi, Allah'ın gölgesi, padişah gibi padişah, Cemşit görkemindeki Tāliş!)

تاوش [tāvuş]: Żamm-ı vāv ile. Ayak sesidir. İki vāv ile تاووش [tāvvuş] dahi derler. Çağatay lisānıdır. Mīr Naẓmī, beyt:

به خلوت را نشسته آن دل آرای
رسیده گوش هوشش تاوش پای

(O gönül süsleyici yalnız oturuyordu, derken aklının kulağı bir ayak sesi duydu.)

Ve (Mīr ʿAlī Şīr) *Ferhādnāme*'de Şāpūr uyurken Ferhād'ın vardığı maḥalde der, beyt:

Tavuşıdın anıŋ oyġandı Şāpūr
Tapıp tün ẓulmetide bü'l-ʿaceb nūr

(Şapur onun ayak sesiyle uyandı. Gece karanlığında garip bir ışık buldu.)

تبش [tebiş]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. تاب [tāb] lafẓının ism-i maṣdarıdır germiyyet, ḥarāret, żiyā ve şuʿle maʿnālarında. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

همی بر فلک شد ز مردم خروش
دماغ از تبش می درآید به جوش

(İnsanların bağırış ve çığlıkları göğe gidiyor, dimağları hararetlenip kaynıyordu.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

سینهٔ بدخواهت از تاب عنا
هست دائم همچو دوزخ در تبش

(Senin düşmanının göğsü, sıkıntı ateşi yüzünden cehennem gibi hep kızgındır.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de تابش [tābiş] lafẓının dahi muḥaffefi olur. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

حرفش ز تبش جهان فروزد
که انگشت برو نهی بسوزد

(Sözünün alevi dünyayı yakar, ona parmak değdirirsen yakar.)

تخش [taḫş]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i تحس [taḥs]-ı merḳūm. Yaʿnī elem, ġuṣṣa, ġam ve endūh. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i bālā-nişīn ki تخشیده [taḫşīde] derler, yaʿnī be-bālā nişeste. Şems-i Faḫrī ve Ḥakīm Esedī-i Ṭūsī bāʾ-i muvaḥḥade ile (بخش baḫş) naḳl eylemişler. Ammā *Ṣıḥāḥ*'ta Muḥammed Hindū Şāh tāʾ-i müşennāt ile taḥrīr etmiş. Keẕālik

Müşkilāt'ta [1](اولها بالتاء المنقوطة من فوقها) **(279[b])** vāḳiʿ olmuştur.

تراوش [terāvuş]: Feṯ-i rāʾ-i mühmele ve żamm-ı vāv ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, su yukarıdan aşağı āheste akmaya derler.

Ṣānī, su veyā şarāb, ẓarfından sızmak maʿnāsınadır. Mevlānā Aḳdesī, beyt:

به انشای مدحت درین انجمن
تراوش که می ریزد از کلک من

(Bu mecliste senin övgünü düzmekle kalemimden serpinti saçılır.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

سر نیزه در سینه کاوش گرفت
ز چشم زره خون تراوش گرفت

(Mızrağın ucu göğüste kazı yaptı. Zırhın gözünden kan damlamaya başladı.)

ترخش [teraḫş]: Feṯ-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. *Ferheng-i Züfāngūyā*'da be-maʿnī-i کشیدن [keşīden], yaʿnī çekmek.

ترکش [terkeş]: Cemīʿ ferhenglerde maḫṣūṣen ok konulan ẓarf maʿnāsınadır ki yay olduğu ẓarfa قربان [ḳurbān] derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

کشیدند رستم دلان زمان
ز ترکش خدنگ و ز قربان کمان

(Zamanın Rüstem yüreklileri terkeşten oku, kurbandan yayı çektiler.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو ترکش ز هر گوشه قربان جنگ
تهی از کمان گشته پر از خدنگ

(Her köşede savaş kurbanı, terkeş gibi, yaydan boşalıp okla dolmuş.)

Mürūr-ı eyyām ve ġalebe-i istiʿmāl ile cümlesine "terkeş" ıṭlāḳ olundu. Şems-i Faḫrī, beyt:

مریخ را حمل سان کردند جمله قربان
هر گه که بندگانش بربسته اند ترکش

(Onun köleleri ne zaman terkeş bağlasa, Mars'ı da Koç gibi kurban ederler.)

Aṣlı تیرکش [tīr-keş]tir. Rūm'da lüġat-i Fārsī taḥrīr edenler "terkeş"i "kubur" ile tefsīr eylemişler. Kubura تیردان [tīrdān] denilir. Ve *Ṣıḥāḥ*'ta dahi Hindū Şāh tīrdān tefsīr eylemiş mücerred ok durmakla. Ammā farḳı vardır. Ve'l-ḥāṣıl yaylığı ve okluğu ile "terkeş" denilmek aʿlām-ı ġālibedendir. Mevlānā Hātifī, beyt:

یکی بست ترکش به جهد و شتاب
برآراست بال آن شکاری عقاب

(Birisi çabalayıp hızla terkeş bağladı. O avcı kartal, kanadını hazırladı.)

Ve terkeşe "kubur" taʿbīr edenler bu beyt ile iṣbāt-ı müddeʿā eylemişler. Beyt:

غمی شد دلش ساز نخجیر کرد
کمر بست و ترکش پر از تیر کرد

(Üzüntülüydü, canı avlanmak istedi. Kemer bağlayıp terkeşini okla doldurdu.)

Bu beyitte "kubur" olduğuna delālet yoktur. Ve "terkeş" lafẓını şuʿarā-yı ʿArab dahi istiʿmāl eylemişlerdir. Ez-ān cümle Ḥüsāmeddīn el-Ḥācizī, beyt:

جعلت قدا الظبی جاء لحظه
الی سائر العشاق یحمل ترکشا

(Ceylan yaklaştı, terkeş yüklenip bir anda āşıkların yanına geldi.)

ترمش [termiş]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve kesr-i mīm ile. Ayāsī, cemʿ ve taḥrīr eylediği icmāl lüġatinde "ḫarnūb" maʿnāsına

1 Başı, üstten noktalı tā-yı müsennāt iledir.

naḳl eylemiş. Baʿżı nüsḫada żamm-ı mīm ile (ترمش termuş) bir ot ismi olmak üzre mervīdir ki ona تور [tūr] ve ترمش [turmuş] dahi derler.

ترندش [terendiş]: Feṯḥ-i rā vü sükūn-ı nūn u kesr-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Bir küçük kuştur ki ona تر [ter] ve ترند [terend] dahi derler.

ترموش [termūş]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı mīm ü vāv-ı maʿrūf ile. Böğürtlen dikeni.

تش [teş]: Be-vezn-i کش [keş]. İki maʿnāyadır. Evvel, آتش [āteş] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur. Ḥażret-i Mevlānā, beyt:

موسی اندر درخت هم تش دید
سبزتر می شد آن درخت از نار

(Hz. Musa ağaç içinde ateş gördü. O ağaç, ateşle daha da tazeleniyordu.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

از آن پس نبد زندگانیش خوش
ز تیمار زد بر دل خویش تش

(Ondan sonra yaşayışı güzel olmadı. Yarasını iyileştirmek için gönlüne ateş vurdu.)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i tīşe. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

ای سوزنی به سوزن توحید حرب کن
که آن سوزنی که از تو تبرها کنند و تش

(Ey Sūzenī! Savaşırken tevhīd iğnesi kullan! Çünkü sen, kendisinden balta ve kazmalar yapılan Sūzenī'sin/bir iğnesin!)

Bu maʿnāda Şems-i Faḫrī "tīr-i hiyzüm" deyip bu beyti naẓm eylemiş, beyt:

خرم چگونه باشد خصمت که چرخ دارد
از بهر حرق و خرقش پیوسته آتش و تش

(Düşmanın nasıl mutlu olsun! Felek onun yanıp bitmesi için sürekli ateş ve odun taşıyor.)

تفش [tefş]: Sükūn-ı fā ile. Be-vezn-i کفش [kefş]. Be-maʿnī-i ṭaʿne. Ve kesr-i fā ile (تفش tefiş), be-maʿnī-i تبش [tebiş]-i merḳūm, yaʿnī germī ve ḥarāret. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ve baʿżı nüsḫada "köpük" ki ʿArabīde زبد [zebed] derler feṯḥateyn ile.

تکش [tekeş]: Feṯḥ-i kāf ile. Maʿa'ş-sīn'de meẕkūr olan تکس [tekes] maʿnāsınadır. Ve bir maʿnāsı dahi mülūk-ı māżiyeden bir pādişāh ismidir. Nitekim, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

تکش با غلامان یکی راز گفت
که این را نباید به کس باز گفت

(Tekeş, kölelerinden birine bir sır verip bunu kimseye söylememesini tembihledi.)

تلاش [telāş]: Dağılıp perākende ve perīşān olmak maʿnāsına, gerek maḥsūsāttan olsun gerekse olmasın. Bu ḥāletin **(280ᵃ)** ṣāḥibine متلاشی [mutelāşī] dedikleri bu maʿnādandır. Şems-i Faḫrī, beyt:

نیست ممکن در همایون عهد او
در کسی در ملک او باشد تلاش

(Onun kutlu döneminde, ülkesinde yaşayan bir kimsenin dağılması mümkün değildir.)

ʿArabīde dahi bu maʿnāya istiʿmāl olunur. Şihābeddīn Aḥmed el-Ḫamīmī, beyt:

وجسمی کلما ظهرت وزادت
صباباتی واشواقی تلاشا

(Aşklarım, şevklerim ortaya çıkıp arttıkça bedenim paramparça!)

تنک ریش [tenuk-rīş]: Żamm-ı nūn ve kāf-ı mevḳūf ile. Be-maʿnī-i kūsec. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

تنگلوش [tengelūş]: Ẕikri mürūr eden تنگلوشا [tengelūşā] maʿnāsınadır.

توخش [tevaḫş]: Feṯ-i vāv ve sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i كشيدن [keşīden]. Keẕā fī-*Ferheng-i Züfāngūyā*.

توش [teviş]: Kesr-i vāv ile. Be-maʿnī-i تبش [tebiş]-i merḳūm, yaʿnī germī ve ḥarāret. Ebulmaʿānī, beyt:

از آتش فراقت جسمم بسوخت اکنون
ماندست در دل زار سوز توش ز عشقت

(Bugün ayrılığının ateşiyle bedenim yandı. Zavallı gönlümde senin aşkından bir yanış kaldı.)

مع العين المهمله

[maʿa'l-ʿayni'l-muhmele]

توقيع [tevḳīʿ]: Aṣlında aḥkām-ı pādişāhī üzerinde olan ʿalāmet-i maḫṣūṣa ki ṭuġrā derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

این نامه که خامه کرد بنیاد
توقیع قبول روزیش باد

(Kalemin inşa ettiği bu mektup, onun günlük kabulüyle imzalansın!)

Ve ġalebe-i istiʿmālden berāt u emr ü fermān-ı pādişāhīye de derler.

مع الغين المعجمه

[maʿa'l-ġayni'l-muʿceme]

تارمیغ [tār-mīġ]: Buḫārdır ki eyyām-ı şitāda rūy-ı hevāda ẓāhir olur. Havaya mümās olmakla zemīnden duḫān peydā olup eṭrāfı tārīk eder. Ona تمن [temen], ماغ [māġ], میغ [mīġ] ve نزم [nezm] dahi derler. Muḫtārī, beyt:

سرما چنان در آتش خورشید جسته بود
کز تارمیغ گفتی طشتیست اندر آب

(Soğuk, güneşin ateşine öyle bir sıçradı ki sis yüzünden güneşi su içinde kalmış leğen sanırdın.)

تاغ [tāġ]: Niʿmetullāh "beş nevʿ ağaca derler" demiş; biri söğüt, biri ılgın, biri sincān, biri dişli armut ve biri karaağaçtır diye nüsḫasında ẕikr etmiş. Ve baʿżı nüsḫada ancak karaağaç odunu vāḳiʿ olmuştur. *Ṣıḥāḥ*'ta "tāġ bir ağaçtır ki āteşe yandıkta aḫkeri bir hafta kadar durur, söyünmez" diye masṭūrdur. *Mi'yār*'da Şems-i Faḫrī "tāġ bir ağaçtır, işe yaramaz, ancak odun ederler" demiş. Şems-i Faḫrī, beyt:

در کوه و دشت به نام شهنشه جمال دین
گل روید از خسک رطب آید ز چوب تاغ

(Dağda ve bozkırda padişahlar padişahı Cemāleddin'in namına çerçöpten gül biter, karaağaçtan nem gelir.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i تاج [tāc]-ı merḳūm. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

دارم اسبی کز استخوان در پوست
هست چون در جوال هیزم تاغ

(Çuvaldaki karaağaç odununu andıran, kemiği derisine yapışmış bir atım var.)

Ṣānī, be-maʿnī-i toḫm-ı murġ.

Ṣāliş, Sīstān vilāyetinde bir ḳalʿa ismidir.

تبستغ [tebestuġ]: Feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Faṣīḥu'l-lisān maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Müncīk, beyt:

گشتم از یمن مدحت شه دین
در سخن بس تبستغ و شیوا

(Sözüm, din padişahını övmenin bereketiyle pek fasih ve etkili oldu.)

شیوا [şīvā] dahi faṣīḥu'l-lisān maʿnāsınadır.

تره و دوغ [tere vu dūġ]: Ṭaʿām-ı muḫtaṣar ve mā-ḥażar maʿnāsınadır. Murād, ṭaʿām-ı fuḳarā demektir. Mevlānā Cāmī, beyt:

نان خود با تره و دوغ زنی
بِه که از خوردنش آروغ زنی

(Ekmek, tereyağı ve ayranı katık etmen çok yiyip geğirmenden iyidir.)

تغتغ [taġtaġ]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Māverāʾünnehir'de maʿrūf ve müstaʿmel büyük kīledir ki onunla ġılāl beyʿ u şirā ederler. Şems-i Faḫrī, beyt:

حاتم عهد شیخ ابو اسحق
که دهد زر به دامن و تغتغ

(Zamanın Hātem-i Tāī'si olan Şeyh Ebu İshak, altını etek ve kileyle dağıtır.)

Keẕā fī-nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī. Ammā *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da żamm-ı tāʾeyn ile (تُغتُغ tuġtuġ) mervīdir.

تفاغ [tefāġ]: Feṭḥ-i fā ile. İki maʿnāyadır. Evvel, be-maʿnī-i āhyāne, yaʿnī ḳafā kemiği.

Ṣānī, sāġar-ı buzurg ki āḫir-i bezmde onunla tolu içerler. Şems-i Faḫrī, beyt:

در بزم عیش دولتی بادا هزار سال
بر دست گیر و نوش بکن کاسۀ تفاغ

(Hayat meclisinde bin yıl sürecek devletin olsun! O büyük şarap kadehini eline al ve iç!)

Bu maʿnā istiʿāre ṭarīḳıyladır. Zamān-ı ḳadīmde pehlevān-ı meşāhīr dīv kellesin sāġar edip germiyyet ḥālinde onunla şarāb içtiklerinden giderek sāġar maʿnāsına ettiler. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i piyāle deyip bu beyt ile istişhād olunmuştur. Ebū Şekūr, beyt:

به بکماز بنشست در میان باغ
بخورده به یاران بداد و تفاغ

(Hurma şarabıyla bahçenin ortasına oturdu, dostlarla yemek yiyip şarap içti.)

Bu lüġat nūn ile de (نفاغ nefāġ) rivāyet olunmuştur.

تکمرغ [tek-murġ]: Sükūn-ı **(280b)** kāf ve żamm-ı mīm ile. Kuş burnu, minḳār maʿnāsınadır.

مع الفا

[maʿa'l-fā]

ترف [terf]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Be-vezn-i حرف [ḥarf]. Bir nevʿ ṭaʿāmdır, yoğurt kurusuyla ve penīr suyuyla pişirirler. Ḥakīm Enverī, beyt:

ترف عدو ترش نشود زانکه بخت او
گاویست نیک شیر ولیکن لکدزنست

(Düşmanın karakurutu ekşimez. Çünkü onun bahtı, iyi süt veren ama çifte atan bir inektir.)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

تشبیب این قصیدۀ ترفنده ترف طعم
مخلص به مدح او شد و شد طعم ترف قند

(Bu yeni kasidenin nesibi karakurut tadındaydı. Mahlas onun övgüsünde olunca karakurutun tadı da şekere döndü.)

تشریف [teşrīf]: Ḫilʿat ki pādişāhān ehl-i menāṣıba giydirirler. Ebulmaʿānī, beyt:

قانعم یک ته نان آنچه شود بی منت
در برم خرقۀ فقرست به جای تشریف

(Minnetsiz olduktan sonra sadece ekmeğe de razıyım. Sırtımda teşrif kaftanı yerine fakirlik hırkası olsun yeter!)

تف [tef]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i teb, yaʿnī ḥarāret ve germī. Ḥakīm Enverī, beyt:

به تف تیغ از آتش برآورند بخار
به نعل اسب ز خاکش برآورند دخان

(Kızgın ve parlak kılıçla ateşten buhar çıkarırlar. At nalıyla topraktan duman çıkarırlar.)

Bu maʿnāya, Şems-i Faḫrī, beyt:

ای ملک پناهی که ز رشک شرف تو
اندر دل خورشید بود روز و شبان تف

(Ey dünyanın sığındığı padişah! Güneş seni kıskandığı için, kalbi gece gündüz alev alev yanıyor.)

Ḥakīm Esedī, beyt:

به دریا بسوزد ز تف خیزران
چون او زد نوند سبک خیزران

(O, hızlı ve çevik atını sürünce sudaki kamışlar sıcaklıktan yanar.)

Ṣānī, be-maʿnī-i buḫār ki zemīnden havaya çıkar. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

آرام بخش جان شد از آن مَی که از تفش
صبر و قرار و توبه و آرام می رود

(Buharıyla sabır, karar, tövbe ve huzurun gittiği şarap sayesinde canım dinleniyor.)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

تکلف دیگرست و شوق دیگر زانکه تف ندهد
اگر ده جای بنگاری به دیوار آتش سوزان

(Külfete girmek başka şey, aşk ve şevk başka şeydir. Duvarın on yerine de ateş resmi yapsan tütmeyecektir.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i pertev ve rūşenī. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

آه من چندان فروزان شد که کوران نیمشب
از تف این آه سوزان رشته در سوزن کشند

(Ahım ortalığı o denli aydınlattı ki gece yarısı körler, ateşli ahımın yaktığı ışıkla iğneden iplik geçirirler.)

تلاتف [telātuf] ve تلاتوف [telātūf]: Kilāhumā bi-fetḥi'l-lām ve żammi't-tā'i'l-müşennāt. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i şūr ve ġavġā. Ḥakīm Esedī, beyt:

ز چرخ اختر از بیم دیوانه دیو
زمین با تلاتوف و کُه با غریو

(Yeryüzü karışıklık ve kargaşa içinde, dağ yankılanıyor. Korkudan gökyüzündeki yıldız korkuyor, ifrit deliriyor.)

Ṣānī, ol kimseye derler ki eşvābın ve vücūdun mülevveş ve kirli tuta, şöyle ki ḫalḳ kendinden nefret ede. Şems-i Faḫrī, beyt:

نباشد فیلسوف آن کس که باشد
به هر زشتی و نا پاکی تلاتوف

(Her türlü çirkin ve pislikle yaşamaya alışmış kimseden filozof olmaz.)

مع الكاف

[maʿa'l-kāf]

تاک [tāk]: Üzüm çubuğuna derler. Nitekim Mevlānā Muḥammed Ẓuhūrī, der-*Sāḳīnāme*, beyt:

ثنا می کنم ایزد پاک را
ثریا ده طارم تاک را

(Üzüm çubuğunun/Asmanın tepesine süreyya-yı/salkımı veren yüce Allah'a hamdolsun!)

Mürşid-i Yezdcerdī, beyt:

فلک برگ تاکی ز باغ منست
شفق قطرهٔ خون ز داغ منست

(Felek benim bağımda bir asma yaprağıdır. Şafak, benim yaramdaki kan damlasıdır.)

تاپاک [tāpāk]: Feṯḥ-i bā'-i Fārsī ile. Bī-ḳarār ve muẓṭarib olmak maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, beyt:

تاپاک جان از حد گذشت افتادگان را بر درت
بر نیم بسمل کشتگان دستوری ای ده ناز را

(Senin kapına düşen āşıkların can çekişmesi son noktaya geldi. Ölmek üzere olan āşıklara nazlı nazlı destur ver!)

Ve bā'-i Fārsī yerine bā'-i muvaḥḥade ile (تاباک tābāk), tene-i dıraḫt maʿnāsınadır.

تابناک [tābnāk]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i tābān. تاب [tāb] žiyā ve şuʿle maʿnāsına, ناک [nāk] Türkīde "-lı, -li" ile taʿbīr ettikleri maʿnāyadır غمناک [ġamnāk] ve فرخناک [feraḫnāk] gibi. Mīr Naẓmī, beyt:

همان شب گشته از مه تابناکش
همی رفت و دو دیده خوابناکش

(Ay ışığıyla parıl parıl parlayan gecede iki gözü uykulu bir şekilde gidiyordu.)

مع القاف

[maʿa'l-ḳāf]

تاق [tāḳ]: Be-maʿnī-i تاغ [tāġ]-ı merḳūm. Āteşi bir hafta söyünmeyen ağaç. Şāʿir demiştir, beyt:

در جوالت کنم چو هیزم تاق
به تبر کوبمت طراق طراق

(Senin çuvalına ateşli kalın odunu koyar, seni baltayla tırak tırak ezerim.)

تایاق [tāyāḳ]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Desteçūb maʿnāsına. Türkī ışṭılāḥta "dayak çekti" dedikleri maʿnāyadır. Mīr Naẓmī, beyt:

خلاف امر را کرده بهانه
زده تایاق بر سر رستمانه

(Emre uyulmamasını bahane edip ona Rüstem gibi dayak çekmiş.)

Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥeyn*.

تغرچاق [taġarçāḳ]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme vü cīm-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i sāḫte. Keẕā fi't-*Tuḥfe*.

تلاق [telāḳ]: İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i izār-ı pāyçe.

Ṣānī, kesr-i tā'-i müşennāt ile (تِلاق tilāḳ), be-maʿnī-i rīşī ki miyān-ı ferc-i zenān buved. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تاجک [tācek]: Feṯḥ-i cīm ile. Muṣaġġar-ı تاج [tāc]dır. Ve kesr ile (تاجِک tācik), bir vilāyet adıdır.

تاجیک [tācīk]: Kesr-i cīm ile. Be-maʿnī-i تاجک [tācek]-i merḳūm. *Şerefnāme*'de memālik-i ʿArab u Türk'ten māʿadā memleketlere derler. تازیک [tāzīk] ve تاژیک [tājīk] dahi **(281ᵃ)** bu maʿnāyadır. Türkān'ın nām-ı aṣlīsidir. Mevlānā Hātifī, der-*Timurnāme*, beyt:

دو سه سست تاجیک نا کرده کار
ازیشان چه آید گهِ کارزار

(İki üç tane gevşek ve işten kaçan Tacik var. Savaş zamanı onlardan ne fayda!)

تارک [tārek]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Tepe maʿnāsınadır ʿumūmen ve insān tepesidir ḫuṣūṣan ki ʿArabīde فرق [farḳ] derler. Nāṣıreddīn-i Belḫī, beyt:

خلعت شاه مبارک بادت
تاج اقبال به تارک بادت

(Padişahlık kaftanın kutlu olsun! İyi talih tacın başında olsun!)

Mevlānā Hātifī, beyt:

یکی تیغ هندیش تارک شکاف
که بودیش از ترگ تارک غلاف

(Baş koparan, Hint işi bir kılıcı vardı. Kını, içinde baş olan miğferlerden olurdu.)

Aṣlında تار [tār] tepedir ve āḫirinde kāf, kāf-ı taṣġīrdir. Her nesnenin ki başının ucu sivri ola, ona تار [tār] derler, sā'irinden imtiyāz için "tepe" murād olundukta kāf-ı taṣġīr ilḥāḳ ederler. Ve nīze ucuna تارکِ سنان [tārek-i sinān] derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

دیده بر تارک سنان دیدن
بهتر از روی دشمنان دیدن

(Mızrak ucuyla göz göze gelmek, düşmanların yüzünü görmekten iyidir.)

ʿArabīde kesr-i rā ile (تارِک tārik), fāriġ maʿnāsınadır. Fārsīde muḫtaṣar-ı تاریک [tārīk]tir.

تاریک [tārīk]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Karanudur ki gece karanusuna شبِ تاریک [şeb-i tārīk] derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین هائل
کجا دانند حال ما سبکباران ساحلها

(Karanlık gece, dalga korkusu ve böylesi korkunç bir girdap... Sahilde rahatça yürüyenler bizim halimizi nerden bilsinler!)

تاشک [tāşek]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Yoğurt alındıktan sonra yerinde kalan suya derler. Keẕā fi't-*Tuḥfe*. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "tereyağı" maʿnāsına mervīdir ki ʿArabīde زبده [zubde] derler. Ve bir nüsḫada be-maʿnī-i merd-i çāpük resīde-i naẓardır.

تافشک [tāfeşek]: Feṯḥ-i fā vü şīn-i muʿceme ile. Güve gibi bir kurtcağızdır. Kürk câme içinde bulunursa kesip tebāh eder. Ona دیونجو [dīvencū], دیوجه [dīvce], دیوک [dīvek] ve لبنک [lebnek] dahi derler. ʿArabīde ارضه [araża] derler feṯḥateyn ile. Ebulmaʿānī, beyt:

حال خود آخر نیندیشی و باشی تا بکی
در میان جامه و سمور همچون تافشک

(Sonunda halin ne olacak, düşünmez misin! Ne zamana dek kurtçuk gibi samur kürk ortasında olacaksın!)

تالانک [tālānek]: Feṯḥ-i lām u nūn ile. Kayısı, zerdālū, tüysüz şeftālū ve emṣāli meyvelere derler ʿumūmen.

تاوتک [tāvtek]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. Pīr-i münḥanī maʿnāsına. Ve

dahi "iki nesne bir yerde" demek maʿnāsına ki iki şey'in maʿiyyetin beyān eder. Şāʿir, beyt:

به یک تاو گر بیشتر تاوتک
که باشد که بیشی بود گاه تک

(Bir tāv çoğalırsa tāvtek olur, çünkü az bazen çoğalır.)

تاوک [tāvek]: Feṯḥ-i vāv ile. Genç eşek ve öküze derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

تپاک [tepāk]: Feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Iżṭırāb ve bī-ārāmī maʿnāsına. Faḫr-i Gürgānī, meṣnevī:

بیا ساقی آن شیرهٔ جان بیار
همان حاصل عمر دهقان بیار

همان خون جوشیده در بار تاک
که از تن برد رنج و از دل تپاک

(Ey sāki! Gel de o can şırasını/şarabı getir! Köylünün ömrünün hasılını getir! O yani şarap, asma meyvesinde kaynamış kandır, bedenden sıkıntıyı ve kalpten huzursuzluğu alır.)

تبرک [teberk]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ve sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Ṭabla ki ʿūd, ʿanber ve sāʾir ḫoş-bū ʿıṭriyyāt veyāḫud meyve korlar.

تبک [tebk]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Kuşak ve ġayrı nesnelerin ibrīşim kenārına derler. Üstād Rūdekī, beyt:

فاخته گون شد هوا از گردش خورشید
جامهٔ خانه به تبک فاخته گون آب

(Güneşin dolaşmasıyla hava külrengi, evin camları ipek ve su külrengi oldu.)

تبشک [tebeşk]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Ol ibrīşime derler ki eldivān ve çorap işlerler.

تبنک [tebenk]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ve sükūn-ı nūn ile. Bālā-ḳad ve tüvānā maḥbūb-ı cüvāna derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

چه نیکو بود با خیالات بنگ
به زیر آوریدن حریف تبنک

(Afyonun verdiği hayallerle uzun boylu ve güzel dilberi elde etmek ne de iyi oluyor!)

تپنک [tepnek]: Sükūn-ı bāʾ-i Fārsī ve feṯḥ-i nūn ile. Rīḫte ḳālebi ki kuyumcular altın ve gümüşü eritip ona dökerler. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

تپنک ار کژ نهد کسی بی شک
ریخته کژ برآید از تپنک

(Bir kimse kalıbı eğri koyarsa, kuşkusuz o kalıba dökülen şey de eğri çıkacaktır.)

تبوک [tebūk]: Żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade vü vāv-ı mechūl ile. Baḳḳāl ve meyve-fürūşların meyve kodukları ṭabaḳ. Şems-i Faḫrī, beyt:

خاک بر تارک دوات و قلم
حبذا دبه و جوال و تبوک

(Kalem ve divitin toprak başına! Bakraç, çuval ve tabla ne güzel!)

Vāv yerine nūn ile de (تبنک tebenk) mervīdir.

تبوراک [tebūrāk]: Żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade vü vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Üç maʿnāya gelir. **(281[b])**

Evvel, dübelek ki mezrūʿāt nāṭūrları cānver ürkütmek için çalarlar. Ve baʿżı muḍḥik, koltuğu altına alıp çalar. Nitekim şāʿir demiştir, Üstād Rūdekī, rubāʿī:

آن خر پدرت به دست خاشاک زدی
مامات دف دو رویه چالاک زدی
آن بر سر گورها تبارک خواندی
وین بر درِ خانه ها تبوراک زدی

(O eşek baban eliyle çerçöp çekiştirir, anneciğin iki taraflı defle dans ederdi. Birisi mezar başla-

rında tebareke okur, birisi de evlerin kapısında dümbelek çalardı.)

Bu maʿnāda, Üstād Laṭīfī, beyt:

تو چرا شکر نیاری نکنی یاد که پیش
تو تبوراک به دست و زنت اندر جولان

(Sen niçin şükretmiyor, önceden elinde dümbelek çalıp karının da oynadığını hatırlamıyorsun!)

Ve baʿżı ferhenglerde "deff" maʿnāsınadır. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, meşnevī:

پیش او چه بود تبوراک تو طفل
کی کشد او طبل سلطان هست کفل

عاشقم من کشته و قربان لا
جان من نوبتگه طبل بلا

خود تبوراکست این تهدیدها
پیش آنچه دیده است این دیدها

(Ey çocuk! O, sultanın davulunu taşıyor, senin defin onun yanında ne ki! Ben "lā"nın kurbanı ve şehidi olan āşığım, benim canım bela davulunun çaldığı yerdir. Bu tehditler, bu gözün gördükleri yanında def gürültüsünden başka bir şey değildir.)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i ġırbāl.

Ṣāliş, be-maʿnī-i تبنک [tebenk]-i merḳūm.

تتنک [tetnek]: Sükūn-ı tāʾ-i müşennāt ve feṯḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i تپنک [tepnek]-i merḳūm, yaʿnī ḳāleb-i rīḫte.

تدک [tedek]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Dürrāc dedikleri kuş. Mīr Naẓmī, beyt:

باز قهرش که بال بگشاید
خصم در پیش چون تدک آید

(Onun öfke şahini kanat açınca karşısındaki düşman turaç kuşuna döner.)

تراک [terāk]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, şikāf maʿnāsına. Ḥakīm Velvelī, beyt:

بر دل شیر و پلنگ افتد آنگاه تراک
که به شست تو برآید ز کمان تو تراک

(Senin yüzüğünle birlikte yayından tırak sesi çıkar çıkmaz aslanın ve kaplanın yüreği yarılır.)

Ṣānī, ol ṣadāya derler ki bir nesne yarılmaktan yāḫud kırılmaktan ẓāhir olur.

ترپک [terpek]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Keşk-i siyāh ki طرف [ṭarf] ve ترير [terīr] dahi derler. Türkīde "karakurut" dedikleridir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, ḳıṭʿa:

شبی عشق فریبنده بیامد جانب بنده
که بسم الله تتماجی برای تو پذیدستم

یکی تتماجی آورد او که گم کردم سر رشته
شکستم سوزن آن ساعت گریبانها بریدستم

که نوشیدم چو تتماجش فرو کوبید چون سیرم
چو ترپک رو ترش کردم کز آن شیرین بریدستم

(Bir gece o aldatıcı aşk, "Bismillah! Senin için bir tutmaç pişirmişim" diyerek ben zavallının yanına geldi. Öyle bir tutmaç getirmiş ki ipin ucunu kaybettim. O an iğne kırıp yakalar yırttım. Onun tutmacını yeyince beni sarımsak gibi dövüp sendeletti, karakurut gibi yüzümü ekşitip o tatlıdan kesildim.)

ترترک [terterek]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele-i ūlá vü feṯḥ-i ṯānī vü tāʾ-i müşennāt ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, kelime-i تر [ter] ki edāt-ı tafḍīldir, bunda mükerreri افعل [efʿal]-i tafḍīl olur. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir cānverdir ki Māverāʾünnehir'de دخترِ صوفی [duḫter-i ṣūfī] derler.

تردک [terdek]: Sükūn-ı rā vü fetḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Taḫta biti. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ve be-maʿnī-i kirm-i gendüm, yaʿnī taḫıl biti. Keẕā fi'l-*Edāt*.

ترک [terk]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Tuğulga ki ʿArabīde مغفر [miġfer] derler. Şāʿir, rubāʿī:

در بیهده کم کوش که با حملهٔ مرگ
سودی نکند بر تن و سر جوشن و ترگ
زود آ که درخت زندگی را بینی
پژمرده شکوفه و فرو ریخته برگ

(Boş yere çabalamayı bırak! Ölümün hamlesi gelince baştaki miğfer, bedendeki zırh fayda etmez. Acele et! Çünkü hayat ağacındaki çiçeklerin solup yaprakların döküldüğünü göreceksin!)

Bu maʿnāya, Ḫᵛāce Selmān, beyt:

تارک و ترک و کلاه کله از یک موی فرق
در میان نگذشت قطعا زخم شمشیر و تبر

(Baş, miğfer, başlık ve tepede tek saç teli... Aradan asla balta ve kılıç yarası geçmiyor.)

Baʿżı nüsḫada ترکش [terkeş] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur.

ترندک [terendek]: Fetḥ-i rā vü dāl-ı mühmeleteyn ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i ترترک [terterek]-i merḳūm. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

تره تیزک [tere-tīzek]: Fetḥ-i rā'-i mühmele vü zā'-i muʿceme ve kesr-i tā'-i müşennāt ile. Kıcı dedikleri ot ki meşhūru "tere"dir.

تزتک [teztek]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ve fetḥ-i tā'-i müşennāt ile. Ağız tüfengi maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تزدک [tezdek]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ve fetḥ-i dāl-ı mühmele ile. Rā'-i mühmele ile olan تردک [terdek]-i merḳūm maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تفتیک [teftīk]: Sükūn-ı fā ve kesr-i tā'-i müşennāt ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de keçinin tüyleri dibinde olan nerm tüye derler ki şāne ile koparıp, eğirip şāl, ṣūf ve baʿżı laṭīf nesneler dokurlar.

Ṣānī, çömlek kaynarken çıkan buğa derler. Bu maʿnāya mürekkeb olmak iḳtiżā eder ki aṣlı **(282ᵃ)** تفدیک [tef-dīk] olup dāl tā'ya ibdāl olunmuş ola.

تک [tek]: Dokuz maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i endek, yaʿnī ḳalīl. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, ḳıṭʿa:

صفت تره زارها هیهات
چون کنم مشتبه به کوسه زنخ

همچو پشت کسی بتان تتار
مانده هر جای تک تک و نخ نخ

(Heyhāt! Kösenin sakal çıkmayan çenesini tere bahçelerine nasıl benzeteyim! Tatar kızlarının püşt-i küsü gibi, her yeri az az ve tel tel kalmış.)

Ṣānī, bir ottur. Buğday arasında biter. Buğday sapından pek olur.

Ṣāliş, yine bir ota derler ki suda biter, ondan kāġaẕ ederler. Ona بردی [berdī] derler.

Rābiʿ, be-maʿnī-i زدن [zeden] ʿumūmen. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز رستم بپرسید پرمایه طوس
که چون یافت پیل از تک گور کوس

(Kıymetli Tūs, Rüstem'e filin eşek tepmesinden nasıl zarar gördüğünü sordu.)

Bu maʿnāda "ḥamle etmek" maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Ve mühre-i nerdi ve dahi kaʿbeteyni dürüst oturtmaya derler ḥuṣūṣan. Meşelā درست زد [durust zed] maʿnāsına.

Ḫāmis, seğirtmek, دویدن [devīden] maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

به تک ژاله می ریخت بر کوه و دشت
تو گفتی مگر ابر نیسان گذشت

(Koşarken dağa ve bozkıra çiy tanesi/ter dökü-yordu. Görsen, "Buradan bahar bulutu geçmiş olmalı" derdin.)

Sādis, yelmek ki bu maʿnāda تک و پو [tek u pū] derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

بشناه اندر آب همچو نهنگ
بتک اندر فراز و شیب چو باد

(Su içinde timsah gibi yüz! İniş ve yokuşta rüzgār gibi es!)

Sābiʿ, be-maʿnī-i ḳaʿr yaʿnī dip, kuyunun ve ġayrın. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

هر که در چاه عریض او نگه کرد از حسد
زان حسد خود را فکند اندر تک چاه سقر

(Onun geniş kuyusuna kıskançlıkla bakan, o kıskançlığı yüzünden kendisini cehennem kuyusuna attı demektir.)

Ṣāmin, تکیدن [tekīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur.

Tāsiʿ, edāt-ı teşbīh olur, ماه تک [māh-tek] ve بادتک [bād-tek] gibi. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

تکاک [tekāk]: Feṯḥ-i kāf ile. Be-maʿnī-i تکس [tekes]-i merḳūm, yaʿnī üzüm çekirdeği ve cibresi. Keẕā fī-Kitāb-ı *Maḥbūbu'l-ʿĀrifīn*.

تکوک [tekūk]: Żamm-ı kāf u vāv-ı maʿrūf ile. *Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*'de sīm ve zerden ḥayvānāt ṣūretinde düzülmüş ḳadeḥ ki bezm āḫirinde onunla tolu şarāb içerler. Üstād Rūdekī, beyt:

میگسار اندر تکوک شاهوار
خور به شادی روزگار نوبهار

(İlkbahar zamanı padişahlara layık altın kadeh-ten şarap içip mutlu ol!)

Muṭlaḳ "ḳadeḥ" maʿnāsına dahi istiʿmāl olunmuştur. Ḥakīm Esedī, beyt:

هزار از بزرگان خسرو پرست
تکوک بلورین و بالغ به دست

(Hüsrev'in hatırı sayılır adamlarından bin tane-si, elde billur ve öküz başı kadehlerle...)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb'da lām ile تلوک [telūk] vāḳiʿ olmuştur. Ve baʿżı nüsḫada tā'-i müşennāt yerine bā'-i muvaḥḥade ile بکوک [bekūk] ve بلوک [belūk] rivāyet olunmuştur. Ve *Ferheng-i ʿAlī Big*'de żamm-ı tā ile (تکوک tukūk), ġurfe ve buzurg maʿnāsına masṭūrdur. *Keşfü'l-Lüġa*'da keẕālik. ʿArabīde aḥmaḳ ve nādān maʿnāsınadır.

تلتک [teltek]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i تپنک [tepnek]-i merḳūm. Yaʿnī ḳāleb-i rīḫte ve pūte ki sīm ve zer ḳāl ederler.

تلخک [telḫek]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme ile. Ġāyet acı bir ottur. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ḫarbuze-i telḫ ki ʿArabīde حنظل [ḥanẓal] derler. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

چو کار و بار عاشق درد باشد
ز دست یار تلخک شهد باشد

(Āşığın işi gücü dert olduğu için, sevgilinin elin-den yediği ebucehil karpuzu bal olur.)

تلخناک [telḫnāk]: Acı olan nesne. تلخ [telḫ] ile ناک [nāk]ten mürekkebdir غمناک [ġamnāk] ve فرخناک [feraḫnāk] gibi.

تلک [telk]: Sükūn-ı lām ile. Üç maʿnāyadır. Evvel, be-maʿnī-i zer varaḳ ki taʿrīb edip طلق [ṭalḳ] dediler.

Ṣānī, diyār-ı Hind'de işlenir bir nevʿ laṭīf ḳumāştır. Ḥakīm Esedī, beyt:

هم از محمل و هم طرائف ز هند
پر از شاره و تلک و خود و برند

(Develerin üstü, Hindistan'dan gelme kumaşlar, süs eşyaları, işlemeli sarık ve çelik miğferle doluydu.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i telḫ mervīdir. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de feṯḥ-i lām ile (تلَک telek) bevezn-i فلک [felek], bıyıkları ve sakalı dökülmüş adama derler. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te nişāne-i tīr maʿnāsına mervīdir.

تلنک [telnek]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i تلتک [teltek]-i merḳūm, yaʿnī ḳāleb-i rīḫte ve pūte.

تلوک [telūk]: Żamm-ı lām ile. Nişāne-i tīr maʿnāsına. تموک [temūk] dahi derler.

تمرقزک [temirḳazek]: Kesr-i mīm, sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i ḳāf u zāʾ-i muʿceme ile. *Ferheng-i İbrāhīm-i Ḳavvās*'ta be-maʿnī-i Ḳurʾān-ı mecīd. Keẕā fi'l-*Mü'eyyid* ve'l-*Mecmaʿ*.

تملوک [temlūk]: Sükūn-ı mīm ve żamm-ı lām ile. Ḳunāberá dedikleri ottur. Baʿżı nüsḫada تملول [temlūl] vāḳiʿ olmuştur.

تموک [temūk]: Żamm-ı mīm ile. Pūteye attıkları tīr ve nişāne. Keẕā **(282b)** fī-*Gerşāsbnāme*. Baʿżı nüsḫada yassı demrenli oka derler. Mīr ʿUmāre, beyt:

پسر خواجه دست برد به کوک
خواجه او را بزد به تیر تموک

(Tüccarın oğlu elini yaya götürdü, tüccar onu yassı uçlu okla vurdu.)

Ve nişāne-i tīr maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

سپر مدح شاه بسکه مرا
نکند پیش تیر فاقه تموک

(Sıkıntı okuna hedef olmamam için padişahın övgüsü kalkanı yeterlidir.)

Mü'eyyidü'l-Fużalā'da bu maʿnāda تلوک [telūk] vāḳiʿ olmuştur. *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da dahi yassı demrenli oktur. *Ṣıḥāḥ*'ta temūk, bir oktur ki demreni yassı ve iki cānibi sivri olur, işābet ettiği yerden düşvār çıkar. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "temūk ol oktur ki işābet ettiği ādem veyā ḥayvān üstüḫ̆ānından āsān vechle çıkmaz" deyip Şems-i Faḫrī'nin meẕkūr beytini istişhād eylemiş.

تنبک [tenbek] ve تنبوک [tenbūk]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn, evvel bi-feṯḥi'l-bā'i'l-muvaḥḥade ve ṣānī bi'ż-żam. Üç maʿnāyadır.

Evvel, çanaġ-ı zīn yaʿnī eyer çanağı. Ve çanaġ-ı düvāl dahi demişler. Baʿżı nüsḫada eyer kaltağı. Ve *Şerefnāme*'de dāmen-i zīn rivāyet olunmuştur.

Ṣānī, be-maʿnī-i kemān-ı kepāde ki لیزم [līzum] dahi derler. Ebulferec-i Rūnī, beyt:

کمان رستم دستان به سختی
کم از تنبوک نرم شهریارست

(Rüstem-i Destān'ın yayı, sertliğine nazaran, padişahın yumuşak talim yayından daha düşüktür.)

Ḫ̆āce ʿAmīd-i Lüyegī, beyt:

در کمان چرخ پیش بیلکت مریخ را
هم کمان تنبوک و هم شمشیر ساطور آمده

(Gökkubbede senin ucu yassı okuna karşılık Mars'ın yayı talim yayı, kılıcı da satır mesabesinde kalır.)

Edātu'l-Fużalā'da تنبک [tenbek], be-maʿnī-i derīçe-i zīn ve تنبوک [tenbūk], çanaġ-ı zīn rivāyet olunmuştur.

Ṣāliṣ, تبنگ [tebenk] müdevver sini maʿnāsınadır. Muḫliṣī-i Bedaḫşānī, der-naʿt-ı Resūl-i ekrem ṣalla'llāhu teʿālá ʿaleyhi ve sellem, beyt:

بهتر شهی که جرم مه انگشت معجزش
شق کرده همچو دائرهٔ قرص در تبنگ

(O ne iyi padişahtır! Mucize gösteren parmağı, ay'ı yuvarlak sinideki somun ekmeği gibi ikiye bölmüştür.)

تنتاک [tentāk]: Sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i tā'-i müşennāt ile. Bir pādişāh ismidir. Ġalebe-i istiʿmālden aʿlām-ı ricālden olmuştur. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

تنک [tenuk]: Żamm-ı nūn ile. Yufka maʿnāsına ki ʿArabīde قیق [ḳīḳ] derler. Ḳumāşta, bezde ve bunlar emṣāli nesnelerde istiʿmāl olunur. Ve su kenārlarında vāḳiʿ olan yufka yerlere derler. Ve istiʿāre ṭarīḳıyla ḥavṣalasız ādeme de derler. Ebulmaʿānī, beyt:

کاسه های درد نوشیدم به بزم عشق دوست
این تنک ظرفان مجلس کی خورند با من شراب

(Sevgilinin aşk meclisinde dert kadehleri içmişim. Meclisteki bu çapsızlar benimle nasıl şarap içsinler!)

Ve sükūn-ı nūn ile (تنگ teng) eyer kolanı ve tapkur kolanı ki زیرتنگ [zīr-teng] dahi derler. ʿAbdullāh-ı Hātifī, beyt:

کشیدند بر تازیان تنگها
ببستند بر بختیان زنگها

(Arap atlarına eyer kolanı çektiler. Beserek develere zil bağladılar.)

تنکاتنک [tenk-ā-tenk]: Maḥall-i ceng ü cidālde iki ʿasker birbirlerine karışıp mużāyaḳa vermeye derler. Keẕālik gūy u çevgān ve cirit oyunlarına ve çarşı, bāzār ve cemʿiyyet yerlerinde olan şiḳlete derler.

تهک [tehek]: Feṭḥ-i hā ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iki maʿnāyadır.

Evvel, ḫāk maʿnāsına.

Ṣānī, be-maʿnī-i bürehne, ʿuryān maʿnāsına. *Şerefnāme*'de "tehī" maʿnāsınadır. Gāhī تهی [tehī] lafẓına itbāʿ ederler. Şems-i Faḫrī, beyt:

مردمی نزد تو چرا باید
ای همه مردمی تهی و تهک

(Ey bütün insanlığı boş ve amaçsız olan! Sana insanlık ne lazım!)

Bu maʿnāda Mīr Naẓmī, der-ṣıfat-ı faḳīr, beyt:

ندارد چو چیزی ز نان و نمک
که بودست خانه تهی و تهک

(Tuz ekmek olmayınca ev boş ve ıssız demektir.)

مع الكاف الفارسی

[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

تابوگ [tābūg]: Żamm-ı bā'-i muvaḥḥade vü vāv-ı maʿrūf ile. Muḫārece-i ʿimāret maʿnāsına. Keẕā fī-nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm. Baʿżı ferhengde kāf-ı ʿArabī ile (تابوک tābūk) menḳūldür. Kile'n-naḳleyn maʿnā-yı merḳūmadır. Ferālāvī, beyt:

هوشم ز ذوق نطق سخنهای جانفزاش
از حجرهٔ دلم سوی تابوگ گوش شد

(Aklım onun canlandırıcı sözlerinin zevkiyle gönül odamdan çıkıp kulak balkonu tarafına gitti.)

تاتاریگ [tātārīg]: Fetḥ-i tā'-i müşennāt, kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Üveyik kuşu ki فاخته [fāḫte] dahi derler.

تارنگ [tāreng]: Fetḥ-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i pīl-pāye-i dīvār. *Edātu'l-Fużalā*'da zā'-i muʿceme ile (تازنگ tāzeng) vāḳiʿdir.

تازگ [tāzig]: Kesr-i zā'-i muʿceme ile. تازیگ [tāzīg] lafẓından taḫfīf olunmuştur. Ebū Naṣr Aḥmed-i Rāfiʿī, beyt:

ز چین و ماچین یکرویه تا لب جیحون
ز ترک و تازگ و از ترکمان و غز و حزر

(Çin ve Maçin'den Ceyhun kıyısına dek Türk, Tacik, Türkmen, Guz ve Hazar vardır.)

(283[a])

تازیگ [tāzīg]: Kesr-i zā'-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de Türkān'ın nām-ı aṣlīsidir. Zā'-i Fārsī ile (تاژیگ tājīg) de menḳūldür. *Şerefnāme*'de, ʿArabzāde ki ʿAcem'de neşv ü nemā bulmuş ola.

تاژیگ [tājīg]: Kesr-i zā'-i Fārsī ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. تازیگ [tāzīg]-i merḳūm maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

تبرگ [tebreg]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve fetḥ-i rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i ḥiṣār ʿumūmen, ḥiṣār-ı İṣfahān ḫuṣūṣan. Şeref-i Şeferve, beyt:

یک روزه وجه حاشیهٔ درگه تو نیست
چندین ذخیره ها که برین سبز تبرگ است

(Bu yeşil hisarda/gökyüzünde olan nice azıklar, senin sarayına bağlı olanların bir günlük yiyeceği bile değildir.)

Ebulmaʿānī, beyt:

آن زمان سلجقیان ملک جهان می راندند
که نه مه بود و نه این قلعه و نی تبرگ بود

(Selçukluların dünyada hüküm sürdüğü zamanlar ne ay/şehir, ne bu kale, ne de hisar vardı.)

تبنگ [tebeng]: Fetḥ-i bā'-i muvaḥḥade ve sükūn-ı nūn ile. Be-vezn-i پلنگ [peleng]. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, yassı ṭabaḳ ki ḥalvācılar ve yağlı ekmek pişiriciler kullanırlar. Mevlānā Kātibī, beyt:

نان ریزه های سفرهٔ خوانش فلک همه
دریوزه کرد روز و شب و ریخت در تبنگ

(Felek onun sofrasındaki ekmek kırıntılarının hepsini gece gündüz dilenip tablaya döktü.)

Bu maʿnāya, Maḥmūd İbn Yemīn, beyt:

برای بزم غلامان او ز هاله و ماه
نهاد کاسهٔ شربت قضا میان تبنگ

(Felek onun kölelerinin meclisi için sini ortasına hale ve aydan yapılmış şerbet kāsesi/şarap kadehi koydu.)

Şānī, deff maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

در جد قرینشانم لیکن به گاه هزل
من کوس خسروانم و ایشان دف و تبنگ

(Ciddiyette onlara yakınım ama mizaha gelince ben padişah kösüyüm onlar da def ve dümbelektir.)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

با بندگانت کوس خدایی همی زنند
آگاه نی که کوس خداییست با تبنگ

(Senin kölelerine sürekli efendilik kösü çalıyorlar/efendilik taslıyorlar. Dümbelekle efendilik kösü çaldıklarının farkında değiller.)

Ṣāliş, bülend ve tīz āvāz, nāḳūs ṣadāsı gibi. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

ترگ [tereg]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Dört ma'nāya gelir.

Evvel, ḫandaḳ ma'nāsına ki ḳal'a, ḥiṣār, bāġ ve emṣālinin eṭrāfına ederler. Ḫᵛāce ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

قدرت تست باغبان ربع زمینش مزرعی
فیض بحور سبعه را ساخته گرد او ترگ

(Senin gücün bahçıvan, yeryüzü de bir tarladır; bereketli yedi denizi onun etrafına hendek yapmıştır.)

Ṣānī, bir rūdḫāne ismidir. Şirvān derbendine ḳarīb vāḳiʿ olmuştur. Ḥakīm Firdevsī, meṣnevī:

مناره برآرم به شمشیر و گنج
ز هیتال تا کس نیابد به رنج

چه باشد مناره به پیش ترگ
بزرگان ز ترکان ستانند چک

(Kılıcım ve hazinemle kule yapayım, hiçbir yiğit zarar görmesin. Bu kuleyi Tereg ırmağının kıyısına yapacağım, Türklerin önde gelenleri onu görünce anlaşma sağlayacaklar.)

Ṣāliş, bir nevʿ ḥalvādır. Nişāsta, ḳand ve toḫm-ı reyḥān ile pişirirler.

Rābiʿ, be-maʿnī-i dūşīze, yaʿnī bikr kız. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Ve sükūn-ı rā'-i mühmele ile (ترگ terg), üç maʿnāya gelir.

Evvel, ḫūd yaʿnī tuğulga.

Ṣānī, kavuk ve ḫayme tereği. Ḥakīm Enverī, beyt:

بدو چگونه دهم کسوتی که از شرفش
کلاه گوشهٔ عرشست ترگ شب پوشم

(Ben o elbiseyi ona nasıl vereyim! O elbisenin şerefi sayesinde gece taktığım kavuk, arşa başlık oldu.)

Kelāmī-i İṣfahānī, beyt:

خیمهٔ نُه ترگ گردون سایبان جاه تست
قطبها برهر طرف چون میخ و محور چون طناب

(Feleğin dokuz tenteli çadırı, senin makamının gölgeliğidir. Her tarafında kutuplar çivi, eksen de çadır ipi gibidir.)

Ṣāliş, Āẕerbaycān mużāfātından bir ḳaṣaba ismidir.

ترنگاترنگ [tereng-ā-tereng]: Pey-ā-pey atılan ok āvāzı. Ve yaydan ok çıkarken ẓāhir olan ṣadāsına derler. Ve saz kıllarının ṣadāsı ki bir defʿadan ẓāhir ola. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

ترنگ [tereng]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Altı maʿnāya gelir.

Evvel, yay kirişi ṣadāsı ki ok çıktıkta ẓāhir olur. Üstād ʿAscedī, beyt:

از دل و پشت مبارز می برآید صد تراک
کز زه عالی کمان رستم آید یک ترنگ

(Rüstem'in değerli yayının kirişinden bir ses gelince savaşçıların sırtından ve kalbinden yüz yarılma sesi çıkar.)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ترنگ کمان رفته در مغز کوه
فشافش کنان تیر بر هر گروه

(Dağın başında yay kirişi sesleri yankılanırken her ordunun üstünde oklar ıslık çalıyor.)

Ṣānī, saz kıllarının ṣadāsına derler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

نگشاید نیز چشم و گوشم
رنگ قدح و ترنگ تنبور

(Tambur teli ve kadeh rengi de gözümü kulağımı açmıyor.)

Ṣāliş, ṣadā-yı گرز زدن [gurz zeden]. Seyf-i İsferengī, beyt:

برداشت زخم گرز گرانش به یک ترنگ
از بالش درنگ سر کوه دید خواب

(Onun ağır topuzunun bir sesi Zahm dağını yerinden oynattı. Dağın başı, çınlama yastığı sayesinde uyku gördü.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i tārek-i ser. Manṣūr-ı Ṣīrāzī, beyt:

به تیغ غصه عدوی ترا بریده گلو
به سنگ حادثه خصم ترا شکسته ترنگ

(Senin düşmanının boğazı gam kılıcıyla kesilmiş. Senin düşmanının başı kazā taşıyla yarılmış.)

Ḫāmis, be-maʿnī-i engīz, cest ve ḫīz. Bunlarda emir olur. Şeyḫ Evḥadī, meṣnevī:

شب کنی روز و روز در کارش
درنویسی به درج تومارش

باز شعریش بر ترنگانی **(283b)**
به تقاضا قلم بلنگانی

(Geceyi gündüz edip gündüz çalışır, defter defter yazarsın. Yine onun şiiriyle harekete geçip şevkle kalem oynatırsın.)

Sādis, be-maʿnī-i ġarḳ-āb. Ve zebān-ı Hindīde mevc-i āba derler. Żamm-ı tāʾ-i müṣennāt ile (تُرنگ tureng), teẕerv maʿnāsına menḳūldür.

تگ [teg]: Beş maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i bün ki ʿArabīde قعر [ḳaʿr] derler. Maḥmūdī'de, her nesnenin dibi ki تگِ دریا [teg-i deryā] ve تگِ حوض [teg-i ḥavż] derler. Mīr Ḫüsrev, der-ṣıfāt-ı tālāb, beyt:

در تگ آبش ز صفا ریگ خرد
کور تواند به دل شب شمرد

(Onun suyunun dibinde saf ve temiz bir kum var. Kör, o kumu geceleyin zifiri karanlıkta sayabilir.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de maʿnā-yı merḳūma. Ve pāyīn-i her çīz ki pāyīn-i dıraḫt ve pāyīn-i dīvār gibi.

Ṣānī, be-maʿnī-i دویدن [devīden] ki gāhī تگ و دو [teg u dev] derler, müteʿāriftir. Mevlānā Cāmī, beyt:

به گاه جاه اگرچه تیز تگ بود
به وقت کامرانی سست رگ بود

(Makam ve mevki için çabuk çabuk koşar ama muradını sürme zamanı takatten kesilir.)

Ṣāliş, būm ve zemīn maʿnāsına. Bedreddīn-i Cācermī, beyt:

مه در نسیج تگ سیه برابر سیمابی کله
یک زرد فوطه ته بته هنگام سودا ریخته

(Zemini siyah kumaştaki ay, sevda/karanlık sırasında, sarı bir peştemali gümüş suyu/civa kavuklu bulut üstüne boydan boya saçmış.)

Rābiʿ, bülend āvāz ile feryād etmek ve çāre istemeye derler.

Ḫāmis, ḫurmā maʿnāsına. Bu maʿnā kitāb-ı Zend'den naḳl olunmuştur. Baʿżı nüsḫada dūş-ı esb maʿnāsına resīde-i naẕardır.

تگرگ [tegerg]: Feṭḥ-i kāf-ı ʿAcemī ve sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Dolu ki şiddet-i sermādan yağmur donup dāne dāne düşer. Ona سنگک [sengek], سنگچه [sengçe] ve یخچه [yaḫçe] dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

جای باران تگرگ می بارید
ز آه سردم فسرده ای ابرست

(Soğuk ahım yüzünden bulut donmuş, yağmur yerine dolu yağıyordu.)

تکسگ [tekesg]: Feṯḥ-i kāf ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Üzüm çekirdeği maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

کله سرش از دبوس منکر بشکست
همچو تکسگ مویز و دانهٔ خرما

(Kellesi kāfir topuzuyla hurma tanesi ve kuru üzüm çekirdeği gibi dağıldı.)

تلخ چوگ [telḫ çūg] ve **تلخ چکوگ** [telḫ çekūg]: Evvel, żamm-ı cīm, ṣānī feṯḥ ile. Bir nevʿ teredir. ʿArabīde طرخشفوق [ṭarḫaşfūḳ] derler.

تمنگ [temneg]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i زور آوردن [zūr āverden], yaʿnī güç ve ḳuvvet. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ve be-maʿnī-i alıç ki ʿArabīde زعرور [zuʿrūr] derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Züfāngūyā*.

تمیگ [temīg]: Kesr-i mīm ve sükūn-ı yā-yı taḫtānī ile. Bir nevʿ kırmızı ve ekşi yemiştir. Çalıda biter. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تنگ [teng]: Sükūn-ı nūn ile. On üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i nīme-i ḫarvār, yaʿnī yükün bir tāyı. Ḥakīm Ezraḳī, beyt:

سحاب گویی دُرِ منضدست به کیل
شمال گویی عود مثلث است به تنگ

(Bulut sanki kadehe istiflenmiş inci, kuzey rüzgārı sanki bir yük güzel kokudur.)

Ḥakīm Enverī, beyt:

منصب مطلب که هر کجا هست
هر خرواری همین دو تنگست

(Makam mevki isteme! Çünkü makam olan yerde, bir küfe içinde iki yük var demektir.)

Ṣānī, be-maʿnī-i bār-ı beste, yaʿnī bağlanmış yük. Şāʿir, beyt:

متاع شکوهٔ من تنگ بر تنگست همان بهتر
که جز در روز بازار قیامت باز نگشایم

(Benim şikāyet malım üst üste bağlanmış bir yüktür. Kıyamet pazarının kurulacağı güne dek açmasam daha iyi.)

Ṣāliṣ, ol ṣafḥa veyā ol taḫtaya derler ki naḳḳāş ve muṣavvir, üzerine resm edip ṣanāyiʿ iḫtirāʿ ederler ʿumūmen ve *Nigārnāme*'ye derler ḫuṣūṣan ki ارتنگ [erteng] ve ارژنگ [erjeng] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

در آن ختن که درو تنگ هست و صورت نیست
مگو فلان چه کس است و فلانه را چه شدست

(Öyle bir Hoten'dir ki orada resim tahtası vardır, resim yoktur. Artık orada "falanca kimdir filancaya ne oldu?" deme!)

Muḫtārī, beyt:

گرفت آن ارج و آن قیمت زبان ما ز مدح تو
که تنگ از خامهٔ مانی و چوب از رندهٔ آزر

(Mānī'nin kalemiyle resim tahtasının ve Āzer'in keseriyle tahtanın kıymetlenmesi gibi bizim kalemimiz de senin övgünle değerlendi.)

Rābiʿ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "kolan" maʿnāsına ki at üzerinde eyeri muḥkem żabṭ etmek için ederler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

زیر و زبر شود دل خصم تو در نبرد
چو بسته شد به زبرتنگ و زیرتنگ زینت

(Savaşta senin eyerinin alt ve üst kolanı bağlanınca düşmanının yüreği de alt üst olur.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te atın kolanına derler. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

اجل چون به رخش قضا بست تنگ
نماند کسی را مجال درنگ

(Ecel, kazā atını eyerleyince kimsenin dayanacak gücü kalmaz.)

Ḫāmis, be-maʿnī-i derre-i kūh, yaʿnī dağ arasında olan dere. Müncīk, beyt:

به زلف تنگ ببندد بر آهوی تنگی
به دیده دیده بدزدد ز جادوی محتال

(Saçıyla dağ ceylanına yük bağlar. Gözüyle hileci cadıdan bakış çalar.)

Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

عقاب تیر ترا چون گشاده گردد پر
سرین و سینه برد تحفه آهوی تنگی

(Senin ok kartalın kanadını açınca dağ ceylanı hediye olarak but ve göğüs götürür.)

Bu maʿnāya, Necībeddīn-i Cerdpādḳānī, beyt:

ز بیم سگزن خیل تو در جهان خراب
به کوهساردر آهو گُزید گوشهٔ تنگ

(Harap dünyanın ceylanı, senin ordunun öldürücü oku korkusuyla dağlıkta daracık bir köşe seçti.)

(284[a]) Sādis, "dar" maʿnāsına ki maʿrūf ve meşhūrdur. ʿArabīde ضيق [dıyk/ḍıyḳ] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

بدن تنگ آمده بر جان از آن رو سینه کردم چاک
مپنداری که از شکوه گریبان پاره می کردم

(Yakamı şikâyet için parçaladığımı sanmayın! Bedenim canıma dar geliyordu, o yüzden göğsümü parçaladım.)

Sābiʿ, tehevvür ve ġażabdan daralmak maʿnāsına. Mevlānā Cāmī, beyt:

به تنگ آمد ز خود ترک خودی کرد
به نیکی چون نشد میل بدی کرد

(Öfkeyle daraldı, kendini kaybetti. İyilikle olmayınca kötülüğe başvurdu.)

Ḳarārī-i Geylānī, rubāʿī:

تنگ آمده ام ز خون دل خوردن خویش
من نیز جوان دوست شدم دشمن خویش
کشتم خود را ز خون خود افکندم
از غایت دوستیش در گردن خویش

(Kendi yüreğimin kanını içmekten daraldım. Bir gence dost olurken kendime de düşman oldum. Onun boynuma fazla gelen sevgisi yüzünden kendimi öldürdüm, kendi kanımı döktüm.)

Ṣāmin, boğulmak ki ʿArabīde اختناق [iḫtināḳ] derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

طناب از گیسوی شبرنگ می کرد
بدان راه نفس را تنگ می کرد

(Gece renkli saçtan ip yapıyor, onunla nefesin yolunu sıkıp boğuyordu.)

Tāsiʿ, be-maʿnī-i nezdīk. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

درآورد لشگر به یکبار تنگ
بیاراست او یک به یک ساز جنگ

(Askeri bir uğurdan yakına getirip savaş hazırlıklarını tek tek yaptı.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو دستان سام اندر آمد به تنگ
پذیره شدندش همه بی درنگ

(Destān-ı Sām'ın gelişi yaklaşınca hepsi hiç oyalanmaksızın onu karşılamaya çıktılar.)

ʿĀṣir, be-maʿnī-i nā-yāb ve ʿadīmü'l-miṣl. Ḫᵛācū-yı Kirmānī, beyt:

مبر نام دل گرچه از ننگ نیست
که این جنس در ملک ما تنگ نیست

(Ayıp değil ama yine de gönlün adını anma! Böylesi bizim ülkemizde bulunmaz değil/çok var.)

Ḥādī ʿaşer, ʿaṣṣārların tīri ki onunla dāneyi sıkıp yağın çıkarırlar. Şeyḫ Sūdān-ı Dehlī, beyt:

گیوهٔ کهنهٔ عماد کزه
چوب تنگ دکان عصاری

(İmād-ı Kize'nin eski pabucu, yağcıların dükkânındaki yağcı okudur.)

Ṣānī ʿaşer, be-maʿnī-i der-mānde. Şeyḫ ʿÖmer Ḫayyām, rubāʿī:

ناقوس محبت به درنگ آوردم
خوش مذهب و ملتی به چنگ آوردم
با این دل خودکام چه سازم چه کنم
هفتاد و دو فرقه را به تنگ آوردم

(Aşk çanını çaldırdım, güzel bir mezhep ve millet elde ettim. Bu bencil gönlümle ne yapayım ne edeyim! Yetmiş iki fırkayı āciz bıraktım.)

Şāliş ʿaşer, *Şerefnāme*'de Türkistān'da Bedaḫşān'a ḳarīb bir mevżiʿ ismidir ki ahālīsine Türkān-ı Tengī derler. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

بت فرخار ندیدیم بدین حسن و جمال
ترک تنگی نشنیدیم بدین شیوه و تنگ

(Bu güzellikte Ferhār güzeli görmedik. Bu işve ve edada Teng güzeli işitmedik.)

توتگ [tevteg]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. *Edātu'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i gencīne masṭūrdur. *Şerefnāme*'de bu maʿnāya tāʾ-i şānī yerine nūn ile (تونگ tevneg) vāḳiʿ olmuştur.

مع اللام
[maʿa'l-lām]

تاپال [tāpāl]: Feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i ḳāmet-i bālā. Ebulmaʿānī, beyt:

شود در باغ سرو و نخل پامال
گر آید جلوه آن موزون تاپال

(O uzun boylu dilber yürümeye başlarsa, bahçedeki selvi ve fidan yerlerde sürünür.)

Mecmaʿ'da be-maʿnī-i bāl, yaʿnī kanat. Ve *Şerefnāme*'de tene-i dıraḫt maʿnāsınadır.

تابل [tābul]: Żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve kesr ile (تابِل tābil) de cāʾizdir. Ṭaʿāma konulan eḳāviye yaʿnī noḫūd, piyāz, sebze ve ġayrı emṣāli nesnelere derler.

تاتول [tātūl]: Żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i zifr-i dehān, yaʿnī ağız kokusu. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*.

تاشکل [tāşkil]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i آژخ [ājuḫ]-ı merḳūm. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تال [tāl]: Dört maʿnāya gelir.

Evvel, ḫurmā ağacı gibi bir ağaçtır. Diyār-ı Hind'de olur. Ondan bir su ḥāṣıl olur, neş'esi vardır ammā ṣudāʿ ʿārıż eder. Bir arşından ziyāde yaprağı olur. Berehmenler kitābların onun yaprağı üzerine yazarlar. Ve zenānı ol yaprak pārelerin nerme-i güşlarına asarlar. Mīr Ḫüsrev, ḳıṭʿa:

عمیا کسی که دم زد ازین صبح کاذبست
خفاش لاف نور کجا دارد احتمال

گوش هلال باز توان کرد این ورق
همچون شکاف گوش برهمن ز برگ تال

(Kör bir kimse bunun yalancı sabah olduğundan bahsetti, yarasanın ışıktan söz etme ihtimali var mı! Bu yaprak sayesinde yeni ayın kulağı, Hint hurmasının yaprağıyla Brahman kulağının yarılması gibi açılabilir.)

Ṣānī, bakır, pirinç ve gümüşten olan ṭabaḳa derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

ز سیری بسکه هندو سیر خورشید
همه تال برنجش تال زر شد

(Hindū gibi çok dolaşan güneşin pirinç sahanı altına dönüştü.)

Ṣāliş, iki yufka, küçük ṭabaḳtır pirinçten. Raḳḳāṣlar raḳṣ maḥallinde ellerine alıp, zil gibi birbirine vurup uṣūle āheng ederler ki چارپاره [çār-pāre] dahi derler. Mīr Ḫüsrev, rubāʿī:

دگر ساز برنجن نام آن تال
بر انگشت پری رویان قتال
گرفته چون پیاله تال در دست
نه از می چون سرود خویشتن مست

(O çalparanın diğer adı berencen sazıdır, kan dökücü peri yüzlülerin parmağındadır. Çalparayı elinde kadeh gibi tutmuş, şaraptan değil kendi şarkısından sarhoş olmuş.)

Rābiʿ, āb-gīr **(284[b])** maʿnāsına ki تالاب [tālāb] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bir ağaçtır, meyvesine būcehil ḫurmāsı derler. Kabuğundan ip büküp kullanırlar. Dıraḫt-ı būcehil demekle meşhūrdur. Keẕā fi'l-*Mü'eyyid*. Bu maʿnāya, şāʿir, beyt:

نیامد نیکویی از بد فعالی
نیارد بار شیرین نخل تالی

(Kötü birinden iyilik gelmez. Ebucehil ağacı tatlı meyve getirmez.)

تال و مال [tāl u māl]: Be-maʿnī-i tār u mār, yaʿnī perākende ve zīr ü zeber. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāya, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

تهمتن به زابلستانست و زال
شود کار ایران همه تال و مال

(Rüstem ve Zāl Zābülistān'dadır. İran'ın işi darmadağın olacak.)

تامول [tāmūl]: Żamm-ı mīm ile. Bir nevʿ yapraktır, el kadar olur, dahi büyük ve küçük olur. Hindūstān'da fūfel ve ehek ile istiʿmāl ederler. تنبول [tenbūl] ve پان [pān] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تانبول [tānbūl]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i تامول [tāmūl]-i merḳūm.

تانول [tānūl]: Żamm-ı nūn ile. Ağız çevresi, پوز [pūz]-ı merḳūm maʿnasına. Üstād ʿAscedī, beyt:

من پیرم و پیدا شده فالج همه بر من
تانولم و بینی کج و کفته شده دندان

(Ben yaşlıyım ve bende tamamen felç oluşmuş. Ağzım ve burnum eğrilmiş, dişlerim bozulmuş.)

تاول [tāvel]: Feṭḥ-i vāv ile. Be-maʿnī-i تاوک [tāvek]-i merḳūm, yaʿnī gāv ve ḫar-beçe. *Ṣıḥāḥ*'ta gāv-ı ehlī maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

گاهِ بخشش به سائلان بخشد
گله ها اسب و استر و تاول

(Bağış zamanı dilencilere at, katır ve davar sürüleri bağışlar.)

Ve kesr-i vāv ile (تاوِل tāvil), elde ve ayakta peydā olan kabarcığa derler.

تبخال [tebḫāl]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve feṭḥ-i ḫā'-i muʿceme ile. Ḥarāret-i ḥummá ve ġayrıdan dudakta ẓāhir olan kabarcık ki تبخاله [tebḫāle] dahi derler. Türkīde "uçuk" dedikleridir. Tācü'l-Me'ṣer, beyt:

ترنجست چون زرد رخسار امرود
که تبخال پیدا شود پیکرانش

(Armut suratı portakal gibi sararmış, yanaklarında uçuk belirmiş.)

تبل [tebel]: Fetḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Çīn ve şikenc, ya'nī buruşuk. Ammā öyle buruşuk ki bādām kabuğu gibi olur. Muḫtārī, ḳıṭ'a:

دیدهٔ دشمنت ز کینهٔ تو
همچو بادام درگرفته تبل

هر که بیند به خواب تیر ترا
طبع بگشایدش ز دیده سبل

(Senin düşmanının gözü, öfken sebebiyle badem gibi buruşmuş. Her kim rüyasında senin okunu görse, onun yaradılış gözünde arpacık çıkar.)

تخجل [taḫcel]: Sükūn-ı ḫā'-i mu'ceme ve fetḥ-i cīm ile. Çimdik ma'nāsına ki Şīrāzīler lüġatidir. İṣfahānīler تسکنج [tiskinc] ve Kirmānīler ترنجی [tirencī] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

از قضا بگسلد ز بس تندی
اگرش گیری از سرین تخجل

(Süründen çimdik atacak olsa, epeyce güçlü olduğu için muhtemelen koparır.)

تخکلول [taḫkelūl]: Sükūn-ı ḫā'-i mu'ceme, fetḥ-i kāf ve żamm-ı lām ile. Çetin koz ki تخکلوز [taḫkelūz] ve تخکلون [taḫkelūn] dahi derler.

تخمیل [taḫmīl]: Sükūn-ı ḫā'-i mu'ceme vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i mīm ile. Bāṭıl ve beyhūde ma'nāsına. Şā'ir, beyt:

پشیمانی شود در کار تحصیل
گفتارش شود هدیان و تخمیل که

(Sözü boş ve gereksiz olan kimse, eğitim öğretim işinde pişman olur.)

ترخال [terḫāl]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve fetḥ-i ḫā'-i mu'ceme ile. Kuş tersi, sergīn-i murġ ma'nāsına.

تژوال [tejvāl]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī ile. Ot yaprağı. Keẕā fi'l-*Mecma'*. Ve *Ferheng-i Züfāngūyā*'da zā'-i mu'ceme ile (تزوال tezvāl) ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de rā'-i mühmele ile (تروال tervāl) menḳūldür.

تشبیل [teşbīl]: Sükūn-ı şīn-i mu'ceme, kesr-i bā'-i muvaḥḥade, ba'dehu sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Balık oltası ma'nāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

به یک لقمه کند هر کس که تعجیل
شود او را چو کام ماهی تشبیل

(Bir lokma için acele eden kimsenin, balık kursağı gibi, damağına olta takılır.)

تکسل [tekesl]: Fetḥ-i kāf, sükūn-ı sīn-i mühmele ve lām-ı mevḳūf ile. Dāne-i engūr ki استه [estih] ve خسته [ḫistih] dahi derler. 'Arabīde عجمه ['aceme] ma'nāsınadır. Keẕā fi'l-*Mecma'*.

تکل [tekel]: Fetḥ-i kāf ile. Cenkçi koç ma'nāsına. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

با من پلنگ سارک و روباه طبعکست
این خوک گردنک تکل و دمنه گوهرک

(Bu domuzcuk boyunlu ve çakalcık soylu koççuk, bana karşı kaplancık başlı ve tilkicik yaradılışlıdır.)

Ve kesr-i kāf ile (تِکِل tekil), sāde-rū ya'nī emred oğlan. Şems-i Faḫrī, beyt:

بدر دانی چراست جفت خسوف
زانکه نمام بود و دیو و تکل

(Dolunayın niçin iki kere tutulduğunu bilir misin? Çünkü dedikoducu, şeytansı ve kösedir.)

تل [tel]: Yığın ve tepe ma'nāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

در آیین دیبا درو کوی و بام
فروزان ز هر سو تل عود خام

(Orada mahalle ve evler ipekle süslüydü. Her tarafta ham öd tepesi parlıyordu.)

ʿArabīde "püşte" maʿnāsınadır ki Türkīde "tepe" derler.

تملول [temlūl]: Sükūn-ı mīm ve żamm-ı lām ile. تملوک [temlūk]-ı merḳūm maʿnāsına ki ḳiṣāʾ-i berrīdir.

تنبل [tenbul]: **(285ª)** Sükūn-ı nūn ve żamm-ı bā ile. Kāhil ve işsiz adama derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

در کنج خانه پشت به دیوار دادنش
نز خشک زاهدیست که از زرق و تنبلست

(Zahidin ev köşesinde sırtını duvara vermesi, ham sofuluktan değil ikiyüzlülük ve avareliktendir/hiledendir.)

تنبول [tenbūl]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, Hindūstān'da maʿrūf bir yapraktır. Avuç içi kadar olur. Kerçe bastırıp fūfel ile terbiye edip tenāvül ederler. پان [pān], تامول [tāmūl] ve تانبول [tānbūl] dahi derler. Şeyḫ Āzerī, beyt:

برگ تنبول خاص هندستان
بوزه آمد نصیب ترکستان

(Pan yaprağı Hindistan'a hastır. Boza, Türkistan'a nasip olmuştur.)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

کسی کز تو خورد تنبول امید
کند بخشش ذخیره برگ جاوید

(Senden umut panı yiyen kimse, bahşiş olarak sonsuzluk yaprağı verir.)

Şānī, kemān-ı līzüm yaʿnī kepāde. Mīr Ḫüsrev, beyt:

دگر گیلی ملک فرمانده کول
که برعنقا زند پیکان ز تنبول

(Öteki, Kūl padişahı Gīlī (Geylanlı) Melik'tir. Talim yayından çıkma okla ankayı vurur.)

Şāliş, Hindūstān'da bir ḳalʿa adıdır. Zen-Tenbūr demekle meşhūrdur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تنبیل [tenbīl]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Mekr ve ḥīle maʿnāsına ki żamme ile تنبُل [tenbul] dahi derler.

توابل [tevābul]: Żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. تابل [tābul]-i merḳūm maʿnāsınadır.

تویل [tevīl]: Kesr-i vāv ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ser-i bī-mū yaʿnī taz baş. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

گر کند شهریار خصم شکار
سوی گردون نظر به چشم آغیل

اختران بر زمین نهند ز بیم
از پی بندگیٔ شاه تویل

(Düşman avlayıcı padişah, feleğe/gökyüzüne doğru öfkeyle bakacak olursa, korkan yıldızlar padişaha bağlılık bildirmek için yere alın koyarlar.)

Mīr Naẓmī, ḳıṭʿa:

سرش گویی که پشت طاس حمام
به ابرویش سر بی مو تویلست

چنانش دربدر در شهر گردان
گدایی می کند عور و عویلست

(Başı hamam tasının altına benziyor, kaşları saçsız tüysüz başı andırıyor. Şehirde kapı kapı/derbeder dolaşıp bağıra bağıra anadan doğma dilencilik yapıyor.)

تهال [tehāl]: Feṯḥ-i hā ile. Be-maʿnī-i ġār. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تهبل [tehbel] ve تهمل [tehmel]: Kilāhumā bi-sükūni'l-hā, evvel bi-feṯḥi'l-bāʾi'l-

muvaḥḥade, ṣānī bi'l-mīm. Be-maʿnī-i kāhil, bisyār-ḫ̬ʿār ve işe yaramaz. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

مع الميم
[maʿa'l-mīm]

تام [tām]: *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i endek vāḳiʿdir. Li-vāḥidin mine'ş-şuʿarā, beyt:

نیاز و ناله را بسیار کردم
به ناز تام تو نامد جوابی

(Çokça yalvarıp yakardım, senin birazcık nazına dahi karşılık gelmedi.)

ʿArabīde "tamām" maʿnāsınadır.

تارم [tārem]: Aṣlında kıldan yapılmış kara eve derler. Keşret-i istiʿmāl ile fevḳānī ḳubbe, üzüm çārṭāḳı ve saḳf-ı bülend ü ʿālīye de dediler. Şöhreti ṭā'-i mühmele iledir, lākin Fārsīde ḥarf-i ṭā müstaʿmel değildir.

تالش و دیلم [tāliş ve deylem]: İki meşhūr şehrin ismidir. Birbirlerine ḳarīb vāḳiʿ olmuştur. Ġāyet aʿlā maḥbūbları olur. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

مردم خراب زهره جبینان دیلم اند
طالب اسیر سلسله مویان تالش است

(Halk Deylem'in Zühre alınlı güzelleri yüzünden harap düşmüş, Tālib ise Tāliş güzellerinin kıvrım kıvrım saçına tutsak olmuş.)

تانم [tānem]: Feṯḥ-i nūn ile. Muḫaffef-i توانم [tuvānem]dir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

من نتانم ترک امر شاه کرد
من نیارم شد برِ او روی زرد

(Ben padişahın buyruğunu terk edemem, onun katına utanç içinde gidemem.)

Ve dahi دانم [dānem] maʿnāsına istiʿmāl ederler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

من چو خورشیدم درون نور غرق
من نتانم کرد خویش ازنور فرق

(Ben ışığa boğulmuş bir güneş gibiyim, kendimi ışıktan ayırmayı bilemem.)

Ebyāt-ı müsteşhidelerin farḳı vardır. Fete'emmel.

تیر لگام [teyer-ligām]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī, sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i lām ile. At gemi, ya'nī licāma geçirip atın ağzına vururlar.

تربم [teberm]: Feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade, sükūn-ı rā'-i mühmele ve mīm-i mevḳūf ile. Ḫātūn-ı buzurg ma'nāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

تبرم خانواده بود ماما
نظرگاهش چو بوده جلوه آرا

(Annem ailenin en büyüğüydü, baktığı yerde güller açardı.)

تخجم [taḫcum]: Sükūn-ı ḫā'-i mu'ceme ve żamm-ı cīm ile. Ḫırş ve ṭama' ṣāḥibi ma'nāsına. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

نامم همای دولت و شهباز حضرتست
نی کرکس فرخچه و نی زاغ تخجم است

(Adım suratsız akbaba ve açgözlü karga değil, talih kuşu ve padişah doğanıdır.)

تخگم [taḫgem]: Sükūn-ı ḫā'-i mu'ceme ve feṯḥ-i kāf-ı 'Acemī ile. Ḫāne-i tābistānī. Yaza maḫṣūṣ olan ḫāne. Ve dahi Türkistān'da bir ülke ismidir.

تخم [taḫam]: Feṯḥ-i ḫā'-i mu'ceme ile. Ol çār-şebe derler ki 'arūs üzerine niṣār olan akçe, içine düşmek için tutarlar. Şems-i Faḫrī, beyt:

به گهِ آن که شاه زر پاشد
چرخ سازد ز مرط ابر تخم **(285b)**

(Padişah altın saçtığı zaman, gökyüzü bulut mendilini çarşaf yapar.)

مرط [mirṭ], mendil ve çār dedikleridir, bele kuşanırlar. Keẕā fi'l-*Mecma'*. *Ḳānūnu'l-Edeb*'de[1] تخم جامهٔ خز را گویند. Ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de żamm-ı tā'-i müşennāt ve feṯḥ-i ḫā'-i mu'ceme ile (تُخم tuḫam) muḳayyeddir.

ترم [term]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Ol buḫārdır ki bulut gibi olur ammā zemīne yakın olup hava onu tārīk etmekle tütün gibi görünür. دمه [deme] ve نزم [nezm] dahi derler. 'Arabīde ضباب [ḍabāb] dedikleridir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تقویم [taḳvīm]: Müneccimān ḳavli üzre bir senenin ḥisābı ve aḥkāmıdır ki Neyyir-i a'ẓam burc-ı Ḥamel'e taḥvīl ettikte istiḫrāc edip ol senenin ṭāli'i i'tibār ederler. Bir sene-i Rūmiyye tamāmına aḥkāmı 'āṭıl olur. Nev'ī-i Ḫamūşānī, beyt:

کهن شد قصهٔ فرهاد و شیرین
چو عیش رفته و تقویم پارین

(Geçmiş eğlence ve geçen seneki takvim gibi Ferhat ile Şirin hikāyesi de eskidi.)

تم [tem]: Be-vezn-i جم [cem]. Her nesnenin perdesi 'umūmen, göz perdesine derler ḫuṣūṣan. 'Arabīde سبل [sebel] dedikleri 'illettir. Ḥakīm Esedī, beyt:

ز بس کرد چشم جهان تم گرفت
ز بس گشت پشت زمین خم گرفت

(Dünyanın gözü öyle çok perdelendi, yeryüzünün sırtı öyle çok kamburlaştı ki...)

'Arabīde (تمّ temm), tamām oldu ma'nāsınadır.

توأم [tev'em]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i hemze ile. İkiz ma'nāsına. 'Arabīdir lākin Fārsīde de müsta'meldir. Ebulma'ānī, beyt:

بزاد مادر گیتی به طالعت اقبال
که بوده توأم او در جهان جاه و جلال

1 İpek çarşafa "taham" derler.

(Dünya anası, senin kutlu talihin sayesinde kutlu talih doğurdu. Onun bu dünyadaki ikiz çocukları saygınlık ve yücelik oldu.)

تهم [tehem]: Feṯḥ-i hā ile. Ḳuvvet ve dilāver maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

تهم هست در پهلوانی زبان
به مردی فزون ز اژدهای دمان

(Pehlevi dilinde, azgın ejderhadan daha yiğit olana "tehem" derler.)

Ve devlet, ḥaşmet ve buzurgī maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به نزدیک شنگل فرستاده بود
همانا که شاه تهم زاده بود

(Görkemli büyük bir padişahın soyundan gelen Şengül'ün yanına göndermişti.)

Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*. Ve bī-miṣl ü mānend maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Sükūn-ı hā ile (تهم tehm) de cā'izdir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی آفرین خواند سام دلیر
که تهما هزبرا بمان سال دیر

(Yiğit Sam, "Ey devletli aslan! Uzun yıllar yaşa!" diye övgüde bulundu.)

Şecīʿ ve bahādır maʿnāsına sükūn ile. Şems-i Faḫrī, beyt:

نیست در بزم چون شهنشه زاد
نیست در رزم همچو شاه تهم

(Mecliste padişahlar padişahı gibisi yoktur. Savaşta yiğit padişah gibisi yoktur.)

Ve aʿlām-ı ricālden olmuştur. تهمتن [tehemten] dedikleri şecīʿ ve bahādır olduğundandır.

مع النون

[maʿa'n-nūn]

تابان [tābān]: تابیدن [tābīden] lafẓından ism-i fāʿildir, żiyā verici maʿnāsına, ماهِ تابان [māh-ı tābān] ve شمعِ تابان [şemʿ-i tābān] gibi. Çağatay lisānında "ıltırar" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Aḫter-i bed naḥs ʿuşşāḳ-ı bed-aḫter cānıġa
Ol ki her yan ıltırar hicrān tüniniŋ şüdrüni

(Ayrılık gecesinin her yanda parlayan çiyleri, yıldızı düşkün āşıkların canı için uğursuz birer yıldızdır.)

تابدان [tābdān]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Pencere maʿnāsına. Terkībden fehm olunur ki baca ola. Mevlānā Cāmī, beyt:

تا درآید آفتاب دولتش روزی ز در
تابدان را ماند بر در چشمها در انتظار

(Onun devlet güneşi günün birinde kapıdan çıkagelecek diye bacanın beklenti içindeki gözleri kapıda kaldı.)

تابستان [tābistān]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade, sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Yaz faṣlı. تاب [tāb] ḥarāret, ستان [sitān] ism-i zamāndır ki "ḥarāret zamānı" demek olur.

تابشان [tābişān]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i ṭaylesān, yaʿnī ser-i destār. Ṣānī, تاب [tāb] maʿnālarında cemʿ-i żamīr-i ġā'ibdir. Bu iki maʿnāya, Üstād Laṭīfī, beyt:

نیست فصل سرد روز تابشان
جز به کسوتهای خوب تابشان

(Onların sıcak günde ve soğuk mevsimde taylesandan başka güzel giysileri yoktur.)

تابه بریان [tābe-biryān]: İżāfetsiz. *Şerefnāme*'de et pişmekten sonra tavada olan biryāndır.

تابیدن [tābīden]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade ile. Maṣdardır kızmak, kızdırmak, ziyā ve şu'le vermek, ṭāḳat getirmek ve bükmek ma'nālarına. Hem lāzım ve hem müte'addī olur.

تاجران [tācurān]: Żamm-ı cīm ile. Bema'nī-i tercemān. Ya'nī bir lüġati lüġat-i āḫar ile edā ve tefhīm eyleye. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تاختن [tāḫten]: Sükūn-ı ḫā'-i mu'ceme ile. Çapmak ya'nī at seğirtmek. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

گرنه ضحاکست چون بر گرد مارش سر ز دوش
ورنه بس ذوالقرنین برظلمت آرد تاختن

(Omuzunda yılan baş çeviren Dahhāk mıdır yoksa Zulumāt ülkesine doğru at koşturan İskender midir?)

Ve dahi ibrīşim büküp **(286ª)** kıvırmak ma'nāsına. Hem lāzım ve hem müte'addī olur تابیدن [tābīden] gibi. Mevlānā Kisāyī, beyt:

ز هول تاختن و کینه آختنش مرا
همی گداخته همچون کناغ تاخته گیر

(Onun öfkeyle kılıç çekip saldıracağı korkusu, beni ipek böceğinin eğip büktüğü ipek gibi eritti.)

تاران [tārān]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Bema'nī-i tārīk, ساران [sārān] gibi. Āfāḳ u enfüs-i ḫoş-ḳademde merḳūmdur. Beyt:

مردمان بینند روز روشن و شبهای تار
من شب روشن بسان روز تاران دیده ام

(İnsanlar aydınlık gün ve karanlık gece görürler. Ben ise aydınlık gece ve karanlık günler görürüm.)

تارین [tārīn]: Kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-ma'nī-i tārīk. *Meşnevī*-i şerīf 'ibāretidir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

ای خواجه من جام میم چون سینه را غمگین کنم
شمع و چراغ خانه ام چون خانه را تارین کنم

(Efendi! Ben şarap kadehiyim, nasıl olur da gönlü üzerim! Evin kandili ve mumuyum, nasıl olur da evi karartırım!)

Ve bir ma'nāsı dahi bir nev' sudur ki bir ağaçtan ḥāṣıl olur. Muṣaddi' neş'esi vardır.

تازیان [tāziyān]: Kesr-i zā'-i mu'ceme ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. *Şerefnāme*'de bema'nī-i ḳaṣd-künān. Ve *Mecma'u'l-Fürs*'te "çapmak" ma'nāsına. Ve cem'-i تازی [tāzī] olur.

تازیدن [tāzīden]: Kesr-i zā'-i mu'ceme ile. Seğirtmek ve yelmek ma'nāsınadır.

تا شدن [tā şuden]: Żamm-ı şīn-i mu'ceme ile. "Olunca" demek ma'nāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

تا شدن از جانب جانان من
یک اشارت از پی درمان من

(Benim sevdiğimden dermanım için bir işaret olunca...)

Çağatay lisānında "atḳunça" derler. Mīr 'Alī Şīr, beyt:

Bezm-i vaṣlıda nevā ḳadrin Nevāyī bilmediŋ
Gice firḳat içre taŋ atḳunça efġāndır sezā

(Ey Nevāyī! Kavuşma meclisindeki makamın kıymetini bilmedin! Sana ayrılık gecesinde tan atıncaya dek inlemek yakışır.)

تاغستان [tāġistān]: تاغ [tāġ] kimi ılgın, kimi karaağaç ve kimi bir nevʿ pek ağaçtır, āteşi dayanır dediler. Ve ستان [sitān] ism-i mekāndır. Maʿnā-yı terkīb, meẕkūr ağacın mīşeliği demek olur. Ve dahi Ṭaġıstān dedikleri ülkedir.

تافتن [tāften]: Sükūn-ı fā ile. Kızmak, kızdırmak, yakmak, bükmek ve döndürmek maʿnālarınadır. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

آن که بخشیدش کلاه و بر سرش مقراض راند
گر سرش برّد ز حکمش سر نشاید تافتن

(Ona taç bağışladı ve onun itibarını yüceltti. Başı kesilse dahi onun hükmünden baş çevirmesi yakışık almaz.)

Ve "bükmek" maʿnāsına Çağatay lisānında "işmek" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *Ferhādnāme*'de Ferhād ṭıfl iken ʿāşıḳlık emārātı ẓāhir olduğu maḥalde der, beyt:

İşilgey riştesi tāb-ı vefādın
Tişilgey baġrı ḥakkāk-i ḳażādın

(İpi vefa düğümüyle büküldü, bağrını kazā oymacısı oydu.)

تالان [tālān]: Yağma maʿnāsına. Türkīde dahi şāyiʿdir.

تالسان [tālisān]: Kesr-i lām ve feṭḥ-i sīn-i mühmele ile. Ṭaylesān maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

خرقهٔ زهد و عصای زرق و تسبیح ورع
بر سر دوش ریایش تالسان انداخته

(Kuru sofuluk hırkası, ikiyüzlülük değneği ve dindarlık tespihi, riyakārlığın omuzundan sarık ucu sarkıtmış.)

تالشان [tālişān]: Feṭḥ-i şīn-i muʿceme ile de ṭaylesān maʿnāsına mervīdir.

تالیدن [tālīden]: Kesr-i lām ile. Yağmalamak maʿnāsına.

تان [tān]: Altı maʿnāya gelir.

Evvel, *Mecmaʿ*'da تا آن [tā ān] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur.

Ṣānī, be-maʿnī-i شما را [şumārā], yaʿnī size.

Ṣāliş, be-maʿnī-i ḳuvvet. توان [tuvān] lafẓının muḫtaṣarıdır.

Rābiʿ, *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i dehān. Mīr ʿİmādī, beyt:

کوچک تانی که در حکایت
ریزد همه دُرهای مکنون

(Konuşurken hep saklı inciler döken bir küçük ağızlıdır.)

Ḫāmis, *Maḫmūdī*'de be-maʿnī-i derūn-ı dehān vāḳiʿdir.

Sādis, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i tār-ı ṭūlānī ki cullāhlar dokumak için uzattıkları iplik ki تانه [tāne], فرت [fert] ve فلات [felāt] dahi derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

چولاهیست همره او در سرای او
که کسوت لطیف ورا پود و تان کند

(Evinde ona yoldaş olan, atkı ve çözgüyle güzel giysiler dokuyan bir çulha var.)

تاوان [tāvān]: Cürm ve günāh maʿnāsına. Hümām-ı Tebrīzī, beyt:

همام خسته را چندین مرنجان
کند دل کرد او تاوان ندارد

(Yaralı Hümām'ı bu denli incitme! Ne yaptıysa gönül yaptı, onun bir günahı yok!)

Ṣıḥāḥ'ta be-maʿnī-i ġarāmet meẕkūrdur.

تاون [tāven]: Feṭḥ-i vāv ile. Çifte koşulmuş sığıra derler.

تاویدن [tāvīden]: Kesr-i vāv ile. Be-maʿnī-i تابیدن [tābīden]-i merḳūm. Ve kızdırmak, bükmek ve ġayrı maʿnālarında dahi istiʿmāl olunur.

تاييدن [tāyīden]: Kesr-i yā-yı taḥtānī-i evvel ve sükūn-ı şānī ile. Benzemek maʿnāsınadır.

تباسيدن [tebāsīden]: Fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Ḥarāretten ve germiyyetten bī-ḫod olmak. Keẕā **(286[b])** fī-*Ferheng-i Züfāngūyā*.

تپان [tepān]: Fetḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Toprak çekici ve toprak taşıyıcı maʿnāsına ism-i fāʿildir.

تباهيدن [tebāhīden]: Fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ve kesr-i hā ile. Fāsid olmak, azmak, fenā olmak ve fenā etmek maʿnālarınadır.

تبرخون [teberḫūn]: Fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, ʿunnāb ki maʿrūf meyvedir. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

فضل تبرخون نيافت سنجد هرگز
گرچه به ديدن چو سنجدست تبرخون

(Hünnap görünüşte iğdeye benziyor olabilir, ancak iğde asla hünnap kadar değerli olamaz.)

Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

زرد چو زهره است عارض بهی و سیب
سرخ چو مریخ روی نار و تبرخون

(Ayva ve elmanın yanağı Zühre gibi sarıdır. Hünnap ve narın yüzü Mars gibi kırmızıdır.)

Şānī, baʿżı ferhengde surḫ-reng bir ağaçtır, ġāyet saḫt ve sengīn olur. Şāṭırlar deste-çūb edip elde götürürler. Ve baʿżı ferhengde surḫ bīd ve baʿżısında baḳam ağacı raḳam olunmuştur. Şeyḫ Ḥasan-ı Niẓāmī, ḳıṭʿa:

از بسكه تو در هند و در ايران زده اى تيغ
از بسكه درين هر دو زمين ريخته اى خون

زين هر دو زمين هرچه گيا روید تا حشر
بيخش همه رويين بود و شاخ تبرخون

(Sen Hindistan ve İran'da o kadar çok kılıç sallamış, her iki yerde de o denli kan dökmüşsün ki buraların toprağında bitki bitecek olsa, kıyamete dek o bitkilerin kökü kızıl boya, dalı da kızılağaç olacaktır.)

Ḥakīm Esedī, beyt:

همه دشت دست و سر و خون گرفت
دل ريگ رنگ تبرخون گرفت

(Bütün bozkırı el, baş ve kan kapladı. Kumun içi, kızılağaç rengine büründü.)

Şāliş, bir nevʿ teredir, ekmek ile ṭaʿām miyānında tenāvül ederler. Ona ترخان [tarḫān] ve ترخون [tarḫūn] derler. Muʿarrebi طبرخون [ṭaberḫūn]dur.

تبرزن [teber-zen]: Fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve fetḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Baltacı. ʿArabīde كسار [kessār] derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

تبرزن درآمد ز هر سو به باغ
ز رنج دل باغبانش فراغ

(Bahçıvanın yüreğindeki sıkıntıyı gidermek için bahçeye her taraftan baltacı geldi.)

Ve şemşīr-zen maʿnāsına da gelir. Mīr Naẓmī, beyt:

به روز جنگ نتوان مرد گفتن
كه بد دل می شود مرد تبرزن

(Alçak kimse savaş günü kılıç çekti diye ona mert denemez.)

تبرزين [teberzīn]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ve kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, nacak ve küçük balta ki eyer kaşında götürürler. İżāfetle "eyer baltası" demek olur. Ġalebe-i istiʿmāl ile iżāfeti refʿ ve ol maḳūleye ʿalem oldu. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

گروهی کشته محکم بسته برزین
گروهی خستهٔ تیغ و تبرزین

(Bir tarafta eyere sıkıca bağlanmış ölüler, bir tarafta nacak ve kılıçla yaralanmış yığınlar var.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

تبرزین به خون یلان گشته غرق
چو تاج خروسان جنگی به فرق

(Yiğitlerin kanıyla sulanan nacak, dövüşçü horozların başındaki kırmızı ibiğe dönmüştü.)

Şānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i nemek-i kūhī ki nebāt şekerine müşābeheti olduğu sebebiyle tesmiye olunmuştur. تبرزد [teberzed] ve تبرزین [teberzīn] dahi derler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, ḳıṭʿa:

بر حدثنا مباش فتنه
برسخته ستان سخن به شاهین

مشک تبتی به پشک مفروش
مستان بدل شکر تبرزین

("Biz rivayet ettik"e fitne olma! Sözü teraziyle tartıp da al! Tibet miskini hayvan pisliği karşılığında satma! Şeker verip de kaya tuzu alma!)

تبسیدن [tebsīden]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i sīn ü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Dudak tepsirmek. Ḫarāret-i kebed ü ḥummádan ẓāḥir olur. ʿArabīde ظأميه [ẓaʾmiyye] derler. Bāʾ-i Fārsī ile (تپسیدن tepsīden) de cāʾizdir.

تبیدن [tebīden]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i لرزیدن [lerzīden]. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تپیدن [tepīden]: Kesr-i bāʾ-i Fārsī ile. Talabımak ve çabalamak. Meşhūru ṭā ile طپیدن [ṭapīden]dir, lākin ḥarf-i ṭā zebān-ı Fārsīde mütedāvil değildir. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

چو آواز سم ستوران شنید
فلاطوس را دل یکی برتپید

(Davarların ayak sesini işitince bir anda Felatus'un yüreği yerinden oynadı.)

Ve ıżṭırāb maʿnāsına. Veliyy-i Deşt-i Beyāżī, beyt:

ز تپیدن دل خود شب هجر در عذابم
که درو نمی تواند که غمت قرار گیرد

(Ayrılık gecesi yüreğimin çarpıntısı yüzünden sıkıntılıyım, zira senin gamın orada duramayacak diye korkuyorum.)

تخازن [taḫāzen]: Feṯḥ-i ḫāʾ vü zāʾ-i muʿcemeteyn ile. Ḫıyār ve taḫlān. Keẕā fī'l-*Maḫmūdī*.

تخته کردن [taḫta kerden]: Penbeyi atıp maḫlūc eylemeye derler ki ʿArabīde ḥallāca نداف [neddāf] derler.

تختهٔ نان [taḫta-i nān]: Ḫabbāzların ekmek serdikleri taḫta. Ve dahi yufka açtıkları taḫta ki diyār-ı Rūm'da ona "yastıgaç" derler.

تخکلون [taḫkelūn]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme, feṯḥ-i kāf ve żamm-ı lām ile. Çetin koz ki kabuğundan içi ayrılmaz. Mīr Naẓmī, beyt:

مشو ممسک مال و سخت درون **(287ª)**
نیاید به کار کسی تخکلون

(Mal cimrisi olup da bu yüzden sıkıntı çekme! Çetin cevizle uğraşmak kimsenin işine gelmez.)

تخمین [taḫmīn]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. Gümān ve ḳıyās maʿnāsına. Yaʿnī ḫāṭırda nesne ẓann eylemek. Ebulmaʿānī, beyt:

آنچنان مبذول بوده لطف و احسان عام را
در دل شاعر نکنجد هیچ تخمین و قیاس

(Halka bağış ve iyiliği o kadar çok oldu ki hiçbir tahmin ve oran şairin gönlüne sığmaz.)

ترابیدن [terābīden]: Fetḥ-i rā'-i mühmele, kesr-i bā'-i muvaḥḥade ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Sızmak. ʿArabīde ترشح [teraşşuḥ] maʿnāsınadır.

تر انگبین [ter-engubīn]: Ḳudret ḥalvāsı ki ʿArabīde منّ [menn] derler. Aṣlı elif'siz ترنگبین [terengubīn]dir ki ʿan-ḳarīb ẕikr olunur inşā'allāhu teʿālá.

تراویدن [terāvīden]: Kesr-i vāv ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Su yukarıdan aşağı akmaya derler. Keẕā fī-*Şerefnāme* ve'l-*Mecmaʿ*.

ترایدن [terāyīden]: Kesr-i yā-yı evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. Be-maʿnī-i تراویدن [terāvīden].

تربن [terbun]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i zemīn-i saḫt. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ترجمان [tercemān]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve fetḥ-i cīm ü mīm ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, iki lüġati birinden birine naḳl eylemek maʿnāsına ki ترجمه [terceme]dir fetḥ-i cīm ile. Nāḳiline ترجمان [tercemān] derler. *Dīvān-ı Edeb*'de بچواک [beçvāk], ترزفان [terzefān] ve تزفان [tezfān] dahi derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

اهل زمان را به زبان خرد
از ملکوت و ملکم ترجمان

(Günümüzde yaşayanlara varlık āleminde akıl diliyle tercümanlık eden benim şiirimdir.)

Ṣānī, pīş-keş maʿnāsına. Mevlānā Hātifī, beyt:

پی توره زانو زنانش کشید
که در پیش خان ترجمانش کشید

(Kadınları, töre için diz çekti/toplandı. Han'ın huzuruna hediyesini koydular.)

ʿArabīdeki tercemāna هدیة الرجل [hediyyetu'r-recul] dedikleri bu maʿnāya ḳarībdir.

Ṣāliş, cerīme ki mücrimden alınır, ona dahi derler. Ḥakīm Rüknā, beyt:

میرم برای خوی تو کز جرم یک گناه
صد قطره خون ز دیده و دل ترجمان گرفت

(Bir günahın karşılığı olarak göz ve gönülden yüz damla kan tazminat alan terin/huyun için ölürüm.)

ترخان [tarḫān]: Sükūn-ı rā ve fetḥ-i ḫā'-i muʿceme ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ol kimseye derler ki manṣıb ve dirlikte müsellem olup manṣıbı ocaklık taṣarruf eyleye. Ona ترخانی [tarḫānī] derler. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ol kimseye derler ki ḥużūr-ı pādişāhīde ḳalem-i teklīf üzerinden refʿ olunup her ne söylerse ve her ne yüzden günāh u taḳṣīr ve terk-i ādāb-ı meclis ederse muʿātebe ve muʿāḫaze olunmaya. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

اگر صد خون به یک غمزه بریزی کس نمی پرسد
مگر یرلیغ ترخانی ز سلطان ایلخان داری

(Bir kıyabakışla yüz kan döksen kimse sebebini sormuyor. Galiba İlhanlı sultanından dokunulmazlığın var!)

Ṣānī, bir nevʿ sebzedir, naʿnāʿ gibi. Miyān-ı ṭaʿāmda ekmek ile tenāvül ederler. Ṭarḫūn dedikleridir. Büşḫāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

می نهم از شاخ ترخان زلف بر روی پنیر
می کشم از برگ نعنا وسمه بر ابروی نان

(Peynirin üstüne tarhana kökünden pürçek koyar, ekmeğin kaşına nane yaprağından rastık çekerim.)

Ṣāliş, ṭā'ife-i Çağatay'da bir ḳabīledir.

Rābiʿ, Ebunnaṣr-ı Fāryābī'nin laḳabıdır.

ترخون [tarḫūn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı ḫā'-i muʿceme ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, ḫūnī, bī-bāk ve evbāş maʿnāsına. *Şerefnāme*'de bu maʿnāya ترخان [tarḫān] dahi derler. Bu ḳavli mü'eyyid, Ḥᵛācū-yı Kirmānī, beyt:

تو ترخان و ترخون ز جور تو خواجو
دل ازغم چو خانی و رخ زر خانی

(Senin dokunulmazlığın var, Hācū ise senin kötülüğünden korkmuyor. Gönlü gamla havuz gibi doludur, yanağı saf altın havuzudur.)

Ṣānī, be-maʿnī-i dıraḫt-ı baḳam. Ḥakīm Esedī, beyt:

گیاها بد از خون ترخون شده
دل خاره زیر و زبر خون شده

(Otlar kandan boya ağacına dönmüştü. Kayanın her tarafı kana bulanmıştı.)

Ṣāliş, bir dārūdur ki ona آکرکر [ākirker] dahi derler. ʿArabīde عاقرقرحا [ʿāḳirḳarḥā] dedikleridir.

Rābiʿ, bir sebzedir, tere gibi tenāvül olunur. Muʿarrebi طرخون [ṭarḫūn]dur. Toḫumu olmaz. Aṣlı böyledir ki üzerlik toḫumunu keskin sirkede ıslatıp ṭabʿı tebdīl olur, baʿdehu ekerler tarḫūn biter. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

ترزفان [terzefān]: Sükūn-ı rā ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme vü fā ile. Be-maʿnī-i tercemān. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

وصف تو آنست کز زفان تو گفتم
من به میان راست ترزفان بیانم

(Senin özelliklerin, senin dilinden söylediğim gibidir. Ben arada doğru söyleyen bir tercümanım.)

ترسان [tersān]: Korkulu, ḫā'if maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

نشست از برِ اسب تازی سمند
همی رفت ترسان ز بیم گزند

(Arap soylu kula atına bindi, zarar göreceğim çekincesiyle korkarak gidiyordu.)

بیم [bīm] ile ترس [ters]in farḳı muḳaddem ẕikr olundu. ʿArabīdeki همّ [hemm] **(287ᵇ)** ile غمّ [ġamm] gibidir.

ترسیدن [tersīden]: Korkmak, ḫavf maʿnāsına maṣdardır.

ترفان [terfān]: Sükūn-ı rā ve feṯḥ-i fā ile. Be-maʿnī-i tercemān. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

ترقین [terḳīn]: Sükūn-ı rā ve kesr-i ḳāf ile. *Şerefnāme*'de bir ḫaṭṭır ki küttāb baʿżı maḥalde iki ḥarf miyānına çekerler. Bu lüġat, Nebaṭī'dir. Ḥakīm Enverī, beyt:

کرد ترخیم حشو اشعارت
بارز صنعت کسان ترقین

(Senin sonradan gelen şiirlerinin bastırıcı etkisi, diğerlerinin sanatı üstüne çizgi çekti.)

Müşkilāt'ta وهو خط یوضع علی کلمة لِابطاله. Yaʿnī bir ḫaṭṭır ki kelimenin üzerine çekerler ibṭāl için. Ḥāliyen küttāb ıṣṭılāḥıdır.

ترکون [terkūn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı kāf ile. Fitrāk maʿnāsına yaʿnī terki. Ve terki bağına da derler. Üstād Müncīk, beyt:

تا به درِ پادشاه عادل رفتند
بسته به ترکون درون فضول و خطا را

(Terkiye fodulluk ve yanlış bağlayıp adaletli padişahın kapısına dek gittiler.)

ترکهارن [terkihāren]: Sükūn-ı rā'-i evvel, kesr-i kāf ve feṯḥ-i hā vü rā'-i ṣānī ile. Ve zā'-i muʿceme ile (تزکهارن tezkihāren) de mervīdir. Baʿżı nüsḫada kesr-i rā ile (ترکهارِن terkihārin) vāḳiʿdir. Yoğurt

kurusu ezecek teneke maʿnāsına. Ona کشکزن [keşk-zen] dahi derler.

ترکیدن [terkīden]: Sükūn-ı rā ve kesr-i kāf ile. Bir nesne ayrılırken ṣadā vermek. تراکیدن [terākīden] lafẓından muḫaffeftir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

فصلی از وصف جمال تو همی خواند بهار
کور می شد ز حسد نرگس و گل می ترکید

(İlkbahar mevsimi senin güzelliğinden bahseden bir fasıl okuyordu. Nergis kıskançlıktan kör oluyor, gül çatlıyordu.)

ترمیدن [termīden]: Sükūn-ı rā ve kesr-i mīm ile. Atmak, انداختن [endāḫten] maʿnāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

ترنجان [terencān]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele vü cīm ve sükūn-ı nūn ile. Reyḥān ḳısmından bir ḫoş-bū ottur. بادرنجبویه [bādrencbūye], بادرنبویه [bādrenbūye] ve بادربویه [bāderbūye] dahi derler. Keẕā fī-*İḫtiyārāt-ı Bedīʿī*.

ترنجیدن [terencīden]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele, sükūn-ı nūn ve kesr-i cīm ile. Kuşağı ve kolanı muḥkem çekmeye derler. Ve *Şerefnāme*'de ġāyet nerm olmak ve iyi cemʿ olmak maʿnāsına. *Müʾeyyidü'l-Fużalā*'da خشک شدن [ḫuşk şuden]-i pūst ve ġayruhu. Ve baʿżı ferhengde درست شدن [durust şuden] maʿnāsınadır.

ترنگبین [terengubīn]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele, sükūn-ı nūn, żamm-ı kāf ve kesr-i bā ile. Bir dārūdur. Rengi yeşil ve ṭuʿmu şīrīn olur. Naḳl ederler, şebnem devedikeni yaprağı üzerine düşüp terengübīn olur. Türkīde "ḳudret ḥelvası", ʿArabīde منّ [menn] derler teşdīd ile. Laṭīf, müleyyindir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

اندر بلا چو نیشکر اندر رجا چو شهد
تلخی بلای تست چو خار ترنگبین

(Belada şeker kamışı, beklentide bal gibisin! Devedikeni üstüne düşen kudret helvası gibisin, acılık senin belandır.)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

ترنگبین وصالم بده که شربت هجر
نمی کند خفقان فؤاد را تسکین

(Kavuşma tatlımı ver! Çünkü ayrılık şerbeti kalbimin çarpıntılarını durduramıyor.)

ترنگیدن [terengīden]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele, sükūn-ı nūn ve kesr-i kāf-ı ʿAcemī ile. Ayrılmak maʿnāsına. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de gürz ve kılıç vurmak maʿnāsınadır. Eṣīreddīn-i Vefāyī, beyt:

ز کوب گرز و ترنگیدن حسام بود
فضای معرکه همچون دکان آهنگر

(Topuz darbesi ve kılıç şakırtısıyla savaş meydanı demirci dükkânına döner.)

ترن [teren]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Gül-i nesrīndir ki نسترون [nesterūn] ve نسترن [nesteren] dahi derler. Baʿżı ferhenglerde bemaʿnī-i deşt ü beyābān vāḳiʿ olmuştur.

ترنیان [terniyān]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve kesr-i nūn ile. Meyve sepeti ki içine meyve koyup götürürler. Ve ona benzer nesnelere dahi derler.

ترهشتن [terhişten]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü şīn-i muʿceme ve kesr-i hā ile. Bulanmak ve kakımak, yaʿnī ġażaba gelmek. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تریان [teryān]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve fetḥ-i yā-yı taḥtānī ile. ترنیان [terniyān]-ı merḳūmdan taḫfīf olunmuştur. Şems-i Faḫrī, beyt:

زحل به مطبخت از کشتزار چرخ آرد
بقول بر طبق مه به صورت تریان

(Zuhal senin mutfağın için, felek tarlasından ay tabağında meyve sepeti görünümlü bakliyatlar getirir.)

Ṣıḥāḥeyn'de söğüt çubuğundan örülmüş sepete derler.

تریدن [terīden]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Taşra çekmek, yaʿnī bir nesneyi çekip çıkarmak. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ترین [terīn]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Yaşrak demek olur. Lafẓ-ı تر [ter] ki yaştır ve ḥarf-i yā nisbet **(288[a])** ve nūn, vaṣfiyyetin teʾkīd içindir. Iṣṭılāḥta "ḫūbrek" demek olur "ḫūbterīn" maʿnāsına.

تزفان [tezfān]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i fā ile. Be-maʿnī-i tercemān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تسبیدن [tesbīden]: Sükūn-ı sīn, kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade, baʿdehu yā-yı taḥtānī ile. Boğulmak maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

بماند لقمه در حلقوم بندد
اگر باشد بزرگ البت بتسبید

(Lokma boğazda kalır, yolu kapatır. Eğer büyük olursa elbette boğar.)

تسفیدن [tesfīden]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve kesr-i fā ile. Altın parlamak. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تشت خوان [teşt-ḫᵛān]: Yemek sinisi. Baʿzı ekābir, ṭaʿām için bir büyük sini koyup üzerinde ṭaʿām yerler. Diyār-ı Rūm'da ġāyet müteʿāriftir.

تشتن [teşten]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Çaylak dedikleri kuş ki غلیواج [ġalīvāc] ve غلیواژ [ġalīvāj] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

مقابل کی شود خصم بد آیین
نباشد کار تشتن کار شاهین

(Kötülüğü âdet edinmiş düşman sana nasıl denk olsun! Çaylağın işi şahininki gibi olur mu!)

تشرین [teşrīn]: Güz faṣlında iki māh-ı Rūmiyye'nin adıdır. Teşrīn-i evvel ve Teşrīn-i ṣānī derler.

تشن [teşen]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Ḫubūbāttan bir nevʿdir. Kabuğu siyāh ve nerm, içi mercimekten irice olur. چاکشو [çākşū] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

چنان باشد به گاو جفت خر را
تشن بِه می شود از جل دیبا

(Çift öküzünün eşekten daha iyi olması gibi, gözotu da ipek çuldan daha iyidir.)

تفتن [teften]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. تافتن [tāften] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur maʿnā-yı aḫīre. Keẕā fī'l-*Mecmaʿ*.

تفریدن [tefrīden]: Sükūn-ı fā ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Kavurmak. Meṣelā eti kazganda kavurmak gibi. ʿArabīde قلی [ḳaly] derler. Mīr Naẓmī, ez-zebān-ı ʿāşıḳ, beyt:

نماند امید دل در وصل جانان
جگر تفریده شد از نار هجران

(Gönlümün sevgiliye kavuşma umudu kalmadı. Ciğer, ayrılık ateşiyle yandı kavruldu.)

تفسیدن [tefsīden]: Sükūn-ı fā ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Kızmak. Ve dahi kızdırmak. Lāzım ve müteʿaddī olur.

تفیدن [tefīden]: Kesr-i fā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Dudak tepsirmek. Ve dahi kendi ṭarafına nesne yonmak ve güneşe karşı oturmak maʿnālarınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

ز سرما هم در آن وادی بگردید
تفیده زان سبب در پیش خورشید

(O vadide dolaşırken üşüdüğü için güneşin karşısına oturmuş.)

تفین [tefîn]: Kesr-i fā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Perde-i ʿankebūt yaʿnī örümcek ağı. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Mîr Naẓmī, beyt:

چو گشتند در غار آن یار پنهان
کشیده تفین پرده بر در همان

(O dostlar mağarada gizlendikleri için, örümcek mağaranın girişine hemen ağ örmüş.)

تکن [teken]: Fetḥ-i kāf ile. Meyve ağacına derler. Ebulmaʿānī, beyt:

خوش نباشد تلخ گفتن غیر آن شیرین دهن
میوهٔ شیرینترین و خوش نیارد هر تکن

(Acı söylemek o tatlı ağızdan başkasına yakışmıyor. Her meyve ağacı en güzel ve en tatlı meyveyi vermez.)

تکیدن [tekîden]: Kesr-i kāf ile. Yelip yüpürmek ve seğirtmek maʿnāsına.

تگین [tegîn]: Kesr-i kāf ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Merd-i bahādır. Ve büyük ḫātūn maʿnāsına. Zen ve merdde istiʿmāl olunur.

تلابیدن [telābîden]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Çınramak ve dinmek maʿnāsınadır. Keẕā fî-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تلاتون [telātūn]: Żamm-ı tāʾ-i müşennāt u vāv-ı maʿrūf ile. Vücūdun ve eşvābın levş ve necāsetten pāk tutana derler. Mîr Naẓmī, beyt:

شود نزدیک عالم قدرش افزون
وجود و جامه را باشد تلاتون

(Bedenini ve elbisesini temiz tutan kimsenin insanlar arasındaki kıymeti fazla olur.)

تلاشیدن [telāşîden]: Kesr-i şīn-i muʿceme ile. Dağılmak, perākende ve perîşān olmak. Mîr Naẓmī, beyt:

شتابیدن نباشد کار حاصل
تلاشیدن نشاید مرد عاقل

(Acele etmek bir sonuç vermez. Akıllı adama dağılmak yakışmaz.)

تلافتون [telāfutūn]: Żamm-ı fā vü tāʾ-i müşennāt ile. Muʿcib ve mütekebbir, yaʿnī ḫod-bîn ve ḫod-pesend.

تلاویدن [telāvîden]: Kesr-i vāv ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Taşra çıkmak maʿnāsınadır. Keẕā fî-*Şāmili'l-Lüġa*.

تلفن [telfen]: Sükūn-ı lām ve fetḥ-i fā ile. Kara balçık ki لای [lāy] dahi derler. ʿArabîde مسنون [mesnūn] maʿnāsına.

تلئ درزیان [telî-i derziyān]: Terziler iğne koydukları ẓarf maʿnāsınadır.

تلیمان [telîmān]: Nām-ı pehlivān-ı Îrānî'dir. Keẕā fî-*Şerefnāme*.

تمزدن [temzeden]: Sükūn-ı mîm ve fetḥ-i zāʾ-i muʿceme vü dāl-ı mühmele ile. Epsem olmak, خاموش شدن [ḫāmūş şuden] **(288b)** maʿnāsına. Mîr Naẓmī, beyt:

دم گفتن سخن خاموش باشد
به وقت تمزدن گفتار دارد

(Konuşulacak zamanda susar, susulacak vakitte konuşur.)

تن [ten]: Gövdedir. Ammā baş, el ve ayak müsemmāsından ḫāricdir. Lisān-ı ʿArabda olan بدن [beden] maʿnāsınadır. Eṭrāf-ı meẕkūre bedenden ḫāric olduğun Mevlānā Ḫalîl *Kitābu'l-ʿAyn*'da taṣrîḥ etmiştir. Bu maʿnāya şāʿir[1] demiştir, beyt:

1 Beyit Kemāl İsmāîl'e aittir.

خروس وار سحرخیز باش تا سر و تن
به تاج لعل و قبای چکن بیارایی

(Horoz gibi sabah erkenden kalk! Böylece başını ve bedenini kırmızı bir taç ve işlemeli bir elbiseyle süslersin.)

Ve "ten" ismine "baş" dāḫil olmadığına, başı olmayan nesnelerde "ten" derler. Şāʿir, beyt:

در غم آن واله خال سیاه
جمله تن شد خال او در روی ماه

(O kara bene hayran olmanın verdiği gamla, onun beni ayın yüzünde tamamen gövde oldu.)

تن آسان [ten-āsān]: Āsūde ve rāḥat-yāb demektir. Üstād Ferruḫī, beyt:

از تن او چنان هراسد بخل
که تن آسان و تندرست از تب

(Cimrilik onun bedeninden, rahat ve sağlıklı olanın sıtmadan korktuğu gibi korkar.)

تنالیدن [tenālīden]: Fetḥ-i nūn ve kesr-i lām ile. Dökmek ve silkmek. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تن بتن [ten-be-ten]: Yaʿnī ādem-be-ādem. Üstād Laṭīfī, beyt:

همه تن بتن مرد را مادحیم
به مهر دلش سربسر ناصحیم

(Hepimiz tek tek insanları övücüyüz, gönülden sevgiyle hep öğüt vericiyiz.)

تن پرستان [ten-perestān]: Ten besleyici ki تن پرور [ten-perver] dahi derler. Her zamān tenaʿum ve refāhiyyet taḥṣīli ḳaydı ve fikrinde olanlara derler. Mīr Naẓmī, beyt:

مرد باش و در جهان شو دین پرست
تا بکی باشی چو حیوان تن پرست

(Mert ol ve dünyada din için çalış! Ne zamana dek hayvan gibi bedenini besleyeceksin!)

تنبسیدن [tenbesīden]: Sükūn-ı nūn, fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ve kesr-i sīn-i mühmele ile. İp örmek maʿnāsına. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تنبیدن [tenbīden]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te لرزیدن [lerzīden] maʿnāsınadır. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ip örmek, iplik çözmek, bez dokumak, sarmak, dolamak ve örümcek ağ etmek maʿnāsına. Maʿnā-yı evvele Çağatay lisānında "torlamaġ" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *Sebʿa-i Seyyāre*'de ʿİṣmet-penāh vaṣfının evvelinde felek taʿrīfinde der, beyt:

Perdeler birbirige aylanġan
Dürr-i encümdin incü torlanġan

(Perdeler birbirine dolandı. Yıldız incileriyle inci dolandı.)

تنجیدن [tencīden]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i ترنجیدن [terencīden]-i merḳūm. Yaʿnī kuşağı, kolanı ve emṣālini muḥkem çekmek maʿnāsına. Üstād Rūdekī, ḳıṭʿa:

مهر مفکن برین سرای سپنج
کین جهان پاکبازی و نیرنج

نیک او را فسانه واری شو
بد او را کمرت سخت بتنج

(Bu geçici eve muhabbet besleme! Çünkü bu dünya oyun ve aldatmacadan ibarettir. Onun iyiliğini masal dinliyormuş gibi gör! Onun kötülüğü için kemerini sıkıca bağla!)

Ṣānī, tarlıganmak maʿnāsına gelir. Ḥakīm Esedī, beyt:

بسی راندی از گفت بی سود و خنج
کنون پاسخ سخت یابی متنج

(Epeyce boş ve faydasız konuştun! Şimdi sert bir cevap alırsan darlanma!)

تن دادن [ten dāden]: Rızā vermek ve teslīm olmak maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

چو عاشق کشتن او را بود معتاد
به تیغ غمزه اش عشاق تن داد

(Onun ādeti āşık öldürmek olduğu için āşıklar onun kıyabakış kılıcına teslim oldular.)

Çağatayda "unaman" derler. Bu beyitte māżīsi de vāḳiʿ olmuştur. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Tamuġ otıġa unap hicriŋ otıġa unaman
Başım yaruġa çıdarmin firāḳıŋa çıdaman

(Cehennem ateşine razıyım, ayrılığının ateşine razı olamam. Başımın yarılmasına dayanırım, ayrılığına dayanamam.)

تندیدن [tendīden]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i dāl-ı mühmele-i ūlá ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, gürlemek. İnsānda, sibāʿda ve bulutta istiʿmāl olunur.

Şānī, ağaç berg ü bār vermek maʿnāsınadır. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

به صد کار تخم اندر افکند بخت
بتندید و شاخی برآرد درخت

(Baht var gücüyle tohum saçınca ağaç da tomurcuklanıp dal verir.)

تن زدن [ten zeden]: Ḫāmūş olmak. Miṣl-i تمزدن [temzeden]-i merḳūm.

تنسیدن [tensīden]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Taʾaccur ve ıżṭırāb çekmek, yaʿnī gönül daralmak. ʿArabīde bu maʿnāya انقباضِ قلب [inḳibāż-ı ḳalb] taʿbīr ederler. Ve Çağatayda "tarıḳmaḳ" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Dostlar bu kiçe vāḳıf boluŋuz çıḳa turur
Ansızın āşüfte cānım ten üyidin tarıḳıp

(Dostlar! Bu gece tutkun canım daralıp beden evinden çıkacak, haberiniz olsun!)

Ferheng-i Cihāngīrī'de, çizmek maʿnāsına da masṭūrdur.

تنگِ ترکان [teng-i turkān]: İżāfetle ve kāf-ı evvel Fārsī ile. *Şerefnāme*'de bir mevżiʿdir ki maḥbūbları ġāyet çok olur. Ḫˇāce Selmān, beyt:

بت فرخار ندیدیم بدین حسن و جمال
تنگ ترکی نشنیدیم بدین شیوه و تنگ **(289[a])**

(Bu güzellikte Ferhār güzeli görmedik. Bu işve ve edada Teng güzeli işitmedik.)

تنودن [tenūden]: Żamm-ı nūn u vāv-ı maʿrūf ile. İplik ve kıl örmek تنیدن [tenīden] maʿnāsına ve کشیدن [keşīden] maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, ḳıṭʿa:

ربوده خواهد این پیرهن ترا اکنون
همه گسسته و فرسوده گشته تارش و پود

ترا چگونه بساود هگرز پاکئ علم
که جان و دلت جز از جهل و فعل بد نتنود

(Bütün dokuması yıpranıp bozulmuş olan bu gömlek, şimdi seni kapıp götürmek istiyor. İlim temizlikçisi seni asla ıslah edemez, çünkü canın cehaletten, gönlün de kötü amelden başka bir şey örmüyor.)

تنه درون [tenederūn]: Tereyağı ki تنه درود [tenederūd] ve مسکه [meske] dahi derler.

تنیدن [tenīden]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Kıl ve ip örmek ve örülmek maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, meşnevī:

ای که تو از ظلم چاهی می کنی
از برای خویش راهی می کنی

گرد خود چون کرم پیله بر متن
بهر خود چه می کنی اندازه کن

(Ey zulümle kuyu kazan kimse! Kendin için bir yol kazıyorsun! İpekböceği gibi kendi etrafını örme! Kendin için ne yapıyorsan ölçülü yap!)

Ve dahi örümcek ağ örmek. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

چشم و چراغ ثانئ اثنین من به غار
دررفت و عنکبوت برو می تند حجاب

(Benim gözüm ve ışığım gibi olan Hz. Peygamber mağaraya gitti ve örümcek oraya ağ ördü.)

Ve dahi خاموشی بودن [ḫāmūşī būden], تن زدن [ten zeden] maʿnāsınadır.

توأمان [tev'emān]: Sükūn-ı vāv ile. İkizler maʿnāsına. Lafẓ-ı ʿArabīdir, lākin Fārsīde istiʿmāli şāyiʿdir.

توانیدن [tevānīden]: Kesr-i nūn, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Acımak ve acıtmak maʿnāsına lāzım ve müteʿaddī olur.

تودرین [tevderīn]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i dāl u kesr-i rā'-i mühmeleteyn ile. Nacak ve küçük balta ki eyer kaşında götürürler.

توسن [tevsen]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Aşlında taʿlīm olunmamış, yılkıda gezer ser-keş ata derler, ġalebe-i istiʿmāl ile muṭlaḳ ata ʿalem olmuştur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

عنان توسن دولت به دست تو شد رام
به کام خویش به رغم حسود میرانش

(Devlet atının dizgini senin eline verildi. Muradınca, düşmanın inadına sür sürebildiğin kadar!)

Ser-keşlikten kināye ṭarīḳıyla feleğe istiʿāre ederler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

تو خود چه لعبتی ای شهسوار شیرین کار
که توسنی چو فلک رام تازیانهٔ تست

(Ey işini güzel yapan usta binici! Senin ne oyunların var da felek gibi vahşi ve huysuz bir at senin kamçına boyun eğiyor?)

تولیدن [tevlīden]: Sükūn-ı vāv ve kesr-i lām ile. Nesne sançmak. Ve dahi ṣavt-ı bülend ile haykırmak maʿnāsına mervīdir.

تهان [tehān]: Feṯḥ-i hā ile. Tehī maʿnāsına, boş demektir. Ebulmaʿānī, beyt:

درون پر شد از درد و غم آنچنان
که از عقل و دانش دماغم تهان

(İçim dert ve sıkıntıyla öyle doldu ki dimağım akıl ve bilgiden boşaldı.)

تهمتن [tehemten]: Cāh, ḥaşmet, şecāʿat ve mehābet ṣāḥibi. Ve dahi Rüstem-i Zāl aḳrabāsından bir meşhūr mübāriz pehlivān ismidir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ve Rüstem'in laḳabı olduğu meşhūr-ı āfāḳtır. Naẓīrī-i Nīşābūrī, beyt:

دوران هنوز خون سیاوش نکرده پاک
سهراب را به حرب تهمتن درآورم

(Zamane henüz Siyavuş'un kanını temizlemeden Sührāb'ı Rüstem'le savaştırırım.)

Rüstem'e Tehemten laḳabına sebeb, تهم [tehem] şecīʿ ve dilāver demektir, تن [ten] maʿrūftur. Mīr Ḫüsrev, beyt:

یکی تن که در پیش صد تن بود
اگر خود تهمتن بود زن بود

(Bir kişi yüz kişiye karşı olursa, Rüstem de olsa kadın gibidir.)

مع الواو

[ma'a'l-vāv]

تاو [tāv]: تاب [tāb]-ı merḳūmun ma'nālarına isti'māl olunur, ḥarf-i bā ile vāv'ın miyānında tebādül ve tevāḫī olduğu sebeble. Ez-ān cümle be-ma'nī-i ṭāḳat, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

که با جنگ رستم نداری تو تاو
بده بی گمان بار جان را بساو

(Sen Rüstem'le savaşmaya güç yetiremezsin, hiç düşünmeden can yükünün vergisini ver!)

Ve be-ma'nī-i tüvān, Ḥakīm Esedī, beyt:

زند تیغ را نوک از زور تاو
برآهنجد از پشت ماهی و گاو

(Kılıcını olanca gücüyle sallayınca öküzün ve balığın sırtından çıkarır.)

Be-ma'nī-i گردیدن [gerdīden], ya'nī döndürmek. Bu beyitte emir vāḳi'dir. Şeyḫ Āzerī, beyt:

اگر طریق یقین خواهی و سبیل صواب
سر از متابعت مصطفی و آل متاو

(Bilindik yol ve doğru istikamet istiyorsan, Hz. Peygamber'e ve ailesine uymaktan baş çevirme!)

Sā'ir ma'nālarında dahi müsta'meldir.

تانگو [tāngū]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı kāf-ı 'Acemī ile. Be-ma'nī-i ḥaccām. توانگو [tevāngū] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تاهو [tāhū]: Żamm-ı hā ve iḫfā-yı vāv ile. Şarāb ẓarfı ma'nāsına. Mīr Ḫüsrev, beyt:

تکلف نیست حاجت خوبرویی خواهم و کنجی
می تاهو نه انگوری سگوری گل نه جام جم

(Sıkıntıya gerek yok, güzel yüzlü dilberle bir köşede üzüm şarabı değil tāhū şarabı/rakı, Cem'in kadehi değil toprak testi isterim.)

تبنگو [tebengū]: Feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade, sükūn-ı nūn ve żamm-ı kāf-ı 'Acemī ile. Sandık ma'nāsına 'umūmen ve akçe sandığı ḫuṣūṣan. Şems-i Faḫrī, beyt: **(289b)**

زر و یاقوت و لعل اندر خزینت
نه بیند روی کیسه نه تبنگو

(Hazinen içindeki altın, yakut ve lal ne kese ne de sandık yüzü görür.)

Ve ehl-i ḥirefin metā'ları ġallesi olan akçeyi kodukları sandık, gerek küçük gerek büyük. Üstād Rūdekī, beyt:

آن تبنگو که اندرو دینار
بستد و راند او که نا هشیار

(O kasanın içindeki parayı alıp harcayan kişi uyanık değil demektir.)

Ba'żı nüsḫada kuyumcuların iş döktükleri ḳāleb ma'nāsına. Ve ba'żısında ağaç enbār ma'nāsına mervīdir.

تبو [tebū]: Żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Bir mekān ismidir. Menḳūldür ki onda su değirmeni gibi değirmen vardır ammā suyu yok. Ḥażret-i Yūnus 'alá-nebiyyinā ve 'aleyhi's-selām yapmış derler. "Yūnus'u seversen yürü!" derler yürür, "dur!" derler dururmuş.

تتربو [tetrebū]: Sükūn-ı tā'-i müşennāt, feṭḥ-i rā'-i mühmele ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. *Şerefnāme*'de lāġ ve temeşḫur ma'nāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

لیکن نه باز گردم از شرم دشمنان
که اندر خور تماخره و تتربو شوم

(Horlanır, maskara ve alay konusu olurum, ama yine de düşmanlarımdan utanıp vazgeçmem.)

تدو [tedū]: Żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Cu'al gibi bir böcektir, ekşer ḥammāmlarda olur. 'Arabīde ابن وردان [ibn verdān] derler.

تذرو [teẕerv]: Feṯḥ-i ẕāl-ı muʿceme, sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve vāv-ı mevḳūf ile. Süğlün dedikleri kuş. Eti aʿlā yenir. Ebulmaʿānī, beyt:

با فسوس شیوه شهباز دلم را کرده صید
در چمنزار محبت آن تذرو خوش خرام

(O güzel yürüyüşlü sülün, aşk korusunda gönül doğanımı işve oyunuyla avladı.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

ندیده تذروی چو چنگال باز
خرامد سوی آشیانش به ناز

(Şahin pençesi görmemiş bir sülün olduğu için, yuvasına doğru nazlı nazlı yürüyor.)

ترازو [terāzū]: Maʿrūf. Mevlānā Vaḥşī, beyt:

ترازو در کف بقال و من در صورتش حیران
بیا ای مشتری بنگر قمر در خانهٔ میزان

(Bakkalın elinde terazi var, ben de onun yüzüne hayranım. Ey müşteri! Gel de Ay'ın Terazi burcuna nasıl girdiğini gör!)

تربو [terbū]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. İnce eğirilip dokunmuş cāmeye derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

ترقو [terḳū]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı ḳāf ile. Miṯl-i تربو [terbū]. Şeyḫ Āzerī, beyt:

بستد ز برای قدم خسرو خاور
بر بام افق شکل سراپردهٔ ترقو

(Doğu padişahı olan güneşin ayak basması için, ufuk çatısına ince dokunmuş beyaz bir otağ kurulur.)

تژاو [tejāv]: Feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Tūrānīlerden bir mübārizin ismidir ki Efrāsiyāb'ın dāmādı idi. Ve iki gürūha ḥākim idi. Gīv onu zinde giriftār-ı kemend edip birāderi intiḳāmı için Behrām ḳatl eyledi. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چنین گفت با گیو جنگی تژاو
که تو چون عقابی و من چون چکاو

(Savaşçı Tejāv, Gīv'e şöyle dedi: "Sen bir kartal gibisin, ben de toygar kuşuna benzerim".)

تزرو [tezrū]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. "Sülüğen" dedikleri al renk boyadır. ʿArabīde سیرقون [sīrḳūn] derler.

تسو [tesū]: Żamm-ı sīn-i mühmele ile. İki ḥabbedir ki yigirmi dört ḥabbe bir dīnārdır. مثقاله [miṣḳāle] dahi derler. Südüsüne دانگ [dāng] derler ki dört ḥabbe olur. Baʿzılar tesū, dāngın rubʿudur dediler. Ḥabbe olmak iḳtiżā eder lākin Şems-i Faḫrī taṣrīḥ eylemiştir. Ḳıṭʿa:

چو دیناریست شش دانگ ای برادر
و دانگی چار تسوجست اشهر

و تسوجی دو حبه اوفتادست
ولی حبه دو جو گشته برابر

(Ey kardeş! Bir dinarın altı buğday tanesi ve bir buğday tanesinin dört tesūc olduğu açıktır. Bir tesūc iki habbe/buğday miktarına denk gelir, ayrıca habbe de iki arpa miktarına denktir.)

Muʿarrebi طسوج [ṭasūc] ve تسوج [tesūc]dur. Kemāl İsmāʿīl, ḳıṭʿa:

با کف دُرپاش تو هر دم ز ننگ
ابر زند بر رخ دریا تفو

گرچه مرا هست به خروار فضل
نیست ز دانگانه مرا یک تسو

(Bulut senin inci saçan elinden utandığı için sürekli denizin yüzüne tükürüyor. Eşek yükü kadar erdemim olsa da bir dāng edecek iki habbem yok.)

تفو [tefū]: Żamm-ı fā ile. Tükürmek maʿnāsına. Ebū Şekūr, beyt:

به نشکرده ببرید زن را گلو
تفو بر چنین نا شکیبا تفو

(Neşterle kadının boğazını kesti. Tū böyle basiretsize tū!)

تگاو [tegāv]: Kāf-ı ʿAcemī ile. تگاب [tegāb]-ı merḳūmun beş maʿnāsıyla da müterādiftir.

Evvel, vilāyet-i Gence mużāfātından bir nāḥiye adıdır. Ḥakīm Senāyī, beyt:

داشت زالی به روستای تگاو
مهستی نام دختری و دو گاو

(Tegāv köyündeki bir yaşlının Mehestī adlı bir kızı ve iki öküzü vardı.)

Ṣānī, mūsīḳīde bir perde adıdır. پردهٔ تگاوی [perde-i tegāvī] derler. Üstād Menūçehrī, beyt:

وقت سحرگه چکاو خوش بزند بر تگاو
ساعتکی گنج کاو ساعتکی گنج باد

(Seher vakti toygar kuşu, tegāv perdesinde, birazcık genc-i kāv birazcık da genc-i bād nağmelerini ne de güzel çalıyor!)

Ṣāliş, bir nevʿ piyāledir. Aşağı cānibi uzun ve delik şişe ağzına koyup gülāb ve emṣāli nesneler doldururlar. Türkīde ona "huni" derler. Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

(290[a]) خری سبوی سری دوره گوش و خم پهلو
کماسه پشت و کدو گردن و تگاو گلو

چو آید آید با وی سبوی و دوره و خم
چو شد کماسه رود با وی و تگاو و کدو

(Testi başlı, kepçe kulaklı, fıçı göğüslü, sürahi sırtlı, kabak boyunlu ve huni boğazlı bir eşektir. O gelince onunla birlikte testi, kepçe ve fıçı da gelir. O giderken onunla birlikte sürahi, huni ve kabak da gider.)

Rābiʿ, ceng ve ḫuṣūmet maʿnāsına.

Ḫāmis, alçak yerler ki cā-be-cā yağmur suyu irkilmiş olup sebze bitmiş ola. Bu iki maʿnānın şāhidleri تگاب [tegāb] żeylinde yazılmıştır.

تک و پو [tek u pū]: Yelip gezmek. Ve nesne için seğirtip aramak maʿnāsına. تکاپو [tekāpū] dahi derler.

تگو [tegū]: Żamm-ı kāf-ı ʿAcemī ile. Bemaʿnī-i mūy-ı mucaʿʿad, yaʿnī kıvırcık saç. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de muṭlaḳ "mūy" maʿnāsına vāḳiʿdir. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de dahi mūy-ı mucaʿʿad maʿnāsınadır. Mīr Ḫüsrev, beyt:

ای نگار سیه چشم و تگو موی
سرو قد و نکو روی و نکو گوی

(Ey kara gözlü, kıvırcık saçlı, selvi boylu, güzel yüzlü ve güzel sözlü dilber!)

تلو [telū]: Żamm-ı lām ile. Ḫār maʿnāsına ki ʿArabīde شوک [şevk], Türkīde "diken" derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تنباگو [tenbāgū]: Sükūn-ı nūn, feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ve żamm-ı kāf-ı ʿAcemī ile. Tütün yaprağı ki kurutup ḫurde edip lūlede istiʿmāl ederler. ʿArabīde mevżūʿun leh ismi طبقه [ṭabaḳa]dır feteḥāt-ı şelāşe ile. Gerçi muḥdiṯtir, lākin ol mertebe ḳuvvet-i ẓuhūr bulmuştur ki refʿ ü terki muḥāl menzilesine varmıştır. Baʿżı ehl-i dil ve żevi'l-ʿuḳūldan mesmūʿdur ki lafẓ-ı طبقه [ṭabaḳa] yüz on altı ʿadeddir ve قهوه [ḳahve] dahi yüz on altı ʿadeddir. Bunun ikisi esmāʾ-i ḥüsnādan قوی [ḳavī] ismine maẓhar düşmüşlerdir. Refʿleri mümkin olmamasına sebeb oldur derler. Ve Fārsīde tenbāgū denildiği, Naḫlī-i Buḫārī, rubāʿī:

تنباگو کشی به گل عذاران چه خوشست
سنبل به لب چشمهٔ حیوان چه خوشست
دودش به مثال زلف در هر نفسی
بر عارض مهوشان پریشان چه خوشست

(Gül yanaklı güzellerle tütün/nargile içmek ne güzel! Hayat suyunun kıyısında sümbül bitmesi ne güzel! Ay yüzlü güzellerin her içişinde, dumanın onların yanaklarına saç gibi dağılması ne güzel!)

Ve üstādān-ı müteʾaḫḫirīnden Ḥakīm Şifāyī, rubāʿī:

قلیون ز لب تو بهره ور می گردد
نی در دهنت چو نیشکر می گردد
در دور رخت مثال تنباگو نیست
ابریست که در دور قمر می گردد

(Marpuç senin dudağından nasipleniyor, kamış senin ağzında şeker kamışına dönüyor. Senin yüzünün etrafındaki nargile dumanı değil, ay devrinde bir bulut beliriyor.)

تندو [tendū]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Örümcek maʿnāsına ki تندو [tenendū], جولاه [cūlāh], چولاهه [çūlāhe], چولهه [çūlehe], کرتنه [kertene], کرتینه [kertīne], دیوپا [dīv-pā] ve دیوچه [dīvçe] dahi derler. ʿArabīde عنکبوت [ʿankebūt] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

شها عنقای قاف فتح و نصرت
بود بر طاق ایوان تو تندو

(Ey padişah! Fetih ve zafer Kafı'nın ankası, senin sarayının kubbesinde örümcek olur.)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb'da żamm-ı tā'-i müşennāt ile (تُندو tundū) mervīdir.

تنگو [tengū]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı kāf-ı ʿAcemī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, تبنگو [tebengū] lafẓından muḫaffeftir. Sandık maʿnāsına.

Şānī, *Edātu'l-Fużalā*'da ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de nām-ı pādişāh-ı Ḫaṭā vü Ḫoten'dir. Ḫʷāce ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

با حکم قدیم تو چه کسری و چه قیصر
در پیش قضای تو چه خاقان و چه تنگو

(Senin köklü hükmün varken ne kisrāsı, ne kayseri! Senin takdirin karşısında ne hakanı, ne tangusu!)

تنندو [tenendū]: Fetḥ-i nūn-ı evvel, sükūn-ı şānī, żamm-ı dāl-ı mühmele ve iḫfā-yı vāv ile. Be-maʿnī-i ʿankebūt. Keẕā fī-*Ferheng-i Vefāyī* ve *Mecmaʿi'l-Fürs*. Emīr Muʿizzī, beyt:

شود در پناهت چو سد سکندر
اگر خانه سازم ز تار تنندو

(Örümcek ağından ev yapacak olsam, senin koruman sayesinde İskender'in seddi gibi olur.)

تنو [tenū]: Żamm-ı nūn ile. *Lüġat-i Maḥmūdī*'de muḫtaṣar-ı تنومند [tenūmend] masṭūrdur.

تو [tev]: İẓhār-ı vāv ile. Be-vezn-i نو [nev]. Kat maʿnāsına. Ammā żamme ile dahi eṣaḥtır. Ve açmak ve ḥabbe maʿnālarına mervīdir. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i tāb ki ḥarāret maʿnāsına ola. Bu ḳavli mü'eyyid, Ḥakīm Sūzenī, beyt:

منکر مشو توانی نار سعیر را
تا اندرو به حشر بسوزی و برتوی

(Cehennem ateşini inkār etmemeye çalış! Yoksa mahşerde onun içinde yanar kavrulursun.)

تونگو [tevengū]: Fetḥ-i vāv, sükūn-ı nūn ve żamm-ı kāf-ı ʿAcemī ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i tebengū ki bā ile vāv'ın tebādülü cā'iz olduğu sebebiyle.

Şānī, *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i tāngū, yaʿnī ḥaccām.

مع الها
[maʿa'l-hā]

تابخانه [tābḫāne]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. *Şerefnāme*'de dīvārı billūr cām ile yapılmış ḫāne ki **(290b)** içeriden taşrası görüne ve güneşin żiyāsı içeri teʾṣīr eyleye. Bu maʿnā تاب [tāb], żiyā maʿnāsına olduğu iʿtibār iledir. Ammā *Lüġat-i Maḥmūdī*'de be-maʿnī-i germḫāne vāḳiʿdir. Bu maʿnā da تاب [tāb], ḥarāret maʿnāsına olmak iʿtibārı iledir. Buna ḳarīb, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i ḫāne-i tābistānī, yaʿnī yaz evi. Bu ḳavli müʾeyyid, Ḥakīm Ḫāḳānī, der-sitāyiş-i neyyir-i aʿẓam, der-*Tuḥfetü'l-ʿĀrifīn*, beyt:

سردابهٔ وحشت زمانه
از فر او گشته تابخانه

(Feleğin vahşet kışlığı, onun gücü/ışığı sayesinde yazlığa dönmüştür.)

Ve kārbānserāyların yaz faṣlı menzilgāhına da derler. Meşhūru تاوخانه [tāvḫāne]dir.

تاب ده [tāb-dih]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade, kesr-i dāl-ı mühmele ve iẓhār-ı hā ile. Lafẓ-ı mürekkebdir, żiyā verici ve ip ve iplik bükücü maʿnālarına.

تابسه [tābese]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade vü sīn-i mühmele ile. Otlu ve sulu mekān, çerāgāh maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

رود هر گه به گلشن را نباشد پیش خود دلبر
چو حیوانی که باشد تابسه جای قرار او را

(Her zaman gül bahçesine gider, yanında bir dilber olmaz. Otlakta amaçsızca dolaşan bir hayvana benzer.)

تابه [tābe]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ve iḫfāyı hā ile. Tava maʿnāsınadır, kızdıracak demek olur. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

ماهی اندر تابهٔ گرم از هواست
رفتن از مستوریان شرم از هواست

(Balığın kızgın tavada olması hırstandır. Namuslu kimselerin azması hırstandır.)

تاج فیروزه [tāc-ı fīrūze]: Keyḫüsrev Şāh'ın meşhūr ve maʿrūf tācıdır ki تاج کیخسروی [tāc-ı keyḫusrevī] de derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تاجه [tāce]: Feṯḥ-i cīm ile. Tāc-ı ḫorūs yaʿnī ḫorūsun ibiği. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*. Ve zenāna maḫṣūṣ bir nevʿ ṭāḳyedir. Mevlānā Hātifī, beyt:

دو صد کاروان پرنیان فرنگ
خز زرکش و تاجهٔ هفت رنگ

(İki yüz kervan dolusu Frenk işi ipekli, altın sırmalı kumaş ve yedi renkli başlık...)

تاخته [tāḫte]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i tek-āpūy, yaʿnī çapmak. Ḳāsım-ı Envār, beyt:

فراز مرکب تحقیق از برای طلب
ز صبحگاه ازل تا به شام تاخته ایم

(Araştırmak için tahkik bineğine binip ezel sabahından gecesine dek koştururuz.)

Ve dahi vücūdda veyā ġayrıda yumru nesne ẓāhir olmak. Ḥakīm Esedī māżīsin īrād etmiş, beyt:

ز بالا دو چیز از دل سنگ سخت
برون تاخت همچون زنج از درخت

(Taş gibi katı kalbinde, ağaçtan pis çıkar gibi iki şişlik belirdi.)

زنج [zunc], żamm ile ağaç ṣamġı ki Türkīde "pis" derler. Ve bürülmüş, tāfte maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Ḥalīmī*. Ve be-maʿnī-i rīḫte. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تاخیره [tāḫīre]: Kesr-i ḫā'-i muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Bir kelimedir ki bir kimesnenin ibtidā ḥālin beyān maʿnāsın ifāde eder. Meṯelā, "sen şu ḥālet üzre vücūda geldin ve onunla büyüdün" demek maḥallinde تاخیره ات فلانست [tāḫīreet fulānest] derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de, naṣīb ve ser-nüvişt maʿnāsınadır. Meṯelā تاخیرهٔ فلان همچنین بود[1] [tāḫīre-i fulān hemçunīn būd] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

ز عشقت نصیبم چو هجران بدی
که تاخیره ام یأس و حرمان بدی

(Onun aşkından nasibim ayrılıktır, çünkü alın yazım üzüntü ve umutsuzluktur.)

تارچوبه [tārçūbe]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, żamm-ı cīm-i Fārsī ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Bir dārūdur. مارچوبه [mārçūbe] dahi derler. ʿArabīde هلیون [helyūn] derler.

تاره [tāre]: Be-vezn-i خاره [ḫāre]. Sekiz maʿnāya gelir.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i ṭārem. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, ḳıṭʿa:

نه خواننده نه راننده نبینم
همی بینم ستاره چون نظاره

مگر که ایشان همی بیرون کشندت
ازین هموار و بی در سبز تاره

(Şarkıcı ve çalgıcı görmüyor, sürekli göz/seyirci gibi yıldız görüyorum. Galiba onlar seni bu düzgün ve kapısız yeşil kubbeden dışarı çekiyorlar.)

Ṣānī, tārek-i ser maʿnāsına. Muḫtārī, beyt:

از هول کنون جان دهد بر سویت
آن کس که همی تیغ زده بر تاره

(Kılıçla hep baş kesen kimse, şimdi korkusundan senin için can veriyor.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i tārīk. Ḫᵛācū-yı Kirmānī, beyt:

شود در گردنم بند سلاسل
خیال زلف او شبهای تاره

(Onun saçının hayali, karanlık gecelerde boynuma zincirli bağ olur.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i tār; gerek rīsmān olsun, gerek tār-ı çeng olsun. Ve onun emṣāli nesnelere de derler. Ḳāsım-ı Envār, beyt:

چنگ غمش می زند بر دل و هر تاره ای
کشف روان می کند معنئ حبل الورید

(Gönülde onun gamının liri çalıyor ve her bir tel, gönülde "hablu'l-verīd"[2] manasını şerh ediyor.)

Maḥmūd İbn Yemīn, beyt:

چون دیدهٔ موری و چو یکتارهٔ مویی
آورد به بازار دهانی و میانی

(Pazara karınca gözü gibi bir ağız ve saç teli gibi bir bel getirdi.)

(291[a]) Ḫāmis, ḳabbān maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

چون بود راستئ معدلتش
چون برآید ز تله و تاره

(Onun adaletini tartan terazinin diğer kefesine ne konacak?!)

Sādis, eriş ki cullāhlar dokumak için ipliği uzatırlar. Ona تار [tār], تان [tān], تانه [tāne], فلات [felāt] ve فرت [fert] dahi derler.

Sābiʿ, tağar maʿnāsınadır.

Ṣāmin, ʿArabīdeki "kerre" maʿnāsına. تارة اخری [tāreten uḫrā] "bir kerre dahi" demek olur.

تازانه [tāzāne] ve تازیانه [tāziyāne]: Kilāhumā bi-feṯḥi'z-zā'i'l-muʿceme ve'n-nūn, ṣānī yā-

1 Falancanın nasibi şöyleydi.

2 Kurān-ı Kerīm, Kāf 50/16: "biz ona şah damarından daha yakınız".

yı taḥtānī ziyādesiyle. Kamçı maʿnāsınadır. Ḥakīm Esedī, beyt:

بزد بر سر مرد تازانه چند
فکندن همی خواست گوش سمند

(Adamın başına birkaç kamçı vurup atın yanına sıçrayıverdi.)

Ḫᵛāce Ḥāfız, beyt:

تو خود چه لعبتی ای شهسوار شهرآشوب
که توسنی چو فلک رام تازیانهٔ تست

(Ey şehir karıştıran/gezen usta binici! Senin ne oyunların var da felek gibi vahşi ve huysuz bir at senin kamçına boyun eğiyor?!)

تازه [tāze]: Maʿrūf. Türkīde dahi istiʿmāli şāyiʿdir maḥbūbda, meyvede ve ġayrıda. Ebulmaʿānī, beyt:

خیال تازهٔ آن روی تازه در دلم تازه
شود با فکر وصل آن پری رو درد و غم تازه

(Gönlümde o genç yüzlünün taze hayali var. O peri yüzlüye kavuşma düşüncesi, dert ve sıkıntımı tazeliyor.)

تاسه [tāse]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. *Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*'de ağlamaktan veyāḫud imtilā-yı miʿdeden boğaz sıkılmasına derler. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*. Ve dahi elemnāk ve ġamnāk olup ṭabīʿat sıkılmak. Ḥakīm Senāyī, beyt:

یار همکاسه هست بسیاری
لیک همتاسه کم بود یاری

(Yemek ortağı çoktur ama dert ortağı azdır.)

Şerefnāme'de ġam ve ġuṣṣadan çehrede siyāh leke gibi ki حبک [ḥabbek] ve نفسه [nefese] dahi derler. ʿArabīde کلف [kelef] ve کلفه [kelefe] derler. Ve *Ferheng-i Maḥmūdī*'de ıżṭırāb-ı dil, bī-ḳarārī ve ʿillet-i ḍıyiḳu'n-nefes. Ve *Müşkilāt*'ta eṭʿimeden gördüğünü tenāvüle meyl eylemek. Ve zenān ḥāmil iken bir nesneye ārzū etmek ki Türkīde "aş yermek" derler.

تافته [tāfte]: تافتن [tāften] lafẓından ism-i mefʿūldür. Altı maʿnāya istiʿmāl olunur.

Evvel, be-maʿnī-i sūḫte. Ḥakīm Esedī, beyt:

جهان ز آتش تیغها تافته
دلی که ز بانگ یلان کافته

(Dünya kılıç parıltılarıyla yanmış, yiğitlerin narası yürek parçalamış.)

Ṣānī, żiyā ve fürūġ maʿnāsına. Üstād Laṭīfī, beyt:

برفت ابر ناگه ستاره بتافت
رهی راه گم کرده را باز یافت

(Bulut gitti ve ansızın yıldız parladı. Yolunu kaybetmiş yolcu, tekrar buldu.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i pīçīde, yaʿnī bükülmüş. Zülf, kākül ve ġayrı nesnelerde dahi istiʿmāl olunur. Müncīk, beyt:

امروز باز پوزت ایدون بتافتست
گویی همی به دندان خواهی گرفت گوش

(Bugün yine burada çenen/ağzın bükülüyor, sanki kulak ısıracaksın.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i āzurde-i ġam u endūh ezsevdā. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

ای ز فروغ رخت تافته صد آفتاب
تافته ام ازغمت روی ز من بر متاب

(Ey yanağının ışığıyla yüz güneşi aydınlatan! Senin aşkının gamıyla dertliyim, benden yüz çevirme!)

Ve تافته [tāfte]-i evvel fürūġ, ṣānī āzurde maʿnāsınadır.

Ḫāmis, be-maʿnī-i ber-geşte, yaʿnī dönmüş. Ḫᵛāce Ḥüseyn-i Ṣenāyī, beyt:

گر به مثل جا کنی در پس آیینه شخص
بیندش تمثال خویش تافته رو بر قفا

(Örneğin aynanın arkasına bir kişi yerleştirsen, kendi yansımasını ters dönmüş olarak görür.)

Sādis, ibrīşimden ince dokunmuş bir nevʿ ḳumāştır, ona da "tāfte" derler. Ebulmaʿānī, beyt:

چشم عاشق می شود خیره ز جسم نازکش
گر بپوشد تافته بیرون شود تاب بدن

(Onun nazik teni āşığın gözünü kamaştırır. Tafta giyecek olsa teninin ışığı dışarıya vurur.)

تاکدانه [tākdāne]: Sükūn-ı kāf ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele vü nūn ile. Üzüm çekirdeği. Baʿżı nüsḫada "bükülmüş iplik" maʿnāsınadır.

تالانه [tālāne]: Feṯḥ-i lām u nūn ile. *Şerefnāme*'de şeftālū gibi bir meyvedir. شفترنگ [şeftereng] ve شلیل [şelīl] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ* ve *Ferheng-i Cihāngīrī*. Büsḫāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

شد نار ترش شخنه و نارنج میرآب
تالانه لشگری شد و امرود میر گشت

(Ekşi nar gece bekçisi ve portakal subaşıdır. Nektari bir asker ve armut komutandır.)

Büsḫāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

زانکه در خوان چنین میوه ضرورت باشد
مثل شفتالو و تالانه و انگور و انار

(Böylesi bir sofrada şeftali, nektari, üzüm ve nar gibi meyvelerin bulunması gerekir.)

تالواسه [tālvāse]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i vāv u sīn-i mühmele ile. تاسه [tāse]-i merḳūm maʿnālarıyla müterādiftir. Ḫaffāf, beyt:

مر مرا ای دروغگوی سرک
تالواسه گرفت ازین ترفند

(Ey yalancı çocuk! Bu yeni şey beni tasalandırdı.)

تاموازه [tāmvāre]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i vāv u rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i āfītābe, yaʿnī ibrīḳ.

تاوانه [tāvāne]: Feṯḥ-i vāv u nūn ile. Be-maʿnī-i تابخانه [tābḫāne]-i merḳūm.

تاوخانه [tāvḫāne]: Be-maʿnī-i تابخانه [tābḫāne], yaʿnī kārbānserāy.

تاوسه [tāvuse]: Żamm-ı vāv ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. **(291b)** Be-maʿnī-i تابسه [tābese]-i merḳūm, yaʿnī çerāgāh. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تاوه [tāve]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf.

Ṣānī, ḫişt-i buzurg yaʿnī iri kerpiç.

Ṣāliş, "aşı" dedikleri kızıl toprak.

تاه [tāh]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, kat maʿnāsına ki یکتاه [yek-tāh] ve دوتاه[du-tāh] derler.

Ṣānī, *Ferheng-i Maḫmūdī*'de ʿaded-i mechūlden kināyedir ilá mālā-nihāye. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ʿaded-i ferd maʿnāsına mervīdir. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

همتاه شه شرق ز کس نشنود این ماه
زیرا ملک الشرق ز همتاهان تاه است

(Doğu padişahının dengidir, bu ay kimseden duyulmamıştır. Çünkü doğu padişahı, benzerleri arasında tektir.)

Ṣāliş, *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da pās ki kılıç, ḫançer ve emṣālinde olur.

تایه [tāye]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. İnce işlenmiş iplik ve żiyā-yı revġan, her ne olursa.

تبانجه [tebānce]: Be-maʿnī-i sīlī. Mīr Naẓmī, beyt:

تبانجه خورد روی دریا ز باد
برون از درون هرچه هست اوفتاد

(Denizin yüzüne rüzgârdan bir tokat geldi, içeride ne varsa dışarı çıktı.)

تباه [tebāh]: Fenā, fāsid ve pūsîde. Ve be-maʿnî-i هیچ شدن [hîç şuden]. Ve bir iyi ḥālden bir yaramaz ḥāle dönmek. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

گر تو کنی حمایت گوگرد را ز آتش
یاقوت وش بتابد تاب تب تباهی

(Kükürtü ateşten koruyacak olsan, fersiz ışığıyla dahi yakut gibi parlar.)

Ve dahi bir maʿnâsı da "ḳassâm" demektir.

تباهجه [tebāhce] ve تباهه [tebāhe]: Kilâhumā bi-feṭḥi'l-bā'i'l-muvaḥḥade, evvel sükûn-ı hā ve feṭḥ-i cîm, ṣânî feṭḥ-i hā ile. Gûşt-ı nerm ki laṭîf pişmiş ola. تبهره [tebehre] ve تبه [tebeh] dahi derler. Mevlânā Muṭahhar, beyt:

نه مرد مفتی و قاضی شدم که دارم دوست
بهین تباهجه ای یا لطیف حلوایی

(Müftü ve kadı olmadığım için en iyi pişmiş eti yahut güzel tatlıyı sevemem.)

Ḥakîm Enverî, beyt:

مرا گفت بر سیخ حمدان همی زن
ز کون زنت روزگی دو تباهه

(Bana dedi ki: "Kîrinin şişine her gün karının kûnundan iki kebap tak!".)

Nüsḫa-i Ḥalîmî'de "yumurta ḳalyesi" ve Niʿmetullâh'ta "borani" dedikleri ṭaʿâmdır.

تب باده [teb-bâde]: İżâfetsiz. *Ṣıḥâḥeyn*'de be-maʿnî-i teb-lerze yaʿnî ḥummâ. Bu ḳavli mü'eyyid, Şems-i Faḫrî, beyt:

مباد دشمن خسرو دگر بود بادا
همیشه در یرقان از بلا و تب باده

(Padişahın düşmanı sarılık yüzünden hep sıkıntı çekip titresin, başka bir şeye gerek yok!)

Bu maʿnâya, Ġażâyirî-i Râzî, beyt:

چنان دشمنت بیم تیغ تو لرزد
که گویی گرفتست تب باده او را

(Düşmanın, senin kılıcının korkusuyla öyle bir titrer ki görsen "onu sıtma tutmuş" dersin.)

تبخاله [tebḫāle]: Sükûn-ı bā'-i muvaḥḥade ve feṭḥ-i ḫā'-i muʿceme ile. Ḥarâret-i kebedden ve te'ŝîr-i ḥummâdan dudakta ẓâhir olan kabarcık maʿnâsınadır. Ve istiʿâre ṭarîḳıyla ḳadeḥte bâde üzerinde olan ḥabâba derler. İki maʿnâya tertîb üzre, Mîr Naẓmî, beyt:

شده تبخاله لب شیرین دهن را
چنان تبخالهٔ می در پیاله

(Tatlı ağzı, şarap kadehinde hava kabarcıkları olması gibi uçuk çıkarmış.)

تبرزه [teberze]: Feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü zā'-i muʿceme ve sükûn-ı rā'-i mühmele ile. Zebân-ı Kûhistânîde me'kûlatı bir peştemâle veyâ bir boğçaya bağlamaktır. Keẕâ fi'ṣ-*Ṣıḥâḥ*. Ve *Ferheng-i Cihângîrî*'de nebât şekeri ve bir nevʿ tuzdur nebâta müşâbih olduğu cihetle. Nîşâbûr dağlarında ve dahi baʿżı dağlarda olur. Ve dahi bir nevʿ üzümdür şehr-i Tebrîz'e maḫṣûṣ. Ġâyet şîrîn olduğundan nebâta benzemekle تبرزه [teberze] ve تبرزد [teberzed] dahi derler.

تبسته [tebeste]: Feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü tā'-i müşennât ve sükûn-ı sîn-i mühmele ile. Saçaklı ḳâlîçe, seccâde ve emŝâlu ẕâlik.

تبنجه [tebence]: Be-maʿnî-i تبانجه [tebânce]-i merḳûm. Keẕâ fî-*Şerefnâme*.

تبنکه [tebenke]: Feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i tenbegū. Ve enbār ettikleri taḫtadan büyük sandık.

تبهره [tebehre] ve **تبه** [tebeh]: Kilāhumā bi-feṯḥi'l-bā'i'l-muvaḥḥade ve sükūni'l-hā. Laṭīf ve nerm pişmiş et ki تباهجه [tebāhce] ve تباهه [tebāhe] dahi derler. Üstād Ferruḫī, rubāʿī:

با من چون گل شکفته باشی گه گه
گاهی باشی چو کارد با گوشت تبه
روزی همه آری کنی و روزی نه
یک ره صنما بنه مرا بر یک ره

(Ey put gibi güzel sevgili! Benimle ara sıra açılmış gül gibi, kimi zaman da etle bıçak gibi olursun! Bir gün hep "evet" derken bir gün de "hayır" dersin! Artık beni bir yola koy bir yola!)

تبیره [tebīre]: Kesr-i bā, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Ṭabl ve kūs maʿnāsınadır. Şems-i Faḫrī, beyt:

ایا شاهی که در درگاه جاهت
ز طاس مهر و مه باشد تبیره

(Ey padişah! Senin egemenlik sarayındaki davul ve kös, güneş ve ay tasındandır.)

Üstād Menūçehrī, beyt:

تبیره زن بزد طبل نخستین
شتربانان همی بندید محمل

(Davulcu "kalk!" davulunu çalınca deveciler mahmil bağladılar.)

(292ª) *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da cāy-ı mezbele maʿnāsına dahi mervīdir.

تبیکه [tebīke]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i kāf ile. Be-maʿnī-i ḫatūr-ı nān, yaʿnī ekmek āletlerinden bir ālettir.

تبیله [tebīle]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade, sükūn-ı yā ve feṯḥ-i lām ile dahi تبیکه [tebīke]-i merḳūm maʿnāsınadır.

تبینه [tebīne]: Kesr-i bā, sükūn-ı yā ve feṯḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i ʿankebūt. Mīr Naẓmī, beyt:

درون خانه سیم و زر دفینه
کشیده بر درش پرده تبینه

(Evin içine altın ve gümüş gömülmüş, kapısına örümcek ağı çekilmiş.)

تتارچه [tatārçe]: Feṯḥ-i tā'-i müşennāt u cīm-i Fārsī ve sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Bir nevʿ oktur. Demreni sā'ir ok demreni gibi olmayıp maḫṣūṣ ṭarzdır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

تتربوه [tetrebūh]: Sükūn-ı tā'-i müşennāt, feṯḥ-i rā ve żamm-ı bā vü vāv-ı mechūl ile. تتربو [tetrebū]-yı merḳūm maʿnāsına. Yaʿnī lāġ, temesḫur ve muḍḥik-i meclis olmak. Şihāb-ı Mihmeze, beyt:

گشت آن که شد همیشه پی هزل و تتربوه
از کِه سبکتر ارچه گران بود همچو کوه

(Sürekli şaka ve alay peşinde olan kimse, dağ gibi ağır olsa bile saman çöpünden daha hafiftir.)

تتره [tetre]: Sükūn-ı tā'-i müşennāt ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Sumāḳ. Ve yaprağına dahi derler.

تجاره [tecāre]: Feṯḥ-i cīm ü rā'-i mühmele ile. Henüz eyer vurulmamış at. Ve تجار [tecār] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Bu maʿnāya, Faḫr-i Gürgānī, ḳıṭʿa:

برفت از شهر گرگان یک سواره
به زیرش تازی اسبی خوش تجاره

صد اسب تازی و سیصد تجاره
ز گوهر همچو گردون پر ستاره

(Gürgan şehrinden bir atlı gitti, altında hızlı koşan iyi bir Arap atı vardı. Yüz Arap atı ve üç yüz eyersiz at, gökyüzündeki yıldızlar gibi mücevherle doluydu.)

تختِ فیروزه [taḫt-ı fīrūze]: Ya'nī taḫt-ı Keyḫüsrev Şāh. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تختگاه [taḫtgāh]: Aṣlı تخت گاهِ [gāh-ı taḫt] idi ki "taḫt yeri" demek olur. Ma'nā-yı terkībden 'alemiyyete naḳl olunup mużāfun ileyh taḳdīm olunmuştur. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

برآرد ترا تختگاه کیان
به تو شاد مردم درین دودمان

(Keyānīlerin tahtı senindir, bu hanedandaki insanlar senin sayende mutlu ve huzurludur.)

Baḥru'l-Ġarā'ib'de Ḥalīmī, lafẓ-ı گاه [gāh] ı "taḫt" ile tefsīr edip Ḥakīm Esedī'nin bu beytini istişhād eylemiş. Ḥakīm Esedī, beyt:

فزایم ز جان آفرین شاه را
که زیباست بر خسروی گاه را

(Yüce Tanrı'dan tahta oturmaya layık olan padişaha uzun ömür isterim!)

Ve pādişāh oturduğu şehre de derler.

تخته [taḫta]: Ma'rūf ağaçtır. Ondan taḫt yaptıkları ecilden tesmiye olunmuştur. Āḫirindeki hā, ol ma'nāyı iẓhār içindir. Şā'ir, beyt:

روان چون روان شد فرو ریخت رخت
چه بر سخت تخته چه بر نرم تخت

(Can gidip de ev bark dağılınca ister sert tahtada/tabutta olsun ister yumuşak tahtada/tabutta!)

تختهٔ جامه [taḫta-i cāme]: Mengene ve cendere ma'nāsına ki terkīb-i eṣvāb taḫtasıdır.

تخله [taḫle]: Sükūn-ı ḫā'-i mu'ceme ve feṯḥ-i lām ile. Na'leyn ma'nāsına. Ba'ẓı nüsḫada 'aṣā-yı meşāyiḫ ma'nāsına mervīdir. Şems-i Faḫrī, ḳıṭ'a:

ایا شاهی که هر سائل که آید
به درگاه تو بی دستار و تخله

ز جود و بخشش تو باز گردد
ز زر پر کرده صاع و کیس و بغله

(Ey padişah! Senin sarayına baş açık yalın ayak gelen her dilenci, senin cömertliğin ve bahşişin sayesinde ölçeği, kesesi ve koltuğu altınla dolu olarak geri döner.)

Ṣıḥāḥ'ta "na'leyn" ma'nāsınadır. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de her nesnenin ḫurdesine derler.

تده [tede]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele ve iḫfā-yı hā ile. Be-ma'nī-i tenīde. Örümcek ağı ma'nāsına. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

وسواس بدسکال تو گشته کفن برو
چون تار کرم پیله که بر خود ز خود تده

(Senin kötü düşünceli ve vesvese verici düşmanın, kendi kendisinin üstünü ören ipekböceği gibi yüzüne kefen örtmüş.)

تراره [terāre]: Feṯḥ-i rā'eyn ile. Be-ma'nī-i mezbele.

ترانه [terāne]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele vü nūn ile. Üç ma'nāya gelir.

Evvel, ebyāt ve eş'ārı maḳām ile okumaya derler. *Ṣıḥāḥ*'ta dü beyte derler.

Ṣānī, *Şerefnāme*'de naġamāttan bir naġmedir.

Ṣāliş, maḥbūb-ı tāze vü ḫub-rūya derler. Bu iki ma'nāya, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

هر نسفته دری دری می سفت
هر ترانه ترانه ای می گفت

(Her delinmemiş inci/genç kız, inci deliyor/şiir söylüyor, her dilber bir şarkı söylüyordu.)

تربره [terbere]: Sükūn-ı rā'-i evvel ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü rā'-i ṣānī ile. Bir nev' üzüm adıdır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تربسه [terbese]: Sükūn-ı rā vü fetḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü sīn-i mühmeleteyn ile. Ḳavs u ḳuzaḥ maʿnāsına. Eyżan minhu.

ترخانه [tarḫāna] ve ترخينه [tarḫīne]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā', evvel fetḥ-i ḫā'-i muʿceme, şānī kesr ile. Maʿrūf ṭaʿāmdır. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

عاشق نانم اگر ترخانه نبود گو مباش
بلكه با نان نيز اگر بريان نباشد گو مباش **(292b)**

(Ekmeğe āşığım, tarhana olmasın varsın! Ekmeğin yanında büryan kebabı mı yok, olmasın varsın!)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چون بروی زين جهان سوی خرابات جان
در عوضش مَی بگير بی مزه ترخانه ای

(Bu dünyadan can meyhanesi tarafına gidince tatsız tuzsuz tarhananın karşılığında şarap al!)

ترخجه [tarḫce]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü ḫā'-i muʿceme ve fetḥ-i cīm ile. Üzüm çubuğu ki تكاك [tekāk] dahi derler.

ترخرانه [tarḫarāne]: Sükūn-ı rā'-i evvel ve fetḥ-i ḫā'-i muʿceme vü rā'-i şānī ile. Māḥażarī ṭaʿāmdır. Fuḳarā kış için żaḫīre ederler. Bulguru çekip, baʿżı edviye-i ḥārre ile yoğurt içine koyup, parça parça edip kuruturlar, vaḳt-i ḥācette ıslatıp pişirirler. ترخانه [tarḫāna] ve ترخينه [tarḫīne] de derler.

تردە [terde]: Sükūn-ı rā vü dāl-ı mühmeleteyn ile. *Lüġat-i Maḥmūdī*'de ve *Şerefnāme*'de değirmen ücreti. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te değirmenciye de derler, āsyābānī maʿnāsına. *Müşkilāt*'ta [1]ترده وهو طحّان.

تر زده [ter zede]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve fetḥ-i zā'-i muʿceme ile. Ḥüccet ve sicil maʿnāsına ki ʿArabīde صكوكه [ṣukūke] ve قباله [ḳabāle] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

قاضئ گردون چو ديده عدل ملک و داد او
مملکت را تا ابد بسته به نامش تر زده

(Felek kadısı onun adaletini ve doğru yönetimini görünce ülkeyi sonsuza dek onun adına tapulamış.)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb'da be-maʿnī-i تزده [tezde] ki ʿan-ḳarīb żikr olunur inşāʾallāhu teʿālá.

ترشه [terşe]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve fetḥ-i şīn-i muʿceme ile. Bir meyvedir. تروشه [terūşe] dahi derler. Keżā fī-*Şerefnāme*.

ترغازه [terġāze]: Sükūn-ı rā ve fetḥ-i ġayn u zā'-i muʿcemeteyn ile. Ġālib ve ser-keş maʿnāsına, yaʿnī ġalebe ve ser-keşlik edene derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, ḳıṭʿa:

همی كوشم به خاموشی وليكن زين شكرنوشی
گرفته خوی آن غمزه كه آن غمزه است غمازه

كه كنزا كنت مخفيا و قد احببت ان اعرف
برای جان مشتاقان به رغم نفس ترغازه

(Hep susmaya uğraşıyorum, ancak bu şeker içicilik yüzünden o dedikoducu kıyabakışın huyunu almışım. "Ben gizli bir hazineydim. Bilinmek istedim, ālemi yarattım" kudsī hadisi, isyancı nefse inat, āşıkların canı içindir.)

ترغده [teraġde]: Fetḥ-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ile. ʿĀṭıl olmuş ʿużva derler. *Maḥmūdī*'de be-maʿnī-i kūfte vü terencīde vāḳiʿdir. Üstād Müncīk, beyt:

ز بس كوب از زمانه يافت دشمن
همه اعضای او گشته ترغده

(Düşman felekten o kadar çok darbe yedi ki bütün organları kullanılmaz hale geldi.)

1 Terde, değirmencidir.

ترفنده [terfende]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i fā ile. Mekr ve ḥīle maʿnāsına. Baʿżı nüsḫada ḳāf ile ترقنده [terḳande] vāḳiʿdir. Ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de ters ve bīm maʿnāsına masṭūrdur.

ترفینه [terfīne]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü yā-yı taḥtānī, kesr-i fā ve feṯḥ-i nūn ile. Un aşıdır ki karakurutu katık ederler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

من مست ابد باشم نی مست ز باغ رز
من لقمهٔ جان خوردم نی لقمهٔ ترفینه

(Ben sonsuzluk sarhoşuyum, üzüm bağından değil! Ben can lokması yemişim, un aşı lokması değil!)

ترکنده [terkende]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i kāf ile. Be-maʿnī-i ترفند [terfend]-i merḳūm, yaʿnī süḫan-ı beyhūde vü bī-maʿná. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

جز مدح تو ترکنده بود هرچه نویسم
کردم قلم از یافه و ترکنده شکسته

(Senin övgünden başka ne yazsam boş söz oluyor, ben de kalemi saçma ve boş sözleri yüzünden kırdım.)

ترلوه [terleve]: Sükūn-ı rā ve feṯḥ-i lām u vāv ile. İnişli ve yokuşlu yol. Be-maʿnī-i rāh-ı nişīb ü firāz. Keẕā fi'l-*Müşkilāt*.

ترمسه [termese]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i mīm ü sīn-i mühmeleteyn ile. Nıṣf-ı dāng maʿnāsına ki iki ḳırāṭ olur. Mīr Naẓmī, beyt:

درون کرا که شده وسوسه
وجودش نیرزد به نیم ترمسه

(İçine vesvese giren kimsenin varlığı bir kırata değmez.)

ترمه [terme]: Feṯḥ-i mīm ile. *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i terb, yaʿnī mekr ve ḥīle.

ترمره [termure] ve ترموره [termūre]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā ve żammi'l-mīm ve feṯḥi'r-rā'eyni'l-āḫireyn. Salıncak maʿnāsına mervīdir.

ترنانه [ternāne]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i nūneyn ile. Be-maʿnī-i nān-ḫoriş, yaʿnī katık ki ekmek ile yerler. ʿArabīde ادام [idām] derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

سائلی آمد به سوی خانه ای
خشک نانی خواست با ترنانه ای

(Bir eve bir dilenci yanaşıp birazcık kuru ekmek ve bir parça katık istedi.)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چون روز گردد می دود از بهر کسب و بهر کد
تا خشک نانی می شود از مشتری ترنانه ای

(Gündüz olunca çalışıp kazanmaya koşar, böylece müşteri sayesinde kuru ekmeği katıklanır.)

ترنجیده [terencīde]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele, sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm ile. Be-maʿnī-i teng-dil ve derhem, yaʿnī dargın ve incinmiş. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ammā **(293[a])** *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da żamm-ı tā'-i müsennāt ile (تُرنجیده turuncīde), şikenc-girifte ve dürüşt vāḳiʿdir. Ve Münşī, nüsḫasında "sıkılmış" maʿnāsına rivāyet eder. Maṣdarı ترنجیدن [terencīden]dir.

تروشه [terūşe]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i ترشه [terşe]-i merḳūm. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

ترومیده [terūmīde]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı mechūl ve kesr-i mīm ile. Be-maʿnī-i āmīḫte vü endūḫte. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

ترونده [tervende]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i vāv u dāl ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ibtidā erişen meyve. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

ترونده پالیز جان هر گاو و خر را کی رسد
زین میوهای نادره زیرک دل و گریز خورد

(Can bahçesinin yeni çıkan meyvesi her öküz ve eşeğin nasibi olur mu! Bu az bulunur meyvelerden gönlü uyanık ve anlayışlı olanlar yer.)

Maḥmūd İbn Yemīn, ḳıṭʿa:

میوهٔ شیرین به کام دوستان زان تازه شاخ
از پی تلخئ عیش دشمنان آمد بدید

زانچنان آزاده شاخی اینچنین ترونده ای
هم ز بخت خسرو خسرو نشان آمد بدید

(O taze dalda dostların ağzına layık olarak başgösteren tatlı meyve, düşmanların eğlencesini zehir etmek içindir. Öylesine boş bir daldan böylesine taze bir meyve, sadece padişahlık alameti taşıyan padişahın bahtında olur.)

Ṣānī, be-maʿnī-i ترفنده [terfende]-i merḳūm.

تروهیده [terūhīde]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı mechūl ve kesr-i hā ile. Be-maʿnī-i ترومیده [terūmīde]-i merḳūm, yaʿnī āmīẖte. Bedr-i Cācermī, beyt:

هر که را باز تروهئ تو دشمن گیری
که به گیتی همه خائن تن و با نقصانست

(Kendine düşman saydığın kimse, dünyada hep hainlik ve eksiklik içindedir.)

تروه [tervūh] ve **تروه** [tervuh]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā'i'l-mühmele, żamm-ı vāv ve iẓhār-ı hā ile. Żıdd-ı çift olan "tek" maʿnāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تروه [terive]: Kesr-i rā'-i mühmele, feṯḥ-i vāv ve iẖfā-yı hā ile. Be-maʿnī-i ترفنج [terfenc]-i merḳūm, yaʿnī rāh-ı düşvār u bārīk ki ekṣer dağlarda olur. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. تروبه [terviye] dahi ol maʿnāyadır. Ve yol kenārında olan küçük yığıncıklar. Keẕā minhu.

ترهٔ گربه [tere-i gurbe]: Bādrencbūye dedikleri ottur ki kedi onu sevdiği için tesmiye olunmuştur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تره میره [tere-mīre]: Feṯḥ-i rā'eyn-i mühmeleteyn, kesr-i mīm ve iẖfā-yı hā'eyn ile. Bir nevʿ teredir. ʿArabīde ایهقان [eyhuḳān] derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ترهنده [terhende]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i hā ile. Ṭarāvet ü leṭāfet ile ārāste olmuş nesneye derler. Ḫᵛāce ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

شد ز یمن مقدمت آراسته و ترهنده باز
چون ز خیل خسرو سیارگان روی فلک

(Orası senin ayak basışının uğuru sayesinde, gezegenler padişahı güneşin ordusuyla göğün süslenmesi gibi, yeniden süslendi.)

تره [tere]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Maʿrūf bir sebzedir. Teşdīd ile de müstaʿmeldir بره [berre] gibi. ʿArabīde رشاد [reşād] derler ḫuṣūṣan. Kemāl İsmāʿīl, ḳıṭʿa:

گرچه در خدمت صدر تو هنرمندانند
وین رهی بار دل و زحمت خاطر باشد

لیک رسم است که بر خوان ملوک از پی رسم
تره اول بود و حلوایی آخر باشد

(Senin makamına hizmet için hünerli kimseler vardır. Bu yolcu/köle, kalbe yük ve gönle zahmet olur. Ancak, padişahların sofrasında şöyle bir ādet vardır: Önce tere gelir, sonra tatlı yenilir.)

Ve sā'ir sebzevāta derler ʿumūmen. Maḥmūd İbn Yemīn, beyt:

بهای ترهٔ یک روزه خوان همت اوست
هر آن ذخیره که در بحر و کان بود مخزن

(Denizde ve karada saklı yiyecekler, onun yardım sofrasındaki bir günlük yeşilliğe denktir.)

Ve iẓhār-ı hā ile (تره tereh), be-maʿnī-i zīre. Yaʿnī kemmūn ve çemen ki bastırma ettiklerinde onunla terbiye ederler. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

آن که باشد برِ جلالت او
اطلس چرخ ژنده و تره

همه پاداش داند و احسان
خالی از انتقام بادافره

(Onun yüceliğine nazaran felek atlası eski ve paramparçadır. Ceza ve intikamdan uzaktır, sürekli iyilik ve ihsan etmeyi bilir.)

ترینه [terīne]: Kesr-i rāʾ-i mühmele, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir nevʿ katıktır. Un aşı üzerine döküp fuḳarā ve dervīşān tenāvül ederler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

ترینه ای بخورد مرد سفله پیش از مرگ
پس از وفات چه لذت ز تره و حلوا

(Ölmeden önce un çorbası yiyen yoksul, öldükten sonra çemen ve helvadan ne tat alır!)

Mecmaʿu'l-Fürs'te tarḫāna aşı maʿnāsınadır. Ṭayān-ı Merġazī, beyt:

گر همه نیکوان ترینه شود
تو کبیتای کنجدین منی

(Bütün iyiler tarhana olsa da benim kübeyta helvam sensin.)

Ṣānī, envāʿ-ı sebzeye derler; tere-i bādām, tere-i tīzek, bādrenbūye, gendnā ve emṣāli gibi. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

شکر چه نهی به خوان اندر نداری
به خوان اندر مگر سرکه و ترینه

(Şekerin/tatlın yoksa sofrana sirke ve pırasadan başka ne koyacaksın!)

تریوه [terīve]: Kesr-i rāʾ-i mühmele, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i vāv ile. İki maʿnāyadır. Evvel, be-maʿnī-i **(293b)** girīve, yaʿnī belen ve sarp dağ yolu. Üstād Laṭīfī, beyt:

چون باز پرنده بر گریوه
چون قاز رونده بر تریوه

(Dağda uçan şahin gibidir. Geçitte yürüyen kaz gibidir.)

Ṣānī, rāh-ı püşte maʿnāsına. Şehīdī, der-ṣıfat-ı esb, beyt:

بر کُهِ والا چون چه همچون عقاب اندر هوا
بر تریوه راه چون چه همچو بر صحرا شمال

(Yüksek dağda nasıldır? Uçan kartalı andırır. Geçit üstünde nasıldır? Bozkırda esen kuzey rüzgārına benzer.)

تزده [tezde]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, değirmen taşını tīz ve dürüst eylemek için verilen kirā ḫuṣūṣan ve her şeyʾin kirāsı ʿumūmen.

Ṣānī, değirmenin un döküldüğü yerine derler.

تژده [tejde]: Zāʾ-i Fārsī ile dahi maʿnā-yı merḳūma mervīdir.

تزه [teze]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ve iḫfā-yı hā ile. *Ṣıḥāḥ*'ta dendāne-i kilīd maʿnāsına. Ve āḫar nüsḫalarda ḥınṭa ve şaʿīr sünbülesinin kılçığı maʿnāsınadır. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

هر که مزروعش خورد اندر سلف
کام امیدش تزه رنجه خلف

(Mahsulünü erkenden yiyen kimse, sonradan umut damağını buğday kılçığıyla acıtır.)

تژه [teje]: Feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Üç maʿnāyadır. Evvel, çūb-ı revġanger. Yaʿnī yağ çıkaranların ağacı ki Türkīde "yayık" derler.

Ṣānī, ser-i ālet-i recul maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

دخت کودک غرق پران خواهدش
از تژه اول به فریاد آیدش

(Zevke boğulmak isteyen kızcağız, evvela kīr başıyla feryada gelir.)

Ṣāliş, *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de saḳf-ı ḫāne eṭrāfına kodukları sütūn ki ʿArabīde جائزه [cāʾize] derler.

تسخره [tesḫara]: Sükūn-ı sīn ü feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme vü rāʾ-i mühmeleteyn ile. Ṭanz ve istihzā maʿnāsına. Sükūn-ı rā ile (تسخر tesḫar) da müstaʿmeldir. Sulṭān Veled, beyt:

می روی اکنون تسخر می کنی
طفل چون آن می کنی تو می زنی

(Şimdi gidiyor, alay ediyorsun. Çocuk gibi böyle yapıyor, vuruyorsun.)

تسمه [tesme]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i mīm ile. Dibāġat olunmamış ḫām deri maʿnāsına. *Müşkilāt*'ta, tokmak kayışı maʿnāsınadır. *Şerefnāme*'de bālā-yı pīşānīde örülmüş saç maʿnāsına masṭūrdur.

تشتخانه [teştḫāne]: Sükūn-ı şīn u tāʾ-i mevḳūf u feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿcemeteyn ü nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, came-ḫᵛāb ki yorgan, yastık ve ġayruhumādan ʿibārettir. Ona توشک [tūşek] dahi derler. Ve gāhī tūşekḫāneye ıṭlāḳ ederler. Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

آنجا که تشتخانه ز قَدرت کنند باز
تن دردهد وطای ملایک به مفرشی

(Melekler, senin kıymetin döşeğinin açıldığı yerde odacı olmayı kabul ederler.)

Ṣānī, āfitābeciḫāne maʿnāsınadır. Şeref-i Şeferve, beyt:

شاید که تشتدار سرایش شود خضر
زیرا که تشتخانهٔ او چرخ اخضرست

(Hz. Hızır onun sarayının ibrikçisi olsa yeridir, çünkü onun banyosu zümrüt renkli gökyüzüdür.)

Fehm olunur ki ibrīḳ ve leğen konulan mekān ola. Ve ez-rūy-ı edeb ābḫāneye derler. آبستنگاه [ābistengāh] ve آبشتنگاه [ābiştengāh] da derler. ʿArabīde مبرز [mebriz] derler. Ve بیت الخلاء [beytu'l-ḫalāʾ] da derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

در جمع هرزه گویان ار گفت بد چه عیب
شرمندگی نیرزد در تشتخانه تیز

(Boş konuşanların arasında kötü söylediyse niye ayıp olsun! Helada yellenmek utanç verici değildir.)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

دهانی پر همه چون چاه مبرز
زبانی چون سفال تشتخانه

(Hela deliği gibi hep dolu bir ağız ve hela maşrapası gibi bir dil.)

تشته [teşte]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Sāʿat ẓarfi ve küçük tekne ki içinde muḫtaṣar nesne yaparlar.

تشنه [teşne]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i nūn ile. Susuz. ʿArabīde عطشان [ʿaṭşān] derler. Ebū Türāb, beyt:

ما خشک لبان تشنهٔ دیدار شرابیم
چون کاسهٔ ما گشت تهی خانه خرابیم

(Biz kurumuş dudaklılar, yanak şarabına susamışlarız. Kadehi boşalınca dünyası yıkılanlarız.)

Ve istiʿāre ṭarīḳıyla ārzūmend maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Beyt-i merḳūm bu maʿnāya

münāsibdir. Ve baʿżı nüsḫada "ḫançer" maʿnāsına da gelir دشنه [deşne] gibi.

تشه [teşşe]: Şīn-i muʿceme-i müşeddede ile. Be-maʿnī-i ṣāʿ-ı revġan, yaʿnī yağ ölçeği. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تعبیه [taʿbiye]: Sükūn-ı ʿayn-ı mühmele, kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Leşger tertīb eylemek. Ve ʿıṭriyyātı birbirine āmīḫte eylemek. Ve eṣvāb yerleştirmek maʿnālarına. Lafẓ-ı ʿArabīdir, Fārsīde dahi istiʿmāl olunur. Miṣāl-i maʿnī-i evvel, Mīr Naẓmī, beyt:

چو بشنید این خبر شاه جهانبان
ز بهر تعبیه کردست فرمان

(Dünyanın koruyucusu olan padişah, bu haberi duyunca askerin hazırlanmasını buyurdu.)

Miṣāl-i maʿnī-i ṣānī, Mīr Naẓmī, beyt:

چو مشاطه بیارایید بانو **(294ᵃ)**
بکرده تعبیه انواع خوشبو

(Düzgüncü, gelini süslerken envayi çeşit güzel kokuyu birbirine karıştırmış.)

Miṣāl-i maʿnī-i ṣāliṣ, Mīr Naẓmī, beyt:

به راه عزم را گشتند خاص
لوازم تعبیه کردند اکابر

(Büyükler, azim yolunun seçkinleri olmak için gerekli her şeyi yaptılar.)

تفته [tefte]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. Be-maʿnī-i تافته [tāfte]-i merḳūm, yaʿnī kızmış ve erimiş nesne. Şems-i Faḫrī, beyt:

تن ظلم و دل ظالم به عهدش
چو مس در کورهٔ غم تفته باشد

(Onun döneminde zulmün teni ve zalimin kalbi gam potasındaki bakır gibi kızıp eridi.)

Ve yalnız "kızmış" maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

به دست آهن تفته کردن خمیر
بِه از دست بر سینه پیش امیر

(Kızmış demiri eliyle yoğurmak, makam sahibinin önünde el pençe divan durmaktan iyidir.)

Şerefnāme'de insānın cigeri ḥarāretten maḥrūr olmak maʿnāsına. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ber-geşte, pīçīde, āzurde ve mükedder-şüde maʿnālarına masṭūrdur. Ve bir maʿnāsı dahi tār-ı ʿankebūttur. Şems-i Faḫrī, beyt:

به حق کردگار که او نگه داشت
ز دشمن احمد مرسل به تفته

(Hz. Peygamber'i örümcek ağıyla düşmandan koruyan Allah'a andolsun!)

تفده [tefde]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Ḥubūbāttan kişnīz dedikleri dānedir. ʿArabīde کزبره [kuzbere] derler żamm-ı kāf ile.

تفرغه [tefriġa]: Sükūn-ı fā, kesr-i rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Diyār-ı Çin'de bir şehir adıdır. Feṯḥ-i rā ile (تفرَغه tefraġa) meşhūrdur.

تفسیده [tefsīde]: Sükūn-ı fā vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i sīn-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ḥarāretten kabarmış olan ʿużva derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

باد مخالف زده در دیده ریگ
پای فرو رفته به تفسیده ریگ

(Sert rüzgār göze kum savurmuş, ayak kızgın kuma basmaktan şişmiş.)

Ṣānī, be-maʿnī-i germ-şüde. Mevlānā Muṭahhar-ı Melik, rubāʿī:

دوزخ شود از درون من در زنهار
مگذار که اوفتد به آهم سر و کار
تفسیده بود ریگ بیابان دلم
ترسم قدم ناله شود آبله دار

(Benim içimde cehennem var, sakın ahımla yan yana gelmesine izin verme! Gönül çölümün kumu iyice kızışmış, ahım ayağının yanıp nasır tutmasından korkarım.)

تفسیره [tefsīre]: Sükūn-ı fā vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i sīn ü feṭḥ-i rā'-i mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i ḳārūre-i ʿalīl. Yaʿnī ḥastanın bevlin şīşeye koyup eṭibbā teşḫīṣ-i ʿillet ederler.

تفسیله [tefsīle]: Sükūn-ı fā vü yā-yı taḥtānī, kesr-i sīn-i mühmele ve feṭḥ-i lām ile. *Şerefnāme*'de bir nevʿ cāmedir ki ondan kaftān ve zibūn ederler.

تفشره [tefşere]: Sükūn-ı fā ve feṭḥ-i şīn-i muʿceme vü rā'-i mühmele ile. Niʿmetullāh, eṭʿimeden baḳlavā maʿnāsına rivāyet eylemiş. Bu ḳavli mü'eyyid, Mīr Naẓmī, der-ṣıfat-ı meclis, beyt:

خوان گوناگون کشیده یکسره
سکری پالوده حلوا تفشره

(Sofrada bir kuş sütü eksik! Her yerine pelte, helva ve baklava konmuş.)

تفشیره [tefşīre]: Sükūn-ı fā vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. Mercimek aşı maʿnāsına menḳūldür. İsimde "tefşere"ye ḳarābeti var ammā cisimde münāsebeti yoktur. Niʿmetullāh'ın bu maḳūle rivāyeti çoktur.

تفشله [tefşile] ve تفشیله [tefşīle]: Kilāhumā bi-sükūni'l-fā ve kesri'ş-şīni'l-muʿceme ve feṭḥi'l-lām, şānī baʿde'ş-şīn yā ziyādesiyle. *Mecmaʿ*'da kirez ḳalyesidir. Müncīk, beyt:

غمزی ای نابکار خون غیله
روی چونانکه پخته تفشیله

(Ey soysuz kan dökücü! Dedikoducusun, pişmiş kiraz kalyesi gibi suratın var!)

Ferheng-i Cihāngīrī'de ol ḳalyedir ki et, yumurta ve bal ile pişirip üzerine kişnīz ve gendnā korlar. Şems-i Faḫrī, beyt:

سالکان مسالک تحقیق
فارغند از شراب و تفشیله

(Tahkik yolunun yolcuları, içecek ve kavurmadan vazgeçmişlerdir.)

تفشه [tefşe]: Ṭaʿne vurmak maʿnāsına. Üstād Laṭīfī, beyt:

مکن تفشه بر من تو ای تندخوی
چه دانی چه آید برت نزد جوی

(Ey öfkeli kimse! Beni kınama! Yakında sana ne geleceğini ne bilirsin!)

تفنه [tefne]: Sükūn-ı fā ve feṭḥ-i nūn ile. Tār-ı ʿankebūt maʿnāsına. Şehīdī, beyt:

عشق او عنکبوت را ماند
بتنیدست تفنه گرد دلم

(Onun aşkı örümceğe benziyor, gönlümün etrafında ağ örüyor.)

تفه [tefe]: Feṭḥ-i fā ve iḫfā-yı hā ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i kīne.

Ṣānī, duman maʿnāsına.

تفینه [tefīne]: Kesr-i fā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i تفنه [tefne]-i merḳūm. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تفیه [tefye]: Sükūn-ı fā ve feṭḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Kapı üzerine ettikleri saçak maʿnāsınadır.

تکژدانه [tekej-dāne]: Feṭḥ-i kāf ve sükūn-ı zā'-i Fārsī ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te dāne-i engūr. Ve *Ferheng-i Maḫmūdī*'de kesr-i kāf ile (تکِژدانه tekij-dāne) mervīdir. Ve تکژ [tekej], üzüm kabuğuna denildiği resīde-i naẓardır.

تکه [teke]: Feṭḥ-i kāf-ı ʿArabī-i muḫaffef ve iḫfā-yı hā ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, **(294ᵇ)** erkek keçi.

Ṣānī, ince deri, cild-i daḳīḳ.

Ṣāliş, sığır tezeği ki yassı edip kurutup odun yerine yakarlar. Ona پاچک [pāçek] dahi derler. ʿArabīde جله [celle] derler. Kāf-ı Fārsī ile (تگه tege), uçkur maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

خوش بود مجلس مَی با رخ ساده تنها
می دهد ذوق دگر حل تگه از شلوار

(Bir yalın yüzlü dilberle şarap meclisinde tek başına olmak güzeldir. Uçkurun bağını çözmek de ayrı bir zevktir.)

تکیسه [tekīse]: Kesr-i kāf, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i sīn-i mühmele ile. Heybe ki ʿArabīde خرج [ḫurc] derler żamm-ı ḫāʾ-i muʿceme ile.

تکیه [tekye]: Maʿrūf. İki maʿnāyadır.
Evvel, cāy-ı dervīşān ve maḥall-i meşāyiḫ.

Ṣānī, dayanmak; yastığa, dīvāra ve ġayrılara. Lafẓ-ı ʿArabīdir, Fārsīde de istiʿmāli şāyiʿdir. Çağatayda "tayaḳġan" derler. Mīr ʿAlī Ṣīr, beyt:

Żaʿfım içre ḳaṣr tamıġa tayaḳġan dik-durur
Her saman körseŋ yapuşḳan kūyınıŋ dīvārıda

(Köyünün duvarına yapışmış gördüğün her saman, zayıflığımla köşk damına dayanmış halim gibidir.)

تکیه گاه [tekyegāh]: Dayanacak yerdir. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

از آن زمان که برین آستان نهادم سر
فراز مسند خورشید تکیه گاه منست

(Bu eşiğe baş koyduğum zamandan beri, sırtımı dayayacak yerim güneşin makamından yüksektir.)

تلابه [telābe]: Feṭḥ-i lām u bāʾ-i muvaḥḥade ile. Karavul. Aṣlı طلابه [ṭalābe]dir, ʿArabīdir, taʿcīm edip تلابه [telābe] dediler. Ve تلایه [telāye] yā-yı taḥtānī ile de ol maʿnāyadır. Ebulmaʿānī, beyt:

لشگر حسرت نیاید در خیال
خواب در چشم تلایه می شود

(Hasret ordusu hayale gelmiyor, bekçinin gözünden uyku akıyor.)

تلبینه [telbīne]: Sükūn-ı lām, kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i nūn ile. Sütlü aş. Lafẓ-ı ʿArabī olmak gerektir لبن [leben]den meʾḫūẕ. Niʿmetullāh bu lafẓı nice Fārsī eder bilmem!

تلخه [telḫa]: Sükūn-ı lām ve feṭḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Türkīde "kekremsi" dedikleri ṭuʿmdur. ʿArabīde عفصی [ʿafṣá] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

آگه نِیم از مذاق لذت
از تلخه و مُرّ و ترش و شیرین

(Kekremsi, acı, ekşi ve tatlının farkında değilim.)

تلخینه [telḫīne]: Kesr-i ḫāʾ-i muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i nūn ile. Bemaʿnī-i ترخینه [terḫīne]-i merḳūm.

تلنده [telende]: Feṭḥ-i lām ve sükūn-ı nūn ile. Kec-zebāna derler ki dürüst tekellüme ḳādir olmaya. فافا [fāfā] ve تمنده [temende] dahi derler.

تلواسه [telvāse]: Sükūn-ı lām ve feṭḥ-i vāv u sīn-i mühmele ile. Üç maʿnāya gelir.
Evvel, ıżṭırāb. Yaʿnī tengī-i dil ve bī-ārāmī. Cemāleddīn-i Eşherī, beyt:

ز بس تلواسه کاندر جان من بود
تو گفتی مردنم درمان من بود

(Gönlümün içinde o derece sıkıntı var ki görsen çaremin ölüm olduğunu söylerdin.)

Ṣānī, ġonca-i şükūfe.

Ṣāliş, ḫarman çāçı, yaʿnī savrulmuş ḫarman ki çāç ederler.

تلوسه [telvese]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i vāv u sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i تلواسه [telvāse]-i merḳūm. Mīr Ḫüsrev, beyt:

كأسم از تلوسهٔ مرگ لبالب تلخست
شربتی آب ز هر دیده بیارید مرا

(Kadehim ağzına kadar olan ölüm düşüncesi yüzünden acıdı. Bana her gözden gözyaşı şerbeti getirin!)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

در تلوسهٔ چنین جگرسوز
می دید عقوبتی دو سه روز

(Böylesine iç yakıcı bir sıkıntı yüzünden iki üç günlük bir ceza görüyordu.)

تلومه [telveme]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i vāv u mīm ile. Şükūfe goncasına derler ʿumūmen.

تله [tele]: Feṯḥateyn ile. Dokuz maʿnāya gelir.

Evvel, *Şerefnāme*'de pāye-i nerdübān. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

در قصر وصال آن ملک رو
آهم تله شد به کام نیکو

(O melek yüzlüye kavuşma köşkünde, ahım iyi adımların basamağı oldu.)

Ṣānī, faḳ dedikleri tuzak ki onunla kuş tutarlar. Şems-i Faḫrī, beyt:

در ارتفاع دولت تو دست کبریا
بندد ز قدر قائمهٔ عرش بر تله

(İlahi el, senin kıymetli talihinin göğünde arşın ayağını tuzakla bağlar.)

Üçü de terzi āletidir. Evvel, ütü ki ḥiyāṭatı hemvār ederler. Ṣānī, iğnelik ki içine iğne korlar. Ṣāliş, ol kīsedir ki yüksük, tebāşīr ve ibrīşim korlar.[1] وهو وعاء يكون فيه آلات الخياطة. Keẕā fi'l-*Müşkilāt*.

Sādis, be-maʿnī-i fesān, yaʿnī bileği taşı.

Sābiʿ, meslaḫ ki koyun ẕebḥ olunur.

Ṣāmin, torba ki bezden edip içine baʿżı şeyʾ korlar.

Tāsiʿ, ẕeker maʿnāsına mervīdir.

تلیسه [telīse]: Kesr-i lām, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i تکیسه [tekīse]-i merḳūm, yaʿnī heybe.

تماخره [temāḫra]: Feṯḥ-i mīm, sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i suḫre, ṭanz ve istihzā. Keẕā fī-Şerefnāme ve'l-*Maḥmūdī*. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme **(295[a])** ile (تماخَره temāḫara) mervīdir. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

گر تو تماخره کنی اندر چنین سفر
بر خویشتن کنی تو نه بر من تماخره

(Böylesi bir yolculuğu alaya alırsan kendinle alay etmiş olursun, benimle değil!)

Pūrbahā-yı Cāmī, beyt:

ای احمقی که هر که ترا دید از خریت
خالی فرا گرفت مزاح و تماخره

(Ey ahmak! Eşekliğin yüzünden seni gören herkes hemen alaya alıyor.)

تمژه [temje]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i bālā-yı saḳf-ı ḫāne. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

تمشیه [temşiyye]: Sükūn-ı mīm, kesr-i şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī-i müşeddede ile. *Ferheng-i Maḥmūdī*'de Īrān-zemīn'de bir şehir ismidir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز آمل گذر سوی تمشیه کرد
نشست اندر آن نامور تهیه کرد

1 İçine terzilik eşyası konan bir kesedir.

(O namlı kişi, Āmul'dan Temşiyye tarafına geçip orada oturmak için hazırlandı.)

ʿArabīde teşdīd ile (تمشيّه temşiyye) istemek, irādet maʿnāsınadır. Ve taḫfīf ile (تمشيه temşiye), yürümek ve reftār maʿnāsınadır.

تمنده [temende]: Feṯḥ-i mīm ve sükūn-ı nūn ile. Peltek ki meḫāric-i ḥurūf riʿāyetine ḳādir olmaya. ʿArabīde الكن [elken] derler. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*.

تميشه [temīşe]: Kesr-i mīm, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. *Şerefnāme*'de Īrān-zemīn'de bir şehir adıdır ki Efrīdūn Şāh'ın taḫtgāhı idi. تمشيّه [temşiye] bundan ġalaṭ olmak muḫtemeldir yāḫud beyne'n-nās öyle maʿrūftur. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de şehr-i Āmul nevāḥīsinde bir mīşe adıdır ki Āmulīler miyānında شماى بيشه [şemāy bīşe] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

گذر كرد از تميشه آن جوانبخت
بيارايید ازو هم تاج و هم تخت

(O kutlu padişah Temīşe'den geçti. Taht ve taç onun sayesinde süslendi.)

تنبه [tenbe]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, kalın ağaç ki açılmamak için kapı ardına korlar. Ona كلندر [kelender] ve كلندره [kelendere] dahi derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

ز نقش شوم آن روهای منكر
تبينه گشته هر يک تنبهٔ در

(O uğursuz yüzlerin şom izleriyle kapının her yanı örümcek ağı olmuş.)

Ṣānī, büyük ḫurc maʿnāsınadır.

تنبسه [tenbese] ve تنبيسه [tenbīse]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn ve feṯḥi's-sīni'l-mühmele, evvel feṯḥ-i bā, ṣānī kesr-i bā ve sükūn-ı yā ile. Be-maʿnī-i ḳālīçe. Taʿrīb olunup طنفسه [ṭanfese] dediler.

تنته [tente]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i tār-ı ʿankebūt. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

تنجاله [tencāle]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm ü lām ile. Be-maʿnī-i فشردن [fuşurden], yaʿnī sıkmak. Ebulmaʿānī, der-taʿrīf-i girān-cānī, beyt:

شوی در باغ اگر با این گرانی
شود تنجاله از خود آب انگور

(Bu tembellikle bahçede olsan, üzüm suyu/şarap kendinden sıkılır.)

تنجامه [ten-câme]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm ü mīm ile. Be-maʿnī-i câme-i ten, yaʿnī giyecek eṣvāb.

تنجيده [tencīde]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm ile. Be-maʿnī-i terencīde, yaʿnī derhem-keşīde. Darılmış ve sıkılmış demek olur.

تندسه [tendese] ve تنديسه [tendīse]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn, evvel bi-feṯḥi'd-dāli'l-mühmele, ṣānī bi-kesri'd-dāl ve kilāhumā bi-feṯḥi's-sīni'l-mühmele. Bāġlar ve bostānlarda ve sā'ir mezrūʿātta ādem ṣūretinde bir şey' yapıp korlar ki ḥayvānāt ziyān eriştirmeye. Ona كالبد [kālbud] dahi derler. *Müşkilāt*'ta وهو ما تراه تحسبه الانسان[1]. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Maʿrūfī, beyt:

بياراست آن را به مه پيكران
به اشكال و تنديسهٔ بی كران

1 Hayvanların insan sanıp korktuğu şeydir.

(Orayı ay yüzlüler için sayısız korkuluk ve resimle süsledi.)

تن زده [ten-zede]: Yaʿnī ḫāmūş-şüde, sākit maʿnāsına. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

روان شد مرکب جانان چرا تن می زنی ای جان
چو خواهی رفت ازین خوشتر نخواهی یافت همراهی

(Ey can! Sevgilinin atı gidiyor, niçin susuyorsun? Eğer gideceksen ondan daha iyi bir yoldaş bulamayacaksın.)

تنسته [teneste]: Feṯḥ-i nūn u tāʾ-i müşennāt ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Tāfte-i ʿankebūt, yaʿnī örümcek ağı. Ḫᵛāce ʿAmīd-i Lūyegī, ḳıṭʿa:

همان سراچه و خرگه که اوج مه می شد
کنون حضیض نشین شد چو سایه در بن چاه

فراش بوقلمون شد یکی پلاس درشت
تتق تنستهٔ این عنکبوتک جولاه

(Küçük sarayı ve otağı ayın bile tepesindeyken şimdi bu kuyunun en dibinde gölge gibi oturuyor. Bukalemun halı yerine eski püskü bir kilim, perde yerine de şu dokumacı küçük örümceğin ördüğü ağ var.)

تنسه [tense]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Müteżaccir maʿnāsına.

تنفسه [tenfese] ve تنفه [tenfe]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn ve feṯḥi'l-fā, evveluhā bi's-sīn ve'ş-şānī bi-ḥaẕfihā. Ḳālīçe ki تنبسه [tenbese] ve تنبیسه [tenbīse] dahi derler.

تن قره [ten-ḳara]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i ḳāf u rāʾ-i mühmele ile. Baraş-ı siyāh maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تنگه [tenege]: Feṯḥ-i nūn u kāf-ı **(295ᵇ)** Fārsī ile. Maʿrūf. Ve dahi undan mayasız ḫamīr edip yufka ekmek ederler, akçe tenegeleri gibi. بغرا [buġrā] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ve *Lüġat-i Maḥmūdī*'de nuḳrekeş, tenege-i siyāh, tenege-i surḫ ve tenege-i sepīd derler.

تنگیره [tengīre]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i kāf ile. Be-maʿnī-i tancara, yaʿnī küçük kazgan. Mīr Naẓmī, der-ḥikāye-i zen-i fertūt, beyt:

در آب انداخت آن دم ماکیانش
به تنگیره بجوشیده در آتش

(O sırada tavuğunu suya koyup ateşteki tencerede kaynattı.)

تننده [tenende]: Feṯḥ-i nūn-ı evvel ve sükūn-ı şānī ile. Be-maʿnī-i tenendū, yaʿnī tār-ı ʿankebūt-bāfte.

تنوره [tennūre]: Żamm-ı nūn-ı müşedded ve muḫaffefle de cāʾizdir, vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Altı maʿnāya gelir. Evvel, maʿrūf tennūr maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

چون تنوره به زیر آن طارم
همه آتش دهان و آهن دم

(Tandıra benzeyen o kubbenin altındakiler hep ateş ağızlı ve demir nefeslidir.)

Şānī, bir nevʿ silāḥtır cevşen gibi, ammā gümüş pūllar edip cā-be-cā üzerine muḥkem ederler. Ona چیرو [çīrū] ve کرتک [kurtek] dahi derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

تنوره زد از گردش اندر سپاه
ز هر سو به زخمش گرفتند راه

(Askerin içinde dolaşırken zırhı parçalandı. Her taraftan onu yaralamaya fırsat buldular.)

Ḥakīm Esedī, beyt:

هزار از دلیران جوینده کین
به گردش تنوره زدند از کمین

(İntikam arayan yiğitlerden bini, aniden etrafını çevirip zırhını parçaladılar.)

Şāliş, ol deriye derler ki ḳalenderān bellerine

setr-i ʿavret için bağlarlar. Baʿżı bezden ve baʿżı iḥrāmdan ederler.

Rābiʿ, bir toptur, değirmen yanında olur ki su zūr ile ona dokunup değirmen çarḫının perilerin incitmeye.

Ḫāmis, her nesne ki müdevver olup çarḫ vura, ona derler.

Sādis, ehl-i seferin demirden olan ocağına derler.

تنوزه [tenūze]: Żamm-ı nūn u vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i çāk-şüde, yaʿnī her nesne ki yarılmış ola. تنوز [tenūz], çāk ve şikāf maʿnāsına. Ḥakīm Ḫāḳānī, ḳıṭʿa:

خاقانئ صبح خیز هر شامی
نگشاید جز به خون دل روزه

بر تن ز سرشک جامهٔ عیدی
وز ماتم دوستان دل تنوزه

(Sabah erkenden kalkıp imsak yapan Hākānī, her akşam gönül kanından başka bir şeyle oruç açmıyor. Bedenimde gözyaşından bayram elbisesi var, gönlüm dostların yası yüzünden paramparça.)

تنه [tene]: Feṯḥ-i nūn ile. Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, tamām tonluk olan câme ki bele dek olana نیمتنه [nīm-tene] derler.

Ṣānī, şecīʿ ve dilāvere, cenge yalnız vardıkları ecilden bahādırlıktan kināye edip یکتنه [yek-tene] derler ki تن [ten] gövdedir, āḫirindeki hā iḫtiṣāṣiyyedir. Zīrā her isim ki ıṭlāḳ olunan maʿnā ḥaḳīḳat üzre olmayıp teşbīhen olsa, lābüd āḫirine bir hā ilḥāḳ ederler. Ebulmaʿānī, beyt:

پر دلان در روز میدان جنگ کردند یکتنه
آن که از مردن کند اندیشه می جوید رفیق

(Yiğitler savaş günü bir uğurdan büyük bir şevkle savaşır, ölmekten korkan ise arkadaş arar.)

Ṣāliş, teşbīh ṭarīḳıyla ağacın özdeğine derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

نخستین گیاهی نماید درخت
تنه گیرد آنگه بود بیخ سخت

(Ağacın ilk filizi görününce özdek tutar, o vakit kökü sağlam olur.)

Rābiʿ, tenīde-i ʿankebūt maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چند پری چون مگس از بهر قوت
در دهن این تنهٔ عنکبوت

(Bu örümcek ağının ağzında gıdalanmak için ne zamana dek sinek gibi uçacaksın!)

Seyf-i İsferengī, beyt:

برگذر منجنیق مورچه با حزم او
از تنهٔ عنکبوت حصن برآرد حصین

(Onun dikkati sayesinde karıncacık, mancınık yolu üstünde örümcek ağından yapılma sağlam bir kale yükseltir.)

Ḫāmis, be-maʿnī-i kende.

Sādis, be-maʿnī-i enderūn.

Sābiʿ, tiftik maʿnāsına ki keçinin nerm tüyüdür.

تنیده [tenīde]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Örülmüş örümcek ağı maʿnāsına. Naṣīrā-yı Hemedānī, beyt:

که آهم چون لعاب عنکبوتان
تنیده بر در و دیوار زندان

(Ahım, zindanın kapısına ve duvarına örümcek ağı gibi örüldü.)

Ve dahi cullāhların ip bağladıkları ağaca derler.

تواره [tevāre]: Feṯḥ-i vāv u rāʾ-i mühmele ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te kamıştan yapılmış ev ki içine süprüntü ve zibil dökerler. Şems-i Faḫrī, beyt:

بساط دوستانت در بساتین
مقام دشمنت ملک تواره

(Senin dostlarının yatağı bahçelerde, düşmanının makamı derme çatma evdedir.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de ʿalef, buğday ve arpa sapından yapılmış ḫāne ki bostān kenārlarında ve ḫarman bekleyenler yapıp içinde gölgelenirler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

بباید رفت آخر چند باشی
تو متواری درین خانه تواره

(Sonunda gitmek gerekir, bu çerçöpten yapılmış evde daha ne kadar kalacaksın!)

Ve *Şerefnāme*'de bāġ ve bostān eṭrāfına **(296[a])** çektikleri ḫas u ḫāşākten dīvārdır ki ona پرچین [perçīn], خاربست [ḫār-best] ve فلغند [felġand] dahi derler.

توانچه [tevānçe]: Feṯḥ-i vāv u cīm-i Fārsī ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i tabānca.

توایه [tevāye]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Bir mübāriz-i Īrānī ismidir. Bir pehlivān oğlu vardı, ona برته [bertih] derlerdi. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

توره [tevere]: Feṯḥ-i vāv u rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i ferzend-i ʿazīz. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تونگه [tevenge]: Feṯḥ-i vāv u kāf-ı Fārsī ve sükūn-ı nūn ile. Gencîne maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

کسی که روزی اندک همی شود قانع
چو پادشاه جهان مالک تونگه شود

(Rızkın azına kanaat gösteren kimse, dünya padişahı kadar hazineye sahip olur.)

توه [teveh/tevih]: Bi'l-feṯḥ ve'l-kesr. Be-maʿnī-i nişter-i faṣṣād. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ته [teh]: İẓhār-ı hā ile. Be-maʿnī-i تاه [tāh]-ı merḳūm. Ve her nesnenin cānib-i süflīsi. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

ته ته [teh teh]: Yaʿnī kat kat. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

تهیشه [tehīşe]: Kesr-i hā, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Bir şehrin adıdır ki Ferīdūn onda sākindi, kaldırıp götürüp pādişāh eylediler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

نه هر کسی که شود در تهیشه شاه شود
نه هر پسند جهان خوب رو شود یوسف

(Tehīşe'deki herkes padişah olmadığı gibi, dünyadaki her beğenilen de Hz. Yusuf kadar güzel olmaz.)

تهیگاه [tehīgāh]: Boş böğür ki ʿArabīde خاصره [ḫāṣṣira] derler. Çağatayda "kömrek" derler. Baʿżı nüsḫada "miʿde" maʿnāsınadır. Mevlānā Hātifī, beyt:

تهیگاه گاوست درخورد شیر
نشد شیر ارزان خرگوش سیر

(Süt, sığırın boş böğrüne/midesine uygundur, tok eşeğe değil!)

مع الياء التحتانی

[maʿa'l-yā'i't-taḥtānī]

تابستانی [tābistānī]: Yaylak, yaz evi ve yaza mensūb olan nesneler. Tābistān ki yazdır, lafẓ-ı mürekkebdir تاب [tāb] ile ستان [sitān] dan ki ism-i mekān ve ism-i zamānla müşterekü'l-maʿnādır. Āḫirindeki ḥarf-i yā gāh maṣdariyye, gāh nisbet ve gāh vaṣfiyye istiʿmāl olunur maḥalline göre.

تابی [tābī]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade ile. Rūşenī maʿnāsına ki تاب [tāb] kaç maʿnāya gelirse āḫirine ḥarf-i yā ilḥāḳ edip maḥalline göre istiʿmāl ederler. Mīr Naẓmī, beyt:

ز تاریکی در آن گمگشته ره شد
مگر تابی ز دور اندر نگه شد

(Karanlık yüzünden orada yolunu kaybetti. Ansızın gözüne uzaktaki bir aydınlık ilişti.)

تاتاری [tātārī]: Tātār'a ve vilāyetlerine mensūb olan nesnelere derler. Meşelā کلاهِ تاتاری [kulāh-ı tātārī], مشکِ تاتاری [muşk-i tātārī], آهوی تاتاری [āhū-yı tātārī] ve نافهٔ تاتاری [nāfe-i tātārī] derler. ʿAlá-hāẕe'l-üslūb, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

در آن زمین که نسیمی وزد ز طرهٔ دوست
چه جای دم زدن نافه های تاتاریست

(Sevgilinin saçından bir tan yelinin estiği yerde Tatar misklerinin dem vurmasının/nefes almasının ne gereği var!)

تاتلی [tātilī]: Kesr-i tā'-i müşennāt u lām ile. Be-maʿnī-i destār-ḫᵛān, yaʿnī pīş-gīr. Şeyḫ Cüneyd Enṣārī-i Ḫalḫālī, beyt:

چو خوردم تاتلی برداشت از پیش
ادای شکر نعمت کرد درویش

(Yemeğimi yiyince önden peşkir kalktı. Derviş, yediği nimetin şükrünü yerine getirdi.)

تاجکی [tācikī]: Kesreteyn ile. Tebrīzīlere maḫṣūṣ bir nevʿ cāmedir.

تاختنی [tāḫtenī]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme, feth-i tā'-i müşennāt ve kesr-i nūn ile. تاختن [tāḫten] lafẓından ism-i maṣdardır, seğirtmek ve çapmak maʿnāsına. Bunun āḫirinde olan ḥarf-i yā gāh maṣdariyye olur maʿnā-yı merḳūma ve gāh vaṣfiyye olup menzil bārgīri ve öndül atına derler.

تاریکی [tārīkī]: Kesreteyn ile. Karanuluk maʿnāsına. Meşelā شب تاریکیِ [tārīkī-i şeb] ve چشم تاریکیِ [tārīkī-i çeşm] derler, murād karanuluğu beyāndır. Bundaki yā vaṣfiyyedir. Mīr Naẓmī, beyt:

تاریکیِ شب به رفتن راه
تاریکیِ دل چو پرتو ماه

(Gece karanlığında yol yürümek için, gönül karanlığı ay ışığı gibidir.)

تاری [tārī]: Kesr-i rā'-i mühmele ile. تاریک [tārīk] maʿnālarında gāh ṣıfat olur "tārīkī" maʿnāsına ve gāh vaḥdet maʿnāsına olup "bir kıl" demek olur; sazda olsun, saçta olsun, ibrīşimde olsun.

تازی [tāzī]: Kesr-i zā'-i muʿceme ile. ʿArabī demektir. Meşelā اسبِ تازی [esb-i tāzī] ve زبانِ تازی [zebān-ı tāzī] derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

اسب تازی اگر ضعیف بود
همچنان از طویلهٔ خر به

(Arap atı zayıf bile olsa, iyi bakılmış eşekten daha iyidir.)

Ve Şeref-i Yezdī'nin "būse" maʿnāsında,

ز لعل یار خواهم ضد شرقی
به تازی و دری و قلب و تصحیف

(Sevgilinin lal dudağından Arapça ve Farsça, kalb ve tashifle şarkînin zıddını isterim.)

dediği ʿArabī ve Fārsī lüġat ile demektir.

Ve ata yalnız "tāzī" derler. ʿAbdullāh-ı Hātifī, der-*Timurnāme*, **(296b)** beyt:

نشستند بر تازیان فوج فوج
محیط سلامت برآمد به موج

(Atlara bölük bölük bindiler, esenlik okyanusu dalgalandı.)

Ve تازیدن [tāzīden] lafẓından ism-i maṣdar olur. Ve ṣıfat dahi olur. Yorga ata "tāzī" derler çaptığı ecilden ki Türkîde "çapkın" maʿnāsına. Şāʿir, beyt:

خر خود را چنان چاپک نبینم
که با تازی سواران برنشینم

(Kendi bineğimi öyle hızlı görmediğim için yorga ata binenlere eşlik ediyorum.)

تالگی [tālegī]: Feṯḥ-i lām ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Kişnīz-i berrīdir.

تای [tāy]: Dört maʿnāya gelir.

Evvel, kat ki bir kata یکتای [yek-tāy] ve iki kata دوتای [du-tāy] derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

پشت دوتای فلک راست شد از خرمی
تا چو تو فرزند زاد مادر ایام را

(Günler anası senin gibi bir oğul doğurduğu için, feleğin iki büklüm olmuş sırtı mutluluktan doğruldu.)

Şānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i cāme-dārī, yaʿnī ḳumāş cinsinden yāḫud bez ḳısmından bir tonluk maʿnāsına. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, ḳıṭʿa:

تا به دیوان ممالک در حساب
زر به دینار آمد و جامه به تای

عقد عمرت باد محکم تا بود
همچنین قانون این دولت بپای

(Ülkelerin divanında altın, dinar yerine ve elbise, bez hesabına sayıldıkça ömrünün bağı sağlam olsun ve bu devletin kanunu gibi daim olasın!)

Ṣāliṣ, be-maʿnī-i ʿaded.

Rābiʿ, tār maʿnāsına istiʿmāl olunur. Şems-i Tebrīzī, beyt:

بگدازدت ز ناز چو مویت کند ضعیف
ندهی بهر دو عالم یک تای موی دوست

(Seni nazla eritip kıl gibi zayıflatır, yine de sevgilinin saçının bir telini iki dünyaya değişmezsin.)

Bu ġazelin ḳāfiyesi جای [cāy], نای [nāy], پای [pāy] vāḳiʿ olmuştur.

تباری [tebārī]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḫḫade ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i vaẓīfe-i rūzī. ʿArabîde راتبه [rātibe] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

دعای دولت آن شاه معدلت گستر
شده تبارئ خلق جهان به شام و سحر

(Dünya halkının nasibi, o adaletli padişahın devleti için gece gündüz dua etmek oldu.)

تبشی [tebşī]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḫḫade ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. Ol leb-gerdān ṭabaḳa derler ki gümüşten veyāḫud bakırdan düzülmüş ola. İbn Yemīn, beyt:

باز در بزم چمن نرگس سرمست نهاد
بر سر تبشئ سیمین قدح زر عیار

(Sarhoş nergis yine çimenlik meclisinde altın ayarlı gümüş kadeh tepsisini başına koydu.)

İbn Yemīn, beyt:

غمزهٔ سرمست او عربده آغاز کرد
نرگس مخمور را تبشی و ساغر شکست

(Onun sarhoş kıyabakışı karışıklık çıkarmaya başladı, mahmur nergisin tepsi ve kadehini kırdı.)

تبنگوی [tebengūy]: Merḳūm تبنگو [tebengū] maʿnāsına. Bu yā, موی [mūy], روی [rūy] ve سوی [sūy]da olan yā'lar gibidir. Nefyi de iṯbātı da cā'izdir.

تبی [tebī]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade ile. Sık nigindeli câme, ʿaraḳ-çīn ve ġayruhumā. سوزنی [sūzenī] dahi derler.

تتری [tatarī]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, feṯḥ-i tā'-i müṯennāt ile. Bir nevʿ külāhtır ki ʿAcem'in ʿaskerīsi giyerler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

حاجت به کلاه برگی داشتنت نیست
درویش صفت باش و کلاه تتری دار

(Kuzu yününden fakirlik külahı takmana gerek yok! Derviş yaradılışlı ol da emirler gibi külah tak!)

Ṣānī, sükūn-ı tā'-i müṯennāt ile (تتری tetrī), sumāḳ maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

در بساتین ز لطف لهجهٔ او
شاید ار قند آید از تتری

(Onun konuşma güzelliği sayesinde bahçelerdeki sumaktan şeker çıksa yeridir.)

Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

خار مدرو تا نگردد دست و انگشتان فگار
کز نهال و تخم تتری نیشکر خواهد چشید

(El ve parmakların yaralanmasın istiyorsan diken biçme! Sumak tohumu ve fidanından şeker kamışı tadılır mı?)

تختِ طاقدیسی [taḫt-ı ṭāḳ-dīsī]: Ḫüsrev-i Pervīz'in meşhūr Bārbudu'nun otuz bir elḥānından bir laḥn adıdır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

تراهی [terāhī]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ve kesr-i hā ile. Be-maʿnī-i nev-bāve, yaʿnī turfanda. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

برد بوستانبان به ایوان شاه
تراهی ولی هم ز بستان شاه

(Bahçıvan, padişahın sarayına yine padişahın bahçesinden taze meyve götürür.)

تربالی [terbālī]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ve kesr-i lām ile. Bir ʿālī ʿimāret nāmıdır. Erdeşīr-i Bābek binā etmiştir. Şehr-i Gūn şarḳīsinde vāḳiʿdir ki Pārs şehirlerindendir. Muʿarrebi جون [cūn] dur. Ve menḳūldür ki meẕkūr binānın üzerinde bir āteşgede binā olunmuştur. Ve şehr-i mezbūrun berāberinde bir ʿaẓīm dağ vāḳiʿ olmuştur, ondan ol āteşgedeye su getirmişler, Terbālī üzerinden mürūr eder. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تری [terī]: Leṭāfet ve tāze maʿnāsına. Āḫirindeki ḥarf-i yā vaṣfiyyedir. Mīr Ḫüsrev, beyt:

تری و نم گشت مرکب ز رود
نام ترنم شدش اندر سرود

(Tazelik/ter ve nem çalgıda/ırmakta birleşti, adı şarkı içinde terennüm oldu.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de ترا [turā] maʿnāsınadır ki "sana" demek olur.

تسی [tesī]: Kesr-i sīn-i mühmele ile. Uzun oku olan kirpi. Üstād Laṭīfī, beyt:

اگرچه کشد رنج سرما بسی
نسازد کسی پوستین از تسی

(Kış ve soğuktan çok sıkıntı çekse de kimse kirpiden kürk yapmaz.)

تشی [teşī]: Kesr-i şīn-i muʿceme **(297ª)** ile de تسی [tesī]-i merḳūm maʿnāsınadır. *Müşkilāt*'ta ḫār-püşt-i buzurg. Ve *Şerefnāme*'de dahi be-maʿnī-i ḫār-püşt ki ona چیروز [çīrūz], چیروژ [çīrūj], چرک [çirek], جرک [cirek], چیزو [çīzū], چیژو [çījū], چکاشه

[çekāşe], ریکاسه [rīkāse], روباهِ ترکی [rūbāh-ı turkī], زکاسه [zukāse], ژکاسه [jukāse], سفر [sufer], سیخول [sīḫūl], سفرنه [suferne], سکاشه [sukāşe] ve سکرنه [sukerne] dahi derler. ʿArabīde قنفذ [ḳunfuẕ] derler.

تفتِ یزدی [teft-i yezdī]: Sükūn-ı fā ve tāʾ-i mevḳūf ile. Şehr-i Yezd'de bir meşhūr mükeyyiftir yāḫud Yezd ḫalḳından bir ādemin iḫtirāʿı ola. Yezd'in āḫirindeki ḥarf-i yā nisbet olur.

تفنی [tefnī]: Sükūn-ı fā ve kesr-i nūn ile. Be-maʿnī-i perde-i ʿankebūt. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

تکی [tekī]: Kesr-i kāf ile. Seğirtmek maʿnāsına ism-i maṣdardır. Ḳāḍī Bedreddīn-i Gence, beyt:

سبک تکی که خلل نفکند اگر به مثل
به بام قصر حباب افتدش مجال گذر

(Öyle hızlı koşar ki mesela yolu hava kabarcığının çatısına düşecek olsa, hava kabarcığı zarar görmez.)

تکاپوی [tek-ā-pūy]: Yelip yüpürmek. At gāh yorgalayıp ve gāh leng vurduğu için تکاور [tek-āver] dediler. Tek getirici yaʿnī yelici demek olur ki پوینده [pūyende] dahi derler. *Ṣıḥāḥ*'ta به معنئ آمد شد یعنی آمدن و بودن و به هر سو پراکنده شدن[1] masṭūrdur.

تک و پوی [tek u pūy]: Miṣl-i تکاپوی [tek-ā-pūy]-ı merḳūm. Ṣīġa-i emr dahi olur.

تکوی [tekūy]: Żamm-ı kāf u vāv-ı mechūl ve iẓhār-ı yā ile. Be-maʿnī-i mūy-ı müca"ad, yaʿnī kıvırcık saç. Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

در تکوی تست جان من اثیر
چون غریبی کو به ظلمت خر گرفت

(Ben Esīr'in gönlü, karanlıkta āciz kalmış bir zavallı gibi, senin kıvırcık saçındadır.)

Ve ḫamīri yağlı yufka ekmeğe derler.

تلاشی [telāşī]: Kesr-i şīn-i muʿceme ile. Perākende ve perīşān olmak, gerek maʿnen ve gerek maḥsūsan.

تلی [telī]: Kesr-i lām ile. Böğürtlen dikeni dedikleri ot. Ve dahi dervīş ve faḳīr. Ve baʿżı nüsḫada derzīlerin iğne ve ibrīşim kīsesine derler.

تنشوی [ten-şūy]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı şīn-i muʿceme ile. İki maʿnāya تن [ten] ile شوی [şūy]dan mürekkeb lafẓdır.

Evvel, maṭbaḫların, zuḳāḳların ve ḥavlıların çirk-ābı akacağı yer ki ʿArabīde بالوعه [bālūʿa] derler.

Ṣānī, meyyit yudukları taḫta ki ʿArabīde مغتسل [muġtesel] derler.

تنگنای [tengāy] ve تنگنای [tengnāy]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn, evvel fetḥ-i kāf-ı Fārsī, ṣānī sükūn ile. Dar yol, dehlīz ve maḥall-i mażīḳ maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

چو آید بدینجا غنی و گدای
گذرگاه باشد درین تنگنای

(Zengin ve yoksul buraya gelince bu hapishanenin bir geçiş yeri vardır.)

تنگوی [tengūy]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Çöpten ve sazdan örülmüş sele ve sepet ki içine ekmek ve baʿżı eşyā korlar.

1 Āmed-şüd yani geliş gidiş ve her yana dağılmak anlamındadır.

باب التاء المكسوره
[BĀBU'T-TĀ'Î'L-MEKSŪRE]

مع الالف
[maʿa'l-elif]

تیبا [tībā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. 'İşve-i maḥbūbān ve nāz-ı ḫūbāna derler. Mīr Naẓmī, beyt:

کند صد گونه تیبا آن پری رو
فریبد مردمان آن چشم آهو

(O peri yüzlü, yüz türlü naz ve işve yapıyor. O ceylan göz, insanları aldatıyor.)

تیزپا [tīz-pā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü zā'-i muʿceme ve feṭḥ-i bā'-i Fārsī ile. Atta, devede ve katırda eşkin ve yüğrük maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

ز پیش همرهان آید به منزل
چو باشد تیزپا هر اسب مقبل

(Öncü atlar hızlı ve çabuk olunca yolculardan önce hedefe varır.)

تیزنا [tīznā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü zā'-i muʿceme ve feṭḥ-i nūn ile. Her nesnenin keskin ve sivri olan yerine derler. Cemāleddīn-i Kāşī, beyt:

ز وصف تیغ تو زان قاصرم که اندیشه
بریده گشت چو بر تیزناش کرد گذار

(Düşünce, kılıcının sivri ucuna gelince kesildiği için senin kılıcını anlatmada āciz kaldım.)

تیلا [tīlā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i lām ile. Be-maʿnī-i resen, yaʿnī ip. Keẕā fī-*Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm*.

تیلیا [tīliyā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī-i evvel, feṭḥ-i ṣānī ve kesr-i lām ile. Bir nevʿ maʿdendir cevāhir ḳısmından.

تیها [tīhā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i hā ile. Cuʿaldan küçük bir böcektir. Mezrūʿāt üzerinde ruṭūbetten beyāż nesne ḥāṣıl olup tamām oldukta içinden bir siyāh böcek çıkar.

مع البا

[maʿa'l-bā]

تراب [tirāb]: Tā'-i meftūḥada ẕikri mürür eden تَراب [terāb] maʿnāsınadır. Kesr-i tā ile dahi cā'iz olup ferhenglerde yazıldığı için īrād olundu. Ebulmaʿānī, beyt:

(297ᵇ) اگر تو پخته شدی هر سخن نمی گفتی
ز ظرف خام شود دائما چو آب تراب

(Olgun olsaydın her sözü söylemezdin. Çatlak kap daima su sızdırır.)

ترنیب [tirnīb]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i nūn ile. Ḫākister çekecek demir ālet.

تلاب [tilāb]: Feṯḥ-i lām ile. Dökülüp saçılan su, şarāb ve ġayruhumā. Ebulmaʿānī, beyt:

اشک چشمم چو ابر می بارد
بر سر کوی تو تلاب شود

(Gözyaşım yağmur gibi yağıp senin köyünün girişine dökülüyor.)

تیب [tīb]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Müteḥayyir maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

آصف اگرچه صاحب تدبیر و رای بود
با عقل و دانش تو ورا تیب دان و شیب

(Āsaf öngörü sahibi ve düşünceli biri olsa da onu senin bilgin ve aklın karşısında hayrette bil!)

تیب و شیب [tīb u şīb]: Yaʿnī ser-geşte ve müteḥayyir. Üstād Rūdekī, beyt:

شیب تو با فراز و فراز تو با نشیب
فرزند آدمی به تو اندر به تیب و شیب

(İnişin yokuşlu, yokuşun inişlidir. İnsanoğlu sana karşı hayrettedir.)

تیره شب [tīre şeb]: Ġāyet karanu gece. تیره [tīre] aṣlında "bulanık"tır ve bulanıkta karalık muḳarrer olmağın شب [şeb]e ṣıfat olmuştur. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

گر نبینم رُخت از طرهٔ مشگین چه عجب
در شب تیره به خورشید نگه نتوان کرد

(Misk kokulu saçın yüzünden yanağını görmesem şaşılmaz. Karanlık gecede güneşe bakılamaz.)

تیزاب [tīz-āb]: Maʿrūf ve meşhūr sudur. Kuyumcular altını gümüşten onunla tefrīḳ ederler. Lafẓ-ı mürekkebdir تیز [tīz] ile آب [āb]dan. Keskin su demek olur.

تیزِ تیب [tīz-i tīb]: Bī-iḫtiyār ṣudūr eden rīḥ-i esfel. Ol ḥālette ḥayret vāḳiʿ olmağın tesmiye eylemişler. تیز [tīz] żarṭadır, تیب [tīb] ḥayret demek olmakla terkīb olunmuştur. Ebulmaʿānī, der-hicv, beyt:

پی اندر پی زند ضرطه که گویند
به تیز تیب کونش طبل در بند

(Hiç durmadan yellendiği için kūnunun deliğiyle davul çalıyor derler.)

مع التا

[maʿa't-tā]

ترست [tirist]: Kesr-i rā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ve tā'-i mevḳūf ile. Merātib-i aʿdāddan üç yüz ʿadede derler. سیصد [sī-ṣad] dahi denilir.

ترشت [tirişt]: Kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Bāġbān āletlerinden çapa dedikleri demir ālettir.

تگت [tigit]: Kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Kara sığır maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

چو رفته سیر گلشن آن سمن سا
رقیبش چون تگت آمد به مرعی

(O yasemin kokulu dilber gül bahçesini dolaşmaya gidince rakip de otlakta kara sığır gibi belirdi.)

تیرست [tīrist]: ترست [tirist]-i merḳūm maʿnāsına yā-yı taḥtānī ile de istiʿmāl ederler. Mevlānā Cāmī, der-*Yūsuf u Zelīḫā*, beyt:

برآورده یکسر ز سنگ رخام
درازا و پهناش تیرست گام

(Hep uzunluğu ve eni üç yüz adım olan mermer taşlardan getirmiş.)

تیرئ راست [tīrī-i rāst]: İżāfetle. Mūsīḳīde bir perde ismidir. ʿArabīde ol perdeye کیردونیه [kīrdūniyye] derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

بر دل عاشق که به کشتن سزاست
راست چو تیر آمده تیرئ راست

(Āşığın gönlüne yakışan ölmek olduğu için tīrī-i rāst makamı ok gibi doğru geldi.)

تیرِ یکدست [tīr-i yek-dest]: Cenkte bir defʿadan ok atmaya derler. تیرباران [tīr-bārān] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

چو انداختند دلیران تیر یکدست
شکست خصم را گشتند یکدست

(Yiğitler bir uğurdan ok atıp düşmanı bozguna uğratmak için birlik oldular.)

مع الجيم

[maʿa'l-cīm]

تماج [timāc]: Feṯḥ-i mīm ile. Saḫtiyān maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

نباید پوستین اول به کاری
تماج خوش کند دباغ آری

(Bir iş için evvela kürk gerekmez. Derici tabaklanmış deri getirse de güzel olur.)

تیچ [tīç]: Be-vezn-i هیچ [hīç]. Üç maʿnāyadır. Evvel, işlenmemiş ibrīşim.

Ṣānī, tīr ve kemān.

Ṣāliş, el ile açılmış penbe. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Baʿżı nüsḫada ḫallāc yayından eṭrāfa saçılan penbe rīzeleri maʿnāsınadır.

تیرِ تتماج [tīr-i tutmāc]: Ḫamīr açtıkları oklağı. Keẕā fī-*Şerefnāme*. "Tutmāc oku" taʿbīri iḳtiżā eder ki yufka oklağısı olmayıp börekçilerin kullandığı yoğun oklağı ola.

تیریج [tīrīc]: Sükūn-ı yāʾeyn-i taḥtāniyyeyn ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Kaftānda ve sāʾir eṣvābda تیریز [tīrīz] dedikleri pāredir.

تیماج [tīmāc]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i mīm ile. Nişāne-i tīr, āmāc maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

تیر مژگانش چنان شد راست رو
سینهٔ دل بوده تیماجش شنو

(Onun kirpik oku öylesine isabetli ki gönlün sinesi ona hedef oldu, dinle!)

Şerefnāme'de bir nevʿ cild-i medbūġdur. Ṭulūʿ-ı necm-i Süheyl'de taşrada açıp korlar, reng ü bū ḥāṣıl eder.

مع الخاء المعجمه

[maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme]

تیخ [tīḫ]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Her ucu sivri olan nesneye derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

مع الراء المهمله
[maʿa'r-rā'i'l-muhmele]

تبر [tibir]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade ile. Bir kuş adıdır. ʿArabīde رزرا [rezrā] derler. Keẕā fi'l-*Mü'eyyid*. Bu lüġatin maʿnāsı ʿArabīde iksīrdir, yaʿnī erimiş altın.

تمر [timir]: Kesr-i mīm ile. Bir ʿillettir ki bir ādemde ola, kırk yaşını geçtikten sonra gözlerinde ẓāhir olup nūr-ı dīdesi yaʿnī ḳuvvet-i bāṣırası noḳṣān olmakla başlar. Keẕā fi'l-*Mü'eyyid*. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de masṭūrdur ki kırktan sonra ol ʿillet ẓāhir olur, elli yaşını tecāvüzde ḫod-be-ḫod zā'il olur. Ve baʿżı ferhengde āb-ı mervārīde تمر [timir] derler. Ve ʿArabīde ḫurmāya kimi kesre ile ve kimi fetḥa ile īrād ederler. Ve żamm-ı mīm ile "timür", Türkistān'da "āhen" maʿnāsınadır. Ve kesr-i mīm ile, zebān-ı ʿilmī-i Hindīde "tārīkī" maʿnāsınadır.

تیر [tīr]: *Mecmaʿu'l-Fürs*'te, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ve sā'ir ferhenglerde naḳl ü rivāyet olunan maʿnāları mümkin olduğu kadar şāhidleriyle taḥrīr olundu. Otuz dört maʿnāya gelir.

1. Maʿrūf. "Ok"tur ki ʿArabīde سهم [sehm] ve نشاب [nuşşāb] derler.

2. Bir ferişteninismidir ki sütūrān üzerine müvekkeldir. Ve tedbīr-i umūr-ı meṣāliḥ ki māh-ı Tīr ve rūz-ı Tīr'de vāḳiʿ olur, ona müteʿallıḳtır.

3. Sāl-i Şemsī'nin -ki ona tārīḫ-i Celālī de derler- dördüncü ayının adıdır ki Neyyir-i aʿẓamın burc-ı Sereṭān'da müddet-i meḳsidir. Şems-i Faḫrī, beyt:

مع الدال المهمله
[maʿa'd-dāli'l-muhmele]

تربد [tirbid]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i bā'-i muvaḥḥade ile. Edviyeden bir devādır. Ḫorāsān'da **(298[a])** aʿlāsı olur. Terkīb-i müshilāta cüz' ederler.

ترمد [tirmid]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i mīm ile. Bir şehir adıdır. Onda olan sādāt-ı kirām bi'l-ittifāḳ ṣaḥīḥu'n-neseb oldukları meşhūrdur.

ترند [tirind]: Kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Fercān dedikleri kuştur. Serçeden küçük olur. İṣfahānīler lüġatidir. Mīr Naẓmī, beyt:

لاف دعوی چه کند سرور هند
پیش شاهین چه زند بال ترند

(Hint padişahı neyin davasını güdüyor! Bıldırcın şahinin önünde kanat çırpabilir mi!)

تکند [tikind]: Kesr-i kāf ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i āşiyāne-i murġ. Keẕā fī-nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm.

اگر ز معدلتت در تموز یاد کنند
ز اعتدال چو ارد بهشت گردد تیر

(Temmuz sıcağında senin adaletini anacak olsalar, Haziran ayı/yaz mevsimi, ılımanlık bakımından Nisan'a denk olur.)

Māh-ı mezbūr evvel-i faṣl-ı tābistān olmakla tābistāna dahi "tīr-māh" derler. Ḥakīm Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

لاله سرخی یافته بهره ز تو وقت بهار
آلی از من یافته زردی به گاه تیر تیر

(Lale ilkbahar mevsiminde senin sayende kızıllaştı. Kızıl çiçek yaz mevsiminde benim yüzümden sarardı.)

4. Her māh-ı Şemsī'nin on üçüncü günü adıdır. Ol gün duʿā etmek ve ḥācet ṭaleb eylemek münāsibdir. Ḳāʿide-i Fārsiyāndır. Nām-ı rūz ki nām-ı māha muvāfıḳ ola, ol gün katlarında ziyāde muʿteber olup ʿīd-i ceşn ederler. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

ای نگاه تیربالا روز تیر
خیز و جام باده ده در لحن زیر

(Ey ok bakışlı! Tīr gününde kalkıp zīr nağmesi eşliğinde şarap ver!)

Rūz-ı mezbūrda ʿīd-i ceşne bir sebeb dahi budur ki Efrāsiyāb memleket-i Īrān'a müstevlī olup Menūçehr leşgerinde Āriş-nām bir tīr-endāz vardı. Ol bir ok ata, ne yere düşerse ol maḥalli sınır ḳaṭʿ edeler. Efrāsiyāb bu şarṭı ḳabūl edip mezbūr Āriş, Āmul şehrinden bir ok attı, bi-emri'llāhi teʿālá ok āb-ı Āmū kenārına düştü. Ol zamān nehr-i Āmū'yu Īrān ve Tūrān miyānına fāṣıl taʿyīn eylediler. Bu aḥvāl rūz-ı merḳūmda vāḳiʿ olmuştu. Nitekim bu rivāyeti müşʿir, Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

بفرمود تا از کمان سه پی
گشاید یکی چار پر تیر نی
هر آنجا که ناوک شود جایگیر
از آنجا بود ملک قسمت پذیر

پس آرش سوی قبضه بازید دست
کمان را بمالید و بگشاد شست

بینداخت تیر و بپیمود گام
بدانسان جهان بخش شد والسلام

(Üç yelekli yayla dört kanatlı bir ok fırlatmasını buyurdu. O ok nereye düşerse ülkenin sınırı da orası olacaktı. Sonra Āriş kabzayı eline aldı, yay ezip yüzük gevşetti. Oku attı ve düştüğü yeri adım hesabıyla ölçtü. Böylece dünya bölge bölge ayrıldı vesselam!)

5. Be-maʿnī-i ḥiṣṣe. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

عشرت و شادی و لهو بهرهٔ او باد و تیر
بهره و تیر حسود آمده از گرم و خیر

(Onun payına eğlence, mutluluk ve oyun; düşmanın payına da telaş ve şaşkınlık düşsün!)

Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

چو لشگر جمع شد سرتیر کردند **(298[b])**
برای تعبیه تدبیر کردند

(Asker toplanınca çabuk hareket edip ordunun hazırlanması için yapılacakları kararlaştırdılar.)

Be-maʿnī-i rūz, māh ve ḥisse. Bu üç maʿnāya Şems-i Faḫrī, beyt:

به روز و تیر و مه تیر عزم شادی کن
که از سپهر ترا فتح و نصرت آمد تیر

(Tīr günü ve Tīr ayında mutlu ol! Çünkü sana gökten fetih ve zafer hissesi düştü.)

6. Be-maʿnī-i naṣīb ü rūzī ki ʿArabīde "naṣīb" maʿnāsına olan سهم [sehm]in tercemesidir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

همه ساله تیر تو از روز تیر
بزرگی و شادی و تاج و سریر

(Tīr gününden itibaren bütün yıl senin kısmetin yücelik, mutluluk, taç ve tahttır.)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

ز شست زلف و کمان ابروان تیر قدان
نماند بهره و حظ و نصیب و تیر مرا

(Ok boylu, yay kaşlı ve halka saçlı dilberler yüzünden fayda, haz, nasip ve kısmetim kalmadı.)

7. Sebʿa-i seyyāreden bir yıldız adıdır ki عطارد [ʿuṭārid] dahi derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

گر نامه ای دهد نه به پروانهٔ تو تیر
شغلش فرو گشاده و دستش ببسته باد

(Utarit senin habercine bir mektup vermezse, işi yıkılıp eli bağlansın!)

Şāʿir, beyt:

نیزه برِ چرخ سر افراخته
تیر فلک خانه زنی ساخته

(Mızrak göğün tepesine baş çekmede ve Utarit, evinin kapısını çalmadadır.)

8. Saḳf-ı ḫāne altına konulan uzun ve yoğun direğe derler. Türkīde "kiriş" dedikleridir. Yedinci maʿnā ile bu maʿnāya, Şems-i Faḫrī, beyt:

به زخم تیغ ز خورشید نور بستانی
به نوک تیر به سقف فلک بدوزی تیر

(Kılıç darbesiyle güneşten ışık alır, mızrakla Utarit'i feleğin çatısına kiriş yaparsın!)

9. Be-maʿnī-i ḳahr ve ġażab. Mīr Ḫüsrev, beyt:

سهلست این که تیر تو بر کُه نایستاد
بل کُه نایستاد به پیش تو گاه تیر

(Senin okunun dağı delip geçmesi kolaydır. Hatta sen öfkeliyken dağ karşında duramaz.)

10. Be-maʿnī-i teng, yaʿnī dar. تنگ و تیر [teng u tīr] derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

آن که در پیش سخن تیغ زبانش گهِ زخم
از پی فائده چون نیزه میان بندد تیر

(Dilinin kılıcı, onun sözü etkili olsun diye tıpkı mızrak gibi daracık kemer kuşanır/hizmete girer.)

Kemāl İsmāʿīl, beyt:

شیرین که یافت کام دل از لذت جهان
کو تنگ تیر حادثه چون نیشکر بدید

(Dünya lezzetini gönlünce tadan Şirin, kazā darlığını şeker kamışı gibi gördü.)

11. Be-maʿnī-i tīre ve tārīk. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

پیری چو عمر من به مه و سال صید کرد
شد روزهای روشن من چون شبان تیر

(Yaşlılık benim ömrümü ay ve yılla avlayınca aydınlık günlerim karanlık gecelere döndü.)

12. Faṣl-ı ḫazāna yaʿnī güz faṣlına da derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

سال عالم عنف و لطف و مهر و کینت مایه کرد
تا زمستان و بهار آورد تابستان و تیر

(Dünyada bir yıl boyunca kış, ilkbahar, yaz ve güz mevsimleri geldikçe tamamı senin öfke, lütuf, merhamet ve kininden mayalandı.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

خزان موافق رای ترا بود چو بهار
بهار دشمن ملک ترا بود چون تیر

(Güz ilkbahar gibi senin düşüncene uygun olsun! İlkbahar senin ülkenin düşmanına güz gibi olsun!)

13. Ser-i ḳavm yaʿnī reʾīsü'l-cemāʿa. Ebulmaʿānī, beyt:

هر کرا باشد ز جور و ناز تو قدش کمان
در میان عاشقانت تیر گردد بی خلاف

(Senin naz ve kötülüğün yüzünden boyu yay gibi olan kimse, āşıklarının tartışmasız başbuğudur.)

14. Ḳumār oyunlarından bir oyun adıdır ki on sehm olur. Her sehm bir ḥiṣṣe taʿyīn olunup üç sehmi ḥiṣṣeden ḫālī olur, ona "tīr" derler. Ebulmaʿānī, beyt:

عشق تو چو بازئ قمارست
در حصهٔ من فتاده است تیر

(Senin aşkın kumar oynamak gibidir. Benim hisseme hissesizlik düştü.)

15. Gemilerde yelken bağladıkları ağaç ki gemici lisānında "seren" derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

ز موج معرکه کشتئ عمر آن بجهد
که باشدش ز دعا و ثنات لنگر و تیر

(Sana dua etmek demiriyle seni övmek serenine sahip olan kimsenin ömür gemisi kargaşa dalgasından kurtuldu demektir.)

16. Be-maʿnī-i ḳadr ve mertebe. Şeyḫ Feyżī, beyt:

قسم به قبضهٔ قدر و کمان قدرت حق
که یاد نیست کس از روزگار در یک تیر

(Kader kabzasına ve Hakk'ın gücü yayına andolsun ki zamanede kimse bir kez dahi yad edilmiyor.)

17. Her doğru ve uzun ağaca "tīr" derler. Saḳf-ı ḫāne kirişi, gemi sereni ve terāzū kefeleri asılan ağaç. Ve miʿṣarada mengeneyi çeviren ağaç. Ve oklağı. Ve her ne ki bunlara benzer olup maḫṣūṣ ismi olmaya, cümlesine "tīr" derler. Seyf-i İsferengī, beyt:

دو رنگ و سرکش و بیکار همچو قوس قزح
غلیظ و خشک و گران خیز همچو تیر خراس

(Gökkuşağı gibi iki renkli/iki yüzlü, başkaldırmış ve tembeldir. Değirmen odunu gibi kaba, kuru ve ağır kalkıcıdır.)

18. Saban okuna derler ki Türkīde "döğen" derler.

19. Penbe koparacak ince ve uzun demire derler.

20. Yıldırım ki ʿArabīde صاعقه [ṣāʿiḳa] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

شدست قهر فلک همچو برق تیز گذر
ولی شود غضبش همچو تیر سوزنده

(Feleğin kahrı şimşek gibi çabuk geçer, fakat öfkesi yıldırım gibi yakıcıdır.)

21. Şükūfe-i ḫurmā ki ʿArabīde طلع [ṭalʿ] derler.

22. Kılaguz ki ʿArabīde دلیل [delīl] derler.

23. Be-maʿnī-i tāb u tüvān, yaʿnī ṭāḳat.

24. Bir nevʿ yılana derler ki ince ve çok uzun olmaz ammā pertāb ettikte demirden geçer. Baʿżı atlının üzengisin deldiği vāḳiʿdir.

25. Cins-i ṭuyūrdan bir kuştur.

26. Kaftān **(299[a])** eteğinin dolayısı.

27. Aḫker-i sūzende yaʿnī yanmış kor.

28. Bir nevʿ karıncadır.

29. Be-maʿnī-i kirbās.

30. Nergis çiçeğine derler.

31. Ol nesneye derler ki kendi cinsi efrādından bihter ola.

32. Top ve tüfeng güllesi.

33. Bölük maʿnāsına.

34. Ḳadīm Fārsīde mūy ve rişteye dahi denildiği rivāyet olunmuştur. Bölüğe Çağatay lisānında "ülüş" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *Ferhādnāme*'de, beyt:

Kitür sāḳī çikip yıġlar üçün ün
Maŋa toydın ülüş bir cām-ı gülgūn

(Ey sāki! Āh edip ağlayan benim için şölenden payıma düşen gül renkli kadehi getir!)

Ve *İskendernāme*'de Ay Melik'in mektūbunda, beyt:

İlim kim bolup ḳatl ü yaġmaġa tüş
Kilip ol ülüşdin bu yan bir ülüş

(Ülkem katliam ve yağmaya uğrayınca o payın birazı da buraya düştü.)

تیرِ تیز پر [tīr-i tīz-per]: Menzil oku maʿnāsınadır.

تیمور [tīmūr]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı mīm ile. Ḥayvānāt karnından çıkan

ḥaraze. Ekşer gāv-ı berrīde ḥāṣıl olur. Tiryāḳ nevʿindendir. Pād-zehre ḳarīb menāfiʿi vardır.

تیور [tiyūr] ve تیر [tiyur]: Kilāhumā bi-żammi'l-yā'i't-taḥtānī, evvel vāv ile, ṣānī işbāʿ-ı żamme ile. Ṭāvūsa müşābih bir kuştur, lākin ondan küçük olur. ʿArabīde شفنين [şefnīn] derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

تیزویر [tīzvīr]: Sükūn-ı yā'eyn-i taḥtāniyyeyn, zā'-i mevḳūf ve kesr-i vāv ile. Tīz-fehm yaʿnī her nesneyi ednā işāretle fehm ü iẕʿān edene derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

همان بچهٔ شیر نا خورده شیر
شناسد همان موبد تیزویر

(Anlayışı güçlü rahip, aslanın henüz süt içmemiş yavrusunu hemen tanır.)

Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de be-maʿnī-i ḥāfıẓ ve be-maʿnī-i efġān u āşūb menḳūldür.

تیغ سر [tīg-ser]: Ġayn-ı mevḳūf ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Yalçın kaya maʿnāsınadır.

تیمار [tīmār]: Altı maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i ġam. تیمار داشتن [tīmār dāşten], ey, غم خوردن [ġam ḫorden]. Ḥakīm Enverī, ḳıṭʿa:

سایهٔ رمح و عکس شمشیرش
گر برافتد برِ جبال و بحار

سنگ این خاک گردد از انده
آب آن تیره گردد از تیمار

(Onun mızrağının gölgesi ve kılıcının yansıması dağların ve denizlerin üstüne düşecek olsa; dağdaki taş sıkıntıdan toprağa döner, denizin suyu gam yemekten bulanır.)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

از جود تو و علم تو غزنین بهشت است
زیرا که درو نیست نه بیمار و نه تیمار

(Gaznin şehri senin cömertliğin ve ilmin sayesinde cennete döndü. Çünkü orada artık ne hasta ne de sıkıntılı bir kimse kaldı.)

Ṣānī, be-maʿnī-i محافظه کردن [muḥāfaẓa kerden]. Ḥakīm Enverī, beyt:

آن که دارند در مراتب سلک
بندگانش ملوک را تیمار

(Onun köleleri, mertebe bakımından padişahların korumasına sahiptir.)

Seyf-i İsferengī, beyt:

خسرو سیارگان اجری خور نور منست
کیست گردون تا بود در عهدهٔ تیمار من

(Gezegenler padişahı güneş, benim nurumdan nasiplenir. Felek kim ki benim korumam altında olsun!)

Ṣāliş, be-maʿnī-i ġam ve ġuṣṣa. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ثناها گفت بر روی چو ماهش
بپرسید از غم و تیمار راهش

(Onun ay gibi yüzüne övgüler düzdü, çektiği sıkıntıları anlatmasını istedi.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i miḥnet ve meşaḳḳat. Şerefeddīn-i Yezdī, beyt:

گمان نبود مرا نوبنو که بی جرمی
ز فرقت تو کشم دمبدم غم و تیمار

(Senin ayrılığında sürekli yenilenen gam ve zorluğu, suçsuz yere çekeceğimi sanmazdım.)

Ḫāmis, bir kimesnenin ġam u ġuṣṣasın çekmek yaʿnī beslemek, riʿāyetinde olmak ve derdine ʿilāc etmek. Bu maʿnā meşhūr u maʿlūm-ı ʿālemiyāndır.

Sādis, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i endīşe vāḳiʿdir.

مع الزاء المعجمه

[maʿa'z-zāʾi'l-muʿceme]

تبراز [tibrāz]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i ḳavs ü ḳuzaḥ. Ebulmaʿānī, beyt:

به دود آه که از سوخته جگر آید
بر آسمان رسد و می نمایدش تبراز

(Yanmış ciğerimden çıkagelen ah dumanı, göğe ulaşıp gökkuşağı oluşturuyor.)

تبریز [tibrīz]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Sofra maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

چنانکه عام شده نعمت فراوانش
به پیش مردم و حیوان همی کشد تبریز

(Onun sınırsız nimeti o denli yaygındır ki hem insanların hem de hayvanların önüne sofra çeker.)

تریاز [tiryāz]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Bir ot köküdür. Müfredāt-ı ṭıbda masṭūrdur.

تیب تیز [tīb-tīz]: تیزتیب [tīz-tīb]-i merḳūm maʿnāsınadır. Taḳdīm ve teʾḫīr cāʾizdir.

تیره گوز [tīre-gūz]: İri gözlü ġırbāldır ki ġalle ve toprak elerler. ʿArabīde صراد [ṣarrād] derler feṭḥ-i ṣād u rāʾ-i müşeddede ile.

تیریز [tīrīz]: Sükūn-ı yāʾeyn-i taḥtāniyyeyn ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, cāme ve pīrāhen tīrīzi yaʿnī yan. Maḫṣūṣ kesimi vardır. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

نیست پیراهنی و شلواری
نیست بر هر دو نیفه و تیریز

(Bir gömlek ve bir pantolon değil, her ikisinde de uçkur ve yan yok.)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

هر روز به نو جامهٔ شادی و طرب پوش
تا جامهٔ غم را بدرد دامن تیریز **(299[b])**

(Her gün mutluluk ve eğlence elbisesini yeniden giy! Böylece gömlek tirizinin ucu gam elbisesini yırtsın!)

Ṣānī, per-i murġān maʿnāsına. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*. Ve nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de bu maʿnāyı iṣbāt için bir ḳıṭʿa īrād olunmuştur. Ḳıṭʿa:

مگر که کبکان اندر ضیافت نوروز
بریده اند سر زاغ بر سر کهسار

که بسته اند همه پر زاغ بر تیریز
که کرده اند همه خون زاغ بر منقار

(Sanki keklikler nevruz ziyafeti için dağın başında karga başı kesmişler. Çünkü hepsinin kanadında karga kanadı, hepsinin gagasında karga kanı var.)

تیز [tīz]: Be-vezn-i چیز [çīz]. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, imāle ile, nüfūẕ maʿnāsına. Türkīde "geçmek" ile taʿbīr ederler. Ve nīzeye vaṣf olup nīze-i tīz derler, delici demek olur. Ve tīġe vaṣf olup "kesmek" murād olunur, tīġ-ı tīz derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

تیز مکن تیغ سخن در دهان
تا نبرد حلق ترا ناگهان

(Ağzındaki söz kılıcını keskinleştirme! Böylece ansızın boğazını kesmez.)

Bunda muḳābili کند [kund]dur "nüfūẕu yok" maʿnāsına. Türkīde ona "çöneke" derler. Ammā müstaʿmel olan "geçmez" ve "kesmez" taʿbīridir. Ve zebānı da "tīz" ile vaṣf ederler. Şāʿir, beyt:

استره هر چند زبان تیز یافت
مو سترد مو نتواند شکافت

(Ustura ne kadar keskin dilli olursa olsun ancak kıl keser, kıl yaramaz.)

Ve ḥiddetli ādeme "tīz-ṭab'" derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

اگرچه باده فرح بخش و باد گلبیزست
به بانگ چنگ مخور می که محتسب تیزست

(Şarap ferahlık bağışlıyor ve rüzgār çiçek topluyor. Sen yine de çeng nağmesiyle şarap içme! Zira gece bekçisi epey öfkeli.)

Ṣānī, imālesiz, ḥiddet maʿnāsınadır. Tatlı, acı ve ekşi nesnelerde istiʿmāl olunur.

Ṣāliş, ol rīḥ-i süflīdir ki ʿArabīde ضراطه [ḍarāṭa] ve ضرطه [ḍarṭa] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

منکر هر نعمت حق مدبرست
تیز بدو سبلت هر منکرست

(Allah'ın nimetini inkār eden sapkındır. Böyle olan her münkirin bıyığına kavara çal!)

تیزئ باخرز [tīzī-i bāḫarz]: Mūsīḳīde bir perde adıdır. Mīr Ḫüsrev, beyt:

عقل مسافر شده زین کارگاه
تیزئ باخرزکنان قطع راه

(Bu iş yerinde bir yolcu olan akıl, tīzī-i bāharz nağmesiyle yol alır.)

تیغ افروز [tīġ-efrūz]: Kılıç pası açıcı ve kılıç suvarıcı maʿnāsınadır. افروز [efrūz] aṣlında żiyā ve rūşenīdir. Kılıcın pası gidip āyīne gibi oldukta rūşen olduğu ecilden tesmiye olunmuştur.

تیغه باز [tīġa-bāz]: Bir meşhūr oyundur. Kılıç ile oynarlar. Oynayana تیغه باز[tīġa-bāz] derler. Ve bir maʿnāsı dahi tīġ-zen-i bahādır ve dil-āver-i ceng-cūydur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

فدای گردش چشم دو تیغه باز توام
که هیچ دشنه به سر تیزئ نگاهش نیست

(Senin kılıçla oynayan iki gözünün dönüşüne fedayım! Çünkü hiçbir hançer, onun bakışı kadar keskin değildir.)

تیگوز [tīgūz]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i keşk ki yoğurt ile ālūde olup kurumuş bulgurdur ki پینو [pīnū] dahi derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

بگنی و بخم خورند و زو شوند مست و خراب
ز آب تتماجی که باشد سرد و بی تیگوز و سیر

(Hurma ve buğday şarabı içip soğuk, kurutsuz ve yoğun olan tutmaç suyundan sarhoş olurlar.)

مع السين المهمله

[maʿa's-sīni'l-muhmele]

تفلیس [tiflīs]: Sükūn-ı fā vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i lām ile. Nehr-i Aras kenārında bir şehir adıdır. Gürcistān'dır. Ḥākimi ʿAcem şāhları ṭarafındandır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تلاس [tilās]: Be-vezn-i هراس [hirās]. Vilāyet-i Türkistān'da bir şehr-i muʿaẓẓam ismidir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

تیماس [tīmās]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i mīm ile. Be-maʿnī-i bīşe ki ʿArabīde اجم [ucem] derler. Ekşer arslan mekānı olan yerlere derler. Ebulʿabbās, beyt:

نهاد روی به خدمت چنانچه روبه پیر
به تیم واتگران آید از درِ تیماس

(Yaşlı tilkinin orman kapısından dericiler çarşısına gelmesi gibi hizmet etmeye başladı.)

Ḳavl-i aḫīri mü'eyyid, Mīr Naẓmī, beyt:

توان یافت زینجا یلان دلیر
که تیماس خالی نباشد ز شیر

(Burada yiğit pehlivanlar bulunabilir. Orman aslansız olmaz.)

تینوس [tīnūs]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı nūn ile. Ḫarman yığını maʿnāsına. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

مع الزاء الفارسی

[maʿa'z-zā'i'l-fārsī]

تژ [tij]: Be-maʿnī-i تیریز [tīrīz]-i merḳūm. Ve dahi berg-i dıraḫt. Ve bir nevʿ giyāhtır, ʿArabīde حقل [ḥaḳl] derler feṭḥ-i ḥā ve sükūn-ı ḳāf ile. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تیژ [tīj]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, ekin ağılı.

Ṣānī, be-maʿnī-i fırāz, yaʿnī yokuş. Keẕā fī-baʿżi'l-lüġa.

مع الشين المعجمه

[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

تراش [tirāş]: تراشیدن [tirāşīden] lafẓından ism-i fāʿil olur قلمتراش [ḳalem-tirāş] ve سرتراش [ser-tirāş] gibi. Ve yonmak ve yülümek maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

می زد از بهر تراش استره سان بر سر سنگ
آن که او کرد زبان تیز و ز کس مویی خواست

(O, dilini keskinleştirip birisinden bir kıl istese, o kişi tıraş için başını taşın ucuna vuran ustura gibi rıza gösterir.)

تش [tiş]: **(300ᵃ)** İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i teşnegī.

Ṣānī, be-maʿnī-i şīş. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Fetḥa ile (تَش teş) āteş ve tīşe, żamme ile (تُش tuş) ḳalaḳ ve ıżṭırāb maʿnāsınadır.

تیرکش [tīr-keş]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü rāʾ-i mühmele ve fetḥ-i kāf ile. Terkeş maʿnāsına. Aṣlı üzre vāḳiʿdir. Yay durduğu cānibe قربان [ḳirbān] derler kesr-i ḳāf ile. Ġalebe-i istiʿmālden cümlesine terkeş ve tīrkeş de derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

غمی شد دلش ساز ز نخجیر کرد
کمر بست و ترکش پر از تیر کرد

(Üzüntülüydü, ava hazırlandı. Kemer bağladı, terkeşine ok doldurdu.)

تیغ کش [tīġ-keş]: Ol merd-i dil-āvere derler ki ḫaşmı kılıçtan ġayrı ile karşılamaya. Ebulmaʿānī, beyt:

تیغ غمزه می کشد هر دم به قتل عاشقان
دیدهٔ خون ریزوش هرگز ندیدم تیغ کش

(Kan dökücü göz gibi kılıç kullananı asla görmedim. Āşıkları öldürmek için her zaman kıyabakış kılıcı çekiyor.)

تیهوش [tīhūş]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı hā ile. Çil dedikleri kuştur ki تهو [tihū] ve تیهو [tīhū] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

مع الغين المعجمه

[maʿa'l-ġayni'l-muʿceme]

تیغ [tīġ]: Her keskin ve tīz olan nesneye derler ʿumūmen, demir olsun ġayrı olsun, kılıca derler ḫuṣūṣan. Bunda dahi envāʿı vardır. On dört maʿnāya gelir.

Evvel, kılıçtır ki ʿArabīde kırktan mütecāviz adı vardır. Ez-ān cümle سیف [seyf]tir ki ḥadīṯ-i ṣaḥīḥ-i Nebevī'de ṣalla'llāhu teʿālá ʿaleyhi ve sellem انا نبی السیف[1] ve bir ḥadīṯinde dahi خالد بن الولید سیف الله[2] vārid olmuştur. Ve kelām-ı ekābirde السیف اصدق انباء من الکتب[3]. Buna göre söz çoktur. Şāʿir, beyt:

جهان را خلعت آهن آنچنان شد
که تیغ از ننگ عریانی شد آزاد

(Dünya o kadar çok demir elbiseyle doldu ki kılıç çıplaklık utancından kurtuldu.)

Ṣānī, ḫançer demirine derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

گر ثور چو عقرب نشدی ناقص و بی فهم
در قبضهٔ تیغ تو نشاندی دبران را

(Boğa burcu Akrep burcu gibi eksik ve anlayışsız olmasaydı, debiran yıldızlarını hançerinin demir kabzasına işlerdin.)

Dīger, beyt:

تیغ بباید زدنش بر جگر
هر که زبانش دگر و دل دگر

(İçi başka dili başka olan kimsenin ciğerine hançer saplamak gerekir.)

Ṣāliş, mızrak demirine derler. Üstād, beyt:

زبان تیغهای نیزه و تیر
شده در کأس سرها چاشنی گیر

(Ok ve mızrakların demirden dili, kafatası kadehlerinin tadına baktı.)

Rābiʿ, ok demrenine de derler. Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

گر نیاید صدای نالهٔ دل
در درون بود عشق دیرینه
تیغ تیر مژه کند سوراخ
همچو غربال شد برو سینه

(Gönülden inleme sesi gelmiyorsa da içimde eski bir aşk var. Kirpik okunun keskin temreni delip geçti, göğsüm onunla kalbura döndü.)

Ḫāmis, bıçak.

Sādis, nacak demirlerine denilir.

Sābiʿ, serrāc, mücellid ve kefşgerlerin saḫtiyān tıraş ettikleri demire derler.

Ṣāmin, dağ tepesinin sivrisine derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

یل نیو گفتا نباید سپاه
تو بر تیغها رو همی کن نگاه

(Yiğit pehlivan dedi ki: "Asker gerekmez, sen zirvelere gidip gözcülük etmeye bak!".)

Şems-i Faḫrī, beyt:

همچو کوهم خزینهٔ گوهر
چه غم ار هست برق دارم تیغ

(Mücevherler gömülü bir dağ gibiyim. Yıldırım varsa ne gam, kılıca/zirveye sahibim.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بیفتاد بیژن جدا گشت ازوی
سوی تیغ با تیغ بنهاد روی

(Bījen düşüp ondan ayrı kaldı. O dağdan bu dağa gidip durdu.)

Tāsiʿ, kenār-ı saṭūḥ, yaʿnī dam kenārı. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

1 Ben kılıç peygamberiyim.
2 Hālid bin Velīd, Allah'ın kılıcıdır.
3 Kılıç haber vermek bakımından kitaplardan daha sadıktır.

مرا گفت بنگر بر تیغ کیست
چو رفتی بگویش که از بهر چیست

(Bana "Damın kenarındaki kimdir bak, gidince ona niçin orada olduğunu sor!" dedi.)

ʿĀşir, ḫarmanı savurmak için uzun bağladıklarına derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

در آن ده فرود آمد از بهر کِشت
یکی تیغ چون یافت اسبش بهشت

(Ekip biçmek için o köye indi. Bir harman bulunca atını salıverdi.)

Ḥādī ʿaşer, fürūġ ve rūşenīye derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

تیغ برآور هله ای آفتاب
نور ده این گوشهٔ ویرانه را

(Ey güneş! Işık yay da bu yıkık köşeyi aydınlat!)

Ve żiyāya da derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

آفتابم به قدر و نام بود
آفتاب آن همه ضمیرم تیغ

(O, itibarlı ve namlı güneşimdir. O güneş sayesinde içim hep aydınlıktır.)

Ṣānī ʿaşer, şuʿle ve berḳ maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Mevlānā Kisāyī, beyt:

از پس پرده نهانی سوی چاکر نگرید
گفتی از میغ همی تیغ زند مهر و ماه

(Perde arkasından gizlice köle tarafına baktı. Sanki güneş ve ayın parıltısı bulut içinden süzülüyordu.)

Ṣāliş ʿaşer, kefşger ve ġayrın bezine derler.

Rābiʿ ʿaşer, "sakarık" dedikleri ota dahi derler.

مع القاف

[maʿa'l-ḳāf]

ترزیق [tirzīḳ]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü yāyı taḥtānī ve kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. Aşılsız söz, aşılsız iş ve yalan ḫaber. Ebulmaʿānī, beyt:

نمی شاید که او صدیق باشد
که گفتارش همه ترزیق باشد

(Bütün sözleri asılsız ve yalan olan kimseye güvenmemek gerekir.)

تریاق [tiryāḳ]: Bir maʿcūn-ı meşhūrun ismidir. **(300b)** Ve her ne ki semm ü zehri defʿ ede, ona derler. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

یقین به موضع تریاق داده باشی زهر
به جای زهر عدو را اگر دهی تریاق

(Düşmana zehir yerine panzehir versen, panzehir görünümlü zehir vermiş olursun.)

تغرجاق [tiġircāḳ]: Kesr-i ġayn-ı muʿceme, sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feth-i cīm ile. Bemaʿnī-i sāḫte. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*.

تلاق [tilāḳ]: Zenānın mevżiʿ-i maʿhūdunda olan gūşt-pāre. Keẕā fi'l-*Müʾeyyid*. Ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de izār pāresine derler.

مع الکاف
[ma'a'l-kāf]

تراک [tirāk]: Feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. *Ṣıḥāḥ*'ta āsumān ṭarafından ẓāhir olan mehīb ṣadā ki طراق [ṭirāḳ] dahi derler. Ve "çatıltı" ma'nāsına. Mīr Ḫüsrev, beyt:

و آن شب تیره که آن ستاره برفت
و آمد از آسمان صدای تراک

(O yıldızın kaydığı o karanlık gecede, gökyüzünden çatırtı sesi geldi.)

Ve muṭlaḳ çatlamak ṣadāsı, her neden olursa. Üstād 'Unṣurī, beyt:

از دل و پشت مبارز می بر آید صد تراک
کز زه عالی کمان خسرو آید یک ترنک

(Padişahın değerli yayının kirişinden bir çatlama sesi gelince savaşçı yiğitlerin sırtı ve kalbinden yüz çatlama sesi gelir.)

ترترک [tirtirik]: Sükūn-ı rā'-i mühmele-i ūlá ve kesr-i ṣānī vü tā'-i müṣennāt ile. *Şerefnāme*'de bir kuştur. Kuyruğu beyāż ve yeşil olur. Ve minḳārı uzun olur. ترندک [tirindik] dahi derler. 'Arabīde صعوه [ṣa've] dedikleridir. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de sebük ve bī-temkīn ma'nāsınadır.

ترک [tirek]: Feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. تراک [tirāk] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur.

ترندک [tirindik]: Kesr-i rā'-i evvel ü dāl-ı mühmeleteyn ve sükūn-ı nūn ile. ترترک [tirtirik]-i merḳūm ma'nāsına olan kuştur.

ترنک [tirink]: Kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Yay kirişi ṣadāsıdır. Feṭḥ-i rā'-i mühmele ile (ترَنک tirenk) de mervīdir.

تریاک [tiryāk]: تریاق [tiryāḳ]-ı merḳūm ma'nāsına ta'cīm olunmuştur. Ve pād-zehr ma'nāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

یک جهان زیر گنبد افلاک
گام پر زهر و خانه پر تریاک

(Gökkubbenin altında bir dünya... Damak zehirle, ev macunla dolu!)

تلک [tilk]: Sükūn-ı lām ile. *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da "lūbiyā" ma'nāsına. Ve feṭḥ-i tā'-i müṣennāt ile (تَلک telk), Hindūstān'da işlenir bir nev' ḳumāştır. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de feṭḥ-i lām ile (تِلَک tilek) iki ma'nāya gelir. Evvel, cāme-i pīşvāne ya'nī üst giyilen eṣvāb ki ترلک [tirlik] ve ترلیک [tirlīk] dahi derler. Şeref-i Şeferve, beyt:

قبا بسته سرو از عطای جزیلت
تلک دوخته بید ز انعام عامت

(Selvi senin bol ihsanın sayesinde kaftan giydi. Söğüt senin yaygın bağışın sayesinde gömlek dikti.)

Ṣānī, tüffāḥ-ı berrī ağacıdır ki کج [kuc] dahi derler. 'Arabīde ذو ثلاث حبات [zū-ṣelāṣ ḥabbāt], Yunanī زعرور [zu'rūr] ve Şīrāzīler کیل [kīl] derler. Ve sükūn-ı lām ile zencebīl-i ter ma'nāsına ki Hindī lisānında ادرک [edrek] derler.

تلنک [tilenk]: Feṭḥ-i lām ve sükūn-ı nūn ile. Mülk-i Dekken'de bir vilāyet ismidir. Ve kesr-i lām ile (تِلنک tilink), iki ma'nāya gelir. Evvel, dühüle ve defe parmak vurmaya derler. Muḥyiddīn-i 'Irāḳī, rubā'ī:

آنجا که بچرخست مه از ضرب تلنگ
آتش زند از شوق در آن راه شلنگ
رفتیم و رسیدیم و گرفتیم به چنگ
آن حلقه که صور ازوست یک صوت جلنگ

(Orada parmakla vurarak ay döndürülür. Rakkas orada şevkle ateş sıçratır. Gittik, sur borusunun bir çıngırak sesi olduğu o halkaya ulaşıp çenge tutunduk.)

Ṣānī, küçük salkımlar ki üzüm salkımlarında olur. Ona تلسک [tilisk] dahi derler.

تنک [tink]: Sükūn-ı nūn ile. Minḳār-ı murġ. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تهک [tihik]: Kesr-i hā ile. İçi boş nesne, her ne olursa. Ebulmaʿānī, beyt:

درونش از کمال و عقل و دانش
چو جیب و دست و کیس او تهک بود

(İçi olgunluk, akıl ve bilgiyle doluyken cebi, eli ve kesesi boştu.)

تیرک [tīrek]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Ağrı ki ʿArabīde وجع [vecaʿ] derler. Ṭabīb Yūsufī, rubāʿī:

چون سنگ درون گرده گردد مدرک
از درد زند گرده چو تیرک ناوک
در گردهٔ کس چو باد گردد مدرک
نافع باشد کمار و اسپوس و نمک

(Böbrek içinde taş olursa, böbrek ok saplanmış gibi acıyla sızlar. Bir kimsenin böbreğinde yel olduğu anlaşılırsa, o kimseye mantar, yonca ve tuzun yararı olur.)

تیره رنک [tīre-renk]: Donuk ve bulanık olan nesne, her ne olursa. Ve kulaya yakın renkli ata derler.

تیزک [tīzek]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Żarṭa-i āheste. Ebulmaʿānī, beyt:

خواهد که زند تیزگی اما نگرفته
عالم شده پر ولولهٔ صیت و صدایش

(Sessizce yellenmek istedi ama tutturamadı. Dünya yellenme sesinin verdiği gürültüyle doldu.)

مع الکاف الفارسی

[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

ترنگ [tiring]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Ḫūb, zībā, tāze ve toy maʿnāsına. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

لاجرم چون چنین گران جانم **(301ª)**
نا خوش و نا ترنگ و نادانم

(Hasılı böylesine ağır canlı olduğum için kötü, çirkin ve cahilim.)

Pūrbahā-yı Cāmī, beyt:

برفکندی به پشت گنگی را
زین بی آلات نا ترنگی را

(Eşeğin sırtına bu yakışıksız ve işe yaramaz eyeri attın!)

تکسگ [tikesg]: Feṯḥ-i kāf-ı ʿArabī ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. تکس [tekes]-i merḳūm maʿnāsına ki üzüm çekirdeği ve dānesine de derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

به تکسگی نیرزد و خواهد
بوسه ای را ز من بهای دو زر

(Bir üzüm çekirdeğine değmeyecek öpücük için benden iki altın istiyor.)

تگ [tig]: Üç maʿnāyadır.

Evvel, *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i esb masṭūrdur.

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de tikke ve gerās maʿnāsına ki ʿArabīde لقمه [loḳma] derler.

Ṣāliş, be-maʿnī-i pīş, yaʿnī ileri.

تلسگ [tilisg]: Kesr-i lām ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Küçük üzüm salkımı ki büyük salkımlarda olur. Ona تلنک [tilenk] dahi derler.

مع اللام
[maʿa'l-lām]

تگل [tigil]: Kesr-i kāf-ı Fārsī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, dil-ber-i nev-cüvān. Yaʿnī ol sāderū maḥbūb-ı çār-ebrū ki erişmiş yiğit ola. Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

به دل دادن نیرزد طفل نورس
اگر باشند خوبان چگل را

به گوش هوش بشنو پند از من
بشو با جان و دل عاشق تگل را

(Çiğil güzellerinden bile olsa yeni yetme çocuk gönül vermeye değmez. Öğüdümü akıl kulağıyla dinle: Can u gönülden olgun güzele āşık ol!)

Ṣānī, ol parçaya derler ki ḫırḳaya ve cāmeye yama edip dikerler. Ona پینه [pīne] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چو ریسمان شده ام زانکه سوزن هجرت
همی زند به قبای دلم هزار تگل

(İp gibi inceldiğim için ayrılığının iğnesi gönlüm elbisesine bin teyel atıyor.)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

فرعون ز فرعونی آمنت به جان گفته
بر خرقهٔ جان دیده ز ایمان تگل دیگر

(Firavun firavunluğuyla can u gönülden "iman ettim" diyor. Can hırkasında iman sebebiyle bir başka teyel görmüş.)

تیره دل [tīre-dil]: İki maʿnāyadır.

Evvel, ġamnāk ve elemnāk.

Ṣānī, kara gönüllü. Murād, kīne-dār ve bedgümān demektir.

مع الميم
[maʿa'l-mīm]

تم [tim]: Sumāḳ ki ṭaʿāma korlar, laṭīf leẕẕet verir. Surḫ-reng olur, kaynadıkta beyāż suyu çıkar. Ebulmaʿānī, beyt:

اگر سرشک درآید ز خون دل رنگین
لذیذتر شود آبا اگر پزد با تم

(Gözyaşı gönül kanından gelirse renkli/taze olur. Çorba sumakla pişerse daha tatlı olur.)

تهِ کلیم [tih-i kilīm]: Kesr-i hā ile. Mestūr ve maḫfī maʿnāsınadır. Naẓīrī-i Meşhedī, beyt:

تو طبل همچو گدا در تهِ کلیم زنی
وگرنه بر لب بامست کوس سلطانی

(Padişah kösü ayan beyan ortada, sense dilenci gibi gizli gizli davul çalmadasın.)

تیرم [tīrum]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. Büyük ḫātun demektir. Nitekim üstād, der-medḥ-i vālide-i yekī ez-şāhān, beyt:

اندرین عهد از بزرگی کشور خوارزم را
ستر عالی مهد عالی تیرم ترکان تویی

(Bu dönemde yücelik bakımından Harezm ülkesinin en büyük kadını sensin!)

تیره لگام [tīre-ligām]: At geminin damağıdır.

تیزگام [tīz-gām]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, zāʾ-i mevḳūf ve feṭḥ-i kāf ile. Eşkin ve yürüğen at.

تیزکام [tīz-kām]: Kāf-ı ʿArabī ile. Nev-devlet olan ādeme derler.

تیم [tīm]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Baʿżı ferhenglerde bezzāzistān ve çārsū maʿnāsınadır. Üstād Lebībī, beyt:

از شمار تو کس طرفه به مهرست هنوز
وز شمار دگران چون درِ تیم دو درست

(Senin hesabınca turfe küs henüz mühürlüdür. Başkalarının hesabınca iki kapılı bedesten kapısı gibidir.)

Ḥakīm Esedī *Gerşāsbnāme*'de, Hindū Şāh *Ṣıḥāḥ*'ta ve Şems-i Faḫrī *Mi'yār*'da kārbānserāy maʿnāsına rivāyet eylemişlerdir. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

ای کلام تو رشک دُر یتیم
وی عطای تو دیه و خانه و تیم

(Ey sözü tek inciyi kıskandıran! Ey bağışı köy, ev ve kervansaray olan!)

Şems-i Faḫrī, beyt:

شد ز عدلش چنانکه مردم را
چه بیابان ز ایمنی و چه تیم

(Onun adaleti sayesinde, çöl ve kervansaray insanlar için aynı güvenliğe sahiptir.)

Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i endūh ve giriftegī-i dil masṭūrdur.

مع النون

[maʿa'n-nūn]

ترابیدن [tirābīden]: Feṭḥ-i rāʾ-i mühmele, kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ẓarftan su veyā şarāb sızmak, teraşşuḥ maʿnāsına.

تراختن [tirāḫten]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. ʿAceleyle gitmek maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

اگر نیاز وفا می کنند از آن خونی
به قتل عاشق نالان تراختن گیرد

(Eğer o kan dökücüden vefa beklerlerse, inleyen āşığı öldürmek için aceleyle gider.)

تراشیدن [tirāşīden]: Kesr-i şīn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Yonmak ve kıl yülümek. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

سرورا دوش شنیدم که مگر سلطان را
بتراشیدن موی سر شهزاده هواست

(Efendim! Dün gece şöyle duydum: Galiba padişah, şehzadenin saçını kesme hevesindeymiş.)

Ve ḳalem yonmak maʿnāsına. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

کمال وصف میانش اگر کنی تحریر **(301ᵇ)**
قلم بباید باریکتر تراشیدن

(Ey Kemāl! Onun belinin özelliklerini yazacaksan, kalemin çok daha ince yontulması gerekir.)

تراکیدن [tirākīden]: Kesr-i kāf ile. Çatlayıp ṣadā vermek maʿnāsınadır.

تراویدن [tirāvīden]: Kesr-i vāv ile. ترابیدن [tirābīden]-i merḳūm gibidir, teraşşuḥ maʿnāsına.

ترقیدن [tirḳīden]: Kesr-i ḳāf ile. ترکیدن [tirkīden], kesr-i kāf ile. Kilāhumā be-maʿnī-i تراکیدن [tirākīden], yaʿnī çatlak.

ترلنگان [tirlengān]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i lām u kāf ile. Be-maʿnī-i zinde-künende ve bedīd-ārende-i heme teʿālá ve teḳaddes. Yaʿnī Muḥyī ve Ḫālıḳ maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

ترنگیدن [tirengīden]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele, sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i kāf ile. Yay kirişi ṣadā vermek maʿnāsınadır.

تریان [tiryān]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Büyük sepet ki içine meyve ve sebze korlar. Mīr Naẓmī, beyt:

برای میوهٔ انعام و احسان
ز سله بایدش بیرون نه تریان

(Nimetlendirme ve bağış meyveleri seleden dışarı taşmalı, sepetten değil!)

تکسین [tiksīn]: Sükūn-ı kāf ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Tūrānīlerden ṣāḥib-i nām u şān bir pehlivān adıdır. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

تگین [tigīn]: Kesr-i kāf ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Merd, bahādır ve şecīʿ maʿnāsınadır.

تگینان [tigīnān]: Cemʿ-i تگین [tigin], yaʿnī bahādırān. Ebulmaʿānī, beyt:

شود تیره جهان در چشم اعدا
به روز رزم از تیغ تگینان

(Savaş günü yiğitlerin kılıcı sayesinde düşmanların dünyası kararır.)

تلاویدن [tilāvīden]: Be-maʿnī-i تراویدن [tirāvīden] ve ترابیدن [tirābīden]. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تلنگیین [tilengibīn]: Feṯḥ-i lām, sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i kāf ile. Ḳudret ḥelvası.

تنین [tinīn]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Kūh-ı Serāndīb'e ḳarīb deryā-yı muḥīṭte bir cezīredir. Ve bir maʿnāsı dahi, çok yaşlı büyük yılan ki ejder olmaya yakın olmuş ola.

تهیدن [tihīden]: Kesr-i hā ile. Boşalmak maʿnāsına.

تیان [tiyān]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Ağzı açık çömlek. لوید [levīd] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

عشق چو مغزست و جهان همچو پوست
عشق چو حلواست جهان چون تیان

(Aşk iç, dünya kabuk gibidir. Aşk tatlı, dünya ağzı açık çömlek gibidir.)

تیرباران [tīr-bārān]: Cenkte bahādır ve mübārizler ok serpmeye derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

کشیدند از آن تیرباران به سر
کله های بارانی از خود زر

(O ok yağmuru yüzünden başlarındaki altın miğfer üstüne yağmurluk kapşonları çektiler.)

Mīr Naẓmī, beyt:

به پیش استاده بودند پهلوانان
همی کردند یکدست تیرباران

(Yiğitler önde durmuşlardı, hep birlikte ok yağmuruna başladılar.)

تیردان [tīrdān]: Ṣandūḳa ki oku ḥıfẓ için çār-gūşe taḥtadan edip içine ok korlar. Ve dahi kubur ki içine ok konulur.

تیرگان [tīrgān]: Feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Rūz-ı Tīr ki māh-ı Tīr'de vāḳiʿ ola.

تیرنان [tīr-nān]: Feṯḥ-i nūn ile. Yufka açtıkları oklağı maʿnāsınadır.

تیره شدن [tīre şuden]: Kakıyıp ġażaba gelmek maʿnāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تیز دادن [tīz dāden]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü zāʾ-i muʿceme ile. Żarṭa vurmak. Ebulmaʿānī, der-hicv, beyt:

توان گفتن یکی اشعار شاید
نباشد کار او گر تیز دادن

(Onun işi zarta vurmak olmasa, bir şiir söylemek mümkün olabilirdi.)

تیزک دادن [tīzek dāden]: Ṣavt vermek, yaʿnī ağızdan ṣadā çıkarmak.

تیز کردن [tīz kerden]: Kılıcı ve sāʾir demiri keskin etmek.

تیزیدن [tīzīden]: Be-maʿnī-i تیز دادن [tīz dāden].

تیغزن [tīġ-zen]: Şühūr-ı Melikī'den on üçüncü günün ismidir.

تیهان [tīhān]: Cuʿaldan küçük bir siyāh böcektir. Ot üzerinde ruṭūbetten ḥāṣıl olur.

مع الواو

[maʿa'l-vāv]

تهو [tihū]: Żamm-ı hā ile. Bir kuştur. تیهو [tīhū] ve تیهوش [tīhūş] dahi derler.

تیو [tīv]: Yā-yı taḥtānī ile. Be-vezn-i دیو [dīv]. Be-maʿnī-i tāb ü ṭāḳat. Ḥakīm Esedī, beyt:

فتادند بر خاک بی هوش و تیو
همی داشتند از غم دل غریو

(Kendilerini kaybedip güçsüzce toprağa düştüler. Acıyla sürekli inliyorlardı.)

Ḥakīm Esedī, beyt:

نگه کرد از دور سالار تیو
گریزان و تازان بی هوش و تیو

(Akıllı komutan, ordunun bilinçsizce kaçıştığını uzaktan gördü.)

Ve bahādır, ʿāḳil ve dānā maʿnāsına. Nitekim beyt-i şānīnin mıṣrāʿ-ı evvelinde bu maʿnāya telmīḥ vardır. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

یکی مهره بازست گیتی که دیو
ندارد به ترفند او هیچ تیو

(Dünya, göz boyayıcı bir hokkabazdır. Hiçbir akıllı, onun hilesine dayanamaz.)

تیهو [tīhū]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı hā ile. Çil dedikleri kuştur. Eti yenir. Taʿrīb edip طیهوج [ṭīhūc] dediler. Ve dahi "yavaş" maʿnāsınadır. **(302[a])**

مع الها

[maʿa'l-hā]

تخله [tiḫle]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve feth-i lām ile. Naʿleyn ve ʿaṣā ki meşāyiḫe maḫṣūṣ ola. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Mīr Naẓmī, beyt:

به دوشش خرقه و در دست تسبیح
ریایش را به تخله کرده تصریح

(Sırtta hırka, elde tespih, ikiyüzlülüğünü asayla açık etmiş.)

تراشه [tirāşe]: Feth-i rā'-i mühmele vü şīn-i muʿceme ile. Yonga; ḳalemin, taḫta ve ağacın, cümleye derler. Nitekim şaʿir demiştir, beyt:

تراشای قلم بر زیر اقدام
منه البتده فقر آرد به نا کام

(Kalem yongasına basma! Elbette yoksulluk ve mutsuzluk getirir.)

تقده [tiḳde]: Sükūn-ı ḳāf ve feth-i dāl-ı mühmele ile. Kişnīz dedikleri siyāh dānedir. ʿArabīde کزبره [kuzbere] derler żamm-ı kāf ile.

تقرده [tiḳirde]: Kesr-i ḳāf ve sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Bir nevʿ dānedir, ağaçta meyve gibi ḥāṣıl olur. ʿArabīde کراویا [kerāviyā] derler.

تکمه [tikme]: Sükūn-ı kāf ve feth-i mīm ile. Altın tel ile işlenmiş aṭlas ve ġayrı. Ve zer-i ṭalā maʿnāsına da mervīdir.

تکّه [tikke]: Feth-i kāf-ı müşeddede ve iḫfāyı hā ile. Be-maʿnī-i bend-i şalvār. Türkīde "uçkur" dedikleri. Mīr Naẓmī, beyt:

نمانده عقل و هوش و صبر و آرام
گشوده تکه اش یار خوش اندام

(Endamı güzel sevgili uçkur çözünce huzur, sabır, bilinç ve akıl kalmadı.)

تکه [tike]: Taḫfīf-i kāf ile. İki maʿnāya gelir. Evvel, *Tārīḫ-i Vaṣṣāf*'ta tike, loḳma-ḫᵛār vāḳiʿdir.

Ṣānī, pāre maʿnāsınadır. Her nesne ki pārelenir, meşelā فلان چیز تکه تکه شد derler, pāre pāre oldu demek olur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تله [tille]: Feth-i lām-ı müşeddede ile. Tuzak maʿnāsına ki feth-i tā ile تَله [telle] de ol maʿnāyadır. Şāʿir, beyt:

نهادندش به تله گرگ گیران و نیاید گرگ
ز بوی زخم پشتش گرگ در صحرا حذر دارد

(Kurt avcıları tuzak kurmuşlar ama kurt gelmez. Çünkü kurt, sırtındaki yaranın kokusu yüzünden bozkırda önlemini almıştır.)

Ve be-maʿnī-i zer-i ṭalā mervīdir.

ته [tih]: Be-maʿnī-i zīr. Alt demektir. تِه سنگ [tih-i seng] ve تِه پای [tih-i pāy] derler. Fettāḥī-i Nīşābūrī, beyt:

ته پایت چو می پرداخت هجران سینه ام از غم
لبت را آرزوی بوسه دل پرداز بایستی

(Ayrılık gamlı kalbimi ayağının altına attığından beri, gamdan kurtulmak isteyen gönül senin dudağından bir buse arzuluyor.)

Ve تِه چوب [tih-i çūb] derler. Şāʿir, beyt:

اگر کردندی از جوش خرد کوب
زبان چون اره کردی در تِه چوب

(Öfkeden kova/çömlek yapsalar, ağaç altındaki testere gibi de dil yaparlardı.)

Ve her nesnenin altına "tih" derler. Mīr Ḫüsrev, meşnevī:

درین گنبد به نیکی برکش آواز
که گنبد هرچه گویی گویدت باز

یکی را ده صدا یابی درین راه
که بالا گنبدست و در تهش چاه

(Bu gökkubbede iyilikle seslen! Çünkü kubbeye ne söylersen onun yankısı gelir. Bu yolda bir sese on ses bulursun! Zira altında kuyu olan yüksek bir kubbedir.)

ʿArabīde nāz ile salınmaya derler.

تهیگاه [tihīgāh]: Meftūḥada ẕikri mürūr eden تهیگاه [tehīgāh] maʿnāsınadır.

تیراره [tīrāre] ve تیرازه [tīrāze]: Kilāhumā bi-sükūni'l-yā'i't-taḥtānī, evvel bi-fetḥi'r-rā'eyni'l-mühmeleteyn, ṣānī fetḥ-i rā'-i mühmele vü zā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i ḳavs ü ḳuzaḥ.

تیره [tīre]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i rā'-i mühmele ile. Altı maʿnāya gelir.

Evvel, bulanık. Şāʿir, beyt:

روشن به دیده ام نشود روی این جهان
کین چشم تیره کی بتواند نظر کند

(Bu dünyanın yüzü gözüme apaçık görünmüyor. Bu bulanık gözle nasıl görülsün!)

Ṣānī, karamtırak nesneye derler.

Ṣāliş, münevver olan nesne müteġayyir olup kararmaya derler. Aḥmed-i Kirmānī, meṣnevī:

از پنجهٔ پنج حس چو رستم
وز ششدر شش جهت چو رستم

نه شمسهٔ شمس تیره گردد
نه دیدهٔ دهر خیره گردد

(Beş duyu organının pençesinden ve altı yönün altı kapısından kurtulunca ne güneş şemsesi kararır ne de dünyanın gözü bulanır.)

Rābiʿ, karanu olan nesneye de derler, شبِ تیره [şeb-i tīre] gibi. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

گر نبینم رُخت از طرهٔ مشگین چه عجب
در شب تیره به خورشید نظر نتواند کرد

(Misk kokulu saç yüzünden yanağını görmesem şaşılmaz! Karanlık gecede güneş görülmez.)

Ḫāmis, baʿżı maḥalde mecāzen dahi kara nesneye derler, تیره بخت [tīre baḫt] gibi. Ḫātem-i Kāşī, beyt:

تیره بختیم به نوعی که حریفان در روز
شمع همراه خود آرند به کاشانهٔ ما

(O denli bahtı karayız ki gündüzleyin köşkümüze gelen rintler, yanlarında mum getirirler.)

Sādis, yağ çıkardıkları ağaç ki ʿArabīde شفتین [şiftīn] derler. Ve تیره [tīre]nin aṣlı تیر [tīr] idi, āḫirine hā'-i ʿalāmet getirip ʿalem eylediler.

تیژه [tīje]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i zā'-i Fārsī ile. Pāre buçuk. Türkīde "algım salgım" derler. Ve dahi uzun ağaç ki "mertek" derler.

تیشه [tīşe]: Neccār āletlerinden maʿrūf ālettir, keser derler. Ve dahi taş kestikleri büyük külünk. Şāʿir, beyt:

عاشقی از همه فن باعث فارغ بایست
کوهکن سنگ تراشست به هم تیشهٔ ما **(302b)**

(Āşıklık bütün her şeyden vazgeçmeyi gerektirir. Ferhat bizim yanımızda taş yontar.)

تیغِ کوه [tīġ-ı kūh]: Yaʿnī ser-i kūh. Ve her nesnenin en yüksek yerine tīġ derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تیموره [tīmūre]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, żamm-ı mīm ve fetḥ-i rā'-i mühmele ile. Ḥayvānāt karnından çıkan taş ki خرزه [ḫaraza] dahi derler.

تینه [tīne]: Sükūn-ı yā ve feṯḥ-i nūn ile. Örümcek perdesi yaʿnī tār-ı ʿankebūt.

تیه [tīh]: Sükūn-ı yā ile. Ṣaḥrā ve beyābān maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

گرفتم طرز مجنون در ره عشق
شدم دیرینه رسوای شه عشق

(Aşk yolunda Mecnun tarzını benimsedim. Aşk padişahının çok eski kölesiyim.)

Ve dahi "ululanmak" maʿnāsına.

مع الیا
[maʿa'l-yā]

تواسی [tivāsī]: Feṯḥ-i vāv ve kesr-i sīn ile. Kilim ve ferş-i münaḳḳaş maʿnāsına. ʿAbdulḳādir-i Nāyinī, beyt:

فکندست فَراش باد بهاری
تواسئ الوان ابر کوه و کردر

(Bahar yeli döşemecisi, dağ ve vadinin üstüne renk renk dokunmuş yaygıyı serdi.)

تهی [tihī]: Be-maʿnī-i ḫālī, yaʿnī boş. ویجوز بالفتح[1]. Keẕā fi'l-lüġa. Şāʿir[2], rubāʿī:

ای از تو مرا گوش پر و دیده تهی
خوش آن که ز گوش پای در دیده نهی
تو مردم دیده ای نه آویزهٔ گوش
از گوش به دیده آ که در دیده بهی

(Ey sayesinde kulağımın dolu, gözümün boş olduğu! Kulağımdan gözüme ayak basman ne güzel olacak! Sen göz bebeğisin, kulak küpesi değil! Kulağımdan gözüme gel, çünkü göze yakışırsın!)

تیرِ ماهی [tīr-i māhī]: Bir dārū ismidir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تیزتای [tīz-tāy]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, zāʾ-i mevḳūf ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Kılıç, ḫançer, bıçak ve onlara benzer nesnelerin keskin yüzü.

تیزی [tīzī]: İki maʿnāyadır.
Evvel, be-maʿnī-i Tāzī yaʿnī ʿArabī ʿumūmen ve esb-i Tāzī ḫuṣūṣan. Mīr Ḫüsrev, beyt:

جنبش تیزی سواران دلیر
لرزه می افکند در اندام شیر

1 Fethayla da cāizdir.
2 Rubai Kemāl İsmāīl'e aittir.

(Arap atına binen yiğitlerin harekete geçişi, aslanın bedenini tir tir titretti.)

Ṣānī, zencebīl maʿnāsınadır.

تی [tī]: تهی [tihī] lafẓından taḫfīf olunmuştur. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

آن یکی مردیست قوتش جمله درد
این یکی دیگر میان تی جمله گرد

(Onlardan biri, azığı sadece dert olan bir adamdır. Diğerinin ise ortası toz gibi boştur.)

تی تی [tī tī]: Tīz tīz maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

آمد و فی الحال تی تی رفته بود
آن سخن تنها به گوشش گفته بود

(Geldi ve hemen çabucak gitti. O söz sadece onun kulağına söylenmişti.)

Yaʿnī "tīz tīz gitti" demektir.

باب التاء المضمومه

[BĀBU'T-TĀ'Ī'L-MAŻMŪME]

مع الالف

[maʿa'l-elif]

ترا [turā]: "Sana" demek maʿnāsına. Żamīr-i ḫiṭāb olan tā ḥarfi ile ʿalāmet-i mefʿūl olan rā'dan mürekkebdir. Aṣlında vāv-ı melfūẓī ile تورا [tūrā] idi, istiʿmālinde nevʿ-i ṣiḳlet olmağın vāv'ı ḥaẕf olunup ترا [turā] oldu. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i خود را [ḫodrā] masṭūrdur. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

گفت با من فروش باغ ترا
تا دهم روشنئ باغ ترا

("Bahçeni bana sat, böylece senin bahçene aydınlık vereyim" dedi.)

ترشبا [turşbā]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, şīn-i muʿceme-i mevḳūfe ve feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Ekşili şūrbā ki aṣlı ترش آبا [turş-ābā] idi, terkīb olundukta elif-i memdūdesi ḥaẕf olundu. Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

به میخوران مناسب در سحرگه
دو ساغر باده یک کاسه ترشبا

شود تنها ز نا فهمان و نادان
غلام ساده رو گر باشد اولی

(Seher vakti sarhoşlar için uygun olan iki kadeh şarap ve bir kāse ekşili çorbadır. Cahil ve anlayışsızlar ortalıkta olmayıp yalın yüzlü bir de dilber olursa gel keyfim gel!)

ترش گیا [turş-giyā]: Nebātāt ḳısmından bir ekşi ottur. Menāfiʿi müfredāt-ı ṭıbb kitāblarında masṭūrdur.

تفیرا [tufeyrā]: Feṯḥ-i fā vü rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Rūm'da "Seyyid Ġāzī peyniri" demekle maʿrūf nerm taştır. Ḳalenderān pāleheng edip bellerine bağlarlar ve bāzū-bend dahi ederler.

توانا [tuvānā]: Vāv-ı maʿrūf ile. Güçlü demektir ki توان [tuvān] "güç"tür ve āḫirindeki elif ittiṣāf için lāḥıḳ olmuştur. Baʿżılar توان [tuvān]ı تاب [tāb] ile tefsīr ederler, lākin ṣaḥīḥ olmaz. Zīrā تاب [tāb] ṭāḳat ve توان [tuvān] güçtür, miyānlarında tefāvüt ẓāhirdir. Bu ḳıṭʿadan maʿlūm olur, ḳıṭʿa:

چنان باشد اول که گویی تنش
دو دل دارد از تاب و زور و توان

چنان گردد آخر که گویی مگر
به سستی تنش را برآید روان

(Önce öyle olur ki onun gücü, takati ve zorluluğunu görüp "bedeninde iki yürek var" dersin. Sonra öyle olur ki "zayıflık yüzünden ruhu bedenini terk edecek" dersin.)

توتیا [tūtiyā]: Meşhūr ve maʿrūf terkībdir ki göze çekerler. Ve bir nevʿ beyāż çiçektir, kurutup onu da göze çekerler. Ġāyet müfīd nesnedir. Şeyḫ Feyżī, beyt:

دیدهٔ سر را اگر سرمه ببخشد فروغ
کورئ دل را چه سود مکحلهٔ توتیا

(Sürme, baştaki göze aydınlık bağışlıyor olabilir. Peki gönül gözü körse sürme sürmenin ne faydası var!)

مع البا
[maʿa'l-bā]

ترب [turb]: **(303ª)** Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Türkīde dahi "turp" derler. ʿArabīde فجل [ficl] derler kesr-i fā ile. Mīr Naẓmī, beyt:

ترب گرچه هضم گردد هر طعام
لیک خود هرگز نیاید انهضام

(Turp her yemeği hazmettirir ama kendisi asla hazmedilmez.)

توب [tūb]: Be-vezn-i خوب [ḫūb]. Kat maʿnāsınadır. یک توب [yek tūb], دو توب [du tūb] derler; bir kat, iki kat demek olur. Ebulmaʿānī, beyt:

پشت دو توب ار شود راست فلک را سزاست
بسکه ز تو دیده است تربیت عام را

(Senden o kadar çok terbiye gördü ki feleğin iki kat olmuş sırtı doğrulsa yeridir.)

مع التا

[ma'a't-tā]

تخت [tuḫt]: Sükūn-ı ḫā'-i mu'ceme ile. Be-ma'nī-i duḫt ki دختر [duḫter] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur. Ve bir ma'nāsı dahi altı yüz dirhemdir. Ba'ż yerlerde ūḳiyyeye tuḫt derler.

تربت [turbet]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Mezārdır. 'Arabīde ve Fārsīde dahi isti'māl olunur. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

عمارتی نبود تربت غریبان را
غنیمتست که شمع مزار می یابند

(Gariplerin mezarı hiç yapılı olmaz. Mezar mumu bulmaları dahi büyük ganimettir.)

Mevlānā 'Urfī, beyt:

صبا از کوی لیلی گر وزد بر تربت مجنون
شود آتش فشان چون شمع مغز استخوانش را

(Tan yeli Leylā'nın köyünden Mecnun'un mezarına eserse, onun kurukafasına mum gibi ateş saçılır.)

ترت مرت [turt murt]: Tār u mār ki Türkīde "tartağan" derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

بدسکال نیکخواهش تار و مار
نیکخواه بدسکالش ترت مرت

(Onun iyiliğini isteyene kötü düşünce besleyen yerle bir, onun kötülüğünü düşünene iyi düşünce besleyen darmadağındır.)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

ای بسا باد و بوش تکسینان
ترت مرت از دعای مسکینان

(Nice büyüklenenlerin gurur ve kibri, fakirlerin duasıyla darmadağın olur.)

Ve dahi bed-endām, bed-üslūb ve naẓrada ḥaḳīr görünen. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de feṯḥa ile (تربت terbet) rivāyet olunmuştur. Ve bir ma'nāsı dahi "tāḫt u tārāc" naḳl olunmuştur.

ترشت [turuşt]: Żamm-ı rā'-i mühmele ve sükūn-ı şīn-i mu'ceme ile. Kazma ma'nāsınadır.

تریت [turīt]: Kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Et suyuna yāḫud şūrbā suyuna ekmek doğrayıp ṭa'ām etmeye derler. 'Arabīde ṣā'-i müṣelleṣe ve dāl ile ثرید [ṣerīd] derler. Büsḥāḳ-ı Eṭ'ime, beyt:

روغنی کز پاچه جمع آورده پیر کله پز
کفچه کفچه بر تریت شیردان خواهم فشاند

(Usta paçacının paçadan topladığı paça yağını şirdan tiridi üstüne kepçe kepçe dökeceğim.)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

بس کن و این سر تنور بنه
تا که نانهات را تریت کنند

(Tamamlayıp bu tandırın başına koy ki ekmeklerini et suyuna katsınlar.)

توت [tūt]: Vāv-ı ma'rūf ile. Ma'rūf meyvedir. 'Arabīde dahi vāv-ı ma'rūf ile توت [tūt] derler. Türkīde vāv-ı mechūl ile yine "tut" derler.

توخت [tūḫt]: Vāv-ı ma'rūf ve sükūn-ı ḫā'-i mu'ceme ile. Be-ma'nī-i گزارد [guzārd] ve ادا کرد [edā kerd], ya'nī ödedi. Ḥakīm Senāyī, beyt:

عقل حقش بتوخت و نیک بتاخت
عجز در راه او شناخت شناخت

(Akıl onun hakkını teslim ederek kaçtı gitti. İlim onun yolunda ācizliğini anladı.)

Ve be-ma'nī-i کشید [keşīd], ya'nī çekti. Üstād Ferruḫī, beyt:

مظفری که به اندیشه کین تواند توخت
ز پیل آهن پشک و ز شیر آهن خای

(Öyle bir fatihtir ki istese azı dişli fil ve demir çiğneyici aslandan öfkesini çıkarabilir.)

Ve dahi جمع کرد [cemʿ kerd] ve حاصل کرد [ḥāṣil kerd] maʿnālarına mervīdir.

توران دوخت [tūrān-dūḫt]: Nām-ı duḫter-i Ḫüsrev-i Pervīz'dir ki Āzermīduḫt'tan evvel bir yıl dört ay babası taḫtında pādişāhlık eyledi.

تهمت [tuhmet]: Maʿrūf. Bir kimseye isnād olunan fiʿl-i ḳabīḥe derler. Ebulmaʿānī, beyt:

تهمت آلوده چو گرگ یوسفم
از برادر دیده ام چندین ستم

(Yusuf kurdu gibi iftiraya uğradım. Kardeşlerimden çokça zarar gördüm.)

مع الجیم
[maʿa'l-cīm]

تتماج [tutmāc]: Sükūn-ı tā'-i müşennāt ve feṯḥ-i mīm ile. Nevʿ-i eṭʿimedendir. لاکشه [lākşe] dahi derler. Büşḥāḳ-ı Eṭʿime, ḳıṭʿa:

برگیر سر خمیر تتماج
کز جان شده ام اسیر تتماج

دانی که نخود چه نکتها گفت
یا قیمهٔ خرده گیر تتماج

از روغن دنبه گشت روشن
در صحن قدح خمیر تتماج

(Tutmaç hamurunun ucundan tut, çünkü can u gönülden tutmacın esiriyim. Nohudun ne nükteler söylediğini biliyor musun? Ya tutmacın ince kıyılmış kıymasının? Kuyruk yağı dökülmüş tutmaç hamuru, bardağın ortasında parıl parıl parlıyor.)

Şerefnāme'de cīm-i Fārsī ile (تتماچ tutmāç) vāḳiʿdir.

ترنج [turunc]: Türkīde dahi "turunç" derler. Maʿrūf yemiştir. Ve bir maʿnāsı dahi saḫt u derhem-keşīde demektir. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i çīn ü şikenc ki آژنگ [ājeng] ve انجوخ [encūḫ] dahi derler. Ve maʿnā-yı meẕkūrīne ṣīġa-i emr dahi gelir. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

لختی بترنج از قبل دینت میان سخت
از بهر تن ای سست میان چند ترنجی

(Ey beli gevşek olan! Beden için bu sıkıntıya daha ne kadar katlanacaksın! Biraz olsun dinin için sıkıntı çekip belini sıkı tut!)

Ve dahi ḫuşk-şüde. Ve be-maʿnī-i dürüst mervīdir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

توج [tūc]: Maʿrūf. Sarı bakırdan ʿamel ile **(303ᵇ)** ederler. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ayvaya da tūc dedikleri masṭūrdur ki به [bih] ve آبی [ābī] de derler.

توخج [toḫac]: Vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i āvāz-ı bülend. Mīr Naẓmī, beyt:

سواری بر سلاح آنجا گذر کرد
به بالای سر بارو توخج زد

(Silahlı bir binici oraya ilerleyip kale burcunun üstünden bağırdı.)

تورج [tūrec]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Ferīdūn'un ikinci oğlunun ismidir. تور [tūr] ve توز [tūz] dahi derler. Ferīdūn ḥayātında memleketi taḳsīm edip Tūrān-zemīn'i ona, Īrān-zemīn'i büyük karındaşı Īrec'e ve ʿIrāḳ ve Āzerbaycān memleketin küçük karındaşı Selm'e taʿyīn etmişti. Babalarından sonra Tūrec bu taḳsīme rāżī olmayıp Īrec ile miyānlarında nizāʿ ve ḫuṣūmet pā-ber-cā olup, giderek evlādlarına dahi sirāyet ve niçe müddet Īrān ve Tūrān aralarında ceng ü cidāl ve ḥarb ü ḳıtāl mütemādī oldu.

توغاج [tūġāc]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Ḫaṭā vilāyetinde biter bir köktür. Zeḥīr marażına nāfiʿdir.

تولاج [tūlāc]: Be-vezn-i قولاج [ḳūlāc]. Lüġat-i Ḫᵛārezmī'dir, yek-pāre maʿnāsına. Ve dahi bezi ağartmak için ısladıkları nesneye derler. Mīr Naẓmī, der-ṣıfat-ı sermā, beyt:

جهان گشته به روی مهر محتاج
چنان روی زمین رنج بسته

(Dünya, tıpkı sıkıntıya tutulan yeryüzü gibi, güneşin yüzüne muhtaç olmuş.)

تویج [tuvīc]: Kesr-i vāv ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Sarmaşık ki her ağaca sarıla, lābüd kurutur. ʿArabīde عشقه [ʿaşaḳa] derler.

مع الدال المهمله

[maʿaʾd-dāliʾl-muhmele]

ترت مرد [turt murd]: Sükūn-ı rā, tāʾ-i mevḳūf ve żamm-ı mīm ile. Be-maʿnī-i ترت مرت [turt murt]-ı merḳūm. Keẕā fiʾl-*Mecmaʿ*.

ترد [turd]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Gevrek ve nāzik olan nesneye derler. Ṣāḥibṭabīʿat şāʿirin biri der, beyt:

خوشا وقت سحر را می توان خورد
اگر کاکی به روغن می زند ترد

(Seher vakti gevrek ekmeği yağa batırıp yiyebilmek ne güzel!)

ترفد [turfud]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı fā ile. Bir küçük kuştur ki دالیزه [dālīze] dahi derler. Keẕā fiʾl-*Mecmaʿ*.

ترنجید [turuncīd]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele, sükūn-ı nūn ve kesr-i cīm ile. سخت درهم شد [saḫt derhem şud] yaʿnī incindi. Ebulʿabbās, beyt:

چون ترنجید از غم هجران مرا
از نسیم وصل کن درمان مرا

(Ayrılık acısı beni sıkıntıya düşürdüğüne göre, kavuşma rüzgārınla bana derman ver!)

Ṣıḥāḥ'ta be-maʿnī-i پیچید [pīçīd] ve فراهم آورد [ferāhem āverd] vāḳiʿdir.

ترید [turīd]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. تریت [turīt]-i merḳūm maʿnāsına ki ʿArabīde ثرید [ṣerīd] dedikleri ṭaʿāmdır. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

اگرچه مطبخیت انتظار مهمان داد
تو از ترید سر دیگ عذر خواهی کن

(Aşçı/ev hanımı seni misafir için bekletirse, kaynamakta olan tirit çorbası için mazeret iste!)

تلد [tuld]: Sükūn-ı lām ile. Yumru nesne, her ne olursa.

تند [tund]: Sükūn-ı nūn ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, *Şerefnāme*'de cüst ve müteḥarrik maʿnāsına.

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de تیز [tīz] lafẓına müterādif edip تند و تیز [tund u tīz] derler ḫışmgīn ve ġażabnāk maʿnāsına. Ez-*Ẓafernāme,* beyt:

روان از پَیش لشگر بی شمار
همه صفدر و تند و خنجر گذار

(Ardınca sayısız asker gidiyordu. Bütün askerler saf yırtıcı, öfkeli ve hançerliydi.)

Ṣāliş, dīv maʿnāsına, yaʿnī dīve dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, meṣnevī:

هر کسی گفتی که سحرست و طلسم
که آن رصد باشد عدوی جان و جسم

و آن دگر گفتی که پریانند و تند
اندران مهمان کُشان با تیغ کند

(Herkes orasının can ve bedenin düşmanlığını gözleyen büyü ve göz bağıyla yapıldığını söylüyordu. Bir diğeri de orada kör kılıçla misafir öldüren peri ve ifritler var diyordu.)

Der-şikāyet-i peşşe ez-bād nezd-i Süleymān ʿaleyhi's-selām ve emr kerden-i Süleymān dīvrā be-taleb-i bād[1], ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

بانگ زد آن تند که ای باد صبا
پشه افغان کرد از ظلمت بیا

(O ifrit şöyle seslendi: "Ey tan yeli! Sivrisinek senin zulmünden dert yanıyor, gel!".)

Rābiʿ, dağ başına derler ki چکاد [çekād] ve چکاده [çekāde] dahi derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

تو با شاه بر شو به بالای تند
ز پیران و لشگر مشو هیچ کند

(Sen padişahla dağ başına çık! Pīrān ve orduya dair endişen olmasın!)

Ḫāmis, be-maʿnī-i bülend ve bülendī. Üstād Ferruḫī, beyt:

گهِ شکار فرود آرد و برون آرد
ز کوه تند پلنگ و ز آب ژرف نهنگ

(Av zamanı yüksek dağdan kaplanı indirir, derin sudan timsahı çıkarır.)

Be-maʿnī-i bülendī, Pūrbahā-yı Cāmī, beyt:

چشم او سخت تنگ چون کُنِ بز
تند پیشانیش چو خایهٔ خر

(Onun gözü keçi kıçı gibi epeyce dardır. Alnı eşek hāyesi gibi yüksektir.)

تندباد [tund-bād]: Kasırga ve şedīd rūzgār. Ṣāʿir[2], beyt:

اگر تندبادی برآید ز کنج
به خاک افکند نا رسیده ترنج

(Ansızın fırtına çıkarsa, ham portakalı yere düşürür.)

ʿAbdullāh-ı Hātifī, beyt:

قضا را یکی سهمگین تندباد **(304ª)**
روان شد سوی جان چو طوفان عاد

(Ansızın Ād tufanı gibi korkunç bir fırtına, can tarafına doğru yöneldi.)

تند و خوند [tund u ḫord]: Żamm-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. ترت و مرت [tert u mert] gibi tār u mār maʿnāsınadır. Aġācī, beyt:

هرچه ورزیدند ما را سالیان
شد به دست اندر به ساعت تند و خوند

(Bana yıllarca ne verdilerse, elime girdiği anda darmadağın oldu.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

1 Hz. Süleyman'ın huzurunda sivrisineğin rüzgârdan şikâyetçi olması ve Hz. Süleyman'ın rüzgârı çağırmak için bir ifriti görevlendirmesine dair.

2 Beyit Hakīm Firdevsī'ye aittir.

از صرصر فنا همه گشتند تار و مار
وز تندباد قهر اجل جمله تند و خوند

(Hepsi fanilik kasırgasıyla yerle bir oldu. Tamamı ecel fırtınasıyla darmadağın oldu.)

تندید [tundīd]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ile. خشم گرفت [ḫişm girift] ve تیز شد [tīz şud] maʿnāsına. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

بتندید بر وی چو شیر نژند
بزد دست و چشم ادانوش کند

(Ona kızgın aslan gibi öfkelendi. Parmak sokup Edānūş'un gözünü oydu.)

Ṣıḥāḥ'ta ve *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da be-maʿnī-i dıraḫt-ı şükūfe-dār. Yaʿnī çiçeği açılmış ağaçlara درختها بتندید [diraḫthā bi-tundīd] derler. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

به صد جای تخم اندر آورد بخت
بتندید شاخ و برآورد رخت

(Baht, yüz yerde tohum verdi. Dallar çiçeklendi, hazırlıklar yapıldı.)

تود [tūd]: Vāv-ı maʿrūf ile. Be-vezn-i سود [sūd]. Tut dedikleri yemiş. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, ḳıṭʿa:

به فعل و قول زبان یک نهاد باش و مباش
به دل خلاف زبان چون پشیز زراندود

مباش مادح خویش و مگوی خیره مرا
که من ترنج لطیف و خوشم تو بی مزه تود

(Sözünde ve davranışında aynı ol, altınla sıvanmış mangır gibi dilin başka için başka söylemesin! Kendini övüp de bana boş konuşma! Çünkü ben sulu ve güzel bir portakalım, sense tatsız bir dutsun!)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

کریمی که از تود و از برگ تود
ز حلوا و ابریشم آورد سود

(Öyle cömerttir ki dut ve dut yaprağından reçel ve ipek olarak faydalandırır.)

Ve vāv-ı mechūl telaffuẓuyla تود [tūd], tūde maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

آسمان نسبت به عرش آمد فرود
ورنه بس عالیست پیش خاک تود

(Gökyüzü arşa nispetle aşağıdadır ama toprak yığınına/yeryüzüne göre yüksektedir.)

تورفند [tūrfend]: Meftūḥada ẕikri mürūr eden ترفند [terfend] maʿnāsına ki süḫan-ı bīmaʿnā vü dürūġ demektir. Mīr Naẓmī, beyt:

به قول و به فعلش ندارد فروغ
سخنهاش تورفند و لاغ و دروغ

(Sözü ve davranışına güvenilmez. Onun sözleri anlamsız, boş ve yalandır.)

توزید [tūzīd]: Kesr-i zā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i کسب کرد [kesb kerd]. Ve حاصل کرد [ḥāṣil kerd] ve ادا کرد [edā kerd] maʿnālarına. Ve be-maʿnī-i کشید [keşīd]. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

توفید [tūfīd]: Kesr-i fā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i şūriş, ġalebe ve āvāz. Üstād Lebībī, beyt:

از آن نعرهٔ جند توفید دهر
به کام عدو نوش شد همچو زهر

(Dünya asker narasıyla sarsıldı. Düşmanın ağzındaki tatlı, zehire döndü.)

تولد [tūled]: Fetḥ-i lām ile. Yassı yüzlü ve azgın çehreli maʿnāsınadır.

مع الراء المهمله

[maʿa'r-rā'i'l-muhmele]

تخمار [tuḫmār]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve feṯḥ-i mīm ile. Demrensiz oka derler.

تخوار [tuḫᵛār]: Feṯḥ-i ḫā vü vāv-ı maʿdūle ile. Nām-ı pādişāh-ı Dihistān'dır. Ve Keyḫüsrev leşgerinde bir nām-dār mübāriz pehlivān adıdır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

تکمار [tukmār]: Sükūn-ı kāf ve feṯḥ-i mīm ile. Be-maʿnī-i تخمار [tuḫmār]-ı merḳūm. Mīr Ḫüsrev, beyt:

هم از وی است خوارج نشانهٔ لعنت
که سگزنست بر ایشان سزا نه تکمارست

(Hāriciler onun sebebiyle lanete layıktır. Onlara yakışan temrenli oktur, temrensiz ok değil!)

سگزن [seg-zen] bir oktur, demreni ġāyet keskin ve ince olur.

تکمر [tukmer]: تکمار [tukmār]-ı merḳūmdan iḫtişār olunmuştur.

تندر [tunder]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i raʿd. Üstād Ferruḫī, der-ṣıfat-ı esb, ḳıṭʿa:

به رفتن ز تیزی چو فرمان سلطان
به خوردن ز خوشی چو عیش توانگر

نه چرخست اجزای او چون ستاره
نه ابرست آوای او همچو تندر

(Yürümekteki çabukluk bakımından padişahın buyruğu gibi, yemedeki güzellik açısından zenginin yiyip içmesi gibidir. Gökyüzü değildir ama parçaları yıldıza benzer. Bulut değildir ama sesi gökgürültüsünü andırır.)

Şeref-i Şeferve, der-ṣıfat-ı esb, ḳıṭʿa:

اسبست زودخیز سبکپوی تیزتاز
کز پویه و شتاب مگر باد صرصرست

از بانگ او چو زهرهٔ باران همی چکد
زیرا که خود چو برق و صهیلش چو تندرست

(Çabuk kalkan, hızlı koşan, çevik bir attır. Çabukluk ve hız bakımından kasırgayı andırır. Onun sesiyle yağmur yağmaya başlar; çünkü kendisi şimşek, kişnemesi de gökgürültüsü gibidir.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te żamm-ı dāl-ı mühmele ile (تندُر tundur) ve ziyāde-i vāv ile (تندور tundūr) da mervīdir. Ebū Şekūr, beyt:

اگر تندر مویه گر نیستی
سوی ابر چندان هنر نیستی

(Eğer ağıtçı gökgürültüsü değilsen, bulutların nezdinde asla hünerin yoktur.)

تندور [tundūr]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı dāl u vāv-ı mechūl ile. Raʿd maʿnāsınadır. Şems-i Faḫrī, beyt:

چو با باد تو باشد غم نباشد
شب تاریک و ابر و برق و تندور

(Karanlık gece, bulut, şimşek ve gökgürültüsü senin rüzgārınla olursa sıkıntı olmaz.)

Üstād Menūçehrī, beyt:

خروشی برکشیدی تند تندور
که موی مردمان کردی چو سوزن

(Gökgürültüsünü andıran canhıraş kişnemesiyle insanların tüylerini diken diken ederdi.)

تندبور [tundbūr]: Sükūn-ı nūn u dāl-ı mühmele ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade **(304ᵇ)** ile. Be-maʿnī-i ber-cesten, yaʿnī sıçramak. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تندیور [tundīver]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i dāl-ı mühmele ile. Ber-cesten. Keẕā fi'l-*Mü'eyyid*.

تور [tūr]: Be-vezn-i حور [ḥūr]. On iki maʿnāya gelir.

Evvel, Ferīdūn Şāh'ın büyük oğlu ismidir ki تورج [tūrec] dahi derler. Tūrān-zemīn ona mensūbdur.

Ṣānī, memleket-i Tūrān'dır ki taḫfīfen Tūr derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

تو گاهی نبیره کُشی گاه پور
بهانه ترا جنگ ایران و تور

(Sen bazen torun bazen de oğul öldürüyorsun. İran ve Turan savaşları sana bahane olmuş!)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز شهری به داد آمدستیم دور
ز ایران ازین سو و زان سوی تور

(Biz adalet istemek için bir yanı İran diğer yanı Turan olan uzak bir şehirden geldik.)

Bu maʿnāya, Emīr Muʿizzī, beyt:

گر کین تو بگذرد سوی هند
ور خشم تو ره برد سوی تور

(Senin kinin Hindistan tarafına geçse ve öfken Turan tarafına yol bulsa...)

Ṣāliş, pehlivān ve bahādır maʿnāsına. Ḥakīm Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

هیچ توری را نفرماید فلک پیکار تو
ور بفرماید به خون اندر شود مستور تور

(Felek hiçbir yiğide seninle savaşmayı buyurmaz. Eğer buyurursa o, kan içinde bir yiğit haline gelir.)

Rābiʿ, Fürs-i ḳadīmde maʿṣūḳ-ı ḥīz maʿnāsınadır. Ḥakīm Ḳaṭrān beytinde bu maʿnāya telmīḥ vardır mışrāʿ-ı ṣānīde.

Ḥāmis, *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da ṭuʿmu ekşi bir giyāhtır, ṭaʿāma korlar, laṭīf çāşnī verir. Mīr Ḥüsrev, beyt:

من پیاده هیچگه نا رفته از اقبال شاه
نامده زیر قدم هرگز کزو تور و کرم

(Padişahın devleti sayesinde hiçbir zaman yayan yürümedim. Onun sayesinde ayağımın altına asla tūr ve çalı gelmedi.)

Sādis, be-maʿnī-i tecessüs ve tefaḥḥuṣ. Ṣāḥib-i *Ferheng-i Manẓūme*, beyt:

مرغ شد سبزه زار دور از جوی
مهر شمس است چون متور مجوی

(Murg, ırmaktan uzak yeşilliktir. Mihr, güneştir; me-tūr da "arama!" demektir.)

Sābiʿ, be-maʿnī-i rem. Ürkmek ki توریدن [tūrīden], رمیدن [remīden] maʿnāsına. Ve یکسو رفتن [yek-sū reften] ve دور شدن [dūr şuden] maʿnāsına.

Şāmin, *Şerefnāme*'de nām-ı duḫter-i Īrec Şāh ki Menūçehr ondan vücūda geldi.

Tāsiʿ, *Edātu'l-Fużalā*'da nām-ı mihmānī vāḳiʿdir.

ʿĀşir, be-maʿnī-i bīve, yaʿnī dul ʿavrat.

Ḥādī ʿaşer, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te āvānī ve ẓurūf maʿnāsınadır.

Ṣānī ʿaşer, kaymaklı pişmiş pālūdedir.

توانگر [tuvānger]: Sükūn-ı nūn ile. Devletmend yaʿnī ġanī ve māl-dār. Ve rızıḳ cihetiyle ṣāḥib-i ḳūt demek olur.

توی شیر [tūy-şīr]: Kaymaklı süt maʿnāsınadır. توی [tūy], kaymaktır. Yā'sız تو [tū] dahi derler.

تیر [tuyur]: Żammeteyn ile. Kuş burnu. Ve ṭāvūsa benzer bir kuştur. ʿArabīde شفتین [şiftīn] derler kesr-i şīn ile.

مع الزاء المعجمه

[maʿa'z-zā'i'l-muʿceme]

تراز [turāz]: Feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. Bemaʿnī-i ḫūbī ve nīkūyī. Ebulmaʿānī, beyt:

سزد که سرور خوبان شوی به حسن و کمال
به این تناسب اعضا به این تراز جمال

(Bu yüz güzelliği ve bu beden uyumuyla, güzellik ve mükemmellik bakımından güzeller padişahı olsan layıktır.)

ترغوز [turġūz]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Ḥükm-i pādişāhī maʿnāsına ki "yarlıġ" dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

به رویش چون خط فیروز آمد
به قتل عاشقان ترغوز آمد

(Yüzüne zafer yazısı/ayva tüyü gelince āşıkların katli için ferman çıkmış oldu.)

ترکتاز [turk-tāz]: ترک [turk] ile تاز [tāz]dan mürekkeb isimdir. Ḫabersiz çapmak, cevlān eylemek ve ġāret ü yağmaya seğirtmek maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

ترکتازی کنیم و برشکنیم
نفس زنگی مزاج در بازار

(Pazarda zenci mizaçlı nefse habersizce saldırıp onu kıralım.)

Nevvāb-ı sipehsālār Mīrzā Ḫān bin Bayram Ḫān muḫāṭab be-Ḫān-ı Ḫānān nuvişte, rubāʿī:

یک چند دلم به هجر آموخته بود
وز ذوق وصال دیده بردوخته بود
یاد تو شبانه ترکتازی آورد
بر باد بداد آنچه اندوخته بود

(Nice zamandır gönlüm ayrılığa alışmış, kavuşma zevkine gözünü kapatmıştı. Geceleyin ansızın seni hatırlama baskınını yiyince kazandığı her şeyi yele verdi.)

Ve salınıp yürümek maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

هم رفیقش ز ترکتاز افتاد
هم براقش ز پویه باز افتاد

(Hem arkadaşı/Hz. Cebrāil yürümeyi hem de Burāk'ı koşmayı bıraktı.)

Maḥbūblar şīve vü nāz ile ḥırāmān olup ʿuşşāḳın ṣabr u ḳarārın yağma vü ġāret ettikleri için onların vaṣflarına da "türk-tāz" derler.

تندباز [tund-bāz]: Sükūn-ı nūn u dāl-ı mühmele ve feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Şikār alır kuşlara derler.

تندتیز [tund-tīz]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i tā'-i müşennāt ile. Ġāyet-i ḥiddet-i ṭabʿdan kināye edip tehevvür ve ġażab maʿnāsına istiʿmāl ederler. İnsānda ve ḥayvānda vārid olur. Kakımak maʿnāsına da gelir. Bu maʿnāya Çağatay "ökte" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *İskendernāme*'de ḫāḳān, İskender'e maḫfī geldikte eyitti, beyt: **(305[a])**

Yoḳ irse saŋa ökte söz yoḳ idi
Ni bolsa biziŋ sarıdın oḳ idi

(Yoksa senin öfkeli sözün yoktu. Olanlar bizden kaynaklanıyordu.)

تندوز [tundūz]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Raʿd maʿnāsınadır. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*.

توز [tūz]: Vāv-ı maʿrūf ile. Dokuz maʿnāya gelir.

Evvel, توختن [tūḫten] lafẓından müştaḳ ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur. Ve توختن [tūḫten]in maʿnāları ʿan-ḳarīb ẕikr olunur inşā'allāhu teʿālá. Şems-i Faḫrī, beyt:

از سلاطین ملک گیر و بر فقیران بذل کن
با موالی باده نوش و از مخالف کینه توز

(Padişahlardan alıp fakirlere dağıt! Hizmetindekilerle yiyip iç, düşmanlara intikam saç!)

Sābiʿ, be-maʿnī-i بگذار [bugẕār] ve ادا کن [edā kun], yaʿnī ṣīġa-i emrdir. Ḥakīm Senāyī, beyt:

یک زمان از گنج دانش وام نادانی بتوز
با خر یک تک برابر اسب همت را بتاز

(Bir zaman bilgi hazinesiyle cahillik borcunu öde! Yavaş giden eşeğin yanında gayret atını koştur!)

Ṣāmin, ağaç kabuğuna derler ki yaya sararlar. Bu maʿnāda zā'-i Fārsī ile توژ [tūj] dahi derler. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

گردد چو روی توز کمان پشت پای آن
کورا شود ز ناوک سرما فگار پای

(Onun ayağının altı yay tozunun üstü gibidir, bu yüzden ayağı soğuk okundan incinir.)

Tāsiʿ, ser-ḥadd-i Fārs'ta Ehvāz'a ḳarīb bir şehir adıdır ki muʿarrebi توج [tūc]dur. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.[1]

کرا بماند در کارزار جای درنگ
چو چشم شاهرخ آرد به معرکه کین توز

(Savaş sırasında padişahın gözü öfke saçınca savaş meydanında kalacak gücü kim bulabilir!)

Ṣānī, be-maʿnī-i tāḫt u tāz. Emirdir. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

به مرو شاهجان باشی تو آنگاه
که آنجا لشگر سرما کند توز

(Sen o vakit, kış ordusunun saldıracağı Merv-i Şāhcān'da olursun.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i endūzende, yaʿnī kār u kesb-künende. Ḥakīm Enverī, beyt:

گفتمش هان چگونه داری حال
زیر این ورطه تاب و حادثه توز

(Talihe "Hey! Bu tehlikeli ve olay çıkarıcı durum altında halin nicedir?" diye sordum.)

Rābiʿ, keşende. Ḥakīm Enverī, ḳıṭʿa:

ای بر اعدا و اولیا پیروز
در مکافات این و آن شب و روز

بر یکی جود فائقت غالب
وز دگر جاه غالبت کین توز

(Ey düşmana ve dostlara zafer bulan, gece gündüz onlara karşılık vermek için çalışan! Birisine üstün cömertliğin galip gelir, diğerine ise yüce egemenliğin öfke gösterir.)

Ḫāmis, be-maʿnī-i güẕārende ve edākünende. Ḥakīm Enverī, beyt:

بذل نزدیک همت تو چو وام
کرمت وام توز و شکراندوز

(Dağıtmak senin himmetin katında bir borç gibidir. Cömertliğin bu borcun edasıyla meşguldür.)

Sādis, be-maʿnī-i اندوختن [endūḫten] ve کشیدن [keşīden]. Bu maʿnāda ṣīġa-i emr olur. Aḥmed-i Mü'eyyed, beyt:

1 Matbū metinde توقز [toḳuz] diye bir madde yazılmış, lākin anlamı boş bırakılmıştır. Yazma nüshalarda da bu kelime dikkate alınmamıştır. Matbu nüshada, sadece misāl olarak Hātifī'nin şu beyti verilmiştir:
توقزهای شاهانه بیش از شمار / در آن عرضگه برد هنگام بار (Oraya hadde hesaba gelmez sayıda şahane kumaş götürdü.). Kanaatimizce bu kelime Türkçe "sık ve kalınca kumaş" anlamına gelen "tokuz"dur.

مع الزاء الفارسی

[maʿa'z-zāʾi'l-fārsī]

توژ [tūj]: Vāv-ı mechūl ile. Yay tozu ki altın ḥall ve reng-āmīz boya ile naḳş ederler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

دو ابروش همچون کمانی به زه
سیه توژ توژ وی از مشک به

(İki kaşı, çekilmiş yay gibidir. Onun siyah tozu, saf misktendir.)

Ebū Saʿīd Ebulḫayr, rubāʿī:

پی در گاوست و بید در کهسارست
ماهی سریشمی به دریابارست
بز در کمرست و توژ در بلغارست
زه کردن این کمان بسی دشوارست

(Kuyruk öküzdedir, söğüt dağdadır. Kılçıklı balık okyanustadır. Keçi geçitte, toz deridedir. Bu yayı çekmek epeyce güçtür.)

Ve yaya okun demreni ṭarafına sardıkları ağaç kabuğuna derler. Mīr Ḫüsrev, meṣnevī:

دید پیری بسان پارهٔ نور
کرده خود را ز مردمان مستور

تیر بالاش چون کمان شده گوژ
بر کمان کهن برآمده توژ

(Halktan gizlenmiş, ok gibi boyu yay gibi eğilmiş, o eski yay üstüne ağaç kabuğu sarınmış nur parçası bir ihtiyar gördü.)

Bu lüġati kimi zāʾ-i muʿceme ile ve kimi zāʾ-i Fārsī ile naḳl ederler. Ammā zāʾ-i Fārsī ile olduğuna delālet çoktur. Cümleden, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

کمانیست کز اشک من توژ گشت
سهی سرو و شمشاد من گوژ گشت

(Bir zamanlar selvi ve şimşir ağacı gibi doğru olan boyum, şimdi tozu gözyaşımdan olan eğri büğrü bir yaya döndü.)

Ve گوژ [gūj] zāʾ-i Fārsī iledir ki "büğrü" maʿnāsınadır, ona ḳāfiye olunmuştur.

Bir maʿnāsı dahi aʿlām-ı nisādandır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

دو ابرو بسان کمان دراز
برو توژ پوشیده از مشک ناز

(Uzun bir yayı andıran, tozu naz miskinden olan iki kaştır.)

مع الشين المعجمه

[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

ترش [turuş]: Ekşi maʿnāsına. Egerçi meşhūru sükūn-ı rā'-i mühmele ile (ترش turş)tur, ammā eṣaḥḥı żamm-ı rā iledir. Ḥakīm Esedī, beyt:

چنان خوش نباید بُدن کت خورند
چنان ترش نه نیز کت ننگرند

(Çünkü senin yüzünden ekşi yemeleri ve bu yüzden de sana bakmamaları hoş olmasa gerektir.)

تش [tuş]: İki maʿnāyadır.

Evvel, ḥarāret, ḳalaḳ ve ıżṭırāba derler ki derūnda ġam ve endūh ziyāde olduğundan ẓuhūr eder. Pūrbahā-yı Cāmī, ḳıṭʿa:

روزها شد که بنده می آید
بر در و ره نمی دهد چاوش

ایمن از عدل تو زمانه چنان
که نیابد ضرر ز آتش تش

(Günlerdir ben zavallı senin kapına geliyorum ve çavuş yol vermiyor. Dünya senin adaletin sayesinde öyle güvenli bir hale geldi ki yakıcı ateşten bile zarar görmüyor.)

Ṣānī, azık maʿnāsına olan توش [tūş] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur, ḳūt maʿnāsına istiʿmāl olunur. Meṣelā murġ-ı semendere āteş yediği ecilden آذرتش [āẕer-tuş] ve تشخوار [tuş-ḫᵛār] dahi derler.

تندئ گوش [tundī-i gūş]: Kulak yumrusu yaʿnī kulağın yumru cānibi. تند [tund], yumru maʿnāsına muḳaddem ẕikr olunmuştu. [1]الوتدان فی الاذنین الذان فی باطنها. Keẕā fi'l-*Müşkilāt*.

مع السين المهمله

[maʿa's-sīni'l-muhmele]

ترس [turus]: Żammeteyn ile. Be-maʿnī-i zemīn-i şiyār nā-kerde, yaʿnī naṭas olmamış yer. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te, ġāyet pek yer ki ona kazma kār eylemeye. Ve *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da ve *Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm*'de feṭḥ-i tā'-i müşennāt ve żamm-ı rā'-i mühmele ile (تَرس terus) menḳūldür. Ve bir maʿnāsı dahi "saḫt"tır ʿumūmen. ʿArabīde sükūn-ı rā'-i mühmele ile (ترس turs) "siper" maʿnāsınadır. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

برو سینهٔ همچو پولاد ترس
حدیث تنومندئ آن مپرس

(Çelik kalkan gibi bir göğsü var. Güç ve dayanıklılığına gelince; sorma bile!)

ترمس [turmus]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı mīm ile. Keçi boynuzu ki ʿArabīde خرنوب [ḫarnūb] derler.

تس [tus]: **(305[b])** İstiḫfāfen ādem üzerine tükürük bırakmaya derler. Keẕā fī-nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm. Ona تفو [tufū], تهو [tuhū] ve ته [tuh] dahi derler.

توس [tūs]: Sükūn-ı vāv ile. Be-maʿnī-i ترس [turus]-ı merḳūm, yaʿnī zemīn-i saḫt.

1 el-Vetidān: Kulak içinde olan iki şeydir.

توش [tūş]: Vāv-ı mechūl ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, ṭāḳat maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, meṣnevī:

ببازید پای و بپیچید دست
همه بند و زنجیر درهم گسست

چه بگسست زنجیر بی توش گشت
بیفتاد از آن درد و بیهوش گشت

(El ve ayaklarına dolanmış olan zincirlerin tamamını parçaladı. Zincirleri çözünce güçsüz kaldı, kendisini kaybedip yere düştü.)

Muḫtārī, beyt:

ز تنگ عیشی بی تاب و توش گشته چو مور
ز نا توانی بی دست و پای مانده چو مار

(Geçim darlığı yüzünden karınca gibi güçsüz ve takatsiz, güçsüzlük yüzünden yılan gibi elsiz ve ayaksız kalmış.)

Ve "ḳuvvet" maʿnāsına olduğu bundandır. Üstād[1], beyt:

به نوشابه گفت ای شه بانوان
بِه از شیرمردان با توش جان

(Nūşābe'ye dedi ki: "Ey kuvvet bakımından yiğitlere üstün gelen kadınlar padişahı!".)

Baʿżı nüsḫada "ḳudret" maʿnāsına da menḳūldür. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

در طاعت بی طاقت و بی توش چرایی
ای گاه ستمگاری با طاقت و با توش

(Ey güç ve kudret azlığı yüzünden şikâyetçi olan! İbadetin neden güçsüz ve zayıf?!)

Bu maʿnāya, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو بهرام یل گشت بی توش و تاو
پس پشت او اندر آمد تژاو

(Yiğit Behrām'ın gücü ve takati kesilince Tejāv onun hemen yanıbaşında belirdi.)

Ṣānī, "beden" maʿnāsına gelir. Ḥakīm Esedī, meṣnevī:

بدو گفت ملاح مفزای کار
که اینجا بود کرگدن بی شمار

به بالای گاوی پر از خشم و جوش
یکی جانور مه ز پیلان به توش

(Kaptan ona dedi ki: "İşi zorlaştırma! Burada sayısız gergedan var. O, sığır büyüklüğünde, öfke ve vahşeti çok, fillerden çok daha cüsseli bir canavardır".)

Ṣāliṣ, "ḳuvvet" maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

خطی کشیده ام از خط برین ورق نکشد
بدان نگه نکنم من که بی تن و توشم

(Bu sayfaya daha önce yazılmamış bir yazı yazdım. Gücü ve kudreti olmayan ben, onu koruyamam.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i ḳūt yaʿnī azık ki ḥācet kadarı ola. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

هر آن مَی که خوردم به تو هوش گشت
روان خردمند را توش گشت

(Senin için/seninle içtiğim her şarap akıl oldu, aklın canına azık oldu.)

Tūşe-i sefer bu maʿnādandır.

تولش [tūluş]: Vāv-ı mechūl ve żamm-ı lām ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, şuʿle maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

در آن شب به تولش ز شمع و چراغ
شده همچو روز آن همه باغ و راغ

(O gece kandil ve mum aleviyle bağ bahçe gündüz gibi aydınlandı.)

Ṣānī, ṭāḳat maʿnāsına.

1 Beyit Şeyh Nizāmī'ye aittir.

مع الغين المعجمه

[maʿa'l-ġayni'l-muʿceme]

تخمِ مرغ [toḫm-ı murġ]: Yumurta maʿnāsına ʿumūmen, tavuk yumurtasına derler ḫuṣūṣan. Ebulmaʿānī, beyt:

باور مکن به وعده و زنهار دل مده
از ماکیان نسیه بِه این تخم مرغ نقد

(Vaade inanma ve asla gönül verme! Bu peşin yumurta, veresiye tavuktan daha iyidir.)

تفاغ [tufāġ]: Feṯḥ-i fā ile. Büyük şarāb ḳadeḥidir. ʿArabīde قحف [ḳıḥf] derler. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*.

تناغ [tunāġ]: Feṯḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i تفاغ [tufāġ]-ı merḳūm ki āḫir-i meclis-i meyde onunla muḥabbeten dolu içerler. Mīr Naẓmī, beyt:

تناغ خورده ام در بزم عشقش
ازان رو می شدم دلگرم عشقش

(Onun aşkının meclisinde şarap içmişim. Gönlümün onun aşkına ısınma sebebi budur.)

توغ [tūġ]: Vāv-ı maʿrūf ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf alaca kıldır, nīze başına naṣb ederler.

Ṣānī, تاغ [tāġ]-ı merḳūm maʿnāsına ki bir pek ağaçtır. Āteşe yandıkta birkaç güne dek āteşi söyünmez. Ġalebe-i istiʿmāl ile "odun" maʿnāsına olmuştur. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

فقع نا خورده چند از معدهٔ تنگ
به ریشم برهلد ایام آروغ

(306ª) من از محنت بسان عود سوزان
خران عصر را از عود و بان توغ

(Felek ne zamana dek tıkabasa dolu mideyle şerbet içmeyip yüzüme geğirecek! Ben sıkıntıyla yanan öd/tütsü gibiyken zamane eşeklerinin öd ve sorgun ağacından odunu var.)

مع الفا
[maʿa'l-fā]

تف [tuf]: Nefret cihetiyle ve ṭabʿa nāmülāyim gelmek ile tükürmek maʿnāsına. Yaʿnī iʿrāż göstermek. Mevlānā Cāmī, beyt:

تف بر آن طائفهٔ مرده دلان
در هوا و هوس افسرده دلان

(Kalbi ölmüş, arzu ve heves peşinde gönlünü yıpratmış o topluluğa tüh!)

Lüġat-i Maḥmūdī'de be-maʿnī-i nāḫun vāḳiʿdir.

تلف [tulef]: Feṭḥ-i lām ile. Üzüm çekirdeği, sapı ve kabuğu ki sıkıldıktan sonra kalır. Türkīde "cibre" derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

توف [tūf]: Vāv-ı maʿrūf ile. İki maʿnāyadır. Evvel, ḫalḳın ġalebesinden ve dağ arasından ẓāhir olan ṣadā. Ḥakīm Enverī, beyt:

قلا دید در لشگر افتاده توف
از آن پهلوان حملهٔ صف شکوف

(Kalā, o yiğidin saf yarıcı hamlesiyle asker arasında uğultu çıktığını gördü.)

Bu maʿnāda nūn ile نوف [nūf] dahi derler.

Ṣānī, cünbiş ve hem-ḫordegī maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

قلا دید در لشگر افتاده توف
ز گرد یلان رفته خور در کسوف

(Kalā, asker arasında kargaşa çıkınca yiğitlerin tozu yüzünden güneşin görünmez hale geldiğini gördü.)

Mıṣrāʿ-ı evvel tevārüd vāḳiʿ olmuştur.

مع القاف
[maʿa'l-ḳāf]

تتق [tutuḳ]: Żammeteyn ile. Perde maʿnāsınadır. Mevlānā Cāmī, der-şeb-i miʿrāc, beyt:

خیمه برون زد ز حدود جهات
پردهٔ او شد تتق نور ذات

(Bütün yön sınırlarından dışarıya çıktı. Zātī nurun örtüsü ona perde oldu.)

ترغاق [turġāḳ]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da, gecelerde ḫırsız ve ḥarāmzādeden bekçilik etmek maʿnāsına. Muṭahhar-ı Şīrāzī, beyt:

بر درگه میمون تو در نوبت ترغاق
میران مهان بر عدد ریگ برآری

(Senin kutlu sarayında, kumlar sayısınca soylu ve itibarlı kimse sırayla bekçilik yaparlar.)

ترقاق [turḳāḳ]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i ḳāf ile. Zebān-ı Ḫʷārezm'de silāḥ-dāra derler.

مع الكاف

[ma'a'l-kāf]

تبنک [tubnek]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i nūn ile. Kuyumcuların altın ve gümüş rīḫte ettikleri ḳāleb ma'nāsına. Üstād 'Unṣurī, beyt:

تبنک ار کج نهد کسی بی شک
ریخته کج برآید از تبنک

(Bir kimse kalıbı eğri koyarsa, kuşkusuz dökülen şey de eğri çıkacaktır.)

تبوک [tubūk]: Żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Ağaç tabak ki içine meyve ve ba'żı eşyā korlar. Şems-i Faḫrī, beyt:

خاک بر تارک دوات و قلم
حبذا دبه و جوال و تبوک

(Kalem ve divitin toprak başına! Bakraç, çuval ve tabla ne güzel!)

ترترک [turturuk]: Sükūn-ı rā'-i mühmele-i evvel ve żamm-ı tā'-i müşennāt u rā'-i ṣānī ile. Şīrāz'ın Baba Kūhī dedikleri dağında bir laṭīf mekāndır. Ehl-i Şīrāz ve nevāḥīsinden ol maḥalle seyr ü teferrüce gelip 'işret ederler. Onda tepesi sivri bir yalçın kaya vardır, nev-cüvān tāze yiğitler bir yassı taş üzerine oturup buz üzerinden kaydıkları gibi kayarlar.

ترتک [turtuk]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı tā'-i müşennāt ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de "teẕerv" ma'nāsınadır. ترتوک [turtūk] ve جوربور [cūrbūr] dahi derler. *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da zā'-i mu'ceme ile (تزتک tuztuk) vāḳi'dir. *Şerefnāme*'de "Ḫoş-reftār bir kuştur, nevāḥī-i Hind dağlarında olur" diye masṭūrdur. Mīr Naẓmī, beyt:

به گفتارش چو طوطئ شکرخا
خرامش همچو ترتک خوب و زیبا

(Şeker çiğneyici papağan gibi konuşur, sülün gibi güzel ve alımlı yürür.)

ترشک [turşek]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i şīn-i mu'ceme ile. *Edātu'l-Fużalā*'da yeşil renk, ḫoş-nümā bir kuş adıdır.

ترشکک [turuşkek]: Żamm-ı rā'-i mühmele, sükūn-ı şīn-i mu'ceme ve feṯḥ-i kāf ile. Ekşirek demek olur kāf-ı taṣġīr ile.

ترشناک [turuşnāk]: Żamm-ı rā'-i mühmele, sükūn-ı şīn-i mu'ceme ve feṯḥ-i nūn ile. Ekşili ma'nāsınadır, نمناک [nemnāk] ve فرحناک [feraḥnāk] gibidir. Şā'ir, beyt:

دماغ مَی گساران می شود چاک
به مخموری سحر آبا ترشناک

(Sarhoşların zihni, sabah mahmurluğunda içilen ekşili çorbayla açılır.)

ترک [turk]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. İki ma'nāya gelir.

Evvel, Ḫaṭā, Ḫoten ve Deşt-i Kıpçak ḫalḳına derler ki 'ādetleri zed, bürd, ġāret ve yağmadır. Nitekim, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

فغان کین لولیان شوخ شیرینکار شهرآشوب
چنان بردند صبر از دل که ترکان خوان یغما را

(Yardım edin! Bu şehir karıştırıcı, sıcakkanlı ve işveli Lülī kızları, Türkler yağma sofrasındaki yiyecekleri nasıl kapıyorsa gönülden sabrı öylece kapıp götürdüler.)

Ve Türkistān vilāyetine yalnız "Türk" derler. Üstād Daḳīḳī, beyt:

اکنون فکنده بینی از ترک تا یمن
یک چند گاه زیر پی آهوان سمن

(Şimdi Türkistan'dan Yemen'e dek yayılmış görürsün, bir süre sonra ceylanların ayağı altında yasemin olur.)

Bu taʿbīr ʿAcem vilāyetine yalnız "ʿAcem", ʿArabistān'a "ʿArab" ve Rūm vilāyetlerine "Rūm" dedikleri gibidir.

Ṣānī, maḥbūba dahi "türk" derler. Nitekim, **(306ᵇ)** Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

اگر آن ترک شیرازی به دست آرد دل ما را
به خال هندویش بخشم سمرقند و بخارا را

(Eğer o Türk güzeli bizim gönlümüzü eğlerse, onun kara benine Semerkant ve Buhara'yı bağışlarım.)

Maḥbūblar şīve ve nāz ile ṣabr u ḳarār-ı ʿuşşāḳ ġāret ettikleri için tesmiye olunmak vardır. Şehīdī-i Ḳumī, beyt:

عالم تمام پر ز شهیدان فتنه شد
ترک مرا خدنگ ستم در کمان هنوز

(Dünya fitne şehitleriyle doldu, benim güzelim hālā sitem okunu yaya takıyor.)

تفک [tufek]: Feṯḥ-i fā ile. İçi boş nīzedir ki ağız ile fındıḳ atarlar. Keẕā fī-*Şerefnāme*. تف [tuf], üfürmektir. Ağız tüfenginden fındıḳı üfürüp atmakla tesmiye olunmuştur. Kurşun atılan tüfenge ol münāsebetle "tüfek" tesmiye olunup ona dahi ʿalem olunmuştur. İbn Yemīn, ḳıṭʿa:

مرد ثابت قدم آنست که از جا نرود
ورچه سرگشته بود گرد زمین همچو فلک

همچو سیمرغ که از جا نبرد طوفانش
نه چو گنجشک که افتد به دم از باد تفک

(Sabit ve kararlı kimse, yerdeki tozlar gökyüzü gibi baş aşağı dönse bile yerinden kımıldamayan kimsedir. Tufanın dahi yerinden kımıldatamadığı simurg gibidir, tüfek yeliyle yerinde yeller esen serçe gibi değildir.)

Ḫᵛāce ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

پای کشیده ام ازین دست فشانده ام از آن
رسته ز دود آنگهی چون گل خاره از تفک

(Tüfekten yoğrulmuş çamurun çıkması gibi ben de dumandan kurtulunca ondan ayak çektim, bundan el silktim.)

تفیرک [tufīrek]: Kesr-i fā, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. تفیرا [tufeyrā]-yı merḳūm maʿnāsına, yaʿnī pāleheng ettikleri taş.

تک [tuk]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, her kuşun burnuna derler. Mīr Naẓmī, beyt:

زبانت درازی مکن بر کسی
چو مرغ تکی دار رنجد بسی

(Kimseye dil uzatma! Çünkü gagası uzun kuş çok sıkıntı çeker.)

Ṣānī, şuʿlesi az olan çerāġa derler.

تکوک [tukūk]: Żammeteyn ile. Sīm ve zerden cānver ṣūretinde düzülmüş ḳadeḥ. Keẕā fī'ṣ-*Ṣıḥāḥ*. *Şerefnāme*'de "nihān" maʿnāsınadır. Ve *Ferheng-i ʿAlī Big*'de ġurfe-i bālā maʿnāsınadır.

تلک [tulk]: Sükūn-ı lām ile. Ḥubūbāttan lūbiyā dedikleri ġalledir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تنبک [tunbek] ve تنک [tunk]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn. İki maʿnāya gelir.

Evvel, küçük davul ki şuʿbede-bāzlar ve masḫaralar çalıp oynarlar. Türkīde "dübelek" derler. Maḳṣūd-ı Ḫurde demiştir, beyt:

می نشاندی غجکی و بلبانی همه شب
پسر آن که زدی بر سر میدان تنبک

(Her gece gacek ve balaban çalgılarını getirirdi. Onun oğlu meydan başında dümbelek çalardı.)

Ṣānī, eyer kayışı maʿnāsınadır.

تنک [tunk]: Sükūn-ı nūn ile. Boynu kısa ve ağzı dar bardağa derler. Ḥakīm Ezraḳī, rubāʿī:

آن حاکم ما به پاره دوزی ماند
گرد سر او تنیده گوزی ماند
تنک دهنش به عود سوزی ماند
چون سرمه کشد راست به بوزی ماند

(Bizim tahsildarımız yamacıya benziyor, başının çevresi içli cevize benziyor. Ağzının içi yanmış öde benziyor, doğrusu sürme çekince de bir ata/küfe benziyor.)

تنک [tunuk]: Żamm-ı nūn ile. Yufka maʿnāsına ki ʿArabīde رقیق [raḳīḳ] derler. Yufkalıktan taḥammülü olmayan nesneye de derler. Ebulmaʿānī, beyt:

تنک ظرفان عالم را سزا نیست
بیاشامیدن آن را بادهٔ عشق

(Dünyadaki çıtkırıldımlara aşk şarabını içmek yakışmaz.)

توبک [tūbek]: Sükūn-ı vāv ve fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Gencīne maʿnāsınadır. *Lisānu'ş-Şuʿarā*'da bā yerine nūn ile (تونک tūnek) vāḳiʿ olmuştur. Ve *Edātu'l-Fużalā*'da bā yerine tāʾ-i müs̱ennāt ile (توتک tūtek) masṭūrdur. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de kāf-ı Fārsī ile (توبگ tūbeg) rivāyet olunmuştur.

تورک [t*u*rek/t*u*ruk]: *Mecmaʿu'l-Fürs*'te fetḥ-i rāʾ-i mühmele ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de żamm-ı rāʾ-i mühmele ile masṭūrdur. İki maʿnāyadır.

Evvel, semizotu maʿnāsına ki پرپهن [perpehen] ve خرفه [ḫurfe] dahi derler. Üstād ʿAscedī, mes̱nevī:

چو نا اهل را قدر گردد بلند
نباشد چو آزاده و هوشمند

اگرچه چنارست برگش بزرگ
نباشد درو نفع برگ تورک

(Ehil olmayan kimse yüksek makamda bile olsa soylu ve akıllılar gibi olamaz. Çınarın yaprağı büyüktür ama semizotu gibi faydalı değildir.)

S̱ānī, Tūrān pehlivānlarından bir mübāriz adıdır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی پهلوان بود نامش تورک
دلیر و سرافراز و گرد سترگ

(Turek adlı bir pehlivan vardı. Cesur, seçkin ve güçlü bir yiğitti.)

تورنک [tūrnek]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve fetḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i teẕerv. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. Manṣūr-ı Şīrāzī, beyt:

نبرد کبک به دور تو جور از شاهین
نکرد باز ز پاس تو ظلم بر تورنک

(Senin devrinde keklik şahinden kötülük görmedi. Senin koruyuculuğun varken doğan sülüne zulmetmedi.)

Kāf-ı Fārsī ile (تورنگ tūrneg) de mervīdir.

توشک [tūşek]: Fetḥ-i şīn ile. Be-maʿnī-i ber-ḫ̮ʷābe. Türkīde "nihālī"ye derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

توک [tūk]: Mūy-ı yek-deste yaʿnī bir tutam saç. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ammā *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da atın pīşānīsinde olan perçem. **(307ᵃ)**

مع الكاف الفارسى

[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

ترنگ [tureng]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, *Maḥmūdī*'de ağız tüfengi maʿnāsına.

Ṣānī, murġ-ı deştī ki vāv-ı maʿdūle ile تورنگ [tʿureng] dahi derler.

Ṣāliş, zindān maʿnāsınadır.

ترنگ [turneg]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i nūn ile. *Şerefnāme*'de teẕerv maʿnāsına. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "kebk" maʿnāsınadır.

تس سگ [tus-seg]: Sükūn-ı sīn-i evvel ve feṯḥ-i ṣānī ile. Edviyeden bir ottur. ʿArabīde بنفسج الكلاب [benefsecu'l-kilāb] derler. Fārsīde bir adı dahi شاسبانک [şāsbānek]tir.

تلنگ [tulung]: Żamm-ı lām ve sükūn-ı nūn ile. Ḥācet ve ḫʿāhiş yaʿnī istemek. Ve isteyene تلنگی [tulungī] derler. Ḥakīm Senāyī, meṣnevī:

به گدایی بگفتم ای نادان
دین و دنیا مده ز بهر دو نان

ابلهانه جواب داد از صف
کز پی خرقه و جماع و علف

راست خواهی بدین تلنگ خوشم
این کنم بِه که بار خلق کشم

(Bir dilenciye "Ey cahil! İki ekmek için dinini ve dünyanı verme!" dedim. Hırka, cimā ve alef diye sıraladıktan sonra cahilce şöyle dedi: "Doğrusunu istersen dilenmeyle başım hoş, halkın yükünü çekmektense bunu yapmayı yeğlerim".)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

خر گداییست کدیه خو کرده
از تلنگ ملوک تا به خراب

(Dilenmeyi alışkanlık haline getirmiş eşek bir dilencidir. Yıkılana dek padişahlardan dilenir.)

توتگ [tūteg]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, bir kuştur, taʿlīm ile süḫan-güy ederler. ʿArabīde طوطی [ṭūṭī] ve ببغا [bebġā] dahi derler. Mezbūr kuşun ḳafeste karşısına bir āyīne korlar, āyīnenin ardında bir kimesne oturup istediği sözleri söyler. Kerrāren ṭūṭī āyīnede şeklin görüp, söyleyen onu sanıp, cenāb-ı Bārī teʿālá celle şānuhu ol kuşa ol kadar idrāk ve istiʿdād vermiştir ki işittiği sözü żabṭ edip söyler. Līkin taʿlīm olunan sözi söyler, ġayrı söze ḳādir değildir. *Ḥayātu'l-Ḥayevān*'da mezbūr kuş ṣaḥīḥ yeşil, ṣāfī siyāh ve rengīn kırmızıda olduğunu yazar. Hindūstān vilāyetinde bir yerde olur.

Ṣānī, bir ḳısım kamıştır. بیشه [bīşe] dahi derler.

Ṣāliş, bir nevʿ ekmektir, şehr-i Ḳazvīn ve eṭrāfına maḫṣūṣtur.

Rābiʿ, Şīrāz'da bir maḥalle adıdır.

تورنگ [tūrneg]: Kāf-ı ʿArabīde meẕkūr olan تورنک [tūrnek] maʿnāsınadır.

تونگ [tūneg]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i nūn ile. Gencīne maʿnāsınadır ki bā ile توبک [tūbek] dahi derler. Keẕā fī-*Lisāni'ş-Şuʿarā*.

توگ [tūg]: *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "çeşm" maʿnāsınadır. Ferālāvī, beyt:

ز توگ مست تو عالم خرابست
به قید زلف تو خلقی گرفتار

(Senin sarhoş gözün yüzünden dünya haraptır. Halk, senin saçının bağına tutsaktır.)

مع اللام
[maʿa'l-lām]

تغال [tuġāl]: Ġayn-ı muʿceme ile. Ḫʷārezmīler lisānında "vech" maʿnāsınadır.

تغل [tuġal]: Fetḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Ağıl maʿnāsınadır; koyunun, keçinin ve sığırın olsun. Ebulmaʿānī, beyt:

به گرد کوی تو عشاق بود سرگشته
چو گوسفند به شب در تغل همی آیند

(Senin köyünün etrafında başı dönen âşıklar, geceleyin koyunun ağıla dönmesi gibi geri dönerler.)

تل [tul]: Kīse-i ḥayyāṭ ki iğne, ibrīşim, yüksük ve ġayrı nesneler korlar. Ona تود [tūd] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

مشو در پی حرص و آزت دوان
مکن جیب و دامن تل در زیان

(Hırs ve arzularının peşinden koşma! Cebini ve eteğini terzi kesesi yapma!)

تنبل [tunbul]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-vezn-i سنبل [sunbul]. Yaʿnī mekr ve ḥīle. Üstād Menūçehrī, beyt:

بخت بی تقصیر و محنت روز بی مکروه و غم
دهر بی تلبیس و تنبل چرخ بی نیرنگ و رنگ

(Baht suçsuz ve günahsız, zamane dertsiz ve tasasız... Dünyanın hilesi hurdası yok, felek göz boyayıcı ve aldatıcı değil.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

دولت او عطای یزدانست
نه به مکر و نه لبس و نه تنبل

(Onun devleti Allah vergisidir; hile, aldatma ve göz boyamayla olmamıştır.)

توال [tuvāl]: Be-vezn-i جوال [cuvāl]. Yaʿnī nihāyet-i her çīz. Ve dahi geri dönmek maʿnāsınadır. Be-maʿnī-i evvel, Ebulmaʿānī, beyt:

پاک شو در عشق یار و وصلت آلوده مشو
کین ره عشقست باشد رفته در وصلت توال

(Sevgilinin aşkında temiz ol, kavuşmayla kirlenme! Çünkü bu aşk yoludur, kavuşmak bu yolun sonu olur.)

توپال [tūpāl]: Bāʾ-i Fārsī ile. *Müʾeyyidü'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i mis ki ʿArabīde نحاس [nuḥās] derler. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i rīze-i zer ü sīm ki ʿArabīde قراضه [ḳurāża] derler.

توبال [tūbāl]: Vāv-ı mechūl ve bāʾ-i muvaḥḥade ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i توال [tuvāl]-i merḳūm.

Ṣānī, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te demiri döğdükte işe yaramayıp döküleni ki ʿArabīde خبث الحدید [ḫubṯu'l-ḥadīd] derler.

توبل [tūbel]: Vāv-ı mechūl ve fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i pīş-i pīşānī, **(307ᵇ)** yaʿnī alnın ilerisi ki kıla ḳarīb yerdir. Mīr Naẓmī laṭīf teşbīh eylemiş, beyt:

چو رویش ماه و گیسو هالهٔ او
که توبل شعلهٔ جوالهٔ او

(Yüzü aydır, saçı o ayın halesidir. Alnın önü de onun etrafında dönen ışıktır.)

توشمال [tūşmāl]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve fetḥ-i mīm ile. Çāvūş maʿnāsınadır ki dergāh-ı selāṭīnde ḫidmet ederler. Ve mīrī işlerin mübāşirleri maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

مگر بوده آنجا یکی توشمال
شدی نیک محضر و نیکو خصال

(Gelgelelim orada iyi yaradılışlı ve iyi düşünceli bir çavuş vardı.)

توشل [tūşel] ve توشيل [tūşīl]: Evvel feṯḥ-i şīn-i muʿceme, şānī kesr ile. Bir nevʿ laṭīf, ince bezdir. Ekābir, câme ederler. Ona توزى [tūzī] dahi derler. ʿAn-ḳarīb ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá.

تول [tūl]: Vāv-ı mechūl ile. *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i kec-dehān. Ve *Ṣıḥāḥ*'ta be-maʿnī-i pīrāmūn-ı dehān. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de vāv-ı maʿrūf ile (تول tūl), be-maʿnī-i ceng ü perḫāş, Şeyḫ Āẕerī, beyt:

سنان صاعقه برزد سر از دریچهٔ شب
چو از درون سپه روز تول خنجر نیو

(Yıldırım mızrağı, savaş günü yiğit bir askerin hançeri ordunun içinde nasıl görünüyorsa gece penceresinden öylece başgösterdi.)

Ve vāv-ı mechūl ile "rem" maʿnāsınadır. Zīrā تولیدن [tūlīden], رمیدن [remīden] maʿnāsınadır. توریدن [tūrīden] ve تولیدن [tūlīden] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, der-ṣıfat-ı kevākib, beyt:

سخت می تولی ز تربیعات او
وز دلال و کینه و آفات او

(Onun tabiatı, hileleri, kin ve afetlerinden hemen ürkersin.)

تویل [tuvīl]: Kesr-i vāv ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Pīşānī maʿnāsınadır. Baʿżı ferhenglerde kelle-i ser maʿnāsına mervīdir. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

گر کند شهریار خصم شکار
سوی گردون نظر به چشماغیل

اختران بر زمین نهند از بیم
از پی بندگئ شاه تویل

(Düşman avlayıcı padişah gökyüzüne doğru göz ucuyla bakarsa, yıldızlar padişaha bağlılık bildirmek için korkudan alınlarını yere koyarlar.)

مع الميم
[maʿa'l-mīm]

تتم [tutum]: Żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Sumāḳ maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*. *Müʾeyyidü'l-Fużalāʾ*da sükūn-ı tā ile (تتم tutm) mervīdir.

تخم [toḫm]: Maʿrūf. Ḥubūbāttan her ne olursa ki ekilir. ʿArabīde بذر [beẕr] derler kesr-i ẕāl-ı muʿceme ile. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

زمین شوره بر سنبل نیارد
درو تخم عمل ضایع مگردان

(Çorak topraktan sümbül bitmez. Boş yere ona amel tohumu ekme!)

Mīr Naẓmī, beyt:

هر که تخم بدی بکشت همان
حاصلش جز بدی نیاید از آن

(Kötülük tohumu eken kimse kötülükten başka bir şey biçemez.)

تمتم [tumtum]: Żamm-ı tāʾeyn ve sükūn-ı mīmeyn ile. Ḳutāş maʿnāsınadır ki gāv-ı kūhī kuyruğudur, sipāhîler at boynuna asarlar. ʿAẓīm şöhret ve ziyāde mehābet gösterir. Ona غژغا [ġajġā], کژگاو [kej-gāv] ve کژغا [kejġā] dahi derler.

تم [tum]: Bir nevʿ yassı ok demrenidir. Ekşer Türkistān'da kullanırlar.

توتهٔ گندم [tūte-i gendum]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Taḫıl bitidir. توته [tūte], beden-i insānda siyāh siğil gibi nesnedir. Ondan, istiʿāre ṭarīḳıyla "bit" maʿnāsına istiʿmāl olunmuştur.

تولوم [tūlūm]: Vāv-ı maʿrūf u mechūl ve żamm-ı lām ile. Esliḥa maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

مع النون

[maʿa'n-nūn]

تبان [tubbān]: Feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade-i müşeddede ile. Tuman maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

گشاده بند تبان دلارا
شده آیینهٔ بی مثل پیدا

(Dilber, tumanının bağını çözünce benzersiz bir ayna göründü.)

تبنان [tubnān]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i nūn ile. تبان [tubbān]-ı merḳūm maʿnāsına. Ve nūn bā'-i muvaḥḥadeye taḳdīm ile (تنبان tunbān) dahi cā'izdir.

تبن [tubun]: Żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Şūre maʿnāsına. Edā-yı Türkān'dır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تخمِ ریحان [toḫm-ı reyḥān] ve تخمکان [toḫmekān]: Yaʿnī emşāl-i elāçī ve īldāne. تخمگیا [toḫm-giyā] dahi derler. Eyżan fī-*Şerefnāme*.

ترشِ شیرین [turş-ı şīrīn]: Ne ṣaḥīḥ ekşi ve ne ṣaḥīḥ tatlı olan nesne ki "mayḫoş" taʿbīr ederler. Her nede ki ol ṭuʿm ola ʿumūmen ve enārda ḫuṣūṣan. Egerçi ترُش [turuş] żamm-ı rā ile telaffuẓ olunur, gāhī taḫfīf ḳaṣd olunup rā'yı sākin ederler. Maṣdarı sükūn-ı rā ile ترشیدن [turşīden] gelir. Şīrīn ile yāḫud āḫar lafẓ ile terkīb olundukta elbette rā sākin olur. Zīrā taṣarrufāt-ı müştaḳātta taḫfīf maḳṣūddur.

ترشیدن [turşīden]: Ekşimek ve ekşitmek maʿnāsına maṣdardır.

ترغان [turġān]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. İki maʿnāya gelir. Evvel, reh-ber ki ʿArabīde دلیل [delīl] derler. Şānī, bāc maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

نشسته بر سر بالای دربند
ز باد رهروان ترغان بگیرد **(308ª)**

(Geçidin tepesine oturmuş, gelen geçenin rüzgārından bile vergi alıyor.)

ترکان [turkān]: Cemʿ-i ترک [turk]tur, elif ve nūn edāt-ı cemʿdir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

کین زمان شمشیر کینی ترگ ترکان آزمای
در دیار ترکمان نه ترک مان نه ترکمان

(Şimdi öfke kılıcını Türk miğferi üstünde dene! Türkmen diyarında ne Türk bırak ne de Türkmen!)

ترنجان [turuncān]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm ile. Kütüb-i ṭıbda بادرنجبویه [bādrencbūye] dahi derler. ʿAvām "kovanotu" dedikleridir. Turunc rāyiḥasına ḳarīb ḫoş-bū rāyiḥası vardır.

تمن [tumen]: Feṯḥ-i mīm ile. On iki bin ʿadede derler. تمان [tumān] dahi cā'izdir. Bu diyārda keşretten kināye ederler. Ammā el-ḥāletu hāẕihi ʿAcem'de elli ʿabbāsīye "tümen" derler ki Rūm'un ġuruşu ḥisābıyla on altı ġuruş iki şülüş olur. Zīrā ʿabbāsīnin üçü bir ġuruş ḥisābına rāyicdir. Mīr Naẓmī, beyt:

شاهی که عطای او تمن بود
عالم به ثناش مؤتمن بود

(Bahşişi tümen olan bir padişahtır. Dünya onun övgüsüyle güvendedir.)

Baʿżı diyārın rüsūm-ı ʿörfiyyesinde on bin ve baʿżı diyārda beş bin akçe iʿtibār ederler. Çağatayda dahi "tümen" derler.

تن [tun]: Baḥr-ı Ẓulumāt'ta olur ʿaẓīmü'l-cüsse bir nevʿ balıktır. Etini kurutup yılan sokana ve zehir içmişe içirirler, fi'l-ḥāl ḳayy edip ḫalāṣ olurmuş. Ve bir maʿnāsı dahi külḫandır ki تون [tūn] lafẓından muḫaffeftir.

تنبان [tunbān]: Sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Güreşçilerin deriden tonlarıdır. Ve dahi "tumān" maʿnāsınadır.

تنجیدن [tuncīden]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm ile. Kolanı ve kuşağı muḥkem çekmek.

تندیدن [tundīden]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i dāl-ı mühmele-i ūlá ile. Bir nesne āvāz vermek.

تواکن [tuvākun]: Żamm-ı kāf ile. Çaylak adıdır ki غلیواج [ġalīvāc] ve غلیواژ [ġalīvāj] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

توان [tuvān]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, "güç" maʿnāsına ki ʿArabīde قوت [ḳuvvet] derler. Ve dahi ḳudret maʿnāsına توانستن [tuvānisten]den ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī ve gāhī ism-i fāʿil istiʿmāl olunur. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

اینچنین صورت مطبوع ز جان نتوان ساخت
ور توان ساخت ز قدر تو روان نتوان ساخت

(Suret bakımından böylesi düzgün bir yüz elde edilemez. Elde edilse bile senin kıymetinde bir ruh elde edilemez.)

Ṣānī, be-maʿnī-i ebr, yaʿnī bulut. Mīr Ḫüsrev, beyt:

ز سیلی که بر کوه ریزد توان
شود بر سر کوه کشتی روان

(Bulutun dağın tepesine döktüğü sel, dağ üstünde gemi yüzdürür.)

Ḫᵛāce ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

ز روی بحر معلق توان شده پیدا
چو پشت ماهیٔ شیم از میانهٔ جیحون

(Denizin üstünde, Ceyhun ırmağının ortasındaki yakamozu/pullu balığı andıran bir bulut asılıydı.)

توانستن [tuvānisten]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Ḳādir olmak ve güçlü olmak maʿnāsınadır.

توانیدن [tuvānīden]: Be-maʿnī-i توانستن [tuvānisten]-i merḳūm. Fārsīde yed-i ṭūlā aṣḥābı, maṣdardan müştaḳ olan kelimātta ḥarf tebdīline ḳā'il olmamakla ḥāli üzre maṣdar iʿtibār ederler.

توبان [tūbān]: Vāv-ı maʿrūf ve feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i تنبان [tunbān]-ı merḳūm.

توب رسن [tūb-resen]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve feṭḥ-i rā vü sīn-i mühmeleteyn ile. Bükülmüş ip ki توب [tūb] kattır, رسن [resen] maʿlūm.

توختن [tūḫten]: Vāv-ı mechūl ve sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i خواستن [ḫᵛāsten], yaʿnī istemek. Ḥakīm Esedī, beyt:

به تیغ و سنان هر کجا کینه توخت
گهی دل درید و گهی سینه دوخت

(Her nerede intikam istese, bazen kılıçla yürek biçer bazen de mızrakla göğüs diker.)

Ṣānī, be-maʿnī-i گزاردن [guzārden], yaʿnī edā etmek, ʿariyetī nesneyi geri vermek ve deyn ödemek. Raḍıyeddīn-i Nīşābūrī, beyt:

ایا ستوده بزرگی که وام شکر ترا
زبان بندهٔ تو توختن نمی داند

(Ey övülmüş yüce kimse! Senin kölen olan dilim, senin borcunu nasıl ödeyeceğini bilmiyor.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i فرو کردن [furū kerden], yaʿnī aşağı indirmek. Ḥakīm Senāyī, beyt:

خلق اگر در تو توخت ناگه خار
تو گل خویش ازو دریغ مدار

(Birisi sana diken batırırsa, sen kendi gülünü ondan esirgeme!)

Rābiʿ, be-maʿnī-i اندک فراهم آوردن [endek ferāhem āverden], yaʿnī az az cemʿ eylemek. Ḥakīm Esedī, beyt:

همه یاد دار آنچت آموختم
که من کین بدین چاره ها توختم

(Sana öğrettiklerimi hatırla! Çünkü ben bu çareler sayesinde yavaş yavaş intikamımı aldım.)

Ḥāmis, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i کشیدن [keşīden] mervīdir.

توران [tūrān]: Meşhūr memlekettir. Tūrānzemīn derler **(308b)** Ferīdūn Şāh oğlu Tūr'a mensūb olmakla. *Şehnāme*'de Ḥakīm Firdevsī Īrān ve Tūrān ḫalḳının ceng ü cidāllerin beyān eder ki Tūroğullarıyla Īrecoğulları miyānında ʿadāvet ve ḫuṣūmet niçe zamān mütemādī olmuştu. Mevlānā Hātifī, ez-*Timurnāme*, beyt:

ز توران زمین خیمه بیرون زدند
سراپرده بر طرف جیحون زدند

(Turan topraklarının dışına yerleştiler. Ceyhun tarafına büyük bir otağ kurdular.)

تورنگان [tūrengān]: Feṯḥ-i rāʾ-ı mühmele vü kāf-ı Fārsī ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i ترلنگان [tirlengān]-ı merḳūm. Yaʿnī zindekünende ve bedīd-ārende-i heme teʿālá ve teḳaddes. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

توریدن [tūrīden]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Ḥaşm maḥżarında ḫacil ve şermende olmak maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

توزیدن [tūzīden]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i خواستن [ḫˇāsten]. Şeyḫ ʿIrāḳī, beyt:

زنهار از آن دو چشم مستت
فریاد از آن دو زلف کین توز

(Senin o iki sarhoş gözünden illallah! Āh o intikam peşindeki iki bölük saçtan!)

Ṣānī, be-maʿnī-i گزاردن [guzārden] ve ادا کردن [edā kerden]. Edīb-i Ṣābir, beyt:

چند باشی روز و شب دلسوز بدساز ای پسر
خام شادی توز اسب بی غمی تاز ای پسر

(Ey oğul! Ne zamana dek kötü işler peşinde gece gündüz demeden kendini parçalayacaksın! Mutluluğa kement atıp gamsızlık atını koştur!)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

یک زمان در گنج دانش وام نادانی بتوز
با خر یک دم برابر مرکب همت بتاز

(Bir zaman bilgi hazinesiyle cahillik borcu öde! Tek kuyruklu eşeğin yanında himmet atını sür!)

Ṣāliş, be-maʿnī-i اندوختن [endūḫten] ve حاصل کردن [ḥāṣıl kerden]. Ḥakīm Enverī, beyt:

بر یکی جاه فائضت غالب
وز دگر جاه قاهرت کین توز

(Birisine feyiz verici gücün/konumun üstün gelir, diğerinden kahredici gücün/egemenliğin intikam alır.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i فرو کردن [furū kerden], bemiṣl-i توختن [tūḫten].

Ḥāmis, be-maʿnī-i کشیدن [keşīden]. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

توسن [tūsen]: Vāv-ı mechūl ile. Meftūḥada ẕikri mürūr eden توسن [tevsen] maʿnāsınadır. Esb-i ser-keş demektir. Ebulmaʿānī, beyt:

هرگز نگشته اهل دلی را فلک به مهر
زینهار به مرد رام نشد توسن مراد

(Felek gönül ehli āşıklara asla şefkat göstermez. İsteğin huysuz atı, bir kimseye asla boyun eğmez.)

توشدان [tūşdān]:Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. İsm-i mürekkebdir توش [tūş] ile دان [dān] dan. Azık koyacak ẓarf, dağarcık ve emṣāli nesneler ki ehl-i sefer, içine nevāle koyup sefere götürürler.

توشگان [tūşgān]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Ḥammām külḫanı. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

خوی محنت بریزد از سراپایم ز تاب غم
دو دیده جام گرمابه درونم توشگان گویا

(Gam sıcaklığı yüzünden her tarafımdan sıkıntı teri dökülüyor. Sanki iki gözüm hamam camı, içim de hamam külhanı.)

توشمان [tūşmān]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i mīm ile. Baʿżı nesne için vażʿ olunan nişān. Ve miyān-serāy maʿnāsınadır.

توفیدن [tūfīden]: Kesr-i fā ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, ṣadā ve nidā maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بتوفید کوه و بلرزید دشت
خروش سپاه از هوا برگذشت

(Dağ inledi, bozkır titredi. Askerin gürültüsü gökyüzünü aştı.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

خروشی برآمد ز اسفندیار
بتوفید از آواز او دشت و غار

(İsfendiyār büyük bir nara attı. Onun narasıyla her yer inledi.)

Ṣānī, cünbiş ve berhem-ḫordegī. ʿArabīde هزاهز [hezāhiz] derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بتوفید شهر و برآمد خروش
تو گفتی همی کر کند نعره گوش

(Şehir karıştı, büyük bir gürültü yükseldi. Görsen, "naralar kulağı sağır edecek" derdin.)

Baʿżı ferhenglerde fā yerine nūn ile (تونیدن tūnīden) vāḳiʿ olmuştur.

تولیدن [tūlīden]: Vāv-ı maʿrūf, kesr-i lām, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Oklamak ve sançmak maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

رسیده راحتی جان حزین را
که پیکان مژه بر سینه تولید

(Hüzünlü gönle rahat erişti, çünkü kirpik okunu göğsüme sapladı.)

تولیگن [tūlīgen]: Kesr-i lām ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i تواکن [tuvākun]-ı merḳūm, yaʿnī ġalīvāc. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تومان [tūmān]: Be-maʿnī-i تنبان [tunbān]-ı merḳūm. Ve güreşçilerin deri tumanı. Ve gemicilerin şalvārı. Ve zebān-ı Ḫᵛārezm ve zebān-ı Muġān'da on bin ʿadede derler.

تون [tūn]: Nāḥiye-i maşrıḳta bir memleket yāḫud bir şehir adıdır. Ve dahi külḫan ki ġāyet kızmış ola. Şāʿir, beyt:

گروهی آمدند در گرد بیرون
چو آتش از میان کلخن تون

(Kızmış külhan ortasından ateş çıkması gibi, toz içinden bir topluluk göründü.)

Şerefnāme'de ḳarārgāh-ı nuṭfe maʿnāsınadır, yaʿnī raḥm-i māder. Edā-yı Türkān'dır.

تونیدن [tūnīden]: Kesr-i nūn ile. Be-maʿnī-i توفیدن [tūfīden]-i merḳūm. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تهمتن [tuhemten]: *Şerefnāme*'de żamm-ı tā ile mervīdir. Ḫudāvend-i sipāh-ı girān. Ve Rüstem'in elḳābındandır.

مع الواو

[ma'a'l-vāv]

تفو [tufū]: Żamm-ı fā ile. Be-ma'nī-i āb-ı dehen, ya'nī tükürük. **(309[a])** Kemāl İsmā'īl, beyt:

با کف دُر بار تو هر دم به رشک
ابر زند بر رخ دریا تفو

(Bulut senin inci saçan elini kıskandığı için sürekli denizin suratına tükürüyor.)

Ve tükürmek ma'nāsına da isti'māl olunur. Ebū Şekūr, beyt:

به نشکرده ببرید زن را گلو
تفو بر چنین نا شکیبا تفو

(Neşterle kadının boğazını kesti. Tü böyle basiretsize tü!)

تلو [tulū]: Żamm-ı lām ile. Mā-beyn-i tīr, ya'nī yeleğe varınca derler. Ebū Rāfi', beyt:

تیر اندر قلب دشمن تا تلو
می خلد چونانکه در چشمش تلو

(Ok, düşmanın gözüne mil batar gibi ta yeleğe dek onun kalbine giriyor.)

تندرو [tund-rū]: Sükūn-ı nūn ve dāl-ı mevḳūf u żamm-ı rā'-i mühmeleteyn ile. Baḫīl, ḫasīs ve ekşi yüzlü ma'nāsına. Keẕā fi'l-*Müşkilāt*. Bu ma'nāya, Ebulma'ānī, beyt:

بوده است احسان تو بر خلق عالم رایگان
می شود نزد کفت دریای عمان تندرو

(Sen dünya halkına karşılıksız bağışta bulunursun. Okyanus, senin elinin yanında suratı asık kalır.)

تو [tū]: Vāv-ı mechūl ile. Żamīr-i ḫiṭābdır, "sen" demek ma'nāsına. Efṣaḥ budur ki vāv iẓhār olunmayıp żamm-ı tā'nın işbā'ıyla telaffuẓ oluna. Hümām-ı Tebrīzī, beyt:

مگر سنکین دلست و جان ندارد
هر آن کس که چو تو جانان ندارد

(Senin gibi bir sevgiliye sahip olmayan kimse, taş kalpli ve cansız olsa gerektir.)

Ve edāt-ı rābıṭa olan است [est]e idḫāl olunup, ba'żı maḥalde vāv sākıṭ olup yalnız żamme ile تست [tust] denilir. Ve 'alāmet-i mef'ūl olan rā'ya idḫāl olundukta ترا [turā] denilir ki aṣılları تو است [t*u*-est] ve تورا [turā] idi. Ve gāhī żarūret-i şi'r ḥasebiyle vāv iṯbāt olunup telaffuẓ olunur. Miṯāli, Ḥakīm Esedī, beyt:

همه با توست ار بجوییش باز
تا نباید کسی گشاید راز

(Onu arıyorsan hep seninledir. Sırrını başka birisine açman gerekmez.)

تو [tū]: Vāv-ı ma'rūf ile ve tā'nın işbā'ıyla. Üç ma'nāya gelir.

Evvel, kaymak ki sütü kaynatıp üzerinde mün'aḳid olanını alırlar. 'Arabīde قشطا [ḳaşṭā] derler.

Ṣānī, kat ma'nāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

من این ایوان نُه تو را نمی دانم نمی دانم
من این نقاش جادو را نمی دانم نمی دانم

(Ben bu dokuz katlı çardağı bilmiyorum, bilmiyorum! Ben bu büyücü ressamı bilmiyorum, bilmiyorum!)

Ṣāliṣ, perde ma'nāsına ki تاه [tāh] ve توه [tūh] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

رحمت صد تو بر آن بلقیس باد
که خدایش عقل صد مرده بداد

(O Belkıs'a yüz kat rahmet olsun! Rabbi ona yüz erkek aklı verdi.)

توبرتو [tū-ber-tū]: Yaʿnī kat-ender-kat. Ve dahi katmer ekmek ki kāhī ve emṣāli olur.

توو [tūv]: Vāv'ı ziyāde. İşbāʿ için bir vāv dahi ziyāde yazarlar. Kaymak maʿnāsınadır.

تهو [tuhū]: Żamm-ı hā ile. Be-maʿnī-i tüfū, yaʿnī ağızdan tükürük atmak ki تف [tuf] ve تفو [tufū] dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

دهد دولت فلک هر نا سزا را
تهو باشد چنین اقبال دنیا

(Felek nerede bir liyakatsiz varsa ona devlet veriyor. Böyle dünyanın iyi talihine tüküreyim!)

تهیو [tuhyū]: Sükūn-ı hā ve żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i tüfū ki تس [tus] ve تهو [tuhū] dahi derler. *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i تیهو [tīhū]-yı merḳūmdur.

مع الها
[maʿa'l-hā]

تتره [tutre]: Sükūn-ı tāʾ-i müṣennāt ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Sumāḳ maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

تخمه [tuḫme]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i mīm ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, miʿdede ṭaʿām-ı fāsid olup haẓm olmamaya derler. ʿArabīde هیضه [heyḍa] derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

تخمه چون هاضمه تباه شود
معده پژمرده و دوتاه شود

(Yiyecek hazımsızlık yapınca mide perişan ve iki büklüm olur.)

Ṣānī, aṣl ve nijād maʿnāsınadır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی آن که از تخمهٔ کیقباد
همی از تو گیرند گویی نژاد

(Birincisi, Keykubat soyunun seninle devam etmesidir.)

Ve Ḥakīm Esedī "nuṭfe" maʿnāsına demiştir, beyt:

بت زاولی گفت ازین هر چهار
نِیم من جز از تخمهٔ شهریار

(Zāvüllü güzel dedi ki: "Ben bu dördünden de değilim, padişah soyundan başkası değilim".)

Ṣāliṣ, yere ekilen ḥubūbāt, toḫum maʿnāsına.

تخمیانه [toḫmiyāne]: Her ne güne toḫum olursa; buğday, arpa ve ġayrı ḥubūbāttan ve sebzevāt toḫumları, ve'l-ḥāṣıl her ne toḫum ki yere ekilir, ona derler.

ترخجه [turuḫce]: Żamm-ı rā'-i mühmele, sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve feṯḥ-i cīm ile. توک [tūk]-i merḳūm maʿnāsına.

ترسه [turse]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i ḳavs ü ḳuzaḥ. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*.

ترشه [turşe]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. "Kuzukulağı" derler uzunca bir ekşi ṭuʿmlu yapraktır nebātāt nevʿinden.

ترمه [turme]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i mīm ile. Eyrim ki eyer içine yastık gibi dikerler. Ona ادرم [edrem] ve ادرمه [edreme] dahi derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

زین با ترمه نگه کن چو خواهی گشت سوار
تا نیفتی چو شوی حمله و حمله پذیر **(309b)**

(Mademki ata bineceksin, düşmemek için hamle yapıp hamle karşılarken de eyerin eyrimine dikkat et!)

ترنجیده [turencīde]: Żamm-ı rā'-i mühmele, sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i çīn ve ājeng. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

سیب بگفت ای ترنج از چه ترنجیده ای
گفت من از چشم بد می نشوم خود جدا

(Elma "Ey portakal! Niçin buruşuksun?" diye sorunca portakal "Ben kötü gözden hiç uzak kalamıyorum" cevabını verdi.)

Ṣānī, be-maʿnī-i keşīde. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

بیاراست خود را چو مردان جنگ
ترنجیده بر بارگی تنگ تنگ

(Ata sıkıca kolan çekip kendini savaşçı gibi hazırladı.)

تروده [turūde]: Be-vezn-i ستوده [sutūde] ve تروه [turve]: Be-vezn-i سرفه [surfe]. Kilāhumā be-maʿnī-i cüft ki ʿArabīde زوج [zevc] derler. توروه [tūrve] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. *Edātu'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i tūde, yaʿnī küme olmuş nesne.

تروشه [turūşe]: Be-maʿnī-i ترشه [turşe]-i merḳūm. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir meyve adıdır.

ترویه [turūye]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Yolun eyyām-ı şitāda balçıktan nerdübān gibi olduğuna derler. Mīr Naẓmī, beyt:

در ایام شتا نتواند پویه
ره هموار چون باشد ترویه

(Kış günlerinde koşulmaz. Düzgün yolla bataklık bir olur mu!)

تفسه [tufse]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Ol siyāh leke ki beşere-i ādemīde ẓāhir olur. Sebebi teheyyüc-i sevdādır. Ona تاش [tāş] dahi derler. ʿArabīde کلفه [kelefe] ve Hindī lisānında چهانی [çihānī] derler.

تکله [tukle]: Sükūn-ı kāf ve feṯḥ-i lām ile. İki maʿnāyadır

Evvel, atabegān-ı Şīrāz'dan birinin ismidir ki onu pādişāh eylediler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

مظفرالدین سلچوق شاه کز عدلش
روان تکله و بو نصر و سعد می نازد

(Selçuklulardan Muzaffereddin'in adaleti Tükle, Ebū Nasr ve Sa'd'ın ruhuna gösteriş yapar.)

Ṣānī, dīvāneye derler.

تکمه [tukme]: Sükūn-ı kāf ve feṯḥ-i mīm ile. Düğmedir. Mīr Ḫüsrev, der-naʿt-ı Resūl ʿaleyhi's-selām, beyt:

گرد نعلین رهروان رهت
شرف تکمهٔ کلاه همه

(Senin yolunda yürüyenlerin nalın tozu, diğerlerinin sarığı düğmesine şeref olur.)

Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

تکمه های زر که بر سنجاب شاهان دیده ای
اخکری چندی درخشان گشته در خاکسترست

(Padişahların kürkünde gördüğün altın düğmeler, külhanda parlayan birkaç parça kordur.)

تکه [tuke]: Feṯḥ-i kāf ile. İki maʿnāyadır. Evvel, bir nevʿ oktur ki maʿrūftur.

Ṣānī, püşte ve cāy-ı refīʿ maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تلنه [tulne]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i nūn ile. Ḫᵛāhiş yaʿnī suʾāl. Ve dahi gedālık etmek ki تلنگ [tulung] dahi denilir. Kemāl İsmāʿīl, ḳıṭʿa:

اکنون که ز هیچ سود ندارد
بازار هنروران روایی

تلنه به تو آورم که هستی
معشوقهٔ روز بی نوایی

(Hünerliler çarşısında işlerin kesat olduğu şu zamanda ihtiyacımı sana bildiriyorum. Çünkü azıksızlık/yoksulluk gününün sevgilisi sensin.)

تلوسه [tulūse]: Żamm-ı lām ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Ġılāf-ı şemşīr, ḫançer, bıçak ve emṡāli. نیام [niyām] dahi derler. Şücāʿī, beyt:

خیال غمزه ات از بس که در دلم بخلید
دلم تلوسهٔ شمشیر آبدار تو گشت

(Kıyabakışının hayali kalbime o denli battı ki kalbim senin parlak kılıcının kınına döndü.)

Şerefnāme'de ḫurmānın evveli yaʿnī henüz olmamışı. *Müşkilāt*'ta وهی مبادی الطلع[1] masṭūrdur.

1 Hurma koruğunun ilk halidir.

تنده [tunde]: Sükūn-ı nūn ile. Ol ġonca-i gül ve sāʾiri ki henüz yaprakları görüne. تندیدن [tundīden] maṣdarıdır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تنره [tunre]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. تنده [tunde]-i merḳūm maʿnāsınadır. Keẕā fī'l-*Mecmaʿ*.

تواهه [tuvāhe]: Feṯḥ-i hāʾ-i evvel ve iḫfā-yı ṣānī ile. Bir nevʿ ṭaʿāmdır, et ve bādincān ile pişirirler. تباهه [tubāhe] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

چند آن میزبان خوب خصال
پیش مهمان تواهه ای آرد

هم دو نان سفید در سفره
و به رویش گشادگی دارد

(O iyi hasletleri olan ev sahibi, konuğunun önüne hep kebap getirir. Ayrıca sofrasında iki beyaz ekmek, yüzünde de bir gülümseme vardır.)

توبره [tūbre]: Vāv-ı maʿrūf ve sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Türkīde ḳalb-i baʿż ile "torba" dedikleridir. توره [tūre] dahi derler.

توبزه [tūbeze]: Vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade vü zāʾ-i muʿceme ile. Pāre-i ḫarbuze, yaʿnī kavun ve karpuz dilimi.

توبه [tūbe]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Ḳavs ü ḳuzaḥ maʿnāsına. Yā-yı taḥtānī ile تویه [tūye] dahi derler.

توته [tūte]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i tāʾ-i müṡennāt ile. Beden-i insānda siyāh, siğil gibi nesnedir. Sevdā-yı muḥteriḳten ẓāhir olur. Ekṡer göz kapağının içinde ve taşrasında olur. Gāhī surḫ ve gāhī siyāh olur. Sevdāyla kan muḥteriḳ oldukta surḫ olur. **(310ᵃ)** Aṣlında ṡāʾ-i müṡelleṡe ile توثه [tūṡe] dir. Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

اثر مردمک به چشم رقیب
کرده ظاهر به چشم من توته

در علاجش یکی طبیب بگفت
چشم او بایدش شود پوته

(Rakibin gözündeki göz bebeğinin/mercimeğin etkisiyle gözümde arpacık çıktı. Doktorun biri de şu ilacı önerdi: "Onun gözü pota olmalıdır/oyulmalıdır".)

توجیه [tūciye]: Kesr-i cīm ve feṭḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i seyl-āb. Üstād Rūdekī, beyt:

خود ترا جوید همه خوبی و زیب
همچنان چون توجیه جوید نشیب

(Bütün iyilik ve güzellikler, sel suyunun yokuş araması gibi seni arar.)

توخته [tūḫte]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. توختن [tūḫten] lafẓının cemīʿ maʿnālarında ism-i mefʿūl olur خواسته [ḫˇāste], گزارده [guzārde], جمع کرده [cemʿ-kerde], فرو کرده [furū-kerde], کشیده [keşīde] ve اندوخته [endūḫte] gibi.

توخچه [toḫça]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṭḥ-i cīm-i Fārsī ile. Dīvārda baʿżı nesne koyacak yer. Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

عرضحالی برو فرستادم
او نخواند و نهاد بر توخچه

بعد از آن صره ای نهادم پیش
بی توقف گشاد داد بوقچه

(Ona halimi anlatan bir mektup göndermiştim, okumayıp bir duvar oyuğuna koydu. Daha sonra bir para kesesi gönderdim, hiç beklemeden açıp bohça verdi.)

تودره [tūdere]: Vāv-ı mechūl u feṭḥ-i dāl u rāʾ-i mühmeleteyn ile. Bir kuştur, cüsseesi irice ve eti leẕīẕ olur. Ona چال [çāl] dahi derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

دمان یوز تازان بر آهوبره
کمین ساخته چرخ بر تودره

(Yırtıcı pars ceylan yavrusuna saldırmış, taklacı şahin toy kuşuna pusu kurmuş.)

توده [tūde]: Vāv-ı maʿrūf, feṭḥ-i dāl-ı mühmele ve iḫfā-yı hā ile. Yığın. Be-maʿnī-i tell. Lākin yığılmış ola; toprak olsun, ġayrı olsun. Şems-i Faḫrī, beyt:

عطای او نباشد بدره بدره
بود از لعل و گوهر توده توده

(Onun bağışı kese kese değil, lal ve mücevher yığınlarıyla olur.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو توده همی کرد زر و گهر
بها برگرفت آن خر چاره گر

(Sürekli altın ve inci yığan o tedbirli eşek, layığını buldu.)

Mīr Naẓmī, beyt:

درِ باغ وفا بگشود جانان
نهاده تودهٔ گل پیش یاران

(Sevgili, vefa bahçesinin kapısını açtı. Āşıkların önüne gül demeti koydu.)

تودوده [tūdūde]: Yaʿnī dūd. Ve *Lisānu'ş-Şuʿarā*'da be-maʿnī-i tūde masṭūrdur.

تورته [tūrte]: Sükūn-ı vāv u rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. *Şerefnāme*'de "kilīd" maʿnāsınadır. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

گشاده تورتهٔ گنجینهٔ راز
معانی کرد ظاهر آن شه ناز

(Sır hazinesinin kilidi açıldı. O naz padişahı, manaları açık etti.)

توروه [tūruve]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i cüft ki ʿArabīde زوج [zevc] derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

توره [tūre]: Vāv-ı mechūl, feṭḥ-i rā'-i mühmele ve iḫfā-yı hā ile. Be-maʿnī-i ḳāʿide ve üslūb. Bu ʿibāret Türkīde dahi istiʿmāl olunur. Mevlānā Hātifī, beyt:

بسی توره دانان جنگیز کیش
به جنگیز خویش و ز جنگیز پیش

(Cengiz öncesinden Cengiz'e kadar, nice Cengiz gibi töre bilici var.)

Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

نیک خواهان جفای بی پایان
بر سیهکار لطف موفوره

با بدان نیکی و نیکان بد
این چه طرز مخالف این توره

(İyilik isteyenlere sınırsız eziyet, kötülere ise bol bol bağış var. Kötülere iyilik ve iyilere kötülükḳ Bu ne çarpık bir tarz, nasıl bir töre!)

توسه [tūse]: Vāv-ı mechūl ve feṭḥ-i sīn-i mühmele ile. Beslenmiş ḥayvān; at olsun, ġayrı olsun. Mīr Naẓmī, beyt:

بوالهوس را همی دهی بوسه
از چه پرورده این خر توسه

(Acemi āşığa sürekli öpücük veriyorsun. Bu besili eşeği esirgemek niye!)

توشه [tūşe]: Vāv-ı maʿrūf ve feṭḥ-i şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i zād-ı rāh. Aṣlında توش [tūş] ḳudrettir, hā'-i iḫtiṣāṣiyye ile azığa ʿalem olmuştur. Mevlānā Hātifī, beyt:

به نوعی که تا هفت سال درست
نباید ز کس هیچ وجه توشه جست

(Öyle ki tam yedi yıl hiçbir sebeple kimseden azık arayıcı olmadı.)

Şerefnāme'de be-maʿnī-i sīne mervīdir.

توقه [tūḳa]: Feṭḥ-i ḳāf ile. Be-vezn-i سوقه [sūḳa]. Be-maʿnī-i kemersār. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

تولبره [tūlbere]: Sükūn-ı lām ve feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü rā'-i mühmele ile. Pabuç ve edik ḳālebi maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

کُس زن بوده است چو کفش فراخ
کیر سختش چو تولبره باشد

(Kadının küsü ferah ayakkabı gibiymiş. Onun sert kīri de pabuç kalıbı olmuş.)

توله [tūle]: Vāv-ı maʿrūf ve feṭḥ-i lām ile. Balçık maʿnāsına. ʿArabīde وحل [vaḥal] derler. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

دو سال آمد که از خیل سگانت
ترا چون توله فرش آستانت

(İki yıldır sürü sürü köpeklerin yüzünden eşiğinin yaygısı balçığa döndü.)

Vāv-ı mechūl ile توله [tūle], ebegümeci dedikleri ot. ʿArabīde خبازی [ḫubbāzá] derler.

تونگه [tūnge]: Vāv-ı mechūl, sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. *Şerefnāme*'de beمaʿnī-i şeb. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i gencīne vāḳiʿdir.

توه [tūh]: Be-vezn-i کوه [kūh]. İki maʿnāyadır.

Evvel, kat.

Ṣānī, perde maʿnāsınadır. İki maʿnāya tertīb üzre, Mīr Naẓmī, beyt:

قامت من شد از جفایت توه **(310b)**
نگشوده ز روی خوبت توه

(Senin cefanla boyum iki kat oldu, yine de güzel yüzünden perde açılmadı.)

ته [tuh]: İẓhār-ı hā ile. Be-maʿnī-i püf. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

تیره [tuyure]: Żamm-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. Karatavuk dedikleri küçük kuş ki bülbül gibi ḫoş-āvāzdır. وهو الدجاجة الاسود[1]. Keẕā fī-*Kitābi's-Sāmī*.

1 O, karatavuktur.

مع الياء التحتانى

[maʿa'l-yā'i't-taḥtānī]

ترکانی [turkānī]: Zenān-ı Türk'e maḫṣūṣ ferāce nevʿinden bir ṭarz ferācedir. Şeref-i Şeferve, ḳıṭʿa:

چون رفت خبر سوی ملکشاه
حالی ز طرب کفن ببخشید

ترکان به موافقت برآمد
ترکانی و پیرهن ببخشید

(Melikşah'a haber gidince sevincinden kumaş bağışladı. Türkler anlaşmaya geldiler, ferace ve gömlek bağışladı.)

ترکِ غری [turk-i ġarī]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ve kesr-i rā'-i mühmele ile. Vilāyet-i Türkistān'da konar göçer bir ṭā'ifenin adıdır ġāyet ḫūn-rīz ve tünd-ḫūy. Ve keşretlerinden ḥükkāma karşı koyup iṭāʿat etmezler.

ترنجی [turuncī]: Żamm-ı rā'-i mühmele, sükūn-ı nūn ve kesr-i cīm ile. Çimdik maʿnāsınadır ki biri iki parmak tırnağıyla āḫarın derisin tutup sıkar. Ebulmaʿānī, beyt:

رقیب سگ صفت در بزم دلدار
ترنجی می کند پنهان که برخیز

(Köpek sıfatlı rakip, sevgilinin meclisinde beni "kalk!" diye gizlice çimdikliyor.)

تزلقی [tuzulḳī]: Żamm-ı zā'-i muʿceme, sükūn-ı lām ve kesr-i ḳāf ile. Yoğurt suyu. Nemek ile kaynatıp kuruturlar ekşi gibi olur, baʿdehu ṭaʿāma korlar. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*.

تلنگی [tulungī]: Żamm-ı lām, sükūn-ı nūn ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i ḫˇāhende. Dilenci ki ʿArabīde سائل [sā'il] derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

یکیش خام طمع خواند و یکی بی نفس
یکی تلنگئ کاهل یکیش خواری خوار

(Birisi açgözlülükle anılır, birisi zavallıdır. Birisi tembel bir dilencidir, birisi sövsen dinler.)

تلی [tulī]: Ḥaccāmın merāhim ve edviye kutusu. مرهمدان [merhemdān] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

یکی شاگرد حجام سرافراز
تلی آورد با صد شیوه و ناز

(Değerli bir hacamatçının çırağı, yüz işve ve naz ile bir merhem kutusu getirdi.)

Ammā *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de, derzīlerin iğne ve ibrīşim kodukları kīse maʿnāsına masṭūrdur.

تندی [tundī]: Sükūn-ı nūn ile. Vücūd-ı insānda ẓāhir olur yumruca et. Ve muṭlaḳan yumru ve ġalīẓ olan nesne. Ve dahi ucu sivri ve keskin olan demir nesneler. Ve ḥiddet-i ṭabʿ u ġażab. Ve ser-keşī maʿnāsına da gelir.

توتگی [tūtegī]: Sükūn-ı vāv, feṯḥ-i tā'-i müşennāt ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Bir nevʿ akçedir. Zamān-ı ḳadīmde rāyic imiş. Mīr ʿUmāre, beyt:

به ابر رحمتی ماند همیشه دست امیر
چگونه ابر کجا توتگیش بارانست

(Emirin eli sürekli yağan bir rahmet bulutunu andırıyor. Hem de nasıl bir bulut! Yağmuru akçe olan bir bulut!)

توتی [tūtī]: Vāv-ı maʿrūf ve kesr-i tā'-i müşennāt ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, توتک [tūtek]-i merḳūm maʿnāsına

ki bir kuştur, taʿlīm ile süḫan-güy olur. ʿArabīde طوطی [ṭūṭī] derler.

Ṣānī, keştī ve cehāz maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

تودری [tūderī]: Feṯḥ-i dāl u kesr-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. "Kuşekmeği" dedikleri ot. Toḫumu surḫ ve beyāż olur.

توزی [tūzī]: Vāv-ı maʿrūf ve kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, bir nevʿ laṭīf cāmedir. Şehr-i Tūz'da işlenir. Ġāyet laṭīf ve ince olduğundan ona bir kaftān ederler. Bez olduğuna bu beyt delālet eder, Ḥakīm Enverī, beyt:

قاقم و سنجاب در سرما سه چار
توزی و کتان به گرما هفت و هشت

(Kışın üç dört kakım ve sincap kürkü, yazın yedi sekiz tūzī ve keten beziḳ)

Maḥmūdī'de "Ağır bahālı bir cāmedir, mülemmaʿ ve daḳīḳ olur, yaz eyyāmında giyerler" diye rivāyet eder. Ammā *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ve *Müşkilāt*'ta "ince dokunmuş kettāndır" diye naḳl olunmuştur. Ve ṣāḥib-i *Mecmaʿ*, bu beyti müddeʿāsına muvāfıḳ īrād eylemiş. ʿAbdulvāsiʿ-i Cebelī, beyt:

بدخواه تو ز هیبت تو سوخته چنانک
از ماهتاب توزی و از آفتاب تیر

(Düşmanın senin görkeminle, mehtaptan ketenin ve güneşten bezin yanması gibi yandı.)

Ve *Ferheng-i Cihāngīrī* ṣāḥibi de kettān olmak ṭarafına ẕāhib olup bu beyti īrād eylemiş. Ḥakīm Senāyī, beyt:

بند بندم همه بگشاد چو توزی از ماه
تا تو بر تارک خورشید ببستی قصبی

(Sen güneşin başına keten yaşmak bağladığından beri, bütün bağlarım ay ışığının keteni çürütmesi gibi çözüldü.)

Muḫtārī bu maʿnāya demiştir, beyt:

در آفتاب امن تو اکنون به کازرون
توزی رفو کنند به تأثیر ماهتاب **(311[a])**

(Senin emniyet güneşin sayesinde, bugün Kāzerūn'da ay ışığıyla keten tamir ediyorlar.)

Ṣānī, keştī maʿnāsına da istiʿmāl olunmuştur. Ḫᵛāce ʿAmīd-i Lūyegī, ḳıṭʿa:

تا ابد ناهید بربط ساز را زین چند بیت
در بن دندان مذاق شکر خوزی نشست

هر که بر درگاه او کرد التجا رست از محن
ایمنست از موج دریا هر که در توزی نشست

(Bu birkaç beyit sayesinde, kopuz çalan Zühre'nin dişi dibine sonsuza dek Hūzistan şekerinin tadı yerleşir. Onun dergāhına sığınanlar dertlerden kurtulur, çünkü gemiye binen kimse denizdeki dalgadan güvendedir.)

Ṣāliş, توختن [tūḫten] lafẓının mużāriʿi olur, az az cemʿ eylemek maʿnāsına. Üstād Rūdekī, beyt:

به جمله خواهم یکماهه از تو بوسه شها
به کیچ کیچ نخواهم که کام من توزی

(Ey güzeller şahı! Senden sadece bir seferlik būse istiyorum, benim isteklerimi azar azar/sonraya bırakarak biriktirmeni değil!)

توژی [tūjī]: Zāʾ-i Fārsī ile. Eṭfāl mektebe bir miḳdār nevāle götürüp birbirine żiyāfet eylemeye derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

توشی [tūşī]: Kesr-i şīn-i muʿceme ile. Ḫastada cāndan ramaḳ kalmaya derler. Ebulmaʿānī, beyt:

بر سر بالینم آمد چون خیال وصل یار
تازه جان دادست او توشی ز جانم مانده بود

(Sevgiliye kavuşma hayali yastığımın ucuna geldi. Ölmeme ramak kalmıştı, bana yeniden can verdi.)

تونی [tūnī]: Vāv-ı maʿrūf ve kesr-i nūn ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i düzd ve ʿayyār. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

کین مگر قصد من آمد خونی است
با طمع دارد گدا و تونی است

(Sanırım bu beni öldürmeye gelen bir katil ya da açgözlü bir dilencidir.)

Ṣānī, ırak gelmişe derler. Ebulmaʿānī, beyt:

رفته بوده از غم حسرت پی وصل نگار
آمده اکنون چو تونی کرد سیاحی دلم

(Gezgin gönlüm hasret gamı sebebiyle kavuşmanın peşinden gitmişti, o uzun yoldan şimdi geldi.)

Ṣāliş, aṣl u vilāyeti ve ḥaseb ü nesebi nāmaʿlūm olana derler.

توی [tūy]: Be-vezn-i کوی [kūy]. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, "kat" maʿnāsına ki münḥanī ve muḥīṭ ola şalġam ve soğan katları gibi ki birbiri üzerinde vāḳiʿ ola. Üstād demiştir, beyt:

نهر آمو از یَم جود ترا یک جوی بود
آسمان از گلشنت یک غنجهٔ نُه توی بود

(Amuderya ırmağı, senin cömertlik denizinin bir koludur. Gökyüzü, senin gül bahçendeki dokuz katlı bir goncadır.)

Ṣānī, be-maʿnī-i enderūn, yaʿnī içeri. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

در توی دهن که دار ضرب است
دندان سکه زد به نام بغرا

(Diş, darphane olan ağzın içinde buğra adına sikke bastırdı.)

Ṣāliş, tāh ve lāy maʿnāsına. دو لای [du lāy] demekte دو توی [du tūy] derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

ورق که اهل معنی سیاهش کنند
کله دوز توی کلاهش کنند

(Sarık dikenler, anlam sahiplerinin kararttığı yaprağı astar/kat ederler.)

Seyf-i İsferengī, beyt:

چیست آن نیزه ای که چون جوشن
توی برتو نماید و یکتاست

(Zırh gibi kat kat ve tek parça görünen o mızrak nedir!)

Rābiʿ, ceşn ve mīzbānī yaʿnī konukluk. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

باب الثاء المثلثة المفتوحه

[BĀBU’Ş-ŞĀ’İ’L-MÜŞELLEŞETİ’L-MEFTŪḤA]

مع الالف

[maʿa’l-elif]

Zebān-ı ʿAcemde egerçi ṣā’-i müşelleşe vāḳiʿ olmamıştır, lākin ʿArabīden baʿżı kelime aḫẕ edip, kendi lüġatleri gibi istiʿmāl ederler. Baʿżı ferhenglerde sekiz ḥarf-i ʿArabīyi yazmamışlar, çünki murād-ı rāḳım-ı ḥurūf bu mecmūʿa-i cedīde cümleyi cāmiʿ olmaktır, ona binā’en taḥrīri lāzım olmağın istiʿmāl olunan birkaç lüġat-i ʿArabiyye naḳl ü terḳīm olundu. Cümleden:

ثنا [ṣenā]: Ḥamd ve sitāyiş maʿnāsınadır. Mevlānā Muḥammed Ẓuhūrī, beyt:

ثنا می کنم ایزد پاک را
ثریا ده طارم تاک را

(Gökyüzünün tepesine süreyya yıldızını yerleştiren yüce Allah’ı övgüyle anıyorum.)

ثری [ṣerá]: Feṯḥ-i rā’-i mühmele ve elif-i maḳṣūre ile. Yer altı maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

می کند توحید تو بهر ثنا
هرچه هست است از ثریا تا ثری

(Yerden göğe her şey, övgü için seni birlemekteler.)

مع البا

[maʿa’l-bā]

ثاقب [ṣāḳib]: Kesr-i ḳāf ile. Delici maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ز رقیب دیو سیرت به خدای خود پناهم
مگر آن شهاب ثاقب مددی کند سها را

(Şeytan yüzlü rakipten efendime sığınırım. Belki o parlak yıldız, süha yıldızına yardım eder.)

سُها [suhā], żamm-ı sīn-i mühmele ile ḫurde yıldıza derler.

ثوب [ṣevb]: Sükūn-ı vāv ile. Be-maʿnī-i cāme. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

هر که ثوبی با تن عاری دهد
در دو عالم ایزدش یاری دهد

(Çıplak birine elbise veren kimse, iki ālemde de Allah’ı yar edindi demektir.)

Ve ʿArabī eşʿārda dahi vārid olmuştur. Mütenebbī, beyt:

وفی الناس من یرضی بمیسور عیشة
ومرکوبه رجلاه والثوب جلدة

(İki ayağını ayakkabı, derisini de elbise edinerek buna razı olan kimse hayatını kolaylaştırır.)

مع الراء المهمله

[maʿa'r-rā'i'l-muhmele]

ثمر [ṣemer]: Feṭḥ-i mīm ile. Meyve ki بر [ber] ve بار [bār] derler. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

بهر خدمت هر که بربندد کمر
از درخت معرفت باید ثمر

(Hizmet için kemer bağlayan kimseye bilgi ağacından meyve gerekir.)

مع التاء المثناة

[maʿa't-tā'i'l-muṣennāt]

ثابت [ṣābit]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade ile. Muḥkem, üstüvār ve der-cā ber-ḳarār. Mevlānā Cāmī, beyt:

جامئ گم شده را بخش نجات
توبه روزی کن و بر توبه ثبات

(Kaybolmuş Cāmī'ye bir kurtuluş bağışla! Tövbe nasip et, tövbede sabit kıl!)

Ve sebʿa-i seyyāreden ġayrı nücūma ثوابت [ṣevābit] derler ḥareketleri ve seyirleri olmamakla. **(311ᵇ)**

مع الها

[maʿa'l-hā]

ثلاثهٔ غساله [ṣelāṣe-i ġassāle]: ʿArabīdir. Miʿde ṭaʿāmdan ḫālī iken içilen üç ḳadeḥ şarāb ki ḥükemā ḳavlince miʿdeyi aḫlāṭ-ı reddiyyeden pāk u tenḳīh eder. Fārsīde ona ستاد [sitād] derler kesr-i sīn-i mühmele ile. Bir ṭabīb demiştir, beyt:

گر نوشی ثلاثهٔ غساله
طبعت بکند هوس نواله

(Eğer üçerleme şarap içersen, tabiatın nevaleye heves eder.)

Keşret-i istiʿmāl ile "sarḫoş olmak" maʿnāsına olmuştur. Şuʿarā-yı Rūm'dan Kınalızāde ʿAlī Efendi bu beyti münāsib demiştir. Beyt:

Ḳaçan ṣelāṣe-i ġassāleyi édersem nūş
Olur üçerlemeden mużṭarib sefīne-i hūş

(Üçerleme şarabı ne zaman içsem, akıl gemisi üçerlemeden zarar görür.)

ʿArabīde dahi istiʿmāl olunmuştur. Li-İbni'l-Muʿizz, naẓm:

خل الزمان اذا تقاعس او نجح
واشک الهموم الی المدامة والقدح

واحفظ فؤادك ان شربت ثلثة
واحذرعلیه ان یطیر من الفرح

هذا دواء للهموم مجرب
فاقبل مشورة صاحب لک قد نصح

(İster başarılı ister başarısız ol, ama zamana dost ol! Gamları kadehe ve şaraba şikāyet et! Üç kadeh içersen bile kalbini koru, dikkat et de kalbin sevinçten uçmasın! Bu, gamlar için denenmiş bir ilaçtır. Sana öğüt veren bu tecrübeli kişinin görüşünü dikkate al!)

مع النون

[maʿa'n-nūn]

ثمن [ṣemen]: Feṭḥ-i mīm ile. Ḳıymet maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

هر آن که کنج قناعت به گنج دنیا داد
فروخت یوسف مصری به کمترین ثمنی

(Kanaat köşesini dünya hazinesine veren kimse, Mısırlı Yusuf'u çok az bir fiyata sattı demektir.)

باب الجيم المفتوحه

[BĀBU'L-CĪMİ'L-MEFTŪḤA]

مع الالف

[maʿa'l-elif]

جا [cā]: Mekān maʿnāsına, ḥaḳīḳaten ve mecāzen istiʿmāl olunur. Mīrzā Ḳulı Big, beyt:

از بزم تا ز آمدن من برون رود
برخاست گرم و دادن جا را بهانه ساخت

(Ben gelene kadar meclisten çıktı. Öfkeyle kalktı ve yer vermeyi bahane etti.)

Miṣāl-i maʿnī-i ṣānī, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

در آن زمین که نسیمی وزد ز طرهٔ دوست
چه جای دم زدن نافه های تاتاریست

(Sevgilinin saçından bir tan yelinin estiği yerde Tatar misklerinin dem vurmasının/nefes almasının ne gereği var!)

Ve "bedel" maʿnāsına gelir. Meşelā "fulān yerine", به جای فلان [be-cā-yı fulān] derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ده روزه مهر گردون افسانه است و افسون
نیکی به جای یاران فرصت شمار یارا

(Ey dost! İki günlük dünya, büyüleyici bir masaldır. Dostlara iyilik yapmayı fırsat bil!)

Yā-yı taḥtānī ile جای [cāy] dahi derler. Kelime-i جاء [cā'e], ʿArabīde آمد [āmed] maʿnāsınadır. Ve Çağatayda الی [ilá] maʿnāsına intihā-yı ġāyet edātıdır. "Ṣabāḥa dek" demekte "taŋġaca" derler.

جابلسا [cābilsā]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade, sükūn-ı lām ve feth-i sīn-i mühmele ile. Cānib-i maġrib intihāsında bir şehir ismidir.

باب الثاء المثلثة المضمومه

[BĀBU'Ş-ŞĀ'İ'L-MUŞELLEŞETİ'L-MAŻMŪME]

مع الالف

[maʿa'l-elif]

ثريا [ṣureyyā]: Feth-i rā'-i mühmele vü yā-yı taḥtānī-i müşeddede ile. Ülker dedikleri yıldızdır. Māh-ı Pervīn de derler. Menāzil-i Ḳamer'den bir menziledir. Hübūṭ ve ṭulūʿu vardır. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

بندگان حق چو جان را باختند
اسب همت تا ثریا تاختند

(Allah dostları canla oynarken gayret atını Süreyya'ya dek sürdüler.)

Ve istiʿāre ṭarīḳıyla maḥbūbun dişleri vaṣf olunur. Ebulmaʿānī, beyt:

در میان لعل مروارید بوده شعله پاش
قدرت یزدان ببین در مه ثریا کرده جا

(Lal ortasında inci ateş saçıyor. Allah'ın kudretine bak! Süreyya Ay'a yerleşmiş!)

جابلقا [cābilḳā]: Kesr-i bā, sükūn-ı lām ve feṯḥ-i ḳāf ile. Cānib-i maşrıḳ intihāsında bir şehir ismidir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

به هر جایی که خواهی رفت و خواهی خورد رزق خود
نخواهد بیش و کم گشتن به جابلقا و جابلسا

(Nereye gidersen git kendi rızkını yiyeceksin! Cābilkā ve Cābilsā'da çok ve az olmayacak.)

جامیا [cāmiyā]: Kesr-i mīm ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Bir şehir adıdır. Ḫalḳı keferedir.

جان افزا [cān-efzā] ve **جانفزا** [cān-fezā]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn. Her ne ki mümidd-i ḥayāt ola, ḥaḳīḳaten ve mecāzen isti'māl olunur. Ebulma'ānī, beyt:

ای لب میگون لعلت جانفزای عاشقان
وی غم هجران وصلت دلگشای عاشقان

(Ey şarap renkli lal dudağı āşıklara can katan sevgili! Ve ey vuslatı için çekilen ayrılık gamıyla āşıkların gönlünü açan sevgili!)

جان گزا [cān-gezā]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī vü zā'-i mu'ceme ile. Her ne ki ṭabī'ata nefret verip nā-mülāyim ola, ḥaḳīḳaten ve mecāzen isti'māl olunur. İsm-i mürekkebdir, cān ısırıcı ma'nāsına. Ebulma'ānī, beyt:

شد جواب تلخ تو بر خستگان آب حیات
روی نا پاک رقیبت جانگزای عاشقان

(Senin acı bir cevabın, yaralılara hayat suyu olur. Rakibin pis suratı da āşıkların canını ısırır.)

جبا [cebā]: Feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Üç ma'nāya gelir.

Evvel, be-ma'nī-i نهان شدن [nihān şuden].

Ṣānī, بد دل بودن [bed-dil būden].

Ṣāliṣ, geri durmak ma'nāsına. Bu üç ma'nāya da 'Arabīde müsta'meldir. Ve ḳaṣr-ı elif'le yine 'Arabīdir, kuyu eṭrāfında olan toprak ma'nāsına. **(312ª)** Ve żamm-ı cīm ile ve bā'-i müşeddede ile (جُبّا cubbā) yine 'Arabīdir, bed-dil ma'nāsına. Ve kesr-i cīm ile جِبا [cibā] da 'Arabīdir, develer için su cem' eylemek ma'nāsına.

جخما [caḫmā]: Sükūn-ı ḫā'-i mu'ceme ile. Kav ve çakmak kīsesi. Şems-i Faḫrī, beyt:

به جای شانه و آتشزنه سپاهیٔ او
کنند پر ز یواقیت کیسهٔ جخما

(Onun askerleri, çakmak kesesini ateş ve kav yerine yakutla doldururlar.)

جرا [cerā]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Vaẓīfe ve nafaḳa ma'nāsına. İki ma'nāya, Ebulma'ānī, beyt:

جرا دارم به کوی یار رفتن
زکوة حسن او کردم جراخوار

(Nafakam sevgilinin köyüne gitmekledir. Onun güzelliği zekatından nasiplendim.)

جفتا [ceftā]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i tā'-i müṣennāt ile. Eğilmiş ve eğri olmuş ma'nāsına. جفته [cefte] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecma'*.

جفا [cefā]: Ma'rūf. Cevr, sitem ve ẓulüm. Ḥakīm Enverī, beyt:

تمتعی که من از خلق در جهان دیدم
همان جفای پدر بود و سلهٔ استاد

(Benim halk tarafından el üstünde tutuluyor olmam, babamın acımasızlığı ve hocamın tokadı sayesindedir.)

جلبا [celbā]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Kovanın ipi bağlanan ağaca derler.

جنا [cenā]: Feṯḥ-i nūn ile. Be-vezn-i ثنا [ṣenā]. Meyve ki ağaç üzerinde ola. Ebulma'ānī, beyt:

جاهلان گر عاقلان را بد گمارند نیست غم
سنگ اندازند طفلان چون جنا دارد درخت

(Cahiller akıllılar için kötü düşünürse sorun değil. Çocuklar meyve veren ağacı taşlarlar.)

جوا [cevā]: Be-vezn-i نوا [nevā]. Esterābādîler lisānında cüdā yaʿnī ayrılık maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

داردم در سر ز سودایش هوا
چون شود آن ماهرو از من جوا

(Başımda onun sevda yelleri eserken o ay yüzlü nasıl oluyor da benden ayrı kalıyor!)

مع البا
[maʿa'l-bā]

جاروب [cā-rūb]: Żamm-ı rā'-i mühmele ile. Süpürge maʿnāsınadır. جا [cā] ile روب [rūb] dan mürekkebdir. Cā maʿlūm, rūb ism-i fāʿildir, yer süpürücü demek olur. Aṣlı روبِ جا [rūb-ı cā]dır, vaṣfiyyetten ʿalemiyyete naḳl olunup mużāfun ileyh taḳdīm olunmuştur. Süpürmek mecāzen ālet-i fāʿile mensūbdur lākin ism-i fāʿil ıṭlāḳ olunur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

روضهٔ پاک حسین است این که مشگین زلف حور
خویشتن را بسته بر جاروب این جنتسراست

(Burası Hz. Hüseyin'in mübarek kabridir. Misk saçlı huriler, saçlarını bu cennet bahçesinin süpürgesine bağlarlar.)

جاماسب [cāmāsb] ve **جامسب** [cāmesb]: Kilāhumā bi-fetḥi'l-mīm. Ḥażret-i Dānyāl oğludur. ʿİlm-i ḥikmette meşhūr-ı cihān bir ḥakīm-i nādire-dāndır. *Şerefnāme*'de Güştāsb Şāh'ın vezīridir. *Cāmesbnāme* onun te'līfidir. جاماس [cāmās] dahi derler.

جامه خواب [cāme-ḫᵛāb]: Fetḥ-i ḫā vü vāv-ı maʿdūle ile. Mefrūştan ʿibārettir. Aṣlı hemze ile جامهٔ خواب [cāme-i ḫᵛāb]dır, uyku eşyābı demek olur, ʿalemiyyete naḳl olunıcak ʿalāmet-i iżāfet olan hemze sāḳıṭ olunmuştur. Mevlānā Cāmī[1], beyt:

جدا کرد پس یوسف ژرف یاب
ز پیش زلیخا به شب جامه خواب

(Hasılı durumun farkına varan Hz. Yusuf, geceleyin Zeliha'nın yanında uyumadı.)

1 Beyit Şemsī'ye aittir.

جرب [cerb]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Ġālib ve her iş elinden gelir. جرب دست [cerb-dest] derler. Ve bir maʿnāsı dahi "yağlı meʾkūlat"a derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

جرب و شیرین نعمت دنیا
به مگس راندنش نمی ارزد

(Dünya nimetlerinin tatlı ve yağlısı, sineğini kovmaya değmez.)

ʿArabīde fetḥ-i rā ile (جَرَب cereb), vücūd-ı insānda olan ḫāriş ki Türkīde "uyuz" derler.

جلاب [celāb]: Be-vezn-i صواب [ṣavāb]. Ayaklı küpe ki zenān, kulaklarına asarlar.

جلب [celeb]: Fetḥateyn ile. Rūsbī ʿavrat. Şems-i Faḫrī, beyt:

کسی که یک سر مو از هواش برگردد
یقین که مادر او زانیه است و زنش جلب

(Bir kimse onu sevmekten kıl ucu kadar yüz çeviriyorsa, bil ki onun anası zinacı, karısı da celeptir.)

Bir maʿnāsı dahi "zenc"dir ki çalarlar. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

برفتند نیمی گذشته ز شب
نه بانگ تبیره نه بوق و جلب

(Geceyarısını biraz geçince gittiler. Ne kös, ne boru ne de zenc sesi vardı.)

Ve "turfanda nesne" maʿnāsına da menḳūldür.

جمشاسب [cemşāseb]: Sükūn-ı mīm ve fetḥ-i şīn-i muʿceme vü sīn-i mühmele ile. جم [cem]in cemīʿ maʿnālarıyla müterādiftir, Cemşīd'de olsun İskender'de olsun. ʿAnḳarīb جم [cem]de tafṣīli ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá. Ḥakīm Esedī, beyt:

بدانست هر کس که گرشاسبست
فروزندهٔ تخت جمشاسبست

(Herkes onun Cem tahtını aydınlatan Gerşāseb olduğunu anladı.)

جناب [cenāb]: Fetḥ-i nūn ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, bir girevdir ki "cenāġ" demekle maʿrūftur. Ḥakīm Ḫāḳānī, ḳıṭʿa:

دید مرا مست صبح با دلم ازهر دو کون
عشق نهاده گرو فقر کشیده جناب **(312b)**

خاطر تو مرغ وار هست به پرواز عقل
یافته هر صبحدم دانهٔ اهل ثواب

(Hz. Hızır beni sabahleyin gördüğünde öyle kendimden geçmiştim ki aşk ve fakr gönlümle ladese tutuşuyordu. Ey Hākānī! Senin bir kuş gibi olan gönlün, aklın uçurması sayesinde her sabah sevap/iyilik sahiplerinin yemine ulaşır.)

Ḫʷāce ʿAmīd-i Lūyegī, ḳıṭʿa:

روزی که رزمگاه شود پر ز سیل خون
بر سیل خون ز سر برواند حباب تیغ

جز با جرنگ گرز نگوید اجل سخن
جز با قضا به مرگ نبندد جناب تیغ

(Kılıç, savaş meydanının kan seliyle dolduğu günde, kan seli üstünde başlardan hava kabarcığı yapar. O gün ecel, topuz çarpışmasından başka bir şey söylemez, kazā ile kılıç ölüm dışında bir şey için ladese tutuşmaz.)

Ṣānī, kapı ardına dayadıkları ağaca derler. Ebulmaʿānī, beyt:

چنان بوده عدلش که در عهد او
نبندند خانه به قفل و جناب

(Öyle adaletliydi ki onun döneminde evleri korumak için kilit ve dayak kullanmadılar.)

Ṣāliş, be-maʿnī ḳadr ve rütbe. Ebulmaʿānī, beyt:

شده شهریار جهان بنده اش
ز بس رتبه اش بوده عالی جناب

(Mertebesi o denli yüceymiş ki dünya padişahları onun kölesi olmuş.)

Rābiʿ, kapı önünde olan sundurma. ʿArabīde dergāh-ı āsitāne, eṭrāf-ı sarāy ve köşe maʿnālarınadır. Nitekim şāʿir demiştir, beyt:

یا رب این ماییم و این درگاه صدر انبیاست
یا رب این ماییم و این خاک جناب مصطفاست

(Ya Rabbi! Biz buyuz ve bu dergāh peygamberler makamıdır. Ya Rabbi! Biz buyuz ve bu toprak Hz. Peygamber'in eşiğidir.)

Ve kesr ile (جِناب cināb), ʿArabīde gerden ü ser-i çārda olan ipe derler.

جنب [cenb]: Sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i nezd. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāya, Mevlānā ʿUrfī, beyt:

ای نُه فلک ز خرمن صنع تو دانه ای
در جنب کبریای تو عرش آشیانه ای

(Ey yaratıcılığı harmanında dokuz feleğin ancak bir tane olabildiği yüce Allah! Arş senin yüceliğinin kıyısında bir yuva kalır.)

جنگ جلاب [ceng-celāb]: Sükūn-ı nūn u kāf-ı Fārsī ve feṯḥ-i cīm ile. Be-maʿnī-i mekr, ḥīle ve ḫudʿa. Ve dahi bir nesneyi geri komak yaʿnī teʾḫīr etmek ḥaḳīḳaten ve mecāzen.

جنوب [cenūb]: Muḳābil-i şimāl olan ṭaraf. Baʿżı nüsḫada bād-ı şarḳī maʿnāsına mervīdir.

جنیب [cenīb]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Yedek maʿnāsına. Fārsīde جنیبت [cenībet] dahi istiʿmāl olunur. Mīr Naẓmī, beyt:

سمند فلک بوده او را جنیب
هلال قمر بوده سیمین رکیب

(Felek dorusu onun yedek atı, yeni ay da gümüş üzengisidir.)

جواب [cevāb]: Naẓīre maʿnāsına. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

مطلع انوار حسن آن رخ چون آفتاب
مطلعی گفتم بدین خوبی که می گوید جواب

(O kadar güzel bir matla söyledim ki o güneş yüzdeki güzellik nurlarının matlası/doğuşu ona nazire yapıyor.)

Muḳābele-i kelām, redd-i suʾāl ve emṯāli şiʿrde istiʿmāl olunur. Ammā mürekkeb oldukta جوآب [cev-āb], āb-ı şaʿīr maʿnāsına, آبِ جو [āb-ı cev] taḳdīrinde. Ebulmaʿānī, beyt:

پرسشی گر می کند از حال دل
عاشق دلخسته را باید جواب

(Gönlün durumunu soracak olursa, gönlü yaralı āşığa arpa suyu/cevap gerekir.)

جیب [ceyb]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve bāʾ-i mevḳūf ile. Be-maʿnī-i girībān. Ve ʿArabīde "koyun" maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

جیب و دامن پر شد از درّ سرشک
چون زر و سیم عطای شهریار

(Koyun koltuğum, gözyaşı incisi sayesinde padişahın altın ve gümüş bağışlaması gibi doldu.)

مع التا

[maʿa't-tā]

جاست [cāst]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve tā'-i mevḳūf ile. Üzüm sıktıkları yer maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

جالوت [cālūt]: Ḥażret-i Dāvūd ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi'ṣ-ṣalātu ve's-selām ile cenk edip ḥażret-i Dāvūd vurup ḳatl eylediği kāfirin adıdır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جامهٔ نشست [cāme-i nişest]: Döşenecek eşvāb. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

همه گرد کن خواسته هرچه هست
پرستنده و جامه های نشست

(Hizmetçi, döşenecek eşya vb. her ne istiyorsa hepsini topla!)

جرب دست [cerb-dest]: İki maʿnāyadır. Evvel, "eli uz" derler, her neye yapışırsa vücūda getire. Mevlānā Muḥammed Ẓuhūrī, beyt:

چو بر خوان اکرام مستان نشست
به یک نغمه دریوزه شد جرب دست

(Eli uz kimse sarhoşların ikram sofrasına oturunca kendisinden bir nağme istendi.)

Şānī, ālet-i ḥarbi murād üzre kullanır pehlivāna derler.

جرست [cerist]: Kesr-i rā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ile. Dişleri sıkıp ṣadā çıkarmaya derler.

Ve sıklık vermek maʿnāsına da mervīdir. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de rā'-i müşeddede ile (جرّست cerrist) vāḳiʿdir. Mīr Naẓmī, beyt:

چو با خشم و تندی جرست کرده است
میانش گرفت و به سر برده است

(Öfke ve kızgınlıkla ıslık çalınca belinden tutup dolandırdı.)

جرشفت [cerşeft]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Hicv maʿnāsınadır. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

چون بترسی از بلاها و آکفت
شعر باید که نگویی جرشفت

(Bela ve tehlikelerden korkuyorsan hiciv amaçlı şiir söylemeyeceksin!)

جست [cest]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Bevezn-i دست [dest]. جستن [cesten] lafẓından fiʿl-i māżīdir, sıçradı demek olur. Ḥakīm Şifāyī, beyt:

ز مژگان ناگهانش سایه بر دست
فتاد و ارغوانش از سمن جست

(Ansızın kirpiklerden eline gölge düştü ve erguvanı yaseminden sıçradı.)

جغبوت [caġbūt]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme **(313ᵃ)** ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. İç dolması ki ʿArabīde حشو [ḥaşv] derler. Cīm-i Fārsī ile (چغبوت çaġbūt) dahi cā'iz olduğu menḳūldür. Ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile (جغَبوت caġabūt) da mervīdir. Sürūrī *Mecmaʿu'l-Fürs*'te żamm-ı cīm ve sükūn-ı ġayn ile (جُغبوت cuġbūt) taṣḥīḥ eylemiş. Ve Şems-i Faḫrī bā'yı ġayn'a taḳdīm ile (جبغوت cabġūt) naḳl eylemiştir.

جغشت [caġaşt]: Feṯḥ-i ġayn u sükūn-ı şīn-i muʿcemeteyn ile. Tere nevʿinden bir sebzedir. Evvel bahārda cümle sebzelerden aḳdem biter. Sirke ile nān-ḫoriş ederler. Ḫorāsān ḫalḳı miyānında bir meşeldir جانی به جغشت کشیدم [cānī be-caġaşt keşīdem], yaʿnī ʿömrü ʿusret ile bolluğa eriştirdim demektir.

جمست [cemist]: Kesr-i mīm ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Gök renk, ḳıymeti alçak bir taştır, maʿdenden ḫāṣıl olur. Baʿżısı

kızıllığa mā'il olur. Çendān ḳıymeti yoktur. Aṣlı گمست [gemist]tir kāf-ı Fārsī ile. Medīne-i Münevvere ʿalá-sākinihā efḍalu't-taḥiyyeden üç merḥale baʿīd Ṣuġrā-nām bir mevżiʿde olur. Muʿarrebi جمست [cemist]tir. Naḳl olunur ki mezbūr maʿdenden maṣnūʿ ẓarftan şarāb içilse hergiz mestlik vermez. Ve bir parçasın ḳadeḥe koyup şarāb içseler sarḫoşluk vāḳiʿ olmaz. Ve eğer yastık altına kosalar ḫūb rü'yālar görülür. Ḥakīm Esedī, beyt:

بگفت این و از هر دو بادام مست
به پیکان همی سفت لعل و جمست

(Bunu söyleyip her iki sarhoş gözdeki oklarla lal ve çakıl taşı deldi.)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

به گوهر از همه آزادگان شریفترست
بر آن قیاس که یاقوت ناردان جمست

(Nar tanesini andıran yakut nasıl çakıl taşından daha değerliyse, o da bütün soylulardan daha şereflidir.)

جنگ جلابست [ceng-celābist]: Feṭḥ-i lām, kesr-i bā'-i muvaḥḥade ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Ayaklı küpe; inci, laʿl ve ġayrı ne olursa.

جنیبت [cenībet]: Kesr-i nūn, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Yedektir جنیب [cenīb]-i merḳūm gibi. Mevlānā Hātifī, beyt:

پس آنگه جنیبت کش از بهر شاه
کشید اشهبی بر درِ بارگاه

(O sırada yedekçi, padişah için sarayın kapısına bir kır at çekti.)

جنیبت کش [cenībet-keş], yedekçi demek olur.

جواست [cevāst]: Feṭḥ-i vāv ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Yağ ḫamur dedikleri ṭaʿām ki ʿArabīde دلیک [delīk] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

برای لقمه رزالت کشیدنی نه رواست
شکر نباشد اگر گو شود نبات و جواست

(Lokma için rezillik çekmek uygun değildir. Şeker yoksa bırak olmasın, bitki şekeri ve yağ hamur var!)

جیغوت [ceyġūt]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Ḫurmā līfinden ettikleri torba, çuvāl ve miṣluhumā. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

جیفت [ceyfut] ve جیفوت [ceyfūt]: Kilāhumā bi-sükūni yā'i't-taḥtānī ve żammi'l-fā. Bemaʿnī-i جیغوت [ceyġūt]-ı merḳūm. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*.

مع الجيم

[maʿa'l-cīm]

جبتاج [cebtāc]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve fetḥ-i tā'-i müşennāt ile. ʿAcem şāhlarının nevrūzda giydikleri maḫṣūṣ cāmedir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جخاج [caḫāc]: Fetḥ-i ḫā'-i muʿceme ile. Ağzı büzme bir nevʿ kīsedir. Ebulmaʿānī, beyt:

عطای او که به جان را چنان شده مبذول
نه در جخاج بکنجد نه کیسه و همیان

(O bana öyle çok ihsanda bulundu ki yaptığı bağışlar ne ağzı büzme keseye ne de kese ve dağarcığa sığar.)

جنج [cenc]: Sükūn-ı nūn ile. Be-vezn-i گنج [genc]. Āvāz-ı gāv yaʿnī sığır āvāzı.

مع الخا

[maʿa'l-ḫā]

جخاجخ [caḫācaḫ]: Fetḥ-i ḫā'-i muʿceme vü cīm-i şānī ile. Āvāz-ı zaḫm-ı şemşīr, yaʿnī kılıç vuruldukta ẓāhir olan ṣadā. Keẕā fi'l-*Edāt*.

جخجاخ [caḫcāḫ]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve fetḥ-i cīm ile dahi جخاجخ [caḫācaḫ]-ı merḳūm maʿnāsına mervīdir. Mīr Naẓmī, beyt:

جهان پر ز آواز کوس و نفیر
ز جخجاخ تیغ و ز فشفاش تیر

(Dünya kös ve boru sesiyle, kılıç şakırtısı ve ok vınlamasıyla doldu.)

جخ [caḫ]: Be-vezn-i یخ [yaḫ]. Ceng-cū olmak, ġavġā ve āşūb maʿnāsınadır. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te cīm-i Fārsī ile (چخ çaḫ) mervīdir.

جماخ [cemāḫ]: Fetḥ-i mīm ile. At geminin damağı. Kemā naḳalehu Niʿmetullāh.

جوخ [cavḫ]: Sükūn-ı vāv ile. Be-maʿnī-i gürūh ki فوج [fevc] ve جوق [cavḳ] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

مع الدال المهمله

[maʿa'd-dāli'l-muhmele]

جاودانِ خرد [cāvidān-ı ḫared]: İżāfet-i nūn ve feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme vü rā'-i mühmele ile. Bir kitāb ismidir ki Hūşeng Şāh ḥikmet-i ʿameliyyede taṣnīf eylemiştir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جاود [cāvid]: Kesr-i vāv ile. **(313b)** جاويد [cāvīd] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur.

جاورد [cāverd]: Feṯḥ-i vāv ve sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i ḫār-ı sepīd. Yaʿnī bir dikendir, beyāż olur. Mīr Naẓmī, beyt:

درین گلشن نیابی یک گل تر
که جاوردی نباشد همچو نشتر

(Bu gül bahçesinde neşter gibi dikeni olmayan tek bir taze gül bulamazsın.)

جاوزد [cāvzed]: Feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. جاورد [cāverd]-i merḳūm maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جد [cedd]: Be-vezn-i سد [sedd]. İki maʿnāyadır.

Evvel, dört yaşar deve.

Ṣānī, pīç ü tāb-ı zülf ü kākül. Mīr Naẓmī, beyt:

چون به شادی جد زلفش شانه کرد
زخم بر جان و دل دیوانه کرد

(Saçının kıvrımını mutluluk içinde tararken āşığın canını ve gönlünü yaraladı.)

ʿArabīde aṣl, peder-i peder ve baḫta derler.

جاوید [cāvīd]: Kesr-i vāv ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ebed maʿnāsınadır. Gāh ism-i maṣdar gāhī ṣıfat istiʿmāl olunur.

جرد [cered]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Zaḫm-dār maʿnāsına, yaʿnī yaralı. Kāfī-i Hemedānī, der-ṣıfat-ı esb, beyt:

وحشی و سست و بدلگام و جموش
جرد و لنگ و کند و نا بینا

(Vahşi, zayıf, buyruk dinlemez ve çifte atar. Yaralı, topal, yavaş ve kördür.)

Ḥakīm Zeccācī, beyt:

جرد بود لیکن قوی دست و پای
به رفتن بدی همچو پرّ همای

(Yaralıydı ama eli ve ayağı kuvvetliydi. Yürürken hüma kanadını andırırdı.)

Ve sükūn-ı rā'-i mühmele ile (جرد cerd), iki maʿnāya gelir.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de taḫt-ı pādişāhān maʿnāsına. Üstād Ferruḫī, ḳıṭʿa:

ز زر پخته یکی جرد ساختند ورا
چو کوه آتش و گوهر درو به جای شرر

به مال مملکتی تاج و افسرش بودست
کمینه چیز وی آن تاج بود و آن افسر

(Ona som altından bir taht yaptılar. Yanardağ gibiydi, ama onda kıvılcım yerine mücevher vardı. Ülke hazinesinde taçları vardı, o hazinenin en değersiz parçası da o taçlardı.)

Ṣānī, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bir kuş adıdır. خرچال [ḫarçāl] dahi derler. Gök renktir. Su kenārlarında taʿayyuş eder. ʿArabīde حبارى [ḫubārá] derler.

جرغند [cerġand]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Kıyma ile dolmuş koyun bağırsağı ki جگرآگند [ciger-āgend], زونج [zevenc] ve لکامه [lekāme] dahi derler. ʿArabīde عصيب [ʿuṣīb] dedikleridir. Cīm-i Fārsī ile (چرغند çerġand) dahi menḳūldür. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te beyān-ı çerāġdān vāḳiʿdir. Be-maʿnī-i evvel,

Ebulmaʿānī, meşnevī:

روستایی برفته در بازار
زیر و بالا چو کرده گشت و گذار

پیش آشپز رسیده بد ناگه
دید جرغند پزیده بود تبه

اشتهایش برو چو غالب بود
به خریدن به جان طالب بود

(Bir köylü pazara gitmişti. Sağı solu dolaşırken ansızın yolu bir aşevine düştü. Pişmiş mumbarı gördü, iştahı galip gelince can u gönülden onu satın almaya heves etti.)

جزد [cezd]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bir böcektir. Cuʿala benzer ammā yeşil renk olur. Yaz eyyāmında ṣaḥrālarda durur ve dırāz çağırır. Baʿżı nüsḫada çekirgenin bir nevʿine derler. Kimi çırgan, kimi toytoklu ve kimi de kirpidir demiş. Ammā muʿtemed nüsḫada bir böcektir. Türkīde "çırlayık" ve ʿArabīde صرار الليل [ṣarrāru'l-leyl] derler. Bu lüġati kimi rāʾ-i mühmele ile جرد [cerd], kimi kesr-i cīm ile (جِرد cird) ve kimi feṯḥ-i cīm ü rāʾ-i mühmele ile (جَرَد cered) naḳl eylemiş. Ve bir nüsḫada جردجرد [cerd-cerd] ve bir nüsḫada جرعد [cerʿad] rivāyet olunmuş. Ve bir nüsḫada dahi orak kuşu ki ḥaṣād zamānı yol kenārında ṣadā verir, muttaṣıl gece ve gündüz durmaz çağırır. Ve bir nüsḫada dāl'sız جز [cez] naḳl olunmuştur. Cümle naḳiller görülüp, faḳīr taṣḥīḥ-i lüġat edemedim.

جعفرآباد [caʿferābād]: Şīrāz'da bir mevżiʿdir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جعد [caʿd]: Sükūn-ı ʿayn-ı mühmele ile. Kıvırcık zülf ve kākül. ʿArabīdir lākin Fārsīde de müstaʿmeldir. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

به بوی نافه ای که آخر صبا زان طره بگشاید
ز تاب جعد مشگینش چه خون افتاد در دلها

(Tan yelinin misk kokulu kıvırcık saçtan eninde sonunda açacağı bir misk kokusu ümidiyle gönüllere ne kan düştü!)

جگاد [cegād]: Feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Çil dedikleri kuştur. Ve bir maʿnāsı dahi dağ tepesidir. Ebulmaʿānī, beyt:

اشک بارد دمبدم با دود آه و سوز دل
در جگاد کوه باشد ابر باران دائما

(Gönüldeki ateş ve ah dumanı her an gözyaşı yağdırıyor. Dağın tepesinde hep yağmur bulutu olur.)

جلاد [cellād]: Lām-ı müşeddede ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, maʿrūf.

Ṣānī, جلد [celd]in fāʿili maʿnāsınadır. Çağatay lisānında cellāda "ḳıymaç" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Köŋülni ḳıydı anıŋ ġamzesi vü ḳılmadı raḥm
Ḳıya ḳıya baḳıban ol iki közi ḳıymaç

(İki gözü cellat olan o sevgili, kıya kıya bakıp kıyabakışıyla gönlüme acımadan kıydı.)

جلد [celd]: Sükūn-ı lām ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, kār u kesbe ḳādir ve her ḫuṣūṣta ḳavī, muḳdim **(314[a])** ve cüst ü çāpük maʿnāsına. Ebū Şekūr, beyt:

به آموختن جلد و فرزانه شو
به هر دانشی سوی پیمانه شو

(Öğrenmek için şevkli ve istekli ol! Her bir ilim için ölçüyü gözet!)

Ṣānī, calḳ vurmak maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

امروز منم کیر خودش کرده به کف پر
چونان زده ام جلد چو چخماخ نجف پر

(Bugün kīrini elle doldurmuş olan benim. Öyle bir calk vurdum ki Necef çakmağı gibi doldu.)

جلوند [celvend]: Be-vezn-i الوند [elvend]. Be-maʿnī-i çerāġ. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جلويد [celvīd]: Sükūn-ı lām u yā-yı taḥtānī ve kesr-i vāv ile. ʿAskerin güzīdesi. Ve merd-i bahādır u şecīʿ maʿnāsına. Niʿmetullāh, nüsḫasında ḫıyār ocağına da rivāyet etmiş.

جليد [celīd]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i جلويد [celvīd]-i merḳūm. Ve dahi cild-i rūy maʿnāsına. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

نقشی که بر جليد ببندم ز آب چشم
حالی بسان نقش جليدی شود مذاب

(Yüzümün derisi üstüne gözyaşıyla çizdiğim nakış, şimdi bir çiy tanesi nakşı gibi eriyip gidiyor.)

جمشيد [cemşīd]: *Şehnāme*'de mīm-i müşeddede ile dahi meẕkūr olmuştur. Meşhūr pādişāh-ı ḥakīm-meşrebdir. İntiẓām-ı ʿālem için ekṣer ṣanāyiʿ onun iḫtirāʿıdır. Çāder dikip ḥammām yapmak, ṭabl, sūrnā ve envāʿ-ı sāzlar, üzümü sıkıp şarāb eylemek, ibrīşim kurduyla ibrīşim ḥāṣıl eylemek, iplik ve yün eğirmek, bükmek ve dokuyup eṣvāb etmek, cullāhlık ve ḫiyāṭat eylemek, taʿyīn ü tertīb-i leşger, āyīn-i dīvān, terbiye-i evlād u ʿasker, envāʿ-ı ʿıṭriyyāt u edhān peydā eylemek, şehirden şehire ve köylere yol açmak, dağ ve beleni kestirip şāh-rāh yol etmek, menāzilde müsāfirḫāne ve ʿimāret etmek, kuyu kazdırıp su çıkartmak, ḫarḳlar kazdırıp su akıtmak fi'l-cümle onun iḫtirāʿıdır. Ve derler ki ecinne ve şeyāṭīn ona musaḫḫar idi. Üç yüz yıl pādişāh oldu ve hīç ḥasta olmadı. Baʿżı rivāyette kendi ṣūretinde aṣnām yaptırıp ırak vilāyet ve şehirlere gönderdi. Onda kendi ṭarafından ḥākim olan kimesne senede bir defʿa ol ṣanemi envāʿ-ı muraṣṣaʿāt ile müzeyyen eyler ve çıkarıp ḫalḳa gösterirdi derler. Bundan murādı, ḫalḳ iṭāʿattan ʿudūl etmeyip, işlerine meşġūl olup, inḳıyādların te'kīd ü temhīd için etmiş ola. Ve lafẓ-ı جمشيد [cemşīd] lafẓ-ı mürekkebdir جم [cem] ile شيد [şīd]den ki Cem, ulu pādişāh demektir. İskender'e dahi Cem derler. Ve şīd, āfitāb maʿnāsınadır. Kendi ġāyet maḥbūb olduğundan āfitāba teşbīhen bu isimle tesmiye eylediler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ve *Şerefnāme* ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de aṣlı جام شيد [cām-ı şīd] olmak muḫtemeldir "sāġar-ı āfitāb" maʿnāsına, istiḫfāf-ı telaffuẓ için elif'i maḥẕūf ola. Bu beyitte vāḳiʿdir, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

تو گفتی مگر زنده شد جام شيد
جهان را ازو دل به ترس و اميد

(Görsen "Cemşid canlanmış" derdin. O, dünyanın gönlünü korku ya da umut içinde bırakıyordu.)

Ve ḥażret-i Süleymān ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām'a Cemşīd denildiği bu beyitten mefhūmdur. Beyt:

چو جمشيد بر باد بنشست و راند
بدانسان رود باد خود خيره ماند

(Hz. Süleyman rüzgāra oturup hükmettiği gibi aynı şekilde rüzgārı gidip hayrette kaldı.)

Miyānlarında farḳ budur ki cām, şarāb ve ṣanāyiʿ-i meẕkūre ẕikr olundukta murād Cemşīd'dir. Ve bād, taḫt ve mülk-i cihān yād olundukta ḥażret-i Süleymān

murāddır. Ve āyīne ve emṡāli anıldıkta murād İskender'dir.

جند [cend]: Sükūn-ı nūn ile. Be-vezn-i بند [bend]. Māverā'ünnehir'de bir şehir ismidir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

آن چه روی است که ترکان همه هندوی وبند
ترکتاز غم سودای وی از جند گذشت

(O nasıl bir yüz! Türklerin hepsi o yüzün kölesidir. Onun gamının saldırısı Cend'i aşmıştır.)

Ḥakīm Enverī, beyt:

چون تو در حفظ ایزدی چه کنی
حرز و تعویذ اهل جند و خجند

(Sen yüce Allah'ın koruması altındasın, Cend ve Hocend halkının muska ve cevşenini ne yapacaksın!)

جیود [ceyved]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i vāv ile. Doğru ağaç ki جسور [cesver] dahi derler.

مع الراء المهمله

[maʿa'r-rāʾi'l-muhmele]

جار [cār]: Ḫaber, peyġām maʿnāsına ki جار رسانید به ما [cār resānīd be-mā] derler, bize ḫaber eriştirdi demek olur. Ḫaberciye ve münādīye جارجی [cārcī] derler. Vaḥşī-i Yezdī, beyt:

دهر زد جار کای ستمگاران
ظلم آخر به این شود منجر

(Dünya tellali şöyle bağırdı: "Ey zalimler! Zulüm eni sonu bununla son bulacak!".)

(314ᵇ)

جاپور [cāpūr]: Żamm-ı bāʾ-i Fārsī ile. Türkistān'da bir şehir adıdır. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

با خرج تو بر نیاید ار خود
اقطاع تو کندراست و جاپور

(Kender ve Cāpūr şehirleri senin iktān olsa da verginle uğraşmaz/karşılaşmaz.)

جادر [cāder]: Maʿrūf. Fārsīde چادر [çāder] denildiği *Şerefnāme*'de masṭūrdur.

جاغر [cāġar]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Kuş yemliği yaʿnī kursağı. ژاغر [jāġar] dahi derler. ʿArabīde حوصله [ḥavṣala] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

دائم از چینه های انعامش
پر بود مرغ آز را جاغر

(Hırs kuşunun kursağı hep onun bağış yemleriyle dolar.)

جالشگر [cāleşger]: Feṯḥ-i lām u kāf-ı Fārsī ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. İşe ziyāde saʿy edici. Ve dahi ḫırāmende yaʿnī salınıcı. Cīm-i Fārsī ile (چالشگر çāleşger) de mervīdir.

Mecmaʿu'l-Fürs'te sīn-i mühmele ile (جالسگر cālesger) menḳūldür.

جالندر [cālender]: Feṯḥ-i lām ve sükūn-ı nūn ile. Sūmenāt'ta bir mekān ismidir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

جاندار [cān-dār] ve جانه دار [cāne-dār]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i silāḥ-dār. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چو زخم تیغ نباشد به جنگ و نیزه و تیر
چه فرق حیز و محنَّت ز رستم جاندار

(Savaşta kılıç, mızrak ve ok yarası olmasa oğlan ve puştla silahtar Rüstem arasında ne fark kalır!)

Ṣānī, rūzī yaʿnī ḳūt. Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

چنان شده است به بازارها روایت نان
که بوی نان به ترازو نمی رسد از شور

به زرّ و زور توان یافت اندکی جاندار
چه چاره داند و کرد آن که زرّ ندارد و زور

(Pazarlarda ekmekle ilgili öyle rivayetler var ki kargaşa yüzünden teraziye ekmeğin kokusu bile ulaşmıyor. Para ve güçle birazcık azık bulmak mümkün, parası ve gücü olmayan ne yapacak!)

Ṣāliṣ, nigehbān ve ḥāfıẓ-ı cān maʿnāsına. Şeref-i Şeferve, beyt:

کی تواند کرد جانداریٔ او هر جانور
حافظ و جاندار او ایزد تعالی بس بود

(Her canlı onu nasıl koruyabilsin! Ona koruyucu ve gözetici olarak yüce Allah yeter!)

جان آور [cān-āver] ve جانور [cānver]: Cānlı demektir. Egerçi ẕī-rūh olanlara cānver demek olur, lākin insānda istiʿmāl olunmaz, ḥayvān-ı ġayr-ı nāṭıḳa ıṭlāḳ olunur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

همای بر همه مرغان از آن شرف دارد
که استخوان خورد و جانور نیازارد

(Hümanın bütün kuşlardan üstün olma sebebi, canlıları incitmeyip kemik yemesidir.)

جانشکر [cān-şiker]: Sükūn-ı nūn, kesr-i şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf ile. Cānver şikār edici demektir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

جانوسار [cānūsār]: Żamm-ı nūn ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Dārā bin Dārāb'ın ḳātili adıdır. Ve Dārāb ḳātilinin adı Mānūsār'dır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جانوسپار [cānūsipār]: Żamm-ı nūn, kesr-i sīn-i mühmele ve feṯḥ-i bā'-i Fārsī ile. Mūbedlerden bir mūbed adıdır. Beyt:

یکی موبدی نام او ماهیار
دگر مرد را نام جانوسپار

(Mūbedlerden birinin adı Māhyār, diğerininki de Cānūsipār idi.)

جاوشیر [cāvşīr]: Vāv-ı mevḳūf ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. Ṣamġ envāʿından bir dārū adıdır. Türkīde "oğlanaşı" derler.

جایگیر [cāy-gīr]: Yā-yı evvel mevḳūf, ṣānī sākin ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Yerinde ṣābit, muḥkem ve ber-ḳarār maʿnāsına. Żıddı جایگریز [cāy-girīz] olur. Ve gāhī emir dahi olur, "yer tut!" maʿnāsına.

جدر [cedr]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele ile. Be-vezn-i صدر [ṣadr]. Be-maʿnī-i ḳāṣıd, yaʿnī ilici. Ve bir maʿnāsı dahi dört yaşında olan devedir. Şems-i Faḫrī, beyt:

کجاست در همه عالم شهی که همچون او
کمینه بخشش او صد هزار جدر بود

(Bütün dünyada onun gibi padişah hani! Onun en düşük bağışı yüz bin deve olur.)

Şerefnāme'de ẕāl-ı muʿceme ile (جذر ceẕr) ve *Ferheng-i Vefāyī*'de cīm-i Fārsī ve dāl-ı mühmele ile (چدر çedr)dir.

جذر [ceẕr]: Sükūn-ı ẕāl-ı muʿceme ile. Aʿdāddan ol ʿadeddir ki kendi nefsine ḍarb

olunsa bir ʿaded ḥāṣıl ola ki ʿaded-i maḍrūb ʿaded nisbetiyle ki ḥāṣıl olur ona ceẕr derler, ol ʿaded-i maḥṣūl bu ʿaded nisbetiyle mecẕūr olur. Meṣelā iki ʿaded yine iki ʿadede ḍarb olunsa dört ʿaded ḥāṣıl olur. Ol iki ʿaded maḍrūb idi, bu dört ʿaded nisbetiyle ceẕr olur, ol dört mecẕūr olur. Ve ḳıss ʿaleyhi'l-bāḳī.

جرار [cerrār]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele-i müşeddede ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, zülf ki ziyāde dırāz olup sîne üzerine salına. Mîr Naẓmî, beyt:

شده دلبند مشگین زلف جرار
کشد دل بند فکر وصل آن یار

(Uzun saç, gönlün miskten bağıdır. Gönül, sevgiliye kavuşma düşüncesinin bağını/hilesini çekiyor.)

Ṣānî, ol ʿaḳrebe derler ki kuyruğun yerde sürüyerek yürüye. ʿArabîde bî-şumār **(315[a])** ʿasker ki āheste gideler.

جر [cer]: Şikāf maʿnāsınadır ʿumūmen ve zemîn-i şikāfte ḫuṣūṣan. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

ای برادر چشم من زینها و زین عالم همی
لشگر انبوه بیند در ره پر جوی و جر

(Ey kardeş! Benim gözüm sürekli, kesik ve yarık bir yolda dünyanın şuyundan buyundan bir ordu görür.)

جزدر [cezder]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Koyun kuyruğu yağı eriyip ṣāf yağ süzüldükten sonra yerinde kalan nesne ki Türkîde "kakırdak" derler. Cîm-i Fārsî ile (چزدر çezder) de mervîdir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

جسر [cesr]: Sükūn-ı sîn-i mühmele ile. Ḥalḳa maʿnāsına, her neyin olursa.

جسور [cesver]: Sükūn-ı sîn-i mühmele ve feṯḥ-i vāv ile. Doğru ve hemvār olan ağaç. Ve her ne ki ağaç gibi doğru ola. Mîr Naẓmî, beyt:

چوب جسور گرفته در دستش
بزند هر کرا که برجستش

(Elinde düzgün bir odun tutmuş, önüne kim çıkarsa vuruyor.)

Ve ʿArabîde żamm-ı sîn ve sükūn-ı vāv ile (جسوُر cesūr), cür'etli ve küstāḫ maʿnāsınadır.

جشیر [ceşīr]: Kesr-i şîn-i muʿceme ile. Bevezn-i بشیر [beşīr]. Be-maʿnī-i cullāh ki جشیره [ceşīre], جوشیر [cevşīr] ve جوشیره [cevşīre] dahi derler. Keẕā fî-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جغر [caġr]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ile. Ġūk maʿnāsına. Zā ile چغز [çaġz] ve وزغ [vezaġ] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

جفر [cefr]: Sükūn-ı fā ile. Üzerine yazı yazılan deri; ceyrān derisi olsun, ġayrı olsun. Lüġat-i müşterekedir. ʿArabîde dahi bu maʿnāyadır. Mîr Naẓmî, beyt:

برآورد آنجا مجوهر تبنگو
که بودست جفر نوشته درو

(Oraya, üzeri yazılı ve mücevherle süslü deri bir sandık getirdi.)

جلاگر [celāger]: Āyîne, kılıç ve ṣā'ir nesneler pasın açıcı. Ve dahi "cendereci" maʿnāsına. Mîr Naẓmî, beyt:

چو در دست ساقی که ساغر بود
به ژنگ دلم را جلاگر بود

(Elinde kadeh olan sāki, gönlümün pasını açar.)

جمربور [cemrbūr]: Sükūn-ı mîm ü rāʾ-i mühmele ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Dört ayağı, pîşānî ve karnı altı beyāż

olan ata derler. Bu lüġat, *Şerefnāme*'de, *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de masṭūrdur, lākin ḥareketi iş'ār olunmamış. Faḳīr, ḥareketin taḫmīnen yazdım.

جفکار [cefkār]: İki ma'nāya gelir.

Evvel, ol yeşil boya ki ژنگار [jengār] dahi derler.

Ṣānī, pas ki demirde ve ġayrıda olur ki Türkīde "küf" derler. *Şerefnāme*'de "yengeç" ma'nāsına ki پنج پایک [penc-pāyek], پنج پایه [penc-pāye] ve خرچنگ [ḫarçeng] derler. Ve ceng-ārende ma'nāsına dahi gelir.

جنگاور [ceng-āver]: Sükūn-ı nūn ve kāf-ı Fārsī-i mevḳūf ile. İki ma'nāya gelir.

Evvel, cenkçi; ādem olsun, ḥayvān olsun. Pīl-i ceng-āver ve şīr-i ceng-āver derler.

Ṣānī, fitne-ḫīz ve ġavġā-engīz ma'nāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

چو پیل مست هر مرد دلاور
شجیع و پهلوان و جنگاور

(Her yiğit, azgın fil gibi cesaretli, güçlü ve savaşçıydı.)

جنیور [cenīver]: Kesr-i nūn, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i vāv ile. Ṣırāṭ köprüsü ma'nāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

کسی را که شد کار جود و عطاست
به او را جنیور شود راه راست

(İşi cömertlik ve bağış olan kimseye sırat köprüsü düz yol olur.)

جودر [cevder]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. İki ma'nāya gelir.

Evvel, be-ma'nī-i gāv. Üstād Menūçehrī, beyt:

نه نافه فتالد همه آهویی
نه عنبر فشاند همه جودری

(Her ceylan misk vermediği gibi her öküz de amber saçmaz.)

Ṣānī, bir ottur, kiştzārda biter, ḫurde yemişi olur. 'Arabīde dahi büyük öküze derler. Küçüğüne żamm-ı cīm ü hemze ile جؤدر [cu'der] derler.

جوذر [cevẕer]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i ẕāl-ı mu'ceme ile. Be-ma'nī-i cev-be-cev. Keẕā fi'l-*Mü'eyyid*.

جور [cevr]: Sükūn-ı vāv ile. Cām-ı Cem ḫuṭūṭundan bir ḫaṭṭ adıdır. Kenār-ı cāma yakın olmakla dolu olmak i'tibār olunur. تا خطِ جور [tā ḫaṭṭ-ı cevr] derler, leb-be-leb dolu demek olur. تا خطِ ازرق [tā ḫaṭṭ-ı ezraḳ] ve تا خطِ بغداد [tā ḫaṭṭ-ı baġdād] denildikte ta'bīr taṣrīḥen olur ve تا خطِ جور [tā ḫaṭṭ-ı cevr] denildikte īhām ve kināye ṭarīḳıyla olur. Ve ziyāde şarāb vermeye de cevr derler. Meşelā باده به جور داد[1] [bāde be-cevr dād] derler. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī* ve'l-*Mecma'* ve *Şerefnāme*. Bu ma'nāya, Ebulma'ānī, der-*Sāḳīnāme*, beyt:

باده بکشیم تا خط جور
زان خم که نداردش ورا غور

(Dibi olmayan fıçıdan, ağzına kadar dolu kadehle şarap içelim!)

'Arabīde ẓulm ve sitem ma'nāsınadır.

جوزهر [cevzhir]: **(315b)** Sükūn-ı vāv, zā'-i mu'ceme-i mevḳūf ve kesr-i hā ile. Felekü'l-ḳamerin mümāṣili ile mā'ili taḳāṭu' ettiği yerde birbirine muḳābil iki noḳṭa vardır ki عقدتین ['iḳdeteyn], رأس [re'ṣ] ve ذنب [ẕeneb] dahi derler, cevzhir oldur. Ammā ba'żı nüsḫada "kuyruklu yıldıza cevzhir derler" diye masṭūrdur.

1 Şarabı fazla verdi.

جوشير [cevşīr]: Sükūn-ı vāv ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. Cūlāhe maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جوهر [cevher]: Ol nesnedir ki ʿaraż onunla ḳā'imdir. Ve ıṣṭılāḥta noḫūdu çok ḳalye ki ona جوهردانه [cevher-dāne] de derler. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*. Bu maʿnāya, Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

طعام پخته چون در خانه باشد
خوشا قليه كه جوهردانه باشد

(Evde pişmiş yemek varsa, hele nohudu bol kavurma varsa ne güzel olur!)

جيشگر [ceyşger]: Sükūn-ı yā, şīn-i mevḳūf ve feṭḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Çeribaşı ve çeri düzücü. Fi'l-cümle ʿaskere müteʿallıḳ ḫizmeti edene derler. جيش [ceyş], ʿasker maʿnāsına ʿArabīdir. گر [ger] Fārsīdir ki گار [gār]dan muḫaffeftir. Fāʿil ṣīġasıdır. İki lisāndan mürekkebdir.

مع الزاء المعجمه

[maʿa'z-zā'i'l-muʿceme]

جاليز [cālīz]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Būstān ki kavun, karpuz, ḫıyār, kabak ve sā'ir ona benzer nesne ekilir. Ve dahi sebzezār maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. پاليز [pālīz] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

ز خصمش ار نشود ملک پاک نیست عجب
که نیست از سر خر چاره ای به هر جالیز

(Ülke onun düşmanından temizlenmiyorsa buna şaşılmaz. Çünkü her bostanda bir eşekbaşı olması kaçınılmazdır.)

جانباز [cān-bāz]: Türkīde dahi "canbaz" derler. Ve muḫāṭara iş edene dahi derler.

جايِ گريز [cāy-ı girīz]: Kesr-ı yā vü kāf-ı Fārsī vü rā'-i mühmele ile. Maḥall-i firār yaʿnī kaçak yeri. جايگير [cāy-gīr]in żıddıdır. Mīr Naẓmī, beyt:

پیش آمده از برای ستیز
به او را نماندست جای گریز

(Savaşmak için öne çıkınca onun da kaçacak bir yeri kalmadı.)

جبروز [cebrūz]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve żamm-ı rā'-i mühmele ile. Kirpi ki bābu't-tā'da ẕikr olundu. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te maʿa'r-rā ile ol maʿnāya meẕkūrdur.

جز [cez]: Ḥāliyen Yezd nāmıyla meşhūr olan şehrin ism-i ḳadīmidir. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i cezīre. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به بازارگانی برفتم ز جز
یکی کاروان دارم از جز و بز

(Ticaret yapmak üzere Cez'den ayrıldım. İpek ve keten kumaşlardan oluşan bir kervanım var.)

Ve kesr-i cīm ile (جز ciz), kuyruk yağıyla kavrulmuş rişte ki un dökerler. Ona تزلب [tezleb] ve جزغ [cizig̱] dahi derler.

جلبيز [celbīz] ve جلويز [celvīz]: Kilāhumā bi-sükūni'l-lām. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i müfsid ve ġammāz. Şems-i Faḫrī, beyt:

به عهد او نبود قدر ظالم و مفسد
به دور او نبود کام جائر و جلويز

(Onun zamanında zalim ve bozguncunun itibarı olmaz. Onun döneminde, kötülük ve dedikodu yapanlar isteğine ulaşamaz.)

Ṣānī, yular sapı ki ʿArabīde مقود [miḳved] derler. Ṭāhir-i Faẓl, beyt:

روا نبود به زندان و بند بسته تنم
اگرچه زلفک مشگين تو بدی جلويز

(Misk kokulu saçının ucu yular sapım olsa da bedenimin hapiste kalması yakışmaz.)

Ṣıḥāḥ'ta شرطه باشد [şurṭa bāşed] yaʿnī ġammāz masṭūrdur.

جماز [cemmāz]: Feṭḥ-i mīm-i müşeddede ile. Göz ucuyla bakmaya derler. ʿArabīde طناز [ṭannāz] maʿnāsına. Ve ẕū-miḫleb yaʿnī tırnaklı kuş. Ve yırtıcı ḥayvānın ṣıfatı olur, ol münāsebetle ḥarāmīlere dahi derler.

جواز [cevāz]: Feṭḥ-i vāv ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, gāv-mīş-i sepīd-miyān, yaʿnī beli beyāż su sığırı.

Ṣānī, yol basmak için gitmek.

Ṣāliş, Müşterī yıldızının bir adıdır.

Rābiʿ, sarımsak döğecek ağaç havān maʿnāsına. Üstād Ferruḫī, beyt:

ای به کوپال گران کوفته پيلان را پشت
چون کرنجی که فرو کوفته باشد به جواز

(Ey fillerin sırtını ağır topuzuyla havanda dövülmüş pirinç gibi un ufak eden!)

ʿArabīde ḫalāṣ, icāzet ve ʿafvnāme maʿnāsınadır.

جهويز [cehvīz]: Sükūn-ı hā vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i vāv ile. Kuyu pāk edecek ālet. Ve nefrīn ediciye de derler. Baʿżı nüsḫada kova çıkaracak çengāl ki چاه [çāh], چاهبوز [çāhbūz] ve چاهجوی [çāh-cūy] dahi derler.

مع السين المهمله

[maʿa'ş-şīni'l-muhmele]

جابلوس [cābulūs]: Żamm-ı bā vü lām ile. Temelluḳ gösterip yaltaklanıcı maʿnāsına ism-i fāʿildir. ʿArabīde تبصبص [tabaṣbuṣ] dedikleri maʿnāyadır. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

از هوادارئ ما و تو چو مستغنیست یار
ای رقیب این جابلوسی و لوندی تا بکی

(Ey rakip! Sevgilinin senin ve bizim aşkımıza ihtiyacı yok! Bu dalkavukluk ve çapkınlık ne zamana dek devam edecek!)

(316ª) Ve "firîbende" maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Şems-i Faḫrī, beyt:

به جابلوسئ خود را نمی کند پر کار
بلی نکو نبود کار جابلوس و پلوس

(Kendi dalkavuğunu çok çalıştırmaz, çünkü aldatıcı ve kandırıcı iş iyi olmaz.)

جاسوس [cāsūs]: Żamm-ı sīn-i mühmele ile. Arayıcı maʿnāsına جُستن [custen] lafẓından ism-i fāʿil olur. Mīr Naẓmī, beyt:

شود جاسوس چشمت شهر دل را
برد کالای صبرم را به یغما

(Gözünün casusu, gönül şehrine girmiş sabır kumaşımı yağmalıyor.)

جالینوس [cālīnūs]: Maʿnā cihetiyle fāʿilü'l-ʿacā'ib demektir. Bir ḥakīm-i ḥāẕıḳ-ı ẕūfünūn adıdır ki meşāhīr-i ḥükemānın āḫiridir. Ḫātemü'l-ʿilmeyn dahi derler. Zamānında şanāyiʿ-i ṭıbb u ḥikmet ġāyet şöhret bulmuştu. Eṭibbā-yı sūfisṭā'īn aḳvāli şāyiʿ olmuştu. Onların meḥāsin-i aḳvāllerin maḥv u ibṭāl edip Boḳrāṭ ve tevābiʿînin aḳvālin teşyīd eylemişti. Ve ḫaşāyiş ve aʿşāb ḫavāṣṣını yazıp, emzice ve menāfiʿin tecrübe edip, vücūd-ı insānı teşrīḥ ve aḥvāl ü keyfiyyetin ve aʿżāsın tafṣīl ve teşḫīṣ-i emrāża esbāb u ʿalāmāt beyān eyledi. Onun ḳavli ilá-hāẕe'l-ān mādde-i külliyye-i eṭibbādır. Ve ʿilm-i ṭıbda altı ḳıṭʿa müdevven kitāb taṣnīfi vardır. Cümle maḳbūl ve düstūru'l-ʿameldir.

جاماس [cāmās]: جاماسب [cāmāsb]-ı merḳūm gibidir.

جاورس [cāvers]: Feṭḥ-i vāv ve sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Bir nevʿ sarı dārūdur. گاورس [gāvers] dahi derler.

جرس [ceres]: Feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, deve çanı ki devenin boynuna ve iki ṭarafında yüke asarlar. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

مرا در منزل جانان چه جای عیش چون هر دم
جرس فریاد می دارد که بربندید محملها

(Çan sürekli "yüklerinizi bağlayın!" diye bağırıyorken sevgilinin köyünde eğlenmem mümkün mü!)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "zindān" maʿnāsına. Zerātüşt Behrām, beyt:

مگردان سوی خویشتن جنگ کس
مکن بر تن خویش گیتی جرس

(Yanında kimsenin kavgasına izin verme! Kendi bedenine dünyayı zindan etme!)

Zerātüşt Behrām, beyt:

مشو هیچ نا خوانده مهمان کس
طفیلی بود دائم اندر جرس

(Çağrılmadan hiç kimseye konuk olma! Asalak daima zindan içinde olur.)

Ve sükūn-ı rā ile (جرس cers) be-vezn-i درس [ders], ol ṣadāya derler ki ʿaksi ẓāhir ola. Faḫr-i Gürgānī, beyt:

شده از جرس درها دایه آگاه
شنید آواز گفتار شهنشاه

(Dadı kapı gıcırtılarına uyandı. Padişahın konuşmalarını dinledi.)

جسبوس [cesbūs]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Nifāḳ maʿnāsına. Bir kimesneye münāfaḳat etmeye derler. Ebulmaʿānī, beyt:

ندیدم در جهان هرگز کسی باشد وفاداری
ندارد هیچ کس یاری که جسبوسی بود کارش

(Dünyada bir kimsenin vefalı olduğunu görmedim. Arabozuculuğu iş edinen kimsenin hiç dostu olmaz.)

جس [ces]: Be-vezn-i کس [kes]. جستن [cesten] lafẓından ṣīġa-i emrdir. Baʿżı maḥalde ism-i maṣdar olur.

جمس [cemes]: Feṯḥ-i mīm ile. Bāġ içinde olan küçük yığıncıklar maʿnāsınadır.

مع الشين المعجمه

[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

جاش [cāş]: Be-vezn-i کاش [kāş]. Ġalle anbārı ki راش [rāş] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Cīm-i Fārsī ile (چاش çāş) da mervīdir.

جالش [cāliş]: Kesr-i lām ile. Mübāşeret-i cimāʿ maʿnāsına. Ve cimāʿa ḥarīṣ olana جالشگر [cālişger] derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جان بخش [cān-baḫş]: Ṭabʿa ḫoş gelen nesne. Ve emir olur, "cān bağışla!". Ve naṣīb-i cān maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Mīr Naẓmī, beyt:

شده جان بخش ما در بزم جانان
که تن بودست مجلس یار شد جان

(Sevgili meclisinde meclisin beden, sevgilinin de can olması bize can bağışlar.)

جانکش [cān-keş]: Lecūc ve muʿānid maʿnāsına. Yaʿnī nizāʿ, cedel ve bī-maʿná mübāḥaṣe eden. Żamm-ı kāf ile (جانکُش cān-kuş) da istiʿmāl olunur. Ebulmaʿānī, beyt:

هر کرا دارد خرد جانکش نمی باشد همین
در نهایت جهل باشد با کسی کردن جدل

(Aklı olan kimse inatçı davranmaz. Birisiyle kavgaya tutuşmak cehaletin son noktasıdır.)

جایِ باشش [cāy-ı bāşiş]: Mekān olmaya lāyıḳ ve mesken eylemeye münāsib maḥall maʿnāsına.

جخش [caḫş]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ile. ʿİllet-i ġur. Yaʿnī ol yumru et ki ādemin ve ḥayvānın gerdeninde ẓuhūr edip bādincān gibi durur. Egerçi vecaʿı olmaz, ammā

ḳaṭʿ olunsa iḥtimāldir helāk ola. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Üstād Lebībī, beyt:

از گردن او جخش درآویخته گویی
خیگیست پر از باد درآویخته از بار

(Onun boynundan bir yumru sallanıyor, sanki yükten aşağı havayla dolu bir tulum sallanıyor.)

جربش [cerbiş]: Sükūn-ı rā ve kesr-i bāʾ-i **(316b)** muvaḥḥade ile. At āvāzı ki جریو [cerīv] dahi derler. ʿArabīde صهیل [ṣahīl] derler.

جش [ceş]: Gök renk mühredir. Sırçadan ederler. Rengi fīrūzeye ġāyet müşābihtir. Fuḳarā ve kem-biżāʿa olanlar gümüşe bağlatıp yüzük ederler. Ve defʿ-i çeşm-zaḫm için eṭfāl başına dikerler ve boynuna takarlar. Ve ondan ḥabbe ve düğme ederler. Rūm'da ona "maʿcūn" derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

جش اگرچه به رنگ فیروزه است
فر فیروزه نیست اندر جش

(Bilye firuze renginde olsa da onda firuze parlaklığı olmaz.)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

چشم بد زمانه به مالک اثر کند
گر بر جبین ملک ببندد ز عدل جش

(Ülkenin alnına adaletten bir nazarlık taksa, dünyanın kötü gözü mülk sahibine etki edebilir mi!)

جغش [caġaş]: Fetḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. جغشت [caġaşt]-ı merḳūm maʿnāsınadır.

جماش [cemmāş]: Mīm-i müşeddede ile. Nüsḫa-i Ḥalīmī'de yırtıcı kuşlara derler ki şikārı nihān görüp avlaya. Ve dahi ḥarāmīler ṣıfatıdır. Şuʿarā istiʿāre ṭarīḳıyla maḥbūbun gözü vaṣfında īrād ederler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

ببست باد صبا خواب نرگس جماش
چنین ز رنج سهر گشت نا توان نرگس

(Tan yeli mahmur nergisin uykusunu bozduğu için nergis uykusuzluk hastalığına yakalanıp böyle güçsüz kaldı.)

Şerefnāme'de be-maʿnī-i mest ve dilīr. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i şūḫ ve şūḫī. Ve mest ve mestī maʿnāsınadır. Bu maʿnāya, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ز شیرینکارئ آن نقش جماش
فرو بسته زبان و دست نقاش

(O şuh resmin tatlılığından/ustalığından ressamın eli ve dili bağlandı.)

ʿArabīde bir rūzgāra derler.

جمش [cemeş]: Fetḥ-i mīm ile. Muḫtaṣar-ı جماش [cemmāş]-ı merḳūmdur. Ve düzdīde nigāh maʿnāsınadır.

جموش [cemūş]: Żamm-ı mīm ile. Yaʿnī cüfte-zen. Şāʿir[1], der-ṣıfat-ı esb, beyt:

وحشی و سست و بد لگام و جموش
جرد و کند و لنگ و نا بینا

(Vahşi, zayıf, buyruk dinlemez ve çifte atar. Yaralı, topal, yavaş ve kördür.)

1 Beyit Kāfī-i Hemedānī'ye aittir.

مع الغين المعجمه

[maʿa'l-ġayni'l-muʿceme]

جاناغ [cānāġ]: Fetḥ-i nūn ile. Kümāc-ı ḫayme. Türkīde "çadır göbeği" derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

ای خیمهٔ تو بر ز سپهر برین به قدر
جاناغ خیمهٔ تو سزد از سپهر بدر

(Ey otağı itibar bakımından yüce gökyüzünden daha üstün olan! Gökyüzündeki ay senin otağına göbek olsa yeridir.)

جزغ [cezaġ]: Fetḥ-i zā'-i muʿceme ile. Kurbağa ki جغز [caġz], وزغ [vezaġ] ve غوک [ġūk] dahi derler.

جغ [caġ]: Çift sürerken öküzün boynuna kodukları ağaç maʿnāsına ki Türkīde "boyunduruk" derler. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te żamm-ı cīm ile (جُغ cuġ) menḳūldür. Ve fetḥa ile ābnūs ağacı. Keẕā fi't-*Tuḥfe*.

جناغ [cenāġ]: Fetḥ-i nūn ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, kapı dayağı.

Şānī, eyerin ön kaşı maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

بر اسب نوبتئ خداوند ملک جم
پروین ستام باشد و خورشید و مه جناغ

(Hz. Süleyman mülkünü yöneten padişahın yedek atının gümüş başlığı ülker yıldızı, eyer kaşı da güneş ve aydır.)

مع العين المهمله

[maʿa'l-ʿayni'l-muhmele]

جزع [cezaʿ]: Fetḥ-i zā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i feryād ve zārī. ʿArabīdir. *Şerefnāme*'de mühre-i Yemānī ki Yemen vilāyetine mensūb bir nevʿ mühredir. Bu maʿnāda meşhūru sükūn-ı zā ile (جزع cezʿ) çeşm-i dilberān maʿnāsına da mervīdir.

جع [caʿ]: ʿAnkebūt maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

مع الفا
[maʿa'l-fā]

جاجاف [cācāf]: İki maʿnāya gelir. Evvel, günāh ve ḫaṭā.

Ṣānī, zen-i rūsbī maʿnāsınadır. *Lüġat-i Maḥmūdī*'de be-maʿnī-i ḫuşk ve yābis masṭūrdur.

جاف [cāf]: Ricālde bī-vefā ve hercāyī, nisāda ḳaḥbe ve rūsbī maʿnāsınadır. Ve dahi "ḫuşk" maʿnāsına gelir.

جاف جاف [cāf cāf]: İki maʿnāya gelir. Evvel, zen-i fāḥişe. Ebū Şekūr, beyt:

ز دانا شنیدم که پیمان شکن
زن جاف جافست آسان فکن

(Bir bilgeden şöyle işitmiştim: Verdiği sözü tutmayan kişi kolayca yıkan fahişe kadına benzer.)

Ṣānī, pādişāhların şikāra maḫṣūṣ olan korusu maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

خاک بر سر شاعری را کاشکی
بودمی سرشوی یا نه پای باف

یا مگر بودی که تا برخوردمی
زین جهان بی ثبات و جاف جاف

(Şairliğin toprak başına! Berber veya çulha olsam ya da bu geçici ve düzlüksüz/kahpe dünyaya hiç rastlamasam olmaz mıydı!)

جزف [cezef]: Feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Bedelsiz olan nesne. Yaʿnī müft ve meccānen olup 'ivażı olmaya. Mīr Naẓmī, beyt:

دلم در پیش او همچون خزف بود
به راه عشق او جانم جزف بود

(Gönlüm onun katında bir çakıl taşıdır. Canım onun aşkı yolunda bedavaya gider.)

مع القاف
[maʿa'l-ḳāf]

جابلیق [cābilīḳ]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade vü lām ile. Muʿabbir-i rüʾyā maʿnāsına, yaʿnī vāḳıʿa taʿbīr edici. Keẕā fī-nüsḫati'l-Ḥalīmī. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

یک شبی در خواب دیدم آن پری
کرده تعبیرش مرا یک جابلیق

بعد ازین بسیار درد حسرتش
می شوی با ذوق وصل او رفیق **(317ᵃ)**

(Bir gece o periyi rüyamda gördüm. Bir rüya tabircisi bu rüyayı yorumlayıp "Bunca hasret derdinden sonra ona kavuşma zevkiyle arkadaş olacaksın" dedi.)

جاثلیق [cāṡelīḳ]: Feṭḥ-i ṣāʾ-i müṣelleşe ile. Ḥakīm-i dānā ve merd-i kār-şinās. Tersā ve naṣārānın dānişmendi. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

ز سرگین خر عیسی ببندم
رعاف جاثلیق نا توان

(Āciz cāselikin kanayan burnunu Hz. İsa'nın eşeği gübresiyle tıkadım.)

Lüġat-i Maḥmūdī'de be-maʿnī-i āteş, merdüm-i cābulūsī-künende ve debīr. Ve be-maʿnī-i mancinīḳ.

جندقوق [cendḳūḳ]: Sükūn-ı nūn, dāl-ı mühmele-i mevḳūfa ve żamm-ı ḳāf ile. *Maḥmūdī*'de be-maʿnī-i dīv masṭūrdur.

جوالق [cevālaḳ]: Feṭḥ-i lām ile. Çuvāl, ḫırḳa-i ḫaşīn ve ḳalenderīlik maʿnāsına.

جولق [cavlaḳ]: Feṭḥ-i lām ile. Dervīş-i ḳalenderī maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

جولقئ سر برهنه می گذشت
با سر بی مو چو پشت طاس و طشت

(Başı kabak bir ışık dervişi/cavlak, tas ve leğençe altına benzeyen saçsız başıyla geçiyordu.)

جوق [cavḳ]: Sükūn-ı vāv ile. Gürūh u cemāʿat-i merdüm ki جوخ [cavḫ] ve فوج [fevc] dahi derler.

مع الكاف

[maʿa'l-kāf]

جامهٔ غوک [câme-i ġūk]: غوک [ġūk], kurbağadır. Ekṣer su kenārlarında yosun içinde durmakla yosuna câme-i ġūk tesmiye olunmuş ki جغزواره [caġzvāre] ve سرند [sirind] dahi derler. Ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de شمر [şemer] dahi denildiği masṭūrdur. Mīr Ḫüsrev, beyt:

کنون مرده بِه اژدهای چو من
که از جامهٔ غوک سازد کفن

(Şimdi yosunu kefen yapmış olan benim gibi bir yılanın ölmesi daha iyidir.)

جبلک [ceblek]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṭḥ-i lām ile. Bir nesne saḫt ve ṣaʿb olmak maʿnāsına. Müncīk, beyt:

پادشاها به عدل و بخشش تو
گشته دیوار دولتت جبلک

(Ey padişah! Devletinin duvarı, bağış ve adaletin sayesinde güçlenmiştir.)

Ve feṭḥ-i bā ile (جبَلک cebelek), turunc rubbu ki suyunu kaynatıp ḳıvāma getirip rubb ederler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جربک [cerbek]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Süḫan-ı bedendīş ve kināyeli söz maʿnāsınadır. Eyżan minhu.

جزک [cezek]: Feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Bir ʿillettir, kuşlarda olur ki kanadı ve kuyruğu, yeleklerinin dibi alınıp eti yenmeye başlar. Ebulmaʿānī, beyt:

رقیب گفت که در کوی یار شاهینم
بگفتمش که شوی مبتلای رنج جزک

(Rakip, "sevgilinin köyünde şahinim" deyince ona "cezek hastalığına tutulasın!" dedim.)

جسک [cesk]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i renc ve belā. Ḥakīm Senāyī, beyt:

از ره مرگ و جسک ماده و نر
آرزومند مرگ یکدیگر

(Erkeği ve dişisi, bela ve ölüm yoluyla birbirlerinin yok olmasını isterler.)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

ورای پرده یکی دیو زشت سر بر کرد
بگفتمش که تویی مرگ و جسک گفت آری

(Perde arkasından çirkin bir ifrit göründü. "Bela ve ölüm sen misin?" diye sordum, "Evet!" cevabını verdi.)

جشنِ بزرک [ceşn-i buzurk]: Ferverdīn-māh'ın altıncı günüdür ki نوروزِخاصه [nevrūz-ı ḫāṣṣa] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جک [cek]: İki maʿnāyadır.

Evvel, ḥüccet-i ḳāḍī ki ʿArabīde صک [ṣakk] derler. Bundan taʿcīm olunmuştur. Şems-i Faḫrī, beyt:

جمال دنیی و دین خسروی که قاضئ چرخ
نوشت تا ابدی ملک را به نامش جک

(O padişah, dinin ve dünyanın cemāli/güzelliğidir. Felek kadısı, ülke için onun namına sonsuza dek geçerli bir belge yazmıştır.)

Ṣānī, ḥallāc tokmağı maʿnāsınadır. *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i cünbānīden-i çuġrāt, yaʿnī yoğurdu yağ çıkarmak için çalkayacak nesne ki Türkīde "yayık" derler.

جلک [celek]: Feṯḥ-i lām ile. Bir küçük kuştur. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جمالِ لوک [cemāl-i lūk]: İżāfet ile. Bir rāhzen-i meşhūr adıdır. Eyżan minhu.

جمشاک [cemşāk]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i kefş. Cīm-i Fārsī ile (چمشاک çemşāk) da mervīdir. جمشک [cemşek] ve چمشک [çemşek] dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

فتاده ام به غم دهر پا و سر عریان
نه پای بیند جمشاک و نه سرم دستار

(Başım ve ayağım çıplak, dünya sıkıntısına düştüm. Ne ayağım ayakkabı görüyor ne de başım sarık!)

جنجک [cencek]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm ile. Yonca otu ki ʿArabīde فصّ [fiṣṣ] derler kesr-i fā ile.

جنک [cenk]: Maʿrūf. ʿArabīde محاربه [muḥārebe] ve معرکه [maʿreke], Çağatay lisānında kesr-i ṣarīḥle "iş" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Ġam tapar hicriŋde köŋlüm yarasın
İş küni tapġan kibi il ġā'ibin ḳanlar ara

(Gam, savaş günü kaybını arayan insanlar gibi, senin ayrılığında gönlüm yarasını bulur.)

Ve "uruş" dahi derler.

جنک [cenek]: Feṯḥ-i nūn ile. İnsānı veyā ḥayvānı öldü sanıp bırakmaya derler.

جنگلوک [cenglūk]: Sükūn-ı nūn u kāf-ı Fārsī ve żamm-ı lām ile. İki elini bir kimesne üzerine koyup oturmak. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te iki eli diz üstüne **(317b)** koyup oturmak ve elleri dize dayayıp kalkmak. Ḫastalıktan ve żaʿftan olur ḥālettir. Efṣaḥı cīm-i Fārsī ile (چنگلوک çenglūk)tur. *Maḥmūdī*'de جنگوک [cengūk] vāḳiʿ olmuştur.

جوزاک [cevzāk]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. Ġuṣṣa yemek ve ġamnāk olmak. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جوسک [cevsek]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Göğüse ve kola dikilen düğ-

me ki انگل [engel], انگله [engele], اخکوژنه [aḫkūjene] ve بندیمه [bendīme] dahi derler kemā ruḳime. Ve żamm-ı cīm ile (جُوسک cuvsek) dahi mervīdir.

جوشک [cevşek]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Şarāb bardağı ki بلبله [bulbule] dahi derler. Miṣāl-i her dü lüġat, Mīr Naẓmī, beyt:

دهد باده ساقی ز سیمین جوشک
نماید برِ سیم بگشوده جوسک

(Sāki gümüş sürahiyle şarap verir. Gümüş üstünde açılmış düğme gösterir.)

مع الکاف الفارسی

[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

جاخسوگ [cāḫsūg]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. *Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*'de orak ki eğri demirdir. Ġalle ve çayır biçerler. ʿArabīde منجل [mincel] derler. Şehīdī-i Ḳumī, beyt:

ای خواجه با بزرگی و اشغال نی ترا
برگیر جاخسوگ و بدو می درو حشیش

(Efendi! Bu büyüklüğüne rağmen sana iş yoksa orak alıp onunla haşhaş biç!)

جاخشوگ [cāḫşūg]: Şīn-i muʿceme ile de "orak" maʿnāsına mervīdir. Ḥakīm Ṭarṭarī, beyt:

به جاخشوگ بزه کشتزار طاعت خویش
به دست نفس درو کرده ام هزاران آه

(Kendi ibadet tarlamı nefsimin elindeki günah orağıyla biçtim, eyvahlar olsun!)

جراسگ [cerāseg]: Feṯḥ-i rā vü sīn-i mühmeleteyn ile. Bir cānverciktir. Yaz eyyāmında ṣaḥrālarda āvāz verir. جزد [cezd] dahi derler.

جرنگ [cereng]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Āvāz-ı ceres, āvāz-ı şemşīr ü gürz ve ṣadā-yı zencīr. Ḫᵛāce ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

جز با جرنگ گرز نگوید سخن اجل
جز با قضا به مرگ نبندد جناب تیغ

(O gün ecel, topuz çarpışmasından başka bir şey söylemez ve kazā ile kılıç, ölüm dışında bir şey için ladese tutuşmaz.)

جغنگ [caġang]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Türkīde "yapalak" dedikleri kuş. Keẕā naḳale Aḥmed bin İsmāʿīl fi'l-*Müşkilāt*.

جلونگ [celūneg]: Żamm-ı lām ve feṯḥ-i nūn ile. Kavun ve karpuz tekākı. Cīm-i Fārsī ile (چلونگ çelūneg) de menḳūldür.

جوسنگ [cev-seng]: Veznde arpa ağırı maʿnāsınadır ki جو [cev] arpadır ve سنگ [seng] vezn maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

اگر رو می شود چون ماه بدرش
نباشد پیش او جوسنگ قدرش

(Sevgili yüzünü gösterirse, dolunayın onun yanında arpa ağırlığınca itibarı olmaz.)

جیسنگ [ceysing]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Pādişāh-ı Gücerāt ismidir ki Hindūstān'da ibtidā ol pādişāhlık eyledi. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

مع اللام
[maʿa'l-lām]

جال [cāl]: Be-vezn-i مال [māl]. Dām maʿnāsına ki تله [telle] dahi derler. ʿAbdulvāsiʿ-i Cebelī, beyt:

ای ز انعامت گرفته طالب آمال مال
بر ره خصمت نهاده صاحب آجال جال

(Ey bağışları sayesinde emel sahiplerinin mal mülk edindiği! Ecel sahipleri senin düşmanının yoluna tuzak koymuştur.)

Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de misvāk ağacına da derler. Ve zebān-ı Hindīde نیزجان [nīzcān] derler. ʿArabīde فخّ [faḫḫ] dedikleridir.

جامغول [cāmġūl]: Sükūn-ı mīm ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i ḥarāmzāde ki خشوک [ḫaşūk], رغول [raġūl] ve سند [sind] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, meşnevī:

از غرض غافل بدند و بی خبر
وز طمع رفتند بیرون سربسر

همچنان که آن جامغول حیله دان
گفت می جویم کسی از مصریان

(Amaçtan gafil ve habersizlerdi. "Bir Mısırlı arıyorum" diyen o hileci haramzāde gibi açgözlülük edip hep dışarı çıktılar.)

جدول [cedvel]: Nehr-i kebīrden münfarıḳ olan ince ḫarḳlar ve küçük ırmaklara derler. Ve mecāzen ince yollara ve balçıklı yolun kaçamaklarına derler. Ve ṣaḥīfede ḫaṭṭ eṭrāfına çekilen çizi; eğer altın ve eğer ġayrı.

جستنِ دل [cesten-i dil]: Yürek oynaması ve ʿillet-i ḫafaḳān. Ebulmaʿānī, beyt:

اغیار بد گمان را با یار دوش دیدم
بی تاب مانده عقلم از جستن دل من

(Dün gece fesat rakipleri sevgiliyle gördüm. Aklım, yüreğimin oynamasından halsiz düştü.)

جل [cel]: Üç maʿnāyadır.

Evvel, enderūn-ı dehān, yaʿnī ağız içi.

Ṣānī, miyān-ı deryā.

Ṣāliş, ṭoygara müşābih bir kuştur. Bu maʿnāya, Ṭāhir-i Ḫandelī, ḳıṭʿa:

ای خوش آن دائرهٔ دامن صحرا که درو
پرزنان همچو جلاجل به فغان آمده جل

باغ شد مکتب و هر غنچهٔ خندان طفلی
که برآورده ورقهای گلستان ز بغل

(Kır eteğindeki o daire/mesire ne güzel! Orada çilkuşu, daire/def pulu gibi kanat çırpıp ötüyor. Bahçe okul, gülen goncalar da koltuğunda gül bahçesi yapraklarını/defterlerini taşıyan birer öğrenci olmuş.)

جلاجل [celācil]: Dā'irede olan pullar ki زیل [zīl] derler. Ve baʿżı nüsḫada **(318a)** "çāk" maʿnāsına da menḳūldür. Mevlānā Bedreddīn Muḥammed Ẓuhūrī, beyt:

ز جنبش لمعهای نور در ظل
ورق گل را شده زرین جلاجل

(Gölgedeki ışık parıltılarının hareketiyle güle yaprak altın zil olmuş.)

Mevlānā Bedreddīn Muḥammed Ẓuhūrī, beyt:

عنادل زان جلاجل نغمه پرداز
درین فیروزه کاخ افکنده آواز

(O sese eşlik eden bülbül nağmeleri, bu lacivert kubbede yankılandı.)

İstiʿāre ṭarīḳıyladır. Ammā Ẓuhūrī, aṣlı üzre *Sāḳīnāme*'de īrād eylemiştir[1], beyt:

برآورده در دف جلاجل فغان
وزو نغمه های عنادل نهان

(Def pulları, bülbüllerin nağmelerini bastırarak ses vermeye başladı.)

جلجل [celcel]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i cīm ile. Be-maʿnī-i جلاجل [celācil]-i merḳūm.

جنبلول [cenbelūl]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Salıncak ki ترموره [teremūre] ve جانبازی [cān-bāzī] dahi derler.

جندل [cendel]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Ḫalīmī "ṣandal" maʿnāsına naḳl eylemiş. Ammā *Şerefnāme*'de ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te, ol kimesnenin ismidir ki Ferīdūn onu Yemen şāhının duḫteri ḫᵛāstgārlığına yaʿnī kız istemeye göndermişdi. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

کجا نام او جندل راهبر
به هر کار دلسوز بر شاه بر

(Her önemli işte padişahın yanında bulunup padişaha yol gösteren o adamın adı Cendel'dir.)

ʿArabīde "seng" maʿnāsınadır.

جنگل [cengel]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Türkīde "çatlağı" dedikleridir.

جیپال [ceypāl]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i bā'-i Fārsī ile. Pādişāh-ı Lāhūr ismidir ki üç yüz ḳaṭār fīli ve otuz bin müsellaḥ süvārī yaʿnī atlı ʿaskeri vardı. Ṭabl-ı şāhī onun iḫtirāʿıdır. Āḫirü'l-emr Sulṭān Maḥmūd-ı Sebüktigin onu esīr eyledi. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

1 Metinde "olunmuştur".

مع الميم
[maʿa'l-mīm]

جاجرم [cācerm]: Feṯḥ-i cīm ve sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Bir şehir ismidir. Meşāhīr-i şuʿarādan Bedr-i Cācermī ol şehirdendir.

جاگرم [cā-germ]: Feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ve sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Maḥmūdī'de bemaʿnī-i ḳarār ve ārām. Maʿnā-yı terkīb "yeri issi" demektir.

جام [cām]: İki maʿnāyadır.

Evvel, ḳadeḥ maʿnāsına; dolu olsun, boş olsun. Miṯāl-i evvel, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ساقیا برخیز و درده جام را
خاک بر سر کن غم ایام را

(Ey sāki! Kalk ve kadehi getir! Dünya sıkıntılarını boş ver gitsin!)

Miṯāl-i ṯānī, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ساقی به نور باده برافروز جام ما
مطرب بگو که کار جهان شد به کام ما

(Ey sāki! Kadehimizi şarabın ışığıyla parlat! Ey çalgıcı! Söyle! Çünkü dünya artık istediğimiz gibi dönüyor.)

Ve billūr ḳadeḥe de "cām" denilir. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

صوفی بیا که آینه صافیست جام را
تا بنگری صفای مَی لعلفام را

(Ey ham sofu! Lal renkli şarabın saflığını görmek için yaklaş! Kadehin aynası pek berrak!)

Ṯānī, vilāyet-i Herāt'ta şehre mānend bir ḳaṣaba adıdır ki Mevlānā Cāmī ol ḳaṣabadandır. Nitekim buyurmuşlardır, mıṣraʿ:

مولدم جام و رشحهٔ قلمم

(Doğum yerim Cām ve kalemimin sızıntısı...)

ʿAbdullāh-ı Hātifī, meṯnevī:

چو در عرصهٔ جام زد بارگاه
شدش قبهٔ بارگه گوی ماه

هوس کرد مهر سپهر احترام
زمین بوسئ شیخ الاسلام جام

(Cām şehrinde otağ kurunca otağının kubbesi ay topu oldu. Gökyüzünün saygı gösterdiği güneş, Cām şeyhülislamının huzurunda yer öpmeye heveslendi.)

جامِ جم [cām-ı cem]: Piyāle-i Cemşīd'dir ki onu ḥükemā yedi maʿdenden yedi felek sırrına teşbīhen taṣnīf edip ġarīb ṣanʿat göstermişler. جامِ جهان نما [cām-ı cihān-numā], جامِ گیتی نما [cām-ı gītī-numā] ve جامِ کهان نما [cām-ı kihān-numā] dahi derler.

جذرِ اصم [ceẕr-i aṣam]: Taḫta-i ḫākte sekiz ʿadede derler. Ve ʿilm-i erḳāmda ol ʿadede derler ki ondan bir muḫrec ẓāhir olmaya. On bir ʿaded gibi ki nıṣfı, ṣülüṣü ve rubʿu ṣaḥīḥ olmaz. Ve taḫta-i ḫāk dokuz mertebedir ki yedisi ceẕr, sekizincisi aṣamdır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جم [cem]: İsm-i cinstir. Her sulṭān-ı ʿālīşān-ı ẕü'l-iḳtidāra "cem" ıṭlāḳ olunur. Nitekim bu beyitten mefhūmdur, beyt:

جهاندار والاگهر کیقباد
جمی بود با خسرو آیین داد

(Kıymetli padişah Keykubat, görkemli ve adaletli bir padişahtı.)

Ez-cümle her yerde ki Cem ẕikr olundukta ḫātem, taḫt, bād, Belḳīs ve emṯāli ẕikr oluna murād ḥażret-i Süleymān ʿaleyhi's-selām'dır. Bu beyitten maḳṣūd fehm olunur, beyt:

اگر تخت جم رفت بر باد سخت
مرا باد دانید جمال درخت

(Hz. Süleyman'ın tahtı rüzgārla gittiyse, biliniz ki benim rüzgārım da ağacın güzelliğidir.)

Ḫᵛāce ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

یعقوب را نشاط ز یوسف فزوده اند
داود را بشارتی از جم نموده اند

(Hz. Yakup'un neşesini Hz. Yusuf'la arttırdılar. Hz. Davut'a müjdeyi Hz. Süleyman'la verdiler.)

Ve eğer muḳābele, āyine, sedd, ḥikmet ve emṡāli ẕikr oluna murād İskender olur. **(318ᵇ)** Bu beyitten mefhūm olur, beyt:

آیینهٔ سکندر جام جمست بنگر
تا بر تو عرضه دارد احوال ملک دارا

(İskender'in aynası Cem'in kadehidir, izle! Böylece sana Dārā saltanatının hallerini göstersin!)

Ve eğer piyāle, cām, şarāb ve emṡāli ẕikr oluna murād Cemşīd olur. Bu beyitte vāḳiʿdir, beyt:

کرا دانی از خسروان عجم
ز عهد فریدون و ضحاک و جم

(İran padişahlarından kimi tanırsın? Cemşīd, Dahhāk ve Ferīdūn dönemlerini bilir misin?)

Ve mīm-i müşeddede ile (جمّ cemm) dahi rivāyet olunmuştur. Ekṡer ʿArabīde vāḳiʿ olur.

جوزِ گندم [cevz-i gendum]: Arpa şeklinde buğday veyāḫud buğday gibi arpa ola, yaʿnī sünbülesi arpa sünbülesi gibi olur. خندروس [ḫanderūs] ve سندروس [senderūs] dahi derler. Kemā ẕukira fī-*Ẕaḫīret-i Ḫᵛārezmṡāhī*.

مع النون

[maʿa'n-nūn]

جابلوس کردن [cābulūs kerden]: Yaltaklanmak. Ve tevāżuʿ göstermek. Ve bī-aṣl ʿarż-ı muḥabbet eylemek maʿnāsınadır.

جاروب زن [cārūb-zen]: Süpürge vurucu. Ve "süpürge vur!" maʿnāsına emir olur. Ebulmaʿānī, beyt:

بزن جاروب با مژگان راهش
مبادا خار مژگان ریخته باشد

(Onun yolundaki kirpikleri süpür! Kirpik dikeni dökülmüş olmasın!)

جامدان [cāmedān]: Ol ẓarftır ki içine eṡvāb korlar. Maẓrūfa iḫtiṡāṡı olmakladır. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

حکایت من و این کار نامه ها اکنون
همان کلید درِ جامدان آبادست

(Şimdi ben ve bu işin hikāyesini anlatan mektuplar/kitaplar, sağlam dolap kapısının anahtarı gibidir.)

جامهٔ بادرون [cāme-i bādrūn]: İç tonu maʿnāsına. Baʿżı nüsḫada جامهٔ بادرو [cāme-i bādrū] vāḳiʿdir.

جانبیدن [cānbīden]: Sükūn-ı nūn, kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade, baʿdehu yā-yı taḥtānī ile. Üşenmek maʿnāsına. Keẓā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جان [cān]: Rūḥ-ı ḥayvānīdir ki her zindede olur. Nitekim bu beyit nāṭıḳtır. Beyt:

گر به جان زندگیست حیوان را
زندگانی تو می دهی جان را

(Hayvan/canlı canla yaşıyorsa da cana yaşam veren sensin!)

Şeyḫu'r-re'īs İbn Sīnā, risālesinde der ki: مراد از روان نفسِ ناطقه است و از جان روح حیوانی[1] İntehā. Ve bir ḳavim adıdır ki ādemden evvel dünyāya geldiler. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "silāḥ" maʿnāsına da rivāyet olunmuştur. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Mīr Ḫüsrev, beyt:

بارگیر جان جاندارانش بد هنگام گشت
کرهٔ گردون که گاهی رام و گاهی توسنست

(Bazen boyun eğen bazen de isyan eden felek tayı, onun silahlı düşmanlarının can beygirine dünyayı dar eder.)

Bir nüsḫada "dehān" maʿnāsına menḳūldür.

جانان [cānān]: Maḥbūb ve maʿşūḳ maʿnāsına maʿrūftur. Ebulmaʿānī, beyt:

اگر جان خواهدت جانان بده منت بگیر از جان
نباشد خوبتر از جان که جان دادن به جانان را

(Sevgili senden can isterse ver, can u gönülden de minnet et! Sevgiliye can vermek candan daha iyi olmaz mı!)

جان شیران [cān-şīrān]: Nūn-ı mevḳūf ve kesr-i şīn ile. Bir taʿbīrdir ki taʿẓīm ḥālinde muḥabbet ile ḫiṭāb olunur.

جاودان [cāvidān]: Be-maʿnī-i hemīşe. Yaʿnī ebedü'd-dehr bi-şarṭi'l-ittiṣāl. Üstād Ferruḫī, beyt:

همی تا جاودان را نام در تازی ابد باشد
ملک محمود را شاهی و شادی جاودان باشد

(Arapçada 'cāvidān' kelimesinin anlamı sonsuz olduğu sürece, Sultan Mahmut'un saltanatı ve mutluluğu da sonsuza dek sürsün!)

Mevlānā Hātifī, beyt:

نماند جهان جاودانی به کس
خدای جهان جاودانست و بس

(Dünya kimseye sonsuza dek kalmaz. Sonsuz olan yüce Allah'tır vesselam!)

1 Ruhla kastedilen nefs-i nātıkadır ve cānla kastedilen rūh-ı hayvānīdir.

جاویدان [cāvīdān]: Miṯl-i جاودان [cāvidān]-ı merḳūm. Lākin ṣīġa-i mübālaġasıdır.

جاویدن [cāvīden]: Serçeler bir nesneden korkup tīz tīz öttüklerine derler. Üstād Rūdekī, beyt:

مرغ دیدی که بچه زو ببرند
جاوجاوان درست چونانست

(Yavrusu götürülen kuşun telaşlı telaşlı nasıl öttüğünü gördün mü?)

Bu beytin taṣarruf-ı beytiyyesinden fehm olunur ki maṣdarında جاوجاویدن [cāvcāvīden] demek cā'iz ola.

جاییدن [cāyīden]: Kesr-i yā-yı taḥtānī-i evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. Yerleşmek ve bir yerde ḳarār edip durmak. ʿArabīde توطن [tavaṭṭun] ve Çağatay lisānında "toḫtamaḳ" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Öz diyārımda bozuḳ köŋlüm ne yaŋlıġ toḫtasun
Kim irür bīgāne hem aḥbāb mindin hem ḥabīb

(Yıkık gönlüm kendi ülkemde nasıl dursun! Çünkü hem dostlarım hem de sevdiğim bana yabancı davranıyor.)

جبین [cebīn]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Alın, pīşānī maʿnāsına. ʿArabīdir, lākin kendi terkīblerine cüz' ederler چینِ جبین [çīn-i cebīn] gibi. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

جبین بخت مرا خاکروب هر درگاه
زمانه ساخت که روی زمانه باد سیاه

(Felek, bahtımın alnını her kapının süpürgecisi yaptı. Feleğin yüzü kararsın!)

جخجن [caḫcen]: Sükūn-ı ḫā ve feth-i cīm ile. Bir nevʿ siyāh dānedir. Siyāh ve berrāḳ, mercimekten irice olur. Ona چشخام [çeşḫām] ve چاکسو [çāksū] dahi derler. **(319[a])** Göz ağrısına nāfiʿdir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جخشیدن [caḫşīden]: Sükūn-ı ḫā vü kesr-i şīn-i muʿcemeteyn ile. Tay ürkmek ve belinlemek.

جدتین [cedtīn]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele, kesr-i tāʾ-i müşennāt ve baʿdehu yā-yı taḥtānī ile. *Şerefnāme*'de, müzeyyen olmuş enbānçe ki جیستن [ceysten] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

به لعل و درّ شهوار بود جدتین
برآورده ز جیب و داد پیشین

(Kesede lal ve parlak inci vardı. Cebinden çıkarıp peşin verdi.)

جرب زبان [cerb-zebān]: Faṣīḥu'l-lisān, şīrīn-süḫan ve ḫoş-ṣoḥbet maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

لسان منطلقم بسته از غم هجران
که شرح دل نکند هیچ کلک جرب زبان

(Serbestçe dolaşan dilim, ayrılık gamıyla bağlandı. Hiçbir tatlı dilli kalem gönlümü açamaz.)

جرب دادن [cerb dāden]: Ziyāde vermek ve ġalebe etmek maʿnāsınadır.

جربیدن [cerbīden]: Sükūn-ı rā ve kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Ġālib olmak ve ġalebe etmek. Ve yağlamak ve yağlı olmak maʿnāsınadır.

جربی کردن [cerbī kerden]: İşinde teʾennī. Ve āhestelik ile vücūda getirmek.

جرغون [cerġūn]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Lisānu'l-ḥamel dedikleri ottur ki جرغول [cerġūl] dahi derler. Türkīde dahi "kuzukulağı" derler.

جرون [cerūn]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı vāv ile. Be-vezn-i درون [derūn]. Hürmüz şehrinin ism-i ḳadīmidir. Ve sükūn-ı rā ve feṯḥ-i vāv ile (جروَن cerven) be-vezn-i رهزن [reh-zen], Hind kavunu. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

جسبیدن [cesbīden]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Meyl eylemek maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Ḥalīmī*. Mīr Naẓmī, beyt:

دلم جسبد به سویش صبح تا شام
نگردد یک نفس در جای آرام

(Gönlüm sabahtan akşama dek sana yönelip bir an olsun durup dinlenmek bilmiyor.)

جستن [cesten]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Üç maʿnāya istiʿmāl olunur.

Evvel, sıçramak ki müstaḳbelinde sīn hāʾya ibdāl olunup جهد [cehed] ve جهنده [cehende] derler.

Ṣānī, kurtulmak, خلاص شدن [ḫalāṣ şuden] maʿnāsına. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

من مسکین به سودای پری رویی گرفتارم
که باد صبح نتواند ز بند زلف او جستن

(Zavallı ben, bir peri yüzlünün sevdasına tutuldum. Tan yeli onun saçının bağından beni kurtaramaz.)

Ṣānī, be-maʿnī-i گریختن [gurīḫten]. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

چنین گفت با نامداران براز
که گر کار گردد به ما بر دراز

خود و زیرکان بر هیونان مست
بسازیم بی خستگی راه جست

(Yiğit savaşçılarına şöyle dedi: "Eğer bu işimiz çok uzarsa, siz akıllı yiğitlerim, hazırladığımız hızlı develere binip çıkış yolu bulun!".)

Ṣāʿir, beyt:

که نتوانی ز بند چرخ رستن
ز تقدیری که یزدان کرد جستن

(Feleğin oyunundan kurtulamaz, Allah'ın takdirinden kaçamazsın.)

Maʿnā-yı evvele Çağatayda "sikrimek" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *Sebʿa-i Seyyāre*'de Ferruḫ Şāh cānānesin düşünde gördüğü yerde der, beyt:

Ferruḫ oyġandı sikrip uyḳudın
Közindin uyḳu uçdı ḳayḳudın

(Ferruh uykudan sıçrayarak uyandı. Kaygıdan gözüne uyku girmedi.)

جسیدن [cesīden]: Kesr-i sīn-i mühmele ile. Meyl eylemek maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جشن [ceşen]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Be-vezn-i رسن [resen]. Be-maʿnī-i teb ü lerz ki ʿArabīde حمی [ḥummá] derler. Şāʿir demiştir, beyt:

چو دید اندرو شهریار زمن
درافتاد از بیم او را جشن

(Zamanın padişahını orada görünce korkudan titremeye başladı.)

Ve sükūn-ı şīn ile (جشن ceşn), iki maʿnāya gelir.

Evvel, meclis-i şādī vü żiyāfet maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

در جشن آسمان وش تو ریخته به ناز
ساقیٔ ماه روی تو در ساغر آفتاب

(Ay yüzlü sāki, senin gökyüzünü andıran şöleninde kadehe nazlı nazlı güneş döktü.)

Ṣānī, ʿīd günlerine derler. Ve cīm-i Fārsī ile (چشن çeşn) de mervīdir.

جشنسان [ceşnsān]: Sāl-i Melikī'nin evvel günü adıdır.

جفتن [ceften]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Meyl eylemek ve eğilmek. Ve üzüm asmasına herek eylemek.

جفسیدن [cefsīden]: Sükūn-ı fā ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Yapışmak maʿnāsınadır.

جفن [cefn]: Sükūn-ı fā ile. Nām-ı şemşīr. Yaʿnī kılıcın cümle-i esmāsındandır.

جمشیدون [cemşīdūn]: جم [cem] ve جمشید [cemşīd] maʿnālarının cümlesine gelir. Ḥakīm Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

خداش از آن رو مسعود کرد و گر خواهد
هر آنچه خواهد بکند چو کرد جمشیدون

(Tıpkı Hz. Süleyman (Cem) gibi, Rabbi ne isterse onu yaptığından Rabbi de onu mutlu etti ve edecektir.)

جنان [cenān]: Cemʿ-i جن [cen]dir ki "zenān" maʿnāsınadır.

جن [cen]: Be-maʿnī-i zen. Esterābādī lisānıdır. Ve dahi ṭaraf ve cānib maʿnāsınadır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

پرندوش ازین جن سواری گذشت
که لرزید ازو سربسر بوم و دشت **(319ᵇ)**

(Önceki gece bu taraftan bir atlı geçti. O geçerken her yer titredi.)

ʿArabīde żamm-ı cīm ile (جُن cunn), defn eylemek maʿnāsınadır. Ve kesr-i cīm ile (جِن cinn), yine ʿArabīde dört maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i perī.

Ṣānī, dil.

Ṣāliṯ, be-maʿnī-i nuḫust.

Rābiʿ, be-maʿnī-i tüy.

جندن [cenden]: Sükūn-ı nūn ile. Be-vezn-i کندن [kenden]. Demir, pūlād ve ġayrı nesnelerin pasın açmaya derler. Ve dahi ṣandal ağacı ki جندل [cendel] dahi denilir. Şems-i Faḫrī, beyt:

بود به مجلس او فرش عبقری حسان
بود به مطبخ او هیمه عود و یا جندن

(Nefis kumaşlar onun meclisine yaygı olur. Öd ve sandal ağacı onun mutfağına odun olur.)

جنکوان [cenkvān]: Sükūn-ı nūn u kāf ile. Hindūstān'da ülkesi vāsiʿ bir vilāyetin adıdır.

جنگیدن [cengīden]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i kāf ile. Cenk eylemek maʿnāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جنین [cenīn]: Kesr-i nūn ile. Be-maʿnī-i ḫᵛānçe, yaʿnī küçük sofra ki ṭaʿām-ı māḥażarda ve maḥall-i iftārda kullanırlar. Mīr Naẓmī, beyt:

بهر مهمان خوانچهٔ افطار
بِه ز خوان بزرگ بد دیدار

(Konuk ağırlamak için kurulmuş iftar sofrası, asık suratlının verdiği şölenden iyidir.)

جوزجان [cevzcān]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ile. Bir şehir ismidir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جوزن [cev-zen]: Be-vezn-i روزن [revzen]. Bir nevʿdir, buğday ve arpa dānelerin zaʿferān ile boyayıp veyāḫud zerde-çūb ile sarartıp, üzerine efsūn okuyup, bir kimseneye maḳṣūdu ne ise vurup istediklerini eden seḥereye derler ki Hindūstān'da çoktur. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ز هندوستان آمده جوزنی
به هر جو که زد سوخته خرمنی

(Hindistan'dan bir büyücü geldi. Vurduğu her arpayla bir harman yaktı.)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

مگر نشنید از هندوی جوزن
که داند دود هر کس راه روزن

(Galiba Hintli büyücünün söylediğini işitmedin: Pencerenin yolu/girişi, herkesin dumanını bilir.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te bir āfettir, buğdaya ve arpaya düşüp tebāh eyler. Ve āḫar ferhenglerde zaḫme-i muṭrib ve āteş-zen. Ve bir lüġatte şerāre-i āteş maʿnāsına menḳūldür.

جودان [cevdān]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, bir nevʿ kāfūrdur ki meyyit kāfurundan ġayrıdır. Ġāyet laṭīf rāyiḥası vardır. Seyf-i İsferengī, beyt:

سمند ترا باد در نوبهار
ز کافور جودان دهد خاک رند

(Senin atının rüzgārı, ilkbahar mevsiminde toprağa kāfur kokusu verir.)

Ṣānī, ḥavṣala-i murġān. Yaʿnī kuşların kursağı ki زاغر [zāġar] dahi derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

بسا پویندگان کاندر دوادو
ز زخم تیر جودان گشته جوجو

(Koşturmada olan nice meşgul kimsenin arpalığı/kursağı ok yarasıyla arpa arpa/paramparça olur.)

Ṣāliş, bir nevʿ söğüt ağacıdır.

Rābiʿ, atın dişleri arasında olan siyāh ki atın genç olduğuna ʿalāmettir. Zā'il olduğundan sonra yaşı bilinmez olur.

Ḫāmis, bir nevʿ enārdır. Dānesi yābis ve bīāb olur.

جوزیدن [cevzīden]: Sükūn-ı vāv u yā-yı taḥtānī ve kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. Ġuṣṣa yemek ve ġamgīn olmak maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جوسن [cevsen]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i cevşen.

جوسیدن [cevsīden]: Sükūn-ı vāv ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i جفسیدن [cefsīden]-i merḳūm. Yapışmak maʿnāsına.

جوشن [cevşen]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Cebe maʿnāsına. Türkīde dahi "cevşen" derler. Üstād Ferruḫī, beyt:

مژگانت همی گذر کند از جوشن
مانند سنان گیو در جنگ پشن

(Peşen savaşındaki Gīv'in mızrağını andıran kirpiklerin, zırhı deler geçer.)

جولان [cevlān]: Be-maʿnī-i آمدشد کردن در میانِ میدان [āmed-şud kerden der-miyān-ı meydān], yaʿnī meydān ortasında gelip gitmek.

جون [ceven]: Feṯḥ-i vāv ile. Bir yassı ağacın bir ṭarafına ḫurde taşlar naṣb edip ve bir ucuna ip geçirip, sığırın veyāḫud atın boynuna bağlayıp ve üzerinde ādem oturup ġalle üzerinden çektirirler, tā ki ġallenin sapı ḫurd olup dānesi çıka. Türkīde "düğen" derler.

جوهریان [cevheriyān]: İki maʿnāya gelir. Evvel, bir ṭā'ifedir, cenāb-ı Bārī ʿazze ismuhu ḥażretine "cevher" derler.

Ṣānī, cevher-fürūş cemʿidir. Miṣāl-i evvel, Ebulmaʿānī, beyt:

من ندانم کلام جوهریان
آنچه دانم منزه از همه است

(Ben Cevherīlerin sözünü bilmem. Bildiğim tek şey O'nun herşeyden münezzeh olduğudur.)

جیبین [ceybīn]: Sükūn-ı yā'eyn-i taḥtāniyyeyn ve kesr-i bā'-i muvaḥḥade ile. Ol **(320[a])** nesneye derler ki deftīn altında olur. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

جیستن [ceysten]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i جدتین [cedtīn]-i merḳūm.

مع الواو

[ma'a'l-vāv]

جادو [cādū]: Siḥr edici ma'nāsına meşhūrdur. İsti'āre ṭarīḳıyla maḥbūbun çeşmine derler. Şānī-i Tekelū, beyt:

چشم تو جادویست که چون صورت فرنگ
در یک نگاه با همه کس آشنا شود

(Ey sevgili! Senin gözün bir büyücüdür. Çünkü Frenk resmi/yüzü gibi bir bakışta herkesle tanıdık olur.)

جارو [cārū]: Żamm-ı rā'-i mühmele ile. جاروب [cārūb] lafẓından terḫīm olunmuştur. Süpürge ki 'Arabīde مكنسه [miknese] derler.

جامهٔ بادرو [cāme-i bādrū]: جامهٔ بادرون [cāme-i bādrūn]dan muraḫḫam. İç tonu ma'nāsınadır.

جاندارو [cān-dārū]: Sükūn-ı nūn ile. Tiryāḳ ma'nāsınadır. Ḥakīm Ḫāḳānī, der-ṣıfat-ı āfitāb, beyt:

ای مهر دهان روزه داران
جانداروی علت بهران

(Ey oruçluların ağzına mühür olan! Zehirli yel illetine panzehir olan!)

جاو [cāv]: Be-ma'nī-i cūy. Māverā'ünnehir'de müsta'mel lüġattir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جربو [cerbū]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Be-ma'nī-i جربش [cerbiş]-i merḳūm. Keẕā fi'l-*Mecma'*.

جغو [caġū]: Żamm-ı ġayn-ı mu'ceme ile. Baykuşa müşābih bir kuşun adıdır.

جلبو [celbū]: Sükūn-ı lām ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Bir sebzedir na'nā'a müşābih. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

فندق و خشخاش به رقص آمده
نعنع و جلبو به لب جویبار

(Fındık, haşhaş, nane ve celbū ırmak kıyısında oynamaya başladılar.)

جلو [celū]: Żamm-ı lām ile. İki ma'nāyadır. Evvel, demir kebāb şişi ki گردنا [gerdenā] ve بابزن [bābzen] dahi derler.

Ṣānī, be-ma'nī-i şūḥ ve şeng. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جمهلو [cemhelū]: Sükūn-ı mīm, feṯḥ-i hā ve żamm-ı lām ile. Ġalle envā'ından bir nev'in adıdır ki مشنگ [muşeng] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جوجو [cevcev]: Sükūn-ı vāveyn ile. İki ma'nāyadır.

Evvel, Ḫaṭā vilāyetinde bir şehrin adıdır ki onda ibrīşim, müşk ve kāfūrun ġāyet a'lāsı olur. Mevlānā Maḥmūd İbn Yemīn, beyt:

مژگان او ز جوشن الماس بگذرد
چون سوزن فسان زده از لاد جوجوی

(Onun kirpikleri, delici iğnenin Cevcev ipeklisinden geçmesi gibi elmas zırhı deler geçer.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

جوبجو راز زمان بنمود صبح
مشک جوجو در نهان بنمود صبح

(Sabah, dünyanın sırrını azar azar gösterdi. Sabah, gizli Cevcev miskini açığa çıkardı.)

Ḫᵛāce 'Amīd-i Lūyegī, beyt:

در شمامه خوردهٔ کافور جوجو یار شد
عنبر تر کاروان در کاروان آمد بدید

(Kavun kokusuyla Cevcev kāfuru birleşti. Taze amber kervan kervan göründü.)

Ṣānī, be-maʿnī-i rīze rīze. Ḥakīm Ḫāḳānī, musammaṭ:

خورشید رخشانست می زان زرد و لرزانست می
جوجو همه جانست می فعلش به خروار آمده

(Şarap parlak güneştir, o yüzden sarıdır ve titrer. Şarabın her parçası can bağışlar, etkisi eşek yüküyle kendisini gösterir.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

جوبجو جور دلستان برگیر
دل جوجو شده ز جان برگیر

(Gönül alıcı cefayı parça parça kap! Paramparça olmuş gönlü candan çıkar!)

جو [cev]: Taḫfīf-i vāv ile. Şaʿīr maʿnāsınadır. *Maḥmūdī*'de zaḫme-i mezāmīr maʿnāsına. *Şerefnāme*'de altının doksan altı ʿayārına derler, yaʿnī doksan altı miṣḳāl altına dört miṣḳāl gümüş iżāfe olunmuş. Āteşe dayanmak için żamm ederler. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bu maʿnāda żamm-ı cīm ile (جُو cuv) mervīdir. ʿArabīde teşdīd-i vāv ile (جوّ cevv) bālā-yı hevā yaʿnī mā-beyn-i arż u semāya derler. Ekşer cevv-i hevā istiʿmāl olunur. Ve enderūn maʿnāsına ki cevv-i semā derler.

مع الها
[maʿa'l-hā]

جاجرمنه [cācermine]: Bir çeşmedir suyla dolu. Güneş çıktıkta bir ḳaṭre suyu kalmaz, ġurūbdan sonra veyāḫud bulut oldukta yine māl-ā-māl su olur. Keẕā fī-*ʿAcā'ibi'l-Büldān*.

جاده [cāde]: Rāh-ı rūşen ve şāh-rāh. Lafẓ-ı ʿArabīdir. Fārsīde de istiʿmāl olunur. Mīr Naẓmī, beyt:

از طریق جاده بیرون رفته بود
منزل مقصود ره گم کرده بود

(Geniş yoldan dışarı çıkmış, hedefinden sapmıştı.)

جامه [cāme]: İsm-i cinstir. Cemīʿ libāsa ıṭlāḳ olunur. Maʿnā-yı aṣlīsi iʿtibārıyla melbūstan ve mefrūştan ʿāmdır. Melbūsa جامهٔ تن [ten-cāme] derler ki aṣlı تن جامه [cāme-i ten]dir, ʿalemiyyete naḳl olunacak ḳāʿide-i terkīb bozulup mużāfun ileyh taḳdīm olunmuştur. Keşret-i istiʿmāl ile تن [ten] lafẓı da refʿ olup yalnız جامه [cāme] kalmıştır. Muṭlāḳ kemāle maṣrūf olduğu cihetiyle "cāme" denildikte murād libās olduğu maʿlūm olur. Şeyḫ Saʿdī, beyt: **(320ᵇ)**

پیراهن برگ بر درختان
چون جامهٔ عید نیکبختان

(Ağaçların üstündeki yaprak gömlekleri, iyi talihlilerin bayramlık elbisesini andırır.)

Şuʿarā "ṣurāḫī" maʿnāsına da istiʿmāl eylemişlerdir. Şems-i Faḫrī, beyt:

فتح بر یاد بزم او خورده
هرچه در جام کرده از جامه

(Fetih, sürahiden kadehe dökülen her şeyi onun meclisini anarak içer.)

Müncīk, beyt:

چو خون جامه به جام اندرون فرو ریزی
هوای ساغر و صحبا کند دل ابدال

(Sen sürahinin kanını kadehe dökerken dervişin gönlü de kadehe ve şaraba heveslenir.)

Ve lüġat-i Maḥmūdī'de her ne ki bir nesnenin maẓrūfu ola, onun ẓarfına ve muḥīṭi olan şey'e "cāme" derler; maṭharaya آبجامه [āb-cāme] ve būstāna شهرجامه [şehr-cāme] dedikleri gibi. Ve medḥ ve şi'r ma'nāsına da isti'māl olunur. Şems-i Faḫrī, beyt:

جامه ها بافته ازو شاعر
که برو عرض کرده یک جامه

(Ona bir şiir sunan şair, o şiir sayesinde elbiseler dokur.)

جامه خانه [cāme-ḫāne]: Cāmedān ma'nāsına. Şeref-i Şeferve, beyt:

یک برانی ز جامه خانهٔ وصل
به تن محرمان راز رسان

(Aşk sırrı mahremlerinin bedenine kavuşma dolabından bir elbise ulaştır!)

جاله [cāle]: Be-vezn-i هاله [hāle]. Zirā'ati dāne sapı ile bağlayıp ḥışşe ederler ve demet edip sığır derileriyle kelek edip su geçerler. Ḥakīm Velvelī, beyt:

جز جالهٔ فضل ای برادر
از بحر جهالتت گذر نیست

(Ey kardeş! Senin cahilliğin denizini erdem keleğinden başkasıyla geçmek mümkün değildir.)

جامگاه [cāmgāh] ve **جامگه** [cāmgeh]: Eṣaḥḥı جامه گاه [cāme-gāh]tır, maḥall-i eṣvāb ma'nāsına. Aṣlında جامه گاهِ [gāh-ı cāme] idi, mużāfun ileyh taḳdīm olunup ve hā'-i 'alāmet dahi ḥaẕf olunup جامگاه [cāmgāh] derler. 'Avāmın ḥammām taşrasına جامکان [cāmekān] dedikleri cāmgāhtır.

جاندانه [cān-dāne]: Sükūn-ı nūn-ı evvel ve feṭḥ-i ṣānī vü dāl-ı mühmele ile. Başın ilerisinde biraz kılsız olan yere derler. Evān-ı ṭufūliyyette nerm ve berrāḳ olur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جانه [cāne]: Be-vezn-i دانه [dāne]. Dört ma'nāya gelir.

Evvel, küçük, ṣaġīr ma'nāsına. Meṣelā اسبِ جانه [esb-i cāne] ve گاوِ جانه [gāv-ı cāne] derler.

Ṣānī, ağacın özdeği.

Ṣāliṣ, cezīre ma'nāsına.

Rābi', silāḥ ma'nāsınadır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی باره و گیر و برگستوان
پرند آورد جانهٔ هندوان

(Bir at, kayış, eyer örtüsü, ipek ve Hint işi silah getirsin.)

جاودانه [cāvidāne]: Ya'nī hemīşe. جاودان [cāvidān]-ı merḳūm ma'nāsınadır.

جاوله [cāvle]: Sükūn-ı vāv ve feṭḥ-i lām ile. Lüġat-i Pehlevī'de "gül" ma'nāsına. Ve gül ağacı dikmeye dahi derler.

جاوه [cāve]: Be-vezn-i یاوه [yāve]. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir meşhūr cezīre adıdır. Ve *Şerefnāme*'de leb-i deryāda vāḳi' bir şehir ve vilāyet ismidir.

جاه [cāh]: Manṣıb, devlet, 'izzet, iḳbāl, rütbe, menzilet ve ḳadr-i 'ālī ma'nālarına isti'māl olunur. 'Arabīdir, A'cām taṣarruf etmişlerdir.

جايِ پناه [cāy-ı penāh]: Ḥaḳīḳaten ve mecāzen sığıncak, melāẕ ve melce' ma'nāsına. Ve pusu yeri ve mekān-ı emn ve maḥall-i emān. Ebulma'ānī, beyt:

چو مانده ام به ره جرم خویش بی سر و پا
بجز درت نبود هیچ امیدی جای پناه

(Kendi günah yolumda çaresiz kaldım. Senin kapından başka sığınacak yerim yok!)

جایگاه [cāygāh]: Aṣlı kesr-i yā ile جایِ گاه [cāy-ı gāh]tır ki ʿalāmet-i iżāfet kesredir. ʿAlem oldukta sākin telaffuẓ olundu. Maḥall ve mekān maʿnāsınadır.

جبه [cebe]: Feṭḥ-i bā ve iḫfā-yı hā ile. Ḥalḳasız zırhtır ki Türkīde "kaburga" derler. Ve جوشن [cevşen] dahi denilir. Mevlānā Hātifī, beyt:

رسیدند خوارزمیان فوج فوج
زد از جبه پوشان همه دشت موج

(Harezmliler akın akın geldiler. Bütün bozkır zırh giyenlerle dalgalandı.)

جبهه [cebhe]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade, feṭḥ-i hā-yı evvel ve iḫfā-yı ṣānī ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, ruḫsāre ve alın maʿnāsınadır.

Ṣānī, menāzil-i Ḳamer'den bir menzile adıdır, cebhetü'l-Esed derler.

جبیره [cebīre]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, mühimm-i maṣlaḥat ve emr-i żarūret için cemʿ olan cemāʿate derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بفرمودشان تا جبیره شدند
هزبر ژیان را پذیره شدند

(Onlara buyurunca toplanıp yaralı aslanı karşıladılar.)

Ṣānī, ʿArabīde şīr-i buzurg yaʿnī büyük arslan.

Ṣāliş, ʿażā-yı şikesteyi sardıkları bağa derler. Bāʾ-i Fārsī ile naḳl ṣaḥīḥtir.

جته [cette]: Feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt-ı müşeddede ile. Yol keser ḥarāmī. Mevlānā Hātifī, beyt:

همه خیل جغتای خوانش طفیل
بر آهنگ جته برآراست خیل

(Bütün Çağatay ordusunu çağıran Tufeyl, çete vaziyetinde ordu hazırladı.)

Ve muṭlaḳ "düzd" maʿnāsına da gelir.

جدکاره [cedkāre]: Sükūn-ı dāl u feṭḥ-i kāf u rāʾ-i mühmeleteyn ile. **(321[a])** Sūʾ-i tedbīr ve reʾy-i ḫaṭā-peẕīr maʿnāsına. Ebulḥasen Şehīdī, beyt:

جهانیان را دیدم بسی ز هر مذهب
بسی بدیدم از گونه گونه جدکاره

(Her mezhepten nice insan gördüm. Türlü türlü sapkın düşünceli insan gördüm.)

Ve Üstād demiştir, beyt:

ز رای نکو کار گردد تمام
ز جدکاره گردد سراسر تباه

(İş iyi düşünceyle tamam olur, yanlış düşünceyle tamamen bozulur.)

Baʿżı ferhengde ẕāl-ı muʿceme ve cīm-i Fārsī ile (چذکاره çeẕkāre) de menḳūldür.

جراره [cerrāre]: Feṭḥ-i rāʾeyn-i mühmeleteyn ve teşdīd-i evvel ile. Zülf maʿnāsına. Ve ʿArabīde leşger-i bī-ḥadd ki āheste giderler. Bu iki maʿnāya, Mīr Naẓmī, meşnevī:

دل عاشق شود جراره پیوند
از آن رو طرهایش گشته دلبند

هجوم لشگر جرارهٔ غم
کند آسودهای صبر درهم

(Āşığın gönlü saça bağlıdır, o yüzden sevgilinin saçları gönül bağı olur. Gam ordusundaki sayısız askerin hücumu, sabrın huzurunu bozar.)

Ve kuyruğun çekerek giden ʿaḳrebe de derler.

جرب روده [cerb-rūde]: Yağla kavrulmuş bağırsak, münbār dolması ve pencevüş kebābı. Ve ʿArabīde نقانق [naḳāniḳ] dedikleri bağırsak dolması.

جرده [cerde]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Ol ata derler ki babası ʿArabī ve anası ġayrı cins ola. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

جرگه [cerge]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Sürgün avı. Ve avcıların at başı berāber gidip av ettikleri. Miṣāl-i maʿnī-i evvel, Mevlānā Hātifī, beyt:

مقدم نشینان درگاه شاه
همه جرگه آرای آن صیدگاه

(Padişah sarayının öncüleri, o avlağı sürgün avı için hazırladılar.)

Ṭālib-i Āmulī, beyt:

به صحن دشت چو حکم شکار جرگه نمود
زمین چو گوی در حلقهٔ سوار افتاد

(Yeryüzü, bozkırda at başı beraber avlanma hükmü çıkınca atlı halkasının ortasında top gibi kaldı.)

Ve iki üç direkli çadıra derler.

جرمه [cerme]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i mīm ile. *Şerefnāme*'de esb-i ḫing maʿnāsına, yaʿnī boz at. *Maḫmūdī*'de żamm-ı cīm ile (جُرمه curme), maʿnā-yı mezbūradır.

جره [cerre]: Rāʾ-i müşeddede ile. Sebū maʿnāsına, yaʿnī destī. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

خمار بی حد من بحرها همی طلبد
که نیست مست ترا رطلها و جره کفاف

(Benim sınırsız mahmurluğum denizler ister. Senin sarhoşuna ölçekler ve testiler yetmez.)

ʿÖmer Ḫayyām, rubāʿī:

مَی خور که تنت به خاک در ذره شود
خاکت پس از آن پیاله و جره شود
از دوزخ و از بهشت فارغ می باش
عاقل به چنین صفت چرا غره شود

(Şarap iç! Çünkü bedenin toprakta zerre olacak, sonra da toprağın kadeh ve testi olacak. Cehennem ve cennet kaygısı çekme! Akıllı kimse böylesi bir sıfatla niye gururlansın!)

جریده [cerīde]: Kesr-i rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Defter ve defter kīsesi. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

کمال از حال دل بیتی دو بنوشت
پریشان شد ورقهای جریده

(Kemāl gönlünün halinden bir iki beyit yazınca defter yaprakları darmadağın oldu.)

جریه [cerye]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i miʿde ve kursak.

جزدره [cezdere]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i dāl u rāʾ-i mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i جزدر [cezder]-i merḳūm. Keẕā fī-*Kitābi's-Sāmī*.

جسینه [cesīne]: Kesr-i sīn-i mühmele, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i nūn ile. Boz renk nesne, her ne olursa. Cīm-i Fārsī ile (چسینه çesīne) de mervīdir. Mīr Naẓmī, beyt:

سواری گشته بر اسب جسینه
گرفته هم به دست باز جسینه

(Elinde boz renkli bir şahin tutup kır atın üstüne bindi.)

جشد [ceşed]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Ṣāʿ-ı revġan yaʿnī yağ ölçeği. Cīm-i mażmūme ile (جُشد cuşed) de mervīdir.

جشیره [ceşīre]: Kesr-i şīn-i muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Cūlāh ki جوشیره [cevşīre] dahi derler. ʿArabīde حایک [ḥāyik] derler. Mīr Naẓmī, meṣnevī:

پیش حلاج آمده یک پیره زن
گفت خواهم رفت این پنبه بزن

خواهمش ریسید او را دخترم
بعد از آن نزد جشیره می برم

(Bir kocakarı bir hallacın yanına gelip "Bu pamuğu atmanı istiyorum. Onu kızım için eğirip daha sonra bir çulhaya götüreceğim" dedi.)

جشیشه [ceşīşe] ve جشینه [ceşīne]: Kilāhumā bi-kesri'ş-şīni'l-muʿceme ve sükūni'l-yāʾi't-taḥtānī. At ve katıra maḫṣūṣ levndir ki bozrak olur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جعبه [caʿbe]: Sükūn-ı ʿayn-ı mühmele ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Kopuz dedikleri saz maʿnāsına Ayāsī naḳl eylemiştir. ʿArabīde ok ẓarfıdır.

جغاره [caġāre]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme vü rāʾ-i mühmele ile. Altı maʿnāya gelir.

Evvel, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ġalle ve saman kuyusu ki ʿArabīde مطموره [maṭmūre] derler.

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de caġaş derler bir ot köküdür. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

در جزع همچو چرغ به چنگالان
می کاود و جغاره نمی یابد

(Vadide çakır doğan gibi pençeleriyle kazar ve cagaş bulamaz.)

Ṣāliş, nān-ı erzen **(321[b])** yaʿnī darı ekmeği.

Rābiʿ, kızılca ki zenān yüzlerine sürerler. Ḫāmis, gāv, şütür, gūsfend ve sāʾir ḥayvānāt. Sādis, Herī nevāḥīsinin birinde bir ḳarye ismidir.

جغاله [caġāle]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme vü lām ile. *Şerefnāme*'de ve *Maḥmūdī*'de kuş sürüsü. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

اگر نخجیر صحرا و هوا را
کند از سیله خالی و جغاله

(Ava çıksa, bozkırda hayvan sürüsü ve gökyüzünde kuş sürüsü kalmaz.)

جغرابه [caġrābe], جغزاوه [caġzāve] ve جغزواره [caġzvāre]: Küllühum bi-sükūni'l-ġayni'l-muʿceme. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ve ġayrıda kurbağa yosunu ki yeşil nesnedir iplik gibi, su kenārında ve üzerinde olur. ʿArabīde طحلب [ṭuḥleb] derler.

جغنه [caġne]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme vü nūn ile. Bir kuştur. Sarı renk ve gözleri büyük olur. Türkīde "yapalak" derler.

جغه [caġa]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Sorguç. Ve turna ve balıkçın teli ki sorguç gibi başa korlar. Ekṣer bahādır ve dilāverler ederler. Mīr Naẓmī, beyt:

بپوشید آن شه زره از پولاد
مرصع جغه هم بر افسر نهاد

(O padişah çelik bir zırh kuşanıp tacına süslü bir sorguç taktı.)

جفاله [cefāle]: Feṯḥ-i fā vü lām ile. Bemaʿnī-i جغاله [caġāle]-i merḳūm.

جفته [cefte]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i kec masṭūrdur. Ammā eṣaḥḥı münḥanī olan nesneye derler. Bu maʿnāya, Şems-i Faḫrī, beyt:

به درگاهش همی خواهد که ماند
قد قوس و قزح زان جفته باشد

(Gökkuşağının boyu, sürekli onun sarayında kalmak istediği için eğridir.)

*Mecmaʿ*da ṭāḳ-ı ʿaẓīm ve bir nevʿ taḫttır. Ve *Ferheng-i Faḫr-i Ḳavvās*'ta üzüm çārṭāḳı ki ʿArabīde عريش [ʿarīş] derler. Ve baʿżı yerde كلاور [kelāver] derler. Ve *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da dahi üzüm ʿarişi maʿnāsınadır. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de جفتن [ceften] lafẓından ism-i mefʿūldür, ḫamīde maʿnāsına. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

شهنشاهی که بهر خدمت او
همیشه پشت گردون جفته باشد

(Öyle bir padişahlar padişahıdır ki feleğin sırtı ona hizmet etmek için hep eğik olur.)

جفرسته [cefriste]: Sükūn-ı fā vü sīn ü kesr-i rā'-i mühmeleteyn ve feṭḥ-i tā'-i müşennāt ile. Māsūre içindeki demiri muḥkem edecek ağaç. Baʿżı nüsḫada, māsūre geçtiği demir iğ. Ve baʿżı nüsḫada "māsūre" maʿnāsına mervīdir. Türkīde "sirçen" derler kesr-i sīn-i mühmele ile.

جفنه [cefne]: Sükūn-ı fā ile. Be-vezn-i دفنه [defne]. İki maʿnāyadır.

Evvel, kılıç kını.

Ṣānī, büyük çanak ki شهكاسه [şeh-kāse] derler.

جگاشه [cegāşe]: Feṭḥ-i kāf-ı Fārsī vü şīn-i muʿceme ile. Kirpi ki تشی [teşī] de derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جگرنه [cegerne]: Feṭḥ-i kāf-ı Fārsī vü nūn ve sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Bir nevʿ turna telidir. Ġayrı turnalardan küçük olur. Ekşer sipāhīler ve nev-ḫāste yiğitler başlarına korlar. Mīr Naẓmī, beyt:

خرامان آمده با قد بالا
جگرنه بر سرش دارست پیرا

(Uzun boyuyla salınarak geliyor. Başında turna telinden de süsü var.)

جگیجه [cegīce]: Kesr-i kāf-ı Fārsī, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i cīm ile. Bir ẓarftır, onda yağ çıkarırlar. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

جلغوزه [celġūze]: Sükūn-ı lām ve żamm-ı ġayn u feṭḥ-i zā'-i muʿcemeteyn ile. Çam fıstıḳı ki ʿArabīde صنوبر [ṣanevber] derler. Bu lafẓ muʿarrebdir, Fārsīsi kesr-i cīm-i Fārsī ile (چلغوزه çilġūze)dir. Ve Hindī lisānında جوزنه [cevzene] derler.

جلوه [celve]: Nāz ile salınmak maʿnāsına. Meşhūru kesr-i cīm ile (جِلوه cilve)dir.

جلوه گه [celvegeh]: Gerdekḫāne. ʿArabīde حجله [ḥacle] derler.

جلیده [celīde]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Zih-gīr ki انگشتوانه [enguştvāne] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

شود تیر مژه در دل خلیده
نگه در چشم عاشق را جلیده

(Kirpik oku gönlü deler. Bakış, āşığın gözüne yüzük olur.)

جمازه [cemmāze]: Feṭḥ-i cīm-i müşeddede vü zā'-i muʿceme ile. Maḥmil devesi. Ve devenin ism-i maḳbūlüdür.

جمره [cemre]: Şiddet-i ḥarāret-i zemīn ve māh-ı Şubāṭ'ta mevālīd-i şelāşeye ʿārīż olan ḥarāret. Ve dahi yanmış āteş koru. Ḥakīm Enverī, beyt:

هم جمره برآورد فرو برده نفس را
هم فاخته بگشاد فرو بسته زبان را

(Hem cemrenin tutuk nefesi çözüldü hem de üveyik kuşunun kapalı dili açıldı.)

Lafẓ-ı ʿArabīdir. Ve ol lisānda dahi "ḥarāret" maʿnāsına istiʿmāl olunur. Bahāeddīn-i Āmulī, rubāʿī:

اغتص بريقتی كحسی الحاسی
اذ اذكره وهو لعهدي ناسی
ان مت و جمرة الهوى في كبدی
فالويل اذاً لساكنی الارماس **(322[a])**

(Yediği lokmayı yutamayanlar gibi tükürüğümde boğuluyorum. Ben onu hatırlarken o beni çoktan unutmuş! Eğer ölürsem aşkın koru ciğerimde olacak, o zaman kabirdeki ölülere yazık olacak!)

جنابه [cenābe]: Feṯḥ-i nūn u bā'-i muvaḥḥade ile. Bir nevʿ luʿbdur, muʿāhedeli yaʿnī öç ile oynarlar.

جنبينه [cenbīne]: Sükūn-ı nūn-ı evvel ü yā, feṯḥ-i ṯānī ve kesr-i bā'-i muvaḥḥade ile. Bir nevʿ silāḥtır. Keẕā fi'l-*Mü'eyyid*.

جنجه [cence]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm ile. Üzüm çekirdeği maʿnāsınadır.

جندرخانه [cender-ḫāne]: Sükūn-ı nūn-ı evvel ü rā ve feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ü ḫā'-i muʿceme vü nūn-ı ṯānī ile. Keçi besledikleri eve derler. توشكخانه [tūşek-ḫāne] ve رخوت [ruḫūt] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

برآمد عالم از صيقل چو جندرخانه شد گيتی
كه بشنيدند كو خواهد مليحان را فريبيدن

(Onun güzelleri aldatmak istediği duyulunca ālem ciladan geçti, dünya sandık odasına/keçi ağılına döndü.)

جنغوزه [cenġūze]: Sükūn-ı nūn ile. Beماʿnī-i جلغوزه [celġūze]-i merḳūm. Baʿżı ferhengde "köknār" maʿnāsına mervīdir.

جنيبه [cenībe]: Kesr-i nūn, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Beماʿnī-i جنيب [cenīb]-i merḳūm. Lākin farḳı şol kadar ki bu ḫāṣṣ yedektir, ol ʿāmdır.

جوازه [cevāze]: Feṯḥ-i vāv u zā'-i muʿceme ile. Koyun şīrdānı ki كيپا [kīpā] dahi derler. Ṣā'ir demiştir, ḳıṭʿa:

جوازه ار شود مملو خوش آيد
برنج و گوشت خرده با بهارات

ولی بايد كنار جوی و سبزه
دو سه بار و دگر بودن محالات

(Koyun şirdanı pirinç, kuşbaşı et ve baharatla doldurulursa güzel olur. Ama çayır ve ırmak kıyısında iki üç porsiyon olmalıdır, gerisi önemli değil.)

جوپينه [cevpīne]: Sükūn-ı vāv ve kesr-i bā'-i Fārsī ile. Hümā kuşu maʿnāsınadır.

جودانه [cev-dāne]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele vü nūn ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, bir nevʿ ḫoş-bū, laṭīf kāfūrdur. Raḍıyeddīn-i Nīşābūrī, beyt:

يقين بدان كه ز عشق قصيم مركب تست
كه در جزاير جودانه می شود كافور

(İyi bil ki adalarda cevdānenin/arpa tanesinin kāfur olması, senin atının otlağına duyulan aşk sebebiyledir.)

Ṣānī, çīnedān-ı murġān yaʿnī kuş kursağı. Şeref-i Şeferve, beyt:

جرب و شيرين ممتلی كرده
از تو طاوس قدس جودانه

(Cennet tavusu, senin sayende kursağını yağlı ve tatlıyla doldurmuş.)

Ṣāliş, bir nevʿ söğüttür.

Rābiʿ, atın dişi arasında olan siyāh ki yaşı onunla maʿlūm olur. Zā'il olduktan sonra yaşı bilinmez.

Ḫāmis, bir nevʿ enārdır. Bu beş maʿnāda جودان [cevdān]-ı merḳūm ile mürādiftir.

جودره [cevdere]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i dāl u rā'-i mühmeleteyn ile. Nām-ı ser-leşger-i Rus. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جوزگره [cevz-girih]: Düğme ki kafta-

na dikerler. گره [girih] kesr-i kāf ile ʿuḳde ve جوز [cevz]den murād değirmiliktir. Ol münāsebetle tesmiye olunmuştur. Ebulmaʿānī, beyt:

نمی گشاید اگر او ز سینه جوزگره
شود درون دلم آرزو هزار گره

(Sevgili, göğsündeki düğmeyi çözmezse, gönlümdeki arzu bin düğüm olur.)

جوزینه [cevzīne]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i lūzīne. ʿArabīde لوزينج [lūzinec] derler. Bādām ve şeker ile üç köşeli, yağlı ḫamīr ederler. Ġālibā ceviz ile ettiklerine "cevzīne" derler. Ve *Maḫmūdī*'de bir nevʿ şūrbādır ki cevizi döğüp içine korlar.

جوسه [cevse]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Köşk maʿnāsınadır ki taʿrīb edip جوسق [cevsaḳ] dediler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جوشیره [cevşīre]: Sükūn-ı vāv ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i çülāh. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جونه [cevne]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i āfitāb. Mīr Naẓmī, beyt:

ز سودای عشقش سفر کرده شد
ز تأثیر جونه سیه چرده شد

(Onun aşkı ve sevdası yüzünden yolculuk etmiş, güneşin etkisiyle kararmıştı.)

جهره [cehre]: Be-vezn-i بهره [behre]. Bir çarḫtır ki çülāhlar onunla māsūreye iplik ve ibrīşim sararlar. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

مع الياء التحتانى
[maʿa'l-yāʾi't-taḥtānī]

جابلوسی [cābulūsī]: Yaltaklanmak maʿnāsına. Āḫirinde yā, yā-yı maṣdariyyedir. Mevlānā Cāmī, beyt:

دلاله کند به جابلوسی
آراسته مجلس عروسی

(Aracı kadın yaltaklanıp düğün meclisini hazırladı.)

جابی [cābī]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Ḫarāc-ı bāġ ve ʿöşr-i maḥṣūl cemʿ edici maʿnāsına isimdir.

جادویی [cādūyī]: Ol nesnedir ki onunla insānın ḥāli müteġayyir ola. فرهست [ferhest] dahi derler. ʿArabīde سحر [siḥr] derler.

جالی [cālī]: Kesr-i lām ile. Bir ağaçtır, dalını kesip misvāk ederler. ʿArabīde اراک [erāk] derler.

جام جهان نمای [cām-ı cihān-numāy] ve جامِ گیتی نمای [cām-ı gītī-numāy]: Kilāhumā nām-ı **(322b)** cām-ı Cem'dir. Ebulmaʿānī, beyt:

مردمی می شود درون ساده
جام گیتی نمای پر باده

(Bir insan, şarapla dolu Cem kadehiyle saflaşır/arınır.)

جامگی [cāmegī]: Feṯḥ-i mīm ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Bir tonluk ḳumāş. Ve ġayrı nesneden ʿibārettir eṣvāb cinsinden ve bahāsı iʿtibārıyla nuḳūd nevʿinden olsun. *Şerefnāme*'de ḫuddāma ve sāʾir müteʿallikāta senevī verilen ʿulūfe ve câme-bahā maʿnāsınadır. Şeyḫ Niẓāmī, meşnevī:

مرا خضر تعلیمگر بود دوش
به زاری که آمد پذیرای گوش

که ای جامگی خوار تدبیر من
ز جام سخن چاشنیگیر من

(Hz. Hızır dün gece bana nasihat etti ve yana yakıla şöyle dedi: "Ey benim tedbirimden nasiplenen! Ey söz kadehimin tadına bakan!".)

Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir maʿnāsı dahi bir miḳdār ipliği büküp fitīl edip yaktıklarına derler.

جامهٔ قطرانی [câme-i ḳaṭrānī]: Yaʿnī câme-i siyāh. Mātem câmesinden kināyedir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جامهٔ مویی [câme-i mūyī]: Kürklü eṣvāb. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

آفتابی به تو گرمست مرا پشت امید
سرد باشد که کنم جامهٔ مویی درخواست

(Sen güneşsin, umudumuzun sırtı seninle sıcaktır. Soğuk olduğu için kürklü bir giysi istiyorum.)

جامه واری [câmevārī]: Kaftā nlık maʿnāsına, her neden olursa. وار [vār], kelime-i liyāḳattir شاهوار [şāhvār] gibi, şāha lāyıḳ demek olur. Bu dahi "câmeliğe lāyıḳ" maʿnāsın ifāde eder.

جانبازی [cān-bāzī]: Salıncak ki ترموره [teremūre] dahi derler.

جان فرسای [cān-fersāy]: Her nesne ki ṭabīʿata nā-ḫoş gele ḥaḳīḳaten ve mecāzen, cān giderici demek olur.

جان فزای [cān-fezāy]: جان فرسای [cān-fersāy] ın ʿaksidir. Nitekim, Mīr Naẓmī, beyt:

جانفرسا ای غم هجرت مرا
آنچنان بودست وصلت جانفزا

(Ey ayrılık gamı! Kavuşma bize can katar, sense canımızı azaltırsın.)

Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de şühūr-ı Melikī'nin yigirmi üçüncü günü adıdır.

جان گزای [cān-gezāy]: Feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Ṭabīʿata ḫırāş verir nesnelere derler, zehir gibi ve emṣāli. Mīr Naẓmī, beyt:

جان پرورد آن لب لعلین را
آنچنان اغیار باشد جان گزا

(Rakipler can incitirken lal renkli dudağın suyu can besler.)

جای [cāy]: Mekān maʿnāsına ḥaḳīḳaten ve mecāzen. Şāʿir, beyt:

به تون و به تنجه به آب سیاه
به جایی که هرگز نروید گیاه

(Tuna'ya/hamam külhanına, Tunca'ya, Karadeniz'e, asla ot bitmeyen bir yere kadar!)

Ve maḥall maʿnāsına. Beyt:

جای آنست که خون موج زند در دل لعل
زین تغابن که خزف می شکند بازارش

(Çakıl taşının pazarına verdiği ziyan yüzünden lal taşının gönlünde kan dalgalansa yeridir.)

Ve menzil maʿnāsına. Beyt:

چوب خسیس را اگرش تربیت کنی
جایی رسد که بوسه گه خسروان شود

(Cimrinin/alçağın sopasını terbiye edersen, padişahların öptüğü bir yere ulaşır.)

جایِ بهاری [cāy-ı bahārī]: Yaylak yeridir ki suyu ve çemeni vāfir ve havası laṭīf ü ṣaḥīḥ olduğundan ve issi olmamakla bahāra nisbetle tesmiye olunmuştur.

جداوی [cedāvī]: Feṭḥ-i dāl-ı mühmele ve kesr-i vāv ile. Ḫuddāmın ʿulūfesi ve mersūmu maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

ز گنج لطف تو خواهد جداوی
که دارد چشم خسته در تداوی

(Tedavi olması gereken hasta bir gözü var, senin bağış hazinenden ulüfe istiyor.)

جربی [cerbī]: İsm-i maṣdardır جرب [cerb]-i merḳūm maʿnāsına ki ġālib, eli uz ve bahādır olmak.

جگری [cegerī]: Feṭḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Ḫardal maʿnāsına. Baʿżı ferhengde "ayrık" dedikleri ottur.

جلوی [celvī]: Sükūn-ı lām ile. Nāz ile salınıp yürümek maʿnāsına yā-yı maṣdariyye ile. Ve gāh yā-yı nisbetle ism-i fāʿil olur. Ebulmaʿānī, beyt:

جلوهٔ قد ترا دید چو در صحن چمن
زان سبب ماند به جا سرو نبوده جلوی

(Selvi senin boyunun çayır ortasında salındığını görünce yerinde kalıp hareket edemez oldu.)

جنغی [cenaġī]: Feṭḥ-i nūn ve kesr-i ġayn-ı muʿceme ile. Bir kimesne ile meşveret eylemek maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جنگلاهی [cengelāhī]: Sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Çaylak dedikleri kuş ki غلیواج [ġalīvāc], غلیواژ [ġalīvāj], جوزلو [cūzelū], حاد [ḥād], گوشتربا [gūşt-rubā] ve زغن [zaġan] dahi derler. Cīm-i Fārsī ile (چنگلاهی çengelāhī) dahi mervīdir.

جنگی [cengī]: Kāf-ı Fārsī ile. Cenkçi at, fīl, ādem ve her ne olursa. Ḥattá ḫorūsa dahi ṣıfat ederler. Ve cüst ü çāpük maʿnāsına da gelir. Ebulmaʿānī, beyt:

شود جنگی میان ماکیان را
ولی در پیش شاهین را خروسست

(Horoz tavuklar arasında kahraman kesilir ama şahinin önünde sadece horozdur.)

جوی [cevī]: Kesr-i vāv ile. Cāy maʿnāsınadır. Ve yā-yı vaḥdet ile bir arpa ağırı nesneye derler.

باب الجيم المكسوره
[BĀBU'L-CĪMİ'L-MEKSŪRE]

مع الالف
[maʿa'l-elif]

(323ᵃ)

جبا [cibā]: Fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Bāc ve ḫarāc maʿnāsına. Cemāleddīn-i Kāşī, ḳıṭʿa:

جودش کفاف عمر بخرد و بزرگ بود
عدلش حیات تازه به خاص و به عام داد

جیشش جبای خطهٔ چین و خطا ستد
حکمش قرار مملکت مصر و شام داد

(Cömertliği soylu ve akıllı kimselerin ömrüne yeter, adaleti halkın tamamına taze hayat verir. Cebi Çin ve Türkistan bölgelerinin haracını alır, hükmü Mısır ve Şam ülkelerinin geleceğini belirler.)

جرا [cirā]: Be-maʿnī-i çerāġ. Mīr Naẓmī, beyt:

شده هر داغ غم در سینه سوزان
جرا باشد مرا در شام هجران

(Her gam yarası göğsümde yanıp ayrılık gecesinde bana kandil olur.)

مع الباء الموحده
[maʿa'l-bāʾi'l-muvaḥḥade]

جلاب [cillāb]: Bulanık su. Mevlānā Cāmī, beyt:

ورچه جویندهٔ هر نا یابی
نکشد لب ز چنین جلابی

(Hep bulunmazı arıyor olsa da böylesi bir bulanık sudan dudağını çekmez.)

جلباب [cilbāb]: Sükūn-ı lām ve fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i pīr-i fānī. Mīr Naẓmī, beyt:

نمانده طاقت و بی تاب بودم
جوان شد عشق و من جلباب بودم

(Takatim kalmadı, halsiz düştüm. Aşk gençleşti, ben yaşlandım.)

Ṣānī, sineklik ki ibrīşimden ve ince ḳumāştan ev gibi nesnedir, içine girip yatarlar. Mīr Naẓmī, beyt:

بخفته زیر جلباب آن پری زاد
درِ حجله نشسته دایه دلشاد

(O peri yavrusu cibinliğin altında uyumuş, dadısı huzurla odasının kapısında oturmuş.)

مع الجيم

[maʿa'l-cīm]

جبلاج [ciblāc]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i merd-i buzurg-i bī-himmet. Yaʿnī devletmend ve ṣāḥib-cāh olup bī-nefʿ ve bī-himmet olana derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

مع التاء المثناة

[maʿa't-tāʾi'l-muṯennāt]

جبابت [cibābet]: Fetḥ-i bāʾeyn-i muvaḥḥadeteyn ile. Ḫarāc ve ʿöşür almak maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جفت [cift]: Sükūn-ı fā ile. طاق [ṭāḳ] muḳābilidir, zevc maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

من به هر جمعیتی نالان شدم
جفت بد حالان خوش حالان شدم

(Ben her cemiyette inledim, hali iyi ya da kötü olanlara arkadaş oldum.)

مع الدال

[maʿa'd-dāl]

جگرآگند [ciger-āgend]: Mūnbār, şırdān ve emṣāli nesnelere derler. Şāʿir, beyt:

چو برآورد یخنی و آبا
جگرآگند پلاو و هم بغرا

(Yahni, çorba, mumbar, pilav ve kavurma getirdi.)

جگربند [ciger-bend]: Bağırsak maʿnāsınadır. Nitekim, Şeyḫ Saʿdī, ḳıṭʿa:

کس نیاید به خانهٔ درویش
که خراج زمین و باغ بده

یا به تشویش غصه راضی شو
یا جگربند پیش زاغ بنه

(Fakirin evine kimse "falanca yerin ve bahçenin haracını ver!" diye gelmez. Ya gamın verdiği sıkıntıya razı ol ya da bağırsağını kuzgunun önüne koy!)

جهند [cihend]: Feṯḥ-i hā ve sükūn-ı nūn ile. Ṭaraf maʿnāsına. Yaʿnī beyʿ u şirā ve aḫẕ u iʿṭāda akçenin iyisin ve kemin ayırıcı. Baʿżı nüsḫada nūn yerine bāʾ-i Fārsī ile (جهپد cihepd) mervīdir.

مع الخاء المعجمه

[maʿa'l-ḫāʾi'l-muʿceme]

جخ [ciḫ]: Meftūḥada ẕikri mürūr eden جخ [caḫ] gibi ki bahādır ve ṣecīʿ maʿnāsınadır.

گرده گاه جهان گداخته باد
که یکی گرده بی جگر ندهد

(Dünyanın böbrekleri erisin varsın! Zira gamsız, bir somun dahi vermiyor.)

Ve Maḥmūdī'de "endāze" maʿnāsına dahi mervīdir.

مع الراء المهمله

[maʿa'r-rā'i'l-muhmele]

جرجر [circir]: Baḳla maʿnāsına menḳūldür.

جگر [ciger]: Kāf-ı Fārsī ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf. ʿArabīde كبد [kebed] derler.

Ṣānī, ġam ve ġuṣṣa maʿnāsına. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

گر رسانی ذره ای شادی به جانم بی جگر
هم روا باشد که بر دل بی تو چندین غم رواست

(Zerre kadar gelsen, canım için zahmetsiz bir mutluluk olur. Sensiz kalan gönlümde bu kadar gam olması layık mıdır!)

Bu maʿnāya, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بردار ز راه عشق این رسم جگر دادن
ورنی همهٔ راهت در خون جگر گیرم

(Aşk yolundan bu ciğer vermek/gam yemek usulünü kaldır! Yoksa senin bütün yolunu ciğer kanıyla kaplarım.)

Ṣāliṣ, be-maʿnī-i intiẓār. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

مکن هیچ تقصیر در کشتن من
که کار عزیزان جگر بر نتابد

(Beni öldürmekte hiç oyalanma! Çünkü büyüklerin işi beklemeye dayanmaz.)

Raḍıyeddīn-i Nīşābūrī, beyt:

جگر چه می دهی آن را که بر توان چیدن
ز خاک رهگذرت پاره پارهٔ جگرش

(Geçtiği yol üstünden ciğer parçaları toplamak mümkün olan o güzeli ne bekliyorsun!)

Rābiʿ, be-maʿnī-i miyān. Her nesnenin ortası. Ḥakīm Enverī, beyt:

جلاگر [cilāger]: Kāf-ı Fārsī ile. Āyīneye, kılıca ve ġayrı nesnelere cilā verici. Ve her ne ki perdāḫt olunur, onu ediciye de derler.

جلانگر [cilānger]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Demir kilīd ve ona emṡāl demir nesneler düzücü. Türkīde dahi "çilingir" derler.

جهان آور [cihān-āver]: Ġāyet ʿālim ve kāmil, ziyāde bahādır ve pehlivān maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

ندیده دیدهٔ گردون مثالش
جهان آور به علم و فضل و حالش

(Feleğin gözü ilim, erdem ve tavırda onun benzerini görmemiş.)

جهاندار [cihān-dār]: Pādişāh demekten kināyedir. دار [dār], داشتن [dāşten]den ism-i fāʿildir. Mīr Naẓmī, beyt:

جهانداری پری صورت ملک خو
به احسان و به عدل و خلق نیکو

(Melek huylu, peri yüzlü bir padişahtır. İyilik, adalet ve güzel huy sahibidir.)

جهان سالار [cihān-sālār]: **(323b)** Be-maʿnī-i pādişāh. Keẓā fi'l-*Maḥmūdī*. Ammā baʿżı ferhengde ser-dār-ı ʿālī-miḳdār maʿnāsınadır.

جهانگير [cihān-gīr]: Bu dahi pādişāh demektir. Mürūr-ı eyyām ile baʿżı pādişāhın ismi olmuştur. Mīr Naẓmī, beyt:

شده در ملک هند نامش جهانگیر
نه ملک هند و سند بلکه جهانگیر

(Hint ülkesinde adı Cihāngīr olmuş. Sedece Hint ve Sint ülkesini değil, dünyayı almış!)

جير [cīr]: Be-vezn-i شير [şīr]. Be-maʿnī-i zīr ve nişīb. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

مع الزاء المعجمه

[maʿa'z-zā'i'l-muʿceme]

جزجز [ciz ciz]: Çömlekte baʿżı nesne kaynarken ẓāhir olan ṣadā. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جلويز [cilvīz]: Sükūn-ı lām ve kesr-i vāv ile. Be-maʿnī-i müfsid ve ġammāz. Bu lüġat cemīʿ ferhenglerde ḥarekāt-ı ṣelāṣe ile bu maʿnāya naḳl olunmuştur. Mīr Naẓmī, beyt:

به عهد او نبود از چرخ دلگیر
به دور او نماند جلویز و شریر

(Onun döneminde kimse felekten incinmez. Onun zamanında dedikoducu ve kötü kimse kalmamıştır.)

جهاز [cihāz]: Feṭḥ-i hā ile. İnsānın levāzım ve mühimmātı. Ve tertīb-i ʿasker, eṣvāb-ı ʿarūs ve lāzıme-i merde. Lafẓ-ı ʿArabīdir ve Fārsīde dahi müstaʿmeldir. Mīr Naẓmī, beyt:

جهاز آن عروس ملک داماد
برون شد از شمار و حد و اعداد

(O damada ait gelinin hadde hesaba gelmez çeyizi vardı.)

مع الكاف الفارسى

[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

جلنگ [ciling]: Kesr-i lām ve sükūn-ı nūn ile. Dört maʿnāyadır.

Evvel, bir nevʿ ḥarîrden dokunmuş ḳumāştır. Zer-tār da olur, sāde dahi olur. Ondan ḳabā, çekme, şalvār ve ġayrı elbise ederler. Şeyḫ Evḥadī, meşnevī:

از رخ آن بتان شنگولی
نتوان بست چشم برگولی

در برِ آن جلنگ زر بفته
ای بسا دل که شد بهم رفته

(O şen şakrak güzelin yanağı yüzünden, açık kalmış gözü kapatmak mümkün olmuyor. Onun üstünde altın işlemeli ipek bir kumaş var, nice gönül beraberince gidiyor.)

Ṣānī, ṣadā-yı zeng, zencīr ve emṡāli. Muḥyiddīn-i ʿIrāḳī, rubāʿī:

آنجا که به چرخ است مه از ضرب تلنگ
آتش زند از شوق در آن راه شلنگ
رفتیم و رسیدیم و گرفتیم به چنگ
آن حلقه که صور ازوست یک صوت جلنگ

(Orada parmakla vurarak ay döndürülür. Rakkas orada şevkle ateş sıçratır. Gittik, sur borusunun bir çıngırak sesi olduğu o halkaya ulaşıp çenge tutunduk.)

Ṣāliṡ, ḫarbuze ve emṡālinin sapı.

Rābiʿ, be-maʿnī-i melaḫ-ı ābī, yaʿnī su çekirgesi. میگ [meyg] ve میگک [meygek] dahi derler. Ve Hindī lisānında جنگه [cinge] derler.

جنگ [cing]: Sükūn-ı nūn ile. Çizme ökçesinde olan sivri demir ki مهميز [mihmīz] ve مهماز [mihmāz] dahi derler. ʿArabīde

مع الغين المعجمه

[maʿa'l-ġayni'l-muʿceme]

جزغ [cizġ]: Sükūn-ı zā ve ġayn-ı mevḳūf ile. جزد [cezd]-i merḳūm ki tafṡīli meftūḥada mürūr eyledi.

منقارالخلف [minḳāru'l-ḫilf] derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

جیزجنگ [cīzceng]: Ol ālettir ki maʿhūd ālete müşābih edip ba'żı ʿavrāt bellerine bağlayıp birbirlerine fiʿl ederler. Onu eden ʿavrata سعترى [saʿterī] derler.

مع اللام

[maʿa'l-lām]

جل [cil]: Be-vezn-i دل [dil]. Bıçak, nacak, balta ve emṣāli nesnelerin sapına derler. Mīr Naẓmī, beyt:

تبرزین بدارد جل آبنوس
گرفته به دست و زده بی فسوس

(Elinde abanoz saplı bir nacak tutmuş acımadan vuruyor.)

مع النون

[maʿa'n-nūn]

جهان [cihān]: Maʿrūf. ʿĀlem-i kevn-i fesāddır, yaʿnī dünyā.

جهان آفرين [cihān-āferīn]: Cenāb-ı Bārī teʿālá celle ismuhu ḥażretinin nām-ı şerīfidir ki "cihān yaratıcı" demek olur. Şāʿir, beyt:

جهانت به كام و فلک يار باد
جهان آفرينت نگهدار باد

(Dünya muradınca dönsün, felek dostun olsun! Yüce Allah seni korusun!)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بر تست پاس خاطر بيچارگان و شكر
بر ما و بر خدای جهان آفرين جزا

(Sana düşen, düşkünlerin gönlünü koruyup kollamak ve bize düşen de bunun için şükretmektir. Yaptığının mükāfātını vermek de yüce Allah'a layıktır.)

جهانبان [cihānbān]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Cihān gözetici yaʿnī ḥimāyet ü ṣıyānet ve ḥıfẓ u ḥirāset edici maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

گر پدرم رفت جهانبان منم
وارث اكليل سليمان منم

(Babam öldüyse padişah benim! Süleyman tacının vārisi benim!)

جهان بين [cihān-bīn]: Cihān görücü. Ve ṣīġa-i emr olur, "cihān gör!". Ve çeşmden kināyedir. Mīr Naẓmī, beyt:

جهان بين داری جهان بين شو
كه راه بزرگان بگير و برو

(Gözün varsa dünyayı gör! Büyüklerin yolunu tutup orada yürü!)

جهانِ كهين [cihān-ı kihīn]: Yaʿnī insān ki عالمِ صغير [ʿālem-i ṣaġīr] dahi derler.

جهانِ مهين [cihān-ı mihīn]: Yaʿnī ʿālem. ʿArabīde عالمِ كبير [ʿālem-i kebīr] derler.

جهن [cihn]: Sükūn-ı hā ile. Nām-ı peder[1]-i Efrāsiyāb'dır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو از جهن بشنيد پيغام شاه
همی كرد چندان بدو در نگاه

(Cihn'den padişahın gönderdiği haberi alınca ona öyle bir baktı ki...)

جيستن [cīsten]: Sükūn-ı yā vü sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. İki maʿnāyadır. Evvel, be-maʿnī-i جستن [cesten]. **(324[a])** Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چون بديدم صبح رويت در زمان برجيستم
گرم در كار آمدم موقوف مطرب نيستم

(Sabahleyin yüzünü görünce anında sıçradım. Çabucak işe koyuldum, çalgıcının durdurmasına bakmadım.)

Ṣānī, be-maʿnī-i cedtīn, yaʿnī enbānçe-i pür-zīnet.

جيلان [cīlān]: Bir vilāyet ismidir ki muʿarreb-i گيلان [geylān]dır. Ve bir maʿnāsı dahi ʿunnābdır, سنجدِ جيلانی [sincid-i cīlānī] derler. Ve bir maʿnāsı dahi kinciddir ki ʿArabīde سمسم [simsim] derler, yağın çıkarırlar. Cīm-i Fārsī ile (چيلان çīlān) da mervīdir.

1 "Cihn" kelimesi kaynaklarda Efrāsiyāb'ın dördüncü oğlunun ismi olarak geçer. Ancak nüshalarda "peder" yazdığı için ibareye dokunulmadı.

مع الها
[maʿa'l-hā]

جرنده [cirende]: Feṭḥ-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Koyun kürkünden yumuşak kürktür ki ʿArabīde غضروف [ġuḍrūf] derler. Baʿżı nüsḫada kuş ciğeri maʿnāsınadır.

جگرگوشه [ciger-gūşe]: Ciğerin ziyādesi. زيادة الكبد منية صغيرا فى جنبها منحنية عنها[1]. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥi'l-Cevherī*. Ve istiʿāre ṭarīḳıyla evlāda da derler, ʿArabīde اولادنا اكبادنا [evlādunā ekbādunā] dedikleri gibi. Mīr Naẓmī, beyt:

ز عالم همه اوست دلبند ما
جگرگوشۀ ماست فرزند ما

(Oğlumuz ciğerimizin köşesidir. Bütün dünyadan fazla sevdiğimiz odur.)

جلازه [cilāze]: Feṭḥ-i zā'-i muʿceme ile. Mūsīḳī perdeleri. Ve saz perdelerine dahi derler.

جلفه [cilfe]: Sükūn-ı lām ve feṭḥ-i fā ile. Terāşe-i ḳalem. Ve ʿArabīde yaşlı ʿavrata derler. ʿArabistān'da küḥeylān atlarda bir cins-i meşhūrdur.

جهان زنده [cihān-zinde]: İżāfetsiz. Bir şükūfedir, aşlā pejmürde olmaz. Yaz ve kış hemīşe-bahārdır. Ḥakīm Esedī, beyt:

گل زرد و آل و جهان زنده جفت
گرفته برِ بيد بويا نهفت

(Kırmızı ve sarı gül ile bir çift cihānzinde çiçeği, güzel kokulu söğüdün üstünü gizlice kapladı.)

جیره [cīre]: Cürcānī lisānında kākiyān dedikleri ottur.

مع الواو
[maʿa'l-vāv]

جهانجو [cihān-cū]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı cīm ile. Pādişāh maʿnāsınadır cihānı tecessüs ettiği için.

جیزو [cīzū]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı zā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i جبروز [cebrūz]-ı merḳūm, yaʿnī teşī. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

1 Ciğer fazlalığı: Küçük bir parçadır, ciğerin köşesinde bulunur. Ondan ayrı, kıvrık bir parçadır.

جیوه [cīve]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Jīve ki ʿArabīde زیبق [ziybaḳ] ve Türkīde "sindik" derler.

مع الیا

[maʿa'l-yā]

جگری [cigrī]: Sükūn-ı kāf-ı Fārsī ve kesr-i rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i rīvās ve rībās ki Türkīde "ışkun" derler. Rubbunu alıp şerbet ederler. Ġāyet laṭīf ve nāfiʿdir. Ḥummáyı ṣafrāviyyeyi defʿ eder. Ebulmaʿānī, beyt:

گرفته غم حسرتش لرز و تب
ز لعل لبش شربت جگری داد

(Hasret gamıyla titremeye tutulan āşığına, dudağı lalinden ışkın şerbeti verdi.)

جگرخواری [ciger-ḫᵛārī]: Yaʿnī ġam, endūh ve meşaḳḳat-i külliyye. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جمری [cimrī]: Sükūn-ı mīm ile. Bāzārī, kem-aṣl ve sifle. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ve feṭḥ-i cīm ile (جَمری cemrī) de mervīdir.

جهان آرای [cihān-ārāy]: Sāl-i Melikī'den altıncı ay adıdır.

جهانداری [cihān-dārī] ve جهانگیری [cihān-gīrī]: Pādişāhlık maʿnāsına. Yā'ları yā-yı vaṣfiyyedir.

جی [cī]: Vilāyet-i Ṣafāhān'a da derler ʿumūmen ve ol yerin bölüklerinden bir bölüğe derler ḫuṣūṣan.

باب الجيم المضمومه
[BĀBU'L-CĪMİ'L-MAŻMŪME]

مع الالف
[ma'a'l-elif]

جبا [cubā]: Feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Nām-ı yevmü's-Sebt'tir.

جدا [cudā]: Ma'rūf. "Ayrı" ma'nāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

فتاده جدا از درِ شهریار
به حیرت همی کرد گشت و گذار

(Padişahın kapısından ayrı düşmüş, hayret içinde dolaşıyordu.)

جرغا [curġā]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i ġayn-ı mu'ceme ile. Oluklu ṭās. Mīr Naẓmī, beyt:

به مستی درآیی به جوش و خروش
بینداز ساغر به جرغا بنوش

(Kadehi at, oluklu tasla iç! Sarhoşça coşup nara atarsın.)

جویا [cūyā]: İki ma'nāya gelir.

Evvel, جوییدن [cūyīden] lafẓından ism-i fā'ildir, arayıcı ma'nāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

به حالات عشقت که گویا شدی
به دشت طلب را که جویا شدی

(Aşk halleriyle konuşur, istek çölünde aranıp dururdu.)

Şānī, Tūrānīlerden bir mübāriz adıdır ki Rüstem elinde helāk oldu. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

مع البا
[ma'a'l-bā]

جباب [cubāb]: Feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Ona derler ki iki ādem bir nesne için baḥş edip rehin koyalar. Keẕā fi'l-*Mecma'*.

جراب [curāb]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Su ma'nāsınadır. 'Arabīde deri kīseye derler.

جلاب [cullāb]: Lām-ı müşeddede ile. İki ma'nāya gelir.

Evvel, arpa suyu ve şeker ile kaynamış ma'rūf şerbettir. Mevlānā Hātifī, beyt:

فلک گریه می کرد از آن زهرخند
که پر زهر می دید جلاب قند

(Şeker şerbetinin zehirle dolu olduğunu gören felek, o acı gülümseme yüzünden ağlıyordu.)

Şānī, bir şā'irin ismidir ki **(324[b])** ẕikr olunur. Beyt:

تب غم گر شود خوان شعر جلاب
حرارت را خوش آید آب جلاب

(Gam sıtmasına tutulursan Cullāb'ın şiirini söyle! Şekerli su, hararete iyi gelir.)

جلوچوب [culū-çūb]: Żamm-ı lām u cīm-i Fārsī ile. Kebāb şişi ki بازین [bāzīn] ve سیخ [sīḫ] dahi derler. Cīm-i Fārsī ile چلوچوب [çulū-çūb] da mervīdir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جناب [cunāb]: Feṯḥ-i nūn ile. İki nesne birbirine muḥkem bağlı ola, şöyle ki ayrılması 'asīr ola. Ve *Ferheng-i Vefāyī*'de bir nesne için iki ādem mübāḥaşe ve mürāhene edeler, ona derler. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

دید مرا مست صبح با دلم از هر دو کون
عشق نهاده گرو فقر کشیده جناب

(Hz. Hızır beni sabahleyin gördüğünde öyle kendimden geçmiştim ki aşk ve fakr gönlümle bahse tutuşuyordu.)

جوب [cūb]: Sükūn-ı vāv ile. Lüknet-i lisān. Yaʿnī peltek olana derler.

مع التاء المثناة

[maʿa't-tā'i'l-muṯennāt]

جرخشت [curḫişt]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü şīn u kesr-i ḫā'-i muʿcemeteyn ile. Mengene ki mücellidler, cilāgerler ve sā'ir yağ çıkaranlar āletidir. Ḥakīm Esedī, beyt:

کشیده سر شاخ میوه به خاک
رسیده به جرخشت خوشه ز تاک

(Meyve, dalın ucunu yere çekti. Üzüm, asmadan mengeneye vardı.)

جست [cust]: جستن [custen] lafẓının māżīsidir, aradı maʿnāsına. Ve ism-i maṣdar dahi istiʿmāl olunur, جستجوی [cust-cūy] derler. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

گرچه گم شد بر سر کویت کمال
یافتم بازش به جست و جوی تو

(Kemāl senin köyünün başında kaybolmuştu, seni ararken onu yeniden buldum.)

Bu ṭarīḳa egerçi muṣādere-i ʿāmmedir, ammā māżīsi ile emir ṣīġasını cemʿ edip terkīb ederler. Aḥmed-i Kirmānī, beyt:

مستغرق جستجوی گشتم
مستهلک شستشوی گشتم

(Aramayla boğuldum, yıkanmakla silindim.)

جفت [cuft]: Ol ʿadeddir ki kesirsiz taṣnīf oluna. Ve zevc maʿnāsına ki muḳābili فرد [ferd]dir. Ve dahi her nesne ki bir nesne ile muḳābil ola, her birisinin āḫarına "cüft" derler. Ere ʿavratı ve ʿavrata erine nisbetle "cüft" dedikleri bu ḳabīldendir. Fārsīde żamīr-i mü'enneṯ olmadığı için ikisine de "cüft" denilir. Ḥakīm Esedī, beyt:

ازین بیش چیزی نیارمت گفت
بس این گر دلت با خرد هست جفت

(Bundan fazla bir şey söyleyemem. Aklınla gönlün birbirine eşse bu yeterlidir.)

جوانبخت [cuvān-baḫt]: Ḳavī-ṭāliʿ maʿnāsınadır. Ekşer nev-resīde yiğitler vaṣfında īrād ederler. Genç yiğitlerde ḳuvvet muḳarrer olmağın hem gençliğin ve hem ṭāliʿin taʿbīr ederler. Mīr Naẓmī, beyt:

بدورا یافته چون حسن اکمال
جوانبخت و جوان عقل و جوان سال

(Güzellik onunla tamamlandı. Önü açık, zekası parlak ve yaşı gençtir.)

مع الجیم

[maʿa'l-cīm]

جوج [cūc]: Sükūn-ı vāv ile. Ṭāḳ-ı eyvān üzerine zīnet için kodukları nesne. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ḫorūsun burnu üzerinde olan kızıl et pāresine derler. Ve *Şerefnāme*'de ser-i miġfer yaʿnī tuğulga tepesi masṭūrdur.

مع الدال المهمله

[maʿa'd-dāli'l-muhmele]

جرد [curd]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Orak kuşu ki yaz eyyāmında şiddet-i ḥarda öte öte karnı yarılır. ʿArabīde صرار الليل [ṣarrāru'l-leyl] derler. Baʿżı vilāyette زيز [zīz] ve zā'-i muʿceme ile جزد [cezd] ve چرز [çerz] dahi derler.

جزد [cuzd]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ile. Bemaʿnī-i جرد [curd]-ı merḳūm.

جغد [cuġd]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, ügi kuşudur ki gündüz yatıp gece çıkıp dīvār üzerlerinde ve ağaçlarda öter. Ve ḫālī yerlerde ve ḫarābelerde mekān edinip egerçi baykuşa müşābeheti vardır, lākin ondan iri cüsselidir. Ve baykuştan ġayrı olduğuna Mīr Ḫüsrev, *Ḳırānu's-Sāʿdeyn*-nām te'līfinde, beyt:

باغ خراب از قدم شوم بوم
جغد قدم شوم شده یار بوم **(325[a])**

(Bahçe uğursuz baykuşun ayak basması yüzünden harap olmuş. Ayağı uğursuz puhu kuşu, baykuşla dost olmuş.)

Baykuşa "cuġd" denilmek ṣaḥīḥ olmadığı ẓāhirdir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به موبد چنین گفت دهقان سغد
که برناید از خانهٔ باز جغد

(Soğdlu çiftçi, mubede şöyle dedi: "Şahin yuvasından baykuş çıkmaz".)

Ḥakīm Enverī, beyt:

گر زمین را همه در سایهٔ انصاف کشند
جغد جاوید ببرد طمع از ویرانی

مع الخاء المعجمه

[maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme]

جناخ [cunāḫ]: Fetḥ-i nūn ile. Be maʿnī-i düvāl ve zaḫme kayışı ki eyerde olur, ona üzengi takarlar. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*. Baʿżı nüsḫada eyer kayışı ve eyer ġāşiyesi de derler. Ve ḳadeḥ-i kebīr maʿnāsına da olduğu mervīdir. Cīm-i Fārsī ile (چناخ çunāḫ) da naḳl olunmuştur.

جولخ [cūlaḫ]: Sükūn-ı vāv ve fetḥ-i lām ile. Bir nevʿ dokunmuş peşmīnedir ki ekşer heybe ve fuḳarā câme ederler. Ḳalenderīler çok giyerler. Onlara جولاخی [cūlāḫī] denildiği bu sebebdendir. جولاق [cūlaḳ] muʿarrebidir. Kemāl İsmāʿīl, ḳıṭʿa:

جولخ من که بیست بیش ارزید
بعد شش ماهه استجارت تو

قصبی شد که شش نمی ارزید
چشم بد دور از تجارت تو

(Benim yirmiden fazla eden yün hırkam, seninle altı aylık ticaretten sonra altı paraya değmeyen bir keten beze dönüştü. Senin ticaretin kem gözden uzak olsun!)

(Onun adaletinin gölgesi yeryüzüne yayılacak olursa, puhu kuşu sonsuza dek yıkıntıya tamah etmez.)

Ṣānī, küngüre-i ḥişār maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Ve baʿżı ferhengde başta perçemi düğüm etmeye derler.

جغرد [cuġard]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ve sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Sebze ve murġzār. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

جنبد [cunbed]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-vezn ü maʿnī-i گنبد [gunbed]. Meṣnevī:

کسی زیر این جنبد نیل فام
میسر نباشد که گیرد مقام

درینجا که آید یکی چند روز
نشیند کند عزم رفتن به موز

گر آید یکی در دلش آب و تاب
به نا چار گردد به رفتن شتاب

(Kimse bu gökkubbenin altında kalıcı değildir. Birkaç günlüğüne geldiği bu yerde bir süre oturup gitmek zorundadır. Yaşama sevinciyle gelen kimsenin dahi çabucak gitmekten başka çaresi yoktur.)

جندفند [cundfund]: Sükūn-ı nūneyn ve żamm-ı fā ile. Be-maʿnī-i bīm ve herās. Türkīde bu taʿbīre "korku koyu" derler. Ebulmaʿānī, beyt:

شهریار عدل پیشه خسرو عالی تبار
در زمانش هیچ کس را نیست در دل جندفند

(Adaletli ve soyu yüce bir padişahtır. Onun zamanında kimsenin korkusu yoktur.)

جوانمرد [cuvān-merd]: Saḫī ve kerīmü'n-nefs maʿnāsına. Türkīde "cömerd" bundan ġalaṭtır. Maʿnā-yı terkīb "genç adam" demek olur. Ammā bu maʿnāya istiʿmāli cā'iz görülmedi.

جود [c*u*d]: Vāv-ı mechūl ile, yaʿnī işbāʿsız, جغد [cuġd]-ı merḳūm maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

به هر معموره لانه کرد چون جود
ز شومی عاقبت ویرانه تر شد

(Puhu kuşu gibi, yuva yaptığı her bayındır yer uğursuzluğu yüzünden sonunda harabeye döndü.)

Ve ʿArabīde vāv-ı maʿrūf ile yaʿnī işbāʿ ile (جود cūd) "seḫā" maʿnāsınadır.

جهود [cuhūd]: Maʿrūf ṭā'ifedir.

پسند اهل دل فصل بهارست
کنار جوییار و سبزه زارست

(Gönül ehli ilkbahar mevsimini, ırmak kenarını ve çayır çimeni beğenir.)

مع الراء المهمله

[maʿa'r-rā'i'l-muhmele]

جر [cur]: Zīn-i esb yaʿnī at eyeri. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جندبادستر [cund-bādester] ve **جندبیدستر** [cund-bīdester]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn ve'd-dāli'l-mühmeleteyn. Kunduz ḫāyesidir. İḫrāc-ı rīḥe nāfiʿ devādır. Ve dahi menāfiʿin ṭıbb kitāblarında yazmışlardır.

جوار [cuvār]: Fetḥ-i vāv ile. İcāzet ve iẕin maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

شهی به گرد درش چون گدای گردون را
دهند شام و سحر را جوار گردیدن

(Öyle bir padişahtır ki kapısı etrafında feleğin gece gündüz dilenci gibi dolaşmasına izin verirler.)

جوجر [cūcir]: Vāv-ı maʿrūf ve kesr-i cīm ile. Be-maʿnī-i direm ki زوزن [zūzin] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جوربور [cūrbūr]: Vāveyn-i maʿrūfeteyn, rā'eyn-i mevḳūfeteyn ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Ḫoş-reftār bir kuştur ki ترنگ [tureng], تورنگ [tūreng], چوز [çūz] ve کبک [kebk] dahi derler. Türkīde "keklik", ʿArabīde حجل [ḥacel] derler fetḥ-i ḥā'-i mühmele vü cīm ile. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جور [cuver]: Fetḥ-i vāv ile. Bālā maʿnāsına ki żıdd-ı نشیب [nişīb]dir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جوییار [cūybār]: Vāv-ı maʿrūf, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i bā ile. Akarsu ve kenār-ı āb-ı cūy maʿnāsına. Mīr Naẕmī, beyt:

مع الزاء المعجمه

[maʿa'z-zā'i'l-muʿceme]

جربز [curbuz]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i gürbüz, yaʿnī tüvānā ve zeber-dest pehlivān maʿnāsına.

جرز [curz]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Toy-toklu dedikleri kuştur ki ʿArabīde حبارى [ḥubārá] derler żamm-ı ḥā'-i mühmele ile. Ḥācı Paşa, *Şifā*-nām kitābında ḥavāṣṣın ẕikr eder. Ez-cümle, yumurtasın ak saça ve sakala sürseler siyāh eder ve bir seneye dek siyāh kalır, lākin ol yumurtanın içi siyāh olmak gerektir, beyāż ve sarı olursa olmaz. Tecrübesi böyledir ki bir iğne ile beyāż ibrīşim telini geçirip çekeler, siyāh çıkarsa ʿamele getireler. *Ḥayātu'l-Ḥayevān*'da dahi bu ḥāṣṣa masṭūrdur. Ḥikmeti budur ki erkek ḥāṣıl olacak yumurta siyāh olur, dişi çıkacak yumurta siyāh olmaz imiş. Rāḳımu'l-ḥurūf bu aḥvāli avcılardan istifsār ettim, mezbūr kuşun ibtidā çıkardığı yumurtanın içi lābüd siyāh olur dediler. **(325[b])**

جره باز [cure-bāz]: Beyāż doğan maʿnāsına. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te erkek doğana derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

جره بازت که شکاری فکنست
چیرهٔ جوجهٔ هر پیره زنست

(Senin avcı kuş avlayan beyaz doğanın, yaşlı kadınların tavuğunu avlamada pek mahirdir.)

Ve teşdīd-i rā ile (جرّه curre), celd ve çāpük maʿnāsına mervīdir.

جز [cuz]: Türkīde "ġayrı" ile taʿbīr ettikleri maʿnāyadır. Meṣelā, benden ġayrı demekte جز من [cuz-men] derler. Şāʿir, beyt:

دهان جز من از لعل لبت دور
سر جز من ز طوق غبغبت دور

(Benden başka herkesin ağzı lal dudağından uzak olsun! Benden başka herkesin başı çene elmanın boyunduruğundan uzak olsun!)

Gāhī evveline bir bā ziyāde edip بجز [be-cuz] derler. Beyt:

جهان چون اژدهای پیچ در پیچ
بجز دود سیه گردش دگر هیچ

(Dünya kıvrımlı bir yılana benzer, etrafı/tozu kara duman dışında bir şey değildir.)

Çağatayda "özge" ve "ögün" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *İskendernāme*'de ḥükemā İskender'e deryā seferine rıżā gösterdiklerinde der, beyt:

Bilip barça kim menʿ-i der-gīr imes
Rıżādın ögün hīç tedbīr imes

(Herkes Allah'ın rızasından başka hiçbir tedbirin tehlikeyi önlemeyeceğini bilir.)

جفت ساز [cuft sāz]: Sükūn-ı fā vü tā'-i müṣennāt ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Fünūn-ı sāzendegāndan bir fen ki üç ḳısımdır. Birine جفت ساز [cuft sāz], birine یک و نیم ساز [yek u nīm sāz] ve birine راست ساز [rāst sāz] derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

آنجا که جفت ساز سر خامه ات بود
لحنی بود تمام که نام نوا برند

(Senin kalem ucunun çift sazı olan yerde öyle bir nağme çıkar ki makamın namını hatırlarlar.)

Melikü'ş-şuʿarā Rūhī, beyt:

به تاب گیسوی چنگ و به جفت ساز رباب
به نیف دیدهٔ نای و دهان نا انبان

(Çengin saçındaki kıvrıma, kanunun çift sazına, neyin gözündeki fazlalığa ve neyenbānın ağzına andolsun!)

Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī* ve *Şerefnāme*.

جفته رز [cufte-rez]: Sükūn-ı fā ve feṭḥ-i tā'-i müşennāt u rā'-i mühmele ile. Üzüm çubuğun yukarı kaldırmak için yaptıkları kerevet ki ʿArabīde عريشه [ʿarīşe] derler.

جلويز [culvīz]: Müfsid ve ġammāz ki meftūḥa ve meksūrede ẕikr olunmuştur. Ebulmaʿānī, beyt:

هر آن کس که شود جلويز و بد گوی
نيايد در دو عالم هيچ کس روی

(Ağzı bozuk ve dedikoducu olan kimse, her iki âlemde de kimseyle yüzleşemez.)

Cāmiʿu'l-Lüġāt'te be-maʿnī-i serheng-i piyāde. Ve *Lüġat-i Maḥmūdī*'de be-maʿnī-i ḳāḍī-i rüşvet-ḫˇār. Ve risāle-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i şaḥṣ-ı nā-muḫtār vāḳiʿ olmuştur.

جواز [cuvāz]: Hāven maʿnāsınadır. Lākin iki ḳısımdır. Bir ḳısmı ağaçtan ve taştan olur. Şīrāzīler ona چوغن [çūġan] ve Türkistān'da "dibek" derler. Ve Hindī lisānında اوكهلى [ūkhlī] derler. Üstād Ferruḫī, beyt:

ای به کوپال گران کوفته پيلان را پشت
چون کرنجی که فرو کوفته باشد به جواز

(Ey fillerin sırtını ağır topuzuyla havanda dövülmüş pirinç gibi un ufak eden!)

Ḳısm-ı şānī, miʿşaradır ki onda ḥubūbāt döğüp yağ çıkarırlar, buğday kabuğun ayırırlar ve şeker kamışından şeker şırasın alırlar. Bu ḳısmı da gāhī ağaçtan ve gāhī taştan ederler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

پيش دل و گوش و هوش بهر جواز لبت
نام شکرگر شدست کام و زبان ترا

(Şekerliği andıran dudağın sebebiyle gönül, kulak ve akıl senin dilinin ve damağının adını "şekerci" olarak bilir.)

Ve feṭḥ-i cīm ile (جَواز cevāz), ʿArabīde revāyī, revānī, āb dāden-i sütūr u kişt, icāzet ve ḫaṭṭ-ı rāh maʿnālarına mütedāvildir.

جوالدوز [cuvāl-dūz]: Maʿrūf nesnedir. دوز [dūz], دوختن [dūḫten] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībīdir.

جوربوز [cūrbūz]: Sükūn-ı vāveyn ü rā'-i mühmele ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i murġ-ı teẕerv, yaʿnī süğlün. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

جوِی تاز [cūy-ı tāz]: Sürʿatle akan ırmak maʿnāsına. جوی [cūy] ırmak, تاز [tāz] تازيدن [tāzīden]den ism-i fāʿil olur. Mīr Naẓmī, beyt:

از جفای عشوهٔ او فتنه ساز
شد ز چشمم اشک همچون جوی تاز

(O işveli fitnecinin cefası yüzünden gözümdeki gözyaşı hızla akan ırmağa döndü.)

جويجوز [cūycūz]: Sükūn-ı vāv u yā-yı taḥtānī ve żamm-ı cīm ile. Ağaç kurdu maʿnāsına menḳūldür.

مع الشين المعجمه

[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

جنبش [cunbiş]: Sükūn-ı nūn ile. جنبيدن [cunbīden] lafẓından ism-i maṣdardır. Mevlānā Cāmī, beyt:

جنبش اول ز محيط قدم
سلسله جنبان وجود از عدم

(Kıdem okyanusundaki ilk dalgalanıştır. Yokluktan varlığa geliş zincirini kımıldatandır.)

Ḥareket maʿnāsına olur.

جوارش [cuvāriş]: Bir müfīd ve menāfiʿi çok meşhūr maʿcūndur. گوارش [guvāriş] lafẓından taʿrīb olunmuştur.

جوش [cūş]: İki maʿnāyadır.

Evvel, جوشيدن [cūşīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībīdir. Gāhī ism-i maṣdar istiʿmāl olunur. Mevlānā ʿUrfī, mıṣraʿ:

خم به جوش آمد بگو چون توبه اکنون بشکند (326[a])

(Fıçı sallanıp köpürmeye başladı, "tövbe şimdi bozulur!" de!)

Şānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de zırh ḥalḳası gibi ḥurde ḥalḳaya derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

مایهٔ قهرست و عز ناوک دلدوز او
دانهٔ کفرست و دین جوشن پر جوش او

(Onun yürek delici oku, itibar ve kahrın mayasıdır. Onun halka halka olan zırhı, din ve küfrün tanesidir.)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

کار ما کردست درهم چون زره
جوشن مشگین پر جوش شما

(Sizin halka halka olan misk kokulu zırhınız, bizim işimizi zırh gibi karmakarışık etti.)

جوشش [cūşiş]: Kesr-i şīn-i muʿceme-i ūlá ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, جوشيدن [cūşīden]den ism-i maṣdardır, kaynamış maʿnāsına. Āḫirinde olan şīn, ʿalāmet-i maṣdariyyedir.

Şānī, insānın vücūdunda ẓāhir olan kabarcık ki sebebi dem-i fāsiddir. Ṣafrāların ḥareketi ile ẓuhūr eder.

مع الغين المعجمه
[maʿa'l-ġayni'l-muʿceme]

جغ [cuġ]: Be-vezn-i مغ [muġ]. Boyunduruk ki çift süren ve ʿaraba çeken öküz boynuna geçirirler. Mîr Naẓmî, beyt:

چنان می ماندش کاییدن زن
که گاو جفت جغ باشد به گردن

(Kadınla cimâsı, çift öküzünün boyunduruk takmasına benziyordu.)

جناغ [cunāġ]: Feṯḥ-i nūn ile. *Şerefnâme*'de düvâl-i zîn. Ve *Edâtu'l-Fużalâ*'da eyerde zînet için olan eṣvâb-ı zâ'ide maʿnâsına. Ve *Ferheng-i Cihângîrî*'de be-maʿnî-i dâmen-i zîn ki ʿArabîde بون [bûn] derler. Kemâl İsmâʿîl, der-ṣıfat-ı esb-i ḥod, beyt:

موی بر وی نرسته جز که نمد
پوست در وی نمانده جز که جناغ

(Üstünde keçeden başka tüy bitmemiş, onda eyer örtüsünden başka deri kalmamış.)

Ve İbn Yemîn, beyt:

سایهٔ حق آن که اسبش را چو خنگ آسمان
از مه نو زین و از خورشید می زیبد جناغ

(O, Allah'ın gölgesi halifedir. Onun felek kıratını andıran atının eyeri yeni ay, eyer örtüsü de güneş olsa yakışır.)

مع القاف
[maʿa'l-ḳāf]

جناق [cunāḳ]: Feṯḥ-i nūn ile. Be-maʿnî-i جناغ [cunāġ]-ı merḳûm. Keẕâ fî-*Şerefnâme*.

جوالق [cuvālaḳ]: Feṯḥ-i lâm ile. Bir nevʿ ḫaşîn ve dürüşt câmedir. Peşmîneden edip ḳalenderân giyerler. Keẕâ fî-*Şerefnâme*. Şâʿir, beyt:

گر نباشد جامهٔ نرم و لطیف
گو جوالق باشد او بی امتنان

(Güzel ve yumuşak elbisen yoksa, kimseye minnet etmeyip yünlü aba giy!)

مع الکاف
[maʿa'l-kāf]

جدانک [cudānek]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele vü nūn ile. Bir oyun adıdır. جدارک [cudārek] ve کوزه گردان [kūze-gerdān] dahi derler. *Maḥmūdī*'de kirm-i zibl yaʿnī zibil böceğidir. ʿArabīde جعل [cuʿal] derler.

جدراک [cudrāk]: Sükūn-ı dāl u feṯḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. Kūze-gerdān dedikleri oyundur.

جربک [curbuk]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Süḫan-ı nüktedāmīz yaʿnī kināyeli söz. Mīr Naẓmī, beyt:

همی کرد با وی به جربک سخن
شده حرفهایش به دل داغزن

(Onunla hep imalı konuşuyordu. Sözleri gönülde yara açtı.)

جفتک [cuftek]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Bir kuşcağızdır ki erkeğinin bir ṭarafta kanadı ve bir ṭarafta eğrice ḳullāb gibi yeleği vardır. Dişisinin keẕālik. Lākin erkek, kanadı olduğu ṭarafın ḫilāfında uçtukta ḳullābların birbirine geçirip iki cānibde iki kanat olur, maʿan uçarlar, yere kondukta ḳullābların salıverip otlarlar. ʿArabīde ol kuşa لا ینفک [lā-yenfekk] derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جکک [cukek]: Serçeden küçük bir kuştur. Keẕā fī'ṣ-*Ṣıḥāḥ*.

جوژه دوک [cūjedūk]: Sükūn-ı vāveyn, feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. İğne deliği ve iplik başında olan kertecik. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te "eğirmek" maʿnāsınadır, iplik ve kettān her ne olursa.

جوانیک [cuvānīk]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yāyı taḥtānī ile. Dişi serçe. Baʿżı nüsḫada yā nūn'dan muḳaddem vāḳiʿ olmuştur.

جوشاک [cūşāk]: Şīn-i muʿceme ile ism-i maṣdardır جوشیدن [cūşīden] maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

گریبان تا به دامن کرده است چاک
درونش ز آتش غم بوده جوشاک

(İçi gam ateşiyle yanıp coşunca yakasını eteğine kadar yırtmış.)

جوشک [cūşek]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Ḳaftānda düğme geçecek ilik maʿnāsına.

جولاهک [cūlāhek]: ʿAnkebūt ki دیو پای [dīv-pāy], غنده [ġunde] ve مگسگیر [meges-gīr] dahi derler.

جویک [cūyek]: Muṣaġġar-ı جوی [cūy], yaʿnī küçük ırmak.

مع اللام
[maʿa'l-lām]

جل [cull]: Be-vezn-i مل [mul]. Çul ki ata vururlar. Ve baʿżı ḥayvāna da vururlar.

جليل [culeyl]: Feṯḥ-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. جل [cull]-i merḳūm maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, meşnevī:

بياراست كاوس خورشيد فر
به ديباى رومى يكى مهد زر

ز پيروزه پيكر ز ياقوت گاه
گهر بافته بر جليل سياه

(Güneş gibi parlayan Kāvūs, Bizans ipeklisiyle altın bir beşik hazırladı. O beşiğin nakşı firuzeden, yatağı yakuttandı. Siyah örtü üstüne inci dokunmuştu.)

Ve hevdec üzerine örtülen nesne ki ḳumāştan ve ġayrı nesneden ederler, her neden olursa. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

برفتند پوشيده رويان دو خيل
عمارى يكى در ميانش جليل

(Yüzlerinde peçe olan iki kafile, mahfili örtülmüş bir deveyi araya alıp yola çıktılar.)

Bu maʿnāya, Ḥakīm Esedī, beyt:

ز هودج فرو هشته ديبا جليل
غلام ايستاده پس خيل خيل

(İpek örtü mahfilden aşağı sarkmıştı. Köle, kafilenin arkasında duruyordu.)

Ve kesr-i lām ile (جليل culīl) dahi istiʿmāl olunur. Be-maʿnī-i pūşiş-i fīl, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

عمارى بسيجند ديبا جليل
كنيزک ببردند چينى دو ميل

(Mahfili ipekle örtülmüş bir deve hazırladılar. Çinli iki güzel cariye götürdüler.)

مع الكاف الفارسى
[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

جرواسگ [curvāseg]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Çekirge gibi bir cānverdir, dahi küçük olur, gece ile öter. ʿArabīde صرصر [ṣirṣir] derler kesreteyn ile. Ve زيز [zīz] dahi derler.

جنگ [cung]: Sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i eşell, yaʿnī çolak. Ve kuruyup ʿāṭıl olmuş el maʿnāsınadır. *Maḥmūdī*'de büyük gemi ki **(326b)** sefīne-i kebīr maʿnāsına. Ve cihāz maʿnāsına da mervīdir.

جونگ [cūng]: Sükūn-ı vāv u nūn ile. Üç yaşar deveye derler beş yaşına varıncaya dek. Mevlānā Hātifī, beyt:

طلبگار جونگ گسسته مهار
برآمد بر آن آسمان رس منار

(Yuları çözük üç yaşında bir deve aramak için göğe yükselen o kuleye çıktı.)

Maʿnā-yı mezbūra Türkistān'da "tılaḳ" derler. Müşfiḳī-i Buḫārī, beyt:

ماده تيلاق فشنگيست كه بگسسته مهار
ريسمان ليز و حطب ابرو و دستار سپل

(Yularını gevşetmiş, inatçı, üç yaş bir dişi devedir. İpi salya, kaşı odun ve sarığı deve göğsüdür.)

فشنگ [feşeng], ḥarūn deve ki yük vurdurmaz ve çekince yola gitmez. Ve سپل [sepel], devenin sînesine derler.

جمال [cumāl]: Be-maʿnī-i ḥüsn ve ḫūbī. Ve جمالِ لوک [cemāl-i lūk]-ı merḳūm maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جندال [cundāl]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Ḥakīm Feylesūf'un şāgird-i ḫāṣṣı ismidir. Mürūr-ı eyyām ve keşret-i istiʿmāl ile ʿilm-i ḥikmette ʿalem olanların müstaʿidd şāgird-i ḫāṣṣına ve muṣāḥiblerine de ʿalem olmuş. Ḥakīm Esedī, beyt:

بر آنگه ز جندال و از برهمن
فراوان به هر گوشه در انجمن

(O zamanlar meclisin her köşesi bilgin ve din adamlarıyla doluydu.)

جنگال [cungāl]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Hedef ve pūte ki kemān-keşler meşḳ için ona ok atarlar.

جوال [cuvāl]: Maʿrūf. Türkīde cīm-i Fārsī ile "çuval" derler. Mīr Naẓmī, beyt:

نه صحبت توان کرد با بد خصال
به رفتن نباشد چو با سگ جوال

(Kötü düşünceli kimseyle bir arada olmak mümkün değildir. Köpekle çuvala girmek olmaz.)

جوبال [cūbāl]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i جوال [cuvāl]-ı merḳūm. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

جول [cūl]: Vāv-ı maʿrūf ile. Çaylak ki غلیواج [ġalīvāc] ve غلیواژ [ġalīvāj] dahi derler. Şāʿir demiştir, beyt:

ای خواجه ماکیان نشده از جهان شدی
یا جول دیده ای که به کنجی نهان شدی

(Efendi! Tavuk olmamışken dünyadan gittin ya da çaylak gördün ki bir köşede gizlendin.)

مع المیم
[maʿa'l-mīm]

جرم [curm]: Günāh ve ḫaṭā maʿnāsına ʿArabīdir. Fārsīde de istiʿmāli cāʾizdir. Mīr Naẓmī, beyt:

همان این شده در جهان جرم من
گرفتم چو جان عشق تو در بدن

(Senin aşkını bedenimde can gibi tuttum. Dünyadaki tek hatam bu oldu.)

جمجم [cumcum]: Sükūn-ı mīm ve żamm-ı cīm ile. Kefş-i cāmegī ki گیوه [gīve] dahi derler. Dervīşān kendileri yapıp giyerler. Cīm-i Fārsī ile (çumçum چمچم) da rivāyet olunmuştur.

جوان اسپرم [cuvān-isperem]: Envāʿ-ı reyāḥīnden bir nevʿ reyḥāndır. ʿArabīde ریحان الشیاطین [reyḥānuʾş-şeyāṭīn] derler.

جوجم [cūcem]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i cīm ile. Ağacın aṣıl budağı ki çiçek ve meyve onda olur. Ebulferec-i Rūnī, beyt:

رستست بهار از بهار عدلت
چون شاخ فزونی ز شاخ جوجم

(İlkbahar, fazlalık dalların asıl budaktan sonra çıkması gibi, senin adaletin baharından erişir.)

جومردم [cumerdum]: Merd-i saḫī maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

به هر جا ممسکی چون خوار باشد
جومردم مرد نیکوکار باشد

(Cimri hiçbir yerde sevilmez. Cömert, iyi işler yapan adamdır.)

مع النون

[maʿa'n-nūn]

جربان [curbān]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Üç maʿnāyadır. Evvel, be-maʿnī-i girībān. Mīr Naẓmī, beyt:

همان زد دست و جربانش گرفته
تو گویی جانستان جانش گرفته

(Hemen el uzatıp yakasına sarıldı. Görsen can alıcı/Azrail, canını alıyor derdin.)

Ṣānī, ḫiştek ki ḳaftān ve gömlek koltuğuna dikerler. Mīr Naẓmī, beyt:

فلک ز اطلس خود بدو جامه کرد
که جربان ز ماه نَوش گامه کرد

(Felek ona kendi atlasından elbise yaptı. Yeni ayını da parçalayıp o elbiseye yen yaptı.)

Ṣāliş, niyām-ı tīġ maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

ز جربان کشیدند شمشیر تیز
ز قربان گرفتند تیر ستیز **(327ª)**

(Keskin kılıcı kından çıkardılar. Delici oku kurbandan aldılar.)

جردان [curdān]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i kīr-i esb.

جرعه دان [curʿadān]: Ol dağarcık ki seyyāḥān içine azık korlar. Ve abdāl ve ḳalenderān yanlarına astıkları deri kīse ve maṣlak ki içine su korlar. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

جزدان [cuzdān]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ile. Eczā ve evrāḳ kodukları ẓarf. Şāʿir, beyt:

که اوراق پریشان هرچه دارم
ز جزدان بود ضایع بی قرارم

(Neyim varsa cüzdanımdan çalındı, yerimde duramıyorum.)

جستن [custen]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Aramak ve tecessüs etmek. Müstaḳbelinde sīn vāv'a ḳalb olunup جوید [cūyed] ve جوینده [cūyende] denilir.

جفتن [cuften]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Eğilmek, inḥinā maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

نباید پیش اهل جاه جفتن
نمی شاید سخن بسیار گفتن

(Makam mevki sahibinin önünde eğilmek gerekmez, çok konuşmak yakışmaz.)

جلجلان [culculān]: Sükūn-ı lām-ı evvel ve żamm-ı cīm ile. Ḥubūbāt ḳısmından kişnīz dedikleridir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جنبان [cunbān]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i گداختن [gudāḫten]. Şems-i Faḫrī, beyt:

مخالف ارچه که خود را ز سنگ می پنداشت
ز تاب آتش تیغش چو موم شد جنبان

(Düşman kendisini ne kadar taş sanırsa sansın, onun kılıcının sıcaklığıyla odadaki mum gibi erir.)

Ṣānī, deprenici maʿnāsına جنبیدن [cunbīden] den ism-i fāʿil olur.

جنبیدن [cunbīden]: Deprenmek maʿnāsına yaʿnī ḥareket etmek. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

صبا به بوی تو چندان دویده بود که دوش
نداشت تا به سحرگه مجال جنبیدن

(Tan yeli senin kokun için o kadar koştu ki yorgunluktan dün gece sabaha dek kımıldayamadı.)

Çağatay lisānında kesr-i elif'le "ıldam" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *İskendernāme*'de Belīnās-ı

ḥakīm, İskender'e anası taʿziyesinde der, beyt:

Tapar gūy çevgāndın ıldamlıḳ
Velīkin bolur āḫir ārāmlıḳ

(Gūy, çevgān sayesinde hareket eder ama sonunda yine hareketsiz kalır.)

جوازان [cuvāzān]: Zāʾ-i muʿceme ile. جواز [cuvāz]-ı merḳūmun iki maʿnāsına mürādiftir. Yaʿnī hāven ve dibek.

جوان [cuvān]: Tāze yiğit. Ve sāʾir genç olan ḥayvānātta dahi istiʿmāl olunur, اسبِ جوان [esb-i cuvān] derler. Ve sāde-rū maḥbūbların ḫod ʿalemidir. Nitekim demişlerdir, beyt:

جوان اسب و جوان سال و جوانبخت
که خدمت کردن ایشان را شود سخت

(Atı genç, yaşı küçük ve bahtı açık olanlara hizmet etmek zor olur.)

جوبان [cūbān]: Bāʾ-i Fārsī ile (جوپان cūpān) da cāʾiz. Şubān maʿnāsınadır.

جوشیدن [cūşīden]: Kesr-i şīn-i muʿceme ile. Kaynamak. ʿArabīde غلیان [ġaleyān] derler. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

سماع آسان بود بر صوفئ گرم
چو آتش نیست جوشیدن چه کارست

(Semā, şevkli sofu için kolaydır. Ateş olmayan yerde kaynama da olmaz.)

جویان [cūyān]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. İsm-i fāʿildir, arayıcı maʿnāsına.

جوییدن [cūyīden]: Aramak yaʿnī tecessüs eylemek. Ve suyu ırmak edip akıtmak maʿnāsına.

جهودیان [cuhūdiyān]: Cuhūd vażʿ eylemek maʿnāsına. Ve cemʿ-i جهود [cuhūd] dahi olur, جهودان [cuhūdān] gibi. Miṣāl-i evvel, Ebulmaʿānī, beyt:

شود به عهد تو از بیم قهر شمشیرت
همه عدوی تو همچون جهودیان پنهان

(Senin zamanında düşmanlarının hepsi kılıcının öfkesinden korkup çıfıtlar gibi saklanırlar.)

جیتن [cuyten]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. Eyerde eyrim dedikleri nesnedir.

مع الها
[ma'a'l-hā]

جبجرغه [cubcarġa]: Sükūn-ı **(327b)** bā'-i muvaḥḥade vü rā'-i mühmele ve feṯḥ-i cīm-i ṣānī ile. Be-ma'nī-i tāziyāne. Mīr Naẓmī, beyt:

سوارست بر بارگی یورغه را
به دستست زرین جبجرغه را

(Yorga bir ata binmiş, elinde de altın bir kamçı tutuyor.)

جداگانه [cudāgāne]: Feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Başka başka ve ayrı ayrı ma'nāsına. Vaṣf-ı ḥāliyye ḳabīlindendir. Mīr Naẓmī, meṣnevī:

گروهی ز شهزادگان آمدند
به پیشش ز خدمت همه سر زدند

جداگانه پرسید ازو حالشان
ز هر یک خبر یافت احوالشان

(Şehzadelerden bir topluluk onun huzuruna geldi, hepsi ona bağlılık bildirdiler. Ayrı ayrı hepsine hal hatır sordu, her birinin hallerinden haberdar oldu.)

جرعه [cur'a]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i 'ayn-ı mühmeleteyn ile. Ḳadeḥte ve şīşede baḳiyye olan şarāb. Ve ẓarfta baḳiyye olan şey'. Egerçi lafẓ-ı 'Arabīdir, lākin Fārsīde ġāyet müsta'meldir. Şā'ir, ḳıṭ'a:

هر که زاد از مادر اندر عز و ناز
می بباید در غم و اندوه مُرد

هر که زین خم جرعهٔ صافی بخورد
می بباید خوردنش صد جرعه دُرد

(Anasından nazlı nazlı doğanlar, gam ve sıkıntıyla ölse gerektir. Bu fıçıdan saf şarap içenler, yüz şarap tortusu yese gerektir.)

مع الواو
[ma'a'l-vāv]

جرغاتو [curġātū]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, feṯḥ-i ġayn-ı mu'ceme ve żamm-ı tā'-i müṣennāt ile. Sağrak dedikleri emzikli ṭas ma'nāsınadır.

جفت گاو [cuft-gāv]: Ol öküze derler ki cüft sürmeye maḥṣūṣ ola. Ve çifte dahi derler ki 'Arabīdeki فدان [feddān] ma'nāsına.

جوبجو [cū-be-cū]: Sükūn-ı vāv, feṯḥ-i bā ve żamm-ı cīm ile. *Şerefnāme*'de pāre pāre, cüz cüz ve ẕerre ẕerre ma'nāsına. Ve *Maḥmūdī*'de akçeyi küme küme ve ḥişşe ḥişşe etmek ma'nāsınadır. Miṣāl-i evvel, Ebulma'ānī, beyt:

شود ظاهر ز هر خاکم هوای عشق جانانم
پس از مردن که باشد جوبجو جسم غم آلودم

(Öldükten sonra gamlı bedenim paramparça olunca toprağımın her parçasında sevgiliye duyduğum aşk görünür.)

جوجو [cūcū]: *Şerefnāme*'de جوبجو [cev-be-cev] ma'nāsınadır. Ve āḫar nüsḫalarda "serçe" ma'nāsınadır ki 'Arabīde عصفور ['uṣfūr] derler.

جو [cū]: Irmak ki 'Arabīde نهر [nehr] derler. Ve *Mecma'u'l-Fürs*'te be-ma'nī-i جغ [cuġ]-ı merḳūm masṭūrdur.

جره [curre]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele-i müşeddede ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, her çerende ve perendenin erkeğine derler ʿumūmen ve erkek doğana derler ḫuṣūṣan. Muḫtārī, beyt:

بر یاد گرز و تیغ تو محکم کنند و تیز
پیلان مست یشک و پلنگان جره ناب

(Senin kılıcın ve topuzunu hatırlayan azgın filler ve erkek kaplanlar dişlerini bileyip keskinleştirirler.)

Muḫtārī, beyt:

در آن زمان که بخندد چو کبک دشمن تو
عقاب جره برآید ز بیضهٔ عصفور

(Senin düşmanının keklik gibi güldüğü zamanda serçe yumurtasından erkek kartal çıkar.)

Ṣānī, şücāʿ ve dilāver maʿnāsına. Seyf-i İsferengī, beyt:

در بزم خوبتر ز تذرو ملونی
اندر مصاف جره تر از باز ازرقی

(Mecliste renkli sülünden daha güzelsin! Savaşta gök renkli doğandan daha yiğitsin!)

Pūrbahā-yı Cāmī, ḳıṭʿa:

در چنین درگهی که مرغ علوش
می نهد بر سپهر هفتم عش

چاوش خوبروی می باید
جره و جست و چاپک و خامش

(Yüceliğinin kuşu yedinci kat gökte yuva yapmış böylesi bir saraya, iyi yüzlü, yiğit, hızlı, çevik ve sessiz bir çavuş gerekir.)

Ṣāliş, bir sazdır şedd-raġūya müşābih, ammā ondan küçüktür. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

مغنی به آن جرهٔ جان نواز
به آهنگ ما نالهٔ جان بساز

(Ey çalgıcı! O cana can katan curayla bizim ahengimizi can iniltisi yap!)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

بیا مطرب آن جرهٔ طفل وش
چو طفلان به بر گیر و بنواز خوش

(Ey çalgıcı! Gel o çocuğa benzeyen curayı çocuklar gibi kucağına alıp güzelce sev!)

جریره [cureyre]: Feṯḥ-i rāʾeyn-i mühmeleteyn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Pīrān-ı Vīse'nin kızı nāmıdır ki Siyāvūş onu ḥabāle-i izdivāca getirmişti. Ondan Fürūd-nām bir ferzendi vücūda geldi. Keẕā fī-*Müşkilāt-ı Şehnāme*.

جزدره [cuzdere] ve **جزده** [cuzde]: Kilāhumā bi-sükūni'z-zā'i'l-muʿceme ve feṯḥi'd-dāli'l-mühmele. Kuyruk yağı ve sāde yağın ve ġayrın eriyip dibinde kalan dürdüne derler. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

جشه [cuşşe]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme-i müşeddede ile. Be-maʿnī-i āstīn-i pīrāhen, yaʿnī gömlek yeni. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

جغاله [cuġāle] ve **جغله** [cuġale]: Kilāhumā bi-feṯḥi'l-ġayni'l-muʿceme ve'l-lām. Be-maʿnī-i gürūh-ı murġān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

جفته [cufte]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, at ve katır tepmesi. Mīr Naẓmī, beyt:

به خاموشی مشو ایمن ز دشمن
زند جفته که شد بد خوی توسن

(Düşmanı sessiz görüp rahatlama! O kötü huylu bir attır, çifte atar.)

Ṣānī, ādemin oturak yeri maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

چو دید آن سرور خوبان خفته
که سر بر زیر و بالا کرد جفته

(O güzeller şahını baş aşağı kıç yukarı uyurken gördü.)

Ṣāliş, miyān-pāy-ı zenān maʿnāsına ki demişlerdir, beyt:

سوخته نشود پخته تا در نزند جفته
بسیار تعب باید تا فهم کند گفته

(Miyanpaya vurmayan sohta, olgunlaşmamış demektir. Laf anlaması için çok uğraşmak gerekir.)

Mıṣraʿ-ı ṣānī böyle de mervīdir:

بسیار تعب باید تا دُر بشود سفته

(İncinin delinmesi için çok uğraşmak gerekir.)

جفرسته [cufreste]: Sükūn-ı fā vü sīn ü feṯḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ü tā ile. Māsūre içine geçen demir iğ maʿnāsınadır.

جگاره [cugāre]: Feṯḥ-i kāf-ı Fārsī vü rāʾ-i mühmele ile. Muḫtelif yollar yaʿnī ḫilāf-ı rāh-ı rāst ki جدگاره [cedgāre] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, ḳıṭʿa:

خلقی ز جدایئ عصیرت
بر راه فتاده چون عصاره

هر چند شدست خون جگرشان
جستند درین ره جگاره

(Bazı insanlar senin şarabının ayrılığında posa gibi yerlere düşmüş. Yürekleri kan oldu olmasına ama muhtelif yollar aramaya devam ediyorlar.)

جلانه [culāne]: Feṯḥ-i lām u nūn ile. Kirm-i sergīn-ġalṭān yaʿnī mezbele böceği. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

جلاه [cullāh]: Lām-ı müşeddede ile. Çulha ki ʿArabīde حایک [ḥāyik] derler.

جله [culle]: Lām-ı müşeddede ve iḫfā-yı hā ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i جلاه [cullāh]-ı merḳūm ki **(328ᵃ)** muʿarrebi جلاهق [culāhiḳ]tir. الجلاهق كغلابط البندق الذى يرمى به واصله بالفارسية جله وهى كثة الغزل والكثير جلها وبها سُمى الحايک[1]. Keẕā fi'l-*Ḳāmūs*.

Ṣānī, bir nevʿ mantardır, müteʿaffin yerlerde ḥāṣıl olur. Egerçi semārūġ yaʿnī kem'et maʿnāsına menḳūldür, ammā Üstād ʿAscedī'nin bu beytinden fehm olunur ki semārūġdan ġayrı ola, beyt:

چو کودک سرفرو دارد به حجره بر سر حمدان
چنان گردد که پنداری سماروغست یا جله

(Odada kīrin başına çocuk gibi eğilir. Öyle olur ki domalan mantar ya da cülle mantarı sanırsın.)

Ṣāliş, kavsara sepeti maʿnāsınadır. Ve *Ṣıḥāḥ*'ta be-maʿnī-i gürūhe-i rīsmān, yaʿnī ip yumağı. Ve *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da ḫurmā ağacı. Ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de ẓarf-ı māyiʿāt yaʿnī sulu nesneler konulan ẓarf. Ve bir nüsḫada müddet-i nifās-ı zenān maʿnāsına mervīdir.

جله [cule]: Taḫfīf-i lām ile. Bir yumak iplik. Keẕā fi'l-*Müşkilāt*.

جمانه [cumāne]: Feṯḥ-i mīm ü nūn ile. Be-maʿnī-i miyāne. Mīr Naẓmī, beyt:

به آهنگ سرود عاشقانه
درآمد دست افشان در جمانه

(Āşıkāne bir şarkının ahengiyle el çırparak ortaya geldi.)

جمجمه [cumcume]: Sükūn-ı mīm-i evvel ü feṯḥ-i ṣānī ve żamm-ı cīm-i evvel ü ṣānī ile. Kāse-i ser yaʿnī ādemin baş kemiği. Ve istiʿāre ṭarīḳıyla ağaç ḳadeḥe derler.

جنابه [cunābe]: Feṯḥ-i nūn u bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i tevʾem, yaʿnī ikiz. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

1 Culāhik, gulābit gibidir. Atış yapılan fındıktır. Aslı Farsça 'iplik yumağı' anlamına gelen 'cülle'dir ve çokluğu 'cüllehā' gelir. Hāyik diye de isimlendirilir.

دولت و ملت جنابه زاد چو جوزا
مادر بخت یگانه زای صفاهان

(İsfahan'ın tek doğuran baht annesi, ikizler burcu gibi devlet ve millet ikizi doğurdu.)

جنبنده [cunbende]: Sükūn-ı nūneyn ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Ḥaşerāt-ı arż. Ya'nī ḥareketleri ayakla olmayıp deprenerek yürüyen.

جنبه [cunbe]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. جنبنده [cunbende] lafẓından iḫtişār olunmuştur. Ve muṭlaḳ "ḥareket" ma'nāsına. Şā'ir, der-hezl, beyt:

چو پیش مغلمی بگشودی دنبه
مکن بالا و زیرینی به جنبه

(Oğlancının önünde dünbe açtınsa, altını üstünü hareket ettirme!)

جنجه [cunce]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm ile. Üzüm çekirdeği ma'nāsınadır.

جندره [cundere]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl u rā'-i mühmeleteyn ile. Ma'rūf iki ağaçtır. Üzüm ve ġayrı nesne sıkarlar ve sā'ir işlere dahi isti'māl olunur. Türkīde feṯḥ-i cīm ile "cendere" ma'rūftur.

جوازه [cuvāze]: Feṯḥ-i vāv u zā'-i mu'ceme ile. Ağaç hāven ki ba'żı nesne döğerler. Üstād Ferruḫī, beyt:

ای به کوپال گران کوفته پیلان را پشت
چون کرنجی که فرو کوفته باشد به جواز

(Ey fillerin sırtını ağır topuzuyla havanda dövülmüş pirinç gibi un ufak eden!)

جودابه [cūdābe]: Vāv-ı ma'rūf ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele vü bā'-i muvaḥḥade ile. Su bendinden sızıntı olan teraşşuḥ ma'nāsına. Ebulma'ānī, beyt:

سرشکم ریزد از دیده چنانست
که جودابه شده گویا ز مژگان

(Gözyaşım, kirpiklerden su sızar gibi gözümden dökülüyor.)

جوژه [cūje]: Zā'-i Fārsī ile. Be-ma'nī-i murġbeçe. Kuş yavrusu ma'nāsına 'umūmen, tavuk pilici ḫuṣūṣan.

جوشبره [cūşbere]: Sükūn-ı şīn-i mu'ceme ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü rā'-i mühmele ile. Eṭ'ime nev'inden tutmaç dedikleri ṭa'āmdır.

جوشیده [cūşīde]: Kesr-i şīn-i mu'ceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. جوشیدن [cūşīden] lafẓından ism-i mef'ūldür, kaynamış ma'nāsına.

جولاه [cūlāh], جولاهه [cūlāhe] ve جولهه [cūlehe]: Küllühum bi-vāvi'l-ma'rūf. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-ma'nī-i 'ankebūt. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چو گنج جان به کنج خانه آمد
به گردش می تنیدم همچو جولاه

(Can hazinesi evin köşesine gelince etrafını örümcek gibi ördüm.)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چون جولهۀ حرص درین خانۀ ویران
از آب دهن دام مگسگیر تنیدم

(Bu yıkık evde, hırs örümceği gibi, salyadan bir örümcek ağı ördüm.)

Ba'żılar derler ki cūlāh aṣlında tār-ı 'ankebūta derler ve onun dokumasını cūlāh dokumasına teşbīh eylediler. Ve ba'żılar çile iplik yumağıdır ve جلها [cullehā] onun cem'idir dediler. *Ḳāmūs*'ta böyle ta'rīf olunmuştur. Nitekim mürūr etti.

جوله [cūleh]: Vāv-ı mechūl, feṯḥ-i lām ve iẓhār-ı hā ile. Cūlāh maʿnāsınadır. Ve iḫfā-yı hā ile (جوله cūle) iki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i tīrdān, yaʿnī ok konulan ẓarf ki کیش [kīş], ترکش [terkeş] ve شقا [şeḳā] dahi derler. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, ḳıṭʿa:

گرچه دارد ز اعتراض جهول
سینه بر تیر طعنه چون جوله

لیک نزدیک او چنان باشد
که سگ از دور می کند دوله **(328b)**

(Cahillerin attığı itiraz ve kınama oklarıyla göğsüm ok kabına dönse de bu ona köpeğin uzaktan uluması gibi gelir.)

Ve ḳurbān-ı kemān yaʿnī yaylığa dahi "cūleh" derler. Tafṣīli کمان [kemān] lügati ẓeylinde ẓikr olunur inşā'allāhu teʿālá.

Ṣānī, be-maʿnī-i ḫār-püşt, yaʿnī kirpi. Onun dahi oku olduğu münāsebetledir ki اسفرنه [usferne], سفرنه [suferne], اسگرنه [usgurne], سگرنه [sugurne] ve تشی [teşī] dahi derler. Vāv-ı maʿdūle ile yaʿnī vāv-ı resmī ile (جوله cūle), bir nevʿ sebzedir ki ḥayvānāt ona tamām raġbet ederler. Ona مرغ [marġ] dahi derler. Ve murġzār ve çerāgāh maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, musammaṭ:

ای ساربان با قافله مگذر مرو زین مرحله
اشتر بخوابان هین جوله نز بهر من بهر خدا

(Ey devecibaşı! Kafileyi bu duraktan sürme, daha ileriye gitme! Benim için değil Allah rızası için deveyi bu otlakta uyut!)

جویچه [cūyçe]: Sükūn-ı vāv u yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i cīm-i taṣġīr ile. Küçük ırmak maʿnāsınadır.

جوینده [cūyende]: Arayıcı maʿnāsına ism-i fāʿildir. Üstād, beyt:

این مثل مشهور نزد عاقلان
می شود جوینده یابنده همان

(Şu atasözü akıllı kimseler arasında meşhurdur: Sadece arayan bulur.)

جوینه [cūyīne]: Kesr-i yā-yı evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. Cūya mensūb maʿnāsına ki ırmak kenārında vāḳiʿ çemen, murġān ve ona müteʿallıḳ olan nesneler.

جهودانه [cuhūdāne]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, bir ağaçtır ki ondan ḥāṣıl olan ṣamġa گلک [gulek], کوژده [kūjede] ve انزروت [enzerūt] dahi derler.

Ṣānī, yağlı bağırsak. Ve bir nevʿ bağırsak dolmasıdır. ʿArabīde نقانق [naḳāniḳ] derler. Keẕā fī-*Şerefnāme* ve *Ferheng-i Cihāngīrī*.

مع الیا

[maʿa'l-yā]

جحی [cuḥī]: Kesr-i ḥā'-i mühmele ile. Laṭīfe-güy ve oğuzāne vażʿ u tekellüm edene derler ʿumūmen ve bir kimesnenin nāmıdır ḫuṣūṣan. Bir gün meẕkūr, bir mecliste laṭīfe-güne bir söz söyler. Ḥāżır olan ehl-i meclis ḫande etmezler. Elem çekip, varıp evinde anasının çıkrığın kırar. Bu maʿnāya, Ḥakīm Enverī, beyt:

از حسد فتح تو خصم تو پی کرده اسب
همچو جحی از خدوک چرخهٔ مادر شکست

(Senin fethini kıskanan düşmanın, hasedinden annesinin çıkrığını kıran Cuhī gibi atını parçaladı.)

Buna miṣāl, Rūm diyārında Nāṣıreddīn Ḫᵛāce dedikleri şaḫṣıstır ki ḥikāyeleri ile cihān pür olmuştur.

جدایی [cudāyī]: Ayrılık. جدا [cudā] "ayrı"dır, yā'nın biri vaṣfiyye ve biri maṣdariyye olur. Ebulmaʿānī, beyt:

در میان من و غم هیچ جدایی نشود
گوییا از رحم مادر من توأم زاد

(Benimle gam arasında hiç ayrılık olmaz. Sanki anamın karnından ikiz doğduk.)

جگری [cugrī]: Sükūn-ı kāf-ı Fārsī ile. İṣḥūn ki ʿArabīde ریاس [rībās] derler. Bir ottur, şerbet ederler.

جوی [cūy]: Vāv-ı maʿrūf ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, ırmak ki ʿArabīde نهر [nehr] ve Çağatay lisānında "say" derler. Luṭfī dīvānında, beyt:

Ol taş köŋüllüg ġamıda Luṭfī közidin
Her sarı ki köz kār ḳılur say körünür

(O taş kalplinin gamını çeken Lutfī'nin gözü yüzünden, göz ne tarafa baksa ırmak görünür.)

Bir maʿnā-yı say dahi "vaḳit"tir.

Ṣānī, جوییدن [cūyīden] ve جستن [custen] lafẓlarından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur چاره جوی [çāre-cūy] ve رضا جوی [rıżā-cūy] gibi.

جویای [cūyāy]: جوینده [cūyende] gibi ism-i fāʿildir, lākin bunda mübālaġa vardır, ziyāde arayıcı demek olur.

باب الجيم الفارسى المفتوحه

[BĀBU'L-CĪMİ'L-FĀRSİYYİ'L-MEFTŪḤA]

مع الالف

[ma'a'l-elif]

چارپا [çār-pā]: Sükūn-ı rā ve feṯḥ-i bā'-i Fārsī ile. Cemī'an ḥayvānāt ki dört ayaklı ola 'umūmen. Ve ammā ekṣer ḥayvān-ı ehlīde isti'māl olunur ḫuṣūṣan; at, katır, eşek, deve, koyun, keçi ve sığır gibi.

چارتا [çār-tā]: Sükūn-ı rā ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Dört kıllı ṭanbūr ki aṣlı چارتار [çār-tār]dır. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

طبع گیتی راست شد در عدل تو زانسانکه باز
نشنود صوت مخالف هیچ کس زین چارتا

(Senin adaletinle dünyanın ayarı öyle bir düzeldi ki artık hiç kimse bu dört telli sazdan uygunsuz bir ses çıktığını duymuyor.)

Bu beyitte olan "çār-tā"dan, "çār 'anāṣır" ma'nāsı ḳaṣd olunmuştur. İsti'āre ṭarīḳıyla gerdiş-i zamāneyi sāza teşbīh eder.

چاروا [çārvā]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i vāv ile. Üç ma'nāyadır.

Evvel, be-ma'nī-i چارپا [çār-pā]-yı merḳūm.

Ṣānī, be-ma'nī-i ġāret ve yaġma. Ebulma'ānī, beyt:

رفت از دست تصرف هرچه هست از ملک دل
دلبران از ناز و عشوه کرده بودند چاروا

(Güzeller naz ve işveyle yağmalayınca gönül ülkesindeki her şey elden çıktı.)

Ṣāliṣ, be-ma'nī-i çār 'anāṣır. Ebulma'ānī, beyt:

گر یکی باشد مخالف رخنه دار هستی است **(329ᵃ)**
انتظام حال باشد اعتدال چاروا

(Dört unsurun uyumu dünyanın düzeni demektir. Bir tanesi aykırı hareket etse varlık āleminde bir delik açılır.)

چرا [çerā]: İki ma'nāyadır.

Evvel, su'āl-i muḫāṭabdır, "niçin" demek olur. 'Arabīde لِای شیٔ [li-eyyi şey'in] ma'nāsın ifāde eder. Çağatayda bu ma'nāya "naġu" derler. Mīr 'Alī Şīr, beyt:

Yüzige āşüfte ḳaşlar bolmasay 'āşıḳ naġu
Boldılar her ḳaysı bir dīvāne-i jūlīde-mū

(Avare kaşlar onun yüzüne nasıl āşık olmasın! Her biri, saçları birbirine girmiş birer deli oldu.)

Ṣānī, otlak ki 'Arabīde مرعی [mer'á] derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

گاو چراخوردهٔ این مرغزار
شیر جهانخوار فنا را سپار

(Bu çayırda otlayan öküzü, faniliğin dünya yiyen aslanına ısmarla!)

چشمِ بینا [çeşm-i bīnā]: Ziyāde görücü göz, ṣāḥib-i baṣīret ve dīde-i 'ibret-bīn ma'nālarına. Ṣā'ib-i Tebrīzī, beyt:

یا رب از عرفان مرا پیمانهٔ سرشار ده
چشم بینا جان آگاه و دل بیدار ده

(Ya Rabbi! Bize ağzına kadar irfanla dolu olan bir kadeh sun! Gören göz, farkında olan can ve uyanık bir gönül ver!)

چشم فسا [çeşm-fisā]: Çeşm-zaḫm def'ine efsūn eden kimseye derler. Bedīhī, beyt:

چشمش گویی ز بهر چشم بد ایدون
چشم فسایست و دل برنده و جانست

(Şimdi onun gözü, kem gözleri uzak tutmak için, gönül ve can götüren bir muskacıdır.)

چرب بالا [çerb-bālā]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, bā'-i evvel mevḳūf ve ṣānī meftūḥ.

Yaʿnī mevzūn-ḳad ve maṭbūʿ-ḳāmet. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چکا [çekā]: Feṯḥ-i kāf ile. Toygar dedikleri kuştur. Ebulmaʿānī, beyt:

دیدهٔ شاهین قهرش را همین
جسم اعدا می نماید چون چکا

(Onun öfke şahininin gözü, düşmanların bedenini toygar kuşu gibi görür.)

چلیپا [çelīpā]: Kesr-i lām, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Ḥaç dedikleri ki ʿArabīde صلیب [ṣalīb] derler. Naṣārá ağaçtan, gümüşten ve altından edip iʿzāz u ikrām ederler. ʿAḳīde-i bāṭılları böyledir ki ḥażret-i ʿĪsá ʿaleyhi's-selām'ın ṣūret-i maṣlūbesi ola. Ḥāṣā ṣumme ḥāṣā maṣlūb olmamıştır. Ḳurʾān-ı ʿaẓīmu'ş-şān'da وما قتلوه و ما صلبوه ولکن شبه لهم[1] vārid olmuştur. Ve her ne ki pīç ü tāb ola, ona da çelīpā derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

حلقهٔ آن جعد مو سلسلهٔ پای کیست
زلف چلیپاوشش آفت ایمان کیست

(O kıvrım kıvrım saç halkası kimin ayağına zincir! O haça benzeyen büklümlü saç kimin imanına afet!)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

گر به مسجد روم ابروی تو محراب منست
ور در آتشگده زلف تو چلیپا دارم

(Camiye gitsem kaşın mihrabımdır. Kiliseye gitsem saçın haçımdır.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

محمود غزنوی سان از بهر دین احمد
زنارها گسسته بشکسته است چلیپا

(O da Gazneli Mahmut gibi, Hz. Peygamber'in dini için zünnarlar çözüp haçlar kırdı.)

1 Kurān-ı Kerīm, Nisā 4/157: "ḳhalbuki onu ne öldürdüler ne de astılar, onlara İsa gibi gösterildiḳ".

چمن پیرا [çemen-pīrā]: Bāġbān maʿnāsına ki بوستان پیرا [būstān-pīrā] dahi derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

ز اصل درگذرد شاخ سایه دار شود
ز یکدگر چو جدا کردشان چمن پیرا

(Bahçıvan birbirinden ayırınca dal gövdeyi geçip gölge sahibi olur.)

چندا [çendā]: Miḳdār-ı ʿadedden suʾāldir, "ne kadar" demek maʿnāsına.

چهارپا [çehār-pā] ve **چهاروا** [çehārvā]: چارپا [çār-pā] vü چاروا [çārvā]-yı merḳūmān maʿnāsınadır.

چها [çehā]: "Neler" demektir. Aṣlı چه ها [çe-hā]dır ki چه [çe] ne, hā ve elif edāt-ı cemʿdir. Ebulmaʿānī, beyt:

دانی که در ره عشق دل را چها کشیده
در این دیار حسرت غم و بلا رسیده

(Aşk yolunda gönlün neler çektiğini bilir misin? Bu hasret diyarında gam ve bela buldu.)

مع الباء الموحده

[maʿa'l-bā'i'l-muvaḥḥade]

چاپوب [çāpūb]: Żamm-ı bā'-i Fārsī ile. Eski bez ve câme-i köhne pāreleri ki Türkîde "çaput" derler.

چادرشب [çāder-şeb]: Yorgan ve döşek çarşafı. Ve zenān, başlarına bürüdükleri ki yalnız چادر [çāder] dahi derler. Ebulmaʿānî, beyt:

هرچه از زن را که بینی تو درِ وصلش مکوب
زیر چادرشب ندانی زشت رو باشد یا خوب

(Her gördüğün kadının kavuşma kapısını çalma! Çarşafın altındakinin çirkin mi güzel mi olduğunu bilemezsin.)

چاراسباب [çār esbāb]: Yaʿnī ḳuvvet-i cāẕibe, ḳuvvet-i māsike, ḳuvvet-i hāżime ve ḳuvvet-i dāfiʿa. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چارشوب [çārşūb]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü vāv ve żamm-ı şīn-i muʿceme ile. Bemaʿnī-i çār-sū. Türkîde ḥaẕf-ı bā ile "çarşu" derler. Şāʿir, beyt:

گر شودت مقتضی رفتن بازارها
ورنه مرو بهر هیچ جانب هر چارشوب

(Pazarlara gitmen gerekse bile, bir hiç için her çarşıya gitme!)

چارمِ کتاب [çārum-i kitāb]: Kesr-i mīm ile ki izāfetle olur. Yaʿnī Ḳur'ān-ı mecīd. Kütüb-i münzelenin dördüncüsü demek olur. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چاهِ نخشب [çāh-ı naḫşeb]: İżāfetle, feth-i nūn u şīn ve sükūn-ı ḫā ile. Vilāyet-i Nesef'te Ḥakīm İbn Muḳanna' bir dağda bir kuyu kazıp ʿilm-i ḥikmet ṣanʿatı ile içinden bir ay göstermiş ki **(329[b])** māh-ı āsumān ṭulūʿ ettikte ʿaksinden zemînde dahi bir ay görünür. Ol aya māh-ı Naḫşeb derler. Naḫşeb; baʿżılar kuyunun ismidir, baʿżılar dağın ismidir ve baʿżısı da ḥakīmin ismidir dediler. Naḫşeb'in maʿnā-yı aṣlīsi "tābān" olmakla, maḥbūbun yüzüne istiʿāre ṭarīḳıyla māh-ı Naḫşeb derler. Mevlānā Cāmī, der-*Yūsuf u Zelīḫā*, beyt:

سه روز آن ماه در چه بوده تا شب
چو ماه نخشب اندر چاه نخشب

(O ay (Hz. Yusuf), Nahşep'in kuyusundaki Nahşep ayı gibi, üç gün boyunca kuyuda kaldı.)

Mevlānā ʿĀrifī, der-*Gūy u Çevgān*, beyt:

وین برد به گوی سیم غبغب
صد دست گرو ز ماه نخشب

(O, gümüşten çene topuyla Nahşep ayını yüz kez mat edendir.)

چبچاب [çebçāb]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade vü feth-i cīm-i Fārsiyyeyn ile. Āvāz-ı būse maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, ḳıṭʿa:

برسیدم از حکیمی هوشمند
کاندرین عالم بگو آواز چند

گفت در عالم بسی آوازهاست
زان چهارست ای برادر سودمند

قلقل قرابه و چبچاب بوس
جزبز قلیه فش شلواربند

(Aklı başında bir bilgeye "Bu dünyada kaç ses var söyler misin?" diye sordum. Dedi ki: "Ey kardeş! Dünyada çok ses var ama onların içinde dört tanesi faydalıdır. Bunlar sürahi kulkulu, öpücük şapırtısı, kavurma cızbızı ve uçkur çözme sesidir".)

چب [çeb]: Sol ki muḳābili راست [rāst]tır ki چب و راست [çep u rāst] derler. ʿArabîde یمین و یسار [yemīn ve yesār] dedikleridir. Mīr Naẓmī, beyt:

نفهمد زیر از بالاست هرگز
ندانسته چبش از راست هرگز

(Yukarısından aşağısı asla anlaşılmaz. Sağından solu asla bilinmez.)

چرب [çerb]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Meʾkūlāt ḳısmından semiz ve yağlı olan her ne olursa. Ve dahi bir nevʿ sudur. Ve *Maḥmūdī*'de "ġālib" maʿnāsına masṭūrdur.

چرنداب [çerendāb]: Feṯḥ-i rā vü dāl-ı mühmeleteyn ve sükūn-ı nūn ile. Şehr-i Tebrīz maḥallātından bir maḥalle adıdır. Kemāl-i Ḫocendī, rubāʿī:

تبریز مرا راحت جان خواهد بود
پیوسته مرا ورد زبان خواهد بود
تا در نکشم آب چرنداب و گجیل
سرخاب ز چشم من روان خواهد بود

(Tebriz canımın rahatı olacak, asla dilimden düşmeyecek. Çerendāb ve Gecīl suyunu içmediğim sürece gözümden kanlı su akıp gidecek.)

چلب [çeleb]: Feṯḥ-i lām ile. Be-vezn-i طلب [ṭaleb]. İki maʿnāyadır.

Evvel, pirinçten düzülmüş iki nesnedir tepsi gibi. Ṭabl ve sūrnā çalındıkta bir ādem her birin bir eline alıp, çalınan maḳāma münāsib āheng ile birbirine vurur. Rūm'da ona "zil" derler. Fārsīde bir adı dahi سنج [senc]dir. Hindī lisānında جهانجه [cehānce] derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو یک پاس بگذشت از تیره شب
ز پیش اندر آمد خروش چلب

(Karanlık gecenin bir bölümü geçince zil sesi çıkageldi.)

Üstād Ferruḫī, ḳıṭʿa:

اندران صحرا که شیران دو لشگر صف کشند
و آسمان از بر همی خواند بر ایشان واقترب
چشمهٔ روشن نبیند دیده از گرد سیاه
بانگ تندر نشنود گوش از غر کوس و چلب

(İki ordudaki aslanların saf tuttuğu o bozkırda, gökyüzü yukarıdan onları "yaklaş"[1] diye çağırıyordu. Göz siyah toz yüzünden güneşi görmüyor, kulak zil ve kös gürültüsü yüzünden gökgürültüsünü duymuyordu.)

Ṣānī, be-maʿnī-i āşūb ve fitne. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

عامه بر من تهمت دینی و فضل من برند
بر سرم فضل من آورد این همه شور و چلب

(Halk beni dindar ve erdemli olmak töhmetine uğratıyor. Başıma gelen bütün kargaşa ve fitnenin sorumlusu erdemimdir.)

Ḥakīm Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

ز مهر و کینش غمگین عدو و شاد ولی
ز دست و تیغش بیدار امن و خفته چلب

(Sevgisiyle dost mutludur, öfkesiyle düşman mutsuzdur. Eli sayesinde güven uyanıktır, kılıcı sayesinde fitne uykudadır.)

چناب [çenāb]: Feṯḥ-i nūn ile. İki maʿnāyadır. Evvel, çadır kümācı ki خیمه کلیچهٔ [kulīçe-i ḫayme] ve بادریسه [bādrīse] dahi derler. Raḍıyeddīn-i Nīşābūrī, beyt:

جز در جناب تو نزنم خیمهٔ ثنا
گر چرخ در دهان کندم چوب چون چناب

(Felek ağzıma çadır ağırşağı gibi direk soksa bile senden başkası için övgü çadırı kurmam.)

Ṣānī, vilāyet-i Sincān'da bir ırmak adıdır. Suyu ġāyet laṭīftir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چنغوب [çenġūb]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Çaġput ve çaġpūt maʿnāsınadır. Eyżan minhu.

1 Kurān-ı Kerīm, Alak 96/19: "Yaklaş!".

مع التاء المثناة

[maʿa't-tāʾi'l-muṣennāt]

چار جوِی فطرت [çār cūy-ı fiṭrat]: ʿAnāṣır-ı erbaʿa ki dem, ṣafrā, balġam ve sevdādan ʿibārettir. Keẕā fi'l-*Maḫmūdī*.

چارمیخِ حیات [çār-mīḫ-ı ḥayāt]: Bu dahi ʿanāṣır-ı erbaʿa maʿnāsınadır. Eyżan minhu.

چاشت [çāşt]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, kuşluk maʿnāsına ki ʿArabīde وقتِ ضحی [vaḳt-i ḍuḥá] derler.

Ṣānī, ol vaḳitte tenāvül olunan ṭaʿāma derler. Nitekim akşam ṭaʿāmına شام [şām] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

شود خون جگر روزم مرا چاشت
چنان باشد غم و آلام شامم

(Bugün kuşluk yemeğim ciğer kanı, akşam yemeğim de gam ve acı oldu.)

چپغت [çapġut] ve **چپغوت** [çapġūt]: Kilāhumā bi-sükūni'l-bā'i'l-Fārsī ve żammi'l-ġayni'l-muʿceme. Be-maʿnī-i āgīn, yaʿnī yastık, döşek ve emṣāli **(330[a])** nesnelerin içi ki ʿArabīde حشو [ḥaşv] derler sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Şems-i Faḫrī, beyt:

در خرابات ریش خصمانش
گشته در زیر قحبگان چپغوت

(Onun düşmanlarının sakalı, meyhane kahpelerinin altındaki mindere iç olmuştur.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de nihālī, liḥāf, sūzenī, câme ve her ne ki penbeli olup ziyāde pejmürde ve köhne olmuş maʿnāsınadır. Ehālī-i Semerḳand u Buḫārā'dan istimāʿ olunan ġayn-ı muʿceme bā'dan muḳaddem چغپوت [çaġpūt]tur. Baʿżı ferhengde dahi böyle mervīdir. Ve baʿżı muʿteber ferhenglerde bizim naḳlimiz gibi masṭūrdur.

چخت [çaḫt]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ile. Ṭamaʿ ve ümīd-i ḫām maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چرب دست [çerb-dest]: *Şerefnāme*'de şīrīnkār ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te celd ve çāpük maʿnāsına masṭūrdur. Maʿnā-yı evvele münāsib, Mevlānā Ẓuhūrī, beyt:

چو بر خوان اکرام مستان نشست
به یک نغمه دریوزه شد چرب دست

(Fakir, sarhoşların ikram sofrasına oturunca bir nağmeyle dile gelir.)

چرخشت [çarḫuşt]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü şīn u żamm-ı ḫā'-i muʿcemeteyn ile. Mengene ki onunla üzüm, zeytūn ve ġayrı nesneler sıkıp suyun ve yağın çıkarırlar. Üstād Laṭīfī, beyt:

اگر عصری کنی بر فرق انگور
نیارد زو لکد بر هیچ چرخشت

(Üzümün üstüne basıp suyunu çıkaracak olsan, mengeneye gelip de sana yardım etmez.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de baʿżı ferhenglerden naḳl eder ki ol büyük ḥavuż gibi tekne ki içine üzümü doldurup sıkarlar. Ona ʿArabīde معصره [miʿṣare] derler. Üstād Ferruḫī, beyt:

دو چشم من چو دو چرخشت کرد فرقت دوست
دو دیده همچو به چرخشت زیر پای انگور

(Sevgiliden ayrı kaldığım için iki gözüm iki üzüm teknesine döndü. İki gözüm, mengenede ayakla ezilen üzüm gibi oldu.)

چرست [çerist]: Kesr-i rā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ile. Ḥālet-i ġażabda dişleri sıkıp arasından ṣadā çıkarmaya derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

چغپت [çaġput] ve چغپوت [çaġpūt]: Taḳdīm-i ġayn-ı muʿcemeteyn ile. Be-maʿnī-i چپغوت [çapġūt]-ı merḳūm. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te هر دو به معنئ بالين و نهالى[1] masṭūrdur. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de penbe ve emṣāli, āstar-ı câme, bāliş ve nihālī içine koduklarıdır. ʿArabīde حشو [ḥaşv] derler. Ṭayān-ı Merġazī, beyt:

آن ریش نیست چغبت دلاله خانهاست
وقت جماع زیر حریفان فکندنیست

(O bir sakal değil, evde fuhuş yapan fahişenin fuhuş sırasında heriflerin altına attığı çaputtur.)

چغت [çaġt]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i saḳf-ı ḫāne. Keẕā fī-*Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*.

چفت [çeft]: Sükūn-ı fā ile. Dört direk üzerine binā olunmuş ʿimāret, her ne olursa. تالار [tālār] dahi derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

خامه زده عطارد از لاجورد گردون
بنوشته نام سلطان بالای چفت منبر

(Utarit lacivert gökyüzünde kalem yontup kürsünün eyvanı üstüne padişahın adını yazdı.)

ʿArabistān'da ve baʿżen Anadolu'da ev kapıları önüne dört direk üzerine binā ederler. Diyār-ı ʿAcem'de ṣıġār ve kibār evlerinde olur.

چنگالخوست [çengāl-ḫˇast]: Sükūn-ı nūn u lām, feṭḥ-i kāf-ı Fārsī vü ḫā'-i muʿceme ve vāv-ı maʿdūle ile. Be-maʿnī-i mālīde-i nān ve ġayruhu. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ekmeği yağ ve bal ile ovup bir nevʿ ṭaʿām ederler, ona مالیده [mālīde] ve yalnız چنگال [çengāl] de derler. ʿArabīde عفیصه [ʿafīṣa] derler.

چیغوت [çayġūt]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i چپغوت [çapġūt]-ı merḳūm.

1 Her ikisi de pamuklu yastık manasına.

مع الجيم

[ma'a'l-cīm]

چاج [çāc]: *Mecma'u'l-Fürs*'te Ḫoten mülkünde bir şehrin ismidir. Onda ġāyet bī-naẓīr yay işlenir. Ḥakīm Esedī, beyt:

سپهبد همی رفت تا شهر چاج
بزرگان ز گردش ابا طوق و تاج

(Başbuğ, yanında taç ve kemer sahibi soylularla Çāc şehrine dek gitti.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de Türkistān'da bir şehir adıdır ki Taşkend nāmı ile meşhūrdur. Onda ġāyet bī-naẓīr ve nihāyette dil-peẕīr yay işlendiğinden kemān-ı Çācī maḳbūldür. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

کمانهای چاجی و چینی پرند
گرانمایه شمشیرها نیز چند

(Çāc işi yaylar, Çin işi ipekliler ve birkaç tane de değerli kılıç var.)

Ve kemānın ol şehre ḫuṣūṣiyyeti şāyi' olmakla yalnız چاجی [çācī] denilip kemān murād olunduğu ma'lūm olur. Nitekim, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

هر آنگه که چاجی به زه درکشم
ستاره فرو ریزد از ترکشم

(Çācī yayı ne zaman kirişe çeksem terkeşimden yıldız dökülür.)

چخج [çaḫac/çaḫc]: Feṯḥ-i ḫā'-i mu'ceme ve sükūn ile de mervīdir. Bir 'illettir ki Türkīde "ur" ve 'Arabīde سلعه [sil'a] derler. **(330b)** Boğazda ve āḫar 'uẕvda ẓāhir olur. Yumru et çıkıp durur. Egerçi veca'ı olmaz, ammā ḳaṭ' olunsa cā'iz ki ṣāḥibi helāk ola. Ferġān ve Geylān ḫalḳında ekṣer vāḳi' olur.

چکوج [çekūc]: Ol demir ālettir ki onunla değirmen taşını keskin ederler. Keẕā fi'l-*Mecma'*. Ve *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da ve ba'ẓı ferhengde lām ile چلوج [çelūc] vāḳi' olmuştur.

مع الجيم الفارسى

[maʿa'l-cīmi'l-fārsī]

چاچ [çāç]: Ġalle kümesi ki samandan ayrıldıkta yığını üzre vāḳiʿ olur, ona çāç derler. Mevlānā Ḥasan-ı Kāşī, beyt:

ای چاچگرانت چرخ ازرق
ای شادروانت چرخ اطلس

(Ey çeç ayıklayıcısı mavi gökyüzü olan! Ey dua okuyucusu atlas felek olan!)

چاکوچ [çākuç]: Żamm-ı kāf u vāv-ı mechūle ile. Çekiç ki demir ve bakır döğerler. Pūrbahā-yı Cāmī, beyt:

بر دیده زد به چاکوچ دشنام و میخ چوب
اهل جوین را ز یمین و یسار نعل

(Sövgü çekici ve ağaç çiviyle arpa sahiplerinin gözüne sağlı sollu nal çaktı.)

چچ [çeç]: Ol nesnedir ki onunla ġalle saçarlar. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ve cīm-i ʿArabī ile (çec چج) de mervīdir.

مع الخاء المعجمه

[maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme]

چار شاخ [çār şāḫ]: Ḫarman savurdukları parmaklı ağaç ki Türkīde "yaba" derler. Ekşeri dört parmak olmakla "çār şāḫ" tesmiye olunmuş, dört dal demek olur. Şāʿir, beyt:

در میان گیدیان هر کس به قدر خویش شاخ
لیک آن دیوث بر سر چار شاخ معتبر

(Gidiler arasında herkesin kendi miktarınca bir boynuzu var, ancak o deyyusun başında muteber dört boynuz var.)

چارمیخ [çār-mīḫ]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Eyerde "gergi" dedikleri nesnedir ḫuṣūṣan ve her ne ki dört ṭarafından girilip mıḫlana, ona derler ʿumūmen. Ve istiʿāre ṭarīḳıyla ʿamel-i livāṭaya derler. Şāʿir, beyt:

خلیده بر درِ کون کیر سیخش
گرفته زیر و کرده چارمیخش

(Kīr şişini kūn kapısına saplamış. Alttan tutup çarmıh yapmış.)

چخ [çaḫ]: Be-vezn-i یخ [yaḫ]. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, kılıç, ḫançer ve emṣāli nesnelerin ġılāfı. Muḫtārī, beyt:

ز چرم گرگدن سازند و پشک پیل ازین پس چخ
که خام گاو و چوب بید خام آید نگهبانش

(Onun nöbetçisine sığır derisi ile söğüt sopa yetmeyeceğine göre bundan sonra onun kılıç kınını gergedan derisi ve fildişinden yapsınlar.)

Ṣānī, be-maʿnī-i sebze. ʿAliyy-i Ferḳadī, beyt:

بادهٔ چونان که غم با عکس چون خورشید او
باز نتواند چخیدن چون قصب با ماهتاب

(Öyle bir şarap ki gam, ketenin ay ışığına karşı koyamaması gibi, onun güneş gibi yansımasıyla baş edemez.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i saʿy ve kūşiş. Ḥakīm Enverī, beyt:

شادمان باش ای فلک قدرت خداوندی که هست
جای مغلوبی فلک را گر کنون با وی چخی

(Ey felek gücündeki efendi! Mutlu ol! Bugün felekle mücadele edecek olsan, yenilgi yeri onundur.)

Şāh Nāṣır-ı Ḥüsrev, beyt:

چون همیشه چون زنان در زینت دنیا چخی
گرت چون مردان همی در کار دین باشد چخید

(Yiğitler gibi din işine çalışman gerekiyor ama sen kadınlar gibi hep dünya süslerinin peşindesin!)

Maṣdarı چخیدن [çaḫīden] gelir.

چخاچخ [çaḫ-ā-çaḫ]: Ok ve kılıç vurduktа ẓāhir olan ṣadā. Ve چخیدن [çaḫīden] ve برچخیدن [ber-çaḫīden] maʿnālarına da gelir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چخماخ [çaḫmāḫ]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i mīm ile. *Maḫbūbu'l-ʿĀrifīn*-nām kitābda kīse ve pūstīn maʿnālarına. Ve *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da ve Hindū Şāh'ta kav ve çakmak kodukları kīse maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

چکچک دندان من چو چکچک چخماخ
برشد و بگذشت از آسمانهٔ آتش

(Dişlerimin birbirine çakış sesi, çakmak çakışı gibi yükselip gökyüzünde ateş yaktı.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te dört köşeli deri kīse ki belde bağlı götürürler. *Ṣıḥāḥ*'ta ol deri kīsedir ki baʿżı ehl-i sefer ve mücerred kimseler ve dervīşān, içine şāne, bıçak ve baʿżı levāzım korlar. Şems-i Faḫrī, *Miʿyār*'da "kīse ki şāne, sūzen ve emṣāli nesne korlar" deyip bu beyti naẓm eylemiş. Şems-i Faḫrī, beyt:

به جای شانه و آتشزنه سپاهیٔ او
کنند پر ز یواقیت کیسهٔ چخماخ

(Onun askerleri, çakmak kesesini ateş ve kav yerine yakutla doldururlar.)

Ve bir maʿnāsı dahi çakmaktır ki taştan āteş çıkarır. ʿArabīde زند [zend] ve Çağatayda "çaḳman" derler. Ve yine *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da be-maʿnī-i teberzīn masṭūrdur, yaʿnī eyer baltası.

چرخ [çarḫ]: On maʿnāya gelir.
Evvel, felek-i aʿẓam ki bir gün ve bir gecede tamām bir bir devre edip merkezine varır.

Ṣānī, girībān-ı cāme maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

تا گل و لاله بروید از خاک
تا مه و مهر بتابد از چرخ

(Topraktan gül ve lale bittiği sürece, gökyüzünün yakasında güneş ve ay parladığı sürece...)

Ṣāliş, be-maʿnī-i kemān ʿumūmen. Şems-i Faḫrī, beyt:

دیدهٔ دوست با تو روشن باد
سینهٔ خصم پر از ناوک چرخ **(331ª)**

(Dostun gözü seninle aydınlansın! Düşmanın göğsü senin yayından çıkma oklarla dolsun!)

Şems-i Ṭıybī, beyt:

ای ز چرخت پریده بر گردون
طائران چهار پر سمسام

(Ey yayından gökyüzüne dört kanatlı ve hızlı ok kuşlarının uçtuğu!)

Ġāyet pek yay, kurulmadan ḥalḳa gibi olduğundan teşbīhen derler ḫuṣūṣan. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

اگر سخت باشدت از چرخ تبر
پس این تیر من آمد از چرخ زبر

(Senin baltan yaydan daha güçlüyse, benim bu okum da gökyüzünü aşar.)

Meẕkūr üç maʿnāya, Mīr Ḫüsrev, meşnevī:

کسی کش چشم زخم از چرخ روزیست
رسد گرچش جهان در چرخ دوزیست

چو زخم از تیر بی تدبیر چرخست
نه کمتر تیر چرخ از تیر چرخست

(Bir kimse usta bile olsa günün birinde feleğin göz okuna/nazar değdirmesine uğrar. Yara/nazar, feleğin tedbirsiz okundan gelir. Feleğin oku, yayın attığı oktan daha az değildir.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i pīrāhen ki گریبانی [girībānī] ve کرته [kurte] dahi derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

قبا و چرخ زربفت و مرصع
ستام و زین زرین و ملمع

(Kaftanı altın işlemeli, gömleği süslüydü. Yuları altın, eyer koşumu renk renkti.)

Mīr Ḫüsrev, der-ṣıfat-ı ceşnī, beyt:

بسکه هر سو شد قبا و چرخ در عالم فراخ
همچو چرخ اطلس اطراف همه کیهان گرفت

(Kaftan ve gömlek dünyanın her tarafına öyle bir yayıldı ki bütün dünyanın etrafını atlas feleği gibi kapladı.)

Ḫāmis, Ġaznīn mużāfātından bir ḳaṣaba adıdır. Mehestī gūyed, rubāʿī:

با خلق بد آوری بود قاضئ چرخ
وز علم و عمل بری بود قاضئ چرخ
بر مشته اگر می برآید نیست عجب
زان روی که مشتری بود قاضئ چرخ

(Çarh kadısı halka kötü muamele yapar, ilim ve amelden de nasibi yoktur. Hileyle (meşteyle) çıkıyorsa buna şaşırmamak gerekir, çünkü feleğin kadısı müşteridir.)

Ṭarīḳ-ı hidāyet-refīḳ-i Naḳşibendiyye'de silsile-i ḫᵛācegān-ı ʿazīzān ḳaddesa'llāhu ervāḥahum ḥażarātının meşāhīrinden Ḫᵛāce Yaʿḳūb-ı Çarḫī ḳuddise sirruhu ol ḳaṣabadandır.

Sādis, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ṭāḳ-ı eyvān u revāḳ-ı Keyvān-mekān-ı dergāh-ı selāṭīn ve onun emṣāli ebniye-i ʿāliye maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

بدو داد دیوان عرض و سپاه
بفرمود تا پیش درگاه شاه

بیاراست جای بلند و فراخ
سرش برتر از چرخ درگاه کاخ

(Arz divanı ve orduyu denetleme görevini ona verdi. Onun için sarayın karşısında, tepesi saray kemerinden daha yukarıda olan geniş ve yüksek bir yer hazırlamalarını buyurdu.)

Sābiʿ, bir nevʿ beyāż, göğrek doğana da derler. Şāʿir, beyt:

باز سفید آفت طاوس و قاز
چرخ کزو بسته شود چشم باز

(Toygun, tavus ve kazın afetidir. Doğan yüzünden şahinin gözü kapanır.)

Kemālpaşazāde merḥūm bunda dahi taṣarruf-ı ḫāṣṣ edip, "üsküflü doğana çarḫ dedikleri, havada çarḫ vurup uçtuğu içindir" deyip tesmiye ve beyān etmiş. Ḥālbuki cemīʿ doğan, üsküflü eğer üsküfsüz, şikārı bir çalı içinde yāḫud bir kaya dibine yıktıkta şikārı bırakıp gitmeyip elbette üzerinde devr edip havada çarḫ vurur. Bu maʿnāda şikārī kuşlardan "çakır" dedikleri kuşa "çarḫ" derler. Çarḫ ile mürādiftir. Ḥattá Şāhidī gibi muḫtaṣarda,

Murġ-āb u çarġ ördek çakır tīzī küned yaʿnī kakır

(Murgāb ördek, çarg çakır, tīzī küned öfkelenir demektir.)

vāḳi'dir. Ve Fārsīde ġayn, ḫā'-i mu'cemeteyn ve ḳāf ḥarfleri birbirlerine ibdāl olunmak ḳā'ide-i külliyyedir.

Ṣāmin, ḥareket-i devriyyeye "çarḫ" derler 'umūmen. Üstād Laṭīfī, beyt:

می زنم چرخ گاه گه به صفا
در غمت چون دمی حضور برم

(Senin gamını çekerken bir an huzur sürsem, mutluluk içinde döner dururum.)

Tāsi', dūlāb ve ona benzer her ne olursa. Ḥattá felekü'l-eflākın ḥareketi dūlābiyye olmakla "çarḫ" denildi. Nitekim, Şeyḫ Sa'dī, beyt:

به چرخ اندر آیند دولاب وار
چو دولاب بر خود بگریند زار

(Dolap gibi dönerler, dolap gibi kendi üzerlerine ağlayıp inlerler.)

'Āşir, muṭlaḳan, devrān edenlere "çarḫ" derler. Ṣūfīlerin devr ve semā'ı, ibrīşim dūlābı, değirmenin ma'rūf çarḫı, 'araba tekerleği keẕālik kaŋlı, koyunun ipi sarılan ağaç, bıçak ve ustura keskin ettikleri bileği, 'avrātın çıkrığı ve iplik sardıkları ağaçtan olan nesne ki "elemye" derler, ve'l-ḥāṣıl fi'l-cümle devr eden eşyāya "çarḫ" ıṭlāḳ olunur. Ancak ba'zısını imtiyāz için iżāfetle isti'māl ederler.

چشم زخ [çeşm-zaḫ] ve چش زخ [çeş-zaḫ]: Bu iki lüġat, muḫtaṣar-ı چشم زخم [çeşm-zaḫm] dır. *Mecma'u'l-Fürs*, *Maḥmūdī* ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de masṭūrdur. Ḫᵛāce 'Amīd-i Lūyegī, beyt:

عطارد را بدوزم دیدهٔ بد
که جادو خامه ام را چشم زخ کرد

(Utarıt'in kem gözünü dikeceğim. O büyücü, kalemime göz değdirdi.)

چناخ [çanāḫ]: Feṯḥ-i nūn ile. Eyer kaşıdır. Mīr Naẓmī, beyt:

چو تیغ برق آسایش کشیده
به سر زد تا چناخ زین رسیده

(Yıldırımı andıran kılıcını çekince eyer kaşı baştan başa yarıldı.)

(331ᵇ)

چهار شاخ [çehār şāḫ]: Be-ma'nī-i چار شاخ [çār şāḫ]-ı merḳūm.

به دل چربید از آن آلام حسرت
چو عشق یار چربیدست در دل

نخستین بر می آید آه پر سوز
کنون چربید گشته سوزش دل

(Sevgilinin aşkı gönle galip gelince gönüldeki hasret acıları da arttı. Önceleri ateşle dolu ah çıkıyordu, şimdi gönlün yanışı daha da çoğaldı.)

چرد [çered]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Ata ve katıra maḫṣūṣ olan surḫ renktir ki Rūm'da "doru" demekle maʿrūftur. Ve sükūn-ı rā ile (چرد çerd), nisāya ve ġayra maḫṣūṣ levndir ki bir miḳdār siyāhrek olur. ʿArabīde اسمر اللون [esmeru'l-levn] dediklerine ʿAcem'de سیاه چرده [siyāh-çerde] derler. Be-maʿnī-i levn, Sirāceddīn-i Ḳumrī, beyt:

ز صنع اوست که شب چون سیاه چرده شود
سپهر سبز قبا سرخ رو شود ز شفق

(Gecenin siyah renge bürünmesi ve yeşil kaftanlı göğün şafak vakti yüzünün kızarması yüce Allah'ın sanatındandır.)

Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

سواد طرۀ توقیع تو بر آتش رشک
سیاه چرده کند مشک را ز محروری

(Senin tuğranın kenarındaki siyahlık, miski kıskançlık ateşiyle yakıp karartır.)

Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

آن سیه چرده که شیرینئ عالم با اوست
چشم میگون لب خندان دل خرم با اوست

(Dünyayı tatlandıran o esmer güzeli sayesinde göz şarap rengindedir, dudak gülümser ve gönül mutludur.)

Baʿżı ferhenglerde be-maʿnī-i pūst, yaʿnī deri. Ve siyāh renk maʿnāsınadır. Siyeh-çerde taʿbīrinde چرده [çerde], cild olmak ġāyet ṣaḥīḥtir. Ve feṯḥ-i rā ile (چرَد çered) یرعی [yerʿī] maʿnāsına mużāriʿ olur, "otlar" demektir.

مع الدال المهمله

[maʿa'd-dāli'l-muhmele]

چارد [çāred]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Türkīde "alçı" ve ʿArabīde جبصین [cebṣīn] dedikleridir ki onunla sırça camları yapıştırırlar.

چاوید [çāvīd]: چاویدن [çāvīden] lafẓının māżīsidir. Kuş feryādı maʿnāsınadır. Ebū Ṣuʿayb, beyt:

ای عاشق مهجور وز کام دل خود دور
می نال و همی چاو که معذورئ معذور

(Ey sevdiğinden ayrı ve gönlünün muradından uzak olan āşık! İnle ve feryat et, mazursun mazur!)

چخد [çaḫed]: Feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme ile. چخیدن [çaḫīden] lafẓının mużāriʿidir. Be-maʿnī-i کوشد [kūşed], دم زند [dem zened] ve ستیزه کند [sitīze kuned]. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Üç maʿnāya tertīb üzre, Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

چو نادان برچخد در بزم عرفان
نمی دانم چخد بیهوده گفتار

ولی چون کس نمی زد گوش او را
برنجیده چخد باشد دل آزار

(Cahil, irfan meclisinde kendisini göstermek için boş konuşuyor, anlamıyorum. Kimse onu dinlemeyince de incinip kavgaya tutuşuyor.)

چخید [çaḫīd]: Kesr-i ḫā'-i muʿceme ile. چخیدن [çaḫīden] lafẓının māżīsidir ki چخد [çaḫed] mużāriʿdir.

چربید [çerbīd]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i bā'-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i زیاده کرد [ziyāde kerd] ve be-maʿnī-i فرو رفت [furū reft]. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

چرغند [çerġand]: Sükūn-ı rā vü nūn ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i çerāġ ve çerāġdān. Ve cīm-i ʿArabīde meẕkūr olan جرغد [cerġad] maʿnāsına. Ve be-maʿnī-i cerādu'l-leyl. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چرغد [çerġad]: Muḫtaṣar-ı چرغند [çerġand]-ı merḳūmdur.

چرمه پولاد [çerme-pūlād]: Demir kır at. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سواری به کردار آذرگشسب
به زیر اندرش چرمه پولاد اسب

(Altında bir demir kır atla, Āzergeşesb gibi yanan bir atlı...)

چرند [çerend]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i çerāgāh yaʿnī merʿá. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

چزد [çezd]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ile. Bir cānverdir çekirge gibi. Yaz eyyāmında peydā olur. Hava her ne kadar germ olsa o böcek çok olur ve ziyāde feryād eder. Baʿżı vilāyette bī-biżāʿat ve faḳīr olanlar onu pişirip yerler. Ḥakīm Enverī, beyt:

اندرین شدت گرما که ز تأثیر تموز
بانگ چزد از تف خورشید چو نفخ صورست

(Bu şiddetli sıcakta, Temmuz ayının etkisiyle güneşin yakıcılığı yüzünden ağustosböceğinin sesi sur borusunu andırıyor.)

Şimālī-i Dihistānī, beyt:

خروش چزد میان سراب وقت زوال
چنانکه نالهٔ عاصی بود میان سعیر

(Güneş batarken serap ortasındaki ağustosböceğinin ötüşü, cehennemin orta yerinde kalmış günahkārı andırır.)

Ve baʿżı ferhenglerde çekirge ve çığırgan dedikleri cānvercik. Ve Niʿmetullāḥ "sıklık" maʿnāsına da rivāyet eylemiş.

چشد [çeşd]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i çeşn, yaʿnī ʿīd-i Nevrūzī, cemʿiyyet, sürūr ve ṣoḥbet-i ḫāṣṣ ki eyyām-ı maʿlūmede ederler.

چشم بند [çeşm-bend]: Sükūn-ı mīm ile. Peçe ki zenān taşra çıktıkta yüzlerine tutarlar. Siyāh, laṭīf kıldan ve siyāh boyanmış ḫām ibrīşimden dokurlar.

چشد [çeşed]: Fiʿl-i mużāriʿdir, tadar maʿnāsına.

چشید [çeşīd]: چشیدن [çeşīden] lafẓının māżīsidir, tattı. ʿArabīde ذاق [ẕāḳa] maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

به گیتی چنان سرد و گرمی کشید
ز خوان جهان تلخ و شیرین چشید

(Dünyanın soğuğu ve sıcağını çektiği gibi dünya sofrasının acısını ve tatlısını da tattı.)

(332[a])

چغد [çaġd]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i چخد [çaḫed]-i merḳūm. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

چکاد [çekād]: Feṯḥ-i kāf ile. Tepe maʿnāsına ʿumūmen. Be-maʿnī-i tārek-i ser, yaʿnī başın tepesi. Fażl-ı Ṭāhir, beyt:

گر خیو را بر آسمان فکنم
بی گمانم که بر چکاد آید

(Gökyüzüne tükürük atsam, başımın üstüne geleceğine eminim.)

Ve cümle başa tepe iʿtibārıyla derler. Üstād Menūçehrī, musammaṭ:

سیم تو زی من رسید جامه نیامد بدید
جام بباید کشید جامه ببایدت داد

هست در این بس خوشی جامه ز تن برکشی
برفکنی برکشی بنده ات را بر چکاد

(Senin gümüşün bana erişti, henüz elbise görünmedi. Kadeh çekmek gerek, elbise vermen gerek!

Bedenden elbiseyi çıkar, köleni giydirip başa çıkar, bunda çok güzellik var!)

Bu maʿnāda تار [tār], تارک [tārek], تارنگ [tāreng], هباک [hebāk] ve کاخ [kāḫ] derler. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de tepeden pīşānīye inince kıl olmayan taz başa derler ki ʿArabīde ona اضلع [aḍlaʿ] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

عجب مدار که فرق سپهر بی مویست
که شد ز سلهٔ تأدیب شاه روخ چکاد

(Feleğin başının dazlak olmasını garipseme! Çünkü o, padişahın eğitim sırasındaki şaplağıyla kel oldu.)

Ol maḳūle başa روخ چکاد [rūḫ-çekād] dahi derler. Ve dağ tepesine de "çekād" derler ḫuṣūṣan. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بیامد دوان دیده بان از چکاد
که آمد از ایران سپاهی چو باد

(Gözcü, İran'dan rüzgār gibi bir askerin geldiğini haber vermek üzere tepeden koşarak indi.)

چلود [çelūd]: Żamm-ı lām ve sükūn-ı vāv ile. Ḳaṣaba ve büyük köy maʿnāsınadır.

چماند [çemāned]: Feṭḥ-i mīm ü nūn ile. چمیدن [çemīden] lafẓından fiʿl-i mużāriʿdir, salınır ve seyr ü sülūk eder maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

چماند آن پری در باغ عشوه
نهد بر سینهٔ دل داغ عشوه

(O peri işve bahçesinde salınır, gönlün göğsüne işve yarasını koyar.)

چمند [çemend]: Feṭḥ-i mīm ve sükūn-ı nūn ile. Esb-i kāhil ü çāpük-ḫᵛār. Yaʿnī ol at ki yemi fi'l-ḥāl yer ammā yürümekte tekāsül eder.

چمید [çemīd]: Kesr-i mīm ve sükūn-ı yāyı taḥtānī ile. چمیدن [çemīden] lafẓının māżīsidir, salınıp yürüdü ve seyr ü sülūk etti demek olur. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو شیران شرزه ز چایر چمید
به کوه هماون بنه برنهید

(Güçlü aslanlar gibi çayırda dolandı. Hemāven dağında otağ kurdu.)

چندان بود [çendān būd]: *Şerefnāme*'de beyān maʿnī-i tā ān zamān. Ve *Maḥmūdī*'de beyān maʿnī-i tā be-ḥaddī mastūrdur.

چند [çend]: Be-maʿnī-i miḳdār. ʿAdedde ve ġayrıda istiʿmāl olunur. Mīrzā Faṣīḥī, mıṣraʿ:

چند گفتم غم دل با تو از آن خوار شدم

(Gönlümün gamını sana ne kadar söyledimse kıymetim de o kadar düştü.)

Mīrzā Ḳulı Big, beyt:

دست و پا چند زنی عرض شهیدان بردی
یک زمان صبر کن ای کشته که قاتل برود

(Ey maktul! Daha ne kadar çabalayıp şehitliğin namusunu götüreceksin! Birazcık sabret de katil gitsin.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de be-maʿnī-i her çend. Şeref-i Şeferve, beyt:

پیک گمان در جناب وادئ قدسش
چند دویده ندید هیچ کران را

(Şüphe habercisi onun kutsal vadisinin avlusunda ne kadar koşarsa koşsun sınırı hiç göremez.)

چندفند [çend-fend]: Ol maʿnāyadır ki ʿArabīde وهم [vehm], خوف [ḫavf] ve خشیت [ḫaşyet] derler. Ve nehīb ve aḥvāl-i düşvār ki vücūd-ı insānda olur. Mīr Naẓmī, beyt:

این نصیحت گوش باشی سودمند
تا بکی از حال دنیا چندفند

(Bu öğüdü dinlersen faydasını görürsün. Dünya halinden ne zamana dek korkacaksın!)

چهرزاد [çehrzād]: Hümāy binti Behmen Şāh ismidir ki Erdeşīr onu izdivāca getirmişti. Ona dahi Behmen Şāh derlerdi. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

مع الراء المهمله

[maʿa'r-rā'i'l-muhmele]

چادر [çāder]: İki maʿnāya gelir.
Evvel, maʿrūf ki ḫayme maʿnāsınadır.

Ṣānī, ʿavrāt, başlarına bürüdükleri örtü. Uluġ Big, beyt:

غلامباره نیَم من ندارم آن مذهب
هلاک چادرم و کشتهٔ لچک پوشم

(Oğlancı değilim, bu yolu bilmem. Çarşaf ve örtü takmış kadınların öldürdüğüyüm.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

به ما گر سکندر برابر شود
به گرد سرش چتر چادر شود

(İskender bizimle beraber olursa, onun başında başörtüsü olur.)

چار [çār]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, aʿdāddan dört ʿadeddir ki چهار [çehār] dahi denilir. Ḥakīm Enverī, beyt:

ز حسن یوسف آرایش به مصر چرخ چارم در
دل خورشید با یک خانمان درد زلیخایی

(Güneşin kalbi, onun Hz. Yusuf'u andıran güzelliği sebebiyle, bir evde Zelihalık derdindedir.)

Ṣānī, چاره [çāre] lafẓından muḫaffeftir. Ẕülfiḳār-ı Şīrvānī, beyt:

رهین وصلم و او همدم دمم را جان
زبون دردم و او داروی دلم را چار

(Kavuşmaya rehinim ve nefes alışımın sebebi odur. Derde köleyim ve gönlümdeki zehrin çaresi odur.)

Ṣāliş, bardak, ibrīk-i sifālīn ve kerpiç pişirdikleri ocaktır. Zebān-ı Hindīde miḥleb ağacına derler. Ve Hind'in lisān-ı ʿilmīsinde cāsūsa derler.

چار و چدر [çār u çeder]: Etbāʿ-ı elfāẓ ḳabīlindendir. Maʿnāsı ʿilāc ve çāre demektir. Ḳarīʿuddehr, beyt:

او چار به کار من چو درکرد
چار و چدر از کسی نخواهم

(O benim derdime çare olunca başkasından ilaç ve çare istemem.)

(332[b])

چاشنی گیر [çāşnī-gīr]: Maʿrūf. Ṭaʿām döşeyici. Ammā maʿnā-yı terkīb, çāşnī tutucu kimse. ʿArabīde مذوق [muẕevviḳ] derler. Ḳāʿide-i selāṭīn-i māżiye böyleydi; aşçı ṭaʿāmı pişirip verdikten sonra muḳarrebīn-i sulṭānın biri her ṭaʿāmın leẕẕetin tadıp teşḫīş ettikten sonra pādişāhın önüne getirir.

چاکر [çāker]: Feṯḥ-i kāf ile. Muṭlaḳan bendedir, erkek olsun dişi olsun. Mīr Naẓmī, beyt:

بندهٔ حلقه به گوش فرمانیم
چاکر خاندان سلطانیم

(Padişah ocağına köleyim. Onun buyruğuna kulağı halkalı köleyim.)

چالشگر [çālişger]: Kesr-i lām, sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i ḫırāmende. Ve *Keşfü'l-Lüġa*'da her işe ziyāde mübāşeret edici.

چاهسار [çāhsār]: Kuyu başı maʿnāsına. Mevlānā Cāmī, beyt:

دویدند بسیار تا چاهسار
گل کامشان کشته شد جمله خار

(Kuyu başına kadar epeyce koştular. İsteklerinin gülü baştan aşağı diken olarak ekildi.)

Aṣlı سارِ چاه [sār-ı çāh] idi, terkīb olunup ʿalem olıcak mużāfun ileyh taḳdīm olundu. Bu ḳāʿide-i muḳarreredir.

چپار [çepār]: Feṯḥ-i bā'-i Fārsī ile. Her ne ki dü-reng ola ʿumūmen. Ve yeşil güvercin ki siyāh noḳṭaları ola ve dahi onun ḫilāf-ı levni cā-be-cā noḳṭaları ola. Meṡelā doru olup beyāż veyā siyāh noḳṭaları ola. Ve ḳula keẕālik. Ve eşheb kır olup siyāh noḳṭaları ola ḫuṣūṣan.

چپر [çepper/çeper]: Feṯḥ-i bā'-i Fārsī-i müşeddede ve taḫfīf ile de üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i ḥalḳa ve dā'ire. Mevlānā Cāmī, beyt:

چپر زده می دیدم گِرد تو رقیبان را
آهی زدم و گفتم تخم چپری سوزد

(Rakipleri senin etrafında halka olmuş gördüm. Bir ah çekip "kökünüze kibrit suyu!" dedim.)

Ve Üstād demiştir, beyt:

کنار جوی از سبز چپر بست
میان کوه از لاله کمر بست

(Irmak kıyısında yeşillikten halka oluştu. Dağın beline laleden kemer bağlandı.)

Ṣānī; ağaç, çūb ve sāzdan çevrilmiş dīvār ki ḫāne, bāġ ve ḥavlı eṭrāfına ederler. Pūrbahā-yı Cāmī, beyt:

آب چون مردان جنگی در زره
باغ چون دیوار شهر اندر چپر

(Irmak, savaşçılar gibi zırh kuşanmış. Bahçe, şehir duvarı gibi çitle çevrilmiş.)

Ṣāliş, baʿżı deri pārelerine, köstek ve pāybend parçalarına, dahi emṡāli nesnelere ederler. Ve keçe edenler keçe arasına kodukları pārelere derler. Ol maḳūle nesne dokuyanlara چپرباف [çeper-bāf] derler.

چتر [çetr]: Sükūn-ı tā'-i müṡennāt ile. Sāyebān. Ve dahi pādişāhların başı üzerine tuttukları gölgelik. Mevlānā Cāmī, beyt:

چترفرازندهٔ فرقت سحاب
سایه نشین چتر ترا آفتاب

(Bulut senin başına gölgelik tutuyor. Güneş senin gölgeliğinde gölgeleniyor.)

Ve yüksek tepeli çadır. Ve zenān, başlarına bürüdükleri çār maʿnāsınadır.

چخجیر [çaḫcīr]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve kesr-i cīm ile. Çaḫşūr ki ayağa giyilir. Kemā naḳalehu Aḥmed bin İsmāʿīl.

چدار [çedār]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Köstek maʿnāsına. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

وگر به بزمگه عیش طول شب خواهی
فلک چدار کند دست و پای توسن خور

(Sen gecesi uzun bir eğlence meclisi istersen, felek de güneş atının elini ve ayağını köstek eder.)

چدر [çeder]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Çāre maʿnāsına. Gāhī چار [çār] ile redīf edip چار و چدر [çār u çeder] derler. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb* ve *Keşfi'l-Lüġa*.

چراخوار [çerā-ḫʷār]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele vü ḫā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i çerāgāh, yaʿnī merʿá. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

خرسند شدی به خورد گیتی
زیرا تو خری جهان چراخوار

(Dünya yiyeceği ile kanaat ettin. Çünkü sen eşeksin, dünya da bir otlak.)

چراخور [çerā-ḫor]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ve żamm-ı ḫā'-i muʿceme vü vāv-ı mechūl ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i çerāgāh, yaʿnī merʿá. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

فزون از صد هزار اسب و شتر بود
چراخورها چو گنج از مال پر بود

(Yüz bin deve ve attan daha fazlası vardı. Hazineyi andıran otlaklar malla doluydu.)

Ṣānī, ism-i fāʿil olur, otlayan ḥayvānāt maʿnāsına.

چرازار [çerāzār]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele vü zāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i çerāgāh, yaʿnī merʿá. چرا [çerā] otlaktır, زار [zār] ism-i cāmiddir, yaʿnī āḫar kelimeden iştiḳāḳı yoktur. Şol maʿnādan ʿibārettir ki Türkīde āḫir-i kelimeye ilḥāḳ ettikleri "-lık" ve "-lik" maʿnāsınadır. Meşelā çayırlık ve güllük gibi.

چراگر [çerāger]: Feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Cānver-i çerende maʿnāsına. Ve çerīde maʿnāsına. Ḥʷācū-yı Kirmānī, der-*Hümā vü Hümāyūn*, beyt:

گهی با چراگر چراگر شدی
گهی با پرنده پرآور شدی **(333ª)**

(Bazen otlayan hayvanlarla otlar, bazen de kuşlarla kanat çırpardı.)

چرخ اثیر [çarḫ-ı eṯīr]: Yaʿnī felek-i Ḳamer. Baʿżı ḳavilde küre-i āteş rivāyet olunmuştur. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

چرخ اکبر [çarḫ-ı ekber]: Yaʿnī ʿarş-ı aʿẓam. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چرخهٔ تیر [çarḫa-i tīr]: چرخ [çarḫ] ve چرخه [çarḫa] çıkrıktır, تیر [tīr] onun okudur. Mīr Naẓmī, beyt:

مشو بهر طمع مغموم و دلگیر
چو در دست زنک را چرخهٔ تیر

(Açgözlülük yüzünden bir kadıncağızın elindeki çıkrık oku gibi gamlanıp üzülme!)

چرگر [çerger]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i muṭrib ve ḫunyāger. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb* ve *Risāle-i Soġdī*. Şāʿir, beyt:

بوس و نظرت حلال باشد با یار
وین حجت من گرفتم از چرگر

(Sana bakmam ve seni öpmem helaldir. Ben bu izin belgesini çalgıcıdan aldım.)

چزدر [çezder]: Bābu'l-cīmi'l-ʿArabī'de meẕkūr olan جزدر [cezder] maʿnāsınadır.

چشپر [çeşper] ve چشفر [çeşfer]: Kilāhumā bi-sükūni'ş-şīni'l-muʿceme ve feṯḥi'l-bā'i'l-Fārsī ve'l-fā. Be-maʿnī-i nişān-ı pāy, yaʿnī iz ki پی [pey] dahi derler ʿumūmen ve nişān-ı pāy-ı sibāʿ ḫūṣūṣan. ʿArabīde اثر [iṯr] derler kesr-i elif'le. Li-vāḥidin mine'ş-şuaʿrā, beyt:

تا قیامت به دیده گل چینم
سگت آنجا که چشفر اندازد

(Köpeğinin ayak izi olan yerde, kıyamete dek gözümle gül toplarım.)

چشنگر [çeşnger]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i çāşnī-gīr.

Ṣānī, buğday kaynatıp bulgur etmek maʿnāsınadır.

چشم آور [çeşm-āver]: İki maʿnāyadır.

Evvel, bāġ ve bāġçelerde meyveden çeşm-zaḫm def'i için bağladıkları nesne.

Ṣānī, bir gözü siyāh ve bir gözü beyāż ata derler. Mīr Naẓmī, der-ṣıfat-ı esb, beyt:

نبیند وقت رفتن راست از چپ
مگر چشم آورست آن لاشه مرکب

(Sanırım o zayıf atın bir gözü kara bir gözü de ak, yürüyüş vaktinde sağını solunu görmüyor.)

چشمسار [çeşmesār]: Pınar başı. چاهسار [çāhsār] gibidir.

چشمهٔ هفت اختر [çeşme-i heft aḫter]: Menāzil-i Ḳamer'den yediger dedikleri yıldızdır. Keẕā fī-*Şerefnāme* ve'l-*Maḥmūdī*.

چشیر [çeşīr]: Kesr-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Büyük çuval ve saman ġırārı.

چغار [çaġār]: Feṭḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Ṣadā-yı çeng, saz ve emṣāli. Ve dahi ġalle konulan kuyu maʿnāsınadır.

چغر [çaġr]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ile. *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i پرسیدن [pursīden]. Ve حالِ التفات نمودن [ḥāl-i iltifāt numūden] yaʿnī ṣūret-i iltifāt göstermek. Ve *Müşkilāt*'ta, geri bakmak maʿnāsınadır. Beyt:

چو گردد چغر با هر سفلگان را
ندانسته بد از نیکو دلان را

(Her alçağa iltifat eder, iyilik yapmayı bilmezdi.)

چگار [çegār]: Kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i چکاد [çekād]-ı merḳūm, yaʿnī tārek-i ser. Fażl-ı Ṭāhir, beyt:

اگر به همت اهل زمان در اوج روم
به زور چرخ فلک در چگار اندازم

(İnsanların yardımıyla göğün en tepesine varsam, felek çarkını zorla tepetaklak ederim.)

چنار [çenār]: Maʿrūf ağaçtır. Meşhūr ve mütevātirdir ki mürūr-ı eyyāmla kendinden āteş peydā olup aşağı inince yakar. Nitekim Mevlānā ʿUrfī, ḳaṣīdesinde demiştir, mıṣraʿ:

عجب نبود گر آتش برآورم چو چنار

(Çınar gibi ateş çıkarırsam şaşılmaz.)

چنبر [çenber]: Maʿrūf nesnedir ki ḥalḳa-i resen-tāb, ḥalḳa-i def, ḥalḳa-i fūçī ve sāʾir nesnelerde olur.

چنبور [çenbūr]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Yular sapı ki ʿArabīde مقود [miḳved] derler.

چنگار [çengār]: Sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i kāf-ı Fārsī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i jengārdır ki yeşil boyadır.

Ṣānī, pul pul münaḳḳaş olan attır ki ġāyet maḳbūl olur, ḫuṣūṣan kır olup siyāh pulları ola. Mīr Naẓmī, beyt:

سواری آمده با فر و هیبت
که زیرش اسب چنگار خوب صورت

(Olanca görkemiyle bir atlı geldi. Altında güzel görünümlü, siyah benekleri olan bir at vardı.)

چهار [çehār]: İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i çār ki dört ʿadeddir.

Ṣānī, ḫarçeng maʿnāsına ki ʿArabīde سرطان [sereṭān] derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چهر [çehr]: Yaʿnī çehre ki Türkīde "yüz" ve ʿArabīde وجه [vech] maʿnāsınadır. Ḥakīm Esedī, beyt:

بپرسید بسیار و بوسید چهر
نوازید هر گونه افزود مهر

(Halini hatırını çokça sorup yüzünü öptü. Her yönden gönlünü hoş edip sevgi gösterdi.)

چهیر [çehīr]: Be-vezn-i شهیر [şehīr]. چهر [çehr]-i merḳūm maʿnāsınadır.

چیپر [çeyper]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Bir ḳalʿa ismidir. Ve dahi ṭarīḳ-i vāsiʿ ve cādde maʿnāsına mervīdir.

چیپور [çeypūr]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı bāʾ-i Fārsī ile. Ṭarīḳ-i **(333[b])** şāhrāh. Ve ism-i reculdür.

مع الزاء المعجمه

[maʿa'z-zā'i'l-muʿceme]

چارمغز [çār-maġz]: Ceviz ki Türkīde "koz" derler. چارپهلو [çār-pehlū] dahi derler içi dört ḫāne olduğu sebebiyle. Ebulmaʿānī, beyt:

مشو چارمغز اندرون زینهار
شکسته شوی از کف روزگار

(Asla ceviz gibi için olmasın! Feleğin elinde kırılır gidersin.)

چاره ساز [çāre-sāz]: Çāre edici maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

شوی چاره ساز ضعیف و زبون
ترا لطف ایزد شود رهنمون

(Sana Allah'ın lütfu yol gösterir, zayıf ve düşkünlere çare olursun.)

چاز [çāz]: Be-vezn-i باز [bāz]. Kurbağadır ki چغز [çaġz], وزغ [vezaġ] ve غوک [ġūk] dahi derler.

چامیز [çāmīz]: Kesr-i mīm ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Sidik ki چمیز [çemīz] dahi derler. ʿArabīde بول [bevl] denilir.

چاهویز [çāhvīz] ve چاهیوز [çāhyūz]: Kilāhumā bi-sükūni'l-hā. Kuyu pāk ve taṭhīr edecek ālāt. Ve pāk edici maʿnāsına ki hem ism-i fāʿil ve hem ism-i ālettir. Ve kova çıkaracak çengāl ki چاهجو [çāhcū] dahi derler. Baʿżı nüsḫada be-maʿnī-i چپه [çeppe], yaʿnī solak.

چبداز [çebdāz]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve feṭḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i ser-müze ki ʿArabīde جرموق [curmūḳ] derler.

چراغ پرهیز [çerāġ-perhīz]: Ol nesneye derler ki hava söyündürmemek için çerāġ önüne korlar. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چرخ انداز [çarḫ-endāz]: Yaʿnī kemān-keş. چرخ [çarḫ], yay olduğunun ẕikri mürūr eyledi. Ve انداز [endāz], ok atmak idiği dahi ẕikr olundu. Necībeddīn-i Cerdpādḳānī, beyt:

شهاب وار چو تیر از کمان خود رانی
ثنای شست تو گوید سپهر چرخ انداز

(Sen kendi yayından yıldız gibi olan okunu fırlatınca ok atma ustası felek senin yüzüğünü över.)

چرخ ساز [çarḫ-sāz]: İki vechle istiʿmāl olunur.

Evvel, ṣīġa-i emr olur "dön!" ve "döndür!" maʿnāsına.

Ṣānī, ism-i fāʿil olur "döndürücü" ve "çarḫ düzücü" maʿnālarına. Lafẓ-ı چرخ [çarḫ]ın cemīʿ maʿnālarında böyle istiʿmāl olunur.

چرز [çerz]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Su kenārında olur bir kuştur. چغوک [çaġūk], چکوک [çekūk], چکاو [çekāv], خرچال [ḫarçāl], سرخاب [surḫāb] ve بالوزک [bālūzek] dahi derler. ʿArabīde ابوالملیح [ebu'l-melīḥ] ve قبره [ḳubbere] derler. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te "ḫāk-ḫusbe" dedikleri kuştur ki gece uçar ve gündüz yatar. حجرف [ḥucruf] dahi derler. Ammā *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de جرز مرغیست که آن را به تازی حباری گویند[1]. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ḳavl-i evvel üzre menḳūldür. Şikār maḥallinde doğanın yüzüne sağlar yaʿnī tersini atar, ol ecilden şikār olunmaya menʿ ḥāṣıl eder. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

1 Cerz, bir kuştur. Arapçada "hubārā" derler.

درآمدم پس دشمن چو چرخ بهر شکار
چو چرز ناگهی برزد به ریش من پیخال

(Düşmanı avlamak için doğan gibi arkasına geçmiştim. Ansızın toy kuşu gibi sakalıma/yüzüme pisledi.)

Ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile (چرَز çerez) üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i ḫāyçe yaʿnī çiğneyecek. Türkīde dahi "çerez" ve "çemen" derler.

Ṣānī, be-maʿnī-i çerde, yaʿnī levn.

Ṣāliş, be-maʿnī-i ṣaḥrā.

چرهواز [çerhevāz]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i hā ile. Yarasa dedikleri gece kuşu ki شبپره [şeb-pere] dahi derler. ʿArabīde خفاش [ḫuffāş] dedikleridir. Mīr Naẓmī, beyt:

چو شاهین می کند بال و پرش باز
نیاید چرهواز با باز پرواز

(Şahin gibi kanatlarını açıyor. Yarasa, şahinle beraber uçamaz.)

چشم آویز [çeşm-āvīz]: Burḳaʿdır ki ince, siyāh at kılından edip zenān, yüzlerine tutarlar ki ona ایازی [eyāzī], ایاسی [eyāsī] ve چشم بند [çeşm-bend] dahi derler. Türkīde "peçe" derler. Şeyḫ Evḥadī, beyt:

سحر چشمان تو باطل نکند چشم آویز
مست هر چند بپوشند نباشد مستور

(Peçe senin gözlerinin büyüsünü ortadan kaldıramaz. Sarhoşu ne kadar örterlerse örtsünler örtülü/temiz olmaz.)

چغاز [çaġāz]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Düşnām-dih ve bī-ḥayā selīṭa ʿavrata derler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

چون چغز گشت بناگوش چو سیسنبر تو
چند تازی پی این پیره زن زشت چغاز

(Senin marsamayı andıran kulak tozun süpürge otuna/fundaya döndü. Bu ağzı bozuk, çirkin suratlı kocakarının peşinden daha ne kadar koşacaksın!)

چغز [çaġaz]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir ottur. Ġāyet beyāż olur, yonca şeklinde. Ve cārūb otuna da müşābeheti vardır ki ona خور [ḫūr] ve ژاژ [jāj] dahi derler. Miṣāli Nāṣır-ı Ḫüsrev'in beyt-i merḳūmesinde ẕikr olundu. Ve sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ile (چغز çaġz), مغز [maġz] vezni üzre. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, ol cerāḥate derler ki ağzı kapanmış, içi dolu çirk ve mādde ola. **(334ª)** Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, meṣnevī:

کی بود بستان و کشت و برگ و بر
تا نگردد نظم او زیر و زبر

تا نه بشکافی به نشتر ریش چغز
کی بشد نیکو و کی گردید نغز

(Onun düzeni alt üst olmadan bostan, tarla, yaprak ve meyve nasıl olsun! İçi irinle dolu yara, neşterle yarılmadıkça nasıl iyileşsin!)

Ṣānī, su cānverlerinden kurbağa ki ona غوک [ġūk], مکل [mekil] ve وزغ [vezaġ] dahi derler. Hindī lisānında میندک [mīndek] derler. Ebulfeṯḥ-i Büstī, beyt:

هر چند که درویش پسر فغ زاید
بر چشم توانگران همه چغز آید

(Fakir ne zaman güzel çocuk doğursa, zenginin gözüne hep kurbağa gelir.)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

همچو نغزان روز جلوه می کنند
همچو چغزان شب به تکرار آمدند

(Gündüz güzeller gibi cilveleşirler, gece kurbağalar gibi vak vak ederler.)

Ṣāliş, nāle maʿnāsınadır. Maṣdarı چغزیدن [çaġzīden] gelir.

Rābiʿ, bīm ve ters maʿnāsınadır. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چند گردید چو دولاب درین بحر عذاب
سر فرو برده و چغزیده چو بوتیمارید

(Bu azap denizinde dolap gibi epeyce döndün! Butimar kuşu gibi başını öne eğmiş korkmadasın!)

Mecmūʿatü'l-Üns-nām ferhengde baykuşun bir nevʿine derler ki چُغد [çuġd] dahi derler.

چکلیز [çeklīz]: Sükūn-ı kāf u yā-yı taḥtānī ve kesr-i lām ile. Zaḥmet-i vilādet maʿnāsına. طلق ای وجع الولادة بمعنی[1]. Keẕā fi'l-*Müşkilāt*.

چمیز [çemīz]: Kesr-i mīm ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i چامیز [çāmīz]-i merḳūm, yaʿnī bevl.

چهارمغز [çehār-maġz]: Be-maʿnī-i چارمغز [çār-maġz]-ı merḳūm ki cevizdir kemā ẕukira.

چهره پرداز [çehre-perdāz]: İki maʿnāyadır. Evvel, be-maʿnī-i naḳḳāş ve muṣavvir.

Ṣānī, neyyir-i aʿẓam elḳābındandır. Nitekim Mevlānā ʿUrfī-i Şīrāzī bir ḳaṣīdesi maṭlaʿında demiştir, beyt:

چهره پرداز جهان رخت کشد چون به حمل
شب شود نیمرخ و روز شود مستقبل

(Dünyanın yüzünü süsleyen güneş, koç burcuna taşınınca gece yarım tasvir, gündüz de tam tasvir olur.)

نیمرخ [nīm-ruḫ] ve مستقبل [müstaḳbel] resm-i taṣvīrdir.

مع الزاء الفارسی

[maʿa'z-zā'i'l-fārsī]

چاژ [çāj]: ʿAbeş, beyhūde, bī-maʿná ve bī-fā'ide maʿnāsına ki ژاژ [jāj] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

ز مخموری دمادم می کشد فاژ
شده گفتار نا مربوط او چاژ

(Mahmurluktan sürekli esniyor. Konuyla ilgisi olmayan sözleri boş ve gereksiz.)

1 Talak yani doğum sancısı anlamına gelir.

مع السين المهمله

[maʿa's-sīni'l-muhmele]

چاپلوس [çāplūs]: Sükūn-ı bā'-i Fārsī ile. Bāb-ı sābıḳada meẕkūr olan جابلوس [cābulūs] maʿnāsınadır. *Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*'de bā'-i muvaḥḥade iledir ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bā'-i ʿAcemī ile mervīdir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چاپلوسی لفظ شیرین و فریب
می ستانی می نهی چون زر به جیب

(Tatlı söz, hile ve yaltaklanma alıp cebine altın gibi koyuyorsun.)

چالپوس [çālpūs]: Taḳdīm-i lām ile de چاپلوس [çāplūs]-ı merḳūm maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*.

چپلوس [çeplūs]: Ḥaẕf-ı elif'le dahi چاپلوس [çāplūs]-ı merḳūm maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

چخس [çaḫs]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i چخج [çaḫc]-ı merḳūm, yaʿnī ol yumru et ki gerden-i insānda ẓāhir olur. Türkīde "ur" derler żamm-ı hemze ile.

چرخ اطلس [çarḫ-ı aṭlas]: *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i ʿarş-ı mecīd. ʿİlm-i heyʾette felek-i tāsiʿ, felek-i eflāk ve felek-i aʿẓam dahi derler. Felek-i aṭlas demenin vechi budur ki nücūm ve kevākibden ḫālīdir. Eflāk-i sebʿayı muḥīṭ olup ġāyet serīʿu'l-ḥarekedir. Şöyle ki bir gün bir gecede tamām devre edip yine merkezine varır. Ve seyri şarḳtan ġarbadır, sāʾir eflākin seyri onun ʿaksinedir. Baʿżı raḥāvī, baʿżı ḥamāʾilī ve baʿżı dūlābī devr ederler, her birinin maḫṣūṣ seyri vardır. Felek-i Şems ġarbdan şarḳa gider, üç yüz altmış günde devresin tamām eder. Ve felek-i Ḳamer otuz günde tamām devr eder. Felek-i Zuḥal otuz üç senede, felek-i Müşterī on iki senede, felek-i Mirrīḫ beş senede, felek-i Zühre dokuz ayda, felek-i ʿUṭārid beş ayda ḥareket-i ẕātiyyesi vardır. el-ʿİlmu ʿinde'llāhi teʿālá.

چرخ مقوس [çarḫ-ı muḳavves]: Yaʿnī inḥinā-yı eflāk. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چرس [çeres]: Feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, ḥavużdur ki içinde üzüm sıkıp şıra ederler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, ḳıṭʿa:

با شیره فشارانت اندر چرس عشقم
پای از پی آن کوبم که انگور تو افشارم **(334b)**

اندر چرس جان آ گر پای همی کوبی
تا غوطه خوری یک دم در شیرهٔ بسیارم

(Senin üzüm sıkıcılarınla birlikte aşk teknesindeyim, senin üzümünü ezeyim diye ayak vuruyorum. Sen de ayak vuruyorsan can teknesine gel! Böylece bol şıramın içinde bir an dalga yutarsın.)

Ṣānī, be-maʿnī-i çerāgāh, yaʿnī merʿá. Ḥakīm Senāyī, beyt:

همره جان و خرد باش سوی عالم قدس
نه ستوری که ترا عالم حسیست چرس

(Kudsiyet ālemi tarafına yönelip akıl ve ruhun yoldaşı ol! Sen hayvan değilsin ki duyu/hayal āleminde otlayasın.)

Ṣāliş, bend ve zindān maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

چون نباشد شاعر منحول کار شعر دزد
کی گذارد قافیت را بی گناهی در چرس

(Yalancı şair şiir çalmıyor diyelim, kafiyeyi günahsız yere zindana koyan kim!)

Ve baʿżı ferhenglerde "işkence" maʿnāsına vāḳiʿ olmuştur. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, ḳıṭʿa:

گر سرش از مغز نبودی تهی
آن همه فریاد نکردی جرس

هر که به قید تو گرفتار شد
تا ندهد جان نرهد زین چرس

(Çanın/çıngırağın başında beyin olsaydı bu kadar bağırmazdı. Senin bağına yakalanan kimse, can vermedikçe bu işkenceden kurtulamaz.)

چرکس [çerkes]: Maʿrūf ṭā'ifedir. Şecāʿat ve şehāmet ile meşhūrlardır. Mevlānā Hātifī, ez-*Timurnāme*, beyt:

به تسخیر چرکس گروه دگر
فرستاد و دادش شکوه دگر

(Çerkes'i fethetmek için başka bir topluluk gönderip onlara bir başka korku verdi.)

Ḳaṣīde-i Firāset ṣāḥibi ve baʿżı aḫlāḳ kitāblarında, ġulām ve cāriyeleri istiḫdāma ġāyet-i ḳābiliyyetlerin ve istiḳāmet, ġayret ve mā-meleklerine muḥabbet ü iṭāʿatlerin ve sāde-dil olduklarına bināʿen ṭaleb-i riyāset eylediklerin ẕikr ederler.

چشمالوس [çeşmālūs]: Göz ucuyla bakmak maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

چکس [çekes]: Feṭḥ-i kāf ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, doğan oturağı ve emṡāli nesnelere derler. ʿAbdulvāsiʿ-i Cebelī, ḳıṭʿa:

چون نماید سرکشان را در مصاف کینه جو
تیغ برق و تیر ژاله کوس رعد و گرد ابر

بر هوا پرنده باز و بر زمین غرنده ببر
بر چکس باشد ز قهر و بر قفس باشد ز جبر

(İntikam arayıcı askerler saf tutup da kılıç yıldırım, ok çiy tanesi, kös gökgürültüsü ve toz bulut haline gelince; havada uçan doğan, kahrından tüner ve yerde kükreyen kaplan, zorundan kafese girer.)

Ḫᵛāce ʿAmīd-i Lūyegī, musammaṭ:

فریاد قمری ز قفس افغان بازان از چکس
وز بانگ طاوس و مگس آواز گریه است و طنین

(Kumrunun feryadı kafesten, doğanların çığlığı tünektendir. Tavuskuşu ve karasineğin sesi, ağlayış ve inleyiş tınısından başka bir şey değildir.)

Ṡānī, ḫaclet ve şermendegī maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

صور را دل شده جاذب چو عنین شهوت کاذب
ز خوبان نیست عنین را بجز پخسیدن و چکس

(Yalancı şehvet iktidarsız olanı nasıl çekerse gönül de şekillere öylece kapılır. Güzeller, iktidarsız kimseye gam ve utanç dışında bir şey verir mi!)

Ve sükūn-ı kāf ile (چکس çeks) de iki maʿnāyadır.

Evvel, ol kāġıd pāresine derler ki müşk, ʿanber, dārū, akçe, süfūf ve emṡāli nesnelere sarılmış ola. Lisān-ı Hindīde پری [perī] derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

بنشست و یکی کاغدکی چکس برون کرد
حاصل شده از کدیه به جوجو نه به مثقال

(Oturdu ve ağırlık sebebiyle değil de fakirlik yüzünden parça parça olmuş küçük bir sargı kāğıdı çıkardı.)

Ṡānī, yine doğan oturağına derler. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

عنان به مرکب توسن مده مگر به حساب
به چکس باز نیاید چو اوج گیرد باز

(Hesap yapıp da huysuz ata dizgin verme! Göğe yükselen doğan, oturağına geri dönmez.)

چلاس [çelās]: Ol kimseye derler ki ṭaʿāmı sofraya getirmezden evvel her kaptan birkaç lokma yiye. ʿArabīde ona لواس [levvās] derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

مع الشين المعجمه

[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

چاربالش [çār-bāliş]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, pādişāhlara maḫṣūṣ taḫttır ki ancak dört yastık konulur. Mīr Naẓmī, beyt:

چار بالش نشین حسن و جمال
شهریار سریر فتنه و آل

(Fitne ve hile tahtının padişahı, güzellik minderine oturmuş.)

Ṣānī, ʿanāṣır-ı erbaʿadan kināyedir.

Ṣāliş, sīne maʿnāsınadır.

چاش [çāş]: Üç maʿnāyadır.

Evvel, ḫarman ki samandan çıkmış ola. چاچ [çāç]-ı merḳūm maʿnāsınadır. Bu maʿnāya, Ḥakīm Sūzenī, beyt:

از زمین دل من چاش ثنا برگیری
زانکه تخم کرم و کشتن احسان دانی

(Cömertlik ve bahşiş tohumu ekmeyi bilirsen, gönül tarlamdan övgü harmanı biçersin.)

Ṣānī, kettān toḫumu.

Ṣāliş, چاشت [çāşt] lafẓından taḫfīf olunmuştur.

چالش [çāliş]: Kesr-i lām ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i خرامیدن [ḫirāmīden] ve به ناز رفتن [be-nāz reften]. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بیا تا درین شیوه چالش کنیم
سر خصم را سنگ بالش کنیم

(Gel de bu tarzda salına salına çalışalım, düşmanın başına taşı yastık yapalım!)

Ṣānī, cenk maʿnāsına da mervīdir.

چالیش [çālīş]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Tekebbür, nāz ve naḫvet maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

این نظر با آن نظر چالیش کرد
ناگهانی از خرد چالیش کرد

(Bu bakış o bakışa nazlandı. Ansızın aklına güvenip kibirlendi.)

Yā'sız چالش [çāliş] dahi derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

چون مهر کند فلک سواری
از چالش لاشه خرچه خیزد **(335ª)**

(Güneş gökyüzü atına binince leş döngüsünden kavun biter.)

چانش [çāniş]: Kesr-i nūn ile. چالش [çāliş]-i merḳūm maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

چاوش [çāvuş]: Naḳīb-i leşger maʿnāsınadır. *Şerefnāme*'de iki vāv ile چاووش [çāvūş] vāḳiʿ olmuştur. Mevlānā Cāmī, beyt:

پشت بر پشت شاه و شاه نشان
چاوشانش ز جاه شاه نشان

(Padişah ile maiyet çavuşu sırt sırtaydı. Çavuşları, padişahın makamından nişan verirdi.)

چپش [çepuş]: Żamm-ı bā'-i Fārsī ile. Bir yaşında keçiye derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

میش و بره و بخته و شاک و چپش تو
بگرفت بیابان ز دراز و از پهنا

(Senin koç, kuzu, koyun, keçi ve oğlağın, otlağı uzunluğuna ve genişliğine kapladı.)

Pūrbahā-yı Cāmī, beyt:

لایق کشتنیست چون شیشاک
سر بباید بریدنش چو چپش

(Altı aylık kuzu gibi boğazlanması, başının oğlak gibi kesilmesi layıktır.)

چخش [çaḫş]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i چخج [çaḫc] u جخش [caḫş]-ı merḳūmān. Esedī-i Ṭūsī, Şems-i Faḫrī ve Hindū Şāh bu beytin maʿnāsın taḫṣīṣ eylemişlerdir. Üstād Lebībī, beyt:

آن چخش ز گردنش برآویخت که گویی
خیگیست پر از باد بیاویخت از بار

(Onun boynundan sallanan o yumru, sanki yükten aşağı sallanan havayla dolu bir tuluma benziyor.)

چربش [çerbiş]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i bā'-i muvaḥḥade ile. İnsānda deri altında ẓāhir olan yumruca etler.

چرش [çereş]: Fetḥ-i rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i çerāgāh. ʿArabīde مرعی [merʿá] derler. Ve بلغوره [belġūre] dahi derler. Ve baʿżı nüsḫada rūz-ı ʿīd, bezm ve çeşn maʿnāsınadır. Kesr-i rā'-i mühmele ile (چرِش çeriş), ism-i maṣdar olur "otlamak" maʿnāsına.

چروش [çerviş]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i vāv ile. چربش [çerbiş]-i merḳūm maʿnāsınadır.

چریش [çerīş]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, Türkīde kesr-i rā ile "çiriş" derler.

Ṣānī, be-maʿnī-i çerbī yaʿnī yağlı; ṭaʿām olsun, ġayrı olsun. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چریش آنجا دان که جان فربه شود
کار نا امید اینجا به شود

(Yağlı olan o yerde can semizler. Umutsuzların işi orada düzelir.)

Bu lüġatte egerçi *Ferheng-i Cihāngīrī*'ye tābiʿ olundu, ammā bā'-i muvaḥḥade ile olmak ṭabʿa çespān göründü.

چش [çeş]: چشیدن [çeşīden] lafẓından ṣīġa-i emr "tat!" maʿnāsına. Ve vaṣf-ı terkībī olur نمکچش [nemek-çeş] gibi. Be-maʿnī-i evvel, Mīr Naẓmī, beyt:

بهر دلخواهت درینجا غم مکش
تلخ و شیرین لقمهٔ دنیا بچش

(Burada gönlünün istekleri yüzünden gam çekme! Dünyanın acısını da tatlısını da tat!)

چشش [çeşiş]: Be-vezn-i کشش [keşiş]. İki maʿnāya gelir.

Evvel, ism-i maṣdar olur چشیدن [çeşīden] lafẓından.

Ṣānī, kurbağaya denildiği mervīdir. Mīr Naẓmī, beyt:

چو بشنید آنجا صدای چشش
ولی چاره ای نبود از بس کشش

(Orada kurbağa sesi işitti, ne var ki çok oldukları için çekilecek gibi değildi.)

چشمِ گاومیش [çeşm-i gāv-mīş]: Bir nevʿ iri ve rengīn kırmızı güldür. Şeyḫ Niẓāmī, der-*Heft Peyker*, beyt:

غنجه با چشم گاومیش به باز
مرغ با گوش پیلگوش به راز

(Gonca, kırmızı güle açılıyor. Kuş, fil kulağıyla fısıldaşıyor.)

چمش [çemş]: Sükūn-ı mīm ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i çeşm. Ḥakīm Firdevsī, der-*Yūsuf u Zeliḫā*, beyt:

به کردار چمش گوزنان دو چمش
همه سحر و شوخی همه رنگ و نمش

(İki gözü ceylanların gözü gibiydi. Hep büyü ve işve, hep hile ve çalma...)

Ṣānī, be-maʿnī-i ḫırām-ı nāz, yaʿnī nāz ile reftār. Seyf-i İsferengī, beyt:

سرخوش و چمشان چو کبک مست رفت
عاشقان را دل به هجرانش بکفت

(Sarhoş ve nazlı, kendinden geçmiş keklik gibi sekerek gitti. Āşıkların gönlünü ayrılığıyla yaraladı.)

Ṣāliş, ol siyāh dāneye derler ki mercimeğe müşābihtir. Baʿżı devā-yı çeşme idḫāl ve istiʿmāl ederler. چاکشو [çākşū], چشام [çeşām], چمناک [çemnāk] ve چمنک [çemnek] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چموش [çemūş]: Żamm-ı mīm vü vāv-ı maʿrūf ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, bed-fiʿl ve leked-zen. Yaʿnī cüfte-zen esb ve estere derler. Muʿarrebi شموس [şemūs] tur. Kemāl İsmāʿīl, der-ḳısmet-i mīrāṣ, beyt:

آن استر چموش و لکدزن از آنِ من
و آن گربهٔ مصاحب و بابا از آنِ تو

(O huysuz ve çifte atan katır benim, o dert ortağı olan bilge kedi senindir.)

Ṣānī, bir nevʿ pāy-efzārdır.

مع الغين المعجمه

[maʿa'l-ġayni'l-muʿceme]

چارباغ [çār bāġ]: Şehr-i İṣfahān ḳurbunda bir ʿaẓīm maʿmūr ve meşhūr bāġçedir ki şāh bāġçesidir. Ḥaḳḳında denilmiştir, beyt:

گر ندیدی در جهان باغ ارم
کن تماشا چار باغ پر نعم

(Dünyada irem bağını görmediysen, nimetlerle dolu Çār Bāġ'ı seyret!)

چاغ [çāġ]: İki maʿnāyadır.

Evvel, vaḳt, hengām maʿnāsına.

Ṣānī, be-maʿnī-i ʿankebūt. Ve جغ [caġ] maʿnālarıyla müterādiftir. Bu lafẓ Çağatayīdir. Türkīde dahi istiʿmāl olunur. **(335b)**

چالغ [çāliġ]: Kesr-i lām ile. Eşkini olmayan ata derler. Bu dahi Türkīde müstaʿmeldir.

چپاغ [çepāġ]: Feṭḥ-i bā'-i Fārsī ile. Yayın balığı.

چراغ [çerāġ]: Üç maʿnāya gelir.
Evvel, maʿrūf.

Ṣānī, be-maʿnī-i çerā, yaʿnī otlak. İki maʿnāya, Ḥakīm Esedī, meṣnevī:

بپرسید آن پهلوان سترگ
بگفتند گاویست آبی بزرگ

همی زو فتد گوهر شبچراغ
بدان روشنایی کند شب چراغ

(O yiğit pehlivan sorunca şu cevabı verdiler: "Büyük bir su aygırı vardır, ondan hep şebçerāğ incisi düşer. Geceleyin o incinin verdiği aydınlıkta otlar".)

Ṣāliş, at iki elini kaldırıp ayak üzerine kalktığına derler.

چرغ [çarġ]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Çakır dedikleri doğan ki ʿArabīde صقر [ṣuḳr] derler sükūn-ı ḳāf ile. Çağatayda "ḳarçıġay" derler.

چغبلغ [çaġbuluġ]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade vü lām ile. Iżṭırāb ile naʿra ve feryād maʿnāsınadır. Bir şāʿir onu edip bir māl-dār ʿavrat ṭaleb ve tezevvüc eylemiştir. Rubāʿī:

آن شد که ز انعام تو دغها زدمی
بر سفره و خوان تو تیغها زدمی
ارزن نبدی من کرک را یا رب
از گرسنگی چه چغبلغها زدمی

(Ya Rabbi! Senin bağışların sayesinde yaralar iyileştirip senin sofranda bıçaklar vurdum. Ben bıldırcına darı olmasa, açlıktan ne çığlıklar atardım.)

چغ [çaġ]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, yağ çıkardıkları ağaç ki Türkīde "yayık" derler. Ve Fārsīde شیرزنه [şīrzene] dahi derler.

Ṣānī, be-maʿnī-i çarḫa, yaʿnī çıkrık. Lüġat-i mezbūr ḥarekāt-ı ṣelāṣede maʿnā-yı āḫar ile gelir.

چنگِ مرغ [çeng-i murġ]: İki maʿnāyadır.

Evvel, maʿnā-yı terkībī kuş tırnağı.

Ṣānī, eyerin sağrılığı maʿnāsına.

مع القاف
[maʿa'l-ḳāf]

چاخشوق [çāḫşūḳ]: Sükūn-ı ḫā vü żamm-ı şīn-i muʿcemeteyn ile. Orak ki ekin ve ot biçerler. داس [dās] dahi derler. Ammā dās, orak ve çaḫşūḳ tırpan olmak da mervīdir. Sīn-i mühmele ile (چاخسوق çāḫsūḳ) da menḳūldür.

چارطاق [çār-ṭāḳ]: Dört kemer üzerine yapılmış ḫāne-i bālā. Mīr Naẓmī, der-ṣıfat-ı ʿimāret, beyt:

کشیده سر به اوج عالی رواقش
شده پر زیب و زیور چارطاقش

(Yüksek kemeri göğün tepesine baş çekmiş, çardağı süslerle dolmuş.)

چاق [çāḳ]: Be-maʿnī-i ʿahd ki چاغ [çāġ] da denilir. Keẕā fi'l-*Maḫmūdī*.

چاهِ شقوق [çāh-ı şuḳūḳ]: İżāfetledir. Rāh-ı Mekke-i Mükerreme'de bir kuyu ismidir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چقاچاق [çaḳāçāḳ] ve چقاچق [çaḳāçaḳ]: Kilāhumā bi-feṭḥi'l-ḳāf ve cīmi'l-Fārsī. Ṣadā-yı tīġ ve āvāz-ı tīr ki pey-ā-pey vurulup ve atıldıkta ẓāhir olur. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ز بیم چقاچق که آید ز تیر
کفن گشت در زیر خفتان حریر

(Peş peşe gelen ok vınlamalarının verdiği korkuyla kaftan altındaki ipekli, kefene döndü.)

مع الکاف

[maʿa'l-kāf]

چابک [çābuk]: Żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Zībā ve ḫūb maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

چو بوده آن پری خوش طبع و چابک
به خدمت جمله گشتند چست و چابک

(O perinin içi de dışı da güzel olduğu için ona hizmette herkes hızlı davrandı.)

چاپک [çāpuk]: Żamm-ı bā'-i Fārsī ile. Serīʿu'l-ḥareke ki her işi tīz tutar. Gāhī جست [cust] ile redīf ederler. Ḥakīm Esedī, beyt:

چو چاپک فعالست بازی سکال
که در پرده داند نمودن خیال

(Bir oyuncu gibi hızlı davrandığı için perdede hayal göstermesini bilir.)

چاپوک [çāpūk]: Vāv ile de چاپک [çāpuk]-i merḳūm maʿnāsınadır. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de naḳl edip Ḥakīm Esedī'nin beytini bu vech üzre īrād eylemiştir. Ez-meẕemmet-i dünyā, beyt:

چو چاپوک دستست بازی سکال
که در پرده داند نمودن خیال

(Bir oyuncu gibi eli çabuk olduğu için perdede hayal göstermesini bilir.)

چارترک [çār-terk]: Feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Dört köşeli bir nevʿ külāhtır. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

ای کلاه همتت را چار گوهر چار ترک
وی قبای حشمتت را چرخ اطلس استرک

(Ey himmet sarığının dört köşesi dört unsur olan! Ey görkem kaftanının astarı felek atlası olan!)

چاریک [çār-yek]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Dört ḥiṣṣede bir ḥiṣṣe olan nesne, her ne olursa. Yaʿnī dört bölükte bir bölük.

چاک [çāk]: Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, yırtık ki ʿArabīde مشقوق [meşḳūḳ] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

تا بکی از هجوم درد و غمت
دامن و جیب صبر سازم چاک

(Senin dert ve gamının hücumuyla ne zamana dek sabır eteği ve yakasını parçalayacağım!)

Ṣānī, yırtmaç ki kaftān eteğinde ve yeninde ederler. Ebulmaʿānī, beyt:

گشته از درد حسرت رویت
دامن و آستین صبرم چاک

(Yüzüne olan hasretin derdiyle sabrımın eteği ve yakası yırtıldı.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i ḥüccet ki چک [çek] dahi derler. ʿArabīde صک [ṣakk] ve قباله [ḳabāle] derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

گرچه ستد زمانه چک و چاک را ز ما
آتش نخست در شکن چاک و چک زنیم

(Zamane hüccetleri bizden alıyor olsa da evvela hüccetlerin kıvrımında ateş yakarız.)

Rābiʿ, ṣabāḥ vaḳti beyāżlığına derler. **(336ᵃ)** Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چنان کن که چون بردمد چاک روز
بدید آید از چرخ گیتی فروز

(Dünyayı aydınlatan güneşin ortaya çıkmasıyla sabah beyazlığı görününce öyle yap!)

Ḥāmis, ṣadā-yı şemşīr, ḫançer, teberzīn ve ġayruhum. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز چاک تبرزین و جر کمان
زمین گشت گردانتر از آسمان

(Balta ve yay çekme sesiyle yeryüzü gökyüzünden daha fazla döner oldu.)

Sādis, ol küçük pencereler ki büyük kapılar, ḫān ve ḳalʿa kapıları içinde olur.

Sābiʿ, *Müşkilāt*'ta "āmāde" maʿnāsına menḳūldür.

چاک چاک [çāk çāk]: Ziyāde yırtılmış nesneye derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

تن از خوی پر آب و دهن پر ز خاک
زبان گشته از تشنگی چاک چاک

(Beden terden sırılsıklam olmuş, ağız toprakla dolmuş. Dil susuzluktan epeyce yarılmış.)

Ve şemşīr ve ġayrı ālet-i ḥarb ṣadāsı maʿnāsına. چکاچاک [çekāçāk] dahi derler.

چالاک [çālāk]: Ziyāde çāpük maʿnāsına ki جست [cust] ile mürādif edip جست و چالاک [cust u çālāk] derler. *Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*'de be-maʿnī-i cāy-ı bülend ve be-maʿnī-i düzd ü ḫūnī masṭūrdur.

چالیک [çālīk]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İki pāre ağaçtır, biri uzun biri kısa. Uzununu ele alıp, kısayı yere koyup eldeki ağaçla yerdekinin ucuna vururlar, yukarı sıçradıkta bir dahi havada iken vurup atarlar. Türkīde "çelik" derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

طفلیست سخن گفتن مردیست خمش کردن
تو رستم چالاکی نی کودک چالیکی

(Söz söylemede çocuksun, susmada yetişkinsin! Sen hızlı ve çevik Rüstemsin, çelik çomak oynayan bir çocuk değilsin!)

چاوک [çāvek]: Muḥaffef-i چکاوک[çekāvek] tir.

چاهک [çāhek]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, çāh-ı zenaḫdāna derler. Ebulmaʿānī, beyt:

به فریب وعدهٔ او دل تو مده ز دست
که به سحر چشم جادو چو تو بس به چاهک انداخت

(Sevgilinin vaat ve aldatmacasına kanıp da gönlünü ona verme! Çünkü cadı gözünün büyüsüyle senin gibi nicesini kuyuya atmıştır.)

Ṣānī, kāf-ı taṣġīr ile küçük kuyudur.

چچک [çeçek]: Fetḥateyn ile. Ruḫsār-ı maḥbūbān ve rūy-ı dilberān. Ve gül maʿnāsına da mervīdir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. *Şerefnāme*'de maʿnā-yı merḳūma żammeteyn ile (چُچُک çuçuk) mervīdir.

چرخریسک [çarḫ-rīsek]: Çekirgeye müşābih ammā ondan küçük bir cānverdir ki gece ṣadā verir. Şīrāzīler چرداسک [çerdāsek] derler.

چربک [çerbek]:Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feth-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i çerbe. Ol nesnedir ki ince ḥarīr kāġıd āhārlanmış olup, taṣvīr veyāḫud naḳş ve ḫaṭṭ ṣafḥası üzerine koyup naḳş kılmayla resim alırlar. Ẕülfiḳār-ı Şirvānī, ḳıṭʿa:

تا نشان از خامهٔ مانی دهد فصل بهار
وز زرافشان چربک قارون شود باد خزان

باد ز اشک حاسدت با روی زر سیمای او
حجلت ابر بهار و رشک گنج شایگان

(İlkbahar mevsimi Mānī'nin kaleminden örnekler verip de sonbahar rüzgārı Kārūn olup aharlanmış altın kāğıtlar saçtıkça; senin düşmanının altını andıran sarı yüzü gözyaşıyla birleşsin, böylece bahar bulutunu utandırıp şāyegān hazinesini kıskandırsın!)

Ṣānī, ol yufka ekmeğe derler ki yağda pişirip ḥalvā ile tenāvül ederler. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

نسیم چربک و حلوا به مردگان چو رسد
به بوی هر دو برآرند دست و سر ز قبور

(Helva ve yufka ekmek kokusu ölülere ulaşınca, kokuyu duyan ölüler kabirlerinden el ve baş çıkarırlar.)

Ṣāliş, kuymak ki سرشیر [serşīr] ve چربه[çerbe] dahi derler.

چرک [çerek]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Zaḫm maʿnāsınadır. Mīr Ḫüsrev, beyt:

چرک زد چشم زخمی را ز یک خس
ز بهر چشم او را زخم شد بس

(Aşağılık bir kimse göz değdirip yaraladı. Onun gözü çok yaraya sebep oldu.)

Ve sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile (چرک çerk), bir kuş adıdır. Gecelerde ağaca veyāḫud bir dīvāra ayağından asılıp çığırır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چرمک [çermek]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i mīm ile. Ağırşak ki بادریسه [bādrīse] dahi derler. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

چروک [çervek/çervik/çervuk]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Dağarcık dibinde kalan ekmek pāreleri. Keẕā fi'l-*Müşkilāt* ve *Mecmaʿi'l-Fürs*. Ammā vāv'ın ḥareketi işʿār olunmamış, ġālibā katlarında ġāyet müstaʿmel lüġattir.

چریک [çerīk]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Bir ʿaskere ḫāricden imdāda gelen ʿaskere derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

چریک آمد چو انبوهی به شه را
شد افزون قوت بازو سپه را

(Bir asker topluluğu padişahın yardımına koştu. Ordunun gücü daha da bir arttı.)

چشمک [çeşmek]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, istiʿāre ṭarīḳıyla **(336ᵇ)** gözlüğe derler. Ḫᵛāce Kemāl, beyt:

بر دیده چشمک می نهم چون موسم دیدار شد
در آرزوی روی تو بنگر که چشمم چار شد

(Sevgilinin yüzünü görme mevsimi geldiği için gözüme gözlük takıyorum. Bak, senin yüzünü görme arzusuyla dört gözlü oldum!)

Ṣānī, göz devālarında bir devā adıdır. چشام [çeşām] dahi derler.

Ṣāliş, be-maʿnī-i kefş. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Baʿżı nüsḫada bir ot adıdır ki ʿArabīde اضراس الکلب [aḍrāsu'l-kelb] derler.

چک [çek]: Sekiz maʿnāya gelir.

Evvel, *Maḥmūdī*'de ve baʿżı ferhenglerde be-maʿnī-i ḳabāle yaʿnī ḥüccet-i ḳāḍī ki taʿrīb edip صک [ṣakk] derler. Ve *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i menşūr ve mektūb maʿnāsına.

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i süḫan-ı ḳaviyyu'l-burhān.

Ṣāliş, be-maʿnī-i چکیدن [çekīden]. Bu maʿnāda ṣīġa-i emr dahi olur. Bu üç maʿnāya tertīb üzre, Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

دیریست تا ریاست اصحاب را به حق
اندر کتابخانهٔ اسلاف تست چک

آید صواب هرچه تو گویی و خصم را
یارا و زهره نی که کنند هیچ گونه چک

تو در چکان ز لفظ بر اصحاب خویش باش
گو بر رخ اعادی تو خون دیده چک

(Yanındakilere hakkıyla başkanlık edişin, senden öncekilerin kütüphanesindeki bir hüccetle sabitleneli uzun zaman oldu. Senin söylediğin her şey doğrudur, düşmanın bunun aksini ispat edecek ne gücü ne de cesareti vardır. Sen sözlerinle yanındakilere inci damlatmaya devam et! Bırak düşmanlarının yüzüne kanlı gözyaşı damlasın!)

Rābiʿ, müşte-i ḥallāc. Mevlānā Kātibī, beyt:

نشاند جود تو خورشید را به حلاجی
ز چرخ قوس و ز اغصان سدره اش چک ساخت

(Senin cömertliğin, güneşi hallaçlığa soyundurdu. Gökyüzünden yay, sidre dallarından da pamuk yığını yaptı.)

Ḫāmis, esfel-i zenaḫdān ki Türkīde "enek" derler.

Sādis, bir ağaçtır. Ucunda dört beş parmak gibi ağaç olur. Onunla ḫarman savurup

dāneyi samandan ayırırlar. Türkīde "yaba", ʿArabīde مدر [miderr] derler. Bu iki maʿnāya tertīb üzre, Ferālāvī, ḳıṭʿa:

تا بکی بوسه بر چک چلبی
بشمری همچو تنگهٔ صراف

تا به غربیله همچو برزیگر
دانه از که به چک بسازد صاف

(Ne zamana dek sarrafın para sayması gibi eneğine öpücük saydıracaksın! Ne zamana dek ekinci gibi bel kıvıracak, samandan taneyi yabayla ayıracaksın!)

Sābiʿ, *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da be-maʿnī-i ḳaṭre. Şāʿir, beyt:

چکی خون نبود از برِ تیره خاک
بکن سیمتن را سر از تیغ چاک

(Gümüş tenli putun başını kılıçla parçala! Kara toprak üstünde bir damla kan olmayacaktır.)

Şāmin, ağaç budamak maʿnāsına ʿumūmen ve üzüm çubuğun budamak ḫuṣūṣan. Ḥarekāt-ı şelāşede maʿnā-yı āḫar ile gelir.

چکاچاک [çekāçāk]: Feṯḥ-i kāf u cīm-i Fārsiyye ile. Āvāz-ı tīġ ü ḫançer ü gürz ki چکاچک [çekāçek] ve چکچاک [çekçāk] dahi derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چکاچاک خنجر به گردون رسید
ز هندوستان خون به جیحون رسید

(Hançer şakırtısı göğe ulaştı. Hindistan'dan Ceyhun'a kan ırmağı aktı.)

Ve āvāz-ı gürz maʿnāsına, Ḥakīm Esedī, beyt:

شل و تیر پیوسته چون تار و پود
چکاچاک برخاست از گرز و خود

(Mızrak ve ok, atkı ve çözgü gibi birbirine bağlandı. Topuz ve miğferden çatırtı yükseldi.)

Ve bir pek nesneye dokundukta ẓāhir olan ṣadāya derler. Fażl-ı Ṭāhir, beyt:

چو بر کوه سودی تن سنگ رنگ
به فرسنگ رفتی چکاچاک سنگ

(Taşı andıran bedenini dağa sürdüğünde taşın yankısı fersahları aşardı.)

چکاچک [çekāçek]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i چکاچاک [çekāçāk]-ı merḳūm.

Ṣānī, dişleri birbirine vurup çıkan ṣadāya derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چکاوک [çekāvek]: Feṯḥ-i vāv ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, ṣadā-yı ḳumrī. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

زمین جزیرهٔ مرغان نیم بسمل گشت
ز بس چکاوک و قمری و کبک و سار افتاد

(O kadar çok toygar, kumru, keklik ve bıldırcın düştü ki yeryüzü yarı cana inmiş kuşlar adasına dönüştü.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de bir kuştur serçeden büyücek, ḫoş-āvāz. جل [cel] dahi derler. ʿArabīde قبره [ḳubbere] ve ابوالملیح [ebu'l-melīḥ] de derler. Ve ʿIrāḳ'ta هوژه [hū je] derler. Emīr Muʿizzī, beyt:

تا چکاوک بست موسیقار بر منقار خویش
ارغنون گشتست بلبل بر درخت ارغوان

(Toygar kuşu gagasına musikar bağladığından beri, bülbül de erguvan ağacı üstünde erganun oldu.)

Ṣānī, çeġāne maʿnāsına ki bir yarık ağaçtır. Arasına dāʾire-i celācil gibi pullar üstüvār edip, raḳḳāṣ raḳṣ ederken elinde tutup sāʾir sazlara āheng eder. Hindū Şāh-ı Münşī, beyt:

ز گل ساکن بود بلبال بلبل
نه از زیر و بم چنگ و چکاوک

(Bülbülün acıları gülle diner, çeng ve çegāne çalgılarının ince ve kalın sesiyle değil.)

Şāliş, Bārbud-ı Ḫüsrev'in muḫteriʿātından bir nevā adıdır ki "nevā-yı çekāvek" derler.

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

نواگر نوای چکاوک زند
چو دشمن زند تیر ناوک زند

(Şarkıcı çekāvek makamı okur, düşman okuyunca "tīr-i nāvek" okur.)

Seyf-i İsferengī, beyt:

از نوای چکاوک اندر کوه
کبک در رقص کردن آمد باز

(Dağdaki keklik, çekāvek makamını duyunca yeniden oynamaya başladı.)

Bir nevʿ murġābī yaʿnī bir türlü su kuşu vardır ki سرخاب [surḫāb] dahi derler. **(337[a])** Lisān-ı Hindīde erkeğine چکو [çekū] ve dişisine چکوی [çekūy] derler. ʿĀdetleri böyledir ki erkeği dişisi ile gece bir yerde yatmayıp birbirinden cüdā olurlar. Ekṡer Hind ḫalḳı ġalaṭ edip teḳārüb-i lafẓ münāsebeti ile چکاوک [çekāvek] ile جکو [çekū]yu bir sanırlar. Bu maʿnāda, Mīr Ḫüsrev, beyt:

جفت چکاوک ز قضای خدا
روز به یک جا و شب از هم جدا

(Bir çift kuş, gündüz birlikteyken gece ayrı olurlar. Allah böyle takdir etmiştir.)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

در آن خون که آمد آن پیکان ناوک
تواند آشنا کردن چکاوک

(Ok temreniyle oluşan o kanda kızıl ördek yüzebilirdi.)

Mīr Ḫüsrev'in "çekāvek" dediği چکوک [çekūk]tur, lākin ġalaṭ-ı ʿavāma tābiʿ olmuş.

چکچاک [çekçāk]: İki maʿnāyadır.

Evvel, āvāz-ı ḍarb-ı gürz ü şemşīr. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز چکچاک گرز و ز شبشاب تیر
برآورد از جان دشمن نفیر

(Topuz çatırtısı ve ok vınlamasıyla, düşmanın canından boru sesi yükseldi.)

Ṣānī, āvāz-ı būse. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

لبالب چو بودند آن ماه و خورشید
که چکچاک بوسه اصم می شنید

(O ay ve güneş dudak dudağa gelince öpücük sesini sağır bile duydu.)

چکچک [çekçek]: Sükūn-ı kāf ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, āvāz-ı gürz ü şemşīr ü çūbe-dest ve emṡāluhum ki tīz tīz ve pey-ender-pey vurulmaktan ẓāhir olur چکاچاک [çekāçāk] maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

به آب درفکنم ملخ زان به کف چکچک
چو کف کف آبله خیزانم از قفای ملخ

(Suya çekirge atıyorum, çekirgenin kafasından avuç avuç nasır kaldırdığım için avucumda çek çek sesi var.)

Ṣānī, suyun ḳaṭre ḳaṭre dolmasından çıkan ṣadāya derler.

Ṣāliṡ, şiddet-i şitādan veyāḫud lerziṡ-i vücūddan dişlerin birbirine vurduğundan ṣādır olan ṣadāya derler.

چکک [çekek]: Feṯḥ-i kāf ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bend-i ibrīşim.

Ṣānī, be-maʿnī-i güncişk ki ʿArabīde عصفور [ʿuṣfūr] derler. Ṣāʿir, beyt:

چو نتواند عدو گشتن مقابل
چکک را نیست تابش پیش شاهین

(Düşman ona karşı duramaz. Serçenin şahine gücü yetmez.)

چکوک [çekūk]: Żamm-ı kāf ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, چکاوک [çekāvek]-i merḳūmun maʿnāyı evveliyle müterādiftir. Şems-i Faḫrī, beyt:

و آنکه شهباز همتش گهِ صید
کرکس چرخ بشکرد چو چکوک

(Onun himmet doğanı, av zamanında bir toygara dönüşüp felek akbabasını avlar.)

Ṣānī, be-maʿnī-i perpehen ki خرفه [ḫurfe] dahi derler, semizotu maʿnāsına.

چکیزک [çekīzek]: Kesr-i kāf, sükūn-ı yāyı taḥtānī ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Bir marażdır ki bevl-i meṣāneden ḳaṭre ḳaṭre iner. ʿArabīde تقطير البول [taḳṭīru'l-bevl] derler.

چلاک [çelāk]: İki maʿnāyadır.

Evvel, muḫaffef-i چالاک [çālāk]tır.

Ṣānī, çeşmek maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

ندید از ضعف غم از دردناکی
که کرده چار چشمش با چلاکی

(Gözünü gözlükle dört etmesine rağmen gam zayıflığı ve dertlilik yüzünden göremedi.)

چلپک [çelpek]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Yağda pişmiş ekmek. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāya Mīrzā Ḳulı Big, der-ḳaṣīde-i ḳısmet-i mīrāṣ, beyt:

انبارخانهٔ جو و ارزن از آنِ من
دستارخوان چلپک و حلوا از آنِ تو

(Darı ve arpa ambarı bana, yağda pişmiş ekmek ve helva sofrası sana!)

چلک [çelek]: Feṯḥ-i lām ile. Be-maʿnī-i چکک [çekek]-i merḳūm. Ve żamm-ı lām ile (چلُک çeluk), be-maʿnī-i چالیک [çālīk]-i merḳūm. Ve kesr-i cīm ve sükūn-ı lām ile (جِلک cilk) be-maʿnī-i kefçe. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چلوک [çelevk]: Feṯḥ-i lām ve sükūn-ı vāv ile. At boynuna bağladıkları bir iptir.

چلونک [çelūnek]: Żamm-ı lām ile. Bir şaḫṣın adıdır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چمتاک [çemtāk] ve چمتک [çemtek]: Kilāhumā bi-sükūni'l-mīm ve feṯḥi't-tā'i'l-müşennāt. Be-maʿnī-i kefş ki چمشاک [çemşāk], چمشک [çemşek], چمناک [çemnāk] ve چمنک [çemnek] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چمشاک [çemşāk] ve چمشک [çemşek]: Kilāhumā bi-sükūni'l-mīm ve feṯḥi'ş-şīni'l-muʿceme. Be-maʿnī-i kefş, yaʿnī pabuç.

چمک [çemek]: Feṯḥ-i mīm ile. Be-maʿnī-i ḳuvvet ve ḳudret. Ḫᵛāce ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

پایگه سخنوری یافتم از قبول تو
خود ز ازل به عون تو دست مراست این چمک

(Senin kabulün sayesinde şairlik makamına yükseldim. Bu güç, senin yardımın sayesinde ezelden beri elimdedir.)

Şerefnāme'de be-maʿnī-i pīş-destī, firībī, efzūnī ve cünbānī. Ve *Maḥmūdī*'de be-maʿnī-i fīrūzī masṭūrdur.

چمناک [çemnāk] ve چمنک [çemnek]: Kilāhumā bi-sükūni'l-mīm ve feṯḥi'n-nūn. Be-maʿnī-i چمتاک [çemtāk], چمتک [çemtek], چمشاک [çemşāk] ve چمشک [çemşek]-i merḳūmūn. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چنگلوک [çenglūk]: Sükūn-ı nūn, kāf-ı Fārsī-i mevḳūf ve żamm-ı lām ile. Ādem ve çār-pā ḥayvānātın eli ve ayağı kej ve nārāst olmaya derler. **(337ᵇ)** Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چنگلوک و خفته شکل و بی ادب
سوی او می غیژ و او را می طلب

(Elsiz ayaksız, uyurgezer ve edepsiz olsan dahi ona doğru yönel, onu iste!)

چهارپایک [çehār-pāyek]: Bir ʿillet adıdır, insānda olur. ʿArabīde قمقام [ḳamḳām] derler.

چهره دوک [çehre-dūk]: Çıkrık ki چرخه [çarḫa] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

مع الكاف الفارسى

[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

چارگ [çāreg]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i چاوش [çāvuş]-ı merḳūm. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

به یک دم هر دو تن از جا بجستند
چو چارگ چوب در بیچاره بستند

(İkisi birden fırlayıp çavuş gibi çaresizce kapıyı kapadılar.)

چپلاهنگ [çeplāheng] ve **چپلهنگ** [çepleheng]: Kilāhumā bi-sükūni'l-bāʾi'l-Fārsī ve'n-nūn ve bi-feṯḥi'l-lām ve'l-hā. Toḫm-ı turbdur zerd yaʿnī sarı.

چرنگ [çereng]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Ṭurfe nesneye derler ki gerekse nev-ẓuhūr olsun ve gerekse maḥall-i istiʿcāb olunur nesne olsun. Mīr Naẓmī, beyt:

چو او هم نبوده متاع چرنگ
ندیده کسی آنچنان طرفه رنگ

(Onun gibi acayip mal hiç olmadı. Hiç kimse öyle garip renk görmedi.)

چسنگ [çeseng]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i kel baş. ʿArabīde اقرع [aḳraʿ] derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

سرمست و کون فراخ چو در آب غرقه شد
خاشاک وار بر سر آب آمد آن چسنگ

(O kel baş, kendinden geçmiş ve rahat bir şekilde suda boğulunca çerçöp gibi suyun kenarına geldi.)

Baʿżı ferhengde dāġ-ı pīşānī maʿnāsınadır.

چغوگ [çeġūg]: Żamm-ı ġayn-ı muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ile. Be-maʿnī-i چرز [çerz]-i merḳūm. Yaʿnī ol kuş ki ona خرچال [ḫarçāl] ve سرخاب [surḫāb] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چلانگ [çelāneg]: Feṯḥ-i lām u nūn ile. Mezbele böceği ki خبزدوک [ḫabezdūk], دیلمک [deylemek], سرگین غلطانک [sergīn-ġalṭānek], سرگین گردانک [sergīn-gerdānek], کشتک [kuştek] ve گوی گردانک [güy-gerdānek] dahi derler. ʿArabīde جعل [cuʿal] dedikleridir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī* ve'l-*Mecmaʿ*.

چلونگ [çelveng]: Sükūn-ı lām u nūn ve feṯḥ-i vāv ile. Kavun ve karpuz tegeği. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چنگ [çeng]: Dokuz maʿnāya istiʿmāl olunur.

Evvel, bir nevʿ meşhūr ve maʿrūf sazdır. Mevlānā Aḳdesī, beyt:

غبار کدورت ز دلهای تنگ
کند پاک مطرب ز گیسوی چنگ

(Çalgıcı, darlanmış gönüllerdeki gam tozunu çengin kıllarıyla temizler.)

Şānī, be-maʿnī-i ḫamīde yaʿnī münḥanī ki چفته [çefte] ve خمچاخ [ḫamçāḫ] dahi derler. Ḥaḳḳā ki bu maʿnā sāʾirlerinden ensebdir. Zīrā meẕkūr saza münāsebet-i ism bu maʿnādandır.

Şāliş, be-maʿnī-i ḳullāb ʿumūmen ve ḳullāb-ı fīl ḫuṣūṣan ki چنگک [çengek] dahi derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

قوی ضعیف نوازی که پشهٔ زارست
به بانگ چنگ نِه گوش فیل مَی خوارست

(Güçlüdür, zavallı sivrisineğe şefkat gösterir. Sesiyle sarhoş filin kulağına çengel asar.)

Rābiʿ, çengāl maʿnāsınadır ki bu dört maʿnāya, Ḥakīm Sūzenī, beyt:

پیران چنگ پشت و جوانان چنگ زلف
در چنگ جام باده و در گوش بانگ چنگ

(Sırtı kambur yaşlılar, saçı çengelli/büklümlü gençler... Şarap kadehi çengelde, çeng sesi kulakta...)

Ḫāmis, Nigārnāme-i Mānī adıdır ki ona اوچنگ [evçeng], ارتنگ [erteng] ve ارژنگ [erjeng] dahi derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

ای سنایی نشود کار تو امروز چو چنگ
تا به خدمت نروی و نکنی پشت چو چنگ

(Ey Senāyī! Bugün hizmet etmeyip sırtını çeng gibi eğmedikçe senin işin Nigāristān gibi olmayacak.)

Sādis, derrende kuşların tırnağı. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ره بط باز تیزآهنگ می زد
به رقص کبک شاهین چنگ می زد

(Tiz sesli doğan, kazın yolunu kesiyordu. Şahin, kekliğin oynayışına pençe atıyor/el koyuyordu.)

Sābiʿ, istiʿāre ṭarīḳıyla pençe-i insāna da derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

پیاده که دیدی که چنگ آورد
سر شهسواران به چنگ آورد

(Güç yetirip de atlıların başını çengele asabilen hangi piyadeyi gördün!)

Ṣāmin, be-maʿnī-i şell yaʿnī çolak ki دستِ فلان شل شد[1] [dest-i fulān şell şud] demekte چنگ شد [çeng şud] derler.

Tāsiʿ, *Şerefnāme*'de mezāmīrden bir nevʿdir ki ġāyet şöhreti vardır.

چنکلوگ [çenkelūg]: Kāf-ı evvel ʿArabī ile. Ol kimseye derler ki rencden yāḫud zaḫmdan ellerin dizi üstüne koyup bükülüp otura. Ve dahi eli ve ayağı büzülmüş olana derler. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

به مردن به آب اندرون چنکلوگ
بِه از رستگاری به نیروی غوک

(Su içinde çaresizce ölmek, kurbağanın yardımıyla kurtulmaktan iyidir.)

Ve dahi *Müşkilāt*'ta, oturup kalkmakta ādeme veyā dīvāra dayanmaya derler.

1 Falancanın eli çolak oldu.

مع اللام

[maʿa'l-lām]

چال [çāl]: Altı maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i dü mūy ʿumūmen ve at yelesi ve kuyruğu ki beyāż ve siyāh karışık ola ḫuṣūṣan. Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

در سر گرفته با نقط کلک اصفرت
گلگون آسمان هوس چال و ابرشی **(338[a])**

(Gökyüzü gülgünü, senin sarı kaleminin noktalarıyla, alaca ve abraş at sevdasına tutulmuş.)

Ṣānī, ġalle kuyusu ki گودال [gūdāl] ve چاله [çāle] dahi derler. Evḥadeddīn-i Kirmānī, der-kitāb-ı *Cām-ı Cem*, beyt:

گله در چول و غله اندر چال
نتوان داشت چله از سر چال

(Sürü çölde, buğday kuyuda. Çāl başında çile sahibi olmak mümkün değildir.)

Ve cullāh çukuru ki ayakların içine salıp bez dokur. Ona پاچال [pā-çāl] dahi derler. Ve dahi mücrim ve ḳātil ḥabs olunduğu karanu kuyu ki سیه چال [siyeh-çāl] dahi derler.

Ṣāliş, ḳumār rehini maʿnāsına. Cemāleddīn-i Kāşī, beyt:

هیچ می دانی که اینجا با حریف مهره دزد
جان همی بازی به خصلی تو به هر چال قمار

(Hiç bilir misin? Burada, pul çalan bir kumarbazla, her kumar rehinine canını karşılık gösterip canınla oynuyorsun.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i āşiyāne-i murġ. Melik-i Ḳumī, der-reften-i rūz āmeden-i şeb, beyt:

سیه مست مرغی درآید به چال
زرین بیضه بنهفت در زیر بال

(Gözü kara bir zalim kuş, yuvasına girip kanadının altında altın yumurta gizledi.)

Ḫāmis, bir kuş adıdır. Ve ol iki ḳısım olur. Bir ḳısmı cüssede büyüktür, kaz kadar olur, ona خرچال [ḫarçāl] dahi derler. Ve bir ḳısmı küçük ki karga kadar olur, ona ولیک [velīk] ve ولیکک [velīkek] dahi derler. ʿArabīde حباری [ḫubārá] ve Türkistān'da توغدری [tūġderī] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

یگانه خسرو صاحب قران که از عدلش
رود به پرسش شاهین به خانهٔ بط و چال

(O sahipkıran tek padişahtır. Öyle ki şahin, onun adaleti sayesinde ördek ve karabatağın halini sormaya gider.)

Ve Şahsār demiştir, beyt:

چو باز را بکَند بازدار مخلب و چنگ
به روز صید برو کبک راه گیرد و چال

(Doğancı doğanın pençelerini sökünce av günü keklik ve toy kuşu ona yol bulur/üstünlük taslar.)

Şeyḫ Niẓāmī *İskendernāme*'de, İskender ceng-i Dārā'ya ʿazīmette eṣnā-yı rāhta kekliklerin cenk ettiklerin görüp tefe"ül ettiğini beyānda çāl, kebk-i derī olmakta istifāde olunur. Şeyḫ Niẓāmī, meṣnevī:

دو کبک دری دید بر خاره سنگ
به آیین کبکان جنگی به چنگ

یکی را نشان کرد بر نام خویش
برو بست فال سرانجام خویش

دگر مرغ را نام دارا نهاد
بر آن فال چشم آشکارا نهاد

همان مرغ شد عاقبت کامکار
که بر نام خود فال زد شهریار

چو پیروز دید آنچنان چال را
دلیل ظفر یافت آن فال را

(Kaya üstünde birbiriyle kendi usullerince kavga eden iki dağ kekliği gördü. Birisine kendi adını verdi, başına gelecekleri tahmin için onunla fal

tuttu. Diğer kuşa da Dārā'nın adını verdi. Sonra gözlerini dikip merakla kavganın sonucunu bekledi. Sonunda padişahın kendi adını verdiği keklik üstün geldi. O kekliğin yendiğini görünce falın sonucunu zafer olarak yorumladı.)

Sādis, vilāyet-i Ḳazvīn'de bir ḳaryenin ismidir. Ve zebān-ı Hindīde üç maʿnāya gelir. Biri, ehl-i Hind'in zebān-ı ʿilmīsinde çehār gürūha "çāl" derler. İkinci, ehl-i Hind'in zebān-ı müteʿāriflerinde reftāra "çāl" derler. Üçüncü, Hind'de olur bir nevʿ balık adıdır.

چاهِ بابل [çāh-ı bābil]: Vilāyet-i Bābil'de bir meşhūr kuyudur ki onda Hārūt ve Mārūt-nām iki melek maḥbūstur, ilá-yevmi'l-ḳıyāme dururlar. Zamān-ı sābıḳta baʿżı kimesneler varıp onlardan siḥir öğrenirlermiş. Aḥvālleri Ḳurʾān-ı ʿaẓīmu'ş-şān'da meşhūrdur.

چپل [çepel]: Feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Ol kimesneye derler ki kendini nā-şāyeste nesneler ile ālūde ve kendine ʿayb getirir nesne, çirkīn ve nā-maʿḳūl işler eyleye. Üstād Menūçehrī, beyt:

هر کو بجز از تو به جهانداری بنشست
بیدادگرست و چپلک بی خرد و مست

(Senden başka dünya padişahlığına soyunan kimse zalim, boş iş peşinde koşan, akılsız ve sarhoştur.)

چخگول [çaḫgūl]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Ḥācī-i piyāde-rev. Yaʿnī Mekke-i Muʿaẓẓama'ya yayan giden adama derler. Mīr Naẓmī, beyt:

شتابان رفته بوده قصد موصول
چو راه کعبه گویا بود چخگول

(Kābe yolundaki hacı gibi, kavuşmak istediği yere niyetlenip aceleyle gitti.)

چرغول [çarġūl]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Bir ot ismidir ki ona چرغون [çarġūn], خرغول [ḫarġūl], خرگوشک [ḫar-gūşek] ve زبانبره [zebān-bere] dahi derler. ʿArabīde لسان الحمل [lisānu'l-ḥamel] dedikleridir.

چشماغل [çeşmāġul], چشماغول [çeşmāġūl] ve چشماغیل [çeşmāġīl]: Küllühum bi-sükūni'ş-şīni'l-muʿceme ve feṯḥi'l-mīm. Göz ucuyla bakmak, gerek muḥabbeten ve gerek ġażaben olsun. Ḫūbānda "düzdīde nigāh" derler. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

گر کند شهریار خصم شکار
سوی گردون نظر به چشماغیل

اختران بر زمین نهند ز بیم
از پی بندگیٔ شاه تویل

(Düşman avlayıcı padişah gökyüzüne doğru göz ucuyla bakarsa, yıldızlar padişaha bağlılık bildirmek için korkudan alınlarını yere koyarlar.)

جغل [çaġal]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i çīn-i şikenc ki insānın yüzünde ve ġayrı yerinde kocalık sebebiyle olur yāḫud **(338ᵇ)** ġam ve ġażab cihetiyle olur.

Ṣānī, bir ẓarftır. Dibāġat olunmuş deriden bardak gibi edip bir lūle naṣb ederler ve müsāfirler ve yolcular yanlarında götürüp yolda ondan su içerler. Lüġat-i mezbūre ḥarekāt-ı ṣelāṣede maʿnā-yı āḫar ile istiʿmāl olunur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چگال [çegāl]: Kāf-ı Fārsī ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, her ağır ve keṣīf olan nesneye derler. Raḍıyeddīn-i Nīşābūrī, beyt:

پیش طبعش گران هوای سبک
پیش حلمش سبک زمین چگال

(Hafif hava onun yaradılışı önünde ağırdır. Ağır yer onun ağırbaşlılığı önünde hafiftir.)

Ṣānī, nişāne-i tīr, āmāc maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

گشادند چون تیر را پر و بال
همان سینهٔ خصم کردند چگال

(Oku kanatlandırıp düşmanın göğsünü hedef tahtası yaptılar.)

چل [çel]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, رفتن [reften] lafẓından ṣīġa-i emrdir برو [bi-rev] maʿnāsına, "git!" demek olur. Ṣāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

اگرچه غرقه ای از فضل او نمید مباش
به علم کوش و ازین غرق جهل بیرون چل

(Günaha boğulsan dahi Allah'ın inayetinden umutsuz olma! İlme çalış ve böylece cehalet içinde boğulmaktan kurtul!)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

از چل چل تو پای منِ زار شد کچل
من خود نمی چلم تو اگر می چلی بچل

(Senin acele acele gidişlerin yüzünden ben zavallının ayağı topal oldu. Ben artık gitmiyorum, sen gidersen git!)

Zebān-ı Hindīde dahi bu maʿnāyadır.

Ṣānī, miyān-ı deryāya derler, vasaṭu'l-baḥr maʿnāsına. Mīr Naẓmī, meṣnevī:

تلاطم کرده موج از باد صرصر
به کشتی راکبان گشتند مضطر

که بودند در چل دریای عمان
در آن حال گشته اند نومید از جان

(Dalga kasırgayla kabardı, gemideki yolcular zarar gördü. Okyanus ortasında oldukları için o durumda candan umudu kestiler.)

Ṣāliş, ḫas u ḫāşāk ve gil ü seng ile su önüne ettikleri bend maʿnāsına ki برغ [barġ] ve ورغ [varġ] dahi derler.

چملول [çemlūl]: Sükūn-ı mīm ve żamm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ile. Salıncak ki ترموره [teremūre] dahi derler.

چنال [çenāl]: Feṭḥ-i nūn ile. Be-vezn ü maʿnī-i چنار [çenār]. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

چنبلول [çenblūl]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ile. چملول [çemlūl]-ı merḳūm gibi "salıncak" maʿnāsına mervīdir.

چندل [çendel]: Be-vezn ü maʿnī-i صندل [ṣandal]. Ṣāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

به سوخته بر سرکه و نمک مکن که ترا
گلاب شاید و کافور سازد و چندل

(Yanmışın üstüne sirke ve tuz dökme! Çünkü sana gül suyu yakışır, kāfūr ve sandal uygundur.)

چنگال [çengāl] ve چنگل [çengel]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn ve feṭḥi'l-kāfi'l-Fārsī. Cānver pençesine derler. Ammā baʿżı ferhengde farḳ beyān edip çengāl sibāʿ yaʿnī yırtıcı çār-pā ḥayvān pençesi ve çengel murġ-ı şikārī yaʿnī yırtıcı kuş pençesi ola. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de lüġat-i ṣānī żamm-ı kāf ile (چنگُل çengul) rivāyet olunmuştur. Meẕkūr maʿnālar bu beyitlerden fehm olunur. Ṣāʿir, ḳıṭʿa:

ز عدل او شده باز سفید جفت کلنگ
ز امن او شده شیر ژیان یار شغال

نه آن فراز برد بر هوا بدان چنگل
نه این دراز کند در زمین بدین چنگال

(Onun adaleti sayesinde beyaz doğan turnaya arkadaş oldu. Onun verdiği güven sayesinde kızgın aslan çakalla dost oldu. Ne beyaz doğan havada turnaya pençe sallar ne de aslan yerde çakala pençe uzatır.)

Ve istiʿāre ṭarīḳıyla ādemīde dahi istiʿmāl olunur. Şāʿir demiştir, beyt:

هنرمند یوسف به آیین و داد
به چنگال خوش آن عرب را بداد

(Hünerli Yusuf usul erkan gözetip o Arap'a güzelce el uzattı.)

Ferheng-i Maḥmūdī'de, orman ve cāy-ı ḫārnāk ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i hedef vāḳiʿdir. Ve *Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*'de ḫā'-i muʿceme ile (خنگال ḫangāl) rivāyet olunmuştur.

چنگلول [çengelūl]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Ḫastalıktan veyāḫud zaḥmetten mecāl olmamakla ellerin diz üstüne koyup oturmaya ve ol hey'etle kalkmaya derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

بد خواه ملک خسرو و دارای ملک گیر
باشد ز درد و رنج همیشه چو چنگلول

(Ülkeler fetheden padişahın düşmanı, daima elleri dizinde dert ve sıkıntıyla oturur.)

چول [çevel]: Feṯḥ-i vāv ile. Be-maʿnī-i ḫamīde, yaʿnī eğilmiş. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

مع الميم
[maʿa'l-mīm]

چارچشم [çār-çeşm]: Baʿżı koyunun ve sā'ir ḥayvānın gözleri üzerinde göz gibice siyāh nişānları olur, ol maḳūleye "çār-çeşm" derler. Ve dahi gözlük tutmuş ādeme derler.

چاردهم [çārdehum]: On dördüncü ʿaded. Ve māhta bedr olduğu maḥall. Murād bedr demektir.

چارم [çārum]: ʿAdedde dördüncü demektir.

چارمین بام [çārumīn bām]: Dördüncü gök maʿnāsına. چارم [çārum] dördüncü ve yā nisbet ve nūn nisbetin te'kīd içindir. چرخ چارمین [çarḫ-ı çārumīn] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. **(339[a])**

چام [çām]: Lüġat-i müşterekedir. Birkaç maʿnāya gelir. Dāne, düğüm ve girih maʿnāsına. Ve ṭarz, üslūb, kat ve tāy maʿnāsına. Ve ser-i maḥalle ve dere yerler ki köye ḳarīb maḥallerde vāḳiʿ olur.

چام چام [çām çām]: Be-maʿnī-i ḥam-enderḥam. Müncīk, beyt:

گفتا مرا چه چاره که آرام هیچ نیستم
گفتم که زود خیز همی گرد چام چام

(Dedi ki: "Hiç huzurum yok, çare ne!". Dedim ki: "Hemen kalk, dere tepe demeden gez dolaş!".)

Ve چام [çām]-ı merḳūmun cemīʿ maʿnālarında tekrār için istiʿmāl olunur. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te دره ها و دهها و راههای پر پیچ و تاب [1] masṭūrdur.

1 Zahmet ve sıkıntıyla dolu yollar, köyler, vadiler.

چرام [çerām]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Bemaʿnī-i çerāgāh, yaʿnī otlak. Ḥakīm Senāyī, beyt:

آن شنیدی که در ولایت شام
برده بودند اشتران به چرام

(Şunu duydun mu: Şam şehrinde develeri otlağa götürmüşlerdi.)

چرخ نهم [çarḫ-ı nuhum]: Yaʿnī ʿarş-ı mecīd. Kezā fī-*Şerefnāme*.

چرم [çerem]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Be-vezn-i حرم [ḥarem]. Īrān-zemīn'de bir maḳām ismidir. Ve *Maḥmūdī*'de derre-i kūh yaʿnī dağda olan derre maʿnāsınadır. Ve sükūn-ı rā ile (چرم çerm) be-vezn-i شرم [şerm], sığır derisinden perdāḫt olunmuş gön. Her ḥālette "çerm" derler. Ve Çağatay lisānında "ultaŋ" derler ʿumūmen ve çizme ve pabuç altına dikilen gön ḫuṣūṣan. *Ḥasb-i Ḥāl* meşnevīsinde gelir, (Mīr ʿAlī Şīr), beyt:

Ötük ultaŋı taḫta naʿleyn aŋa
Bolup bir ḳadem ornı kevneyn aŋa

(Onun ayakkabı tabanlığı tahta nalındır. Onun için iki dünya bir adımlık yerdir.)

چشام [çeşām], **چشخام** [çeşḫām] ve **چشم** [çeşem]: Evvel ve ṣāliṣ bi-feṯḥi'ṣ-ṣīn ve ṣānī bi-sükūni'ṣ-ṣīn ve feṯḥi'l-ḫā'i'l-muʿcemāt. Üçü de mercimek kadar siyāh dānelerdir. Döğüp ve eleyip, ġāyet nerm edip ağrılı göze devā için çekerler. Ġāyet müfīddir. Ve köhne cerāḥate ekseler bitirip sağaltır. Ona چاکو [çākū] ve چشمک [çeşmek] dahi derler. Ṭabīb Yūsufī, rubāʿī:

چون از رمد تو بگذرد روزی چند
تا آهوی صحتت درآید به کمند
چشخام و نبات مصری و مامیران
باید چو غبار کرد و در چشم افکند

(Birkaç gün arpacık hastalığına tutulursan, sağlık ceylanını kementle yakalayabilmek için çeşhām, bitki şekeri ve kırlangıç otunu toz edip göze sürmen gerekir.)

چشم [çeşm]: Ḫuṣūṣuyla "göz" maʿnāsınadır ki ʿArabīdeki عین [ʿayn] dediklerine Çağatayda "ḳaraḳ" derler. Nitekim Luṭfī dīvānında, beyt:

Ey ġamzesi miskīnlere köp ḳılġucı bīdād
Cādū ḳaraḳıŋ siḥr ile Hārūtġa üstād

(Ey kıyabakışı çaresizlere çok zulmeden sevgili! Büyücü gözün Hārūt'a üstatlık eder.)

Ġayn-ı muʿceme ile "ḳaraġ" dahi derler. Ve istiʿāre ṭarīḳıyla "ümīd" maʿnāsına istiʿmāl olunur. چشم دارد [çeşm dāred] derler, امید دارد [umīd dāred] demek olur. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

به خاکبوسئ پایت هنوز دارم چشم
در آن زمان که بگیرم به خاک پوسیدن

(Toprakta çürümeye yüz tuttuğum şu zamanda dahi senin ayağın toprağını öpme umudum var.)

چشم پنام [çeşm-penām]: Feṯḥ-i bā'-i Fārsī vü nūn ile. Ḥamā'il ki ʿArabīde هیکل [heykel] derler. Ebulḥasen Şehīdī, beyt:

بتا نگارا از چشم بد بترس بترس
چرا نداری با خویشتن تو چشم پنام

(Ey put, ey nigār! Kem gözden kork kork! Niçin yanında muska taşımıyorsun!)

Şems-i Faḫrī, beyt:

هر که با حرز مدح او باشد
نبود حاجتش به چشم پنام

(Onu övmekle korunan kimse, muskaya ihtiyaç duymaz.)

چشم زخم [çeşm-zaḫm]: Göz değmek. ʿArabīde اصابت العین [iṣābetu'l-ʿayn] maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

فلک که عقد ثریا ز بهر دفع گزند
ز چشم زخم زمانه به گردنش آویخت

(Felek, zamanenin göz değdirmesiyle doğacak kötülükleri savuşturmak için boynuna Süreyya gerdanlığını astı.)

چم [çem]: On iki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i ḫırām. Ve خرامیدن [ḫirāmīden] lafẓından ṣīġa-i emr olur. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, ḳıṭʿa:

نهاده خدایست در تو خرد
چو در نار نور و چو در مشک شم

گر از دین و دانش خبر بایدت
سوی معدن دین و دانش بچم

(Rabbin ateşte nur ve miskte koku yarattığı gibi sana da akıl vermiş. Sana din ve ilimden haber gerekiyorsa ilim ve din madeni tarafına yönel!)

Ve be-maʿnī-i çemān, yaʿnī ḫırāmān. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

دم سخت گرم دارد که به جادویی و افسون
بزند گره بر آتش به چمان را و هوا را

(Pek sıcak bir nefesi vardır. Büyücülük ve efsunla toprağı, havayı ve ateşi düğümler.)

Ṣānī, sāḫte ve ārāste maʿnāsına. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

ز گرگ اگر تو نه ای بِه بتر ز گرگ مباش
اگر تو مؤمنی و کار دین تو بچمست

(Eğer müminsen ve dinde usulünce davranıyorsan, kurttan iyi değilsen kurttan kötü de olma!)

Ṣāliş, be-maʿnī-i endūḫte ve ferāhem-āverde. Üstād Ferruḫī, beyt:

جهان و مال جهان سرتسر چمیدهٔ تست
به شهریاری و پیروزی آن چمیده بچر

(Dünya ve dünya malı baştan başa senin kazancındır. Ona üstünlük ve hüküm sürmede dilediğin gibi davran!)

Rābiʿ, söz maʿnāsına. Meşelā bir sözden bir maʿnā ḳaṣd oluna. *Müşkilāt*'ta وهو ما یستفاد من اللفظ yaʿnī bir lafızdan maʿnā istifāde oluna. **(339[b])** Ebulḥasen Şehīdī, beyt:

دعوی کنی که شاعر دهرم ولیک نیست
در شعر تو نه حکمت و نه لذت و نه چم

(Dünyaca ünlü şairim diye iddia ediyorsun ama senin şiirinde ne hikmet ne tat ne de anlam var!)

Ḫāmis, be-maʿnī-i cürm ve günāh. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, musammaṭ:

جم گفتمش کو جم چه جم برمن بدین سهوست و چم
مثلش نباشد درعجم شاهی ز نسل بوالبشر

(Ona Cem dedim, Cem hani! Ne Cem'i! Böyle demekle yanıldım, suçluyum! Ādemoğullarından gelen İran padişahları içinde onun eşi ve benzeri yoktur.)

Sādis, be-maʿnī-i خوردن [ḫorden]. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

شما دست شادی بخوردن برید
به یک هفته ایدر چمید و چرید

(Siz mutluluk içinde yiyip için! Bir hafta boyunca burada salının gezin!)

Sābiʿ, Mervīler lisānında "ziyān" maʿnāsına. Ve Dāru'l-merzīler zebānında "çeşm" maʿnāsınadır. Ḥakīm Senāyī, beyt:

عالمی دیگرست عالمشان
نیست فرقی ز نور تا چمشان

(Onların ālemi başka bir ālemdir. Gözleriyle nur arasında bir fark yoktur.)

Ṣāmin, sīne. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

سپهداران ایران را شه شایسته بر همت
که پیش او بشایستی نهادن دست را بر چم

(Himmet bakımından İran komutanlarına layık bir padişahtır. Onun huzurunda el göğüste beklemek uygundur.)

Tāsiʿ, intiẓām-ı kār maʿnāsına. Şākir-i Buḫārī, beyt:

چرا نه شکر کنم نعمت ترا شب و روز
که از تو اختر من سعد گشت و کار به چم

(Gece gündüz senin nimetine niçin şükretmeyeyim! Senin sayende talihim arttı ve işlerim yoluna girdi.)

ʿĀşir, celd, çāpük ve çālāk olmak maʿnāsına. Üstād Laṭīfī, beyt:

بر فضل تو کی معترف آیند که دانند
اشعار تو بی چم و سخنها همه خله

(Senin faziletini nasıl itiraf etsinler! Senin şiirlerinin ağır aksak ve sözlerinin tamamen odun olduğunu biliyorlar.)

Ve feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile خله [ḫale]nin maʿnāları maḥallinde ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá.

Ḥādī ʿaşer, be-maʿnī-i ḫam. خمیدن [ḫamīden] lafẓından ṣīġa-i emr olur.

Ṣānī ʿaşer, būriyā kamışından tabak edip onunla ġallenin samanın ve tozun ayırırlar. Ona چچ [çeç] ve غله برافشان [ġalle ber-efşān] dahi derler. Hindī lisānında ona سوب [sūb] derler.

چنگِ مریم [çeng-i meryem]: بخورِ مریم [baḫūr-ı meryem] dedikleri şükūfedir ki beş parmak gibidir. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te masṭūrdur ki zen-i ḥāmil vaż'-ı ḥamlde ʿusret çekse ol otu suya korlar, ıslanıp birbirinden cüdā olduğu gibi bi-emri'llāhi teʿālá ol ʿavrat vaż'-ı ḥaml eder. Nitekim bu beyitte bu maʿnāya işāret vardır. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

برست از چنگ مریم شاه عالم
چنان که آبستنان از چنگ مریم

(Dünya padişahı, gebelerin meryem çiçeğinden kurtulması gibi Meryem'in elinden kurtuldu.)

چهار علم [çehār ʿalem]: Yaʿnī ḫulefāʾu'r-rāşidīn riḍvana'llāhu teʿālá ʿaleyhim ecmaʿīn. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چهار نظم [çehār naẓm]: Yaʿnī ʿanāṣır-ı erbaʿa. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

مع النون

[maʿa'n-nūn]

چاپاتان [çāpātān]: Fetḥ-i bā'-i Fārsī vü tā'-i müşennāt ile. Baʿżı nüsḫada tā yerine nūn ile (چاپانان çāpānān) vāḳiʿdir. Edik üzerine giyilen edik maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

چارگون [çārgūn]: Kütüb-i ṭıb müfredātında besbāse dedikleri dārūdur. Ve dahi semer ağacına derler.

چارمین [çārumīn]: چارم [çārum] dördüncü. Yā-yı nisbet ve nūn-ı teʾkīd ile "dördüncüye mensūb" demek olur.

چاشکدان [çāşekdān]: Fetḥ-i şīn-i muʿceme vü dāl-ı mühmele ve sükūn-ı kāf ile. چاشدان [çāşdān], sükūn-ı şīn-i muʿceme ve fetḥ-i dāl-ı mühmele ile. Ekmek sandığı. Keẕā fi't-*Tuḥfe*. Ammā ġayrı nüsḫalarda ḫā'-i muʿceme ile (خاشکدان ḫāşekdān)dır.

چاکانیدن [çākānīden]: Be-maʿnī-i چکانیدن [çekānīden], yaʿnī damlamak, her ne olursa. Üstād Ferruḫī, beyt:

پیش سائل زر بچاکاند به هنگام جواب
پیش نحوی موی بشکافد به هنگام سؤال

(Dilenciye cevap/karşılık verirken altın damlatır. Dil ālimine soru sorarken kılı kırk yarar.)

چامدین [çāmīden]: Kesr-i mīm ile. Tebevvül ve taġayyuṭ maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, musammaṭ:

بس کن که هر مرغ ای پسر کمتر خورد انجیر تر
شد طعمهٔ طوطی شکر و آن زاغ را چامین خر

(Ey oğul! Yeter! Her kuş nadiren taze incir yiyebilir. Papağanın yiyeceği şeker, karganın yiyeceği de eşek tersidir.)

چاویدن [çāvīden]: Serçeler ve ona benzer kuşcağızlar bir nesneden ürküp çığrıştıklarına derler.

چاهیدن [çāhīden]: Kesr-i hā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Üşümek maʿnāsınadır.

چاییدن [çāyīden]: Kesr-i yā-yı taḥtānī-i evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. Üşümek maʿnāsına mervīdir. Keẕā fī-nüsḫati *Baḥri'l-Ġarā'ib*i'l-Ḥalīmī.

چپان [çepān]: Fetḥ-i bā'-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i câme-i köhne. Bundandır ki eski eṣvāblı adama چپانی [çepānī] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

نباشد لایق بزمت چپانی
تو عالی قدری و قدر تو دانی

(Eski püskü giysisi olan kimse senin meclisine layık değildir. Senin kıymetin yüksektir ve kıymetini bilirsin.)

چپتین [çeptīn]: Sükūn-ı bā'-i Fārsī ve **(340a)** kesr-i tā'-i müşennāt u yā-yı sākine ile. Be-maʿnī-i enbānçe, yaʿnī küçük dağarcık. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چپسین [çepsīn]: Sükūn-ı bā'-i Fārsī vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Alçı ki ʿArabīde جبصین [cebṣīn] derler. Mīr Naẓmī, der-taʿrīf-i ḳalʿa, beyt:

چنان بود محکم بنای حصار
به چپسین و کج کرده اند استوار

(Kalenin yapısı öyle sağlamdı ki alçı ve kireçle dayanıklı hale getirmişlerdi.)

چپ دادن [çep dāden]: Pāreye atmak maʿnāsına ıṣṭılāḥīdir.

چپسیدن [çepsīden]: Sükūn-ı bā'-i Fārsī vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i sīn ile. Be-maʿnī-i چسپیدن [çespīden] ve چفسیدن [çefsīden] ki ʿan-ḳarīb ẕikr olunur inşā'allāhu teʿālá.

چپیره شدن [çepīre şuden]: Kesr-i bā'-i Fārsī ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ḥāżır ve müheyyā olmak. Ve derilip cemʿ olmak. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بفرمودشان تا چپیره شدند
هزبر ژیان را پذیره شدند

(Onlara buyurunca toplanıp yaralı aslanı karşıladılar.)

چپین [çeppīn]: Kesr-i bā'-i Fārsī ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Sele sepeti ki ekṣer söğüt çubuğundan edip içine ekmek ve baʿżı eşyā korlar. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به چپین درافکند ناگه سرش
همان نان کشکین به پیش اندرش

(Başı, arpa ekmeğinin sepete düşmesi gibi yere yuvarlandı.)

چتین [çetīn]: Kesr-i tā'-i müşennāt ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Eyerin kıvrımı ki iki ṭaraftan dikilir.

چخیدن [çaḫīden]: Kesr-i ḫā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i sitīze ve ser-zeniş, yaʿnī çekişmek. Ve dahi be-maʿnī-i کوشیدن [kūşīden], yaʿnī dürüşmek. Mevlānā Kisāyī, beyt:

طعنه مزن که با دو لب من چرا چخی
هر چند پیر گشتم و تو تازه نوجوان

(Ben yaşlıyım, sen de genç bir delikanlısın, buna rağmen beni kınama! Benim iki dudağımla nasıl çıkışacaksın!)

Ve dahi "pīç ü tāb" maʿnāsına mervīdir.

چخین [çaḫīn]: Kesr-i ḫā'-i muʿceme ile. Kirli ve paslı, şūḫgīn maʿnāsına. *Şerefnāme*'de kesreteyn ile (چِخین çiḫīn) muḳayyeddir.

چرامین [çerāmīn]: Fetḥ-i rā'-i mühmele ve kesr-i mīm ile. Be-maʿnī-i ʿalef. Behrāmī, beyt:

بماندم اینجا بی چاره ز آه گم کرده
نه آب با منِ بی چاره نه چرامینا

(Ah yüzünden yolumu kaybedip burada çaresiz kaldım. Ben zavallının yanında ne su ne de alef var.)

چران [çerān]: Fetḥ-i rā'-i mühmele ile. Bevezn-i خزان [ḫazān]. Yaʿnī çerende, otlayıcı maʿnāsına ism-i fāʿil olur.

چرانیدن [çerānīden]: Fetḥ-i rā'-i mühmele, kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ḥayvān otarmak. Teşdīd ile de taḫfīf ile de menḳūldür.

چراییدن [çerāyīden]: Kesr-i yā-yı taḥtānī-i evvel, sükūn-ı ṣānī ve fetḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i çerāgāh, otlak maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

حسود شاه را در باغ امید
نماندست از ثمر غیر از سبدچین

چو حیوانیست مانده در بیابان
ز بخت بد نه آب و نه چرایین

(Padişahın düşmanına umut bahçesinde sepet artığından başka meyve kalmadı. Çölde kalmış bir hayvan gibidir, kötü talihi yüzünden ne su ne de otlak bulabilir.)

چرب زبان [çerb-zebān]: Tatlı dilli, muntaẓamu'l-kelām ve faṣīḥu'l-lisān demektir. Mīr Naẓmī, beyt:

شود خوش سخن با کبیر و صغیر
کند چرب زبانی همه کس اسیر

(Küçükle ve büyükle güzel konuşur. Tatlı diliyle herkesi tutsak eder.)

چرب شیرین [çerb-şīrīn]: Laṭīf, nefīs ve leẕīẕ ṭaʿām. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

چرب شیرین نعمت دنیا
به مگس راندنش نمی ارزد

(Dünya nimetlerinin tatlı ve yağlısı, sineğini kovmaya değmez.)

چربیدن [çerbīden]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i bā'-i muvaḥḥade vü yā-yı sākine ile. Ġālib olmak maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

من ار بر تو چربم به هنگام کین
بدم قائم انداز روی زمین

(Savaşta sana üstün gelirsem, yeryüzünde kalıcı olurum.)

Ve dahi فرو آمدن [furū āmeden], فرو آوردن [furū āverden], فرو رفتن [furū reften] ve فرو کردن [furū kerden] maʿnāsına. Bunlardan murād maġlūb etmek ve ġālib olmak maʿnāsıdır. Baba Naṣībī-i Geylānī, beyt:

بر مه آن روز ترنج ذقنش می چربید
که ز نارنج به بازیچه ترازو می ساخت

(Oyun olsun diye portakaldan terazi yaptığı zaman, çene portakalı dolunaya üstün gelirdi.)

چرخ برین [çarḫ-ı berīn]: Yaʿnī ʿarş-ı mecīd. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چردان [çerdān]: Sükūn-ı rā vü fetḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Be-vezn-i مردان [merdān]. Gedālar cer ve su'āl maḥallinde ellerinde tuttukları ṭās veyā keşkūl. Aṣlı cīm-i ʿArabī ile (جردان cerdān)dır. Cer olunan eşyāya ẓarf olur. Ve bir maʿnāsı dahi kapılarda olan reze ḥalḳasıdır. İki maʿnāya tertīb üzre, Mīr Naẓmī, beyt:

گدایی گرفتست چردان به دست
به در آمد و کرد چردان شکست

(Elinde tas tutan bir dilenci, kapıya gelip kapı halkasını kırdı.)

چرستیدن [çerestīden]: Fetḥ-i rā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ü yā-yı taḥtānī ve kesr-i tā'-i müşennāt ile. Be-vezn-i پرستیدن [perestīden]. Dişlerini birbirine sıkıp **(340ᵇ)** kıçırdatmaktır.

چرسدان [çeresdān]: Fetḥ-i rā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ile. Çār-gūşe bir nevʿ dağarcıktır ki dervīşān, seyyāḥān ve ḳalenderān dört köşeden bağ edip arkalarına bağlarlar. İçine me'kūlāt ve baʿżı sebük câme dahi korlar. Gāhī ḥamā'ilvārī de ederler. Şeyḫ Cüneyd-i Ḫalḫālī, beyt:

برون رفتم چو درویشان نمدپوش
چرسدان را حمائل کرده بر دوش

(Kepenek giymiş dervişler gibi, dört köşeli dağarcığı omuzuma asıp dışarı çıktım.)

چرغان [çarġān]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve fetḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Ol büyük mühürdür ki menşūrlara ṭuġrā yerine basarlar. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چرغون [çarġūn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i چرغول [çarġūl]-ı merḳūm.

چرمدان [çermdān]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü mīm ile. Ve fetḥ-i rā ile (چرمدان çeremdān) da cā'izdir. Deri kīse maʿnāsına ki دولمیان [dūl-miyān] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

ایمنم از مکر دزد و راهزن
زانکه چون زر در چرمدان توام

(Hırsız ve eşkiya hilesinden güvendeyim. Öyle ki senin deri kesendeki bir altın gibiyim.)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

کاسۀ ارزاق پیاپی پرست
کیسۀ اقبال چرمدان ماست

(Rızık kāseleri birbiri ardınca doluyor. Bizim deri kesemiz, iyi talih kesesidir.)

چرنگیدن [çerengīden]: Fetḥ-i rā'-i mühmele, sükūn-ı nūn ve kesr-i kāf-ı ʿAcemī ile. Āvāz-ı gürz ve emṣāli nesneler ki vurdukta ẓāhir olur.

چرون [çerven]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve fetḥ-i vāv ile. Şehr-i Hürmüz'ün ism-i ḳadīmidir.

چرویدن [çervīden]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i vāv ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, çāre aramak maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

به درد عشق او چندان که چروید
بجز صبرش علاجی را نمی دید

(Onun aşk derdine ne kadar çare aradıysa da sabırdan başka bir ilaç bulamadı.)

Ṣānī, seğirtmek maʿnāsınadır. Şems-i Faḫrī, beyt:

دولت و نصرت و سعادت را
نیست کاری ورای چرویدن

(Talih, zafer ve mutluluk için koşup çabalamaktan başka bir iş yoktur.)

چریدن [çerīden/çerrīden]: Kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Otlamak maʿnāsına. Teşdīd-i rā ile ve taḫfīf ile de cā'izdir.

چسپان [çespān]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve fetḥ-i bā'-i Fārsī ile. Bir nevʿ cāmedir ki üste giyerler, yenleri dar ve ekseriyā boyunu dahi kısa ederler. بالاپوش [bālā-pūş] ve چکمان [çekmān] dahi derler.

Ve bir maʿnāsı da yakışıklı ve münāsib olan nesnedir, her ne olursa. Meselā فلان چیز به فلان را چسپان آمد[1] derler.

چسپیدن [çespīden]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve kesr-i bā'-i Fārsī ile. Meyl eylemek, ziyāde gelmek, bir nesne tutmak, bir cisim bir cisme muttaṣıl olmak bir vechle ki infiṣāli güç ola, yapışmak ve yakışmak maʿnālarınadır. Keẕā fi'l-*Müşkilāt*.

چشان [çeşān]: Fetḥ-i şīn-i muʿceme ile. Gürz maʿnāsınadır ki پشان [peşān] ve فشان [feşān] dahi derler.

چشم پریدن [çeşm perīden]: Göz seğirmek maʿnāsına. Şems-i Tebrīzī, beyt:

چشمم همی پرد مگر آن یار می رسد
دل می جهد نشانه که دلدار می رسد

(Gözüm seğiriyor, sanırım o sevgili geliyor. Kalp yerinden oynuyor, o sevgili geliyor.)

چشم داشتن [çeşm dāşten]: Ümīd etmek maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

گر به سرمنزل سلمی رسی ای باد صبا
چشم دارم که سلامی برسانی ز منش

(Ey sabah yeli! Selmā'nın konakladığı yere ulaşırsan, ona benim selamımı götüreceksin umudundayım.)

چشم زدن [çeşm zeden]: Göz eylemek. Yaʿnī göz kapayıp işāret eylemek. Ebulmaʿānī, beyt:

با رقیبان به رهش دوش شدم میل نکرد
چشم زد بر منِ آشفته مگر از سر زلف

(Dün gece rakiplerle onun yoluna gittim, dönüp bana bakmadı. Galiba ben zavallıya saçının kenarından göz kırptı.)

چشم زن [çeşm-zen]: Türkīde "ölmez diken" dedikleri otun toḫumudur. چشمه زن [çeşme-zen] dahi derler. Göz ağrısına ettikleri muʿāleceye cüz' ederler. Ġāyet ince saḥḳ edip sürme gibi istiʿmāl olunur.

چشم کردن [çeşm kerden]: Yaʿnī çeşm-zaḫm. İṣābet-i ʿayn maʿnāsınadır. Türkīde "göz değirmek" demektir. Mīr Naẓmī, beyt:

که بوده چشم بختم آنچنان بد
به جور و ناز جانان را چشم کرد

1 Falanca falancaya yakıştı.

(Bahtımın gözü öylesine kem olmuş ki sevgilinin naz ve kötülüğüne göz değdirdi.)

چشملان [çeşmelān]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i mīm ile. Ol siyāh dānelerdir ki چشام [çeşām], چشخام [çeşḫām] ve چشم دانه [çeşm-dāne] dahi derler.

چشمِ سوزن [çeşm-i sūzen]: İğne ve çuvāldūz deliği. Şems-i Faḫrī, beyt:

بود چو چشمهٔ سوزن به چشم اعدایت
ز بس بلا و محن عالمی بدین فرخا

(Dünya bu kadar geniş olmasına rağmen, senin düşmanının gözüne bela ve sıkıntı çokluğu yüzünden iğne deliği gibi görünür.)

چشن [çeşn]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. **(341ª)** Be-maʿnī-i جشن [ceşn]-i merḳūm ki bāb-ı sābıḳta ẕikri mürūr eyledi. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

آیین عجم چشن جهان دیده فریدون
بر شاه جهاندار فری باد و همایون

(Dünya görmüş Feridun'un Acem usullü bayramı, dünya padişahına kutlu ve uğurlu olsun!)

چشیدن [çeşīden]: Kesr-i şīn-i muʿceme ile. Tatmak, ẕevḳ maʿnāsına. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

آن شربت خاصی که شفای همه جانهاست
بی چاشنئ درد چشیدن نتوان یافت

(Bütün canlara şifa olan o özel şerbet/şarap, dert çeşnisini tatmadan bulunamaz.)

ʿArabīde ذوق [ẕevḳ] ki fāʿili ذواق [ẕevvāḳ] gelir, çāşnī-gīr maʿnāsına. Ve Çağatayda "tatmaġan" derler.

چغان [çaġān]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, ol maʿrūf çatal ağaç ki arasına ziller üstüvār edip, raḳḳāṣlar ellerinde uṣūl tutup raḳṣ ederler. چغانه [çaġāne] dahi derler. Ḥamīd-i Ḳalenderī, beyt:

از شعر او کنند اگر شعر دلبران
هر تار آن ترانهٔ چنگ و چغان دهد

(Güzellerin saçını onun şiirinden yapsalar, o saçın her bir teli çeng ve zil nağmesi verir.)

Ṣānī, be-maʿnī-i merd-i kūşende, yaʿnī kār u meṣāliḥinde mücidd ve sāʿī olan adam.

Ṣāliş, bir şehir adıdır.

چغانیان [çaġāniyān]: Şehr-i Semerḳand'da bir maḥall adıdır. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

شغل چغانیان را بی باره
یک باره زو دو باره نمی باید

(Çagāniyānlı'nın işi tekrarsızdır. Ona bir tekrar iki tekrar gerekmez.)

چغزیدن [çaġzīden]: Be-vezn-i لغزیدن [laġzīden]. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i ترسیدن [tersīden]. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

در فنا جلوه شود فائدهٔ هستیها
پس نباید ز بلا گریه و در چغزیدن

(Varlıkların faydası yoklukta görünür. O halde beladan korkup ağlamak gerekmez.)

Ṣānī, *Şerefnāme*'de iltifāt etmek maʿnāsınadır.

چغیدن [çaġīden]: Kesr-i ġayn-ı muʿceme ile. چخیدن [çaḫīden]-i merḳūm maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

چفتیدن [çeftīden]: Sükūn-ı fā ve kesr-i tā'-i müşennāt u yā-yı sākine ile. Meyl eylemek maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چفسیدن [çefsīden]: Sükūn-ı fā ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i چسپیدن [çespīden] ʿumūmen ve yapışmak maʿnāsına ḫuṣūṣan. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

نور آبی دان و هم بر آب چفس
چونکه داری آب از آتش متفس

(Nuru su bil ve ona yapış! Suyun varsa ateşte kızdırma!)

متفس [me-tefs] "kızdırma!" maʿnāsına. Ve nehy-i ḫāżırdır "meyl eyleme!" maʿnāsına. İbn Yemīn, ḳıṭʿa:

سعی در تنقیص قدر خویش کرد
هر که کرد اهمال در تکمیل نفس

بارها ای نفس نا فرمان و شوم
گفتمت از حرص بر دنیا مچفس

(Nefsini ıslahta ihmal gösteren kimse, kendi itibarını eksiltmeye çalışmış olur. Ey söz dinlemeyen uğursuz nefsim! Sana defalarca hırsla dünyaya yönelme dedim!)

چقیدن [çaḳīden]: Kesr-i ḳāf ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Kazık ve mīḫ kakmak maʿnāsınadır.

چکانیدن [çekānīden]: Damlatmak maʿnāsına. چکیدن [çekīden] lafẓının müteʿaddīsidir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

حدیث خاک درت را ز چشم سلمان پرس
که کار اوست درین باب دُر چکانیدن

(Senin kapının toprağı bahsini Selmān'ın gözünden sor! Çünkü bu kapıda inci damlatmak onun işidir.)

چکان [çekān]: چکیدن [çekīden] lafẓının ism-i fāʿilidir, damlayıcı maʿnāsına. Ve dahi be-maʿnī-i چکانیدن [çekānīden].

چکمان [çekmān] ve چکمن [çekmen]: Kilāhumā bi-sükūni'l-kāf. Be-maʿnī-i چسپان [çespān]-ı merḳūm, yaʿnī bālā-pūş. Ve zırh yeleği maʿnāsına mervīdir.

چکن [çeken]: Feṯḥ-i kāf ile. İki maʿnāyadır. Evvel, be-maʿnī-i چکمن [çekmen]-i merḳūm. Şems-i Faḫrī, beyt:

تاج یاقوت و بغلتاق چکن
یافت از یمن دعای او خروه

(Horoz onun duasının bereketiyle yakut bir taca ve zırhlı bir yeleğe sahip oldu.)

Ṣānī, be-maʿnī-i evvel-i şeb. Mīr Naẓmī, beyt:

به وعده نیامد چو آن سیم بر
شوم ناله خیز از چکن تا سحر

(O gümüş bedenli güzel, sözünde durmadığına göre geceden sabaha dek ah edeyim.)

چکیدن [çekīden]: Kesr-i kāf ile. Damlamak maʿnāsına, her ne olursa. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

باز آتشی به سینه رسیدن گرفته است
خون از دل کباب چکیدن گرفته است

(Yine göğsüme bir ateş ulaşmaya başlıyor. Kebap olmuş gönülden kan damlamaya başlıyor.)

چلیدن [çelīden]: Kesr-i lām ile. Kemirmek ve gevimek. Meṣelā at, gemini gevimek ve it, kemiği kemirmek. Ve dahi, celdlik eylemek.

چمان [çemān]: Be-vezn-i همان [hemān]. Üç maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i ḫırāmān ki چمیدن [çemīden]den ism-i fāʿil olur, nāz ile salınıcı maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

شد چمان در چمن حسن و ملاحت روزی
در گلستان وصالش نچمیدیم و برفت

(Günün birinde güzellik çimeninde salınarak gitti. Ancak biz ona kavuşma güllüğünde salınamadan gitti.)

Ṣānī, piyāle-i şarāb ki چمانه [çemāne] dahi derler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

همچو بلبل لحن و دستانها زنند
چون لبالب شد چمان از بلبله

(Sürahi kadehi ağzına kadar doldururken bülbül gibi şarkı ve hikâye söylerler.)

Şāliş, **(341ᵇ)** meclis-i ḫāṣṣ maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

به خلوتسرایش چمان کرده اند
که ذوق وصالش نهان کرده اند

(Onun için, içinde kavuşma zevki gizlenmiş olan özel bir oda hazırladılar.)

چمانیدن [çemānīden]: Be-maʿnī-i خرامیدن[ḫirāmīden], salınmak maʿnāsına maṣdardır.

چملان [çemlān]: Şehr-i İṣfahān dervāzelerinden bir dervāze adıdır. Ḥakīm Şifāyī, der-hicv-i vezīr-i Muḥammed Mü'min, beyt:

مؤمن هللم بازئ چملان به کجا رفت
پاکارئ صد در صد کرمان به کجا رفت

(Çemlān'ın helelüm oyunu oynayan Mümin'i nereye gitti? Kirman'ın yüzde yüzünün ayakçısı nereye gitti?)

چمن [çemen]: Maʿrūf. Ve dahi ṣaf ṣaf bitmiş ağaçların arası güẕergāh ola. Ve dahi ağaçlı mekân ki altı çayır ola. Mevlānā Kisāyī, beyt:

سرو بنان کنده و گلشن خراب
لاله ستان خشک و شکسته چمن

(Selvi dipleri kazılmış, gül bahçesi yıkılmış. Lale bahçesi kurumuş, çimen bozulmuş.)

Maḥmūdī'de "çemend" maʿnāsına masṭūrdur, yaʿnī esb-i dilīr.

چمیدن [çemīden]: Nāz ile salınmak. Şeref-i Yezdī, beyt:

چو سرو تو دامن کشان می چمید
چمن دامن از شرم بر سر کشید

(Selvi boyun, eteğini toplayıp salındı. Çimen, utancından eteğini yüzüne çekti.)

Bu beyit muʿammādır, ism-i Necm çıkar. Ve dahi "meyl etmek" maʿnāsına. Amʿāḳ-ı Buḫārī, beyt:

چمیدنت سوی دشمن به رغم من تا کی
بگیر چنگ به چنگ و بخواه ساغر می

(Ne zamana dek inadıma düşman tarafını tutacaksın! Eline çeng al ve şarap kadehi iste!)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb'da be-maʿnī-i خم خوردن [ḫam ḫorden] masṭūrdur.

چمین [çemīn]: Kesr-i mīm ile. Bevl ve ġā'iṭ demektir. Be-maʿnī-i bevl, ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چاره نبود در جهان را این چمین
لیک نبود این چمین ماء معین

(Dünyadaki bu sidiğe çare yoktur; ancak bu sidik, saf su değildir!)

Be-maʿnī-i ġā'iṭ, ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

بلبلان را جای می زیبد چمن
مر جعل را در چمین خوشتر وطن

(Bülbüllere çimenlik yakışır. Bokböceğine de mezbelelik güzel vatandır.)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

گرچه طوطی خود از شکر زنده است
زاغ را می چمین خر باید

(Papağan şekerle yaşıyor olabilir, ama karganın şarabı eşek tersi olsa gerektir!)

Bu beyitten fehm olunur ki ḥayvānāt zibiline de müstaʿmel olmuş ola.

چناچن [çenāçen]: Feṯḥ-i nūn u cīm-i Fārsī ile. Āvāz-ı tīr. Yaʿnī ok pey-ā-pey atıldıkta ẓāhir olan ṣadāsı ki شباشاب [şebāşāb] dahi derler. Nitekim āvāz-ı şemşīre فشافش [feşāfeş] derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ز بیم چناچن که آمد ز تیر
کفن گشت در زیر جوشن حریر

(Peş peşe gele ok yınlamalarının verdiği korkuyla zırh altındaki ipekli, kefene döndü.)

چنازهن [çenāzhen]: Feṯḥ-i nūn u hā ve sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ile. *Maḳāmāt-ı Şeyḫülislām*'da yazar ki bir kelime-i taḥsīn ü āferīndir ki cümle iyilikler onun żımnında ola. Yaʿnī şol kadar iyi ola ki vaṣfı mümkin olmaya, onun taʿbīridir.

چنبر کردن [çenber kerden]: Ḥalḳa-i resentāb. Yaʿnī ip bükenlerin ḥalḳası ki ondan geçirip bir başından büker. Ve dahi def, dāʾire, elek ve ġırbāl miṣillü nesnelere çenber etmek.

چنبیدن [çenbīden]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. جستن [cesten] lafẓının iki maʿnāsıyla da mürādiftir.

Evvel, be-maʿnī-i خیز کردن [ḫīz kerden]. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

حلقه حلقه بر او رقص کنان دست زنان
سوی او چنبد هر یک که منم بندهٔ تو

(Halka halka olmuşlar, onun etrafında el çırpıp oynuyorlar. Her biri "onun kölesi benim!" diyerek ona doğru sıçrıyor.)

Ṣānī, be-maʿnī-i گریختن [gurīḫten]. Ḥakīm Ezraḳī, beyt:

چنان گریزد دشمن که شیر رایت او
ز هیبت تو بچنبد مگر به شکل شِکال

(Düşman öyle bir kaçıyor ki sancaklarındaki aslan senin görkemini görünce çakala dönüp kaçıyor.)

چندان [çendān]: İki maʿnāyadır.

Evvel, lafẓ-ı mürekkebdir چند [çend] ile آن [ān]dan, "ol kadar" ve "ol denli" maʿnāsına. Kelbī Big-i Türk, beyt:

چندان سودم جبین حسرت به زمین
کین تودهٔ خاک را به تنگ آوردم

(Hasret alnını o denli yere sürdüm ki şu toprak yığınını daralttım.)

Ṣānī, lafẓ-ı müfreddir. Ṣandal ağacına derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

هست بر لکلک ز چندان و بقم منقار و پا
پس چرا شد آبنوسی هر دو بر لکلکجه ای

(Leyleğin gagası ve ayağı sandal ve bakam ağacından oluyorsa, niçin leylek yavrusunda her ikisi de abanoz oluyor?)

Mecmaʿu'l-Fürs'te vilāyet-i Çin şehirlerinden bir şehr-i muʿaẓẓam adıdır.

چندن [çenden]: Muḫaffef-i چندان [çendān]-ı merḳūm. Ve be-maʿnī-i چنده [çende] ki ʿan-ḳarīb żikr olunur. Ve dahi ṣandal ağacı maʿnāsına. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

در رنگ و بوی دهر نپیچم که رهروم
ارقم نیم که یال به چندن درآورم

(Dünyanın rengi ve kokusuna sarılmam, çünkü yolcuyum. Yılan değilim ki sandal ağacına dolanayım.)

Baʿżı ferhengde bir ḫoş-bū ağaçtır ki Zirih derler bir vilāyette ḥāṣıl olur. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چنگالخوان [çengāl-ḫʷān]: Bir ṭaʿāmdır. Nān-ı germi revġan-ālūde edip tenāvül ederler.

چنگلستان [çengelistān]: Orman maʿnāsınadır. Ammā چنگل [çengel], Türkīde "çatlağı" dedikleridir. Ve ستان [sitān], maḥall ve mekān **(342ᵃ)** maʿnāsınadır. Ġalebe-i istiʿmāl ile muṭlaḳ sık ağaçlığa isim olmuştur.

چنیدن [çenīden]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yāyı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i چکیدن [çekīden]-i merḳūm. Mīr Naẓmī, beyt:

ز کویش صبا چون وزیدن گرفت
سرشکم ز دیده چنیدن گرفت

(Tan yeli onun köyünden esmeye başlayınca gözümden gözyaşı damlamaya başladı.)

چوگان [çevgān]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf. Başı eğri bir ağaçtır ki onunla meydânda top vururlar. "Güy u çevgān" müteʿârif oyundur. Be-ġāyet süvārī ve silaḥ-şūr olanlar oynarlar. Her bir âdem ol meydânda at süremez.

Ṣānī, yine başı eğri bir ağaçtır, pūlād topu başına asarlar. Pādişāhların çetr gibi lāzımındandır. کوکبه [kevkebe] dahi derler. Sirāceddīn-i Segzī, beyt:

ز عنبر بر مهش چتر و ز سنبل بر گلش چوگان
دلش چون قبهٔ تازی رخش چون قبلهٔ دهقان

(Onun ayının örtüsü amberden, gülünün kevkebesi sümbüldendir. Kalbi Arap kubbesi gibi, yanağı köylü kıblesi gibidir.)

Ṣāliṣ, her başı eğri ağaca "çevgān" derler. Cümleden ṭabl ve kūs ṭurresi. Şeyḫ Saʿdī, ḳıṭʿa:

خردمندان نصیحت می کنندم
که سعدی چون دهل بیهوده مخروش

ولیکن تا به چوگان می زنندش
دهل هرگز نخواهد کرد خاموش

(Akıllı kimseler bana öğüt verip "Ey Sadī! Davul gibi boş yere ses çıkarma!" diyorlar. Ama çomakla vurulduğu sürece davul susmayacaktır.)

چویگان [çevīgān]: Çevgān maʿnāsınadır. İbn Yemīn, beyt:

ربوده گوی لطافت به چویگان سر زلف
ز دلبران سهی قد و گل رخان سمن خد

(Güzellik topu boylu poslu, yasemin yanaklı ve gül yüzlü güzellerin saç ucu değneğiyle çelindi.)

چهان [çehān]: Be-maʿnī-i bisyār, çok demektir. Mīr Naẓmī, beyt:

ترحم کن یکی بر جان سوزان
چهان شد جور و ناز ای شاه خوبان

(Ey güzeller padişahı! Yanmış canıma bir kez olsun acı! Naz ve kötülük iyice çoğaldı.)

چهیدن [çehīden]: Sıçramak. Mīr Naẓmī, beyt:

عنان سمندش چو داده گشاد
چهیدن گرفت و رسیده چو باد

(Dizgini çözülen at, sıçramaya başlayıp yel gibi gitti.)

Ve dahi meyl eylemek ve teferrüclenmek. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i چکیدن [çekīden] masṭūrdur.

چیپین [çeypīn]: Sükūn-ı yāʾeyn-i taḥtāniyyeyn ve kesr-i bāʾ-i Fārsī ile. Ol nesneye derler ki iki vaḳʿanın arasında ola.

مع الواو

[maʿa'l-vāv]

چارسو [çār-sū]: Maʿrūf. Maʿnā-yı terkīb "dört ṭaraf"tır. Ekşer bāzārlar öyle olduğu vechten tesmiye olunmuştur. Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

کردم اندیشه چارسو رفتم
که خرم طالع فروشنده

طالع بد بین که هم آنجا
کس ندیدم شود فروشنده

همه اهل خرد به حکم زمان
بهر طالع خرید و کوشنده

(Talih satın alırım düşüncesiyle çarşıya gittim. Ancak talihe bak ki orada hiçbir talih satıcısı göremedim. Zamanın hükmünce bütün akıllılar, talih satın almaya uğraşıyordu.)

چارو [çārū]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. Ölçek maʿnāsına ʿumūmen, ġalle ölçeği ḫuṣūṣan. Ebulmaʿānī, beyt:

شهنشاهی که ادنا لطف و جودش
زر و سیمی دهد هر دم به چارو

(Öyle bir padişahlar padişahıdır ki en basit lütuf ve cömertliği ölçek ölçek altın ve gümüş vermektir.)

چاکسو [çāksū]: Sükūn-ı kāf ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. Siyāh renk bir dārūdur, kāfūr ile āmīḫte edip göze çekerler. Müncīk, beyt:

جود تو سود دارد بر علت نیاز
چنانکه سود دارد بر چشم چاکسو

(Senin cömertliğin, göz otu göze nasıl faydalıysa ihtiyaç hastalığına öylece faydalıdır.)

چاکشو [çākşū]: Şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i چاکسو [çāksū]-yı merḳūm. Keẕā fi't-*Tuḥfe* ve *Ferheng-i Vefāyī*.

چامه گو [çāme-gū]: Ġazel-ḫᵛān ve ḫᵛānende. چامه [çāme], şiʿr ve ġazel maʿnāsınadır. گو [gū], gūyende maʿnāsınadır.

چاو [çāv]: Ṣadā-yı şāyiʿ maʿnāsına. Türkīde dahi istiʿmāl olunur. Bir söz ḫalḳ beyninde şāyiʿ ve meşhūr oldukta "fülān söz çavlandı" derler. Ve dahi muḳavvādan sikkelenmiş akçedir. Zamān-ı selefte Özbek pādişāhlarının biri, bir maḥalde ḫazīnesinin mużāyaḳası olur, ol zamān iḫtirāʿ edip rāyic eylemiş. Keẕā fi't-*Tārīḫ-i Vaṣṣāf*. Ol ʿaṣr şuʿarāsının biri demiştir, beyt:

چاو تا در جهان روان باشد
رونق ملک جاودان باشد

(Çav akçesi dünyada geçerli oldukça saltanatının parlaklığı sonsuza dek sürsün!)

چاو چاو [çāv çāv]: Serçe ve ona benzer kuşcağızlar ürktükte ve dahi şikārī kuş gördükte çığrıştıklarına derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

بی خانمان و بی زن و فرزند دشمنش
گنجشک وار دارد پیوسته چاو چاو

(Onun düşmanı, evsiz barksız yuvasız yavrusuz serçe gibi sürekli bağrışır.)

چاهچو [çāhçū]: Sükūn-ı hā ve żamm-ı cīm-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i چاهیوز [çāhyūz]-ı merḳūm. Kuyu pāk edecek ālāt ve kova çıkaracak çengāl.

چپو [çepū]: **(342ᵇ)** Żamm-ı bāʾ-i Fārsī ile. Sünü demreni. Mīr Naẓmī, beyt:

چنان سرتیز بود چپوی نیزه
چو سوزن بگذراند بی ستیزه

(Mızrağın ucu öyle keskindi ki hiç zorlanmadan iğne gibi geçerdi.)

چتو [çetū]: Żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Perde maʿnāsına. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

دگر ریاحین چون دختران دامن کش
گرفته گرد خواتین گل ز رشک چتو

(Dahası, eteğini toplamış kızları andıran fesleğenler, kadıntuzluğu örtülü gül kadınlarının etrafını tuttu.)

چربو [çerbū]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i چربش [çerbiş]-i merḳūm.

Ṣānī, be-maʿnī-i çerbī, yaʿnī yağlı. Üstād Laṭīfī, beyt:

بدو گفتم نگارینا چه باشد که مرا باشی
که هستم در غمت سوزان چو بر آتش نهی چربو

(Ona dedim ki: "Ey sevgili! Ne olurdu benim olsaydın? Senin gamında ateş üstündeki yağ gibi yanıyorum".)

چرغنو [çerġanū]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ve żamm-ı nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, şarāb ẓarfı, her ne olursa.

Ṣānī, bir gūne dil-pesend sazdır. İki maʿnāya tertīb üzre, Ebulmaʿānī, musammaṭ:

ساقی بنه بر جام می از چرغنو در بزم کی
زن چرغنو مطرب به نی ما عیش کنیم رغم عدو

(Ey sāki! Padişahlara layık mecliste sürahiden kadehe şarap dök! Ey çalgıcı! Neyle birlikte çerganū çal, biz de düşmanın inadına içip eğlenelim.)

چرندو [çerendū]: Feṯḥ-i rā vü sükūn-ı nūn u żamm-ı dāl-ı mühmeleteyn ile. Üstüḫ̱vān-ı nerm ki şāne dedikleri kemik ucunda ve göğüste olur. ʿArabīde غضروف [ġuḍrūf] derler żammeteyn ile. Keẕā fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ*.

چشم آرو [çeşm-ārū]: Evvel elif-i memdūde ile. Ol nesnedir ki defʿ-i çeşm-zaḫm için ʿamele getirile. Ādem için veyāḫud ḥayvānāt veyā zirāʿat veyā bāġ bāġçe, ḫāne ve sarāy için ederler. Seyyid Ḥasan-ı Ġaznevī, rubāʿī:

ای سر تا پا به نازکی سرو سهی
از جملهٔ نیکوان تو خوبی تو بهی
بر حسن و جمال بیش می افزاید
چشم آرو چو چشم بر روی نهی

(Ey tepeden tırnağa nazikliğiyle azat selviyi andıran güzel! Sen bütün güzellerden daha güzel, daha iyisin! Göz gibi nazarlığı yüzüne koyunca güzelliğin daha da artıyor.)

Şeyḫ Āzerī, beyt:

اولیا را که هست حسن نکو
از ملامت کنند چشم آرو

(İyi amelle bilinen velilerin nazarlığını melametten yaparlar.)

چشمِ گاو [çeşm-i gāv]: Bir nevʿ rengīn güldür, koyu kırmızı. چشمِ گاومیش [çeşm-i gāvmīş] dahi derler. Rūm'da bir nevʿ arı, āb-dār ve laṭīf eriğe derler. ʿArabīde ona عین البقر [ʿaynu'l-baḳar] derler.

چشمِ ترازو [çeşm-i terāzū]: Terāzūnun kebūter geçtiği sūrāḫı. ʿArabīde عین المیزان [ʿaynu'l-mīzān] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

شده چو چشم ترازوی چشم خونینم
شده است هر مژه ام چون کبوتر میزان

(Kanlı gözüm terazi gözü gibi olmuş, her kirpiğim de terazi güvercinine dönmüş.)

چغو [çaġū]: Żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Baykuş cinsinden bir kuştur. Ona küllîyyet ile müşâbeheti vardır. Ebū Şekūr, beyt:

اگر بازی اندر چغو کم نگر
وگر باشه ای سوی بطان مپر

(Eğer doğansan puhukuşuna az bak! Yok atmacaysan ördeklerin tarafına uçma!)

Lüġat-i Ḫorāsānī'dir. Ammā *Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*'de be-maʿnī-i güncişk vāḳiʿdir. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te dahi öyledir.

چکاو [çekāv]: Kāf-ı ʿArabī ile. چکاوک [çekāvek]-i merḳūm maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چنین گفت با گیو جنگی تژاو
که تو چون عقابی و من چون چکاو

(Savaşçı Tejāv, Gīv'e şöyle dedi: "Sen bir kartala benzersin, ben de toygar kuşuna benzerim".)

Şems-i Faḫrī, beyt:

بر شاخسار مدحش طوطئ طبع من
بردست در سخن سبق از بلبل و چکاو

(Onun övgüsü dalında tünemiş olan şairlik papağanım, sözde bülbül ve toygar kuşunu geçmiştir.)

Mecd-i Hemger, beyt:

شاها ز فر سایهٔ معمار عدل تو
همسایهٔ عقاب گرفت آشیان چکاو

(Ey padişah! Senin adalet mimarının gölgesi sayesinde, toygar kuşu kartalla komşu olur.)

Bir maḥalde dahi, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بدانسان که شاهین رباید چکاو
ربود آن گرانمایه تاج تژاو

(O soylu yiğit, Tejāv'ın tacını şahinin toygar kuşunu kapması gibi kaptı.)

چکو [çekū]: Żamm-ı kāf-ı ʿArabī ile. Muṭriblerin saza vurdukları zaḫmeye derler. Mīr Naẓmī, beyt:

مهیا شده بزم خاص شهان
سه تاری چکو زد چو خنیاگران

(Padişahlara has meclis hazırlandı. Çalgıcılar üç telli saza tezene vurunca...)

Ve چکک [çekek]-i merḳūm maʿnāsına da mervîdir.

مع الها
[maʿa'l-hā]

چاپله [çāpile]: Kesr-i bāʾ-i Fārsī ile. Ve bāʾ-i muvaḥḥade ile (چابله çābile) de mervīdir. Kel maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

چاچله [çāçile]: Kesr-i cīm-i ʿAcemī ile. Çarık maʿnāsına. Māverāʾünnehir lüġatidir. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

کبر کردندی همه بر کتفشان نی کوردین
صدر جستندی همه در پایشان نه چاچله

(Hepsi de sırtlarında aba yok, caka satıyor. Hepsi de ayaklarında çarık yok, makam mevki arıyor.)

چارآیینه [çār-āyīne]: Bir nevʿ cebedir ki dört yassı kaburgası olur.

چارپاره [çār-pāre]: Maʿrūf. Dört parça ağaçtır, raḳḳāṣlar ellerinde birbirine vurup raḳṣ ederler.

چارچوبه [çār-çūbe]: Dört ağaç ki kapı ve pencereye naṣb **(343ᵃ)** edip kanatların ona mıḥlarlar.

چارخانه [çār-ḫāne]: Diyār-ı ʿAcem'de maʿrūf dört ḫāneli kazgandır ki içinde dört nevʿ ṭaʿām pişirirler. Ekṣer teferrüc, bāġ ve bāġçe, mesīre yerlere gittiklerinde götürürler. Ve bir nevʿ sinidir, ol dahi dört ḫānelidir. Nitekim, Mīr Naẓmī, beyt:

سخایش چنان بر خواص و عوام
به چارخانه ها را کشیده طعام

(O seçkin ve sıradan kimselere karşı öyle cömerttir ki kazanları yemekle doldurur.)

چارخایه [çār-ḫāye]: Dilīr ve şecīʿ demekten kināyedir. Ve tābiʿ-i hevā-yı nefs olup müteʿaddid ʿavrāt ve cevārī tutana dahi derler. Nitekim, Ümīdī, beyt:

پیرانه سر که قد امیدی دوتا شده
از چارخایگی دو سه جا کتخدا شده

(Boyu yaşlılar gibi iki büklüm olan Ümīdī, her yerde karısı olduğu için iki üç yerde bey olmuş.)

چارده [çār-deh]: İẓhār-ı hā ile. Aʿdādda on dört. Ve māhın bedr olduğuna da derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

مَی دو ساله و محبوب چارده ساله
همین بسست مرا صحبت صغیر و کبیر

(Bize küçük büyük sohbeti için iki yıllık şarap ile on dörtlük güzel yeter!)

Ve kemāl-ı kāmil maʿnāsına da gelir. Mevlānā Hātifī, beyt:

مرا آنچه از چارده داد دست
که نتواندش دور گردون شکست

(Olgunluk benim elimden tuttuğu için feleğin dönüşüyle kırılmam mümkün değil.)

چارشنبه [çārşenbih]: İẓhār-ı hā ile. Haftanın dördüncü günü.

چارگامه [çār-gāme]: Yorga at. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

ساقیا اسب چارگامه بران
تا رکاب سه گامه بستانیم

(Ey sāki! Yorga atı sür de üç ayaklı üzengiyi/şarap kadehini ele alalım!)

چار مرچاره [çār merçāre]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i merḥale.

Ṣānī, mollā ve dānişmend maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

باده می خور مکن ریا همچون
واعظ و شیخ و چار مرچاره

(Şarap iç! Vaiz, şeyh ve molla gibi ikiyüzlülük yapma!)

چاره [çāre]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i meded. Çağatayda "armān" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Öltürür hicrān tüni ölsem hem armān ḳalmaġay
Tüşte hem bolsa bir eyyām-ı viṣāliŋni körüp

(Ayrılık gecesi beni öldürüyor. Düşümde sana kavuşma günlerini bir kez görüp ölsem çare kalmayacak.)

Ṣānī, ḥīle.

Ṣāliş, be-maʿnī-i yek bār.

چاژه [çāje]: Zā'-i Fārsī ile. Baḫs ve ʿabeş maʿnāsınadır.

چاشتگاه [çāştgāh] ve **چاشتگه** [çāştgeh]: Kilāhumā bi-fetḥi'l-kāfi'l-Fārsī. Kuşluk vaḳti ki چاشت [çāşt] kuşluktur ve گاه [gāh] vaḳittir. ʿArabīde ضحی [ḍuḥá] dedikleri zamāndır.

چاشته [çāşte]: Kuşluk yemeği ki چاشت [çāşt] maʿlūm ve āḫirindeki hā iḫtiṣāṣiyyedir. Yaʿnī ol vaḳte maḫṣūṣ olan yemek olur.

چاله [çāle]: Fetḥ-i lām ile. Ol çukur ki üzerine dezgāh koyup cullāhlar ayakların uzatıp bez dokurlar. Ve ġalle konulan kuyuya dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چامه [çāme]: Şiʿr ve ġazel maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی چامه گوی و یکی چنگ زن
یکی پای کوبد شکن بر شکن

(Biri şiir okur, biri çeng çalar, biri de usulüyle yere ayak vurur.)

Ve be-maʿnī-i dāstān. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بدان چامه گو گفت که ای ماه روی
بپرداز دل چامهٔ شاه گوی

(Ona dedi ki: "Ey ay yüzlü! Yürekten hazırlanıp padişahın destanını anlat!".)

Ve dahi ḳuvvet ve ḳudret maʿnāsına gelir. Mīr Naẓmī, beyt:

نوشتن چاره ای نامه ندارم
نشینم با الم چامه ندارم

(Mektup yazmak için çarem yok! Acıyla oturuyorum, gücüm yok!)

چانه [çāne]: Fetḥ-i nūn ve iḫfā-yı hā ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, zenaḫdān maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

شکر حق گوید ترا این بی نوا
آن لب و چانه ندارم آن نوا

(Bu fakir senin gerçek şükrünü nasıl yerine getirsin! Öyle bir dudak, çene ve sese sahip değilim.)

Ṣānī, Türkīde "çene çaldı" dedikleri maʿnāya ki زفر [zefer] ve منه [meneh] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

وفا کردنش را بهانه کند
مکن باور او را که چانه کند

(Vefa göstermeyi bahane ediyor. Ona inanma, çene çalıyor!)

Ṣāliş, ekmek için kesilmiş ḫamīr ki زواله [zevāle] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چاوله [çāvle]: Sükūn-ı vāv ve fetḥ-i lām ile. Gül-i ḫoş-reng maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Bu maʿnāya, Üstād ʿUnṣurī, beyt:

همه بوستان سازی از دشت و راغ
چمنهاش پر لاله و چاوله

(Hep bozkır ve ovada bostan yapıyor, çimenleri lale ve gülle dolduruyorsun.)

چاه [çāh]: Muṭlaḳ kuyudur; gerek suyu olsun, gerekse suyu olmasın.

چاهیوزه [çāhyūze]: Kuyudan kova çıkaracak çengel. Ve dahi bekre içinde olan demir ki onun üzerinde döner. ʿArabīde خطاف

[ḫuṭṭāf] derler. Ağaçtan olsa قعده [ḳaʿde] derler.

چپاره [çepāre]: Feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī vü rāʾ-i mühmele ile. Câme-i köhne maʿnāsınadır.

چپچله [çepçele]: Sükūn-ı bā vü feṯḥ-i cīm-i Fārsiyyeyn ile. Buz üzerinde kaymaya derler. ʿArabīde **(343b)** زحلوقه [zuḥlūḳa] dedikleri maʿnāya. خلاب [ḫalāb], خلاش [ḫilāş] ve غريفج [ġarīfec] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

در همه جا او نشود در خله
راست رو آن را نبود چپچله

(O hiçbir yerde boşa yol gitmez. Doğru yürür, ayağı kaymaz.)

خله [ḫale], yol żāyiʿ etmektir.

چپه [çepe]: Feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, solak ādem ve ḥayvāna derler; ādem sol elin sağ gibi kullanır ve atın solağı su geçerken evvel sol elin suya kor. *Bayṯārnāme*'de masṯūrdur. Ve bir maʿnāsı dahi zağar köpeğe derler. Baʿżı avcılar zağara "çeper" ad korlar, vuḳūfu olmayanlar seğirtip çaptığı ecilden sanırlar, ol ad ise "çepe"den ġalaṭ olup "zağar" maʿnāsına olur. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

پرستار شه را دویدند هر سو
در آن چون چپه کرده اند جستجو

(Padişahın hizmetçileri her taraftan koşup zağar köpeği gibi orayı aramaya başladılar.)

چپیره [çepīre]: Kesr-i bāʾ-i Fārsī ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i آماده شدن [āmāde şuden]. Ve maṣlaḥat için bir yere gelmek maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

برای سازگار دولت او
کواکب را بود دائم چپیره

(Yıldızlar, onun talihinin/devletinin düzeni için sürekli bir araya gelirler.)

Ḥakīm Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

سحرگاهان زند تندر تبیره
وزو لشگر کند سرپا چپیره

(Kös sabahleyin fırtına koparır ve askerin tamamı onun sayesinde bir araya gelir.)

چخیده [çaḫīde]: Kesr-i ḫāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i dem-zede ve *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i kūşīde masṭūrdur.

چرابه [çerābe]: Feṯḥ-i rā vü bāʾ-i muvaḥḥade ile. Süt üzerinde bağlanan kaymak. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چراخواره [çerāḫvāre]: Feṯḥ-i rāʾeyn ü vāv ve sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. Ol ẓarf ki içine çerāġ korlar. چراغواره [çerāġvāre] dahi derler. Seyf-i İsferengī, beyt:

در شب قدر جاه تو روح الامین نظاره کرد
این شش و سه قرابه را دیده چراخواره ای

(Hz. Cebrāil, Kadir gecesinde senin makamına bakınca bu dokuz sürahiyi bir şamdan olarak gördü.)

چراغ پایه [çerāġ-pāye]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf. Çerāġdān maʿnāsına ki چراغ [çerāġ] ile دان [dān]dan mürekkebdir ẓarf-ı ḳandīl maʿnāsına.

Ṣānī, ol ata derler ki ayak üzerine kalkıp ellerin yukarı tutar. Mīr Ḫüsrev, beyt:

براق همت والای تو به گرم روی
چراغپایه کنان بر سپهر جست به تاز

(Senin yüce himmetinin burağı, hızla şaha kalkıp gökyüzüne doğru fırladı.)

چراغبره [çerāġbere] ve چراغوره [çerāġvere]: Kilāhumā bi-fetḥi'r-rā'i'l-mühmele ve sükūni'l-ġayni'l-muʿceme. Be-maʿnī-i çerāġ-pāye. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de, fenār maʿnāsınadır.

چراغله [çerāġle]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ile. Yıldız böceği. کرمِ شبتاب [kirm-i şeb-tāb] dahi derler. Niyāzī-i Ḥicāzī, beyt:

شب چراغک چراغله شبتاب
کرمکی کو بود شب افروزان

(Şeb-çerāğek, çerāgle ve şeb-tāb geceyi aydınlatan bir böcektir.)

چراغواره [çerāġvāre]: Be-maʿnī-i چراخواره [çerāḫvāre]-i merḳūm. Ḥakīm Enverī, ḳıṭʿa:

این آبگینه خانهٔ گردون که روز و شب
از شعله های آتش الوان مزینست

بادا چراغوارهٔ فراش جاه تو
تا هیچ در فتیلهٔ خورشید روغنست

(Feleğin gece gündüz türlü türlü ateş parıltılarıyla süslenen bu sırça evi, güneş kandilindeki yağ tamamen bitince senin makamın süpürgecisinin şamdanı olsun!)

چرب روده [çerb-rūde]: Penceviş ve yağda kavrulmuş, içi dolmuş bağırsak. ʿArabīde نقانق [naḳāniḳ] derler.

چراگاه [çerāgāh] ve چراگه [çerāgeh]: Kilāhumā bi-fetḥi'r-rā'i'l-mühmele ve kāfi'l-Fārsī ve iẓhār-ı hā ile. Otlak ki ʿArabīde مرعی [merʿá] derler.

چربه [çerbe]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve fetḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i çarḫa; yaʿnī çıkrık, ağırşak, ḫartı ve tozak.

چرته [çerte]: Sükūn-ı rā ve fetḥ-i tā'-i müşennāt ile. Levn ve renk maʿnāsına ki چرده [çerde] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چرخِ غله [çarḫ-ı ġalle]: Tarladan ḫarman yerine ġalle çektikleri kaŋlı ki چرخ [çarḫ] kaŋlı ve ʿarabaya dahi denildiği ẕikr olundu. Mīr Naẓmī, der-taʿrīf-i dīvāne, beyt:

خس و خاشاک بر سر بود مویی
سرش چون چرخ غله بود گویی

(Başında saç yerine çerçöp var. Başı da aynı buğday kağnısına benziyor.)

چرخله [çarḫala]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve fetḥ-i ḫā'-i muʿceme ile. Bir ottur. Türkīde "güneyik" derler. Baʿżı nüsḫada çiçeğine derler. Ve baʿżında "kaluğan" dedikleri ot ki ʿArabīde شکاعی [şukāʿá] derler.

چرخه [çarḫa]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve fetḥ-i ḫā'-i muʿceme ile. Çıkrık dedikleri ki ʿavrāt ve sā'iri māsūreye ve ḳaleme iplik sararlar. Ve ağırşak ve tozak maʿnālarına ki "kasırga" da derler.

چرده [çerde]: Sükūn-ı **(344[a])** rā vü fetḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Renk ve levn maʿnāsınadır. Kara yağız adama سیه چرده [siyeh-çerde] derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

آن سیه چرده که شیرینیٔ عالم با اوست
رخ زیبا لب خندان دل خرم با اوست

(O esmer güzeli, dünyayı tatlandırır. Güzel yüz, gülen dudak ve mutlu gönül onun sayesinde olur.)

Ve dahi aṣīl olmayan ata derler. *Maḥmūdī*'de iğdiş ata denildiği masṭūrdur.

چرزه [çerze]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve fetḥ-i zā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i چرده [çerde]-i merḳūm. Ve dahi sebz renge derler. Baʿżı nüsḫada siyāhrak olana derler. Ve *Şerefnāme*'de açık kula ata derler.

چرغنده [çarġanda]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i ġayn-ı mu'ceme ile. İki ma'nāya gelir.

Evvel, be-ma'nī-i çerāġ-pāye.

Ṣānī, koyun bağırsağı ki pirinç ve kıyma etle doldururlar. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چرگه [çerge]: Kāf-ı Fārsī ile. Sürgün avı. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

به صحن دشت چو حکم شکار چرگه نمود
زمین چو گوی در حلقهٔ سوار افتاد

(Bozkırda sürek avı hükmü çıkınca yeryüzü de atlı halkasının ortasında top gibi kaldı.)

Mevlānā Hātifī, ez-*Timurnāme*, meṣnevī:

چو صفهای چرگه بهم داد دست
شد آن بی کران دشت و دیوار پست

مقدم نشینان درگاه شاه
همه چرگه آرای آن صیدگاه

(O uçsuz bucaksız bozkır, sürek avı safları bir araya gelince yalımı alçak kaldı. Padişah sarayının öncüleri, o avlağı sürek avı için hazırladılar.)

چرمه [çerme]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i mīm ile. Be-ma'nī-i esb 'umūmen. Ḥakīm Esedī, beyt:

برانگیخت پس چرمهٔ گرم خیز
درافکند بر هندوان رستخیز

(Sonra atını süratle sürüp Hintlilere kıyameti gösterdi.)

Ve kula at ḫuṣūṣan. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بپوشید سهراب خفتان خنگ
نشست از برِ چرمهٔ سنگ رنگ

(Sührāb beyaz kaftanını kuşanıp kula atına bindi.)

Mecma'u'l-Fürs'te esb-i mu'ayyen ve *Maḥmūdī*'de esb-i kebūd vāḳi'dir. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de esb-i ḫingdir. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

دو اسبه درآی و رکابی درآور
کزو چرمهٔ صبح یکران نماید

(Ey sāki! İki atla/aceleyle çıkagel ve sabah kır atını kümeyt olarak gösteren şarap kadehini getir!)

چرنده [çerende]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. 'Umūmen çār-pā ḥayvāna ıṭlāḳ olunur. Ma'nāsı "otlayıcı" demektir. Nitekim 'umūmen ṭuyūra پرنده [perende] derler. Gāhī 'ale'l-'umūm beyānda چرنده و پرنده [çerende vu perende] derler. Şā'ir gufte, beyt:

کند ذکر ترا جمله پرنده
به دشت و کوه و صحرا را چرنده

(Bozkırda, dağda ve ovada otlayan hayvanlar ile uçan kuşlar hep senin adını anar.)

چرویده [çervīde]: Sükūn-ı rā vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i vāv ile. Çāre istemek ma'nāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

دولت و نصرت و سعادت را
نیست کاری به غیر چرویده

(Talih, zafer ve mutluluk için koşup çabalamaktan başka bir iş yoktur.)

چریده [çerīde]: چریدن [çerīden]den ism-i mef'ūldür. Ve be-ma'nī-i mücerred, ya'nī māl ve eṣvābda 'alāḳası olmayana derler.

چزدره [çezdere]: Sükūn-ı zā'-i mu'ceme ve feṯḥ-i dāl u rā'-i mühmeleteyn ile. Dört ma'nāya gelir.

Evvel, çekirgeye müşābih bir cānverdir.

Ṣānī, çağırgan toy dedikleri kuş.
Ṣāliş, ağız ile sıklık vermek.
Rābi', ince āvāza derler.

چزده [çezde]: Sükūn-ı zā'-i mu'ceme ve

feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. چزدره [çezdere]-i merḳūmun dört maʿnāsıyla da mürādiftir.

چزه [çeze]: Feṯḥ-i zā ve iḫfā-yı hā ile. Her nesnenin içi. Meşelā ağacın özü ve ona benzer nesnelere derler. Ve baʿżı ferhengde "çadır" maʿnāsına mervīdir.

چسپیده [çespīde]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve kesr-i bāʾ-i Fārsī ile. Meyl eylemiş, eğilmiş, muvāfıḳ ve münāsib olmuş maʿnālarına. Mīr Naẓmī, beyt:

در آن خال و خط و رخسار گلگون
دلش چسپید و عشقش بود افزون

(Gönlü o gül renkli yanak, ayva tüyü ve bene yönelince aşkı arttı.)

چسته [çeste]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. İki maʿnāya gelir. Evvel, naġme maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, beyt:

چسته می زد بلبل از شاخ و همی نالید زار
خاست بر پا سرو که آن چسته او را درگرفت

(Bülbül dalda nağme okuyup sürekli inliyordu. O nağmeden çok etkilenen selvi ayağa kalktı.)

Şānī, sağrı maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, meşnevī:

تیر آهو کُشش زدی به صریر
نغمهٔ آهوان آهو گیر

زان نی تیر می زدش هر سو
کلهٔ گور و چستهٔ آهو

(Onun ceylan öldürücü okunun vınlaması, ceylan avlayıcı aslanların kükremesini bastırdı. O kamış ok, her tarafta yaban eşeği kellesi ve ceylan sağrısı vurdu.)

Żamme ile (چُسته çuste), ḥayvānāt şīrdānı maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چشم به راه [çeşm be-rāh]: Yaʿnī muntaẓır. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

چشم به راه بوده به شب تا سحر
جز به خیالش نشده جلوه گر

(Göz geceden sabaha dek yoldaydı. Onun hayali dışında bir hareket olmadı.)

چشم دانه [çeşm-dāne]: Be-maʿnī-i چشملان [çeşmelān]-ı merḳūm.

چشم زده [çeşm-zede]: Göz değmiş; ādem olsun, **(344b)** ḥayvān olsun. İstiʿāre ṭarīḳıyla işi murādı üzre olmayana derler. Zebān-zed-i ẓurefādır.

چشمِ گاوانه [çeşm-i gāvāne]: Ol göze derler ki iri olup beyāżı çok ola. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Çeşm-i ferāḫ maʿnāsına. ʿAyn-ı baḳara nevʿan müşābeheti olmakladır.

چشمِ کُشته [çeşm-i kuşte]: Żamm-ı kāf ile. Şaşı ki ʿArabīde احول [aḥvel] derler. Üstād ʿAscedī, beyt:

هجا کردست پنهان شاعران را
قریع آن کور ملعون چشم کشته

(Karī, o lanet olası şaşı kör, şairleri gizlice hicvetmiş.)

چشمه [çeşme]: Pınar maʿnāsına. ʿArabīde عین [ʿayn] denilir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

درین چشمه چون ما بسی دم زدند
برفتند تا چشم برهم زدند

(Bu çeşmede bizim gibi epeyce dem sürüp göz açıp kapayıncaya kadar gittiler.)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

هر کجا چشمه ای بود شیرین
مردم و مرغ و مور گرد آیند

(Her nerede suyu tatlı bir pınar olsa insan, kuş ve karınca onun etrafına toplanır.)

Çağatay lisānında "bulaġ" derler. Luṭfī dīvānında, beyt:

Közüm ḫayāli ḫaylına rūşen ḥarīm irür

Ārī perī bulaġ başıda muḳīm irür

(Gözüm onun hayal ordusu için aydınlık bir evdir. Evet öyledir, peri pınar başında bulunur.)

Bir maʿnāsı dahi, iğne ve çuvāl-dūz deliğine derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

بود چو چشمهٔ سوزن به چشم اعدایت
ز بس بلا و محن عالمی بدین فرخا

(Dünya bu kadar geniş olmasına rağmen, senin düşmanının gözüne bela ve sıkıntı çokluğu yüzünden iğne deliği gibi olur.)

چغاله [çaġāle]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme vü lām ile. Ṭuyūr cemʿiyyeti; yerde olsun, havada olsun. Şems-i Faḫrī, beyt:

اگر نخجیر صحرا و هوا را
کند از سیله خالی و چغاله

(Ava çıksa, bozkırda hayvan sürüsü ve gökyüzünde kuş sürüsü kalmaz.)

چغامه [çaġāme]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme vü mīm ile. Şiʿr, ġazel ve ḳāṣīde maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

نعتش که نوشتست قضا صفحهٔ اوراق
مرغان به سحر خواند بر اشجار چغامه

(Kazā onun övgüsünü yapraklara yazdığından, sabahleyin ağaçların üstündeki kuşlar medhiye okurlar.)

چغانه [çaġāne]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme vü nūn ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf. Yarık ağaçtır. Celācil pullarını arasında muḥkem edip, raḳḳāṣlar ellerinde uṣūl tutup raḳṣ ederler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

این خانه که پیوسته درو چنگ و چغانه است
از خواجه بپرسید که این خانه چه خانه است

(İçinde sürekli çeng ve çegāne sesi olan bu evin nasıl bir ev olduğunu hocadan sorun!)

Şānī, mūsīḳīde bir perde adıdır. Mucīreddīn-i Beyleḳānī, beyt:

مطرب عشق می زند هر دم
چنگ در پردهٔ چغانهٔ دل

(Aşk çalgıcısı sürekli gönlün çagāne perdesinde çeng çalıyor.)

Şāliş, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de merd-i kūşendeye derler.

چغرشته [çaġ-rişte]: Sükūn-ı ġayn u şīn-i muʿcemeteyn, kesr-i rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. İplik yumağı ki iğe sarılmış ola. زغونه [zaġūne], فرموک [fermūk] ve کیسنه [kīsene] dahi derler.

چغرنده [çaġrende]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme vü nūn ve feṯḥ-i rā vü dāl-ı mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i tersende, yaʿnī korkucu.

چغریده [çaġrīde]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i tersīde, yaʿnī korkmuş. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چند گردید چو دولاب درین بحر عذاب
سرفرو برده و چغریده چو بوتیمارید

(Daha ne kadar bu azap denizinde dolap gibi dönecek, balıkçıl kuşu gibi korkup dalacaksınız!)

Mecmaʿu'l-Fürs'te be-maʿnī-i iltifāt-kerde masṭūrdur.

چغزابه [çaġzābe] ve چغزاوه [çaġzāve]: Kilāhumā bi-sükūni'l-ġayn ve feṯḥi'z-zāʾi'l-muʿcemeteyn. Kurbağa ki چغز [çaġz], وزغ [vezaġ] ve غوک [ġūk] dahi derler. ʿArabīde طحلب[ṭuḥleb] derler.

چغزباره [çaġzbāre] ve چغزواره [çaġzvāre]: Kilāhumā bi-sükūni'l-ġayn ve'z-zāʾi'l-muʿcemeteyn. Yosun ki su kenārlarında yeşil nesnedir. Ve su yüzünde dahi olur. جامهٔ غوک [cāme-i ġūk] ve بزغسمه [bezaġseme] dahi

derler. Şîrâzîler جل بک [cul-bek] ve Hindîler سوار [sivâr] derler.

چغنه [çaġne]: Sükûn-ı ġayn-ı muʿceme ve feṯḥ-i nûn ile. چغانه [çaġâne]-i merḳûmun maʿnâ-yı evveline. Mîr Ḫüsrev, beyt:

بیا مطرب آن چغنه کز یک فغان
کشد زاهدان را به سوی مغان

(Ey çalgıcı gel! O çagâne, bir nağmesiyle zahitleri papazların tarafına çekiyor.)

چغواره [çaġvâre]: Be-maʿnî-i چغزواره [çaġzvâre]-i merḳûm.

چفاله [çefâle]: Feṯḥ-i fâ vü lâm ile. Be-maʿnî-i ḫayl-i murġân, yaʿnî kuş sürüsü. Şâh Nâṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

آمد تازان ز هند مرغ بهاری
روی نهاده به ما چفاله چفاله

(Hindistan'dan sürü sürü bahar kuşu hızla bize doğru geliyor.)

Ḥakîm Esedî, beyt:

بد آگنده گردون و هامون همه
ز مرغان چفاله ز غرمان رمه

(Gökyüzü ve yeryüzü baştan başa kuş ve koç sürüleriyle dolmuştu.)

چفته [çefte]: Sükûn-ı fâ ve feṯḥ-i tâʾ-i müşennât ile. Beş maʿnâya gelir.

Evvel, be-maʿnî-i ser-i gûsfend, yaʿnî koyun başı. Şeyḫ Niẓâmî, *İskendernâme*'de yazar ki: İskender-i Ẕü'l-ḳarneyn ol vaḳit Zengiyân üzerine yakın **(345[a])** oldukta ṭalâye-i İskender ile ṭalâye-i Zengiyân için ceng ü ḳıtâl müştaʿil olup, ġalebe ṭaraf-ı Zengiyân'a el verdi. Maġlûbiyyete bâʿiş ḫavf u hirâs leşger-i İskender'de vâḳiʿ oldu. İskender bu ḥâle vâḳıf oldukta Ṭûṭyânûş-ı ḥakîm ki ʿilm-i mûsîḳîde kemâl mertebe mahâreti vardı, pâdişâhzâde-i Zengiyân Pelenger katına gönderdi ve ṣulḥ ṭaleb eyledi. Pelenger emr eyledi, Ṭûṭyânûş'u ḳatl eylediler ve kanını bir ṭaşt içine koyup Pelenger önüne kodular. Pelenger ṭaştı eline alıp o kanı içti. Bu ḥâli Ṭûṭyânûş ile giden adamlardan birkaçı İskender leşgerine eriştirip işâʿa eylediler. Leşger ḳalbine ḫavf u hirâs ziyâde müstevlî olmakla, İskender bu ḥâdiṣe defʿi için emr eyledi, Zengîler leşgerinin eṭrâfından birkaç zengî tutup getirdiler. Fi'l-ḥâl birini ḳatl edip, öbürlerinin önünde pişirip, başını İskender önüne getirdiler. Ve İskender aşçıbaşısına tenbîh etmişti ki maḫfî bir koyun başı pişirip ve terbiye edip Zengî başı diye İskender önüne getire. İskender dahi esîr Zengîler önünde başı yiyip, esîrleri ṣanʿat ile kaçırdılar. Onlar dahi ʿaskerlerine vardıkta, İskender âdem başını sükkerî bâdâm gibi yediğini söyledikte, Zengî leşgerine İskender leşgerinden ziyâde ḫavf istîlâ edip fi'l-ḥâl maġlûb oldular. Bu maḥalde naẓm edip der ki:

چنان می خورد زنگئ خام را
که زنگی خورد مغز بادام را

(Ham Zengî'yi, Zengî badem içini nasıl yiyorsa öylece yiyor.)

Maʿnâ-yı "çefte"nin ṣânîsi, ḫamîde yaʿnî eğilmiştir. Eṣîreddîn-i Aḫsîketî, beyt:

ای بسا شب که تو در خلوت و من تا به سحر
از قد چفتهٔ خود حلقهٔ در ساخته ام

(Ey sevgili! Nice geceler sen rahat rahat uyurken ben sabaha dek iki büklüm boyumdan kapı halkası yaptım.)

Ṣâliṣ, be-maʿnî-i töhmet. Kemâl İsmâʿîl, beyt:

من بر سخا و تربیتت کیسه دوخته
حساد می نهند به تضریب چفته ام

(Ben senin cömertliğin ve verdiğin terbiye sayesinde kese dikerken fitneci kıskançlar da bana iftira atıyorlar.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i berāber ve ḳarīn. Ḥakīm Enverī, ḳıṭʿa:

خدایگان بزرگان و پادشاه صدور
که با نفاذ تو هست از قضا فراموشم

یکی ز آتش جور سپهر بازم خر
که از تجاسر آن همچو دیگ می جوشم

عجب مدار که امروز مر مرا دیدست
در آن لباچه که تشریف داده ای دوشم

ز بهر خسرو سیارگان همی خواهد
که عشوه ای بخرم و آن لباچه بفروشم

وگرنه چفته نهد با قبای کحلئ خویش
همی برآید ازین غصه دمبدم هوشم

(Büyüklerin efendisi, makam sahiplerinin padişahısın! Feleği unutuşum, senin nüfuzun sayesindedir. Feleğin kötülük ateşinden beni kurtar! Onun küstahlığı yüzünden yine kazan gibi kaynıyorum. Bugün beni senin verdiğin kaftanla gösteriyorsa da şaşırma! Dünya padişahı için o cübbeyi satıp, aldatma/karanlık satın almamı istiyor. Kendi siyah kaftanıyla beraber tutacak düşüncesiyle aklım çıkıyor.)

Ḫāmis, üzüm ağacını kaldırmak için ettikleri çārṭāḳ ki ʿArabīde عریش [ʿarīş] derler.

چفده [çefde]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. *Maḥmūdī*'de چفته [çefte]-i merḳūmun maʿnālarına mürādiftir.

چفرسته [çefreste]: Bāb-ı sābıḳta merḳūm olan جفرسته [cefreste] maʿnāsınadır.

چفسیده [çefsīde]: Sükūn-ı fā vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Yapışmış maʿnāsınadır.

چکابه [çekābe]: Feṯḥ-i kāf u bāʾ-i muvaḥḥade ile. Gezīne-i gāzurān yaʿnī ḳaṣṣār tokmağı. Ebulmaʿānī, beyt:

گازر دهر می زند هر دم
بر سر من چکابهٔ محنت

(Felek tokmakçısı sıkıntı tokmağını sürekli başıma vuruyor.)

چکاده [çekāde]: Feṯḥ-i kāf u dāl-ı mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i tārek-i ser ʿumūmen. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

پیش سرسبزئ خطت چو قلم
عقل کل برچکاده می آید

(Küllī akıl, senin yazının/ayva tüyünün tazeliği/yeniliği karşısında kalem gibi tepe üstü gelir.)

Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

نخستین پیش میدان شد پیاده
قدم غرقه در آهن تا چکاده

(Tepeden tırnağa demire batmış bir halde meydanın önüne yaya olarak ilk giden oydu.)

Şānī, be-maʿnī-i siper. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چکاسه [çekāse]: Feṯḥ-i kāf u sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i ḫār-püşt yaʿnī kirpi ki ریکاسه [rīkāse] ve سیخول [sīḫūl] dahi derler. Bir cānverdir, ablaḳ dikenleri olur ok gibi eṭrāfında, tutmak isteyene atar. Pek yaydan çıkan ok gibi atılır. Hindī lisānında شاهی [şāhī] ve Geylānī lisānında خوره [ḫūre] derler.

چکاگه [çekāge]: Kāf-ı evvel **(345ᵇ)** ʿArabī, şānī ʿAcemī ile. Kapı rezesi ki kilidi ona vururlar. Mīr Naẓmī, der-*Naṣāʾiḥ*, beyt:

چکاگه مزن بر درت ناگهان
ز احسان حق آیدت میهمان

(Kapına kilit vurma! Ansızın bir Tanrı misafiri gelir.)

چکاله [çekāle]: Feṯḥ-i kāf u lām ile. Damla ki ʿArabīde قطرات [ḳaṭarāt] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

شده سیلاب خون با آه و ناله
سرشک دیده بگذشت از چکاله

(Ah ve inleyişle birleşen gözyaşı, damladan aşıp kan seli oldu.)

چگامه [çegāme]: Be-maʿnī-i چغامه[çaġāme]-i merḳūm, yaʿnī şiʿr ve ḳaṣīde. Ebulmeṣel, beyt:

چو گردد آگه خواجه ز حال و نامهٔ من
به شهریار رساند سبک چگامهٔ من

(Efendinin benim başıma gelenlerden haberi olursa kasidemi çabucak padişaha ulaştırsın.)

Üstād Lebībī, beyt:

همه پوج و همه خام و همه سست
معانی از چگامه نا پساوند

(Şiirinde anlam yok, kafiyesiz! Hep içi boş, ham ve gevşek!)

چکاوه [çekāve]: چکاوک [çekāvek]-i merḳūm maʿnāsınadır ki چکاو [çekāv] dahi denilir. Üstād Menūçehrī, rubāʿī:

بر دل دارد لاله یکی داغ سیاه
دارد سمن اندر زنخش سیمین چاه
بر فرق سر نرگس بزد زر کلاه
بر فرق سر چکاوه یک مشت گیاه

(Lalenin gönlünde siyah bir yara var. Yaseminin çene çukurunda gümüş bir kuyu var. Nergis başına altın bir başlık taktı. Kumrunun başında da bir avuç ot var.)

چکره [çekre]: Sükūn-ı kāf ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, sudan sıçrayan ḳaṭrelerdir ki ʿArabīde رشحه [reşḥa] derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

هفت دریا اندرو یک قطره ای
جمله را هستی ز موجش چکره ای

(Yedi deniz orada bir damladır. Bütün varlıklar onun dalgasından bir serpintidir.)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

پای آهسته نِه که تا نجهد
چکرهٔ خون دل به هر دیوار

(Ayağını yavaş bas ki duvarlara yürek kanı serpintisi sıçramasın!)

Ṣānī, köpük ki ʿArabīde زبد [zebed] derler feṯḥ-i zā vü bā ile.

چکزبه [çekzebe]: Sükūn-ı kāf ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme vü bāʾ-i muvaḥḥade ile. Bu dahi köpüktür, zebed maʿnāsınadır.

چکسه [çekse]: Sükūn-ı kāf ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, doğan oturağı maʿnāsınadır. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, ḳıṭʿa:

نزاری اگر دیده باشی کسی
که غماز را محرم راز کرد

چنان دان که از قوم نصرانیان
چلیپا کسی چکسهٔ باز کرد

(Ey Nizārī! Dedikocuyla sırrını paylaşan birini görürsen, öyle bil ki Hıristiyanlardan birisi haçı doğan oturağı yapmıştır.)

Ṣānī, ḫurde ve küçük olan nesneler, her ne olursa.

چکه [çeke]: Be-vezn-i تکه [teke]. Damla ki چکاله [çekāle] ve چکره [çekre] dahi derler.

چکیده [çekīde]: Kesr-i kāf ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, چکیدن [çekīden] lafẓından ism-i mefʿūldür.

Ṣānī, gürz ki ʿArabīde عمود [ʿamūd] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

چکیدهٔ تو ز مغز یلان کند اعلام
حسام تو ز سر دشمنان دهد پیغام

(Senin topuzun, yiğitlerin beynini anlatır. Senin kılıcın, düşmanların başından haber verir.)

چلان کوه [çelān-kūh]: Vilāyet-i Yemen'de bir dağ adıdır. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

به کوهی برشد از تشویش انبوه
که خوانندش در آن کشور چلان کوه

(Yığınların oluşturduğu kargaşa yüzünden o ülkede Çelānkūh diye anılan bir dağa çıktı.)

چلمله [çelmele]: Sükūn-ı lām-ı evvel ve fetḥ-i mīm ü lām-ı ṣānī ile. Rāyegān maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

علم حق آنست ازانسو کش عنان
عامه را ده جمله عالم چلمله

(Doğru bilgi/ledünnī ilim odur, öbür taraftan dizgini çek! Bütün dünyayı bedavaya halka ver!)

چلیده [çelīde]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Zih-gīr ki انگشتوانه [enguştvāne] dahi derler.

چمانه [çemāne]: Fetḥ-i mīm ü nūn ile. Be-maʿnī-i piyāle. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

زمان صراحئ مشرب نهاده بر طاقی
که سرو بهر چمیدن چمانه می طلبد

(Selvi salınmak için kadeh isteyince felek de şarap sürahisini bir kemer üstüne koydu.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

حریفان ظفر را در حمیت
به یاد او بود جام چمانه

(Zafer sahiplerinin rahatlıkta içtikleri kadeh onun şerefine olur.)

چمچرغه [çamçurġa]: Sükūn-ı mīm ü rāʾ-i mühmele, żamm-ı cīm-i Fārsī-i ṣānī ve fetḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i tāziyāne. *Maḥmūdī*'de be-maʿnī-i girih-i tāziyāne. Ve *Edātu'l-Fużalā*'da rişte-i tāziyāne maʿnāsına. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te muṭlaḳ tāziyāne vāḳiʿdir.

چمشه [çemşe]: Sükūn-ı mīm ve fetḥ-i şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i çeşme. Üstād Ferruḫī, beyt:

عدو چون تیغ او بیند تنش را جان زیان آید
اگرچه چمشهٔ حیوان عدو را در دهان آید

(Onun kılıcını gören düşmanın bedenindeki can, hayat suyu içse bile zarar görür.)

چمنده [çemende]: Fetḥ-i mīm ve sükūn-ı nūn ile. Otlayıcı ḥayvāna derler, چرنده [çerende] gibi.

چمیده [çemīde]: Kesr-i mīm ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Salınıcı maʿnāsına, خرامیده [ḫirāmīde] gibi. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ* ve'l-*Müşkilāt*. Ve üzüm çekirdeği maʿnāsına da resīde-i naẓardır.

چنبه [çenbe]: Sükūn-ı nūn ve fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Gezīne-i gāzurān yaʿnī ḳaṣṣār tokmağı. Ebulmaʿānī, beyt:

هر که او تیره کند آب روان و صافی
هر دمش گازر گردون برش چنبه زند **(346ᵃ)**

(Felek tokmakçısı, saf ve akışkan suyu bulandıran kimsenin başına sürekli tokmak vurur.)

Cāmiʿu'l-Lüġa'da "kapı dayağı" maʿnāsına masṭūrdur.

چند مرده [çend-merde]: Birkaç ādeme kifāyet edecek kadar nesne; ṭaʿām olsun, ġayrı olsun. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چنده [çende]: Be-vezn-i بنده [bende]. Döğeç ve kamçı maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

چنگاله [çengāle]: Sükūn-ı nūn ve fetḥ-i kāf-ı Fārsī ile. چنگال [çengāl]-i merḳūmun cemīʿ maʿnālarıyla müterādiftir.

چنگله [çengule]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, çeng demekle maʿrūf olan saz maʿnāsınadır. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

چزد را بر شاخهای خم گرفته لحن نای
باد را از برگهای خشک بانگ چنگله

(Ağustosböceği eğik dalların üstünde ney nağmesi tutturmuş. Rüzgār kuru yapraklar üstünden çeng sesi veriyor.)

Ṣānī, pençe-i ādem ü ṭuyūr.

Ṣāliş, ḳullāb maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چنه [çene]: Feṯḥ-i nūn ile. Ḥanek-i esfel ki چانه [çāne], زفر [zefer] ve منه [meneh] dahi derler. Türkīde "çene" dedikleridir.

چهارتاره [çehār-tāre]: Rāʾ-i mühmele-i mevḳūfe ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. Mezāmīr nevʿinden bir nevʿ mizmārdır. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

چهارخانه [çehār-ḫāne]: Ṣīrdān. Ve bir ṭaʿām adıdır.

چهارگانه [çehār-gāne]: Dört ḥiṣṣe ve dört dāne olan nesneye derler.

چهارگامه [çehār-gāme]: Yorga at ve esb-i rehvār maʿnāsına. تیزگامه [tīz-gāme], تیزرو [tīz-rev], چاگانه [çāgāne] ve چاپکی [çāpukī] dahi derler.

چهره [çehre]: Yüzün cümlesine derler, bālā-yı pīşānīden esfel-i ẕeḳana varınca. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

به چهره چو آتش به عارض چو آب
فروزانتر از ماه و از آفتاب

(Yüzü ateş, yanağı su gibi; ay ve güneşten daha parlak.)

Çehrenin müdāvili olan yüz maʿnāsına maʿrūftur. Kızıl benizli olana آفتاب چهره [āftāb-çehre] ve beyāż benizliye ماه چهره [māh-çehre] derler. Gāhī müşebbehi taḳdīm edip ماه چهره [çehre-māh] derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بدینسان همی گفتش ای چهره ماه
همی کرد یوسف به هر سو نگاه

(Yusuf her tarafa bakıp sürekli şöyle diyordu: "Ey ay yüzlü!".)

Ve ṣurata dahi "çehre" denilir. Nitekim, Mevlānā ʿUrfī, beyt:

چهره پرداز جهان رخت کشد چون به حمل
شب شود نیمرخ و روز شود مستقبل

(Dünyanın yüzünü süsleyen güneş koç burcuna taşınınca gece yarım tasvir, gündüz de tam tasvir olur.)

چهنده [çehende]: Feṯḥ-i hā vü dāl-ı mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Sıçrayıcı maʿnāsınadır.

چه [çeh]: Muḫaffef-i چاه [çāh]tır.

مع الياء التحتانى

[maʿa'l-yā'i't-taḥtānī]

چاپاتی [çāpātī]: Feṯḥ-i bā'-i Fārsī ve kesr-i tā'-i müşennāt ile. *Şerefnāme*'de ekmek, nān maʿnāsına mervīdir. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de nān-ı faṭīr yaʿnī mayasız ekmek ki el ile yufka ve yassılanmış ola. چپاتی [çepātī] dahi derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

غلام کنجد و کاکی و قیمه های تنک
رهی به چهرهٔ چاپاتی و لب گرده

(Kincit, somun ekmeği ile kıymalı yufkanın kölesidir. Susam ağzı ve çāpātī yüzünün yumuş oğlanıdır.)

چابگی [çābugī]: Żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Yorga at yürüdükte çāpük gittiğinden tesmiye olunmuş. چهارگامه [çehār-gāme] ve چارگامه [çār-gāme] dahi derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

داد به احسان رهی پرورم
چابکی خاصه و بدره زرم

(Ben hizmetkārını ihsanıyla yüceltip bana has atlarından birini ve bir de yuvarlak altın verdi.)

چاچی [çāçī]: Kesr-i cīm-i Fārsī ile. Ġāyet iyi yaya derler ki ekşer beyāż tozlu olur. Zīrā yayın aʿlāsı Çāç şehrinde işlenmekle "kemān-ı Çāçī" meşhūr olmuştur.

چارگوشی [çār-gūşī]: Maḫṣūṣ dört köşeli şarāb ẓarfıdır. Mürūr-ı eyyāmla her şarāb ẓarfına ʿalem olmuştur. Ebulḥasen Şehīdī, beyt:

چارگوشی و چارگوشهٔ باغ
گر به دست آیدت فرو مگذار

(Dört kulplu sürahi ve dört köşeli bahçeyi eline geçirirsen sakın bırakma!)

چاشتی [çāştī]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve kesr-i tā'-i müşennāt ile. Kuşluk yemeği maʿnāsına ki akşam yemeğine خُفتی [ḫuftī] derler. Mīr Naẓmī, meşnevī:

هر که دارد عیال و زن فرزند
بی شک او را به رنج و درد افتند

گر گریزد ز خانه نشگفتی
که بخواهند چاشتی و خفتی

(Çoluk çocuk sahibi olan kimsenin dert ve sıkıntıya düşmesi kaçınılmazdır. Kuşluk ve akşam yemeği istenince evden kaçarsa şaşırma!)

چاشنی [çāşnī]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve kesr-i nūn ile. *Maḥmūdī*'de be-maʿnī-i delīl ve nümūdār. Ve ṣıfat ve meze maʿnālarına. Ammā meşhūru ṭaʿāmdan bir miḳdār alıp leẕẕetin tecrübe etmeye derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

عکس لب بر جام مَی بنمای و آنگه خوش بنوش
شربت تلخست این را چاشنی از قند کن

(Şarap kadehine dudağını yansıtıp sonra da onu güzelce iç! Bu şarap acıdır, yanına şekerden meze yap!) **(346ᵇ)**

چالی [çālī]: Be-maʿnī-i چال [çāl]-ı merḳūm ki bir kuş adıdır.

چاولی [çāvlī]: Sükūn-ı vāv ile. Be-maʿnī-i ġalle ber-efşān ki چچ [çeç] dahi derler. Buğday sapından örülmüş ṭabaḳtır. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, der-ceng-i zerde pilāv bā-buġrā, beyt:

فرستاد یرلغ به هر کاولی
که بافند بهر سپر چاولی

(Her bir sofracıya, buğday sapından kalkan örmeleri için yarlık gönderdi.)

چاهجوی [çāh-cūy]: Sükūn-ı hā ve żamm-ı cīm ile. Demir çengāl ki kuyudan kova çıkarırlar. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

چاهجوی سر زلف کج تو راست کنم
مگر آرم دل از آن چاه زنخدان بر سر

(Gönlü o çene kuyusundan yukarı getirebilirsem, senin eğri saçının ucundaki çengeli düzeltirim.)

چای [çāy]: Meşhūr kırmızı nesnedir. Pişirip, içine şeker koyup ḳahve gibi içerler. Ġāyet hāżımdır. Diyār-ı ʿAcem'de ḳahve yerine istiʿmāl ederler.

چپانی [çeppānī]: Feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Nekbetī ve ḳallāş maʿnāsına. Mevlānā Vaḥşī, beyt:

به هر جا سحرساز و نکته پردازیست در عالم
ز عریانی بود در جامهٔ رندان چپانی

(Dünyadaki bütün şair ve nüktedanlar, yoksulluk yüzünden hırpani rintler elbisesinde geziyor.)

چرخی [çarḫī]: Bir nevʿ ibrīşim cāmedir. Aṭlas-ı çarḫī derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چشمِ فرنگی [çeşm-i ferengī]: Gözlüğün aʿlāsı Firengistān'dan geldiği ecilden isim eylemişler. Mīr Naẓmī, beyt:

چنان از دور دید آن شوخ و شنگی
مگر در چشم کرد چشم فرنگی

(O işveli ve şen güzel uzaktan öyle bir görüyor ki galiba gözünde Frenk işi gözlük var.)

چغتای [çaġatāy]: Türk pādişāhlarından bir pādişāh veyāḫud bir ḳabīle nāmıdır. Mevlānā Hātifī, beyt:

در آن وقت از نسل چغتای خان
نبود آن که بخشد جهان را امان

(O zamanlar Çağatay Han neslinden dünyaya güven verecek kimse yoktu.)

Timur ol ṭāʾifeden olmak fehm olunur. Mevlānā Hātifī, beyt:

دلیران چغتای خانی لقب
ز لب نقش بستند خاک ادب

(Çağatay hanlığına bağlı yiğitler, edep toprağına dudak nakşı bıraktılar/edep toprağını öptüler.)

چگانی [çeggānī]: Kāf-ı Fārsī-i müşeddede ile. Bir nevʿ cezīredir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چکی [çekī]: Be-vezn-i یکی [yekī]. Saḫtiyān maʿnāsınadır.

چمانچی [çemānçī]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i cīm-i Fārsī ile. Ol şarāb bardağıdır ki boğazı teng ve şikemi ferāḫ olur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چمانی [çemānī]: İki maʿnāyadır.

Evvel, sāḳī demektir.

Ṣānī, mestāne salınmaya derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چندی [çendī]: "Ne kadar?" demek olur. Ve "birkaç" maʿnāsına da gelir. Lüġat-i evvelin iki maʿnāsıyla bu lüġatin miṣāli, Ebulmaʿānī, beyt:

چمانی خوب رو در بزم دیشب
چمانی کرد چندی از سر ناز

(Dün gece güzel yüzlü sāki mecliste birkaç kez nazlı nazlı salındı.)

چنگالی [çengālī]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ol nesneye derler ki el ile vurup rāst edeler.

Ṣānī, bir nevʿ ṭaʿāmdır, rişteye müşābih olur.

چنگی [çengī]: Yā-yı nisbetle. Muṭrib maʿnāsınadır.

چوگانی [çevgānī]: Ol ata derler ki raḳṣ ederken ön elin çevgān gibi tutar. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

باب الجيم الفارسى المكسوره

[BĀBU'L-CĪMİ'L-FĀRSİYYİ'L-MEKSŪRE]

مع الالف

[maʿa'l-elif]

چرا [çirā]: "Niçin" demek maʿnāsınadır. Ammā aşılda چه [çi] ile را [rā]'-i taʿlīlden mürekkebdir, "ne için" demek olur. Mevlānā Şāhidī *Tuḥfe*'sinde, beyt:

Git bi-rev ü söyle bi-gū gel biyā
Ez-çi neden çūn nite niçün çirā

(Bi-rev git, bi-gū söyle, biyā gel, ez-çi neden, çūn nasıl, çirā niçin demektir.)

چلقفا [çilḳafā]: Meşhūr ve maʿrūf kürktür. Tilkinin bir nevʿ-i aʿlāsıdır.

چهل پا [çihil-pā]: Kırkayak dedikleri müzī **(347[a])** cānverdir. Çıyan dahi derler.

چیزوا [çīzvā]: Kirpi dedikleri oklu cānverdir. ʿArabīde قنفذ [ḳunfuẕ] derler.

اسب چوگانئ چرخ رام شد در زیر زین
شهسوارا چون به میدان آمدی گویی بزن

(Ey usta binici! Felek atı senin eyerin altında boyun eğdi. Mademki meydana geldin, topa vur!)

At ġāyet tünd ve tīz olduğundan vażʿ-ı merḳūmu eder. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

شهسوار همتت بر خنگ چوگانی به حکم
آسمان را در خم چوگان چو گوی افکنده باد

(Senin himmet atlın çevgan atına binip gökyüzünü değneğinin ucunda top gibi atsın!)

Murād, atın raḳṣ u cevlān ettiğin beyāndır. Mevlānā Cāmī, beyt:

سر بنه از ره چوگانئ شاه
بو که یکبار کند در تو نگاه

(Padişahın değneği yoluna baş koy! Belki sana bir kez olsun bakar.)

چهارسوی [çehār-sūy]: Be-maʿnī-i چارسو [çār-sū]-yı merḳūm.

چهری [çeherī]: Feṭḥ-i hā ve kesr-i rā'-i mühmele ile. Pul pul beyāżı olan ata derler. Mecnūn-ı Çep-nüvīs, beyt:

توسن سرکش و تندی فلک از کوکب و ماه
آمد اسب چهری بهر تو مه پیشانی

(Yıldızdan daha asi ve aydan daha çevik olan felek atı, senin için alnı sakar ve beyaz benekli bir at oldu.)

مه پیشانی [meh-pīşānī], alnı sakar demektir.

مع الجيم

[maʿa'l-cīm]

چجاج [çicāc]: Feṭḥ-i cīm-i ʿArabī ile. Bir müdevver kīsedir. Sağrıdan edip üç dört ṭabaḳa ederler, her birine bir güne şeyʾ korlar. Ebulmaʿānī, beyt:

درون پُرست از انواع غصه و محنت
دلم شدست به خروار شوخگین چو چجاج

(İçim türlü türlü dert ve sıkıntılarla doludur. Gönlüm sağrıdan yapılmış yuvarlak keseyi andıran çirkin bir küfeye döndü.)

مع التا

[maʿa't-tā]

چفت [çift]: Kapı zincīri ki rezeye geçirip kilit vururlar.

چیره دست [çīre-dest]: Eli uz, yaʿnī her ne tutsa vücūda getire. Ve cüst ü çāpük pehlivān. Ve merd-i şecīʿ maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

چو صفها ببستند ایرانیان
همه چیره دستان و آهن دلان

(İranlıların demir yürekli ve eli uz yiğitleri saf tuttular.)

چیست [çīst]: "Nedir" demek maʿnāsına. چه [çi] ile edāt-ı rābıṭa olan است [est]ten mürekkebdir. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

دوش از مسجد سوی میخانه آمد پیر ما
چیست یاران طریقت بعد ازین تدبیر ما

(Ey yol dostları! Dün gece pirimiz mescitten çıkıp meyhaneye gitti. Bundan sonra tedbirimiz ne olacak!)

Ve edāt-ı istifhāmdır. Ḳarīne-i ḥāliyye ile maʿnāsı maʿlūm olur. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

عزم دیدار تو دارد جان بر لب آمده
باز گردد یا برآید چیست فرمان شما

(Çıkmak üzere olan can seni görmek istiyor. Geri mi dönsün yoksa gelsin mi, buyruğunuz nedir?)

مع الخاء المعجمه

[maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme]

چمچاخ [çimçāḫ]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i ḫamīde, yaʿnī münḥanī. Üstād Ferruḫī, beyt:

زرد و چمچاخ کردم از غم عشق
دو رخ لعلفام و قامت راست

(Lal renkli iki yanak ve düzgün bir boy, aşk gamıyla yüzümü sarartıp sırtımı kamburlaştırdı.)

Üstād Menūçehrī, musammaṭ:

انگورها بر شاخها مانندهٔ چمچاخها
وادیجشان چون کاخها بستانشان چون زاویه

(Dallardaki üzümler, kamburları andırıyor. Asmaları sarılık gibi, bostanları ıssız yer gibi.)

چناخ [çināḫ]: Feṯḥ-i nūn ile. İki ṭabaḳa kīse ki aṭlas, kemḫā ve dībādan edip bir ṭarafına zer ve bir ṭarafına sīm korlar. Ebulmaʿānī, beyt:

از عطاهای بی نهایت او
جیب عالم ز سیم و زر چو چناخ

(Onun sonsuz bağışları sayesinde insanların cebi altın ve gümüş kesesine döndü.)

چنخ [çinḫ]: Sükūn-ı nūn ile. Gözden akan çapak maʿnāsına. Yā-yı taḥtānī ile چیخ [çīḫ] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

ز نا پاکی که بوده دیده آزیخ
نشسته هیچ از مژگان او چیخ

(Göz pislikten çapakla doldu, kirpikler hiç yıkanıp temizlenmedi.)

Ve gözden muttaṣıl akan yaş. Ve kirpik dökülmek maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, beyt:

چیخ که شد غمزه زنی ساز او
کور بود هر که کشد ناز او

(Onun kıya kıya bakmasıyla kirpikler döküldü. Onun nazını çeken kimse kör olur.)

مع الحاء المهمله

[maʿa'l-ḥā'i'l-muhmele]

چل صبح [çil ṣubḥ]: Ḫilḳat-i ādem ki ḫaberde [1] خمرت طينة آدم اربعين صباحا vārid olmuştur ki merātibi beyāndır.

1 Ādem'in hamurunu "kırk sabah" yoğurdum.

مع الراء المهمله

[maʿa'r-rāʾi'l-muhmele]

چپور [çipūr]: Żamm-ı bā'-i Fārsī ile. Peykān-ı nīze maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

چنان زد نیزه ای با زور گلگون
چپور آمد گزی از پشت بیرون

(Gülgün'un zoruyla/gücüyle öyle bir mızrak sapladı ki mızrağın ucu bir karış dışarı çıktı.)

چرچر [çirçir]: Ḫardal-ı berrīdir. Bostānīsi dahi olur. گیگر [gīgir] ve Şīrāzīler کهرک [kihrik] derler. Bostānīsine کِفِ عایشه [keff-i ʿāyişe] dahi derler. ʿArabīde جرجیر [circīr] dedikleridir.

چنار [çinār]: Eṣaḥḥı cīm-i meftūḥa ile چنار [çenār]dır ammā meşhūru meksūr istiʿmāl olunur. Ḥakīm Rüknā, beyt:

چناری سالخورده سرو کردار
فلک چون بار سرو از وی نمودار

(Selviyi andıran asırlık bir çınardır. Dünya onda selvi meyvesi gibi görünür.)

چیدار [çīdār]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Kefş maʿnāsınadır. Keẓā fi'l-*Mecmaʿ*.

چیر [çīr]: Be-vezn-i پیر [pīr]. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, ẓafer bulmak ve ġālib olmak maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

به مژده سواری برافکن به راه
که با چیر کشتیم بر کینه خواه

(Bir atlı "Zafer kazanıp düşmanları öldürdük" muştusuyla yola çıktı.)

Ṣānī, be-maʿnī-i behre ve ḥiṣṣe. Ḥakīm Senāyī, beyt:

مع الدال المهمله

[maʿa'd-dāli'l-muhmele]

چهرازاد [çihrāzād]: Nām-ı Hümā-yı duḫter-i Behmen'dir ki Behmen-i dīgerden Dārā-yı buzurgu vücūda getirdi. چهرزاد [çihrzād] dahi derler. Keẓā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

بنده ای باش بی نصیبه و چیر
که فرشته نه گرسنه است و نه سیر

(Paysız ve menfaatsiz bir kul olmaya bak! Çünkü melek ne açtır ne de tok!)

Ṣāliş, şecīʿ ve dilāver maʿnāsınadır. Bu maʿnālarda چیره [çīre] dahi derler.

Rābiʿ, *Maḥmūdī*'de be-maʿnī-i şīr-gāv masṭūrdur.

Ḫāmis, Bevānāt ḳaryelerinden bir ḳarye adıdır.

چینوار [çīnvār]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ile. Be-maʿnī-i rāst.

چینور [çīnver]: Ḥaẕf-ı elif'le dahi چینوار [çīnvār]-ı merḳūm maʿnāsınadır.

(347ᵇ)

مع الزاء المعجمه

[maʿa'z-zā'i'l-muʿceme]

چپداز [çipdāz]: Sükūn-ı bā'-i Fārsī ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i ḫār-küş ki سرموزه [ser-müze] dahi derler. ʿArabīde جرموق [curmūḳ] derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چگلیز [çiglīz]: Sükūn-ı kāf-ı Fārsī vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i lām ile. ʿAvrātın mevżiʿ-i maʿhūdlarında olan gūşt-pāre ki چگلین [çiglīn] dahi derler. Ebulmaʿānī, der-hicv-i zengī, beyt:

کسش واسع است آنچنان گشته چگلیز
چو پرده است گویا که آویخته بر در

(Onun küsü öylesine geniştir ki oradaki et parçası kapıya asılmış bir perdeyi andırır.)

چلویز [çilvīz]: Müfsid ve ġammāz maʿnāsına. Cīm-i ʿArabī ile (جلویز cilvīz) de mervīdir. Mīr Naẓmī, beyt:

قتل عاشق را چنانش تیز شد
چشم فتان ترا چلویز شد

(Senin fettan gözün gammaz olduğu için āşık öldürmede pek çabuk davranır.)

چنگز [çingiz] ve چنگیز [çingīz]: *Şerefnāme*'de kilāhumā bi-kāfi'l-Fārsī. Moġolān pādişāhının ismidir ki keyfiyyet-i ḥurūcu *Ṭabaḳāt-ı Nāṣırī*'de tafṣīlen meẕkūrdur. Ve menḳūldür ki vilāyet-i Herāt'ta yigirmi dört kerre yüz bin ādem ḳatl eyledi. Ve kendine maḫṣūṣ şerīʿat iḫtirāʿ edip adını "töre" koymuştu. Ve cemīʿ ʿömründe ʿaskerine bir yerde inhizām vāḳiʿ olmamış. Bir şāʿir bir vezīrin buḫlu hicvinde demiştir. Beyt:

نان تو مگر لشگر خان چنگیزست
زیرا که همه عمر ورا نشکستست

(Senin ekmeğin Cengiz Han'ın askeri olsa gerek! Çünkü ömrü boyunca onu kırabilen olmamış.)

چیز [çīz]: Nesne ki ʿArabīde شئ [şeyʿ] derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بگفتا من گلی نا چیز بودم
ولیکن مدتی با گل نشستم

(Dedi ki: "Ben değersiz bir çamurdum, ne var ki bir süre gülle oturdum".)

مع الشين المعجمه

[maʿaʾş-şīni'l-muʿceme]

چنگش [çingiş]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Bir mübāriz Tūrānī ismidir ki Efrāsiyāb imdādına gelmişti. Rüstem elinde helāk oldu.

مع الكاف

[maʿa'l-kāf]

چپلک [çiplek]: Sükūn-ı bā'-i Fārsī ile. *Şerefnāme*'de nā-şāyeste, ālūde ve pelīd maʿnāsınadır. Ammā *Maḥmūdī*'de fetḥa ile (چَپلک çeplek) mervīdir.

چپنلک [çipinlik]: Kesr-i bā'-i Fārsī vü lām ve sükūn-ı nūn ile. Peşşeḫāne maʿnāsına. Māverā'ünnehir'de sineğe چپن [çipin] derler.

چراغک [çirāġek]: Kāf-ı taṣġīr ile. Kirm-i şeb-tāb ki yıldız böceğidir.

چرک [çirk]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Kir ve pās. Ve irin ki cerāḥatten ve gözden akar. Ona شوخ [şūḫ], شوق [şūḳ], شوغ [şūġ] ve شغه [şaġa] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

هیچ رویش نشُسته آن بد حال
گوش و بینی ز چرک مالامال

(O pislik hiç yüzünü yıkamaz. Kulağı ve burnu kirle doludur.)

چزک [çizek]: Fetḥ-i zā'-i muʿceme ile. İri oklu kirpi ki چیزک [çīzek] dahi derler.

چشک [çişk]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Bemaʿnī-i efzūn. Ve ġālib maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

خرد چون شود کمتر و کام چشک
چنان دان که دیوانه خواهد پچشک

(Bil ki aklın az olup arzunun çoğalması, delinin hekim istemesine benzer.)

چکچک [çikçik]: Lafẓ-ı mükerrerdir. Fetīl yaş olup yandıkta çıkan ṣadā. Ḥakīm Senāyī, beyt:

مع الغين المعجمه

[maʿa'l-ġayni'l-muʿceme]

چراغ [çirāġ]: Aṣlında fetīlde yanan şuʿlenin adıdır. Mecāzen ālet-i maḥṣūṣaya derler ki içine yağ ve fetīl koyup yakarlar. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

چزغ [çizġ]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ile. Ḫārpüşt yaʿnī kirpi ki چزک [çizek] dahi derler. Keẕā fi-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چغ [çiġ]: İnce çūblardan yaparlar. Perde gibi edip baʿżı nesne eṭrāfına çekerler.

چیغ [çīġ]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Bu dahi ol maʿnāyadır.

چکچک اندر فقیه چیست خری
چچک اندر چراغ چیست تری

(Fakihin içindeki çıtırtı nedir: Eşeklik! Fitilin çıtırdamasının sebebi nedir: Tazelik.)

چک [çik]: Üç maʿnāya gelir.
Evvel, dört cānibin biri ki دزد [duzd] dahi derler.

Ṣānī, çetin koz ki içi kolay çıkmaya.

Ṣāliṯ, nīm-i rubʿ yaʿnī ṯümn.

چنک [çinik]: Kesr-i nūn ile. Kurumuş gövde. Ve çizme ökçesine kodukları demir ki مهماز [mihmāz], مهموز [mihmūz] ve مهميز [mihmīz] dahi derler. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de minḳār-ı cānverān, nevk-i sinān u peykān ve emṯāli nesnelere derler.

چواک [çivāk]: Be-vezn-i سواک [sivāk]. Ḫurde ḫamīri yağ içinde pişirip üzerine bal koyup tenāvül ederler. Türkīde "lokma" derler. Ekṯer taṣadduḳ için ederler. Mīr Naẓmī, beyt:

ز انعام او خلق شد سیرناک
پزیده برای تصدق چواک **(348[a])**

(Halk onun iyilikleriyle doydu. Başının gözünün sadakası olsun diye lokma pişirdi.)

چواکک [çivākek]: Kāf-ı taṣġīr ile. Be-maʿnī-i چواک [çivāk]-ı merḳūm.

چیزک [çīzek]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāya gelir.
Evvel, muṣaġġar-ı چیز [çīz]dir.
Ṣānī, be-maʿnī-i چزک [çizek]-i merḳūm. Keẕā fī-*Ṣerefnāme*.

مع الکاف الفارسی

[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

چرنگ [çiring]: Kesr-i rā ve sükūn-ı nūn ile. Çan āvāzı. Ve gürzden ẓāhir olan ṣadāya da derler. Mīr Naẓmī, beyt:

شده گوش گردون اصم از ترنگ
جهان را گرفته صدای چرنگ

(Dünyayı topuz sesi tuttu. Feleğin kulağı gürültüden sağır oldu.)

چه رنگ [çi reng]: Yaʿnī "ne fā'ide!" ve "ne çāre!" demek maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ṣerefnāme*. Bu maʿnāya ṣāʿir, beyt:

ندانم چه گویم چه رنگ آورم
که تا دست وی زیر سنگ آورم

(Ne diyeyim ne çare bulayım da onun elini taşın altına getireyim bilmiyorum.)

چیزچنگ [çīzçeng]: ʿAvrāt ālet-i recul gibi nesne düzüp ve bellerine bağlayıp birbirlerine der-kār olurlar. مچاچنگ [meçāçeng] dahi derler.

در آب خسب و حرون و تنگ ران و یاپغ زن
سَکندری خور و شبکور کاهل و گمراه

کلوس و کج دم و چپ شوره پشت و آدم گیر
یسار و عقرب و چل سم سفید و گام سیاه

(Suda uyur, huysuzdur, dizgini gevşektir, eyerini bozar. Ayağı kayıp yere düşer, gece körüdür, tembeldir, yolunu kaybetmiştir. Gözü aktır, kuyruğu eğridir, sırtının derisi yolunmuştur, insan kapar. Uğursuzdur, akreptir, eşkeldir, tırnağı beyazdır, yürüyüşü hayırsızdır.)

Ṣānī, aḥmaḳ, gūl ve lā-yaʿḳıl.

Ṣāliṣ, چهل [çihil] lafẓından muḥaffeftir.

چه دل [çi dil]: Yaʿnī "ne ḳuvvet!", "ne ḳudret!", "ne erlik!" ve "ne dilāverlik!" demek maʿnāsınadır.

چهل [çihil]: ʿAdedde "kırk"tır, erbaʿīn maʿnāsına.

چیپال [çīpāl]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i bā'-i Fārsī ile. Hindūstān'da Lāhūr memleketine pādişāh olanların laḳabıdır.

چیل [çīl]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Bevezn-i هیل [hīl]. "Bir bölük ādem" demek maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

مع اللام

[maʿa'l-lām]

چغل [çiġil]: Kesr-i ġayn-ı muʿceme ile. Siyāh balçık ki چگل [çigil] dahi derler. Ve lāy maʿnāsına dahi istiʿmāl olunur.

چگل [çigil]: Kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Türkistān'da bir şehir adıdır. Maḥbūbu ġāyet çok olduğu meşhūrdur, ḫūbān-ı Çigil derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

ز ترک چگل خواست چینی کمان
به جم گفت که ای مایه ور میهمان

(Çiğil Türkünden Çin işi yay istedi. Cem'e dedi ki: "Ey soylu misafir!".)

Ḫᵛācū-yı Kirmānī, musammaṭ:

شد رویت ای شمع چگل از روی جان کرپاس دل
چون می کُشی چندین مهل در بحر خون مشتاق را

(Ey Çiğil mumu! Yüzünün örtüsü can yüzünden ve gönül astarındandır. Mademki öldürüyorsun, āşığı kan denizinde bu kadar bırakma!)

Ḫalḳı büt-perestlerdir. Ol diyārda bir kenīsā vardır, Çigil onun ismidir. Ġalebe-i istiʿmālle şehre ʿalem olmuş. Ve ol kenīsāda ḫidmet için maḥbūbe kızlar komuşlardır ki aṣnāma ḫidmet ederler. Ammā murādları budur ki ol kenīsāya varanlar ol kızları görüp nā-çār meyllerinden büte taparlar. Ve bir rivāyette karacı ṭā'ifesinden olana "çigil" derler. Ġāliben yağmacı olurlar. Bu cihetten dilberler ʿaḳl u ṣabrı yağma ettiklerine "çigil" derler.

چل [çil]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, ol ata derler ki sağ eli ve sol ayağı beyāż ola. Ona اشکل [eşkel] ve اشکیل [eşkīl] dahi derler. Şāʿirin biri esb-i maʿyūb ḥaḳḳında demiştir, ḳıṭʿa:

مع النون
[maʿa'n-nūn]

چپدان [çipdān]: Sükūn-ı bā'-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i چپداز [çipdāz]-ı merḳūm ki خارکش [ḫār-kuş] dahi derler.

چخین [çiḫīn]: Kesr-i ḫā'-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i rengīn. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چدن [çiden]: Muḫtaṣar-ı چیدن [çīden]dir, devşirmek maʿnāsına.

چراغدان [çirāġdān]: Çirāġ kodukları ẓarftır. دان [dān], ism-i ālet olduğu maʿlūmdur.

چرست کردن [çirist kerden]: Kesr-i rā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ve tā'-i mevḳūf ile. Diş kıçırdatmak maʿnāsına. چرستیدن [çiristīden] dahi ol maʿnāyadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چرکین [çirkīn]: Maʿrūf. چرک [çirk] ile muttaṣıf olan nesne. Ve zişt, bed-nümā ve bed-ṣūret **(348ᵇ)** olana derler.

چرنگیدن [çirengīden]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Gürz, çan ve emṣāli nesneler ṣadā vermek.

چستان [çistān]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Yanıltmaç ve bilmece ki Türkīde "ol nedir ki fülān" dedikleri. Be-maʿnī-i evvel, Ebulmaʿānī, beyt:

صریح گفتم و کردم طلب زیاد وصال
چستان دهد جواب مرا وعدهٔ دروغ

(Açıkça söyledim ve kavuşmadan daha fazlasını istedim, ama bana yalan vaatlerle yanıltıcı cevaplar veriyor.)

چکان [çikān]: "Ne nesne" maʿnāsınadır ki کدام کان [kudām kān] dahi derler.

مع الميم
[maʿa'l-mīm]

چم [çim]: Ol yeşil nesnedir ki su üzerinde ve kenārında olur. بزغسمه [bezaġseme] ve جامهٔ غوک [câme-i ġūk] dedikleridir. Türkīde "yosun" derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چهرم [çihrum]: *Şerefnāme*'de bir şehir ismidir. Mīr Naẓmī, beyt:

به چهرم آمده شاه جوانبخت
نشسته با دل شادان بر تخت

(Geleceği parlak padişah, Çihrum'a gelip gönül huzuruyla tahta oturdu.)

چگلین [çiglīn]: Be-maʿnī-i چگلیز [çiglīz]-i merḳūm. Yaʿnī gūşt-pāre-i ferc-i zenān.

چکن [çikin]: Kesr-i kāf ile. Cāme-i zer-keş yaʿnī sırma ile dokunmuş ḳumāş. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

خروس وار سحرخیز باش تا سر و تن
به تاج لعل و قبای چکن بیارایی

(Başını ve bedenini lalden bir taç ve altın işlemeli bir kumaşla süslemek için horoz gibi erken kalk!)

چکین [çikīn]: Ziyāde-i yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i چکن [çikin]-i merḳūm. Yaʿnī cāme-i fāḫir, zer-tārī aṭlas ve emṣāli ḳumāş. Şems-i Ṭıybī, beyt:

دوش به گردون زر کشیده کله گفت
تاج کنم هفتورنگ به زر چکین را

(Dün gece altın sırmalı başlığı olan feleğe dedi ki: "Altın kaftan için yediger yıldızını taç yapacağım".)

Ḫᵛāce ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

چون حبشی و رومی برده ز آستان تو
روز قبای زر چکین شب سلب گلک گلک

(Senin eşiğinden gündüz Anadolulu gibi altın işlemeli kaftan götürmüş, gece de Habeşī gibi gül renkli elbise kaçırmış.)

چنه دان [çinedān]: Yaʿnī ḥavṣala-i murġān. Kuş kursağıdır ki چنه [çine] kuş yemi ve دان [dān] ism-i ẓarftır.

چیدن [çīden]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Dermek maʿnāsına maṣdardır. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

به غیر برگ گلت که آن نمی توانم چید
که هیچ روی مرا نیست برگ گل چیدن

(Senin asla toplayamayacağım yüzün gülünün yaprağından başka gül yaprağı toplamamın bir anlamı yok.)

Ve meyl eylemek maʿnāsına da rivāyet olunmuştur. ʿArabīde المام [ilmām] ve التفات [iltifāt] derler. Çağatay lisānında "tirmek" derler. Luṭfī demiştir, beyt:

Çü vaṣlı ravżasıdın tirmedim gülī hergiz
Niçe tutar mini bülbül dik āh u zārı bile

(Onun kavuşma bahçesinden asla bir gül dermediğim için, ona nice zamandır bülbül gibi ah edip inliyorum.)

چیره شدن [çīre şuden]: Ġālib olmak. Ve cür'et eylemek maʿnāsına.

چیرگی کردن [çīregī kerden]: Dilīrlik etmek. Ve yüzsüzlük eylemek maʿnāsınadır.

چیستان [çīstān]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i چستان [çistān]-ı merḳūm, yaʿnī yanıltmaç ki ona بردک [berdek], چربک [çerbek] ve کردک [kirdek] derler. ʿArabīde اغلوطه [uġlūṭa] derler.

چیلان [çīlān]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i lām ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ʿunnāb dedikleri yemiştir. Şems-i Faḫrī, beyt:

ز یمن دست تو غایت عنایت شاهان
عقیق و لعل برآید مثابهٔ چیلان

(Padişahların yaptığı yardımda son noktaya varmış elinin bereketiyle, çiğde mesabesinde akik ve lal ortaya çıkar.)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

مانند یکی درخت چیلان
سر کنده و برگ و بر اندام

(Tıpkı bir çiğde ağacına benziyor. Başı dal, gövdesi de yaprak ve meyvedir.)

Ṣānī, gürgān sākin olduğu mīşeye derler.

چین کردن [çīn kerden]: Yüz ve alın buruşturmak, kaş çatmak ve nesne derip devşir-

mek maʿnāsınadır.

چین [çīn]: Dört maʿnāya gelir.

Evvel, büklüm.

Ṣānī, be-maʿnī-i rāst.

Ṣāliṣ, چیدن [çīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur, سخن چین [suḫan-çīn] ve دانه چین [dāne-çīn] gibi.

Rābiʿ, meşhūr memleket adıdır.

چینه دان [çīnedān]: Be-maʿnī-i چنه دان [çinedān]-ı merḳūm. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

طاوس غراب خوار هر دم
گاورس ز چینه دان برانداخت

(Karga yiyen tavuskuşu, kursağından her an darı saçıyor.)

مع الواو

[maʿa'l-vāv]

چنیزو [çinīzū]: Kesr-i nūn, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı zāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i naḳd. Mīr Naẓmī, beyt:

چو داده سیم اشک و زردئ رو
به کالای غم عشقش چنیزو

(Aşk gamının kumaşı için, nakit olarak gözyaşı gümüşü ve yüz sarılığı/altını vermiş.)

چیژو [çījū]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı zāʾ-i Fārsī ile. Oklu kirpi ki تسی [tesī] ve تشی [teşī] dahi derler.

مع الها

[maʿa'l-hā]

چده [çide]: چیده [çīde] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

چراغ پره [çirāġ-perre]: Pervāne dedikleri böcektir. Ebulmaʿānī, beyt:

خال سیاه دیدم چون شمع روی او دید
همچو چراغ پره شب تا سحر بگردید

(Onun yüzünün mumunu gören gözbebeğim, pervane gibi geceden sabaha kadar döndü.)

چرخشته [çirḫişte]: Sükūn-ı rā vü şīn u kesr-i ḫā'-i muʿcemeteyn ve feṭḥ-i tā'-i müşennāt ile. Mengene dedikleri ağaçtır ki onunla baʿżı nesne sıkarlar.

چرخه [çirḫa]: Kalağan dikeni. Bir müdevver ve tüy gibi nesnedir, dikenden ḥāṣıl olur, yerinden kopup havaya uçar.

چغرسته [çiġriste]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme vü sīn ü kesr-i rā'-i mühmeleteyn ile. Maşa ki onunla āteş tutarlar. **(349[a])**

چغرسه [çiġrise]: Ḥaẕf-ı tā ile de "maşa" maʿnāsınadır.

چکاشه [çikāşe]: Feṭḥ-i kāf u şīn-i muʿceme ile. Kirpinin kısa dikenlisi. Keẕā fi'l-*Maḫmūdī*.

چکونه [çikevne]: Feṭḥ-i kāf u nūn ve sükūn-ı vāv ile. Bir kuştur. کروانک [kervānek] dahi derler. Ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile (چگونه çigüne), "nite" ve "neyin gibi" maʿnāsınadır. Maʿnā-yı evvelde lafẓ-ı müfreddir. Ve maʿnā-yı şānīde چه [çi] ile گونه [güne]den mürekkebdir.

چلپاسه [çilpāse]: Sükūn-ı lām ve feṭḥ-i bā'-i Fārsī vü sīn-i mühmele ile. Keler dedikleri cānverdir ki کرفش [kerfeş], کرپاسه [kerpāse] ve کرپاشه [kerpāşe] dahi derler. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ḍabb cinsindendir, sūsmār derler, ḍabdan küçük olur. *Maḫmūdī*'de bā'-i muvaḥḥade ile (چلباسه çilbāse) mervīdir.

چلچله [çilçile]: Sükūn-ı lām-ı evvel, feṭḥ-i ṣānī ve kesr-i cīm-i Fārsī ile. *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i غلیواژ [ġalīvāj], yaʿnī çaylak. Ve *Niʿmetullāh*'ta "kurbağadır" demiş. Ammā *Mü'eyyidü'l-Fużalā* ṣāhibi yazmış, "velākin bu lüġat bir ferhengde ẕikr olunmamıştır" demiş.

چله [çille]: Lām-ı müşeddede ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, ṣūfiyānın ḫalvette çıkardıkları erbaʿīndir. Bu beyitten fehm olunur, Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

مرا سی سال حالی گشت معلوم
که شیخ چله را درسی نماند

(Bana otuz yılda malum olan hal, çile/kırk çıkarmış şeyh için bir derse/otuza kalmaz.)

Ṣānī, faṣl-ı şitāda vāḳiʿ olan Zemherīr günleri ki kırk gün iʿtibār ederler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

زمستانست و راه از برف تندست
سفر در چلهٔ وی نا پسندست

(Kış mevsimi olduğu için yollar karla kapanmıştır. Kışın zemherir günlerinde yolculuk etmek makbul değildir.)

Ṣāliş, ʿavrātın vaż'-ı ḥamldan sonra eyyām-ı nifāsları; kırk gün olsun, eksik olsun. Üstād ʿAscedī, beyt:

برافشاندم خدوآلود چله در شکاف او
چو پستان مادر اندر کام بچه ای خرد در چله

(Onun yarığına, lohusa döneminde bebeğin ağzındaki anne memesi nasıl oluyorsa o şekilde, salyayla karışık koza saçtım.)

Ve lām-ı muḫaffefle (چله çile), yay kirişi ki ibrīşimden bağlanır. Beyt:

تا به کمانت فلک این چله بست
تیر جوانیت برون شد ز سشت

(Felek senin yayına bu kirişi bağladığından beri gençliğinin oku yüzükten aştı.)

چنه [çine] ve چینه [çīne]: Kilāhumā dāne-i murġān yaʿnī kuş yemi. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

مرغ چو بر دام پر چنه نظر افکند
بخت بد آنگه خاردش رگ بسمل

(Kuş yemle dolu tuzağa bakınca kötü talih de onun şah damarını kaşımaya başlar.)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

مرغ آنجا رود که چینه بود
نه برآنجا رود که چی نه بود

(Kuş yem olan yere gider, bir şey olmayan yere gitmez.)

چنیبه [çinībe]: Kesr-i nūn, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Yürek ki دل [dil] dahi derler. ʿArabīde قلب [ḳalb] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

عدو گرچه بر حیله قادر بود
ندارد چنیبه که ظاهر بود

(Düşman hile yapabiliyor olsa da onun kalbi olmadığı açıktır.)

چنیده [çinīde]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i خنیده [ḫanīde] ki bāb-ı ḫāʾda ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá.

چهره [çihre]: Peyker ü rūy-ı ādemī ve ġayruhu. Ve naḳş u ṣūret-i dīvārda dahi istiʿmāl olunur ki naḳḳāşa چهره گشا [çihre-guşā] ve چهره پرداز [çihre-perdāz] dahi derler.

چه [çi]: İḫfā-yı hā ile. "Ne" demektir. Egerçi hā ile yazılır, ammā telaffuẓ olunmaz. Gāhī bir lafẓ idḫāl olunup hāʾ-i ʿalāmeti ḥaẕf olunur چگونه [çigūne] ve چشناسی [çişnāsī] gibi. Nitekim, Ḥakīm Senāyī, beyt:

تو که در قید کلک و انقاسی
چهره را از نقاب چشناسی

(Mürekkep ve kaleme tutsak olan sen, örtülü yüzü nasıl tanıyacaksın!)

Çağatay lisānında kesr ile "ni" derler ki "niye" diyecek yerde "nige" derler. Ve "ne edeyim" demekte "nitey" derler.

چیچله [çīçele]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i cīm-i Fārsī vü lām ile. Be-maʿnī-i renc ve ʿillet. Ve kesr-i cīm ile (چیچِله çīçile) de mervīdir.

چیره [çīre]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Şecīʿ, bahādır ve dilāver maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو هومان برآمد بر آن تیرگی
بپیچید گودرز از آن چیرگی

(Hūmān öfkeyle çıkagelince Güderz'in o yiğitlik karşısında eli ayağı dolandı.)

Ve cüst ü çāpük maʿnāsına ki żıddı خیره [ḫīre]dir. Ḫᵛāce Ḥüseyn-i Şenāyī, beyt:

از پی این شبان گرگ مزاج
گرگ را چیره بر شبان کردم

(Bu kurt mizaçlı çoban yüzünden kurdu çobana musallat ettim.)

Ve چیر [çīr]-i merḳūmun maʿnālarıyla müterādiftir.

چیزه [çīze]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Cinbistire ki bir demir

ālettir, onunla kıl koparırlar ve ḫurde nesneler tutarlar. Mīr Naẓmī, beyt:

بوده در حسن خط نا چیزه
موی رو کرده پاک با چیزه

(Henüz ayva tüyü erişmemiş güzellikte, yeni çıkan kıl cımbızla temizlenir.)

چیندره [çīndere]: **(349ᵇ)** Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, nūn-ı mevḳūf ve feṯḥ-i dāl u rā'-i mühmeleteyn ile. Bir vilāyet adıdır. Naḳl olunur ki onda bir çeşme vardır, dā'imā ondan türlü saz ṣadāsı işitilir.

مع الياء التحتانى

[maʿa'l-yā'i't-taḥtānī]

چلهٔ دی [çille-i dey]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele ve iẓhār-ı yā ile. Erbaʿīn-i şitā maʿnāsına. Mevlānā Cāmī, beyt:

ز شیخ چله نشین دور باش و چلهٔ دی
که هست چلهٔ وی سردتر ز چلهٔ دی

(Çilede oturan şeyh ile kışın zemheririnden uzak dur! Şeyhin çilesi kışın zemheririnden daha soğuktur.)

چیرگی [çīregī]: Dilāverlik ve şecāʿat. Ve چیره [çīre]-i merḳūm maʿnālarına ṣıfat olur.

چیزی [çīzī]: "Bir nesne" maʿnāsınadır. Āḫirindeki ḥarf-i yā gāh vaḥdet ve gāh ṣıfat maʿnāsın ifāde eder. Ebulmaʿānī, beyt:

بر درت سائلی اگر آید
چیزی ای ده مگرددش محروم

(Kapına bir dilenci gelirse bir şey ver de onu boş çevirme!)

چیستی [çīstī]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, sīn-i mevḳūf ve kesr-i tā'-i müṣennāt ile. İstifhām ḳabīlindendir. "Nesin?" ve "nedir?" demek maʿnāların ifāde eder.

چینی [çīnī]: Vilāyet-i Çin'e mensūb olan nesnelere derler. Ve bir laṭīf renktir beyāż ile gök arasında.

چی [çī]: İḫfā-yı yā ve kesr-i ṣarīḥ ile. چیز [çīz] maʿnāsınadır. Şāh Dāʿī-i Şīrāzī, beyt:

من این مرغ زیرک منش می شناسم
اگرچی ندارد بسی چینه دارد

(Ben bu akıllı kuşu tanıyorum. Hiçbir şeyi yoksa bile epeyce yemi vardır.)

باب الجيم الفارسى المضمومه

[BĀBU'L-CĪMİ'L-FĀRSİYYİ'L-MAŻMŪME]

مع الالف

[maʿa'l-elif]

چوخا [çūḫā]: Yünden ederler maʿrūf eṣvābdır. Ve dahi ruhbānlara maḫṣūṣ bir nevʿ cāmedir. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

مرا بینند در سوراخ غاری
شده مولوزن و پوشیده چوخا

(Beni bir mağara deliğinde papaz elbisesi giymiş, kamış çalarken görürler.)

چوزه لوا [çūze-livā]: Zāʾ-i muʿceme ile. Çenglāhī yaʿnī ġalīvāj. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

چونا [çūnā]: Feṭḥ-i nūn ile. "Nicesin?" demek maʿnāsına. Āḫirindeki elif-i ḫiṭābdır. Ebulmaʿānī, beyt:

کشیدم جور و محنت چند مدت
نگفت آن جورپیشه هیچ چونا

(Uzun süre sıkıntı ve zorluk çektim. O kötülük ustası hiç "nasılsın?" diye sormadı.)

مع البا

[maʿa'l-bā]

چلوچوب [çulū-çūb]: Bāb-ı sābıḳta ẕikri mürūr eden جلوچوب [culū-çūb] maʿnāsına. Cīm-i Fārsī ile de istiʿmāl olunduğu mervīdir.

چوب [çūb]: Çubuk, değnek ve her kesilmiş ağaca derler; kuru olsun, yaş olsun. Beyt:

چوب خسیس را اگرش تربیت کنی
جایی رسد که بوسه گه خسروان شود

(Cimrinin/alçağın sopasını terbiye edersen, padişahların değer verdiği bir yere erişir.)

Ve ʿaṣā maʿnāsına da demişlerdir, beyt:

سیه مار کورا سر آید بکوب
ز سوراخ پیچان شود سوی چوب

(Başı görünen yılanın başını ez! Delikten değnek tarafına dolanacaktır.)

Çağatay lisānında feṭḥ-i şīn-i muʿceme ile "şıvşa" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *Sebʿa-i Seyyāre*'de ʿaşḳ ile salṭanat cemʿ olmak muḥāldir dediği yerde, beyt:

İkkisin kim dise ḳılayın cemʿ
Şıvşa muzdın digey yasarmin şemʿ

(Kim ikisini bir araya getireyim dese, çabucak/ağaç buzdan mum yapıyorum diyecektir.)

مع التاء المثناة

[maʿa't-tāʾi'l-muṣennāt]

چست [çust]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Dört maʿnāya istiʿmāl olunur.

Evvel, çāpük maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

چرخ در مهر شیخ ابو اسحق
چون میان را ببست چاپک و چست

از پی افتحار حشمت او
شیر را داغ شه نهد بر است

(Şeyh Ebu İshak'ın sevgisiyle felek, hizmet için çabucak kemer bağladı. Onun görkemiyle iftihar etti, bu yara aslanı dert içinde bıraktı.)

Ṣānī, be-maʿnī-i teng. Mīr Ḫüsrev, beyt:

اگر خانه فراخ و گر به چستست
به چار ارکانش بنیاد درستست

(Ev geniş de olsa dar da olsa dört direk sayesinde temeli sağlamdır.)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

زنهار که آن بند قبا چست مبندید
کز نازکیت بخیه بر اندام برآید

(Sakın o elbisenin bağlarını sıkı bağlamayın! Çünkü nazikliğinden bedeninde dikiş izi kalır.)

Ṣāliṣ, *Maḥmūdī*'de birbiri üzerine nesne yığmak maʿnāsına.

Rābiʿ, *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i zūd ve dergirifte masṭūrdur.

چغرات [çuġrāt]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ve fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Yoğurt ki ماست [māst] dahi derler. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

کشک درد و زهک و زرداب و لبن چغرات و ماست
چربه شیر و زبده مسکه دوغ کردی بار خر

(Eşek yükü karakurut, ağız, sade süt, yoğurt, süzme yoğurt, yağlı süt, kaliteli tereyağı ve ayran yaptın.)

Ve süzülmüş yoğurt ve yoğurt kurusuna dahi denilir.

چفت [çuft]: Sükūn-ı fā ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, cāme-i teng ki چسپان [çespān] ve چست [çust] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

Ṣānī, ʿimāret altına konulan direk ve kārgīr dīvār üzerine ettikleri kenāredir. Mīr Naẓmī, der-ṣıfat-ı ʿimāret, beyt:

رواق و طاق عالی دید و بشگفت **(350ᵃ)**
که بوده ابر بر دیوار او چفت

(Yüksek kemer ve kubbeyi görünce şaşırdı. Bulut, onun duvarı üstüne gölgelik olmuştu.)

چوبه دست [çūbe-dest]: Fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade vü dāl u sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ile. Merkeb sürecek demir. Ucu sivri nesnedir. Ağaçtan dahi ederler. Mevlānā Cāmī, ḳıṭʿa:

رافضی روز قیامت خر بود زیر یهود
ملحد نادان به دست اندر گرفته در مهار

باز نصرانی به دستش چوبه دست آهنین
می زند خر تا رساند جمله را دارالبوار

(Kıyamet günü Rāfızī, Yahudi'nin altındaki eşek olur. Cahil sapkın da onun yularını tutar. Aynı şekilde Hıristiyan da topluca cehenneme götürsün diye elindeki demir çubukla eşeğe vurur.)

مع الخاء المعجمه

[maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme]

چوبِ سرخ [çūb-ı surḫ]: Bakam ağacı. Ġāyet pek ağaçtır, onu kırıp, kaynatıp ibrīşim, iplik ve bez boyarlar. Ebulmaʿānī, beyt:

آن خر ابله چنان دلدادهٔ دنیا شدست
می نشانده گوییا در باغ عالم چوب سرخ

(O aptal eşek, dünyaya o kadar gönül verdi ki dünya bahçesine bakam ağacı dikmiş olmalı/ dünyaya kazık çakacağını sanıyor olmalı.)

مع الجيم

[maʿa'l-cīm]

چوج [çūc]: Şikārī doğan ki چوز [çūz] dahi derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

ز ریگ بیابان فزون لشگری
ز چوجی نژادانش هر سو سری

(Asker sayısı çölün kumlarından çoktu. Her tarafta doğan/Cuci yaradılışında erler vardı.)

مع الراء المهمله

[maʿa'r-rāʾi'l-muhmele]

چر [çur]: Ālet-i tenāsül maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

آنچه دی آن پسر سرکرک و چرخور کرد
من ندیدم که در آفاق یکی لمتر کرد

(Dün o bıldırcın başlı, çur yiyici oğlanın bana ettiğini, dünyada herhangi bir soysuz yapmadı, görmedim.)

چرگر [çurgur]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, peygamber demek. Ve baʿżı ferhenglerde müftī maʿnāsınadır. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

بر پی شیر دین یزدان شو
کز پس چرگر امتست به ناز

(Allah'ın aslanı olan Hz. Ali'nin izinden git! Çünkü ümmet, Hz. Peygamber'den sonra onunla gururlanır.)

Ṣānī, ḫunyāger maʿnāsına. Şihābeddīn-i Mihmeze, beyt:

ز آوای مطرب ز دستان چرگر
دل من تپان همچو ماهیست در بر

(Çalgıcının nağmesi ve şarkıcının sesiyle, kalbim göğsümde balık gibi titriyor.)

چغندر [çuġundur]: Żamm-ı ġayn-ı muʿceme vü dāl-ı mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Çükündür maʿnāsınadır. چقندر [çuḳundur] dahi derler.

چغور [çuġūr]: Żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Tavuk pilici maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

مع الدال المهمله

[maʿa'd-dāli'l-muhmele]

چغد [çuġd]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ile. Ensede düğüm vurulmuş saç. Ve ḥışār küngüresi. Ve baykuş ki کوچ [küç], کوف [küf] ve گول [gül] dahi derler.

چغند [çuġand]: Feṭḥ-i ġayn-ı muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Tepede olan kıllar ki ensede düğüm vurulmuş ola. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چنبد [çunbed]: Be-vezn ü maʿnī-i گنبد [gunbed].

چوبِ نورد [çūb-ı neverd]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve feṭḥ-i nūn ile. Ol ağaca derler ki deffe tarağı yerine onunla nesne dokuyup örerler. Ve dahi "niginde" maʿnāsına. Ve kitāb-ı *Tācü'l-Esmā*'da "minvāl" maʿnāsınadır ki bezi dokudukça ona sararlar.

چو ماکیان زن غر را به بچهٔ بسیار
ز بیضهٔ متعفن برآورد چو چغور

(Tavuk gibi olan fahişe, kokmuş yumurtadan piliç gibi nice çocuk çıkarır.)

چقندر [çuḳundur]: Żamm-ı ḳāf ve sükūn-ı nūn ile. چکندر [çukundur]: Żamm-ı kāf ile. Maʿrūf. Şalgamın bir nevʿidir, kırmızı olur. Ḥakīm Sūzenī, der-ṣıfat-ı kīr-i ḫod, beyt:

اگر ز تن که چکندر نمای شد تن او
ز کون کنده بود کندهٔ چکندر او

(Kirin gövdesi bedende kırmızı şalgam gibi görünürse, o şalgamın çukuru kūnda kazılır.)

چناور [çunāver]: Feṯḥ-i nūn u vāv ile. Ḫoten memleketinde bir şehir ismidir.

چنبور [çunbūr]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Dizgin ve yular sapı. Türkīde "çılbır" ve ʿArabīde مقود [miḳved] derler.

چندر [çundur]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Çükündür maʿnāsınadır. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

هرگز نشنیده ام که آشی
فخری به وجود چندر آرد

(Kırmızı şalgamın varlığıyla övünç duyan bir yemek duymadım.)

چوار [çuvār]: Be-vezn-i گوار [guvār]. Destūr maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

ایا ستوده خصال و ایا فرشته جمال
گرم چوار دهی می کشم نقاب مقال

(Ey övülmüş yaradılışlı ve ey melek yüzlü! Eğer bana izin verirsen sözün örtüsünü açayım.)

چوب بار [çūb-bār]: Sükūn-ı bāʾ-i evvel ve feṯḥ-i ṯānī ile. Bir nevʿ līf ağacıdır ki ondan līf ederler.

چوب خوار [çūb-ḫʷār]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme vü vāv-ı maʿdūle ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bir kurtcağızdır, ağaç yer ve her ne bulursa yer. دیوچه [dīvçe] ve دیوک [dīvek] dahi derler. ʿArabīde ارضه [araża] dedikleridir feṯḥ-i rāʾ-i mühmele vü ḍād-ı muʿceme ile.

Ṣānī, değnek vurulmuş ādeme derler; taʿzīr için olsun, ġayrı olsun.

چور [çūr] ve چورپور [çūr-pūr]: Kilāhumā bi-sükūni'l-vāv. Bir kuştur ki ona تذرو [teẕerv] ve تورنگ [tūreng] dahi derler. **(350ᵇ)** Türkīde "süğlün" dedikleridir. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

پری دیدار چوری نارون قد
دری رفتار سروی یاسمن خد

(Peri yüzlü, nar ağacı boylu bir sülündür. Yasemin yanaklı, keklik yürüyüşlü bir selvidir.)

مع الزاء الفارسى

[maʿa'z-zā'i'l-fārsī]

چڑ [çuj]: Tuman yakası yaʿnī uçkur evi. Ebulmaʿānī, beyt:

کلید گنج صفا بود بند شلوارش
به چڑ گشوده به مفتاح کیر خوش کارش

(Pantolonunun bağı mutluluk hazinesinin anahtarıydı. Uçkur evini, işini iyi yapan kīr anahtarıyla açtı.)

مع الزاء المعجمه

[maʿa'z-zā'i'l-muʿceme]

چز [çuz]: Cırlak böceği. Ve arıkuşu dediklerine de derler.

چوالدوز [çuvāl-dūz]: Maʿrūf. دوز [dūz] دوزیدن [dūzīden] lafẓından ism-i fāʿildir, çuvāl dikici demek olur.

چوب باز [çūb-bāz]: Sükūn-ı bāʾ-i evvel ve feṯḥ-i ṯānī ile. Penbe kozalağı maʿnāsına.

چوز [çūz]: Sükūn-ı vāv ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, şikārī doğan ki bir yaşında olmaya, şikār almış ola.

Ṯānī, ferc-i zen maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

عضو دواست چوز و کون نیست درین چرا و چون
کون ز پی خواص دان چوز برای جمهره

(Çūz ve kūn iki organdır, bunda niçin ve nasıl yoktur. Bil ki kūn seçkinler için, çūz da halk içindir.)

Ḥakīm Sūzenī, meṯnevī:

طرفه ای هنگام سفر کردنش
مهر زند بر درِ چوز زنش

گیدئ خر مهر به دریا که زد
یا گره اندر دل صحرا که زد

(Zarifin biri yolculuğa çıkarken karısının çūz kapısını mühürledi. Seni gidi eşek! Denize kim mühür vurabildi ya da çölün ortasına kim düğüm atabildi!)

Ṯāliṯ, birden top bitmiş ot, yonca ve jāj gibi ki ona چغز [çaġaz] dahi derler.

مع الشين المعجمه

[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

چوبکش [çūb-keş]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve feṭḥ-i kāf ile. Penbeden dāneyi ayırdıkları ālet maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

مع الغين المعجمه

[maʿa'l-ġayni'l-muʿceme]

چغ [çuġ]: İki maʿnāyadır.
Evvel, çūb-ı ābnūs. Ḥakīm Esedī, beyt:

یکی تخت عاج و یکی تخت چغ
یکی جای شاه و یکی جای فغ

(Bir fildişi taht, bir de abanoz taht. Birisi padişahın yeri, diğeri sevdiğinin yeri.)

Ṣānī, boyunduruk maʿnāsınadır.

چناغ [çunāġ]: Feṭḥ-i nūn ile. Eyer kayışı ki چناق [çunāḳ] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

بر اسب دولتئ خداوند ملک جم
پروین ستام باشد و خورشید و مه چناغ

(Hz. Süleyman mülkünü yöneten padişahın devletli atındaki gümüş başlık ülker yıldızı, eyer kaşı da güneş ve aydır.)

Ve dahi be-maʿnī-i piyāle. Ve "yayın balığı" maʿnāsına da mervīdir.

چوغ [çūġ]: Be-vezn-i بوغ [būġ]. Su bendi maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

چو بوده با غم و محنت سرشته
به جوی اشک پلکش چوغ گشته

(Onun göz kapağı gam ve sıkıntıyla yoğrulduğu için gözyaşı ırmağına su bendi olmuş.)

مع الكاف
[maʿa'l-kāf]

چتوک [çutūk]: Żamm-ı tā'-i müṣennāt ile. Be-maʿnī-i güncişk, yaʿnī serçe. Ve چغک [çuġuk] ve چکوک [çukūk] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چربک [çurbuk]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, bir kimesne ḥaḳḳında ṣūret-i rāstta dürūġ söylemeye derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

تبارک الله چندین سوابق خدمت
شود به چربک و تضریب مفسدی بر باد

(Aman Allahım! Önceki bu kadar hizmet, bir bozguncunun fitnesi ve yalanıyla boşa mı gitsin!)

Bu maʿnāya, Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

مرا ز چربک صاحب غرض ز بیخ مکن
که من به باغ فصاحت درخت بارورم

(Ben fesahat bahçesinin meyve veren ağacıyım. Kin güdenlerin yalanıyla beni kökümden koparma!)

Mecmaʿu'l-Fürs'te ġamz ve şeḳāvet için söylenen söz ki bir kimesne lisānından naḳl oluna.

Ṣānī, ṭanz ve temesḫur maʿnāsına. Ḥakīm Ferḳadī, beyt:

بی گمان موش دژم را چربک آید بر پلنگ
بی سخن کبک دری را خنده آید بر عقاب

(Kuşkusuz kaplan, farenin cesaretini maskaraya alır. Dağ kekliğinin kartalı güldürecek olmasına söz yoktur.)

مع القاف
[maʿa'l-ḳāf]

چماق [çumāḳ]: İki maʿnāyadır.
Evvel, kefçe maʿnāsına.

Ṣānī, ser-deste ki demirden ve ağaçtan ederler. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

چناق [çunāḳ]: Feṯḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i چناغ [çunāġ]-ı merḳūm. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

شمال صیت ترا شد براق برق عنان
هلال زین براق تو گشت و بدر چناق

(Senin sesin/şöhretin kuzey rüzgārı, bineğin Burak da şimşektir. Burak'ın eyeri yeni ay, eyer kaşı da dolunaydır.)

چوبِ یساق [çūb-ı yasāḳ]: Ol ʿaṣādır ki çāvuşlar ellerinde götürürler. Mevlānā Hātifī, beyt:

ادب کردش اول به چوب یساق
بفرمود از گردنش تا به ساق

(Önce yasak çubuğuyla tepeden tırnağa terbiye edilmesini buyurdu.)

Ṣāliş, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i ḫaclet ve infiʿāl. Seyyid Ẕülfiḳār-ı Şirvānī, beyt:

هر دم به دولت شرف خاکپای تو
دور سپهر چربک تاج کیان دهد

(Felek senin bastığın yerin verdiği şerefli devletle, padişah taçlarını her an utandırmadadır.)

Rābiʿ, *Maḥmūdī*'de be-maʿnī-i uġlūṭa ki yanıltmaç derler. Ve lüġaz maʿnāsına da gelir. Mīr Ḫüsrev, beyt:

نر و ماده بهم چون دوست با دوست
بسی مرموز چربک گفته در پوست

(Erkek ve dişi, iki arkadaş gibi bir araya gelip gizli gizli epeyce konuştu.)

چغک [çuġuk]: Żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. **(351ª)** Serçe ki ʿArabīde عصفور [ʿuṣfūr] ve cemʿine عصافیر [ʿaṣāfīr] derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چغوک [çuġūk]: Żamm-ı ġayn-ı muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ile. Be-maʿnī-i چغک [çuġuk]-ı merḳūm ki چغنه [çuġne] dahi derler. Ḥakīm Niẓāmü'l-mülk taḳviyet-i bāh için ettiği eczā terkībinde der, beyt:

ز زعفران و سقنقور و مغز چلغوزه
به مشک و عنبر و مغز چغوک آمیزد

(Safran, sakankur ve kozalak içi misk, amber ve serçe beyniyle karıştırılsın.)

چکاچک [çukāçuk]: Feṯḥ-i kāf ve żamm-ı cīm-i Fārsī ile. Efvāh-ı nāsa düşmüş ḫabere derler. Ḥakīm Zeccācī, beyt:

چکاچک شد این راز اندر میان
که گردید بد شاه با رومیان

(Padişahın Bizanslılarla kötü olduğu haberi her yere yayıldı.)

چکچک [çukçuk]: Sükūn-ı kāf ve żamm-ı cīm-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i چکاچک [çukāçuk]-i merḳūm. Ḥakīm Senāyī, beyt:

چکچکی اوفتاده در مسجد
ز پی هزل و ضحک نز پی جد

(Ciddiye alınmayacak, alay ve mizah yollu bir dedikodu mescide düştü.)

چکک [çukek]: Feṯḥ-i kāf ile. İbrīşim düvāl ki چلک [çulek] dahi derler. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i ṭınāb-ı ḫayme masṭūrdur.

چک [çuk]: Ālet-i tenāsül ki چوگ [çūg], لند [lend] ve نیمور [nīmūr] dahi derler. Pūrbahāyı Cāmī, beyt:

از عیب در دهان تو افسرده خون چو کُس
وز غصه آب گشته ز چشمت روان چو چک

(Senin küse benzeyen ağzında ayıptan kan donmuş. Senin çüke benzeyen gözün dertten su akıtmış.)

چگوک [çugūk] ve چگک [çuguk]: Kilāhumā bi-żammi'l-kāfi'l-Fārsī. Be-maʿnī-i güncişk ki چغک [çuġuk] ve چغوک [çuġūk] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

اگر کند طیران در هوای دولت او
ز چنگ شاهین و باز آورد شکار چگک

(Serçe onun devleti göğünde uçsa, şahin ve doğanın pençesinden avı geri getirir.)

چلانک [çulānek]: Feṯḥ-i nūn ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, bir luʿbdur, کوزه گردان [kūze-gerdān] dahi derler.

Ṣānī, bir böcektir, سرگین گردانک [sergīngerdānek] dahi derler. ʿArabīde جعل [cuʿal] derler.

چلک [çulk]: Sükūn-ı lām ile. Be-maʿnī-i kefçe-i dīg-zen. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*. Ve *Maḥmūdī*'de ibrīşim eğirdikleri iğ maʿnāsınadır.

چلوک [çulūk]: Żamm-ı lām ile. Değirmen boynuna bağladıkları ip. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

چواک [çuvāk]: Yağda pişmiş ekmeğe derler. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

عدس و باقلی و سیر و پنیر و زیتون
در پَیش نان چواکست و مقیل و بلبار

(Mercimek, bakla, sarımsak, peynir ve zeytin; ardından yağda pişmiş ekmek, süt ve soğan gelir.)

چوبک [çūbek]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, penbe çıkrığı.

Ṣānī, bir taḫta ile bir ağaçtır. Ser-pāsbānān ol ağacı taḫtaya vurup pāsbānları āgāh eder. Ve baḳam ağacına da denildiği menḳūldür.

چوپلنک [çūplenk]: Sükūn-ı bā ve feṯḥ-i lām ile. Rūpāk-ı surḫ ki başa bağlarlar. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

آن شاه دروغین بین با اسپک با زینک
شنگینک و منگینک سربسته به چوپلنک

(Şu yalancı padişaha bak! Atcağızıyla, eyerciğiyle kurumcuklar satıyor, övünmecikler yapıyor. Başına da kırmızı bir yazma bağlamış.)

چونانک [çunānek]: Yaʿnī "çunān ki". Keẕā fī-*Şerefnāme*.

مع الکاف الفارسی

[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

چفتگ [çufteg]: Sükūn-ı fā ile. Bir kuştur ki ona چوپینه [çūpīne] ve کروانک [kervānek] dahi derler. Maḥmūdī'de bir beyāż, iri ve boynu uzun kuştur. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te tāʾ-i müṯennāt yerine nūn ile (چوفنگ çūfneg) vāḳiʿ olmuştur.

چگوگ [çugūg]: Żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Bir ot ismidir. Ve dahi چزد [çezd]-i merḳūm maʿnāsınadır.

چناگ [çunāg]: Feṯḥ-i nūn ile. Kuş besledikleri yer. Türkīde "kümes" derler.

چنبگ [çunbeg]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i خیزیدن [ḫīzīden] ve جستن [cesten], yaʿnī kalkmak ve sıçramak. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

هر مستئ در وصل خود در وصل اصل اصل خود
چنبگ زنان در نیستی خنبگ زنان اندر نما

(Her bir sarhoş kendince kavuşuyor, aslının aslıyla kavuşuyor. Yoklukta kalkıp sıçrıyor, açık açık el çırpıyor.)

Ṣānī, be-maʿnī-i seng-i āhen-rubā, yaʿnī mıḳnāṭīs.

چنگ [çung]: Sükūn-ı nūn ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i süḫan ve güftār. Ḫʷāce Naṣīr-i Ṭūsī, ḳıṭʿa:

خمش بودن نکو فضلیست لیکن
نه چندانی که گویندت که گنگی

همان بهتر که در بزم افاضل
ز دانشهای خود چیزی به چنگی

که نا معلوم گردد عاقلان را
که تو شاخ گلی با چوب شنگی

(Susmak iyi bir erdemdir ama senin için suskun/içine kapanık demeleri kadar da değil! Bilgili insanların olduğu mecliste kendi bilgilerinden biraz söylemen daha iyidir. Çünkü akıllı kimseler, senin güzel ve iç açıcı bir gül dalı olduğunu bilemezler.)

Ṣānī, kuşun dāne devşirdiğine derler.

چوشگ [çūşg]: Sükūn vāv u şīn ve kāf-ı mevḳūf ile. Lūle-dār bardağa derler. بلبله [bulbule] dahi denilir. Hindī zebānında تتئی [tute'ī] derler.

چوگ [çūg]: Vāv-ı maʿrūf ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, bir kuştur, gece **(351b)** ayağından asılıp "Ḥaḳḳ Ḥaḳḳ!" diye ṣadā verir. Ol kadar çağırır ki boğazından kan damlar. Üstād Menūçehrī, beyt:

چوگ ز شاخ درخت خویشتن آویخته
زاغ سیه بر دو بال غالیه آمیخته

(Hak kuşu kendini ağaca asmış, siyah karga iki kanadına misk sürmüş.)

Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī* ve *Mecmūʿati'l-Üns*. Ammā *Maḥmūdī*'de be-maʿnī-i būm-ı kelān, yaʿnī iri baykuş. Bu maʿnāda baʿżı nüsḫada vāv yerine rā'-i mühmele ile (چرگ çurg) vāḳiʿ olmuştur.

Ṣānī, ālet-i tenāsüle derler. Ferālāvī, beyt:

بر کُس چون کمان ندافی
بزنی چوگ چون چک نداف

(Hallaç yayı gibi küse hallaç tokmağı gibi çūg vurasın.)

Vāv-ı mechūle ile (چوگ çog), devenin diz çöktüğüne derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

برانم از عقب کوج کردهٔ خود لوگ
زند جمازهٔ سعیم به خیمه گاهش چوگ

(Kendi göçümün arkasından lök devesi sürerim. Çalışma devem, onun otağında diz çöker.)

Pūrbahā-yı Cāmī, beyt:

پیش باز آمدند و چوگ زدند
چوگ چون اشتران لوگ زدند

(Karşılamak için geri gelip lök develeri gibi diz çöktüler.)

Ve istiʿāre ṭarīḳıyla mülūk ve selāṭīn önünde taʿẓīm için dizi yere komaya derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

هر دمی گر مرا تموک زند
پیش او دل بلایه چوگ زند

(Her ne zaman beni hedef alsa, zavallı gönül onun karşısında diz çöker.)

Deşt-i Kıpçak lüġatidir.

چوگگ [çūgeg]: Feṭḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Ve żamm ile چوگگ [çūgug] da mervīdir. Bir kuştur, nuḫūset ile meşhūrdur. بوم [būm] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چون پشتِ پلنگ [çun puşt-i peleng]: Ablak ḥayvān; at olsun, ġayrı olsun. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

مع اللام

[maʿa'l-lām]

چغداول [çuġdāvel]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ve feṭḥ-i dāl-ı mühmele vü vāv ile. Leşger sürücü ve düm-dār-ı ʿasker maʿnāsınadır.

چغدل [çuġdel]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ve feṭḥ-i dāl-ı mühmele ile. چغدول [çuġdūl], sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ve żamm-ı dāl-ı mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Kilāhumā be-maʿnī-i چغداول [çuġdāvel]-i merḳūm. Keẕā fī-*Şerefnāme* ve'l-*Mecmaʿ* ve'l-*Maḥmūdī*.

چغل [çuġal]: Feṭḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Türkistān lüġatidir. Cenk maḥallinde giydikleri cebe ki چوقال [çūḳāl] ve جوشن [cevşen] dahi derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

نه همچون دیگران ز آهن چغل پوش
سلاح عصمت یزدانش بر دوش

(Başkaları gibi demirden zırh giymez. Allah'ın ismet silahı omuzundadır.)

Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

چغل به پیش خدنگش چو شیطانست و شهاب
زره به پیش سنانش چو سوزنست و حریر

(Onun oku önünde cevşen, şeytanla yıldız gibidir. Onun mızrağı önünde zırh, iğneyle ipek gibidir.)

Ve żamm-ı ġayn ile (چغُل çuġul), ol bedbaḫt kimseye derler ki bir kimesneden bir söz işite veyāḫud bir fiʿl göre ki onun ifşāsıyla fāʿiline żarar ve āzār işābet eyleye, onu iẓhār ede veyāḫud varıp ḥükkāma ġamz ede. ʿArabīde غماز [ġammāz] derler.

چل [çul]: Ālet-i tenāsül maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چنبل [çunbul]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i gedā, yaʿnī dilenci. Ve چنبلی [çunbulī], dilencilik demek olur. Ḥakīm Senāyī, beyt:

آز با جود او چو ممتلیان
هست همچون سبیل چنبلیان

(Onun cömertliği sayesinde hırs, dilencilerin/ihtiyaç sahiplerinin yolundaki zenginler gibidir.)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

ندئ ینزل االله اندر شهر
چنبلی وار در دهم به نوی

(İhtiyaç sahibi gibi, "Allah indirir"[1] nidasını şehirde tazeleyeyim.)

چول [çol]: Vāv-ı mechūl ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, beyābān maʿnāsına. Şeyḫ Evḥadī, beyt:

گله در چول و غله اندر چال
نتوان داشت چله از سر چال

(Sürü çölde, buğday kuyuda. Çāl başında çile sahibi olmak mümkün değildir.)

Ṣānī, be-maʿnī-i ḫamīde, yaʿnī eğilmiş.

1 Kur'ān-ı Kerīm, Bakara 2/90: "Allah'ın indirdiği (Kur'ān)!"

مع الميم

[maʿa'l-mīm]

چماچم [çumāçum]: Żamm-ı cīm-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i pīşānī ki ʿArabīde جبين [cebīn] ve جبهه [cebhe] derler. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

به درگاه قصر رفیعت نهاده
ملوک جهان از تفاخر چماچم

(Dünya padişahları, senin yüksek sarayının kapısında gururla yere alın sürerler.)

چمچم [çumçum]: Sükūn-ı mīm ve żamm-ı cīm-i Fārsī ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i reftār ve ḫırām. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

سر بر مزن از هستی تا راه نگردد گم
در بادیهٔ مردان محوست ترا چمچم

(Varlık âleminden başını kaldırma ki yolunu kaybetmeyesin. Senin yürüyüşün/gidişin, Allah dostlarının bozkırında mahvolur gider.)

Ṣānī; esb, ester, gāv, ḫar ve sā'ir ḥayvānāt-ı behā'ime derler. Bu iki maʿnāya tertīb üzre, Ḥakīm Sūzenī, beyt:

تا تو چمچم کنی شکسته بوم
به سر سنگ همچو چمچم خر

(Sen taşın başında eşek ve katır gibi yürüdükçe ben kırılırım.)

Ṣāliş, bir nevʿ ayakkabıdır, eski nesnelerden ederler. Ona گیوه [gīve] dahi derler. Şeyḫ Saʿdī, ḳıṭʿa:

خوش بود دلبستگی با دلبری
ماهرویی مهربانی مهتری

چمچمی در پای مردانه لطیف
بر سرش خر بندگانه میزری

(Ay yüzlü, merhametli ve soylu, ayağında eski ve güzel bir ayakkabı, başında da seyislere layık bir başlık olan dilbere gönül bağlamak güzeldir.)

Bu beyitlerden fehm **(352[a])** olunur ki muṭlaḳ "pabuç" ola. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

اگر کیمخت بلغاری نباشد
که در پوشم من و گر گاو چمچم

(Sahtiyandan olmasa bile, sığır derisi pabuç da olsa giyerim.)

چم [çum]: Beş maʿnāya gelir.

Evvel, lāf vurmak ve tefāḫur etmek maʿnāsına. Şāh Dāʿī-i Şīrāzī, meṣnevī:

در همهٔ جان به تخلص رسید
خانهٔ داعی همه داعی کشید

زانکه فنا نام مرا کرده گم
گفت ز نام و لقب خود مچم

(Bütün canlar bir mahlasa/sığınağa erişti, Dāī'nin evi/şiiri hep dilenci çekti. Çünkü fani dünya namımı yok edip "Kendi nam ve lakabınla öğünme!" dedi.)

Ṣānī, ḥayvāna derler. Şeyḫ ʿÖmer Ḫayyām, rubāʿī:

ای رفته و باز آمده و چم گشته
نامت ز میان مردمان گم گشته
نا حق همه جمع آمده و سم گشته
ریش از پس سر آمده و دم گشته

(Ey gitmiş ve hayvan olarak geri gelmiş kimse! Senin adın insanlar arasında kaybolmuş. Batıl hep bir araya gelip tırnak olmuş; sakal, baştan sonra gelip kuyruk olmuş.)

Ṣāliş, üzüm cibresi ki şırası alınmış ola.

Rābiʿ, be-maʿnī-i sermā, yaʿnī soğuk.

Ḫāmis, ol siyāh ve berrāḳ dānedir ki devāyı çeşm için terkībe cüz' ederler. Ġāyet müfīddir. Ona چشم [çeşm], چشمک [çeşmek] ve چاکسو [çāksū] dahi derler.

چوچم [çūçum]: Cīm-i Fārsī ile. Bāb-ı cīm'de mürūr eden جمجم [cumcum] maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

چوم [çūm]: Vāv-ı maʿrūf ile. Alıç dedikleri dağ yemişidir. ʿArabīde زعرور [zuʿrūr], تفاح برى [tuffāḥ-ı berrī] ve ذو ثلث حيات [ẕū-ṣelāṣe ḥayātin] dahi derler. Ve Fārsīde ağacına نلک [nelk] derler. Şīrāzīler کیل [kīl] dedikleridir. Cālīnūs ona هلهليون [helheliyūn] demiştir. Berrīsi ve bostānīsi olur ki مثلثِ عجم [muṣelleṣ-i ʿacem] derler. Şīrāzīler گلِ سرخ [gul-i surḫ] derler. Ve iç yağına da "çūm" dedikleri resīde-i naẕardır.

مع النون

[maʿa'n-nūn]

چپین [çuppīn]: Kesr-i bā'-i Fārsī ile. Söğüt çubuğundan yapılmış seped ve ṭabaḳ maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بگسترد کرپاس و چپین نهاد
ز چپین بر آن نان کشکین نهاد

(Yaygı serdi, sepet koydu. Sepetteki arpa ekmeğini yaygının üstüne koydu.)

چنان [çunān]: Ancılayın maʿnāsına. Aṣlı چون آن [çun ān]dır, telaffuẓunda taḫfīfen vāv'ı ḥaẕf olunup işbāʿ-ı żamme ile istiʿmāl olunur. Murād maʿnā-yı teşbīhī ifāde eder. Ġıyāṯā-yı Ḥalvāyī, beyt:

چنان ذرات اعضایم ز مهرت گشته مالامال
که گر خنجر زنی بوی محبت آید از خونم

(Organlarımın zerreleri senin aşkınla öyle bir doldu ki eğer hançer saplayacak olursan kanımdan aşk kokusu gelir.)

Ebulmaʿānī, beyt:

چنان مستم چنان مستم چنان مست
نمی دانم ز خود نیستم وگر هست

(Öyle sarhoşum, öyle sarhoşum, öyle sarhoşum ki var mıyım yok muyum farkında değilim.)

چنین [çunīn]: Buncılayın maʿnāsına. Aṣlı چون این [çun īn] dir, taḫfīfen vāv ile elif'i ḥaẕf olunmuştur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

تا جهان بود چنین بود چنین خواهد بود
همه را عاقبت کار همین خواهد بود

(Dünya var oldukça böyleydi ve böyle olacak. Herkesin sonu bu olacak.)

چوپان [çūpān]: Bā'-i Fārsī ile. Koyun ve sığır güdene derler. ʿArabīde راعی [rāʿī] dedikleridir.

چوبِ زین [çūb-ı zīn]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade vü zā'-i muʿceme ile. Eyer ağacı ki "kaltak" derler.

چوپک زن [çūpek-zen]: Mihter-i pāsbāna derler. Bu reviş ve ṭarz ḳadīm zamānda müteʿārif idi ki mihter-i pāsbān bir eline bir ağaç ve bir eline bir taḫta pāresin alıp, pādişāhın nāmın ẕikr ve ona duʿā edip, taḫtayı döğe döğe dolaşıp pāsbānları bīdār eder. Bilād-ı ʿIrāḳ u Fārs'ta leyālī-i Ramażān'da ḫalḳı saḥūra kaldırmak için kapıları dolaşır. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

مزن چوپک دگر چون پاسبانان
که هست این ماهیان را پاسبان آب

(Artık bekçiler gibi sopacığını vurma! Çünkü bu balıklara su bekçilik yapıyor.)

Üstād Ferruḫī, beyt:

باغبانی بباید آن بت را
یا یکی پاسدار چوپک زن

(O puta ya bir bahçıvan ya da bir gece bekçisi gerekiyor.)

چوپگین [çūpegīn]: Be-maʿnī-i چوپک زن [çūpek-zen]-i merḳūm.

چوپلین [çūplīn]: Sükūn-ı bā'-i Fārsī ve kesr-i lām ile. Be-maʿnī-i چوبکش [çūb-keş]-i merḳūm.

چوبِ نان [çūb-ı nān]: Kesr-i bā ve feṯḥ-i nūn ile. Oklağı ki onunla yufka ḫamīri açarlar. Şāʿir, beyt:

نزیبد در کف زن هیچ چوبی
خوشا چوبی که باشد چوپک نان

(Kadının eline hiçbir odun yakışmaz; ama o odun oklava olursa ne güzel!)

چوپین [çūpīn]: Muṭlaḳ ağaçtan olan āvānī, çanak, ṭabaḳ ve mā eşbehu ẕālik.

چوخیدن [çūḫīden]: Vāv-ı maʿrūf ve kesr-i ḫā'-i muʿceme ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i چخیدن [çaḫīden]-i merḳūm.

Ṣānī, be-maʿnī-i لغزیدن [laġzīden], yaʿnī sürçmek. شکوخیدن [şukūḫīden] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

چوشدن [çūşden]: Sükūn-ı vāv ve şīn-i mevḳūf ile. Be-maʿnī-i مکیدن [mekīden], yaʿnī emmek. Seyf-i İsferengī, beyt:

(352b) حلق عدوت هر شبی کز جگر آب چوشدی
آب روانش از لب چشمهٔ خنجر آمدی

(Senin düşmanının boğazı her gece ciğerden su emerdi. Onun suyu da hançer çeşmesinin ucundan gelirdi.)

چونان [çunān]: Be-maʿnī-i چنان [çunān]. Aṣlı üzre vāḳiʿdir. Üstād Laṭīfī, beyt:

مکن بد که چونان نبینی جزا
نکوگار باشد به نیکی سزا

(Kötülük yapma, böylece ceza görme! İyilik yapan iyilik bulur.)

چونین [çunīn]: Be-maʿnī-i چنین [çunīn]. Aṣlı üzre vāḳiʿdir. Ḥakīm Esedī, beyt:

گهش مهربانی گهش کین بود
چنین بود گیتی و چونین بود

(Bazen merhametli bazen de öfkeli olur. Dünya böyleydi ve böyle olacak.)

چون [çūn]: Tafḫīm-i cīm ve vāv-ı maʿrūf ile. "Nice" demek maʿnāsına ki ʿArabīde کیف [keyfe] derler. Gāhī edāt-ı rābıṭa ilḥāḳıyla چونست [çūnest] derler. Ḫᵛāce Ḥāfız, beyt:

ز گریه مردم چشمم نشسته در خونست
ببین که در طلبت حال مردمان چونست

(Göz bebeğim ağlamaktan kana boğuldu. Seni isteyen insanların hali nasıl oluyor gör!)

Ve "her nice" demek maʿnāsına هر چون [her çūn] derler. Beyt:

اگر بیش ازین بند و افسون کنی
نیارم من این کرد هر چون کنی

(Bundan daha fazla hile ve büyü yapacaksan, ben buna güç yetiremem, sen nasıl yapıyorsan yap!)

چون [çun]: Vāv-ı mechūl ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, edāt-ı taʿlīldir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

چون ننالم تلخ از دستان او
چون نیم در حلقهٔ مستان او

(Onun sarhoşlar halkasında ney olduğuma göre, onun ellerinde acı acı nasıl inlemeyeyim!)

Mıṣrāʿ-ı evveldeki چون [çūn], "keyfe" maʿnāsına olan "çūn"dur. Mısrāʿ-ı ṯānīdeki edāt-ı taʿlīldir.

Ṯānī, teşbīh maʿnāsın ifāde eder, belki edāt-ı teşbīhtir. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

گر خلوت ما را شبی از رخ بفروزی
چون صبح در آفاق جهان سر بفرازم

(Bir gece yanağınla halvetimizi aydınlatacak olursan, dünya ufuklarında sabah gibi başgösteririm.)

Bu teşbīh için olan چونان [çunān] ism-i mürekkebdir, gāhī vāv'ı ḥaẕf olunup چنان [çunān] olur. Mīrzā Ṣānī, beyt:

چنان غریق میم ساقیان که از گل من
اگر گلی به درآید شراب ازو بچکد

(Ey sākiler! Şaraba öyle boğulmuşum ki çamurumdan bir parça çıkarılsa ondan şarap damlar.)

Ve Çağatay lisānında evvelki چون [çūn]a "niçük" derler. Luṭfī dīvānında, beyt:

Niçük ṭabībġa derdiŋni aytayın āḫir
Ki derdiŋiz maŋa yüz miŋ devādın artuḳ irür

(Hekime derdimi nasıl söyleyeyim! Derdim bana yüz bin ilaçtan daha iyidir.)

Ve چون [çun]-i ṯānī ki teşbīhtir, "yaŋlıġ" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *Ferhādnāme*'de Ferhād henüz şīr-ḫor iken ʿaşḳ ʿalāmetleri vardı dediği yerde, beyt:

Aŋa içmek bolup nā-kām yaŋlıġ
Marīż ü şīre-i bādām yaŋlıġ

(Ona süt içmek, hastanın badem şırası içmesi gibi zevksiz gelirdi.)

مع الواو

[ma'a'l-vāv]

چچو [çuçū]: Żamm-ı cīm-i Fārsī ile. Būstān ma'nāsınadır. Hindī lisānında چوچی [çūçī] derler.

چغو [çuġū]: Żamm-ı ġayn-ı mu'ceme ile. Be-ma'nī-i جغد [cuġd]-ı merḳūm.

چنو [çunū]: Żamm-ı nūn ile. Be-ma'nī-i چون او [çun ū], ya'nī "onun gibi" demek olur. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

تا مادر جان رحم گشادست
هرگز خلفی چنو نزادست

(Can anasının rahmi açıldığından beri onun gibi bir halef/çocuk doğmamıştır.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

همه رازها نیز کرد آشکار
جهان را نیامد چنو خواستگار

(Bütün sırları açığa çıkardı. Dünyaya onun gibi isteklisi gelmedi.)

Ve dahi istiġfār ve ṭaleb-i ḥüccet ma'nāsına isti'māl olunur. Keẕā fi'l-*Müşkilāt*.

چو [çu]: Üç ma'nāya isti'māl olunur.

Evvel, vāv-ı ma'dūle ile ya'nī iḫfā-yı vāv ile be-ma'nī-i mānend. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

چو باد عزم سر کوی یار خواهم کرد
نفس به بوی خوشش مشکبار خواهم کرد

(Tan yeli gibi sevgilinin köyüne gideceğim. Onun güzel kokusuyla nefesimi misk kokutacağım.)

Ṣānī, edāt-ı ta'līl olur. Şeyḫ Sa'dī, beyt:

چو مرد سخنگوی فانی شود
مر او را سخن عمر ثانی شود

(Söz söyleyici adam ölünce, sözü onun ikinci ömrü olur.)

Ṣāliş, "vaḳit" ma'nāsın ifāde eder. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

چو با حبیب نشینی و باده پیمایی
به یاد دار محبان باد پیما را

(Sevgiliyle oturup şarap içerken boş gezici āşıkları da hatırla!)

مع الها

[maʿa'l-hā]

چبچرغه [çubçurġa]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade vü rā, żamm-ı cīm-i Fārsī ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i tāziyāne.

چره [çurre]: Feṯḥ-i rā'-i müşeddede ile. Küçük doğan ve erkek doğan. Keẕā fi'l-*Maḫmūdī*. Cīm-i ʿArabī ve rā'-i muḫaffef ile (جره cure) de mervīdir.

چژه [çuje]: Zā'-i Fārsī ile. Ton yakası. نیفه [nīfe] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

شود خیره چو چشم کیر در کار
که بگشاید چژه از بند شلوار

(Elbisesinin düğmesini çözünce iş başındaki kīrin gözü kararır.)

چغنه [çuġne]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ve feṯḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i güncişk. Pūrbahā-yı Cāmī, beyt:

شوم چون بوم و گرسنه چون زاغ
خُرد چون چغنه سست چون کوتر

(Baykuş gibi şom, karga gibi aç, serçe gibi ufak, güvercin gibi gevşektir.)

چلپله [çulpule]: Sükūn-ı lām-ı evvel, żamm-ı bā'-i Fārsī ve feṯḥ-i lām-ı ṣānī ile. Muẕṭarib ve bī-ārām maʿnāsına. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

ای ز نور رای تو خورشید و مه شد در حجاب
وی ز جود دست تو ابر بهاری چلپله **(353ª)**

(Ey düşüncesi ışığıyla ay ve güneşi utandıran! Ey elinin cömertliğiyle bahar bulutunu sıkıntıya sokan!)

چلچله [çulçile]: Sükūn-ı lām evvel, kesr-i cīm-i Fārsī ve feṯḥ-i lām-ı ṣānī ile. Be-maʿnī-i lāk-püşt, yaʿnī kaplubağa. Üstād demiştir, beyt:

چل چله بنشست صوفی ره نیافت
چلچله بهتر بود زان چل چله

(Ham sofu kırk çileye oturdu, yine de yol bulamadı. Kaplumbağa, o kırk çileye oturan ham sofudan daha iyidir.)

Baʿżı nüsḫada "ġalīvāc" maʿnāsına masṭūrdur.

چلغوزه [çul-ġūze]: Sükūn-ı lām ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Çam ağacı yemişi ki "çam fıstıḳı" demekle maʿrūftur. ʿArabīde صنوبر [ṣanevber] derler. İsm-i mürekkebdir; چل [çul] bisyār maʿnāsınadır ve غوزه [ġūze] kozalak demektir, maʿnā-yı terkīb "çok kozalaklı" demek olur. Muʿarrebi feṯḥ-i cīm-i ʿArabī ile جلغوزه [culġūze]dir. Mīr Ḫüsrev, beyt:

بود گندم گزی بالا سرافراز
سر چلغوزه گوید با فلک راز

(Buğday bir karış yukarıya baş yükseltiyor. Çam fıstığının ucu gökyüzüyle fısıldaşıyor.)

Şeyḫ Āẕerī, beyt:

هر کرا نیست ذوق چلغوزه
هست درخورد ریش او بوزه

(Çamfıstığından zevk almayan kişinin sakalına boza yakışır.)

چله [çulle]: Lām-ı müşeddede ile. Kavsara sepedi. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

چمانه [çumāne]: Feṯḥ-i mīm ü nūn ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i miyāne. Mīr Naẓmī, beyt:

در آن گلشنسرای بی بهانه
چو سروی سرکشیده در چمانه

(O kusursuz gül bahçesinde, orta yerdeki selvi gibi boy göstermiş.)

Ṣānī, be-maʿnī-i piyāle-i şarāb.

Ṣāliş, ḥayvān. Bu iki maʿnāya, Şāh Nāşır-ı Ḫüsrev, beyt:

چه لافی که من یک چمانی نخوردم
چه فضلست پس مر ترا بر چمانه

("Ben bir kadeh bile şarap içmedim" nasıl bir laf! O halde hayvandan ne farkın var!)

چمچمه [çumçuma]: Sükūn-ı mīm-i evvel, feṭḥ-i ṣānī ve żamm-ı cīm-i Fārsī ile. Ayak sesi ki yürürken ẓāhir olur. شلپو [şelpū], شکاشک [şekāşek] ve شکک [şekek] dahi derler. İmām Faḫr-ı Rāzī, beyt:

در صف اقران مجو چمچمهٔ مرکبش
توده کش شک چشم از نمک ذوالمنن

(Onun eşeğinin ayak sesini iş yapma safında arama! Minnet sahibinin tuzuyla umut ve vesvese yükünü çekiyor.)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

گرد نعال و چمچمهٔ باد پویگانش
خوش چون سماع و سرمه به سمع و بصر رسید

(Onun yel ayaklı/hızlı atlarının çıkardığı toz göze sürme olurken o atların ayak sesleri de kulağa semā gibi güzel gelir.)

چمچه [çumçe]: Sükūn-ı mīm ve feṭḥ-i cīm-i Fārsī ile. Ağaç ḳadeḥ, kefçe ve ağaç çanak.

چنانه [çunāne]: Feṭḥ-i nūneyn ile. "Vāy deyne!" derler bir oyundur.

چنبه [çunbe]: Sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. "Tokaç" derler bir tokmaktır, onunla ḳaṣṣārlar bez ağartırlar. Üstād Lebībī, ḳıṭʿa:

دو چیزش بشکن و دو برکن
مندیش ز غلغل و ز غنبه

دندانش به گاز و دیده به انگشت
پهلو به دبوس و سر به چنبه

(Onun iki şeyini kır, iki şeyini de sök! Bağırış çağırışını da düşünme! Dişini kerpetenle, gözünü parmakla çıkar! Göğsünü topuzla, başını tokaçla kır!)

Ṣānī, kapı ardına dayadıkları ağaca derler.

چنچه [çunçe]: Sükūn-ı nūn ile. Üzüm çekirdeği.

چوب پاره [çūb-pāre]: Be-maʿnī-i چوب بار [çūb-bār]-ı merḳūm, yaʿnī bir nevʿ laṭīf ağaçtır.

چوب دانه [çūb-dāne]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṭḥ-i dāl-ı mühmele vü nūn ile. Be-maʿnī-i sincid, yaʿnī iğde dedikleri meyve.

چوبه [çūbe]: Feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, uzun, yufka açtıkları oklağı ki گردنه [gerdene] ve پیواره [pīvāre] dahi derler. Hindī lisānında پیلن [pīlen] derler.

Ṣānī, Behrām-ı Çūbīn laḳabıdır.

چوبینه [çūbīne]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i nūn ile. Ağaçkakan dedikleri kuştur. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iki maʿnāya mervīdir. Evvel, kārvānek dedikleri kuş. Ṣānī, Behrām-ı Çūbīn laḳabıdır.

چوتاه [çūtāh]: Feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Bevezn-i کوتاه [kūtāh]. Be-maʿnī-i hemçūnīn. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

چوثه [çūşe]: Feṭḥ-i şāʾ-i müşelleşe ile. Be-maʿnī-i peleng, yaʿnī kaplan. Eyżan minhu.

چوچه [çūçe]: Feṭḥ-i cīm-i Fārsī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i چوچه [çūçe]-i merḳūm.

Ṣānī, piliç ki tavuğun ve ġayrın olsun. Mīr

Naẓmī, der-ṣıfat-ı muʿallim-i mekteb, beyt:

رود از خانه اش هر روز هفته
پَیش طفلان همچون چوچه رفته

(Haftanın her günü evinden çıkar, çocuklar da peşinden civciv gibi gider.)

چوره [çūre] ve چوژه [çūje]: Evvel, bi-fetḥi'r-rā'i'mühmele, ṣānī bi-zā'i'l-Fārsī. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i aḫīr-i çūçe, yaʿnī piliç ki ʿArabīde فرخ [ferḫ] derler sükūn-ı rā'-i mühmele ile.

Ṣānī, iğin kertiği ki iplik eğirdikte ona geçer. Ona چوژه دوک [çūjedūk] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

چولاه [çūlāh] ve چوله [çūleh]: Kilāhumā bi-fetḥi'l-lām. Çulha maʿnāsına ki ʿArabīde **(353[b])** حایک [ḥāyik] derler.

چهره [çuhre]: Sükūn-ı hā ve fetḥ-i rā'-i mühmele ile. Ekābirin ve vüzerānın iç oğlanı maʿnāsına. Cīm-i ʿArabī ile (جهره cuhre) de menḳūldür. Ebulmaʿānī, beyt:

در حرمگاه دولتت دائم
ماهوش چهره باد در خدمت

(Senin devletinin hareminde hep ay gibi bir iç oğlanı hizmet etsin!)

مع الياء التحتانى

[maʿa'l-yā'i't-taḥtānī]

چکری [çukrī]: Sükūn-ı kāf ve kesr-i rā'-i mühmele ile. Rīvāsın bir nevʿidir. Şems-i Faḫrī, beyt:

در کهستان به نام دولت تو
سزد ار شاخ درشود چکری

(Senin devletinin adıyla, dağlıktaki dal, ışkın olsa yakışır.)

چنگلاهی [çunglāhī]: Sükūn-ı nūn ve kāf-ı mevḳūf ile. Be-maʿnī-i ġalīvāc, yaʿnī çaylak.

چوبدستی [çūb-destī]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Ser-deste ki ekşer ḳalenderler götürürler.

چوبسای [çūb-sāy]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve fetḥ-i sīn-i mühmele ile. Törpü maʿnāsına.

چوبشوی [çūb-şūy]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade vü vāv ve żamm-ı şīn-i muʿceme ile. Ol kısa ağaçtır ki ḳaṣṣārlar ve câme-şūylar onunla câme ağartırlar. Ebulmaʿānī, beyt:

چنین بد گر تنش صد ساله شوید
به چوب شویی نمی یابد سپیدی

(Öyleydi ki bedenini tokaçla yüz kere yıkasa yine de beyazlamazdı.)

چوبکی [çūbekī]: Be-maʿnī-i چوبزن [çūb-zen]-i merḳūm. Mīr Ḫüsrev, beyt:

یک چوبکئ بام تو بهرام چوبه شد
یک ترک نوبتئ درت سنجر آمده

(Behrām-ı Çūbīn senin sarayının çatısındaki bir bekçidir. Sencer, kapında nöbet beklemeye gelen bir köylüdür.)

چوغری [çūġrī]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Süzme yoğurt. Ḥakīm Ġamnāk, beyt:

وان زر از تو وا ستاند آن که تا اکنون ازو
چوغری خوردی همی و طایفی و لیولنگ

(O, şimdiye kadar sayesinde süzme yoğurt, tāifī ve karakurut yediğin o altını senden geri alır.)

باب الحاء المهملة المفتوحه

[BĀBU'L-ḤĀ'İ'L-MUHMELETİ'L-MEFTŪḤA]

Ḥaḳḳ-ı kelām budur ki zebān-ı Fārsīde evāʾil-i kelimede ḥarf-i ḥāʾ-i mühmele olmaz, lākin lisān-ı ʿArabın elsineden faẕl u rüchānı ve imtiyāz-ı şānı olmağın ʿAcem bu lisāndan baʿż-ı elfāẓ aḫẕ edip biʿaynihā istiʿmāl ederler. Ve baʿżılarını kendi terkīblerine cüzʾ kılarlar. Ve vāḳiʿ olur ki bilā-taġyīr kelime-i ʿArabiyyeyi taʿcīm ederler. Nitekim ẕikr olunsa gerektir inşāʾallāhu teʿālá. Ve "ḥarf-i ḥā, lisān-ı ʿArabdan ġayrı lisānda yoktur" diye İmām Süyūṭī raḥmetu'llāhi ʿaleyh ẕikretmiştir. Fi'l-vāḳiʿ zebān-ı Fārsī ẓarāfet, leṭāfet ve mülāyemet üzre olmağın sekiz ḥarften kelime terkīb etmemişlerdir. Nitekim evvel-i defter-i şānīde ẕikr ü beyān olunmuştu.

مع الالف

[maʿa'l-elif]

حاشا [ḥāşā]: İki maʿnāyadır.

Evvel, bir kelimedir ki maʿnā-yı tenzīh ifāde eder. Yaʿnī bir nesneden lāyıḳ-ı ẕātī olmayan vaṣfı istibʿād ve istiʿrā için istiʿmāl ederler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

حاشا که من به موسم گل ترک مَی کنم
من لاف عقل می زنم این کار کَی کنم

(Ben gül mevsiminde şarabı bırakacakmışım, hāşā! Ben akıldan dem vuruyorum, bu işi nasıl yaparım!)

Şānī, bir ottur. ʿArabīde مامون [māmūn], ترمس [termus] ve سقر الحمار [saḳaru'l-ḥimār] dahi derler. Ve berg-i sependān olduğu da mervīdir.

حالیا [ḥāliyā]: Be-maʿnī-i eknūn ve fi'l-ḥāl. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, mıṣraʿ:

حالیا مصلحت وقت درین می بینم

(Şimdi zamanın işini bunda görüyorum.)

Üstād Laṭīfī, beyt:

حالیا مصلحت وقت چنین است و چنین
که نشینیم بهم آمده در باغ سه سین

(Şimdi zamanın işi böyledir böyle! Üç ceylanla bir araya gelip bahçede oturalım.)

حاما [ḥāmā]: Be-vezn-i ماما [māmā]. Evzānda iki nevʿadır. Ḥāmā-yı ṣaġīr vardır, iki miṣḳālden ʿibārettir ve ḥāmā-yı kebīr vardır, üç miṣḳālden kināyettir.

حبة الحضرا [ḥabbetu'l-ḥaḍrā]: Beng toḫumudur ki yaprağın kurutup döğüp tenāvül ederler. Ġāyet muḫaddirdir.

حبذا [ḥabbeẕā]: Dört maʿnāda maḥallinde istiʿmāl ederler.

Evvel, medḥ maʿnāsına. مرحبا [merḥabā] lafẓıyla da mürādif ederler. Ḥakīm Enverī, beyt:

مرحبا نو شدن و آمدن ماه صیام
حبذا واسطة العقد شهور و اعوام

(Oruç ayının gelmesi ve yenilenmesi, merhaba! İnsanların ve yılların bağlanma vasıtası, merhaba!)

Ve "ne güzel!" demek maʿnāsına. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

حبذا ای نوبهار عجز کز تأثیر تو
معصیت را می دهد آمرزش از طرف کلاه

(Ey ācizlik ilkbaharı! Ne güzel! Senin etkin, günahları çok kolay bağışlatıyor.)

Ve maḥall-i taʿaccübde "ne ʿaceb!" maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

حبذا کیر قاضئ کیرنگ
که ندارد ز سنگ خارا ننگ

(Kireng kadısının kīri bir acayip! Sert taştan utanç duymuyor.)

Ve maʿnā-yı taḥsīn dahi ifāde eder. Mīr Naẓmī, beyt:

حبذا بارگاه گردون سا
مرحبا خیمهٔ فلک پیرا **(354ª)**

(Gökyüzüne sürünen saray ne güzel! Gökyüzünü süsleyen otağa merhaba!)

ʿArabīde dahi bu maʿnālara istiʿmāl olunur. Şeyḫ ʿÖmer İbni'l-Fāriż, beyt:

وحبذا فیک اسقام خفیت بها
عنی تقوم بها عند الهوی حججی

(Ne güzel sana hastalıklarımı gizlemiştim, ancak aşk etkisiyle oluşan yaralarım durumumu belli etti.)

حربا [ḥarbā]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feteḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Bir cānverdir, ḫūrşīde muḥabbetinden dāʾimā karşısında durur. Żıddı "ḫuffāş"tır ki güneşten kaçar. Üstād, beyt:

نه دانا زو خبر دارد نه اوباش
که حربا نیز کور آمد چو خفاش

(Ne bilgin ne de cahilin ondan haberi var. Bukalemun da yarasa gibi körleşti.)

Meẕkūr cānver, güneşe karşı durdukta derisi elvān görünür. Nitekim ḥakīmü'ş-şuʿarā Mütenebbī demiştir, beyt:

بتلون الخریت من خوف التوی
فیه کما تتلون الحرباء

(Kılavuz, ölüm korkusuyla bukalemunun renk değiştirmesi gibi yol değiştirir.)

خریت [ḫirrīt], kesr-i ḫā vü rāʾ-i müşeddede ile "reh-nümā" maʿnāsınadır.

حوضِ ترسا [ḥavż-ı tersā]: Ol teknedir ki kefere ondan şarāb için üzüm sıkarlar. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

مع الباء الموحده

[maʿa'l-bā'i'l-muvaḥḥade]

حاجب [ḥācib]: Perde ve perde-dār maʿnāsına. Şeyḫ Feyżī, beyt:

حاجب درگاه تو منع نداند که چیست
هر که رود گو برو هر که رسد گو بیا

(Senin sarayının perdecisi yasaklama nedir bilmez. Kim gitse "git!" der, kim varsa "gel!" der.)

Ṣānī, be-maʿnī-i ebruvān. Ebulmaʿānī, beyt:

حاجب و چشمت کند منع اشارت به من
این همه از طالعم بوده چو بختم سیاه

(Kaşın ve gözün bana işaret etmeyi yasaklar. Bütün bunlar kara bahtım ile kör talihim yüzünden oldu.)

Şuʿarādan biri bu dü beyt-i laṭīfi demiştir:

اهوی رشاء اسمعنی القانونا
من حاجبه الاذج القی نونا

وحق من فی الیم القی نونا
اعیا مرضی بقراط والقانونا

(Reşā'yı seviyorum, nun harfine benzettiğim ince kaşından bana kanun dinlet! Hz. Yunus peygamberi denize atan Allah'a andolsun ki benim hastalığım Hipokrat'ı ve İbn Sīnā'nın Kānūn kitabını ācizlik içinde bırakır.)

قانون [ḳānūn]ların her biri bir maʿnāyadır.

حجاب [ḥaccāb]: Fetḥ-i cīm-i müşedded ile. Be-maʿnī-i ḥācib. Mevlānā Muḥammed Ẓuhūrī, beyt:

شمال و صبا خاکروب فضا
ز حجاب درگه یکی مرحبا

(Kuzey rüzgārı ve tan yeli, gökyüzünü süpürüyor. Saray perdecisinden bir merhaba!)

حرب [ḥarb]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i ceng. Mīr Naẓmī, beyt:

در آن معرکه گرم شد حرب و جنگ
نماند کسی را چو صبر و درنگ

(Savaş orada pek kızıştı. Kimsede sabır ve dayanma gücü kalmadı.)

حسب [ḥaseb]: Fetḥateyn ile. Gevher-i ḫāṣṣ ve māl. Ve dahi derim evi ki beriyyede olanların evleridir. Ve ḳabīle ve endāze maʿnālarına. Keẕā fī-*Tercemāni'ṣ-Ṣıḥāḥ*. Mevlānā Hātifī, meṣnevī:

من اهل جهان را نسب نامه ام
نشد از حسب گرم هنگامه ام

مرا هست امروز چندان حسب
که عار آیدم از شمار نسب

(Ben dünya halkının soy ağacıyım, zamanımda soy yüzünden hiç tartışma olmaz. Benim bugün birçok evim/kabilem var, nesep saymaktan da utanırım.)

Ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile (حسب ḥasb), be-vezn-i كسب [kesb], "kāfī" maʿnāsına olan بس [bes] maḥallinde istiʿmāl ederler. Ve nesne saymak, resim ve vuḳūʿ maʿnāsına ki حسبِ حال [ḥasb-i ḥāl] derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

حسب حالی ننوشتم به تو ایامی چند
قاصدی کو که فرستم به تو پیغامی چند

(Sana birkaç gündür bir hasbihal yazmadım. Hani bir haberci ki sana biraz haber göndereyim!)

نه شکوفه ای نه برگی نه ثمر نه سایه دارم
همه حیرتم که دهقان به چه کار کشت مرا

(Ne çiçeğim, ne yaprağım, ne meyvem ne de gölgem var. Köylü beni niye dikmiş, hayretler içindeyim!)

مع التاء المثناة

[maʿa't-tāʾi'l-muṣennāt]

حاجت [ḥācet]: Be-maʿnī-i recā ve temennā. Ve maṭlab ve maḳṣūd maʿnālarına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

وصف ترا گر کند ورنه کند اهل فضل
حاجت مشاطه نیست روی دلارام را

(Erdem sahipleri seni anlatsa ne anlatmasa ne! Gönle huzur veren yüzün, süsleyiciye ihtiyacı yoktur.)

Mīrzā Faṣīḥī, beyt:

از بسکه شرر می جهد از پنبهٔ داغم
حاجت نبود در شب هجران به چراغم

(Yaramın pamuğundan o kadar çok kıvılcım sıçrıyor ki ayrılık gecesinde kandile ihtiyaç duymuyorum.)

حسرت [ḥasret]: Be-maʿnī-i peşīmānī, firḳat ve ārzū. Şānī-i Tekelū, beyt:

من به حسرت دور کرد و مدعی مغرور وصل
ای محبت خاک بر سر باد تأثیر ترا

(Beni hasretle uzaklaştırdı, rakip ise kavuşmayla gururlanıyor. Ey aşk! Senin yapacağın etkinin toprak başına!)

حقیقت [ḥaḳīḳat]: Ḫilāf-ı mecāz ve ḫilāf-ı fer[ʿ]. وحقیقة الامر ما یصیر الیه حق الامر وبلغة حقیقة هذا الامر ای یقین شانه والحقیقة ما یحق علی الرجل.[1] Keẕā fi'l-*Müşkilāt*.

حیرت [ḥayret]: ʿAks-i cemʿiyyet-i ḫāṭır, ḫilāf-ı teyaḳḳuz ve ʿadem-i intibāh. Monlā Şānī, beyt:

1 Hakikat, kendisiyle doğruya ulaşılan iş demektir. Lügatte hakīkat bu iştir, yani işin insana müstehak olan mahiyetini bilmektir.

مع الجيم

[maʿa'l-cīm]

حاج [ḥācc]: Züvvār-ı Kaʿbe. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

حاجی به ره کعبه و من طالب دیدار
او خانه همی جوید و من صاحب خانه

(Hacı Kābe yolunda, bense yüz/cemāl peşindeyim. O sürekli ev arıyor, bense ev sahibini arıyorum.)

حلواج [ḥalvāc]: Murġ-ı murdār-ḫᵛār. Ebulmaʿānī, beyt:

عنقا صفتم قاف قناعت بگرفتم
حلواج نَیم که طلبم جیفهٔ دنیا

(Anka gibiyim, kanaat Kāfını mesken tuttum. Akbaba değilim ki dünya leşinin peşinde olayım.)

حلوای برنج [ḥalvā-yı birinc]: Yaʿnī ḥalvā-yı çerbiş. Ve bir nüsḫada "çerbīn" vāḳiʿ olmuştur, ḥalvā-yı ter ü laṭīf demek olur. **(354ᵇ)**

حویج [ḥavīc]: Kesr-i vāv ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Et ṭabḫ olundukta ona konulan levāzım. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

گه چون حویج دیگ بجوشیم و او به فکر
کفگیر می زند که چنینست خوی دوست

(Bazen güveç çömleği gibi kaynarız, o da düşünceli düşünceli kepçe sallar. Dostun huyu böyle işte!)

مع الدال المهمله

[maʿa'd-dāli'l-muhmele]

حاد [ḥād]: İki maʿnāyadır.

Evvel, kuzgun ki غراب [ġurāb] dahi derler.

Ṣānī, ḥażret-i Yaʿḳūb evlādından birinin ismidir ki ḥażret-i Yūsuf'un ʿaleyhime's-selām anasından değildir.

حاجتمند [ḥācetmend]: Ḥācetli demektir. مند [mend]in maʿnāsı muḳaddimede tafṣīl olundu.

حال کرد [ḥāl kerd]: Vecd ve şevḳe geldi maʿnāsına. Mevlānā Āṣafī, beyt:

مجنون در آسمان چو قمر دید و حال کرد
گویا کماج خیمهٔ لیلی خیال کرد

(Mecnun gökyüzünde bir dolunay görüp şevke geldi. Onu Leylā'nın çadırındaki ağırşak sandı.)

حسد [ḥased]: Ġayrın niʿmeti zevālin istemektir.

مع الراء المهمله

[maʿa'r-rā'i'l-muhmele]

حاضر [ḥāżir]: Naḳd maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

نثارت کند دل هر آن قادرست
اگر جان سزا می شود حاضرست

(Gönül her neye gücü yeterse sana saçar. Eğer can layık olursa hazırdır/nakittir.)

حذر [ḥaẕer]: Sakınmak maʿnāsına. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

ناز آفت و گرشمه بلا عشوه دل فریب
یاران حذر کنید که طوفان فتنه است

(Naz afet, kaş göz işareti bela, işve gönül aldatıcık Dostlar sakının! Çünkü fitne tufanı var.)

حریر [ḥarīr]: İbrīşim maʿnāsına, maʿrūf. Ve dahi yār, muṣāḥib ve kāġıd maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

حشر [ḥaşer]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Be-vezn-i نظر [naẓar]. Cemʿiyyet ve alay maʿnāsına. Mevlānā Hātifī, beyt:

دگر باره خیل ستاره حشر
شد از ظل عالیش فرخنده فر

(Bir başka vakit yıldız kadar çok askere sahip ordu, onun yüce gölgesi sayesinde kutlu bir güç buldu.)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

گاه بیانش ز ملائک حشر
بر سخنش چون مگسان بر شکر

(Bazen o konuşurken melekler toplanır, onun sözüne şekere sinek üşmesi gibi üşerler.)

حصار [ḥaṣār]: Bir vilāyet ismidir. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bir şehr-i ḥüsn-ḫīz vāḳiʿ olmuştur.

حصیر [ḥaṣīr]: Maʿrūf. Şems-i Faḫrī, beyt:

دائم حصیریان مه از مزرعات چرخ
از بهر خانقاه شهنشه برند دوخ

(Ay hasırcıları, padişahlar padişahının sarayı için daima gökyüzü ekinliklerinden kamış getirirler.)

حقور [ḥaḳūr]: Żamm-ı ḳāf ve sükūn-ı vāv ile. Ṣāḥib-i ḥaḳ demektir. Mīr Naẓmī, beyt:

مکن رنج خاطر چو کلب عقور
به هر کار را شو لطیف و حقور

(Havlayan köpek gibi gönül incitme! Her işte iyi ve haklı ol!)

حلوای شکر [ḥalvā-yı şeker]: Bir nevʿ laṭīf şeker ḥalvāsıdır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

حیدر [ḥayder]: Nām-ı Emīrü'l-mü'minīn ʿAlī ibni Ebī Ṭālib raḍıya'llāhu ʿanhu ve kerrema'llāhu vechehu ḥażretleri ki Ḥayder-i Kerrār derler. Ve arslanın cümle-i esmāsındandır.

حیزر [ḥayzer]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. Hindūstān'da olur bir nevʿ uzun köktür. Şol kadar uzundur ki bir kökten bir çarḫī kalkan ederler.

مع الشين المعجمه

[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

حاش [ḥāş]: Maʿnā-yı tenzīh ifāde eder. Ḥāşe li'llāh derler. Şeydā-yı Zerger, ḳıṭʿa:

به گرد گلشن رویت دمیده سنبل تر
ندیده هیچ کس اسلام را ز کفر حصار

کدام کفر چه اسلام حاش لله از آن
که دست قدرت یزدان والئ غفار

به گرد سورهٔ والشمس بهر دفع گزند
نوشته آیت والليل را به خط غبار

(Senin yüzünün çevresinde taze sümbül bitti, hiç kimse İslām'ın küfür kalesiyle çevrelendiğini görmemişti. Ne küfrü, ne İslām'ı, hāşā ondan! Günahları bağışlayan yüce Allah'ın kudret eli, nazardan korunsun diye Şems sūresinin etrafına gubārī yazıyla "ve'l-leyli"[1] āyet-i kerīmesini yazmış.)

مع الزاء المعجمه

[maʿa'z-zā'i'l-muʿceme]

حرام مغز [ḥarām-maġz]: Onurga kemiği yaʿnī eyeği. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

1 Kurān-ı Kerīm, Leyl 92/1: "Geceye andolsun!"

مع الفا

[maʿa'l-fā]

حرف [ḥarf]: Ḥurūf-ı teheccînin müfredi. Ve ẓarf maʿnāsına. Ve ağızdan żarṭa çalmak. Ve dahi sözün saḳaṭın tutmak ki fāʿiline حرفگیر [ḥarf-gīr] derler. Ve "söz" maʿnāsına dahi istiʿmāl olunur. Veliyy-i Deşt-i Beyāżī, beyt:

تاب تغافلی تو ندارم خدای را
حرفی اگر شنیده ای از من نهان مکن

(Allah için senin umursamazlığına dayanacak gücüm yok! Benden bir söz duyduysan gizleme!)

Ve "söz" maʿnāsına istiʿmāl olunduğu bu beyitten fehm olunur. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

آسایش دو گیتی تفسیر این دو حرفست
با دوستان تلطف با دشمنان مدارا

(Şu iki sözün yorumu iki cihan saadetinin habercisidir: Dostlarla iyi olmak, düşmanla iyiymiş gibi görünmek.)

Maḥmūdî'de "'ayb" maʿnāsına masṭūrdur.

حریف [ḥarīf]: Aṣlında حرفت [ḥirfet]ten me'ḫūẕdur. وفی القاموس هو حریفک معاملک فی حرفتک[1]. Baʿdehu taʿcīm olunup muʿāşir ve hem-ṣoḥbet-i meclis-i üns maʿnāsına istiʿmāl olunmuştur. Nitekim, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, mıṣraʿ: **(355ᵃ)**

معاشران ز حریف شبانه یاد آرید

(Ey meclis dostları! Geceleyin arkadaşlık edenleri anın!)

Baʿżı kütüb-i edebiyyede هل من فتی ظریف معاشر حریف[2] vāḳiʿ oldu "naẓīr, sehīm ve muvāfıḳ merd-i kār" maʿnāsına. Melik-i Ḳumī, beyt:

حریف ساغر دردی کشان غم داند
که بر سر ملک از عاشقی چها می رفت

(Melik'in başına āşıklık yüzünden neler geldiğini, gam tortusu çeken kadeh ehli bilir.)

Bir maʿnāsı dahi "ḳumār-bāz"dır. Mevlānā Maḥmūd İbn Yemīn, beyt:

به احتیاط رو ای دل که دست خونست این
که روح در گروست و حریف بس طرار

(Ey gönül! Bu kanlı kumardır, tedbirle git! Bu kumarın rehini candır ve karşında sürekli hile yapan bir oyuncu var.)

دستِ خون [dest-i ḫūn], bir ḳumār oyunudur.

1 Kāmūs'ta, "harīf, senin iş arkadaşın ve meslektaşındır".
2 Oturmasını kalkmasını bilen, zarif ve uygun delikanlı var mı?

مع الكاف

[maʿa'l-kāf]

حستک [ḥastek]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tā'-i müŝennāt ile. Be-maʿnī-i ḳabāle, yaʿnī ḥüccet. Keẕā fī-*Şerefnāme* ve ġayruhu.

حسرت الملوک [ḥasretu'l-mulūk]: Mūnbār dolması ki ḥurde kıyma et ve pirinç ile doldururlar. Sebeb-i tesmiyesi oldur ki ʿAcem'de bu ṭaʿāmı ġāyet laṭīf ederler. İssi iken leẕīẕ olur, soğuduktan sonra yenmez. Ve mülūk, ṭabbāḫ dükkānına varmak mümkin olmadığındandır. Ona حسیبک [ḥasībek], حسیب الملوک [ḥasību'l-mulūk], حسیب البزغاله [ḥasību'l-buzġāle] ve جنبل [cenbel] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

حسیب الملوک [ḥasību'l-mulūk]: Be-maʿnī-i حسرت الملوک [ḥasretu'l-mulūk]-ı merḳūm.

حسیبک [ḥasībek]: Kesr-i sīn, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Miŝl-i حسرت الملوک [ḥasretu'l-mulūk].

حلک [ḥalik]: Kesr-i lām ile. Ve feṯḥ ile (حلَک ḥalek) de cā'izdir. Be-maʿnī-i siyāhī, yaʿnī karanuluk. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چون زمین برخاست از حد فلک
بی شب و بی سایه ماند بی حلک

(Yeryüzü gökyüzünün sınırını aşmış olsa gece, gölge ve karanlık kalmaz.)

ʿArabīde "şedīdü's-sevād" maʿnāsınadır. Ḥakīmü'ş-Şuʿarā Mütenebbī, beyt:

حالک کالغداف جثل دجوجی
اثیث جعد بلا تجعید

مع القاف

[maʿa'l-ḳāf]

حق [ḥaḳḳ]: Nām-ı cenāb-ı ḥażret-i Bārī teʿālá ʿazze ismuhudur. Ve żıdd-ı bāṭıldır.

(Zifiri yoğun, simsiyah, karanlık bir saçtır. Yaradılıştan uzun ve kıvırcıktır, onu kimse kıvırcık yapmadı.)

Bu beyte "müdevver" derler. Gīsū-yı zen vaṣfıdır ki غداف [ġudāf] ve دجوجی [decūcī], şedīdü's-sevād maʿnāsına. Ve جثل [ceṯl] yoğun, اثیث [eṯīṯ] uzun ve جعد [caʿd] kıvırcıktır.

حوضک [ḥavżek]: Kāf-ı taṣġīr ile. Fıskiye çevresindeki küçük ḥavuż. Ve büyük ṭas ve bāṭiye. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

مع اللام

[maʿa'l-lām]

حال [ḥāl]: Güy-bāzların meydān başlarına diktikleri iki ʿamūdun arasına derler ki درهو [derhū] ve yalnız هو [hū] dahi derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

دو میداندار تک می زد به دنبال
شده سرگشته همچون گوی بی حال

(Birbiri ardınca koşan iki yiğit savaşçı, meydanda başıboş yuvarlanan top gibi ortada kaldı.)

Ve dahi be-maʿnī-i eknūn. Yaʿnī ezmine-i ṣelāṣeden "şimdiki ḥāl" maʿnāsına. Üstād Laṭīfī, beyt:

بسیارئ عمرت رفت باقیست بتاینده
این حال غنیمت دان مندیش بزاینده

(Ömrünün çoğu geçti, geriye kalanı da geçiyor. Şimdiyi ganimet bil, geleceği düşünme!)

Ve ḥālet-i eşyā maʿnāsına ki meṣelā, kişinin ṣıfatından ve aḥvālinden ʿibārettir. Şāʿir demiştir, beyt:

دروغی که حال دلت خوش کند
بِه از راستی کش مشوش کند

(Gönlünün halini hoş tutan yalan, kalbini sıkıntıya sokacak doğrudan iyidir.)

Bu ḳabīldendir ki maḳām-ı teḥāşīde tevessül olunur. Üstād Laṭīfī, beyt:

دم می زند و می زید از حاتم ثانی
حال آن که ندادست به کس پارۀ نانی

(İkinci Hātem-i Tāī olmaktan dem vuruyor ve öyleymiş gibi yaşıyor. Halbuki kimseye bir ekmek parçası bile vermemiştir.)

حمائل [ḥamā'il]: حماله [ḥamāle]nin cemʿidir. Ve ḥamāle, kılıç bağıdır ve her ne ki āvīḫte-i gerden olur. Mīr Naẓmī, beyt:

چو آمد پیش دلدارش نشستش
حمائل کرده بر گردن دو دستش

(Gelip sevgilinin karşısına oturdu. İki eliyle boynuna muska astı.)

حواصل [ḥavāṣil]: Kuş kursağı. Ve kuş göğsünde nerm ve ḥurde tüyler olur ki ondan kürk ederler. Ḥakīm Esedī, beyt:

چو پرِ حواصل برآورد زاغ
برافروخت کیوان زنگی چراغ

(Karga, göğsündeki tüyleri kabartınca kara Zuhal kandil yaktı.)

مع الميم
[maʿa'l-mīm]

حاتم [ḥātem]: ʿArab'da Ṭayy ḳabīlesinden bir meşhūr saḫī kimesnenin ismidir ki oğlu, ḥażret-i Resūl-i ekrem ṣalla'llāhu ʿaleyhi ve sellem zamān-ı şerīflerinde İslām'a geldi. Ve dahi siyāh kargaya da denildiği resīde-i naẓardır.

حرام [ḥarām]: Żıdd-ı حلال [ḥelāl]dir. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ترسم که صرفه ای نبرد روز باز خواست
نان حلال شیخ ز آب حرام ما

(Korkarım ki kıyamet günü şeyhin helal ekmeği bizim haram şarabımızdan üstün olmayacak.)

حرم [ḥarem]: Mekān-ı maḥfūẓ ve cāy-ı muḥrez. حریم [ḥarīm] dahi derler. Şeyḫ Feyżī, beyt:

منزل تر دامانان نبود حریم کوی دوست
هر که نبود پاک دامن در حرم نا محرمست **(355ᵇ)**

(Sevgilinin köyü haremi, eteği bulaşık olanların menzili olamaz. Eteği temiz olmayan kimse, haremde nāmahremdir.)

حسانِ عجم [ḥassān-ı ʿacem]: *Şerefnāme*'de, Ḫāḳānī'nin laḳabı olduğu meẕkūrdur.

حشم [ḥaşem]: Fetḥ-i şīn-i muʿceme ile. Siyāh çadır ki beriyyede olan kimesnelere maḫṣūṣtur. Ve onunla konup göçen ṭā'ife ve beyābānda sākin olanlara derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

حشم بی سر و شهر بی سروری
نه گردنکشی نه بلند اختری

(Kabile başsız ve şehir valisiz. Ne gurur ne de talihin iyi gitmesi var.)

Ve muṭlaḳ "leşger" maʿnāsına. Mevlānā Ẓuhūrī, beyt:

بده مَی که گردم فریدون حشم
پریشان کنم مغز ضحاک غم

(Şarap ver! Böylece Feridun ordusuna sahip olup gam Dahhāk'ın beynini dağıtayım.)

حکیم [ḥakīm]: Dürüst işli, muḥkem fikirli, ʿāḳil, ʿālim ve ʿilm-i ḥikmetten ḫabīr. Ve dahi esmā'-i ḥüsnādan bir isimdir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بنام خداوند جان آفرین
حکیم سخن در زبان آفرین

(Söz söylemek üzere dili yaratan can yaratıcı Allah'ın adıyla!)

مع النون

[maʿa'n-nūn]

حبائلِ شیطان [ḥabā'il-i şeyṭān]: Yaʿnī ʿavrāt. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

حبل المتین [ḥablu'l-metīn]: Yaʿnī Ḳur'ān-ı mecīd-i ʿaẓīmu'ş-şān. Eyżan minhu.

حرمدان [ḥaremdān]: Be-maʿnī-i kīse-i zer. Ebulmaʿānī, beyt:

فصل بهار جامه و دستار گرو شد
رندان باده خوار حرمدان تهی کرد

(İlkbahar mevsiminde sarık ve kaftan rehine gitti, şarap içen rintler altın kesesini boşalttı.)

حرون [ḥarūn]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Esb-i nā-fermān. Yaʿnī ser-keş at ḫuṣūṣan ve her muṭīʿ olmayan ʿumūmen. Aḥmed-i Kirmānī, beyt:

بر نفس حرون نِه اندکی رنج
تا راحت روح یابی از گنج

(Gençlikten ruhunu rahatlatmak istersen, inatçı nefse birazcık sıkıntı ver!)

حریفان [ḥarīfān]: Yaʿnī yārān. Şeyḫ ʿAbdusselām Peyāmī, beyt:

پستان صراحی چو مکیدند حریفان
چون شیرخوران نقل ز اخکر نشناسند

(Rintler sürahinin memesini süt içer gibi emerken mezeyle kor parçasını birbirinden ayırmazlar.)

حزیران [ḥazīrān]: Kesr-i zā'-i muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. Şühūr-ı Rūmiyye'den evvel Yaz ayıdır. Ebulmaʿānī, beyt:

بی خبر گشتم به عشقت از گذار عمر من
چون بهار وصل دانم از حزیران فراق

(Senin aşkınla ömrümün nasıl geçtiğinden haberim olmadı. Çünkü kavuşma baharını ayrılık Haziranından bilirim.)

حسان [ḥassān]: ʿArab'dan meddāḥ-ı Resūl-i ekrem ṣalla'llāhu ʿaleyhi ve sellem bir şāʿir-i şīrīn-kelām adıdır.

حلقه چین [ḥalḳa-çīn]: Bir nevʿ ḥalvādır, ḥalḳa gibi ederler.

حمدان [ḥamdān]: Ālet-i recul adıdır ki Ḫʷārezm lüġatidir. Üstād ʿAscedī, beyt:

چو آید رو برون حمدان بدان ماند سر سرخش
که از بینئ سقلابی فرود آید همی خله

(Hamdānın kırmızı başıyla ortaya çıkması, Saklābli'nın burnundan sürekli burun pisliği çıkmasına benziyor.)

Şeyḫ Saʿdī, *Leṭā'if*'inde ʿibāret-i ʿArabī ile وجعل حمدانهم فی نمدانهم[1] demiştir. نمدان [nemdān], ferc-i zenāndır.

حوضِ نعمان [ḥavż-ı nuʿmān]: Acı sulu bir ḥavuż adı ki adı evvel "nīsān" idi. Bir gün ḥażret-i Server-i ʿālem ṣalla'llāhu ʿaleyhi ve sellem, üzerine vardı. Muʿcizātı berekātıyla Ḥaḳḳ celle ve ʿalá ol suyu tatlı ve laṭīf eyledi. Ḥażret ʿaleyhi's-selām ona "nuʿmān" ismini verdi. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

حیران [ḥayrān]: Ser-geşte ve tīre-ʿaḳl. Ve gāhī gözde istiʿmāl ederler, bakakalmış maʿnāsına. Ḥakīm Şifāyī, beyt:

از حریر دیده خاک جلوه گاهش بیختم
دل نشد پیدا ولی صد چشم حیران یافتم

(Onun yürüdüğü toprağı göz ipeklisinde eledim. Gönül çıkmadı ama yüz bakakalmış göz elde ettim.)

مع الواو

[maʿa'l-vāv]

حسو [ḥasū]: Żamm-ı sīn-i mühmele ve iḫfā-yı vāv ile. Umaç aşı. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

حسو نعره می زد که بغرا کجاست
که کشتند مسکین کاچی چو ماست

(Umaç aşı "Acem yahnisi nerde? Yoğurt gibi zavallı revaniyi de öldürdüler!" diye bağırıyordu.)

حو [ḥav]: Be-vezn-i نو [nev]. Be-maʿnī-i ḫūn-ābe, yaʿnī kanlı gözyaşı.

1 Hamdānlarını nemdānlarına yerleştirdi.

مع الها
[ma'a'l-hā]

حبه [ḥabbe]: Fetḥ-i bā'-i müşeddede ile. Bir çekirdek vezni. Şānī-i Tekelū, beyt:

قندیل کعبه را بفروشم به حبه ای
تا در چراغ بتگده روغن درآورم

(Kilisenin kandiline yağ temin etmek için Kābe'nin kandilini bir habbeye satarım.)

حربگاه [ḥarbgāh]: Cenk yeri ma'nāsına.

حریرسینه [ḥarīr-sīne]: Ya'nī sīne-i nerm. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

حسیب البزغاله [ḥasību'l-buzġāle]: Be-ma'nī-i حسرت الملوک [ḥasretu'l-mulūk]-ı merḳūm.

حفنه [ḥafne]: Sükūn-ı fā ve fetḥ-i nūn ile. Ağız dolusu. Ba'ẓı nüsḫada "avuç dolusu" ma'nāsınadır.

حلقه [ḥalḳa]: Bāzargānların bey' ü şirā için 'aḳd ettikleri meclis ki ḥalḳa olup otururlar. Ve daḳḳ-ı bāb için kapıya yaparlar demir, gümüş, pirinç ve neden olursa. Ve dahi muṭlaḳ "meclis" ma'nāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

در حلقهٔ گل و مل خوش خواند دوش بلبل
هات الصبوح حیّو یا ایها السکارا **(356ᵃ)**

(Bülbül dün gece gül ve şarap meclisinde "Ey sarhoşlar kalkın, sabūh şarabını getirin!" diye güzel güzel ötüyordu.)

Ve her ne ki ortası boş ve değirmi ola.

حمدونه [ḥamdūne]: Maymun ki کبّی [kebbī] dahi derler fetḥ-i kāf ile. 'Arabīde قرد [ḳird] ve سعدان [sa'dān] dahi derler.

حواله گاه [ḥavālegāh]: Be-ma'nī-i merci', me'vā ve cāy-ı penāh. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

جز آستان توام در جهان پناهی نیست
سر مرا بجز این در حواله گاهی نیست

(Dünyada senin eşiğin dışında bir sığınağım yok. Burası dışında başımı koyacak bir yerim yok.)

حوصله [ḥavṣala]: Be-ma'nī-i tehīgāh ki "kursak" derler. Mecāzen, taḥammül eylemeye dahi derler. Mollā Ṭarzī, rubā'ī:

ای از نگهت خراب ملک هستی
یک دیدن و صد بی خودی و مستی
تاب نگهت حوصلهٔ دهر نداشت
یک چشم بی بقایئ عالم بستی

(Ey varlık ülkesini bakışıyla yıkan! Bir bakışın, yüz kendinden geçiş ve sarhoşluk getiriyor. Dünya senin bakışına dayanacak güç bulamaz. Bir bakışla dünyanın faniliğine sebep oldun.)

حوسه [ḥavse]: Sükūn-ı vāv ve fetḥ-i sīn-i mühmele ile. Be-ma'nī-i tüvānger, ġanī ma'nāsına. Ebulma'ānī, beyt:

به روز حشر عمل پاک می خواهند
برابرست حوسه و گدا آن جا

(Hesap gününde temiz amel isterler. Orada zengin ve fakir birdir.)

حیکله [ḥaykele]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i kāf u lām ile. İt üzümü. Ve derler ki bir ottur, döğüp üç günlük eṭfāle sürerler.

مع الیا

[maʿa'l-yā]

حالی [ḥālī]: Be-maʿnī-i fi'l-ḥāl. Muhammed-i Assār, beyt:

چو ظاهر گشت انگشت هلالی
شکسته حسن ماه بدر حالی

(Hilale benzeyen parmağını göstermiş, haliyle dolunayın güzelliğini de gölgede bırakmış.)

حامی [ḥāmī]: Kemend maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

از غم عشقت خلاصی را نخواهد یافت دل
حامئ سودای زلفت گردنم زنجیر شد

(Gönül senin aşkının gamından kurtulamayacak. Senin saçının sevdası kemendi, boynuma zincir oldu.)

حبشی [ḥabeşī]: Bende maʿnāsınadır. Mevlānā Cāmī, der-naʿt-ı şerīf, beyt:

وصف ذاتش چه کنم او عربی من عجمی
لاف مهرش چه زنم او قرشی من حبشی

(Onu layıkıyla nasıl anlatayım? O Arap, bense Acemim. Sevgimden nasıl bahsedeyim? O Kureyş'e mensup bir efendi, bense bir köleyim.)

Ve yā-yı nisbetle Ḥabeş vilāyeti ḫalḳına derler. Büsḥāḳ, sebük-pā ve siyeh-çerde olmakla ona laḳab olunmuş.

حفرقی [ḥafraḳī]: Sükūn-ı fā, feṭḥ-i rā'-i mühmele ve kesr-i ḳāf ile. Zişt ve bed-liḳā maʿnāsınadır. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

ازین حفرقی موی کالیده ای
بدی سرکه در روی مالیده ای

(İşte böyle çirkin yüzlü, saçları dikelmiş, suratı sirke gibi ekşi olan kötü biriydi.)

حلقچی [ḥalḳaçī]: Zelībā pişiren ḫalvācıya derler. Envāʿ-ı reng ḫalḳa-çīnī ḫalvā eder. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

در انتظار حلقهٔ زنجیر حلقچی
اصحاب را دو دیده چو مسمار بر درست

(Halka tatlıcısının zincir gibi halkasını beklemekten arkadaşların iki gözü kapıya mıhlandı.)

حوضِ ماهی [ḥavż-ı māhī]: Yaʿnī burc-ı Ḥūt. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

حویجی [ḥavīcī]: Kesr-i vāv ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ḥalvā-yı nāṭif adıdır.

باب الحاء المكسوره

[BĀBU'L-ḤĀ'İ'L-MEKSŪRE]

مع البا

[maʿa'l-bā]

حجاب [ḥicāb]: Yaʿnī perde. Mīr Sencer, beyt:

حسن تو در حساب نیارد نقاب را
کی از کتان حجاب بود ماهتاب را

(Senin güzelliğin varken örtünün esamisi okunmaz. Ay ışığının ketenle örtüldüğü nerde görülmüş!)

Ve be-maʿnī-i şerm ve ḥayā. Şücāʿ-ı Kāşī, beyt:

مرا به عرض تمنا حجاب نگذارد
وگر خموش شوم اضطراب نگذارد

(Ben isteğimi dile getirmekten utanmam. Susarsam da bu beni sıkıntıya sokmaz.)

مع الرا

[maʿa'r-rā]

حر [ḥir]: Tuman. Egerçi meşhūru hā ile هر [hir]dir, lākin hā ile de istiʿmāl olunduğu mervīdir. Ve dahi bu lafẓ ile çoban koyun çağırır. ʿArabīde ferc-i zenāna derler.

حصار [ḥiṣār]: Ḳalʿadır. Maḥṣūrdandır. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

ز منجنیق فلک سنگ فتنه می بارد
من ابلهانه گریزم در آبگینه حصار

(Felek mancınığı fitne taşı yağdırıyor. Ben de saf gibi camdan kaleye kaçıyorum.)

Mīr Naẓmī, meşnevī:

در آنجا حصاری نمایان شده
همه مردمانش هراسان شده

که محصور گشتند جمعی در آن
ز شمشیر مردان شده بیم جان

(Orada bir kale görünmüş, kalede yaşayanların hepsi korkmuş. Çünkü insanların kılıcından can korkusuna düşen bir topluluk orada mahsur kalmış.)

مع الزا

[maʿa'z-zā]

حجاز [ḥicāz]: Ḥiṭṭa-i Mekke vü Medīne'ye derler. Ve mūsīḳīde bir maḳām adıdır. İki maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

می روم با شوق دل راه حجاز
مدح پاکش را کنم صوت حجاز

(İçimde bir şevkle Hicaz'a doğru gidiyorum. Onun kutsal övgüsünü Hicāz makamıyla yapıyorum.)

حرز [ḥirz]: Be-maʿnī-i penāh ve ḥamā'il. Mevlānā Cāmī, beyt:

حرز امان چیست نعت و نام محمد
صل علی سید الانام محمد

(Koruyucu muska nedir? Hz. Muhammed'in adı ve övgüsüdür. İnsanlığın efendisi Hz. Muhammed'e selam olsun!)

Maḥvī-i Erdebilī, beyt:

ز چشم زخم خطرداری ای هما که ببندی
به سینه هیکل زخمی به بال حرز شکستی

(Ey umay! Kem göz değme tehlikesine karşı göğsüne bir yara muskası, kanadına da bir kırılma muskası bağlayasın!)

Ve ʿArabī şiʿrlerde dahi istiʿmāl olunur. ʿİmādu'l-Kātib el-İṣfahānī, beyt:

کان فی صون مقلتی ذخر دمعی
هتک الوجد سارقا منه حرزا

(Gözyaşı hazinemi gözümde koruyordum. Hüzün hırsızlık yapıp o hazineyi/muskayı çaldı.)

حیز [ḥīz]: Muḫanneṯ adama derler. Ḥakīm Esedī, Hindū Şāh, Ḥakīm Ḳaṭrān ve Şems-i Faḫrī hā'-i hüvvez ile هیز [hīz] olmak üzre taṣḥīḥ eylemişlerdir emred-i mefʿūl maʿnāsına. Zīrā **(356[b])** Fārsînin lüġati vaṣfında ḥā'-i mühmele evā'il-i kelimede vāḳiʿ olmamıştır. Ve zebān-ı Pehlevīde ḥammām ṭāsına da "hīz" derler. Mefʿūl oğlan dahi elden ele gittiği için istiʿāre ṭarīḳıyla tesmiye olunmuş. Ammā beyne'n-nās ḥā ile meşhūrdur.

مع النون
[maʿa'n-nūn]

حرمان [ḥirmān]: Maḥrūm olmak ve ḥasret maʿnāsına. Ḥakīm Şifāyī, beyt:

نالهٔ دردم سر کوی اثر گم کرده ام
داغ حرمانم که بازار جگر گم کرده ام

(Dertli inleyişimi etki/iz köyünün başında kaybettim. Yokluk yaramı ciğer pazarında kaybettim.)

حصارِ شادمان [ḥiṣār-ı şādmān]: Māverā'ünnehir'de bir şehir ismidir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

حين [ḥīn]: Zamān maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

بر سرم آتش فروزد حین حرمان وصال
فکر کن این نازنین عمر مرا که چون گذشت

(Kavuşma yokluğu içindeyken başımda ateş yanar. Bu nazlı ömrümün nasıl geçtiğini düşün!)

مع الميم
[maʿa'l-mīm]

حلم [ḥilm]: Be-maʿnī-i nermī ve luṭf-ı ṭabʿ. ʿArabīde ḥarekāt-ı şelāşede maʿānī-i muḫtelifeyedir ki fetḥa ile (حَلم ḥalm), nermī-i pūst-ı ādemī; kesre ile (حِلم ḥilm) maʿrūf ve żamme ile (حُلم ḥulm), ḫᵛāb maʿnāsınadır. İmām Ḳurṭubī, *Müşelleşāt*ı'nda demiştir, beyt:

جد فالأديم حَلم وما بقی لی حِلم
وما هنانی لی حُلم مذ غبت یا معذبی

(Ey bana işkence eden! Cömert ol! Sen ortadan kaybolalı derim çürüdü, sabrım kalmadı ve hiçbir rüya beni sevindirmedi.)

مع الیا
[maʿa'l-yā]

حجابِ ظلمانی [ḥicāb-ı ẓulmānī]: Yaʿnī şeb. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

حصارِ پولادی [ḥiṣār-ı pūlādī]: Demir yüksük ki derzîler kullanır. Eyżan minhā.

حیری [ḥīrī]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve kesr-i rā'-i mühmele ile. *Ferheng-i Vefāyī*'de revāḳ u ṭāḳ-ı eyvān. Ve *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da ancak "revāḳ" maʿnāsınadır. Müşfiḳī-i Buḫārī, beyt:

یک روز خطا کردم و نانش نشکستم
بشکست مرا دست و برون کرد ز حیری

(Bir gün yanlış yapıp da onun ekmeğini kırmadım. Elimi kırdı ve beni köşkünden kovdu.)

مع الها
[maʿa'l-hā]

حجله [ḥicle]: Sükūn-ı cīm ve feṯḥ-i lām ile. Ḫalveṯḫāne-i zifāf ve ḥücre-i ḫāṣṣ. Şāʿir, beyt:

عروس روی پوش گل درون حجله با بلبل
دهان بگشاده زیر لب حدیثی می کند مبهم

(Yüzü örtülü gül gelini zifaf odasına girmiş, ağız açıp bülbüle fısıltıyla bir şeyler söylüyor.)

حصنِ فیروزه [ḥiṣn-i fīrūze]: Yaʿnī āsumān. Ve dahi bir şehrin ḳalʿası ismidir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

حیره [ḥīre]: Be-vezn-i تیره [tīre]. Be-maʿnī-i ḳafā, ense maʿnāsına.

حیله [ḥīle]: Mekr ve aldamak. Ve dahi "çāre" maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

دلربا عالی جناب و چرخ کجرو بخت دون
فکر و تدبیرم نمانده زان ندارم حیله ای

(Sevgiliye ulaşılmıyor, felek eğri yürüyüşlü ve baht alçakḳ Düşünce ve tedbirim kalmadı, yapacak bir hilem yok.)

باب الحاء المضمومه

[BĀBU'L-ḤĀ'İ'L-MAŻMŪME]

مع الالف

[maʿa'l-elif]

حورا [ḥūrā]: Yaʿnī ḥūrī. Mevlānā Hātifī, beyt:

سمنبر پری چهره حورا سرشت
نه حور بهشتی که خرم بهشت

(Yasemin göğüslü, peri yüzlü ve huri yaradılışlıdır. Alelade bir cennet hurisi değildir, hürrem behişt hurisidir.)

مع البا

[maʿa'l-bā]

حجرهٔ خواب [ḥucre-i ḫᵛāb]: Yaʿnī her dü çeşm. Kezā fi'l-*Maḥmūdī*.

حلی بندِ آب [ḥuliyy-bend-i āb]: Su kenārında olan çemenzār. Ve dahi inci ḫalḳ edici. Murād cenāb-ı Bārī teʿālá celle şānuhu demektir. Bir ḳaṭre āb-ı bārāndan inci ḫalḳ eder demek olur.

مع الزاء المعجمه

[maʿa'z-zā'i'l-muʿceme]

حقه باز [ḥoḳḳa-bāz]: Maʿrūf ki ḥoḳḳa oynatıp altlarında dāne gezdirir ve dahi niçe ṣanʿatlar gösterir. Ebulmaʿānī, beyt:

دانهٔ مرغ دلم بودست آن خال سیاه
می نماید می کند پهنان زلف حقه باز

(Hokkabaz saçın bir gösterip bir sakladığı o kara ben, gönül kuşumun yemidir.)

حکم انداز [ḥukm-endāz]: Nişānı dürüst vuran kemān-keşe derler ki attığı ok ḫaṭā etmeyip iṣābet eyleye. Ona قدرانداز [ḳadr-endāz] dahi derler.

مع الراء المهمله

[maʿa'r-rā'i'l-muhmele]

حجتِ استوار [ḥuccet-i ustuvār]: Yaʿnī Ḳur'ān-ı ʿaẓīmu'ş-şān. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

حجر [ḥucr]: Cāy-ı şalvār-bend yaʿnī uçkur evi. Ebulmaʿānī, meṣnevī:

بند شلوار حجر آن دلبر
خفته بر گنج گوییا اژدر

چون گرفتم به دست آن اژدر
از میان پای مار آرد سر

(O dilberin uçkur evi, hazinede uyuyan ejderha gibidir. O ejderi elime alınca ara yerden bir yılan başgösterir.)

حقه گر [ḥoḳḳager]: Çıkrıkçı ki ʿArabīde خراط [ḫarrāṭ] derler rā'-i müşeddede ile.

مع الشين المعجمه

[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

حكمكش [ḥukm-keş]: Feth̟-i kāf-ı ṣānī ile. Yaʿnī muṭīʿ ve fermān-ber. Eyżan minhu.

مع السين المهمله

[maʿa's-sīni'l-muhmele]

حقهٔ كاوس [ḥoḳḳa-i kāvūs]: Ḫüsrev'in meşhūr Bārbudu'nun otuz bir elḥānından bir laḥn adıdır. حقهٔ كانوس [ḥoḳḳa-i kānūs] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

مع النون
[maʿa'n-nūn]

حسن [ḥusn]: Maʿrūf. Ve dilberlerde cāẕibü'l-ḳulūb olan ḥālet. Mevlānā Ḥüseyn-i Ṣenāyī, beyt:

در روش حسن و ناز هست بسی خوش نما
غمزه به طرز ستم عشوه به رنگ جفا

(Güzellik ve naz usulünde epeyce iyi görünür. Kıyabakış sitem tarzındadır, işve cefa rengindedir.)

حلان [ḥulān]: Beçe-i gūsfend. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

حلوان [ḥulvān]: Sükūn-ı lām ile. Be-maʿnī-i firāvān. Bir şehir adıdır. Ve dahi ʿarūs için verilen māldır ki babası ve anası kendileri için alırlar. وهذا عار عندالعرب وحلوان المرأة مهرها وهو ما يعطى الى الكهانة. Keẕā fī-*Tāci'l-Esmā*. Yaʿnī babası kızının ḥulvānın almak ʿArab katında ʿārdır. ʿAvratın ḥulvānı mehri yaʿnī ağırlığıdır. Ve dahi fālcıya verilen akçeye derler.

مع الميم
[maʿa'l-mīm]

حكمِ قدم [ḥukm-i ḳidem]: Kesr-i ḳāf ile. Taḳdīr-i ezelī ve ḥükm-i ḥażret-i ḥakīm-i Lem-yezelī demektir. Eyżan minhu.

حلام [ḥulām]: Fetḥ-i lām ile. Beçe-i gūsfend yaʿnī kuzu. Nūn ile حلان [ḥulān] dahi derler. **(357ᵃ)** Keẕā fī-*Şerefnāme*.

مع الياء التحتانى

[maʿa'l-yā'i't-taḥtānī]

حسنِ عاریتی [ḥusn-i ʿāriyetī]: ʿAvrāt, yüzlerine vesmeden kodukları ḫāl ve ettikleri ārāyiş ü zīver ki aṣlı olmayıp zā'il olur.

حسینی [ḥuseynī]: Sādāt-ı kirāmdan ḥażret-i Ḥüseyin raḍıya'llāhu ʿanhu ḥażretlerine mensūb olan eşrāf. Keşret-i istiʿmālden her seyyide "Ḥüseynī" derler. Ve mūsīḳīde bir maḳām adıdır.

مع الها

[maʿa'l-hā]

حجره [ḥucre]: Ḫalvet-i ḫāṣṣ ve maḫzen. Ve yalnız maḫṣūṣ olan odaya derler. Kātibī, *Şütür ü Ḥücre* ḳaṣīdesinde, mıṣraʿ:

شتر شتر غم دلبر به حجره حجرهٔ تن

(Beden odalarında sevgilinin gamı deve deve var.)

حقه [ḥoḳḳa]: Ol küçük kutudur ki içine dür ve cevāhir korlar ve ona benzer neden olursa olsun.

باب الخاء المفتوحه
[BĀBU'L-ḪĀ'Î'L-MEFTŪḤA]

مع الالف
[ma'a'l-elif]

Ma'lūm ola ki ḥarf-i ḫā'-i mu'cemede ḳā'ide-i Fürs budur ki mā-ba'dında vāv yazılır, ona "ma'dūle" derler. Kitābet olunur, telaffuẓ olunmaz. Meṣelā ol vāv'dan sonra gelen ḥarf, ḥarf-i meftūḥa vāḳi' olsa ḫā meftūḥ telaffuẓ olunur آبخوست [āb-ḫˇast], وظیفه [ḫˇāb] ve خوار [ḫˇār] gibi ki خواب خوار [vaẓīfe-ḫˇār] derler. Ve ḥarf-i meksūre vāḳi' olsa ḫā meksūr telaffuẓ olunur حویش [ḫˇīş] gibi. Ve mażmūm ḳırā'at olunsa vāv yazılır ammā telaffuẓ olunmaz خوان [ḫˇān] gibi, "sofra" ma'nāsına, żamm-ı ṣarīḥle elif'siz olsa خون [ḫūn] gibi "kan" ma'nāsına. Her birinin maḥalli geldikte beyān olunur inşā'allāhu te'ālá.

خا [ḫā]: Beş ma'nāyadır.

Evvel, خاییدن [ḫāyīden] lafẓından ism-i fā'il olur. Vaṣf-ı terkībī de olur demişler شکرخا [şekker-ḫā] gibi. Ḫˇāce Ḥāfıẓ, beyt:

بدم گفتی و خرسندم عفاک الله نکو گفتی
جواب تلخ می زیبد لب لعل شکرخا را

(Bana kötü konuştun, ben buna razıyım. Allah senden belayı uzak tutsun, iyi söyledin! Şeker çiğneyici lal dudağa acı cevap yakışır.)

Ṣānī, ḫāyīde ma'nāsına da ism-i mef'ūl olur.

Ṣāliş, be-ma'nī-i dūş, ya'nī omuz.

Rābi', Ni'metullāh maḳ'ad kılı demiş.

Ḫāmis, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de keşīf sular cem' olduğu yere de "ḫā" denilir ki بارگین [bārgīn] dahi derler.

خارا [ḫārā]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. İki ma'nāyadır.

Evvel, cins-i ḥacerden bir nev' ġāyet pek taştır ṣalābetle ma'rūf. Ḫˇāce Ḥāfıẓ, beyt:

سرکش مشو که چون شمع از غیرتت بسوزد
دلبر که در کف او مومست سنگ خارا

(Sevgiliye karşı gelme! Yoksa avucunda sert taşı muma çeviren o dilber, seni kıskançlık ateşiyle mum gibi yakar.)

Ṣānī, ḥarīrden işlenir bir nev' mevc-dār, laṭīf ḳumāştır. خاره [ḫāre] dahi derler. Bu iki ma'nāya tertīb üzre, Şems-i Faḫrī, ḳıṭ'a:

به یمن دولت و نامش اگر سؤال کنند
زلال خضر برآید ز خار و از خارا

کدام بنده ز انعام عام او نگرفت
هزار بدرهٔ دینار و رزمهٔ خارا

(Onun namı ve devletinin bereketini soracak olurlarsa, kayadan ve dikenden hayat suyu çıkarır. Her köle, onun herkese yayılan nimetlerinden bin altın kesesi ve bin ipek kumaş yükü alır.)

رزمه [rezme], ḳumāş bağlanmış yüke derler. Kemāl İsmā'īl, beyt:

همچو لاله ز سوز دل بدرم
ور ز خارا کنند پیرهنم

(Gömleğimi hāreden yapsalar, lale gibi, içimdeki ateşle yırtarım.)

Bu beyitteki خارا [ḫārā] meẕkūr ḳumāş olmayıp pīrehenliğe ḳābil bir nev'inden olmak fehm olunur.

خاکپا [ḫāk-pā]: خاک [ḫāk] ile پا [pā]dan mürekkebdir, ayak toprağı ma'nāsına. Mecāzen haẓm-ı nefs ve iftiḳār iẓhār etmek maḥallinde isti'māl ederler. Ṣā'ir, mıṣrā':

اگرچه نیک نِیم خاکپای نیکانم

(İyi olmasam bile iyilerin ayak toprağıyım.)

خامالا [ḫāmālā]: Bir dārūdur ki مازریون [māzeryūn] ve هفت برگ [heft-berg] dahi derler. Yaprağı zeytūn **(357b)** yaprağından küçük ve mūrd yaprağından büyük olur. Kalınrak ve levni sarıya mā'ildir. Ṭabī'atı derece-i rābi'de ḥār ve yābistir. Behaḳ ve baraṣ 'illetine nāfi'dir. Keẕā fi'l-*Bedī'ī*.

خردما [ḫardemā]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Ḫoş-reng ve ḫoş-āvāz bir kuştur. Üstād Menūçehrī, beyt:

خجسته را بجز از خردما ندارد گوش
بنفشه را بجز از کرکما ندارد پاس

('Her dem bahar' çiçeğinin hardemā kuşundan başka gözcüsü yok. Menekşenin kırlangıçtan başka bekçisi yok.)

خضرا [ḫaḍrā]: Vilāyet-i Şām'da bir ḳaṣrdır ki Ḳaṣr-ı Ḫaḍrā derler. 'Arabīde "sebze" ma'nāsınadır.

خطا [ḫaṭā]: Meşhūr memlekettir. Müstaḳil pādişāhı vardır. Ol vilāyetlerde bī-naẓīr faġfūr āvānī işlenir, ġāyet maḳbūldür. Ve laṭīf ḳumāşı olur, خطایی [ḫaṭāyī] derler. Ve bī-miṯl maḥbūbları olur, keşretinden 'āleme meşhūr olmuştur. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

گر ز خوبان خطا خواهی خراج
سجده آرندت بتان چین همه

(Hatā güzellerinden haraç istesen, bütün Çin güzellerini senin için secdeye getirirler.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

خطایی کنیزان بالا بلند
به مژگان سنان و به گیسو کمند

(Hatā şehrinden boyu uzun, kirpiği mızrak ve saçı kement gibi olan cariyeler...)

Ba'zı ferhengde meẕkūrdur ki Türkistān-zemīn'de bir ma'mūr şehre dahi isimdir ki şaḥrāsında āhū-yı müşk olur. Ve 'Arabīde żidd-ı صواب [ṣavāb]dır.

خطِ استوا [ḫaṭṭ-ı istivā]: Ḥükemā-yı raṣad katlarında bir ḫaṭṭ-ı mevhūmdur ki vasaṭu's-semāda bir başı ḳuṭb-ı şimālī ve bir başı ḳuṭb-ı cenūbīdir. Ve her iḳlīm için bir ḫaṭṭ-ı istivā vardır ki irtifā'-ı şems ve ol iḳlīmin istivā-yı nehārıdır. Çünkü şems ol ḫaṭṭa erişir, leyl ve nehār berāber olur. Onu geçtikten sonra tedrīcle noḳṣān bulur. Keẕālik ḳuvā-yı beşer dahi noḳṣān-peẕīr olur. *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da ve *Mecma'u'l-Fürs*'te ḫaṭṭ-ı istivāya الفِ استوا [elif-i istivā] dahi denildiği masṭūrdur. Nitekim ẕikri bāb-ı elif'te mürūr eyledi.

خفجا [ḫafecā]: Feṯḥ-i fā vü cīm ile. Ağır basmak ki 'Arabīde کابوس [kābūs] derler. Bir 'illettir, sebebi kandır. Ebulma'ānī, der-ḥaḳḳ-ı raḳīb-i bed-sīret, beyt:

درآمد شخص بد شکل و بد اندام
نشست در بزم رندان همچو کابوس

(Duruşu, yürüyüşü, kılık kıyafeti bozuk bir adam çıkagelip rintler meclisine kābus gibi çöktü.)

خلا [ḫalā]: Tehī ve ḫālī ma'nāsına. Ve "āb-rīz"e dahi derler ki 'Arabīde بیت الخلا [beytu'l-ḫalā] dedikleridir. Mīr Naẓmī, beyt:

برونش مزین چو طاوس زیبا
درونش شده پر نجاست خلا

(Dışı güzel tavus gibi süslü, içi pislikle dolu bir boşluk.)

خوا [ḫavā]: Feṯḥateyn ile. Güşt ma'nāsınadır. Mevlānā 'Abdullāh-ı Bircendī'nin *Şerḥ-i Çaġminī* üzerine olan ḥāşiyesinde şehr-i Ḫʷārezm'in vech-i tesmiyesi budur:

سمی خوارزم بذلک لان الجماعة التی تبوأ اوّل الامر کان مأکولهم لحم الصید فقط وکان فی هذا المکان حطب کثیر وبلغة اهل خوارزم خوا اللحم والرزم الحطب.

(Harezm diye isimlendirilir. Zira orada yaşayan bu topluluk, başlangıçta sadece av etiyle beslenirdi. Ayrıca bulundukları yerde çok odun vardı. Harezm dilinde havā, et ve rezm, odun demektir.)

Keẕā fī-āṣāri'l-bilād. Ve elif-i memdūde vü maḳṣūre ile ʿArabīde iki maʿnāya gelir. Evvel, şikem ṭaʿāmdan ḫālī olmak. Ṣānī, ruʿāf maʿnāsına, yaʿnī burun kanı. Ve elif-i memdūde ile yine ʿArabīde iki nesne arasında olan havaya derler.

خوانِ یغما [ḫʷān-ı yaġmā]: Vāv-ı maʿdūle ve yaġmāya iżāfet ile. Ol ṭaʿāmdır ki aṣḥiyā pişirip ṣalā-yı ʿāmm ederler, her kim olursa gelir yer. Ona خوانِ کرم [ḫʷān-ı kerem] dahi derler. Ḫʷāce Ḥāfıẓ, beyt:

فغان کین لولیان شوخ و شیرین کار و شهرآشوب
چنان بردند صبر از دل که ترکان خوان یغما را

(Yardım edin! Bu şehir karıştırıcı, sıcakkanlı ve işveli Lūlī kızları, Türkler yağma sofrasındaki yiyecekleri nasıl kapıyorsa gönülden sabrı öylece kapıp götürdüler.)

خورا [ḫʷarā]: Vāv-ı maʿdūle ile. Ḳūt yaʿnī ġıdā. Ve "āşām" maʿnāsına dahi gelir. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

تن خورای گور خواهد شد به تن تا کی چری
جانت عریانست و تو بر گرد تن کرپاس تن

(Beden mezarın yiyeceği olacak, beden için ne zamana dek otlayacaksın! Senin canın çıplak ve sen beden etrafında beden kefenisin.)

مع الباء الموحده

[maʿa'l-bāi'l-muvaḥḥade]

خاب [ḫāb]: Be-maʿnī-i bāz pes-efkende, yaʿnī geri bırakılmış. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خاسب [ḫāsib]: Kesr-i sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i sīb. Eyżan minhu.

خاکروب [ḫāk-rūb]: Süpürge maʿnāsına **(358[a])** lafẓ-ı mürekkebdir, toprak süpürücü demek olur. Ḫʷāce Selmān, beyt:

آستانت را به رخ شاهان دنیا خاکروب
بزمگاهت را به لب حوران جنت جرعه چین

(Senin eşiğini dünya padişahlarının yanağı süpürür. Senin meclisinin tortusunu cennet hurilerinin dudağı toplar.)

خب [ḫab]: Dört maʿnāya gelir.

Evvel, sükūt maʿnāsına. Yaʿnī epsem olmak. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

گر شمس تبریزی مرا کردی اشارت گفتمی
این دم چو مشک آورده است خب کردم از بیش و ز کم

(Bu demde azdan çoktan ne varsa misk gibi getirmiş, sustum. Şems-i Tebrīzī bana işaret etseydi söylerdim.)

Mevlānā Maḥmūd İbn Yemīn, ḳıṭʿa:

فلک را دوش می گفتم که ما را
بجز آسایشی از تو طمع نی

فلک چون این سخن بشنید و گفتا
برو ابن یمین خب باش یعنی

(Dün gece feleğe dedim ki: "Biz senden huzur dışında bir şey beklemiyoruz". Felek bu sözü duyunca dedi ki: "Ey İbn Yemīn! Git yani sus!".)

Gāhī زد [zed] lafẓına mużāf edip خب زد [ḫab zed] dahi derler, sükūt eyledi demek olur.

Ṣānī, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te mekr ve ḥīle maʿnāsınadır.

Ṣāliş, soğuk tipi ki kar yağarken hava esip karı şiddet ile savurur. Bu iki maʿnāya tertīb üzre, Ebulmaʿānī, beyt:

از کمال خبث خب کردی به روی دوستی
گفته هایش همچو خب بوده در ایام شتا

(Son derece pislik olduğu için dostmuş gibi görünüp hile yapardı. Onun sözleri kış mevsimindeki tipiyi andırıyordu.)

Rābiʿ, *Maḥmūdī*'de be-maʿnī-i efşürdegī-i gelū, yaʿnī boğazın sıkılmasına derler. Baʿżı ferhengde, cümleden *Ferheng-i Cihāngīrī*'de, bā'-i Fārsī ile (خپ ḫap) menḳūldür.

خراب [ḫarāb]: İki maʿnāyadır.

Evvel, vīrāne maʿnāsına ki خرابه [ḫarābe] dahi denilir. Bu maʿnāda ʿArabī ile müşterekdir.

Ṣānī, geçkin sarḫoş maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

اگرچه مست بود گل خراب نیست چو من
که راز نرگس مخمور با شما گوید

(Gül sarhoş olsa da benim gibi harap değil. Çünkü mahmur nergisin sırrını size söylüyor.)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

شبان چون شد خراب از بادهٔ ناب
رمه در معدهٔ گرگان کند خواب

(Çoban saf şarapla körkütük sarhoş olunca sürü de kurtların midesinde uyur.)

Mevlānā Muḥammed Ẓuhūrī, beyt:

به زوری که در مجلس شیخ و شاب
زیادش بیفتند مست و خراب

(Genç ve yaşlıların olduğu meclise körkütük sarhoş bir şekilde zorla düştüler.)

Bundandır ki şarābḫāneye خرابات [ḫarābāt] derler.

خرِ رباب [ḫar-ı rebāb]: İżāfetle. Ol ağaç pāresi ālettir ki kāse-i ṭanbūr, rebāb ve emṣāli sazlar üzerinde olup kılları ona bağlarlar. خرکِ رباب [ḫarek-i rebāb] dahi ol maʿnāyadır. Ve dahi merḳūm sazların kılları altına konulan ağaç pāresine derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

خرنوب [ḫarnūb]: Keçiboynuzu dedikleri kuru yemiştir. Çekirdeği vezn-i ḳırāṭ-ı Rūmiyye derler. İki nevʿ olur: Berrī ve būstānī. Būstānīsine ḫarnūb-ı Şāmī derler. Berrīsine, dikenli olur, ḫarnūb-ı Ḳıbṭī, ḫarnūb-ı Maġribī ve ḫarnūbu'ş-şevk derler. Ve ḥıyārşenbere ḫarnūb-ı Hindī derler. Ve ḳaraẕ dikenine de derler ki aḳāḳiyā onun ʿuṣāresidir, ona ḫarnūb-ı Mışrī ve ḫarnūb-ı Ḳıbṭī dahi derler. Ve Mışrīler "anaġoros" dedikleri ota ḫarnūb-ı ḫınzīr ve yemişine ḫabbu'l-külá derler. Keẕā fī-kütübi müfredāti'ṭ-ṭıbb.

خره چوب [ḫare-çūb]: Yapının ibtidā olan çatısı ki Türkīde "karaçav" derler. Ve dahi ʿālī binālar için ettikleri iskele. Ve baʿżı ferhenglerde ḳubbe ve kemer için olan kāleb. Ebulmaʿānī laṭīfe-güne demiştir, beyt:

خره چوب شد چو دلبر نازک
برِ او ساختم کمر خود را

(Nazik dilber, karaçav gibi oldu. Onun üstüne kendimi kemer yaptım.)

خشکاب [ḫaşkāb]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf ile. Māniʿ maʿnāsına. Ūrmezdī, beyt:

آن که در قتل عالمی نبود
هیچ مانع ترا و خشکابی

(Ālemi katlederken sana hiçbir engel olmaz.)

خلاب [ḫalāb]: Balçık maʿnāsına. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de [1] گلِ آب آمیخته [gil-i āb-āmīḫte] demiştir. Bu maʿnāya, Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

حرص گاو و خر نداده جز مران در آب و گل
تا نمانی آب و گل مانند خر اندر خلاب

(Eşek ve sığır hırsına kapılma, eşeğini suya çamura sürme! Böylece ayağı balçıkta eşek gibi su ve çamur içinde kalmayasın!)

Muḫtārī, beyt:

رخشی چنانکه از تک او باد شد خجل
راندم چنانکه از خوی او ریگ شد خلاب

(Öyle bir attır ki rüzgār onun koşuşundan utanır. O atı öyle bir sürdüm ki onun teriyle kum balçığa dönüştü.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te zemīn-i gilnāk, şöyle ki ondan ayak sürçer. Ona چپچله [çepçele], خلاس [ḫilās], خلیش [ḫalīş] ve غریفج [ġarīfec] dahi derler. ʿArabīde زحلوقه [zuḥlūḳa] ve مزلقه [mezlaḳa] derler.

خلب [ḫaleb]: Feṯḥ-i lām ile. Be-maʿnī-i ḫāme. Ḳalem maʿnāsına. Niʿmetullāh naḳl **(358[b])** eylemiştir.

خله چوب [ḫale-çūb]: Feṯḥ-i lām ve żamm-ı cīm-i Fārsī ile. Geminin dümen ağacı ki خله کشتی [ḫale-keştī] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خنب [ḫaneb]: Feṯḥ-i nūn ile. Be-vezn-i نسب [neseb]. Be-maʿnī-i ṣuffe. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خواب [ḫ˅āb]: Vāv-ı maʿdūle ile. Hem uykudur, nevm maʿnāsına ve hem düştür, rüʾyā maʿnāsına. Meṯelā خوابیدم [ḫ˅ābīdem] derler "uyudum" ve خواب دیدم [ḫ˅āb dīdem], "düş gördüm" demek olur. İki maʿnāya, ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

سر نهاد و خواب بردش خواب دید
که آمدش از حق ندا جانش شنید

(Baş koyup uykuya daldı ve bir rüya gördü. Gönül kulağı gaipten bir ses işitti.)

Çağatay lisānında "tüş" derler. Bu lafẓ iki vech üzredir. Vech-i evvel, vāv telaffuẓ olunmayıp ancak tā'nın żammesine delālet için yazılır. Vech-i ṯānī, vāv'ın iṯbātıyla rüʾyā yaʿnī vāḳıʿa maʿnāsınadır. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Kiceʾī kim tüşge kirgey ol saʿādet aḫteri
Birmegil yā Rab maŋa ol uyḳudın bīdārlıġ

(Ya Rabbi! O mutluluk yıldızı bir gece düşüme girince beni o uykudan uyandırma!)

خیر الثیاب [ḫayru'ṯ-ṯiyāb]: Yaʿnī cāme-i sepīd. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ammā *Müşkilāt*'ta cāme-i ḫod-rengdir ki bir nevʿ bezdir. Penbesi noḫūdī-reng olur, laṭīf bez dokurlar. مله [melle] dahi derler.

1 Suyla karışık çamur.

مع التاء المثناة

[maʿa't-tāʾi'l-muṣennāt]

خاربست [ḫār-best]: Sükūn-ı rā vü sīn-i mühmeleteyn ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Bāġ, bāġçe ve būstān eṭrāfına muḥāfaẓa için kodukları ḫār u ḫāşāk ki پرچین [perçīn] dahi derler.

خارپشت [ḫār-puşt]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü şīn-i muʿceme ve żamm-ı bāʾ-i Fārsī ile. Kirpi maʿnāsınadır ki arkası dikenli olmak taḳrībiyle tesmiye olunmuştur. Şāʿir, beyt:

فتاده بر آن پهن دشت درشت
سر نا تراشیده چون خارپشت

(Tıraş olmamış, kirpi gibi başıyla o geniş ve çetin bozkıra düşmüş.)

خام دست [ḫām-dest]: Sükūn-ı mīm ü sīn ü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Eli işe yakışmayan ādeme derler. Bu maʿnāda خیره دست [ḫīre-dest] dahi denilir. Mīr Naẓmī, beyt:

نیاید به کار تو هر خام دست
چو هر جا شود قدر نادان پست

(Eli işe yakışmayan adamlar senin işine yaramaz. Cahil nerede olursa olsun değersizdir.)

خرابات [ḫarābāt]: Meyḫāne ki onda varanlar mest ü ḫarāb olurlar. Mevlānā Ẓuhūrī, beyt:

خرابست معمورهٔ عقل و هوش
به آبادیش در خرابات کوش

(Akıl ve bilinç binası yıkıldı. Meyhanede tekrar onarmaya uğraş!)

Ziyāde mest-i müdām olana خراباتی [ḫarābātī] derler. Şeref-i Şeferve, beyt:

بمال دست تبرک بدان خراباتی
که سخت طرفه بود روزه دار میخواره

(O sarhoşa bereketli elini sür! Çünkü şarap içen oruçlu pek garip oluyor.)

ʿArabīdir ki Niʿmetullāh ḫarābātı "meskeş" demiş, taʿbīr-i fāḥiş etmiş.

خربت [ḫarbet]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Baṭṭ-ı buzurg ki غاز [ġāz] dahi derler. Türkīde "kaz" dedikleridir. Çünkü kaz, belāhet ve ḫamāḳatla meşhūrdur. Ebleh ve aḥmaḳ ādeme de خربت [ḫarbet] ve خربته [ḫarbete] derler. Baʿżı nüsḫalarda ṭāʾ-i mühmele ile خربط [ḫarbaṭ] yazarlar, lākin ḫaṭā ederler. Fārsīde ḥarf-i ṭā olmaz.

خرتوت [ḫartūt]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Baʿżı nüsḫada "ekşi kara tut" yazmışlar. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir nevʿ tuttur, nihāyet mertebede zebūn ve bī-meze olur. ʿAbdulḳādir-i Nāyinī, beyt:

کمال قدرت او را به چشم عبرت بین
بیاورت شکر از نی بریشم از خرتوت

(Onun mükemmel gücünü ibret gözüyle gör! Sana tuttan ipek, kamıştan da şeker getiriyor.)

خرخشت [ḫar-ḫişt]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü şīn-i muʿceme ve kesr-i ḫāʾ-i ṣānī ile. Miʿṣara maʿnāsınadır ki üzümü, limonu, zeytini ve kincidi içinde sıkıp suyun ve yağın çıkarırlar. Keẕā fī-*Ferheng-i Vefāyī*.

خرست [ḫarest]: Feṯḥ-i rā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i siyāh-mest, yaʿnī geçkin sarḫoş. ʿArabīde طافح [ṭāfiḥ] derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

مست و خرست می روم از پی عشق بوالعلا
بیم ندارم از بلا تن تللا تلا للا

(Körkütük sarhoş olmuşum, aşkın arkasından cahilce gidiyorum. Beladan korkmuyorum, ten telela tela lala!)

خره خشت [ḫare-ḫişt]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele, iḫfā-yı hā, kesr-i ḫā'-i ṣānī vü sükūn-ı şīn-i muʿcemeteyn ile. Kerpiç yığını. خشت [ḫişt] kerpiç ve خره [ḫare] yığın maʿnāsınadır.

خست [ḫast]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, renk maʿnāsına ki ʿArabīde لون [levn] derler. **(359ª)** Ḥakīm Firdevsī, beyt:

نویسنده بر خامه بنهاد دست
به عنبر سر خامه را کرد خست

(Yazıcı kalemi eline aldı, kalemin ucunu amberle boyadı.)

Bu maʿnāya, Şeref-i Şeferve, ḳıṭʿa:

گو بیا با تو من نشست کنم
قصد آن طرهٔ چو شست کنم

بادهٔ راوقی به جان بخرم
پس به خوناب دیده خست کنم

(Sen "gel!" de, ben seninle oturur, o oltaya benzeyen saçına niyetlenirim. Saf şarabı canımla/can u gönülden satın alır, sonra da kanlı gözyaşımla boyarım.)

Ṣānī, nefʿ maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, meṣnevī:

با تقاضای عقل و نفس و حواس
کی توان بود کردگارشناس

بلبل عقل را ز گلبن خست
در ترنم توانیش همه بست

(Akıl, nefs ve duyularla uğraşırken Allah'ı tanımak nasıl mümkün olsun! Yapabiliyorsan akıl bülbülünün menfaat dalında ötmesini engelle!)

Ṣāliṣ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i ārzū ve ḫaste-i ārzū.

Rābiʿ, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i خسته کرد [ḫaste kerd] ve آزرده شد [āzurde şud].

Ḥāmis, *Ferheng-i Vefāyī*'de مجروح کرد [mecrūḥ kerd] maʿnāsına mervīdir.

خشت [ḫaşt]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, kör göz yaʿnī aʿver.

Ṣānī, be-maʿnī-i eşk. ʿArabīde دمع [demʿ] derler.

Ṣāliṣ, bī-hüner ve bī-maʿrifet maʿnāsınadır.

خشت خشت [ḫaşt ḫuşt]: Sükūn-ı şīneyn-i muʿcemeteyn ve żamm-ı ḫā'-i ṣānī ile. Takırtı ʿumūmen ve sıçan takırtısı ḫuṣūṣan. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

خشت خشت موش در گوشش رسید
خفت ذوق لذتش کلی رمید

(Fare tıkırtısını duyunca ürktü, şehvet arzusu tamamen kaçtı.)

خش خشت [ḫaş ḫuşt]: Ḥaẕf-ı tā'-i evvel ile dahi maʿnā-yı mezbūradır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

باز این سستئ این ناموس کوش
که فرو مرد از یکی خش خشت موش

(Padişahın şehvet arzusunun bir fare tıkırtısıyla gevşeyip kaybolmasını...)

خنت [ḫanet]: Feṯḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i żiyā. Ve yıldıramak, dıraḫşān maʿnāsına. Ve bir maʿnāsı dahi küptür, ḫum gibi. Ve baʿżı nüsḫada "felek" maʿnāsına da mervīdir.

مع الجيم

[maʿa'l-cīm]

خاج [ḫāc]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, çelīpā ki ʿArabīde صليب [ṣalīb] derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

صليب و خاج بسوزد كليسا دير بكند
بناى مدرسه بر گنبد گران آرد

(Haçlar yakar, kiliseler kazar, sağlam kümbet üstünde medrese binası kurar.)

Ṣānī, nerme-i güş yaʿnī kulak yumuşağı. Kemāl İsmāʿīl, ḳıṭʿa:

گرگ را پيشه پوستين دوزيست
در دكانى كه عدل تست استاد

هم به خاج آرد ار تو فرمايى
باز دارد يكى چو بچهٔ خاد

(Senin adaletinin usta olduğu dükkânda kurdun işi kürk dikmektir. Ayrıca sen buyurursan, doğan dikkat kesilip çaylak yavrusu gibi bir yavru edinir.)

خانج [ḫānc]: Sükūn-ı nūn ile. Ol çukurca yerdir ki eṭfāl ceviz oynayıp içine düşeni alır. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

به سلامت چو به من باز رسى اى فرزند
راست غلتد به سوى خانج همه جوز پدر

(Ey oğul! Bana selametle geri dönersen, babanın cevizi hep doğruca çukur tarafına yuvarlanır.)

ختفرج [ḫatefrec]: Feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt u rā ve sükūn-ı fā ile. Semizotu ki پرپهن [perpehen], فرفخ [ferfaḫ] ve خرفه [ḫurfe] dahi derler. ʿArabīde بقلة الحمقا [baḳlatu'l-ḥamḳā] dedikleridir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خج [ḫac]: خچيدن [ḫaçīden] yaʿnī كوشيدن [kūşīden] lafẓından ṣīġa-i emrdir, "çalış!" maʿnāsına. Ve gāhī ism-i maṣdar olur. Keẕā fī'l-*Mecmaʿ*.

خج خج [ḫac ḫac]: خج [ḫac]-ı merḳūm maʿnāsına ki tekrārı teʾkīd içindir. Ebulmaʿānī, beyt:

بارها خاطرم آيد كه فراغت كنمش
عشق دلباز مرا گفته كه خج خج به غمش

(Defalarca onu bırakmayı düşündüm. Oynak aşk bana dedi ki: "Onun gamıyla çalış, çalış!".)

خرمنج [ḫar-munc]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve żamm-ı mīm ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i ḫar-meges ki منج [munc] "meges" maʿnāsına geldiği mervīdir. Ḥakīm Ezraḳī, rubāʿī:

اى تو تبتى مشک و حسودت زرغنج
با بور تو رخش پور دستان خرمنج
بادا رخ حاسدت ترنجيده و زرد
سر بر طبقى نهاده پيشت چو ترنج

(Ey memduh! Sen Tibet miskisin, düşmanın zıkkım köküdür. Rüstem'in atı senin kırmızı atın yanında eşek arısı kalır. Senin düşmanının yüzü sararıp büzülsün, başı bir tabakla portakal gibi önüne sunulsun!)

Ṣānī, meflūc maʿnāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خفج [ḫafec]: Feṯḥ-i fā ile. Be-vezn-i درج [derec]. Ağır basmak ki ʿArabīde كابوس [kābūs] derler. Cīm-i Fārsī ile (خفچ ḫafeç) de mervīdir. Ve خفچک [ḫafçek] ʿArabīde lerzīden-i pāy-ı şütür ve كج شدن [kec şuden] demektir. Ebulmaʿānī, beyt:

دوش با ما خفته بد در گلستان آن غنجه فم
ناگهان آمد رقيب ديو سيرت چون خفج

(O gonca dudaklı güzel dün gece gül bahçesinde bizimle uyumuştu. Şeytan görünümlü rakip ansızın kābus gibi çöktü.)

خفرج [ḫafruc]: Sükūn-ı fā vü żamm-ı rā'-i mühmele ile. *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i perpehen ki فرفخ [ferfaḫ] ve خرفه [ḫurfe] dahi derler بقلة الحمقا [baḳlatu'l-ḥamḳā] maʿnāsına. *Müşkilāt*'ta kesr-i rā ile (خفِرج ḫafric) masṭūrdur. Ve *Maḥmūdī*'de żammeteyn ile (خُفُرُج ḫufruc), perpehen. Ve kesreteyn ile (خِفِرِج ḫifric) ona derler ki tırnakla nesne tutarlar. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te fetḥateyn ile (خفرَج ḫafrec), **(359[b])** perpehen maʿnāsınadır.

خفرنج [ḫafrenc]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i kābūs ki فرنجک [ferencek] dahi derler. Ḥakīm Sūzenī, bā-kīr-i ḫod gūyed, beyt:

برکنی خفرنج کاری پای لغزی سر زنی
بلغم اندازی کلی سرگین کشی کِه خواره ای

(Kalkarsın, kābus olursun, ayağın kayar, baş gösterirsin. Balgam atarsın, kelsin, sergīn çeker, saman yersin.)

خلنج [ḫalenc]: Feṯḥ-i lām ve sükūn-ı nūn ile. Ḥayvānātta dü-reng maʿnāsına ʿumūmen ve esb-i ablaḳ ḫuṣūṣan. Üstād ʿAscedī, beyt:

ز در و زر و گوهر آکنده گنج
پراکنده در رخش چال و خلنج

(Hazineyi mücevher, altın ve inciyle doldurup ablak ve kır atlarla dağıttı.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te kesr-i ḫā ile (خِلنج ḫilenc), be-vezn-i شکنج [şikenc] maʿnā-yı merḳūma mervīdir. Ammā *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da ol siyāh kebūter ki kanadı beyāż ola veyāḫud alaca ola.

خلواج [ḫalvāc]: Sükūn-ı lām ile. Yırtıcı ve lāşe-ḫˇār bir kuştur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Baʿżı nüsḫada "zaġan" maʿnāsınadır ki خلیواج [ḫalīvāc] ve غلیواج [ġalīvāc] dahi derler.

خلج [ḫalic]: Nehir maʿnāsına. Ammā ʿArabīde "göl" maʿnāsınadır. Ve *Şerefnāme*'de nehirden ayrılmış küçük ırmak maʿnāsınadır. Niʿmetullāh "deniz kulağı" ile tefsīr etmiştir.

خلیواج [ḫalīvāc]: Murġ-ı murdār-ḫˇār. Ve zaġan maʿnāsına da mervīdir.

خنج [ḫanc]: Sükūn-ı nūn ile. Be-vezn-i گنج [genc]. Fā'ide ve nefʿ maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, meṣnevī:

زبان یافت گوینده اندر سخن
بدو گفت که ای شاه تندی مکن

بسی راندی از گفت بی سود و خنج
کنون پاسخ ار سخت یابی مرنج

(Sözcü laf arasında söz hakkı bulup ona dedi ki: "Ey padişah! Aceleci davranma! Epeyce faydasız ve yararsız söz söyledin. Şimdi sert bir cevapla karşılaşırsan incinme!".)

Ve Hindū Şāh-ı Naḫcivānī dahi bu maʿnāya naḳl eylemiş. Beyt:

مرا هر چه ملک و سپاهیست و گنج
همه آن به تست و ترا زوست خنج

(Benim ülkem, ordum ve hazinem hep senin içindir, sana bundan fayda vardır.)

Bu maʿnāya, Ḥakīm Senāyī, beyt:

بهر پاسست مار بر سر گنج
نز پی آن که گیرد از وی خنج

(Yılanın hazine başında bekleyişi onu korumak içindir, ondan faydalanmak için değil!)

Şems-i Faḫrī *Miʿyār*'da "nān u niʿmet ve ʿayş u ʿişret" maʿnāsınadır deyip bu beyti demiştir, beyt:

سپنج دهر را بر خرمی ران
به حشمت باری اندر راحت و خنج

(Ödünç dünya evinde ferahlık ve rahatlık içinde dileğince keyif sür!)

Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de, ḫanc ol ṣadādır ki ḥīn-i mücāmaʿatta reculden ṣādır olur. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ṭarab, şādī ve dahi żāyiʿ ve bāṭıl maʿnāsına rivāyet olunmuştur.

خنج خنج [ḫanc ḫanc]: Bu lafẓ-ı mükerrer, cimāʿ mübāşeretinde ẓāhir olan ṣadāya derler. Mīr Naẓmī, beyt:

چو شد جمع با وی به ناز و به غنج
ز افراط شهوت کند خنج خنج

(Naz ve işve yapıp onunla bir araya gelince aşırı şehvetten hanc hanc sesleri çıkarır.)

خنفج [ḫanfec]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i fā ile. Kuşekmeği dedikleri ot ki eṭibbā تودری [tūderī] derler.

خوج [ḫavc]: *Mecmaʿu'l-Fürs*'te "kuş sürüsü" maʿnāsına rivāyet olunmuş ammā ḥareketi işʿār olunmamıştır. Ve *Ferheng-i Vefāyī*'de "tāc" maʿnāsına menḳūldür.

مع الخا

[maʿa'l-ḫā]

خخ خخ [ḫaḫ ḫaḫ]: Bu lafẓ-ı mükerrer, bemaʿnī-i zihī zihī ki خه خه [ḫah ḫah] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خطِ نسخ [ḫaṭṭ-ı nesiḫ]: Maʿrūf. Ecnās-ı ḫaṭṭan bir cins ḫaṭṭır ki vāżiʿu'l-aṣl İbn Muḳle'dir.

خلخ [ḫallaḫ]: Feṯḥ-i lām-ı müşeddede ile. Ve żamm ile (خُلخ halluḫ) da mervīdir. Ḫaṭā memleketinde bir meşhūr şehr-i muʿaẓẓamdır. Maḥbūb ve maḥbūbeleri ġāyet çok olur. Mevlānā Hātifī, beyt:

قد افزای سهی سروان خلخ
جمال آرای رعنایان گل رخ

(Halluḫ'un selvilerine boy gösterir. Gül yanaklı güzellerin yüzünü süsler.)

Bu beyitte żamm-ı lām iledir. *Şerefnāme* ṣāḥibi İbrāhīm Fārūḳī feṯḥateyn ile rivāyet eylemiştir.

خلیخ [ḫalīḫ]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Bir ağaçtır, ondan çanak ve ṭabaḳ gibi āvānī ederler.

خمچاخ [ḫamçāḫ]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Ol kīsedir ki kav, çakmak ve onlara benzer eşyā korlar. Türkīde "çanta" derler. Ve Anadolu vilāyetinde "ağzı büzmeli" ve "yancık" dahi derler. Şems-i Faḫrī "kavlık" dahi derler deyip bu beyti naẓm eylemiş. Şems-i Faḫrī, beyt:

به جای شانه و آتش زنه سپاهیٔ او
کنند پر ز یواقیت کیسه و خمچاخ

(Onun askerleri, çakmak kesesini ateş ve kav yerine yakutla doldururlar.)

خنجوخ [ḫancūḫ]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı cīm ü vāv-ı maʿrūf ile. Nām-ı şerīf-i ḥażret-i İdrīs ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi'ş-selām ki اخنوخ [aḫnūḫ] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

ز دل گرد جهان را محو و منسوخ
شده بر چرخ چارم جای خنجوخ **(360[a])**

(Dünya tozunu gönlünden sildiği için Hz. İdris'in/Hz. İsa'nın yeri dördüncü göktedir.)

مع الدال المهمله

[maʿa'd-dāli'l-muhmele]

خاد [ḫād]: Be-vezn-i باد [bād]. Çaylak dedikleri kuştur ki زغن [zaġan] dahi derler. ʿArabīde ḥā'-i mühmele iledir. Üstād Ferruḫī, beyt:

چون درو خذلان و عصیان تو ای شه راه یافت
کاخها شد جای کوف و خانه ها شد جای خاد

(Ey padişah! Sana isyan ve başkaldırı olan yerin köşkleri baykuş yuvasına, evleri de çaylak yuvasına döner.)

خارزد [ḫār-zed]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṭḥ-i zā'-i muʿceme ile. Bir dikendir ki "çakır dikeni" ve "kalkan dikeni" derler.

خارِ سپید [ḫār-ı sepīd]: Bir nevʿ beyāż dikendir. خارچه [ḫārçe] dahi derler. Ayāsī, "bunduḳ dikeni" diye rivāyet eylemiş. Ve *Maḥmūdī*'de be-maʿnī-i بادآورد [bād-āverd]. Bir ottur, ʿArabīde نمامه [nemmāme] derler.

خاکی نهاد [ḫākī-nihād]: Yaʿnī mütevāżiʿ. خاک [ḫāk] topraktır. نهاد [nihād] ḫilḳat maʿnāsınadır. Yā-yı nisbetle murād, nefsi alçak tutmaktır. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

همچو آتش نفس خود عالی مگیر
گر خرد داری بشو خاکی نهاد

(Nefsini ateş gibi yükseltme! Aklın varsa alçakgönüllü ol!)

خانغرد [ḫāngard]: Sükūn-ı nūn u rā'-i mühmele ve feṭḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Bemaʿnī-i ḫāne-i tābistānī, yaʿnī yaza maḫṣūṣ ev. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خانهٔ باد [ḫāne-i bād]: Burūc-ı işnā ʿaşerden bāda mensūb olan üç burcdur ki Cevzā, Mīzān ve Delv'dir. Zīrā her üç burc bir ʿunṣura mensūbdur. Ammā erbāb-ı fenn "Ḥamel āteş, Şevr bād, Cevzā āb, Sereṭān ḫāk, Esed āteş, Sünbüle bād, Mīzān āb, ʿAḳreb ḫāk, Ḳavs āteş, Cedy bād, Delv āb ve Ḥūt ḫāktir" demişler. Bu ḳavl üzre Şevr, Sünbüle ve Cedy olur.

خانه زاد [ḫāne-zād]: Evde yetişen bendezāde maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

گر شوم با جان و دل آلفتهٔ هجر وصال
خانه زاد محنتم پروردهٔ درد و غمم

(Ayrılık yüzünden can u gönülden perişan oluşumun sebebi, sıkıntı evinde doğup gam ve derdin beslemesi olmamdır.)

خاوند [ḫāvend]: Feṯḥ-i vāv ve sükūn-ı nūn ile. Ġarb cānibidir "ḫāver" maʿnāsına ki cānib-i Maġrib'de olan bilād ahālīsine خاورى [ḫāverī] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

شد مطیعش همه دماوندی
همچنان باختری و خاوندی

(Doğulular ve Batılılarla birlikte bütün Demāventliler ona itaat ettiler.)

خدّ [ḫadd]: Dāl-ı müşeddede ile. Yanak, ruḫ maʿnāsına. ʿArabīdir.

خراد [ḫarrād]: Rāʾ-i mühmele-i müşeddede ile. Be-vezn-i نراد [nerrād]. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bir mübāriz Tūrānī nāmıdır. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز یک سوی لشگر به بیژن سپرد
دگر سوی شیدوش و خراد گرد

(Ordunun bir tarafını Bījen'e, diğer tarafını da Harrād pehlivan ve Şeydūş'a teslim etti.)

Müʾeyyidü'l-Fużalā'da bir pādişāh ismidir ki kemāl-i ʿaḳl u dāniş ile mevṣūf idi. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de taḫfīf-i rā ile (خراد ḫarād), be-maʿnī-i ġalīvāc ki غلیواژ [ġalīvāj] dahi derler.

خرد [ḫarad]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-vezn-i شود [şeved]. Lehim maʿnāsına ki gümüş ve bakır işlerin, kalayı eritip birbirine yapıştırırlar. Ve dahi sedd-i Yeʾcūcʾa ḳarīb bir şehir adıdır. Ḫalḳı cümle Cehūdʾdur.

خرد [ḫard]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Be-vezn-i درد [derd]. Tīre balçık ki ayağa yapışır. خرّد [ḫarrad] ve خره [ḫare] dahi derler. Üstād Ferruḫī, beyt:

بس کسا کاندر هنر و اندر گهر دعوی کنند
همچو خر در خرد ماند چون گهِ برهان بود

(Niceleri para ve hünerden dem vururlar. Delil gösterme zamanında ise ayağı balçığa yapışan eşeğe dönerler.)

خرند [ḫarend]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Bir ottur, çoğana benzer. Belḫ diyārında خلخان [ḫalḫān] derler. Ebū Şekūr, beyt:

تذرو تا همی اندر خرند خایه نهد
گوزن تا همی از شیر پر کند پستان

(Sülün, çoğan içinde yumurta bıraktıkça ve geyik, memesini sütle doldurdukça...)

خژند [ḫajend]: Feṯḥ-i ẓāʾ-i Fārsī ile. Bir ottur, yakarlar parça parça külü olur. Sabun gibi istiʿmāl ederler. Baʿżı nüsḫada شخار [şeḫār] maʿnāsınadır ki ʿArabīde قلیه [ḳalye] dedikleri sabun eczāsından bir cüzʾdür. Ammā bu beyitten fehm olunur ki şeḫārdan ġayrı ola. Şems-i Faḫrī, beyt:

هر کجا تیغ تو بود قصار
نبود حاجت شخار و خژند

(Senin kılıcının çırpıcı olduğu yerde kalye taşına ve kalye otuna ihtiyaç kalmaz.)

Rā'-i mühmele ile (خرند ḫarand) da rivāyet olunmuştur.

خسانید [ḫasānīd]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele, kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Diş ile bir nesneyi ısırıp yara etmeye derler.

خساید [ḫasāyed]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ile. Bu dahi ol maʿnāyadır. Baʿżı ferhengde şīn-i muʿceme ile (خشاید ḫaşāyed) mervīdir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

خسته بند [ḫaste-bend]: Aʿżā-yı **(360b)** şikeste bağı. Ve bağlayana dahi derler. ʿArabīde جبیره [cebīre] derler. Keẕā fi'l-*Maḫmūdī*.

خشم آلود [ḫaşm-ālūd]: Yaʿnī ġażabnāk. Meşhūru kesr-i ḫā iledir ammā eṣaḥḥı feṯḥa ile menḳūldür.

خشود [ḫaşūd]: Żamm-ı şīn-i muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ile. Türkīde "tırmık" derler. Bostāncılar āletidir ki onunla bostānın otun koparıp pāk ederler. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te tāze bitmiş dalı ağaçtan budayıp pāk etmeye derler.

خشین بند [ḫaşīn-bend]: Ekşer ferhenglerde zaġan yaʿnī çaylak maʿnāsına menḳūldür. Bu maʿnāya, Üstād Ferruḫī, beyt:

تا نبود چون همای فرخ کرکس
تا که نباشد نظر باز خشین بند

(Akbaba, hüma gibi kutlu olmadıkça ve çaylak, avcı doğanla yan yana olamadıkça...)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb'da ve *Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*'de zaġan maʿnāsınadır. Ammā *Mecmaʿu'l-Fürs* ṣāḥibi bu ḳavle iʿtirāż edip sehv ve ḫaṭā eylemişlerdir. Zīrā lafẓ-ı خشین [ḫaşīn], kebūd renge derler. Zaġan kebūd olmaz ammā bāz kebūd-reng olur. Ve بند [bend] ism-i fāʿildir. Maʿnā-yı terkīb "ṣayyād bāz" demek olur. Maʿnā-yı beyt, "ġalīvāj yaʿnī zaġan naẓar-ı bāz-ı ḫaşīn olmaya".

خشیناد [ḫaşīnād]: Kesr-i şīn-i muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i nūn ile. Kılkuyruk dedikleri kuştur. Baʿżı nüsḫada "kerkes" maʿnāsına rivāyet olunmuştur.

خفژد [ḫafejd]: Feṯḥ-i fā, sükūn-ı ẓā'-i Fārsī ve dāl-ı mevḳūf ile. Tonuzlan böceği ki خفزدو [ḫafezdū], خفزد [ḫafezd] ve خبزدو [ḫabezdū] dahi derler.

خفید [ḫafīd]: Kesr-i fā ve sükūn-ı yā ile. Bevezn-i رسید [resīd]. Pesendīde, meşhūr ve maʿrūf maʿnāsına. *Edātu'l-Fużalā*'da bābu'l-ḫā maʿa'l-fā'da masṭūrdur. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

در شب هجران چنان فریاد و زاری شد بدید
بر فلک بودست در جمع ملایک را خفید

(Ayrılık gecesi ortaya çıkan bağırış ve çığlıklar, gökyüzündeki melekler arasında duyuldu.)

Birkaç maʿnāya dahi geldiği, maṣdarında ve ism-i mefʿūlünde ẕikr olunur inşā'allāhu teʿālá.

خلید [ḫalīd]: خلیدن [ḫalīden] lafẓının māżīsidir "sançtı" ve "soktu" demek maʿnālarına. Ammā cerāḥati ola, ālāt-ı ḥarb ile olsun ve cānver sokmuş olsun. İki maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

آن بد زبان چو مار گزنده خلیده است
گویا به دست تیز خلیدست سینه را

(O dili bozuk, yılan gibi ısırıp sokar. Göğsü keskin pençeyle oyup alır gibidir.)

خمانید [ḫamānīd]: Feṯḥ-i mīm, kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Bir kimesne veyāḫud bir nesneye taḳlīd etti demektir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ve maʿnā-yı luġavī cihetiyle "eğildi" ve "eğdi" demek olur. خمیدن [ḫamīden] lafẓındandır.

خم دهد [ḫam dihed]: Eğri olur maʿnāsınadır. Egerçi خم [ḫam] eğri ve دهد [dihed] verir demektir, ammā maʿnā-yı muṣṭalaḥı "eğri olur" demektir. Ebulmaʿānī, beyt:

وای آن دم چون سر زلف سیاهش خم دهد
می رباید گوی دل از دست صبرم غم دهد

(Sevgilinin ucu eğik siyah saçı, gönül topunu sabır elimden kapıp sıkıntı verir ya; işte o zaman vay halime!)

خمَد [ḫamed]: خمیدن [ḫamīden] lafẓının mużāriʿidir, eğri eder maʿnāsına. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

که دست بوس تو چون خاتم تو اندر یافت
که تا ز بار زر و لعل قامتش بخمد

(Altın ve lal yükü yüzünden boyunu eğip yüzüğün gibi senin elini öpmeye nail olan kim?)

Ve dahi "dişi" maʿnāsınadır.

خنجرود [ḫancirūd]: Sükūn-ı nūn, kesr-i cīm ve żamm-ı rā vü vāv-ı maʿrūf ile. Bemaʿnī-i istihzā ve suḫre. Ebulmaʿānī, beyt:

گریه ام دید آن نگار غنجه لب خندان گشت
گریهٔ بی اختیارم یعنی گردد خنجرود

(O gonca dudaklı güzel, gözyaşımı görüp kahkaha attı. Yani elimde olmadan döktüğüm gözyaşı alay konusu oluyor.)

خنداخند [ḫand-ā-ḫand]: Ziyāde ḫandān maʿnāsınadır. خند [ḫand], güldü ve gülücü demek olur. Bir cinsten olan iki lafẓın arasında vāḳiʿ elif'e "elif-i muḳābele" ve "elif-i müsāvāt" derler.

خند و تند [ḫand u tend]: تند [tend], feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i ترت و مرت [tert u mert]. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خنید [ḫanīd]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yāyı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i خفید [ḫafīd]-i merḳūm. Meşhūr ve maʿrūf demek maʿnāsınadır. خنیده [ḫanīde] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خواب آلود [ḫˇāb-ālūd]: خواب [ḫˇāb] vāv-ı maʿdūle ile "uyku" maʿnāsınadır. آلود [ālūd], آلودن [ālūden] lafẓının māżīsidir. Maʿnā-yı terkīb uykuda olmak, uyumuş ve uyuyucu maʿnāsın ifāde eder. Ekṣer, göz vaṣfında istiʿmāl ederler. Ebulmaʿānī, beyt:

سر ز بالین بر نیارد بخت نا هموار من
کی شود بیدار یا رب چشم خواب آلود او
(**361**[a])

(Tembel talihim bir türlü yastıktan başını kaldırmıyor. Acaba benim uyuyan gözüm ne zaman uyanacak?)

خود [ḫˇad]: Vāv-ı ġayr-ı melfūẓ ile. Bevezn-i سد [sed]. Külāh-ı āhenīn ki سرپناه [serpenāh] dahi derler. Cenk maḥallinde giyerler. Ona ترگ [terg], خوی [ḫˇay] ve سرپایان [ser-pāyān] derler. ʿArabīde مغفر [miġfer] dedikleridir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خود [ḫˇad]: Vāv-ı maʿdūle ile. خود [ḫˇad]-ı evvel maḫrecine ḳarīb edā olunur, "kendi" demek maʿnāsınadır. Ammā meşhūru żamm-ı ḫā ile (خود ḫod)dur. Ve dahi bir edāttır ki isim āḫirine lāḥıḳ olur. Ḥükm-i mürettebde ḫuṣūṣ-ı ḥālete delālet eder. Üstād Laṭīfī, beyt:

من خود نمی رسم که پای سگش ببوسم
یا رب رقیب نا پاک از چه ورا ببوسد

(Ben onun köpeğinin ayağını öpemezken acaba pis rakip onu nasıl öpebiliyor!)

خوند [ḫˇand]: Vāv-ı maʿdūle ve sükūn-ı nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i ḫudāvend.

Ṣānī, be-maʿnī-i tünd ve tīz. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خويد [ḫavīd]: Kesr-i vāv ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ḳaṣīl yaʿnī tāze arpa ve buğday sünbülesi ki henüz kurumamış ola. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

هر كه مزروع خود بخورد بخويد
وقت خرمنش خوشه بايد چيد

(Ektiği ekini olgunlaşmadan yiyen kişi, harman zamanında başak toplasa gerektir.)

Kesr-i ḫā ile (خِويد ḫivīd) de rivāyet olunmuştur.

خياید [ḫayāyed]: Feṭḥ-i yāʾeyn-i taḥtāniyyeyn ile. خاييدن [ḫāyīden] lafẓının mużāriʿidir, çiğner demek olur. Şems-i Faḫrī, beyt:

از آن كردست محنت تيز دندان
كه حلق دشمنانت را خيايد

(Sıkıntının keskin dişli olma sebebi, senin düşmanlarının boğazını çiğnemektir.)

خيمه زد [ḫayme zed]: Yaʿnī نزول كرد [nuzūl kerd]. خيمه [ḫayme] çadır ve زد [zed] fiʿl-i māżīdir, vurdu maʿnāsına. Ammā ıṣṭılāḥī "çadır kurdu" demek olur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

منعم به كوه و دشت و بيابان غريب نيست
هر جا كه رفت خيمه زد و بارگاه ساخت

(İyi kimse dağ, çöl ve bozkırda garip kalmaz. Her nereye gitse çadır kurar, ev yapar.)

Şerefnāme'de مقيم شد [muḳīm şud] ve dahi لشگر كشيد [leşger keşīd] maʿnālarına mervīdir.

مع الراء المهمله

[maʿa'r-rāʾi'l-muhmele]

خار [ḫār]: Beş maʿnāya gelir.

Evvel, dikendir; gülde olsun, ġayrıda olsun. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

چمن گرچه سراسر لاله زارست
برهنه پا مرو آنجا كه خارست

(Çimenlik baştanbaşa lale dolsa bile, diken olan yere çıplak ayakla girme!)

Şānī, vilāyet-i Rey mużāfātından bir kasabanın ismidir. Mevlānā Ümīdī, ḳıṭʿa:

به جای جائزهٔ شعر گر درين مجلس
به بنده لطف كنی شهريارئ ری و خار

نخواهم از خطر جان خويش و می خواهم
كه زنده باشم و باشم در اصفهان جوكار

(Bu mecliste bendenize şiir caizesi yerine Rey ve Hār valiliğini lutfetsen, can korkusuyla kabul etmem. Tek sağ olayım da İsfahan'da arpa ekeyim, isteğim budur.)

Şāliş, māh-ı bedre derler. Yaʿnī bedr olmuş aya "ḫār" denilir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو خورشيد تابان نهان كرد روی
همی تافت خار از پس پشت اوی

(Parlak güneş, yüzünü gizleyince dolunay onun arkasından ışıldadı.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i nāz ve kirişme. Muḫtārī, ḳıṭʿa:

باده بيار ای پسر خوش كه پاک
باده برد زين دل غمگين غبار

ای می و گل بخش لب و روی تو
بهرهٔ چشم تو خمارست و خار

(Ey iyi oğul! Şarap getir! Çünkü gamlı gönlümüzdeki tozu şarap temizler. Ey dudağı şarap,

yüzü gül olan güzel! Senin gözünün nasibi baygınlık ve nazdır.)

Ḫāmis, seng-i ḫārāya dahi "ḫār" derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

تیر در سنگ نشسته تا سوفار
خار پشتی نموده پشتهٔ خار

(Ok, dibine kadar kayaya girdi. Koca kaya bir kirpiye döndü.)

خارخار [ḫārḫār]: Daġdaġa-i ḫāṭır, elem-i dil ve ḫalecān olmak maʿnāsına. Üstād Laṭīfī, beyt:

درون خارخار محنت از هجر
گدا پروای گلگشت بهارست

(Ayrılık yüzünden gönülde sıkıntı dağdağası; fakir, bahar gezintisi derdinde.)

Ve taʿalluḳ-ı ḳalb maʿnāsına. Beyt:

یار رفت از چشم و در دل خارخار او بماند
بر جگر صد داغ حسرت یادگار او بماند

(Sevgili gözden kayboldu, gönülde ona kalben bağlılık kaldı. Ondan yadigār olarak ciğerde yüz hasret yarası kaldı.)

Ve خاریدن [ḫārīden] lafẓından ism-i fāʿil olur, ḫārende maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

خارخار دل من گشته غم هجرانش
زان سبب کرده تنم محنت دل ویرانش

(Ayrılık gamı gönlümü bir hayli hırpaladı. Gönül derdinin bedenimi yıkıp geçmesi bu yüzdendir.)

خارآور [ḫār-āver]: Dikenli maʿnāsına ism-i mürekkebdir خار [ḫār] ile آور [āver]den. Maʿnā-yı terkīb "diken getirici"dir. Murād, "dikenli" demek olur.

خارزار [ḫārzār]: Dikenlik. Lafẓ-ı زار [zār] muḳaddimede beyān olunmuştu گلزار [gulzār] ve چمنزار [çemenzār] gibi. Mevlānā Hātifī, beyt:

ز هر نوک خار آتشی برفروخت
چنان خارزاری سراسر بسوخت

(Her dikenin ucundan bir ateş yükseldi, öyle ki dikenlik baştan başa yandı.)

Ebulmaʿānī, beyt:

منزل مقصود دور راه طلب خارزار
طاقت رفتار نیست شد کف پا آبله

(Hedeflediğim yer uzak, istek yolu dikenlik. Yürümeye gücüm yok, ayağımın altı nasır tuttu.)

خارِ سر [ḫār-ı ser]: Ucu sivri **(361b)** ve keskin bir dikendir ḫuṣūṣan ve dahi keskin ve sivri olan nesne ʿumūmen. Melikü'ş-şuʿarā Ṣā'ib-i Tebrīzī, beyt:

نمی بینی ز استغنا به زیر پا نمی دانی
که آخر می شود خار سر دیدار مژگانها

(Umursamazlık yüzünden ayağının altındakileri görmüyor, bilmiyorsun. Sonunda onların kirpikleri, yanağına keskin diken oluyor.)

خارشتر [ḫār-şutur]: Devedikeni. شترخار [şutur-ḫār] dahi derler.

خاروار [ḫārvār]: Diken gibi olan nesneye derler. وار [vār], kelime-i liyāḳattir. Nitekim tafṣīli muḳaddimede ẕikr olundu. Ebulmaʿānī, beyt:

شده بس خارواری هر مژه از گریهٔ حسرت
که شد پای نگه مجروح و می ماندست در دیده

(Her kirpik hasret gözyaşı yüzünden diken gibi iyice keskinleşti. Ayağı yaralanan bakış, gözde kalakaldı.)

خاشنشار [ḫāşinşār]: Kesr-i şīn-i evvel, feṯḥ-i ṣānī ve sükūn-ı nūn ile. Kılkuyruk dedikleri kuştur.

خاکسار [ḫāksār]: خاک [ḫāk] ile سار [sār] dan mürekkebdir ki sār, nisbet ve iżāfet maʿnāsınadır. Toprağa mensūb demek olur. Ebulmaʿānī, beyt:

آن همای اوج استغنا مگر روزی به لطف
سایه انداز سر این خاکساران می شود

(O umursamazlık göğünün hümaı, belki bir gün lutfeder de bu zavallıların başına gölge salar.)

خاکستر [ḫākister]: Kesr-i kāf, sükūn-ı sīn-i mühmele ve feth-i tā'-i müşennāt ile. Kül ki odundan ve kömürden olur. ʿArabīde رماد [remād] derler. Muʿcizī-i Nīşābūrī, beyt:

چند سوزم ز فراقت تن غم پرور خویش
کنم از دست تو خاکستر خود بر سر خویش

(Gamın yetiştirmesi olan bedenimi senin ayrılığın yüzünden daha ne kadar yakayım! Senin elinle kendi külümü/toprağımı başıma savurayım.)

Ṣabrī-i Semerḳandī, beyt:

نسیم غیر بر خاکسترم گر بگذرد روزی
هزاران شعله های غیرت از خاکسترم ریزد

(Bir gün yabancı bir rüzgār toprağımın üstünden geçecek olursa, toprağımdan binlerce kıskançlık ateşi saçılır.)

Şuʿarā, ḫākisteri toprak yerine istiʿāre ṭarīḳıyla istiʿmāl ederler her şey' baʿde'l-fenā toprak olmak muḳarrer olduğu için.

خاکشور [ḫāk-şūr]: Sükūn-ı kāf ve żamm-ı şīn-i muʿceme ile. "Toprak karıştırıcı" demek olur ki خاک [ḫāk] ile شور [şūr]dan mürekkebdir. Şūr, شوریدن [şūrīden]den ism-i fāʿil olur. Ebulmaʿānī, beyt:

نار هجران تو سوزانید جسمم سربسر
استخوان سوخته می یابند هزاران خاکشور

(Ayrılığının ateşi bedenimi baştan başa yaktı. Toprak karıştırıcı, binlerce yanmış kemik bulacak.)

خالی السیر [ḫāliyyu's-seyr]: Yaʿnī yalnız yürüyücü, tenhā-rev maʿnāsına. Ve dahi ḳamerin bir ismidir. Bir kevkebe ittişāli olmadığından "ḫāliyyu's-seyr" derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خانه گیر [ḫāne-gīr]: İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i ḫāne-gīrende. Ev tutucu demek olur, mekān edici maʿnāsına. Mevlānā Maḥmūd İbn Yemīn, beyt:

عشقت چو در سراچهٔ دل خانه گیر شد
از پس برون رود خرد از وی به اضطرار

(Senin aşkın gönül evinde ev tutunca akıl zarar görüp oradan ayrıldı.)

Şānī, ḳumār-ı nerd oyununda dördüncü luʿbun adıdır ki yedi nevʿ oyundur. Evvel, fārid. Şānī, ziyād. Şāliş, sitā. Rābiʿ, ḫāne-gīr. Ḫāmis, ṭavīl. Sādis, hezārān; ده هزار [deh-hezār] dahi derler. Sābiʿ, manşūbedir. Bu yedi luʿbun ḥarf iʿtibārıyla maḥalli geldikçe yazılır. Ḫᵛāce Selmān, bu üç beyit ḳıṭʿasında ẕikr etmiştir. Ḳıṭʿa:

فارد ز عقل مانده عدویت که کم زیاد
در معرضت ستاده مقید به ششدرست

گو راه خانه گیر و حکایت مکن طویل
با آنکه ده هزار کسش چون تو چاکرست

منصوبهٔ حیل نتوان باخت با کسی
با آنکه کعبتین سپهرش مسخرست

(Senin düşmanın akıldan ayrı (fārid) kaldı. Senin önünden az çok (ziyād) almıştı (sitāde), altı kapısına bağlandı kaldı. Ona de ki: "Hāne usulünü tut (hāne-gīr), uzun uzun (tavīl) da anlatma, çünkü senin gibi on bin (deh hezār) kölesi var! Talih zarınca itaat altına alınmış kimseyle hileler açmazı (mansūbe) oynanmaz".)

Ve nerd oyununda "ḫāne tutucu". Ve "ḫāne tut!" maʿnāsına emir olur.

خاور [ḫāver]: Cānib-i maġribdir. Eşrāṭ-ı sāʿat beyānında, Ḥakīm Esedī, beyt:

سوی خاور آید بدید آفتاب
هم آتش کند جوش طوفان هم آب

(Güneş doğuda görününce hem ateş tufanı hem de su tufanı olur.)

Ḥaḳḳ-ı edā budur ki ḫāver, maġrib-zemīndir. Ve erbāb-ı lüġat ekṣer bu ḳavl üzerine müttefiḳlerdir. Ammā baʿż-ı ṣuʿarā, "cānib-i maşrıḳ" olmak üzre şiʿrlerinde īrād ederler. Bu mebḥaṣin tafṣīli باختر [bāḫter] lafẓı ẕeylinde ẕikr olundu. Ve ḫāveri maşrıḳ diyenler bu beyitlere mütemessik olmuşlardır. Ḥakīm Enverī, beyt:

به دست عشق گرفته امید دامن دل
که آفتاب هم اکنون برآید از خاور

(Umut, gönlün eteğini aşk eliyle tutup "Güneş bugün de doğudan yükseliyor" der.)

Kemāl İsmāʿīl, beyt:

سپیده دم مستطیرست گویی
دمیده بر اطراف خاور شکوفه

(Sabah aydınlığı her yere yayılmış. Doğu taraflarında çiçekler bitmiş.)

خایه گیر [ḫāye-gīr]: Feṭḥ-i yā-yı taḥtānī-i evvel **(362[a])** ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. ʿAnkebūta müşābih bir zehrnāk cānverdir. خایه گیرک [ḫāye-gīrek], دلمه [dulme], دلمک [dulmek] ve غنده [ġunde] dahi derler żamm-ı dāl u ġayn ile. ʿArabīde رتیلا [ruteylā] derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

ختار [ḫatār]: Feṭḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. Bāġ, būstān ve mezrūʿātı bīgāne ottan pāk eylemeye derler. Ferḫārī, beyt:

باغ دین و کشت دولت را به تیغ
کرده از خار و خس اعدا ختار

(Din bahçesi ve devlet tarlasını düşman çerçöplerinden kılıçla temizledi.)

ختنبر [ḫatenber]: Feṭḥ-i tāʾ-i müṣennāt, sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-vezn-i غضنفر [ġażanfer]. Ol müflis ādeme derler ki ġınādan dem vura. Keẕā fī'l-*Mecmaʿ*. Şems-i Faḫrī, beyt:

بر دست تو بحر هرچند زند لاف
ولی عقل داند که هست او ختنبر

(Deniz senin elinin üstünlüğüne ne kadar laf atarsa atsın, akıl onun yalancı zengin olduğunu bilmektedir.)

ختور [ḫatūr]: Żamm-ı tāʾ-i müṣennāt u vāv-ı maʿrūf ile. Be-vezn-i غیور [ġayūr]. Kamış maʿnāsınadır. Keẕā fī'l-*Mecmaʿ*.

خر [ḫar]: Beş maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf ki ʿArabīde حمار [ḥimār] derler ki ehlī ola. Zīrā berrīsine گور [gūr] derler. ʿArabīde حمارِ وحشی [ḥimār-ı vaḥşī] dedikleridir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

گوش خر بفروش دیگر گوش خر
کین سخن را بر نیاید گوش خر

(Eşek kulağını sat, başka kulak al! Çünkü bu söze eşek kulağı yaramaz.)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

مسکین خر اگرچه بی تمیزست
چون بار کشد همین عزیزست

(Zavallı eşek akıldan yoksun olabilir, ama yük çektiği için hep el üstünde tutulur.)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

اسب تازی اگر ضعیف بود
همچنان از طویلهٔ خر به

(Arap atı zayıf bile olsa, iyi bakılmış eşekten daha iyidir.)

Ṣānī, kara ve özlü balçık ki خرد [ḫard] ve خره [ḫare] derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

پای در خر زده چو مردم مست
چیست این دست موزهٔ دل کست

(Sarhoş gibi ayağı balçığa batmış. Bu pis kalpli-deki eldiven nedir!)

Ve sular dibinde olan balçığa dahi derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

دُر دریای معانی در ته خر جای ساخت
از پی دعوی به روی آبها آخال ماند

(Anlamlar denizinin incisi çamurun dibine battı. Dava ileri sürmek için de suların üstündeki çerçöp kaldı.)

Ve dahi "batak" ki davar düşse çıkmak ʿasīr ola. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

ویحک آن باد پای مرکب شاه
که زند پشت دست بر اختر

پیش چشمش چه شب چه روز سپید
وقت سیرش چه کوه بود چه در

باد با سیر او به وقت شتاب
چون خر لنگ مانده اندر خر

(Padişahın o yel ayaklı atına maşallah! Elinin arkasıyla yıldızlara değiyor. Gözünün önünde gece ne gündüz ne! O ilerlerken dağ ne kapı ne! Rüzgār onunla at başı koşarken topal eşek gibi çamurda kalır.)

Ṣāliş, ol ağaç pāresine derler ki ʿūd, rebāb, kemānçe, tanbūre ve emṣāli sazların kāseleri üzerinde olur ki kılları onun üzerinden çekerler. Ona خرک [ḫarek] dahi derler. Seyf-i İsferengī, beyt:

خلق تو گر ندرد پردهٔ بدخواه رواست
عود آنگه طرب آرد که کشد بار خری

(Senin yaradılışın, düşmanın perdesini yırtmıyorsa revadır. Ut, ağaç parçasının yükünü çekince nağme verir.)

Kemāl İsmāʿīl, beyt:

به چارمیخ بلا چون خر ربابم اسیر
ز زخمه ها که ازین چرخ پرده در دیدم

(Bu perde yırtıcı felekten gördüğüm tezene darbeleri yüzünden, rebabın üstündeki ağaç parçası gibi bela çarmıhına tutsak oldum.)

Kemāl İsmāʿīl, beyt:

نشاند عدل تو بر گاوزهره را چون دید
که می نشد نفسی از خر رباب جدا

(Senin adaletin, rebap üstündeki ağaç parçasından bir an olsun ayrılmadığını görünce, harazayı üste yerleştirdi.)

Rābiʿ, خریدن [ḫarīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur. Üstād Laṭīfī, beyt:

دید ناگه ورا مخیر شد
عاشق دل فروش غم خر شد

(Gönül satan āşık, ansızın onu görünce hayrete düşüp kederlendi.)

Ḫāmis, bed ve ziştlikte kemāl erişmiş nesneye derler. خرسنگ [ḫar-seng], خرامرود [ḫar-emrūd], خربیواز [ḫar-bīvāz], خرتوت [ḫar-tūt] ve emṣāluhum. Çağatay lisānında maʿnā-yı evveline "işek" derler. Türkīde "eşek" dedikleri bundandır. *Ferhādnāme* ḫātimesinde gelir, (Mīr ʿAlī Şīr), beyt:

Denīlerge birev kim zer-feşāndur
İşek allığa tökmek zaʿferāndur

(Alçaklara altın dağıtmak, eşeğin önüne safran dökmektir.)

خرّ [ḫarr]: Rāʾ-i müşeddede ile. Sulu balçık. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te, ırmak ve ḥavuż diplerinde olan balçığa derler. Ve baʿżı nüsḫada tanbūre kılı altında olan ağaç pāreye derler. Ve ʿArabīde fiʿl-i māżīdir, bilā-ḳaṣd düşmeye derler. Kelām-ı Mecīd'de, وخر موسی صعقا[1] vārid olmuştur.

خراخر [ḫar-ā-ḫar]: Feṭḥ-i rāʾ-i mühmele vü ḫāʾ-i muʿceme ile. Be-vezn-i سراسر [ser-ā-ser]. Uyurken boğazdan gelen ṣadāya derler.

1 Kurān-ı Kerīm, A'rāf 7/143: "Musa da baygın düştü".

Mīr Naẓmī, beyt:

برفته به خواب اندرو آن پلید
خراخر شده از گلویش بدید

(O alçak orada uykuya vardı, boğazından horultu yükseldi.)

خرادمهر [ḫarrād-mihr]: Rā'-i müşeddede vü muḫaffefe iledir. Ve dāl-ı mevḳūf ile. Bir āteşgede ismidir ki Erdeşīr-i Bābek zamānında binā olunmuştu. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو آزرگشسب و چو خراد مهر
فروزان به گردان گردان سپهر **(362b)**

(Āzergeşesb ve Harrādmihr gibi gökkubbenin boynunda parlıyordu.)

خرانبار [ḫar-enbār]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Üç ma'nāya gelir.

Evvel, bir iş üzerine cem' olmak ma'nāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

به مدح شاه و قصد دشمنانش
همی سازند انس و جان خرانبار

(İnsanlar ve cinler, padişahın övgüsü ve düşmanlarının kötülüğü için sürekli bir araya gelirler.)

Şānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de birkaç adam bir 'avrata cimā' etmeye derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

سر بتاود چو از آن کیر به فریاد آمد
به خرانبار کند دعوت چون یاد آمد

(O kīr yüzünden feryada gelip isyan eder. Aklına gelince de toplu cimāya çağırır.)

Şāliş, ḫarḫaşa, fitne ve āşūb ma'nāsına. Muḥammed İbn Yemīn, ḳıṭ'a:

رو مسیحا نفسا زین خرگان روی بتاب
هم طویله نسزد عیسئ مریم با خر
ابلق چرخ سزد مرکب تو همچو مسیح
خرخری لایق تو نیست خرانبار مخر

(Ey Hz. İsa nefesli! Bu eşeklerden yüz çevir! Meryem oğlu İsa'ya eşekle aynı yerde olmak yakışmaz. Senin gibi bir İsa'nın bineği felek atı olmalıdır. Sana gürültü patırtı yakışmaz, kargaşa satın alma!)

Ḥaẕf-ı elif'le خرنبار [ḫarenbār] dahi derler.

خرخر [ḫarḫar]: Be-vezn-i بربر [berber]. İki kat olmak ve iki kat olmuş nesne. Ve püşte ve ṭāḳ-ı eyvān ma'nālarına. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خرخیر [ḫarḫīr]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i ḫā'-i mu'ceme ile. Bir vilāyet adıdır Türkistān mülkünde ki onda misk ḥāṣıl olur. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

بینی این باد که گویی دم یارستی
یاش مر تبّت و خرخیر گذارستی

(Şu rüzgārı görüyor musun? Sevgilinin nefesiymiş ya da Tibet ve Harhīr'de dolaşmıştır dersin.)

خرخیار [ḫar-ḫiyār]: Eşek ḫıyārı derler bir dārūdur. 'Arabīde قثاء الحمار [ḳiṣṣā'u'l-ḥimār] derler. Aṣlı خیارِ خر [ḫiyār-ı ḫar] idi, 'alem olıcak mużāfun ileyh taḳdīm olunmuştur.

خردر [ḫarder]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Be-ma'nī-i ġalīvāc, ya'nī çaylak.

خرزهر [ḫar-zehr]: Ağu ağacı. Ba'żı nüsḫada "karga düveleği" ma'nāsına. Ve "eşek turbu"na dedikleri dahi mervīdir. خرزهره [ḫar-zehre] dahi derler.

خرگاهِ قمر [ḫargāh-ı ḳamer], **خرگهِ قمر** [ḫargeh-i ḳamer] ve **خرمنِ قمر** [ḫarmen-i ḳamer]: Küllühum be-ma'nī-i dā'ire-i ḳamer ki gāhī ay eṭrāfında vāḳi' olur. Türkīde "ay ağılı" derler. 'Arabīde هاله [hāle] dedikleridir. Fārsīde برهون [berhūn], خرگاه [ḫargāh], خرگه [ḫargeh], خرمن [ḫarmen], سابود [sābūd], شادور [şādūr] ve شابور [şābūr] dahi derler.

خر کبوتر [ḫar-kebūter]: Bir nevʿ iri güvercindir. ʿArabīde ورشان [verşān] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

خرمگس را صدای سازی نیست
خر کبوتر حریف بازی نیست

(Eşek arısının sesi saz sesi değildir. İri güvercin oyun arkadaşı değildir.)

خرگر [ḫarger]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Sinek nevʿinden "ivez" dedikleridir. "Uyaz" dahi derler.

خرگور [ḫar-gūr]: Żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Yaban eşeği. Türkīde "kolan" derler. Mīr Naẓmī, beyt:

نبوده آدمی گویا که آن عور
رمید از مردمان مانند خرگور

(O baldırı çıplak, insan olamamış. İnsanlardan yaban eşeği gibi ürküyor.)

خرمار [ḫarmār]: Eşekçi maʿnāsına Niʿmetullāh rivāyet eylemiş. Vech-i tesmiyesi rivāyet olunmamış.

خرنبار [ḫarenbār]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. خرانبار [ḫar-enbār]-ı merḳūm maʿnāsına. Ve bir suçluyu eşeğe bindirip teşhīr eylemeye derler. Üstād Lebībī, beyt:

یکی مؤاجر بی شرم و نا خوشی که ترا
هزار بار خرنبار بیش کرده عسس

(Bekçi, uygunsuz ve utanmaz bir mefūldür. Bin kez ahlaksızca işler yapmıştır.)

خروار [ḫarvār]: Eşek yükü. Aṣlı خربار [ḫarbār]dır, bā ile vāv miyānında tebādül ve tevāḫī olmakla "ḫarvār" dediler. Mevlānā Hātifī, beyt:

به خروار مشک و جواهر به من
چه خروار و چه من هزاران ثمن

(Eşek yükü misk, üç kilo mücevher. Ne eşek yükü, ne üç kilosu, binlerce semen!)

خرهٔ اردشیر [ḫarre-i erdeşīr]: Feṯḥ-i rāʾ-i müşeddede ile. Bir ülkenin ismidir ki Erdeşīr onda bir şehir ʿimāret eylemiştir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز پر مایه چیزی که بد دلپذیر
همی تاخت تا خرهٔ اردشیر

(İçlerinden en makbul olanlarını seçip Harre-i Erdeşīr'e götürüyordu.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te zāʾ-i muʿceme ile خزهٔ اردشیر [ḫazze-i erdeşīr] vāḳiʿ olmuştur ki Erdeşīr'in ismi Behmen bin İsfendiyār'dır, ol binā etmiştir.

خزر [ḫazar]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Geylān ḥavālīsinde bir vilāyet ismidir ki deryā-yı Geylān ona mensūbdur, deryā-yı Ḫazar denilir. Ammā ʿavām-ı nās ġalaṭ edip deryā-yı meẕkūra قلزم [ḳulzum] derler. Ḳulzum, vilāyet-i Yemen'de bir mevżiʿ ismidir ki onda olan deryāya "ḳulzum" denilir. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

گر حزر و روم و ترک رام حسام تواند
نیست عجب کز نهاد رام فحول است رم

(Hazar, Rum ve Türk senin kılıcına boyun eğmişse buna şaşılmaz. Başıboş kalan sürü, güçlü bir çobana itaat eder.)

Menḳūldür ki ol diyārda **(363ª)** ṭūṭī yaşamaz ve bī-naẓīr ʿasel ḥāṣıl olur. Ona خزران [ḫazarān] dahi derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

زنبور خزر فضلهٔ لطف تو سرشته
آهوی ختن کشتهٔ خلق تو چریده

(Hazar arısı senin bağışının fazlasıyla yüklenir. Hoten ceylanı senin yaradılışının çayırında otlar.)

Mü'eyyidü'l-Fużalā'da "Ḫazar, Türkistān'da bir vilāyet ismi" ẕikr olunmuştur.

خزیر [ḫazīr]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ol āteş külüne derler ki henüz içinde āteş ola. *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da ve bir nüsḫada dahi "āteş" maʿnāsına menḳūldür.

خسار [ḫasār]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i yaḫ, yaʿnī buza derler. Mīr Naẓmī, beyt:

نماندست راه از یمین و یسار
همه دشت و صحرا گرفته خسار

(Sağdan soldan yol kalmamış. Her tarafı buz tutmuş.)

خستر [ḫaster]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. Ḫaşerāt-ı arż; mānend-i mūş, mār, mūr ve ġayruhum.

خسر [ḫaser]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Be-vezn-i کسر [keser]. Be-maʿnī-i peder-zen. Türkīde "kayın ata" dedikleridir. Nitekim خسو [ḫasū], māder-zendir. Ve żamm-ı ḫā ile (خُسر ḫusar) dahi mervīdir.

خشفشار [ḫaşefşār]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı fā ile. خشنشار [ḫaşenşār]: Feṯḥ-i şīneyn-i muʿcemeteyn ve sükūn-ı nūn ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te, "kılkuyruk" dedikleri kuştur. Ve baʿżı nüsḫada "karabatak" ve baʿżı nüsḫada "ördek" vāḳiʿ olmuştur.

خشنسار [ḫaşinsār]: Kesr-i şīn-i muʿceme, sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir nevʿ murġ-ābīdir ki bāz renginde boz renk olur. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

پیاده همی شد ز بهر شکار
خشنسار دید اندران چشمه سار

(Avlanmak için attan indi. O ırmak kıyısında bir karabatak gördü.)

خشور [ḫaşūr]: Żamm-ı şīn-i muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ile. Peyġamber demektir. Fürs-i ḳadīmdir. Mīr Naẓmī, beyt:

آن سگ قلتبان و بی ملت
نشده هیچ خشور را امت

(O milletsiz ve kaltaban köpek, hiçbir peygambere ümmet olmadı.)

خشیشار [ḫaşīşār]: Kesr-i şīn u sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü feṯḥ-i şīn-i ṣānī-i muʿcemeteyn ile. Su kuşlarından bir kuştur. Başı büyük ve tīre renk olur. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خشینار [ḫaşīnār]: Kesr-i şīn-i muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i nūn ile. Kılkuyruk dedikleri kuştur. Üstād Daḳīḳī, beyt:

کزان کردار کو مردم رباید
عقاب تیز نرباید خشینار

(Onun insan kapması gibi, keskin pençeli kartal kılkuyruk kapamaz.)

خضر [ḫaḍr/ḫaḍar/ḫaḍir/ḫaḍur]: Ḍād-ı muʿceme ile ammā ḥareketi işʿār olunmamış. Bir cezīrede vāḳiʿ bir şehir ismidir.

خطر [ḫaṭaʾ]: Ṭāʾ-i mühmele ile. Be-vezn-i نظر [naẓar]. Be-maʿnī-i ḳadr, ʿaẓamet ve düşvārī. Ve baḫş ile olan rehine dahi derler. Keẕā fī-baʿżı ferheng.

خطِ محور [ḫaṭṭ-ı miḥver]: Ḥükemā-yı raṣad ve ʿulemā-yı heyʾet katlarında bir ḫaṭṭ-ı mevhūmdur ki bir ucu cānib-i şarḳta ve bir ucu cānib-i ġarbda olur. Ḫaṭṭ-ı istivāyı teḳāṭuʿ etmiştir. Şems onun üzerinden seyr eder.

خلخالِ زر [ḫalḫāl-ı zer]: Mābeyn-i Ḳazvīn ü Geylān'da vāḳiʿ bir şehir adıdır. Ḥālen yalnız خلخال [ḫalḫāl] derler. Şeyḫ Niẓāmī, meşnevī:

چو گل پیچ یک روزهٔ ماه نو
به خلخال یک هفته شد در گرو

ز پرگار آن حلقه بر کرد سر
که خوانندش امروز خلخال زر

(Yeni ayın bir günlük gülpîçi/halesi gibi Halhāl'da bir hafta durdu. O halkanın pergeliyle baş kaldırdığı için bugün oraya Halhāl-ı Zer diyorlar.)

خلر [ḫaler]: Feṯḥ-i lām ile. Be-vezn-i کمر [kemer]. Siyāh-dāne cülübbān ki ʿalef-i gāv u üştür ederler. Türkīde "burçak" derler.

خلندر [ḫalender]: Feṯḥ-i lām ve sükūn-ı nūn ile. Be-vezn-i قلندر [ḳalender]. Bir ottur. ʿArabīde سعتر [saʿter] ve Türkīde "güyeğiotu" derler.

خلیع العذار [ḫalīʿu'l-ʿiẕār]: Egerçi bu terkīb ʿArabīdir, Fārsīde karışık olmayan nesneye derler. Ve sāde yüzlü adam yaʿnī sakalsız. Ve esb-i bī-licām ve üştür-i bī-efsār. Ve rāh-ı güşāde. Ve dahi rüsvāylık maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Maḫmūdī*.

خمیر [ḫamīr]: Bu lafẓ ʿArabīdir, lākin Fārsīde istiʿmāli ġāyet şāyiʿdir. Kendi terkīblerine cüzʾ edip خمیرمایه [ḫamīr-māye] derler, her ne ki yoğrulmuş ola; un olsun, ġayrı olsun.

خنجر [ḫancer]: Maʿrūf ālettir. Ondan ġayrı büyük bıçağa da derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

شنیده ام که به قصاب گوسفندی گفت
در آن زمان که به خنجر سرش ز تن ببرید

(Bir koyunun bir kasaba, büyük bir bıçakla başını gövdesinden ayırmak üzereyken şöyle dediğini duydum.)

Ve ʿAcem'in bir nevʿ ince **(363ᵇ)** ve ucu sivri ḫançeri ki Rūm'da ona "tığ" derler. Şāʿir, beyt:

حدیث نرم چون زیر از رگ چنگ
زبان چرب چون خنجرگه زنگ

(Yumuşak söz, çengin ince teli gibidir! Aldatıcı dil, Afrikalı'nın hançeri gibidir.)

Ve āteşin şuʿlesine, māh ve āfītābın żiyāsına ve onlar emṣāli nesnelere mecāzen "ḫancer" derler. Bu taḳrīble tīġ ve şemşīre dahi denilir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خنفشار [ḫanfeşār]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i fā vü şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i murġābī-i buzurg, yaʿnī bir nevʿ iri ördektir.

خنفر [ḫanfer]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i fā ile. Evānī vü eṣāṣu'l-beyt. Yaʿnī levāzım u eṣvāb-ı ḫāne.

خنور [ḫanūr]: Żamm-ı nūn ile. Be-maʿnī-i خنفر [ḫanfer]-i merḳūm. Ve dahi balta, nacak, bıçak ve emṣāli nesneler ki evde kullanırlar. Ḥakīm Senāyī, beyt:

از آن دشمن و دوست نارم به خانه
که خالیست از خشک و از تر خنورم

(Kurudan yaştan hiçbir şey olmadığı için, evime dost ya da düşman kimseyi getiremiyorum.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

نیابی جو خنوری را که دوران سوخت بنگاهش
نبینی نان تنوری را که طوفان کرد ویرانش

(Bir parça kap kacak bulamazsın, çünkü felek onun evini yaktı. Tandırında ekmek göremezsin, çünkü tufan onu yıktı.)

Ferheng-i Maḫmūdī'de żammeteyn ile (خُنور ḫunūr) vāḳiʿdir.

خنیور [ḫanīver]: Kesr-i nūn, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i vāv ile. Ṣırāṭ maʿnāsınadır. Taḳdīm-i yā ile خینور [ḫīnever] dahi derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

بدانی که انگیز شست و شمار
همیدون به پول خنیور گذار

(Bilesin ki yeniden dirilip hesap vermek, dahası sırat köprüsünden geçmek var.)

Kitāb-ı *Zend-evestā*'da bu maʿnāya چینود [çīneved] derler diye masṭūrdur kesr-i cīm-i Fārsī, sükūn-ı yā-yı taḥtānī, feṯḥ-i nūn u vāv ve dāl-ı mevḳūf ile.

خواب گذار [ḫᵛāb-guẕār]: Uyuyucu ve vāḳıʿa görücü maʿnāsına. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خوار [ḫᵛār]: Vāv-ı maʿdūle ile. Altı maʿnāya gelir.

Evvel, ẕelīl ve ḥaḳīr maʿnāsınadır. Ammā bu maʿnāda iki vech rivāyet olunmuştur. Vech-i evvel, vāv-ı maʿdūle yaʿnī resmī olup telaffuẓ olunmaya, elbette elif'i ṣābit olur. Miṣāli, Ḥakīm Esedī, beyt:

سر ترجمان کند و بردار کرد
به سیلی فرستاده را خوار کرد

(Tercümanın başını koparıp astı. Elçiyi bir tokatla rezil etti.)

Meşhūru budur. Vech-i ṣānī, vāv-ı melfūẓī ola, حور [ḥūr] ve نور [nūr] vezni üzre istiʿmāl oluna, ammā imāle iʿtibārı olmaya. Bu vech ṣāẓẓ ḳabīlindendir, fuṣaḥā iʿtibārından ḫāricdir.

Maʿnā-yı ṣānī, ḫᵛārende maʿnāsınadır, lākin bedūnu't-terkīb maʿnā ifāde etmez شرابخوار [şarāb-ḫᵛār], نواله خوار [nevāle-ḫᵛār] ve وظیفه خوار [vaẓīfe-ḫᵛār] gibi.

Ṣāliṣ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i rāst masṭūrdur. Ḥakīm Ezraḳī, ḳıṭʿa:

آب گردش مرکبی کز چاپکی هنگام تک
نعل سخت او ز خاک نرم ننگیزد غبار
گاه بودن گاه رفتن گاه جستن گاه تک
کند و سست و تند و تیز و رام و نرم و خوهل و خوار

(Çabuk koştuğu için sert nalı yumuşak topraktan toz kaldırmayan, su gibi dolanıcı bir attır. Durduğunda uysal ve gevşek, gittiğinde hızlı ve çabuk, sıçradığında boyun eğici ve yumuşak, koştuğunda eğri ve doğrudur.)

Rābiʿ, sehl ve āsān maʿnāsına. Şeref-i Şeferve, beyt:

ایوب وقت مسنی الضر به حرز خویش
نام تو کره گشت به روان عذار خوار

(Zamanın Eyyūbusun, "ben derde uğradım"[1] ile korunursun. Senin namın sayesinde zorluk, kolay şeklinde yüz gösterir.)

Kemāl İsmāʿīl, beyt:

ز شوق آن که دهم بوسه بر ستانهٔ تو
بر آسمان شدنم نیک خوار می آید

(Senin eşiğini öpmek arzuyla gökte olmak bana pek kolay geliyor.)

Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

نه یارست با او نه آموزگار
برِ او همه کار دشوار خوار

(Beraberinde ne bir yardımcı ne de bir üstat var. Onun katında bütün zor işler kolaydır.)

Ḫāmis, be-maʿnī-i endek, yaʿnī ḳalīl. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

پس پشت او خوارمایه سوار
تن آسان گذشت از لب جویبار

(Onun peşinde az sayıda atlı vardı. Güvenli bir biçimde ırmağın öte yanına geçti.)

Sādis, şehr-i Rey ḳurbunda bir nāḥiye adıdır. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

کسی که عز قبول تو یافت در عالم
به چشم همت او ملک ری نماید خوار

(Dünyada senin kabulün şerefine erişen kimsenin himmet gözüne Rey mülkü Hār görünür.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te be-maʿnī-i nerm dahi vāḳiʿdir.

خواربار [ḫᵛār-bār]: Be-ḳadar-ı ḥācet olan ṭaʿāma derler. Bu maʿnāya خوانبر [ḫᵛānber] dahi derler. ʿArabīde قوت [ḳūt] ve میره [mīre] de derler. *Ṣurāḥ*'ta meẕkūrdur ki

1 Kurān-ı Kerīm, Enbiyā 21/83: "ben derde uğradım".

میره[1] بالکسر خواربار و امتیازِ خواربار آوردن باشد. مایر [māyir], ḫᵛār-bār-ārende olur. Ḥakīm Senāyī, beyt:

بد نو کشته گنده نیک کهن
خوارباربش به جای خرما بن

(Yeni kötülük ekilmiş, eski iyilik kokmuş. Hurma ağacı yerinde dikenlik/tek günlük azık var.)

Baʿżı ferhengde, bir şehirden bir şehire getirdikleri ḳısm-ı meʾkūlāta derler.

خواستار [ḫᵛāstār]: Vāv-ı maʿdūle, sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. خواستن [ḫᵛāsten] lafẓından taṣarruf olunmuş ism-i fāʿil **(364ª)** ṣīġasıdır, ḫᵛāhiş-ārende maʿnāsına. Lafẓ-ı mürekkebdir خواست [ḫᵛāst] ile آر [ār]dan. ʿArūs ṭalebine varanlara ʿalem olmuştur. Türkīde "dünür" derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

کسی کو جهان را بود خواستار
ورا دانش آید نه گوهر به کار

(Dünyayı isteyen kimseye bilgi gerekir, işlenmiş elmas değil!)

Bu beyitten fehm olunur ki muṭlaḳ "ṭālib" maʿnāsına ola ʿumūmen. Ve ism-i maṣdar ve menāṭ-ı fiʿl dahi istiʿmāl olunur.

خوالیگر [ḫᵛālīger]: Vāv-ı maʿdūle, kesr-i lām ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Ḥakīm Esedī-i Ṭūsī rivāyetinde be-maʿnī-i āş-pez, yaʿnī ṭabbāḫ. Bu maʿnāya, Ḥakīm Senāyī, beyt:

هر کجا گربه گشت خوالیگر
غذئ خواجه گشت خاکستر

(Kedinin aşçı olduğu yerde efendi kül yer.)

Maḥmūd İbnYemīn, beyt:

شاه انجم همچو خوالیگر به گاه بزم او
صبح سازد از شهاب و بره را بریان کند

(Yıldızlar padişahı meclis düzenlediği zaman, bir aşçı gibi, yıldızdan sabah yapıp kuzuyu (koç burcunu) pişirir.)

Miʿyār-ı Cemālī'de be-maʿnī-i ḫᵛān-sālār yaʿnī çāşnīger vāḳiʿ olmuştur. Şems-i Faḫrī, beyt:

چون سپهرست بزم او دروست
قهرمان تیر و ماه خوالیگر

(Onun meclisi gökyüzü gibidir. Orada Müşterī yıldızı harcama vekili, ay da çeşnicibaşıdır.)

Bu maʿnāyı müʾeyyid, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی خانه او را بیاراستند
به دیبا و خوالیگران خواستند

(Onun için ipek döşeli bir ev hazırladılar ve sofracıbaşı tayin ettiler.)

Ve feṯḥ-i vāv ile menḳūldür, ammā *Şerefnāme*'de żamm-ı ḫā ile (خولیگر ḫūlīger) vāḳiʿdir.

خوانسالار [ḫᵛān-sālār]: Vāv-ı maʿdūle, sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Ona derler ki pādişāhlar önüne ṭaʿām kor ve cümle ṭaʿām umūru onun zīr-i ḥükmünde ve reʾyine müfevveż olur. Türkīde "çāşnīgīr başı" derler. Bu isim, mülūk çāşnīgīrbaşısına maḫṣūṣ iken ġalebe-i istiʿmāl ile her çāşnīgīre ism-i ʿām olmuştur. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

قرص خورشید اگر درخور خوانش بودی
عیسئ مائده آراش بدی خوانسالار

(Güneş çöreği onun sofrası olmaya yakışsaydı, çeşnicibaşı da sofra hazırlayıcı/süsleyici Hz. İsa olurdu.)

Şerefnāme'de, bu dahi żamm-ı ḫā ve sükūn-ı vāv ile (خونسالار ḫôn-sālār)dır.

خوانسار [ḫᵛānsār]: *Ferheng-i Cihāngīrī*'de muḫtaṣar-ı خوانسالار [ḫᵛān-sālār]dır

1 Mīre, kesr iledir. Azık ve azık getirme imtiyazıdır.

"çāşnīgīr" maʿnāsına. Türkistān'da "bekavul" derler. Eşīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

خوانسار اجل همی کند راست
بر خوانچهٔ تیغ کاسهٔ سر

(Ecel çeşnicibaşısı kılıç sofrasında hep kafatası hazırlar.)

خواهر [ḫᵛāher]: Vāv-ı maʿdūle ile. Kız karındaş. ʿArabīde اخت [uḫt] derler żamm-ı elif'le. Çağatay lisānında "siŋil" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *Sebʿa-i Seyyāre*'de Ferruḫ Şāh, Cānāne'nin rāzını keşf edip Aḫı'nın ḫātūnu idiğin bildikte der, beyt:

Sin hem imdi şüküfte-dil bolġıl
Maŋa ikki cihānda siŋil bolġıl

(Sen şimdi gönlünü rahat tut! Bana iki cihanda bacı ol!)

خور [ḫᵛar]: Vāv-ı maʿdūle ile. سر [ser] ve بر [ber] vezni üzre. On maʿnāya gelir.

Evvel, rūşenī-i müfriṭ. Yaʿnī ġāyet rūşen ve tāb-dār maʿnāsına. Eşīreddīn-i Evmānī, beyt:

گر آفتاب خور از نور رای او نبرد
به روز روشن ره ناورد به باخترش

(Güneş onun düşünce ışığından faydalanmazsa, gün ortasında batıya yol bulamaz.)

Şānī, bir ferişte nāmıdır, neyyir-i aʿẓama müvekkeldir. Tedbīr-i umūr u meṣaliḥ ki rūz-ı Ḫᵛar'da vāḳiʿdir, ona müteʿallıḳtır.

Şāliş, nām-ı āfitābdır. Bu iki maʿnāya, Ḫüsrevānī, beyt:

تو پاسبان سلیل پری وشت می باش
بسان خور که نگهبان قرص خور باشد

(Sen periyi andıran yavrunu, güneş çöreğini koruyan melek gibi koru!)

Rābiʿ, lāyık maʿnāsınadır. Maʿnā-yı şālişe ile bu maʿnāya, Kemāl-i Ġıyāṣ, beyt:

معشوق من که رشک مه و غیرت خورست
جانش فدا کنم که بدین پایه درخورست

(Güneşi ve ay'ı kıskandıran sevgilime canımı feda edeceğim, çünkü ona bu layık.)

Ḫāmis, her māh-ı Şemsī'nin on birinci günü ismidir. Mīr Naẓmī, beyt:

گر ز حال عالمی داری خبر
غیر عیشت نکندی در روز خور

(Dünyanın halinden haberin varsa, Har gününde içip eğlenmekten başka bir şey yapmazsın.)

Sādis, be-maʿnī-i ḫᵛardenī. Ḥakīm Esedī, beyt:

چه نازی به دیبا و خز و سمور
چو خواهد تنت بد خور کرم و مور

(Mademki bedenini böcek ve karınca yiyecek; atlas, ipek ve kürkle niye gururlanırsın!)

Sābiʿ, خوردن [ḫᵛarden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur, آبشخور [ābiş-ḫᵛar] gibi.

Şāmin, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i mezze ve leẕẕet.

Tāsiʿ, nām-ı ḳaṣr-ı Ḫavernaḳ.

ʿĀşir, her günlük yemek maʿnāsına ki ʿArabīde قوت اليوم [ḳūtu'l-yevm] derler.

خورمهر [ḫᵛar-mihr]: Nām-ı şemşīr-i ḥażret-i Süleymān ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, ḳıṭʿa:

مگر نگین سلیمان به دست خسرو ماست
که چون سلیمان مر باد را به فرمان کرد **(364ᵇ)**

چرا سلیمان خورمهر نام سیفی داشت
که باد چونان فرمانبری سلیمان کرد

(Hz. Süleyman'ın yüzüğü padişahımızın elinde olsa gerek, çünkü Hz. Süleyman gibi o da rüzgāra hükmediyor. Hz. Süleyman gibi "harmihr" adlı bir kılıca sahip olduğu için, rüzgāra onun gibi hükmedebiliyor.)

خیرالنثار [ḫayru'n-niṣār]: Yaʿnī şükür. Ve eşk-i çeşm. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خیفر [ḫayfer]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i fā ile. Āvānī, eṣvāb-ı ḫāne maʿnāsına.

مع الزاء المعجمه

[maʿa'z-zā'i'l-muʿceme]

خاراندار [ḫār-endāz]: Kirpi ki تسی [tesī], تشی [teşī] ve خارپشت [ḫār-puşt] dahi derler. Kirpi birkaç nevʿ olmakla, iri ve uzun oklusuna "ḫār-endāz" taʿbīri ol ecildendir ki ṣayyādı veyāḫud üzerine varan ādem ve ḥayvānı gördükte arkasından okların birer birer atıp kimesneyi yaklaştırmaz. Gevşek yaydan çıkan ok kadar menzile varır ve rāst geldiği yere geçer.

خاز [ḫāz]: Be-vezn-i ناز [nāz]. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, kir ve pas ki ʿArabīde وسخ [vesaḫ] derler. Bedīʿī-i Seyfī, beyt:

تو خاز غصه و غم از لباس عیش رهی
به آب لطف و به صابون التفات بشوی

(Sen, kölenin geçinme elbisesindeki gam ve sıkıntı kirini iyilik suyu ve iltifat sabunuyla yıka!)

Mü'eyyidü'l-Fużalā'da, vücūd-ı insānda cerāḥatten ve çıbandan ḥāṣıl olan çirk maʿnāsına masṭūrdur.

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de kettān cāmeden bir nevʿdir ki miṣḳālī bez gibi dokunmuştur. İbn Yemīn, beyt:

ز روی کسوت اگر چند امتیازی نیست
ولیک اطلس و اکسون توان شناخت ز خاز

(Giysi olmaları bakımından pek de fark etmez ama saten ve ipeği ketenden ayırmak mümkündür.)

Ṣāliş, ayak taşı ki onunla ayaktan kir çıkarırlar. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, ḳıṭʿa:

بودم اندر شوق آن حضرت مثل
همچو دنیادار غرق بحر آز

ز آرزویی پای بوس شهریار
داشتم روی دژم چون سنگ خاز

(Dünya heveslisinin hırsa boğulması gibi, ben de o hazrete öylece hasret çekiyorum. Padişahın ayağını öpme arzusuyla, ayak taşı gibi yıpranmış bir yüze sahibim.)

خاکبیز [ḫāk-bīz]: Toprak ġırbālı ki خاک [ḫāk] maʿlūm. بیز [bīz] بیختن [bīḫten] ve بیزیدن [bīzīden] lafẓlarından ṣīġa-i emr ve ve vaṣf-ı terkībidir. Ve maʿnā-yı muṣṭalaḥı "daḳīḳu'n-naẓar" maʿnāsınadır. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

چون بدانی حد ازین حد می گریز
تا به بی حد دررسی ای خاکبیز

(Ey ince görüşlü kimse! Haddini biliyorsan bu sınırı aşma! Böylece sonsuzluğa erişirsin.)

خامباز [ḫāmbāz]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Ağzı açık büyük kazgan. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

خامسوز [ḫām-sūz]: Sükūn-ı mīm ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. خام [ḫām], gön, eyer ḫāmı ve dibāġat olunmamış gön, her neyin olursa, istiʿāre ṭarīḳıyla. Mīr Naẓmī, beyt:

سخنهاش چون تیر دلدوز بود
چنان پوست رویش که خامسوز بود

(Sözleri yürek delici ok gibiydi. Yüzünün derisi tabaklanmamış deriye benziyordu.)

خامیاز [ḫāmyāz]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Esnemek ki ona خامیازه [ḫāmyāze] ve خمیازه [ḫamyāze] dahi derler. ʿArabīde تثاوب [teṯāvub] derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, meṯnevī:

این نمی دانم ولی هستئ تن
می گشاید بی مراد من دهن

آنچنان کز عطس و از خامیاز
این دهان گردد به نا خواه تو باز

(Bunu bilmem ama tenin varlığı, bu ağız, hapşırmak ve esnemekle istemsizce nasıl açılıyorsa öylece ağız açıyor.)

خانه باز [ḫāne-bāz]: Feṯḥ-i nūn, iḫfā-yı hā ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Ol ḳumār oyunu ki baḫiṯten ḫāric eṣvāb, cemʿ-i māl ve razḳ baḫṣiyle oynarlar. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خانه برانداز [ḫāne-ber-endāz]: Yaʿnī vaṭan ve vilāyetin terk edip herze-gerd-i cihān olan. Ve dervīş-i seyyāḥ ve ġarībü'l-bilād maʿnālarına. Ve dahi maʿānī-i meẕkūrelerde ṣīġa-i emr dahi olur. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

خانه برانداز ستمگاریست
دولت باقی ز کم آزاریست

(Yurdunu terk etmek, zalimliktendir. Kalıcı devlet, az incitmekle olur.)

خانه پرداز [ḫāne-perdāz]: خانه برانداز [ḫāne ber-endāz]ın żıddıdır. Yaʿnī, vardığı yerlerde ḫāne ve menzil düzücü maʿnāsına ism-i fāʿil olur. Bu iki lüġatin miṯāli, Ebulmaʿānī, beyt:

خانه پرداز نظام حال بودم پیش ازین
چون شدم عاشق ترا خانه براندازم کنون

(Bundan önce durumumu düzenlemiş, ev bark sahibi olmuştum. Bugün sana āşık olduğum için evimden oldum.)

خایه ریز [ḫāye-rīz]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ve kesr-i rā'-i mühmele ile. Yumurta kayganası ki خایه [ḫāye] yumurtadır ve ریز [rīz] ریزیدن [rīzīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībidir.

خبیز [ḫabīz]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Bir ottur, "oğlan umacı" derler. Ve baʿżı lüġatte "umacı" maʿnāsına. Ve dahi sarılmış ve sarmaşık maʿnālarına da mervīdir.

خربز [ḫarbuz]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Kavun **(365[a])** ve karpuza derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

خامی سوی پالیز جان آمد که تا خربز خورد
دیدی تو خود یا دید کس کاندر جهان خر بز خورد

(Bir ham, can bostanına kavun yemeye geldi. Sen dünyada eşeğin keçi yediğini gördün mü ya da gören var mı?)

Bir rivāyette ʿArabīde دابوغه [dābūġa] dedikleridir ki الدابوغة الخربز بالفارسية وهی غیرالبطیخ بسمیة الفرس خربزه[1]. Keẕā fī-*Tāci'l-Esmā*.

خربنواز [ḫarbinvāz]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve sükūn-ı nūn ile. Yarasa kuşu ki ʿArabīde خفاش [ḫuffāş] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

ز نور طلعت او دشمن ار بود محروم
سزد که مهر نورزد به مهر خربنواز

(Düşman onun yüzünün ışığından mahrum kalsa layıktır. Çünkü yarasa, güneş ışığını sevmez.)

Merḳūm kuş, āfitābdan gözü ḫīrelenmek ile gündüz yatıp gece uçup taḥṣīl-i nafaḳa eder.

خربوز [ḫarbūz]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade vü vāv-ı mechūl ile. خربنواز [ḫarbinvāz]-ı merḳūm maʿnāsına. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, der-nikūhiş-i esb, ḳıṭʿa:

اسبی دارم که نعره واری
طی می نکند به یک شبانروز
گر بر اثرش پلنگ باشد
بیرون نشود ز جا چو خربوز

(Yarım mili gece gündüz aşamayan bir atım var. Kaplan onun izinin üstünden geçse, yarasa gibi yerinden çıkamaz.)

خربیواز [ḫarbīvāz]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. خربوز [ḫarbūz]-ı merḳūm maʿnāsına ki meẕkūr üç lüġat dahi yarasanın adlarıdır. Şāʿir, demiştir, beyt:

نکنی هیچ کار روز دراز
کار تو شب بود چو خربیواز

(Günlerdir hiç çalışmıyorsun. Yarasa gibi geceleri işin var.)

خرخیز [ḫarḫīz]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Ḫaṭā memleketinde şehr-i Çin'e ḳarīb bir şehirdir ki onda aʿlā misk ve ibrīşim ḥāṣıl olur. Bī-naẓīr, laṭīf ḳumāşlar işlerler. Çin'e ḳarīb olduğuna, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

سکندر ز چین قصد خرخیز کرد
درِ خواب را تنگ دهلیز کرد

(İskender Çin'den Harhīz'e yöneldi. Uykunun kapısını daracık geçit yaptı.)

Bu maʿnāya, Ḥakīm Senāyī, beyt:

چابکان خطا و خرخیزی
آب آتش ببرده از تیزی

(Hatā ve Harhīz'in usta binicileri, çabukluk bakımından ateşi gölgede bıraktılar.)

Ve onda müşk ḥāṣıl olduğuna, Ḥakīm Ezraḳī, beyt:

چو ناف آهوی خرخیز مادحان ترا
به وصف خلق تو از مشک پر شود افواه

1 Dābūga, Farsçada kavundur. O, batīh dışında, Farsça harbuze ile de isimlendirilir.

(Seni övenlerin ağızları, senin güzel yaradılışını övmek sayesinde Harhīz ceylanlarının göbeği gibi miskle dolar.)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

کی شناسد قیمت و مقدار دُر بی معرفت
کی شناسد قدر مشک آهوی خرخیز و ختن

(Bilgisiz kimse, incinin değerini ve itibarını ne bilsin! Harhīz ve Hoten ceylanı, miskin değerini ne bilsin!)

خرز [ḫarz/ḫaraz/ḫariz/ḫaruz]: *Şerefnāme*'de bir şehir ismidir diye menḳūldür, lākin rā'nın ḥareketi iş'ār olunmamıştır.

خرگز [ḫar-gez/ḫar-giz]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kāf-ı Fārsīnin fetḥi ve kesriyle de mervīdir. Ba'zı ferhengde "uyaz" ve ba'zında bir nev' sinektir. Yaz eyyāmında sevāhil yerlerde ve şenlik olmayan maḥallerde ġāyet çok olur. Ḥayvānāta yolda giderken yapışıp ol mertebe hücūm ederler ki ḥayvānı yere yıkarlar. Ve bir ferhengde "ḫar-gez", bir adamı teşhīr için merkebe bindirip gezdirmeye derler.

خرگواز [ḫar-guvāz]: Żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. *Mecma'u'l-Fürs*'te bir ince, ucu sivri ağaçtır, onunla merkebi sürerler. Üstād Menūçehrī, beyt:

هست با خط تو خط چینیان چون خط آب
هست با اقلام تو شمشیر شیران خرگواز

(Senin yazının yanında çinicilerin/Çinlilerin yazısı suya yazılan yazı gibidir. Senin kalemlerine nazaran yiğitlerin kılıcı pulluktur.)

خریوز [ḫarīvez]: Kesr-i rā'-i mühmele, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i vāv ile. خربیواز [ḫar-bīvāz]-ı merḳūm ma'nāsınadır.

خزّ [ḫazz]: Deniz koyunu dedikleri cānverin tüyüne derler. Ve ol tüyü eğirip laṭīf cāmeler dokurlar, ol cāmeye de "ḫazz" derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

دو خرگه نمد خز و چوبش ز زر
همه بندشان شوشه های گهر

(Yünden dokunmuş, tahtası altından, bütün ipleri erimiş mücevherden olan iki çadırdı.)

Ve muṭlaḳ "ibrīşim"dir. Mevlānā Hātifī, beyt:

دو صد کاروان پرنیان فرنگ
خز زرکش و تاچهٔ هفت رنگ

(İki yüz kervan Fireng ülgeri, altın işlemeli ipek ve yedi renkli başlık.)

'Arabīde bir nev' ibrīşim ma'nāsınadır. Nitekim, Bedreddīn Yūsuf ibni Lü'lü', beyt:

وقد سارت الاذقان عن برق الحمی
وقد حلاها المطارف والخزا

(Kuşkusuz ipekten yapılmış elbise ve şallar, Himā yıldırımı altında yürüyen çeneleri süsler.)

Bedreddīn Yūsuf ibni Lü'lü', beyt:

علی روضة غنا قد فرشت لنا
علی نهرها المنشاب نسجها خزا

(O bizim için nehirler akan, dokumaları ipekten olan, bol nimete sahip cenneti yaydı.)

خواز [ḫavāz]: Fetḥ-i vāv ile. Çūb-benddir ki şehir ve bāzārlarda tertīb edip üzerine aḳmişe-i fāḫire ile zīb ü zīnet ederler. **(365b)** Bir ma'nāsı dahi çūbe-desttir ki onunla ḥayvān sürerler. Üstād Ferruḫī, beyt:

دوستان را بیافتی به مراد
سر دشمن بکوفتی به خواز

(Dostları muradınca buldun. Düşmanların başını üvendire ile ezdin.)

خویوز [ḫavyūz]: Sükūn-ı vāveyn ve żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-vezn-i نوروز [nevrūz]. Be-maʿnī-i şeb-pere. Yarasa ki ʿArabīde خفاش [ḫuffāş] derler. Żamm-ı ḫā ile (خُویوز ḫuvyūz) da mervīdir.

خیوز [ḫayūz]: Żamm-ı yā-yı taḥtānī ile de şeb-pereye derler.

مع السين المهمله

[maʿa's-sīni'l-muhmele]

خایه دیس [ḫāyedīs]: Feṭḥ-i yā-yı taḥtānī-i evvel, sükūn-ı ṣānī ve kesr-i dāl-ı mühmele ile. Beriyyede kum içinde turp gibi olur bir nesnedir. ʿArabīde كمء [kem'], Türkīde "tomalan" derler. Menḳūldür ki ʿufūnet-i arżdan ḥāṣıl olur. Ḫurdesi leẕīẕ olur. Et kadar ġıdā'iyyeti vardır. Durdukça iri olur. Baʿżı, taʿaffün-i hevādan değirmen taşı kadar olur. Suyu göze çekilse remede nāfiʿdir derler.

خراس [ḫar-ās]: At değirmenidir. Ḥakīm Enverī, beyt:

آن که از ملکش خراسی دیده باشی بیش نه
گر روی بر بام این سقفی بدین پهناوری

(Onun mülkünden bir at değirmeni görmüş olduğuna göre, bu geniş gökkubbenin tepesine çıksan çok değil.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

یک خروش خروس صبح کرم
زین خراس خراب نشنیدم

(Bu yıkık değirmende (dünyada) cömertlik sabahı horozunun bir ötüşünü duymadım.)

Aṣlı خر آس [ās-ı ḫar]dır ki آس [ās], آسیا [āsyā] dan muḫaffeftir, ʿalem olıcak mużāfun ileyh taḳdīm olundu. Egerçi Rūm'da değirmeni at ve katırla döndürürler, ammā diyār-ı ʿAcem'de eşek ile döndürürler. Bu beyitte ẓāhirdir. Beyt:

پیش شهر عقل کل این پنج حواس
چون خران چشم بسته در خراس

(Küllī akıl önünde bu beş duyu, eşek değirmenindeki gözleri bağlı eşeklere benzer.)

Su değirmenine آسیاب [āsyāb] ve yel değirmenine آسیا [āsyā] dediklerinden dahi maʿlūmdur. İbtidā-yı vażʿında ismini "ḫarās" komuşlar. Her zamān döndüren ḫar olmak lāzım değil. Sığır da döndürse yine "ḫar-ās" derler. Şeyḫ ʿÖmer Ḫayyām'ın[1] bu rubāʿīsi münāsib-i müddeʿādır. Rubāʿī:

ماییم درین گنبد ویرانه اساس
جویندهٔ رخنه همچو موری در طاس
آگاه نه از منزل امید و هراس
سرگشته و چشم بسته همچو گاو خراس

(Bu temeli bozuk kümbette, tıpkı tastaki karınca gibi bir delik arayan biziz! Korku ve umut menzilinin farkında değiliz, değirmen sığırı gibi gözü bağlı ve başı dönmüşüz.)

Bu ḳavli müʾeyyid ve bu müddeʿāyı müʾekkid, Kemāl İsmāʿīl, rubāʿī:

اسبی دارم به کند از خر خرتر
مانند خراس بلی کزو برخورتر
چندانکه همی رود بود هم بر جای
چندانکه همی سپش خورد لاغرتر

(Şehirde eşekten daha eşek bir atım var. Eşek değirmenine benziyor, hatta ondan daha faydalı. Ne kadar giderse gitsin yerinde sayar, ne kadar yerse yesin daha da zayıflar.)

خرکس [ḫar-kus]: Żamm-ı kāf ile. Çok sözlü ve beyhūde-gūy olana derler. Ḥakīm Şifāyī, beyt:

زد خرکسیت چشمک تحریک که گو باش
این میخ در آن گاوزنه بند زیاده

(Bir boş konuşucu, seni tahrik edici şekilde göz işareti yaptı. Bırak yapsın! Bu çiviyi o sığır değneğine çokça çak!)

خرمگس [ḫar-meges]: At sineği ki ona مشنج [mişenc] ve مژمژ [mijmij] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Kemālpaşazāde merḥūm, "Ḫarmeges eşek arısıdır. Lafẓ-ı مگس [meges]te maʿnā-yı ʿumūm olmakla bunda ḫar ḳaydı ile maʿnā-yı ḫuṣūṣ ẓāhir olmuştur" dediği yerinde lākin megese arı maʿnāsın ne vechle verdi onu bilmem.

خس [ḫas]: Altı maʿnāya gelir.

Evvel, merdüm-i dūn, fürū-māye ve rezīl maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

هرزه دان هم شریف و هم خس را
کو کسی که او کسی بود کس را

(Şerefliyi de şerefsizi de boş ver! Bir kimseye arka çıkan adam hani!)

Ve merd-i nākes maʿnāsına. Üstād ʿAscedī, beyt:

بدان رسید که بر ما به زنده بودن ما
خدای وار همی منتی نهد هر خس

(Her cimri hāşā Allah gibi minnet koyuyor. Hatta iş, "yaşıyor olmanız bizim sayemizdedir" deme derecesine vardı.)

Şānī, baḫīl olan adam ki زفت [zuft] dahi derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

جهاندار بخشنده باید نه خس
خصال جهانداری اینست و بس

(Padişah dağıtıcı olmalıdır, cimri değil! Padişahlık hasleti ancak budur.)

Baḫīle ḫasīs denildiği bu maʿnādandır.

Şāliş, bī-menfaʿat olan ota derler ki Türkīde "çörçöp" dedikleridir. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

باران که در لطافت طبعش خلاف نیست
در باغ لاله روید و در شوره بوم خس

(Güzel yaradılışında aykırılık olmayan yağmur, bahçede lale, çoraklıkta çerçöp bitirir.)

Bu maʿnā, istiʿāre ṭarīḳıyla olsa cāʾizdir. Şuʿarānın istiʿmālātından fehm olunur ki "ḫas" taʿbīrinden fāʾidesiz ot murād oluna. Meğer ki muḳaddemā muʿammem istiʿmāl olunmuş ola, öyle olsa mevṣūfun ileyh ẕikr

1 Rubai Hakīm Enverī'ye aittir.

olunmak münāsib idi. *Miʿyār-ı Cemālī*'de Şems-i Faḫrī "çörçöp" deyip **(366[a])** bu beyti naẓm eylemiş. Beyt:

ای خسروی که منهل لطف و عطای تو
خالیست از کدورت و پاک از غبار خس

(Ey padişah! Senin iyilik ve bağış kaynağın, bulanıklıktan uzaktır ve çerçöpten arınmıştır.)

Rābiʿ, *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da be-maʿnī-i ḥayvāndır ki su üzerinde uçar. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bu maʿnāya münāsib bir cānverdir ki ince ayakları vardır, su üzerinde yürür. Mevlānā Ḫʷāce ʿAbdullāh-ı Enṣārī, beyt:

گر بر آبی روی خسی باشی
دل به دست آر تا کسی باشی

(Suda yürürsen su böceği olursun. Bir gönül ele getir ki adam olasın!)

Ḫāmis, *Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm*'de ve bir muʿteber ferhengde dahi bir murġ-ı sefīddir, turnadan küçük olur.

Sādis, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ve nüsḫa-i Mīrzā'da be-maʿnī-i merdüm-i kūhī, yaʿnī dağ ādemīsi. Ve ʿArabīde merd-i baḫīl, rezīl ve sefīl maʿnāsına. Ve be-maʿnī-i kāhū ki Türkīde "marul" derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

خس بود در لفظ تازی کوک اندر شاعری
کوک زن بر سوزنی گر خوش نراند لفظ خس

(Has, Arap lisanında kūk (marul) demektir. Eğer Sūzenī şairlik yaparken "has" lafzını güzel kullanmazsa ona dikiş at!)

Hindī lisānında kefereden bir ḳavimdir, Hindūstān ile Ḫaṭā miyānında olan dağlarda sākin olur, onlara "ḫas" derler.

خلیس [ḫalīs]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, her iki nesne birbirine karışmış ola ʿumūmen. Meṣelā, laʿl ile inci, yaş meyve kurusuyla, tāze ot kurusuyla, buğday ile arpa, māş ile pirinç ve bunlar gibi her ne varsa. Ve siyāh kıl beyāż ile ḫuṣūṣan.

Ṣānī, gil-i siyāh yaʿnī kara balçık. Ebulmaʿānī, beyt:

چون خر لنگ در خلیس افتد
کو برون آمدن شود دشوار

(Topal eşek bataklığa düşünce onun bir daha çıkması kolay değildir.)

خندروس [ḫanderūs]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl u żamm-ı rāʾ-i mühmeleteyn ü vāv-ı maʿrūf ile. Buğday-ı Rūmī. Keẕā fi'l-*Müʾeyyid*.

خندریس [ḫanderīs]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl u kesr-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. Gendüm-i köhne ve şarāb-ı köhne maʿnāsınadır. ʿArabīde dahi bu maʿnāya istiʿmāl olunur. Şemseddīn Aḥmed eṭ-Ṭıybī, beyt:

خندریس من عهد ادریس تشفی
داء قلبی المفجع المحرور

(Hz. İdris zamanından beri şifa veren eski şarap, yanan ve acı çeken kalbimi tedavi etti.)

خنوس [ḫanūs]: Żamm-ı nūn ile. Be-vezn-i عبوس [ʿabūs]. واپس خزیدن [vā-pes ḫazīden] yaʿnī geriye sürtünmek. ʿArabīde dahi bu maʿnāyadır.

خواس [ḫʷās]: Vāv-ı maʿdūle ile. Be-maʿnī-i ters ve bīm, yaʿnī korku. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

شود از خواس ایمن هر که از قهر خدا ترسد
شود از فقر ایمن هر که شکر نعمتش گوید

(Allah korkusu olan herkes, korkudan güvende olur. Allah'a şükreden herkes, yoksulluktan güvende olur.)

مع الشين المعجمه

[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

خارش [ḫāriş]: Kesr-i rā'-i mühmele ile. Gicik ki ʿArabīde حکه [ḥikke] derler. Ve gicimek maʿnāsına ism-i maṣdardır. Ebulmaʿānī, der-hezl, beyt:

چو سگ کر ز علت خارش
متصل عضوهاش می خارد

(Kaşınma hastalığı yüzünden uyuz köpek gibi sürekli orasını burasını kaşıyor.)

خارکش [ḫār-kuş]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı kāf ile. Ser-müzedir ki خرکش [ḫar-kuş] dahi derler diken üzerine bastıkta diken te'ṯīr etmediği münāsebetle. Ve feṯḥ-i kāf ile خارکَش [ḫār-keş], diken çekici. Yaʿnī baʿżı fuḳarā, eşeğe gücü yetmeyip arkasında ḫār u ḫāşāk götürüp satar, onlara "ḫār-keş" derler. Ve mūsīḳīde bir sürūd adıdır. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

بلبل شوریده می گردید خوش
پیش گل می گفت راه خارکش

(Āşık bülbül güzelce dolaşıyor, gülün karşısında hārkuş makamı okuyordu.)

خاش [ḫāş]: Cenk maʿnāsınadır ki lafẓ-ı پر [per] ile terkīb edip پرخاش [per-ḫāş] derler. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ḥiddet-i ṭabʿ maʿnāsına menḳūldür. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ol kimesneye derler ki muḥabbet-i müfriṭ ṣāḥibi ola. Ve dahi māder-zen ve māder-şūy, yaʿnī kayın ana ve kayın ata ki خش [ḫaş] dahi derler. Ve dahi çūb-ı ʿalef yaʿnī ʿalef içinde olan çöpceğiz. Şāʿir, beyt:

ز هر خاشه ای خویشتن پرورد
بجز خاش وی را چه اندر خورد

(Kendini her türlü çerçöple besliyor. Ona alef çöpünden başka ne yakışır!)

خاش و خش [ḫāş u ḫaş]: İttibāʿ-ı elfāẓ ḳabīlindendir. Ḫāş-ı rīze **(366[b])** maʿnāsına, yaʿnī çörçöp.

خاشوش [ḫāşūş]: Żamm-ı şīn-i muʿceme ile. Demir orak ki onunla ot biçerler. Ona خاجسوگ [ḫācsūg] ve خاجسول [ḫācsūl] dahi derler. Ot ḳaydıyla olmağın "tırpan" olmak münāsibdir. Zīrā ġalle biçilen orağa داس [dās] denilir.

خاک کش [ḫāk-keş]: Taban dedikleri ālet-i zerrāʿīndir ki tarlaya toḫumu saçtıktan sonra onunla çekip toprağı ve toḫumu örterler. Maʿnā-yı terkīb "toprak çekici" demek olur. مالهٔ زمین [māle-i zemīn] dahi derler. Şāʿir, beyt:

سر خود را نا توانی از دگر بنهفته گیر
خاک کش کرمی بباشد دانه را مرغان خورد

(Sırrını başkalarından gizli tutmaya gücün yetmez. Bir böcek toprak çeker, taneyi kuşlar yer.)

خاکش [ḫākeş]: خاک کش [ḫāk-keş]-i merḳūmdan muḫaffeftir. Mīr Naẓmī, beyt:

نیاز دل چنین ای یار دلکش
که دامن می کنی بر قبر خاکش

(Ey gönül çekici sevgili! Gönlümün isteği şöyle: Ben toprak çekicinin kabri üstünde etek silkesin!)

Ve şīn'i maṣdar istiʿmāl olundukta "onun toprağı" demek olur. Ebulmaʿānī, beyt:

پس از مردن به حسرت عاشقانت
ز خاکش لالهٔ پر داغ روید

(Hasretle ölen āşıklarının toprağından yarayla dolu lale biter.)

خامش [ḫāmuş] ve خاموش [ḫāmūş]: Vāv ile de vāv'sız mīm'in żammesiyle de "sükūt" maʿnāsınadır. "Epsem ol!" demekte خاموش شو [ḫāmūş şev] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

چرا ای دل که خامش می نشینی
بهار آمد مَی و مطرب گزینی

(Ey gönül! Niçin suskun oturuyorsun? Bahar geldi, şarap ve çalgıcı seçesin.)

Ve istiʿāre ṭarīḳıyla "mürde" maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Ve çerāġın söyünmesine de derler. Ṭālib-i Āmulī'nin bu beytinden fehm olunur, beyt:

چسان روشن کند طالب چراغ کوکب خود را
که گردد جنب مهر و مه رود خاموش می آید

(Tālib kendi talihinin mumunu nasıl yandırsın! Çünkü gidip güneş ve ayın çevresinde dolanıyor, sönük geliyor.)

خانه بردوش [ḫāne-ber-dūş]: Rind-i lā-mekān, seyyāḥ-ı cihān ve herze-gerd-i devrān demektir.

خانه فروش [ḫāne-furūş]: İki maʿnāyadır.
Evvel, vaṣf-ı terkībī olur "ev dellāli" maʿnāsına.

Ṣānī, tārik-i dünyā ve seyyāḥ maʿnāsına.

خب باش [ḫab bāş]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade-i ūlá ile. "Ḫāmūş ol!" maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

نه جای ناله است این بزم گلزار
بسست ای بلبل شوریده خب باش

(Ey çılgın bülbül! Bu gülşen meclisi ağlayıp sızlama yeri değildir. Yeter, sus artık!)

خجش [ḫaceş]: Fetḥ-i cīm ile. Bābu'l-cīm'de meẕkūr olan جخش [caḫş] maʿnāsına ki bir ʿillettir, ādem ve ḥayvān gerdeninde ẓāhir olur yumru ettir. Egerçi vecaʿı olmaz, ammā kesseler iḫtimāldir ṣāḥibi helāk ola. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خدیش [ḫadīş]: Kesr-i dāl-ı mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Vüzerā, ümerā ve kibār ḫānelerinde olan ketḫudā kadın ki کدبانو [ked-bānū] dahi derler. Üstād Rūdekī, beyt:

نکو گفت مزدور با آن خدیش
مکن بد اگر بد نخواهی به خویش

(Gündelikçi, o kāhya kadına ne güzel dedi: "Eğer kendine kötülük yapılmasını istemiyorsan kötülük yapma!".)

خراروش [ḫarārūş]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele-i ūlá ve żamm-ı ṣānī ile. Ġavġā ve ġalebe maʿnāsına ki خلالوش [ḫalālūş], خلانوش [ḫalānūş] ve خلاوش [ḫalāvuş] dahi derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

هر دم که خطیب جبلی بانگ برآورد
مجموع خران را فکند او به خراروش

(Dağlı hatip ne zaman bağırsa, bütün eşeklerin sesini bastırır.)

خراش [ḫarāş]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. İki maʿnāya.
Evvel, maʿrūf.

Ṣānī, saḳaṭ olmuş ve ʿamelden kalmış maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

خراش و کهنه بود اثواب خانه
زنش فرتوت و هم زال زمانه

(Evdeki kap kacak iyice eskimiş, kullanılmaz hale gelmişti. Karısı iyice yaşlanıp bunamıştı.)

خرش [ḫaraş]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Ḫurūş maʿnāsınadır.

خرکش [ḫar-keş]: Fetḥ-i kāf ile. Be-vezn-i ترکش [terkeş]. Tomak ki ayağa giyilir. Mīr

Naẓmī, beyt:

درآمد روستای گاو طینت
که خرکش پا کشیده خر طبیعت

(Sığır yaradılışlı köylü çıkageldi. Eşek yaradılışlı olduğu için ayağına potin giymişti.)

Ve żamm-ı kāf ile خرکُش [ḫar-kuş] be-vezn-i سرپش [ser-puş], ayağı çok bir böcektir ki yere yapışıp yatar. Baʿżı nüsḫada ʿArabīde حمارقبان [ḥimār-ḳabbān] dedikleri cānverdir. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i küşende-i ḫar ve ser-müze-i ġalīẓ ki خارکش [ḫār-kuş] dahi derler. Ve baʿżılar der ki cuʿal-mānend bir cānverdir, ḫākister-reng olur, ekşer meḳābirde olur.

خرگوش [ḫar-güş]: Żamm-ı kāf ve sükūn-ı vāv ile. Tavşan ki ʿArabīde ارنب [erneb] derler. Kulağı uzun olduğundan eşek kulağına teşbīhen tesmiye olunmuş. Şāʿir[1], beyt:

گوش خر بفروش دیگر گوش خر
کین سخن را در نیاید گوش خر

(Eşek kulağını sat, başka kulak al! Çünkü bu söze eşek kulağı yaramaz.)

خرموش [ḫar-müş]: Bir nevʿ sıçandır. Ġāyet iri olduğundan kedi, tutmaya ḳādir olamaz. Kedi ile cenk edip ġālib gelir. Hindī lisānında کهوست [kehūset] derler. Mevlānā Muṭahhar, der-ṣıfat-ı yābū-yı ḫod gufte, beyt:

یابویی هست مرا خرد خبزدوک صفت
کش چو خرگوش نمونه است و ز خرموش نژاد **(367ᵃ)**

(Benim bir atım var, bokböceği gibi ufacıktır. Tavşanın bir örneğidir, keme yaradılışındadır.)

خرانجاش [ḫarāncāş]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele vü cīm ve sükūn-ı nūn ile. Tūrānī bir mübāriz pehlivān adıdır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

1 Beyit Hazret-i Mevlānā'ya aittir.

خرِ وش [ḫar-ı veş]: İżāfetle. Yaban eşeğidir. ʿArabīde حمارِ وحشی [ḥimār-ı vaḥşī]. Ve Fārsīde گور [gūr] dahi derler kāf-ı Fārsī ile. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

خرِ وش اگر بگسلاند کمر
چو در ریگ ماند شود پای بند

(Yaban eşeği kolanını çözerse, ayağı bağlanıp çamurda kalır.)

خریش [ḫarīş]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i خراشیدن [ḫirāşīden]. İsm-i maṣdardır. Ve kesr-i ḫā ile (خِریش ḫirīş), endāmdan deriyi selḫ etmeye derler. Ve *Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*'de emir olup بخراش [be-ḫirāş] maʿnāsın ifāde eder. Ḥüsrevānī, beyt:

جهان بر شبه داودست و من چون اوریا گشتم
همانا یافتی کامت کنون زین بیش نخریشم

(Dünya Hz. Dāvūd'a benziyor, ben de Ūriyā gibi oldum. (Ey dünya!) Bugün muradına erdin, bundan fazla incinmem.)

خس و خاش [ḫas u ḫāş]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, rīze-i ḳumāş. Yaʿnī ḳumāş ḫurdesi ki işe yaramaz.

Ṣānī, be-maʿnī-i ḫas u ḫāşāk. Ebū Ḥafṣ-ı Soġdī ferhengde خاش [ḫāş]a "be-maʿnī-i ḫāyīden-i insān u ḥayvān" deyip Rūdekī'nin bu beytin şāhid īrād eylemiş. Beyt:

نشست و سخن را همی خاش زد
ز آب دهن کوه را شاش زد

(Oturup söz çiğniyor, salyasıyla işiyordu.)

خش [ḫaş]: Be-vezn-i کش [keş]. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de māder-zen ve māder-şūy maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

دستخوش زمانه برکنده و شخوده
روی از طبنجهٔ زن ریش از کشیدن خش

(Zamane soytarısının yüzü karı tokadından incinmiş, sakalı kaynana çekmesinden yolunmuş.)

Ammā bu maʿnāda vāv ile خوش [ḫˇaş] yazılmak eṣaḥḥtır.

Ṣānī, sürʿatle seğirtmek maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

در راه مدح ذاتت کلکم ببین که دائم
از فرق پای سازد در وقت رفتن خش

(Kalemime bak! Senin kişiliğini övmek için koşmaya başlayınca hep başını ayak yapıyor.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i beğal, yaʿnī koltuk ki کش [keş] dahi derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

دست شاعر به خش برد صله را
سوزنی شاعریست دست به خش

(Şairin eli, caizeyi koyun koltuğa götürür. Sūzenī eli koltuğunda bir şairdir.)

خشخاش [ḫaşḫāş]: Afyon çiçeğinin toḫumudur. Ġāyet ḫurde olur ve muḫaddirdir. Bir dirhem miḳdārı istiʿmāl olunsa vücūdu süst ve ʿaḳlı tīre eder. Kabuğuna کوکنار [kūknār] derler. ʿAcem'de ḳahveḫāneler gibi maḥaller ve mecmaʿ mekānlar edip, onda köknārı ıslatıp ḳahve gibi içerler. Ġāyetle mükeyyiftir. Nitekim demişlerdir, mıṣraʿ:

نیازم زهر قاتل را دو فنجان کوکنار آشام

(Öldürücü zehiri iki fincan köknarla karıştırmanı dilerim.)

خش خش [ḫaş ḫaş]: Sükūn-ı şīneyn ü feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿcemāt ile. Maʿaʾt-tāʾda terḳīm olunan خشت خش [ḫaş ḫuşt] maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خش و خاش [ḫaş u ḫāş]: İttibāʿ-ı elfāẓ ḳabīlindendir ریزه بیزه [rīze bīze] maʿnāsına. Baʿżı ferhenglerde "ḫas u ḫāşāk" maʿnāsınadır.

خشیش [ḫaşīş]: Kesr-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ġavġā, ġalebe ve enbūh maʿnāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Mīr Naẓmī, beyt:

چو لشگر آمدند آنجا پس و پیش
میانشان های و هو برخاست خشیش

(Askerler oraya her taraftan girince aralarında hay huy ve gürültü koptu.)

خطکش [ḫaṭṭ-keş]: Saṭır düzücü ve resm edici maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خفاش [ḫaffāş]: Fāʾ-i müşeddede ile. Yarasa dedikleri kuştur. Bu lafẓ ʿArabīdir, ammā Fārsīde dahi müstaʿmeldir. Ḥażret-i ʿĪsá ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām'ın muʿcizelerinin biri budur ki balçıktan bir kuş yapıp cenāb-ı Bārī'den rūḥ ricā ettikte fi'l-ḥāl kuşa rūḥ gelip uçtu. Efṣaḥu'l-müteʾaḫḫirīn melikü'ş-şuʿarā fī-ʿaṣrihi Mevlānā Ṣā'ib-i Tebrīzī bu mażmūnu bu beyitte beslemiştir, beyt:

نسبت خفاش با عیسی چو عیسی با خداست
می شود عیسی خدا خفاش اگر عیسی شود

(Yarasayı Hz. İsa'ya nispet etmek, İsa ile Allah ilişkisi gibidir. Hz. İsa'nın yarasaya ruh üflemesi, Allah'ın Hz. İsa'ya ruh üflemesi gibidir.)

خلالوش [ḫalālūş]: Feṯḥ-i lām-ı evvel ve żamm-ı ṣānī ile. Ḫalḳ arasında vāḳiʿ olan ġavġā, ġalebe, āvāz-ı ġulġule, hengāme ve emṣāli ki خلانوش [ḫalānūş] ve خلاوش [ḫalāvuş] dahi derler. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

وصف خلق شاه می کردند دوش
سنبل و نسرین و ورد و پیلغوش

بلبلی بشنید و در زاری فتاد
وز خلالوشش برآمد صد خروش

(Dün gece sümbül, yaban gülü, gül ve yılan yastığı padişahın güzel ahlağından bahsediyorlardı. Bunu duyan bir bülbül inlemeye başladı. Çıkardığı gürültü yüzünden, yüz feryat yükseldi.)

Üstād Rūdekī, beyt:

بر گرد گل سرخ کشیده خط سبزی **(367b)**
تا خلق جهان را بفکنده به خلالوش

(İnsanlar arasında kavga gürültü çıksın diye kırmızı gülün çevresine yeşil bir çizgi çekmiş.)

Çağatay lisānında "talaşmaḳ" derler. Ve ʿayn-ı mühmele ile علاله [ʿalāle] dahi derler.

خلانوش [ḫalānūş]: Żamm-ı nūn ile. خلالوش [ḫalālūş]-ı merḳūm maʿnāsına. *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da ṣadā ve meşġale maʿnāsınadır. *Mecmaʿu'l-Fürs* ve *Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*'de keẕālik maʿnā-yı merḳūma mervīdir. Ammā *Edātu'l-Fużalā*'da ve *Şerefnāme*'de ḫalānūş, nīlūfer olmak üzre masṭūrdur. *Miʿyār-ı Cemālī*'de شگوفه ایست[1] [şukūfeīst] deyip beyt-i merḳūmu naẓm eylemiş. Ve bir ferhengde "bir dārū ismidir" diye merḳūmdur.

خلاوش [ḫalāvuş]: Vāv-ı maʿrūf ile. Bemaʿnī-i خلالوش [ḫalālūş]-ı merḳūm.

خلش [ḫaliş]: Kesr-i lām ile. Cerāḥat etmek ve içeri nesne iletmek. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

جانب دیگر خلش آغاز کرد
باز قزوینی فغان را ساز کرد

(Bir başka tarafı yarmaya başlayınca Kazvinli yine bağırmaya başladı.)

خليدن [ḫalīden] maʿnāsına ism-i maṣdardır.

خلقا فروش [ḫaliḳā-furūş]: Kesr-i lām ile. Eski püskü satıcıya derler.

خليش [ḫalīş]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ilıca dedikleri ḳudretten ısınmış su. Ve mevżiʿ-i germ-sīr yaʿnī sevāhil yer. Baʿżı nüsḫada germ ü serdi muʿtedil olan maḥall maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, ez-zebān-ı Şāh bā-puserrā güyed[2], beyt:

موضعی بایدت که عیش بود
برو آنجا که او خلیش بود

(Sana eğlenecek bir yer gerekiyor. Kaplıca olan yere git!)

Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i خلاش [ḫalāş]-ı merḳūm. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te kesr-i ḫā ile (خِلیش ḫilīş) maʿnā-yı evvele mervīdir.

خمگوش [ḫam-gūş]: Yay başı ki maʿnā-yı terkīb "eğri kulak" demek olur. خمگوشه [ḫam-gūşe] dahi derler.

خمش [ḫamuş]: Żamm-ı mīm ile. خموش [ḫamūş]: Kilāhumā be-maʿnī-i ḫāmūş. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

خداوند تدبیر و فرهنگ و هوش
نگوید سخن تا نبیند خموش

(Akıl, kültür ve tedbirin efendisi, suskunluk görmedikçe söz söylemez.)

خنده خريش [ḫande-ḫarīş]: Feṭḥ-i ḫā'-i muʿceme ile. Yüze gülmek. Meşelā bir kimesnenin sakalına gülseler ona "ḫande-ḫarīş" derler. Üstād Ferruḫī, beyt:

ای کرده مرا خنده خریش همه کس
ما را ز تو بس جانا ما را ز تو بس

(Ey beni herkese karşı gülünç duruma düşüren canım! Bize yaptıkların yeter, bize yaptıkların yeter!)

Bu beytin feḥvāsı üzre maʿnā-yı mefʿūl ẓāhir olur ki "ḫande-zede" olmak münāsibdir. Baʿżı ferhengde istihzā ve hezl ṭarīḳıyla gülmeye derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

شهنشهی که زند پاسبان درگه او
ز قدر و همت بر تیر چرخ خنده خریش

1 Bir çiçektir.

2 Padişahın dilinden oğluna söyler.

(Öyle bir padişahlar padişahıdır ki sarayının bekçisi, himmet ve itibarı sayesinde, Utarit yıldızına alaycı bir gülümseme atar.)

خنده ریش [ḫande-rīş]: Bu dahi خنده خریش [ḫande-ḫarīş] maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*. خنده خویش [ḫande-ḫᵛīş] ve خندیش [ḫandīş]: Bunlar dahi ol maʿnāyadır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Bu dört lüġat bir maʿnāya istiʿmāl olunur.

خوابِ خرگوش [ḫᵛāb-ı ḫar-gūş]: Aṣılsız sözle aldamak maʿnāsına. Türkīde dahi "tavşan uykusu verdi" derler. Ebulmaʿānī, beyt:

به وعد وصلتش عمرم گذشت و مانده ام محروم
به جای خواب راحت خواب خرگوشم دهد هر دم

(Ömrüm onun kavuşma vaadiyle geçti ve mahrum kaldım. Her zaman bana rahat uyku yerine tavşan uykusu verdi.)

خواهش [ḫᵛāhiş]: Vāv-ı maʿdūle ve kesr-i hā ile. خواستن [ḫᵛāsten] lafẓından ism-i maṣdardır, istek maʿnāsına. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "māl" maʿnāsına menḳūldür. Bu ḳıṭʿa ile istişhād olunmuştur. Bu maʿnāya خواسته [ḫᵛāste] dahi derler. Ebulḥasen Şehīdī, ḳıṭʿa:

دانش و خواهشند نرگس و گل
که به یک جای نشکفند بهم

هر کجا دانشست و خواهش نیست
هر کجا خواهشست و دانش کم

(Nergis ve gül, bilgi ve maldır. İkisi aynı yerde açmaz. Bilgi olan yerde mal olmaz, mal olan yerde bilgi olmaz.)

خوش [ḫᵛaş]: Vāv-ı maʿdūle ile. Be-vezn-i غش [ġaş]. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, ḫūb ve yaḫşı demektir.

Ṣānī, māder-zen, kayın ana maʿnāsına ki ona خوش دامن [ḫᵛaş-dāmen] ve خشو [ḫaşū] dahi derler. Müncīk, beyt:

تازیانه دوتا چو کیر خسر
موزه اندر شکسته چون کُس خوش

(Kırbaç, kaynata kīri gibi iki parça olmuş. Çizme, kaynana küsü gibi yarılmış.)

خسر [ḫusur] kayın ata, peder-zen maʿnāsınadır. Pūrbahā-yı Cāmī, beyt:

هر که شد داماد او دیوث بیند او خسور
وان که او را خوش بود او قلتبان بیند ختن

(Ona damat olan kimse, kaynata olarak bir deyyus görür. Ona kaynana olan kimse, damat olarak bir kaltaban görür.)

خسور [ḫusūr] dahi خسر [ḫusur] gibi peder-zen maʿnāsınadır. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

ز روی دلنوازی گفت خوش را
که خوش دار آن بت خورشیدفش را **(368ª)**

(Kaynatasına gönül okşayıcı bir sesle "O güneşe benzeyen putu hoş tut!" dedi.)

Ṣāliş, būse maʿnāsınadır ki ona خوش پوزی [ḫᵛaş-pūzī] dahi derler. *Ferheng-i Vefāyī*'de żamm-ı ḫā ile (خوش ḫūş) mervīdir.

خیلتاش [ḫayltāş]: Yaʿnī leşger ve sipāhī ki bir ʿaskerden ola, birbirine "ḫayltāş" derler. Ve bir efendi kullarına خواجه تاش [ḫᵛācetāş] derler. خیل [ḫayl] ile تاش [tāş]tan mürekkeb lüġattir. Ve تاش [tāş]ın maʿnāsı bābu't-tā' maʿa'ş-şīn'de ẕikr olundu. Üstād Menūçehrī, beyt:

دل باز ده به خوشی ورنه به درگه شه
فردات خیلتاشی ترک آورم به یاری

(Gönlü güzellikle geri ver! Yoksa yarın yardım etmeleri için padişahın sarayından Türk askerler getiririm.)

مع الطاء المهمله

[maʿa'ṭ-ṭā'i'l-muhmele]

خيط [ḫayṭ]: Kelle-i şütür-murġ yaʿnī deve-kuşunun başı. Kezā fī-baʿżi'l-lüġa.

خربط [ḫar-baṭ]: خر [ḫar] ile بط [baṭṭ] lafẓından mürekkeb lüġattir. Bir nevʿ iri kaza derler ki خربت [ḫarbet] dahi derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

از عقاب و پوستینش گر نگوید بِه بود
گرچه در دریا تواند کرد خربط گازری

(İri kaz denizde çamaşırcılık yapıyor olabilir, yine de onun arkasından konuşmasa daha iyi olur.)

Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de ebleh ve nādān maʿnāsına masṭūrdur. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Ḥakīm Enverī, beyt:

بنده با چند خربطست امروز
همچو خر در خلاب افتادست

(Köle bugün birkaç ahmakla eşek gibi balçığa düşmüş.)

Baʿżı ferhengde azgın, fāsid ve bāṭıl iʿtiḳādlı ādeme derler.

خريط [ḫarīṭ]: Kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Defter kīsesi. ʿArabī ile müşterek istiʿmāl olunur. خريطه [ḫarīṭa] dahi derler.

خط [ḫaṭṭ]: Beş maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf "yazı" maʿnāsınadır ki demişler, beyt:

نوشتم خط خط جانان بماند
نمانم در جهان خطم بماند

(Sevgilinin ayva tüyüne benzeyen bir yazı yazdım. Ben dünyada kalmam, yazım kalır.)

Ṣānī, ḫaṭṭ-ı maḥbūbān-ı nev-ḫīz ki şuʿarānın baʿżısı henüz görünmüş sakala derler ve baʿżısı tāze bitmiş bıyığa derler. Ve baʿżısı kaşa müşābih olduğu ḥālde bıyıktır derler ki چارابرو [çār-ebrū] taʿbīri ṣaḥīḥ ola. Be-maʿnī-i evvel, Ebulmaʿānī, beyt:

همی شد آیت حسنش نمایان
خط مشگین او چون خط ریحان

(Onun reyhani yazıya benzeyen misk kokulu ayva tüyü, güzelliği āyetini açıkça gösterdi.)

Be-maʿnī-i taʿbīr-i ṣānī, Ebulmaʿānī, beyt:

بدید آمد چو بر لب خط دلجو
کنار آب حیوان سبز خودرو

(Gönül arayıcı ayva tüyü, hayat suyu kıyısında kendiliğinden bitmiş bitki gibi, dudak üstünde belirdi.)

Be-maʿnī-i taʿbīr-i ṣāliṣ, Ebulmaʿānī, beyt:

شود از خط یار چار ابرو
چهار ارکان عشق خلق محکم

(İnsanların aşkının dört direği, dört kaşlı güzelin tüyleriyle sağlamlaşır.)

Ṣāliṣ, kenār-ı sāġara derler. Ebulmaʿānī, beyt:

شرابم تا به خط ساغرت نِه
بیا ای ساقی گل رو مرا ده

(Ey gül yüzlü sāki! Gel ve kadehi ağzına kadar şarapla doldurup bana ver!)

Rābiʿ, kenār-ı cū. Ebulmaʿānī, beyt:

خط ساقی خط ساغر خط جوی
درین عالم مرا اینست دلجوی

(Bu dünyada gönlümün aradığı şunlardır: Sākinin ayva tüyü, kadehin kenarı, ırmağın kıyısı.)

Ḫāmis, bir maḥall ismidir ki onda bī-naẓīr nīze ḥāṣıl olur, رمح خطی [rumḥ-ı ḫaṭṭī] derler. Ve *Müşkilāt*'ta nīzeye de "ḫaṭṭ" derler.

مع الفا
[maʿa'l-fā]

خترف [ḫatraf]: Sükūn-ı tā'-i müşennāt ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Efsintīn-i Rūmī'dir. Türkīde "pelin" derler. Ve dermenenin bir nevʿine de ḫatraf derler. Ve berencāsef-i kūhīnin bir nevʿidir demişler. Efsintīn-i ḳadīm, remede ve burūdet-i miʿdeye nāfiʿdir. Ve müshil-i ṣafrādır. Ve bedene ḳuvvet verir. Ve taḳviyet-i miʿde vü kebede daḫli ʿaẓamīdir. Keẕā fi'l-*Bedīʿī*.

خركوف [ḫar-kūf]: Bir cins būmdur, ġāyet iri olur. Türkīde "ügi" derler. Şāh Ḳāsım-ı Envār, rubāʿī:

عاشق که سمندر نبود خرکوفست
صوفی که قلندر نشود موقوفست
زاهد که نه پارسا بود نا مردست
رندی که نه شاهدیش باشد یوفست

(Semender olmayan āşık, baykuştur. Kalender olmayan sofu, yerinde sayar. Dindar olmayan zahit, namerttir. Bir güzeli olmayan rinde yuf olsun!)

خریف [ḫarīf]: Kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Pīr-i kühen-sāl maʿnāsına. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

بگفتا در آن بزم پیر خریف
بگیرش به نرمی به طبع لطیف

(Güngörmüş yaşlı adam o mecliste dedi ki: "Onu yumuşakça, güzel davranarak tut!".)

Vaḳt-i ḫazāna da "ḫarīf" denildiği faṣlın pīr olduğu cihettendir. Ammā aṣıl maʿnāsı "zebūn"dur. Aṣlı ʿArabīdir, taʿcīm olunmuştur. Egerçi kebīru's-sin demektir, lākin tevessuʿ olmakla zebūn ve żaʿīf maʿnāsına istiʿmāl olunmuştur. Cevherī, *Ṣıḥāḥ*'ta وما الزبون بمعنى الخريف فليس من كلام اهل البادیه[1] dediği meẕkūr maʿnāya da delāleti vardır.

خزف [ḫazef]: Feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. Sifāl maʿnāsına. ʿArabīdir **(368b)** ammā Fārsīde istiʿmāli şāyiʿdir. Saksı ve çömlek düzenlere خزاف [ḫazzāf] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

گهر بود نطقت که دارد شرف
که گفتار من بود اینجا خزف

(Senin sözün mücevherdir, şeref sahibidir. Benim buradaki sözüm ise saksı parçasıdır.)

خشف [ḫaşef]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Kar maʿnāsınadır ki برف [berf] dahi derler. ʿArabīde ثلج [ṣelc] dedikleridir.

خف [ḫaf]: Be-vezn-i کف [kef]. İki maʿnāya gelir.

Evvel, bokça maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

لب کین کشان کافته زیر کف
ز گرمای خورشید خفتان چو خف

(İntikam arayıcı yiğitlerin dudağı, güneşin sıcaklığından el altındaki bohça gibi yarılmıştı.)

Şānī, kav maʿnāsına ki bezden ve ġayrıdan ederler. Şems-i Faḫrī, beyt:

آتش زنهٔ سنگ شبانان شما را
از اطلس افلاک دهد چرخ برین خف

(Felek, sizin çobanlarınızın çakmak taşına atlas feleğinden kav verir.)

Üstād Menūçehrī, rubāʿī:

لاله مشگین دل و عقیقین طرف است
چون آتش اندر اوفتاده به خف است
گل با دو هزار کبر و ناز و صلف است
زیرا که چو معشوقهٔ خواجه خلف است

(Lalenin içi misk kokuyor, ateşe düşmüş kava benzeyen akikten gözü var. Gül binlerce kibir,

1 Zebūn, harīf manasınadır. Bedevi lügati değildir.

naz ve bencillik içinde, çünkü Hâce Halef'in sevdiğine özeniyor.)

خلف [ḫalef]: Żıdd-ı سلف [selef]tir. Ebulmaʿānī, der-naʿt-ı şerīf, beyt:

آبای تو بردند شرف از تو سلف
دارند شرف در دو جهان از تو خلف

(Senden öncekiler senin atan olmak sayesinde şereflendiler. Senden sonrakiler de sayende iki cihan şerefine sahip olacak.)

خلوف [ḫalūf]: Żamm-ı lām ile. Būy-ı dehān ki ʿArabīde بخر [baḫr] derler feṭḥ-i bā ile. Mīr Naẓmī, beyt:

زند دم به وقت سخن بی وقوف
رود تا به فرسخ دهانش خلوف

(Konuşurken bilmediği konulardan dem vurur, ağzının kokusu fersahlarca öteye gider.)

مع القاف
[maʿa'l-ḳāf]

خربق [ḫarbuḳ]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Bir ottur. İki nevʿ olur. Biri siyāhtır ki ḫarbuḳ-ı esved derler. Türkīde "kirpi" derler. Ve baʿżı yerde "tanekıran" derler. Bir nevʿi beyāżdır ki ḫarbuḳ-ı ebyaż derler. Sarmaşık gibidir, dibinde beyāżlığı olur. Nevʿamā rāyiḥası vardır. Türkīde "gelmeç" ve baʿżı yerde "marulcuk" derler.

خفچاق [ḫafçāḳ]: Sükūn-ı fā ve feṭḥ-i cīm-i Fārsī ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te vilāyet-i Türkistān'da bir beyābān adıdır. Deşt-i Ḫafçaḳ derler. Ol ṣaḥrāda olan ḳavme Ḫafçaḳiyān derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, ḳıṭʿa:

ز بس که ریخت ازین پیش خون خفچاقان
به هندوی گهرین چون پرند چین براق

عجب مدار که از روح نامیه پس ازین
به جای سبزه ز گل بردمد سر قپچاق

(Şirvān Şāh'ın kılıcı hindū-yı güherīn, bundan önce o kadar çok Kıpçak kanı döktü ki bundan sonra bitkilerden yeşillik yerine Kıpçak başı biterse şaşırma!)

خلق [ḫaliḳ]: Kesr-i lām ile. Köhne olmuş nesneye derler. Ve sükūn-ı lām ile (خلق ḫalḳ), ʿArabīde "yaratmak" maʿnāsınadır. Ammā "maḫlūḳ" maʿnāsına istiʿmāli şāyiʿdir ki Türkīde "il" dedikleri maʿnāyadır. İmāle ile istiʿmāl olunur. Ammā Çağatayda "il" dört maʿnāya gelir. Mīr ʿAlī Şīr, rubāʿī:

Ḫalḳ içre Ḥaḳḳ evliyāsını bil raḥmet
Ol ḫaylıdın boldı il nā'il-raḥmet
Ẕikr eylep alarnı eyle ḥāṣıl raḥmet
Kim ẕikrleri eyledi nāzil raḥmet

(Halk içinde Allah dostlarını rahmet bil! Halk o topluluk sayesinde rahmete ulaşır. Onları anıp rahmet elde et! Çünkü onları anmak rahmet indirir.)

خندق [ḫandaḳ]: Maʿrūf. Ḳalʿa, ḥiṣār, bāġ ve būstān eṭrāfına kazdıkları ḫarḳtır.

خورنق [ḫavernaḳ]: Feṯḥ-i vāv u nūn ve sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Ġarā'ib-i dehrden bir ḳaṣr-ı ʿAcemī'dir ki Nuʿmān Ekber Şāh binā ettirmiştir. Bir rivāyette Behrām-ı Gūr köşküdür. Ammā eṣaḥḥı Nuʿmān Şāh bināsıdır ki Sinimmār-nām bir üstād miʿmār yapmıştır. *ʿAcā'ibu'l-Büldān*'da masṭūrdur ki ẓahr-ı Kūfe'de Nuʿmān bin İmri'i'l-Ḳays emriyle Sinimmār bināyı itmām edip, Nuʿmān gelip temāşā edip, ġāyet pesend ü taḥsīn ettikten sonra Sinimmār'a su'āl eder ki "Bu ḳaṣra inhidāma bā'iṣ olur żarar yeri var mı?". Sinimmār da "Belī. Bir yerinde bir taş komuşum, eğer bir kimesne onu koparsa fi'l-ḥāl ḳaṣr münhedim olur" der. Nuʿmān dedi ki: "Ol maḥalli senden ġayrı kimesne bilir mi?". Sinimmār, "Benden ġayrı kimesne bilmez" dediği gibi Nuʿmān Şāh Sinimmār'ı bālā-yı ḳaṣrdan zemīne atıp helāk eyledi. Bu ḥikāye ḫalḳ miyānında meşhūr olup ḍarb-ı meṯel oldu. "Cihānda iyiliğe iyilik olaydı Nuʿmān Sinimmār'a ederdi" derler. Şuʿarā-yı ḳudemādan biri bir ḳaṣr taʿrīfinde, beyt:

نه قصر قصر خورنق نشان که بنیادش
نمی توان که کند صد هزار شه نعمان **(369[a])**

(Köşk demek hafif kalır, Havernak köşkünün aynısıdır. Yüz bin Numan Şah, temelini dahi yaptıramaz.)

خوق [ḫavaḳ]: Feṯḥ-i vāv ile. Altın ve gümüşten yapılmış ḥalḳa, her ne için olursa.

مع الکاف
[ma'a'l-kāf]

خارچنک [ḫār-çenk]: Demir dikeni dedikleri ottur. خار [ḫār] ile چنک [çenk] lafẓından mürekkebdir.

خاشاک [ḫāşāk]: Çöpceğizler ki toprağa karışmış ola. Aṣlı خاره [ḫāre] idi, ḫārdan imtiyāz için āḫirine kāf lāḥıḳ olup hā'-i ʿalāmet elif-i sākine ve rā'-i mühmele şīn'a ḳalb olundu. Şāʿir, beyt:

گر بگذرم به خاطر پاک تو باک نیست
خاشاک نیز بر دل دریا گذر کند

(Senin temiz aklından geçersem umursama! Çerçöp de denizin içinden geçer gider.)

Gāhī خس [ḫas] ile mürādif edip خس و خاشاک [ḫas u ḫāşāk] derler. Ve gāhī خار [ḫār] ile de müterādif edip istiʿmāl ederler. Beyt:

ز خاشاک و از خار شاخ درخت
یکی آتشی برفروزیده بخت

(Talih, ağaç dallarının diken ve çerçöpüyle bir ateş yaktı.)

خاشک [ḫāşek]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. خاشاک [ḫāşāk]-ı merḳūmdan iḫtiṣār olunmuştur.

خاک [ḫāk]: Maʿrūf. ʿAnāṣır-ı erbaʿanın esfelidir. ʿArabīdeki تراب [turāb] maʿnāsına. Çağatay lisānında "tofraġ" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Biz fenā tofraġı bolduḳ deyr ara ey ehl-i zühd
Ḫānḳah ṣaḥnıda siz baḥṣ-i taḳaddüm eyleŋiz

(Ey ham sofular! Biz kilisede fanilik toprağı olduk. Siz tekke ortasında üstünlük bahsine devam edin!)

خاک نمک [ḫāk-nemek]: Melʿabe-i eṭfālden bir luʿbdur. Biraz toprak içine her birinden berāber akçe karıştırıp, kaç ādem ise ol kadar ḥiṣṣe edip, her biri bir kümeyi alıp, her kimin ḥiṣṣesinde ne miḳdār akçe bulunursa alır. *Şerefnāme*'de حریده [ḥarīde], حیرانده [ḥīrānde], دوداله [du dāle] ve کوهاموی [kūhāmūy] dedikleri oyundur. ʿArabīde قیفال [ḳīfāl] vezni üzre فیأل [fī'āl] derler.

خامسوک [ḫāmsūk]: Sükūn-ı mīm ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. Bazlamaç dedikleri ekmektir. Kāf-ı ʿAcemī ile (خامسوگ ḫāmsūg) da mervīdir.

خانِ خرک [ḫān-ı ḫarek]: Kārbānserāy. Gāhī yalnız خان [ḫān] dahi derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

خان خرک شدست همه خانمان من
بر یکدگر نشسته درو کاربان برف

(Kar kervanının birbiri üstüne konduğu evim kervansaraya döndü.)

خایسک [ḫāyisk]: Kesr-i yā-yı taḥtānī, sükūn-ı sīn-i mühmele ve kāf-ı mevḳūf ile. Çekiç maʿnāsına; büyük olsun, küçük olsun. ʿArabīde مطرقه [miṭraḳa] ve مدقه [midaḳḳa] dedikleridir. Müncīk, beyt:

آنجا که پتک باید خایسک بیهده است
گوزست خواجه سنگین مغز آهنین سندان

(Demirci çekici gereken yerde küçük çekiç işe yaramaz. Efendi, taştan bir gergedandır, beyni de demirden örstür.)

پتک [petk] feṯḥ-i bā'-i Fārsī ve sükūn-ı tā'-i müşennāt ile "demirci çekici"dir. Ve سندان [sindān] zebān-ı Pehlevīde "örs"tür. Ammā *Şerefnāme*'de خایسک پتکِ آهنگران و امثالِ آن و پتکِ خرد که چکش خوانند [1]. "Çeküş" dediği bir

1 Hāyisk, demirci çekici ve benzeridir. Ve "çeküş" dedikleri küçük çekiçtir.

ẓarf ile mīḫı muḥkem ederler ve bir ẓarf ile mīḫı naʿldan ve ġayrıdan koparırlar. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به پولاد خایسک آهنگران
فرو برده مسمارهای گران

(Demirciler, çelik çekiçle ağır çiviler çaktı.)

خباک [ḫabāk]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḫḫade ile. Ve bāʾ-i Fārsī ile (خپاک ḫapāk) da mervīdir. Boğaz sıkılıp tutulmaya derler. Üstād Rūdekī, beyt:

با دو سه بوسه رها کن این دل از گرم و خباک
تا به منت احسان باشد احسن الله جزاک

(İki üç buseyle bu gönlü yanış ve hafakandan kurtar! Böylece bana iyilik olsun, Allah da seni güzelce mükāfātlandırsın!)

Ferheng-i Cihāngīrī'de ol dört dīvāra derler ki saḳfı olmaya. Ve çār-pā ḥayvānı gece içinde yatırdıkları saḳfsız dört dīvāra da derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

هزار تن را خر پیش برده ام به فراز
هزار کس را گوساله رانده ام به خباک

(Bin kişiyi tepeye eşek yapmışım. Bin kişiyi ağıla keçi yapmışım.)

Bu maʿnāya, Şems-i Faḫrī, beyt:

بیشه را بر هزبر ساخت قفس
دشت را بر گوزن ساخت خباک

(Ormanı aslana kafes, bozkırı gergedana ağıl yaptı.)

خبزدوک [ḫabezdūk]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḫḫade, sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. *Şerefnāme*'de ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bir böcektir, zibil-i ḥayvān içinde ḥāṣıl olur. Ona سرگین غلطان [sergīn-ġalṭān], سرگین گردان [sergīn-gerdān], جلانک [celānek], دیلمک [deylemek], کشتک [kuştek] ve گوی گردانک [gūy-gerdānek] dahi derler. ʿArabīde خنفساء [ḫunfesāʾ] dedikleridir. Ve *Ferheng-i Züfāngūyā*'da yazar ki baʿżı nüsḫalarda ḫabezdūk, hezār-pāye maʿnāsına vāḳiʿ olmuştur. Ve baʿżı nüsḫalarda kāf-ı Fārsī ile (خبزدوگ ḫabezdūg) mervīdir. Mīr Ḫüsrev, beyt:

بوی گل و لاله خبزدوک را
در سر و در مغز خلد دوک را

(Gül ve lale kokusu, bokböceğinin başına ve beynine iğ saplar.)

(369b)

خبک [ḫabek]: خباک [ḫabāk]-ı merḳūm maʿnāsına. Ondan iḫtiṣār olunmak vardır. Boğaz sıkılmak maʿnāsına ki خبه [ḫabe] ve خفه [ḫafe] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

به عهد عدل تو دزدان معذب خبه اند
خنک کسی که بود ایمن از عذاب خبک

(Hırsızlar senin adaletin zamanında boğaz sıkılma azabını çekerler. Ne mutlu boğaz sıkılma azabından güvende olan kimseye!)

Ve cenk ve muḥārebe maḥallinde iki ḫaşım birbirinin boğazın tutup sıkmaya derler. Ḫüsrevī, beyt:

تا بمیری به لهو باش و نشاط
تا نگیرد ابر تو گرم خبک

(Ölene kadar eğlence ve mutluluk içinde ol! Hafakan senin boğazını sıkmasın.)

Şerefnāme'de افشردنِ گلو و نیز سیاهیِ رو که از غم و اندوه عارض شود که او را تاسه و تفسه نیز گویند به عربی کلفة خوانند.[1]

خجک [ḫacek]: Feṯḥ-i cīm ile. Noḳṭa-i ʿillet. Meşelā خجکِ سفید در چشمِ فلان افتاد[2] derler. Ve nükte maʿnāsına da gelir. Ve "kete"ye

1 Boğaz sıkmak, dert ve sıkıntıdan meydana gelen yüz karalığı. Ona tāse ve tefse de derler. Arapçada "külfet" dedikleridir.

2 Falancanın gözüne hastalıktan ak nokta düştü.

dahi "ḫacek" denildiği menḳūldür. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خدک [ḫadek]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Bemaʿnī-i pül, yaʿnī köprü. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, ḳıṭʿa:

ز احنف آن که به حلمست در عرب مشهور
به دفتری مثلی دیده ام بگویم چون

بدین مثال مرا هم حکایتی بودست
ازین مثل خدکی ساختم برین جیحون

(Bir defterde, Araplar arasında yumuşakbaşlılığıyla meşhur olan Ahnef'e ait bir mesel gördüm, nasıldır anlatayım. Bu misal benim için bir hikâye oldu. Bu mesel sayesinde bu Ceyhun üstüne bir köprü yaptım.)

خراک [ḫarāk]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Bāng-i gelū-yı ḫufte yaʿnī uyumuş kimesnenin boğazından ẓāhir olan ṣadā.

خربشک [ḫarbeşk/ḫarbişk/ḫarbuşk]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve bāʾ-i muvaḥḥadenin feṯḥi, kesri veyā żammıyla mıdır iṣʿār olunmamıştır. Lākin naʿl-bend maʿnāsına ferhenglerde masṭūrdur.

خرتک [ḫartuk]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı tāʾ-i müṣennāt ile. Bir mühredir, çeşm-zaḫm defʿi için eṭfāl boyunlarına asarlar. Ol mühre üç levn ile mütelevvindir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خرچنک [ḫar-çenk]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Yengeç ki ʿArabīde سرطان [sereṭān] derler. Şāʿir demiştir, beyt:

چو بر زد سر چنک خرچنک هور
جهان گشت روشن بسان بلور

(Güneş yengeci, kıskacının ucunu kaldırınca dünya billur gibi aydınlandı.)

خرسلاک [ḫar-selāk]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Ḫar-bende maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

آنچه بردی خر سلاکانی همی وارونیت
گر بگویم زود گیرد بر تن خود تعزیت

(Götürdüğün eşek bakıcısı aksinin biri! Ne söylesem çabucak kendini haklı çıkarmaya uğraşıyor.)

Pūrbahā-yı Cāmī, beyt:

خری خربطی خر سری خر سلاک
بدی بد دلی بد تنی بدسیر

(Bir eşektir; ahmak, eşek kafalı, eşek bakıcıdır. Kötüdür; dili kötü, teni kötü, yaradılışı kötüdür.)

خرک [ḫarek]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Dokuz maʿnāya gelir.

Evvel, muḫaffef-i خارک [ḫārek]tir ki ḫurmā-yı ḫuşke derler. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

نخود و کشمش و پسته و خرک و میده ببر
قصب و انجیر تر و سرمش اسپید بیار

(Nohut, kuşüzümü, fıstık, kuru hurma ve meyde götür! Şekerkamışı, taze incir ve beyaz zerdali kurusu getir!)

Ṣānī, ol ağaçtır ki ʿūd, rebāb, tanbūra ve emṣāli saz kılları altına korlar. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

به چشم من خر خمخانه بهتر از خرکیست
که بر رباب نهند از پی سرود و نواز

(Benim nazarımda meyhane eşeği, şarkı için rebap üstüne koydukları ağaçtan daha iyidir.)

Ḫᵛāce ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

کاس رباب را چه نقص گر گسلد به زخمه در
تار بریشمی درو یا به سر آیدش خرک

(Rebaptaki bir ibrişim tel tezene darbesiyle kopsa ya da kılların altından geçtiği ağaç ortadan kalksa rebabın gövdesine bir eksiklik gelmez.)

Şāliş, bir taḫtadır ki mücrim ve günehkārı üzerine yatırıp döğerler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Ammā *Şerefnāme*'de falaḳa dedikleri ip geçmiş ağaçtır ki suçlunun ayağına geçirip değnek vururlar.

Rābiʿ, ol üç ağaçtır ki uçlarında tekerlek olur, henüz yürüyen eṭfāl ona yapışıp yürümek öğrenir.

Ḫāmis, ol sepāya derler ki naḳḳāşlar üzerinde durup dīvār naḳş ederler ve cāmiʿde ḳandīl yakanlar keẕālik üzerine basıp ḳandīl yakarlar.

Sādis, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de penbe dūlābı ki bir el ile döndürüp bir el ile demirinin arasına penbe verir, tā ki çiğidinden ayrıla.

Sābiʿ, devecik dedikleri böcektir ki çekirgeye müşābeheti vardır.

Şāmin, ol ağaca derler ki üzerine odun koyup yararlar.

Tāsiʿ, Şīrāz mużāfātından Sibāḫ ve Māserem aʿmālinden bir ḳarye ismidir ki Şīrāz'a sekiz fersaḫ yerde vāḳiʿdir. Meẕkūr maʿnālardan **(370[a])** ġayrı خر [ḫar] lafẓının taşġīridir.

خرگوشک [ḫar-gūşek]: Kāf-ı evvel ʿAcemī ile. Muṣaġġar-ı خرگوش [ḫar-gūş]tur. Ve dahi bir dārūdur, ishāli ḳabż eder, ona خرغول [ḫarġūl] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خرمک [ḫarmek]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṭḥ-i mīm ile. Bir mühredir, defʿ-i çeşm-zaḫm için eṭfāl boynuna bağlarlar. Ona خرتک [ḫartuk] ve خورمک [ḫʷarmek] dahi derler vāv-ı maʿdūle ile. Ve żamm-ı ḫā ile (خُرمک ḫurmek) de mervīdir. Müncīk, beyt:

ترسم چشمت رسد که سخت خطیرای
چونکه نبستند خرمکت به گلو بر

(Sana göz değmesinden korkuyorum, çünkü boğazına nazar boncuğu takmadılar.)

خروک [ḫarūk]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Bir ottur, ʿavratın sütün ziyāde eder. Ona خرچکوک [ḫarçekūk] dahi derler. *Ferheng-i Züfāngūyā*'da be-maʿnī-i خنجک [ḫancek] ki siyāh dānedir. Ve خرک [ḫarek]-i merḳūm maʿnāsına da mervīdir. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Mīr Ḫüsrev, beyt:

زهره کشیده پیشش کاو خود و خروک را
بگشاده از بریشم بگذاشته غنا را

(Zühre kendi çalgılarını önüne çekmiş. İbrişimden teli açıp nağmeyi dışarı bırakmış.)

خره سنگ [ḫare-seng]: İki maʿnāyadır.[1]

Evvel, lafẓ-ı mürekkeb olur "taş yığını" maʿnāsına. خره خشت [ḫare-ḫişt] gibi ki خره [ḫare] "yığın"dır.

خسک [ḫasek]: Feṭḥ-i sīn-i mühmele ile. Çöpceğiz demek olur kāf-ı taşġīr ile. Ammā ferhenglerde "dikenli ot" maʿnāsınadır. Şeyḫ ʿAliyy-i Naḳī, beyt:

چه بد بختم که وقت صبحگاهی باد نوروزی
به جای برگ گل خار و خسک در پسترم ریزد

(Öyle talihsizim ki sabahleyin nevruz yeli esince yatağıma gül yaprağı yerine dikenli otlar dökülür.)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

نخفتی را خسک در پسترش بود
مگس را در تو پیراهن درش بود

(Yatağında bir çöpceğiz olduğu için uyku tutmadı. İçerde bir sineğin kanadı kırılmıştı.)

Baʿżı ferhengde "üç köşeli bir dikendir" diye taṣḥīḥ olunmuştur. Üstād Ferruḫī, beyt:

گهی گیاهی پیش آمدی چو نوک خسک
گهی زمینی پیش آمدی چو روی تبر

(Bazen diken ucu gibi bir ot biter, bazen de balta yüzünü andıran bir zemin belirirdi.)

1 İkinci mana nüshalarda yoktur.

Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te üç köşesi sivri bir nevʿ demirdir, yere düştükte elbette bir sivri ucu yukarı durur. Ḳalʿa muḥāṣaralarında yürüyüş maḥallinde hücūm-ı ḫaşma māniʿ olmak için ḳalʿadan taşra getirirler. Ona سپالج [sepālic] dahi derler. Şeyḫ Niẓāmī, ḳalʿa cenginde, beyt:

خسک بر گذرگاه کین ریختند
نقیبان خروشیدن انگیختند

(Savaş alanına sivri demir döktüler. Lağımcılar kaynatmaya başladılar.)

خشتوک [ḫaştūk]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı tā ile. Ḥarāmzāde maʿnāsına. Ḥaẕf-ı tā ile خشوک [ḫaşūk] dahi derler. Şāʿir demiştir, beyt:

از بزرگی که هستی ای خشتوک
چاکرت بر کتف نهد دفنوک

(Ey haramzāde! Sahip olduğun büyüklük sayesinde kölen sırtına eyer çulu koyuyor.)

خشوک [ḫaşūk]: Żamm-ı şīn-i muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ile. خشتوک [ḫaştūk]-ı merḳūm maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

گر فلک نقص علم زاد چه سود
از بلابه چه زاد غیر خشوک

(Felek ilim noksanlığı doğurduysa ne çare! Fahişeden, gayrı meşru çocuk dışında ne doğar!)

بلابه [belābe], zen-i fāḥişedir. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Üstād Laṭīfī, beyt:

هر که بد اصل و یا خشوک بود
فتنه زاید چو با بلوک بود

(Soysuz veya fahişe olan kimse, bir topluluk içinde fitne doğurur.)

خفک [ḫafek]: Feṯḥ-i fā ile. Boğazı sıkıp boğmak. Ādemde ve ḥayvānda istiʿmāl olunur. خبه کردن [ḫabe kerden] ve خفه کردن [ḫafe kerden] maʿnāsınadır.

خکشک [ḫakuşk]: Żamm-ı kāf-ı evvel ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. خاکِ خشک [ḫāk-i ḫuşk] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur. Bir nevʿ bardaktır, ḫām topraktan düzüp münaḳḳaş ederler. Meẕkūr bardağı şehr-i Ḫalluḫ'ta kızlar yaparlar. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

ای شاه شیرحمله ز آهو بود اگر
با خلق تو کسی کند اثبات بوی مشک

جایی که ذکر کوزهٔ یاقوت و زر کنند
ابله بود که شرح کند کوزهٔ خکشک

(Ey aslan çevikliğindeki padişah! Eğer bir kimse misk kokusunu senin ahlağınla ispatlasa ayıptır. Altın ve yakut bardağın söz konusu olduğu yerde toprak bardaktan dem vurmak aptallıktır.)

خلشک [ḫaluşk]: Żamm-ı lām ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Bir nevʿ münaḳḳaş destīdir. Topraktan edip, içine kimi ḫurde akçe ve kimi nuḳl doldurup, kızların cihāzı arasına götürüp, dāmād evine geldikte kırıp niṣār ederler. Ebulḫaṭīr-i Gūzgānī, ḳıṭʿa:

چون مرغ هفت رنگ کند جلوه این خلشک
واندر میانش بادهٔ رنگین به بوی مشک

ما زان خلشک رنگین وین لعبت بدیع
باده خوریم تر و بکون در بریم خشک

(İçinde misk kokulu güzel şarabın olduğu bu süslü kadeh, bir tavuskuşu gibi gezip dolanıyor. Biz bu renkli bardaktan, bu güzel dilberden taze şarap içer, içimizdeki kuruluğu gideririz.)

خلیک [ḫalīk]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Toygar dedikleri kuştur. Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa: **(370[b])**

خوش نظم پاک کی شود آن شعر ترهات
چون می شود سلیس سخن که شود رکیک

از دست زن هنر کی آید به روز جنگ
هرگز نمی کند عمل باز را خلیک

(O saçma şiir, söylenmemiş şiir gibi nasıl olsun! Zayıf şiir, akıcı şiir gibi nasıl olsun! Savaş günü kadının elinden ne hüner gelir! Toygar, doğanın yaptığını asla yapamaz.)

خنچک [ḫançek]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Üç köşeli bir dikendir, yere düştükte bir ṭarafı yukarı durur. خسک [ḫasek] dahi derler. Ebulmü'eyyed, beyt:

نباشد بس عجب از بختم ار عود
شود در دست من مانند خنچک

(Kara bahtım yüzünden elimdeki öd ağacı demir dikenine dönerse çok da şaşılmaz!)

Ferheng-i Cihāngīrī'de be-maʿnī-i ḫār u ḫasek. Hindū Şāh, beyt:

به بستان بعد ازین بر عکس بهمن
گل سوری برون آید ز خنچک

(Behmen ayının aksiyle, bundan sonra bostanda dikenden kırmızı gül açacak.)

Lüġat-i mezbūr kesr-i ḫā ve żamm-ı ḫā ile de āḫar maʿnālara merḳūmdur, maḥallinde ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá. Żamme ile rivāyet olunan maʿnāsına *Müʾeyyidü'l-Fużalā*'da feṯḥa ile masṭūrdur.

خوابِ سبک [ḫʷāb-ı sebuk]: Yaʿnī ımızgan-mak. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خورمک [ḫʷarmek]: Vāv-ı maʿdūle ile. Be-maʿnī-i خرمک [ḫarmek]-i merḳūm.

خوزدوک [ḫavezdūk]: Feṯḥ-i vāv, sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i خبزدوک [ḫabezdūk]-ı merḳūm ki خزوگ [ḫazūg] dahi derler.

مع الکاف الفارسی

[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

خاجسوگ [ḫācsūg]: Sükūn-ı cīm ve żamm-ı sīn-i mühmele ile. Ot biçecek orak ki خاجوگ [ḫācūg] dahi derler. Baʿżı nüsḫada cīm muḳaddem ve ḫā muʾaḫḫar vāḳiʿ olmuştur. Ebulmaʿānī, beyt:

سبزه زار باغ عیش عید من
شد هلال عید عشرت خاجسوگ

(Bayram eğlencemin yemyeşil bahçesinde, işret bayramının hilali orak oldu.)

خاجوگ [ḫācūg]: Ḥaẕf-ı sīn-i mühmele ile. خاجسوگ [ḫācsūg]-ı merḳūm maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

سبزهٔ کشتزار عشرت را
شده انگشت بخت من خاجوگ

(Bahtımın eli orak olmuş, işret tarlamın ekinini biçiyor.)

خایگ [ḫāyeg]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Çekirge maʿnāsına ki ʿArabīde جراد [cerād] derler. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

خپگ [ḫapeg]: Feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. *Şerefnāme*'de nān-ı buzurg ki ekşer ʿīdlerde pişirirler. Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

آدمیا دست ز دنیا بدار
چونکه نبستند ورا با توچک

ورنه خود این دنیا دارد ترا
بر سر ره چون بچگان را خپگ

(Ey insanoğlu! Bu dünyadan el çek! Seninle onun arasında bir teminat belgesi yok. Aksi takdirde bu dünya seni ekmek beklentisindeki çocuklar gibi yolun başında tutacaktır.)

Ḫᵛāce ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

از جگر تنور شرق امر تو می برآورد
قرصهٔ زر مغربی از پس سیمگون خچگ

(Senin emrin, doğu tandırının ciğerinde, gümüş renkli somun ekmeğinin ardından yuvarlak bir halis altın yükseltiyor.)

خبوگ [ḫabūg]: Żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Muḥkem ve üstüvār maʿnāsına. Keẕā fī-*Müʾeyyidiʾl-Fużalā*. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

بنای خانهٔ ارکان عدلش
خبوگ و محکمست چون خانهٔ دین

(Onun adalet direkleriyle desteklenmiş bir evin yapısı, din evi gibi sağlam ve dayanıklıdır.)

خدنگ [ḫadeng]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Aṣlında kayın ağacının adıdır ki ondan ok ederler. Mezbūr ağacın ismi olduğuna bu beyitlerde delālet vardır. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

در کنار آنچنان کشیدش ننگ
که طبرخون شدش نهال خدنگ

(Kayın ağacı kenarda öyle bir utandı ki kızıl söğüde döndü.)

Bu ḳavli müʾeyyid, Ḥakīm Esedī, meṣnevī:

همه سینهٔ کوه بید و خدنگ
یکی بیشه گردش زریر و زرنگ

درختش طبرخون و بیشه خدنگ
گیا سنبل و سیب و سنباده سنگ

(Dağın üstü hep söğüt ve kayındı. Alaçehre ve zerdeçaldan bir orman oluşmuştu. Ağacı kızıl söğüt ve ormanı kayındı. Bitkisi sümbül ve elma, taşı da elmastı.)

Mezbūr ağaçtan düzülen oka تیرِ خدنگ [tīr-i ḫadeng] derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

برآوردن تیرهای خدنگ
گرفته کمان نبردی به چنگ

(Kayın ağacından yapılmış okları çıkarıp savaş yayını eline aldı.)

Keşret-i istiʿmāl ile تیر [tīr]i ḥaẕf olunup yalnız خدنگ [ḫadeng] oka ʿalem olmuştur. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

جمله ادراکات بر خرهای لنگ
او سوار باد پران چون خدنگ

(Bütün anlayışlar topal eşeğe binmiş, o ise ok gibi uçan yele binmiş.)

Kemāl İsmāʿīl, beyt:

به سوی مردمک چشم دشمنت نرمک
پیامهای درشت آورد زبان خدنگ

(Okun dili, senin düşmanının gözbebeği tarafına usulca kara haberler getiriyor.)

Ve dahi meẕkūr ağaçtan eyer kaltağın edip زینِ خدنگ [zīn-i ḫadeng] derler. Gāhī bunun dāhi mużāfın ḥaẕf edip yalnız خدنگ [ḫadeng] derler. Nitekim bu beyitte vārid olmuştur, beyt:

لاله را در قبا کشیدی تنگ
سرو را خانه ساختی ز خدنگ

(Laleye dar bir elbise giydirdin. Selviye eyer kaltağından ev yaptın.)

Niʿmetullāh, nüsḫasında kirpi okuna ve yengece de "ḫadeng" derler diye rivāyet eylemiş. Kirpi okuna istiʿāre ṭarīḳıyla denildiği cāʾizdir, ammā yengece ḫadeng taʿbīrinin **(371ᵃ)** münāsebeti baʿīd görünür.

خدوگ [ḫadūg]: Żamm-ı dāl-ı mühmele ve sükūn-ı vāv ile. Kocunmaktır. Türkīde żamm-ı hā ile "hüdük verdi" derler. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

هر که بر درگه ملوک بود
از چنین کار با خدوگ بود

(Padişahların sarayında olan kimse, bu iş yüzünden gocunur.)

خرایگ [ḫarāyeg]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ile. Nüsḫa-i *Ḥalīmī*'de sürülmemiş boz yer. Ammā *Ni'metullāh*, "naṭas olmuş tarla ma'nāsınadır" demiş.

خرچکوگ [ḫarçekūg]: Feṯḥ-i cīm-i Fārsī ve żamm-ı kāf-ı evvel-i 'Arabī ile. Bir ottur, sütü az olan 'avratın sütün ziyāde eder. Ona خروک [ḫarūk] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de خرچکوگ خبازی باشد کوچک نیک خوشبو شود و آن را دستنبویه نیز خوانند[1] masṭūrdur.

خرچلوگ [ḫarçelūg]: خرچکوگ [ḫarçekūg]-ı merḳūm ma'nāsınadır ki ba'żı nüsḫada kāf yerine lām ile vāḳi' olmuştur.

خرچیگ [ḫarçīg]: Kesr-i cīm-i Fārsī ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ṣaḥrā-yı vāsi' ya'nī bol ova. Ferālāvī, beyt:

ای بر همه قحبگان گیتی سرجیگ
کون تو فراختر ز سیصد خرچیگ

(Ey dünyadaki bütün kahpelere önder olan! Senin kūnun üç yüz geniş ovadan daha geniştir.)

خرسگ [ḫar-seg]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Bir nev' oyundur, tāze yiğitler oynarlar. Eğilip başını birinin kucağına kor, sā'irleri çevresinden cüst ü çāpük ona değerler. Ol ise onları ayağıyla vurup, değerse gözeticisi onu kaldırıp yerine değdiği ādemi yatırır. Anadolu diyārında bu oyuna "uzun eşek" derler. Hākeẕā naḳale'l-*Ḥalīmī*.

خرسنگ [ḫar-seng]: خر [ḫar] ile سنگ [seng] den mürekkeb lafẓdır. *Mecma'u'l-Fürs*'te bema'nī-i seng-i āsyā ve seng-i buzurg ki bī-fā'ide yol üzerinde ve tarlalarda durur. Şeyḫ Evḥadī, beyt:

تا دلت را ز غیر اورنگیست
پیش راهت ز شرک خرسنگیست

(Gönlünde başka hevesler taht kurdukça yolunun önünde büyük bir şirk taşı olacaktır.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de seng-i nā-hemvār u nā-terāş ma'nāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

به خرسنگ غضبان خرابش کنید
به سیلاب خون غرق آبش کنید

(Öfke taşıyla yıktı. Kan seliyle suya boğdu.)

Mevlānā Maḥmūd İbn Yemīn, beyt:

هر رهی که آن گرفتم اندر پیش
گشت خرسنگ و سنگ راهم شد

(Hangi yola yöneldimse önüme büyük bir kaya çıkıp yolumu kesti.)

Ba'żı nüsḫada "işe yaramaz çakıl taşı" ma'nāsına mervīdir. Ve isti'āre ṭarīḳıyla 'āşıḳ ve ma'şūḳ miyānında māni'-i vuṣlat olan nādān eşeğe derler. Ebulma'ānī, beyt:

مانع وصلت یارم شده آن زشت لقا
در میان من و جانان شده خرسنگ بلا

(O çirkin suratlı rakip, sevgiliye kavuşmamı engelledi. Benimle sevgilim arasında bela taşı oldu.)

خزوگ [ḫazūg]: Żamm-ı zā'-i mu'ceme vü vāv-ı ma'rūf ile. Mezbele böceği ki سرگین گردان [sergīn-gerdān] dahi derler. 'Arabīde جعل [cu'al] dedikleridir.

خسوگ [ḫasūg]: Żamm-ı sīn-i mühmele ile. Çirkīn ma'nāsına. Ebulma'ānī, beyt:

آن قدر داد خدا حسن جمال
که شده روی عدو زشت و خسوگ

(Allah ona öyle bir yüz güzelliği verdi ki düşmanın yüzü çirkinleşti.)

خشگ [ḫaşeg]: Feṯḥ-i şīn-i mu'ceme ile. Bahāne etmeye derler. Ebulma'ānī, beyt:

1 Harçekūg, küçük bir ottur. Güzel ve hoş kokuludur. Ona "destenbüye" de derler.

با غیر می رود به تماشای راغ و باغ
یک دم برم ز آمدنش صد خشگ کند

(Rakiplerle çimenlik izlemeye gidiyor. Bir kez yanıma gelmeye yüz bahane üretiyor.)

Ve dahi göze düşen çöpe derler.

خشنگ [ḫaşneg]: *Mecmaʿu'l-Fürs*'te sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i nūn ile. Ol dāġa derler ki başta ve şaḳīḳalarda yakarlar. Ve dahi "keçel" ve "keçelī" maʿnāsına gelir. Ḥakīm Sūzenī feṯḥ-i şīn ve sükūn-ı nūn ile (خشَنگ ḫaşeng) naẓma getirmiş, beyt:

شد میر رود نیل و چو در آب غرق شد
خاشاک وار بر سر آب آمد آن خشنگ

(O kel baş, Nil nehrinin beyiydi. Boğulunca çerçöp gibi su yüzüne çıktı.)

خلنگ [ḫaleng]: Feṯḥ-i lām ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i dü-reng ki خلنج [ḫalenc] dahi derler. Üstād Menūçehrī, ḳıṭʿa:

تا برآمد لخت لخت از کوه میغ ماغگون
آسمان را آسگون گردد ز رنگ او خلنگ

باد عمرت بی کران و باد عزت بی زوال
باد سعدت بی نحوست باد شهدت بی شرنگ

(Karabatak renkli bulut, dağdan parça parça başgösterince buğday renkli gökyüzü onun rengiyle alacalaşır. Ömrün sınırsız olsun, itibarın zeval görmesin! Kutun uğursuzluktan, balın acıdan uzak olsun!)

خوگ [ḫaveg]: Feṯḥ-i vāv ile. Ḫidmetkār maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

رشک آورد به خدمت او انس و هر ملک
زان رو رساند سر به فلک هر خوگ ازو

(Melekler ve insanlar ona hizmet etmede kıskançlık yarışına girerler. Çünkü her hizmetçi, ona hizmet etmek sayesinde başını göğe eriştirir.)

مع اللام
[maʿa'l-lām]

خاجول [ḫācūl]: **(371b)** Żamm-ı cīm ile. Orak ki onunla ġalle biçerler. Ona خاجوگ [ḫācūg], خاجسوگ [ḫācsūg] ve خاشوش [ḫāşūş] dahi derler.

خال [ḫāl]: On iki maʿnāya gelir.

Evvel, beŋ ki ʿArabīde شامه [şāme] derler. Ṣuʿarā, maḥbūbların ʿiẕār u gerdeninde olan ḫāllerin istiʿārāt ve teşbīhāt ile medḥ ü vaṣf eylemişlerdir. Her ne kadar siyāh olsa ve iri olsa maḳbūldür. Ṭālib-i Āmulī, rubāʿī:

مژگان نبود به گرد چشم من زار
حسرت به ره نظاره ام ریخته خار
در دیده سیاهیم نه از مردمکست
جذب نگهم ربوده خال از رخ یار

(Ben zavallının gözü etrafındaki kirpik değildir; hasret, bakışımın yoluna diken dökmüştür. Gözümdeki karalık gözbebeğinden değildir, bakışımın çekim gücü sevgilinin yüzündeki beni kapmıştır.)

Bu maẓmūna ḳarīb, Mīr Naẓmī, beyt:

آن خال سیاه عنبرآگین
از مردم دیده بود رنگین

(O amber doldurulmuş siyah ben, gözbebeği sayesinde renklenmiştir.)

Çağatay lisānında kesr-i mīm ile "miŋ" derler. Luṭfī eşʿārında, beyt:

Miŋi ḥasretide Luṭfī eger ölse ġamze birle
Biri dāġ-ı ʿışḳ tapḳay yüregine baḳsa yarıp

(Lutfi onun beni ve kıyabakışı hasretiyle ölse, biri yüreğini yarıp bakınca hep aşk yarası bulacaktır.)

Ṣānī, be-maʿnī-i cüft.

Ṣāliş, bir kuşa derler ki karga kadar olur. Eti kaz eti ṭuʿmuna benzer.

Rābiʿ, sancak.

Ḫāmis, tīr.

Sādis, siyāh.

Sābiʿ, ebr-i bārende maʿnālarına.

Ṣāmin, *Şerefnāme*'de nişān-ı rūy.

Ṭāsiʿ, şütür-i buzurg.

ʿĀşir, bürd-i Yemānī'nin bir nevʿine derler.

Ḥādī ʿaşer, be-maʿnī-i eşer ve ḫaber.

Ṣānī ʿaşer, ḫırāmiş-i ʿalem ki Hind pādişāhlarına verirler. Ve şuʿarā istiʿāre ṭarīḳıyla engürek-i çeşme nisbet eylemişlerdir. Nitekim, Şemseddīn-i Meydānī, beyt:

انگورک چشم ماست خالیت یار
کز عین سواد مردم دیده فتاد

(Gözbebeğimiz senin benine dosttur. Çünkü gözdeki karalığın aynısıdır.)

Ve ʿArabīde birāder-i mādere "ḫāl" derler ki Türkīde "dayı" dedikleridir.

خامل [ḫāmil]: Be-vezn-i عامل [ʿāmil]. Bī-nām ve bī-nişān maʿnāsına. Ebulmaʿānī, musammaṭ:

در عهد شاه عادل با ذوق بوده هر دل
گم گشته است اراذل ظالم شدست خامل

(Her gönül, adaletli padişahın zamanında zevk buldu. Reziller ortadan kalktı, zalimden eser kalmadı.)

خاول [ḫāvul]: Żamm-ı vāv ile. Demirde olan pas ki ژنگ [jeng] ve مورچه [mūrçe] dahi derler. Mevlānā Maḥmūd İbn Yemīn, beyt:

از آرزوی قد چو سروت به راستی
بر من زمانه تنگتر از چشم خاولست

(Doğruluk bakımından selviyi andıran boyuna duyduğum arzuyla, zamane gözüme karıncacığın gözünden daha dar oldu.)

خبگال [ḫabgāl]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Nişāne-i sūrāḫ. Keẕā fī-*Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

چنان یلان زره پوش شاه ترکانش
به تیر و زوپین بر پیل ساخته خبگال

(Türk hakanı, zırhlı pehlivanlar gibi, fil üstünde onu ok ve topuza hedef yaptı.)

ختل [ḫatl]: Sükūn-ı tāʾ-i müşennāt ile. Türkistān'da bir vilāyet ismidir. Onda bī-naẓīr atlar ḫāṣıl olur. Esb-i Ḫatlī meşhūrdur. Ve ختلانی [ḫatlānī] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

خچکول [ḫaçkūl]: Sükūn-ı cīm-i Fārsī ve żamm-ı kāf ile. Dilenci maʿnāsına ki kāse-i ḫaçkūl derler ki kāse-i gedā demek olur. Ona کچکول [keçkūl] ve کشکول [keşkūl] dahi derler. Ḥakīm Enverī, ḳıṭʿa:

به روزگار ملکشه عرایئ خچکول
مگر به بارگهش رفت از قضا یک بار

سؤال کرد که امسال عزم حج دارم
مرا اگر بدهد پادشاه صد دینار

چو حلقهٔ درِ کعبه بگیرم از ره صدق
برای دولت و عمرش دعا کنم بسیار

(Melik Şah döneminde dilenci bir bedevi, destur almadan saraya girdi. Sultanın huzuruna çıkıp ona şöyle bir ricada bulundu: "Bu yıl hacca gitmeye niyetim var. Padişah bana yüz altın verirse sadakatle Kābe'nin halkasını tutup onun ömrü ve devleti için çokça dua ederim".)

Seyf-i İsferengī, beyt:

کعبه روان صفا پلاس بسازند
اشتر خچکول را ز جامهٔ احرام

(Safa Kābesine gidenler, dilenci devesinin çulunu ihram elbisesinden yaparlar.)

خرچال [ḫar-çāl]: Fetḥ-i cīm-i Fārsī ile. Gökçe karga. Ve toy dedikleri kuşa da mervīdir. Şems-i Faḫrī, beyt:

به انتقام کند هر زمان عقاب عِقاب
به عهد معدلت او کبوتر و خرچال

(Onun adaleti zamanında güvercin ve toy kuşu, kartalı intikamla cezalandırır.)

خردل [ḫardal]: Maʿrūf. ʿArabīdir. Fārsīde dahi müstaʿmeldir. تخمِ سپید [toḫm-ı sepīd] dahi derler. Ġāyet ḫurde olur. Ebulmaʿānī, der-taʿrīf-i baḫīl, beyt:

اگر کسی بشود ضامن بهشت او را
نمی دهد به کفش هیچ دانهٔ خردل

(Eğer birisi ona cennet vaat edecek olsa, eline bir hardal tanesi bile vermez.)

خرطال [ḫarṭāl]: Sükūn-ı rā vü fetḥ-i ṭāʾ-i mühmeleteyn ile. Bir nevʿ dağarcık ki sığır derisinden ederler, içine zer ü sīm korlar. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

دو بدره زر بگرفتم به فتح نارایین
به فتح رومیه صد بدره گیرم و خرطال

(Nārāyīn'in fethi için iki kese altın ayırdım. Rūmiye'nin fethi için de yüz kese altın tutuyorum.)

خرغول [ḫar-ġūl]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme **(372[a])** ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de beمaʿnī-i خرگوشک [ḫar-gūşek]-i merḳūm. Ammā *Ṣaydana*-i Ebī Reyḥān'da beẕr-i ḳiṭūnādır. غول [ġūl], Fürs-i ḳadīmde "güş" maʿnāsınadır. Ol eşek kulağına müşābih olduğundan "ḫar-ġūl" tesmiye etmişlerdir. Ve اسپغول [ispeġūl] maʿnāsına da mervīdir.

خشماغیل [ḫaşmāġīl]: Sükūn-ı şīn u fetḥ-i mīm ü kesr-i ġayn-ı muʿcemeteyn ile. Vaḳt-i ġażabda göz ucuyla bakmaya derler.

خصل [ḫaṣl]: Sükūn-ı ṣād-ı mühmele ile. Be-vezn-i وصل [vaṣl]. İki maʿnāya gelir.

Evvel, ʿahd ve peymān maʿnāsına.

Ṣānī, rehin ve şarṭ ile ok ve ḳumār oynamak maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

دست در خصل می کنی هشدار
مهره در ششدر و حریف دغاست

(El rehinde, uyarı yapıyorsun. Zar altı kapıda ve karşıda hile ustası var.)

خلخال [ḫalḫāl]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf nesnedir. Altından ve gümüşten edip zenān, ayaklarına takarlar. Ve baʿżı çār-pā ḥayvāna da ederler. Ebulmaʿānī, beyt:

شهی که چرخ در پای براقش
کند از ماه نو سیمین خلخال

(Hz. Peygamber öyle bir padişahtır ki felek onun burağının ayağına yeni aydan gümüş bir halhal yapar.)

Ona پای برنجن [pāy-berencen] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چون تو پای لنگ داری گو پر از خلخال باش
گوش کر را سود نبود صد هزاران گوشوار

(Topal bir ayağa sahipsen, isterse halhalla dolu olsun. Sağır kulağa yüz binlerce küpenin faydası yoktur.)

Ṣānī, mā-beyn-i Geylān u Ḳazvīn'de bir şehr-i muʿaẓẓam adıdır ki خلخالِ زر [ḫalḫāl-ı zer] dahi derler.

خل [ḫal]: Be-maʿnī-i آمدن [āmeden]. Ve dahi بیا [biyā] maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

اگرچه غرقه ای از جهل خود نمید مباش
به علم کوش و ازین غرق جهل بیرون خل

(Kendi cehaletinde boğuluyor olsan dahi umutsuz olma! İlme çalış ve böylece cehalet girdabından dışarı çık!)

Be-maʿnī-i بيرون آى [bīrūn āy]. Ve ʿArabīde lām-ı müşeddede ile (خل ḫall), sirke maʿnāsınadır. Kemā ḳāle Resūlu'llāh ṣalla'llāhu teʿālá ʿaleyhi ve sellem: خير الادام الخل.[1] Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خنجيل [ḫancīl]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm ile. Salıncak ki بادپيچ [bādpīç] dahi derler. İṣfahānīler lüġatidir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

خنگل [ḫangel]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Esliḥadan bir nevʿdir ki جوشق [cevşaḳ] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خوال [ḫ ͮāl]: Vāv-ı maʿdūle ile. *Lüġat-i Maḥmūdī*'de "ṭaʿām" maʿnāsınadır. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de dūde ki çamdan, bezir yağından ve günlükten alıp mürekkeb ederler. Ebulmaʿānī, beyt:

سیاه بختئ من کاتبان بهر نوشت
ز دود آه درونم گرفته اند خوال

(Kātipler benim kara bahtlı oluşumu yazmak için gönlümdeki ah dumanından mürekkep aldılar.)

خواهرانِ سهيل [ḫ ͮāherān-ı suheyl]: Vāv-ı maʿdūle ile. İki yıldızdır. ʿArabīde اختا سهيل [uḫtā suheyl] ve dahi شعريان [şiʿreyān] derler.

خول [ḫavel]: Feṯḥ-i vāv ile. Be-vezn-i بدل [bedel]. Bir kuştur. Çile benzer ammā ondan küçürektir. Ve ʿArabīde ḫidmetkār maʿnāsınadır. Ve sükūn-ı vāv ile (خول ḫavl) be-vezn-i هول [hevl], yine ʿArabīde iki maʿnāyadır. Evvel, be-maʿnī-i نگاه داشتن [nigāh dāşten]. Ṣānī, نيک رعايت کردن [nīk riʿāyet kerden].

1 Yiyeceklerin en hayırlısı sirkedir.

خيال [ḫayāl]: Maʿrūf. Yaʿnī ol ṣūret ve şekildir ki bi-ġayrı müşāhede bāṭında hey'et ü şaḫṣiyyetin taṣavvur eyleye. Ḫavāss-ı bāṭınadan ḳuvvet-i müteḫayyile dedikleri maḥalde olur. Ve yā-yı taḥtānī-i müşeddede ile (خيّال ḫayyāl), ʿArabīde "süvār" maʿnāsına gelir ki "atlı" demek olur. İki maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

خیال کردن او جان خصم می لرزد
نمی توان که ایستد چو آید او به خیال

(Onun hayale gelişi düşmanın canını titretir. O at sürmeye başlayınca duramaz.)

خيل [ḫayl]: ʿAsker, ḫaşem, tevābiʿ, cemʿiyyet ve ḫidmetkār maʿnālarına. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

در پایهٔ سلاطین باشد کمال مسکین
گر بشمرند او را از خیل بندگانت

(Miskin Kemāl, onu senin köle süründen sayacak olurlarsa, sultanlar mertebesinde oldu demektir.)

Ve ʿArabīde ata derler; aygır olsun, kısrak olsun.

مع الميم
[maʿa'l-mīm]

خاتم [ḫātem]: Feṯḥ-i tā'-i müṣennāt ile. Lüġat-i müşterekedir. Mühür, yüzük maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfız, beyt:

گرچه شیرین دهنان پادشهانند ولی
آن سلیمان زمانست که خاتم با اوست

(Ağzı tatlı dilberler padişah olabilir. Ancak zamanın Süleymanı sevgilidir, mühür ondadır.)

Ve kesr-i tā ile (خاتِم ḫātim), āḫir edici. Ḥażret-i Server-i kā'ināt'a "ḫātim" denildiği nübüvveti āḫir ettiği içindir ṣalla'llāhu teʿālá ʿaleyhi ve sellem.

خاتمِ جم [ḫātem-i cem]: Yaʿnī mühr-i ḥażret-i Süleymān ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām. جم [cem] egerçi "pādişāh" demektir, lākin ḫātem **(372ᵇ)** ile veyāḫud bād ile veyā Āṣaf ile istiʿmāl olundukta murād ḥażret-i Süleymān olur. Ve āyīne, ḥikmet, ḥükemā ve emṣāli nesnelerle ẕikr olundukta murād İskender olur. Ve cām, bāde, sāġar ve emṣāli nesnelerle yād olundukta murād Cemşīd olur.

خالم [ḫālum]: Żamm-ı lām ile. Be-maʿnī-i mār, yaʿnī yılan ki ʿArabīde حیه [ḥayye] derler. Maḥmūd İbn Yemīn, ḳıṭʿa:

همیشه تا برِ اهل خرد محال نماید
که خارپشت بود در گهِ مساس چو خالم

بسان خالم و بر شکل خارپشت حسودت
کشیده پوست ز تن پا و سر درون شکم گم

(Dokununca kirpinin yılana dönüşmesi, akıllı kimselerin nazarında imkānsız görünür. Senin düşmanın yılan gibi deri atar ve başını karnında kirpi gibi saklar.)

خام [ḫām]: Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, żıdd-ı پخته [puḫte]dir. Ṭaʿāmda, ette, ekmekte ve meyvelerde istiʿmāl olunur ki nā-puḫte demek olur. Ve *Şerefnāme*'de bī-tecrübe ve nā-ṣādıḳ ādeme de derler. Nitekim bu meşhūr beyitte vārid olmuştur, beyt:

صوفی نشود صافی تا در نکشد جامی
بسیار سفر باید تا پخته شود خامی

(Ham sofu bir kadeh çekmedikçe saf olmaz. Hamın olgunlaşması için çok yolculuk yapması gerekir.)

Ebulmaʿānī, beyt:

تا چند مرا تجربه با جور و ستم
در عشق ترا پخته شدم خام نیم

(Daha ne kadar beni kötülük ve azarla deneyeceksin! Senin aşkın sayesinde piştim, ham değilim.)

Şānī, şarābın bir adı da ḫāmdır. Felekī-i Şirvānī, beyt:

یکی لعل خسرو فشاند به جام
یکی در سفال افکند درد خام

(Biri kadehe kırmızı şarap döktü. Biri saksıya şarap tortusu saçtı.)

Ve şarāb-ı puḫte murād olundukta "ḫām" derler. İki maʿnāya, Ḫᵛāce Selmān, beyt:

پخته شد هر که به خام خُم خمّار رسید
تو بدین آتش اگر دررسی نی باشی خام

(Meyhanecinin küpündeki şaraba ulaşan herkes pişti/olgunlaştı. Sen de bu ateşe ulaşırsan ham kalmazsın.)

Şāliş, dibāġat olunmamış deriye derler. Seyf-i İsferengī, beyt:

چو ز کیمخت زمین ادهم شب جست برون
اسد از خام خود افکند برو زین پلنگ

(Gece atı yeryüzü derisinden dışarı sıçrayınca aslan (güneş) ona kendi ham derisinden kaplan terkisi bıraktı.)

Ḥakīm Esedī, beyt:

پی پیل پیخسته در دام او
سواران خبه در خم خام او

(Filin ayağı onun tuzağında yaralanır. Onun deri kemendi, atlıların boğazını sıkar.)

Bundandır ḳışārlanmamış beze "ḫām" dedikleri.

Rābiʿ, kemende dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

باش با دولت جهانگیرش
افکند بر حصار گردون خام

(Dünyayı fetheden devletin, felek burcuna kement atsın!)

Ḥakīm Esedī, beyt:

گه این جست کین و گه آن جست نام
گه این تیغ بر کف گه آن خم خام

(Bazen bu kin peşinde, bazen o nam peşinde. Bazen bunun elinde kılıç, bazen onun elinde kement.)

Ḫāmis, saz kılı ettikleri ibrîşime derler. Mehestī, rubāʿī:

شاهان چو به روز بزم ساغر گیرند
بر باد سماع و چنگ چاکر گیرند
دست چو منی که پایبند طربست
در خام نگیرند که در زر گیرند

(Padişahlar gündüzleyin mecliste kadeh tutarken çeng ve semā hevesiyle köle tutarlar. Ayağı eğlenceye bağlı olan benim gibisinin elini, ipek telde tutmazlar ki altında tutsunlar.)

Sādis, ibrîşimden ettikleri dām-ı murġāna derler. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

گاه درهم شود چو بافته دام
گاه گیرد گره چو تافته خام

(Bazen örülmüş tuzak gibi kırış kırış olur. Bazen bükülmüş ipek gibi düğüm düğüm olur.)

Sābiʿ, ḳaleme de derler. Egerçi ḳalem خامه [ḫāme]dir, ondan muḫtaṣar olmak var. Ve beyāż ḳaleme denildiği de mervîdir. Mevlānā İmāmī-i Herevī, ḳıṭʿa:

ای خداوندی که جام و خام تا از دست تو
سر برآوردند چون خورشید و تیر اندر جهان

باد جامت ریخت بر خاک مذلت آب بحر
بهر خامت داد بر باد سخاوت خاک کان

(Ey padişah! Dünyada kadeh ve kalem, güneş ve müşteri yıldızı gibi senin elinden başgösterdikçe; deniz, rezillik toprağına senin kadehinle su döksün ve maden, kalemin için cömertlik rüzgārıyla toprak versin!)

خرام [ḫarām]: Be-vezn-i مرام [merām]. Be-maʿnī-i beşāret. Ḥakīm Esedī, beyt:

سپهدار از آن گفتها گشت رام
که پیغام بد با نوید و خرام

(Komutan o sözlerle rahatladı, çünkü haber müjdeler içeriyordu.)

خرم [ḫarm]: Be-vezn-i نرم [nerm]. Nāḳış eylemek, ḳaṭʿ eylemek ve yoldan dönmek maʿnālarına.

خشرم [ḫaşerm/ḫaşirm/ḫaşurm/ḫaşrem/ḫaşrim/ḫaşrum]: Şīn-i muʿceme iledir ammā ḥareketi işʿār olunmamıştır. Ancak gül-mīḫ maʿnāsına *Niʿmetullāh* rivāyetidir.

خشم [ḫaşm]: چشم [çeşm] ve پشم [peşm] vezni üzre. Ġażab ve tehevvür maʿnāsınadır. Meşhūru kesr-i ḫā ile (خِشم ḫişm)dir.

خم [ḫam]: Be-vezn-i دم [dem]. Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, eğri ki münḥanī-şekl ola. Şems-i Faḫrī, beyt:

خم گردون ز طاق حشمت او
یافت چون قامت حسودش خم

(Feleğin sırtı, onun görkem kemeri yüzünden düşmanının boyu gibi eğrildi.)

Ṣānī, be-maʿnī-i ṣaff. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

هزاران بدو اندرون طاق و خم
هزاران نگار اندرو بیش و کم

(Onun içinde binlerce eğri ve kavisli kemer var. Onun içinde azlı çoklu binlerce resim var.)

S̱ālis̱, be-maʿnī-i tābḫāne. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

سپه پهلوان بود با شاه جم
به خم اندرون شاد و خرم بهم

(Kumandan, padişah Cem'le birlikteydi. Yazlık evde mutlu ve neşeliydiler.)

Rābiʿ, ṭāḳ-ı eyvān, kemer ve ʿimāret maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

حاکئ مطربان خمت به صدا **(373ᵃ)**
هم در آن پرده هم در آن آهنگ

(Senin kemerin, şarkıcıların sözleriyle aynı perdede ve aynı ahenkte ses verir.)

Ḫāmis, pīç ü tāb-ı kemend. Ḥakīm Esedī, beyt:

پی پیل پیخسته در دام او
سواران خبه در خم خام او

(Filin ayağı onun tuzağında yaralanır. Onun deri kemendi, atlıların boğazını sıkar.)

Sādis, ḥaḳīḳat-i maʿnā "büklüm"dür ki خمیدن [ḫamīden] lafẓından ism-i fāʿil olur. Beli bükülmüş, münḥanī olan adama "ḫamīde-ḳāmet" derler. Ḫamīde, ism-i mefʿūldür. Bu maʿnāya خم گشته [ḫam-geşte] dahi derler. Mevlānā Cāmī, musammaṭ:

از بس فغان و شیونم چنگیست خم گشته تنم
اشک آمده تا دامنم از هر مژه چون تارها

(O kadar çok ağlayıp ağıt yaktım ki bedenim eğilip çenge döndü. Tellere benzeyen kirpiklerimden akan gözyaşı eteğime dek geldi.)

Sābiʿ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i gürīz, yaʿnī kaçmak ki پسخم [pes-ḫam] dahi derler. Bu maʿnā ıṣṭılāḥīdir. Ḥakīm Senāyī, beyt:

چون عشق به دست آمد تن کور کن و خوش زی
چون عقل به پای آمد پی کور کن و خم زن

(Aşk elde edince bedeni köreltip güzelce yaşa! Akıl ayağa inince izini silip kaç!)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

آن دادگستری که ز تأثیر عدل او
باز و عقاب خم زند از کبک و از غراب

(O adaletli bir padişahtır. Onun adaleti sayesinde doğan ve kartal, keklik ve kargadan kaçar.)

خم اندرخم [ḫam-ender-ḫam]: Büklüm büklüm demektir. Mevlānā Hātifī, beyt:

کمند خم اندر خمش شیربند
گلوگیر شیران شمشیربند

(Onun büklüm büklüm olan kemendi aslan bağlar. Aslanların boğazına kılıç çalar.)

Eks̱er zülf-i maḥbūbān vaṣfında istiʿmāl olunur. Mīr Naẓmī, beyt:

خم اندرخم زلف مشگین او
شده دام مرغ دلم چین او

(Onun misk kokulu, büklüm büklüm saçının kıvrımı gönül kuşumun tuzağı oldu.)

خم به خم [ḫam-be-ḫam] dahi bu maʿnāyadır.

خوارزم [ḫˇārezm]: Vāv-ı maʿdūle, fetḥ-i rāʾ-i mühmele, sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve mīm-i mevḳūf ile. Bir meşhūr vilāyet, bir ʿaẓīm şehir ismidir.

خوانِ کرم [ḫˇān-ı kerem]: Be-maʿnī-i ḫˇān-ı yaġmā kemā merre fī-evveli'l-bāb.

خوزم [ḫˇazem]: Vāv-ı maʿdūle ve fetḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Neccār maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

مع النون

[maʿa'n-nūn]

خاخیدن [ḫāḫīden]: Kesr-i ḫā'-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Basmak maʿnāsınadır.

خارکن [ḫār-ken]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i kāf ile. Ol kazma ki onunla diken koparırlar. Ve çalı ve çırpı satıcı maʿnāsına lafẓ-ı mürekkebdir ki خار [ḫār] dikendir ve کن [ken] کندیدن [kendīden] lafẓından ism-i fāʿil olur. Ve ṣīġa-i emr dahi olur. Ve bir maʿnāsı dahi bir nevā ismidir. Nitekim, Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

سرود خارکن از عندلیب نیست عجب
که مدتی سر کارش نبوده جز با خار

(Bülbülün hārken (dikenkoparan) nağmesini söylemesi garip değildir. Çünkü uzun zamandır dikenden başkasıyla işi olmadı.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de dikenle dolu pūte maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

خارکن گرچه رست و بالا کرد
سر او را سپهر والا کرد

(Dikenlik büyüyüp başgöstermiş olsa da onun başını göğe yükselten felektir.)

خارون [ḫārūn]: Żamm-ı rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i ḫār-bün.

خاریدن [ḫārīden]: Maṣdardır "kaşımak" maʿnāsına. Ve gicik ʿilleti. İki yā ile خاریدن [ḫāryīden] dahi derler.

خارین [ḫārīn]: Kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ser-keş maʿnāsınadır. Ve kaşıyacak nesneye derler.

خازغان [ḫazġan]: Zā'-i muʿceme ile. Be-vezn ü maʿnī-i قازغان [ḳazġan]. Keẕā fī-nüsḫa-i *Niʿmetullāh*.

خاستن [ḫāsten]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Kalkmak. Yaʿnī otururken kalkan ādeme ve yatarken turan ḥayvāna برخاست [ber-ḫāst] derler. Mīrzā Ḳulı Big, beyt:

از بزم تا ز آمدن من برون شود
برخاست گرم دادن جا را بهانه ساخت

(Ben gelene kadar meclisten dışarı çıkıyor. Yer vermeyi bahane edip öfkeyle kalkıyor.)

خاقان [ḫāḳān]: Egerçi Tūrān-zemīn pādişāhlarının laḳabıdır, nitekim Īrān-zemīn pādişāhlarına key, ʿAcem pādişāhlarına kisrá, Çin pādişāhlarına faġfūr, Hind pādişāhlarına rāy, Tatar pādişāhlarına ḫān, Rūm pādişāhlarına ḳayṣer, Ḥabeş pādişāhlarına necāşī, Yemen pādişāhlarına tübbaʿ żamm-ı tā ve feṯḥ-i bā'-i müşeddede ile ve Mışır pādişāhlarına ḳadīmden firʿavn derler ki cemʿinde ferāʿine-i Mışr derlerdi. Keẕā fī-*Kitābi Miftāḥi'l-Lüġa*. Ammā ḫāḳān, keṣret-i istiʿmāl ile muṭlaḳ "pādişāh" demek oldu.

خاکدان [ḫākdān]: خاک [ḫāk] ile دان [dān] dan mürekkebdir ki dān, ism-i cāmiddir ẓarf-ı mekān maʿnāsına, جامه دان [cāmedān] ve خامه دان [ḫāmedān] gibi. Murād, topraklı yer ve çöplük demektir. Ve ışṭılāḥen dünyāya da خاکدان [ḫākdān] derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

صورت آدم به لطف صنع خود بنگاشته **(373b)**
پس به قهر اهبطوا در خاکدان انداخته

(Kendi yaratma lütfuyla insanın suretini çizip sonra da onu "inin!"[1] kahrıyla yeryüzüne attı.)

1 Kurān-ı Kerīm, Bakara 2/38: "ḳHepiniz Cennet'ten inin!...".

خاکیان [ḫākiyān]: Lafẓ-ı mürekkebdir ki bir cüz'ü خاک [ḫāk]tir ve bir cüz'ü yā-yı nisbettir. Toprağa mensūb demek olur. Ve bir cüz'ü de elif ve nūn'dur ki edāt-ı cem'dir. Ma'nā-yı terkīb "ādemiyān" olur. Ve bir ma'nāsı da ḫ^vārān ya'nī ẕelīller ve bī-ḥürmetān ya'nī ḥürmetsizler demek olur. Bu ma'nāya, Ebulma'ānī, der-na't-ı şerīf, beyt:

اگر ز تو مددی خواستم روا می دار
ز آستان تو دادند خاکیان عزت

(Senden yardım istersem mazur tut! Garibanlar senin eşiğin sayesinde şeref bulurlar.)

خالِ نان [ḫāl-i nān]: İżāfetle. Ya'nī kesr-i lām ve feṯḥ-i nūn ile. Çörekotu ki ekmek üzerine korlar. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خالیدون [ḫālīdūn]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Zerde-çūb dedikleri sarı ağaçtır ki زرده چاو [zerde-çāv] ve زرده چوبه [zerde-çūbe] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecma'*.

خاماروان [ḫāmārvān]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Bīd-i Mışrī ki خامالیون [ḫāmāliyūn] ve خامان [ḫāmān] dahi derler. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

خامالیون [ḫāmāliyūn]: Feṯḥ-i mīm ve kesr-i lām ile. Be-ma'nī-i bīd-i Mışrī.

خامان [ḫāmān]: Keẕālik bīd-i Mışrī'dir.

خامدان [ḫāmedān]: خامه [ḫāme] ile دان [dān] dan mürekkebdir, ḳalemdān ma'nāsına. Terkīb olundukta hā'-i 'alāmeti ḥaẕf olunur ḳā'ide-i kitābet üzre.

خاموش کردن [ḫāmūş kerden]: Epsem etmek ma'nāsına maṣdardır.

خاموشیدن [ḫāmūşīden]: Epsem olmak ma'nāsına bu dahi maṣdardır.

خان [ḫān]: Yedi ma'nāya gelir.

Evvel, "şāh" ma'nāsına ki Tatar Ḫān gibi 'umūmen.

Şānī, Türkistān pādişāhlarına derler. خاقان [ḫāḳān]dan iḫtişār olunmuş olur, Rūm pādişāhlarına "ḳayṣer" dedikleri gibi ḫuṣūṣan. Ḥakīm Enverī, beyt:

آن خواجه که بس دیر نه تدبیر صوابش
در بندگیٔ شاه کشد قیصر و خان را

(Doğru tedbiri almakta çok geç kalmayan efendi, kayser ve hanı padişahın köleliğine çeker.)

Ḫ^vāce Selmān, beyt:

جمشید زمان شیخ حسن آن که تفاخر
باشد به غلامیٔ درش قیصر و خان را

(Şeyh Hasan, zamanın Cemşīdi'dir. Kayser ve han onun kapısına köle olmakla övünür.)

Şāliş, be-ma'nī-i ḫāne ya'nī ev, beyt ma'nāsına. Şā'ir, beyt:

آن را که به گور خفت باید بی جفت
با جفت به خان خویش نتواند خفت

(Mezarda uyuyana çift gerekmez. Kendi evinde çiftle uyunmaz.)

Rābi', muṭlaḳ "menzil"dir. Ḥakīm Senāyī, beyt:

دشت و کهسار گیر همچو خروش
خانه و خان بمان به گربه و موش

(Yankı gibi dağ ve çölü tut! Evi barkı kedi ve fareye bırak!)

Ḫāmis, kārbānserāya derler. Yolcu onda ücretsiz konup göçer. Ve ücretli olan ma'rūf ḫāndır. Ḳıvāmī-i Gence, beyt:

دل پر معرفت باید که در جان باشدش ایمان
کسی را پاسبان باید که در خان باشدش کالا

(Canda iman olması için bilgiyle dolu bir kalp gerekir. Bekçi, dükkânında kumaş olan adama gerekir.)

Sādis, be-maʿnī-i ḫānumān ki Türkīde "ev bark" derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

بیا که ترک فلک خان روزه غارت کرد
هلال عید به دور قدح اشارت کرد

(Felek yağmacısı oruç ev barkını yağmaladı. Bayram ayı da kadehin dönmesine işaret etti, gel!)

Dīvān-ı Ḥāfıẓ yazanlar bu خان [ḫan]ı vāv-ı maʿdūle ile "sofra" maʿnāsına olan خوان [ḫᵛān] gibi yazarlar, ġalaṭ ederler.

Sābiʿ, zenbūr-ı ʿaselin şāhına dahi "ḫān" derler. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

برآرم زین دل چون خان زنبور
چو زنبوران خاک آلوده غوغا

(Bu arı kovanına benzeyen gönlümden, toprağa bulaşmış arılar gibi ses çıkarıyorum.)

خانِ خانان [ḫān-ı ḫānān]: Yaʿnī vezīr-i aʿẓam. خان [ḫān] bunda, vezīr ve ḥākim maʿnāsına olmak iḳtiżā eder. Ḫᵛāce Ḥüseyn-i Şenāyī, ḳıṭʿa:

خان خانان که خاک درگه او
دیدهٔ آفتاب را بصرست

قبله عبد الرحیم که خاک در او
در حریم حرم چو کعبه درست

(Hān-ı Hānān'ın/büyük vezirin kapısı toprağı, güneşe görme gücü verir. Kıble Abdurrahīm'in kapısı toprağı, Harem'in ortasındaki Kābe'nin kapısını andırır.)

خاندان [ḫānedān]: Feṯḥ-i nūn u dāl-ı mühmele ile. Ḥarem'den kināyedir. Onda ehl-i beyt sākin olur. Ḫānedān-ı Resūl ve ḫānedān-ı nübüvvet derler ṣalla'llāhu ʿaleyhi ve sellem. Nitekim, Şeyḫ Saʿdī, ḳıṭʿa:

با بدان یار گشت همسر لوط
خاندان نبوتش گم شد

سگ اصحاب کهف روزی چند
پی مردم گرفت و آدم شد

(Hz. Lūt'un eşi, kötülerle dost oldu. Peygamber ocağına mensup olması da boşa gitti. Ashāb-ı Kehf'in köpeği ise birkaç gün insanlara uyup insan oldu.)

خانمان [ḫānmān]: Kemālpaşazāde merḥūm bu ismin taḥḳīḳinde der ki: "خان [ḫān] ile مان [mān]dan mürekkeb lafẓdır. مان [mān], مانستن [mānisten] lafẓından ism-i fāʿildir "benzeyici" maʿnāsına ki "menzile benzeyici" demek olur. Bu ismin **(374ª)** aṣlında mevżūʿun leh olduğu maʿnā Yörük, Ekrād ve ʿUrbān'ın siyāh evleriydi, baʿdehu keṣret-i istiʿmālden 'ev bark' maʿnāsına oldu". İntehā kelāmuhu. Bu maʿnāya, Ḫᵛāce Ḥüseyn-i Şenāyī, mıṣraʿ:

بسوزد به یک خنده ات خانمان

(Senin bir gülüşün ev bark yakar.)

Çağatay lisānında "alaḫān u alamān" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Ḫānmāndın ayırıp ḳılġan zamān tofraḳġa ḥabs
Ḳılma luṭfuŋ min alaḫān u alamāndın cüdā

(Ev barktan ayırıp da toprağa hapsettiğin zaman ben toprak olmuştan iyiliğini esirgeme!)

خانه فروشان [ḫāne-furūşān]: Yaʿnī pākbāzān, mücerredān, ḥarābātiyān, gedāyān ve bunların emṣāline derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خانه کن [ḫāne-ken]: Feṯḥ-i nūn u kāf ile. Müdbir, bed-baḫt ve nā-ḫalef kimesne ki babası yerin tutmayıp fısḳ u fesādı sebebiyle derbeder ola. Eyżan minhu.

خاوران [ḫāverān]: Ḫorāsān'da bir vilāyet ismidir ki Ḥakīm Evḥadeddīn-i Enverī ol vilāyettendir. Bisṭām'a ḳarībdir. Nitekim kendisi demiştir, beyt:

شاد باش ای آب و خاک خاوران کز روی لطف
همچو آب بحر و خاک کان گهر می پروری

(Ey Hāverān'ın suyu ve toprağı! Mutlu ol! Çünkü bağış sayesinde, deniz suyu ve maden toprağı gibi, sen de cevher yetiştirmektesin.)

Ḫᵛāce Selmān, Enverī'nin merḳūm beytine cevāb verip der ki, beyt:

دی ز دشت خاوران چون ذره مجهول آمده
گشته امروز اندران چون آفتاب خاوری

(Dün Hāverān bozkırından zerre gibi belli belirsiz gelmişken bugün orada parlak güneş gibi tanınır olmuş.)

Ve cānib-i Şarḳ'a da ḫaverān derler. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

ذره ای کز عراق برخیزد
رشک خورشید خاوران گردد

(Irak'tan yükselen bir zerre, doğunun güneşini kıskandırır.)

خاییدن [ḫāyīden]: Maṣdardır "çiğnemek" maʿnāsına. Şāʿir demiştir, beyt:

چو دندان ز خاییدنش عاجزست
وجود از گواریدنش عاجزست

(Dişler onu çiğnemekte yetersiz kalır. Beden onu sindirmekte yetersiz kalır.)

خبایيدن [ḫabāyīden]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade, kesr-i yā-yı taḥtānī-i evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. Çiğnemek maʿnāsınadır. Mużāriʿi خباید [ḫabāyed] gelir. Şems-i Faḫrī, beyt:

از آن کردست محنت تیز دندان
که حلق دشمنانت را خباید

(Sıkıntının keskin dişli olma sebebi, senin düşmanlarının boğazını çiğnemektir.)

خبه کردن [ḫabe kerden]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Boğmak, iḫtināḳ maʿnāsına. Fā ile خفه کردن [ḫafe kerden] dahi derler.

خبیدن [ḫabīden]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ayakla basmak maʿnāsına maṣdardır.

ختلان [ḫatlān]: Sükūn-ı tāʾ-i müşennāt ve feṯḥ-i lām ile. Bedaḫşān mużāfātından bir vilāyet ismidir. Ḥakīm Enverī, beyt:

مبشر آمد و اخبار فتح ختلان کرد
نشاط باده کن ای خسرو خراسان شاد

(Ey Horasan padişahı! Haberci gelip Hatlān'ın fethedildiği müjdesini verdi. Artık neşeyle şarap içip mutlu ol!)

Vilāyet-i mezbūra کولاب [kūlāb] dahi derler. Ol vilāyette bī-naẓīr atlar ḥāṣıl olur. Nitekim, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

سکندر بر آن اسب ختلی نشست
که چون گرد بنشست و چون برق خست

(İskender o Hatlān atına bindi. Toz gibi oturup şimşek gibi gitti.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

چو بر خنگ ختلی خرامد به میدان
امیر آخورش میر ختلان نماید

(Onun binicibaşı Hatlān atına binip de meydanda salınınca Hatlān beyi gibi görünür.)

ختنه کردن [ḫatne kerden]: Sükūn-ı tāʾ-i müşennāt ve feṯḥ-i nūn ile. Sünnet eylemek maʿnāsına. Bunun aṣlı ʿArabīdir ki kesr-i ḫā ile ختان [ḫitān] derler. Taʿcīm edip taṣarruf etmişlerdir.

خراتگین [ḫarātegīn]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele vü tāʾ-i müşennāt, kesr-i kāf-ı ʿAcemī ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Bir nevʿ silāḥtır. Ona خرپشته [ḫar-puşte] dahi derler.

خراطین [ḫarā-ṭīn]: Feṯḥ-i rā vü kesr-i ṭāʾ-i mühmeleteyn ile. Soğulcan ki کرم سرخ [kirm-i surḫ] ve کرم دران [kirm-i derrān] dahi derler. Bu isim terākīb-i Fārsiyye gibi

ki خرا [ḫarā] necāsettir, طین [ṭīn] balçıktır. Soğulcan balçıktan ʿufūnet sebebiyle ḥāṣıl olduğundan tesmiye etmişler. Ḥakīm Şifāyī, Ḫalīl-nām bir kimesne hicvinde, ḳıṭʿa:

خلیل منجم که از طب نداند
سفوف از ایارج شراب از معاجین

ندانسته از گندنا دارچینی
سقنقور نشناخته از خراطین

بدو گفتم از طب چها خوانده ای گفت
گلستان و بستان و فرهاد و شیرین

چو تاریخ خوان بود پرسیدم از وی
که گیلان بنا کردهٔ چیست چندین

بگفت آن بنا را علیشیر کرده
به هندوستان در حوالئ قزوین

بگفتم که رستم بود داستان او **(374b)**
فرامرز و گودرز و بهرام چوپین

بگفت این گیاهان که پرسیدی از من
بود در بدخشان به حمام سرچین

(Müneccim Halil, tıptan anlamaz. Şarap ve macunları, sefūf ve eyārec ilaçlarını ayıramaz. Pırasa ve tarçını bilmez, solucanla sakankurun farkını anlamaz. Ona "Tıptan neler okudun?" diye sordum. "Gülistān, Bostān, Ferhād ile Şīrīn" cevabını verdi. Tarih okuyordu, ona "Geylan'ı kim ne zaman inşa etmiştir?" diye sordum. "Geylan'ı, Hindistan'ın Kazvin şehrinde Ali Şīr Nevāyī yaptı" cevabını aldım. Rüstem, Ferāmurz, Gūderz ve Behrām-ı Çūbīn'i sorunca da "Bu sorduğun otlar Bedahşan'daki bir kaplıcada olur" dedi.)

خراهن [ḫarāhen]: Bir nevʿ ʿaleftir. Zebān-ı Hindīde لوهاله [lūhāle] derler.

خراهین [ḫarāhīn]: Kesr-i hā ile. Soğulcandır. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de balçıktan ve saman çöpünden mütekevvin olur. ʿArabīde خراطین [ḫarāṭīn] ve Hindī lisānında کیجوه [kīcve] derler.

خربان [ḫarbān]: Eşekçidir, شتربان [şuturbān] gibi. خر [ḫar] ile بان [bān]dan mürekkebdir. "Eşek gözetici" demek olur.

خرچیدن [ḫarçīden]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve kesr-i cīm-i Fārsī ile. Göz yaşarmaya derler. Mīr Naẓmī, beyt:

به راهش سراپا تنش دیده شد
ولی از غمش دیده خرچیده شد

(Onun yolunu gözlerken bedeni baştan ayağa göz oldu; fakat gamı yüzünden gözü yaşardı.)

خرزان [ḫarzān]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Nevrūz günü ki Aʿcām ser-i sāl iʿtibār ederler.

خرزدان [ḫarezdān]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ile. Tūrān mübārizlerinden bir mübāriz adıdır. Baʿżı ferhenglerde kesr-i rā ile (خرِزدان ḫarizdān) mervīdir.

خرزین [ḫar-zīn]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, bir nevʿ sepādır ki eyeri attan aldıkta üzerine korlar. Ḥakīm Enverī, beyt:

از پی احیای دین چو ابر بهاری
بر سر خرزین ندیده خنگ تو زین را

(Senin dini ihya etmek üzere bahar bulutu gibi koşan atın, eyerini sehpa üzerinde görmemiştir.)

Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de, ol uzun ağaçtır ki iki başını iki sepā üzerine naṣb edip üzerine eyer korlar. Emīr Muʿizzī, beyt:

خیمه ها را میخ فرماید ز رمح رومیان
زینها را از صلیب کافران خرزین کند

(Çadır çivilerini Bizanslıların mızraklarıyla yapar. Eyerlerin sehpasını kāfir haçlarından yapar.)

Ṣānī, tekyegāh maʿnāsına. Yaʿnī baʿżı köşelerde dayanacak ṭırabzūn gibi ederler. Kimi ağaçtan, kimi taştan ve kerpiçten eder.

Ṣāliş, bir nevʿ pālāndır. Ester ve ḫar üzerine vurup binerler.

خرشين [ḫarşīn]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i خراميدن [ḫirāmīden], yaʿnī salınmak. ʿAliyy-i Ferḳadī, beyt:

به ميدان چو آغاز خرشين نهاد
درِ فتنه بر روی اعدا گشاد

(Meydanda salınmaya başlayınca fitne kapısını düşmanların yüzüne açtı.)

خرغون [ḫarġūn]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Bir şehir ismidir. Müncīk, beyt:

با ابو بكر تويی چون قصب شكرريز
وين يكی موبد خام آمده از خرغونا

(Sen Ebubekir'le birlikte şeker döken kamış gibisin. Bu ise Hargūn'dan gelmiş ham bir mubettir.)

خرفتن [ḫaruften]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele, sükūn-ı fā ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Ḫırıldamak. Vaḳt-i nezʿde vāḳiʿ olur. Ḥakīm Esedī, beyt:

ز دشمن دو بهره گرفته شدند
دگر گشته زار و خرفته شدند

(İki bölük, düşmana yakalandı. Diğer bir bölük hırıldayarak can verdiler.)

Kesr-i rā ile (خرِفتن ḫariften) de mervīdir.

خركِ زمين [ḫarek-i zemīn]: İżāfetle. Ayaksız, yer üzerine sürünür böceklere derler, her ne nevʿ olursa. İsm-i ʿāmdır.

خر كمان [ḫar-kemān]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i kāf ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te iki eğri ağaçtır. Yay ḫānelerinin uzunluğuna yaya çille vurmak istedikte, yayı āteşe gösterip āheste āheste ol iki ağaç üzerine çekerler, tā ki dürüst ola. Baʿdehu tasma ile bağlarlar. Bir gün ol üslūbla kalır, ertesi çille geçirirler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

تنی چون خر كمان از گوزپشتی
برو دوشی چو كيمخت درشتی

(Kamburluktan yaya dönmüş bir beden, kalınlıktan sığır derisine dönmüş bir omuz...)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir ağaç yaydır. Sibāʿ ve ḥayvānāt, çakal ve tilki gibi, bāğa meyve yemeye geldikte ol ağaca bir ok yerleştirip, cānverin yolu üzerinde toprak içinde pinhān ederler. Cānver, üzerine bastığı gibi ok yaydan boşanıp cānveri göğsünden yāḫud böğründen vurup helāk eder. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

ز امتحان طبع مريم زاد بر چرخ دوم
تير عيسی نطق را در خر كمان آورده ام

(Meryem gibi bakire olan şairlik yeteneğimi Müşterī göğünde imtihan etmek için, İsa sözlü şiir okumu büyük ağaç yaya yerleştirdim.)

Ṣāliş, *Edātu'l-Fużalā*'da kār-ı düşvār u bī-fā'ide maʿnāsına masṭūrdur.

خريشيدن [ḫarīşīden]: Kesr-i rāʾ-i mühmele vü şīn-i muʿceme ve sükūn-ı yāʾeyn-i taḥtāniyyeyn ile. **(375[a])** Tırnakla tırmalamak ve diş ile ısırıp koparmak maʿnālarına istiʿmāl olunur. Ebulmaʿānī, beyt:

نيازم پيش تو گر خويش می آيد مرنجانی
ندادی كام دل جانا نمی بايد خريشيدن

(Canım sevgili! Senden isteğim, gönlüm senin huzuruna kendisi gelince onu incitmemendir. Muradını vermedin, incitmen de gerekmez.)

خريدن [ḫarrīden]: Kesr-i rāʾ-i müşeddede ile. Eṭfāli uçuk tutmak, tebḫāle maʿnāsına.

Ve taḫfîf-i rā ile (خریدن ḫarīden), satın almak ki ʿArabîde اشترا [iştirā] maʿnāsınadır. Kesr-i ḫā ile (خِریدن ḫirīden) de cāʾizdir. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

خزان [ḫazān]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, faṣl-ı ḫarîf ki Türkîde "güz faṣlı" derler.

Ṣānī, Şehrîver-māh'ın sekizinci günü ismidir.

Ṣāliş, be-maʿnī-i ḫazende, yaʿnī ḫaşerāt-ı arż. Bu iki maʿnāya tertîb üzre, Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

چون خر به سبزه رفته به نوروز در خزان
درریز رز خزان شده با کوزهٔ عصیر

(Ağustos'un sekizinde eşek gibi otlağa gitmiş. Nevruz'da şıra testisiyle birlikte üzümün altında sürünmüş.)

Ve faṣl-ı mezbûrda varaḳ-ı eşcārın sarardığına da "ḫazān" derler.

خزران [ḫazrān]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Bir vilâyet adıdır. خزر [ḫazar] dahi derler. Ol vilâyette ṭūṭī yaşamaz derler.

خزروان [ḫazrevān]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele vü vāv ile. خزر [ḫazar]-ı merḳūm maʿnāsına. Ve *Şerefnāme*'de bir mübāriz-i Tūrānī adıdır.

خزمیان [ḫazmiyān]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve kesr-i mīm ile. Kunduz kayırı ki eṭibbā, ḫāyesine جند بادستر [cund-bādister] ve جند بیدستر [cund-bīdester] dahi derler. İḫrāc-ı rīḥe ġāyet nāfiʿdir.

خزیدن [ḫazīden]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. Eṭfāl emekleyerek yürümek ve karın üstüne sürtünmek. Ve cemīʿ ayaksız cānverin yürüdüğüne derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

به عهد عدل تو رمح ار تطاولی کردست
به تنگنای دل خصم در چو مار خزند

(Mızrak senin adaletin döneminde baş kaldırırsa, yılan gibi sürünür ve düşmanının kalbine hapsolur.)

Ve tayınmak yaʿnī sürçmek. فرو خزیدن [furū ḫazīden] dahi derler. Ḥakîm Esedī لغزیدن [laġzīden] lüġatini onunla tefsîr eyledi.

خسپیدن [ḫaspīden]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, kesr-i bāʾ-i Fārsī, baʿdehu sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Maṣdardır, ayakla basmak maʿnāsına.

خستن [ḫasten]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Pārelemek ve nesne sançmak maʿnāsına. Ḥakîm Senāyī, beyt:

خلق اگر در تو خست ناگه خار
تو گل خویش ازو دریغ مدار

(Halk sana diken batırsa bile sen kendi gülünü ondan esirgeme!)

خستیدن [ḫastīden]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, kesr-i tāʾ-i müşennāt, baʿdehu yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i خستن [ḫasten]-i merḳūm.

خسکانان [ḫaskānān]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i kāf u nūn ile. Teftîş-i muḥkem ve tefaḥḥuṣ-ı ḳavī. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خسیدن [ḫasīden]: Be-vezn-i رسیدن [resīden]. Maṣdardır be-maʿnī-i خاییدن [ḫāyīden], çiğnemek maʿnāsına. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خشاییدن [ḫaşāyīden]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme, kesr-i yā-yı taḥtānī-i evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. Tırmalamak ki خریشیدن [ḫarīşīden] ve شخودن [şeḫūden] dahi derler. Üstād Rūdekī, beyt:

دریا دو چشم و بر دل آتش همی فزاید
مردم میان آتش و دریا چگونه پاید

بی شک نهنگ دارد دل را همی خشاید
ترسم که بد گوارد کایدون نه خرد خاید

(İki göz deniz olmuş ve gönüldeki ateş artıyor. İnsan ateş ve deniz ortasında ne kadar dayanabilir! Kuşkusuz gönlün içinde sürekli ısıran bir timsah var. O timsahın hazımsızlık çekmesinden korkuyorum, zira şimdi pek de küçük çiğnemiyor.)

خشجان [ḫaşcān] ve خشیجان [ḫaşīcān]: Kilāhumā bi-sükūni'ş-şīni'l-muʿceme ve feṯḥi'l-cīm. Be-maʿnī-i اخشیجان [aḫşīcān]-ı merḳūm, yaʿnī ʿanāṣır. Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

چهار آلت فراهم بسته بنای مهندس دل
کزو معمور می گردد در و دیوار هر خشجان

(Usta gönül mimarı, dört unsurun kapı ve duvarını yapacağı dört ālet topladı.)

خشین [ḫaşīn]: Kesr-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ol boz renkliye derler ki karalığa mā'il ak ola veyāḫud gök ile siyāh miyānında veyāḫud yeşil ile beyāż arasında. Ekṣer doğanda istiʿmāl olunur. Üstād Ferruḫī, beyt:

تا نیامیزند با زاغ سیه باز سپید
تا نیامیزند با باز خشین کبک دری

(Kara karga ile ak doğan yan yana gelmedikçe, boz doğan ile dağ kekliği birlikte olmadıkça...)

Ferheng-i Cihāngīrī'de reng-i siyāha derler ʿumūmen. Mevlānā Kisāyī, beyt:

کوهسار خشین را به بهار
که فرستد لباس حورالعین

(İlkbaharda kara dağı huri elbisesine büründüren kim!)

Bāznāme'de maṣṭūrdur ki bi-ṭarīḳi'l-ḫuṣūṣ ol doğana derler ki arkası ve gözü siyāh olup **(375b)** şikāra ġāyet dilīr ve yüğrük ola. Ve dahi gözü kızıl, ġayretli ve iḳdāmlı doğana derler ki elinden şikār ḫalāṣ olmaya. Seyyid Ẕülfiḳār-ı Şīrvānī, ḳıṭʿa:

اندران موضع که فرمان ترا باشد نهیب
وندران کشور که تهدید ترا باشد عقاب

گرگدن بی شاخ و بی چنگال بود باز خشین
مار بی دندان و بی چنگال زاید شیر غاب

(Senin buyruğunun korku saldığı yerde ve senin tehdidinin ceza kestiği ülkede; gergedan boynuzsuz, yırtıcı doğan tırnaksız, yılan dişsiz ve vahşi aslan pençesiz doğar.)

Ammā ferhenglerde bāz-ı ḫaşīn, boz renk doğandır. Ol nevʿ doğan ziyāde ḳıymetli ve maḳbūl olur. Zīrā ġāyet ṣayyād ve ciger-dār olmak lāzımesidir. Şems-i Faḫrī, beyt:

به عهد او نکشد رنگ باز شیر ژیان
به دور او نبرد کبک جور باز خشین

(Onun zamanında vahşi aslan boz doğanı aldatamaz. Onun döneminde keklik boz doğandan kötülük görmez.)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb'da maṣṭūrdur ki ḫaşīn, Māverā'ünnehir'de bir vilāyet ismidir.

خفتان [ḫaftān]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i tā'-i müṣennāt ile. Bir nevʿ cebedir, cenk maḥallinde giyerler. Türkistān'da "ḳalmaḳı" derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

سپهبد مر او را به کشتی نشاست
به کین جستن دیو خفتان بخواست

(Başbuğ onu gemiye bindirdi. Devden intikam almak için zırh istedi.)

Bu ḳavli mü'eyyid, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

نبینی که در معرض تیغ و تیر
بپوشند خفتان زیر حریر

(Ok ve kılıç yeri olan savaş meydanında ipeklinin altına zırh kuşandıklarını görmez misin!)

Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

چو بیژن داری اندر چَه مخسب افراسیاب آسا
که رستم در کمین است و نهنگی زیر خفتانش

(Kuyuda Bījen'in varsa Efrāsiyāb gibi sakın uyuma! Çünkü zırhının altında bir hançer olan Rüstem pusuda bekliyor.)

Ḥakīm Enverī, beyt:

ناوک حادثۀ گردون را
سایۀ حشمت او خفتانش

(Onun görkeminin gölgesi, feleğin kazā okuna karşı bir zırhtır.)

خفدان [ḫafdān]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-vezn ü maʿnī-i خفتان [ḫaftān]-ı merḳūm. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

خفندیدن [ḫafendīden]: Feṯḥ-i fā, sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i dāl-ı evvel ile. Öksürmekten veyā ġayrı sebebden boğaz boğulmak maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خفه کردن [ḫafe kerden]: خبه کردن [ḫabe kerden] maʿnāsına ki boğmaktır ne ile olursa. Yalnız خفه [ḫafe] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

به عهد عدل تو دزدان معذب خفه اند
خنک کسی که بود ایمن از عذاب خبک

(Hırsızlar senin adaletin zamanında boğaz sıkılma azabını çekerler. Ne mutlu boğaz sıkılma azabından güvende olan kimseye!)

خفیدن [ḫafīden]: Kesr-i fā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i عطسه زدن [ʿaṭse zeden], yaʿnī aksırmak. Müʾeyyededdīn, beyt:

دماغ صبح را در هر خفیدن
ز فیض رای او خورشید زاید

(Onun görüşünün bereketiyle, sabahın her aksırığında güneş doğar.)

Baʿżı nüsḫada, öksürmekten boğaz tutulmak. Mīr Naẓmī, beyt:

ندارد چو تاب تکلم به آن
خفیدن گرفته گلویش همان

(Onunla konuşma gücüne sahip değil. Hemen boğazını bir öksürük tutuyor.)

Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*. Ve żamm-ı ḫā ile (خُفیدن ḫufīden), be-maʿnī-i sürfe mervīdir.

خکیدن [ḫakīden]: Kesr-i kāf ile. Basmak; ayakla olsun, ġayrı olsun. Mīr Naẓmī, beyt:

مگر دستیاری مرا بخت هم
خکیده به پای ستم شخص غم

(Talih bana yardım elini uzatmış olmalı; gam şahsını sitem ayağıyla ezdi.)

خلخان [ḫalḫān]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i خژند [ḫajend]-i merḳūm. Yaʿnī ḳalye otu ki yakıp taş gibi olur, baʿżı eşyāya istiʿmāl ederler. Memleket-i Belḫ'te çok olur.

خلیدن [ḫalīden]: Kesr-i lām ile. Diken, iğne ve ona benzer nesneler batmak. Ve ālāt-ı ḥarb, nīze ve ok sançmak. Ve yara ve cerāḥat elem vermek. Mevlānā Cāmī, beyt:

اگر از شبهه خلیدی خاری
پا کشیدندی از آن گلزاری

(Bir şüphe dikeni batacak olsa, o gül bahçesinden ayak çekerlerdi.)

خمان [ḫamān]: Feṯḥ-i mīm ile. Be-maʿnī-i kemān. Aṣlında yayın iki ṭarafı eğri olmakla "ḫamān" tesmiye olunmuştur. Mürūr-ı

eyyām ve taġayyür-i elsineden "kemān" oldu. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خمانیدن [ḫamānīden]: Be-vezn-i رسانیدن [resānīden]. İki maʿnāya gelir.

Evvel, eğilmek ve bükülmek maʿnāsına.

Ṣānī, āḫar ādeme taḳlīden söylemek ki Şīrāzīler والوچانیدن [vālūçānīden] derler. Ṭayān-ı Merġazī, beyt:

مردم نه ای ای حیز بچه ماند رویت
چون پوزنه کو به کسی باز خماند

(Ey oğlancık! Adam değilsin! Yüzün, birisini taklit eden maymuna benziyor.)

خم دادن [ḫam dāden]: Bir nesneyi eğmek ve eğri etmek. Baʿżı nüsḫada "eğilmek" maʿnāsına da mervīdir.

خمسهٔ من [ḫamse-i men]: Yaʿnī penc engüşt. Beş parmaktan kināyedir. ʿArabīde خمسهٔ مبارکه [ḫamse-i mubāreke] derler.

خمسین [ḫamsīn]: Tersā ṭāʾifesinin elli gün zuʿmlarınca iʿtikāfları tanaṣṣur zamānında ʿibādet imiş. **(376[a])** Ve zemherīrden sonra nevrūza varınca elli gün şiddet-i şitāya derler ki zemherīr kırk gündür, اربعین [erbāʿīn] tesmiye olunmuştur. Mecmūʿu doksan gün faṣl-ı şitā olur. Aʿcām lafẓ-ı ḫamsīni maʿnā-yı mezbūra istiʿmāl ettikleri için erbāb-ı lüġat taḥrīr eylemişlerdir. ʿArabīde ʿadedde "elli"nin ismidir. Mīr Naẓmī, beyt:

رسیده اربعین و فصل خمسین
گرفت از شدت دی صبر و تمکین

(Zemherir ve zemherirden sonraki elli gün ulaştı. Kış mevsiminin şiddetiyle sabır ve temkin tutuldu.)

خموش شدن [ḫamūş şuden]: Yaʿnī epsem olmak.

خمیدن [ḫamīden]: Kesr-i mīm ile maṣdardır "eğilmek" maʿnāsına. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

زلف خمیده چند نهی در نظر کمال
دیوار عمر بین که خمیده گرفته است

(Ey Kemāl! Sevgilinin kıvrık saçını daha ne kadar gözleyeceksin! Eğilip bükülmeye başlayan ömür duvarına bak!)

خنبانیدن [ḫanbānīden]: Sükūn-ı nūn-ı evvel, kesr-i ṣānī ve feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Bir kimesnenin sözünü veyāḫud ḥareketini ṭanz ve temesḫur yüzünden taḳlīd etmek. خمانیدن [ḫamānīden] dahi derler. Şīrāzīler bu maʿnāya والوچانیدن [vālūçānīden] derler.

خنبیدن [ḫanbīden]: Sükūn-ı nūn, kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade, baʿdehu yā-yı taḥtānīnin sükūnu ile. Meşhūr olmak maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خندان [ḫandān]: Gülücü maʿnāsına mübālaġa ile ism-i fāʿildir. Ve istiʿāre ṭarīḳıyla baʿżı nesneye ṣıfat istiʿmāl ederler روی خندان [rūy-ı ḫandān], گلِ خندان [gul-i ḫandān] ve پستهٔ خندان [piste-i ḫandān] gibi.

خندستان [ḫandestān]: Sükūn-ı nūn u sīn ü feṭḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ü tāʾ-i müṣennāt ile. *Şerefnāme* ṣāḥibi feṭḥa ile suḫre ve füsūs maʿnāsına naḳl eylemiş. Ve *Edātu'l-Fużalā* ve *Mü'eyyidü'l-Fużalā* ṣāḥibleri kesr-i dāl ile (خندِستان ḫandistān) rivāyet eylemişler.

خندیدن [ḫandīden]: Maṣdardır gülmek, ḍıḥk maʿnāsına. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

این چه خندیدن چه شیرینتر لب است
لب دگر باشد گل خندان دگر

(Bu nasıl gülmek, ne tatlı bir dudak! Dudak başka oluyor gülen gül başka!)

Çağatay lisānında "külgü" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Lebleri ḫandān bolur közümde körse yıġlamaḳ
Közlerim yıġlar leb-i cān-baḫşıda külgü körüp

(Gözümün ağladığını görse dudakları gülmeye başlar. Gözlerim onun can bağışlayan dudağındaki gülümsemeyi görünce ağlamaya başlar.)

خن [ḫan]: Ḫāneye derler. خان [ḫān] ve خون [ḫˇan] dahi derler. Bādgīri olan eve خانه [ḫāne] derler. Zīrā bādgīre بادخن [bād-ḫan] dahi derler. Ve ḥammāmın āteş yaktıkları yerine کلخن [kulḫan] dedikleri bundandır. İmām Faḫr-ı Rāzī, beyt:

چون تف آتش فتاد از خن مشرق در آب
زلف بنفشه برست از کله یاسمن

(Doğu külhanından suya kızgın ateş düşünce menekşenin saçı yasemin sarığından kurtuldu.)

خوابیدن [ḫˇābīden]: Vāv-ı maʿdūle ile. Maṣdar-ı lāzımīdir; yatmak, uyumak ve çökmek. Müteʿaddīsi خوابانیدن [ḫˇābānīden] gelir. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

بیدار نشد بخت من از خواب دریغا
خوابیدن این طالع بد روز الست است

(Yazık! Bahtım uykudan uyanmadı. Bu kötü talih, elest gününden beri uyuyor.)

خواجۀ سه یاران [ḫˇāce-i se yārān]: Vāv-ı maʿdūle ile. Kūh-ı Kābil dāmeninde bir mevżiʿ ismidir ki ġāyet laṭīf ve mürevvaḥ mekāndır. Bī-naẓīr çeşmesi vardır. Suyu cārīdir. Kenārında dıraḫt-ı çenār u erġuvān bī-ḥisāb vāḳiʿ olmuştur. Sebeb-i tesmiyesi: Ḫˇāce Mevdūd-ı Çiştī, onun ḫalīfesi Ḫˇāce Saʿīd ve Ḫˇāce Muḥammed Rīgrevān Ḫˇāce Saʿīd'in ḫalīfesi; bu üç ʿazīz ol mekānda dā'imā ṣoḥbet ederlerdi. Nitekim şāʿir, beyt:

به کابل آمدم و دیدم آب باران را
ولیک معتقدم خواجۀ سه یاران را

(Kābil'e geldim, yağmuru gördüm. Lākin Hāce-i Se Yārān'a inanırım.)

خواستن [ḫˇāsten]: Vāv-ı maʿdūle ile. Maṣdardır istemek, ṭaleb maʿnāsına. Müstaḳbelinde sīn hā'ya ve tā dāl'a ibdāl olunup خواهد [ḫˇāhed] ve خواهنده [ḫˇāhende] denilir. Ḥakīm Esedī, beyt:

ز تو بی بهاتر کجا خواست کس
که ببریده پیش و بدریده پس

(Senden daha kıymetsiz kim ne istedi de önce kesip sonra biçtin!)

Çağatay lisānında "istek" derler. "İstegen" ism-i fāʿil olur. "İstep" ṭaleb maʿnāsına gelir. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

İstep ol bütni ḫıred bilide zünnārın körüŋ
Bir kelābe ip bile Yūsuf ḫarīdārın körüŋ

(O putu isteyen aklın belindeki zünnara bakın! Bir kelef iple Yusuf'u satın almak isteyene bakın!)

Ve dahi "tilemek" derler, yaʿnī dilemek. (Mīr ʿAlī Şīr) *Sebʿa-i Seyyāre*'de Ferruḫ Şāh, Ḫˇāce Aḫı yār-ı ḳadīmini dilediği yerde, beyt: **(376b)**

Tilep illiġa devlet erkānın
Ḳıldı āġāz Ḫˇāce destānın

(Devlet büyüklerini yanına çağırtıp Hāce hikāyesini anlatmaya başladı.)

خوالستان [ḫˇālistān]: Kesr-i lām, sükūn-ı sīn-i mühmele ve fetḥ-i tā'-i müs̱ennāt ile. Bunda dahi vāv-ı maʿdūledir. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de "devāt" maʿnāsınadır. خوالسته [ḫˇāleste] dahi derler وابسته [vābeste] vezni üzre. Ve وامه [vāme] dahi derler.

خوالیدن [ḫᵛālīden]: Vāv-ı maʿdūle ile. Bevezn-i نالیدن [nālīden]. Maṣdardır, çāşnīgīrlik maʿnāsına.

خوان [ḫᵛān]: Vāv-ı maʿdūle ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, sofra maʿnāsına. Ve her nesne ki içine ṭaʿām ārāste oluna. *Ṣıḥāḥu'l-Lüġa*'da mā'ide ile ḫᵛān arasında farḳ beyān olunup, içinde ṭaʿām olursa مائده [mā'ide] denilir, olmazsa خوان [ḫᵛān] derler. Lākin vāv-ı maʿḍūle ile ṣābite miyānında maḫrec ile istiʿmāl ederler. Şeyḫ Saʿdī, *Gülistān*'da, neṣr: بارانِ رحمتِ بی حسابش همه را رسیده و خوانِ نعمتِ بی دریغش همه جا کشیده[1] demekle ḫᵛānı niʿmete mużāf eyledi. Ṣāḥib-i *Ṣıḥāḥ*'ın taʿbīri dürüst geldi.

Maʿnā-yı ṣānī, mezrūʿātı ḫas u ḫāşākten pāk eylemeye derler. Ebū Şekūr, beyt:

از بیخ چو برکند مرا خار بینداخت
مانندهٔ خار و خسک و زار چو خوانا

(Beni kökümden söktü, çerçöp gibi değersiz ve yabani ot gibi zavallı kıldı.)

خواندن [ḫᵛānden]: Vāv-ı maʿdūle ile. Okumak ve ḳırā'at maʿnāsına. Ve dahi "daʿvet" maʿnāsına gelir.

خوشدامن [ḫᵛaş-dāmen]: Vāv-ı maʿdūle, sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṭḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i māder-şūy ve māderzen. Zebān-ı Hindīde ساس [sās] derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

مرا مغز جوز داد خوشدامنم
که تا همچو جوز گردن آرم به زیر

(Kaynanam, ceviz gibi boyun eğeyim diye bana ceviz içi verdi.)

1 Uçsuz bucaksız rahmet bulutu herkese ulaşmış ve kimseden esirgenmeyen nimet sofrası her yere çekilmiş.

خولان [ḫavlān]: Sükūn-ı vāv ile. ʿArabīde حضضِ مکی [huḍuḍ-ı mekkī] derler bir devādır. Ġāyet nāfiʿ nesnedir.

خویدن [ḫavīden]: Vāv-ı meksūre ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Göklemek yaʿnī ġalleyi gök iken fürūḫt edip ṣarf etmek maʿnāsına.

خیابیدن [ḫayābīden]: Feṭḥ-i yā-yı taḥtānī-i evvel, sükūn-ı ṣānī ve kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Çiğnemek, خاییدن [ḫāyīden] maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

چو دندان نبوده خیابیده نیست
از آن چرب و شیرین طعام اندکیست

(Diş olmayınca çiğneme de yoktur. O yüzden yemek biraz tatlı ve yağlıdır.)

خیبرستان [ḫayber-sitān]: Nām-ı ḫażret-i Emīrü'l-mü'minīn ʿAlī ibni Ebī Ṭālib raḍıya'llāhu ʿanhu ve kerrema'llāhu vechehu. خیبر [ḫayber], bir ḳalʿanın ismidir. ستان [sitān], ism-i fāʿildir, alıcı maʿnāsına. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خیروان [ḫayrvān]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, rāʾ-i mevḳūf ve feṭḥ-i vāv ile. Cāy-ı mevlid-i Ḫāḳānī olan Şīrvān şehrinin ism-i ḳadīmidir.

خیزران [ḫayzerān]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme vü rāʾ-i mühmele ile. Bir uzun köktür. Hindūstān cezīrelerinde olur. Ondan kalkan ederler. Türkīde "ḫızran" derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

همه دشت او نو گل و خیزران
کهی یک سویش بیشهٔ زعفران

(Oranın vadileri yeni açmış çiçek ve hızranla doluydu. Küçük bir kısmında safranlık vardı.)

Ve bir nevʿi yoğun olur, ondan ʿaṣā ve nīze ederler. Türkīde ona "kargı" derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

چون نام کلک او شنود رمح سر شغب
خود را فرو نوردد چون شاخ خیزران

(Başkaldırıcı mızrak onun kaleminin namını duyunca hızran dalı gibi kendisine dolanır.)

خیلان [ḫaylān]: İsm-i maṣdardır, tekebbür ve ʿaẓamet maʿnāsınadır.

خیلانیدن [ḫaylānīden]: Sükūn-ı yā'eyn ve kesr-i nūn ile. Nīzeyi, oku ve emṣāli nesneleri sançmak maʿnāsınadır.

مع الواو

[maʿa'l-vāv]

خارو [ḫārū]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Çakır dikeni. Mīr Naẓmī, beyt:

چنان آب و هوایش دلگشوید
درو چون نخل گل خارو بروید

(Havası ve suyu öyle gönül açıcı ki orada gül fidanı gibi diken bitiyor.)

خارِ سه پهلو [ḫār-ı se-pehlū]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, üç köşeli bir nevʿ dikendir. Türkīde "putrak" derler.

Ṣānī, üç köşeli ok demreni. Ve nīze ḥarbesine de derler. Mīr Naẓmī, beyt:

سنان در دست گردد زور بازو
به کیشش تیرها خار سه پهلو

(Mızrağı güçlü kollarıyla tutar. Terkeşinde üç köşeli oklar vardır.)

خاشجو [ḫāş-cū]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı cīm ile. Ceng-cū maʿnāsınadır. Aṣlı پرخاش جو [perḫāş-cū] idi, taḫfīfen پر [per] lafẓı ḥaẕf olundu. **(377[a])** Mīr Naẓmī, beyt:

کشیدند لشگر چو صفها درو
دلیران و مردان پرخاش جو

(Orada cesur, yiğit ve savaşçı askerler saf düzenine geçtiler.)

خاکشو [ḫākşū]: Sükūn-ı kāf ve żamm-ı şīn ile. Kırmızırak bir nevʿ toḫumdur. Ve ġayrı nüsḫada karaca dānelerdir, kāfūr ile karıştırıp göze çekerler. Cīm ile چاکشو [çākşū], خورده کلان [ḫorde-kelān] ve شفترک [şifterek] dahi derler. Türkistān zebānında "merāşūh"

ve Hindī lisānında خوب کلان [ḫob-kelān] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

اعظم جمال دنیی و دین پادشاه ملک
ای خاک درگهت شده آثار خاکشو

(Dinin ve dünyanın en büyük süsü, ülkenin padişahı! Ey sarayının toprağı sürme belirtileri gösteren!)

خالو [ḫālū]: Żamm-ı lām ile. İki maʿnāyadır. Evvel, birāder-i mādere derler. ʿArabīde خال [ḫāl] derler.

Ṣānī, sürnādır ki شاهنای [şāh-nāy] ve شهنای [şeh-nāy] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خبرجو [ḫaber-cū]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Cūyende-i ḫaber maʿnāsınadır. Cāsūs demek olur. Mīr Naẓmī, beyt:

به شهر عشق دل را جست هر سو
دو چشم شوخ او بوده خبرجو

(Onun işveli iki gözü casus olmuş, aşk şehrinin her tarafında gönlümü arıyor.)

خبزدو [ḫabezdū]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı zā ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Bir böcektir, mezbelede olur. خبزدوک [ḫabezdūk] ve خبزده [ḫabezde] dahi derler. ʿArabīde جعل [cuʿal] dedikleridir. Üstād Lebībī, beyt:

آن روی و ریش بد که پر از بلغم و خیوست
همچون خبزدویی که شود زیر پای پخج

(O balgam ve tükürükle dolu olan sakal ve yüz, ayak altında ezilmiş bokböceğine benziyor.)

ختو [ḫatū]: Żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Bir merġūb ve maḳbūl kemiktir. Ağuyu defʿ eder. Ol ṭaʿām veyā şarābda ki zehir şübhesi ola, mezbūr kemiği üzerine korlar, zehir varsa fi'l-ḥāl derilir. Bir rivāyette gergedān boynuzudur derler. Hindūstān'ın baʿżı cezīrelerinde olur. Helāk olduktan sonra eti çürür, alnında olan şāḫı yerinde kalır, bilir kimesneler varıp alırlar. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ve *Ferheng-i Züfāngūyā*'da "şāḫ-ı efʿīdir" diye masṭūrdur. Ve baʿżı ferhengde ḫatū, Çin vilāyetinde Zenc iḳlīmi ḥudūdunda bī-pāyān bir beyābāndır, aṣlā şenliği yoktur. Ol beyābānda bir 'aẓīmu'l-heykel, kebīru'l-cüṯṯe kuş olur, adı "ḫatū"dur, meẕkūr kemik onun kemiğidir derler. İbrāhīm-i Sindānī'den rivāyet olunur ki: "Bir zamānda bir büyük ḳāfileyle Çin ṣaḥrāsında giderdik. Nāgāh gün yüzü tutuldu, gūyā küsūf-ı şems vāḳiʿ oldu sandık. Hem-rāhlarım cümle atlarından düşüp yüzleri üstüne yattılar. Gün açılmayınca başlarını kaldırmadılar. 'Ne ḥāl ü ḥikāyettir?' dedim, 'ḫatū derler bir kuştur' diye vaṣfında mübālaġa eylediler". Ve bir kitābda bu 'ibāretle yazmış ki: قرن الختو یقال انه قرن الافعی[1]. Bundan fehm olunur ki gergedān boynuzu olmaya. Ḥakīm Esedī, beyt:

چهل تنگ و تار از ملمع ختو
ز گوهر ده افسر ز گنج بهو

(Kırk yük miktarı parlak engerek boynuzu, saray hazinesinden çıkma on mücevherli taç...)

خدو [ḫadū]: Żamm-ı dāl-ı mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Tükürük ki خیو [ḫayū] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

به کج مج زبان را که نامه بخواند
خدوی دهن را به هر سو فشاند

(Ağzını eğip bükerek mektup okudu. Ağzındaki tükürüğü her tarafa saçtı.)

خرودارو [ḫarū-dārū]: Nebātāttan bir ottur. سپیدتاک [sepīd-tāk] dahi derler. ʿArabīde کرمة

1 Hatū boynuzunun engerek boynuzu olduğu söylenir.

البیضا [kirmetu'l-beyżā] dedikleridir.

خستو [ḫastū]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı tā'-i müşennāt ile. Üç maʿnāya gelir. Evvel, muḳırr ve muʿterif maʿnāsınadır. Manṣūr-ı Şīrāzī, beyt:

اگر به فضل بگویم ترا مشابه نیست
به صدق دعوئ من آید آسمان خستو

(Eğer erdemde sana benzer olmaz dersem, benim bu davamın doğruluğuna felek de şahit olur.)

Bu maʿnāyı mü'eyyid, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به هستیش باید که خستو شوی
ز گفتار بیکار یکسو شوی

(Onun varlığını itiraf etmen gerekir. Yaramaz sözden kaçınman gerekir.)

ʿAbdulḳādir-i Nāyinī, beyt:

روان عالم و جاهل به شکر او شده خستو
زبان صامت و ناطق به حمد او شده گویا

(Bilgin ve cahilin canı, onun şükrünü dile getirirler. Konuşanın ve suskunun dili, onun hamdini söylerler.)

Ṣānī, bir meyvenin çekirdeğine derler. Üstād Ferruḫī, beyt:

تا دهد جای او به کس دیگر
ننهد چوب را خطر خستو

(Meyve çekirdeği, yerini/makamını bir başkasına verene dek ağaca itibar kazandırmaz.)

Ṣāliş, buzurgān-ı vilāyet-i Çin'den birinin adıdır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به چین مهتری بود خستوی نام
دگر سرکشی بود زنگوی نام

(Çin'de Hastū adlı ulu biri yaşardı. Ayrıca Zengūy adlı bir de asi vardı.)

خسو [ḫasū]: Żamm-ı sīn-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Māder-zen yaʿnī kayın ana. Şems-i Faḫrī, beyt:

بادا همیشه خسرو سلطان محترم (377b)
تا احترام دارد داماد را خسو

(Damat kaynanaya saygı gösterdiği sürece, yüce padişah da hep saygı ve itibar görsün!)

خشو [ḫaşū]: Żamm-ı şīn-i muʿceme ile dahi māder-zen maʿnāsına rivāyet olunmuştur.

خفزدو [ḫafezdū]: Feṭḥ-i fā, sükūn-ı zā'-i muʿceme ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. خبزدوک [ḫabezdūk]-ı merḳūm maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

مکن حرص و طمع مردار دنیا
مگرد در مزبله همچون خفزدو

(Dünya leşine hırs ve açgözlülük besleme! Pislik yuvasında bokböceği gibi dolaşma!)

خگاو [ḫagāv]: Feṭḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Bir vilāyet ismidir. Ḥakīm Senāyī, beyt:

داشت زالی به روستای خگاو
مهستی نام دختری و سه گاو

(Hagāv köyünde yaşayan bir kocakarının Mehestī adlı bir kızı ve üç de ineği vardı.)

خو [ḫav]: Be-vezn-i نو [nev]. Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, çūb-benddir ki naḳḳāşlar ve bennālar üzerinde durup iş işlerler. Şeyḫ Āẕerī, beyt:

قدر کتابت قدر تو می نوشت که بست
درون قصر تو نُه طاق آسمان را خو

(Kader senin kıymetine dair kitabe yazıyordu. Senin sarayının içinde yapı iskelesi olarak göğün dokuz katını kullandı.)

Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

ز بهر چارطاق رفعت اوست
که گردون بسته از هفت آسمان خو

(Feleğin yedi gökten iskele kurması, onun yücelik eyvanı içindir.)

Meẕkūra خره چوب [ḫare-çūb] dahi derler. Ḥüsrevānī, beyt:

بینی آن نقاش و آن رخسار او
از برِ خو همچو بر گردون قمر

(Yapı iskelesi üstündeki o nakkaşı ve yanağını görüyor musun? Aynı gökyüzündeki aya benziyor.)

Ve baʿżı ḳubbe ve kemer yapıları altına ettikleri ḳāleb maʿnāsına rivāyet olunup bu beyt istişhād olunmuş. Şems-i Faḫrī, beyt:

هر که تطیین کند اساس علوت
عرش باید که باشد او را خو

(Her kim onun yüceliği binasını sıvarsa, ona yapı iskelesi olarak arş gerekir.)

Ferheng-i Vefāyī'de kemer ḳālebi maʿnāsına naḳl edip bu beyti īrād eylemişler. Beyt:

هر جا که عمارت تو آغاز کنند
در کردنِ طاق آن خوی ساز کنند

(Her nerede senin imaretini başlatsalar, kubbesi için bir kemer kalıbı yaparlar.)

Ṣānī, mezrūʿāt içinde biten yaban otu ki onu koparıp atmayınca ekin ıṣlāḥ olmaz. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

چون به خار و خو من بر نم رحمت بچکید
بارور شد ز نم رحمت تو خار و خو

(Benim yaban otum ve dikenimin üstüne rahmet damlası damlayınca o yaban otu ve diken, senin rahmet damlan sayesinde meyve verir oldu.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

کنون رزم ارجاسب را نو کنم
ز طبع روان باغ بی خو کنم

(Şimdi Ercāsb ile yeniden savaşayım. Akarsu gibi yaradılışım sayesinde bahçeyi çalı çırpıdan arındırayım.)

Muṭlaḳ fāʾidesiz ot ki bittiği yerden defʿ-i żararı için koparırlar. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

گر ایدون که رستم بود پیشرو
نماند برین بوم و بر خار و خو

(Eğer Rüstem bugün öncü olursa, bu topraklarda çalı ve diken kalmaz.)

Ṣāliş, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i کندن [kenden], yaʿnī koparmak. Ḥakīm Senāyī, beyt:

شده اعدایشان از ایشان خو
همچو ریش کهن ز شانهٔ نو

(Pörsümüş sakalın yeni tarakla kopması gibi düşmanları da onlardan koptu.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i درو کردن [direv kerden] ve بریدن [burīden], yaʿnī biçmek ve kesmek. Ḥakīm Senāyī, beyt:

خوشهٔ ملک پخته شد خو کن
جامهٔ ملک کهنه شد نو کن

(Memleket başağı olgunlaştı, biç! Ülke giysisi eskidi, yenile!)

Ḫāmis, be-maʿnī-i kef-i dest, yaʿnī avuç içi. Felekī-i Şirvānī, beyt:

ماراست جهات سته یک گام
ماراست بحار سبعه یک خو

(Bizim için altı yön bir adımdır. Bizim için yedi deniz bir avuçtur.)

Sādis, be-maʿnī-i kefel, yaʿnī sağrı; atın ve ġayrın. Ona فرخش [feraḫş] dahi derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی اسب آسودهٔ تیزرو
چمنده دگر بود آگنده خو

(Biri hızlı giden rahat at, diğeri sağrısı dolgun, salına salına giden doru attı.)

Sābiʿ, ʿArabīde عشقه [ʿaşaḳa] dedikleri sarmaşık ki bir ağaca sarılsa lābüd kurutur. Ebulmeşel, beyt:

چنان چون خو که برپیچید به گلبن
بپیچم من بر آن سیمین صنوبر

(Sarmaşığın gül dalına sarılması gibi ben de o gümüş çama (sevgiliye) sarılırım.)

خوخو [ḫav ḫav]: Be-vezn-i جوجو [cev cev]. Lüġat-i Pehlevīdir. Dört maʿnāya istiʿmāl olunur.

Evvel, be-maʿnī-i ʿādet.

Ṣānī, be-maʿnī-i tīġ.

Ṣāliṣ, be-maʿnī-i nīrū, yaʿnī ḳuvvet.

Rābiʿ, ṣāḥ-ı dıraḫt maʿnāsınadır.

خلو [ḫalū]: Żamm-ı lām ile. İki maʿnāyadır. Evvel, be-maʿnī-i ālū, yaʿnī erik. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

در آش خلو کوفته دیدم که به دعوی
برد آن گرو از میوه که با هیأت بِه بست

(Ezilmiş erik aşının iddialaşıp ayva görünüşlü bir meyveden rehin kaptığını gördüm.)

Mezbūr ālū, bir nevʿ iri ve leẕīẕ olur.

Ṣānī, bir muʿaẓẓam dağ adıdır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خماخسرو [ḫamā-ḫusrev]: ʿİlm-i mūsīḳīde bir nevā ismidir. Şeyḫ Küḫac-ı Tebrīzī, beyt:

برد هوش و جان ز من خنیاگرش
چون به جیب اندر خماخسرو نواخت

(Onun çalgıcısı hamāhüsrev makamını çalmaya başlayınca aklı ve gönlü benden götürdü.)

خواو [ḫ˅āv]: Vāv-ı maʿdūle ile. Be-vezn-i گاو [gāv]. Ḫ˅āb maʿnāsına. Bā ile vāv arasında tebādül muḳarrer olmakladır. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

گر خری دیوانه شد یک دم گاو
بر سرش چندان بزن که آید به خواو **(378[a])**

(Bir eşek delirdiyse kırbaçla başına öyle bir vur ki uykuya varsın.)

خوللو [ḫavlelū]: Feṭḥ-i lām-ı evvel ve żamm-ı ṣānī ile. Rāziyāne-i berrīye derler.

خیو [ḫayū]: Żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. Tükürük maʿnāsınadır. Ḥallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

با کف دُر پاش تو هر دم ز ننگ
ابر زند بر رخ دریا خیو

(Bulut senin inci saçan elini kıskandığı için sürekli denizin suratına tükürüyor.)

Ebulmaʿānī, beyt:

گر پری رو دلبری آری به پیش
با خیو امداد کن در کار خویش

(Peri yüzlü bir dilberi yanına getireceksen, kendi işine tükürükle yardımcı ol!)

مع الها

[maʿa'l-hā]

خاتوله [ḫātūle]: Żamm-ı tā'-i müşennāt u vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i lām ile. İki maʿnāya mervīdir.

Evvel, dolu, memlū maʿnāsına.

Şānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i deġā, mekr ve ḥīle. Şāʿir, beyt:

گر نه خاتوله خواهی آوردن
این چه مکرست و تنبل و دستان

(Sen hile yapmak istemiyorsan; bu ne hile, bu ne üçkâğıt, bu ne dalavere!)

Mecmaʿu'l-Fürs'te dahi mekr ve ḥīle maʿnāsına masṭūrdur. Ebulʿabbās, beyt:

اکنون که همینت باز باید داد
خاتوله کنی و چند گونه شر

(Hile ve kaç türlü kötülük yapmadasın, şimdi her şeyi geri vermen gerek!)

خاده [ḫāde]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-vezn-i باده [bāde]. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te dıraḫtın rāst ve dırāz bitmiş dalı.

Şānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de gemicilerin gemi sürdükleri uzun ağaç ki kürek yerine kullanırlar. Ekşer kilkte istiʿmāl olunur.

Şāliş, saḳf süpürdükleri uzun ağaç ki ucuna süpürge korlar.

Rābiʿ, ādem ṣalb ettikleri dārın uzun ağacına derler. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*. Bu maʿnāya, Ḥakīm Sūzenī, beyt:

نصیب دوست تو هست گل ز باغ ولی
نصیب دشمن تو هست خاده از پی دار

(Senin dostunun nasibi bahçeden bir gül olsa da düşmanının nasibi ancak darağacının direği olur.)

خارچه [ḫārçe]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Bir ottur. Türkīde "bundukotu" derler. Tāze iken turşusunu ederler, leẕīẕ olur.

خارچینه [ḫār-çīne]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü yā, kesr-i cīm-i Fārsī ve feṯḥ-i nūn ile. Cimbistire dedikleri demir nesnedir ki onunla kıl koparırlar. Mīr Naẓmī, beyt:

موی رو می کند به خارچینه
خویش سازد چو خوب دیرینه

(Cımbızla kıl döndürüp kendisini eskisi gibi güzel yapar.)

خارِ سه گوشه [ḫār-ı se-gūşe]: Be-maʿnī-i خارِ سه پهلو [ḫār-ı se-pehlū].

خاره [ḫāre]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Maʿa'l-elif'te olan خار [ḫār] ile mürādiftir.

Evvel, bir nevʿ pek taştır ki ḳaṭʿā ālet ona kār etmez. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

نگرفت در تو نالهٔ حافظ به هیچ روی
حیران آن دلم که کم از سنگ خاره نیست

(Hāfız'ın āhı seni hiç etkilemedi. Sert kayadan hiç de aşağı kalmayan o kalbin hayranıyım.)

Ḥakīm Enverī, ḳıṭʿa:

اگر به کوه برند از عنایت تو نشان
وگر به بحر برند از سیاست تو مثال

ازین بنفشه بروید ز روی خارهٔ صلب
وز آن پشیزه بریزد ز پشت ماهی دال

(Senin yardımından dağa bir örnek götürseler ve senin siyasetinden denize bir numune gösterseler; yardımın sayesinde dağda kayadan menekşe biter ve siyasetin sayesinde kartal, balığın sırtından pul döker.)

پشیزه [peşīze] balık puludur ve دال [dāl] kartal.

Ṣānī, ḥarīrden işlenir bir nevʿ mevceli, laṭīf ḳumāştır. Raḍıyeddīn-i Nīşābūrī, beyt:

ز چرخ اطلسم امید نبود و گه گه
گرم دهد ز دل دوستان دهد خاره

(Feleğin atlasından umudum yok. Ara sıra verirse de dostların gönlünden hāre verir.)

Ṣāliş, nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de ol uzun ağaç ki süpürge bağlayıp saḳf-ı ḫāneyi süpürürler.

خازه [ḫāze]: Feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Gil-i sirişte yaʿnī yoğrulmuş balçık ki sıva ve binā için ederler. ʿArabīde طین [ṭīn] derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, meşnevī:

خدایا اهل دل را ذوق دل ده
ضیایی بخش او را شوق دل ده

گلش از آب رحمت خازه گردان
دلش از باد قربت تازه گردان

(Ya Rabbi! Āşığa gönül zevki ver! Ona aydınlık bağışla, gönül şevki ver! Çamurunu rahmet suyuyla yoğrulmuş balçık yap! Gönlünü yakınlık yeliyle tazele!)

خازنه [ḫāzene]: Feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme vü nūn ile. Be-maʿnī-i ḫˇāher-zen ki خیازنه [ḫayāzene] dahi derler. Türkīde "baldız" derler.

خاشه [ḫāşe]: Feṭḥ-i şīn-i muʿceme ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i ḫāşāk, yaʿnī kurumuş ot. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

نه گویا زبان و نه جویا خرد
ز هر خاشه ای خویشتن پرورد

(Ne dil söylüyor, ne akıl arıyor. Her bir kuru otla kendisini besliyor.)

Şeref-i Şeferve, beyt:

سپهر پیش وقارت چو خاشه هرزه روی
زمان به نزد تو چون ابر باد پیمایی

(Felek senin ağırbaşlılığın karşısında kuru ot gibi değersizdir. Zaman sana nazaran yağmur yağdırmayan bulut gibidir.)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de reşk ve ḥased maʿnāsına maṣṭūrdur. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

گرچه شان کار همه ساخته از یکدگرست
کینه ور و خاشه ای بر یکدگرند همگنان

(Hepsinin işi birbirleri sayesinde yapılıyor olsa da hepsi birbirine öfke ve kıskançlık beslemektedir.)

(378ᵇ)

خاکروبه [ḫāk-rūbe]: خاکروب [ḫāk-rūb]-ı merḳūm maʿnāsına. Āḫirinde hāʾ-i ʿalāmet ile "süprüntü" maʿnāsınadır. Ḫˇāce Selmān, beyt:

آستانت را به رخ شاهان دنیا خاکروب
بزمگاهت را به لب حوران جنت جرعه چین

(Senin eşiğini dünya padişahlarının yanağı süpürür. Senin meclisinin tortusunu cennet hurilerinin dudağı toplar.)

خاگینه [ḫāgīne]: Kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Niʿmetullāh "yumurta kayganasıdır" diye naḳl eylemiş ki خایه گینه [ḫāyegīne] de derler.

خاله [ḫāle]: Żamīr-i müʾenneş ile Türkīde ḫˇāher-i pedere derler, ʿamme maʿnāsına. Ammā ʿArabīde ḫˇāher-i māderdir.

خامشه [ḫāmişe]: Kesr-i mīm ile. Serkele dedikleri ottur. Eṭibbā شیطرج [şīṭarac] derler. Aʿlāsı Hindīdir.

خامه [ḫāme]: Dört maʿnāyadır.

Evvel, yonulmuş ḳalem ki onunla yazı yazılır. Yonulmamışına کلک [kilk] derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

این نامه که خامه کرد بنیاد
توقیع قبول روزیش باد

(Kalemin inşa ettiği bu mektup onun günlük kabulüyle imzalansın!)

Üstād, beyt:

پادشاهی که از انامل او
حامل عقد دُر شود خامه

(Öyle bir padişahtır ki kalem onun parmakları sayesinde inci gerdanlık taşır.)

Ṣānī, ṣurāḥīye derler. Şāʿir, beyt:

غنجه بر یاد بزم او خورده
هرچه در جام کرده از خامه

(Gonca onun meclisini hatırlayıp sürahiden kadehe dökülen ne varsa içmiş.)

Ṣāliş, yığın yaʿnī küme olmuş nesne ʿumūmen. Şeyḫ Evḥadī, beyt:

خودنمایی به آب و جامه مکن
پوش بر اهل شوق و خامه مکن

(Yiyip içme ve elbiseyle kibirlenme! Yığın yapma, muhtaçları giydir!)

Kum yığını ḫuṣūṣan. Üstād ʿAscedī, beyt:

تا هست خامه خامه به هر بادیه به ریگ
وز باد غیبه غیبه برو نقش پر نگار

(Her çölde kumlar yığın yığın biriktikçe rüzgār orada halka halka çizimler yapar.)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

کرده از خلق دشمنان چو سحاب
خامهٔ ریگ را به خون سیراب

(Tıpkı bulut gibi, halk düşmanlarından oluşan kum yığınını kana doyurmuş.)

Rābiʿ, baʿżı ferhengde kıldan dokunmuş eve derler. Ve ince kamışa da dedikleri resīde-i naẓardır.

خامیازه [ḫāmyāze]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī vü zāʾ-i muʿceme ile. Esnemek ki ġalebe-i nevmden ve kāhillikten ʿārıż olur. Ona خمیانه [ḫamyāne], آسا [āsā], آساوه [āsāve], باسک [bāsuk], پاسک [pāsuk], دهان دره [dehān-dere], دهن دره [dehen-dere], فاژ [fāj] ve فاژه [fāje] dahi derler. ʿArabīde تثاوب [teṯāvub] dedikleridir. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

خامیازه فعل شیطانست و قی
ای پسر ایمن مباش از مکر وی

(Ey oğul! Esneme şeytanın işi ve kusmasıdır. Onun hilesinden emin olma!)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

کس از آن جمله شادمانه نگشت
به تب گرم و خامیازهٔ من

(O topluluktan biri bile esneyişim ve hararetli titreyişimden mutlu olmadı.)

خانچه [ḫānçe]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Kārbānserāy-ı muḫtaṣara derler.

خان غرده [ḫān-ġarde]: Sükūn-ı nūn u rā vü feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme vü dāl-ı mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i ḫāne-i tābistānī.

خانقاه [ḫānḳāh] ve خانقه [ḫānḳah]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn ve feṯḥi'l-ḳāf ve iẓhāri'l-hā. خانگاه [ḫāngāh] ve خانگه [ḫāngeh]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn ve feṯḥi'l-kāfi'l-Fārsī ve iẓhāri'l-hā. Küllühum be-maʿnī-i fī-sebīli'llāh binā olunmuş ʿimāret. Medrese gibi bir mekāndır; fuḳarā, dervīşān ve erbāb-ı sülūk sākin olurlar. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

در عشق خانقاه و خرابات فرق نیست
هر جا که هست پرتو روی حبیب هست

(Aşkta tekke ile meyhanenin farkı yoktur. Sevgilinin yüzünün ışığı her yerdedir.)

Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

مرا گریز ز خانه به خانگاه بود
چو طفل کز برِ مادر گریزد از برِ باب

(Annesinin yanından babasının yanına kaçan çocuk gibi, bizim evden kaçışımız da tekkeye olur.)

خانواده [ḫānvāde]: Sükūn-ı nūn ve fetḥ-i vāv u dāl-ı mühmele ile. Ḫānedān-ı ḳadīm, aṣl u ḥaseb ṣāḥibi ve ḫātūn-ı ḫāne maʿnāsına. İki maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

خانواده بود بی بی خانه اش
زانکه بوده خانواده خانه اش

(Büyükanne, evin soyca en yaşlısıydı. Bu yüzden evin hanımıydı.)

خانه [ḫāne]: Ḫuṣūṣla menzil-i ādemīdir ki Türkīde "ev" ve ʿArabīde بیت [beyt] derler. Aṣlı خان [ḫān]dır, āḫirindeki hāʾ-i ʿalāmet maʿnā-yı ʿāmdan maʿnā-yı ḫāṣṣa naḳl içindir. Mürekkebāt-ı menḳūlede bu hāʾnın ziyādesiyle ṣāyiʿdir ammā kelime-i müfredede bu hā az bulunur. Vaḥşī-i Yezdī, beyt:

خانه پر بود از متاع صبر این دیوانه را
سوخت عشق خانه سوز اول متاع خانه را

(Bu delinin evi sabır eşyasıyla doluydu. Ev bark yakan aşk, ilk önce evin eşyasını yaktı.)

Ve ebyāt-ı şiʿre de "ḫāne" derler. Ġālibā bir saṭr-ı mevzūna "beyt" denildiği ḫāneden meʾḫūẕdur. Ve nerdde dahi istiʿmāl olunur. Ve bir şeyʾ ẓarfına da ḫāne denilir maẓrūfun evi ve mekānı olduğu taḳrīble, yüzük kaşının ḫānesi gibi. Ve Niʾmetullāh "buğday **(379[a])** çeçi ve tarlaya da ḫāne derler" demiş, lākin ṭabʿa mülāyim gelmez. Naḳli ne yerdendir maʿlūm-ı faḳīr olmadı. Ve Çağatay lisānında "öy", żamm-ı hemze ve sükūn-ı vāv ile. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Köŋül ḥarāretin aŋlatdı āh-ı derd-ālūd
Öy içre ot igenin ilge ẓāhir eyledi dūd

(Dertle karışık āh, gönlün sıcaklığını anlattı. Duman, elaleme ev içinde ateş olduğunu belli etti.)

خانیچه [ḫānīçe]: Kesr-i nūn, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i cīm-i Fārsī ile. Küçük ḥavuż ki ekṣer ev içlerinde ederler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

من آن خانیچه ام که آبم عیانست
هر آنچه در دل آید بر زبانست

(Ben suyu açıkça görünen bir havuzum. Gönlüme gelen her şey dilimdedir.)

خایسته [ḫāyiste]: Kesr-i yā-yı taḥtānī ile. Bevezn-i شایسته [şāyiste]. Be-maʿnī-i ḫāyīde, yaʿnī çiğnenmiş. Ve mecāzen süḫan-ı beyhūde vü şāyiʿ yaʿnī söylenmiş. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

بر خوان ژاژخای منه هرگز
این خوب قول پخته و خایسته

(Bu pişmiş ve çiğnenmiş sözü, eğri büğrü konuşanların sofrasına asla koyma!)

خاینده [ḫāyende]: Fetḥ-i yā-yı taḥtānī ve sükūn-ı nūn ile. İsm-i fāʿildir, çiğneyici demek olur.

خاییده [ḫāyīde]: Kesr-i yā-yı taḥtānī-i evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. İsm-i mefʿūldür, "çiğnenmiş" ve "söylenmiş" maʿnāsına. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

خاییدهٔ دهان جهانم چو نیشکر
ای کاش نیشکر نیمی من کبستمی

(Dünyanın ağzında şeker kamışı gibi çiğnendim. Keşke şeker kamışı değil de ebucehil karpuzu olsaydım.)

کبست [kebest], ḥanẓaldır.

Ve "çiğnemek" maʿnāsına istiʿmāl olunur. Mīr ʿUmāre, beyt:

شده در کار او مدهوش و حیران
سر انگشت خاییده به دندان

(Onun yaptığı işe hayran oldu. Hayretten parmağının ucunu dişledi.)

خایه [ḫāye]: Yumurtaya derler. İsm-i ʿāmdır, gerekse tavuk yumurtası olsun, gerekse sāʾir ṭuyūrun olsun. خالیکه [ḫālīke] dahi derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

عقابیست تیرش که در مغز و ترگ
بچه فتح باشد ورا خایه مرگ

(Onun baş ve miğferdeki oku bir kartaldır. Yavrusu fetih, yumurtası da ölümdür.)

Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

با اجل پر زدن چگونه بود
بیضهٔ مرغ و خایهٔ سندان

(Kuş yumurtası ve insan yumurtası ecele nasıl dayansın!)

Ve gerekse insānın yumurtaları olsun. Ebulmaʿānī, beyt:

فراخست آنچنان کس چون درِ خان
رود خایه درونش نیست پایان

(Han kapısını andıran küs öylesine geniş ki içinde haya sınırsızca yol alır.)

خایگینه [ḫāyegīne]: Feṯḥ-i yā-yı evvel ü nūn, sükūn-ı yā-yı ṣānī ve kesr-i kāf-ı ʿAcemī ile. Yumurta kayganası. Ebulmaʿānī, beyt:

زور کرد آن طفل را یک نا تراش و بی ادب
جای نازک پاره کرد و خایگینه می زدند

(Yontulmamış bir edepsiz o çocuğa zor kullandı. Nazik yerini parçalayıp hayasına vurdu.)

خایه کشیده [ḫāye-keşīde]: Ḫādım, āḫte maʿnāsına; ādem olsun, ḥayvān-ı çār-pā olsun. Ḫāye çekilmekten murād, āḫte olmaktır. Mīr Naẓmī, beyt:

نباشد مردی از خایه کشیده
اگر قدرش شود بالا رسیده

(Değeri arttıracak bile olsa, hadım edilmekle adam olunmaz.)

خپاره [ḫapāre]: Feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī vü rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i cüst, çāpük, çālāk ve hūşyār. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

فلک روغنگری گشتست بر ما
به کار خویش در جلد و خپاره

(Kendi işinde çabuk ve uyanık olan felek, bize yağcılık yapıyor.)

خبجه [ḫabce]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i cīm ile. Demirhindi dedikleri müshil-i ṣafrā bir laṭīf devādır.

خبره [ḫabre] ve **خبوه** [ḫabve]: Kilāhumā bi-sükūni'l-bā'i'l-muvaḥḥade. Be-maʿnī-i muḥkem ve üstüvār. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

خبرپژوه [ḫaber-pejūh]: پژوه [pejūh], feṯḥ-i bā vü żamm-ı zāʾ-i Fārsiyyeyn ile پژوهیدن [pejūhīden] lafẓından müştaḳ isimdir, ḫaber alıcı maʿnāsına olur. Cāsūsa denilir.

خبزده [ḫabezde]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. خبزدو [ḫabezdū]-yı merḳūm maʿnāsına.

خبوه [ḫabve] ve **خبیوه** [ḫabīve]: Evvel sükūn-ı bā ve ṣānī kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te cemʿ-i ḥisāb maʿnāsına. Ve *Maḥmūdī*'de be-maʿnī-i tūde-i rīg, yaʿnī kum yığını. Ve cemʿ-i merdüm.

خپه [ḫape]: Feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Boğulmuş maʿnāsına ki ism-i mefʿūldür. Boğmaya خپه کردن [ḫape kerden] derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

پی پیل شد خسته در دام او
سواران خپه در خم خام او

(Filin ayağı onun tuzağında yaralanır. Onun deri kemendi, atlıların boğazını sıkar.)

Ve ism-i maṣdar olur "boğmak" maʿnāsına. Ve boğaz sıkılmak, خبک [ḫabek]-i merḳūm maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

به آب اندر خپه گشتن چو ماهی
بِه از پیش بزغ زنهار خواهی

(Suda balık gibi boğulmak, kurbağanın önünde aman dilemekten iyidir.)

Vāv ile خوه [ḫave] dahi derler.

خپیده [ḫapīde]: Kesr-i bāʾ-i Fārsī, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Bevezn ü maʿnī-i خمیده [ḫamīde], yaʿnī eğilmiş. Ve be-maʿnī-i ḫufte, yaʿnī uyumuş. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. **(379ᵇ)**

خپیره [ḫapīre]: Kesr-i bāʾ-i Fārsī, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de tūde-i rīg yaʿnī kum yığını.

Ṣānī, *Ferheng-i Züfāngūyā*'da tūde-i rīg ve cemʿ-i ḥisāb. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bemaʿnī-i muḥkem ve üstüvār.

ختنه [ḫatne]: Sükūn-ı tāʾ-i müşennāt ve feṯḥ-i nūn ile. Sünnet maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

شروع ختنهٔ شهزاده کردند
به خروار سیم و زر آماده کردند

(Şehzadenin sünnetine başladılar. Eşek yükü altın ve gümüş hazırladılar.)

ختیره [ḫatīre]: Kesr-i tāʾ-i müşennāt, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Çoban heybesi ki içine nevālesin kor.

خجاره [ḫacāre]: Feṯḥ-i cīm ü rāʾ-i mühmele ile Be-maʿnī-i endek. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ve żamm-ı ḫā ile (خُجاره ḫucāre) de mervīdir.

خدره [ḫadre]: Sükūn-ı dāl u feṯḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. Āteş şerāresi ki tütün arasından çıkar. Mīr Naẓmī, beyt:

میان دود آهش خدره خیزد
که پندارند اختر هر که بیند

(Āh dumanının ortasından kıvılcımlar sıçrıyor, bunu gören yıldız sanıyor.)

خرابه [ḫarābe]: Maʿrūf. Żıdd-ı maʿmūr. Aṣlı خراب [ḫarāb]dır. Ve āḫirinde hā, ʿalāmet-i mefʿūldür.

خراره [ḫarāre]: Feṯḥ-i rāʾeyn-i mühmeleteyn ile. Keşret-i bükādan boğazdan ẓāhir olan āvāz. Baʿżı ʿillet sebebiyle ẓāhir olur. Türkīde "hırıltı" derler. Ve yüksekten akan su şadāsına derler. Aṣlı ʿArabīdir ki خریر الماء [ḫarīru'l-mā'] derler. Be-maʿnī-i evvel, Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

شد صبر و خرد نماند سودا
می گرید و می زنند خراره

(Sabır ve akıl gitti, sevda kalmadı. Ağlayıp hırıltı çıkarıyorlar.)

خرازه [ḫarāze]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele vü zāʾ-i muʿceme ile. Ālet-i recul ki ḥaẕf-ı elif'le خرزه [ḫarze] dahi derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

هیزان زده بودند صف از بهر خرازه
استاده یکی هیز ازیشان به طرف بر

(Oğlanlar harāze için sıraya girdiler. Onlardan biri üst tarafta durdu.)

خربته [ḫarbete]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i bā vü tāʾ-i müşennāt ile. Merd-i ebleh ü aḥmaḳ maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خراسه [ḫarāse]: Feṯḥ-i rā vü sīn-i mühmeleteyn ile.[1] Mevlānā Hātifī, beyt:

گرازان بکردند ازیشان هراس
همه در خراسه چو گاو خراس

(Domuzlar onlardan korktu, hepsi sığır değirmenindeki sığırlara döndü.)

خربسه [ḫarbuse]: Sükūn-ı rā, żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Dam saçağı ki dīvārı yağmurdan ḥıfẓ için ederler.

خرپشته [ḫar-puşta]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü şīn-i muʿceme, żamm-ı bāʾ-i Fārsī ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, her ne ki uzun olup ortası yüksek ve çevresi alçak muḥaddebü'ş-şekl ola; ḫayme, ḳabir, ḳubbe, ṭāḳ-ı eyvān, deve örgücü ve bunlar emṡāli nesnelere derler. Miṡāl-i ḫayme, Ḥakīm Senāyī, beyt:

تا در مقام امنی خرپشتهٔ فرازت
چون وقت گوچت آمد نایی دمید ناگه

(Selamet makamında otağını yükseltirsin. Göç etme zamanın gelince ansızın bir boru üflenir.)

Kemāl İsmāʿīl, beyt:

ستون خیمهٔ قالب کنم دو دست ضعیف
چو من ز پستی خرپشته را برم به فراز

(Sıkıntıdan kemere dönmüş bedenimi doğrultmaya uğraşırken vücut otağımın direğini iki elimle zayıflatırım.)

Miṡāl-i ḳubbe-i ḳabr, Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

بر سر خرپشتهٔ من بانگ زن ای کشتهٔ من
دان که من اندر چمنم صورت من در لحدی

(Ey naaşım! Toprak yığınımın üstüne çık da bağır! Bil ki görünüşte mezardayım ama aslında çimenlik içindeyim.)

Miṡāl-i ṭāḳ-ı eyvān, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ز خرپشتهٔ آسمان درگذشت
زمین و زمان را ورق درنوشت

(Zemin ve zamanın sayfasına yazdığı yazıyı gökkubbeden aşırdı.)

Ṣānī, bir nevʿ cevşene derler. Üstād Menūçehrī, beyt:

آن روز که آن جوشن خرپشته بپوشد
از جوشن او موی تنش بیرون جوشد

(O, harpuşta zırhını giydiği gün, bedenindeki kıllar zırhından dışarı fırlar.)

Üstād Ferruḫī, beyt:

با جهانگیر سنان تو به جان ایمن نیست
پوست زان دارد چون جوشن خرپشته نهنگ

(Timsahın harpuşta zırhı gibi derisinin olma sebebi, senin ülkeler alan mızrağın yüzünden can korkusu taşıyor olmasıdır.)

خرپشه [ḫar-peşşe]: Feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī vü şīn-i müşeddede ile. Bir nevʿ iri sinektir. Ḥayvānāta yapışır şol mertebe ki ḫayvānı giderken yıkar.

خربطه [ḫarbaṭa]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade vü ṭāʾ-i mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i muḍḥik ve maskara. Keẕā fī-*Ferheng-i Zūfāngūyā*.

خربله [ḫarbele]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve

1 Matbu nüshada anlam verilmemiş, yazma nüshalarda da bu kelime dikkate alınmamıştır. Ancak beyite bakılırsa muhtemelen "at, eşek, katır ve sığır gibi hayvanlarla yürütülen büyük değirmen" manasındaki خراس [har-ās] ile aynı manadadır (O.Y.).

feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü lām ile. Dūlāb maʿnāsınadır. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

تا که ماه دولتت والا شد از چرخ بقا
نیست گریان در دیارت هیچ کس جز خربله

(Senin devletinin ayı kalıcılık göğünde yükseleli ülkende dolaptan başka ağlayan kalmadı.)

خربنده [ḫar-bende]: Maʿrūf, بندهٔ خر [bende-i ḫar] taḳdīrinde, katıra ḫidmet ettiği için. Ve mükārī ki katır, **(380[a])** bārgīr besleyip kirā çeker. Mīr Ḫüsrev, meşnevī:

همی زد با خری خربنده ای لاف
که پالانگر بهست از پرنیان باف

خر اندر کوچه ای جان داد و جان برد
ولی خربنده زیر بار خر مرد

(Bir eşekçi bir eşeğe semercinin ipek dokuyucudan daha iyi olduğunu anlatıyordu. Eşek bir köşede soluklanıp sağ kaldı, ne var ki eşekçi eşek yükü altında öldü.)

خربوزه [ḫarbūze] ve خربزه [ḫarbuze]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā ve żammi'l-bā'i'l-muvaḥḥade ve feṯḥi'z-zā'i'l-muʿceme. Bemaʿnī-i خربز [ḫarbuz]-ı merḳūm ki "kavun" maʿnāsına. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

پنیر و خربزه بینی شهید کن خود را
که مرگهای چنین دیر دیر می آید

(Peynir ve kavun görürsen kendini şehit et! Çünkü böylesi bir ölüm kolay kolay gelmez.)

خرچاره [ḫar-çāre]: Sükūn-ı rā'-i evvel ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī vü rā'-i ṯānī ile. Būstānlarda ve mezrūʿātta insān üslūbunda bir şey' edip korlar ki ḥayvānāt ziyān etmeye.

خرخسه [ḫarḫase]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i ḫā vü sīn-i mühmeleteyn ile. Ṣayyādlar dāma bağladığı kuşa derler ki sā'ir kuşlar onu görüp yanına gelip konduklarında dāma giriftār olurlar. ʿArabīde ملواح [milvāḥ] derler.

خرخشه [ḫarḫaşe] ve خرشه [ḫarşe]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā ve feṯḥi'ş-şīni'l-muʿceme. Ḫuṣūmet ve mücādele maʿnāsına. Ḫʷācū-yı Kirmānī, beyt:

ای مسلمانان اگر چشمش کند قصد دلم
چون توان کردن به آن دو ترک کافر خرخشه

(Ey müslümanlar! Eğer gözü gönlüme kastederse, o iki kāfir Tatar'a karşı durmak ne mümkün!)

Ve ġavġā ve āşūb maʿnāsına. Pūrbahā-yı Cāmī, beyt:

قصد فرزند مردمان کردی
خرخشه بر سر من آوردی

(İnsanoğullarına kastedip başımda kavga kopardın!)

Aġācī, beyt:

در خوی ترا نیست بجز خرخشه کاری
مانا که بود خوی بدت خرخشه زاری

(Senin huyunda kargaşadan başka bir şey yok! Galiba senin kötü huyun bir kargaşalığa dönmüş.)

Ve ıżṭırāb-ı ḳalbe dahi derler.

خرَزه [ḫaraze]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele vü zā'-i muʿceme ile. Boncuk ve ḫar-mühre ki sığır yüreğinden çıkar. Ve tulum ve kuyu ağzına kodukları delikli taşa derler.

خرزه [ḫarze]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. Ālet-i recul maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

زندگانئ خرزهٔ قاضی
باد چندانکه او بود راضی

(Kadı'nın harzesi, o razı olduğu müddetçe canlı kalsın!)

خرزده [ḫarzede]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i zā'-i muʿceme vü dāl-ı mühmeleteyn ile. Bokböceği maʿnāsına. Şā'ir, beyt:

کسی بیند آن شکل برهمزده
بگوید که این بوالعجب خرزده

(O bozuk şekli gören "bu ne garip bokböceği!" der.)

خرزهره [ḫar-zehre]: Sükūn-ı rā'-i mühmele-i ūlá ve fetḥ-i zā'-i muʿceme vü rā'-i ṣāniye ile. Bir nevʿ ağaçtır, yaprağı söğüt yaprağı gibi uzun ammā ondan kalın olur. Ḥayvān, yediği sāʿat helāk olur. Türkīde "ağu ağacı" derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

منه دل برین باغ مردم فریب
که خرزهره را نام برداشت سیب

(Bu insan aldatan bahçeye gönül verme! Orada ağu ağacı, elma adını alır.)

Baʿżı ferhengde ebūcehil karpuzu ki Fārsīde کبست [kebest] ve ʿArabīde حنظل [ḥanẓal] derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

رطب ناورد چوب خرزهره بار
چو بد تخم کشتی همان چشم دار

(Ebucehil karpuzundan hurma çıkmaz. Kötü tohum ekersen yine kötülük bekle!)

Mü'eyyidü'l-Fużalā'da bir kurtcağızdır, surḫ ve siyāh olur, zehrnāktir. Ona کاغنه [kāġune] dahi derler.

خرساوله [ḫarsāvle]: Sükūn-ı rā vü fetḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Keler dedikleri cānverdir. کرباسو [kerbāsū] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خرسله [ḫarsele]: Sükūn-ı rā vü fetḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Bir dārūdur, eṭibbā katında maʿrūftur.

خرسنده [ḫarsende]: Sükūn-ı rā vü nūn u fetḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. İsm-i fāʿildir "ḳāniʿ" maʿnāsına. Yaʿnī onun için her ne olursa rāżī ve şākir ola. خرسند [ḫarsend] dahi derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

خرسنده به عافیت نبودیم
اینک خق آن گرفته ما را

(Afiyete şükretmemiştik. Şimdi bizi onun hakkı tuttu.)

Şeref-i Şeferve, beyt:

عشقی که نه آلودهٔ هجران نه وصالست
گنجیست ندانم دل خرسنده که دارد

(Kavuşma ve ayrılıkla kirlenmeyen bir aşk, hangi kanaatkār gönlün sahip olduğu bir hazinedir bilmem.)

خرشته [ḫareşte]: Fetḥ-i rā'-i mühmele vü tā'-i müṣennāt ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i ḫırāmīde, yaʿnī salınıcı. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خرغوله [ḫarġūle]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Bir ottur, edviyeye cüz' ederler. Toḫumu dahi eczāya dāḫil olur. Ḫuṣūṣla cerāḥati pāk edip bitirmeye ʿaẓīm nefʿi vardır. Bu ḫāṣṣiyyet, yaprağında ziyādedir. Ve toḫumunu gülāb ile içseler cerāḥat-i emʿāya ġāyet nefʿi vardır. Ve kökünün dahi nefʿi **(380[b])** vardır cerāḥat pāk eylemeye. Bu sebebden Fārsīde ریم آهنج [rīm-āhenc] dahi derler. Şīrāzīler بارتنگ [bārteng], zebān-ı Soġdī-i Semerḳand'da روف [rūf], ʿArabīde لسان الحمل [lisānu'l-ḥamel] ve Hindī lisānında خوب کلان [ḫob-kelān] derler. Ṭabīb Yūsufī, rubāʿī:

باشد چو ز ضعف معده ات بول الدم
ضعف تو از آن زیاده گردد هر دم
گر شربت رزک و آب خرغوله خوری
قوت شودت افزون مرض گردد کم

(Mide zaafından kan işersin, o yüzden halsizliğin de giderek artmaya başlar. Üzüm şerbeti ve kuzu kulağı suyu içersen güçlenirsin, hastalığın da iyileşmeye başlar.)

خرفه [ḫarfe]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i fā ile. Bir sebzedir. پرپهن [perpehen], خفرج [ḫafrec] ve فرفخ [ferfaḫ] dahi derler. Türkīde semizot ve ʿArabīde بقلة الحمقا [baḳlatu'l-ḥamḳā] derler. Ġāyet nāfiʿ ottur.

خركاده [ḫarkāde]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i kāf u dāl-ı mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i ḫargāh masṭūrdur.

خرگاه [ḫargāh] ve **خرگه** [ḫargeh]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā'i'l-mühmele ve feṯḥi'l-kāfi'l-Fārsī. Aṣlı, kara eve derler. ʿUrbān ve Ekrād beyleri ve müteʿayyin olanları kurarlar. Ve Türkmān'ın keçeden evleri idi, mürūr-ı eyyāmla pādişāhların ve vüzerānın otağlarına isim oldu. Ḫʷāce Selmān, beyt:

با همه قدر و مرتبت بست کمر نهاد تو
چنبر خرگه ترا خرگه چرخ چنبرست

(Senin yaradılışın olanca mertebe ve itibarıyla kemer bağladı. Felek otağı, senin otağının ancak çemberidir.)

Şerefnāme'de kesr-i ḫā ile (خِرگاه ḫirgāh) żabṭ olunmuş. Ve Emīr Zeyneddīn-i Herevī, melikü'ş-şuʿarā ki Ḥasan Cān laḳabı ile maʿrūftur, ondan naḳl eder: "Maḳām-ı laṭīf ve mevżiʿ-i ḫürreme 'ḫirgāh' derler onun için ki zebān-ı Pehlevīde kesr-i ḫā ile خر [ḫir] ḫoş maʿnāsına ve گاه [gāh] maḥall maʿnāsınadır, maḥall-i ḫoş demek olur".

خركره [ḫar-kurre]: كره [kurre], żamm-ı kāf ve feṯḥ-i rā'-i müşeddede ile "tay" demektir. خر [ḫar]a mużāf olmakla "eşek yavrusu" demek oldu. Ebulmaʿānī, beyt:

همه فرزند او مانند او شد
هرآیینه ز خر خرکره زاید

(Bütün oğulları kendisi gibi oldu. Elbette eşekten eşek doğar.)

خرمهره [ḫar-muhre]: Katır boncuğu ki katır ve merkeb yularına ve pālānına zīnet için dikerler. Mīr Naẓmī, beyt:

اگر نظمت چو مروارید باشد
شود خرمهره گر بختت نباشد

(İnci gibi şiirin olsa, bahtın yoksa o inci eşek boncuğuna döner.)

Ve bī-ḳıymet olan boncuklara derler. Ve bir nevʿ nefīrdir, cenkte çalarlar. Ġālibā کره نای [kerre-nāy] dedikleri borudur ki eşek gibi ṣadā verir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ز خرمهرهٔ مغز پرداخته
جهان مغز کوه از سر انداخته

(Aklı baştan alan yuvarlak boru, koca dağın beynini yerinden fırlatmış.)

خرویله [ḫarvīle]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i vāv ile. Āvāz-ı bülend ü mūḥiş maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خره [ḫare]: Dört maʿnāya gelir.

Evvel, çay ve ḥavuż dibinde olan balçığa derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

پل بود بر دو سوی آب سره
چون گذشتی که تو از آن چه خره

(İyilik ırmağının iki yanında bir köprü vardır. Sen ondan geçtikten sonra ne balçığı!)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i lāy-ı şarāb, yaʿnī şarāb dürdü ki küp dibinde kalır. Bulanık balçık maʿnāsınadır. Şāh Nāṣır-ı

Ḫüsrev, beyt:

گر تو به خواب و خور بدهی عمر همچو خر
بر جان تو وبال چو بر خر شود خره

(Ömrünü eşek gibi uyku ve yeme içmeye verirsen, balçığın eşeğe sıkıntı olması gibi ruhun da öylece sıkıntı görür.)

Ṣāliş, ġallenin ve sā'ir nesnenin yukarı başın devşirmek maʿnāsınadır. Mīr Ḫüsrev, beyt:

بسکه ببرّند سران سران
شد خرهٔ سر ز سران سران

(Başlıların başını o kadar kestiler ki başlılar başından bir yığın oluştu.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de bir nesnenin yanındakin devşirmek maʿnāsınadır. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

بار و بزه از تو بر خره کرده است
ای شده چوگانت پشت در بزه و بار

(Ey değneği günah ve suç peşinde eğilen! Suç ve günah sende toplanmış.)

Rābiʿ, her toḫumun ṣüflü yaʿnī yağı alınmış simsim, bādām ve emṣāli nesnelere derler ki ona کنجال [kuncāl] ve کنجاره [kuncāre] dahi derler. Ekṣer bādām ve kincidin ṣüflün ḫurmāyla yerler. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

لوزینه همان دم که بپیچید سر از ما
ما در عوض آن خره خرما بسرشتیم

(Bademezmesi bizden yüz çevirir çevirmez biz de karşılık olarak hurma posası yoğurduk.)

Żamm-ı rā ve iẓhār-ı hā ile (خرُه ḫaruh), "nūr" maʿnāsınadır. Zerātüşt Behrām, beyt:

خره از رویشان افزونتر آمد
تو گویی آفتاب آنجا درآمد

(Onların yüzünde çok fazla nur vardı. Görsen, "orada güneş doğmuş" derdin.)

Zerātüşt Behrām, beyt:

به خلقان بر نبخشود ایزد پاک
که بفرستاد زرتشت خره ناک

(Nurlu Zerdüşt'ü gönderen yüce Tanrı, onu daha öncekilere bahşetmemişti.)

خریده [ḫarīde]: Kul ve cāriye evlādı. Ve evde ḫāṣıl olmuş kıza derler. Keẓā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*. **(381[a])**

خرشته [ḫarrişte]: Kesr-i rā'-i mühmele, sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tā'-i müṣennāt ile. Kemer-i eyvān ve ṭāḳ maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ز خرشتهٔ آسمان درگذشت
زمین و زمان را ورق درنوشت

(Zemin ve zamanın sayfasına yazdığı yazıyı gökkubbeden aşırdı.)

Ve cenk āletlerinden bir silāḥ adıdır. Tāceddīn ʿAliyy-i Ṣābir, ḳıṭʿa:

در جوشن و خرشته شدستند ثمرها
کین شاخ درختان همه با تیغ و سنانند

ترسند که شان خسته شود سینه به زخمی
در جوشن و خرشته از آن گشته نهانند

(Bu ağaçların dalları hep kılıçlı ve mızraklıdır. Meyveleri zırh ve cevşenden olmuştur. Göğüslerinden yaralanma korkusuyla zırh ve cevşen içinde gizlenmişlerdir.)

خریشه [ḫarīşe]: Kesr-i rā'-i mühmele, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Bevl-i ḥimār yaʿnī eşek sidiğine derler. Mīr Naẓmī, beyt:

بنوشد هرچه می آید به شیشه
نداند بادهٔ ناب از خریشه

(Şişeye ne gelirse içer. Saf şarap ile eşek sidiğini ayıramaz.)

خزده [ḫazde]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i zelle, yaʿnī günāh. Ebulmaʿānī, beyt:

چو ابر من کنی جور فراوان
ترا عاشق شدم خزده نکردم

(Bana çok kötülük yapıyorsun. Sadece sana āşık oldum, günah işlemedim.)

خزره [ḫazre]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Pençe maʿnāsınadır.

خژنده [ḫajende]: Feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī vü dāl-ı mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i خژند [ḫajend]-i merḳūm, yaʿnī ḳalye otu.

خزنده [ḫazende]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme vü dāl-ı mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Ḥaşerāt-ı arż yaʿnī her ne ki ayaksız, yeryüzünde sürünür. Ve böcek ḳabīli olana derler.

خزیده [ḫazīde]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Ona derler ki bir kimesne bucakta veyāḫud dīvār yarığında ve ağaç içinde gizlenmiş ola. Ḥakīm Enverī, beyt:

می بینم ازین مرتبه خورشید فلک را
چون شب پره در سایهٔ لطف تو خزیده

(Bu mertebe sayesinde gökyüzündeki güneşin senin iyiliğinin gölgesine yarasa gibi gizlendiğini görüyorum.)

خزینه [ḫazīne]: Maʿrūf. ʿArabīdir. Fārsīde dahi istiʿmāli şāyiʿdir.

خساره [ḫasāre]: Feṯḥ-i sīn ü rāʾ-i mühmeleteyn ile. Ağacın zāʾid budakların giderip pāk etmeye derler. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

خسته [ḫaste]: Be-vezn-i بسته [beste]. Dört maʿnāyadır.

Evvel, ʿumūmen meyve çekirdeğine derler; üzüm, şeftālū ve ġayruhum. Mīr Ḫüsrev, beyt:

لب رطب خوانی و آنگه خسته از دندان کنی
خسته از دندان من کن گر رطب می خوانیش

(Dudağa hurma diyor sonra da dişlerden çekirdek yapıyorsun. Mademki hurma diyorsun, çekirdeğini benim dişlerimden yap!)

Bu beyitten ḫurmā çekirdeği fehm olunur. Ve ḳudemā şāʿirlerinden biri demiştir. Rubāʿī:

شیرین کاخیست حجرهٔ رُفته درو
یک دانهٔ مستدیر نا سفته درو
یا دهلیزیست اندران کرده سفید
یا سینه چاک خسته ای خفته درو

(Güzel bir köşktür, orada süpürülmüş bir oda var. Orada delinmemiş, yuvarlak bir tane var. Orası ya aydınlatılmış bir dehliz ya da içinde yarık bir çekirdek gizlenmiş.)

Ṣānī, bīmār ve āzurde maʿnāsınadır. Mezbūr iki maʿnāya Mīr Ḫüsrev, Sulṭān ʿAlāʾaddīn kūr olmasına, meṣnevī:

کسی گر برکشید این دیدهٔ تر
بسان خستهٔ شفتالوی تر

دو چشم او چو دو عناب خسته
همیشه خسته و در خون نشسته

(Bu parlak gözü taze şeftali çekirdeği gibi çıkaranın iki gözü, iki hünnap çekirdeği gibi daima yaralı olup kan içinde otursun!)

Ṣāliş, ol zemīne derler ki zirāʿat için sürülüp ḥāżırlanmış ola, lākin insān ve ḥayvānāt ayağından nerm ola. Ḥakīm Enverī, der-ṣıfat-ı esb-i ḫod, beyt:

نی از غبار خاسته بیرون شدی به زور
نی از زمین خسته برانگیختی غبار

(Ne kalkmış toz yüzünden zorla dışarı çıkar ne de sürülmüş tarladan toz kaldırırdı.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i ber-ḫāste. Şeref-i Şeferve, beyt:

نه جز خفته در خواب دیدست مثلت
نه جز خسته بیدار دیدست نامت

(Senin benzerini gören varsa rüya görüyordur. Senin namını duyan varsa ayaktadır, uyanıktır.)

Baʿżı ferhengde hā ile هسته [heste] dahi denildiği menḳūldür.

خسره [ḫasre]: Sükūn-ı sīn-i ü feṯḥ-i rāʾ-i mühmeleteyn ile. Deprenici, müteḥarrik maʿnāsına.

خشاوه [ḫaşāve]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme vü vāv ile. Ol zemīne derler ki zirāʿat için āmāde ve ḫār u ḫāşāk ve taştan pāk olmuş ola. Şems-i Faḫrī, beyt:

به هر یومی که باشد اهتمامش
نباشد حاجت زرع و خشاوه

(Onun himmet ettiği zamanlarda tarım yapmaya gerek kalmaz.)

Keẕā fī-*Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*.

خشته [ḫaşte]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i müflis ve bī-berg ü nevā. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Mīr Naẓmī, beyt:

در عالم از نظر افتاده گشته
چنان بی سیم و زر بودست و خشته

(Öylesine parasız kaldı ki geçinemeyip herkesin gözünden düştü.)

(381ᵇ)

خشمه [ḫaşme]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i mīm ile. Eṣvāb-ı müsāfirān yaʿnī levāzım-ı sefer. Ebulmaʿānī, beyt:

اضطراب دل و مضایقه هم
خرج راه و لوازم و خشمه

(Gönüldeki [m darlığının yanı sıra yol harcı ve yolculuk gereksinimleri var.)

خشنجه [ḫaşence]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme vü cīm ve sükūn-ı nūn ile. Ḫiştek dedikleri pāre ki kaftān ve gömlek koltuğuna dikerler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

خشینه [ḫaşīne]: Kesr-i şīn-i muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i nūn ile. خشین [ḫaşīn]-i merḳūm maʿnālarına. Ez-cümle boz renkli olan nesne maʿnāsına. Mevlānā Kisāyī, beyt:

کوهسار خشینه را به بهار
که فرستد لباس حورالعین

(İlkbaharda kara dağı huri elbisesine büründüren kim!)

Ve karagöz doğan maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

نیارد کرد در ایام عدلت
جفا بر تیهوان باز خشینه

(Senin adaletin zamanında karagöz doğan, çilkuşlarına kötülük yapamaz.)

خط آورده [ḫaṭ-āverde]: Yaʿnī çār-ebrū dilber. Baʿżı şuʿarā katında tāze bitmiş sakallıya derler. Mīr Naẓmī, beyt:

چو شد آن شوخ پر آشوب آفاق
خط آورده برای قتل عشاق

(Dünyanın en işveli güzeli olan sevgili, āşıklarını öldürmek için ayva tüyü bitirmiş/ferman getirmiş.)

خطرایه [ḫaṭrāye]: Sükūn-ı ṭā vü rāʾ-i mühmeleteyn ile. Be-vezn-i همسایه [hem-sāye]. Câme-i dervīşān ki yünden ederler. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*.

خفاچه [ḫafāçe]: Feṯḥ-i fā vü cīm-i Fārsī ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, kavun ve karpuzun ḫāmı ki Türkīde "düğelek" derler.

Ṣānī, Ḥicāz'da bir ṭā'ife adıdır ki ḳaṭ'-ı ṭarīḳ ve nehb-i kārbān ederler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Miṣāl-i ma'nī-i ṣānī, Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

نز سموم آسیب و نز باران بخیلی یافته
نز خفاچه بیم و نز غزیه عصیان دیده اند

(Ne kavurucu yel afete uğratmış ne de yağmurdan mahrum kalmışlar. Ne Hafāçe'den korku ne de Guzeyye'den isyan görmüşler.)

خفاله [ḫafāle]: Feṯḥ-i fā vü lām ile. Gürūh-ı murġān. Ve kuş cığıldısı. Ve bāb-ı cīm'de olan جفاله [cefāle] ma'nāsına.

خفته [ḫafte]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Be-ma'nī-i sürfe, ya'nī öksürük. Mīr Naẓmī, meşnevī:

گلویش را ز زور سرفه کفته
چنانش داده بود آزار خفته

صدایش چون شنیده شاه ایران
بگفت آرند حکیمی بهر درمان

(Boğazı öksürüğün zorlamasıyla yırtılmış, öksürük onu sıkıntıya sokmuştu. İran padişahı onun sesini duyunca tedavi için bir hekimin getirilmesini buyurdu.)

خفچه [ḫafçe]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Ḥükkām-ı şer' ta'zīr için vurdukları let ma'nāsınadır. Şā'ir, beyt:

بفرمود قاضی که با امر شرع
به خفچه از آن کار کردند منع

(Kadı şeriatın gereğince emretti ve falakayla o işten men ettiler.)

Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de be-ma'nī-i şūşe-i zer ü sīm. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

پشتش چو خفچه خفچه و آن خفچه ها همه
دربسته همچو پهلوی مردم به یکدگر

(Sırtı külçe külçeydi ve o külçelerin tamamı insan omuzu gibi birbirine bağlıydı.)

خفه [ḫafe]: Be-ma'nī-i خبه [ḫabe]-i merḳūm. İsm-i maṣdar isti'māl olunur.

خفده [ḫafde]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-ma'nī-i kec-şüde ve ḫamīde. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

امروز همی ضعیف بینی
این قامت خفدهٔ نزارم

(Bu çelimsiz ve kambur bedenimi bugün tamamen zayıflamış görmedesin.)

خفیده [ḫafīde]: Kesr-i fā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Boğulmuş ve a'żā uyuşuk olmuş. Keẕā fī-nüsḫa-i Vefāyī. Ve *Edātu'l-Fużalā*'da be-ma'nī-i 'aṭse-zede. Ve żamm-ı ḫā ile (خُفیده ḫufīde), be-vezn-i بریده [burīde], be-ma'nī-i sürfe-zede. Keẕā fī'l-*Mecma'*.

خلاشه [ḫalāşe]: Feṯḥ-i lām u şīn-i mu'ceme ile. İki ma'nāyadır.

Evvel, gemi dümeni ma'nāsına. Ebulma'ānī, beyt:

دل تلاشی می کشد از غم بدن گشته خراب
چون خلاشه بشکند کشتی بیفتد اضطراب

(Gönül telaşlanıyor, beden gamla yıkılmış. Dümen kırılınca gemi sıkıntıya düşer.)

خلاشمه [ḫalāşime]: Kesr-i şīn-i mu'ceme ve feṯḥ-i mīm ile. İmtilādan 'ārıż olan 'illet. Ba'żı ferhengde boğaz ile demāġ arasında vāḳi' olur bir 'illete derler. Ebulḥasen Şehīdī, beyt:

آن کسی را که دل بود نالان
او علاج خلاشمه نکند

(Gönlünde inilti olan kimse, verem hastalığını tedavi edemez.)

خلاوه [ḫalāve]: Be-vezn-i علاوه ['alāve]. Ser-geşte ve serāsīme ma'nāsına ki کلاوه [kelāve], کلالیو [kelālīv], کلالیوه [kelālīve] ve

كاليوه [kālīve] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, ḳıṭʿa:

حریف جنگ گزیدم تو هم درآور جنگ
چو سگ صداع دهد تن مزن برآور سنگ

به خویش آی و چنین خویش را خلاوه مکن
که اینت گوید گولست و آنت گوید دنگ

(Savaş arkadaşı seçtim, sen de savaşa hazırlan! Köpek havlaması baş ağrıtıyor, susma, taş getir! Kendine gel, kendini birisinin sana ahmak deyip öbürünün de şaşkın diyeceği kadar salma!)

خلنده [ḫalende]: Feṯḥ-i lām u dāl-ı mühmele ve sükūn-ı nūn ile. İçeri gidici ve mecrūḥ edici maʿnāsına. **(382[a])** Üstād Lebībī, beyt:

بود بر دل ز مژگان خلنده
گهی تیر و گهی ناوک زننده

(Yaralayıcı kirpiklerle kalbe bazen ok bazen de okçuk atıyor.)

خله [ḫale]: Taḫfīf-i lām ile. Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir uzun ağaçtır ki onunla gemiyi sürüp doğru yürütürler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

آب تیزست این جهان کشتیت را
بادبان کن طاعت و دانش خله

(Bu dünya azgın bir ırmaktır. Gemin için ibadeti yelken, bilgiyi de direk yap!)

Ammā deryāda olan gemi uzun ağaçla kullanılmaz, meğer baʿżı geçit vermez sularda olan gemi olsa baʿīd değildir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سر بادبان تیز برگاشتی
خله پیش ملاح نگذاشتی

(Yelkenin ucu hızla savruluyor, kaptanın önündeki dümen yerinde durmuyordu.)

Bu beyitten "dümen" olmak fehm olunur.

Ṣānī, be-maʿnī-i ḥālī. Ḥakīm Senāyī, beyt:

مرد دین باش مال را یله کن
خیز و دنیا به جملگی خله کن

(Maldan vazgeç, din yoluna gir! Kalk da dünyayı tamamen boşla!)

Ṣāliş, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i gümşüde. Baʿżılar bu maʿnāda żamm-ı ḫā ile (خُله ḫule) rivāyet eylemişler. Ammā bu beyitte feṯḥa iledir, Üstād ʿUnṣurī, beyt:

او مر آن را در آن یله کرده
مهر او را ز دل خله کرده

(O onu orada bıraktı. Onun sevgisini gönülden çıkardı.)

Rābiʿ, Ḥakīm Esedī-i Ṭūsī ve Hindū Şāh-ı Naḫcivānī herze ve hedyān maʿnāsına rivāyet eylemişler. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

هر مدح و آفرین که نه اندر ثنای تست
نزدیک عقل باشد افسانه و خله

(Senin için olmayan her türlü övgü ve beğeni, akıl nezdinde masal ve saçmalıktır.)

Ḫāmis, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de her nesne ki ḫalende ola yaʿnī sançılmak mümkin ola; diken, bīz, çuvāl-dūz ve emṣāli nesneler.

Sādis, bir rīḥtir. Emʿāda ve baʿżı aʿżāda olur ki sançıp vecaʿ ḥāṣıl eder. Bu iki maʿnāya tertīb üzre, Mīr Ḫüsrev, beyt:

هر خلهٔ خار که خوردم بگشت
صد خلهٔ هجر به جانم گذشت

(Yediğim her diken darbesiyle canıma yüz ayrılık sancısı geçti.)

Baʿżı nüsḫada gāv ve ḫar sürecek ucu sivri ağaca da derler, lākin maʿnā-yı ḫāmise dāḫildir. Mīr Ḫüsrev, beyt:

آدمیان را سخنی بس بود
گاو بود کش خله در پس بود

(İnsan olana bir söz yeterlidir. Arkasında üvendire olan öküzdür.)

Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i vecaʿ-ı mefāṣıl deyip bu beyti īrād eylemiş. Mes'ūd-ı Sa'd-ı Selmān, beyt:

رویها تابان ز خشم اندامها بی جان ز بغض
گوییا دارند باد لقوه و درد خله

(Yüzler öfkeden kızarmış, bedenler kinden halsiz düşmüş. Sanki lakve ve eklem ağrısı hastalığına tutulmuşlar.)

Bu rivāyet maʿnā-yı sādise dāḫildir.

Sābiʿ, *Şerefnāme*'de taḫfīf ile be-maʿnī-i ḫulm yaʿnī āb-ı ġalīẓ ki ez-bīnī āyed. Sümük demek olur. Ve teşdīd-i lām ile (خلّه ḫalle), be-maʿnī-i güm-şüde masṭūrdur. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de teşdīd-i lām ile (خلّه ḫalle) üç maʿnāyadır.

Evvel, şarāb-ı turş yaʿnī ekşimiş şarāb.

Ṣānī, be-maʿnī-i dervīş-i bī-nevāl.

Ṣāliş, şütür-i yek-sāle yaʿnī bir yaşar deve.

خليته [ḫalīte]: Kesr-i lām, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i ḫarīṭa, yaʿnī defter kīsesi. Taʿcīm olunmuştur. Ebulmaʿānī, beyt:

همه مدح و ثنای تو نوشته
نمی کنجد به جان باشد خلیته

(Hepsi senin cana sığmayan övgülerini yazıp defter yapmış.)

خليده [ḫalīde]: Kesr-i lām, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i dāl-ı mühmele ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te sançılmış ve içeri gitmiş maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

هر ساعتش از غصه گلی تازه شکفته
وز غصه چو خارش همه در دل بخلیده

(Her an onun gamından yeni bir çiçek açıyor. O gülün gam dikeni hep kalbe batıyor.)

خمانيده [ḫamānīde]: Mīm, nūn ve yā ile. Be-vezn-i رسانیده [resānīde]. Be-maʿnī-i keckerde. Ve ḫamīde maʿnāsına müteʿaddī olur. Ḥakīm Esedī, beyt:

خمانیده دُم چون کمانی ز قیر
همه نوک دندان چو پیکان تیر

(Kuyruğu okçunun yayı gibi eğikti. Dişlerinin ucu ok temreni gibiydi.)

خمبازه [ḫambāze]: Sükūn-ı mīm ve feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade vü zāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i ḫamyāze, yaʿnī esnemek. Ebulmaʿānī, beyt:

از شراب عشق دل خمبازهٔ حسرت کشد
در همه بزم محبت را نشد مست وصال

(Gönül aşk şarabı yüzünden hasretle esniyor. Aşk meclisinin hiçbirinde kavuşma sarhoşu olmadı.)

خمخمه [ḫamḫama]: Sükūn-ı mīm-i evvel ve feṭḥ-i ḫāʾ-i muʿceme vü mīm-i ṣānī ile. Be-vezn-i دمدمه [demdeme]. Üç maʿnāyadır. Evvel, mütekebbirāne söz söylemek.

Ṣānī, genizden söylemek. Türkīde kesr ile "hımhım" dedikleridir.

Ṣāliş, yaramaz nesne yemek. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خمگوشه [ḫam-gūşe]: Sükūn-ı mīm, żamm-ı kāf-ı Fārsī ve feṭḥ-i şīn ile. Yay başı ki eğrice olur, ona derler.

خمله [ḫamle]: Be-vezn-i شمله [şemle]. **(382b)** Saçak, her neyin olursa.

خميازه [ḫamyāze]: Sükūn-ı mīm ve feṭḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Esnemek ki آسا [āsā], اسا [esā], دهان دره [dehān-dere], فاژ [fāj] ve فاژه [fāje] dahi derler. Mevlānā Ṣāʾib, beyt:

چه سود لوح مزارم ز خشت خم کردن
مرا که عمر به خمیازه و خمار گذشت

(Ömrüm esnemek ve sersemlikle geçtiği için, mezarımın kitabesini şarap fıçısının kerpiciyle yapsalar da ne fayda!)

خمیده [ḫamīde]: Kesr-i mīm ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-vezn-i رسیده [resīde]. Eğilmiş ve eğri olmuş maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Mīr Naẓmī, beyt:

شود بهر تواضع قد خمیده
نهال کِشته پر میوه خمیده

(Alçakgönüllü olduğu için eğilir. Meyveyle dolu olan ağaç eğilir.)

خمیرمایه [ḫamīr-māye]: Ekmek mayası ki ekşi ḫamīrdir. Ebulmaʿānī, beyt:

متاع خانهٔ دل نهب کرد درد و غمت
خمیرمایهٔ صبرم بریده است مگیر

(Derdin ve gamın, gönül evimin eşyalarını yağmaladı. Sabır hamurumun mayası kesildi, alma!)

خمیره [ḫamīre]: Be-vezn-i کثیره [keşīre]. Yoğrulmuş nesne, her ne olursa. Gül-be-şekere, benefşe-şekere ḫamīre dedikleri bu maʿnādandır.

خمیرِ کنده [ḫamīr-i kende]: İżāfetle. کنده [kende], kāf-ı ʿArabī ile kopmuş olan nesneye derler. خمیر [ḫamīr]in iżāfetiyle, ekmek için kesip yumru ettikleri ḫamīr pāresine derler. Türkîde "zavala" derler.

خمینه [ḫamīne]: Kesr-i mīm ile. Be-vezn-i کمینه [kemīne]. Bī-vaḳt yağan şedīd yağmura derler. Mīr Naẓmī, beyt:

چنان شد برف و باران خمینه
نفس یخ بسته می آید ز سینه

(Kar ve yağmur öyle bir bastırdı ki nefes göğüsten buz tutarak geliyor.)

خنبه [ḫanbe]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. *Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm*'de be-maʿnī-i ṭāḳ-ı eyvān ve ṣuffe. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de üzüm ağacına ettikleri çārṭāḳ ki ʿArabîde عریش [ʿarīş] derler.

خنجه [ḫance]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm ile. Ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile (خنچه ḫançe) dahi mervîdir. Cimāʿ leẕẕetinden ẓāhir olan ṣadā ki nefes verdikçe burnundan çıkar. Üstād, beyt:

ترا ای قلتبان کرکری به
که ننیوشی به شب در خانه خنجه

(Ey kaltaban saksağan! Geceleyin evinde cima hırıltısı duymasan iyidir.)

Mü'eyyidü'l-Fużalā'da bu maʿnāya żamm ile (خُنجه ḫonce) be-vezn-i غنجه [ġonce] masṭūrdur.

خنجده [ḫancdih] ve **خنجیده** [ḫancīde]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn, evvel be-vezn-i پنجده [pencdih], ṣānī be-vezn-i سنجیده [sencīde]. Anzarot dedikleri ki ṣamġ nevʿindendir. Keẕā fī-nüsḫati'l-Ḫalīmī.

خنده [ḫande]: Ḍiḥk maʿnāsına, gülmektir. İsm-i maṣdar olur ki fāʿili خندان [ḫandān] olur. Nevʿī-i Ḫamūşānī, beyt:

الهی خنده ام را نالگی ده
سرشکم را جگر پرگالگی ده

(Ya Rabbi! Bana iniltili bir gülüş ver! Ciğer parçalarıyla akan gözyaşı ver!)

خنه [ḫane]: Feṯḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i püşte. Ḫarman yığını ve ġayrı ne olursa. Mīr Naẓmī, beyt:

خنه از برگ گل گشته به هر جا
که جمع آمد پری رویان رعنا

(Peri yüzlü güzeller bir araya gelince her tarafa gül yaprağı yığıldı.)

خنیده [ḫanīde]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-vezn-i شنیده [şenīde]. Kār-ı

şāyiʿ ve menḳūl olan güft-gū maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, meşnevī:

زان دل که به یکدگر بدادند
در معرض گفتگو فتادند

زین پرده دریده شد به هر سو
وین راز خنیده شد به هر کو

(Birbirlerine gönül verdikleri için dedikodu ortasına düştüler. Bu yüzden her tarafta perde yırtıldı ve bu sır her mahalleye yayıldı.)

Ve merd-i meşhūr maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

برادر بدان شاه را سروری
خنیده به مردی به هر کشوری

(O padişahın kardeşi başbuğluğa layıktı. Yiğitliği her ülkeye yayılmıştı.)

Müʾeyyidü'l-Fużalā'da kār-ı meşhūr u maʿrūf maʿnāsına dahi rivāyet olunmuştur. Bu ḳavli müʾeyyid, Üstād Ferruḫī, beyt:

یکی شادمانی بد اندر جهان
خنیده میان کهان و مهان

(Dünyaya bir mutluluk oldu. Küçük büyük herkesin arasında bilindi.)

Miʿyār-ı Cemālī'de be-maʿnī-i pesendīde. Şems-i Faḫrī, beyt:

مرتاض شد سپهر و جهان هم مطیع شد
این از وفور رأفت شاه خنیده بود

(Feleğin her şeyden elini çekmesi ve dünyanın itaat etmesi, o beğenilmiş padişahın geniş merhameti sayesindedir.)

Edātu'l-Fużalā'da iki dağ arasından ẓāhir olan ṣadā. Ve ṭās ve emṣāli nesnelerin āvāzı maʿnāsına menḳūldür. Ve ḥarekāt-ı ṣelāṣede maʿnā-yı āḫar ile istiʿmāl olunur.

خنیره [ḫanīre] ve خنیوه [ḫanīve]: Kilāhumā bi-sükūni'n-nūn ve sükūni'l-yāʾi't-taḥtānī. Be-vezn-i کبیره [kebīre]. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te cemʿ-i ḥisāb ve defter. Ve *Ferheng-i Züfāngūyā*'da be-maʿnī-i tūde-i rīg. Ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i جمع شدنِ چیزی[1] [cemʿ şuden-i çīzī]. Ve "besencīde" maʿnāsınadır.

خوابِ جامه [ḫˇāb-ı cāme]: Cāme-ḫˇāb maʿnāsına. Uyku eṣvābı demek olur. Şems-i Faḫrī, beyt:

چو برخاست در سحر از خواب جامه
درآمد قاصد و آورده نامه **(383ª)**

(Sabahleyin yataktan kalkınca bir haberci çıkagelip mektup getirdi.)

خواب دیده [ḫˇāb-dīde]: Bülūġa erişmiş ṣıbyān ve benāt. Maʿnā-yı terkīb iḥtilām olmaktan kināyedir. Mīr Naẓmī, beyt:

چو شد آن سرو سیمین نورسیده
به شب با فکر جانان خواب دیده

(O gümüş selvi ergenliğe erişince geceleyin sevgiliyi düşünüp rüya gördü/ihtilam oldu.)

خوابنیده [ḫˇābenīde]: Vāv-ı maʿdūle, feṯḥ-i bā ve kesr-i nūn ile. Be-maʿnī-i خسبانیده [ḫusbānīde], yaʿnī yatırmış ve uyumuş demek olur. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

سهی سروش به بالین خوابنیده
سرشک از لاله و گل بردمیده

(Selvi bedeni yatakta uyumuş, lale ve gülden gözyaşı damlamış.)

خوابگاه [ḫˇābgāh]: Bāʾ-i mevḳūf ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Döşek ve uyuyacak mekān. Ve vaḳt-i ḫˇāb. İsm-i zamān, ism-i mekān ve ism-i ālet maʿnālarına istiʿmāl olunur maḥalline göre.

خواجه [ḫˇāce]: Vāv-ı maʿdūle ile.

1 Bir şeyin yığılması.

Ḫudāvend-i ḫāne ve ṣāḥib-i māl. Ve şeyḫ, ḥākim ve vezīr maʿnālarına istiʿmāl olunur. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

خواجه مع القصه که در بند ماست
گرچه خدا نیست خداوند ماست

(Burada bahsettiğim üstat, Rabbimiz değildir ama efendimizdir.)

Kişverī, vezīr Zeyne'l-ʿābidīn hicvinde demiştir, beyt:

سمور اندر برِ خواجه ولی اولاد و اتباعش
نهاده کس اجاره همچو در املاک غازانی

(Vezirin üstünde samur kürk var, fakat çocukları ve yakınları Gāzānlı'nın malları gibi küs kiraya vermiş.)

Ḳaṣīde-i mezbūrenin maṭlaʿı budur, beyt:

بنازم پادشاهی را که از تأیید سبحانی
نهاده دیوساری را به کف مهر سلیمانی

(Allah'ın verdiği güce dayanıp Süleyman mührünü şeytan gibi elinde tutan padişaha kurban olayım!)

Ve ṣāḥib-i māl maʿnāsına, Ḥakīm Enverī, ḳıṭʿa:

خواجه در بخل شد چنان معروف
که به باغ اندرون دو دراجه

هر دو با یکدگر همی گفتند
کیر خر در کس زن خواجه

(Efendi cimrilikte öylesine tanındı ki bahçedeki iki turaç kuşu birbirlerine şöyle diyorlardı: "Efendinin karısının küsünde eşek kīri var".)

Bir maʿnāsı dahi ḫorūs ibiğidir. Üstād Laṭīfī, beyt:

منم چون دیک و تو همچون دجاجه
برم شد راست بر تو خفته خواجه

(Ben horoz gibiyim, sen de tavuk gibisin. Eğik ibiğim senin üstünde doğrulur.)

خوارکاره [ḫˇār-kāre]: Vāv-ı maʿdūle, sükūn-ı rāʾ-i evvel ve feṯḥ-i kāf u rāʾ-i ṣānī ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "düşnām verici" maʿnāsına. خوارکاری [ḫˇār-kārī] düşnām vermek ve خوارخوری [ḫˇār-ḫˇarī] düşnām işitmek maʿnāsınadır. Üstād Menūçehrī, beyt:

تو خوارکاره ترکی من بردبار عاشق
زشتست خوارکاری خوبست بردباری

(Sen sövücü bir güzelsin, ben sabırlı bir āşığım. Sövmek çirkindir, sabırlı olmak güzeldir.)

Bu maʿnāyı müʾeyyid, Kemāl İsmāʿīl, beyt:

یکیش خام طمع خواند و یکی بی نفس
یکی تلنگئ کاهل یکیش خواری خواه

(Birisi açgözlü diye bilinir, birisi zavallıdır. Biri tembel bir dilencidir, diğeri sövgü peşindedir.)

خواره [ḫˇāre]: Vāv-ı maʿdūle ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Rūzī ve naṣīb maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ابا دانش و خواست چاره نبود
ابا کوشش و زور خواره نبود

(Bilgi ve istekle çare olmadı. Çaba ve güçle nasip olmadı.)

خوازه [ḫˇāze]: Vāv-ı maʿdūle ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Be-vezn-i غازه [ġāze]. Ḳudūm-ı pādişāh için ehālī-i şehr maḫṣūṣ-ı pādişāh olan maḥalli zīb ü zīnet etmeye derler. Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

به پیش باد نِه آن نامه تا به من برسد
که هیچ باد نیابی چو باد با تک و پوی

به کوی دوست بر آن نامه را بدان عنوان
به پیش نامهٔ تو تا خوازه بندد کوی

(O mektubu rüzgārın önüne koy, bana kadar ulaşsın. Çünkü rüzgārdan daha çabuk ve hızlı-

sını bulamazsın. O mektubu sevgilinin köyüne öyle bir götür ki senin mektubunla birlikte köy süslensin!)

Ve bezenmiş köşke de derler. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

منظر او بدید چون خوازه
هر یکی زو به زینتی تازه

(Onun dışı, süslenmiş köşk gibi göz alıcıydı. Her tarafında yeni bir süs vardı.)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb'da ʿarūsa maḫṣūṣ olan ḫāne-i müzeyyen maʿnāsına. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de donanma için üzerine aḳmişe tertīb ettikleri ağaçlara derler. Ve üzüm ağacının ʿarīşi. Ve binā ve ʿimāret. Ve naḳḳāşlar naḳş için bağladıkları iskele maʿnāsına mervīdir. Ve dahi be-maʿnī-i ḫᵛāhiş, yaʿnī istek. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

می رسیدش از سوی هر مهتری
بهر دختر دمبدم خوازه گری

(Kız için seçkin kimselerden devamlı görücü geliyordu.)

Bu beyt-i *Meṣnevī*'den, kız ṭalebi için yapıldığı fehm olunur.

خوازنده [ḫᵛāzende]: Vāv-ı maʿdūle ile. Be-vezn-i سازنده [sāzende]. Be-maʿnī-i ʿarūs. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خواسته [ḫᵛāste]: Vāv-ı maʿdūle, sükūn-ı sīn ve feṯḥ-i tā'-i müṣennāt ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, خواستن [ḫᵛāsten] lafẓından ism-i mefʿūl olur, istenmiş maʿnāsına.

Ṣānī, metāʿ ve ḳumāş maʿnāsınadır. Ḥakīm Esedī, beyt:

مدان بِه ز دانش یکی خواسته
که ناید همی از دهش کاسته **(383ᵇ)**

(Bilgiden daha iyi bir mal tanıma! Çünkü ne kadar verirsen ver azalmaz.)

Üstād ʿAscedī, ḳıṭʿa:

یا ببندد یا گشاید یا ستاند یا دهد
تا جهان بر پای باشد شاه را این یادگار

آنچه بستاند ولایت آنچه بدهد خواسته
آنچه بندد پای دشمن آنچه بگشاید حصار

(Ya bağlar, ya açar, ya alır, ya verir. Dünya durdukça padişahın yadigārı budur. Aldığı şehirdir, verdiği maldır. Bağladığı düşmanın ayağıdır, açtığı/fethettiği kaledir.)

Mezbūr iki maʿnāyı bir beyitte Ḥüseyn-i Vefāyī īrād etmiştir, beyt:

می دهد خواسته نا خواسته محتاجان را
هیچ محتاجی محتاج نباشد به سؤال

(Muhtaçlara onlar istemeden mal verir. Hiçbir muhtaç, istemeye muhtaç olmaz.)

خواسه [ḫᵛāse]: Vāv-ı maʿdūle ile. Be-vezn-i کاسه [kāse]. Bāġ ve bostāna ḥayvānāt ürküp girmemek için ettikleri insān hey'etindeki nesneye derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خوالسته [ḫᵛāliste]: Vāv-ı maʿdūle ve kesr-i lām ile. Be-vezn-i دانسته [dāniste]. Be-maʿnī-i maḥbere, yaʿnī devāt. Ve līḳaya da demişlerdir. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te feṯḥ-i lām ile (خوالسته ḫᵛāleste), be-vezn-i وابسته [vā-beste] menḳūldür.

خورابه [ḫᵛarābe]: Vāv-ı maʿdūle ile. Be-vezn-i خرابه [ḫarābe]. İki maʿnāya gelir.

Evvel, āb-ı endek ki su bendi arasından sızıp akar. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

ز جوی خورابه چه کمتر بگوی
که بسیار گردد به یکباره اوی

(Azıcık dediğin su sızıntısı birdenbire çoğalır.)

Ṣānī, āvānī-i zirāʿatı ḥāżır ve āmāde olan ekinciye derler.

خورده [ḫᵛarde]: Vāv-ı maʿdūle ile. Ḫā'-i mażmūme ile olan خرده [ḫurde]nin cemīʿ

maʿnālarıyla müterādiftir. Maḥallinde beyān olunur inşāʾallāhu teʿālá.

خورنگاه [ḫˇarengāh], خورنگه [ḫˇarengeh] ve خورنه [ḫˇarene]: Üçü dahi vāv-ı maʿdūle ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Bir ḳaṣr nāmıdır ki Simnār-ı Rūmī ki ʿArabīde Sinimmār derler, Nuʿmān bin İmriʾi'l-Ḳays emriyle Behrām-ı Gūr için binā etmiştir. Ḳaṣr-ı mezbūr Ḫavernaḳ ismiyle meşhūrdur, ammā Aʿcām "ḫˇarengeh" dedikleri cāy-ı ṭaʿām demek olur. Ol ḳaṣrda rivāyet olunur ki üç günbed-i mütedāḫil binā olunmuştu, Behrām-ı Gūr'a ʿibādetḫāneydi. سه دیر [se deyr] ve سه دیس [se dīs] dahi derler kesr-i dāl ile. Zebān-ı Pehlevīde günbede دیس [dīs] derler ammā ʿArabīde taʿrīb olunup "ḫˇarengeh"e خورنق [ḫavernaḳ] ve "se deyr"e سدیر [sedīr] derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

خواهی که در خورنگه دولت کنی مقام
بگریز ازین خرابهٔ نا دلگشای خاک

(Talih havernakında makam edinmek istiyorsan, toprağı gönül açmayan bu harabeden kaç!)

خوره [ḫˇare]: Vāv-ı maʿdūle ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, خُره [ḫure] maʿnāsıyla müterādiftir ki ḫāʾ-i mażmūmede ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá.

Ṣānī, bir marażdır. ʿArabīde جذام [cuẕẕām] derler.

Ṣāliş, mażmūmede olan vāv-ı maʿrūfla خوره [ḫūre] maʿnāsına.

خوره [ḫavre]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-vezn-i چوره [çevre]. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te "dere" maʿnāsına. Ve *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da ḫar-zehre ki ʿArabīde دفلی [diflá] derler. Ve *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i pā-māl masṭūrdur.

خوله [ḫavle]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i lām ile. Be-vezn-i دوله [devle]. Ağaç tīrdándır ki içine ok korlar. Rūm vilāyetinde ona "kandil" derler. Ve *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da ol kuburdur ki içine ok doldurup pehlivānlar ve ġāzīler boyunlarına takarlar. Mīr Naẓmī, beyt:

حمائل وار خوله گردنش را
نیندیشد در اعدا مردنش را

(Boynunda muska gibi bir kubur, düşmanlar içinde ölümünü düşünmez.)

خوه [ḫave]: Feṯḥ-i vāv ile. Be-maʿnī-i خبه [ḫabe]-i merḳūm. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i ḫˇoy, yaʿnī ʿaraḳ masṭūrdur.

خه [ḫah]: İẓhār-ı hā ile. Be-vezn-i مه [meh]. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i ḫoş ki خه خه [ḫah ḫah] dahi derler. ʿArabīde olan بخ بخ [baḫ baḫ] lafẓının tercemesidir.

Ṣānī, be-maʿnī-i püşte ki ʿArabīde تلّ [tell] derler.

Ṣāliş, be-maʿnī-i ḫarmen-i ġalle.

خه خه [ḫah ḫah]: Birkaç maḥalde istiʿmāl olunur. Zihī zihī, nīkā nīkā, ʿaceb ʿaceb ve ḫoş ḫoş maʿnālarınadır. Her biri maḥallinde īrād olunur. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

زه زه ای بخت خه خه ای دلدار
هم وفادار و هم جفا بردار

(Ey baht! Ne iyi, ne iyi! Ey sevgili! Ne güzel, ne güzel! Hem vefalıdır hem de cefaya dayanır.)

Bu beyti Sürūrī *Mecmaʿu'l-Fürs*'te Ḫāḳānī'ye isnād etmiş. Ammā Yūsuf-ı Encevī *Ferheng-i Cihāngīrī*'de Enverī'den bu vech üzre naḳl eder, beyt:

بخ بخ ای یار و خه خه ای دلدار
هم وفادار و هم جفا بردار

(Ey sevgili! Ne iyi, ne iyi! Ey sevgili! Ne güzel, ne güzel! Hem vefalıdır hem de cefaya dayanır.)

(384ª) ʿİbāret-i meẕkūr Türkîde "peh peh" ve "pöh pöh" dedikleri maʿnāyadır. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

بس توقع بودت نعمت و چشمت ز کسان
خه خه ای خام طمع مردک بیهوده امل

(Peh peh ey açgözlü ve boş hevesler peşinde koşan adamcağız! Başkalarından nimet ümidi içindesin.)

خیازنه [ḫayāzene]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī vü zāʾ-i muʿceme vü nūn ile. Be-maʿnī-i ḫ ᵛāherzen ki خازنه [ḫāzene] dahi derler. Türkîde "baldız" dedikleridir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خیشخانه [ḫayş-ḫāne]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü şīn u feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿcemeteyn ü nūn ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te kamıştan yapılmış ev. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de ve *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da kıldan dokunmuş ev. Ve muʿteber ve mufaṣṣal ferhenglerde ağaçtan yapılmış ev ki bir cānibinde deliği olup saḳḳālar taşradan suyu koyalar içeri gide ve rūzgār içeride ol suyu dağıta, yaz eyyāmında ḥarāreti defʿ ola. Bu ṭarz, Hindūstān'a maḫṣūṣtur. Bu maʿnāya, Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

از گلاب ژاله و کافور صبحش در سموم
خیشخانه کسری و سرداب خاقان دیده اند

(Kavurucu yelde oranın gül suyunu andıran çiy tanesi ve kāfura benzeyen sabah aydınlığını görenler, kisranın ağaçtan evini ve hakanın yazlık evini hayal ederler.)

Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ol ḫaymedir ki kettān bezinden ederler. İçine söğüt yaprağı döşeyip üzerine su seperler. Defʿ-i germī-i hevā için Hindūstān'da ḫas u ḫāşākten bu maḳūle ev ederlermiş. Ḫayş-ḫāne tesmiyesine bāʿiş budur. Ḥakīm Ezraḳī, beyt:

چو آفتاب شد از اوج خود به خانهٔ حوت
به خیشخانه رو و برگ بید و باده بخواه

(Güneş göğün tepesindeki evinden balık burcuna girince kamıştan eve gidip söğüt yaprağı ve şarap iste!)

خیکله [ḫaykele]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i kāf u lām ile. Bir ottur. ʿArabîde جیهله [ceyhele] ve هرمه [herime] dahi derler.

خیمشاه [ḫaymşāh/ḫaymeşāh/ḫaymişāh/ḫaymuşāh]: Elem ve ġuṣṣa maʿnāsına. Niʿmetullāh naḳl etmiş ammā ḫareketin işʿār etmemiş ve keyfiyyet-i aḥvālin dahi bildirmemiş.

خیمه [ḫayme]: Maʿrūf. Çağatay lisānında "aḳ öy" derler. "Öy" żamm-ı hemze ile "ev" demektir. Mīr ʿAli Şīr māh-ı bedr-i kāmili ḫargāhına teşbīh eder, beyt:

Tā felek buḫtīleri tüzgey ḳaṭār
Tā tolunay aḳ öy itgey āşikār

(Gökyüzünün beserek develeri katar düzdükçe ve dolunay ak çadırını gösterdikçe...)

Bu maṭlaʿda fānūsa teşbīh eder. Beyt:

Ol ḳuyaş aḳ öyde vü min tigrinürmin her sarı
Gūyiyā fānūsdın pervāne ḳalġay tuşġarı

(O güneş ak çadırda ve ben, fanus dışında kalmış pervane gibi her tarafta dolanıyorum.)

مع الياء التحتانی

[maʿa'l-yā'i't-taḥtānī]

خارایی [ḫārāyī]: خارا [ḫārā] seng-i saḫttır, āḫirindeki yā, yā-yı vaṣfiyyedir. Bir nesnenin ṣalābet ve ḳavīliğin beyān eder.

خارچینی [ḫār-çīnī]: Ol toprağa derler ki onu kaynatıp sırça ederler. Ve dahi ok demreni ederler, insāna dokundukta helāk eder. Ebulmaʿānī, beyt:

کسی که شود مانع وصل یار
کند سینه اش خارچینی گذار

(Sevgiliye kavuşmayı engelleyen kimse, göğsünü ok temreninin güzergāhı yapar.)

خارِ ماهی [ḫār-ı māhī]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Balık kılçığı. Ve dahi mersin balığının adıdır. Ebulmaʿānī, beyt:

کسی را چون خورد مال دواهی
به حلقومش شود آن خار ماهی

(Bir kimse haram mal yerse, o mal boğazında balık kılçığı olur.)

خازنی [ḫāzinī]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Bir üstād-ı ḥakīmin adıdır. Seyfeddīn Zübeyrī, beyt:

اگر به حکم حساب سخاش کردندی
بساختندی جاماسب و خازنی احکام

(Onun cömertliğinin sınırlarına dair hüküm yürütülecek olsa, bunu Cāmāsb ve Hāzinī yapardı.)

خاکبازی [ḫāk-bāzī]: خاک [ḫāk] ile باز [bāz] dan mürekkebdir. Eṭfāl oyunlarından bir oyundur ki toprağa her biri bir miḳdār akçe gizleyip, toprağı karıştırıp, kaç ādem ise ol kadar ḥiṣṣe ederler, her biri kendi ḥiṣṣesin arayıp ne çıkarsa alır. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

خاکبیزی [ḫāk-bīzī]: Müsāferet maʿnāsınadır. Maʿnā-yı terkīb "toprak elemek"tir. Ẓāhir budur ki bu isim ol maʿnāya ḥaḳīḳī değil ıṣṭılāḥīdir. Müsāfir menāzil ü merāḥilde ḫāk-ālūd olup toprağa ġalṭān olduğundandır. Bir maʿnāsı dahi "su kenārında toprak yuyucu" olur. Baʿżı evlerden toprak kaldırırlar, su kenārına döküp yurlar. İçinde baʿżı gümüş, altın ve bakır pāreleri bulurlar. Bu maʿná ḥaḳīḳīdir. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

خاکساری [ḫāksārī]: Ḫʷār, ẕelīl, ḫāk-ālūd ve خاکسار [ḫāksār]-ı merḳūm maʿnāsına.

خاکشی [ḫākeşī]: **(384b)** Feṯḥ-i kāf ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. Tūderī-i surḫ derler bir dārūdur.

خاله بینی [ḫāle-bīnī]: İżāfetsiz. Feṯḥ-i lām, iḫfā-yı hā, kesr-i bā ve sükūn-ı yā vü nūn ile. Pirinç unuyla pişmiş bulamaç. Ve eṭʿimenin alçağı yaʿnī ednā-yı ṭaʿām. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خاله بی بی [ḫāle-bībī]: Bu dahi ol maʿnāyadır, yaʿnī erzel-i ṭaʿām. Keẕā fi'l-*Müşkilāt*. Bu maʿnāya, şāʿir, beyt:

نخواهم گلشکر با منت غیر
خوشست بی امتنان آن خاله بی بی

(Başkalarına minnet ederek yiyeceğim gülbeşekeri istemem. Kimseye minnet etmeden yediğim bulamaç ne güzel!)

خالی [ḫālī]: Be-maʿnī-i tehī ve tenhā. Maʿrūf sözdür.

خامشی [ḫāmuşī] ve خاموشی [ḫāmūşī]: Kilāhumā bi-żammi'l-mīm ve kesri'ş-şīni'l-muʿceme. Epsem olmaklıktır. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

دو چیز خیرهٔ عقلست دم فرو بستن
به وقت گفتن و گفتن به وقت خاموشی

(İki şey aklın kararmasına sebep olur: Konuşacağı zaman susmak, susacağı zaman konuşmak.)

خامی [ḫāmī]: Ḫāmlıkla maʿrūf ve mevṣūf olan nesneye derler. Ve bir maʿnāsı da "kemend"dir.

خانگی [ḫānegī]: Fetḥ-i nūn ve kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Ḫāneye mensūb olan nesne. Yaʿnī evde maḫṣūṣ yapılmış eṭʿime ve sāʾir eşyā ʿumūmen ve bir nevʿ laṭīf ḥalvādır ḫuṣūṣan.

خانی [ḫānī]: Kesr-i nūn ile. Su soğutacak mekān. Ve dahi ḥavuż maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

آب کوثر نه آب خانی بود
چشمهٔ آب زندگانی بود

(Havuz suyu değil kevser ırmağı, bengisu pınarıydı.)

Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de zer-i ḫāliṣ ve nām-ı Hümāy ibni Behmen'dir.

خاورخدای [ḫāver-ḫudāy]: Ḫāver-zemīn pādişāhıdır. Ve Selm bin Ferīdūn Şāh ki Ḫāver-zemīn'i ona verip onda pādişāh oldu. Ona "ḫāver-ḫudāy" derler, yaʿnī ḫāver ṣāḥibi.

خای [ḫāy]: Leẕẕet ve meze maʿnāsına isim istiʿmāl olunur. Ve dahi çukur yerlere yağmurdan su irkilip müteʿaffin olmak. Ve dahi خاییدن [ḫāyīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur, شکرخای [şeker-ḫāy] ve ژاژخای [jāj-ḫāy] gibi.

ختلی [ḫatlī]: Sükūn-ı tāʾ-i müşennāt, kesr-i lām ve yā-yı nisbet ile. Ḫatl dedikleri vilāyete mensūb olana derler ʿumūmen. Ve onda bīnaẓīr atlar ḥāṣıl olur. Ol münāsebetle ġāyet iyi ata اسبِ ختلی [esb-i ḫatlī] derler. Keşret-i istiʿmāl ile yalnız "ḫatlī" de derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

وشاق تنگ چشم هفت خرگاه
بر آن ختلی شده سوی شهنشاه

(Yedi otağın küçük gözlü hizmetçisi, o Hatlan atına binip padişahlar padişahının yanına gitti.)

ختلانی [ḫatlānī]: Bu dahi ol maʿnāyadır. Nūn, teʾkīd içindir.

خراباتی [ḫarābātī]: Ḫarābāta yaʿnī meyḫāneye mensūb. Murād, mest-i müdāmdır. Mevlānā Muḥammed Ẓuhūrī, der-*Ḳasemiyye*, beyt:

به جوش و خروش مناجاتیان
به گلبانگ نوش خراباتیان

(Münācāt sahiplerinin coşkunluğuna andolsun! Meyhanede içenlerin gülbangına andolsun!)

Şeref-i Şeferve, beyt:

بمال دست تبرک بدان خراباتی
که سخت طرفه بود روزه دار میخواره

(O sarhoşa bereketli elini sür! Çünkü şarap içen oruçlu çok garip oluyor.)

خرِ دشتی [ḫar-ı deştī]: Yaban eşeği. ʿArabīde حمارِ وحشی [ḥimār-ı vaḥşī] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

صورتش آدم چو گاو وحش بوده سیرتش
چون خر دشتی گریزد گر ببیند آدمی

(Dışı insandır, içi sığır gibi yabanidir. İnsan görse yaban eşeği gibi kaçar.)

خرزی [ḫarazī]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele ve kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. Boncukçu, pīlver maʿnāsına.

خرِ عیسی [ḫar-ı ʿīsī]: İżāfetle. ʿĪsá ʿaleyhi's-selām'ın eşeği demektir. Ve bir maʿnāsı da "ruhbān"dır.

خرنای [ḫar-nāy]: Kerre-nāy. A'cām'ın bir nev' borusudur, eşek ṣadāsı gibi ṣadā verir. Ekṣer cenklerde çalarlar. Seyf-i İsferengī, beyt:

پای کوبد سر پرچم چو زند گام به راه
جنگ شیر علم و لحن سرود خرنای

(Savaş sancağının aslanı ve kerrenayın marş nağmesi yola koyulunca bayrağın ucu oynamaya başlar.)

Raḍıyeddīn-i Nīşābūrī, ḳıṭ'a:

اندران روز که مشاطهٔ تأیید ظفر
شود از خون جبان پیکر شمشیرآرای

مرد درهم جهد از غایت فرط کینه
اسب برهم فتد از هیبت بانگ خرنای

(Zafer teyidi süsleyicisinin kılıcın yüzünü kanla süslediği o günde, insanlar aşırı öfke yüzünden etrafa kaçışır ve atlar korkunç boru sesiyle üst üste yıkılır.)

خشی [ḫaşī]: Kesr-i şīn-i mu'ceme ile. Ol beyāż nesne ki beyāżlığı akṣa'l-ġāye ola. 'Arabīde قورى [ḳūrī] derler.

خلهٔ کشتی [ḫale-i keştī]: Gemi dümeni ma'nāsınadır.

خندستانی [ḫandestānī]: خندستان [ḫandestān]-ı merḳūm ma'nāsına. *Mecma'u'l-Fürs*'te "masḫaralık etmek" ma'nāsına masṭūrdur.

خوالی [ḫ'ālī]: Vāv-ı ma'dūle ile. Be-vezn-i خالی [ḫālī]. İki ma'nāyadır.

Evvel, ṭa'ām ma'nāsına.

Ṣānī, rūdḫāne ya'nī çay ḫarḳı. **(385[a])** Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خوای [ḫ'āy]: Vāv-ı ma'dūle ile. پای [pāy] ve جای [cāy] vezni üzre. Çāşnī ve meze ma'nāsına. Ebulma'ānī, beyt:

آن قدر کرده اثر درد و غم خسرت یار
خوای از ذائقه دیگر نتوانم بشناخت

(Sevgili hasretinin gam ve derdi beni o kadar etkilemiş ki artık başka şeylerden tat alamıyorum.)

خوی [ḫ'ay]: Vāv-ı ma'dūle ile. 'Arabīde عرق ['araḳ] derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

دلارام را بر رخ از شرم کی
سمن لاله شد لاله لؤلؤ ز خوی

(Utanan Dilārām'ın yasemin yanağı laleye döndü, lale üstünde terden inciler oluştu.)

Ḥakīm Esedī, dīger beyt:

بر روی خط تو قطرهٔ خوی
بوی عرق بهار دارد

(Ayva tüyünün üstündeki ter damlası, çiy tanesi düşmüş çiçek kokusu verir.)

Çağatay lisānında kesr-i tā ile "tir" derler. Ve kesr-i vāv u yā-yı taḥtānī-i müşeddede ile (خوی ḫaviyy), 'Arabīde zemīn-i deşt ü hāmūn ve zemīn-i nerm ma'nāsınadır.

خهی [ḫahī]: Zihī ma'nāsına. Taḥsīn için isti'māl olunur. Kemāl İsmā'īl, beyt:

زهی شکسته خطت پشت زلف مه رویان
خهی ببرده لبت آب چشمهٔ حیوان

(Ayva tüyün ay yüzlülerin saçının kuyruğunu nasıl da kırmış! Dudağın hayat suyunun itibarını nasıl da götürmüş!)

Ve kelime-i taḥsīndir, خه [ḫah] ile ای [iy] lafẓlarından mürekkebdir. Ḥakīm Enverī, beyt:

زهی بیان تو اسرار غیب را حاکی
خهی بنان تو آثار جود را تفسیر

(İfade gücün gaip sırlarını nasıl da anlatıyor! Parmağın cömertlik āyetlerini nasıl da yorumluyor!)

خهی خهی [ḫahī ḫahī]: Ya'nī zihī zihī, nīkā nīkā ve ḫoş ḫoş!

خیری [ḫayrī]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve kesr-i rā'-i mühmele ile. Kimi sarı gül ve kimi sarı şebboydur derler. Ve bir maʿnāsı dahi "revāḳ"tır. Bu iki maʿnāya, Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

زرد و خیره است دشمنش گویی
کرد نسبت به او خرد خیری

پادشاهی که هفت طاق سپهر
باشد از طارمش کمین خیری

(Onun düşmanı şaşkın ve sararmıştır, akıl onu şebboya benzetir. O öyle bir padişahtır ki gök-yüzünün yedi kubbesi onun sarayında basit bir gölgelik kalır.)

خیلی [ḫaylī]: Keşretten kināyedir. Ve cemʿiyyet maʿnāsına da gelir. Mīr Naẓmī, beyt:

مرا کردند هر شب آشنایی
سگان در کوی جانان بود خیلی

(Sevgilinin köyünde bir sürü köpek var. Her gece bana arkadaşlık ediyorlar.)

باب الخاء المکسوره

[BĀBU'L-ḪĀ'İ'L-MEKSŪRE]

مع الالف

[maʿa'l-elif]

خلا [ḫilā]: Be-vezn-i ردا [ridā]. Balçık maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

بر آن کس که نفسش کند اقتضا
بماند چو خر لنگ اندر خلا

(Nefsine uyan kimse, topal eşek gibi balçıkta kalır.)

خوا [ḫivā]: Be-vezn-i بیا [biyā]. Be-maʿnī-i meze. ʿArabīde leẕẕet ve ẕevḳ maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

به بسیار خوردن کند امتلا
هر آن کس که دهن را نباشد خوا

(Yağsız yemek yiyen kimsenin çok yemesi hazımsızlık getirir.)

خیربویا [ḫīrbūyā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī-i evvel, feṭḥ-i ṣānī, rā'-i mevḳūf ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Ḳāfile ki هال [hāl], هیل [hīl], خال بوا [hāl-buvā], هیل بوا [hīl-buvā] ve شوشمیر [şūşmīr] dahi derler.

خینا [ḫīnā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i nūn ile. Sürūd ve naġme maʿnāsınadır. Ve gāhī nūn yā'ya taḳdīm olunur. Mīr Ḫüsrev, der-tercīḥ-i şiʿr ber-naġme, beyt:

نظم را علمی تصور کن به نفس خود تمام
کو نه محتاج سماع و صوت خنیاگر بود

(Şiiri kendi kendine yeten bir ilim olarak bil! Çünkü o ne semā ne de çalgıcı nağmesine ihtiyaç duyar.)

مع التاء المثناة

[maʿa't-tā'i'l-muṯennāt]

خت [ḫit]: Yelip yupurmak, پوییدن [pūyīden] maʿnāsına. Ve baʿżı ferhengde yıldıramak, tābiş maʿnāsına. İki maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

به کوه و دشت را خت کرد چون نور
در آن سو ناگهان خت دید از دور

(Dağ bayır demeden dolandı. Ansızın orada uzaktan nura benzeyen bir parıltı gördü.)

خشت [ḫişt]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, kerpiç maʿnāsına ki pişirip ve ḳıṭʿasın küçük ettikte Rūm'da "tuğla" ve ʿAcem'de **(385b)** خشتِ پخته [ḫişt-i puḫte] derler. "Puḫte" vaṣfıyla mevṣūf olmazdan muḳaddem muṭlaḳ kerpiç murād olunur. Üstād demiştir, beyt:

به وفای تو اگر خشت زنند از گِل من
همچنان در دل من مهر و وفای تو بود

(Vefam ve çamurumla tuğla yapacak olsalar, yine gönlümde sana sevgi ve vefa olur.)

Ḫaṭīb-i Şīrāzī, ḳıṭʿa:

صحن حمام رشک رضوانست
گرچه بنیاد اوست از کج و خشت

ماه رویان درو چو غلمانست
فوطه ها پر ز زله های بهشت

(Yapısı kireç ve tuğladan olsa da hamamın ortası cennet bekçisini kıskandırır. Ay yüzlüler orada gılman gibidir, peştemalleri cennet nimetleriyle doludur.)

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de kitāb-ı Zend'in yigirmi bir nüsküden on ikinci nüsk adıdır. Kitāb-ı Zend'i yigirmi bir ḳısma taḳsīm

مع الباء الموحده

[maʿa'l-bā'i'l-muvaḥḥade]

خشب [ḫişb]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Bī-hüner ve bī-maʿrifet olana derler. Ebulmaʿānī, beyt:

ندانستم رموز فن عشقت
دبستان جهان را خشب ماندم

(Senin aşkının ilmine dair püf noktaları öğrenemedim. Dünya ilkokulunda bilgisiz kaldım.)

خلاب [ḫilāb]: Be-vezn-i کلاب [kilāb]. Çamur ve çirk-āb maʿnāsına. Aḥmed-i Kirmānī, der-mütābaʿat-ı nefs güyed, beyt:

چون خر همه در خلاب ماند
با شک همه در حجاب ماند

(Hep eşek gibi balçığa saplanmış, hep şüpheyle karanlıkta kalmış.)

خلب [ḫilb]: Sükūn-ı lām ile. Be-maʿnī-i ḫulm, yaʿnī sümük. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خیزاب [ḫīz-āb]: Be-vezn-i تیزاب [tīz-āb]. Mevc-i deryā maʿnāsına ki کوهه [kūhe] dahi derler. Aṣlı آبِ خیزنده [āb-ı ḫīzende] idi, ʿalem oldukta mużāfun ileyh taḳdīm olundu.

خیکِ آب [ḫīk-i āb]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Kırba ki onunla su çekerler. خیک [ḫīk] aṣlında ism-i ʿāmdır, her tuluma derler, آب [āb] iżāfetiyle maḫṣūṣ su tulumu oldu. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

edip, her ḳısmına żamm-ı nūn ile "nüsk" derler. Ve her bir nüskün adı vardır.

Ṣāliş, ḥarbe demiridir. Ammā keşret-i istiʿmālden ḥarbe dedikleri nīze-i kūtāha "ḫişt" ve demirine "ḥarbe" denilmek şāyiʿ olmuştur. Bu beyitten mefhūmdur, beyt:

به بالای سرو و به نیروی پیل
به انگشت خشت افکند بر دو میل

(Selvi boyundadır, fil gücündedir. Parmağıyla kısa kargıyı iki mil uzağa atar.)

Ve ḥarbe olduğuna bu dahi delālet eder. Ḥakīm Esedī, beyt:

هوا چون شب و گرد چون دیو زشت
درو چون شهاب روان تیر و خشت

(Hava, gece gibi ve toz, çirkin dev gibiydi. Orada ok ve mızrak, kayan yıldız gibiydi.)

Dīger, mıṣraʿ:

یکی خشت شاهین رو و مار پیچ

(Şahin yüzlü bir mızrak ve kıvrımlı bir yılan...)

Ve sinān demirine derler. Ve ḥarbe demirine denildiği bu beyitte taṣrīḥen vāḳiʿdir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

برآمد درخشیدن تیغ و خشت
تو گفتی هوا بر زمین لاله کِشت

(Mızrak ve kılıç demiri parlamaya başladı. Görsen gökyüzü yeryüzüne lale ekmiş sanırdın.)

Ve ḥarbe olduğuna, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی خشت زد بر میان قباد
که بند کمربند او برگشاد

(Kubād'ın beline bir mızrak vurup onun kemer bağını çözdü.)

Maʿlūm oldu ki ḥarbeye de ve demirine de maḥallinin iḳtiżāsıyla istiʿmāl olunurmuş.

خشت خشت [ḫişt ḫişt]: Takırtı ki sıçan ve baʿżı nesnelerden ṣādır olur bir ṣadādır ki takır takır eder. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

خشت خشت موش بر گوشش رسید
خفت ذوق لذتش کلی رمید

(Fare tıkırtısını duyunca tamamen ürküp şehveti dindi.)

خلعت [ḫilʿat]: Baḫşiş kaftānı ki pādişāh ve vezīrler ḫidmet muḳābelesinde inʿām ederler. Ona تشریف [teşrīf] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

به جان خدمتش چون رسیده به گوش
بفرمود خلعت نهندش به دوش

(Can u gönülden hizmet ettiğini duyunca ona bir kaftan verilmesini buyurdu.)

خیره دست [ḫīre-dest]: Bābu'l-cīmi'l-Fārsī meksūresinde ẕikri mürūr eden چیره دست [çīre-dest]in muḳābilinde żıddıdır. Eli uz olmayıp, tuttuğu işi saḳaṭ edip, hīç bir işe yaramayan ādeme derler. Ebulmaʿānī, beyt:

خیره دستند آن که دعوای هنر را می زنند
هر که از دستش هنر آید نباشد لاف زن

(Hüner davasında bulunanlar işe yaramaz adamlardır. Elinden hüner gelen kimse iddialı konuşmaz.)

مع الدال المهمله
[maʿa'd-dāli'l-muhmele]

خرد [ḫired]: Feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. ʿAḳıl ve baṣīret maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

سپهر اول کند چشم خرد کور
پس آنگه بر خردمند افکند زور

(Felek ilk önce akıl gözünü kör eder, sonra da akıllı kimseyi zorda bırakır.)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

بر سرت بِه ز عقل افسر نیست
خرد اندر سرست بر سر نیست

(Akıl başın içindedir, baş üstünde değildir. Başına akıldan daha iyi taç yoktur.)

Çağatay lisānında ʿaḳla "is" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *Ferhādnāme*'de Ferhād māteminde Şīrīn ḥaḳḳında der, beyt:

Uruban ança şūr u şeyn ḳıldı
Ki żaʿf eylep isi özi yıḳıldı

(O kadar çok dövünüp bağırdı ki aklı gidecek gibi oldu, kendini kaybetti.)

خردمند [ḫiredmend]: Ṣāḥib-i ʿaḳl demektir. مند [mend] edāt-ı tavṣīftir. Muḳābili بی خرد [bī-ḫired] olur. Şeyḫ ʿÖmer Ḫayyām, rubāʿī:

ای چرخ ز گردش تو خرسند نیم
آزادم کن که لایق بند نیم
گر میل تو با بی خرد و نادانست
من نیز چنان اهل خردمند نیم

(Ey felek! Senin işleyişine razı değilim. Beni serbest bırak, zincire layık değilim. Senin meylin akılsız ve cahillere ise, ben de o kadar akıllı değilim.)

خروند [ḫirvend]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü nūn ve feṭḥ-i vāv ile. Bir nevʿ ḥayāṭat yaʿnī

مع الجيم
[maʿa'l-cīm]

خلنج [ḫilinc]: Kesr-i lām ve sükūn-ı nūn ile. Aʿżānın tutulmasına yaʿnī ʿamelden kalmasına derler. Ve dahi tırnakla kazımak maʿnāsına ki خلنگ [ḫiling] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خیفنج [ḫīfenc]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ve feṭḥ-i fā ile. Seğrek tohumu dedikleri dārūdur. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

derzīliktir. Ṣanʿat ve üstādlık göstermek için ederler. Keẕā **(386[a])** fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خشاوند [ḫişāvend]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme vü vāv ve sükūn-ı nūn ile. Bir memleket adıdır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خنگ بید [ḫing-bīd]: Sükūn-ı nūn ve kāf-ı Fārsī-i mevḳūf ile. Be-maʿnī-i ḫār-ı dıraḫt, yaʿnī ağaç dikeni ki baʿżı ağaçlarda olur. Üstād Rūdekī, beyt:

تن خنگ بید ارچه باشد سپید
به نرمی و تری نباشد چو بید

(Ağaç dikeninin dışı beyaz olabilir, ama yumuşaklık ve tazelikte söğüt gibi değildir.)

خنید [ḫinīd]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i مکید [mekīd], yaʿnī emdi. Fiʿl-i māżī olur. Şeref-i Şeferve, beyt:

گه از باغ تو لاله می چنیدم
گه از لعل تو شکر می خنیدم

(Bazen senin bahçenden lale topladım, bazen senin lal dudağından şeker emdim.)

Maṣdarı خنیدن [ḫinīden] gelir, مکیدن [mekīden] maʿnāsına.

خوید [ḫᵛīd]: Vāv-ı maʿdūle ile. Meftūḥada ẕikri mürūr eden خَوید [ḫavīd] maʿnāsınadır. Kasıl demektir. Ve tāze bitmiş mezrūʿāta derler. Bu lafẓın istiʿmālinde iki vech vardır. Biri meẕkūr vechdir بید [bīd] vezni üzre. Ḥakīm Enverī, beyt:

این عجب نیست بسی کز اثر لاله و خوید
گفتی آهوبره میناسم و بیجاده لب است

(Lale ve kasıl yüzünden ceylan yavrusunun çoğu kez tırnağı yeşil ve dudağı kırmızı dersen buna şaşılmaz.)

Bu ḳavli mü'eyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

بهر قصیل فرس سایس تعظیم او
آورد از باغ چرخ هر سحر و شام خوید

(Onu ululama seyisi, atının kasılı için gökyüzü bahçesinden sabah akşam taze ot getirir.)

Ve bir vechi dahi kesr-i vāv ve sükūn-ı yā ile (خوید ḫavīd), خرید [ḫarīd] ve جوید [cevīd] vezni üzredir. Mīr ʿUmāre, beyt:

رویش میان حلهٔ سبز اندرون بدید
چون لاله برگ تازه شکفت در میان خوید

(Yüzü yeşil elbisenin ortasından göründü. Kasıl ortasında lale gibi taze yaprak açtı.)

خوی درد [ḫivī-derd]: Kesr-i vāv ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Bir ʿillet adıdır. Tırnağın eṭrāfı pişip çirk ve irin bağlar, gāh olur ki ondan tırnak düşer. ʿArabīde راخس [rāḫis] derler. Ve Hindī lisānında انگلیزه [unglīze] derler.

خویشاند [ḫᵛīşānd]: Vāv-ı maʿdūle ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ḫışım ve aḳrabā maʿnāsınadır.

خید [ḫīd]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Tāze buğday ve arpa ki خوید [ḫᵛīd] dahi derler. Ḥakīm Senāyī, ḳıṭʿa:

کسی که عزت عزلت نیافت هیچ نیافت
کسی که روی قناعت ندید هیچ ندید
زهی خوشست ولیکن ز جهل خواجه همی
خوشی نیاید ازو هیچ زانکه خار از خید

(Yalnızlığa çekilme itibarını bulmayan kimse, hiçbir şey bulmadı demektir. Kanaat yüzünü görmeyen kimse, hiçbir şey görmedi demektir. Efendi cehalet içinde gayet iyidir ama kasıldan daha değersiz olduğu için ondan hiçbir iyilik gelmez.)

مع الراء المهمله

[maʿa'r-rā'i'l-muhmele]

خديور [ḫıdīver]: Kesr-i dāl-ı mühmele, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i vāv ile. Pādişāh demektir ki خديو [ḫıdīv] dahi derler. Eṣaḥḥı "ulu pādişāh" maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خدمتكار [ḫıdmetkār]: Maʿrūf.

خدمتگذار [ḫıdmet-guẕār]: Ḫidmet edici. Maḫṣūṣ olmak lāzım değil, her ḫidmet edene derler, her ne vechle olursa. Ebulmaʿānī, beyt:

خدمتگذار شاه جهانم به جان و دل
دارم امید لطف و عنایت دریغ مدار

(Can u gönülden dünya padişahının hizmetçisiyim. Yardım ve iyilik umuyorsun, esirgeme!)

خر [ḫır]: İki maʿnāyadır.

Evvel, "satın al!" maʿnāsına ṣīġa-i emrdir.

Ṣānī, dumandır ki bahār eyyāmında yüce dağlar başında ve güz faṣlında alçak yerlerde ve derelerde olur. Ona هر [hir] dahi derler. Ammā zebān-ı Pehlevīde ḫır, "ḫoş" demektir.

خريدار [ḫırīdār]: Satın alıcı, müşterī maʿnāsınadır. Aṣlı خريددار [ḫırīd-dār]dır ki خريد [ḫırīd] iştirādır ve دار [dār] ism-i fāʿildir, iki dāl bir yerde telaffuẓ ṣaḳīl olmakla biri ḥaẕf olunmuştur. Mīr Naẓmī, beyt:

خريدار متاع درد عشقم
ز عهد كودكی پرورد عشقم

(Aşk derdi malının müşterisiyim. Küçüklüğümden beri aşkın yetiştirmesiyim.)

خنجير [ḫıncīr]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i cīm ile. Be-vezn-i انجير [incīr]. Üç maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i tīre, yaʿnī karanu. Ḥakīm Esedī, beyt:

همه آسمان گرد لشگر گرفت
همه دشت خنجير و خنجر گرفت

(Bütün göğü asker tozu kapladı. Bütün bozkırı karanlık/mızrak ve hançer kapladı.)

Ṣānī, būy-ı tünd yaʿnī kerīh rāyiḥa. İç yağı veyāḫud kemik ve yün yanığı, çerāġ sönüğü ve emṣāli kokularda derler. Ḥüsrevānī, beyt:

سالها بگذرد كه بر ناید
روزی از مطبخت همه خنجير

(Yıllar geçti ama senin mutfağından bir gün olsun pis koku gelmedi.)

Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

ز باد گرزش گردون همی پر از آشوب
ز تف تيغش هامون همه پر از خنجير

(Topuzunun yeli yüzünden felekler birbirine girmiş. Kılıcının yalmanı yüzünden bozkır yanık kokusuyla kaplanmış.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

چنان بسوخت ز تاب عنا تن خصمت
كه بر نيايد ازو گر بسوزدش خنجير

(Düşmanının bedeni sıkıntı ateşiyle öyle bir kavruldu ki yaksalar bile ondan yanık kokusu gelmez.)

Ṣāliş, her tīz ve tünd **(386[b])** olan nesneye derler.

خنگسار [ḫıngsār]: Sükūn-ı nūn, kāf-ı Fārsī-i mevḳūf ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, ol kimseye derler ki başının kılı beyāż ola. Ḥakīm Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

زال زر اندر ازل زلزال شمشير تو ديد
در ازل شد خنگسار از هول آن زلزال زال

(Zāl-ı Zer ezelde senin kılıcının yarattığı depremi görünce o depremin korkusuyla daha ezelde saçları ağardı.)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

صفوت آتش مجو زین چاپکی پوشان رسم
زانکه طاوسی نیاید از بطان خنگسار

(Bu harabenin çabukluk giyinmişlerinde ateş saflığı arama! Çünkü beyaz başlı kazlardan tavusluk gelmez.)

Ṣānī, güherçiledir ki bārūtun bir cüz'üdür.

خيار [ḫiyār]: Maʿrūf. Şāʿirin biri demiştir, beyt:

قافیهٔ نان و پنیر و خیار
در عجم این یافت مثل اشتهار

(Ekmek, peynir ve hıyar kafiyesi... Bu, İran'da meşhur bir meseldir.)

Yaz faṣlında ḫıyār ve penīrin ekmekle tenāvülü laṭīf olup ve üçünün ḳāfiyesi vāsiʿ olmakla meṣel etmişler.

خيارچنبر [ḫiyār-çenber] ve **خيارشنبر** [ḫiyār-şenber]: Kilāhumā edviyeden. Müshil-i laṭīftir. Tāzesi ḫıyār gibidir, kurudukta içinde biti bal gibi olur. On dirhemi tamām şerbettir. Bir veyā iki meclis ʿamel eder. Ġāyet müfīd nesnedir.

خياوار [ḫiyāvār] ve **خياور** [ḫiyāver]: Kilāhumā bi-feṭḥi'l-yā'i't-taḥtānī ve'l-vāv. İş güç maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

هر کس به جهان داد و ستد را شده کاسب
جز عشق مرا نیست خیاوار مناسب

(Dünyada herkes alışverişle kazandı. Benim içinse aşktan daha uygun bir iş güç yok.)

خير بگير [ḫīr bi-gīr]: Sükūn-ı yā'eyn-i taḥtāniyyeyn ve kesr-i bā'-i muvaḥḥade vü kāf-ı Fārsī ile. Aḳsām-ı luʿbdan bir luʿbdur ki bir dā'ire çevirip, içine birisi girip, durup, bāḳīleri eṭrāfından onu vururlar, ol ayakla onları teper, hangisine dokunursa onun yerine ol durur. Bu oyuna خرسک [ḫirsek] ve حجور [ḥacūr] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خير خير [ḫīr ḫīr]: Bu lafẓ-ı mükerrer beş maʿnāyadır.

Evvel, müteḥayyir, vālih ve ser-geşte maʿnālarınadır. Ḥakīm Esedī, beyt:

کس از خیل ایشان نبد مرد تیر
بماندند در زخم او خیر خیر

(Onların ordusundan kimse okçu değildi. Onun yarasında, hayrette kaldılar.)

Dīger be-enderīn maʿnā, beyt:

شمارنده شد سست مانده دبیر
دل شاه و لشگر همه خیر خیر

(Muhasebeci çaresiz kaldı, kātip bir şey yapamadı. Padişah ve ordu hayret içindeydi.)

Ṣānī, herze ve heẕeyān maʿnāsınadır. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

او می کند مسودهٔ شعر من بیاض
من می کنم مسودهٔ شعر خیر خیر

(Ben şiir müsveddesi sayıklarım. O benim şiirimin müsveddesini temize çeker.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i bī-sebeb ve bī-aṣl. Şāʿir[1], beyt:

خیر خیرم کرد صاحب تهمت اندر هجو بلخ
تا همی گویند کافر نعمت آید انوری

(Belh hicviyle "Enverī yediği nimete nankörlük etti" desinler diye beni sebepsiz yere töhmet altında bıraktı.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i tīre ve tārīk. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز آواز گردان و باران تیر
همی چشم خورشید شد خیر خیر

1 Beyit Hakīm Enverī'ye aittir.

(Yiğitlerin narası ve ok yağmuru yüzünden güneşin gözü karardı.)

Ḫāmis, lüġat-i Maḥmūdī'de be-maʿnī-i şitāb. Ve *Şerefnāme*'de beyhūde, tārīk ve tīre maʿnāsına masṭūrdur.

خیر [ḫīr]: Be-vezn-i شیر [şīr]. Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, ser-geşte ve ḥayrān. Ḥakīm Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

ای به خوبی بر بتان کابل و کشمیر میر
ماندم از بس که آوری در عهدها تأخیر خیر

(Ey güzellik bakımından Keşmir ve Kābil güzellerine bey olan! Vaatlerini o kadar çok erteliyorsun ki şaşkınlıktan kalakaldım.)

Ṣānī, herze ve bī-sebeb maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

ای رونق جانم ز تو چون چرخ گردانم ز تو
گندم فرست ای جان که تا کی خیر گردد آسیا

(Ey sayesinde canımın aydınlandığı! Senin sayende gökyüzü gibi dönüyorum. Ey can! Buğday gönder! Değirmen sebepsiz yere daha ne kadar dönsün!)

Ṣāliş, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de gözde ġubār vāḳiʿ olmaya derler.

Rābiʿ, aʿżā uyuşuk olmaya derler.

Ḫāmis, nā-çār maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

در اندیش وصلت که تأخیر شد
سراپا وجودم ز غم خیر شد

(Kavuşma düşüncesinde erteleme olunca gam da bedenimi tepeden tırnağa çaresiz bıraktı.)

Sādis, bir şükūfedir ki zerd, surḫ ve beyāż olur. Ona خیری [ḫīrī] dahi derler.

Sābiʿ, rind, dilīr ve bī-şerm maʿnālarınadır. Bu maʿnāların cümlesinde hāʾ-i ʿalāmet ile خیره [ḫīre] de derler.

خیره سر [ḫīre-ser]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Başı dönmüş ve şaşkın maʿnāsına olur. Mevlānā Hātifī, beyt:

سپاهان پر فتنهٔ خیره سر
ز چشم سیاه بتان خیره تر

(Başı dönmüş, fitne dolu askerler, güzellerin kara gözünden daha karaydı.)

خیزگیر [ḫīz gīr] ve **خیزه گیر** [ḫīze gīr]: Kilāhumā bi-sükūni'l-yā'i't-taḥtānī, zāʾ-i muʿceme-i mevḳūf ve kesri'l-kāfi'l-Fārsī. Bir oyundur. Türkîde "dur tut!" derler. ʿAynı ile **(387ᵃ)** Fārsīsinin tercemesidir. خیر بگیر [ḫīr bi-gīr]-i merḳūm maʿnāsına. Ona کوهاموی [kūhāmūy] ve خرسک [ḫirsek] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

مع السين المهمله

[maʿa's-sīni'l-muhmele]

خرس [ḫırs]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Ayı dedikleri vaḥşī cānverdir sibāʿ nevʿinden. Mīr Naẓmī, der-ṣıfat-ı aḥmaḳ u gūl, beyt:

چنان کردند تعلیم و نفهمید
که نتواند کند چون خرس تقلید

(O kadar öğrettiler ve anlamadı, ayı gibi taklit yapamıyor.)

خیس [ḫīs]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-vezn-i کیس [kīs]. Pelās, câme-i kühen ve ḫaşīn. Ve dahi خیسیدن [ḫīsīden] lafẓından ṣīġa-i emrdir.

مع الزاء المعجمه

[maʿa'z-zā'i'l-muʿceme]

خردسوز [ḫıred-sūz]: İki maʿnāya gelir. Evvel, Āẕerbaycān'da bir āteşgede nāmıdır. Şeyḫ Niẓāmī, meşnevī:

از آنجا به تدبیر آزادگان
درآمد سوی آذرآبادگان

در آن خطه بود آتشی سنگ بست
که خواندی خردسوزش آتش پرست

(Soyluların tedbiri sayesinde oradan Āzerābādegān tarafına geldi. Orada büyük ve görkemli bir ateş vardı, Mecusiler ona Hiredsūz derlerdi.)

Ṣānī, her ne ki ʿaḳlı zā'il eder; ġam, ġuṣṣa, efkār-ı devr, cāy-ı maḫūf, kār-ı düşvār, mükeyyifāt ve bunlara benzer ne olursa ʿumūmen ve dilber-i mümtāz ḫuṣūṣan.

خیز [ḫīz]: Be-vezn-i تیز [tīz]. خیزیدن [ḫīzīden] ve baʿżı erbāb-ı lüġat ḳavlince خاستن [ḫāsten] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībīdir سحرخیز [seḥer-ḫīz] gibi. Miṣāl-i emr, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ساقیا برخیز و درده جام را
خاک بر سر کن غم ایام را

(Ey sāki! Kalk ve kadehi getir! Dünya sıkıntılarını boşver gitsin!)

Miṣāl-i vaṣf-ı terkībī, Ḫᵛāce Selmān, beyt:

به بوی دوست سحرخیز شو چو باد صبا
که بوی دوست ز مشگین دم سحر یابی

(Sevgilinin kokusuyla tan yeli gibi sabah kalkıcı ol! Çünkü sevgilinin kokusunu sabahın misk yayan nefesinde bulursun.)

مع الشين المعجمه

[ma'a'ş-şīni'l-mu'ceme]

خديش [ḫidīş]: Kesr-i dāl-ı mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ḥarem-i kibārda bir iḫtiyār ḫātūn olur ki umūr-ı beyte ketḫudālık eder ve sözünün nüfūẕu dahi muḳarrer olur. Ol maḳūleye کدبانو [ked-bānū] dahi derler. Ebū Müslim-i Beşşārī, rubā'ī:

در ظاهر اگر برت نمایم درویش
زینم چه زنی به طعنه هر دم صد نیش
دارد همه کس بتا به اندازهٔ خویش
در خانهٔ خود بنده و آزاد و خدیش

(Senin yanında fakir görünüyorum diye bana her an yüz kınama darbesi vurmak neden! Herkesin evinde kendine göre kölesi, hürü ve kāhya kadını vardır.)

خراش [ḫirāş]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. İki ma'nāya gelir.

Evvel, حراشیدن [ḫirāşīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur دلخراش [dil-ḫirāş] ve روخراش [rū-ḫirāş] gibi.

Ṣānī, ol yara ki deri üzerinde olur, tırnak ve dikenden 'ārıż olur. Ve bıçkı ağzından dökülen nesne ki Türkīde "talaş" derler. Ve saḫtiyān ve emṣālinden tırāş olunan nesneye derler. İki ma'nāya, Şems-i Faḫrī, ḳıṭ'a:

رسید رأفت عدلش بدان که از سر شاخ
نمی نماید اره گهِ تراش و خراش

برون فکند به جاروب لاتذز گردون
عدوش را ز درِ خانهٔ جهان چو خراش

(Onun adaletinin merhameti o dereceye ulaştı ki testere dalın ucundan talaş dökmüyor. Felek onun süprüntüye benzeyen düşmanını "bırakma!"[1] süpürgesiyle dünya evinin kapısından dışarı çıkarır.)

Żamm ile (خُراش ḫurāş) āḫar ma'nāya gelir. Maḥallinde ẕikr olunur inşā'allāhu te'ālá.

خرش [ḫiriş]: Kesr-i rā'-i mühmele ile. Ol nev' ḫandeye derler ki hezl ve temesḫur yüzünden ola. Ona خریش [ḫirīş], خندیش [ḫandīş], خنده خریش [ḫande-ḫirīş] ve خنده ریش [ḫande-rīş] dahi derler. Ebulma'ānī, beyt:

گمان مبر که شود دولت جهان جاوید
به روی تو دو سه روزی فلک خراش کند

(Dünya devletinin sonsuz olacağını sanma! Alaycı felek senin yüzüne iki üç gün güler.)

خریش [ḫirīş]: Kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İki ma'nāya gelir.

Evvel, be-ma'nī-i خراش [ḫirāş]-ı merḳūm.

Ṣānī, be-ma'nī-i ḫoş. Ve żamm ile (خُریش ḫurīş) ma'nāsı maḥallinde ẕikr olunur inşā'allāhu te'ālá.

خلاش [ḫilāş]: Ġulġule ve ġavġā ma'nāsınadır. Keẕā fi'l-*Mecma'*. Ammā *Şerefnāme*'de be-ma'nī-i خلیش [ḫalīş] ki چپچله [çepçele], خلاب [ḫalāb] ve غریفج [ġarīfec] dahi derler.

خلیش [ḫilīş]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ol ḳavī balçığa derler ki ādem bastıkta ayak güçle kalkar. Keẕā fī-*Edāti'l-Fużalā*.

خویش [ḫ'īş]: Vāv-ı ma'dūle ile. Be-vezn-i کیش [kīş]. Altı ma'nāya gelir.

Evvel, be-ma'nī-i eḳārib, ya'nī ḫışım. Ḥakīm Esedī, beyt:

مر این خانه تو خانهٔ خویش دان
مرا گرچه بیگانه ام خویش دان

1 Kurān-ı Kerīm, Nuh 71/26: "Nuh dedi ki: Ya Rabbi! Yeryüzünde kāfirlerden tek kişi bırakma!".

(Sen bu evi kendi evin bil! Gerçi yabancıyım ama beni yakının bil!)

Ṣānī, be-maʿnī-i ḫod ki خویشتن [ḫᵛīşten] dahi derler. Türkīde "kendi" ve "kendisi" dedikleri maʿnāyadır. Şeyḫ Ebū Saʿīd Ebulḫayr, rubāʿī:

آتش به دو دست خوش از خرمن خویش **(387ᵇ)**
چون خود زده ام چه نالم از دشمن خویش
کس دشمن من نیست منم دشمن خویش
ای وای من و دست من و دامن خویش

(Düşmanımdan niye yakınayım! Kendi harmanını iki eliyle güzelce ateşe vermiş olan benim. Kimse benim düşmanım değil, kendi kendimin düşmanıyım. Vay bana, elime ve eteğime!)

Ṣāliş, be-maʿnī-i gāv-āhen. Ve ḫoş kār-ı müzāraʿada derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ببخشم ز گنج و درم صد هزار
به درویش هر کو بود خویش کار

(Çiftçilikle geçinen fakirlere hazineden yüz bin altın bağışlayacağım.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i vücūd. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

خویش من والله که بهر خویش تو
هر نفس خواهد که میرد پیش تو

(Yemin ederim senin varlığın için olan varlığım hep senin huzurunda ölmek ister.)

Ḫāmis, be-maʿnī-i ḫūb ve ḫoş. Mīr Ḫüsrev, beyt:

دید چو این می شنوی خویش را
تیر قلم کرد سر خویش را

(Ok, senin bunu güzelce dinlediğini görünce kendi ucunu kaleme çevirdi/yonttu.)

Sādis, bir nevʿ dokunmuş ġalīẓ kettān bezidir ki ona خیش [ḫīş] dahi derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

خانهٔ خویش از خشکی و تری
یافته از خرگه مه برتری

(Keten ev, kuruluk ve yaşlık bakımından ay çadırından yukarıya aşmış.)

Maʿnā-yı evvele ʿArabīde اقارب [eḳārib] ve Çağatay lisānında "kiş ḳaram" derler, ḫışım ve aḳrabā demek olur.

خیره کش [ḫīre-kuş]: Żamm-ı kāf-ı ʿArabī ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te żaʿīf, bī-mecāl ve bī-şerm maʿnāsınadır. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

جهان سوز و بی رحمت و خیره کش
ز تلخیش روی جهانی ترش

(Dünyayı yakıp yıkan, merhametsiz ve utanmaz biridir. Acılığı yüzünden dünya halkının yüzü ekşir.)

Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*. Ammā ḫāṭıra gelir ki ḫīre, bī-sebeb ve herze maʿnāsına ola, żaʿīf maʿnāsı nice istinbāṭ olunur?!

خیش [ḫīş]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir nevʿ kettāndır. Ekṣer bilād-ı Gücerāt ve Sind'de dokurlar ve giyerler. Üstād Ferruḫī, beyt:

ولی را در دهان نوشی عدو را بر جگر نیشی
عدو خیشست و تو چون ماه تابان آفت خیشی

(Dostunun ağzında bal, düşmanının ciğerinde zehirli iğne var. Düşman ketendir, sen de ketenin āfeti olan ay ışığına benzersin.)

Ve bir nevʿ kettāndır ki Mışır'da dokunur, خیشِ مصری [ḫīş-i miṣrī] derler.

Ṣānī, ol ağaca derler ki öküz boynuna bağlarlar, ona ایمد [eymed] dahi derler. Ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de bir nevʿ laṭīf kettān cāmedir ki eyyām-ı tābistānda giyerler. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Ḥakīm Enverī, beyt:

آسمان خود سال و مه با بنده این دستان کند
در دَیش با خیش دارد در تموزش بافنک

(Felek aylarca ve yıllarca bendenize bu hileyi yapıyor. Kış mevsiminde keten elbisesi, yaz mevsiminde kürkü var.)

بافنک [bāfenek], zerdāve kürke derler. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te cāme-i kettān-ı siṭabr masṭūrdur.

مع الصاد المهمله

[maʿa'ṣ-ṣādi'l-muhmele]

خلاص [ḫilāṣ]: *Şerefnāme*'de altın ve naḳd-i nefīs ṣıfatında istiʿmāl olunur. Ve *Müşkilāt*'ta be-maʿnī-i pūte meẕkūrdur.

مع القاف

[maʿa'l-ḳāf]

خيوق [ḫīvaḳ]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i vāv ile. Ḫʷārezm memleketinde bir şehir adıdır. Mevlānā Hātifī, beyt:

تو هم دست از کات و خیوق بدار
که تا مملکت ماندت پایدار

(Sen de Kāt ve Hīvak'tan elini çek! Böylece sana ebedi bir ülke kalsın.)

مع الفا

[maʿa'l-fā]

خلاف [ḫilāf]: *Şerefnāme*'de salkım söğüt maʿnāsına masṭūrdur. ʿArabīde żıdd-ı راست [rāst]tır, muḫālif maʿnāsına. Ve فِعال [fiʿāl] vezni üzre maṣdar olur.

مع الکاف

[ma'a'l-kāf]

خباک [ḫibāk]: Fetḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Koyun ve sığır ağılı ki gece yatmak için ederler. Ebulma'ānī, ḳıṭ'a:

شها این سرای چنان اشتباه
شود دوستان را مکان لطیف

نگیرد قرار و نیاید حضور
شود دشمنان را خباک کثیف

(Ey padişah! Bu şaşkınlık evi/dünya senin dostların için güzel bir yerdir. Düşmanların için ise pis bir koyun ağılıdır, içinde rahatça oturup huzur bulamazlar.)

خرسک [ḫirsek]: Muṣaġġar-ı خرس [ḫirs]tir. Ve ḫīr bi-gīr oyunu ma'nāsına. Şeyḫ Sa'dī, beyt:

استاد و معلم چو بود کم آزار
خرسک بازند کودکان در بازار

(Hoca ve öğretmen eğitimde yumuşaklık gösterirse, çocuklar pazarda uzun eşek oynarlar.)

خسک [ḫisk]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Gül-i mu'aṣfer ma'nāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Ḥarekāt-ı ṣelāṣede ma'nā-yı muġāyir ile gelir.

خشتک [ḫiştek]: Sükūn-ı şīn-i mu'ceme ve fetḥ-i tā'-i müşennāt ile. İki ma'nāya gelir.

Evvel, kaftān ve gömlek koltuğuna vurdukları pāredir ki Türkīde dahi "hiştek" derler. Kemāl İsmā'īl, beyt:

آن که قدرش چو کشد دامن رفعت بر چرخ
همچو خشتک بودش شکل زمین زیر بغل

(O öyle bir memduhtur ki onun itibarı yücelik eteğini gökyüzüne çekince yeryüzü onun koltuğu altında hiştek gibi kalır.)

Üstād Laṭīfī, beyt:

هر که از خار میوه چیده بود
دامن و خشتکش دریده بود

(Dikenden meyve toplamaya çalışan kimsenin eteği ve hişteği paramparça olur.)

Bu ma'nāya, Ḫᵛāce Selmān, beyt:

خشت ایوانش برِ صدرهٔ گردون خشتک
طرز بنیانش برِ دامن آفاق طراز **(388ª)**

(Onun sarayının tuğlası, feleğin göğsünde hiştektir. Yapım tarzı, dünyanın eteğinde süstür.)

Ṣānī, be-ma'nī-i āyīne-i zānū, ya'nī diz gözü. Mevlānā 'Aliyy-i Fetḥī, beyt:

بی رضایت هر که پوید یک قدم
خشتک زانوی او برکنده باد

(Her kim senin rızan olmadan bir adım koşarsa, onun diz kapağı yerinden kopsun!)

خمناک [ḫimnāk]: Sükūn-ı mīm ve fetḥ-i nūn ile. Marīż, ma'lūl ve zaḫmetli ma'nāsına. Ebulma'ānī, beyt:

به جاه و دولت و قدرت اگر برند حسد
درون خصم ترا تا ابد شود خمناک

(Düşman senin kıymetin, devletin ve makamına kıskançlık beslerse, içi sonsuza dek hastalık görür.)

خنامک [ḫināmuk]: Fetḥ-i nūn ve żamm-ı mīm ile. Bunduḳ otu dedikleridir.

خنجک [ḫincek]: Sükūn-ı nūn ve fetḥ-i cīm ile. Sakız ağacı ki yemişine "menegüş" derler. 'Arabīde حبة الخضرا [ḥabbetu'l-ḫaḍrā] dedikleridir. Fārsīde bir adı dahi تمشک [temişk]tir. Anadolu'da "çedene" der-

ler. Ḥarekāt-ı şelāşe ile mervīdir. Erbāb-ı lüġatin her biri bir ḥareketle naḳl eylemişlerdir. Maʿrūfī, beyt:

یاد آور پدرت را که مدام
گه تبنگش بدی و گه خنجک

(İşi gücü bazen hasır bazen de çedene olan babanı hatırla!)

Mecmaʿu'l-Fürs'te cīm-i Fārsī ile (خنچک ḫinçek) merḳūmdur.

خیک [ḫīk]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Her tuluma derler ki gerek bal, gerek su ve gerek nesne konula, cümlesine "ḫīk" derler.

مع الکاف الفارسی

[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

خلنگ [ḫileng]: Fetḥ-i lām ve sükūn-ı nūn ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, خلنج [ḫalenc]-i merḳūmun maʿnā-yı aḫīrine.

Ṣānī, dü-reng maʿnāsınadır. Üstād Menūçehrī, beyt:

تا برآید لخت لخت از کوه میغ ماغگون
آسمان را آسگون گردد ز رنگ او خلنگ

(Karabatak renkli bulut, dağdan parça parça başgösterince buğday renkli gökyüzü onun rengiyle alacalaştı.)

خنگ [ḫing]: Sükūn-ı nūn ile. Her beyāża derler ʿumūmen. Üstād, beyt:

خدای تیغ ترا در ازل به زال نمود
ز بیم تیغ تو تا زاده خنگ شد سر زال

(Allah senin kılıcını ezelde Zāl'a gösterdi. Senin kılıcından korkuya düşen Zāl'ın başı, doğana kadar bembeyaz oldu.)

Ve kır ata derler ḫuṣūṣan. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

تبارک ز فولاد سبزش کلاه
فرس خنگ برگستوانش سیاه

(Ne bereket! Başında saf çelikten bir miğfer, altında siyah koşumlu bir kır at var.)

Kır ata bu isim ıṭlāḳı renk iʿtibārıyladır. Şuʿarā āḫar nesnelerde dahi istiʿmāl etmişlerdir. Ez-cümle yay sinirine derler, ekşeri beyāż olmakla. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

قوس و قزح گشت کمان وار گوز
از دو طرف خنگ پی و سرخ توز

(Beyaz sinirli ve kırmızı tozlu gökkuşağı iki taraftan yay gibi eğildi.)

Ve beyāż kaftāna da demişler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بپوشید سهراب خفتان خنگ
نشست از بر چرمهٔ سبز رنگ

(Sührāb beyaz kaftanını kuşanıp kula atına bindi.)

Ammā bu beyitte ḳāfiye iḳtiżāsı üzre ḫā'-i meftūḥa gerektir. Beyāż olmak üzre īrād olunan maʿānī cümle beyāż ṣaḥīḥ değildir, belki bir miḳdār tīre-reng olmak fehm olunur.

مع اللام
[maʿa'l-lām]

خبال [ḫibāl]: Fetḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Koyun, keçi ve sığır ağılı ki gece yatmak için yāḫud satmak için taştan yāḫud ağaçtan ederler. Ebulmaʿānī, beyt:

مپندار خانه هر اصحاب مال
همی ساخته اند بهر خود را خبال

(Her mal sahibinin evi var sanma! Kendileri için ağıl yapmışlar.)

خیتال [ḫītāl]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i tā'-i müşennāt ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te süḫan-ı dürūġ ve mizāḥ maʿnāsınadır. *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da keẕālik. Ve nüsḫa-i Vefāyī'de ancak "mizāḥ" maʿnāsına masṭūrdur.

خل [ḫil]: Be-vezn-i دل [dil]. Sümük maʿnāsına mervīdir. خلم [ḫilm]den terḫīm olunsa cā'izdir. Mīr Naẓmī, beyt:

بد اندام و بد گوی و بد بود دل
دو دیده پر آزخ به بینیش خل

(Görünüşü bozuk, kötü sözlü ve kötü kalpliydi. İki gözünde çapak, burnunda sümük vardı.)

مع الميم

[maʿa'l-mīm]

خرام [ḫirām]: Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, nāz ve raʿnālıkla salınmak maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, beyt:

به هر زمین که چو آب حیات بخرامی
دهان مرده به زیر زمین پر آب شود

(Hayat suyu gibi her nerede nazlı nazlı salınacak olsan, yer altındaki ölülerin ağzı sulanır.)

Bu maʿnāda ism-i maṣdar olmak lāzım gelir "nāz ile salınmak" maʿnāsına. Üstād Laṭīfī, beyt:

مگر از یار من آموخت گل و سرو چمن
کین چنین خندهٔ شیرین و خرامی دارد

(Gül bu kadar tatlı gülümsemeyi ve selvi böyle nazlı yürümeyi benim sevgilimden öğrenmiş olsa gerek.)

Ṣānī, خرامیدن [ḫirāmīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur سروخرام [serv-ḫirām] ve کبک خرام [kebk-ḫirām] gibi. Maʿnā-yı evvel ile bu maʿnāya, Üstād Ferruḫī, beyt:

کاخ او پر خرام جادووش
باغ او پر بتان کبک خرام

(Sarayı, salınırken büyüleyen güzellerle dolu. Bahçesi, keklik salınışlı güzellerle dolu.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i ḫūb. Şems-i Faḫrī, beyt:

تا نباشد کریم همچو لئیم
تا نباشد کریه همچو خرام

(Cömert, cimri gibi olmadıkça... Kötü, iyi gibi olmadıkça...)

Rābiʿ, be-maʿnī-i müjde. Ḥakīm Esedī, beyt:

سپهبد از آن گفتها گشت رام
که پیغام بد با نوید و خرام **(388b)**

(Komutan o sözlerle rahatladı, çünkü haber müjdeler içeriyordu.)

Muḫtārī, beyt:

ز شمشیر زهراب دل را نوید
ز پیکان پولاد جان را خرام

(Kalbe zehirli kılıçtan haber var! Cana çelik temrenden müjde var!)

Ḫāmis, be-maʿnī-i şādmānī ve sürūr. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ببودند یک هفته با نای و رود
ابا سور و چشن و خرام و سرود

(Bir hafta boyunca saz ve boruyla bayram edip sevinç, şenlik, mutluluk ve eğlence içinde oldular.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی شهر بد شاه را شاهه نام
همانا درو سور و جشن و خرام

(Padişahın Şāhe adlı bir şehri vardı. Orada hep eğlence, şenlik ve bayram olurdu.)

Sādis, be-maʿnī-i مهمانی شدن [mihmānī şuden]. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

خرام آر و رامشگران را بخوان
یکی خلعت آرای بالای خوان

(Bir toy düzenleyip çalgıcıları çağır! Güzel bir sofrayla birlikte hediyeler hazırla!)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو طوس سپهبد پذیرد خرام
بباشیم روشن دل و شادکام

(Başbuğ Tūs konuğumuz olmayı kabul ederse, kalbimiz aydınlanır, mutlu oluruz.)

Sābiʿ, be-maʿnī-i nüvīd. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی نامه فرمود نزدیک سام
سراسر درود نوید و خرام

(Sām'a tamamen müjde yalanlarından oluşan bir mektup gönderdi.)

Üstād Ferruḫī, beyt:

دولت او را به ملک داد نوید
و آمده تازه روی و خوش به خرام

(Güler yüz ve müjdeli haberle gelen talih, onu padişahlıkla müjdeledi.)

Bu maʿnālara ebyāt-ı merḳūme istişhādı *Ferheng-i Cihāngīrī* naḳlidir.

خسم [ḫism]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. *Şerefnāme*'de "cerāḥat" maʿnāsınadır. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Üstād ʿUnṣurī, beyt:

بسی خسمها کرده بود از نخست
مر این خسمهای مرا چاره جست

(Önceden birçok yarayı iyileştirmişti. Benim bu yaralarıma çare aradı.)

خشم [ḫişm]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Ġażab ve tehevvür maʿnāsınadır. Ḫāʾ-i meftūḥada ẕikri aṣlı üzerineydi. Bunda meşhūr olduğu üzre naḳl olundu. İki vechi de cāʾizdir demek olur.

خلم [ḫilm]: Kesreye ḳarīb sükūn-ı lām ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, ol ġalīẓ su ve ḫılṭtır ki burundan akar. ʿArabīde مخاط [muḫāṭ] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

عدو را خیال سر تیغ او
ز بینی کند مغز بیرون چو خلم

(Onun kılıcının hayali, düşmanın beynini burnundan sümük gibi çıkarır.)

Bu maʿnāda خل [ḫil] ve خم [ḫim] dahi derler.

Ṣānī, be-maʿnī-i ġażab. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

خلم خوشتر از چنین حلم ای خدا
گر کند از نور ایمانم جدا

(Ya Rabbi! Gazap, beni iman nurundan ayıracak olan böylesi bir yumuşaklıktan daha iyidir.)

Ṣāliş, ol gil-i tīre ki çespende yaʿnī yapışkan kara balçık ki ayak kodukta yapışıp yürümeye ʿusret verir. Üstād, meşnevī:

مرو بی دانشی در راه گمراه
که راه دور و تاریکست و بر چاه

چراغ علم و دانش پیش خور دار
وگرنی در چه افتی سرنگونسار

فغان زین صوفیٔ در خلم مانده
ولی در خلم خود بی علم مانده

(Bilgisizlik edip yolunu kaybetmişlerin yolunda yürüme! Çünkü üstünde kuyu olan, karanlık ve uzak bir yoldur. Bilgi ve irfan kandilini önünde tut! Yoksa baş aşağı kuyuya düşersin. Çamurda kalmış ama kendi çamurunun farkında olmayan bu ham sofudan illallah!)

خم [ḫim]: Dört maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i ḫilm ki ondan iḫtişār olunmuştur.

Ṣānī, bir nevʿ būmdur. Ḫoş-āvāz olur ki ṣadāsından "hū" lafẓı fehm olunur.

Ṣāliş, zaḥmetli cerāḥat.

Rābiʿ, ʿillet-i sille derler.

خیره چشم [ḫīre-çeşm]: Bulanık gören; korkudan ola yāḫud ʿalīl ola. Mevlānā Hātifī, beyt:

از آن خیره چشمان نا اعتمید
لب هندوی آتشین شد سفید

(O güvenilmez ve görüşü bulanık olanlar yüzünden Hintlinin ateş renkli dudağı beyazladı.)

خیم [ḫīm]: Be-vezn-i سیم [sīm]. Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te gözden akan çirk ki Türkīde "çapak" derler. Müncīk, beyt:

دو جوی روان در دهانش ز خلم
دو خرمن زده در دو چشمش ز خیم

(Ağzında iki sümük ırmağı, gözünde iki çapak harmanı oluşmuş.)

Ṣānī, cerāḥat ve cerāḥatten çıkan irin maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, meṣnevī:

زمین هست آماجگاه جهان
نشانه تن ما و چرخش کمان

ز زخمش همه خستگانیم زار
نهان خیم و خون لیک درد آشکار

(Yeryüzü, dünyanın nişan alma yeridir. Felek yaydır, hedef de bedenimizdir. Onun okuyla yaralanmış zavallılarız. İrin ve kan gizlidir ama dert/ağrı açıkça bellidir.)

Bu maʿnāyı mü'eyyid, Üstād ʿUnṣurī, beyt:

بسی خیمها کرده بود او درست
مران خیمهای مرا چاره جست

(Önceden birçok yarayı iyileştirmişti. Benim bu yaralarıma çare aradı.)

خسم [ḫism] lüġatinde ʿUnṣurī'nin īrād olunan beyti ʿaynıyla bu beyittir. Faḳīr rāḳımu'l-ḥurūfun taṣarrufu ḳıyās olunup daḫl olunmaya. Merḳūmun naẓmında bu iki vech üzre bulunmuştur.

Ṣāliṣ, ol çuvāl ki ġalīẓ penbe ipliği ile dokunmuş ola. Ve ona benzer nesnelere derler. Ṭayān-ı Merġazī, beyt:

سبوی و ساغر و آنین و غولین
حصیر و جایروب و خیم و پالان

(Testi, kadeh, yayık ve amforaḳ Hasır, süpürge, çuval ve semer...)

Bu beyit de birkaç lüġate şāhid īrād olunmuştur.

Rābiʿ, bağırsak ve işkenbe kazıntısına derler. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

خصمش ار کِه خورد عجب نبود
که سگان را گلیچه باشد خیم **(389[a])**

(Düşmanı gübre yerse buna şaşılmaz. Çünkü köpekler için işkembe kazıntısı yağlı çörek gibidir.)

Ḫāmis, ṭabīʿat-ı dürüşt maʿnāsınadır ki دژخیم [duj-ḫīm] dahi derler. دژ [duj] dürüşt olur, bu taḳdīrce خیم [ḫīm] ṭabīʿat olur. Ḥakīm Senāyī, beyt:

مرد شهوت پرست را دژخیم
بدتر از بت پرست خواند حکیم

(Bilgili kimse, şehvetperest olan adamı günahta putperestten daha kötü sayar.)

Sādis, ḫūy-ı tünd ü tīz maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

دگر خوی بد آن که خوانیم خیم
که با او ندارد دل از دیو بیم

(Bir başka kötü huy da öfkedir, o varken kalp şeytandan korkmaz.)

Hākeẕā nuḳila fī-*Ferheng-i Cihāngīrī* ve *Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*.

Sābiʿ, *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da be-maʿnī-i dīvāne masṭūrdur.

مع النون

[maʿa'n-nūn]

خجاليدن [ḫicālīden]: Fetḥ-i cīm ve kesr-i lām ile. Kucaklamaktır, درآغوش كردن [der-āġūş kerden] maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

كشيدم آن قدر جورش نديدم لطف او هرگز
نشد روزی به ما روزی ميانش را خجاليدن

(Onun kötülüğünü o kadar çektim, asla iyiliğini de görmedim. Bir gün olsun belini kucaklamak bize kısmet olmadı.)

خجوليدن [ḫicūlīden]: Elif yerine vāv ile de ol maʿnāyadır.

خذلان [ḫiẕlān]: Sükūn-ı ẕāl-ı muʿceme ile. Ḫirmān maʿnāsına, ʿArabīdir. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

هر كه اندر طاعتش گسلان بود
حاصلش گمراهی و خذلان بود

(İbadetinde gevşek olan kimse, sapkınlık ve boş iş elde eder.)

خراشيدن [ḫirāşīden]: Fetḥ-i rā'-i mühmele ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. Tırmalamak ve pek kazımak. روخراش [rū-ḫirāş] ve دلخراش [dil-ḫirāş] bundandır. Ebulmaʿānī, beyt:

مشو به سخت دلی رو خراش مردم را
كه هرگزش نكند با خرد خراشيدن

(Taş kalpli olup da insanları incitme! Çünkü akıllı kimse asla incitmez.)

خرامان [ḫirāmān]: Nāz ile ve raʿnālıkla salınıp yürüyene derler. İsm-i fāʿildir, salınıcı maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

خرامان سوی من آمد نهادم روی بر پايش
متاع معتبر كردند پای انداز شاهان را

(Salınarak yanıma geldi, ayağına yüzümü koydum. Padişahların ayak bastığı halıyı en değerli kumaştan yaparlar.)

خراميدن [ḫirāmīden]: Maṣdardır, salınmak maʿnāsına.

خران [ḫirrān]: Rā'-i müşeddede ile. Ve taḫfīfle de cā'izdir. Rām ve muṭīʿ maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

بی چاره نبات را نبينی
هموار خران اين دو گوهر

(Sürekli bu iki inciye çaresizce boyun eğen bitkiyi görmez misin!)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

تندی و تيزئ آغازی و خران نشوی
تند و توسن ببرند آخر و خران آرند

(Sertleşip öfkeleniyor, boyun eğmiyorsun. Huysuz ve asi atı ahıra götürüp uysallaşmış bir şekilde geri getirirler.)

خرمن [ḫirmen]: Maʿrūf. Ve ġalle yığıp dökecek yere de ḫirmen derler. Miṣāl-i maʿnī-i evvel, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

خداوند خرمن زيان می كند
كه بر خوشه چين سرگران می كند

(Başak toplayıcıya kibirle bakan harman sahibi zarar eder.)

Miṣāl-i maʿnī-i ṣānī, Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

خرمن همه درريخته گندم به كاه آميخته
هين از نسيم باد جان كه را كن از گندم جدا

(Biz harman çeçi gibi yere dökülmüş olan samanla karışık buğdayız. Hadi can yelinden bir esinti ver de samanla buğdayı birbirinden ayır!)

Ġalle yığınına ḫirmen tesmiyesi ḫuṣūṣandır. Ve her nesnenin yığınına da derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

خالی مدار خرمن آتش ز دود عود
تا در چمن ز بیضهٔ کافور خرمنست

(Çimenlikte kāfur yumurtasından bir yığın oldukça ateş yığınını öd ağacı dumanından boş bırakma!)

Ve hāle-i māh yaʿnī ay ağılına "ḫirmen" denilir. Raḍıyeddīn-i Nīşābūrī, beyt:

ماه بی خاک جناب تو چنان تنگ آمد
که برو دائرهٔ خرمن زندان دیدم

(Senin avlundaki değersiz ay öyle bir darlandı ki etrafını çeviren ay ağılı dairesinin zindana döndüğünü gördüm.)

خریدن [ḫirīden]: Kesr-i rā vü dāl-ı mühmeleteyn ile. Satın almak, iştirā maʿnāsına. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

حکمت فروش تا کی مرهم همی کند عرض
ما خستگان نخواهیم اینها به جان خریدن

(Hikmet satıcısı ne zamana dek merhem sunacak! Biz yaralılar bunları can karşılığında satın almayacağız.)

خزیدن [ḫizīden]: Kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. Emeklemek ve karın üstüne sürtünmek maʿnālarına. Ve baʿżı ayaksız cānverlere ṣıfat olur, ḫizīden-i mār gibi. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

به عهد عدل تو رمح ار تطاولی کردست
به تنگنای دل خصم در چو مار خزید

(Mızrak senin adaletin döneminde baş kaldırırsa, yılan gibi sürünüp senin düşmanının kalbine hapsolur.)

Ve tayınmak ve sürçmek maʿnāsına فروخزید [furū ḫīzīd] derler. Ḥakīm Esedī-i Ṭūsī لغزیدن [laġzīden] lafẓını خزیدن [ḫizīden] ile tefsīr eylemiş.

خسیدن [ḫisīden]: Kesr-i sīn-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i خاییدن [ḫāyīden]. Keẕā fī-*Şerefnāme* ve *Ferheng-i Cihāngīrī*.

خشت زن [ḫişt-zen]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Kerpiç vurucu demek olur. خشت [ḫişt] kerpiçtir. Ve زن [zen], زدن [zeden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur. Ve ism-i fāʿil dahi istiʿmāl olunur. "Kerpiç vur!" diye emir ola veyāḫud "kerpiç pişirici" ola. Veyāḫud ḫişt-gār **(389b)** maʿnāsına ola ki ḫişt, nīze-i kūtāha dahi derler. Veyāḫud ḫişt-zen pehlivān-ı Zūpīn laḳabı olsa gerek, zīrā ol dāʾimā ḫişt ile cenk ederdi. Veyāḫud "ḫişt ile cenk eyle!" diye emir ola. Bu maʿnāların cümlesine şümūlü vardır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خلمیدن [ḫılmīden]: Sükūn-ı lām ve kesr-i mīm ile. Sümkürmek ve ġażab eylemek maʿnālarına maṣdardır.

خوان [ḫivān]: Feṯḥ-i vāv ile. Ol kütüktür ki üzerinde odun yararlar, ağaç yonarlar. Türkīde ona "yağrık" derler.

خون [ḫiven]: خوان [ḫivān]-ı merḳūmdan taḫfīf olunmuştur.

خویشتن [ḫᵛīşten]: Vāv-ı maʿdūle ile. Kendi kendim demektir.

خیابان [ḫiyābān] ve خیاوان [ḫiyāvān]: Kilāhumā bi-feṯḥi'l-yā'i't-taḥtānī ve'l-bā'i'l-muvaḥḥade ve'l-vāv. Şehirden ḫāric maḥallerde, iki cānibi bāġ bāġçe ve sāye-dār ağaçlar, ortası yol, güẕergāh ve nişīmen olan, ḫāṣıl-ı kelām ziyāde sāye-dār ağaç olan yere derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

حدیث روضه مکن جامی این ز بس ما را
که در سواد هری ساکن خیابانیم

(Ey Cāmī! Bahçeden bahsetme! Herat toprağının ağaçlık yerinde oturuyor olmamız bize yeter.)

Ve akarsu olup, iki ṭarafı sāye-dār eşcār

olan yere dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā-yı müşārun ileyh bir maḥalde dahi demiştir, beyt:

غرض ز خلد برین جامی این نه بس ما را
که در بلاد هری ساکن خیاوانیم

(Ey Cāmī! Yüce cennete niyet, Herat beldelerinde akarsu kenarında ağaçların gölgesinde oturuyor olmamız bize yetmez mi!)

خیدن [ḫīden]: Be-vezn-i دیدن [dīden]. خمیدن [ḫamīden] maʿnāsına, eğilmektir. Ve dahi penbe ve yün ditmek maʿnāsınadır.

خیره شدن [ḫīre şuden]: Uyuşmak ve göz kamaşmak. Ve bir ʿużv veyā insān işe yarar olmamak maʿnālarınadır.

خیزان [ḫīzān]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i خیزاب [ḫīz-āb]-ı merḳūm. Ve dahi ḥamle edici maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

شده خیزان ز هر جانب دلیران
به یکدیگر زدندی تیغ بران

(Yiğitler her taraftan saldırdılar. Birbirlerine keskin kılıç savurdular.)

خیزیدن [ḫīzīden]: Sükūn-ı yāʾeyniʾt-taḥtāniyyeyn ve kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. Kalkmak. برخاستن [ber-ḫāsten] gibi maṣdardır. Ġıyāṯā-yı Ḥalvāyī, ḳıṭʿa:

برخیز ای طبیب که تا ناله سر کنیم
تحریک لب گشودن مرغ سحر کنیم

ما عندلیب زاده و پروانه طینتیم
در بیضه مشق سوختن بال و پر کنیم

(Ey hekim! Kalk da inlemeye başlayalım! Bülbülü ötmesi için harekete geçirelim. Biz bülbül oğluyuz ve pervane yaradılışlıyız. Daha yumurtadayken kanat yakmayı meşk ederiz.)

خیسیدن [ḫīsīden]: Sükūn-ı yāʾeyniʾt-taḥtāniyyeyn ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Islanmak, آغاریدن [āġārīden] maʿnāsına.

مع الواو

[maʿaʾl-vāv]

خدیو [ḫidīv]: Kesr-i dāl-ı mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ḫudāvend-i yegāne yaʿnī ulu pādişāh ki mülk, māl, ʿasker ve ḳuvvette sāʾir pādişāhlara tefevvuḳu ola. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سیامک به دست خود و رای دیو
تبه گشت و ماند انجمن بی خدیو

(Siyāmek, devin hükmü sonucu kendi eliyle ölünce meclis padişahsız kaldı.)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

خدیو خردمند فرخ نژاد
که شاخ امیدش برومند باد

(Soyu kutlu, akıllı padişahın umut ağacı meyveli olsun!)

Bu beyitten ancak "pādişāh" olmak fehm olunur. Ammā, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

خدیو جهان در جهان تاختن
برآراست عزم سفر ساختن

(Dünya padişahı, dünyayı fethetmek üzere sefer hazırlıklarını yaptı.)

Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

بر مسند مراد نشسته جهان خدیو
آن کش فلک به طوع کند عیدهٔ خطاب

(Büyük padişah, muradını sürme tahtına oturdu. Felek ona rıza gösterip saygıyla seslenir.)

Bu beyitlerde "büyük pādişāh" fehm olunur.

خرو [ḫirū]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de surḫ-reng bir çiçektir, neyyir-i aʿẓam semt-i reʾse vardıkta açılır. Ona خیرو [ḫīrū] ve خیلو [ḫīlū] dahi derler.

Muʿarrebi خیروج [ḫīrūc]dur. ʿArabīde ismi خبازی [ḫubbāzá] dır.

خشاو [ḫişāv]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Bāğı, būstānı ve mezrūʿātı ḫāric otlardan pāk etmektir ki خشاو کردن [ḫişāv kerden] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

آن شوخ دلربا که به حمام نور زد
گویا که باغ صحن همی کرده است خشاو

(O gönül çalıcı ve işveli güzel hamamda nur saçtı. Sanki bahçedeki bütün yabani otları temizledi.)

خیرو [ḫīrū]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. Bir nevʿ laṭīf, ḫoş-bū şükūfedir. Eṭibbā, yağını alırlar. Sarı, beyāż, kırmızı, benefşī ve ebrī renkli olur. Bu ṣıfatlarla ʿArabīde منشور [menşūr] dedikleri çiçek olmak gerektir. Ammā erbāb-ı lüġatin kimi "ḫīrū, menşūrdur" der ve kimi "gül-i ḫaṭmī"dir der, bu āna dek **(390[a])** faṣl olunmayıp kaldı. Şems-i Faḫrī, beyt:

همیشه تا نباشد لاله چون گل
گل بابونه نبود تا چو خیرو

(Lale asla güle benzeyemeyeceği gibi, papatya çiçeği de asla şebboy gibi olamayacaktır.)

Bu beyitten dahi "menşūr" olmak aḳrebdir.

خیلو [ḫīlū]: Be-maʿnī-i خیرو [ḫīrū]-yı merḳūm. Seyf-i İsferengī, beyt:

گر نشان فخر بودی نام پیر بی هنر
صدر شادروان به خیلو باز دادی نارون

(Hünersizin "pīr" namı övünç nişanı olsaydı, nar çiçeği saygınlık makamını hatmi çiçeğine verirdi.)

Bundan "gül-i ḫaṭmī" fehm olunur. Lüġat taḥrīr eden bī-çāre nice taṣḥīh eylesin.

خیو [ḫiyū]: Żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. Meftūḥada ẕikri mürūr eden خدو [ḫadū] ve خیو [ḫayū] maʿnāsına. Tükürük demektir.

مع الها
[maʿaʾl-hā]

خبچه [ḫibçe]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i خفچه [ḫifçe] ki ʿan-ḳarīb ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá.

خجوله [ḫicevle]: Feṯḥ-i cīm ile. Kabarcık ki āteş yakmasından veyāḫud iş işlemekten elde vāḳiʿ olur ve yabanda yürümekten ayakta ẓāhir olur. Ona تاول [tāvil] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خذرنوه [ḫiẕernūh/ḫaẕernūh/ḫuẕernūh]: ʿAnkebūt maʿnāsına yazmışlar ammā ḥareketin işʿār etmemişler.

خذره [ḫiẕre]: Sükūn-ı ẕāl-ı muʿceme ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Āteş koğu.

خراشیده [ḫirāşīde]: خراشیدن [ḫirāşīden] lafẓından ism-i mefʿūldür, tırmalanmış ve yaralanmış maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

ز بس خون که هر سوی پاشیده شد
زمین همچو روی خراشیده شد

(Her tarafta öyle çok kan döküldü ki yeryüzü tırmalanmış yüze benzedi.)

خراشه [ḫirāşe]: خراش [ḫirāş]-ı merḳūm maʿnāsınadır.

خرسته [ḫiriste]: Kesr-i rā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Bir nevʿ uzun ve siyāh kurttur, suda olur. Ādemin bir ʿuẕvuna yapışsa kan sorar. Ona شلوک [şulūk], زرو [zerū], زلو [zelū], دشتی [duştī] ve دیوچه [dīvçe] dahi derler.

خرس گیاه [ḫirs-giyāh]: Bir ottur. Köküne شقاقل [şaḳāḳul] derler. Ol otu ayı ziyāde sevdiğinden tesmiye olunmuş. Baʿżılar "gezer-i

berrīdir" dediler. Ve baʿżılar "kerefs-i berrīdir" dediler ammā bu söz ḫilāftır. Yūnānī "duḳus" ve "ḳuḳanus" derler. Ve bir gürūh, "Duḳus bundan ġayrıdır, bunun adı 'devāyā' ve 'aġriyā'dır" dediler. Şīrāzīler بدران [bedrān] derler.

خرقه [ḫirḳa]: Pāre-i kirpās. Ve dahi dervīşānın maḫṣūṣ cāmeleridir. Mīr Naẓmī, beyt:

به خرقه کشیده سر از اختلاط
بدل کرده با درد و غم انبساط

(İnsanlardan uzaklaşıp başını hırkaya çekti. Rahatlığı dert ve gamla değiştirdi.)

خرگاهِ ماه [ḫirgāh-ı māh], خرگهِ ماه [ḫirgeh-i māh] ve خرمنِ ماه [ḫirmen-i māh]: Küllühum ol dā'iredir ki gāh gāh ḳamerin çevresinde vāḳiʿ olur. Ona برهون [berhūn], پرهوان [perhūn], سابود [sābūd], شایورد [şāyverd] ve شادورد [şādverd] dahi derler. ʿArabīde هاله [hāle] dedikleridir. Baʿżı nüsḫada "ḫirgāh-ı māh ve ḫirmen-i māh āsumāndır" diye masṭūrdur.

خره [ḫire]: Be-maʿnī-i خر [ḫir]-i merḳūm ki هر [hir] ve هره [hire] dahi derler. Duman maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

سراسر زمین را خره می گرفت
شده روی خورشید چون تیره زفت

(Yeryüzünü baştan başa duman kapladı. Güneşin yüzü zift gibi kapkara oldu.)

خریده [ḫirīde]: Ṣīġa-i mefʿūldür, satın alınmış maʿnāsına. Bāzargān beyninde metāʿa derler. Ve dahi bir maʿnāsı maḥcūbe ve ṣāḥibe-i ḥayā ḫātundur. Nitekim, Mīr Naẓmī, beyt:

شد از کار جهان دامن کشیده
که بود آن پارسا خاتون خریده

(Haya sahibi olan o dindar kadın, dünya işlerinden el etek çekti.)

خساره [ḫisāre]: Feṯḥ-i sīn ü rā'-i mühmeleteyn ile. Bāġ, būstān ve mezrūʿātı ḫāric ottan pāk etmeye derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خشتِ پخته [ḫişt-i puḫte]: Pişmiş kerpiç ki kiremit olur. Gāhī taḫfīfen tā'-i müşennātı ḥaẕf edip خشپخته [ḫiş-puḫte] derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خشتجه [ḫiştce]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, tā'-i mevḳūf ve feṯḥ-i cīm ile. Ol pāredir ki kaftān ve gömlek koltuğuna dikerler. Mīr ʿUmāre, beyt:

به جای خشتجه گر مشک نافه بردوزی
هم ایچ کم نشود بوی مشک از بغلت

(Hiştek yerine misk dikecek olsan, koltuğunun altından misk kokusu hiç eksilmez.)

خشته [ḫişte]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Müflis, bī-berg ü nevā. Feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme ile (خَشته ḫaşte) dahi mervīdir.

خشینه [ḫişīne]: Kesr-i şīn-i muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i nūn ile. خشین [ḫaşīn]-i merḳūm maʿnāsınadır. **(390ᵇ)**

خطه [ḫiṭṭa]: Ṭā'-i müşeddede ile. Sınır ve ülke yaʿnī bir ḥükūmetlik yer. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

دارای عهد شاه اویس آن که می کشد
از تیغ کرد خطهٔ دین آهنین حصار

(Zamanın sahibi Şāh Üveys, kılıcını çekip din sınırına çelikten bir kale yaptı.)

Ve dahi miʿmārların dīvār bināsında çektikleri ipe derler. Ḫıṭṭa, ʿArabīdir. Türkīde "ülke" ve Çağatayda "çöl" derler "memleket" maʿnāsına.

خفچه [ḫifçe]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i sebīke ki zer ve sīm eritip demirden oluk gibi kāleb içine dökerler, çubuk gibi olur. Ona شفشه [şefşe], شوشه [şūşe] ve شیوشه [şuyūşe] dahi derler. Üstād ʿUnṣurī, ḳıṭʿa:

خدایگانا که امشب نشاط ساز بدانک
پدرش ز آهن و بودست مادر از حجرست

به صورت شجری و ز خفچه او را برگ
که از عقیق و ز یاقوت بار آن شجرست

(Ya Rabbi! Bu gece öyle bir eğlence yarat ki babası demirden ve annesi taştan olsun! Bir ağaç suretinde olsun, yaprakları külçeden olsun, o ağacın meyveleri akik ve yakuttan olsun!)

Üstād Ferruḫī, der-ṣıfat-ı teẕervī, beyt:

چو زر خفچه همه پشت و پرش آتش رنگ
چو نخل بسته همه سینه دائره و اشکال

(Bütün kanadı ve kuyruğu altın külçesi gibi ateş renginde, bütün göğsü bağlanmış nakıl gibi daire ve şekilden oluşuyor.)

Ṣānī, zülf ve kākülden birkaç kıl bir yere cemʿ olup dilberānın yüzü üzerine düşer, ona da "ḫifçe" derler. Üstād Lebībī, beyt:

آن خفچهٔ مشک ریز دلبر
کردست مرا به غم گرفتار

(Gönül götürücü sevgilinin misk döken saç telleri beni gama tutsak etti.)

Ṣāliş, ağacın ġāyet doğru ve mevzūn bitmiş dalına derler ki ona خپچه [ḫipçe] dahi denilir.

خلاشمه [ḫilāşime]: Meftūḥada ẕikri mürūr eden ʿillet maʿnāsınadır. Kesre ile de istiʿmāl olunduğun naḳl eylemişler. Mīr Naẓmī, beyt:

هر کرا نیست دیدهٔ اذعان
او نیابد خلاشمه درمان

(Akıl ve izan gözü olmayan, boğaz sıkılmasına derman bulamaz.)

خله [ḫile]: Be-vezn-i کله [kile]. Meftūḥada birkaç maʿnāyla ẕikr olundu. Ammā bunda ancak be-maʿnī-i güm-şüde mervīdir.

خنیده [ḫinīde]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yāyı taḥtānī ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i mekīde. Maṣdarı خنیدن [ḫinīden] gelir, مکیدن [mekīden] maʿnāsına. Şeref-i Şeferve, beyt:

گه از باغ تو لاله می چنیدم
گه از لعل تو شکر می خنیدم

(Bazen bahçenden lale topladım, bazen lal dudağından şeker emdim.)

خویسه [ḫivīse]: Be-vezn-i نویسه [nivīse]. Mübāḥaşe ve münāḳaşa maʿnāsınadır. Pīr-i Herāt Ḫᵛāce ʿAbdullāh-ı Enṣārī *Ṭabaḳāt*'ta yazar ki:

ابو عبدالله خفیف را با موسئ عمران جیرفتی خویسه افتاده بود. نامه ای فرستاد به وی با پیغام به جیرفت که من در شیراز هزار مرید دارم که از هر یکی هزار دینار خواهم. شب را زمانی نخواهند. موسئ عمران جواب باز فرستاد که من در جیرفت هزار دشمن دارم که هر که بر من دست یابد مرا تا شب درنگی ندهد و زنده نگذارد. صوفی منم یا تو؟

(Ebū Abdullah-ı Hafīf ile Musā-yı İmrān-ı Cīruftī arasında bir tartışma çıkmıştı. Ebū Abdullah, Musa'ya bir haberciyle mektup gönderdi. Mektupta şöyle diyordu: "Şiraz'da bin müridim var. Her birinden bin dinar isterim. Geceye kadar beklemezler". Musa bu mektuba şöyle cevap gönderdi: "Cīruft'ta bin düşmanım var. Hangisi bana ulaşırsa geceye kadar beklemeyecek, beni canlı bırakmayacak. Sufi sen misin ben mi?/Ben sufiyim ya sen?!".)

خویله [ḫᵛīle]: Vāv-ı maʿdūle ile. Be-vezn-i پیله [pīle]. Be-maʿnī-i ebleh ve aḥmaḳ.

خیده [ḫīde]: Yā-yı taḥtānī ile. Be-vezn-i دیده [dīde]. Ḫufte ve ḫamīde maʿnāsına ki ḫanīde dahi denilir fetḥa ile. Ebū Şekūr, beyt:

الا تا ماه نو خیده کمانست
الا تا چون سپر باشد مه نو

(Yeni ay eğri yay oldukça uyanık ol! Yeni ay kalkan gibi oldukça uyanık ol!)

خیره [ḫīre]: Yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-vezn-i شیره [şīre]. Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, sütürg ve lecūc maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

همه پیش من پوی پوی آمدند
چنان خیره و جنگجوی آمدند

(Hepsi koşa koşa yanıma geldiler. Öyle ki inatla ve savaşarak geldiler.)

Ṣānī, müteḥayyir ve fürū-mānde. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

ملک در سخن گفتنش خیره ماند
سر دست فرماندهی برفشاند

(Bir şey diyemeyen padişah buyruk verme elinin ucunu salladı, yani durumu beğenmediğini eliyle gösterdi.)

Ṣāliş, herze ve bī-sebeb. Ḥakīm Enverī, beyt:

هر که تواند که فرشته شود
خیره چرا باشد و دیو و ستور

(Melek olabilen kimse, sebepsiz yere niçin şeytan ve hayvan oluyor?!)

Rābiʿ, be-maʿnī-i beyhūde. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

دست سخن ز دامن مدح تو کوته است
خیره چرا دراز کنم قیل و قال چیست

(Sözün eli, senin övgün eteğinden kısadır. Boş yere dedikoduyu niye uzatayım!)

Ḫāmis, *Ferheng-i Mīrzā*'da be-maʿnī-i şüküft, āşikār ve bisyār şūḫ-dīde.

Sādis, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i tārīk.

Sābiʿ, vücūd-ı ādemīde ʿużv uyuşuk olmak ve göz kamaşmak maʿnāsına. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

بیاض دیدهٔ نرگس نگر تعالی الله
که خیره گشت درو دیدهٔ اولو الابصار **(391ª)**

(Nergisin gözündeki beyaza bak, aman Allahım! Basiret sahiplerinin gözü onu görünce kamaşıyor.)

خیزنده [ḫīzende]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ve fetḥ-i zāʾ-i muʿceme vü dāl-ı mühmele ile. Eṭfāl eyyām-ı şitāda taḫtadan yapıp, üzerine oturup, buz üzerinde kayar. Türkīde "kızak", ʿArabīde زحلوقه [zuḥlūḳa] derler.

خیسته [ḫīste]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü sīn-i mühmele ve fetḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Meftūḥada ẕikri mürūr eden خسته [ḫaste] maʿnālarıyla müterādiftir. Marīż maʿnāsından māʿadā meyve çekirdeği ve ġayrı.

خیسه [ḫīse]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i sīn-i mühmele ile. Pelās ve câme-i köhne maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

بدید آمد از ره یکی پیش شاه
برش جامهٔ خیسه بر سر کلاه

(Yolda padişahın önüne sırtında eski elbise ve başında kavuk olan birisi çıktı.)

خیگچه [ḫīgçe]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü kāf-ı Fārsī ve cīm-i taṣġīr ile. Küçük tulum demek olur. Ekṣer oğlak ve āhū-bere derisinden ederler.

مع الياء التحتانی

[maʿa'l-yā'i't-taḥtānī]

خری [ḫirī]: Kesr-i rā'-i mühmele ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, sarı renk bir çiçektir, ortasında siyāhı olur. Ona خیری [ḫīrī] ve همیشه بهار [hemīşe-bahār] dahi derler. İbn Yemīn, beyt:

رونق و زیب دگر دارد کنون طرف چمن
از خری و خطمی و ریحان و شاخ یاسمن

(Bugün çimenlik tarafı şebboy, hatmi, fesleğen ve yasemin dalı sayesinde bir başka parlak ve alımlı.)

Ṣānī, naḫs, şūm ve nā-mübārek maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

باز همایون چو جغد گشت خری
جغدک شوم و خری همایون شد

(Uğurlu doğan, baykuş gibi uğursuz oldu. Uğursuz ve şom baykuş, uğurlu oldu.)

Ṣāliş, elvān maʿnāsına gelir, ne olursa.

خلافی [ḫilāfī]: Ḫilāfiyyāt derler bir ʿilim ismidir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خلال مأمونی [ḫilāl-i meʾmūnī]: Bir ḫoş-būy ottur. Top olur, kurudukta ḫilāl gibi istiʿmāl ederler. ʿArabīde اذخر [iẕḫir] derler. Ve کوم [kūm] dahi denilir.

خوی [ḫivī]: Kesr-i vāv ile. Be-maʿnī-i āb-ı dehān. خیو [ḫīv] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Ve yā-yı mechūl ile serpenāh maʿnāsına ki کلاهِ خود [kulāh-ı ḫūd] derler.

خیره رای [ḫīre-rāy]: Bed-tedbīr yaʿnī yaramaz tedbīr edici. Ve fikir ve rāyda ḫaṭā etmeye derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

که باشی تو ای نا کس و خیره رای
که عهد بزرگان درآری به جای

(Ey cimri ve yanlış düşünceli! Sen kim oluyorsun da büyüklerin ahdini yerine getiriyorsun!)

خیری [ḫīrī]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve kesr-i rā'-i mühmele ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, bir nevʿ sarı renk çiçektir, ortasında siyāhı olur. همیشه بهار [hemīşe-bahār] dahi derler. ʿArabīde عصفر [ʿuṣfur] dedikleridir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, ḳıṭʿa:

به سوی باغ حقایق دمی گذاری کن
مسافران عدم بین به دیدهٔ بینا

ببین به سوسن و ریحان و خیری و خطمی
ببین به یاسمن زرد و لالهٔ حمرا

(Bir kerecik olsun hakikatler bahçesine bir uğra! Gören, basiretli bir gözle yokluk yolcularını seyret! Susam, fesleğen, şebboy ve hatmiyle gör! Sarı yasemin ve kızıl laleyle gör!)

Mecmaʿu'l-Fürs'te be-maʿnī-i ḫīrū vāḳiʿdir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

اعتدال نوبهار گلشنت در مهرجان
می دماند خیری از خارا و گلبرگ از خسک

(Senin gül bahçendeki ilkbaharın ılımanlığı, mihricanda/sonbaharda kayadan şebboy ve çerçöpten gül yaprağı bitirir.)

Rāḳımu'l-ḥurūf, ḫīrū ve ḫīrī ne maḳūle çiçek olduğun keşret-i iḫtilāf-ı rivāyetten taṣḥīh edemedim.

Ṣānī, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "eyvān" maʿnāsına menḳūldür. Ḥakīm Enverī, beyt:

من ز خیری به تابخانه شوم
که نه من لنگم و نه ره دورست

(Ben eyvandan yazlık eve giderim. Çünkü ne ben topalım ne de yol uzak!)

Ṣāliş, reng-i surḫa derler. Muḫtārī, beyt:

باد را کحلی کنی زان اشهب شبدیز رنگ
خاک را خیری کنی زان پرنیان سبزکار

(O şebdiz renkli alaca atla rüzgâra sürme çekersin. O yeşil işlemeli ülgerle toprağı kızıllaştırırsın.)

Muḫtārī, der-ṣıfat-ı şemşīr, beyt:

زمین خیری لباس آید هوا خیری سلب گردد
اگر از حلهٔ کحلی کند در حرب عریانش

(Savaşta siyah elbisesini çıkarırsa, yeryüzü kırmızı elbiseye bürünür, hava da kara elbise giyer.)

خی [ḫī]: خیک [ḫīk]-i merḳūmdan terḫīm olunmuş lafızdır, tulum maʿnāsına. Ebū Şekūr, beyt:

می خورم تا چو نار بشکافم
می خورم تا چو خی بیاماسم

(Nar gibi yarılana dek şarap içeyim. Tulum gibi şişene dek şarap içeyim.)

Bu maʿnāya, Şems-i Faḫrī, beyt:

به حشمت دشمنت سرور نگردد
نباشد قوتی بر باد خی را

(Görkem, senin düşmanını yüceltmez. Hava, tulumu güçlendirmez.)

Bu maʿnāya, Muẓafferī, rubāʿī:

بگشای به شادی و فرخی
ای جان جهان آستین خی
که امروز به شادی فرا رسیدی
تاج الشعرا خواجه فرخی

(Ey dünyanın canı! Tulumun yenini mutluluk ve kutlulukla çöz! Çünkü bugün sevinç içinde şairler tacı Hâce Ferruhî'ye yakınlaştın.)

باب الخاء المضمومه
[BĀBU'L-ḪĀ'İ'L-MAŻMŪME]

مع الالف
[maʿa'l-elif]

خدا [ḫudā]: Ḥażret-i cenāb-ı Bārī teʿālá ʿazze ismuhuya denilir. Egerçi maʿnāyı luġavīsi "ṣāḥib" demektir **(391b)** ve "mālik" maʿnāsına da gelir, lākin lafẓ-ı āḫar ile terkīb olunur. Meşelā خانه خدا [ḫāne-ḫudā], دهخدا [dih-ḫudā] ve کدخدا [ked-ḫudā] gibi. Yalnız "Ḫudā" denilse Allāhu teʿālá celle şānuhudan ġayrıya denilmez. Zīrā aṣlında خودآی [ḫod-āy] idi, maʿnāsı ḳā'im bi-ẕātihī olur. Türkīsi "kendi gelici" demek olur. Telaffuẓ ḫiffet bulmak için vāv'ı ḥaẕf olunup ḫā'ya żamme-i işbāʿ ile ḥareket verilip "Ḫudā" dediler. Ammā bu terkīb olmayıp lafẓ-ı müfred olunca "ṣāḥib" maʿnāsına olur. Meşelā ʿArab "ṣāḥib-fiḍḍa" der, ʿAcem "sīm-ḫudā" der, Türk "gümüş ıssı" der. Nitekim bu beyitte vāḳiʿdir, beyt:

هم سیم خدا و هم قوی پشت
خلقی سوی او کشیده انگشت

(Hem gümüş sahibi/zengin hem arkası kuvvetli. Halk onu parmakla gösteriyor.)

Ve ṣāḥib-i ḳaryeye de دهخدا [dih-ḫudā] derler. Miṣāli, şāʿir, beyt:

هر که از دست رنج خویش بره
بهتر از نان دهخدا و بره

(Kendi el emeğiyle kazanmak, köy sahibinin verdiği ekmek ve kuzudan daha iyidir.)

Ve ṣāḥibü'l-bilāda کشورخدا [kişver-ḫudā] derler. Miṣāli, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به درگاه تو سر نهم بر زمین
نه من جمله کشورخدایان چین

(Senin sarayında başımı yere koyarım. Sadece ben değilim, bütün padişahlar böyledir.)

Ve ṣāḥibü'l-beyte خانه خدا [ḫāne-ḫudā] derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

خانه خدای کو درِ برج کبوتران
بگشای یا بکش که بمردیم در قفس

(Ev sahibi hani! Güvercin yuvasının kapısını aç ya da öldür, çünkü kafeste öldük!)

Ve evde ulu olan adama کدخدا [ked-ḫudā] derler. کد [ked], kāf-ı ʿArabī ile "ḫāne" maʿnāsınadır. Taḥrīf-i ʿavām ve keşret-i istiʿmāl-i enām ile dāl tā'ya ibdāl olunup کتخدا [ketḫudā] dediler. Ve ḥaremde ʿavrātın ulusuna کدبانو [ked-bānū] derler. Bu beyitte ikisi de vāḳiʿ olmuştur, beyt:

زنان داشتی رای زن در سرای
به کدبانوی فارغ از کدخدای

(Sarayda, istişare edilebilecek kadınlara ve kethüdadan azat bir hanım ağaya sahipti.)

Cenāb-ı Allāh celle şānuhu ḥażretine ʿAcem'in "Ḫudā" dediğinin maʿnāsı lafẓ-ı müfred olduğu ḥālde ʿArabīde olan رب [rabb] maʿnāsıdır. Çağatay kesr-i tā'-i müşennāt ile "Tiŋri" derler. Rūm'da "Tanrı" feṭḥ-i tā ile taʿbīr ederler. Aṣlı Çağatayīdir ki Türkī lisān onlarındır, ancak Rūm'da istiʿmāl olunan ʿibāret ol lisāndan tırāş ve perdāḫt olunmuştur.

خرده ها [ḫurdehā]: Sükūn-ı rā vü feṭḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Küsūrāt-ı aʿdāddır. Aṣlı خرد [ḫurd] küçüktür, hā ve elif edāt-ı cemʿdir. "Ḫurd"un yalnız istiʿmālinde gāhī hā'-i ʿalāmet getirip خرده [ḫurde] derler. Ve gāhī ṣiḳlet-i kitābet ü telaffuẓdan ṣıyānet için ḥaẕf edip خردها [ḫurdehā] derler feṭḥ-i dāl ile. Ebulmaʿānī, beyt:

تن خبیث عدو را چو پاره کرده به تیغ
فتاده است در آنجا چو خردهای ادیم

(Düşmanın pis bedenini kılıçla parçaladı. O beden, tabaklanmış deri parçaları gibi yere düştü.)

خرما [ḫurmā]: Maʿrūf meyvedir. Ammā eṣaḥḥı meyve nevʿinden değil, ġıdā cinsindendir. Zīrā Mekke, Medîne, Ḥicāz, Mışır ve bilād-ı ʿIrāḳ ki Baġdād ve Başra cānibleridir, ḫurmāyı yağ ile pişirip onunla taʿayyuş ederler, ḥattá düvāba ʿalef ederler. Ağacı laṭīf ve ġāyet mevzūn olur. Şuʿarā, şiʿrlerinde istiʿāre ṭarīḳıyla īrād ederler. Mīr Naẓmī, beyt:

قد او سرو و یاخود نخل خرما
که روییده به باغ حسن تنها

(Onun boyu, güzellik bahçesinde tek başına bitmiş olan selvi ya da hurma fidanıdır.)

خشکفا [ḫuşkfā]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, kāf-ı mevḳūf ve feṭḥ-i fā ile. Ve baʿżı nüsḫada kāf-ı ʿArabīnin feṭḥasıyla (خشکَفا ḫuşkefā) mervīdir. Mayasız ekmek ki ʿArabīde فطیر [faṭīr] derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Bu maʿnāyı mü'eyyid, Mīr Naẓmī, beyt:

کنی بهر شکم قدر ترا پست
شکربوره نباشد خشکفا هست

(İşkemben için değerini düşürüyorsun. Şekerpare yoksa, mayasız ekmek var!)

خشکمانا [ḫuşkmānā]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, kāf-ı mevḳūf ve feṭḥ-i mīm ü nūn ile. Ṭaʿāmdan sonra teskīn-i ḥarāret-i miʿde için istiʿmāl olunan bārid nesnelere derler, her ne olursa.

خلولیا [ḫulūliyā]: Żamm-ı lām-ı evvel ve kesr-i şānī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bir nesneye derler ki her kim isterse onu taṣarruf ede, kimesne mānīʿ olmaya.

İsm-i ʿāmdır, her ne olursa olsun. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

Ṣānī, be-maʿnī-i bī-şerm ve bī-ḥayā. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Ve *Şerefnāme*'de dīvāne-meşreb maʿnāsına ki ʿArabīde مالخوليا [māliḫūlyā] ve ماليخوليا [mālīḫūlyā] dedikleridir. **(392ª)**

خنشا [ḫunşā]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Mübārek ve ferruḫ maʿnāsına ki خنشان [ḫunşān] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

سال فرخ ماه خنشا روز خرم آمده
فصل گل بزم شراب و یار همدم آمده

(Kutlu yıl, uğurlu ay, iç açıcı gün gelmiş. Gül mevsimi, şarap meclisi ve sadık dost gelmiş.)

خنیا [ḫunyā]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Sürūd maʿnāsına ki ırlayıcıya خنیاگر [ḫunyāger] derler. ʿUbeyd-i Zākānī, beyt:

در بزم تو که مجمع شاهان عالمست
ناهید دستیارئ خنیاگران کند

(Dünya padişahlarının tamamı senin meclisinde toplanır. O mecliste Zühre, şarkıcılara eşlik eder.)

خواجه سرا [ḫˇôce-serā]: Ḫādim ki pādişāh, vüzerā ve kibār sarāylarında ḥarem ḫidmetinde ve ʿavrāt żabṭına maḫṣūṣ olduğuna binā'en "ḫˇôce-serā" derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

ز خواجه سرایان گروه دگر
به هر یک ازیشان شکوه دگر

(Bir diğer topluluk da harem ağalarıdır. Her biri bir başka görkeme sahiptir.)

خوا [ḫuvā]: Ol miḳdār ṭaʿāma derler ki bir gün kifāyet eyleye. Ona آشام [āşām] dahi derler. ʿArabīde قوت اليوم [ḳūtu'l-yevm] maʿnāsınadır.

خوب کلا [ḫūb-kelā]: Edviyeden bir toḫum adıdır. خوب کلان [ḫob-kelān] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خودرا [ḫod-rā]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, ḫod ki işāret-i ẕāt-ı maʿlūmdur ve rā ʿalāmet-i mefʿūldür, "kendine" demek olur.

Ṣānī, rā, رای [rāy]dan iḫtişār olunmuştur. Kendi tedbīriyle iş edene derler. İki maʿnāya tertīb üzre, Mīr Naẓmī, beyt:

از ره راست رو بگو خود را
که نباشد روا شدن خود را

(Kendine de ki: "Doğru yoldan git!". Çünkü kafasına göre iş yapmak uygun değildir.)

خودستا [ḫod-sitā]: ستا [sitā], ستایش [sitāyiş] lafẓından ism-i fāʿildir, kendini medḥ ü taʿrīf edici demektir. Lüġat-i evvel ile bunun miṣāli, Ebulmaʿānī, beyt:

بگذر آن نادان خود را می کند
از کمال جهل ظاهر خودستا

(Kafasına göre hareket eden o cahili bırak! Ne kadar cahil olduğu kendini övmesinden belli.)

خودنما [ḫod-numā]: Vāv-ı maʿdūle ile. Vāv-ı ṣābitle de cā'izdir. Kendini gösterici. خودفروش [ḫod-furūş] maʿnāsına da olur. *Müşkilāt*'ta mütekebbir ve muʿcib maʿnāsına masṭūrdur. Lüġat-i evvel ile bunun miṣāli, Mīr Naẓmī, beyt:

صرف جهلست آن که باشد خودستا
هر که دارد عقل نبود خودنما

(Kendini övüyor olmak tam bir cahilliktir. Kibirlenen kişinin aklı yok demektir.)

خورا [ḫorā]: İẓhār-ı vāv ile. خوراندہ [ḫorānde] maʿnāsına. Ekūl demektir.

بسیارخوار [bisyār-ḫʷār] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

همچو گاو خوش علف بود و خورا
هرچه باشد خوردنی دارد روا

(Bulduğunu yiyen obur sığır gibiydi. Ne bulsa yerdi.)

خورصلا [ḫor-ṣalā]: Kīlār maʿnāsına ki ẕaḫīre ḥıfẓ olunacak mevżiʿ ve mekān maʿnāsına, lākin ḥareketi işʿār olunmamıştır.

خوشا [ḫoşā]: "Ne güzel!" ve "ne iyi!" maʿnāsına. ʿArabīdeki طوبی [ṭūbā] maʿnāsına da menḳūldür. Ḥakīm Rüknā, beyt:

خوشا هنگامهٔ عشق مجازی
خوشا هنگام عشق و عشقبازی

(Mecāzī aşk hengamesi ne güzel! Āşıklık ve aşk zamanı ne güzel!)

خوفا [ḫūfā]: Ḳuvvet maʿnāsına. Niʿmetullāh naḳlidir.

خونبها [ḫūn-behā]: ʿArabīde دیت [diyet] dedikleri maʿnāyadır. Maḳtūlün alınan kanı bahāsına derler. Kemāl-i Ḥocendī, beyt:

چو به دست خویش تیغم بزنی دمی رها کن
که ز ساعدت بگیرم به نظاره خونبها را

(Kendi elinle bana kılıç vuracağın zaman birazcık izin ver de bileğini seyredip kan paramı alayım.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

ثنا گفت بر کار استادشان
نه مرهم بها خونبها دادشان

(Üstatlarının yaptığı işi övdü. Onlara ilaç parası değil, kan parası verdi.)

مع الباء الموحده

[maʿa'l-bā'i'l-muvaḥḥade]

خب [ḫub]: Be-maʿnī-i ḫum, yaʿnī küp. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*. خمب [ḫumb] ve خنب [ḫunb] dahi derler.

خلب [ḫulb]: Sükūn-ı lām ile. Sürme ki ʿArabīde کحل [kuḥl] derler żamm-ı kāf ile. Ve ʿArabīde feṯḥ-i lām-ı müşeddede ile (خلّب ḫulleb), yağmursuz şimşek maʿnāsına. Li-vāḥidin mine'ş-şuʿarā, beyt:

کل الذی راموا نوالک امطروا
ما کان برقک خُلّبا الامعی

(Sana kavuşmak isteyenlere yağmur yağdıran şimşeğin, bir tek bana yağmur yağdırmadı.)

خمب [ḫumb]: Sükūn-ı mīm ile. Küp maʿnāsınadır.

خنب [ḫunb]: Sükūn-ı nūn ile. Bu dahi "küp" maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

صراحی و ساغر و خنب شراب
شود یار رندان خانه خراب

(Sürahi, kadeh ve şarap küpü, evi yıkık rintlerin arkadaşıdır.)

خوب [ḫūb]: Güzel demektir, ʿArabīdeki حسن [ḥusn] maʿnāsına. Baʿżı maḥalde terkīb edip خوب رو [ḫūb-rū] ve خوب صورت [ḫūb-ṣūret] derler.

خوراب [ḫor-āb]: Vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, çirk-āb ki kārīzlerde akar.

Ṣānī, su bendi ki **(392ᵇ)** bāġ ve būstān suvardıkta akan suyun önüne korlar. Ebulmaʿānī, beyt:

فرو رفت و خوناب شد در جگر
شده اشک را پلک همچون خوراب

(Göz kapağı su bendi gibi gözyaşının önüne geçti. Gözyaşı da batıp ciğerde kana boğuldu.)

خورد و خواب [ḫord u ḫᵛāb]: Yiyip yatmaktan kināyedir. Kāhil ve bī-ġayret ādemler vaṣfında īrād ederler. Ebulmaʿānī, beyt:

نداند غیر خورد و خواب هرگز اندرین عالم
شده آن بی خرد همچون خر و گاوعلف خواری

(Eşeğe ve bulduğunu yiyen sığıra benzeyen o akılsız, bu dünyada yiyip yatmaktan başka bir şeyi asla bilmez.)

خوشاب [ḫoş-āb]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, her āb-dār olan nesneye derler ʿumūmen. Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de ṣıfat-ı laʿl, yāḳūt ve lü'lü'dür. Ve her cevāhir-i āb-dāra derler. Miṣāli, Ḥakīm Esedī, beyt:

نه هر آهوان را بوی مشک ناب
نه از هر صدف دُر خیزد خوشاب

(Her ceylandan saf misk kokusu çıkmaz. Her istiridyede parlak inci oluşmaz.)

Be-maʿnī-i mervārīd-i āb-dār ḫuṣūṣan. Ḥakīm Esedī, beyt:

ز گل کنده شمشاد پر تاب را
به دو رسته دُر خسته خوشاب را

(Kıvrım kıvrım olan şimşadı topraktan söktü. İki sıra inciyle parlak inciyi yaraladı/āciz bıraktı.)

Ṣānī, bir ḳaṣabadır Lāhūr mużāfātından. Mevlānā Şihābī, beyt:

روان بادپایش چو آتش به تاب
از آن خاک آید به سوی خوشاب

(Hızlı atıyla ateş gibi gidip oradan Hoşāb tarafına geliyor.)

خوناب [ḫūn-āb]: Vāv-ı maʿrūf ile. Kan karışık su. Ekṣer gözyaşında istiʿmāl olunur. Mīr Naẓmī, beyt:

شده خوناب اشک دیده از غم
که سوزد آتش حسرت جگر هم

(Gözyaşı gamdan kan çanağına döndü, ciğer de hasret ateşiyle yanıyor.)

مع التاء المثناة

[maʿa't-tāʾi'l-muṣennāt]

خجست [ḫucest]: Fetḥ-i cīm ve sükūn-ı sīn ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i ḫuceste.

Ṣānī, mūsīḳīde bir maḳām ismidir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خرت [ḫurt]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Sūrāḫ-ı tīr, tīşe ve emṣāli. Ve iğne ve çuvāldūz deliğine de derler.

خرافات [ḫurāfāt]: Fetḥ-i rā vü fā ile. Be-maʿnī-i süḫanān-ı ḫoş, yaʿnī laṭīf muṣāḥabet. Her bābdan maṭbūʿ ve maʿnīdār muṣāḥabete derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خرددست [ḫurd-dest]: Sükūn-ı rā vü dāl-ı mühmeleteyn ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, mafṣala-i sāʿid ve mirfaḳ. Yaʿnī bilek ve dirsek ki ḫurde kemikler birbirine bağlı olur.

Ṣānī, el ile olan oyun.

Ṣāliş, yankesici ki ʿArabīde نشال [neşşāl] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

کشد سرمه از دیده آن تیزدست
برد از کف انگشت با خرد دست

(O eli çabuk sevgili gözden sürmeyi çeker, yankesicilikle elden parmağı kapar.)

خشک پشت [ḫuşk-puşt]: Kaplubağa ki سنگ پشت [seng-puşt] ve لاک پشت [lāk-puşt] dahi derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

جنگ نارد خشک پشت آغاز کرده یک گروه
مار این را خشک پشت و آن همی خایید سر

(Bir topluluk kaplumbağa ile keneyi savaştırmaya başladı. Kaplumbağa keneye yılan oluyor, kene ise sürekli onun başını ısırıyordu.)

خمت [ḫumt]: Sükūn-ı mīm ile. **خنت** [ḫunt]: Sükūn-ı nūn ile. Kilāhumā be-maʿnī-i ḫum, yaʿnī küp. Bāʾ-i muvaḥḥade yerine tāʾ-i müṣennāt ile de mervīdir.

خنگ بت [ḫung but]: Sükūn-ı nūn ile. Bir büt ismidir, Ġazne ile Belḫ miyānında vāḳiʿ Bāmyān-nām bir ülkede, bir dağ başında taştan tırāş olunmuş. Yanında bir büt dahi vardır, سرخ بت [surḫ but] derler. Tafṣīl-i aḥvālleri سرخ بت [surḫ but] ẕeylinde ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá.

خورپرست [ḫūr-perest]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, bir ḳavimdir, güneşe taparlar. آفتاب پرست [āftāb-perest] dahi derler.

Ṣānī, bir çiçektir, güneyik çiçeği derler. Güneş ne ṭarafa gitse ol ṭarafa döner. Mīr Naẓmī, beyt:

نماید رخ از دور و بالا و پست
شده گوییا عاشقان خورپرست

(Sevgili uzaktan, alttan ve üstten yüzünü gösterdi. Āşıklar ay çiçeğine döndü.)

خوست [ḫost]: Vāv-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i ḫarbuze. Ve-be-maʿnī-i mālīde vü rāh-kūfte, yaʿnī yorgun. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خون دست [ḫˇon-dest]: Vāv-ı maʿdūle ile. Maḫṣūṣ sofradır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خون گشت [ḫūn-geşt]: Vāv-ı maʿrūf ve fetḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Ḳaṣṣābların üzerinde et doğradığı kütüğe derler. خون گوشت [ḫūn-gūşt] dahi ol maʿnāyadır.

مع الجيم

[maʿa'l-cīm]

خراج [ḫurāc]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Ol yumru ettir ki gerdende ve sāʾir aʿżāda yumrulanıp çıkar. ʿArabīde غدود [ġudūd] derler. Türkīde "ur" dedikleridir. Devede çok olur. Erbāb-ı lüġatin baʿżı ism-i ḫāṣṣtır dediler, baʿżı ism-i ʿāmdır, her yumru olana derler diye rivāyet eylediler.

خروج [ḫorūc]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele **(393a)** ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ḫorūs maʿnāsına naḳl edip bu beyit ile iṯbāt-ı müddeʿā eylemiş. Üstād Rūdekī, beyt:

سکالیده در جنگ مانند غوج
تبر برده بر سر چو خوج خروج

(Başında horoz ibiği gibi bir nacak, savaşta koç gibi savaşmayı düşünüyor.)

خشکانج [ḫuşkānic]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, feṯḥ-i kāf ve kesr-i nūn ile. Be-maʿnī-i ḫuşkendām, yaʿnī her nesne ki nümüvvü olmayıp ṭarāvetten ḫālī ola. Yaʿnī ḳadīd olmuş nesneye derler. Mīr Naẓmī, beyt:

چو زشت و بد اندام بوده زنش
که خشکانج بی طراوت تنش

(Karısı çirkin ve biçimsiz olduğu gibi, bedeni de tazeliği kalmamış odun parçasına benziyordu.)

خفج [ḫufc]: Sükūn-ı fā ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, gūrḫāne.

Ṣānī, baykuş maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

گر نماند هما و نام هما
نکند کار سایه سایهٔ خفج

(Hüma ve hümanın adı kalmasa dahi, baykuş gölgesi onun gölgesi gibi olamaz.)

خفنج [ḫufenc]: Nūn ile dahi خفج [ḫufc]-ı merḳūm maʿnāsınadır.

خنج [ḫunc]: Sükūn-ı nūn ile. Be-vezn-i کنج [kunc]. Baykuş maʿnāsına mervīdir.

خوج [ḫūc]: Sükūn-ı vāv ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, tāc-ı ḫorūs ḫuṣūṣan. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

هر خروسی که سحر مدح شهنشه خواند
بامدادان ز شرف بر فلکش ساید خوج

ور همای از نظر همت او دور افتد
شوم ویرانه نشین گردد و مانندهٔ کوج

(Seher vakti padişahı öven her horoz, sabahleyin ibiğini kıvançla göğe kaldırır. Hüma onun himmet nazarından uzak düşerse, puhu kuşu gibi yıkıntıda oturan bir uğursuz olur.)

Ṣānī, her kuşun tācına derler ʿumūmen.

مع الجيم الفارسى

[maʿa'l-cīmi'l-fārsī]

خروچ [ḫorūç]: Żamm-ı rā'-i mühmele ile. Ḫorūs maʿnāsına. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خلنچ [ḫulenç]: Feṯḥ-i lām ve sükūn-ı nūn ile. Ağaç çanak. Ve ağaca da derler. Ebulmaʿānī, beyt:

هر آن کس که نداند قدر نعمت می شود کفران
به جای کاسهٔ فغفور در خوانش خلنچ یابد

(Nimetin kıymetini bilmeyen kimse yediği nimete nankörlük etmiş olur. Sofrasında çini kāse yerine tahta çanak bulur.)

خوچ [ḫūç]: Vāv-ı maʿrūf ile. İki maʿnāyadır. Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "bostān-efrūz" dedikleri şükūfedir. Tāc-ı ḫorūsa müşābeheti olmakla تاجِ خروس [tāc-ı ḫorūs] dahi derler. Muḫtārī, beyt:

چون خوچ و چو نیلوفر بودم به رخ دوست
اکنون به رخ دوست چو نیلوفر و خوچم

(Sevgilinin yanağıyla bostanefruz ve nilüfer çiçeği gibi oldum. Şimdi sevgilinin yanağına nilüfer ve bostanefruz çiçeği gibiyim.)

Ṣānī, ol koyuna derler ki eṭfāl besleyip, üzerine binmeye taʿlīm ederler. Ona تکل [tikil], راك [rāk], غرم [ġurm], قوج [ḳūc] ve قج [ḳuc] dahi derler.

خودخروچ [ḫod-ḫurūç]: Bir çiçektir. تاجِ خروس [tāc-ı ḫorūs] dahi derler. ʿArabīde تنتورِ جندی [tentūr-ı cundī] derler.

مع الخاء المعجمه

[maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme]

خلخ [ḫullaḫ]: Lām-ı meftūḥa-i müşeddede ile. Türkistān vilāyetinde bir şehrin ismidir, maḥbūbları ġāyet çok olur. Ebulmaʿānī, beyt:

شده حسن جمال آن مهوش
رشک خوبان خلخ و نوشاد

(O ay gibi güzelin yüz güzelliği, Hullah ve Nevşād güzellerini kıskandırır.)

خنوخ [ḫunūḫ]: Żamm-ı nūn ile. Nām-ı ḥażret-i İdrīs ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām ki اخنوخ [aḫnūḫ] dahi derler.

مع الدال المهمله

[maʿa'd-dāli'l-muhmele]

خجند [ḫocend]: Fetḥ-i cīm ve sükūn-ı nūn ile. Māverā'ünnehir'de vilāyet-i Ferġān'da bir şehr-i ʿaẓīm ismidir. Ḫᵛāce Kemāl ol şehirdendir. Nitekim demiştir, beyt:

به دهر ار دو کمال آمده است نظم بلند
یکی کمال صفاهان یکی کمال خجند

(Dünyaya şiiri sağlam olan iki Kemāl gelmiştir: Biri İsfahanlı Kemāl'dir diğeri Hocendli Kemāl'dir.)

خداوند [ḫudāvend]: Ṣāḥib ve mālik maʿnāsına ki demişler, mıṣraʿ:

خداوند ملک و خداوند مال

(Mal sahibi ve mülk sahibi...)

Gāh olur iżāfetsiz, cāh ve rütbe ṣāḥibine "ḫudāvend" derler. لیذهب السامع کل مذهب ممکن[1]. Bu iʿtibār ile eʿizze vü aṣḥāb-ı devlete ve ʿilm, faẓl ve kemāl erbābına denilir. Şol mertebe şāyiʿ-i elsine-i nās olmuştur ki "ḫudāvendgār" demek maʿnāsına خنکار [ḫunkār] derler.

خرد [ḫurd]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Ufak ve küçük maʿnāsına ki muḳābili کلان [kelān]dır, "iri" demektir. Gāhī āḫirine hāʾ-i ʿalāmet getirip خرده [ḫurde] derler. Şāʿir demiştir, beyt:

عدو را به کوچک نباید شمرد
که کوه کلان دیدم از سنگ خرد

(Düşmanı küçük saymamak gerekir. Büyük dağ küçük taştandır, gördüm.)

خرداد [ḫordād]: Sükūn-ı rā vü fetḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Dört maʿnāyadır.

Evvel, bir ferişte ismidir ki āb-ı revān ve dıraḫtān üzerine müvekkeldir. Ve māh-ı Ḫordād'da vāḳiʿ olan umūr ve meṣāliḥ ona müteʿallıḳtır. Zerātüşt Behrām, beyt:

چو زرتشت از آن جای برگاشت رو
همانگاه خرداد شد پیش او **(393ᵇ)**

(Zerdüşt oradan yüz çevirdiğinde hemen yanı başında Hordād vardı.)

Ṣānī, sene-i Şemsiyye'nin üçüncü ayının adıdır ki neyyir-i aʿẓamın burc-ı Cevzā'da olduğu eyyāmdır. Rūm lisānında "eyār" derler. Sonbahār ayıdır. Seyf-i İsferengī, beyt:

بروج نامیه نقش بهار می بندد
نسیم خلق تو در کارخانهٔ خرداد

(Senin yaradılışının rüzgārı Hordād dükkānında çalışınca bitki burçları bahar nakşı bağlar.)

Ṣāliṣ, her māh-ı Şemsī'nin altıncı günü ismidir. Ḳāʿide-i Fārsiyān budur ki her ayın ismi ki gün ismine muṭābıḳ gele, ol gün ʿīd-i ceşn ederler. Bu ceşne جشنِ خرداد [ceşn-i ḫordād] derler.

Rābiʿ, bir büyük āteşgedenin nāmıdır. Emīr Muʿizzī, beyt:

آهن پولاد با عزمت ندارد محکمی
آتش خرداد با خشمت ندارد التهاب

(Çelik senin azmin karşısında sağlam değildir. Hordād ateşgedesinin ateşi senin öfken karşısında alevlenemez.)

خرسند [ḫursend]: Sükūn-ı rā vü nūn u fetḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Ḳāniʿ. Ve ḳanāʿat maʿnāsına da gelir. Mīr Naẓmī, beyt:

افزود رخش بدیده ام نور
خرسند نیم نظاره از دور

(Onun yanağı gözümdeki nuru arttırdı. Uzaktan bakmayla da yetinmem.)

1 Dinleyici, imkānı ölçüsünde bütün yollara gider.

خرشاد [ḫurşād]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Āfitāb demektir zebān-ı Pehlevīde. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de esmāʾ-i āfitābdan bir isimdir. Ḥakīm Rūḥānī, beyt:

گشته از فیض تابش خرشاد
کوه در سبز و بوم و بر آباد

(Güneş ışığının bereketiyle dağlar yeşillendi, yeryüzü bayındır hale geldi.)

خرشید [ḫur-şīd]: Güneş maʿnāsına. Lafẓ-ı mürekkebdir خر [ḫur] ile شید [şīd]den. Ḫur, aṣlında خوره [ḫūre] idi, ʿinde't-terkīb hā sāḳıṭ olmuştur. Ve vāv'ın ḥaẕfı da ve iṣbātı da cāʾizdir. Ḫūre, lüġat-i Pehlevīde "nūr" demektir. Hākeẕā ḳāle ʿallāmetu'ş-Şīrāzī fī-*Şerḥi Ḥikmeti'l-İşrāḳiyye*. Ve "şīd" dahi Pehlevīdir "güneş" maʿnāsına. İki terkīb edip خورشید [ḫūr-şīd] ve خرشید [ḫur-şīd] dediler. Ve gāh olur yalnız خور [ḫūr] ve خر [ḫur] dahi "güneş" maʿnāsına istiʿmāl olunur. Ve gāh olur ki "şīd"in yāʾsını ḥaẕf edip خرشد [ḫur-şid] derler, kesre ile iktifā ederler. Nitekim bu beyitte vāḳiʿdir, beyt:

طرفه که چون تابش خرشد نهان
گشت پر از قطرهٔ خون آسمان

(Güneş ışığı gizlenince gökyüzünün kan damlasıyla dolması ne acayip!)

خشک آرد [ḫuşk-ārd]: Lafẓ-ı mürekkkebdir خشک [ḫuşk] ile آرد [ārd]dan. Maʿnā-yı terkīb "kuru un" demek olur. خشکار [ḫuşkār] dahi derler.

خشند [ḫoşned]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i ḫoşnūd, yaʿnī rāżī. Ḥakīm Esedī, beyt:

چو خشند بود خوب کاری کند
چو خشم آیدش بردباری کند

(Hoşnut olunca güzel iş yapar. Öfkelenince sabır gösterir.)

خشنود [ḫoşnūd]: Rāżī demektir. Mīr Naẓmī, beyt:

چو آه و زاریم پروای او بود
به یک نظاره دل را کرد خشنود

(Ağlayıp inlemem onu korkutunca bir bakışla gönlümü hoşnut etti.)

خنود [ḫunūd]: Żamm-ı nūn u vāv-ı maʿrūf ile. Tenbelīd yaʿnī küçük yük ki üzerine binilmek ḳābil ola.

خنید [ḫunīd]: Kesr-i nūn ile. Be-maʿnī-i pesend yaʿnī beğenmek ki خنیده [ḫunīde] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خود [ḫūd]: Vāv-ı maʿrūf ile. Be-vezn-i بود [būd] ve سود [sūd]. Tuğulga dedikleri demir külāh ki cenkte giyerler. سرپناه [ser-penāh] dahi derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

یلان قرعهٔ جنگ انداختند
سرو تن ز خود و زره ساختند

(Yiğitler savaş kurası attılar. Başlarına miğfer taktılar, bedenlerine zırh kuşandılar.)

Vāv-ı maʿdūle ile (خَود ḫˇad), be-vezn-i سد [sed], "ḫˇīş" gibi "kendi" demektir. ʿArabīde هو [huve] derler.

خودپسند [ḫod-pesend]: Kendini beğenmiş kimesneye derler. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

با تو خود را کرد مانندی گل از باد هوا
گفت در رویش صبا این خودپسندی تا بکی

(Gül heveslenip kendisini sana benzetti. Tan yeli onun yüzüne "bu kendini beğenmişlik ne zamana dek!" dedi.)

خورد [ḫˇord]: Vāv-ı maʿdūle ile. گرد [gurd] ve مرد [murd] vezninde. خوردن [ḫˇorden] lafẓından fiʿl-i māżīdir. Ve bir maʿnāsı da "rāst gelmek". ʿArabīde مصادفه [muṣādefe]

maʿnāsına. Şeyḫ ʿAṭṭār, der-*Mantıḳu'ṭ-Ṭayr*, beyt:

خورد عیاری بدان دلخسته باز
بر وثاقش برد و دستش بسته باز

(Bir düzenbaz yine o gönlü yaralıya rastladı. Yine evine götürüp elini bağladı.)

Ve "lāyıḳ" maʿnāsına da gelir. درخورد [der-ḫˇord] derler.

خورد مرد [ḫˇord murd]: Vāv-ı maʿdūle ile. Rīze rīze maʿnāsınadır. *Tācü'l-Meṣādır*'da terceme-i tekessür خورد مرد شکستن [ḫˇord murd şikesten]dir.

خورشید [ḫūrşīd]: خور [ḫūr] ile شید [şīd] den mürekkeb isimdir ki خور [ḫūr], شید [şīd], مهر [mihr] ve آفتاب [āftāb] dahi derler. Ve ḫūr zebān-ı Pehlevīde nūr ve şīd güneştir. ʿİlm-i heyʾet kitāblarında meẕkūrdur ki cirm-i **(394ª)** ḫūrşīd yüz altmış cirm-i küre-i arż miḳdārıdır. Keyfiyyet-i aḥvāli ماه [māh] lüġati ẕeylinde ẕikr ü tafṣīl olunur inşāʾallāhu teʿālá. ʿArabīde شمس [şems] ve نیر اعظم [neyyir-i aʿẓam] dahi derler. Çağatayda "ḳuyaş" derler.

خورمد [ḫūrmud]: Ẕāl-ı muʿceme ile de mervīdir. Māh-ı Şemsī'nin on ikinci günü ismidir.

خوریاد [ḫūryād]: Sükūn-ı vāv u rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāyadır.
Evvel, reʿāyā ve rūstāyī maḳūlesi ḫidmetkār.

Ṣānī, bī-edeb ve nā-ḳābil maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

چو وضع خوب ز نازک طبیعتان آید
چه لطف حسن برآید ز طبع خوریادان

(İyi davranış ince yaradılışlılardan geldiğine göre hoyrat olanlardan ne güzellik gelir!)

خوشاد [ḫoşād]: Vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Bāġ, būstān ve mezrūʿātı lüzūmsuz ḫāric otlardan pāk eylemeye derler. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

خوش آمد [ḫoş āmed]: Ṭabʿa muvāfıḳ söz. Ve "ḫoş geldi". Ve medḥ ve tevāżuʿ maʿnāsına. Ḫˇāce Selmān, beyt:

سوسن آزادئ خلقت کرد با سرو سهی
لطف طبعت را خوش آمد هر دو را آزاد کرد

(Susam ile selvi bağlarından kurtuldu. Senin güzel yaradılışına hoş geldi ve her ikisini de azat etti.)

خوشید [ḫūşīd]: Kesr-i şīn-i muʿceme ile. Yaʿnī خشک شد [ḫuşk şud] ve خشک کرد [ḫuşk kerd] maʿnāsına. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خوهد [ḫˇohed]: Muḫtaṣar-ı خواهد [ḫˇāhed] dir. *Dīvān-ı Sūzenī*'de çok vāḳiʿdir.

خوید [ḫuvīd]: Kesr-i vāv ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Meftūḥada ve meksūrede ẕikri mürūr eden خَوید [ḫavīd] yaʿnī kasıl. *Şerefnāme*'de żamm-ı ḫāʾ-i muʿceme ile żabṭ olunmuştur.

خوی خورد [ḫˇoy-ḫˇord]: Vāveyn-i maʿdūleteyn ile. ʿAraḳ-çīn ve terlik maʿnāsınadır.

مع الراء المهمله

[maʿa'r-rā'i'l-muhmele]

ختار [ḫutār]: Feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Bāġ, būstān ve mezrūʿātı ḫār u ḫāşākten pāk eylemeye derler. Ebulmaʿānī, beyt:

خط رویش را کند تازه تراش آن دلربا
باغ حسن از خار و خس گویا که می گردد ختار

(O gönül çalıcı güzel, yüzündeki ayva tüyünü yeniden tıraş ediyor. Sanki güzellik bahçesi diken ve çalıdan temizleniyor.)

ختنبر [ḫutenber]: Feṯḥ-i tā'-i müşennāt, sükūn-ı nūn, baʿdehu bā'-i muvaḥḥadenin feṯḥasıyla. Ol müflis ve cimriye derler ki māl ve ġınādan dem vurup daʿvā-yı devletmendī eder. Şems-i Faḫrī, beyt:

بر دست تو بحر هر چند لافد
ولی عقل داند که هست او ختنبر

(Deniz nicedir senin elinle iddialaşıyor ama akıl onun palavracı bir müflis olduğunu biliyor.)

خجیر [ḫucīr]: Kesr-i cīm ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ḫūb ve zībā maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

چو چندین برآمد برین روزگار
خجسته نبود اختر شهریار

به شاه جهان گفت زردشت پیر
که در دین ما این نباشد خجیر

(Böylece birkaç gün geçti. Padişahın kötü talihinde bir değişiklik olmadı. Yaşlı Zerdüşt, dünya padişahına "Dinimizde bu iyi değildir" dedi.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی نامه بنوشت خوب و خجیر
سوی نامور خسرو دین پذیر

(Makbul ve namlı padişaha güzel bir mektup yazdı.)

خداور [ḫudāver]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele vü vāv ile. Be-maʿnī-i pādişāh, ḫudāvend gibi. Mīr Naẓmī, beyt:

به پیش خداور زمین بوسه داد
دعا کرد و سر جای خدمت نهاد

(Padişahın huzurunda yer öptü. Dua edip hizmet için baş koydu.)

خداوندگار [ḫudāvendgār]: Kāf-ı ʿArabī ile de maʿnī-dār ve kāf-ı Fārsī ile de maʿnī-dārdır. İş ṣāḥibi demek olur. Rūm'da sulṭān-ı selāṭīn-i cihān ve ḫāḳān-ı ḫavāḳīn-i zamān sülāle-i āl-i ʿOṣmān ebbeda'llāhu devletehum ve salṭanatahum ilá-āḫiri'd-devrān ve inḳirāżi'z-zamān ḫażarātına "ḫünkār" denildiği خداوندگار [ḫudāvendgār] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur. İstiʿmālinde nevʿ-i şiḳlet olmağın ḫiffet-i taʿbīr iḫtiyār olunmuştur.

خرده گیر [ḫurde-gīr]: Sözde eksik tutucu. Ve ādemin saḳaṭ ve noḳṣānın tutana derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

برو ای زاهد و بر دُرد کشان خرده مگیر
که ندارند جز این تحفه به ما روز الست

(Ey zahit! Çek git! Şarap tortusu çekenleri kınama! Elest gününde bize bundan başka hediye vermediler.)

خسر [ḫuser]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Ve żamm ile (خُسر ḫusur) da cā'izdir. Kayın ata maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, rubāʿī:

ای کرده افاضل از ایادئ تو پر
از نعمت زر و اسب و خر و گاو و شتر
بدخواه ترا حال چه باشد که کنون
عفریت زنش باشد و ابلیس خسر

(Ey padişah! Yardımların sayesinde erdem sahipleri altın, at, katır, sığır ve deveyle doldu. Şimdi, karısı ifrit ve kaynatası iblis olan düşmanının hali ne olur!)

Feṯḥ-i sīn-i mühmele ile, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به گوهر بدان روز تنگ آورم
که پیش خسر هدیه جنگ آورم

(O gün onu mücevherle darlatır, kaynatama hediye olarak savaş getiririm.)

(394ᵇ) Ḥakīm Senāyī, der-naʿt-ı Server-i kā'ināt ʿaleyhi efḍalu'ṣ-ṣalavāt, beyt:

مفخر جمله انبیا او بود
خسر پاک مرتضی او بود

(Bütün peygamberlerin övüncü O'dur. Hz. Ali'nin mübarek kaynatası O'dur.)

Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

خسر زان پس به طبع شاد برخاست
به کار آرایش داماد برخاست

(Daha sonra kaynata sevinçle ayağa kalktı, damadının işi için harekete geçti.)

خسرانگر [ḫuserānger]: Dāmād maʿnāsına. Küyegü demek olur.

خسور [ḫusūr]: Żamm-ı sīn-i mühmele ve sükūn-ı vāv ile. Be-vezn-i کسور [kusūr]. İki maʿnāyadır.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i peder-zen ve peder-şūher ki خسر [ḫuser] dahi derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

برهی گر کنی به فردی خوی
از خشو و خسور و ننگ ننوی

(Yalnızlığı âdet edinirsen, kaynana ve kaynatadan, çoluk çocuk derdinden kurtulursun.)

Ṣānī, be-maʿnī-i der-āmede ve خسودن [ḫusūden] ve خسوردن [ḫusūrden], yaʿnī درو کردن [direv kerden].

خشار [ḫuşār]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i ḫişt, yaʿnī kerpiç. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خشک ابزار [ḫuşk-ebzār], خشک افزار [ḫuşk-efzār] ve خشک اوزار [ḫuşk-evzār]: Küllühum bi-sükūni'ş-şīni'l-muʿceme ve kāfi'l-mevḳūf. Ālāt-ı ḥavā'ic-i ṭaʿām; noḫūd, mercimek, sebzevāt ve bahārāt gibi. Zebān-ı Fārsīde ḥarf-i bā, fā ve vāv miyānlarında tebādül ve tevāḫī olmakla, cümle bir maʿnāya istiʿmāl olunur.

خشک آخر [ḫuşk-āḫur]: Yaʿnī sāl-ı kaḥṭ. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāya ışṭılāḥī olmak gerektir, ve illā terkībden maʿnā-yı mezbūr istinbāṭ olunmaz. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

ز خشک آخر خذلان بِرَست خاقانی
که در ریاض محمد چرید کشت رضا

(Hākānī, dünyadaki bātıl kıtlığından kurtuldu. Çünkü Hz. Muhammed bahçesindeki rıza tarlasında otladı.)

خشکار [ḫuşkār]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf ile. خشک آرد [ḫuşk-ārd]-ı merḳūm maʿnāsınadır. Elenmemiş ve iri döğülmüş undan pişen ekmeğe derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

برین نان ریزه ها منگر که شب دارد برین سفره
که از دریوزهٔ عیسی است خشکاری در انبارش

(Gecenin sofrasındaki ekmek kırıntılarına/yıldızlara bakma! Çünkü bunlar, onun Hz. İsa'dan/güneşten dilenerek ambarına aldığı kuru ekmek parçalarıdır.)

Ṣānī, be-maʿnī-i خاکینه [ḫākīne]-i merḳūm.

خشکامار [ḫuşkāmār]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i kāf u mīm ile. Bir nesnenin ġavr u nihāyetine erişinceye dek teftīş eylemek. İstifsār-ı belīġ ve istiḳṣā maʿnāsına. Üstād Rūdekī, beyt:

از فراوانی که خشکامار کرد
زان نهان مر مرد را بیدار کرد

(Çokça sorgulayıp adamı duruma uyandırdı.)

Ve ḥisāb etmek maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

خدایگان سلاطین که روزگار ندید
نظیرش ارچه بسی جست و کرد خشکامار

(O padişah, sultanların efendisidir. Felek defalarca sorup araştırsa da onun benzerini görememiştir.)

Ve dahi bir ʿillettir ki teşnegī ʿārıż olup her ne kadar su içerse reyyān olmayıp karnı şişer. ʿArabīde استسقا [istisḳā] derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ammā *Maḥmūdī*'de خشک امار [ḫuşk-imār] kesr-i hemze ile maʿnā-yı merḳūma mervīdir.

خشکسار [ḫuşksār]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, kāf-ı mevḳūf ve feṭḥ-i sīn-i mühmele ile. Ol yere derler ki sudan baʿīd olup yağmur yağmamış ola. Lafẓ-ı mürekkebdir خشک [ḫuşk] ile سار [sār]dan. "sār"ın bu maḥalde maʿnāsı Türkīde istiʿmāl olunan "-lık" maʿnāsınadır, kuruluk demek olur nisbet ve iżāfet maʿnāsına, چشمه سار [çeşmesār] ve کوهسار [kūhsār] gibi. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

به هر خشکساری که خسرو رسید
ببارید باران گیا بردمید

(Hüsrev hangi kuruluğa vardıysa, orada yağmur yağdı ve ot bitti.)

خشک سر [ḫuşk-ser]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve kāf-ı mevḳūf ile. Dīvāne maʿnāsınadır. Baʿżı nüsḫada dīvāne-mizāc ve tünd-ḫūdur. Sevdānın vücūda istīlāsı sebebiyle yubūset ʿārıż olup ḥālāt-ı merḳūmeyi mūcib olmakladır. Mīr Naẓmī, beyt:

خدمت شاهان نشاید بی هنر
علت سرسام دارد خشک سر

(Hünersiz padişahların huzuruna varmasa gerektir. Sersemlik hastalığına tutulmuş bir delidir.)

خشکمار [ḫuşkmār]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, kāf-ı mevḳūf ve feṭḥ-i mīm ile. Bir ottur. Türkīde "dutruk" derler.

خشنسار [ḫuşensār]: Feṭḥ-i şīn-i muʿceme vü sīn-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Bir nevʿ ördektir. Türkīde ona "suna" derler. Keẕā fī-*Ṣaydana*-i Ebī Reyḥān ve ʿaleyhi'l-iʿtimād.

خفار [ḫufār]: Feṭḥ-i fā ile. Be-maʿnī-i müzd-i bedraḳa. Yaʿnī delīl ve reh-bere verilen ücret. Ebulmaʿānī, beyt:

آه و زارم شد دلیل کوی یار
عاشقان دادند آن رهبر خفار

(Ağlayıp inlemem sevgilinin köyüne kılavuz oldu. Āşıklar o kılavuza ücret verdiler.)

خمار [ḫumār]: Ḫaṭā ve Ḫoten **(395[a])** mülküne tābiʿ bir şehir ismidir. Ḫub-rūları ġāyet çok olur. Üstād Ferruḫī, beyt:

تو بارخدای همه خوبان خماری
وز عشق تو هر روز مرا تازه خماریست

(Bütün Humār güzellerinin efendisi sensin. Senin aşkın yüzünden her gün yeni bir baş ağrım var.)

ʿArabīde ol melālet ve küdūret ki keyfiyyet-i şarābdan sonra ʿārıż olur. Merḳūm beyitte ikisi de vāḳiʿ olmuştur. Mevlānā Şeyḫ Muḥammed Ẓuhūrī, beyt:

صداع خمار می هستیم
کند گمره خانهٔ مستیم

(Varlık şarabıyla sarhoş olmanın verdiği baş ağrısı, meyhanenin yolunu kaybettirir.)

خنبور [ḫunbūr]: Sükūn-ı nūn ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade vü vāv-ı mechūl ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ḳıyāmet maʿnāsına.

Şānī, be-maʿnī-i muzāriʿ. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te bāʾ-i Fārsī ile (خنپور ḫunpūr) mervīdir. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de ve *Edātu'l-*

Fużalā'da kesr-i nūn ve feṯḥ-i vāv ile (خنیوَر ḫunīver) menḳūldür.

خنیاگر [ḫunyāger]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Irlayıcı, sürūd-gūy ve muṭrib maʿnāsına. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

زهره آمد بر درِ پرده سرایش بار خواست
ره ندادش حاجب الا از پی خنیاگری

(Zühre onun sarayının kapısına gelip izin istedi. Kapıcı, çalgıcılık dışında girmesine izin vermedi.)

Ḥakīm Enverī, beyt:

نوای طوطی و بلبل خروش عکه و سار
همی کند خجل لحنهای خنیاگر

(Bülbül ve papağanın şarkısı ile bıldırcın ve saksağanın gürültüsü, çalgıcının nağmelerini utandırıyor.)

خنیور [ḫunīver]: Kesr-i nūn, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i vāv ile. *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i ḳıyāmet. Ve muzāriʿ maʿnāsına. Feṯḥ-i ḫā ile (خَنیور ḫanīver) de mervīdir kemā ẕukira. Yā-yı taḥtānī ile ve onun yerine bāʾ-i muvaḥḥade ile (خنبیور ḫunbīver) de menḳūldür. Ve lüġat-i *Maḥmūdī*'de ṣırāṭ ve bir şehir adıdır. Bu ḳavli müʾeyyid, Ḥakīm Esedī, beyt:

به پول خنیور که چون تیغ تیز
گذارست و هم نامه و رستخیز

(Keskin kılıç gibi olan Sırat köprüsüyle birlikte amel defteri ve hesap günü koymuştur.)

خوار [ḫᵛār]: Vāv-ı maʿdūle ile. Birkaç maʿnāya gelir. Ẕelīl ki żıdd-ı عزیز [ʿazīz] dir. Ve āsān, şūḫ, endek ve ḫᵛārende maʿnālarına. Ve dahi şehr-i Rey ḥavālīsinde bir ülke adıdır, iżāfetle خوارِ ری [ḫᵛār-ı rey] derler. *Şehnāme*'de çok maḥalde meẕkūrdur. Ve ʿArabīde feṯḥ-i vāv ile (خُوار ḫuvār), āvāz-ı gāva derler. Ḳurʾān-ı ʿaẓīm'de عجلا جسدا له [1]خوار vārid olmuştur. Ḥakīm Esedī, beyt:

به جایی گزین رزمگاه استوار
به آب و علف راه نزدیک خوار

(Orası seçkin bir yer ve sağlam bir savaş meydanıdır. Yiyecek içeceğe yol ordan geçer, Hār şehrine yakındır.)

خوارتار [ḫᵛārtār]:Vāv-ı maʿdūle, sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. Ekle ṣāliḥ olan nesnelere derler, buğday ve ġayruhu. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خوارگار [ḫᵛārgār]: Vāv-ı maʿdūle, sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i kāf ile. Sitemgār, müstehzī ve ādem ḫorlayıcı maʿnāsına. Üstād Menūçehrī, beyt:

تو خوارگار ترکی من بردبار عاشق
زشتست خوارگاری خوبست بردباری

(Sen sövücü bir güzelsin, ben sabırlı bir âşığım. Sövmek çirkindir, sabırlı olmak güzeldir.)

خوددار [ḫod-dār]: Vāv-ı mechūl, sükūn-ı dāl-ı evvel ve feṯḥ-i ṣānī ile. Ehl-i ḳanāʿat olan ādeme derler. Mīr Naẓmī, beyt:

مشو با حرص دنیا خوار باشی
خرد داری اگر خوددار باشی

(Dünya hırsı yüzünden aşağılık olma! Aklın varsa kanaat edersin.)

خور [ḫūr]: خوار [ḫᵛār]-ı merḳūm maʿnāsınadır ki vāvʾı resmī ve elifʾi ṣābittir. Bunda elifʾi maḥẕūf ve vāvʾı ṣābittir. Birkaç maʿnāya gelir. Lāyıḳ maʿnāsına ki درخور [der-ḫᵛor] dahi derler. Ve āfitāb maʿnāsınadır ki خورشید [ḫūrşīd] dahi derler. Ve cānib-i maşrıḳ. Ve be-maʿnī-i şerīk. Ve خوردن [ḫorden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur. Ve şühūr-ı Şemsiyye'nin on bi-

1 Kurān-ı Kerīm, Aʿrāf 7/148: "ḳböğürebilen bir buzağı heykeliḳ".

rinci günü ismidir. Ve Behrām-ı Gūr'un meşhūr köşküdür ki ḳaṣr-ı Ḫavernaḳ derler. Bu iki maʿnā ile "āfitāb" ve ṣīġa-i emr maʿnālarına, Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

روز خورست ای به دو رخ همچو خور
یافت خور از چرخ فلک باده خور

(Ey iki yanağı güneş/Havernak kasrı gibi olan! Günlerden Hūr ve güneş gökyüzünde göründü, şarap iç!)

Ve lāyıḳ, şerīk, ẕelīl ve maşrıḳ maʿnālarına, Ebulmaʿānī, beyt:

بکن به وصل تو خور زان شدم ز عشقت خور
شدست مطلع خور گر ترا شود مه خور

(Senin aşkın yüzünden horlandım, beni kavuşmana layık gör! Ay sana ortak olursa, güneş gibi doğar.)

Ve be-maʿnī-i خورنده [ḫorende]. Ve be-maʿnī-i ḫordenī. Ve "meze" maʿnāsına dahi resīde-i naẓardır.

خوار [ḫuvār]: Feṯḥ-i vāv ile. Be-vezn-i سوار [suvār]. Bir memleket ismidir. Ḥażret-i İdrīs ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām'ın ferzendi onda medfūndur.

خوردبار [ḫord-bār]: Sükūn-ı vāv u rā vü dāl-ı mühmeleteyn ile. Meyve ve me'kūlāt yükü, بارِ خوردنی [bār-ı ḫordenī] taḳdīrinde. Mużāfun ileyh taḳdīm olunmuştur. **(395b)** Ve maʿnā-yı merḳūmun ḫilāfı, yaʿnī ekle ṣāliḥ olmayan nesneyi ṭaʿām yerine getireler.

خورهٔ اردشیر [ḫore-i erdeşīr]: Ẕikri mürūr eden خرهٔ اردشیر [ḫarre-i erdeşīr] maʿnāsına ki bir ülke adıdır, onda Erdeşīr ʿimāret eylemiştir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی نام او خورهٔ اردشیر
که گردد ز بادش جوان مرد پیر

(Onun bir adı da Hare-i Erdeşīr'dir. Oranın rüzgārıyla genç adam yaşlanır.)

خوزر [ḫūzer]: Vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. Bir ağaç adıdır.

خوش خوار [ḫoş-ḫᵛār]: Sükūn-ı vāv u şīn u feṯḥ-i ḫā'-i muʿcemeteyn ile. Mayḫoş. Yaʿnī eṭʿimede, eşribe ve meyvelerde bir miḳdār ekşiliği olana derler.

خوشگوار [ḫoş-guvār]: Sükūn-ı şīn, żamm-ı kāf-ı Fārsī ve feṯḥ-i vāv ile. گوار [guvār], گواریدن [guvārīden] lafẓından ism-i fāʿil olur. Maʿnā-yı terkīb "iyi sinici" yaʿnī tīz haẓm olur nesne. Eṭʿime ve eşribenin laṭīf, serīʿu'l-haẓm ve tenāvülünde leẕẕet ü leṭāfet olanına derler. Ebulmaʿānī, beyt:

بده ساقی آن بادهٔ خوشگوار
که ایام عیشست و فصل بهار

(Ey sāki! O sindirimi kolay şarabı ver! Çünkü bahar mevsimi ve eğlence zamanı geldi.)

Bu beyitte lüġat-i muḳaddem dahi meẕkūrdur. Ebulmaʿānī, beyt:

چو با نُقل خوشخوار و یار نکو
مَی خوشگوار از کف خوب رو

(İyi dost, mayhoş meze ve güzel yüzlü sākinin elinden sindirimi kolay şarap...)

خوش نظر [ḫoş-naẓar]: Sükūn-ı vāv u şīn ve feṯḥ-i nūn u ẓā'-i muʿceme ile. Laʿl-reng bir güldür. Ve zerd ve sepīdi dahi olur. Hindūstān'da رهنِ تاتاری [rehen-i tātārī] derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de lāle-i Ḫaṭāyīdir. Ḫᵛācū-yı Kirmānī, ez-*Ravżatü'l-Ebrār*, beyt:

باز گشا نرگس مازاغ را
آب ببر خوش نظر باغ را

("*Mā zāġ*"[1] nergisini yeniden aç! Bahçedeki laleyi sula!)

1 Kurān-ı Kerīm, Necm 53/17: "ḳ(göz) kaymadıḳ".

خو کر [ḫū kir]: Kesr-i kāf-ı ʿArabī ile. Muḫtaṣar-ı خوگیر [ḫū-gīr] ve گیرندهٔ خوی [gīrende-i ḫūy]. Yaʿnī ülfet ve ʿādet maʿnāsına. Ṣīġa-i emr ve ism-i fāʿil dahi olur.

خونِ کبوتر [ḫūn-ı kebūter]: Yaʿnī şarāb. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

درخت شد دم طاوس و غنجه شد پر طوطی
ز حلق بلبله باید گشاد خون کبوتر

(Ağaç, tavus kuyruğuna ve gonca, papağan kanadına döndü. Sürahinin boğazından güvercin kanı dökülse gerek!)

خوانسالار [ḫᵛān-sālār]: Vāv-ı maʿdūle, sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Çāşnī-gīr-i selāṭīn ü vüzerāya derler.

خوانگر [ḫᵛānger]: Vāv-ı maʿdūle, sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Aşçı, ṭabbāḫ maʿnāsına. خوان [ḫᵛān], sofra maʿnāsına oldukta çāşnī-gīr ve meze-gīr maʿnāsına olur.

خهر [ḫahr]: Sükūn-ı hā ile. Vaṭan, mesken ve cāygāh maʿnāsına. Üstād Ferruḫī, beyt:

چون به ره باشم و باشم به غم خانه و خهر
چون به شهر آیم و باشم به بسیجیدن راه

(Yolda olunca evimi barkımı düşünür, yurduma gelince yol hazırlığı yaparım.)

مع الزاء المعجمه

[maʿa'z-zā'i'l-muʿceme]

خشک مغز [ḫuşk-maġz]: خشک سر [ḫuşk-ser]-i merḳūm maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خودی سوز [ḫūdī-sūz]: Vāv-ı maʿrūf, kesr-i dāl-ı mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Āẕerbaycān'da bir āteşgede adıdır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Şeyḫ Niẓāmī, ez-*İskendernāme*, beyt:

در آن شهر بود آتش سنگ بست
که خوانده خودیسوز آذرپرست

(O şehirde büyük ve görkemli bir ateşgede vardı. Mecusiler ona Hūdīsūz derlerdi.)

خوردی پز [ḫordī-pez]: Aşçı, ṭabbaḫ maʿnāsına. Maʿnā-yı terkīb "yemek pişirici" demek olur.

خوز [ḫūz]: Bir vilāyet ismidir ki Şūşter onun aʿẓam şehridir. Ol vilāyette bī-naẓīr şeker ḥāṣıl olur. Ḥakīm Enverī, beyt:

آن که از تجویف نالی ساقئ احسان او
جام گه خوزی نهد بر دستها گه عسکری

(O öyle bir padişahtır ki onun iyilik sākisi, şekerkamışının içini boşaltıp ellere bazen Hūzī bazen de Askerī kadeh koyar.)

Ona خوزستان [ḫūzistān] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خوشنواز [ḫoş-nuvāz]: Vāv-ı maʿrūf, sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı nūn ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, nām-ı vālī-i şehr-i Heyākile ki bir şehr-i ʿaẓīmdir.

Ṣānī, üstād muṭrib ki نواختن [nuvāḫten], saz çalmak maʿnāsına maṣdardır, نواز [nuvāz]

ondan ism-i fāʿil olur, iyi saz çalıcı demek olur. Mīr Naẓmī, beyt:

نواختند در بزم انواع ساز
در آنجا بدی مطرب خوشنواز

(Mecliste envayi çeşit saz çaldılar. Orada iyi saz çalan bir çalgıcı vardı.)

خولیز [ḫūlīz]: Vāv-ı mechūl ve kesr-i lām ile. Uz kuşu ki خوکیزه [ḫūkīze] dahi derler. Niʿmetullāh ve Ḥalīmī "culak kuşu" ile tefsīr etmişler.

خونریز [ḫūn-rīz]: Sükūn-ı vāv-ı maʿrūf u nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, خون [ḫūn] kan ve ریز [rīz] ریختن [rīḫten]den vaṣf-ı terkībī **(396ᵃ)** olup "kan dökücü" demek olur.

Ve ṣānī, cellād maʿnāsınadır. Ve şuʿarā istiʿāre ṭarīḳıyla ġamze-i maḥbūba dahi derler. Üstād, beyt:

آن غمزهٔ خونریز و به آن چشم سحرساز
با فتنه گری در کف خود تیغ گرفتست

(O kıyabakış celladı, o büyücü gözle birlikte fitne uyandırıp elinde kılıç tutmuş.)

خویوز [ḫūyūz]: Yarasa ki شب پره [şeb-pere] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mü'eyyid*. *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de feṭḥ-i ḫā ile (خَویوز ḫavyūz) mervīdir. Baʿżı ferhengde "teğelti" maʿnāsına menḳūldür.

مع السين المهمله

[maʿa's-sīni'l-muhmele]

خروس [ḫorūs]: Maʿrūf. Müʾeẕẕin-i müsāfirān. Mīr Naẓmī, beyt:

شنیدند در شب چو بانگ خروس
زدند بهر گوچ آن همه طبل و کوس

(Sabaha karşı horoz ötüşünü işitince hepsi göç için kös ve davul çalıp harekete geçtiler.)

مع الشين المعجمه

[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

خديش [ḫudīş]: Kesr-i dāl ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i ked-bānū, yaʿnī ulu ḫātun. Üstād Rūdekī, beyt:

چه خوش گفت آن مرد با آن خديش
مکن بد به کس گر نخواهی به خيش

(O adam o kadına ne güzel dedi: "Kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapma!".)

Ve be-maʿnī-i ḫudāvend menḳūldür.

خراش [ḫurāş]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Düşkün, üftāde maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

برون فکند به جاروب لاتذر گردون
عدوش را ز درِ خانهٔ جهان چو خراش

(Felek onun süprüntüye benzeyen düşmanını "bırakma!"[1] süpürgesiyle dünya evinin kapısından dışarı çıkardı.)

Kesr-i ḫā ile (خِراش ḫirāş) maʿnā-yı āḫara gelir. Nitekim ẕikr olundu.

خرده فروش [ḫurde-furūş]: Çerçi ki ḫırdavāt satar. فروش [furūş] فروختن [furūḫten] lafẓından ism-i fāʿildir.

خرکش [ḫur-kuş]: Żamm-ı kāf ile. Eğrice dedikleri sinektir. Ve maḫmūr maʿnāsına da istiʿmāl olunur. İki maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

چنان از بادهٔ دوشينه خرکش
نمی آيد جهان در ديده خرکش

(Dün geceki şarapla öyle sarhoş oldu ki dünya, gözüne at sineği kadar gelmiyor.)

خروش [ḫurūş]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. Girye ile olan feryād u zārī. Ve giryesiz feryāda dahi denilir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ve cümle ferhenglerde ḫamle ve gürültü ki bahādırlardan maḥall-i peykārda ve dahi vuḥūş u sibāʿdan ẓāhir olan ṣadā. Ve ehl-i ḥāl kimesnelerin ḥālet-i vecdde feryādları. Ve mestānegī ḥālinde olan cūş u ḫurūş. Mevlānā Muḥammed Bedreddīn Ẓuhūrī, der-*Sāḳīnāme*, Ḳasemiyye, beyt:

به جوش خروش مناجاتيان
به گلبانگ نوش خراباتيان

(Münācāt sahiplerinin coşkunluğuna andolsun! Meyhanede içenlerin gülbangına andolsun!)

Be-maʿnī-i evvel, Mīr Naẓmī, beyt:

دو لشگر به جوش و خروش آمدند
چو دريای عمان به جوش آمدند

(Naralar atan iki ordu, okyanus gibi dalgalandılar.)

خش [ḫuş]: خشک [ḫuşk] lafẓından muraḫḫamdır, yaʿnī kāf'ı isḳāṭ olunmuştur. Kuru, yābis maʿnāsına.

خواجه تاش [ḫᵛācetāş]: Yaʿnī bir efendi kulları ve bir üstād muʿallim şāgirdleri. Nitekim تاش [tāş] lüġati ẕeylinde ẕikri mürūr eyledi. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

من و تو هر دو خواجه تاشانيم
بندهٔ بارگاه سلطانيم

(Sen ve ben her ikimiz aynı efendiye sahibiz, padişah sarayının kölesiyiz.)

خودفروش [ḫod-furūş]: خودستای [ḫod-sitāy] ve خودنمای [ḫod-numāy] gibi kendini medḥ ü taʿrīf edene derler. Mīr Naẓmī, beyt:

چو واعظ مباشيد بيهوده جوش
به بالای کرسی مشو خود فروش

(Vaiz gibi boş yere coşmayın! Kürsünün tepesinde kendini satma!)

1 Kurān-ı Kerīm, Nuh 71/26: "Nuh dedi ki: Ya Rabbi! Yeryüzünde kāfirlerden tek kişi bırakma!".

خورش [ḫoriş]: Vāv-ı mechūl ve kesr-i rā'-i mühmele ile. İsm-i maṣdardır, yiyecek maʿnāsına. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

ای عجب شمشیر خسرو از چه سبزارنگ شد
چون همه ساله ز خون خصم می یابد خورش

(Uzun yıllardır düşman kanıyla beslenmesine rağmen, Hüsrev'in kılıcı acaba niçin yeşile çaldı!)

ʿArabīde غدا [ġidā] derler.

خوش [ḫūş]: Vāv-ı maʿrūf ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, kuru, ḫuşk maʿnāsına. Şeyḫ Evḥadī, beyt:

دو چشم من از عشق او چون ترست
لبم گر بخوشد ز غم گو بخوش

(Onun aşkıyla iki gözüm ıslandığına göre, gam yüzünden dudağım kuruduysa varsın kurusun!)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

نماند آب جز آب چشم یتیم
بخوشید سرچشمه های قدیم

(Eski pınar başları kurumuş. Yetimin gözyaşından başka su kalmamış.)

Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

اگر نبودی فیض سخا و بخشش تو
شدی درخت امید جهانیان همه خوش

وگر نباشدی عون تو در چنین وقتی
برآید از همه اهل جهان فغان و خروش

(Senin bahşiş ve cömertliğinin bereketi olmasaydı insanların umut ağacı hep kururdu. Böylesi bir zamanda senin yardımın olmasaydı insanların tamamından feryat ve inilti yükselirdi.)

Ṣānī, be-maʿnī-i ḫ˅īş ve ḫod. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, musammaṭ:

خاموش شو خاموش شو در عشق او مدهوش شو
از حال خود بی خوش شو باز آر فکر ما مضی

(Sus! Sus! Onun aşkında hayran olup kendinden geç! Geçmiş düşüncesini bırak!)

Kemāl İsmāʿīl, der-merşiye, ḳıṭʿa:

ازخروش و شغب و ناله چرا خاموشید
خواجه را حال بدینسان و شما با هوشید **(396b)**

عصمت آواره شد و امن چو راحت بگریخت
عافیت رخت برون برد شما با خوشید

گر بدانید حقیقت که چه کار افتادست
همچنین زنده بمانی که به خود برخوشید

(Niçin bağırıp çağırmıyor, ağıt yakmıyor, susuyorsunuz! Hāce'nin/ Efendi'nin hali böyle ve sizin aklınız yerinde! Masumiyet avare kaldı, rahat gibi güven de kaçıp gitti, afiyet göçünü topladı ve siz kendinizdesiniz! Gerçeğin ne olduğunu bilseydiniz, böyle diri kalıp iyi hisseder miydiniz!)

Ṣāliş, be-maʿnī-i ḫūb ve ḫoş. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

تو چو یکی زنگی نا خوب و پیر
دخترکان تو همه خوش و شاب

(Sen, yaşlı ve çirkin bir esmersin. Senin kızlarının hepsi güzel ve genç.)

ʿArabīde vāv-ı maʿrūf ile (خوش ḫūş) "şīrīn" maʿnāsınadır.

خوش منش [ḫoş-meniş]: Nīk-nihād, ḫoş-ṭabīʿat, ḥüsn-i ḫulḳ ve pesendīde-aḫlāḳ maʿnālarına.

خونش [ḫ˅oniş]: Vāv-ı maʿdūle ve kesr-i nūn ile. Okuyuş ve şefāʿat maʿnāsına ism-i maṣdardır.

خونِ سیاوش [ḫūn-ı siyāvuş]: Bir dārūdur. خونِ سیاوشان [ḫūn-ı siyāvuşān] dahi derler. ʿArabīde دم الاخوین [demu'l-aḫaveyn] derler.

مع الكاف
[maʿa'l-kāf]

خباک [ḫubāk]: Fetḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Koyun ağılı ve sığır āḫūru. Üstād Daḳīḳī, beyt:

خدنگش بیشه بر شیران کند تنگ
کمندش دشت بر گوران خباکا

(Onun oku, ormanı aslanlara dar eder. Onun kemendi, bozkırı yaban eşeklerine ahır yapar.)

Nüsḫa-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de ḫaṭīre-i mescid maʿnāsına mervīdir.

خدوک [ḫudūk]: Żamm-ı dāl-ı mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te tīre-i ḫāṭır ve tasa maʿnāsına. Ve *Şerefnāme*'de şermendegī ve ḫaclet. Ve *Ferheng-i Vefāyī*'de تیره شدن [tīre şuden] ve خشمناک شدن [ḫişmnāk şuden] maʿnāsına. Üstād 'Unṣurī, beyt:

هر که بر درگه ملوک بود
از چنین کارها خدوک بود

(Padişahların sarayında olan kimse, böylesi işlerden utanır.)

Ve *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da be-maʿnī-i reşk ve ḥased. Ve *Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm*'de ġuṣṣa ve ġam maʿnāsınadır. Bu maʿnā cümleden ensebdir. Bu ḳavli mü'eyyid, Ḥakīm Enverī, beyt:

از حسد فتح تو خصم تو پی کرده اسب
همچو جحی کز خدوک چرخهٔ مادر شکست

(Senin fethini kıskanan düşmanın, hasedinden annesinin çıkrığını kıran Cuhā gibi, atını parçaladı.)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

مع القاف
[maʿa'l-ḳāf]

خناق [ḫunāḳ]: Fetḥ-i nūn ile. Bir ʿillettir, ġalebe-i demden boğazda şiş ʿārıż olur. Mevlānā Vaḥşī-i Yezdī, beyt:

گو مدعی خناق کن از قرب من که هست
رشگ دراز دست و حریف گلوفشار

(Bırak eli uzun ve boğaz sıkıcı bir herif olan müddeinin benim etrafımda boğazı şişsin.)

Mevlānā Ẓuhūrī, beyt:

خناق غمم بسته راه نفس
ندارم به غیر از تو فریاد رس

(Gam difterisi nefes yolumu tıkadı. Senden başka feryadıma yetişecek yok.)

به شادی آنگهی گفتا که یک خسک
نخوان بر وی کنون گفتار یک نسک

(O zaman mutluluk içinde dedi ki: "Ona şimdilik bir nüskteki sözü okumayın!".)

خشک [ḫuşk]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Kuru maʿnāsına ki żıddı تر [ter]dir. ʿArabīdeki یابس [yābis] maʿnāsına. Mevżūʿun leh maʿnāsı budur. Ve maʿnā-yı muṣṭalaḥı nākes, baḫīl, nā-hemvār ve dürüşt-ṭabʿ ādeme derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

چه سود آیدم از تو ای شخص خشک
که گر بز بدی نامدی از تو پشک

(Ey kuru ve boş şahıs! Senden bana ne fayda gelecek! Keçi olsaydın senden keçi pisliği dahi çıkmazdı.)

Çağatayda "ḳuruġ" ve "ḳaşḳalġan" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Ḳuruġ cismim otun dikdir belā deştide ḳaşḳalġan
Aŋa ötkende hicrān kārvānı ehli ot salġan

(Kuru bedenim, bela bozkırındaki kurumuş odun gibidir. Ayrılık kervanı sakinleri geçerken onunla ateş yakarlar.)

(397ᵃ) Ḳaşḳalġan, "kurumuş" demek olur.

خشتوک [ḫuştūk]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te pederi nā-maʿlūm olan veled ki ona بچه کو [beçe-kū], بچه کوی [beçe-kūy], سند [sind], سندره [sendere], فغاک [feġāk] ve خشوک [ḫuşūk] dahi derler. ʿArabīde لقیط [laḳīṭ] derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Mīr Naẓmī, beyt:

کند ادعای نسب بی پدر
که بد اصل خشتوک بوده مگر

(Babası belli değil ama nesep davası güdüyor. Meğer ne olduğu belli olmayan haramzādenin biriymiş.)

نفس ضعیف معده را من نکنم حریف خود
زانکه خدوک می شود خوان مرا ازین مگس

(Midesi zayıf nefsi kendime arkadaş etmem. Çünkü bu sinek yüzünden sofradaki yemeğim pislenir.)

Bu beyit, تیره شدن [tīre şuden] maʿnāsın müʾeyyiddir.

خردک [ḫurdek]: Sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Edebli ve kār-şinās maʿnāsına.

خردیکک [ḫurdīkek]: Kāf-ı taṣġīr ile. "Küçücük" demek olur. Ebulmaʿānī, beyt:

ببرد طاقت و آرام طفل نورسته
هنوز شیوه نیاموخت هست خردیکک

(Henüz işve bilmeyen küçücük ve yeni yetme çocuk, huzur ve takati kaptı götürdü.)

خرمک [ḫurremek]: Feṯḥ-i rāʾ-i müşeddede ile. Bir mühredir, çeşm-zaḫm defʿi için gerden-i eṭfāle asarlar. Vāv-ı maʿdūle ile خورمک [ḫ˅ormek] dahi derler.

خروهک [ḫurūhek]: Żamm-ı rā ve feṯḥ-i hā ile. Mercān maʿnāsınadır ki بسد [bussed] dahi derler. *Ḫavāṣṣ-ı Cevāhir*'de üstād demiştir. Meṣnevī:

برای دفع امراض وبایی
خروهک کهربا یشب خطایی

نگه دارد به نزد خویش هر دم
به لطف حق نبیند محنت و غم

(Veba hastalığından korunmak için yanında sürekli mercan, kehribar ve yeşim taşı bulunduran kişi, Allah'ın izniyle dert ve sıkıntı görmez.)

خسک [ḫusk]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Vaḳit maʿnāsına. Baʿżı nüsḫada teʾḫīr, direng ve ārām maʿnāsınadır. Zerātüşt Behrām, beyt:

خشوک [ḫuşūk]: Żamm-ı şīn u vāv-ı maʿrūf ile. Baʿżı ferhengde bir nevʿ piyāledir. Sığır boynuzu üslūbunda, sīmden ve altından edip onunla şarāb içerler. Ammā *Şerefnāme*'de خشتوک [ḫuştūk]-ı merḳūm maʿnāsınadır. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ḥarāmzāde maʿnāsınadır. Ve bu ḳavli mü'eyyid, Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, meṣnevī:

بیشه ای آمد وجود آدمی
بر حذر شو زان وجود ار زان دمی

در وجود ما هزاران گرگ و خوک
صالح و نا صالح و خوب و خشوک

(İnsan vücudu bir ormana benzer, o vücuda karşı hep dikkatli ol! Vücudumuzda binlerce kurt, domuz, güzel, çirkin, helal ve haram vardır.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

گر فلک نقص علم زاد چه شد
از بلابه چه زاد غیر خشوک

(Felek ilim noksanlığı doğurduysa ne çare! Fahişeden, gayrı meşru çocuk dışında ne doğdu!)

خمک [ḫumuk]: Żamm-ı mīm ile. El ele vurdukta çıkan ṣadāya derler. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te آوازِ بانگِ دست بدست زدن [āvāz-ı bāng-i dest be-dest zeden]. Bu taʿbīrden iki el ile uṣūl tutmak fehm olunur. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de fetḥ-i mīm-i müşeddede ile (خمّک ḫummek) meẕkūr maʿnāyadır ki خنبک [ḫunbek] dahi derler. Ve bir maʿnāsı dahi, ziyāde ʿamīḳtir. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ve *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da mīm-i müşeddede ile kūze-i gilīn yaʿnī topraktan olan bardak. Ve kös çanağı. Bu maʿnāya, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

درآمد به شورش دم گاودم
به خمک زدن خام رویینه خم

(Boğa boynuzundan yapılmış boru çaldı. Büyük kösün çanağına vuruldu.)

Müşkilāt'ta fetḥ-i mīm ile (خمَک ḫumek) mervīdir.

خناک [ḫunāk]: خناق [ḫunāḳ]-ı merḳūm maʿnāsına. Ḫunāḳtan taʿcīm olunmuştur. Üstād Rūdekī, beyt:

با دو سه بوسه رها کن این دل از درد خناک
تا به من احسانت باشد احسن الله جزاک

(İki üç buseyle bu gönlü yanış ve hafakandan kurtar! Böylece bana iyilik olsun, Allah da seni güzelce mükāfātlandırsın!)

خنبک [ḫunbek]: Sükūn-ı nūn ve fetḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. خمک [ḫumuk]-i merḳūm maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خنچک [ḫunçek]: Sükūn-ı nūn ve fetḥ-i cīm-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i den-i kūhī. Türkīde "menegüş" ve ʿArabīde حبة الخضرا [ḥabbetu'l-ḫaḍrā] derler. Maʿrūfī, beyt:

یاد آور پدرت را که مدام
گه تبنگش بدی و گه خنچک

(İşi gücü bazen hasır bazen de çedene olan babanı hatırla!)

Ferheng-i Cihāngīrī'de be-maʿnī-i dermene, yaʿnī yonca.

خنلچک [ḫunleçek]: Yavşan dedikleri ot. Ve dahi at ve katır yağırı maʿnāsına. *Niʿmetullāh* naḳlidir.

خودرنک [ḫod-renk]: Maʿrūf. Bir renktir, noḫūdī renge ḳarīb. Hindūstān'da penbesi ol renkte olur. Ondan fāḫir, bī-naẓīr bez dokurlar. ʿUlemā, meşāyiḫ ve kibār kaftān ederler. Ona مله [melle] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

چو پوشد جامهٔ خودرنک زیبا
بسی زیبد به قد سرو رعنا

(Süslü ve göz alıcı kaftan giymesi, o güzel selvinin boyuna pek yakışıyor.)

خورمک [ḫ͟ormek]: Vāv-ı maʿdūle ve feṯḥ-i mīm ile. Bir mühredir. خرمک [ḫ͟urremek] dahi derler.

خوراک [ḫ͟ūrāk]: Vāv-ı maʿrūf ile. Be-maʿnī-i خوردنی [ḫ͟ordenī], yaʿnī yemeğe ḥāżırlanmış ṭaʿām demektir.

خونچک [ḫ͟onçek]: Vāv-ı mechūl, sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. خنچک [ḫ͟unçek]-i merḳūm maʿnāsına. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

مع الکاف الفارسی

[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

خروسگ [ḫ͟orūseg]: Żamm-ı rā vü vāv-ı maʿrūf u feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, surḫ-reng bir cānverdir. Ekṣer ḥammāmlarda olur.

Ṣānī, ferc-i zenānda olan laḥm-ı zā'iddir. Ebulmaʿānī, beyt:

زند طعنه بر کیر نا سرفراز
خروسگ به کس شد زبان دراز

(Kalkmayan kīre sitem ediyor. Horūseg, küse dil uzatıyor.)

خرهگ [ḫ͟urheg]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i hā ile. Mercān ki بسد [bussed] ve خروهک [ḫ͟urūhek] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خلشگ [ḫ͟uluşg]: Żamm-ı lām ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Gil-i nā-puḫte rengkerde. Yaʿnī ḫām balçıktan destī ve baʿżı içi boş nesneler yapıp, üstünü reng-āmīz naḳş edip, içine nuḳl doldurup, cihāz-ı duḫterānda götürüp, dāmād ḫānesine vardıkta yere vurup **(397ᵇ)** içindekin yağma ettirirler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Sebū-yı müzeyyen taʿbīriyle mervīdir.

خنبگ [ḫ͟unbeg]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de saz veyāḫud naġmeye uṣūl tutup elleri birbirine vurmak maʿnāsına ki خمک [ḫ͟umuk] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, musammaṭ:

ای خواجه سرمستک شدی بر عاشقان خنبگ زدی
مست خداوندی خودی کشتی گرفتی با خدا

(Ey hoca! Kendiciğinden geçmiştin, āşıkları görünce el çırpar onlarla dalga geçerdin. Hali vakti yerindelikle sarhoş olmuş, Allah'la güreşmeye kalkışmıştın.)

Ṣānī, *Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm*'de câme-i dürüşt ü ḫaşīn ki fuḳarā ve dervīşān giyerler.

Ṣāliş, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te صفیری که در وقتِ آب خوردنِ اسب به دهان می زنند. Yaʿnī at su içerken sıklık vurmak.

خنگ [ḫunug]: Żamm-ı nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, baḫtlu maʿnāsına ki ʿArabīde طوبی له [ṭūbā leh] derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

نیک و بد چون همی بباید مرد
خنگ آن کس که گوی نیکی برد

(İyi ve kötü herkes öleceğine göre, ne mutlu iyilik topunu çelene!)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

خنگ آن قماربازی که بباخت هرچه بودش
بنماند هیچش الا هوس قمار دیگر

(Ne mutlu bütün serveti için oynayan, hiçbir şeyi kalmayıp yine de bir başka kumar için hevesli olan kumarbaza!)

Ṣānī, be-maʿnī-i serd ki آبِ خنک [āb-ı ḫunuk] ve هوای خنک [hevā-yı ḫunuk] derler. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

باشد اینها حرکات خنگ و باد سری
که در آن روضه کنی گشت شبستان گستاخ

(O bahçede gece vakti yaptığın soğuk ve şımarık hareketler küstah kaçtı.)

خنگ [ḫung]: Sükūn-ı nūn ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i peyġūle ki گوشه [gūşe] dahi derler.

Ṣānī, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i ʿāşıḳ-ı zār u bī-ḳarār.

Ṣāliş, *Maḥmūdī*'de ʿilm, edeb, fażīlet, maʿrifet ve leṭāfetten ḫālī olmamak maʿnāsınadır. Üç maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

نشیند خنگ افتاده به خنگ خانهٔ حسرت
تحمل می کند آن کس که باشد خنگ در عالم

(Zavallı āşık, hasret evinin bir köşesinde oturur. Dünyada bilgili ve olgun olan, sabırlı olur.)

خنیگ [ḫunīg]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Bir nevʿ dürüşt ve ḫaşīn câmedir ki fuḳarā, dervīşān ve ehl-i taḳvá vü veraʿ giyerler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خورهگ [ḫūrheg]: Sükūn-ı vāv u rāʾ-i mühmele ve feṭḥ-i hā ile. خرمک [ḫurremek]-i merḳūm maʿnāsınadır.

خوگ [ḫūg]: Vāv-ı mechūl ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, ehlī ḫinzīre derler ki azısı olmaya. Onu kefere, evlerinde beslerler. Vaḥşīsinin azısı olur, زارک [kurāz] derler. Nitekim bu beyitten fehm olunur, beyt:

خوگ که دندان کرازی نمود
طعمهٔ سگ شد ز کرازی چه سود

(Domuz, köpeğe lokma olduktan sonra diş göstermese ne fayda!)

Ṣānī, bir ʿillettir, vücūd-ı insānda ẓuhūr eder.

پیل مست ار بر درِ کاخش کند روزی گذار
آتش خشمش دو دندان خل کند بر پیل مست

شیر نر گر بر سر کویش کند وقتی گذر
آفت سهمش دو ساعد بشکند بر شیر دست

(Başıboş fil bir gün onun sarayı kapısına çıkagelecek olsa, padişahın öfke ateşi başıboş filin iki dişini de kül eder. Erkek aslan bir vakit onun mahallesine gidecek olsa, okunun belası aslanın iki bileğini birden kırar.)

Ṣānī, Geylānīler lisānında sūrāḫ-ı maḳ'ad ma'nāsınadır. Mīrzā Ḳulı Big, der-hicv-i **(398[a])** yekī ez-ekābir-i Geylān, beyt:

شنیدن از تو خوشست این عتاب بی مزه را
که یارپایه و زن پیله خل بلا بزه را

(Senden bu tatsız azarlamayı, suçsuz yere yārpāye ve zenpīle hul hakaretini duymak güzeldir.)

Ṣāliṣ, be-ma'nī-i kec ve ḫamīde ki ona خهل [ḫahl] ve خهله [ḫahle] dahi derler.

خمول [ḫumūl]: Żamm-ı mīm ile. Be-ma'nī-i te'ḫīr-şüde ve pes-mānde. Gāhī کنج [kunc] ile terkīb edip نشسته به کنجِ خمول [nişeste be-kunc-i ḫumūl] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

چو کام دلش را نیاید وصول
به حسرت نشسته به کنج خمول

(Gönlünün muradına eremeyince unutulmuşluk köşesinde hasretle oturdu.)

خوال [ḫuvāl]: Be-vezn-i جوال [cuvāl]. Kefşdüzler pabuç ḳālebi arasına soktukları çivi. 'Arabīde حفاظ [ḥifāẓ] derler. Mīr Naẓmī, meşnevī:

فراخست آنچنان فرج زنک را
به کاییدن چو خواهد مردکک را

رود اول دو خایه اندرونش
شود زان پس خوال کیر به کونش

مع اللام

[ma'a'l-lām]

خبگال [ḫubgāl]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ve feth-i kāf-ı Fārsī ile. Be-ma'nī-i hedef, ya'nī nişāne-i tīr ve pota ma'nāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

ز تیر حادثه اجرام را غرض تن اوست
که چشم شست گشا نیست جز سوی خبگال

(Kazā okunun insanlara atılmasındaki maksat onun bedenidir. Çünkü yüzüğün gözü hedef dışında açılmaz/gevşetilmez.)

Bu lüġat ba'żı nüsḫada feth-i ḫā ile ve ba'żında żamm ile īrād olunmuş. Bu maḳūle muḫālifü'l-ḫareke lüġatlerin taṣḥīḥinde ḳalem-i rāḳımu'l-ḥurūf müteżaccir olur. Ancak çāresi, edná tefāvüt ile tekrārı irtikāb olundu. 'İnde'l-ehālī 'öẕr maḳbūldür.

خذول [ḫuẕūl]: Żamm-ı ẕāl-ı mu'ceme ile. Bir devādır. 'Arabīde حضضِ مکی [ḫużuż-ı mekkī] derler. Eṭibbā حولان [ḫūlān] dahi derler.

خردسال [ḫurd-sāl]: Sükūn-ı rā vü dāl-ı mühmeleteyn ile. Ḳalīlu's-sin, küçük yaşlı demek olur. Keẕā fi'l-*Maḫmūdī*.

خشک سال [ḫuşk-sāl]: Ḳaḥṭ ve ġalādan kināyedir. سالِ بی باران [sāl-ı bī-bārān] dahi derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خشل [ḫuşl]: Sükūn-ı şīn-i mu'ceme ile. نقلِ مکی [nuḳl-ı mekkī] dedikleri dārūdur.

خل [ḫul]: Be-vezn-i مل [mul]. Üç ma'nāyadır.

Evvel, be-ma'nī-i ḫākister. Üstād Ferruḫī, ḳıṭ'a:

(Kadıncağızın ferci o kadar geniş ki adamcağız cima istese, evvela içine iki hāye girer, daha sonra kūnuna kīr çivisi girer.)

خول [ḫūl]: Alaca serçe ki چنگک [çengek] dahi derler. Ve *Kitābu's-Sāmī fi'l-Eṣamī*'de "toygar kuşuna derler" diye ḳunbura ve ebu'l-melīḥi "ḫūl" ile tefsīr eylemiş. Ve *Edātu'l-Fużalā*'da "bir kuştur, tīz-per ve bülend-pervāz". Ve ba'żı nüsḫada "dürrāc-ı sefiddir" demişler. Üstād Menūçehrī, beyt:

خول تنبور تو گویی زند و لاسکوی
از درختی به درختی شود و گوید آه

(Alaca serçe sanki senin tamburunu çalıyor ve baştankara bir ağaçtan bir ağaca gidip ah ediyor.)

Bu beyit ma'nā-yı evvele münāsibdir. Ve bir ma'nāsı ağaç çanak. Ve yayın balığına da derler. Zebān-ı Hindīde بگیری [begīrī] derler. Ve Ḫorasānīler miyānında meṣeldir: خولی به کفم بِه ز کلنگی به هوا[1].

خوهل [ḫūhel]: Eğri, kec ma'nāsına ki muḳābili راست [rāst]tır. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

آن بندها که بست فلاطون دوربین
خوهلست و سست پیش کهین پیشکار من

(Uzak görüşlü Eflatun'un bağladığı bağlar, en küçük danışmanımın yanında dahi gevşek ve bozuk kalır.)

Ve bir maḥṣūṣ, eğrice ağaçtır ki paşmakçılar paşmak ile ḳāleb arasına korlar. Hā'nın sükūnuyla (خوهل ḫūhl) da cā'izdir. Miṣāli, feṭḥ-i hā ile, Üstād Laṭīfī, beyt:

کفش کس زنت راست کیر خرست قالب
کیر تو هم بکنجد چون خوهل و پس آهنگ

(Karının küs ayakkabısının demiri eşek kīridir. Senin kīrin de ayakkabıya demirden sonra giren kalıp gibi sığar.)

Miṣāl-i sükūn-ı hā, Ebū Şekūr, beyt:

پس ار ژاژ و خوهل آوری پیش من
هَمت خوهل پاسخ دهد پیرزن

(Bana eğri büğrü söz getirirsen, kocakarı hep eğri büğrü cevap verir.)

خهل [ḫuhel]: Be-ma'nī-i خوهل [ḫūhel]-i merḳūm. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

1 Elimdeki serçe, havadaki turnadan iyidir.

مع الميم

[maʿa'l-mīm]

خردخام [ḫurd-ḫām]: Ziyāde ḫurd olmak maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

صبا آورد گر ز وصلت پیام
وجود رقیبم کند خردخام

(Tan yeli sana kavuşma haberi getirirse, rakibimin bedeni paramparça olur.)

خردهٔ ادیم [ḫurde-i edīm]: Bir ālettir ki saḫṭiyānı onunla terbiye ve ıṣlāḥ ederler. Ve saḫṭiyān pāreleri ki işten artar. Keẕā fi'l-*Ḥalīmī*.

خرم [ḫurrem]: Feṯḥ-i rā'-i müşeddede ile. Dokuz maʿnāya gelir.

Evvel, her mekān ki āb-ı revān u sebzezār ve şükūfe-ārā vü çemen-pīrā ola, ona "ḫurrem" denilir. ʿArabīde مکانِ نزهت [mekān-ı nuzhet] dedikleri maʿnāyadır.

Ṣānī, şādīliğe yā-yı vaṣfiyye ile خرمی [ḫurremī] derler. Nitekim, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

پشت دوتای فلک راست شد از خرمی
تا چو تو فرزند زاد مادر ایام را

(Günler anası senin gibi bir oğul doğurduğu için, feleğin iki büklüm olmuş sırtı mutluluktan doğruldu.)

Ṣāliṣ, zamāna ṣıfat olur. Ḥakīm Enverī, beyt:

عدل تو شب چو روز روشن بود
روز تو همچو عید خرم باد

(Adaletinle gece, gündüz aydınlığına bürünür. Günün bayram zamanı gibi olsun!)

Rābiʿ, güşāyiş-i ḫāṭır ve sürūr-ı ḳalbe denilir. Gāh olur ki rā'yı taḫfîfle istiʿmāl ederler. Ḫüsrevī, beyt:

ای سراپای معدن خرمی
چشم تو بر دلم نهاد مگر

(Ey baştan başa sevinç madeni olan! Galiba gözün gönlüme kondu.)

Ḫāmis, māh-ı Dey. Yaʿnī evvel Kış ayı ki neyyir-i aʿẓamın burc-ı Cedy'de eyyām-ı mekṣidir.

Sādis, māh-ı Dey'den rūz-ı Pey-āver dedikleri güne isim edip خرم روز [ḫurrem rūz] dediler. Ol günde mülūk-ı ʿAcem taḫttan aşağıda, yer üzerinde beyāż firāşlar döşetip ve beyāżlar giyip, oturup, ḫāṣṣ u ʿāmma iẕin verirler. Her kim isterse yanına varır, ne sözü ve ricāsı varsa söyler. Ve şāh dahi kimesnenin sözün ve ricāsın redd etmeyip cümleye iltifāt, nüvāziş ve istimālet eder.

Sābiʿ, sükūn-ı rā ile (خرم ḫurm), bir mezraʿa-i maʿrūf adıdır ki İskender-i Ẕü'l-ḳarneyn vefāt **(398[b])** ettikte, defn olunmasında iḫtilāf ve münāzaʿāt-ı keṯīre olup ehl-i Fārs "vefāt ettiği maḥalde defn olunsun" dediler. Ve Rūmiyān, "mevlidi olduğu yerde defn olunsun" dediler. Āḫir bir ʿāḳil-i ḥakīm defʿ-i nizāʿ için "Bir nevāḥīde bir laṭīf murġzār vardır, Ḫurem demekle meşhūr bir ʿālī cebel üstündedir, ol maḥalle adam gönderip suʾāl edelim, maʿḳūl ise ol cebel üstündeki Ḫurem dedikleri maḥalde defn olunsun" dediği maḥalde Ḥakīm Firdevsī ḥikāye eder, meṯnevī:

برفتند پویان به کردار غرم
بدان بیشه کش نام خوانند خرم

بگفتند پاسخ چنین داد باز
که تابوت شاهان چه دارید راز

که خاک سکندر به اسکندریست
که او کرده بد روزگاری بزیست

(Dağ keçileri gibi koşarak Hurm adlı o ormana gittiler. Sorularını sordular, şu cevabı aldılar: "Padişahların tabutunu niçin saklıyorsunuz?

İskender'in gömüleceği toprak, hayattayken kurduğu İskenderiye'dir".)

Ṣāmin, surḫ-reng bir çiçektir, koptuktan sonra tāze durup solmaz.

Tāsi', a'lām-ı ricāldendir. Ḫurrem Şāh bir şehriyār-ı meşhūrdur. Ve Hindūstān pādişāhlarından bir pādişāh adıdır.

خشام [ḫuşām]: Feṭḥ-i şīn-i mu'ceme ile. Zükām ki demāġdan mā'-i ġalīẓ inip burun delikleri tutulur.

خلم [ḫulum]: Żamm-ı lām ile. Belḫ mużāfātından bir ḳarye adıdır. Ser-ḥadd-i Bedaḫşān'da vāḳi', dih-i Fir'avn demekle meşhūrdur. Şeyḫ Āẕerī, beyt:

بلخ را قریه ایست نام خلم
ده فرعون خواندش مردم

(Belh'te Hulum adında bir köy vardır. İnsanlar oraya "Firavunköy" derler.)

خم [ḫum]: Dört ma'nāya gelir.

Evvel, küp ki 'Arabīde دن[denn] derler bevezn-i من [menn]. Cem'i دنان [dinān] gelir. Bahā'eddīn-i 'Āmulī, beyt:

هاتها صهباء من خمر الجنان
دع کؤوسا واسقنیها بالدنان

(Cennet şaraplarından kırmızı şarap getir! Kadehleri bırak da beni fıçılarla sula!)

Meyḫānede şarāb küplerle durduğu ecilden خمخانه [ḫumḫāne] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

به خمخانه آی و به عشرت بکوش
بینداز ساغر به خم می بنوش

(Meyhaneye gel ve eğlenmeye çalış! Kadehi at, fıçıyla şarap iç!)

Ṣānī, kös ma'nāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بفرمود تا بر درش گاودم
زدند و ببستند بر پیل خم

(Sarayda savaş borusu çalmalarını ve kösü file bağlamalarını buyurdu.)

Kös ekşer tūcdan düzülmekle رویینه خم [rūyīne-ḫum] derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سپهبد بزد نای و رویینه خم
خروش آمد از نالهٔ گاودم

(Ordu komutanı boruyu ve tunç kösü çaldırdı. Boru nağmeleri etrafa yayıldı.)

گاودم [gāv-dum], żamm-ı dāl ile borudur.

Ṣāliş, günbede "ḫum" derler. Ḥakīm Enverī, der-ṣıfat-ı 'imāret, ḳıṭ'a:

داعئ زائران صریر درت
هم ز یک خطوه هم ز یک فرسنگ

حاکئ مطربان صدای خمت
هم در آن پرده هم در آن آهنگ

(Senin kapın hem bir adımdan hem bir fersahtan, dua eden ziyaretçilerin sesi gibi gıcırdar. Senin kemerin, şarkıcıların sözleriyle aynı perdede ve aynı ahenkte ses verir.)

Mecdeddīn-i Hemger, ḳıṭ'a:

مخالف تو به هر کار که آورد رخ و رای
فذلک املش عجز و نا توانی باد

وگر شود ارنی گوی رؤیت مقصود
جواب او ز خم چرخ لن ترانی باد

(Senin düşmanın hangi işte kendini gösterip görüş bildirecek olsa, isteğinin sonucu ācizlik ve çaresizlik olsun! Maksat yüzüne "bana görün!"[1] derse, ona gökkubbeden "sen beni göremezsin!"[2] cevabı gelsin!)

Rābi', be-ma'nī-i ḫāmūşī.

خورزم [ḫorezm]: Vāv-ı mechūl, feṭḥ-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı zā'-i mu'ceme ile: Meşhūr vilāyettir. Ammā eṣaḥḥı feṭḥ-i ḫā vü vāv-ı ma'dūle ile خوارزم [ḫ'ārezm]dir.

Ṣānī, şol buġrā ki esbāb-ı muḥassenātı olmaya.

1 Kurān-ı Kerīm, Bakara 2/260: "Bana görün!".
2 Kurān-ı Kerīm, Bakara 2/260: "Sen beni göremezsin!".

مع النون

[maʿa'n-nūn]

ختن [ḫoten]: Feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Meşhūr ve maʿrūf memlekettir ki onda ġāyet bī-miṣl maḥbūblar, laṭīf ve nāzik ḳumāşlar işlenir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ve müşk āhūsu ol diyārda çok olur, مشکِ ختن [muşk-i ḫoten] derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

با همه عطر دامنت آیدم از صبا عجب
کز گذر تو خاک را مشک ختن نمی کند

(Senin eteğinden güzel koku alan tan yelinin, senin geçtiğin yolları Hoten miski yapmamasına şaşıyorum.)

خداخوان [ḫudā-ḫᵛān]: Şehādet parmağı ki ʿArabīde مسبحه [musebbiḥa] derler.

خدا دوران [ḫudā-dūrān]: Żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Allāh'tan ıraklar. Yaʿnī ẓaleme, feseḳa ve mürtekibūn-ı kebā'ir. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ebulmaʿānī, beyt:

که ترسد از خدا دورست ز عصیان
خدا دوران شود کارش به خسران

(Allah'tan korkan kimse, günahtan uzak durur. Allah'tan uzak olanların işi hüsran olur.)

خدافروشان [ḫudā-furūşān]: Yaʿnī ẓāhirde ehl-i taṣavvuf, erbāb-ı maʿrifet ve aṣḥāb-ı ʿilm olanlar.

خدایی فروشان [ḫudāyī-furūşān]: Ehl-i laʿnet ki daʿvā-yı ḫudāyī ederler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Meẕkūr dört lüġat ışṭılāḥīdir. *Şerefnāme*'den menḳūldür.

خدایگان [ḫudāyigān]: Kesr-i **(399ᵃ)** yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Ulu pādişāh ki ṣāḥib-i devlet ve mālik-i memleket. شهنشاه [şehenşāh] ve شهریار [şehriyār] dahi derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

گر دل و دست بحر و کان باشد
دل و دست خدایگان باشد

(Gönül deniz ve el maden olsa, padişahlar padişahının gönlü ve eli olur.)

Ḥakīm Enverī, beyt:

خدایگانا سال نوت همایون باد
همیشه روز تو چون روز عید میمون باد

(Ey padişahlar padişahı! Yeni yılın kutlu olsun! Günün hep bayram günü gibi uğurlu olsun!)

خراسان [ḫorāsān]: İki maʿnāyadır. Evvel, cānib-i maşrıḳa derler. Faḫr-i Gürgānī, meşnevī:

به لفظ پهلوی هر کو سر آید
خراسان آن بود کز وی خر آید

خرا شد پهلوی یعنی خر آمد
عراق و پارس را از وی خر آمد

(Pehlevi lügatinde güneşin yükseldiği yere Horasan derler. Pehlevicede "horā", güneş geldi demektir. Irak ve İran'a güneş oradan gelir.)

Üstād Rūdekī, der-kitāb-ı *Deverān-ı Āfitāb*, meşnevī:

از خراسان بر دمد طاوس فش
سوی خاور می خرامد شاد و کش

مهر دیدم بامدادان چون بتافت
از خراسان سوی خاور می شتافت

(Horasan'dan tavus gibi doğar ve şen şakrak biçimde batıya salınır. Sabahleyin güneşin doğar doğmaz Horasan'dan batıya doğru aceleyle gittiğini gördüm.)

Ṣānī, vilāyet-i ʿIrāḳ u Fārs'ın cānib-i şarḳīsinde vāḳiʿ bir ʿaẓīm memleket ve muʿaẓẓam şehirdir. Bī-ḥadd u bī-ʿaded ḳurā ve ḳaṣabātı müştemil, maʿmūr ve ābādān

vilāyettir. Sebeb-i tesmiyesi iki vechledir. Bir vechi, cānib-i şarḳta olduğu vech. Şānī, iḳlīm-i rābiʿde olduğu. İḳlīm-i rābiʿ ise şemse mensūbdur. Ol taḳrīble خوراسا [ḫūrāsā] dediler. Mürūr-ı eyyāmla vāv'ını ḥaẕf edip, āḫirine nūn ilḥāḳ edip "ḫorāsān" ettiler. Nitekim Mevlānā Hātifī, *Timurnāme*'de, beyt:

خراسان به روی زمین سینه است
برو ز آسمان نام دیرینه است

(Eski bir ada sahip olan Horasan, yeryüzünün göğsüdür.)

خرچین [ḫurçīn]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm-i Fārsī ile. Heybe ki ʿArabīde خرج [ḫurc] derler żamm-ı ḥā ile.

خردخان [ḫurd-ḫān]: Tartağan maʿnāsına mervīdir. Aṣlı, vurmakla ufanmış olan nesnedir. Çağatay lisānında "uşanmaḳ" ve "uşalmaḳ" derler.

خرده بین [ḫurde-bīn]: Müdaḳḳıḳ, muḥaḳḳıḳ ve ince fikirli maʿnāsına. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

تا دهانت هست پیدا گر نظرها شد نهان
خرده بینان وصف آن پیدا و پنهان کرده اند

(Ağzın görününceye kadar bakışlar gizlendiği için, ince fikirliler onun vasfını açık ve gizli olarak yaptılar.)

خرده دان [ḫurde-dān]: Daḳīḳa-şināṣ, nüktedān ve ʿayb-bīn maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

تمامت عیب دارم معرفت نی
به نزد خرده دانان نیست مخفی

(Tamamen aybım var, marifetim yok. Bu, incelik bilenler katında gizli değildir.)

خرسیدن [ḫursīden]: Sükūn-ı rā vü kesr-i sīn-i mühmeleteyn ile. Çürüyüp müteʿaffin olmak maʿnāsına.

خرستان [ḫuristān]: Ḫurmālık. ستان [sitān] ism-i mekāndır گلستان [gulistān] ve بوستان [būsitān] gibi. Murād, ḫurmā bittiği yerdir.

خرمابن [ḫurmā-bun]: Ḫurmā ağacının bedeni ki Türkīde ağacın özdeği derler.

خرمدان [ḫuremdān]: Feṭḥ-i rā ve sükūn-ı mīm ile. Çanta ki seyyāḥān ve ḳalenderān yanlarında takıp gezdirirler. Mīr Naẓmī, beyt:

به رندی کند نام هر دربدر
خرمدان تهی کیسه خالی ز زر

(Çantası boş olup kesesi para görmeyen her derbeder, rintlikle nam yapıyor.)

خروشیدن [ḫurūşīden]: Maṣdardır. Ḫamle eylemek ve feryād u cūş eylemek. Yaʿnī ġavġā ve şūriş. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

بر سر آن کوی چه کردیم گم
یافت نشد این چه خروشیدنست

(O köyün başını kaybettiğimiz için bu gürültü patırtı nedir anlaşılmadı.)

خریدن [ḫurrīden]: Kesr-i rāʾ-i müşeddede ile. Eṭfāli uçuk tutmak. Ebulmaʿānī, beyt:

نشان گزیدن شده بر لب یار
که خرید آن طفل در بزم اغیار

(Sevgilinin dudağında ısırık izi oluşmuş. O çocuğu rakipler meclisinde ısıran kim?)

خسبیدن [ḫusbīden]: Sükūn-ı sīn, kesr-i bā ve sükūn-ı yā ile. Maṣdar-ı lāzımīdir, yatıp uyumak. Müteʿaddīsi خسبانیدن [ḫusbānīden] gelir. Çağatay lisānında "ürkürmek" derler.

خسودن [ḫusūden]: Żamm-ı sīn ü vāv-ı maʿrūf ile. *Maḥmūdī*'de be-maʿnī-i درودن [durūden], yaʿnī medḥ, duʿā ve şenā eylemek. Ammā *Mecmaʿu'l-Fürs*'te maʿnāyı mezbūra bir rāʾ-i mühmele ziyādesiyle خسوردن [ḫusūrden] żabṭ u rivāyet eylemiş.

Keẕā fī-nüsḫati Mīrzā İbrāhīm. Merḳūm iki lüġati *Ferheng-i Cihāngīrī* ṣāḥibi beman̔nī-i درود کردن [durūd kerden] ve beman̔nī-i درآمدن [der-āmeden] naḳl eylemiş.

خسرونشان [ḫusrev-nişān]: ʿAlāmet-i pādişāhī ve nişān-ı Ḫüsrev-i Pervīz. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خشک انگبین [ḫuşk-engubīn]: Ol ʿaseldir ki petekte kuruyup kalır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خشک باختن [ḫuşk bāḫten]: **(399b)** Şarṭ ve rehinsiz nerd ve ḳumār oynamak. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

چشم من در رخ تو با غم دل
خشک می بازد و تر می ماند

(Dertli gözüm senin yanağında rehinsiz/kuru kumar oynayıp mahcup/yaş oluyor.)

خشکجان [ḫuşk-cān]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü kāf ile. *Şerefnāme*'de üç maʿnāya mervīdir.

Evvel, rūḥ-ı mücerred.

Şānī, merd-i bī-ʿaşḳ.

Şāliş, niʿmet-i ġayrīden bī-behre olana derler. Üç maʿnāya tertīb üzre, Kemāl İsmāʿīl, ḳıṭʿa:

خشکجان بودم به عشقت ای صنم
گرچه نیستم در محبت خشکجان

حمد لله گشته ام با غم غنی
بوده ام جاه دگر گر خشکجان

(Ey put! Aşkta nasipsiz bir adam olsam bile senin aşkında soyutlanmış bir ruhum. Allah'a hamdolsun, başka makamlardan nasibim olmasa bile gam zenginiyim.)

خشکِ جهان [ḫuşk-i cihān]: Ol rūzgār ve ol zamāna derler ki onda leṭāfet ve feyż olmaya. Mīr Naẓmī, beyt:

چو کارم تلف شد ندیدم بهی
به خشک جهان درگذشته شهی

(İşim telef oldu, iyilik görmedim. Padişahlık, dünyanın bereketsizliğiyle geçti.)

خشکماز کردن [ḫuşkmāz kerden]: Bir ḫayrı cidd ü cehd edip aṣlını ve ḥaḳīḳatini sormaya derler.

خشک نان [ḫuşk nān]: Peksimet, gevrek, kuru ekmek ve emṣāli nesnelere derler.

خشودن [ḫuşūden]: Żamm-ı şīn-i muʿceme ile. Ağacın kuru dalların ve ziyāde filislerin kırıp pāk etmeye derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خفتن [ḫuften]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, vaḳt-i ʿaşá ki yatsı namāzına نمازِ خفتن [namāz-ı ḫuften] derler.

Şānī, uyumak maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

گفتم ای مسند جم جام جهان بینت کو
گفت افسوس که آن دولت بیدار بخفت

("Ey Cem'in tahtı/makamı! Dünyayı gösteren kadehin hani!" diye sorunca "Ne yazık ki o gözü açık olan iyi talih uyudu" cevabını verdi.)

Ve yatmak maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

شب قدری چنین عزیز و شریف
با تو تا روز خفتنم هوس است

(Böylesi kutlu ve aziz bir Kadir gecesinde seninle sabaha dek yatıp uyumaya hevesim var.)

Şeyḫ Saʿdī, mıṣraʿ:

ولی به حملهٔ اول عصای شیخ بخفت

(Fakat daha ilk hamlede şeyhin değneği uyudu.)

Ve eğilmiş maʿnāsına da istiʿmāl olunur.

خفتیدن [ḫuftīden]: Sükūn-ı fā ve kesr-i tā'-i müṣennāt ile. Be-maʿnī-i غلطیدن [ġalṭīden], yaʿnī yuvarlanmak. Ve dahi aʿżā uyuşmak.

Müteʿaddīsi خفتانیدن [ḫuftānīden] olur. Ebulmaʿānī, beyt:

به خاک راه تو عشاق جان فدا کرده
به یک نگاه ز تو به حشر خفتیده

(Āşıklar senin yolunun toprağına can feda ederler. Senin bir bakışınla kıyamete dek yuvarlanırlar.)

خفیدن [ḫufīden]: Kesr-i fā ve sükūn-ı yā ile. Be-maʿnī-i سرفه کردن [surfe kerden], yaʿnī öksürmek. Keẕā fi'l-*Edāt*. Ebulmaʿānī, beyt:

دهان بود خشک و نیامد خیو
خفیدن گرفته نفس در گلو

(Ağzı kurumuş ve salya görünüyor. Öksürük, boğazındaki nefesi tutmuş.)

خلقان [ḫulḳān]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i ḳāf ile. Ġāyette çirkīn ve nihāyette kirli. Ebulmaʿānī, beyt:

پایهٔ قدر ترا از مه نشان می خواستم
گفت او کی دردهد با ما درین خلقان خیام

(Senin kıymetinin derecesine dair ay'ı örnek gösteriyordum. Dedi ki: "Bu pis çadırdayken bizimle onu kim kıyaslar!".)

خلن [ḫulin]: Kesr-i lām ile. Dā'imā burnundan çirk ve sümük akan kimesneye derler. Aġācī, beyt:

بینی خلنی چو میش دارد
صد گرگ درنده بیش دارد

(Pislik ve sümük akan, orman gibi bir burnu var. O burnun içinde yüzden fazla yırtıcı kurt var.)

خماهان [ḫumāhān] ve **خماهن** [ḫumāhen]: Kilāhumā bi-feṯḥi'l-mīm ve'l-hā. Bir cins taştır. İki nevʿ olur: Erkek ve dişi. Erkeği ġāyet saḫt ve tīre-rengdir. Suyla ezilse surḫ-reng olur zincefre gibi. Ve derler ki āhen nevʿindendir, ikisinin de ṭabīʿatı serd ve ḫuşktur. Demevī ve şafrāvī, remede ṭalā olunsa nāfiʿdir. Ḥuṣūṣan dişisi ki tibrīdde daḫli ziyādedir. Ve menḳūldür ki mezbūr taştan düzülmüş ẓarftan şarāb içilse aṣlā ve ḳaṭʿā sarḫoş etmez. ʿArabīde ona صندلِ حدیدی [ṣandal-ı ḥadīdī] derler. Ḥakīm Ezraḳī, ḳıṭʿa:

خدایگانا مهمان بنده بودستند
تنی دو دوش به نقل و نبیذ و رود و کباب

به طبع خرم چندان شراب نوشیدند
که بر خماهن گردون فروغ زد سیماب

(Efendim! Dün gece iki kişi bendenizin konuğuydu. Onları meze, hurma, şıra ve kebapla ağırladım. Demir sandalı renkli gökyüzü, civa rengine dönüp parlayıncaya kadar zevk ve neşe içinde şarap içtiler.)

Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

فیروزهٔ چرخ را ز آهم
جز رنگ خماهنی نیابی

(Ahım yüzünden lacivert gökyüzünü demir sandalı taşı renginden (koyu kırmızı renkten) başka bulmazsın.)

خمدان [ḫumdān]: Küp konulan maḫṣūṣ ḫāne. خم [ḫum] küptür ve دان [dān] ẓarf-ı mekāndır.

خمستان [ḫumistān]: Ḫāne-i ḫammār ki onda küpler birer miḳdār yere gömülmüş olur. خمخانه [ḫumḫāne] ve خمگده [ḫumgede] dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

ز سیر باغ و نخلستان مرا به
که باشم در خمستان باده نوشم

(Benim için meyhanede şarap içmek, koru ve bahçede dolaşmaktan daha iyidir.)

خنبیدن [ḫunbīden]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i bā'-i muvaḥḥade vü yā-yı sākine ile. Be-maʿnī-i برجستن [ber-cesten], yaʿnī sıçramak. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خنیدن [ḫunīden]: Kesr-i **(400[a])** nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i برجستن [ber-cesten]. Keẕā fī-*Müʾeyyidi'l-Fużalā*. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

به مستی ازو بوسه کردم نیاز
برنجیده از من ز جا برخنید

(Sarhoşken ondan buse istedim, benden rahatsız olup yerinden kalktı.)

خنستان [ḫunistān]: Kesr-i nūn, sükūn-ı sīn ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i mübārek ve ḫuceste. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خنشان [ḫunşān]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i mübārek ve ḫuceste ki بر تو مبارک باد[1] [ber-t*u* mubārek bād] demek olur. Üstād Rūdekī, beyt:

باد بر تو مبارک و خنشان
جشن نوروز و گوسپندکشان

(Nevruz ve kurban bayramların hayırlı ve kutlu olsun!)

Mecmūʿatü'l-Üns-nām lüġatte sīn-i mühmele ile (خنسان ḫunsān) ve baʿżı nüsḫada feṯḥateyn ile (خنَشان ḫuneşān) mervīdir.

خواستن [ḫˇôsten]: Vāv-ı maʿdūle ile. İstemek, ṭaleb maʿnāsınadır. Egerçi meşhūru ḫāʾ-i meftūḥa iledir, lākin baʿżı muʿteber ferhenglerde ḫāʾ-i mażmūme ile żabṭ u rivāyet olunmuştur.

خواندن [ḫˇônden]: Vāv-ı maʿdūle ve elif-i ṣābite ile. Okumak maʿnāsına. Lüġat-i evvel ile bu lüġat ve bunlara benzer birkaç lüġat dahi ḫāʾya feṯḥa ile ẓamme miyānında maḫrec verilmek gerektir. Ol ecilden hem meftūḥada ve hem mażmūmede yazılmıştır.

خوانیدن [ḫˇônīden]: Miṯl-i خواندن [ḫˇônden]. Maʿnāsı, okutmaktır. Hem lāzım ve hem müteʿaddī olur.

خواهیدن [ḫˇôhīden]: Miṯl-i خواستن [ḫˇôsten]. Ve maḫreci dahi onlar gibidir. Müteʿaddīsi خواهانیدن [ḫˇôhānīden] gelir, ṭaleb eylemek ve ettirmek maʿnāsına.

خوبچین [ḫūbçīn]: Vāv'dan sonra bāʾ-i muvaḥḥade ve cīm-i muʿceme ile. *Müʾeyyidü'l-Fużalā*'da mūmiyā maʿnāsına masṭūrdur ammā ḥareketi işʿār olunmamıştır.

خوبکلان [ḫob-kelān]: Vāv-ı mechūl, sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Bir dārū ismidir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خوچاریدن [ḫūçārīden]: Feṯḥ-i cīm-i Fārsī ve kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Sıkılmak ve ṭabīʿat ġam, elem ve efkārdan münḳabiż olmak maʿnāsına.

خوچیدن [ḫūçīden]: Kesr-i cīm-i Fārsī ile. Baṣar żaʿīf olup nesneyi iyi görmemek. Ebulmaʿānī, beyt:

زلف دلدار گردنم پیچید
چشم بدبین حاسدان خوچید

(Sevgilinin saçı boynuma dolandı. Rakiplerin kem gözü iyi görmedi.)

خودبین [ḫod-bīn]: Kendini görücü, muʿcib ve mütekebbir maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

در دو عالم همی شود مذموم
نکند سود ظالم و خودبین

(Bencil ve zalimin faydası yoktur. Bunlar iki ālemde de kınanır.)

خوران [ḫorān]: Vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i خورا [ḫorā]-

1 Sana mübarek olsun!

yı merḳūm, yaʿnī bisyār-ḫᵛār ve ekūl maʿnāsına. Mübālaġa ile ism-i fāʿildir. Ebulmaʿānī, beyt:

خوردن و خفتنت بود اندک
همچو گاو و خران مشو خوران

(Yemen ve uyuman az olsun! Sığır ve eşekler gibi çok yeme!)

Ve Keyḫüsrev pehlivānlarından bir mübāriz-i Īrānī nāmıdır.

خورخجیون [ḫorḫucyūn]: Vāveyn-i mechūleyn, sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü cīm ve żamm-ı ḫāʾ-i ṣānī vü yā-yı taḥtānī ile. Uykuda ağır basmak ki فرنجک [ferencek] dahi derler. ʿArabīde کابوس [kābūs] dedikleridir. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

فرنجک وارشان بگرفته آن دیو
که سریانیست نامش خورخجیون

(Süryanicede adı Horhucyūn olan o dev, onları karabasan gibi bastı.)

Bu beytin iḳtiżā-yı vezni üzre cīm'i meksūr olmak gerektir.

خوردن [ḫūrden]: Vāv-ı maʿrūf ile. Tenāvül maʿnāsına ki yemek yemektir.

خوردوستان [ḫordūstān]: Vāv-ı mechūl, sükūn-ı rā vü sīn ü żamm-ı dāl-ı mühmelāt ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. Üzüm çubuğunun tāzesi ki bir miḳdār ekşice olur. Ona ستاک [sitāk] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خورده دان [ḫ*u*rde-dān]: Vāv-ı mechūl ile. Be-maʿnī-i ḫurde-dān, yaʿnī daḳīḳa-şināş, nükte-dān ve ʿayb-dān. خرده [ḫurde] ve خورده [ḫ*u*rde] birdir. Maʿnāları ẕikr olunur inşāʾallāhu teʿālá. دان [dān] ism-i fāʿildir. Ebulmaʿānī, beyt:

وجود من سراپا عیب و نقصست
اگر مخفیست داند خورده دانان

(Varlığım/bedenim baştan ayağa ayıp ve noksandır. Pek belli olmasa da basiret sahipleri bilir.)

خورزرومیان [ḫūrzrūmiyān]: Sükūn-ı vāv u rā, zāʾ-i mevḳūf ve żamm-ı rāʾ-i ṣānī ile. Dest-bende dedikleri oyundur.

خورستان [ḫ*u*ristān]: Vāv-ı mechūl ve kesr-i rā vü sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ile. Şehr-i Tüster ve tevābiʿi olan yerlere derler. Ve Semerḳand ḳurbunda bir şekerḫānedir.

خورشیدپرستان [ḫūrşīd-perestān]: Yaʿnī muġān. Keẕā **(400ᵇ)** fī-*Şerefnāme*.

خورشید سواران [ḫūrşīd-suvārān]: Yaʿnī şebbīdārān. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Gece vaḳtinde şems taḥte'l-arżda vāḳiʿ olmakla, bīdār olanlar şemse süvār olmuş olur; vech-i tesmiyesi midir diye ḫāṭıra gelir. Yāḫud şeb bīdār olup müştaġil bi-ẕikri'llāh olanlar tenvīr-i ʿālemde şemse ġālib ve süvār olmuş gibi olur. Ḫāṣılı semāʿa mevḳūf ıṣṭılāḥtır. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

سایهٔ خورشید سواران طلب
رنج خود و راحت یاران طلب

(Gece uyumayanların gölgesini ara! Kendine sıkıntı ve dostlarına rahatlık iste!)

خورشیدن [ḫūrşīden]: Devşirmek, yaraşmak, tebsirmek, azık getirmeyi sevmek, oyun getirmek ve ḫoş gelmek maʿnālarına. Maʿnī-i evvel, Mīr Naẓmī, beyt:

درآمد گلستان را خوب رویان
گل بوسه بخورشیدند پنهان

(Güzel yüzlüler gül bahçesine gelip gizli gizli buse çiçeği topladılar.)

خوزان [ḫūzān]: Vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Bir mübāriz-i Īrānī nāmıdır ki Ḫūzān-ı mezbūr İṣfahān'ı binā etmekle ol şehre "ḫūzān" tesmiye olunmuştur. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

مرا در شهر خوزان مهربانست
که باغ خاص شه را باغبانست

(Hūzān'da bir sevdiğim var. Padişahın has bahçesinde bahçıvanlık yapıyor.)

Ve bir memleket adıdır demişler.

خوزستان [ḫūzistān]: Vāv-ı mechūl, kesr-i zā ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. خوزان [ḫūzān]-ı merḳūm vilāyetine derler. Bī-naẓīr şeker ḥāṣıl olur. Şehr-i Şūşter ol ḫıṭṭanın şehridir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ز بس خنده که شهدش بر شکر زد
به خوزستان شد افغان طبرزد

(Onun bal dudağı şekere o kadar çok güldü ki kaynamış şekerin feryadı Hūzistān'a dek gitti.)

خوشخوان [ḫoş-ḫᵛān]: İyi okuyucu. خوش [ḫoş] güzeldir ve خواندن [ḫᵛān] [ḫᵛānden]den ism-i fāʿil olur. Mīr Naẓmī, beyt:

چو دیدم بلبل خوشخوان به گلشن
بدو گفتم گل آمد چشم روشن

(Bülbülün gül bahçesinde güzel güzel öttüğünü görünce ona "Gül gelmiş, gözün aydın!" dedim.)

Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

در حلقهٔ گل و مل خوشخواند دوش بلبل
هات الصبوح حیّوا یا ایها السکارا

(Bülbül dün gece gül ve şarap meclisinde "Ey sarhoşlar kalkın, sabūh şarabını getirin!" diye güzel güzel ötüyordu.)

خوشدامن [ḫūş-dāmen]: Vāv-ı maʿrūf ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i māder-zen ki kayın ana derler. Bu maʿnāya yalnız خوش [ḫūş] dahi derler. *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da خوشتامن [ḫūştāmen] derler dāl yerine tā'-i müşennāt ile. Ve baʿżı nüsḫada خوشامن [ḫūşāmen] de derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

بگویم ای زن تو گشته قلتبان شوهر
سه پایه زن شده خوشدامن ترا داماد

(Sana diyeyim, senin karın kaltaban bir koca olmuş. Senin kaynananın damadı üç ayaklı bir kadın olmuş.)

خوشه چین [ḫūşe-çīn]: Başak devşirici. خوشه [ḫūşe] başak maʿnāsına da gelir ve چین [çīn] چیدن [çīden] lafẓından ism-i fāʿildir. Ve istiʿāre ṭarīḳıyla ṣāḥib-i selīḳa ve maʿānī-perverliğe iḳtidārı olmayıp şiʿr ve naẓm söylerim diye āḫarın eşʿārından tırāş eden zamāne şāʿirlerine derler. Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

قوت طبعش نبود و دخل بر شعرم کند
می شود از خرمن اشعار ما را خوشه چین

می زند در انجمن با هرزه لاف شاعری
لیک نتوان خواندش موزون اشعار بهین

(Şairlik yeteneği yok ama şiirime laf atıyor, şiir harmanımızdan başak devşiriyor. Mecliste herzeler söyleyip şairlikten dem vuruyor ama ölçülü şiiri iyi okuyamıyor.)

خوشیدن [ḫūşīden]: Vāv-ı mechūl ile. Buruşmak ve kurumak, خشکیدن [ḫuşkīden] maʿnāsına. Üstād Laṭīfī, beyt:

درختی که آب از دستت ننوشد
همیشه میوه و شاخش بخوشد

(Senin elinden su içmeyen ağacın dalı ve meyvesi hep kuru ve buruşuk olur .)

Ve be-maʿnī-i خشک شدن زدودان [ḫuşk şuden-i zedūdān]. Keẓā fī-*Müşkilāt-ı Şehnāme*.

خون [ḫūn]: Vāv-ı maʿrūf ile. Muṭlaḳ kandır, dem maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

خونش به گردنم پدرت را بزن بکش
عیسیٔ مریمی تو پدر را چه می کنی

(Kanı boynuma olsun, babanı vur öldür! Sen Meryem oğlu İsasın, babayı ne yapacaksın!)

Ve meftūḥa ile mażmūme beyninde olan

maḫrec ile, vāv-ı maʿdūle ile de (خوان ḫᵛôn), "sofra" ve "ṭaʿām" maʿnāsına da müstaʿmeldir.

خونچین [ḫūnçīn]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i cīm-i Fārsī ile. Bāʾ-i muvaḥḥade ile ẕikri mürūr eden خوبچین [ḫūbçīn] maʿnāsınadır ki mūmiyādır.

خونِ سیاوشان [ḫūn-ı siyāvuşān]: Türkīde "iki kardeş kanı", ʿArabīde دم الاخوین [demu'l-aḫaveyn] derler. *Şerefnāme*'de bir ağaçtır, surḫ-reng olur, onunla ibrīşim ve cāme boyarlar. Ol ağaca خونِ سیاوشان [ḫūn-ı siyāvuşān], دمِ سیاوشان [dem-i siyāvuşān], دمِ سیاوش [dem-i siyāvuş], yalnız سیاوشان [siyāvuşān] ve دارپرنیان [dārperniyān] dahi derler. Vech-i tesmiyesi oldur ki kaçan Efrāsiyāb Siyāvuş'u ḳatl etti, ol **(401ᵃ)** yerde ki ḳatl olunup kanı döküldü, ol vaḳit bir ağaç bitti ki mezbūr ağaçtır. Baʿżı ferhengde ve baʿżı kitābda mezbūr ağaç "baḳam" olmak üzre menḳūldür ammā ṣıḥḥati maʿlūm değildir. Siyāvuş'un ḳatlini īhām eder. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

شاه ترکان سخن مدعیان می شنود
شرمی از مظلمهٔ خون سیاوشش باد

(Turan padişahı Efrāsiyāb, dedikoducuların sözlerini dinledi. Onun utancı, döktüğü Siyavuş kanından olsun!)

شاهِ ترکان [şāh-ı turkān] ki şāh-ı Tūrān Efrāsiyāb'dır. Mevlānā Muḥammed Bedreddīn Ẓuhūrī, beyt:

نگوید به خون سیاوش دریغ
چو اندازد افراسیابانه تیغ

(Efrasiyab gibi kılıç savurduğu için Siyavuş/kardeş kanına hayıflanmaz.)

خوهن [ḫūhen]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i hā ile. Bezr yağı çıkarıcı ve satıcı maʿnāsına mervīdir.

خوی چین [ḫᵛoy-çīn]: Vāv-ı maʿdūle[1], sükūn-ı yāʾeyn-i taḥtāniyyeyn ve kesr-i cīm-i Fārsī ile. ʿAraḳ-çīn maʿnāsınadır ki خوی [ḫᵛoy] vāv-ı maʿdūle ile ʿaraḳtır ve چین [çīn] چیدن [çīden] lafẓından ism-i fāʿildir.

1 Metinde "vāv-ı mechūl" yazılmıştır.

مع الواو

[maʿa'l-vāv]

خدو [ḫudū]: Żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Tükürük. خیو [ḫayū] ve تفو [tufū] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

او خدو زد بر رخش که روی ماه
سجده آرد پیش او در سجده گاه

(O, önünde ayın dahi secdeye kapandığı bir yüze tükürdü.)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

از بد چرخ آسیا گردان
خشک شد در دهان بنده خدو

(Değirmen dönüşlü feleğin kötülüğü yüzünden bendenizin ağzındaki tükürük kurudu.)

خرو [ḫurū]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. Bir kuştur. ʿArabīde حبارى [ḫubārá] derler. Ve dahi ḫorūsa derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خسرودارو [ḫusrev-dārū]: خولنجان [ḫūlencān] dedikleri dārūdur. Hindī lisānında کولنجن [kūlencen] derler.

خسرو [ḫusrev]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, her ẕī-şevket pādişāha "ḫusrev" derler.

Ṣānī, aʿlām-ı ricāldendir. Mülūk-ı ʿAcem'den Keyḫüsrev ki meşhūr pādişāhtır Ferīdūn evlādından Īrec neslinden. Ve Nūşurrevān oğlu Hürmüz-i Tāc-dār'ın oğlu Pervīz'in laḳabıdır ki "Ḫüsrev-i Pervīz"dir. Şīrīn ile aḥvāl-i ḥikāyesi meşhūrdur.

خسو [ḫusū]: Żamm-ı sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i māder-zen. خسر [ḫusur] ve خسره [ḫusure] dahi derler. Üstād Ferruḫī, beyt:

بدسکال تو و مخالف تو
خسوی جنگجوی با داماد

(Senin düşmanın ve rakibin, damatla kavga eden kaynanadır.)

خشکمازو [ḫuşkmāzū]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve kāf-ı mevḳūf ile. Ağacın kuru budakların ve nā-hemvārın kırmak. خشکمازه [ḫuşkmāze] dahi derler.

خوشگو [ḫoş-gū]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. İyi ırlayıcı demek olur, yaʿnī muṭrib-i ḫoş-nevā. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

چو مطرب خواند ابیات تو گویند
که این گویندهٔ خوشگو نماید

(Şarkıcı senin beyitlerini okuyunca "Görünüşe göre bu güzel sesli bir şarkıcı" derler.)

خشو [ḫuşū]: Żamm-ı şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i māder-şūy, yaʿnī küyegü anası ki خوش [ḫūş] ve خوشدامن [ḫūş-dāmen] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

بادا همیشه خسرو سلطان محترم
تا احترام دارد داماد را خشو

(Damat kaynanaya saygı gösterdikçe yüce padişah da hep saygı ve itibar görsün!)

Bu beyitten, "māder-zen" olmak fehm olunur. Ammā Muḫtārī'nin, beyt:

بشری لک بشری که هجای تو همه پاک
سوی خشویت کردم تحریر و فرستاد

(Sana müjde olsun müjde ki senin bütün sözlerini yazıp kaynatana gönderdim.)

beytinden "māder-şūy" fehm olunur. Fetḥa ile (خَشو ḫaşū) ʿArabīde ḫurmā-yı zebūn ve zebūn-ı ḫurmāya da derler.

خفتو [ḫuftū]: Sükūn-ı fā ve żamm-ı tāʾ-i müşennāt ile. Ağır basmak ki ʿArabīde کابوس [kābūs] derler dīv-girifte maʿnāsına.

Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

آن گران جان و گران تن گر رود بزم خواص
اهل مجلس تنگدل باشند که خفتو آمده

(O ağır canlı ve iri cüsseli adam seçkinler meclisine gidecek olursa, meclistekiler karabasan çökmüş gibi daralır.)

خفزدو [ḫufezdū]: Feṯḥ-i fā, sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Meftūḥada meẕkūr olan "cuʿal" maʿnāsına. Baʿżı ferhengde żamm ile mervīdir.

خودخو [ḫod-ḫū]: Terbiyetsiz büyüyüp kendi hevāsında olana derler. Mīr Naẓmī, beyt:

نخورد سلهٔ استاد و ندید جور پدر
شدست زنده به خودخو هوای نفس به سر

(Hoca tokadı yemedi, baba terbiyesi almadı. Nefsine uyup kafasına göre yaşıyor.)

خودرو [ḫod-rū]: Vāv-ı maʿrūf ve sükūn-ı dāl u żamm-ı rāʾ-i mühmeleteyn ile. Dağlarda ḫudāyī bitmiş ağaç ve beyābānda biten şükūfe ve sāʾir nebātāta derler. خود [ḫod], kendi ve رو [rū] رستن [rusten] lafẓından ism-i fāʿil olur, murād bilā-naṣb u zerʿ biten nebātāttır.

خوشاو [ḫoşāv]: Be-maʿnī-i خوشاب [ḫoşāb]-ı merḳūm. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

خوشنو [ḫūşnū]: Vāv-ı **(401[b])** maʿrūf, sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı nūn ile. خوشنود [ḫūşnūd] lafẓından terḫīm olunmuştur. Ḥakīm Esedī, beyt:

شدم من به اندرز من بگروید
ز من پاک بدرود و خوشنو شوید

(Ben gittim, benim öğüdümü dinleyin! Benimle ısmarlaşın, benden hoşnut olun!)

خو [ḫū]: Be-vezn-i گو [gū]. ʿĀdet maʿnāsınadır. Ve baʿżı isme iżāfetle istiʿmāl olunur نیکخو [nīk-ḫū] ve بدخو [bed-ḫū] gibi. Şeyḫ Āẕerī, beyt:

چون باد به بوی تو بسی گشته به هر در
با حضرت تو کرده چو خاک درِ تو خو

(Rüzgār her kapıya senin kokunla çokça vardığı için, sayende senin kapının toprağı gibi huy edindi.)

مع الها

[maʿa'l-hā]

خبه [ḫube]: Fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Kızıl tüderī dedikleri dārūdur. Türkīde "kuşekmeği" derler. Ve İṣfahānīler خاکشی [ḫākşī] derler. Ẕikri mürūr eyledi.

خجاره [ḫucāre]: Fetḥ-i cīm ü rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i endek. Keẕā fi'l-*Edāti'l-Fużalā*. Meftūḥada dahi ẕikri mürūr eyledi. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de dahi żamme ile masṭūrdur. Muḫtārī, beyt:

بنگر به زمین و سپاه دشمن
که آن فراوان و این خجاره است

(Bir zemine bir de düşman ordusuna bak! Zemin çok, düşman ordusu az.)

خجاوه [ḫucāve]: Fetḥ-i cīm ü vāv ile. Be-maʿnī-i ṣadā ve āvāz. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

خجسته [ḫuceste]: Kutlu ve mübārek maʿnāsına. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

خلاف کردن او سخت نا خجسته بود
مکن خلاف و دل از نا خجستگی برهان

(Ona aykırı düşmek çok büyük uğursuzluktur. Ona aykırı düşmeyip gönlü uğursuzluktan kurtar!)

Yaʿnī nā-mübārek. ʿArabīde ḫucesteye یمنه [yumne] ve میمونه [meymūne] dahi derler.

Bir maʿnāsı dahi bir nevʿ sarı güldür, ortasında siyāhı olur, ona dahi "ḫuceste" derler. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

خجسته باز گشاده دهان مشگین دم
گشاده نرگس چشم دژم ز خواب خمار

(Sarı gül yine misk kokulu ağzını açmış. Mahmur gözlü nergis, sarhoşluk uykusundan uyanmış.)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

درون خرگه از بوی خجسته
بخور و عود و عنبر کله بسته

(O bahçe içinde buhūr, amber ve öd, sarı gül kokusundan çadır kurmuş.)

Bu maʿnāya, Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

از آن خجسته و شاهسپرغم هر دو شدند
یکی چو دیدهٔ چرخ و یکی چو چنگ عقاب

(O sarı gül ve fesleğenden biri şahin gözü, biri de kartal pençesi gibi oldu.)

خرابه [ḫurābe]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele vü bāʾ-i muvaḥḥade ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bir içim su miḳdārına derler. Vāv-ı maʿdūle ile خوارابه [ḫˇurābe] dahi derler.

Ṣānī, bir çūbdur. Suyunu çıkarıp yüzüne yağı çıkar, ol yağı alıp, baʿż-ı emrāża devā ederler.

خرچینه [ḫurçīne]: Hāʾ-i ʿalāmetle. خرچین [ḫurçīn]-i merḳūm maʿnāsına ki heybedir, her ne nevʿ olursa. Ve bir maʿnāsı da kuş ibiğidir.

خردگاه [ḫurdgāh]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, dāl-ı mevḳūf ve fetḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Devenin göğsünde yere gelen yassı yerine derler. Keẕā fi't-*Tuḥfe*. Ve dahi çār-pā ḥayvānın göğsünün yeri. Ebulferec-i Rūnī, beyt:

برون کند خرد از خردگاه آهو شکل
فرو کشد طرب از طره جای عیش لگام

(Ceylan biçimli göğüs sebebiyle akıl çıkıyor. Yaşam yularlı kākül sebebiyle mutluluk dizginleniyor.)

خرده [ḫurde]: Sükūn-ı rā vü fetḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Altı maʿnāya gelir.

Evvel, her nesnenin rīzesi yaʿnī ufağı. Bu maʿnā maʿrūftur.

Ṣānī, nükte maʿnāsına. Seyf-i İsferengī, beyt:

برون پردهٔ عقلست جان خرده بینان را
به غمزه سوی یکدیگر اشارتهای پنهانی

(Nüktedanların canının kıyabakış karşısına geçip gizlice işaretleşmesi, aklın kabul edebileceği bir iş değildir.)

ʿİmādī, beyt:

تشویر می دهد خرد خرده بین مرا
نقش خرد به باده ز لوح دلم بشوی

(Nüktedan aklım beni utandırıyor. Gönül sayfamdaki akıl yazısını şarapla yıka!)

Ṣāliş, ʿayb, günāh ve ḫaṭā maʿnāsına. Mevlānā Cāmī, beyt:

ز من گر خرده ای آید مکن عیب
ز خردان خرده نبود عیب و عاری

(Bir yanlış yaptıysam beni ayıplama! Çünkü küçüklerin hata yapması ayıp ve eksiklik değildir.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i ḫas u ḫāşāk. Bu iki maʿnāya, yaʿnī ṣāliş ve rābiʿ maʿnālarına, Şeyḫ Saʿdī, meşnevī:

بد اندیش بر خرده چون دست یافت
درون بزرگان به آتش بتافت

به خرده توان آتش افروختن
پس آنگه درخت کهن سوختن

(Niyeti bozuk kimse kötülüğe fırsat bulunca iyilerin içi ateşle yanar. Çerçöple ateş yakmak, böylece köklü ağacı yakıp kül etmek mümkündür.)

Ḫāmis, kitāb-ı Zend'in yigirmi bir nüskünden bir nüsküne "ḫurde" ve tamāmına ایارده [eyārde] derler. Üstād Daḳīḳī, beyt:

ببینم آخر روزی به کام دل خود را
گهی ایارده خوانم شها گهی خرده

(Ey padişah! Gönlümdeki isteklerin sonuna geldiğimi görüyorum, bazen Zend kitabının tamamını bazen de ondan parçaları okuyorum.)

Sādis, şerāre-i āteş maʿnāsına.

خرده مرده [ḫurde murde]: Pāre pūre, ufak tefek demektir. Ebulmaʿānī, beyt:

نیاز و ناز ندانم چو خرده مرده حساب
همین به وصل ترا جان داده می دانم

(Nazlanıp yalvarma nedir bilmem, ufak tefek hesap yapmam. Sadece sana kavuşmak için can vermeyi bilirim.)

خرفه [ḫurfe]: Sükūn-ı **(402ª)** rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i fā ile. Bir nevʿ sebzedir ki پرپهن [perpehen], فرفهن [ferfehen], تخمگان [toḫmegān] ve فرفخ [ferfaḫ] dahi derler. Türkīde "pirpirim" ve "semizotu", ʿArabīde بقلة الحمقا [baḳlatu'l-ḥamḳā] derler.

خرمگاه [ḫurremgāh] ve **خرمگه** [ḫurremgeh]: Kilāhumā bi-feṯḥi'r-rāʾi'l-müşeddede ve kāfi'l-ʿAcemī ve sükūni'l-mīm. Be-maʿnī-i ḫargāh ve ḫargeh. Şems-i Ḥayrī, der-naʿt, beyt:

از علو همتت فراش خرمگاه قدر
خیمهٔ قدر ترا بر اوج او ادنی زده

(Kıymet çayırının döşemecisi, senin kıymetin otağını himmetinin yüceliği sebebiyle "ev ednā"[1] zirvesine kurmuştur.)

Ve mekān-ı şādī ve şükūfezār. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

تابش رخسار تو از راه چشم
کرد خرمگاه دل از ارغوان

(Senin yanağının göz yolundaki parlayışı, gönülde erguvandan bir çadır yaptı.)

Bu beyitte "çāder" olmak dahi münāsibdir erġuvānı ḫaymeye teşbīhen.

خروسچه [ḫorūsçe]: Żamm-ı rā vü sükūn-ı vāv u sīn-i mühmeleteyn ve feṯḥ-i cīm-i

1 Kurān-ı Kerīm, Necm 53/9: "ḳhatta daha yakın".

Fārsī ile. Be-maʿnī-i üstüḫᵛān-ı gelū, yaʿnī boğaz altında görünen kemik ki تلیک [telīk] dahi derler.

خروسه [ḫorūse]: Żamm-ı rā vü feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Ferc-i zenānda olan laḥm-ı zāʾid. Ebulmaʿānī, beyt:

نخواه صحبت زن هر دو چیز هست کریه
زبان دراز خروسه دهن فراخئ کون

(Kadınlara yaklaşma, iki çirkin şeyleri var: Dil uzatan horūse ve ağzı yırtık kūn.)

خروه [ḫurūh]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ve iẓhār-ı hā ile. Be-vezn-i گروه [gurūh]. Be-maʿnī-i ḫorūs. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

شب از حملهٔ روز گردد شکوه
شود پرّ زاغش چو پرّ خروه

(Gece, gündüzün hamlesiyle şaşırır kalır. Karga kanadı horoz kanadına döner.)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

خروه غنوده فرو کوفت بال
دهل زن بزد بر تبیره دوال

(Uyuyan horoz kanat çırptı. Davulcu davula tokmak vurdu.)

خره [ḫure]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Altı maʿnāya gelir.

Evvel, muḥaḳḳıḳ Devānī *Şerḥ-i Heyākil*'de ẕikr eder ki: Ḫure nūrdur, Allāhu teʿālá ḥażretinden fāʾiż olur. Cümle maḫlūḳāt ol nūr ile taʿayyuş ve riyāset ederler baʿżı baʿżının üzerine. Ve ol nūr vesīlesiyle kesb-i ṣanāyiʿ u ḥirfete ḳādir olurlar. Ol nūrun āṯār-ı feyżi pādişāhlardan ki ʿādil ola, ẓāhir olur. Onlara کیانِ خره [keyān-ı ḫure] derler. Bu maʿnāda vāv-ı maʿdūle ile خوره [ḫᵛore] dahi derler.

Ṣānī, bir ḥiṣṣe maʿnāsına gelir. Ḥükemā-yı Fürs, mülk-i Fārs'ı beş ḫure yaʿnī beş ḥiṣṣe edip her ḥiṣṣeye bir isim komuşlardır. Bu tertīb üzre ḥiṣṣe-i evvel ḫure-i Erdeşīr, ḥiṣṣe-i ṣānī ḫure-i İstaḫr, ḥiṣṣe-i ṣāliṯ ḫure-i Dārāb, ḥiṣṣe-i rābiʿ ḫure-i Şāpūr, ḥiṣṣe-i ḫāmis ḫure-i Ḳubād'dır. Bu ḫureye خوره [ḫūre] ve کوره [kūre] dahi derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز پر مایه تر هرچه بد دلپذیر
ببردند تا خرهٔ اردشیر

(İçlerinden en makbul olanlarını seçip Hure-i Erdeşīr'e götürdüler.)

Ṣāliṯ, rāʾ-i müşeddede ile (خرّه ḫurre), be-maʿnī-i ṣadā-yı ḫūb ve āvāz-ı ḫoş-āyende vü müstaḥsir. Şāh Nāṣır-ı Ḥüsrev, mıṣraʿ:

تو خفته و بر گفتهٔ خوش خره

(Sen uyumuş ve güzelce şarkı söylemektesin!)

Ve żamm-ı rā ve iẓhār-ı hā ile (خرُه ḫuruh) üç maʿnāya gelir.

Evvel, ḫorūs maʿnāsına ki خروه [ḫurūh] dahi derler. Şāh Nāṣır-ı Ḥüsrev, beyt:

خود سپس آرزوی تن مرو
چون خرهٔ بد ز پی ماکیان

(Tavukların ardınca giden azgın horoz gibi beden arzusunun peşinden gitme!)

Şāh Nāṣır-ı Ḥüsrev, beyt:

سرد و تاریک شد ای پور سپیده دم دین
خرهٔ عرش هم اکنون نکند بانگ نماز

(Ey oğul! Dinin sabahı soğuk ve karanlık oldu. Şimdi arş horozu da sabah ezanı okumuyor.)

Ṣānī, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te cānverān-ı vaḥşī.

Ṣāliṯ, be-maʿnī-i ḫaste. Yaʿnī çekirdek ki ḫure-i ḫurmā ve ḫure-i engūr derler.

خروهه [ḫurūhe]: Żamm-ı rā-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i hā ile. Peftere

maʿnāsına ki پک [pek] dahi derler. Türkīde "telbe" dedikleri ki doğancılar doğan okurlar. Ve tuzağa kuş gelmek için kodukları kuş ki ʿArabīde ملواح [milvāḥ] derler.

خستوانه [ḫustvāne]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü tāʾ-i müṣennāt ve feṯḥ-i nūn ile. Dervīşān giydiği muraḳḳaʿ ḫırḳa. Ve peşmīneden olan saçaklı ḫırḳa maʿnāsınadır. Ve *Lisānuʾş-Şuʿarāʾ*da pāre-i bürd ve pārehā-yı kirpās, yaʿnī alaca pāreleri ve bez pāreleri.

خستونه [ḫustūne]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, żamm-ı tāʾ-i müṣennāt ve feṯḥ-i nūn ile. Libās-ı dervīşān ki پشمینه [peşmīne] ve مرقع [muraḳḳaʿ] dahi derler. Ebulferec-i Rūnī, beyt:

خستونهٔ حسن اهتمامش
بر خستگی فناست مرهم

(Onun himmet gösterme hırkası, yokluk yarasına merhemdir.)

خسرخواجه [ḫusur-ḫʷāce]: Peder-zen maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

خسره [ḫusure]: Māder-zen **(402b)** maʿnāsına. Bu iki maʿnāya, Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

گر محبت نکند خواجه خسر داماد را
عیب نبود که همین دخترکش می کابد

وین عجب که خسره میل کند در اول
بعد زان بر سر کیر دختر خود جنگ آرد

(Kaynata damada sevgi duymazsa garip karşılanmaz, çünkü damat onun kızcağızıyla cimā etmektedir. Garip olan önce kaynananın meyletmesi, sonra da kīrin başında kendi kızının savaşmasıdır.)

خسرینه [ḫusurīne]: Be-maʿnī-i خسره [ḫusure]-i merḳūm. Ebulmaʿānī, beyt:

شود داماد اگر در کار همسر
بود خسرینه راضیتر ز دختر

(Damat eş olmayı becerirse, kızından daha fazla kaynanası razı olur.)

خسوره [ḫusūre]: Be-maʿnī-i خسرینه [ḫusrīne]-i merḳūm. Üstād Laṭīfī, beyt:

اگر بازی نسازی بالضروره
خوشت نا خوش بود دیگر خسوره

(Eğer mecburen oyun oynamazsan, kaynananın memnuniyeti hoşnutsuzluğa döner.)

خشاره [ḫuşāre]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme vü rāʾ-i mühmele ile. Sofrada ṭaʿām ve ekmekten dökülen pāre.

خشکبازه [ḫuşkbāze]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme, kāf-ı mevḳūf ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade vü zāʾ-i muʿceme ile. Ağacın kuru dalların ve nā-hemvār bitenlerin giderip pāk ve hemvār etmeye derler.

خشکرنده [ḫuşkrende]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü nūn, kāf-ı mevḳūf ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Yubūset-i ṭabīʿattan ʿārıż olan cerb ki "kuru uyuz" demek olur. Mīr Naẓmī, beyt:

سرایت می کند زان شو دونده
که سرتا پا وجودش خشکرنده

(Bedeni tepeden tırnağa kuru uyuz olmuş. Bulaşır, ondan koşarak kaç!)

خشکریشه [ḫuşkerīşe]: Kesr-i rāʾ-i mühmele, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Mühre-i cerāḥat u nāsūr ki Türkīde "nasır eti" derler.

خشکنانه [ḫuşknāne]: Kāf-ı mevḳūf ve feṯḥ-i nūneyn ile. Katıksız, yalnız yiyilen ekmek. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چون روز گردد می دود از بهر کسب و بهر کد
تا خشکنانه او شود از بهر او ترنانه ای

(Gündüz olunca çalışıp kazanmaya koşar, böylece müşteri sayesinde kuru ekmeği katıklanır.)

خفته [ḫufte]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. İsm-i mef'ūldür, yatmış ve uyumuş ma'nāsına. Şeyḫ Sa'dī, beyt:

ظالمی را خفته دیدم نیمروز
گفتم این فتنه است بیدار بوده به

(Bir zalimi öğle vakti uyurken gördüm. "Bu fitnedir, uyuması daha iyidir" dedim.)

Ve dahi ḫamīde, eğilmiş ma'nāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

شهنشاهی که بهر خدمت او
همیشه پشت گردون خفته باشد

(Öyle bir padişahlar padişahıdır ki feleğin sırtı ona hizmet etmek için hep eğik olur.)

خفچه [ḫufçe]: Sükūn-ı fā ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Bir ağaçtır, surḫ-reng ve müdevver olur. Ve meyvesi dahi olur. 'Arabīde عوسج ['avsec] derler.

خفه [ḫufe]: Feṯḥ-i fā ile. Öksürük ki sürfe ma'nāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

که هست علت باطنش در بدن
خفه گیرد او را به وقت سخن

(İçinde bir hastalık var, konuşurken onu öksürük tutuyor.)

خله [ḫulle/ḫule]: Lām'ın şeddesiyle de taḫfīfiyle de cā'iz. Şedde ile üç ma'nāya gelir.

Evvel, sümük, ḫulm ma'nāsına. Üstād 'Ascedī, beyt:

چو آید رو برون حمدان بدان ماند سر سرخش
که از بینئ سقلابی فرود آید همه خله

(Hamdānın kırmızı başıyla ortaya çıkması, Saklābli'nın burnundan sürekli burun pisliği çıkmasına benziyor.)

Ṣānī, süḫan-ı herze vü hedyān. Üstād Laṭīfī, beyt:

بر فضل تو کی معترف آیند که دانند
اشعار تو بی چم و سخنها همه خله

(Senin şiirlerinin manasız ve sözlerinin hep saçmalık olduğunu bilenler, faziletini nasıl iddia etsinler!)

Ṣāliş, gemi dümeni. Üstād Laṭīfī, beyt:

دریاست ورا پر آب و شله
گیران جهان درو چو خله

(Ahiret, su ve yiyecekle dolu bir denizdir. Dünyayı elinde tutanlar, orada gemi dümeni gibidir.)

Meẕkūr üç ma'nāya taḫfīf-i lāmla, Şems-i Faḫrī, ḳıṭ'a:

رای منیر تو ز معالی و احتشام
در روی پادشاه زمان افکند خله

هر مدح و آفرین که نه اندر ثنای تست
نزدیک عقل باشد و افسانه و خله

کشتئ اهل فضل شود غرق موج یأس
گرنه ز اهتمام تو باشد ورا خله

(Senin parlak görüşün, yücelik ve görkem bakımından zaman padişahının yüzüne sümük atar. Seni övmek için olmayan her övgü ve aferin, akıl katında masal ve saçmalıktır. Erdem sahiplerinin gemisi senin himmet dümeninle yürütülmezse, karamsarlık dalgasıyla batacaktır.)

Lām-ı müşeddede ile (خلّه ḫulle) 'Arabīde iki ma'nāyadır. Evvel, dost ve dostluk. Ṣānī, bir ottur ki ṭu'mu şīrīndir. Ve kesr-i ḫā vü lām-ı müşeddede ile (خِله ḫille), yine 'Arabīde üç ma'nāyadır. Evvel, diş arasında ṭa'āmdan kalan. Ṣānī, çāder-şeb āstarı. Ṣāliş, ser-i kemāna sardıkları deriye derler.

خلمه [ḫulme]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i mīm ile. Be-ma'nī-i ser-i çevgān. Şeref-i Şeferve, beyt:

هیچ گل بود که در آخر دست آب نشد
بود بیدی که نه در خلمهٔ چوگان آمد

(Eni sonu elde parçalanmayan/solmayan gül var mı! Çevgan değneği olmayan söğüt ağacı var mı!)

خمبره [ḫumbara]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü rā'-i mühmele ile. Küçük küp ki بستوقه [bustūḳa] derler. Ve dahi ālāt-ı ceng ü ḥarbden bir müdevver çömlek gibi demirden edip, içine **(403a)** demir pāreleri bārūt-ı siyāh ile doldurup, hāven topunun içine bārūt ile ta'biye edip, atıp ḳal'a içine düşürürler. Ol mertebe hendese ile atarlar ki murād ettikleri maḥalde pārelenir ve ādemleri helāk eder.

خمخانه [ḫumḫāne]: Meyḫāne ma'nāsına ki "küp evi" demek olur. Mevlānā Muḥammed Ẓuhūrī, beyt:

ز خمخانهٔ فیض هر بامداد
به جام طلا رایت صبح داد

(Her sabah feyiz meyhanesinde altın kadehle sabah sancağını çeker.)

خمره [ḫumra]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. خمبره [ḫumbara]-i merḳūm ma'nāsına.

خمگده [ḫumgede]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Meygede gibi ḫumḫāne ma'nāsınadır.

خم مهره [ḫum-muhre]: Sükūn-ı mīm-i evvel ve żamm-ı ṯānī ile. İnci ṣadefinden yapılmış bir müdevver nesnedir, boru gibi çalarlar. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

برآورد خم مهره آواز شیر
دماغ از دم گاودم گشته سیر

(Büyük boru aslan gibi kükredi. Dimağ boru nağmesine doydu.)

خنبره [ḫunbara]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü rā'-i mühmele ile. *Mecma'u'l-Fürs*'te küçük küp ma'nāsınadır. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

خنبرهٔ نیمه برآرد خروش
لیک چو پر گردد و گردد خموش

(Yarısı dolu küçük küp ses getirir, ama tamamen dolarsa sesi kesilir.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile (خنبُره ḫunbure) "ağzı dar küçük bardaktır" diye rivāyet olunmuş. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

در خنبره بماند دو دستت برای گوز
بگذار گوز و دست برآور ز خنبره

(İki elin ceviz için bardakçıkta kaldı. Cevizi bırak ve bardakçıktan elini çek!)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

خاک درین خنبرهٔ غم چراست
رنگ رخش ازرق ماتم چراست

(Bu gam küpüne niçin toprak dolmuş! Yüzünün rengi niçin matem mavisi olmuş!)

خنبه [ḫunbe]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Be-vezn-i دنبه [dunbe]. Topraktan iri küpler edip re'āyā ve fuḳarā anbār gibi içine ġalle ve ẕaḫīre korlar. Ba'żı yerde ağaçtan dahi ederler. 'Arabīde کواره [kuvāre] derler. Ebū Şekūr, beyt:

پر از میوه کن خانه را تا به در
پر از دانه کن خنبه را تا به سر

(Evi kapısına kadar meyveyle doldur! Toprak küpü ağzına kadar azıkla doldur!)

Bedī'ī-i Seyfī, der-*Ḳasemiyye*, beyt:

به گرد خنبهٔ گندم به زحمت کژدم
به رشته های ترازو به گوشه های کمان

(Buğday küpünün tozuna, akrebin zahmetine, terazi iplerine ve yay köşelerine andolsun!)

Şems-i Faḫrī, beyt:

ز جودش خلق را باشد لآلی
به جای غله در انبار و خنبه

(Cömertliği sayesinde, halkın ambar ve küplerinde buğday yerine inci olur.)

خنبیده [ḫunbīde]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i bā'-i muvaḥḥade ile. Meşhūr ve maʿrūf olana derler. Mīr Naẓmī, beyt:

درین عالم ز عیب اوست خالی
شده خنبیده با نیکو خصالی

(Bu dünyada ayıptan beridir. İyilikle ünlü olmuştur.)

خنجده [ḫuncide]: Sükūn-ı nūn, kesr-i cīm ve feṭḥ-i dāl-ı mühmele ile. Anzarot dedikleri ağaç pisidir. Ve dahi kelebek dedikleri böceğe derler.

خنجره [ḫuncire]: Sükūn-ı nūn, kesr-i cīm ve feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i خنجده [ḫuncide]-i merḳūm.

خنجیده [ḫuncīde]: Sükūn-ı nūn u yā-yı taḥtānī ve kesr-i cīm ile. Be-maʿnī-i خنجده [ḫuncide]-i merḳūm. Ve cimāʿ mübāşeretinde ẓāhir olan ṣadā maʿnāsına da mervīdir. Ebulmaʿānī, beyt:

خنجیدهٔ جماع شنود او به گوش خویش
وانگه که زند در کس زن هر میان سخت

(Her beli kuvvetli onun karısının küsüne vurdukça cimā sırasında çıkan sesi kendi kulağıyla duyar.)

خنیده [ḫunīde]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i pesendīde. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

به گیتی از آن خوبتر داستان
خنیده نیاید برِ راستان

(Dünyada doğruların katına ondan daha güzel ve beğenilmiş bir hikāye gelmedi.)

Ḥakīm Esedī, beyt:

خنیده به کلک و ستوده به تیر
بدان گنج بخش و بدین شیرگیر

(Kalemi beğenilmiş, oku övülmüştür. Kalemiyle hazine bağışlar, okuyla aslan avlar.)

خواره [ḫuvāre]: Feṭḥ-i vāv ile. Be-vezn-i شماره [şumāre]. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i destūr. Ve dahi ḳıvām-ı beden olacak kadar ṭaʿāma derler. Keẕā fi'l-*Mü'eyyid*. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

همکاسگئ ذره بس فخر نیست او را
کز خور خواره آمد وز ماه نو خلالش

(Zerreyle aynı sofrada olmak onun için övünç kaynağı değildir. Çünkü onun azığı güneşten, hurması da yeni aydan gelir.)

خوپله [ḫūple]: Vāv-ı maʿrūf, sükūn-ı bā'-i Fārsī ve feṭḥ-i lām ile. Ebleh, aḥmaḳ ve nādāniste maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, mıṣraʿ:

منِ خوپله در سبلت افکنده بادی

(Ben ahmak, bıyığa çalınmış bir kavarayım.)

خوچه [ḫūçe]: Vāv-ı maʿrūf ve feṭḥ-i cīm-i Fārsī ile. Kuş ibiği ki خوج [ḫūc] dahi derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

هر خروسی که سحر مدح شهنشه خواند
بامدادان ز شرف بر فلکش باشد خوج

ور همای از نظر همت او دور افتد
شوم ویرانه نشین گردد و مانندهٔ کوج

(Seher vakti padişahı öven her horozun ibiği sabahleyin gökte olur. Hüma onun himmet nazarından uzak düşerse, puhu kuşu gibi yıkıntıda oturan bir uğursuz olur.)

خودخروه [ḫod-ḫurūh]: Sükūn-ı vāveyn **(403b)** ü dāl-ı mühmele, żamm-ı ḫā'-i

muʿceme ve iẓhār-ı hā ile. Bostān-efrūz dedikleri çiçektir. Şems-i Faḫrī, beyt:

گر ز فیض دست او بارد سحاب
لعل و زر روید به جای خودخروه

(Onun bereketli eli bulut olup yağarsa, beybörkü çiçeği yerine lal ve altın biter.)

خودخوره [ḫod-ḫūre]: Sükūn-ı vāveyn, dāl-ı mevḳūf u feṯḥ-i rāʾ-i mühmelāt ve iḫfā-yı hā ile. Emīr-i ʿāşıḳān dedikleri yeşil kızıl ile alaca, ḫoş-bū bir yapraktır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خودکاره [ḫod-kāre]: Feṯḥ-i kāf-ı ʿArabī ile. İşini kendi görüp kimesneye inanmayan ādeme derler. Mīr Naẓmī, beyt:

شود آسوده دل از نیش آزار
که باشد دائما خودکاره در کار

(Daima kendi işini kendi gören, sıkıntı ısırığından korku duymaz.)

خودکامه [ḫod-kāme]: Feṯḥ-i kāf-ı ʿArabī ile. Her maṣlaḥatı ve her sözü kendi murādı üzre isteyen ādeme derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

نویسد به هر کشوری نامه ای
به هر شهریاری و خودکامه ای

(Her ülkeye, her padişah ve imparatora bir mektup yazdı.)

خوده [ḫūde]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i günbed. ʿArabīde قبه [ḳubbe] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

نشسته زیر خوده بر سریرش
چه خوده آسمان کنجد به زیرش

(Kubbe altındaki tahtına oturdu. Ama ne kubbe! Altına gökyüzü sığar.)

خورابه [ḫorābe]: Vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i rā vü bāʾ-i muvaḥḥade ile. İki maʿnāya gelir. Evvel, āvānī-i zirāʿatı āmāde olan ekinci.

Ṣānī, ol cüzʾī su ki bendden sızıp aka. Bu iki maʿnāya, Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

نبودی مردمان اهل هنر را
التفاتی به ریسمان و کلابه

زانکه از جود شهریار جهان هست
به سوی کشتزار فضل خورابه

هر یکی را ز فاضلان بود الحق
از عطایش هزار ده خورابه

(İnsanların hüner sahiplerine ip ve urganla dahi bir iltifatı olmazdı. Erdem tarlasına su sızıyor olması, padişahın cömertliği sayesindedir. Doğrusu erdem sahiplerinden her biri onun ihsanları sayesinde bin köylük suya kavuşur.)

Ve Ḥakīm Esedī naḳlinde ol ırmağa derler ki ondan su alalar, intifāʿı ola. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

ز جوی خورابه چه کمتر بگوی
چو بسیار گردد به یکباره جوی

(Azıcık dediğin su sızıntısı birdenbire çoğalır.)

خورده [ḫurde]: Vāv-ı mechūl ve sükūn-ı rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i rīze, yaʿnī ufak nesneler. Ve şerāre-i āteş. Ve be-maʿnī-i nükte ve daḳḳ ki bir kimesnenin ḳavl ü fiʿlinde tutula. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Bu maʿnāya, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

چو قسمت ازلی بی حضور ما کردند
گر اندکی نه به وفق رضاست خورده مگیر

(Ezelde rızkı gıyabımızda taksim ettiklerine göre, bir parça dahi rızaya uygun değilse itiraz etme!)

Ve çār-pā ḥayvān ve sütürānın köstek yeri. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

سرین و گردن و پشت و برش مسمن
میان و خورده و پای و رخش مضمر

(Kalçası, boynu, sırtı ve göğsü semiz. Beli, köstekliği, ayağı ve yüzü sık.)

Bu beyit, et taʿrīfindedir. مسمن [musmin] semiz ve مضمر [mużmir] sık maʿnāsına olur.

خورماه [ḫūr-māh]: Yaz aylarından bir ayın adıdır.

خورنگاه [ḫorengāh] ve **خورنگه** [ḫorengeh]: Kilāhumā bi-vāvi'l-mechūl ve feṭḥi'r-rā'i'l-mühmele ve kāfi'l-ʿAcemī ve sükūni'n-nūn. Be-maʿnī-i revāḳ ki pīşgāh-ı ḫānedir. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

خواهی که در خورنگه دولت کنی طواف
مگریز ازین خرابه گه دلگشای خاک

(Devlet avlusunu tavaf etmek istiyorsan, toprağın gönlünü açan bu harabelikten kaçma!)

خوره [ḫūre]: Be-vezn-i گوره [gūre]: Bir ʿillet-i müzminedir ki eṭibbā آکله [ākile] derler.

خوزده [ḫūzdeh]: Vāv-ı maʿrūf, sükūn-ı zā'-i muʿceme ve feṭḥ-i dāl-ı mühmele ile. Donuzlan böceğidir.

خوسره [ḫūsre]: Vāv-ı mechūl ve sükūn-ı sīn ü feṭḥ-i rā'-i mühmeleteyn ile. Birāderzen. Türkīde "kayın" derler. Mīr Naẓmī, beyt:

دختر اگر خواهی ببین مادرش
خوسره خوبتر شود از خواهرش

(Kızı istiyorsan anasını gör! Kayınbirader baldızdan daha iyidir.)

خوسه [ḫūse]: Vāv-ı maʿrūf ve feṭḥ-i sīn-i mühmele ile. Ol kālbüddür ki bāġ ve būstāna behā'im girmemek için ādem gibi yapıp korlar. Keẕā fi'l-*Mü'eyyid*. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

نیست آدم گر به صورت آدمست
خوسه بوده گوییا در باغ را

(Görünüşte insan olsa da insan değildir. Bahçedeki bir korkuluğu andırır.)

خوشه [ḫūşe]: Vāv-ı maʿrūf ve feṭḥ-i şīn-i muʿceme ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, üzüm ve ḫurmā salkımı. Ebulmaʿānī, beyt:

هر که نبود بخت بوده هر دو چشم بخت کور
باغبان دهر ندهد خوشهٔ انگور را

(Dünya bahçıvanı, talihinin iki gözü de kör olan bir talihsize üzüm salkımı vermez.)

Ṣānī, buğday, arpa ve sā'ir ḥubūbāt sünbülesi.

Ṣāliş, burc-ı devāzdeh-gāneden burc-ı Sünbüle'ye derler ki neyyir-i aʿżam māh-ı Ağustos'ta ol burca taḥvīl eder. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

خوشه کز آن سنبل تر ساخته
سنبله را بر اسد انداخته **(404ª)**

(O taze sümbülden bir salkım yapıp başağı/başak burcunu aslanın/aslan burcunun üstüne attı.)

Rābiʿ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir kuş adıdır. Şeyḫ Āẕerī, der-*ʿAcā'ibü'd-Dünyā*, meṣnevī:

هست مرغی که خوشه نام ویست
لیک دریای چین مقام ویست

خوشه گویند و هم خوشی گویند
آن کسان که اختلاف می جویند

(Çin denizinde yaşayan hūşe adlı bir kuş vardır. İnsanlar isminde anlaşmazlığa düşerler, hem hūşe hem de hoşī derler.)

خوشیده [ḫūşīde]: Vāv-ı maʿrūf ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i pejmürde, yaʿnī solmuş. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

شکوفه گاه شکفتست و گاه خوشیده
درخت وقت برهنه است وقت پوشیده

(Çiçek bazen açıyor, bazen soluyor. Ağaç bazen çıplak oluyor, bazen giyiniyor.)

خوکیزه [ḫūkīze]: Vāv-ı maʿrūf ve kesr-i kāf ile. Culak kuşu ki خولیز [ḫūlīz] ve خولیزه [ḫūlīze] dahi derler.

خولیزه [ḫūlīze]: Vāv-ı maʿrūf ve kesr-i lām ile. Be-maʿnī-i خوکیزه [ḫūkīze]-i merḳūm.

خوله [ḫūle]: Vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i lām ile. Be-maʿnī-i ḫālī. Nitekim ماله [māle], pür maʿnāsına gelir. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

سیکی ای ده به خانه وام شدست
پنج از آن خوله پنج از آن ماله

(Borca düşmüş evin şerefine şarap ver! Beş boş ondan, beş dolu ondan ver!)

خونابه [ḫūn-ābe]: Kan ile karışmış su, خوناب [ḫūn-āb]-ı merḳūm gibi. Āḫirinde hā ʿalāmettir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

چو مشک و عود عزیزئ نفس و طیب نفس
به سوز سینه و خونابهٔ جگر یابی

(Misk ve öd gibi nefes saygınlığı ve nefes güzelliğini, göğüsteki yanış ve ciğerdeki kanlı suyla elde edersin.)

خونجیده [ḫu*u*ncīde]: Vāv-ı mechūl, sükūn-ı nūn ve kesr-i cīm ile. Göz otu ki ʿilāc-ı remeddir. Ve dahi "eğir" maʿnāsına mervīdir.

خوهله [ḫᵛūhele]: Vāv-ı maʿdūle ile. Be-maʿnī-i kec yaʿnī eğri, خوهل [ḫūhel]-i merḳūm gibi.

خوه [ḫūh]: Vāv-ı mechūl ve iẓhār-ı hā ile. Be-vezn-i کوه [kūh]. Bir giyāh ismidir.

خوی خوره [ḫᵛoy-ḫu*u*re]: Vāv-ı maʿdūle, yā-yı mevḳūf ve żamm-ı ḫā ile. ʿAraḳ-çīn ve nemed-i zīn yaʿnī teğilti. Mīr Naẓmī, beyt:

در آیینه به زلفش مشک سوده
به زیر خوی خوره گیسو نموده

(Aynada saçıyla misk ezmiş. Arakçın altında saç göstermiş.)

خویله [ḫᵛoyle]: Vāv-ı maʿdūle ile. Aḥmaḳ ve ebleh maʿnāsına ki yā-yı taḥtānī yerine bāʾ-i muvaḥḥade ile de rivāyet olunmuştur. Nitekim ẕikr olundu. Üstād Ferruḫī, ḳıṭʿa:

باز خواهم به شبی بوسهٔ یکماهه ز دوست
بوسه وآنچه بدان ماند معنیش نگر

حاکم شهر همین خواهد لیکن به زبان
بنگوید چو من خویله و دیوانه چو خر

(Yine sevgiliden bir geceye bir buse isterim. O busenin manası bak neye benzer: Şehrin valisi de bunu ister ama ben eşek, ben deli ve ben ahmak gibi söylemez.)

خویناه [ḫᵛoynāh]: Vāv-ı maʿdūle, yā-yı mevḳūf ve feṯḥ-i nūn ile. Uzun, kırmızı kurttur. Balçıktan ḥāṣıl olur. ʿArabīde خراطین [ḫarāṭīn], Türkīde "soğulcan" derler. Ebulferec-i Sencerī, ḳıṭʿa:

روز حرب از پیش او خرچنگ وار
پس خزیدن عادت بدخواه باد

دم زده گردم ندیدم زین عمل
اژدها در حرب او خویناه باد

(Savaş günü düşmanın ādeti onun önünde yengeç gibi sürünmek olsun! Soluğum kesildi, böyle bir iş görmedim. Ejderha onunla savaşırken solucana dönsün!)

خویه [ḫūye]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i pīl-i çūpīn. Ve پارو [pārū] dahi derler. Körük. Demirci, kuyumcu ve kalaycı āletidir.

مع الياء التحتانی

[maʿa'l-yā'i't-taḥtānī]

خبازی [ḫubāzī]: Feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ve kesr-i zā'-i muʿceme ile. Ebegümeci dedikleri ottur. Ebulmaʿānī, beyt:

نزد سرمست می عشق چه آبست و چه مل
پیش فارغ شده از خود چه خبازی و چه گل

(Aşk şarabıyla sarhoş olmuş birisinin nazarında şarap da su da aynıdır. Kendinden geçmiş birisinin nazarında ebegümeci de gül de aynıdır.)

خدای [ḫudāy]: Nām-ı ʿazīz-i cenāb-ı Bārī teʿālá celle ismuhudur. Ẕikri mürūr eden خدا [ḫudā] maʿnāsına. Āḫirindeki yā ḥarfiyle de cā'izdir. Bu yā جای [cāy] ve سرای [serāy] yā'ları gibidir, ammā aṣlı آی خود [ḫod-āy] olmak dahi olur "kendi gelici" maʿnāsına. Bu beyitte bu maʿnāya telmīḥ vardır. Üstād, beyt:

آمد برِ من که من رسولم
گفتم تو برو که من خود آیم

(Benim katıma "Ben peygamberim" diyerek geldi. "Sen git, ben kendim gelirim" dedim.)

Baʿdehu vāv'ı ḥaẕf edip, işbāʿ-ı żamme ile خدای [ḫudāy] dediler.

خردهٔ دستی [ḫurde-i destī]: Yankeşlik. خردهٔ دست [ḫurde-i dest], yankeş maʿnāsınadır. Āḫirindeki ḥarf-i yā vaṣfiyyedir. Ebulmaʿānī, beyt:

چون ندارد اصل پاکش دائما پستی کند
آن که کار و پیشه نبود خردهٔ دستی کند

(Temiz bir mayası olmadığı için sürekli alçaklık yapar. İşi gücü ve hüneri olmayan kimse yankesicilik yapar.)

خردهی [ḫurdehī]: Bekçikuşu dedikleri kuştur.

خسپی [ḫuspī]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve kesr-i bā'-i Fārsī ile. Müşterī yıldızının adıdır ki اورمزد [ūrmezd] ve برجیس [bercīs] dahi derler. Üstād Belʿamī, der-ṣıfat-ı şemşīr, beyt:

درنده چو شیران دمنده چو ثعبان
درفشان چو خسپی درخشان چو آذر **(404b)**

(Aslanlar gibi yırtıcı, ejderha gibi öfkelidir. Müşterī yıldızı gibi parlak, ateş gibi keskindir.)

خسرانگری [ḫusrāngerī]: Sükūn-ı sīn ü nūn ve feṯḥ-i rā vü kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i دامادی کردن [dāmādī kerden], yaʿnī küyegülük etmek. Ve be-maʿnī-i زن خواستن [zen ḫˇāsten], yaʿnī dünürlük etmek. İki maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

چو دیده مادرش خسرانگری خواست
همین خسرانگری این کار کردست

(Annesi onun damat olmak istediğini görünce hemen bu iş için dünürlük yaptı/kız istedi.)

خسروانی [ḫusrevānī]: Dört maʿnāya gelir.

Evvel, خسرو [ḫusrev] ki pādişāhtır, elif ve nūn ʿalāmet-i cemʿdir ve āḫirindeki yā-yı nisbettir. Maʿnā-yı terkīb, pādişāhlara mensūb olan nesne demek olur, tāc-ı ḫüsrevānī ve taḫt-ı ḫüsrevānī gibi.

Ṣānī, istiʿāre ṭarīḳıyla büyük ve maḳbūl-i ʿālem olan nesneye derler, ḫum-ı ḫüsrevānī ve zer-i ḫüsrevānī gibi.

Ṣāliş, bir nevʿ laṭīf ḫāliş altındır ki Keyḫüsrev'e mensūb tutarlar. Nitekim, Üstād Ferruḫī, ḳıṭʿa:

همیشه تا چو درمهای خسروانی گرد
ستاره تابد هر شب ز گنبد دوار

دو چیز دار ز بهر دو تن نهاده مقیم
ز بهر ناصح تخت و ز بهر حاسد دار

(Her gece gökkubbede hüsrevani altınları andıran yuvarlak yıldızlar parladıkça iki kişi için iki şeyi sabit tut: Öğütçü için baş köşe, kıskanç için darağacı.)

Rābiʿ, Ḫüsrev-i Pervīz'in muṭribi Bārbud-ı meşhūrun elḥānında bir sürūd-ı müseccaʿ nāmıdır. Ḫᵛāce Ḥāfız, beyt:

مغنی کجایی به گلبانگ رود
به باد آور آن خسروانی سرود

(Ey çalgıcı! Nerdesin? Irmağın/sazın gülbangı varken o hüsrevanī nağmeyi yele ver!)

Seyf-i İsferengī, beyt:

از نواهای کلک من سازند
مطربان راه خسروانئ خویش

(Çalgıcılar kalemimin nağmeleriyle kendi hüsrevanī usullerini düzenler.)

خسروی [ḫusrevī]: Bir nevʿ şarāb-ı ʿaraḳīdir. Mīr Naẓmī, beyt:

بیا ساقی بر ما به گلشن شتاب
به بزم آور آن خسروی باده ناب

(Ey sāki! Bize gel, gül bahçesi için acele et! O hüsrevī saf şarabı meclise getir!)

خشای [ḫuşāy]: Şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i ḫoş-künende. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

شهریار شرق شمس الدین علی
خسرو ظالم کش و عاجزخشای

(Doğu padişahı Şemseddin Ali, zalim öldürücü ve ācizlerin gönlünü hoş tutucu bir padişahtır.)

خشگنای [ḫuşgnāy]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme vü kāf-ı Fārsī ve feṯḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i nāy-ı gelū, yaʿnī ḫırtlak dedikleri ʿużv. Keẕā fi'l-*Müʾeyyid*.

خشکی [ḫuşkī]: At ve katır tersi. Türkīde "fışkı" bundan ġalaṭtır. Mīr Naẓmī, derta'rīf-i ḥisset ü buḫl, beyt:

کند دور دائم ستوران خود
خورد خشکهایش به جای علف

(Davarları yerinde sayıp duruyor, ot yerine kendi fışkılarını yiyor.)

خشنی [ḫuşnī]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve kesr-i nūn ile. Be-maʿnī-i zen-i fāḥişe. Mevlānā Rāzī, beyt:

دشمن آل علی دانی که کیست
آن پدر کشخان و مادر خشنی است

(Hz. Ali ocağının düşmanı kimdir bilir misin? O babası deyyus ve anası fahişe olandır.)

خم روی [ḫum-rūy]: Maʿnā-yı terkīb, "tūc küp"tür. Ammā "kös" maʿnāsına isim olmuştur. Mevlānā Hātifī, beyt:

بگفتا ببندید بر گرگدن
خم روی شیران آهن بدن

(Dedi ki: "Demir gövdeli ve aslanları andıran kösü gergedana bağlayın!".)

خوبی [ḫūbī]: Vāv-ı maʿrūf ve kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Güzellik maʿnāsınadır ki خوب [ḫūb] güzeldir ve yā-yı vaṣfiyye ile "güzellik" demek olur. Mīr Naẓmī, beyt:

به خوبی ندارد نظیر و عدیل
ستوده خصال و پسنده اصیل

(Güzellikte eşi ve benzeri yoktur. Övülmüş ahlaklı, makbul ve asildir.)

خودبینی [ḫod-bīnī]: Tekebbürlük yaʿnī kendini görmeklik. Aḫlāḳ-ı ẕemīmedendir.

خودستای [ḫod-sitāy]: Kesr-i sīn-i mühmele ile. Kendini övücü, temeddüḥ maʿnāsına. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

گفتمش در آب عارض عکس جان با ما نمای
گفت هر دم خودستایی خوب و خوش آید مرا

("Yanak suyunda can yansımasını bize göster!" deyince "Kendini övmek bana her zaman iyi ve hoş gelmiştir" dedi.)

خورای [ḫˇorāy]: Vāv-ı maʿdūle ve fetḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Be-maʿnī-i lāyıḳ ve zībā ki اندرخور [ender-ḫˇor], ارزد [erzed], خور [ḫˇor], درخورد [der-ḫord], درخور [der-ḫˇor], زدر [zi-der], شایان [şāyān] ve فراخور [ferā-ḫˇor], bunlar cümle bir maʿnāya müterādiftir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خوردنی [ḫordenī]: Yenmeye ḥāżırlanmış ṭaʿām. Mīr Naẓmī, beyt:

برآورد خوردنی در پیش مهمان
به طبع خرم و با روی خندان

(Güler yüz ve sevimlilikle misafirin önüne yiyecek getirdi.)

خوردی [ḫordī]: Bir nevʿ laṭīf ve ḫoş-ḫor şūrbādır.

خوشای [ḫūşāy]: Be-maʿnī-i ḫūşe ki salkım ve sünbüledir. Ve be-maʿnī-i خوشی [ḫˇoşī].

خوشی [ḫˇoşī]: Vāv-ı maʿdūle ile. Bir kuş adıdır ki خوشه [ḫūşe] dahi derler. Şeyḫ Āẕerī, der-*ʿAcāʾibü'd-Dünyā*, meṡnevī:

هست مرغی که خوشه نام ویست
لیک دریای چین مقام ویست

خوشه گویند و هم خوشی گویند
آن کسان که اختلاف می جویند

(Çin denizinde yaşayan hūşe adlı bir kuş vardır. İnsanlar isminde anlaşmazlığa düşerler, hem hūşe hem de hoşī derler.)

خونی [ḫūnī]: Kanlı maʿnāsına. Gāhī **(405ᵃ)** çeşm-i ḫūbāna ṣıfat edip "çeşm-i ḫūnī" derler, maḥbūbun gözü ve nigāhı ʿuşşāḳı bī-mecāl ettiği için. Ve gāhī bir nūn ziyāde edip خونین [ḫūnīn] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

همی کشت عاشقان آن چشم خونی
نمی پرسد مجال زار چونی

(O katil göz bütün āşıkları öldürüyor, "nasılsın?" diye sormuyor bile!)

خوهلگی [ḫūhlegī]: Be-vezn-i پختگی [puḫtegī]. Be-maʿnī-i kecī ve nā-rāstī. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

خوی [ḫūy]: Vāv-ı maʿrūf ile. Be-vezn-i موی [mūy]. ʿĀdet maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

خوی بد در طبیعاتی که نشست
نرود تا به وقت مرگ از دست

(Bir insanın içinde oturan kötü huy, o kişi ölene kadar çıkmaz.)

Ve dahi ḥāṣıl ve cāy-ı mezrūʿ maʿnāsına. Gāhī ḥaẕf-ı yā ile خو [ḫū] derler مو [mū] vezni üzre.

خوی [ḫˇoy]: Vāv-ı maʿdūle ile. Taʿrīfinde وکان بالفتح و لکن المجهول بین الفتح والضم و بالقصر عرق. Yaʿnī, aṣlı fetḥ ileydi ammā mechūl oldu fetḥ ve żamm arasında ve ḳaṣr ile 'ter' maʿnāsınadır ki ʿArabīde عرق [ʿaraḳ] derler, Türkīde "ter" derler. Çağatayda kesr-i tā ile "tir" derler.

باب الدال المهملة المفتوحه

[BĀBU'D-DĀLİ'L-MUHMELETİ'L-MEFTŪḤA]

مع الالف

[maʿa'l-elif]

Dāl-ı mühmele ile ẕāl-ı muʿcemenin farḳı muḳaddimede tafṣīl ve beyān olunmuştu. Lākin kelime āḫirinde oldukta ẕāl-ı muʿceme vāḳiʿ olur. Ol dahi ḳāʿide-i müteḳaddimīn üzredir, müteʾaḫḫirīn katında aṣlā farḳı yoktur. Ve ẕāl-ı muʿceme istiʿmāl olunmaz, cümle dāl-ı mühmeledir. Ve evāʾil-i kelimede min-külli'l-vücūh vāḳiʿ olmamıştır. Bu zebān-ı ẓarāfet-ʿunvānda vāḳiʿ ve istiʿmāl olunmayan sekiz ḥarfin biri ẕāl-ı muʿcemedir. Bu ve sāʾir yedisi dahi vāḳiʿ olursa ʿArabīden aḫẕ olunmuştur.

دا [dā]: Binā ve ʿimāretlerde temel yaʿnī esās dedikleri nesneye derler. Ve baʿżılar, "temele vażʿ olunan ayaktır" demişlerdir. Kileʾt-taḳdīreyn aṣl-ı binādır. Mevlānā Cāmī, beyt:

پی دیوار ایمان بود کارش
از آن شد چار دا از چار یارش

(Sünneti, iman duvarının temeliydi. Bu yüzden dört halifesi de dört temel kirişi oldu.)

دادا [dādā]: Her cāriyeye derler ʿumūmen ve eṭfāl ḫidmetin eden cāriyeye derler ḫuṣūṣan. Şāh Dāʿī-i Şīrāzī, meṣnevī:

راست بشنو صافیا بالله ز من
خواهری دارم به صورت بِه ز من

گر ببینی حسن مهرآرای او
تو مرا خوانی یقین دادای او

(Allah aşkına benden açık yüreklilikle doğrusunu dinle! Yüzü benden daha güzel olan bir kız kardeşim var. Onun güneşi süsleyen güzelliğini görsen, kesinlikle beni onun cariyesi sayardın.)

دارا [dārā]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, bir meşhūr pādişāh adıydı ki İskender-i Ẕü'l-ḳarneyn'in ibtidāʾ-i ẓuhūrunda Mıṣır'a ve niçe vilāyetlere ḥükm ederdi. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ona داراب [dārāb] ve کیقباد [keyḳubād] dahi derler. İskender onu ḳatl eyledi. Bu ḳavle münāsib, Ḫᵛāce Selmān, beyt:

مکن قصد کسی کز بعد چندین سال در عالم
هنوز امروز بردارست نقش قاصد دارا

(Bir kimseye kastetme! Çünkü dünyada nice yıl geçmesine rağmen Dārā'ya kastedenin izi bugün hālā bellidir.)

Ṣānī, İskender-i Rūmī demekle maʿrūf ve meşhūr olan İskender-i Ṣānī'nin pederi nāmıdır. Zīrā İskender ikidir. Ẕü'l-ḳarneyn laḳabıyla meşhūr olan İskender'in babasına Feyleḳūs derler.

Ṣāliṣ, her ẕī-şevket pādişāha medḥ ü sitāyişte "dārā" derler.

Rābiʿ, şarāb dürdü ki küp dibinde kalır. Bu iki maʿnāya, Üstād ʿUnṣurī, beyt:

ز مَی گر نباشد ز دارا کشم
اگر چند سلطان داراوشم

(Dārā gibi bir padişah olsam da şarap bulamazsam tortu çekerim.)

Ḫāmis, داشتن [dāşten] lafẓından mübālaġa ile ism-i fāʿildir, ziyāde tutucu demek olur. Ḥakīm Esedī, beyt:

نخست از جهان آفرین کرد یاد
که دانای رازست و دارای داد

(İlk önce, gizli saklı her şeyi bilen ve adalet sahibi olan Tanrı'yı andı.)

Bu maʿnāyı müʾeyyid, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بدان داور که او دارای دهرست
که بی تو جان شیرین همچو زهرست

(Dünyanın sahibi olan Allah'a andolsun ki tatlı can sen yokken zehire döner.)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb'da be-maʿnī-i derūn masṭūrdur. Ve ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī de olur, enbār-dār maʿnāsına.

داربا [dārbā]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Żarūrī nesneye derler ki دربا [derbā], دروا [dervā], دربایست [derbāyst] ve دروایست [dervāyst] dahi denilir. Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

هرگز مباد بر تو فذلک شمار عمر
همچون جنان و پیش تو رضوان بریدکی

هست این جواب شعر مزینانی آن که گفت
یا رب چه داربا و فریبنده کودکی **(405b)**

(Cennetteymiş gibi asla ömrünün sonu gelmesin ve Rıdvān senin yanındaki küçük bir haberci olsun! Mezīnānī'nin "Ya Rabbi! Ne gerekli ve aldatıcı bir çocuk!" şiirine cevap budur.)

دارالبیضا [dāru'l-beyżā]: *Şerefnāme*'de Başra şehrinde bir sarāydır ki ʿAbdullāh bin Ziyād binā eylemiştir. Baʿżı nüsḫada Kūfe'de bir sarāy-ı ʿālī ismidir. Ve lüġat-i *Maḥmūdī*'de yine Kūfe'de bir meşhūr sarāydır, dīvārında ser-bürīde ṣūretler naḳş olunmuş. Ve dehlīzinde bir seg, bir gūsfend ve bir arslan taṣvīri vardır, neye işāret olduğu maʿlūm ve meşhūr olmamıştır.

داما [dāmā]: Mīm ile. Deniz, baḥr maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Ḥalīmī* ve *Niʿmetillāh*.

دامیا [dāmyā]: Sükūn-ı mīm ve fetḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Lüġat-i *Maḥmūdī*'de be-maʿnī-i sūrāḫ-ı mūş, yaʿnī sıçan deliği. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, meṣnevī:

چو شاطر گربه ادنی بندهٔ تو
چه بنده بلکه هر افکندهٔ تو

بر اعدا حملهٔ شیرانه کردند
چو موش در دامیا همخانه کردند

(Çevik kedi senin en değersiz hizmetçindir. Ne hizmetçisi, hatta değersiz bir kölendir. Düşmanlara aslanlar gibi atılınca onlar fare gibi delikte saklanır.)

دانا [dānā]: Egerçi maʿnā-yı mevżūʿu "bilici" ki ʿArabīde علیم [ʿalīm] ve علام [ʿallām] maʿnāsınadır, ammā ʿāḳil maʿnāsına istiʿmāli şāyiʿdir. Muḳābili نادان [nādān] dır ki cāhil ve bī-ʿaḳl maʿnāsınadır. Bunun āḫirindeki elif, mübālaġa-i ittiṣāf maʿnāsın ifāde eder. Aḥvalī muḳaddimede beyān olunmuştu. Cenāb-ı Bārī teʿālá ʿazze ismuhu esmāsından ve ṣıfāt-ı şemāniyye-i ezeliyyesinin biridir. Nitekim merḥūm Şāhidī lüġat-i manẓūmesinin evvelinde buyurmuştur. Beyt:

Be-nām-ı Ḫālıḳ-ı Ḥayy u Tüvānā
Ḳadīm ü Ḳādir ü Bīnā vü Dānā

(Yaratıcı, Diri, Güçlü, Ezelī, Kādir, Görücü ve Bilici olan Allah'ın adıyla!)

داها [dāhā]: Fetḥ-i hā ile. Be-vezn-i ماها [māhā]. Be-maʿnī-i ġār ve dere ki miyān-ı kūhta vāḳiʿ olur. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

دبا [debā]: Fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-vezn-i قبا [ḳabā]. Çekirge. ملخ [melaḫ] dahi derler. ʿArabīde جراد [cerād] denilir. Mīr Naẓmī, beyt:

شده لشگرش همشمار دبا
که هر یک به جان عدو را وبا

(Çekirge sayısınca askeri vardı. Her biri düşmanın canına vebaydı.)

درآ [der-ā]: Taḫfīf-i rā'-i mühmele ve elif-i memdūde ile. آمدن [āmeden] lafẓından ṣīġa-i emrdir اندرون آ [enderūn ā] maʿnāsına ki "içeri gel!" demek olur.

Ve bir maʿnāsı dahi درا [derā] büyük çandır ki kārbān develerine asarlar. Ve baʿżı kibār, develeri yüklerine asarlar. Türkīde "ardala" derler. Bu maʿnāya, Ḫᵛāce Selmān, beyt:

مرحبا می شنود پختهٔ این ره ز درای
بختی از سر درا نشنود الا آواز

(Bu yolun ustası, çandan merhaba sesini işitir! Beserek deve, çanın sırrında sesten başkasını duymaz.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i nigūn-āvīḫte ve bāz-güne ki اندروا [endervā] ve اندروای [endervāy] dahi derler. *Ferheng-i Züfāngūyā*'da be-maʿnī-i ḥācet mervīdir. *Şerefnāme*'de اندربایست [enderbāyst], تلتک [tultek], تلته [tulte], درواى [dervāy], نیاز [niyāz], وایه [vāye] ve وایا [vāyā] lafẓlarıyla müterādif olduğu masṭūrdur.

درا [derrā]: Feṭḥ-i rā'-i müşeddede ile. Böğürtlen dikeninin yemişine derler.

دربا [derbā]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i nigūn-āvīḫte ki دربایست [derbāyst] ve دروا [dervā] dahi derler vāv ile bā ḥarfi arasında tebādül ve tevāḫī olmakla. Ve *Ferheng-i Züfāngūyā*'da be-maʿnī-i ḥācet merḳūmdur.

دردا [derdā]: Maḥall-i teʾessüfde istiʿmāl olunur bir edādır, ḥayfā ve dirīġā maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

دردا و حسرتا که عنانم ز دست رفت
دستم نمی رسد که بگیرم عنان دوست

(Yazıklar ve hayıflar olsun ki dizginim elden gitti. Sevgilinin dizginini tutmaya elim yetişmiyor.)

درزاده آسا [derzāde-āsā]: İsm-i mürekkebdir درزاده [derzāde] ile آسا [āsā]dan. Derzāde, be-maʿnī-i derdāde ve āsā, آسیا [āsyā]dan muḥaffeftir. Maʿnā-yı terkīb, değirmen oluğu önüne kodukları taḫtadır ki cereyān-ı ābı değirmenden menʿ eder. Keẕā fī-*Şerḥi's-Sāmī fi'l-Esāmī*.

دروا [dervā]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṭḥ-i vāv ile. Be-maʿnī-i bāz-mānde, yaʿnī bir maṣlaḥat için alıkonmuş ādem ve ġayrı. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

با وجود چون تو شاهی دست ارباب هنر
جور دور چرخ دروا بر نتابد پیش ازین

(Bundan böyle senin gibi bir padişahın varlığı sayesinde ters dönmüş feleğin kötülüğü hüner sahiplerinin elini bükemeyecek.)

Miʿyār-ı Cemālī'de Şems-i Faḫrī "be-maʿnī-i āvīḫte" deyip bu beyti naẓm eylemiş, beyt:

خدایگانی و شاهنشهی که دشمن او
ز غم همیشه به یک تار مو بود دروا

(O, eşsiz bir padişahlar padişahıdır. Onun düşmanı daima sıkıntı yüzünden bir saç teline asılıdır.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de be-maʿnī-i ser-geşte ve ser-gerdān. **(406ᵃ)** Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

رهروان چون آفتاب آزاد و خندان رفته اند
من چرا چون ذره سرگردان و دروا مانده ام

(Yolcular güneş gibi rahatça ve gülerek gittiler. Ben niçin zerre gibi sersem ve şaşkın kaldım.)

Ve be-maʿnī-i bāz-güne ve nigūn. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

چه اخکر ماند زان آتش که وقتی
خلیل الله در آن افتاده دروا

(Ne alev! Vaktiyle Hz. İbrahim'in baş aşağı düştüğü ateşe benziyor.)

Ferheng-i Züfāngūyā'da kütüb-i muʿtebere-i Fürs'ten bir kitāb ismidir. Ve dahi be-maʿnī-i ḥācet ki دربایست [derbāyst] ve دروایست [dervāyst] maʿnāsıyla müterādiftir. Ḥakīm Esedī, beyt:

ز درواى ما هرچه بايست نيز
نبستست بر ما درِ گنج خيز

(Bize gereken her ne varsa, hazinenin kapısı bize kapanmış değil, kalk!)

Mezbūr iki maʿnāya, ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

گر سران را بی سری درواستی
سرنگونان را سری درواستی

(Başlara başsızlık gerekseydi, baş aşağı asılı olanların başı ters dönseydi.)

دریا [deryā]: Maʿrūf. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

به دريا در منافع بی شمارست
اگر خواهی سلامت در کنارست

(Denizin içinde sayısız faydalar vardır. Ama aradığın esenlik kıyıdadır.)

دستا [destā]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. دستار [destār] lafẓından muraḫḫamdır. Sarık ve dest-māl maʿnāsına. Kemāl İsmāʿīl, ḳıṭʿa:

بسكه می شويم و هم می كوبم
جبهٔ خويشتن و دستارا

ريزه ريزه شدی ز زخم كدين
پوششم گر ببودی از خارا

(Cübbemi ve sarığımı öyle çok yıkar ve çitilerim ki elbiselerim kayadan bile olsaydı tokmak darbesiyle paramparça olurdu.)

دست آسیا [dest-āsyā]: El değirmeni. Aṣlı آسیای دست [āsyā-yı dest]tir, ʿalem olıcak mużāfun ileyh taḳdīm olundu. Mīr Naẓmī, beyt:

نيست دستار بر سرم پيچيده است
گوييا دست آسيا گرديده است

(Başıma dolanmış olan sarık değil sanki dönen bir el değirmenidir.)

دشتیوا [deştīvā]: Tarla ve mezrūʿāt bekçisi ki دشتيبان [deştībān] dahi derler.

دغا [deġā]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Firīb, ḥīle ve nā-rāstī maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

ايا سپهر نوالی كه پيش صدق سخاست
سخای ابر دروغ و نوال بحر دغاست

(Ey gökyüzü kadar bahşişi olan! Senin saf cömertliğinin yanında bulutun cömertliği yalan ve denizin bahşişi hile kalır.)

دما [demā]: Feṯḥ-i mīm ile. Ḫastalıktan ġāyet żaʿīf olup tīz tīz solumaya derler. Ve bedende kıl ürpermek. Ve دم [dem] gibi "nefes" maʿnāsına mervīdir.

دندا [dendā]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i güm-şüde, yaʿnī żāyiʿ olmuş. Mīr Naẓmī, beyt:

چگونه باز می آيم به سويت
دل آشفته دندا شد به كويت

(Senin yanına tekrar nasıl geleyim! Darmadağın olan gönül, köyünde kayboldu.)

دندانِ آسیا [dendān-ı āsyā]: Azı dişlerine derler. Meʾkūlāt ol dişlerle nerm olduğundan bu vech ile tesmiye olunmuştur. ʿArabīde طحان [ṭaḥḥān] derler. Ön dişlere ثنايا [ṣenāyā] ve ikisi arasında olanlara كسار [kessār] derler.

دولت خدا [devlet-ḫudā]: Devlet ṣāḥibi demek olur. خدا [ḫudā] ṣāḥib maʿnāsına geldiği muḳaddem ẕikr ve beyān olundu, خانه خدا [ḫāne-ḫudā] ve دهخدا [dih-ḫudā] gibi.

دولت گیا [devlet-giyā]: Kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Bir ottur. Ḫāṣṣası budur ki bir kimesne kendinde ḥıfẓ edip götürse devletli olur derler. Ebulmaʿānī, beyt:

نو دمیده سبز خطش در گلستان عذار
عاشق بی چارگان را بوده است دولت گیا

(Taze ayva tüyü, yanak gül bahçesinde yeniden bitip çaresiz āşıklar için devlet otu olmuş.)

دها [dehā]: ʿArabīde żamm-ı dāl-ı mühmele ile (دُها duhā)dır. Zeyrek, ʿāḳil ve kār-şinās maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

رشتهٔ کارش نیندازد گره اهل خرد
عاقبت اندیش باشد هر که می باشد دها

(Akıllı kimselerin iş ipi düğümlenmez. Aklını kullanan kimse, sonunu düşünür.)

مع الباء الموحده

[maʿa'l-bā'i'l-muvaḥḥade]

داب [dāb]: *Şerefnāme*'de be-maʿnī-i kerr ü ferr. Ve şevket maʿnāsınadır. Bu maʿnāya, Monlā Muṭahhar, beyt:

گر ببینی آن همه دارات و داب و داروگیر
که به امر شاه و رسم باستان آورده اند

(Padişahın emriyle ve eski usul üzerine meydana getirilen bütün o mal varlığı, görkem ve egemenliği bir görsen!)

Ve dahi داراب [dārāb] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur. Ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i ḫod-nümāyī. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te peydā etmek maʿnāsına meẕkūrdur.

داراب [dārāb]: Dārā oğlu ismidir ki İskender-i Ẕü'l-ḳarneyn elinde helāk oldu. Üstād Laṭīfī, beyt:

شد سکندر به عقل و رای صواب
غالب و چیره دست بر داراب

(İskender, aklı ve doğru görüşü sayesinde Dārāb'a üstün geldi.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te pādişāh-ı Īrān-zemīn ismidir ki Behmen Şāh oğludur. Ve *Maḥmūdī*'de be-maʿnī-i kerr ü ferr ve dār u gīr meẕkūrdur.

دارالادب [dāru'l-edeb]: Meclis-i ʿilm ü faẓīlet ve meclis-i ders ü ʿulūm. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

دارسنب [dār-sunb]: Sükūn-ı rā **(406[b])** vü nūn u żamm-ı sīn-i mühmeleteyn ile. Nesne delecek ālet; mişḳab ve burgu gibi. Baʿżı nüsḫada دار [dār] ağaçtır ve سنب [sunb] delecek nesnedir. Maʿnā-yı terkīb cihetiyle ağaç delen kuştur ki ona "ağaçkakan" derler. Ebulmaʿānī, beyt:

دلبری چون سفت دُرِ دختری
کیر او بودست گویا دارسنب

(Onun matkabı andıran kīri, bir kızın bekaret incisini nasıl da deldi!)

داروکوب [dārū-kūb]: Ol iri hāvena derler ki eṭibbā onunla edviye saḥḳ ederler. Ammā *Şerefnāme*'de hāven döğücü şāgird-i eṭibbāya derler. Bu maʿnā dahi eṣaḥtır.

داشاب [dāşāb]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i dihiş, yaʿnī ʿaṭā ve baḫşiş. Üstād Menūçehrī, beyt:

ز کین تو غمناک گردد عدو
ز داشاب تو شاد گردد ولی

(Düşman senin öfkenin korkusuyla dertlenir. Dost senin bahşişin sayesinde mutlu olur.)

دب [deb]: Be-vezn-i چب [çeb]. Be-maʿnī-i nigāh-dāşt. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دبیب [debīb]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-vezn-i طبیب [ṭabīb]. Nerm ve döğülmüş maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. ʿArabīde karınca yürümesine derler.

درب [derb]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Deve davulu. ʿArabīde طریق [ṭarīḳ] maʿnāsınadır.

دریاب [der-yāb]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, ṣīġa-i emrdir یافتن [yāften] lafẓından, "bul!" maʿnāsına, maḥsūsen olsun. Ḥakīm Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

به پیشگاه بزرگان گرت نبگذارند
فقیر باش و زمین بوس و آستان دریاب

(Seni büyüklerin huzuruna koymazlarsa fakir ol, yer öp ve eşik bul!)

Şānī, "anla!" ve "fehm eyle!" maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, mıṣraʿ:

راح چون لعل آتشین دریاب

(Ateşten lali andıran şarabı tedarik et!)

Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, mıṣraʿ:

بیا و حاصل عمر عزیز را دریاب

(Gel ve aziz ömrün kıymetini anla!)

Ṣāliş, "meded ve muʿāvenet eyle!" maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

به عشق روی تو عاشق غریق بحر بلاست
که فوت می شود اینک بیا یکی دریاب

(Āşık senin yüzünün aşkıyla bela denizinde boğuluyor/ölüyor. Şimdi kaybolmak üzere, gel de bir yardım et!)

Rābiʿ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "deryā" maʿnāsına menḳūldür. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

تو حل خواهی شدن در آب معنی
اگر هستی یقین دریاب معنی

(Mana anlamada yetkinliğin varsa, mana denizinde kaybolsan gerek!)

Faḫr-i Gürgānī, beyt:

عدیل ماهیان باشم به دریاب
که همچون ماهیم همواره در آب

(Denizdeki balıklara benziyorum, çünkü balık gibi hep sudayım.)

Ḫāmis, "tedārük eyle!" maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

به چند در پی نفس و هوا تک و پویت
که رفت عمر عزیزت تلافیش دریاب

(Daha ne kadar nefsin hevesi peşinde koşacaksın! Aziz ömrün gitti, telafi etmeye bak!)

Bu maʿnāda چه دریابد [çi der-yābed] derler, "ne tedārük eder!" demek olur.

دستِ چپ [dest-i çep]: Sol ṭaraf ki ʿArabīde شمالِ یسار [şimāl-i yesār] derler. Muḳābili جانبِ دستِ راست [dest-i rāst]tır ki ʿArabīde

یمین [cānib-i yemīn] derler. چپ و راست [çep u rāst] derler, ʿArabīdeki یسار یمین [yesār yemīn] maʿnāsına. Mevlānā Hātifī, der-*Timurnāme*, beyt:

ز میران شهش دست چپ شد قوی
زهی آنچنان بازوی خسروی

(Padişah sol tarafı beylerle güçlendirdi. Öyle padişahın koluna kuvvet!)

دست چوب [dest-çūb]: Elde götürdükleri kısa değnek. Ve davar sürecek ağaç ki چوبدست [çūb-dest] dahi derler.

دستیاب [dest-yāb]: Furşat maʿnāsınadır ki دست یافت [dest-yāft] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

هدایت رفیق و ظفر در رکاب
بر اعدا همیشه شود دستیاب

(Doğru yol arkadaş, zafer yardımcıdır. Düşmanlara sürekli üstün gelir.)

مع التاء المثناة

[maʿa't-tā'i'l-muṣennāt]

دادراست [dād-rāst]: Sükūn-ı dāl u sīn ü feṯḥ-i rā'-i mühmelāt ile. Be-maʿnī-i ʿādil. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

چو بشنید جاماسب بر پای خاست
چنین گفت که ای خسرو دادراست

اگر شاه گفتار من بشنود
بدین گردش اختران بگرود

(Cāmāsb bunu işitince ayağa kalkıp şöyle dedi: "Ey adaletli padişah! Padişah benim sözümü dinlerse ve talihin bu dönüşüne inanırsa...".)

دارات [dārāt]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i kerr ü ferr. Eṣvāb-ı iḫtişām ve sā'ir ālāt-ı ḥaşmet. Keẕā fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*.

داردست [dārdest]: Sükūn-ı rā vü sīn ü feṯḥ-i dāl-ı mühmelāt ile. İtüzümü dedikleri ottur.

داشت [dāşt]: داشتن [dāşten] lafẓından ṣīġa-i māżīdir, tuttu maʿnāsına. Ḥaḳīḳaten ve mecāzen istiʿmāl olunur. Ve baʿżı terākībe mużāfun ileyh edip فرو داشت [furū dāşt] ve نگه داشت [nigeh dāşt] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

نگه داشت ایزد نگشته خطا
بگفت اینچنین بوده است ماجرا

(Allah korudu ve yanlış olmadı. Maceranın böyle gerçekleştiğini söyledi.)

دربایست [derbāyst]: Sükūn-ı rā vü yā-yı taḥtānī vü sīn-i mühmeleteyn **(407ᵃ)** ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i ḥācet ve żarūrī. İsm-i maṣdar olur. Ve dahi be-maʿnī-i āvīḫte ve nigūn.

درخواست [der-ḫᵛāst]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme vü vāv-ı maʿdūle ile. Be-maʿnī-i ṭaleb, ricā ve iltimās ki درخواست کرد [der-ḫᵛāst kerd] derler, yaʿnī "ṭaleb eyledi" ve "ricā etti" demek olur. Ebulmaʿānī, beyt:

خدمت آستان عشق ترا
شده شاه جهان را درخواست

(Dünya padişahının muradı, senin aşkının sarayında hizmet etmektir.)

دردشت [derdeşt]: Kesr-i rā vü feṯḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. İṣfahān maḥallātından bir maḥalle adıdır. Kemāl İsmāʿīl, ḳıṭʿa:

ای خداوند هفت سیاره
پادشاهی فرست خونخواره

که دردشت را چو دشت کند
جوی خون آورد به جوباره

عدد مردمان بیفزاید
هر یکی را کند به صد پاره

(Ey yedi gezegenin efendisi! Padişahın biri kan dökücü bir yaratık gönderdi. Derideşt'i çöle çevirdi, Cübāre'de kan ırmağı akıttı. İnsanları bir araya topluyor, her birini yüz parçaya ayırıyor.)

دردوخت [der-dūḫt]: Sükūn-ı rā vü żamm-ı dāl-ı mühmeleteyn ü vāv-ı maʿrūf ile. Be-maʿnī-i güft-gū. Türkīde "söz sav" dedikleri maʿnāyadır. Mīr Naẓmī, beyt:

چو شد شایع میان خلق آن کار
شده در حق او دردوخت بسیار

(O iş halk arasında yayılınca onun hakkında çok dedikodu çıktı.)

درغشت [derġaşt]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü şīn u feṯḥ-i ġayn-ı muʿcemeteyn ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te sebzevāt maʿnāsına mervīdir. Mīr Naẓmī, beyt:

چو گلشن خوان نعمت را گشوده
مگر که سربسر درغشت بوده

(Gül bahçesi baştan başa yeşillendiğine göre nimet sofrası açıldı demektir.)

دروایست [dervāyst]: Be-maʿnī-i دربایست [derbāyst]-ı merḳūm. Bā'-i muvaḥḥade yerine vāv vāḳiʿ olmuştur tebādül cā'iz olduğu cihetle. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ* ve ġayruhu.

دست [dest]: On bir maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf "yed" maʿnāsına, ḥaḳīḳaten ve mecāzen. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

از دست و زبانِ که برآید
کز عهدهٔ شکرش به درآید

(Kimin eli ve dili senin şükrünün üstesinden gelebilir!)

Ṣānī, nefʿ ve fā'ide maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

ترک و ایرانی و عرابی و کرد
هر که عادلترست دست او برد

(Türk, Fars, Arap ve Kürt... Kim daha adilse ondan faydalandı.)

Ṣāliş, nuṣret ve ẓafer maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

شاد جانش بد که بر شیران نر
یافت آسان نصرت و دست و ظفر

(Erkek aslanlara kolayca zafer bulup üstün gelmenin mutluluğunu yaşadı.)

Rābiʿ, maḳām-ı ʿālī maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

نشسته است بر دست دستان سام
کمر بسته بر درگهش خاص و عام

(Sām-ı Destān'ın makamına oturdu. Sarayında küçük büyük herkes hizmet etti.)

Ḫāmis, ṣadr-ı meclis, mesned-i mülūk ve ṣudūr-ı ekābir ki چاربالش [çār-bāliş] ve چاربالشت [çār-bālişt] dahi derler. Ḥakīm

Enverī, beyt:

زهی دست وزارت از تو دستور
چنان کز پای موسی پایهٔ طور

(Hz. Musa'nın ayağının Tur makamında olması gibi, vezirlik makamında senin oturuyor olman ne güzel!)

Sādis, be-maʿnī-i ḳuvvet ve ḳudret. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

دست دست تست و جان مأوای تو
پای صورت در میان نتوان نهاد

(El/güç senin elin/gücün ve can senin sığınağındır. Suret ayağı araya konamaz.)

Sābiʿ, be-maʿnī-i ġalebe ve tasalluṭ. Ḥüseyn-i Şenāyī, beyt:

به عهد دست تو از بیم اشتباه درم
تن از پشیزه کند پاک طبع ماهیٔ شیم

(Pullu balık, senin saltanatın zamanında para sanılacağı korkusuyla bedenini pullardan arındırır.)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

شه به حیات خودم این نقش بست
ملک منست این دگری را چه دست

(Padişah, yaşamımda bu izi bıraktı. Ülke benimdir, başkasının ne üstünlüğü var!)

Şāmin, ṭarz ve reviş ki برین دست [berīn dest] derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

کس را سخن بلند ازین دست
سوگند به مصطفی اگر هست

(Böylesi yüksek üslupta kimin sözü var! Hz. Peygamber'e andolsun, eğer varsaḳ)

Pūrbahā-yı Cāmī, rubāʿī:

آزرده مشو گرم کسی آمد و رفت
در سر ز محالم هوسی آمد و رفت
اندر دل من غم مقیم غم تست
ورنی غم ازین دست بسی آمد و رفت

(Bana birisi gelip gidiyorsa, başıma imkânsız hevesler gelip gidiyorsa incinme! Bu tarzda gelip giden çok gamım olsa da gönlümde devamlı kalan gam senin gamındır.)

Tāsiʿ, bir nesne tamām olmak. Meşelā دست جامه از دستار [dest cāme ez-destār] yaʿnī tamām tonluk ḳumāş. Ve یک دست سلاح [yek dest silāḥ], murād ser-penāhtan müzeye varınca cümle silāḥa derler. Ve یک دست خانه [yek dest ḫāne] derler nişīmenḫāneden maṭbaḫ ve kenīfe varınca, bunun emṡāli nesnelere derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

گرانمایه دستی بپوشید رفت
به درگاه کسری خرامید تفت

(Baştan ayağa ağır silahlarla kuşanıp öfkeyle kisranın sarayına ilerledi.)

Ḥakīm Esedī, beyt:

ز دیبای رومی شتروار شست
ز پوشیدنی جامه پنجاه دست

(Altmış deve yükü Anadolu ipeklisi, elli takım giyim kuşamlık eşya...)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

نوازندگان و می و رود و جام
برآراسته دست مجلس تمام

(Çalgıcılar, şarap, saz ve kadeh... Meclis tam takım hazırdı.)

ʿĀşir, kerret ve mertebe maʿnāsına. Meşelā یک دست بازی [yek dest bāzī] ve یک دست سفر [yek dest sefer] derler. Eṡīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

این بار خصل میفکن و دستت کزو ببر
بستاخ داد خواه و تمام ندب بباز **(407b)**

(Bu kez tav atma ve ona bir el galip gel! İnatla hakkını ara ve rehinin tamamına oyna!)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

به هنگامی که ایشان دست می بازند از بازی
ز لعب دست ایشان کعبتین از دست می غلتد

(Onlar el oyunu oynadıklarında, defalarca oynamalarıyla zar elden yuvarlanır.)

Ḥādī ʿaşer, be-maʿnī-i destūr. Eşīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

ای اصل اصل تیغ تو و دیگران نیام
وی دست دست شرع تو و دیگران بنام

(Ey padişah! Kılıcın aslı senin kılıcındır, diğerleri kındır. Ey padişah! Desturun/elin aslı senin desturundur/elindir, diğerleri parmaktır!)

Maʿnā-yı evvel ki "el"dir, ʿArabīde يد [yed] ve Çağatay lisānında kesr-i hemze ile "il" derler.

دستادست [dest-ā-dest]: İki ṭaraftan ʿasker ve sipāh muḥārebe etmek maʿnāsına. سپاهِ هر دو طرف دستادست شدند[1] [sipāh-ı her du ṭaraf dest-ā-dest şudend] derler. Ve dahi sağ ve sol kol maʿnāsına ki ʿArabīde يمين و يسار [yemīn ve yesār] ve جناحين [cenāḥeyn] derler.

Ve bir maʿnāsı dahi naḳddir ki veresiye بسادست [besādest] derler. Ebū Şekūr, beyt:

ستد و داد مکن هرگز جز دستادست
که بسادست خلاف آرد و صحبت ببرد

(Peşin para olmaksızın asla alışveriş yapma! Çünkü veresiye arayı bozar, dostluğu bitirir.)

دستاربست [destār-best]: Yaʿnī destār-ı pīçīde, sarılmış sarık. Ve fiʿl-i māżī olur, sarığı sardı maʿnāsına. Ebulmaʿānī, der-ṣıfat-ı şeyḫ-i mürāyī, beyt:

برش خرقه و شال و سبحه به دست
به سر تاج صوف و به دستار بست

(Üstünde hırka ve şal, elinde tespih, başında sofu tacı ve sarılmış sarık var.)

دست بدست [dest-be-dest]: Yaʿnī naḳd-ā-naḳd. Ve dahi birbirine muttaṣıl ki دست بدست به مرتبه ای رسیده[2] [dest-be-dest be-mertebeʾī resīde] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

به کوشش کنم راه عشقش گذار
رسم دست بدست رتبهٔ وصل یار

(Çabalayıp onun aşk yolunu geçer, aşama aşama sevgiliye kavuşma mertebesine ererim.)

دستِ راست [dest-i rāst]: Sağ ṭaraf. Ve ṣaff-ı leşgerde cānib-i yemīn maʿnāsına. Mevlānā Hātifī, der-*Timurnāme*, beyt:

برآراسته شاهرخ دست راست
که آن بر قدش جامه ای بود راست

(Şāhruh ordunun sağ tarafını düzenledi. Bu onun boyu için uygun bir elbiseydi.)

دست رست [dest-rest]: Minder ki maḳʿad altına korlar. ʿArabīde ona قیاس [ḳiyās] derler.

دست یافت [dest yāft]: Nuṣret ve ẓafer bulmaktan kināyedir. Ebulmaʿānī, beyt:

می شود منصور هر جا با کمال لطف حق
باشد از اقبال دائم بر عدویش دست یافت

(Allah'ın yardımıyla her gittiği yerde üstün gelir. İyi talihi sayesinde düşmanına karşı hep zafer kazanır.)

دشت [deşt]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf. Beyābān ve ṣahrā maʿnāsınadır ʿumūmen.

Ṣānī, vilāyet-i Ḫorāsān'da bir şehir adıdır. دشتِ بیاض [deşt-i beyāż] dahi derler. Meşhūr şehirdir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, meşnevī:

در بخارا بندهٔ صدر جهان
متهم شد گشت از صدرش نهان

مدت ده سال سرگردان بگشت
گه خراسان گه کهستان گاه دشت

1 Her iki tarafın askeri savaştılar.

2 Kademe kademe bir mertebeye ulaşmış.

(Buhara'da Sadr-ı Cihān'ın bir adamı iftiraya uğrayıp makamını kaybetti. On yıl boyunca bazen Horasan, bazen Kühistān, bazen de Deşt'te dolaşıp durdu.)

Ṣāliş, Türkistān'da vāḳiʿ bir meşhūr ṣaḥrādır. دشتِ قپچاق [deşt-i ḳipçaḳ] dahi derler.

Rābiʿ, gūristān maʿnāsına da rivāyet olunmuştur. Ebulmaʿānī, beyt:

یابند حیات و باز غم هجر می کشند
یک ره گذر مکن به سوی دشت عاشقان

(Āşıkların mezarı tarafına bir adım yaklaşma! Dirilip yeniden ayrılık gamı çekerler.)

دنه گرفت [dene girift]: Feṯḥ-i nūn ve iḫfā-yı hā ile. ʿAcele etti, tek ü pū eyledi ve ʿucb u ġurūr eyledi maʿnālarınadır.

دوات [devāt]: Maʿrūf. Türkīde dahi müstaʿmeldir. Mīr Naẓmī, beyt:

چو نزدیک بوده دوات و قلم
نوشته بر آن نامهٔ پر ستم

(Hokka ve kaleme yakın olunca o sitem dolu mektubu yazdı.)

دولت [devlet]: Maʿrūf. Lafẓ-ı ʿArabīdir lākin Fārsīde istiʿmāli şāyiʿdir. Gāhī kendi terkīblerine cüzʾ edip دولتمند [devletmend] derler.

دهشت [dehişt]: Kesr-i hā ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i yegānegī ve ferīd-i ʿaṣr. Keẕā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*. Bu maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

شده مشهور عالم با دهشت عشق روح افزا
که بر سر برده کار عاشقی با درد حسرت را

(Cana can katan biricik aşkı sayesinde meşhur olmuştu. Çünkü āşıklıkla birlikte hasret derdini de başında götürüyordu.)

دهمست [dehemset]: Feṯḥ-i hā vü sīn-i mühmele ve sükūn-ı mīm ile. Bir ağaçtır, āteşe yandıkta ḫoş rāyiḥası çıkar. ʿArabīde غار [ġār] derler. Hemīşe sebz ve tāze olur. Keẕā fī'l-*Mecmaʿ*.

دهمشت [dehemşet]: Şīn-i muʿceme ile. دهمست [dehemset]-i merḳūm maʿnāsınadır. Baʿżı nüsḫada ḥabbu'l-ġār ağacıdır ki yemişi acı olur. Türkīde "defne" derler.

دهنِ پشت [dehen-i puşt]: İżāfetle be-maʿnī-i sūrāḫ-ı kūn. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

از دهن پشت کند نغمه ها
خیزد ازو مهزر خفته به پا

(Kūn deliğinden nağmeler çıkarır, uyumuş adamı ayağa kaldırır.)

دیرِ منات [deyr-i menāt]: Bir meşhūr kenīsādır ki ser-ā-pā der ü dīvārı **(408ᵃ)** nuḳūş ve teṣāvīrdir. Derler ki kefere, zuʿmlarınca yüz on üç mürsel nebīnin taṣvīrin eylemişler. Ebulmaʿānī, beyt:

خانهٔ سینهٔ من دیر منات آسا شد
که درو صورت خوبان شده نقش و تصویر

(Göğüs evim Menāt kilisesine döndü. Çünkü oraya güzellerin resmi çizildi ve işlendi.)

مع الجيم

[maʿa'l-cīm]

داج [dāc]: Yaʿnī tārīkī. Lafẓ-ı ʿArabīdir, دجی [ducá]dan müştaḳ isimdir. Fārsīde istiʿmāl olunur. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ای ز روز سپید تا شب داج
به مددهای فیض تو محتاج

(Ey aydınlık günden karanlık geceye kadar her şeyin bereketli yardımlarına muhtaç olduğu!)

دراج [derāc]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Be-vezn-i خراج [ḫarāc]. Bir mevżiʿ ismidir.

درتاج [dertāc]: Sükūn-ı rā ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Bir çiçektir. Güneş hangi ṭarafta olsa ol ṭarafa döner. ʿIrāḳ'ta ona توله [tūle] derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

درج [derc]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Ḥücre maʿnāsına. Ve ḫaṭṭ-ı naḳş-āmīz. *Şerefnāme*'de, ḥażret-i risālet-penāh ṣalla'llāhu ʿaleyhi'l-ālihi ʿammet ālāhu leyle-i miʿrācda ondan güẕer eyledi, bir mevżiʿin ismidir. ʿArabīde "yazmak" maʿnāsınadır. Mevlānā Hātifī, beyt:

نوشتند درجی به سلطان مصر
که ای برتر از تاجداران عصر

(Mısır sultanına şöyle başlayan bir mektup yazdılar: Ey zamanın padişahlarından daha üstün olan!)

Ve feṯḥ-i rā ile (درَج derec) pāye-i nerdübāndır.

دست رنج [dest-renc]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü tā vü nūn ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. El bıçkısı ki دست اره [dest-erre] ve Türkīde "destere" derler. ʿArabīde منشارِ ید [minşār-ı yed] denilir. Ebulmaʿānī, beyt:

ز عشق تو نشوم هیچ وجه رو گردان
اگر نهی به سرم دست رنج بیدادی

(Başıma acımasızlık testeresini koysan dahi senin aşkından asla yüz çevirmem.)

Şerefnāme'de be-maʿnī-i pīşe, yaʿnī ṣanʿat ve kār u kesb ki işlemekle ola. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

بیاموز فرزند را دست رنج
اگر دست داری چو قارون گنج

(Karun kadar hazinen olsa bile çocuğuna sanat öğret!)

دواج [devāc]: Feṯḥ-i vāv ile. Be-vezn-i خراج [ḫarāc]. Baḫt, ferruḫī, sürūr ve şādī maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

چو روزی شده تخت شاهی و تاج
نشسته برو با سرور و دواج

(Padişahlık tacı ve tahtı nasip olduğu için sevinç ve mutluluk içinde oraya oturdu.)

Baʿżı nüsḫada çāder-şeb ve yorgan maʿnāsına da mervīdir. Ammā çāder-şeb maʿnāsına żamm ile (دُواج duvāc)dır.

دهانج [dehānec]: Feṯḥ-i hā vü nūn ile. İki örgüçlü deve. Türkīde "buğur" derler. Nitāc, dişi develere çekerler.

دهنج [dehnec]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i nūn ile. Maʿdenī bir nevʿ taştır. Birkaç levn olur, aʿlāsı gök renk ve şeffāf olandır. Ve sarı rengi olur, cezīre-i Ḳıbrıs'ta maʿdeni vardır. Ve bir levni sincābī-reng olur, موشی [müşī] derler. Ve bir nevʿi dahi alaca olur, طاوسی [ṭāvūsī] derler. Siyāhrak kızıllığa mā'il dahi olur. Aʿlāsı Firengistān'da olandır, دهنجِ فرنگی [dehnec-i firengī] derler. *Şerefnāme*'de żamm-ı dāl u nūn ile (دُهنُج duhnuc) rivāyet olunmuştur.

مع الخاء المعجمه

[maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme]

دخ [daḫ]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i nīkū. Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

همیشه تا که بود زیف زشت و دخ نیکو
به لفظ لوتره گویان یاوه گوی کرخ

ز چرخ باد همه شغل دشمنان تو زیف
ز بخت باد همه کار دوستان تو دخ

(Kerh'in yapmacık dille saçma sapan konuşanlarının söz varlığında zīf çirkin ve dah da güzel olduğu sürece; felek senin düşmanlarının her işini çirkin yapsın ve talih senin dostlarının her işini güzel kılsın!)

Ṣānī, fevc maʿnāsına ki "fevc fevc" demekte دخ دخ [daḫ daḫ] derler. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

همچو امواج بحر لشگرشان
متعاقب همی رسد دخ دخ

(Onun denizdeki dalgaları andıran askerleri, birbirlerini bölük bölük takip ediyorlardı.)

Ṣāliṣ, be-maʿnī-i sere, yaʿnī yarar. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

درداخ [derdāḫ]: Sükūn-ı rā vü feṭḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Ḥastalıktan henüz kalkmış. ʿArabīde ناقه [nāḳih] derler kesr-i ḳāf ve iẓhār-ı hā ile. Bu maʿnāya vāv ile درواخ [dervāḫ] dahi derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

مغیث ملت و دین قهرمان خصم شکار **(408b)**
که دشمنش نشود هرگز از علل درداخ

(Dinin ve milletin yardımına yetişir, düşman avlayıcı bir kahramandır. Onun düşmanı hiçbir zaman hastalıklardan aman bulup ayağa kalkamaz.)

مع الجيم الفارسى

[maʿa'l-cīmi'l-fārsī]

درپیچ [der-pīç]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i bā'-i Fārsī ile. Ḥavlı eṭrāfında ve kapı önlerinde olan taḫta dīvār ki dolanıp girmek için ederler ki taşradan içerisi görünmeye. در [der] ile پیچ [pīç]ten mürekkeb lafẓdır, "dolaşık kapı" demek olur.

دست پیچ [dest-pīç]: Zenān ve ʿarūsān ellerine ḥinnā ve vesme vurduklarında sardıkları bez. Ve el ile sarılan nesne, her ne olursa.

دم آهنچ [dem-āhenç]: Sükūn-ı mīm ü nūn ve feṭḥ-i hemze vü hā ile. Nefes çekici demek olur ki دم [dem] nefestir ve آهنچ [āhenç] آهنچیدن [āhençīden] lafẓından ism-i fāʿildir.

درواخ [dervāḫ]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i vāv ile. Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, ḫastalıktan henüz ṣıḥḥate dönüp, lākin tamām ṣıḥḥat bulmamış. Ol ḥālete ʿArabīde تەاقن [neḳāhet] derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

کرده خصمان برو جهان فراخ
تنگتر از درون گهِ درواخ

(Düşmanlar ona ferah dünyayı nekahet dönemindeki hastanın içinden daha da dar yapmış.)

Şānī, şecīʿ ve dilīr maʿnāsına. Manṣūr-ı Şīrāzī, beyt:

فلک جناب و عطارد بنان و مهر ضمیر
زحل مراتب و مه رایت و اسد درواخ

(Gök avlulu, Utarit parmaklı, güneş gönüllü, Zuhal mertebeli, ay sancaklı ve aslan yüreklidir.)

Şāliş, şiddet ve dürüştī maʿnāsına. Ebulferec-i Rūnī, ḳıṭʿa:

با حفظ تو گستاخ نگذرد
تنگنای فضا بر عیال ملک

با امر تو درواخ ننگرد
شیر فلک اندر غزال ملک

(Senin koruman sayesinde, dünyanın zorluğu ülkedeki kadın ve çocuklara küstahlık edemez. Senin emrin sayesinde, felek aslanı ülkedeki ceylana kötü bakamaz.)

Rābiʿ, muḥkem ve mażbūṭ maʿnāsına. Pīr-i Herāt Ḫʷāce ʿAbdullāh-ı Enṣārī *Ṭabaḳāt*-nām kitābında buyurur:

شنودنِ سخنِ نیکان و حکایاتِ پیران و احوالِ ایشان دلِ مریدان را تربیت باشد و قوت و عزم فزاید. و در آن از الله تعالی ثبات یاود و بر بلا امتحان آورد. و به درویشی و نا کامی قدم فشارد تا عزمِ مردان یاود. و دست در ولایت و رکن درواخ زند و از آداب و سیرتِ ایشان ادب گیرد.

(İyilerin sözünü, olgun kimselerin hikāyelerini ve onların başından geçenleri dinlemek müritlerin gönlünü terbiye eder, azim ve şevklerini arttırır. Ve orada yüce Allah'tan sebat bulur ve belayla imtihan edilir. Fakirlik ve sıkıntı ile boğuşur, böylece Allah dostlarının azmine sahip olur. Velayet ve riyazet sayesinde onların huy ve edebiyle edeplenir.)

Ve yine kitāb-ı merḳūmda Şeyḫ Ẕü'n-nūn-ı Mıṣrī'den naḳl ü rivāyet eder:

گفت وقتی کسی با وی که بضاعت تو به دست او بود و درد تو با داروی او موافق دامن وی درواخ دار.

(Dedi ki: "İhtiyacın olan sermayeyi ve derdinin dermanını elinde tutan adamın eteğini sıkıca tut!".)

Ḫāmis, be-maʿnī-i dürüstī ve ṣaḥīḥ. Şems-i Faḫrī, beyt:

جمال دنیی و دین شاه و شیخ ابو اسحق
که خصم او نبود هیچ ز دردها درواخ

(Dinin ve dünyanın güzelliği, Şah ve Şeyh Ebu İshak'tır. Onun düşmanı dertlerden hiç aman bulamaz.)

Sādis, be-maʿnī-i rāstī. Üstād Rūdekī, beyt:

چونکه مالیده بدو گستاخ شد
کار مالیده بدو درواخ شد

(Mālīde ondan korkmadığı için ona dürüst davrandı.)

Sābiʿ, *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da be-maʿnī-i yaḳīn ki żıdd-ı گمان [gumān]dır. Meşelā گمانم به فلانی درواخست [gumānem be-fulānī dervāḫest] derler, gümānım fulāna dürüsttür yaʿnī yaḳīnim vardır demek olur. Ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de maʿnā-yı evvele zāʾ-i Fārsī ile (دژواخ dejvāḫ)dır ve eşer naḳl olunmuştur.

دریخ [derīḫ]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Taḳṣīr ve dirīġ tutmak maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

پری رویی نباشد چون کمالش
همی دارد دریخ از من جمالش

(O peri yüzlü olgun olmadığı için benden yüzünü hep esirgiyor.)

دریواخ [derīvāḫ]: Kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i دریغ [dirīġ] ve تقصیر کردن [taḳṣīr kerden]. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

مع الدال المهمله

[maʿa'd-dāli'l-muhmele]

داد [dād]: Dört maʿnāya gelir.

Evvel, ʿadl ve ʿadālettir. Ekṣer عدل [ʿadl] ile müterādif olur ki "pādişāh-ı dādger" derler. Ammā ʿadl ile dād'ın miyānında farḳ vardır. ʿAdl, kişi bi-nefsihī ʿadālet edip ẓulm eylememektir. Ve dād, āḫarın ẓulmünü defʿ eylemektir.

Ṣānī, ʿadl istemek maʿnāsınadır. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

پیش که همی برم ز دست فریاد
هم پیش تو از دست تو می خواهم داد

(Senin elinden kime feryat edeyim! Senin huzurunda yine senin elinden adalet isteyeceğim.)

Ṣāliş, bir nevʿ kabarcıktır ki ona بریون [beryūn] ve ولین [velīn] dahi derler. ʿArabīde قوباء [ḳūbā'] dedikleri ʿillettir. Maʿnā-yı muḳaddem ile bu maʿnāya şāʿir demiştir, ḳıṭʿa:

امان الله آن گرگین میلاد
که گرگین است میل کردن او

ز بس مردم که از وی داد خواهند
گرفته داد سر تا پا تن او

(O kurt yaradılışlıdan Allah'a sığınırım! Onun meyletmesi kurt gibi olur. İnsanlar onun yüzünden o kadar çok adalet istiyorlar ki bedeni baştan ayağa adaletle/kabarcıkla kaplandı.)

Rābiʿ, ʿömr, sinn ve sāl maʿnāsına. Ḥakīm Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

نوروز پرتو رخ و پیروز بامداد
از بخت داد یابی و از عمر برخوری

(Nevruz'da yüz aydınlığı ve sabah parlaklığı, bahttan ömür ve ömürden fayda bulasın!)

Ve dahi دادن [dāden] lafẓından fi'l-i māżīdir "verdi" ma'nāsına ki می باید داد [mī-bāyed dād] derler. Maṣdar dahi olur.

داد آفرید [dād-āferīd]: İki ma'nāya gelir. Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ḥażret-i Ḫallāḳ-ı 'ālem cellet ḳudretuhu esmāsından bir isimdir.

Ṣānī, mūsīḳīde bir nevā adıdır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سرودی به آواز خوش برکشید
که اکنونش خوانی تو داد آفرید

(Güzel sesle bir şarkı söylüyordu. Sen o makama şimdi dād-āferīd diyorsun.)

دادراد [dād-rād]: Sükūn-ı dāl u feṯḥ-i rā'-i mühmeleteyn ile. Ḥaḳ celle ve 'alā'nın esmā'-i şerīfesinden bir isimdir.

دادِ ستد [dād-ı sited]: Kesr-i dāl **(409[a])** u sīn-i mühmeleteyn ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Alışveriş. 'Arabīde اخذ و اعطا [aḫẕ u i'ṭā] derler. Ve bir ma'nāsı da intiḳāmdır. Ammā bu ma'nāda dāl-ı mevḳūf gerektir داد بستد [dād bi-sited] taḳdīrinde. Ebulma'ānī, beyt:

اگر که نائل وصلت شود دل محزون
ز جور حسرت و غم لامحال داد ستد

(Hüzünlü gönül kavuşma elde etse bile gam ve hasretin kötülüğü yüzünden alışveriş imkānsızdır.)

داراد [dārād]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Ḥażret-i Bārī celle ẕikruhu esmāsındandır.

دارد [dārd]: Sükūn-ı rā ve dāl-ı mevḳūf ile. Nām-ı şerīf ez-nāmhā-yı Ḫudā 'azze ismuhu. Meẕkūr üç isme, Mīr Naẓmī, beyt:

دارد و داراد و دادراد همین
هر سه را نام خدا دان یقین

(Dārd, Dārād ve Dādrād'ın üçünü birden Allah'ın ismi bil!)

دارد [dāred]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. داشتن [dāşten] lafẓından ṣīġa-i mużāri'dir, tutar ma'nāsına. Mīr Naẓmī, meşnevī:

هر که دارد علم او دارد شرف
گر عمل دارد نشد عمرش تلف

هر که دارد مال او نبود خسیس
در دو عالم می شود نفس نفیس

(İlmi olan kimse, şerefli olur. İlmiyle amel ederse ömrü boşa gitmez. Malı olup da cimri olmayan kimse, iki dünyada da seçkin olur.)

دار و برد [dār u berd]: Żamm-ı rā'-i mühmele, feṯḥ-i bā ve vāv-ı mechūl ile. Be-ma'nī-i ṭāḳat u ḳuvvet, kerr ü ferr ve tebaḫtur. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بپوشید رستم سلاح نبرد
به آوردگه رفت با دار و برد

(Rüstem savaş silahını giyindi. Bütün görkemiyle savaş meydanına gitti.)

Ve ceng ve 'arbede ma'nāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

برابر کشیدند صف نبرد
براند ز جنگ آوران دار و برد

(Savaş safını yan yana/karşılıklı dizdiler. Savaşçılar arasında arbede koptu.)

داشاد [dāşād]: Feṯḥ-i şīn-i mu'ceme ile. 'Aṭā ve baḫşiş ma'nāsına ki داشاب [dāşāb] dahi denilir. Şems-i Faḫrī, beyt:

بود به حضرت او قیس صاعده نادان
برد ز همت او معن زائده داشاد

(Onun huzurunda Kays bin Sāide cahil kalır. Ma'n bin Zāide onun yardımından bağış kapar.)

Üstād 'Unṣurī, beyt:

خواستم تا نثار داشادش
پدر اینجا به من فرستادش

(Babamın bağış saçısını benim için buraya göndermesini istedim.)

Ḥüseyn-i Vefāyī lām ile دلشاد [delşād] naḳl eylemiş ammā elif'le eṣaḥtır.

داماد [dāmād]: Küyegü. ʿArabīde عریس [ʿarīs] ve صهر [ṣihr] derler kesr-i ṣād ile. Ebulmaʿānī, beyt:

گر خردمندی مده دل این عروس پر فتن
صد هزاران همچو تو داماد کشت این پیره زن

(Aklın varsa bu fettan geline gönül verme! Bu kocakarı, senin gibi yüz binlerce damat öldürdü.)

داند [dāned]: Feṯḥ-i nūn ile. İki maʿnāyadır. Evvel, be-maʿnī-i تواند [tuvāned] ki دانم [dānem], توانم [tuvānem] maʿnāsına gelir. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

مگر خود این شب یلدا به روز داند برد
کدام یلدا که این شب هزار چندانست

(Acaba bu uzun gecenin gündüzü olabilir mi? Ne uzun gecesi! Bu gece ondan binlerce kat daha uzun.)

Ṣānī, دانستن [dānisten]den fiʿl-i mużāriʿdir, bilir maʿnāsına.

دانشمند [dānişmend]: Ṣāḥib-i ʿilm demektir. دانش [dāniş] ʿilm maʿnāsına ism-i maṣdardır ve مند [mend] edāt-ı tavṣīftir. Ve edāt-ı nisbet dahi olur دولتمند [devletmend] ve حاجتمند [ḥācetmend] gibi.

دانشومند [dānişūmend]: Bu dahi دانشمند [dānişmend] gibi ṣāḥib-i ʿilmdir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بود دانشومند هم پهلوان
نبیند کسی شیر ازینسا جوان

(Hem yiğit hem de bilgilidir. Kimse böylesi genç bir aslan/yiğit göremez.)

دبید [debīd]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Eṭibbā ışṭılāḥında "devā" demektir. Baʿżı nüsḫada "maʿcūn" maʿnāsına mervīdir.

دد [ded]: Be-vezn-i بد [bed]. Cins-i çār-pā ḥayevāndan yırtıcı cānvere derler; arslan, kaplan, bebr, sibāʿ ve sāʾire. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

نه هر آدمی زاده از دد بهست
که دد ز آدمی زادهٔ بد بهست

(Her insanoğlu, yırtıcı hayvandan daha iyi değildir. Yırtıcı hayvan, kötü insandan daha iyidir.)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

مملکت را ثبات در خردست
بی خرد مرد همچو غول ددست

(Ülkenin kalıcı olması akıl sayesindedir. Akılsız adam, yabani hayvan gibidir.)

دد و داد [ded u dād]: Yırtıcı çār-pā cānver, sibāʿ maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

درآمد [der-āmed]: İçeri geldi demektir. Maʿnā-yı terkībī cihetiyle "içeri gelmek" lāzımesi olmakla hedāyā ve bī-kesb müft olan nesneye derler. Nitekim bu beyitten mefhūmdur, beyt:

چنین گفت دختر به فرخ پدر
که آمد به جیبی از آن راه در

(Kız, sevinçle babasına "Bu bedavadan cebimize girdi" dedi.)

درآید [der-āyed]: Be-maʿnī-i گوید [gūyed]. Söze gelir demek maʿnāsına. Üstād Ferruḫī, beyt:

کسی که ژاژ درآید به درگهی نشود
که چرب زبانان آنجا شوند کند زبان

(Boş konuşan birisi, tatlı dillilerin yürekten konuştuğu bir dergāha giremez.)

دربا‌قی شد [der-bāḳī şud]: Yaʿnī kaldı ve āḫir oldu. Şeyḫ Niẓāmī, ez-*Heft Peyker*, beyt:

مطرب آمد روانه شو ساقی
شد طرب را بهانه در باقی

(Ey sāki! Çalgıcı geldi, harekete geç! Eğlencenin bahanesi sona erdi.)

دربند [der-bend]: Altı maʿnāya gelir.

Evvel, dağda ve baʿżı yerlerde zaḥmetle geçilen yere derler. Ve ser-ḥadlerde **(409b)** sınır ḳaṭʿ olunan mażīḳ maḥall ki ʿArabīde ثغر [ṯaġr] derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

که قاصد ز دربند چون درگذشت
درآمد به سرحد قپچاق دشت

(Haberci dar boğazı geçip Deşt-i Kıpçak sınırına geldi.)

Ṣānī, ol nesneye derler ki onunla kapı bağlanır kilīd ve miftāḥsız ki ʿArabīde مغلاق [miġlāḳ] derler. Bu, maʿnā-yı terkībdir.

Ṣāliṯ, bir şehr-i ʿaẓīm ismidir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

شکارستان او ابخاز و دربند
شبیخونش به خوارزم و سمرقند

(Onun avlağı Abhāz ve Derbent idi. Harezm ve Semerkant'a gece baskını yapardı.)

Rābiʿ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ḳalʿaya dahi denildiğin ẕikr eder. Ḥakīm Ezraḳī, beyt:

به دربند سجستان آنچه او کرد
مثالی کرده بد حیدر به خیبر

(Onun Sicistan kalesinde yaptığını Hz. Ali Hayber kalesinde yapmıştı.)

Ḥakīm Zeccācī, beyt:

به دربندها فتح کرده است شاه
برآورد برجش به خورشید و ماه

(Padişah kaleler fethetti, burçlarında güneş ve ay yükseltti.)

Ḥāmis, güẕergāh-ı tengter-i deryā. Buna Türkīde "boğaz" derler. Mīr Naẓmī, beyt:

به کشتی نشستند سرجمله لشگر
ز دربند دریا گذشتند یکسر

(Bütün askerler gemiye bindiler. Hep birlikte boğazdan geçtiler.)

Sādis, taḳayyud-ı aḥvāl-i nefs eylemek. Meṣelā, kendi ḳaydında olur demekte در بندِ خویش می شود [der-bend-i ḫᵛīş mī-şeved] derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

هر که در بند خویشتن باشی
عشقبازی دروغ زن باشی

(Kendi işine gücüne bakabiliyorsan, aşk oyuncusu ve yalancısın demektir.)

درد [derd]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Ağrı. ʿArabīde وجع [vecaʿ] derler. Ve renc, zaḥmet ve meşaḳḳat maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, rubāʿī:

عشقی داریم و سینه سوزانی
دردی داریم و دیده گریانی
عشقی و چه عشق عشق عالم سوزی
دردی و چه درد درد بی درمانی

(Aşkımız ve yanan bir göğsümüz var. Derdimiz ve ağlayan bir gözümüz var. Aşk ama ne aşk! Dünyayı kasıp kavuran bir aşk. Dert ama ne dert! Dermansız bir dert.)

Çağatay lisānında "muŋ" derler kāf-ı ʿAcemī ile. (Mīr ʿAlī Şīr) *Sebʿa-i Seyyāre*'de evvelki ḥikāyede aydır, beyt:

Yüz tümen muŋda cān efkārı
Barı bir sarı vü bu bir sarı

(Sayısız dert içinde can düşüncesi; hepsi bir yanda ve bu bir yanda...)

درخورد [der-ḫord]: Sükūn-ı rāʾeyn-i mühmeleteyn, żamm-ı ḫāʾ-i muʿceme ve vāv-ı mechūl ile. Lāyıḳ maʿnāsınadır. خوردنی [ḫordenī] derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

هر که صاحب نظر بود مردست
مرد را آن کند که درخوردست

(Basiret sahibi olan kimse merttir. Mert olan, kendine layık olanı yapar.)

دردمند [derdmend]: Derdli; نیازمند [niyāzmend] ve حصه مند [ḥiṣṣemend] gibi. İstiʿāre ṭarīḳıyla meʾbūna da derler. Ẓāhir ibne ʿillet olup ıżṭırābı için ʿilāca muḥtāc olmakla "derd ṣāḥibi" demek olur. Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

رقیبت گر خود از عشاق گردد
ترحم بایدش کو دردمندست

مگر روزی درآید بزم رندان
علاجی حاضر او را دلپسندست

(Rakip kendini āşıklardan sayarsa, mebūn olduğu için ona acımak gerekir. Eğer bir gün rintler meclisine gelirse, pek beğeneceği bir ilaç hazırdadır.)

در میانه باشد [der-miyāne bāşed]: Yaʿnī rehin ola. Bir şarṭ veyāḫud bir nesne için rehin konulmak lāzım oldukta فلان چیز در میانه باشد [fulān çīz der-miyāne bāşed] derler. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

گر میان باشدش به زیر قبا
خرقهٔ بنده در میان باشد

(Onun beli kaftanın altındaysa, bendenizin hırkası da ortadadır!)

درند [derend]: Feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i sān, yaʿnī şekl ü sīmā. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

دروند [dervend]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve feṭḥ-i vāv ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, Īrān pehlivānlarından bir mübāriz adıdır.

Şānī, bir dārū ismidir.

Şāliş, kapı basrığı ki ʿArabīde مغلاق[miġlāḳ] derler.

Rābiʿ, be-maʿnī-i دربند [der-bend]-i merḳūm.

دریابند [deryā-bend]: İki vechle iki maʿnāyadır.

Evvel, دریا [deryā] ile بند [bend]den mürekkeb ola. Deryā kenārlarında gemi durduğu liman ağzı. Ve gemi yapılan yer ki Türkīde "tersane" derler.

Şānī, در [der] ile یابند [yābend]den mürekkeb ola, cemʿ-i fiʿl-i mużāriʿ olur, bulurlar ve anlarlar demek olur. İki maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

ز روی کشتیبان زاده شده پر نور دریابند
عجب نبود همه ارباب کشتی سود دریابند

(Tersane, gemici oğlunun yüzü sayesinde ışıkla doldu. Bundan bütün gemiciler faydalansa şaşılmaz.)

دژپسند [dej-pesend]: Sükūn-ı zā vü feṭḥ-i bāʾ-i Fārsiyyeyn ile. Perhīzgār maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دژند [dejend]: Feṭḥ-i zāʾ-i Fārsī ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i tünd ve ḫışm-ālūde. Mīr Naẓmī, beyt:

بر صف لشگر عدو چو زند
تیغ و تیر و کمان به زور و دژند

(Düşman ordusu saflarına karşı öfkeyle ve amansızca kılıç, ok ve yay kullanır.)

دستاد [destād]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i bisyār. Mīr Naẓmī, beyt:

به پیشم آمد و بیداد کرده
مرا جور و ستم دستاد کرده **(410[a])**

(Yanıma gelip adaletsizlik yaptı. Bana çok kötülük ve sitem etti.)

دستان زند [destān-zend]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü nūneyn ve feṭḥ-i tā vü zāʾ-i muʿceme ile. Nām-ı peder-i Rüstem'dir ki دستان [destān], زال و زر [zāl u zer] ve زر و

زال [zer u zāl] dahi derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

نهادم ترا نام دستانزند
چو با تو پدر کرده دستان و بند

(Sana Destān-zend adını koydum. Çünkü baban seninle büyü ve hile yapmış.)

دست بازد [dest bāzed]: Eli uz, چیره دست [çīre-dest] maʿnāsına ki her neye yapışsa elinden gele. Ve dahi "el sunar" demek olur.

دستبرد [dest-burd]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü tāʾ-i müşennāt ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Ḥaşma ġalebe ve ẓafer ve hünerde ġalebe eylemek maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

بگفتا مباش این قدر پر شتاب
که دستبرد او را نیارید تاب

("Bu kadar aceleci olma! Onun bileğini bükecek gücün yok!" dedi.)

دستبند [dest-bend]: Üç maʿnāyadır.

Evvel, zenān laʿl, inci ve emṣāli cevāhiri ipliğe dizip kollarına bağlarlar, ona derler.

Ṣānī, cüvānān-ı kefere oynarlar, "ḫoran" derler. Birbirlerinin ellerin tutup ayaklarıyla yeri tepip dolaşırlar. Ḥakīm Esedī, beyt:

به هر برزن آوای رامشگران
به هر گوشه ای دستبند سران

(Her köyde çalgıcı sesi, her köşede hora tepen var.)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ساعتی دست بند می کردند
بر سمن ریشخند می کردند

(Bir zaman hora tepiyor, yasemine bıyık altından gülüyorlardı.)

Ṣāliş, ıraktan ḥalḳa edip oturan ve durana derler, ādem olsun ḥayvān olsun. Ona پره [perre], موزه [müze] ve چنبر [çenber] dahi derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

اندران بزمهٔ پرندزده
کبک و دراج دستبند زده

(İpekle döşenmiş o meclis köşesinde keklik ve turaç kuşu halka oluşturmuştu.)

دستکرد [dest-kerd]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i kāf ile. Bıçkı sapı. دستاکرد [destākerd] dahi derler.

دشبد [deşbud]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Vücūdda şikest olup muḫālif veyā geç bitmiş kemiğe derler. Ebulmaʿānī, beyt:

فلک آن قدر کوفت با غم مرا
که جسمم سراپای دشبد شده

(Felek beni gamla öyle bir ezdi ki bedenimdeki bütün kemikler kırıldı.)

دعد [daʿd]: Sükūn-ı ʿayn-ı mühmele ile. Be-vezn-i رعد [raʿd]. Be-maʿnī-i maʿşūḳa-i ʿArab. Nefsü'l-emrde eşʿār-ı ʿArab'da maʿrūf olan nām-ı maʿşūḳa olmaktır. ʿĀşıḳa żamm-ı rā ile رُباب [rubāb] derler. Bu maʿnāyı müʾeyyid, Ḥakīm Enverī, beyt:

مال من بنده ز حال دیگران بودی بتر
حال دعد آخر بتر باید که باشد بی رباب

(Benim halim diğerlerinden beterdir. Rubāb'sız kalan Daʿd'ın hali sonunda beter olsa gerektir.)

Bu beyitten fehm olunur ki Daʿd ʿāşıḳ ve Rubāb maʿşūḳ ola.

دماوند [demāvend]: Şehr-i Hemedān ḳurbunda bir dağın ismidir. Ve ol nāḥiyede bir şehir adıdır. Ve ol dağ ona mużāf ola.

دمید [demīd]: Yaʿnī بزنید [bi-zenīd], "vurunuz!" maʿnāsına. Cemʿ-i emr-i ḫāżırdır. Keẕā fi'l-*Müşkilāt*.

دنباوند [denbāvend]: Sükūn-ı nūneyn ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü vāv ile. Māzenderān'da bir dağ ismidir ki Demāvend demekle meşhūrdur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دند [dend]: Sükūn-ı nūn ile. Be-vezn-i چند [çend]. Dokuz maʿnāya gelir.

Evvel, üstüḫᵛān-ı pehlū, yaʿnī eyegü kemiği. Muḫtārī, beyt:

به جای سینه دهان و به جای گردن چشم
به جای دندش تارک به جای کتف عذار

(Göğüs yerine ağız, boyun yerine göz, kaburga kemiği yerine kelle, yağrın yerine yanak var.)

Ṣānī, faḳīr-i bī-nevāya derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

دند و ملک یکی شمر و بهره جوی باش
از بدرهٔ زر ملک و ز پشیز دند

(Dilenci ve padişahı bir sayıp padişahın altın kesesi ve yoksulun mangırından faydalanmaya bak!)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

بعون الله نه معروف و نه مشهور
چو عوانان به قلاشی و رندی

(Allah'ın yardımıyla, rintlik ve kalenderlikle tanınanlar gibi ne bilinir ne tanınır.)

Ṣāliş, دندان [dendān] lafẓından iḫtiṣār olunmuş, diş maʿnāsına. Ebulferec-i Rūnī, beyt:

به شکل پیل یک دندش نگه کن
نعم چون پیل یک دندش هزارست

(Onun tek dişli filinin şekline bak! Evet, çünkü tek dişli binlerce fili var.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i ebleh, nādān, bī-bāk ve ḫod-kām. Şems-i Faḫrī, beyt:

در اصابت به نزد فکرت تو
عقل مخطی شناس عاقل و دند

(Senin düşüncenin isabetine kıyasla, cahili de akıllıyı da eğri düşünceli bil!)

Üstād Lebībī, beyt:

اندرین شهر بسی نا کسی برخاسته اند
همه خر طبع و همه احمق و بی دانش و دند

(Bu ülkede birçok soysuz ortaya çıktı. Hepsi eşek yaradılışlı, tamamı ahmak, bilgisiz ve böndür.)

Ḫāmis, düzd-i bī-diyānet maʿnāsına. Ebū Şekūr, beyt:

بخواند آنگهی زرگر دند را
ز همسایگان هم تنی چند را

(O zaman Allah'tan korkusu olmayan hırsız kuyumcu ile komşulardan birkaçını davet etti.)

Sādis, çūlāh āletlerinden diş diş yapılmış bir ağaçtır. Her biri arasından bir tel geçer, deffe içine koyup erişi sıklaştırırlar. **(410ᵇ)** Mevlānā Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

ندارد نخ کار پیوند من
شکست است دندانهٔ دند من

(Benim örgüm için ip yoktur. Tarağımın dişi kırılmıştır.)

Sābiʿ, ṭā'ife-i gedāyāndan bir ḳısımdır ki zūr ile dilenirler. Onlara شاخشانه [şāḫşāne] ve کنگر [kungur] dahi derler. Şeyḫ ʿAṭṭār, der-*Īlāhīnāme*, meşnevī:

یکی دندی میان داغ و دردی
ستاده بود بر دکان مردی

ازو می خواست چیزی می ندادش
بسی بر پیش دکان ایستادش

زبان بگشاد دکاندار پر پیچ
که تا تو زخم نکنی ندهمت هیچ
چو کردی زخم از من نقد می جوی
وگرنه همچنان می باش و می گوی

خدایا من چو آن دند گدایم
که بر تن نیست بی صد زخم جایم

(Dertli ve sıkıntılı bir dilenci, bir adamın dükkânı önünde duruyordu. Ondan bir şeyler dilendi, adam hiçbir şey vermedi. Dilenci uzun süre dükkânın önünde bekledi. Dükkân sahibi ona sitem edip dedi ki: "Yaran yoksa sana hiçbir şey vermem. Ancak yaran varsa benden bir şey istersin, kabul etmezsen de böylece kalıp yalvarmaya devam edersin". Ya Rabbi! İşte ben o dilenci gibiyim, bedenimde yüz yara olmayan tek bir yer yok.)

Ṣāmin, ḥabbu's-selāṭīn dedikleri dārūdur. Ammā Ḥakīm Esedī-i Ṭūsī, "Her ne ki kemāl-i yubūsetten boğazı tuta, māzū ve enār kabuğu miṣillü nesnelere derler" demiş. Bu ḳavle bu beyti īrād eylemişler. Müncīk, beyt:

قند جدا کن ازو دور شو از زهر دند
هرچه به آخر بهست جان ترا آن پسند

(Şekeri bırak, habbusselātīnden uzak dur! Canın için ne iyiyse onu kabullen!)

Bu beyitten fehm olunur ki ol acı nesne ola ki nef'i ẓāhir ola; ṣibr, ḥabbu's-selāṭīn ve emṣāli devālar. Zīrā māzū ve enār kabuğunda bu ḫāṣṣa yoktur.

Tāsi', *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "bir ottur" demiş. Ve ba'ż nüsḫada defne yemişi ki ona حب الغار [ḥabbu'l-ġār] derler. Ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile (دُند dund), bir nev' zenbūrdur.

دندان مزد [dendān-muzd]: Ma'nā-yı terkīb diş kirāsıdır, مزدِ دندان [muzd-i dendān] taḳdīrinde. *Mecma'u'l-Fürs*'te ba'ż-ı kibār ve erbāb-ı cāh u menāṣıbı żiyāfet olunduktan sonra gideceği maḥall bir münāsib pīş-keş ve hedāyāya derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

زانکه هرگز به هیچ دندان مزد
بر سر خوان آسمان ننشست

(O, herhangi bir diş kirası için felek sofrası başına asla oturmayandır.)

Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de masṭūrdur ki zamān-ı ḳadīmde 'ādet-i devletmendān böyleydi: Fuḳarā, ṣulehā ve 'ulemāyı żiyāfete da'vet edip ṭa'āmdan sonra her birine ḥāllerine münāsib sīm ü zer ve eṣvāb nev'inden 'aṭiyye ve iḥsān ederlermiş. Ḥakīm Senāyī, beyt:

مرد خندان لب نباشی مرد سندان دل مباش
مرد دندان مزد نبودی مرد دندان زن مباش

(Güler yüzlü bir insan olmuyorsan, taş kalpli de olma! Bağış sahibi olmuyorsan, diş bileyici de olma!)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

به دندان مزد ازو خواهم قمیصی
اگر اطلس دهد یا خار یا خز

(Ondan diş kirası olarak bir gömlek isterim. Artık atlas mı verir, saten mi, ipek mi orasını bilemem!)

İki rivāyet dahi eṣaḥtır. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ḳavli ma'nā-yı terkībe evḳaftır, ammā şimdi ol 'ādet metrūk ve merfū'dur. *Mecma'u'l-Fürs* ṣāḥibinin ḳavli cārīdir.

دندان نماید [dendān numāyed]: Ya'nī بخندد [bi-ḫanded]. Güler yüz gösterip iẓhār-ı beşāşetten kināyedir. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

نقاب شکرفام بندد هوا را
چو صبح از شکرخند دندان نماید

(Sabah, tatlı gülümsemesiyle diş gösterince havaya şeker renkli bir örtü takar.)

دهن بند [dehen-bend]: Zenān taşra çıktıkta ağızlarına bağladıkları yaşmak. 'Arabīde لثام [liṯām] derler.

مع الراء المهمله

[maʿa'r-rā'i'l-muhmele]

دادار [dādār]: Ḥażret-i Bārī teʿālá ʿazze ismuhu esmāsındandır. Şems-i Faḫrī, beyt:

پناه ملک سلیمان جمال دنیی و دین
که آفتاب شهانست و سایهٔ دادار

(Süleyman mülkünün sığınağı, dinin ve dünyanın güzelliğidir. Padişahların güneşi, yüce Allah'ın gölgesidir.)

Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

علم اجلها به هیچ خلق ندادست
ایزد دادار دادگستر ذوالمنن

(Adaletli, adalet yayıcı ve iyilik sahibi olan Allah, hiçbir kuluna ne zaman öleceği bilgisini vermemiştir.)

İsm-i ṣıfāttan olmakla ʿādil pādişāhlara da ʿalem eder. Mevlānā Muṭahhar, beyt:

نادری در همه فن ناموری در همه چیز
زردِه زوروری دادگر داداری

(Her fende nadirsin, her şeyde namlısın. Altın bağışlarsın, adalet getirici padişahsın!)

Maʿnāsı "dād-ārende"dir.

دادر اندر [dāder-ender]: Üvey karındaş maʿnāsınadır ki دادر [dāder] karındaştır ve اندر [ender] üvey maʿnāsınadır. Üstād Laṭīfī, beyt:

ورا دادر اندر یکی مرد بود
که با دیو جنگی هم آورد بود

(Onun savaşçılıkta deve denk olan bir üvey kardeşi vardı.)

دادر [dāder]: Be-maʿnī-i birāder. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

تلخ خواهی کرد بر ما عمر ما
کی برین می دارد ای دادر ترا

(Ey kardeş! Ömrümüzü bize acılaştırmak istiyorsun! Bu düşünceye nasıl sahip oldun!)

Baʿżı nüsḫada yār-ı müşfiḳ ve muḥibb-i ṣādıḳ maʿnāsına mervīdir.

دادگر [dādger]: Feṭḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. Ḥaḳīḳaten ḥażret-i **(411a)** Bārī teʿālá ism-i şerīfidir ki ʿādil-i ḥaḳīḳīdir celle şānuhu ve ʿamme nevāluhu. Ve mecāzen pādişāh-ı ʿādil ve vükelā ve ḥükkāmına derler ʿadālet-pīşe olduğu ḥālde. Maʿnā-yı terkīb "'adl edici" demektir. ʿAbdurrāfiʿ, beyt:

گرچه چون ضحاک ظالم بر جهان وی ظلم کرد
داد چون نوشیروان دادگر خروار او

(Dünyada zalim Dahhāk gibi onun da zulümleri oldu ama adaletli Nuşirevan gibi eşek yükü miktarı da adaleti vardı.)

Ve bir maʿnāsı dahi māh-ı Melik çeşnlerinden bir çeşn adıdır. Emīr Muʿizzī, beyt:

تهنیت گویند شاهان را به چشن دادگر
چشن را من تهنیت گویم به شاه دادگر

(Dādger bayramında padişahları kutlarlar. Ben de adaletli padişahın bayramını kutluyorum.)

دادگیر [dād-gīr]: Kesr-i kāf-ı ʿAcemī ile. ʿĀdil maʿnāsına. Ve ẓulm defʿ edici maʿnāsına. Şāʿir, beyt:

داد من از تو ستد در روز داد
داد مظلومان ز بیداد دادگیر

(Adaletli Allah, mazlumların hakkını zalimden nasıl alıyorsa, hesap zamanı benim hakkım da senden alınır.)

دادندر [dādender]: Feṭḥ-i dāleyn-i mühmeleteyn ve sükūn-ı nūn ile. Üvey karındaş. دادر اندر [dāder-ender] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur. Üstād Laṭīfī, beyt:

نیایند در خانه دادندران
اگرچه که بودند با هم در آن

(Orada birlikte oturuyor olsalar da üvey kardeşler eve gelmiyorlar.)

دار [dār]: Beş maʿnāya gelir.

Evvel, her dikilip duran ağaca derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

دوم دانش از آسمان بلند
که بر پای چونست بی دار و بند

(İkincisi, gökyüzünden de yüksekte olan ilimdir. Direksiz ve bağsız nasıl da ayakta kalıyor!)

Ṣānī, ādem ṣalb ettikleri ağaca derler. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

منصور و انا الحق زدن دار و دگر هیچ
ماییم و لبالب شدن یار و دگر هیچ

(Hallac-ı Mansūr ve darağacında "Ben Allah'ım!" demek, gerisi hiç! Biz ve sevgiliyle dolu olmak, gerisi hiç!)

Ṣāliş, cān-bāzın oynadığı reseninden yukarı diktiği iki ağaç ki aralarında olan resen ol kadar gerilmiş değildir. Ol ağaca cān-bāz ıṣṭılāḥında "dār" ve ipine "ecel beşiği" derler. Ve baʿżı nüsḫada cān-bāz ipinin cümle ağaçlarına derler. Şems-i Faḫrī, meşnevī:

کشیده ز هر سو رسنهای دار
ز بالا به زیر از یمین و یسار

مگو دار که آن بود چارم سپهر
نه آن مه رسنباز که آن بود مهر

خجل ماه تابان ز رخسار او
ز گردون گذشته سر دار او

(Her tarafa sağlı sollu altlı üstlü ipler çekti. İp deyip geçme! Göğün dördüncü katı oydu. O cambaz, ay değil bir güneşti. Parlak ay onun yüzünü görünce utanırdı. İpinin ucu gökten aşmıştı.)

Rābiʿ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de saḳf-ı ḫāneyi üzerine kodukları ağaca derler. Baba Fiġānī, beyt:

بر کنگرهٔ وحدت و بر دار حقیقت
غیر از سر شوریدهٔ منصور نکنجد

(Vahdet kubbesi ve hakikat sütununa Hallāc-ı Mansūr'un sevdalı başından başkası sığmaz.)

Ḫāmis, Hindūstān'da Māldih mużāfātından bir şehir ismidir. Vilāyet-i mezbūrun dāru'l-mülküne "Mendū" derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

خود آن در دهلی و جان در دوادو
تنش در شهر و جان در دار مندو

(O Delhi'de ve canı Devādū'da/koşuşturmadadır. Bedeni şehirde, canı Dār'a bağlı Mendū'dadır.)

Ve داشتن [dāşten] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur آیینه دار [āyīne-dār], درمدار [direm-dār] ve ṣāḥib ve ḥāfiẓ maʿnālarında تاجدار [tāc-dār] ve جهاندار [cihān-dār] gibi. Ve ʿArabīde sarāy ve ḫāne maʿnāsınadır.

دار و گیر [dār u gīr]: Kesr-i kāf-ı Fārsī ile. Ceng ve ʿarbede maʿnāsına. گیر و دار [gīr u dār] dahi derler. Üstād ʿAscedī, beyt:

ستاده به جا آن زمان چرخ پیر
ندیدست چشمش چنان دار و گیر

(O zaman yaşlı felek yerinde kalakaldı. Gözü böyle bir savaş görmemişti.)

Maʿnā-yı terkībī گیر [gīr] گرفتن [giriften]den emirdir "tut!" maʿnāsına ve دار [dār] داشتن [dāşten]den "sakla!" maʿnāsına. "Tut sakla!" demek olur.

داربر [dārbur]: Rāʾ-i mühmele-i mevḳūf ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Bir yeşil renk kuştur, minḳārıyla ağaç deler. Şīrāzīler ona تکتیز [tektīz] ve سبزک [sebzek] dahi derler. Ve Geylānī داراب [dārāb] derler.

داروی هوشبر [dārū-yı hūş-ber] ve داروی هشبر [dārū-yı huş-ber]: Vāv ile ve vāv'sız, işbāʿ-ı żamme-i hā ile de cā'izdir. Bir terkībdir. Koklayanın ʿaklını giderir ḫuṣūṣan ve her ne ki ʿaḳlı zā'il eder ʿumūmen. Ebulmaʿānī, beyt:

شود افزودهٔ عقلم چو می با یار می نوشم
اگر بی یار باشد می شود او داروی هشبر

(Sevgiliyle şarap içersem aklım artar. Sevgili olmadan içilecek şarap, akıl götürücü ilaç olur/aklımı kaybettirir.)

دازار [dāzār]: Fetḥ-i zā'-i muʿceme ile. Yapıcı, miʿmār maʿnāsınadır ki داز [dāz] binādır, آر [ār] آوردن [āverden]den ism-i fāʿildir. Maʿnā-yı terkīb "binā getirici" yaʿnī "binā edici" olur.

داسار [dāsār]: Fetḥ-i sīn-i mühmele ile, داستار [dāstār]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve fetḥ-i tā'-i müşennāt ile, دستار [destār]: Ḥaẕf-ı elif-i evvel ile. Küllühum be-maʿnī-i dellāl, simsār maʿnāsına. Metāʿ dellāli. Mīr Naẓmī, beyt:

آن قدر تعریف کرده حسن یار
شد متاع وصلتش را داستار **(411b)**

(Sevgilinin güzelliğini o kadar anlattı ki onun kavuşma malının çığırtkanı oldu.)

داشخوار [dāş-ḫˇôr]: Sükūn-ı şīn u żamm-ı ḫā'-i muʿcemeteyn ve vāv-ı maʿdūle ile. Be-maʿnī-i çirk-i āhen, yaʿnī demir boku. داشخال [dāşḫāl] dahi derler. ʿArabīde خبث الحدید [ḫubṣu'l-ḥadīd] dedikleridir.

داغسر [dāġ-ser]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ve fetḥ-i sīn-i mühmele ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, başı mūydan ḫālī olan adam ki Türkīde "taz" dedikleridir. دغسر [daġ-ser] dahi derler. ʿArabīde اضلع [aḍlaʿ] denilir.

Ṣānī, bir kuştur. Başında birkaç sarı telleri olur. Bülbül ve hezār gibi ḫoş-āvāzdır. Keẕā fī- *Ferheng-i Cihāngīrī*.

دامیار [dāmyār]: Sükūn-ı mīm ve fetḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i ṣayyād-ı āhū ve ġayrı ki tuzakla tutarlar. Ḥakīm Esedī, beyt:

جهان دامیاریست نیرنگ ساز
هوای دلش چینه و دام آز

(Dünya hilekār bir avcıdır. Gönüldeki hevesler yem, hırs da tuzaktır.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de balıkçı ağı maʿnāsınadır. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

به بوی لقمه ماهی صید گشته
به شست دامیاران قید گشته

(Balık, lokma ümidiyle avlandı. Balıkçı ağları kapandı.)

دانشخور [dāniş-ḫˇar]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı şīn u fetḥ-i ḫā'-i muʿcemeteyn ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ṣāḥib-i ʿilm mervīdir.

دانشگر [dānişger]: Kesr-i nūn, sükūn-ı şīn-i muʿceme ve fetḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Be-maʿnī-i ehl-i ʿilm.

دانشور [dānişver]: Ṣāḥib-i ʿilm. Mezbūr üç lüġat bir maʿnāyadır ki ʿilim ṣāḥibi maʿnāsınadır.

داودار [dāv-dār]: Vāv-ı sākin ve fetḥ-i dāl-ı mühmele ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, herze, heẕeyān, ẕemm ve fuḥşiyyāt söyleyici.

Ṣānī, ḳumārda rehin mużāʿaf edici maʿnāsına. Bu iki maʿnāya tertīb üzre, Mīr Naẓmī, beyt:

داودار من اگر باشد هزار
داودارم در قمار عشق یار

(Binlerce saçmalık yapmış olsam da sevgilinin aşkı kumarında rehinim var.)

داور [dāver]: Fetḥ-i vāv ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, esmāʾ-i şerīfe-i ḥażret-i Ḥākim-i ḥaḳīḳī cenāb-ı Bārī'den bir isimdir. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

زهد شما و فسق ما چون همه حکم داورست
داورتان خدای باد این همه چیست داوری

(Sizin dindarlığınız ve bizim sapkınlığımız; hepsi Allah'ın hükmüdür. Efendiniz Allah olsun, bu efendilik taslama niye!)

Ṣānī, mecāzen pādişāh-ı ʿādile derler. Aṣlında دادور [dādver]dir, keşret-i istiʿmālden dāl-ı ṣānī maḥẕūf olmuştur.

Ṣāliş, dermān maʿnāsınadır ki aṣlı دارو [dārū]dur, keşret-i istiʿmālden vāv rāʾya taḳdīm olundu. Ḥakīm Ḳaṭrān-ı Urmevī, ḳıṭʿa:

چه باید مایه آن کس را که یابد سود بی مایه
چه باید داور آن کس را که یابد درد بی داور

چو بنده رنج بردارد چه باید رنج بر خسرو
چو کهتر کار بگذارد چه باید شغل بر مهتر

(Yorulmadan kazanan kimsenin sermayeye ne ihtiyacı var! Dermansız derdi olan kimsenin efendiye ne ihtiyacı var! Köle sıkıntı çekmiyorsa, padişah niye zahmet çeksin! Küçük olan çalışmıyorsa, büyük olana iş ne lazım!)

Rābiʿ, ḥākim ve ṣāḥib-i ḥükūmet maʿnāsına. Ṣāʿir[1], beyt:

از تو به که نالم که دگر داور نیست
وز دست تو هیچ دست بالاتر نیست

(Senden kime şikâyet edeyim, başka hākim yok! Hiçbir el senin elinden üstün değil!)

Ḥāmis, Kemālpaşazāde "ḥaşm" maʿnāsınadır deyip bu beyitle istişhād eylemiş. Beyt:

سرانجام ترسم که پیروزگر
نباشد جز از داور کینه ور

(Hasılı, zafer bahşeden Tanrı'nın öfkeli bir düşman olmasından korkarım.)

داوزار [dāvzār]: Sükūn-ı vāv ve fetḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Yapıcı, bennā maʿnāsına.

دبوس تیر [debūs-tīr]: Żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve kesr-i tāʾ-i müşennāt ile. Ṭūmār oku maʿnāsınadır.

دبیر [debīr]: Kesr-i bā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Yazıcı, kātib maʿnāsına ki پناغ [penāġ] dahi derler. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

به بوسه دادن نامش به مدح در عنوان
فرو دود بصر از دیده سوی دست دبیر

(Gözdeki görüş, onun övgü mektubunda geçen adını öpmek için kātibin eli tarafına koşarak gider.)

Ḥüseyn-i Şenāyī, der-*İskendernāme*, meşnevī:

دبیر خرد پیشه را خواند پیش
دل از نیش اسکندری ریش ریش

که بنویسی یک نامه از من به روم
که از تابش آتش شود همچو موم

(İskender'in verdiği sıkıntı yüzünden gönlü yaralıydı. Akıllı kātibi huzuruna çağırtıp dedi ki: "Benden Bizans'a öyle bir mektup yaz ki ateş onun alevi karşısında muma dönsün!".)

Ve müdebbir-i umūr-ı devlet ve muʿtemedu'd-devleye dahi derler.

دجر [decr]: Sükūn-ı cīm ile. Be-vezn-i زجر [zecr]. Ḥubūbāttan böğrülcedir. لوبیا [lūbiyā] dahi derler. Ḥakīm Şīrāzī, beyt:

بادناک آمد نخود و هم فطیر
دجر و ماش و فول و منجو هم شعیر

(Bādnāk, nohut, katı ekmek, börülce, yabanmersini, bakla, mercimek ve arpa geldi.)

ددنبور [dedenebūr]: Fetḥ-i dāl-ı mühmele vü nūn ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Kovanotu dedikleri ottur.

1 Beyit Şeyh Sadī'ye aittir.

در [der]: Dokuz maʿnāya gelir.

Evvel, kapı maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

از درِ اهل صفا دور مشو ای دل من **(412ª)**
هر که دورست ازین در به خدا نزدیکست

(Ey gönlüm! Temiz kalplilerin kapısından uzak kalma! Bu kapıdan uzaklaşan Allah'a yakın olur mu hiç!)

به خدا [be-ḫudā]da olan bā, istifhāmiyyedir. Yaʿnī "Ḫudā'ya yakın mıdır?!".

Ṣānī, derre-i kūh. Yaʿnī dağ arasında olan düz yerler ve dağ eteğidir. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

چون نافهٔ مشک نا رسیده
لاله همه کوه و در گرفته

(Lale, yeni çıkmakta olan misk gibi, dağ ve vadileri kaplamış.)

ʿAbdulvāsiʿ-i Cebelī, ḳıṭʿa:

ایا میری که از گرز و سنان و تیغ و پیکانت
بود پیوسته اندر بیشه و دریا و کوه و در

هزبران را شکسته تن نهنگان را کفیده دل
پلنگان را گسسته دم گوزنان را دریده بر

(Ey emir! Daima topuzun ormanda aslanların gövdesini parçalar, mızrağın denizde timsahların kalbini böler, kılıcın dağda kaplanların kuyruğunu keser ve okun vadide dağ öküzlerinin göğsünü yırtar.)

Bu iki beyit bir ḳaṣīdedendir ki çār-ender-çār ṣanʿatı vāḳiʿdir.

Ṣāliṣ, be-maʿnī-i فی [fī] ki ẓarfiyyet maʿnāsın ifāde eder. ʿArabīde الماء فی الکوز[1] [el-mā'u fi'l-kūzi] dediklerine ʿAcem آب در سبو [āb der-sebū] derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

من زبان مدح گو دارم ولی کو مرد جود
تیغ هندی در نیام و سیم در کیسه چه سود

(Övgü yapıcı bir dilim var ama övecek adam nerde! Kında Hint işi kılıç ve kesede gümüş var ama ne fayda!)

Rābiʿ, be-maʿnī-i kerret ve mertebe. ʿAbdulvāsiʿ-i Cebelī, ḳıṭʿa:

اگر گیتی بگرداند رخ از احکام او یک ره
وگر گردون بپیچاند سر از فرمان او یک در

ز بیم او به یک ساعت درین باطل شود ارکان
ز ترس او به یک لحظه از آن زائل شود محور

(Dünya onun hükümlerinden bir kez olsun yüz döndürür ve felek onun fermanına bir kerecik dahi itaatsizlik ederse; dünyanın direkleri onun çekincesiyle bir anda oynar ve onun korkusuyla feleğin ekseni anında yerinden kayar.)

Bu iki beyit dahi mezbūr ḳaṣīdedendir. Ṣanʿat-ı leff ü neşr-i müretteb vāḳiʿdir.

Ḫāmis, be-maʿnī-i bāb ki kitāblarda ẕikr olunur. Meşelā باب الفلان [bābu'l-fulān] derler. ʿAcem در احکامِ دینِ زردشت که مشتمل بر سه در[2] der. Ve mūbedlerden biri bir kitāb taṣnīf edip adını سه در [se der] komuş. Zerātüşt Behrām, beyt:

همانکه یکی در ز استای زند
بخواند و برآورد بانگ بلند

(Zend-avesta'dan bir bölümü yüksek sesle okudu.)

Sādis, nevʿ ve cins maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, ez-*Yūsuf u Zelīḫā*, beyt:

من از هر دری گفته دارم بسی
شنیدند گفتار من هر کسی

(Benim her türden birçok sözüm var. Herkes benim sözümü dinler.)

Ḥakīm Firdevsī, der-*Şehnāme*, beyt:

ز هر در پرستندگانت بود
هم آزاد و هم بندگانت بود

1 Testinin içinde su var.

2 Zerdüşt dininin hükümleri hakkında ki üç bābdır.

(Her türlü hizmetçin var, hem hür hizmetçin hem de köle hizmetçin var.)

Sābiʿ, be-maʿnī-i derūn. Meşelā درِ خانه رفت [der-i ḫāne reft] derler, درونِ خانه رفت [derūn-ı ḫāne reft] demek olur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

Ṣāmin, taḥsīn-i lafẓ için baʿżı efāʿl ve meṣādır evvellerine idḫāl olunur. Üstād Laṭīfī, beyt:

شدم خوار و بی چاره ای چاره گر
رهی را به چشم کرم در نگر

(Ey çare bulucu! Çaresiz ve değersiz kaldım. Bana iyilik gözüyle bir kerecik bak!)

Ve āḫirlerine ilḥāḳ olunur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

به دریا در منافع بی شمارست
اگر خواهی سلامت در کنارست

(Denizin içinde sayısız faydalar vardır. Ama aradığın esenlik kıyıdadır.)

Bu beyitte miṣāl, به دریا در [be-deryā-der]de olan در [der] taḥsīn-i lafẓdır.

Tāsiʿ, دریدن [derīden] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur. Maʿnā-yı evvel ki "kapı" maʿnāsınaydı, ʿArabīde باب [bāb] ve Çağatayda "işik" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Çāklik kögsüm işik cismim öyi beytü'l-ḥazen
Ol işikniŋ ḥalḳasıdur naʿl u gül-mīḫı tügen

(Beden evim hüzünler kulübesi, parçalanmış göğsüm kapıdır. O kapının halkası nal, kabarası da düğümdür.)

در [derr]: Teşdīd ile. Böğürtlen dikenidir. ʿArabīde علیک [ʿuleyḳ] derler, żamm-ı ʿayn-ı mühmele ve feṭḥ-i lām iledir.

دربدر [der-be-der]: Sā'il ve gedāyī. Ve kapı kapı gezmek. Ḥaḳīḳaten miṣāli, Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

جویمت گه به درِ کعبه و گهی در درِ دیر
چون گدای تو شدم از تو شد این دربدری

(Seni bazen Kābe kapısında bazen de kilise kapısında arıyorum. Senin dilencin gibi oldum, bu derbederlik/kapı kapı geziş senin yüzünden oldu.)

Ve mecāzen miṣāli, beyt:

شنیدم من آن داستان سربسر
ز نیک و بدش آگهم دربدر

(Ben o hikāyenin tamamını duydum. İyisinden kötüsünden bölüm bölüm haberim var.)

دربر [der-ber]: Üzerinde ve üzerine. ʿArabīde علیه [ʿaleyh] dedikleri maʿnāyadır. Mevlānā Ḫalīl-i Ṣabrī, beyt:

دگر شب شد غم خوناب حسرت در برم ریزد
اجل الماس مرگ از سرزنش در ساغرم ریزد

(Artık gece oldu, hasretin kanlı gözyaşı göğsüme dökülüyor. Ecel veryansın edip kadehime ölüm elması döküyor.)

درخوردار [der-ḫordār]: Be-maʿnī-i برخوردار [ber-ḫordār] ki bābu'l-bā maʿa'r-rā'da ẕikr olunmuştur.

درخور [der-ḫor]: Sükūn-ı rā, żamm-ı ḫā'-i muʿceme ve vāv-ı mechūl ile. Lāyıḳ ve sezāvār maʿnāsınadır. Kemāl-i Ġıyāṯ, beyt:

معشوق من که رشک مه و غیرت خورست
جانش فدا کنم که بدین پایه درخورست

(Ay ve güneşi kıskançlıktan çatlatan sevgilime canımı feda ederim, çünkü bu payeye layıktır.)

دردار [derdār]: Sükūn-ı rā vü feṭḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Karaağaç ki ʿArabīde شجرالنبق [şeceru'n-nebiḳ] derler.

درسار [dersār]: Sükūn-ı **(412b)** rā vü feṭḥ-i sīn-i mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i dergāh. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

طاق درسار سرای تست محراب ملوک
هر که رو آرد برین محراب رو از وی متاب

(Senin sarayının avlusundaki kemer, padişahların mihrabıdır. Her kim bu mihraba yüz çevirirse, ondan yüzünü çevirme!)

Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ḳal'a ve ḥavlı önlerine çekilen dīvār ve muḥavvaṭ ki içerisi nümūdār olmaya. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

برکند باب او درِ خیبر به زور دست
درسار قلعه در بصر از باره درفکند

(Onun/Hz. Peygamber'in kapısı olan Hz. Ali, Hayber'in kapısını kol gücüyle söktü. Kalenin içindeki duvarı surlardan aşağıya attı.)

Ve kapı perdesi ma'nāsına. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

بخت و دولت چو درآیند به درسار سرای
آن دهد بر عتبه بوسه و این بر طبقه

(Baht ve devlet senin sarayının kapısına gelirse, biri eşik diğeri de basamak öper.)

دریابار [deryābār]: Bir şehir nāmıdır ki deryā kenārında vāḳi' olmuştur. Ve her deryā kenārında vāḳi' olan şehre derler 'umūmen. Keẕā fi'l-*Mecma'*. Ve *Şerefnāme*'de deryā-yı 'aẓīm ü bī-pāyān. Ve *Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm*'de deryā kenārında vāḳi' olan ḳurā ve ḳaṣabāta derler. Ammā uṣūl-i lüġat beyān edenler دریا [deryā] ile بار [bār]dan mürekkeb lafẓdır der. بار [bār], باریدن [bārīden] lafẓından ṣīġa-i fā'il olur. Ebulma'ānī, beyt:

در غم حسرت چنان بگریست چشم خون فشان
رفت عالم پیش سیل اشک دریابار من

(Kan saçan gözüm hasret gamıyla öyle bir ağladı ki deniz oluşturan gözyaşı selim yüzünden dünya silinip gitti.)

دژار [dejār]: Feṯḥ-i zā'-i Fārsī ile. Yapıcı, bennā ve mi'mār ma'nāsına. Ebulma'ānī, beyt:

عشق تو گویا دژاری بوده جای آب و خاک
خانهٔ دل ز اشک سودا خوش عمارت ساخته

(Senin aşkın bir mimar olmalı. Sevda gözyaşını kullanıp su ve çamur olan gönlümde güzel bir ev yaptı.)

دژگوار [dej-guvār]: Sükūn-ı zā'-i mu'ceme vü żamm-ı kāf-ı Fārsiyyeyn ile. Geç haẓm olan ṭa'ām ki دیرگوار [dīr-guvār] dahi derler. دژ [dej], dürüşt ve nā-muvāfiḳ ma'nāsınadır ve گوار [guvār] گواریدن [guvārīden] lafẓından ism-i fā'il olur. 'Asīru'l-haẓm olan nesnedir. Mīr Naẓmī ez-zebān-ı ḥekīm güyed[1], beyt:

کشد معده زو زحمت نا گوار
اگر خوردنیها شود دژگوار

(Hazmı zor yiyecekler yenirse, mide onların yüzünden sindirim zorluğu çeker.)

دژه گیر [deje-gīr]: Feṯḥ-i zā'-i mu'ceme vü kesr-i kāf-ı Fārsiyyeyn ile. Tekneden ḫamīr kazıyacak ālet. Türkistān'da "ersün" ve "ekistere" derler. دژه [deje] ile گیر [gīr]den mürekkebdir ki dürüşt ve nā-muvāfiḳ olanı tutucu ya'nī giderici murāddır.

دست ابزار [dest-ebzār], دست افزار [dest-efzār] ve دست اوزار [dest-evzār]: Bu üç lüġat birdir. Ehl-i ṣanāyi' āleti ki onlarla ṣan'atı olan işi işlerler. Keẕā fi'l-*Mecma'*.

دستار [destār]: İki ma'nāya gelir.

Evvel, ma'rūf sarık. 'Arabīdeki عمامه ['amāme] ma'nāsınadır.

Ṣānī, maḳrame ma'nāsınadır. Şeyḫ Sa'dī, beyt:

ای تهی دست رفته در بازار
ترسمت پر نیاوری دستار

(Ey pazara eli boş giden kimse! Korkarım mendilin boş kalacak!)

1 Hekimin dilinden söylüyor.

دست خطر [dest-ḫaṭar]: Sükūn-ı sīn ü tā'-i müşennāt u feṯḥ-i ḫā'-i mu'ceme vü ṭā'-i mühmeleteyn ile. Ziyāde şarṭla nerd ve ḳumār oyunu ma'nāsınadır. دست [dest], nerd ve ḳumār ma'nāsına ve خطر [ḫaṭa®], ziyāde şarṭ demektir. Keẕā fi'l-*Mecma'*.

دست خر [dest-ḫar]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü tā'-i müşennāt ve feṯḥ-i ḫā'-i mu'ceme ile. Şetm ki düşnām ve nefrīn ma'nāsına. Şeyḫ Sa'dī, beyt:

کسم پای مرغی نیاورد پیش
ولی دست خر رفت ز اندازه بیش

(Kimse önüme bir tavuk ayağı bile getirmedi, fakat haddinden fazla sövüp sayma vardı.)

دستر [dester]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. دستره [destere] ma'nāsınadır ki 'an-ḳarīb ẕikr olunur inşā'allāhu te'ālá.

دستکار [dest-kār]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü tā ve feṯḥ-i kāf ile. Ehl-i ṣan'at ma'nāsına. Meşelā bir muṣanni' ve ḫoş-üslūb nesneye این دستکارِ فلانست [īn dest-kār-ı fulānest] derler, "bu fulānın eli işidir" demek olur. Ḫallāḳu'l-Ma'ānī, beyt:

چون آستین ز دست گذشته است کار من
و او در نمی کشد ز چنین دستکار دست

(Benim işim yen gibi elden aşmıştır. Ve o, böylesi bir işten el çekmez.)

Ve çāpük ma'nāsına dahi mervīdir.

دستگیر [dest-gīr]: Mu'īn ve ḫāmī ma'nāsına. گیر [gīr], گیرنده [gīrende]den müştaḳtır ve gīrende ma'nāsınadır. Ebulma'ānī, beyt:

دستگیرم گر نباشی دامنت بگرفته ام
یا سر دامن ببر یا دست امیدم بگیر

(Elimden tutmuyorsan da ben senin eteğini tutmuşum. Ya eteğinin ucunu kes ya da umudumun elini tut!)

Çağatay lisānında "ḳoldamaḳ" derler, ya'nī el tutmak. (Mīr 'Alī Şīr) *Seb'a-i Seyyāre*'de mi'rāc vaṣfında der, beyt:

Ḳāṣıd atlandurup anı ḳoldap **(413[a])**
Yandı kilgen yolı sarı yoldap

(Haberci onu elinden tutup ata bindirdi. Geldiği yol tarafına yollayıp geri döndü.)

دستوار [destvār]: دست [dest] ile وار [vār]dan mürekkebdir. Dört ma'nāya gelir.

Evvel, *Mecma'u'l-Fürs*'te be-ma'nī-i 'aṣā ki elde götürüp dayanırlar. Ḫallāḳu'l-Ma'ānī, beyt:

وقت قیام هست عصا دستگیر من
بی چاره آن که او کند از دستوار پای

(Ayakta duracağım zaman baston elimden tutar. Bastondan ayak yapan adamın vay haline!)

Şānī, be-ma'nī-i hem-dest ve dest-yār. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به ایران بسی دوستدارش بود
چو خاقان یکی دستوارش بود

(İran'da çok seveni var, hakan gibi bir dostu var.)

Şāliş, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de yāre ve destberencen ma'nāsına ki Türkīde "bilezik" ve 'Arabīde kesr-i sīn ile سِوار [sivār] derler. Ebulferec-i Rūnī, beyt:

بر پای ظلم هیبت او پای بند گشت
در دست عدل دولت او دستوار شد

(Onun görkemi zulmün ayağına halhal taktı. Onun devleti adalet eline bilezik oldu.)

Rābi', çūb-dest ve künde ki çobanlara maḫṣūṣtur. Ona باهو [bāhū] dahi derler.

دستور [destūr]: Beş ma'nāya gelir.

Evvel, ṣāḥib-i dest ü mesned ya'nī vezīr, ṣadr ve maḳām ṣāḥibi. Ve temşiyet-i umūr-ı

devlet ona tefvīż oluna, i'timādu'd-devle de derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

آفرین بر حضرت دستور و بر دستور باد
جاودان چشم بد از جاه و جلالش دور باد

(Vezirin makamına ve kendisine aferin olsun! Sonsuza dek kem göz onun makam ve itibarından uzak olsun!)

Ṣānī, ruḫṣat, iẕin ve icāzet ma'nāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

کار چو بی رونقی از نور برد
قصه به دستورئ دستور برد

(Işıktaki solukluğu giderip (durumu açık edip) olayı vezirine anlattı.)

Ṣā'ir, beyt:

دستور گریه دارم چشم گهر فشان را
وز دُر اشک بردم ناموس بحر و کان را

(İnci saçan gözüme ağlama izni verdim. Maden ve denizin itibarını gözyaşı incisiyle sarstım.)

Ṣāliş, aṣıl, ḳānūn, ṭarz ve reviş ma'nāsına. Üstād Laṭīfī, beyt:

ای شه اصل معالی مه دستور کرم
هست از طلعت تو شعله فزا نور کرم

(Ey yüce asılların padişahı, iyilik geleneğinin dolunayı! İyilik ışığının parlaklığı senin yüzün sayesinde artar.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

چنین است دستور این زال پیر
که زهرت دهد چون چشانید شیر

(Bu yaşlı dünyanın kanunu böyledir: Süt tattırdığı gibi zehir de verir.)

Rābi', *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir uzun ağaçtır. Gemiye arkurı korlar ki onunla mīzān-ı keştīyi gözetirler.

Ḫāmis, pīşvā-yı Mecūs-ı Zerdüşt, herbed ve mūbed gibi.

دستیار [dest-yār]: Mu'īn ve mededgār ma'nāsına. Üstād 'Unṣurī, beyt:

دستیار و ستور کارسفر
ساخته کرد هرچه نیکوتر

(Yolculuk için hayvanları ve hizmetçileri, gereken her şeyi en güzel biçimde hazırladı.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

نیست درماندگان فاقه دار
جز ایادئ عطایت دستیار

(Zorluk çeken düşkünler için senin bağış ve yardımların dışında yardımcı yoktur.)

Türkīde "yardımcı" derler. Ḥüseyn-i Şenāyī, beyt:

همچون قضا بقای ترا دهر در ضمان
همچون قدر نفاذ ترا چرخ دستیار

(Kazā gibi dünya da senin kalıcılığın için uğraşır. Kader gibi felek de senin sözünün geçmesine yardımcı olur.)

Ve dahi güreşçilerin baş pehlivānından aşağı pehlivānına derler.

دسمر [desmer]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i mīm ile. Ḥubūbāt cinsinden merdümek dedikleri dānedir. 'Arabīde درجع [durcu'] derler żamm-ı dāl-ı mühmele vü cīm ile.

دشمر [deşmer]: Sükūn-ı şīn-i mu'ceme ile. Be-ma'nī-i دسمر [desmer]-i merḳūm. Ammā *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de sīn-i mühmele ile تشبه صفراء حبة وهی الدسمر بالماش[1] masṭūrdur.

دغسر [daġ-ser]: Sükūn-ı ġayn-ı mu'ceme ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Başında kıl olmayan ādem. Türkīde "taz" derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

1 Desmer, börülceye benzeyen sarı tanedir.

دفتر [defter]: Maʿrūf. Ve be-maʿnī-i nāme. Esmā cemʿ ve taḥrīr olunan nesneye de derler. ʿArabī ile müşterek isimdir. Mışraʿ:

حدیث آرزومندی به صد دفتر نمی کنجد

(Aşk/arzulu olmak sözü yüz deftere sığmaz.)

دفتردار [defter-dār]: Defter tutucu demektir. Selāṭīn-i āl-i ʿOṣmān ebbeda'llāhu devletehum ve salṭanatahum ilá-yevmi'l-ḥaşr ve'l-mīzān ḫażarātının ḫazīne vekīli ve ḳābıż-ı māl olanlara ʿalem olmuştur. دفتری [defterī] dahi derler.

دگر [deger]: Feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. Hindūstān'da olur, mīnā kuşundan burnu kızıl bir kuş imiş. Bi-emri'llāhi teʿālá ṣadāsından sūre-i İḫlāṣ fehm olunur. Kanatların açıp, boynun uzatıp okudukça ḫurde kuşcağızlar gelip kanadı altına girdiği gibi tutup ekl edermiş. Ḥᵛāce Ḥāfıẓ'ın, mışraʿ:

دام تزویر مکن چون دگران قرآن را

(Deger kuşları gibi davranıp Kuran-ı Kerīm'i aldatış tuzağı yapma!)

buna şümūlü vardır.

دلگر [delger]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. Bükrān-ı ṭaʿām ki bā-revġan büved.[1] Keẕā fi'l-*Müşkilāt*. **(413ᵇ)**

دمابر [demā-bur]: Żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Tīz tīz nefes vermek. Türkīde "solumak" derler. دما [demā] soluktur ve بر [bur] بردن [burden] lafẓından ism-i fāʿildir. Mīr Naẓmī, beyt:

شنیده با صبا گل بود دمزن
دمابر آمده بلبل به گلشن

(Tan yelinin gülle birlikte olduğunu duyan bülbül, soluk soluğa gül bahçesine geldi.)

دمار [demār]: Be-vezn-i چنار [çenār]. Ağacın ve ġayrının aṣlı ve bīḫi maʿnāsınadır. ʿArabīde helāk, intiḳām ve kīne maʿnāsınadır. Mevlānā Hātifī, beyt:

یکی نیزه را کرده زهر آبدار
کز آن دشمنش را برآرد دمار

(Bir mızrağı zehirle suladı, onunla düşmanından intikam alacaktı.)

Ve baʿżı nüsḫada "yere geçmek" maʿnāsınadır.

دماور [demāvur]: Żamm-ı vāv ile. Be-maʿnī-i دمار [demār]-ı merḳūm. Mevlānā Hātifī, beyt:

چو کرده تک و پو به دار و دیار
دماور شده چون سگ هر سوار

(Ülkeden ülkeye koşturup dolaşırken her alçak gibi helak olmuş.)

دمچار [demçār]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Bir nesnenin kokusu ẓāhir olmak ve rengi belirmek maʿnāsına. Mevlānā Hātifī, beyt:

ز فیض فصل شد صحن چمنزار
چو جنت هر شکوفه گشت دمچار

(Çimenlik, ilkbaharın bereketiyle cennete döndü. Açan her çiçek, güzel kokular yaydı.)

دمور [demūr]: *Ferheng-i Cihāngīrī*'de żamm-ı mīm ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, āvāz-ı nerm ü āheste.

Ṣānī, Efrāsiyāb aḳrabāsından bir şaḫṣ-ı nāhemvārın nāmıdır ki Siyāvuş'un ḳatline çok saʿy eylemişti. Ve *Müşkilāt*'ta sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i vāv ile (دموَر demver), be-vezn-i سرگر [serger], be-maʿnī-i evvel mervīdir. Ve ʿArabīde *Ferheng* naḳli üzre ṣāḥibi destūrsuz evine girmeye derler.

1 Yağla karışık yemek artığı.

دنبر [denber]: Sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Be-vezn-i عنبر [ʿanber]. Hindūstān'da meşhūr bir şehir ismidir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

همه کابل و دنبر و مای و هند
روان همچنین تا به دریای سند

(Böylece hepsi Kābil, Denber, Māy ve Hint gibi Sint denizine kadar gittiler.)

دندانگیر [dendān-gīr]: Sükūn-ı nūneyn ve kesr-i kāf-ı ʿAcemī ile. Diş kamaştıran nesneye derler. Ve dişle ısırıcı demek olur. Mīr Naẓmī, beyt:

می شنید آن بد سخن دلگیر شد
چون سگ مسلخ به دندانگیر شد

(O ağzı bozuğu duyunca canı sıkıldı. Derisi yüzülen köpek gibi dişini sıktı.)

دور [devr]: Sükūn-ı vāv ile. Üç maʿnāyadır. Evvel, ders-i güẕeşteyi okumak. ʿAbdurrāfiʿ, beyt:

می کنم درس عشق روز ازبر
شب همه شب چو دور می خوانم

(Gündüz aşk dersini ezberliyor, her gece dönüp dönüp tekrar okuyorum.)

Ṣānī, piyāle maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, beyt:

ساقیا مَی ده که امروزم سر دیوانگیست
دور پر گردان که مرگم از تهی پیمانگیست

(Ey sāki! Şarap ver! Şimdi delirmek üzereyim. Kadehi doldur! Çünkü kadehin boş olması ölümüm demektir.)

Ṣāliş, cāsūsların pādişāha iḫbār yazdıklarına derler ki cāsūsa سردور [ser-devr] derler.

دهار [dehār]: Feṭḥ-i hā ile. Dağlarda ṣuffe gibi olan yerlere derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

کُهی پر دهار و شکسته دره
دهارش پر از کان زر یکسره

(Oyuğu ve bozuk vadisi çok olan bir dağdı. Oyukları tamamen altın madeniyle doluydu.)

Ve maġāra maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

شست سیمین چو سوی تیر آرند
اژدها از دهار زیر آرند

(Gümüş yüzüğü oka yaklaştırınca ejderhayı mağaradan çıkarırlar.)

Ḥakīm Esedī, beyt:

یکایک پراکنده بر دشت و غار
قدی چون درخت و دهان چون دهار

(Ağaç gibi boy, mağara gibi ağızla bozkır ve mağaralara birer birer dağıldılar.)

ده هزار [deh hezār]: Ḳumārın yedi nevʿ luʿbundan dördüncü luʿbunun adıdır. Ġalaṭ edip ḳumār-bāzlar داو هزار [dāv hezār] derler. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te altıncı luʿbun adıdır. Ḫᵛāce Selmān, ḳıṭʿa:

فارد ز عقل مانده عدویت که کم زیاد
در معرضت ستاده مقید به ششدرست

گو راه خانه گیر حکایت مکن طویل
با آنکه ده هزار کسش چون تو چاکرست

منصوبهٔ حیل نتوان باخت با کسی
با آنکه کعبتین سپهرش مسخرست

(Senin düşmanın akıldan ayrı (fārid) kaldı. Senin önünden az çok (ziyād) almıştı (sitāde), altı kapısına bağlandı kaldı. Ona de ki: "Hāne usulünü tut (hāne-gīr), uzun uzun (tavīl) da anlatma, çünkü senin gibi on bin (deh hezār) kölesi var! Talih zarınca itaat altına alınmış kimseyle hileler açmazı (mansūbe) oynanmaz".)

دیبادر [deybāder]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü dāl-ı mühmele ile. Şühūr-ı Melikī'nin sekizinci günü adıdır.

دی بمهر [dey bimihr]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve kesr-i bā'-i muvaḥḥade vü mīm ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bir ferişte nāmıdır. Ve baʿżı nüsḫada cenāb-ı Bārī teʿālā'nın esmā'-i şerīfesindendir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو مهر سپهر آورد دی بمهر
ترا تازه تر باد هر روز چهر

(Yüce Tanrı gökyüzünde güneşi yükselttikçe yüzün her gün daha da tazelensin!)

Ṣānī, her māh-ı Şemsī'nin on beşinci günü ismidir. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

دی بمهریست مهربانی کن
کز همه چیز مهربانی کن

(Günlerden Dey bimihr, merhametli ol! Her şeye karşı merhametli ol!)

Ehl-i Fārs bu günü ġāyet muʿteber ve mübārek tutarlar. Ve derler ki **(414ᵃ)** bu günde bir kimesne elma tenāvül edip nergis koklasa tamāmī-i sāl rāḥat, refāhiyyet ve ḫayırla geçer. Ve gecesinde sūsen ile tütün eylese tamāmī-i sālinde emānda olur ḳaḥṭ ve faḳrdan. Ve bu günde ṣadaḳa vermek, ekābir ve mülūk ziyāretine varmak münāsibdir. Zerātüşt Behrām, beyt:

بدانگه که بنمود خورشید چهر
به روزی که خوانی ورا دی بمهر

(Güneşin yüzünü gösterdiği günü Dey bimihr olarak adlandırırsın.)

دیبور [deybūr]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i dü būr, yaʿnī iki nişānlı ḳaftān.

دیر [deyr]: Kenīsā ki کنشت [kunişt] dahi derler. Lākin deyr, Naṣārá ṭā'ifesinin ve künişt, Yahūdīlerin kenīsāsı olmak üzre naḳl dahi vardır. Şeyḫ ʿÖmer Ḫayyām, rubāʿī:

تا چند چراغ مسجد و دیر و کنشت
تا کی ز زیان دوزخ و در سود بهشت
رو بر سر لوح بین که استاد ازل
از بهر تو آنچه بودنی بود نوشت

(Havra, kilise ve caminin kandili ne zamana dek! Cehennemin günahında ve cennetin sevabında olmak ne zamana dek! Levh-i mahfuzun başına git ve ezel üstadının/Allah'ın senin başına gelen/gelecek her şeyi yazdığını gör!)

Mevlānā Hātifī, beyt:

به هر دیر هند آتشی برفروخت
همه دیریان را در آن دیر سوخت

(Her Hint ateşgedesinde bir ateş yaktı. Bütün ateşperestleri o ateşgedede yaktı.)

Bu beyitten "āteşgede" olmak fehm olunur. Mürūr-ı eyyāmla iḫtişāş refʿ olunup her kenīsāya deyr ve künişt dediler. Maʿnā-yı merḳūma bu beyitte taṣrīḥ vardır. Mevlānā Hātifī, beyt:

به هر منزلی که آمدی در حساب
بسی دیر و بتخانه کردی خراب

(Ele avuca gelen ne kadar yer varsa, hepsindeki ateşgede ve kiliseleri yıktı.)

دیجور [deycūr]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı cīm ile. Ġāyet-i siyāhī-i şeb ki tārīk maʿnāsına ʿArabīdir. Fārsīde istiʿmāli şāyiʿdir, شبِ دیجور [şeb-i deycūr] ve شامِ دیجور [şām-ı deycūr] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

شام دیجور غمت بر من شده دور و دراز
آنچنان در دل امید وصلت مقصود هست

(Senin gamının getirdiği karanlık gece benim için çok uzun sürdü. Bununla birlikte gönüldeki kavuşma ümidi devam ediyor.)

مع الزاء المعجمه

[maʿa'z-zā'i'l-muʿceme]

داز [dāz]: Balçık. Ve balçıkla iş eden ādeme de derler. Ve dahi be-maʿnī-i داس [dās] ki buğday ve arpa sünbülesinin kılçığıdır.

دالبوز [dālbūz]: Sükūn-ı lām ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Bir küçük kuştur. فرشتوک [fereştūk], دالبوزه [dālbūze] ve ترند [terend] dahi derler. Vaṭvāṭın bir nevʿidir.

داموز [dāmvez]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i vāv ile. Be-vezn-i جانفز [cānfez]. Gübre ve zibil sepeti ki onunla zibil çekerler. ʿArabīde وزوز [vezvez] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

شد شکمش کهنه خلا بچکله
روی سرش داموز مزبله

(Karnı, eskimiş hela maşrapası; başının üstü, çöp sepeti oldu.)

دانهٔ سبز [dāne-i sebz]: Menegüş dedikleri dağ yemişidir. ʿArabīde حبة الخضرا [ḥabbetu'l-ḫaḍrā] derler.

درز [derz]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Ol şikendir ki Türkīde kesr-i yā-yı taḥtānī ile "yiv" derler. Bu lafẓ başta, elde ve parmaklarda, eṣvābda, ağaçta ve binâda istiʿmāl olunur. ʿArabī ile müşterek lüġattir. Nitekim, Bedreddīn Yūsuf ibni Lü'lü', beyt:

موشقه قد نبت الظل ذیلها
وکف حواشیها واکمامها درزا

(Dilberin giysisinin ucunu dikip kenar ve yenlerinin dikişini yapan gölgedir.)

دروا [dervāz]: دروازه [dervāze]den muḫaffeftir. Büyük ḥavlı kapısıdır. در [der] ile واز [vāz]dan mürekkebdir. Der, maʿlūm. واز [vāz] ve باز [bāz], açıktır. Dā'imā açık durduğundan "açık kapı" demek olur.

دریوز [deryūz]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, żamm-ı yā-yı taḥtānī ve vāv-ı maʿrūf ile. Dilenmek ki دریوزه [deryūze] dahi derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

کنون ای قلتبان زان در بدین در
همی رو چون گدایان تو دریوز

(Ey kaltaban! Bugün dilenciler gibi o kapıdan bu kapıya gidip dilen!)

دز [dez]: Köşk ki ʿArabīde قصر [ḳaṣr] derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو ببرید رستم بن شاخ گز
بیامد ز دریا به ایوان و دز

(Rüstem ılgın dalını kökünden kesip denizden eyvanına ve köşküne geri geldi.)

دست ابراز [dest-ebrāz], دست افراز [dest-efrāz] ve دست اوراز [dest-evrāz]: Erbāb-ı ṣanāyiʿ āletleridir. ʿArabīde عدات [ʿadāt]. Bu üç lüġat, maʿa'r-rā'da olan üç lüġat-i merḳūm ile altısı da bu maʿnāya istiʿmāl olunur.

دست آموز [dest-āmūz]: Yavrudan beslenip elde taʿlīm olunmuş avcı kuşlar, şāhīn ve ġayrı. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

سر ز قیدت نکشد با تو چو آموخت کمال
مرغ مألوف گرفتار ز دست آموزیست

(Kemāl sana alıştığı için kafesinden kaçmıyor. Doğancının elinde talim görmüş, tutsak bir kuştur.)

Ve evde taydan yetişen at ve ġayrı maʿnāsına da gelir ʿumūmen.

دست آویز [dest-āvīz]: Hediyye-i ḥaḳīrāne yaʿnī az pīş-keş. Ve niyāz maʿnāsına da gelir.

(414b) Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

برد دست آویز جان و سر چو رفت آنجا کمال
عاشق درویش هر جا رفت درویشانه رفت

(Kemāl oraya giderken baş ve can hediyesi götürdü. Fakir āşık her nereye gitse fakircesine gider.)

Ve elde bir nesneyi dā'im tutmaya da derler.

دست باز [dest-bāz]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü tā'-i müşennāt ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Nerd ve ḳumārda çāpük oynayana derler. Ve eli uz olana da derler, چیره دست [çīre-dest] maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

دستبازی می کنم در نرد عشق
دادن جان را که گشتم مرد عشق

(Aşk tavlasında usta bir oyuncuyum. Can vermekle aşk yiğidi oldum.)

دمساز [dem-sāz]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Muvāfıḳ ve rāz-dāşt maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

همچو نی یک عاشق همراز یافتم خویش را
بلبل شوریده را دمساز یافتم خویش را

(Kendime sırdaş olarak ney gibi bir āşık buldum. Kendime çılgın bülbülü dert ortağı yaptım.)

دندان اپریز [dendān-eprīz], دندان افریز [dendān-efrīz], دندان پریز [dendān-perīz] ve دندان فریز [dendān-ferīz]: Küllühum bemaʿnī-i ḫilāl ki ʿArabīde منقاش [minḳāş] derler. Şāʿir, beyt:

بزرگ و فراخست دندان تیز
هر انگشت او گشته دندان فریز

(Açgözlüdür, iri ve enlidir. Her parmağı bir kürdana dönmüştür.)

دندان تیز [dendān-tīz]: Yaʿnī ẓālim ve ṭamaʿkār. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

دندان مز [dendān-muz]: Żamm-ı mīm ile. Baʿde'ṭ-ṭaʿām tenāvül olunan meyve ve ḫoşāba derler.

دهاز [dehāz]: Feṯḥ-i hā ile. Be-maʿnī-i bāng-i bülend ki نعره [naʿra] dahi derler. Üstād Ferruḫī, beyt:

فرخی بندهٔ تو بر در تو
از نشاط تو برکشیده دهاز

(Ferruhī senin kapındaki kölendir. Senin sevincinden nara atıyor.)

Be-maʿnī-i feryād, Şems-i Faḫrī, beyt:

اگرنه عنایات فضلش بود
به گردون برآید ز مردم دهاز

(Olgunluk eseri yardımları olmasa, halkın feryadı göğe yükselir.)

دیمیز [deymīz]: Sükūn-ı yā'eyn-i taḥtāniyyeyn ve kesr-i mīm ile. Şühūr-ı Fārsiyye'nin on altıncı günü ismidir.

مع الزاء الفارسی

[maʿa'z-zāʾi'l-fārsī]

داژ [dāj]: Ḫarman yerinde bāḳī kalan dāneler ki süpürüp pāk ederler ḫuṣūṣan ve muṭlaḳ "süprüntü" ʿumūmen. Ebulmaʿānī, beyt:

غلهٔ خیر جهان بردند پیش
ما به جای خرمنش کردیم داژ

(Önce gelenler dünyadaki hayır tahılını götürdüler. Biz harman yerinde kalanları topladık.)

دالیژ [dālīj]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Türkīde "bardakçıl kuşu" ki چکک [çukek] dahi derler. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

درواژ [dervāj]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, دروای [dervāy]-ı merḳūmla müterādiftir. Yaʿnī ser-nigūn. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

از ابر نبینی که همی مرد به کوشش
پرنده فرود آرد و بسته شده درواژ

(Hareketsiz duran bulutun telaşla/gayretle uçup aşağı indiğini, yükselip ters döndüğünü görmüyor musun?!)

Ṣānī, ser-geşte ve ser-gerdān.

Ṣāliş, be-maʿnī-i derbāyst, yaʿnī żarūrī.

دژ [dej]: Bed-ḫūy ve dürüşt-ṭabʿ maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

چو تیر گشت ازو کار ملک و ملت راست
اگرچه بود ازین پیش چون کمان او کژ

به رفق و رای رزین کرد خلق را تسخیر
به کین و بطش نکردی و بی ثباتی و دژ

(Onun sayesinde milletin ve devletin bundan önce yay gibi eğri olan işi ok gibi düzeldi. Halkı sağlam görüşü ve yumuşak davranışıyla etkisi altına aldı, kin ve şiddet gösterip de kötü huylu ve sabırsız olmadı.)

Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de kesr-i dāl-ı mühmele ile (دِژ dij), be-maʿnī-i ḫışm ve çespende ve *Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī*'de be-maʿnī-i bed masṭūrdur.

مع السين المهمله

[maʿa'ş-şīni'l-muhmele]

داس [dās]: Be-vezn-i پاس [pās]. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, orak ki ʿArabīde منجل [mincel] derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

گاو گردون هرگز اندر خرمن عمرت مباد
تا مه نو کشتزار آسمان را هست داس

(Yeni ay gökyüzü tarlasında orak olduğu sürece felek sığırı senin ömrünün harmanına asla girmesin!)

Ṣānī, ġalle sünbülesinin kılçığı. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

از سر خوشه ناگهش داس شکست در گلو
کرد رگ گلوش را هر سر داس نشتری

(Ansızın başağın/Başak burcunun kılçığı boğaza dayandı. Her başak kılçığı, onun/güneşin şahdamarını kesmek için neşterlik yaptı.)

Ṣāliṣ, *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da be-maʿnī-i dām-ı naḫcīr. Faḫr-i Gürgānī, meşnevī:

چو کوری بودم اندر مرغزاران
ندیدم دام و داس دامیاران

تو بودی دامیار و داسدارم
نهادی دام و داست برگذازم

(Çayırlarda kör gibiydim, avcıların tuzağını görmedim. Benim avcım sendin, tuzağını yoluma kurdun.)

Rābiʿ, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir ot adıdır. ʿArabīde سذاب [seẕāb] derler. Ağır kokusu vardır. Ve baʿżı nüsḫada çanak ve çömlek maʿnāsına da mervīdir. Ve gāhī ittibāʿ ḳabīlinden edip داس و دلوس [dās u delūs] derler.

داس و دلوس [dās u delūs]: İttibāʿ ve müzāvece ḳabīlindendir. Tebāh u tebest, ḫarāb u yebāb ve tār u mār maʿnālarına. Şems-i Faḫrī, beyt:

مقام دشمن او نیست جز خراب و یباب
صفات حاسد او نیست غیر داس و دلوس

(Onun düşmanının makamı, yıkıntı ve harabeden başka bir şey değildir. Onu kıskananın vasfı, yerle bir olmuşluktan başka bir şey değildir.)

دبوس [debūs]: Żamm-ı bā'-i muvaḥḥade vü vāv-ı maʿrūf ile. Üç maʿnāya **(415[a])** gelir.

Evvel, Mīrzā İbrāhīm, ferhenginde esāfil-i eşḫāṣṣ maʿnāsına naḳl ü rivāyet edip bu beyte mütemessik olmuş. Şeyḫ Niẓāmī, *ez-Heft Peyker*, beyt:

گرد او گشته گرد می افشاند
گه دم و گه دبوس می جنباند

(Onun etrafında dönüp toz yükseltiyordu. Bazen kuyruk bazen topuz kımıldatıyordu.)

Ammā "gürz" maʿnāsına, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز باد دبوس تو کوه بلند
شود خاک نعل سرافشان سمند

(Yüksek dağ, senin topuzunun çıkardığı rüzgārın etkisiyle, mağrur atların nalı altında toprak olur.)

Bu maʿnāya, Üstād Menūçehrī, ḳıṭʿa:

چون زند بر مهرهٔ شیران دبوس شصت من
چون زند بر گردن گردان عمود گاوسار

این کند بر دوش گردان گردن گردان چو گرد
و آن کند بر پشت شیران مهرهٔ شیران شیار

(Aslanların omuriliğine altmış batmanlık topuzu vurunca ve pehlivanların boynuna sığır başlı mızrağı saplayınca; mızrağı pehlivanların omuzu üstündeki boynu toz eder, topuzu aslanların sırtındaki omurilik kemiğini parçalar.)

Ṣānī, ol menzile derler ki onda eṣvāb u cihāz-ı ʿarūs ola ki دبوسه [debūse] dahi derler.

Ṣāliş, Māverā'ünnehir'de vāḳiʿ bir ḳalʿadır ki ḳalʿa-i Debūs derler. Semerḳand ve Buḫārā miyānında vāḳiʿdir. Şöyle ki iki ṭarafının mesāfesi müsāvīdir. Bānīsi ismiyle mevsūm olduğu menḳūldür. ʿArabīde bā'-i müşeddede ile (دبّوس debbūs), gürz maʿnāsınadır.

درواس [dervās]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i pāyendān. ʿArabīde kesr-i dāl ile درباس [dirbās] derler, kapı ardına kodukları dayak maʿnāsına. Muʿarreb olmak müvecceh görünür.

دریواس [derīvās]: Ziyāde-i yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i دروا [dervās]-ı merḳūm. Üstād Rūdekī, beyt:

دیوار و دریواس فرو گشت و برآمد
بیمست که یکپاره فرو آید دیوار

(Duvar ve payanda sallanıp duruyor. Duvarın birdenbire yıkılmasından korkuluyor.)

Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de eṭrāf-ı ḫāne maʿnāsına masṭūrdur. Ammā *Miʿyār-ı Cemālī*'de dīvār içine istiḥkām için kodukları ağaç ki Türkīde "hatıl" derler. Ve esās-ı dīvār kazılırken su çıktıkta vurdukları büyük kazık maʿnāsına. Ve maʿnā-yı evvele, Şems-i Faḫrī, beyt:

آن شاه که در مملکتش هیچ کسی را
نی حاجت در باشد و نی خوف دریواس

(O padişahın ülkesinde yaşayan hiç kimse kapıya gerek duymaz, hatıl derdi çekmez.)

دس [des]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, دست [dest] lafẓından muḫaffeftir, el maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

نماند تاب و طاقت که سخت پیر شد
نگیرد دس و پا نمی گیر شد

(Çok yaşlandığı için gücü kuvveti kalmadı, eli ayağı tutmaz oldu.)

Ṣānī, miṣl ü mānend maʿnāsına. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

ندید و نبیند ترا هیچ کس
گهِ رزم مثل و گهِ بزم دس

(Hiç kimse savaşta ve eğlencede senin benzerini görmedi, görmeyecektir.)

Üstād Ferruḫī, beyt:

یکی خانه کردست فرخار دس
که بفروزد از دیدن او روان

(Görünce insanın içini aydınlatan, Ferhār benzeri bir ev yaptırmış.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i ān. Bu lüġate bu maʿnā kitāb-ı Zend'den istinbāṭ u istiḫrāc olunmuştur. Zebān-ı Hindīde on ʿadede "des" derler. Ve żamm-ı dāl ile (دُس dus), gil-i puḫte yaʿnī pişmiş balçıktır.

دستاس [dest-ās]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve tā'-i mevḳūf ile. El değirmeni ki, آسِ دست [ās-ı dest] maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

به دست همت تو آسمان هست
چو دستاسی به پیش آسیابی

(Gökyüzü senin yardımına nazaran, değirmenin yanındaki el değirmeni gibi kalır.)

دستِ پس [dest-i pes]: Be-maʿnī-i āḫir-i kār. دست [dest], kār maʿnāsına geldiği muḳaddem ẕikr olundu. پس [pes], bā'-i Fārsī ile āḫir maʿnāsına olduğu ẓāhirdir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یک امشب بکوشیم دست پسین
که داند که دیدار باشد جزین

(Bu gece son bir kez gayret edelim. Bundan sonra görüşebilir miyiz; kim bilir!)

دسترس [dest-res]: Her nesneye el erişmek ki ḳuvvet ü ḳudret ve ġınādan ʿibārettir. Üstād Laṭīfī, beyt:

آنچه از هر چیز دارد دسترس
دستگاه او نداند هیچ کس

(O'nun eli her şeye yetişir. Hiç kimse onun tezgāhını bilmez.)

دمخنیوس [demḫanīves]: Sükūn-ı mīm ü yā-yı taḥtānī, feṭḥ-i ḫā'-i muʿceme vü vāv ve kesr-i nūn ile. Bir bāzargānın adıdır ki ʿAzrā'yı Menḳalūs'tan uğrulayıp götürdü ve ondan ḫalāṣ oldu. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

دل دمخنیوس بشد از شکیب
که در کار عذرا چه سازد فریب

(Demhanīves'in gönlü sabırsızlandı. Azrā'nın işinde nasıl bir hile yapacaktı?)

دنکس [denkes]: Sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i kāf-ı ʿArabī ile. Nākes maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

درد عشقت بده و جان عزیزم بستان
که غم عشق ترا نیست سزا هر دنکس

(Aşkının derdini verip kıymetli canımı al! Çünkü senin aşkının gamı cimrilere layık değildir.)

دوس [deves]: Feṭḥ-i vāv ile. Demirciler demiri kızdırıp bıraktıkları suya derler. Ol su ġāyet nāfiʿdir, **(415ᵇ)** miʿdeye ḳuvvet verip ḥummā-yı ṣafrāviyyeyi defʿ eder. Ve ishāli ḳabż eder. Ve ṭalāḳa nefʿi ʿaẓīmdir. Eṭibbā mā'u'l-ḥadīd diye eyyām-ı şitāda demir pāresin kızdırıp, suya bırakıp istiʿmāl ettirirler. Baʿżı nüsḫada ṣād ile mervīdir.

دهتاس [deh-tās]: Sükūn-ı hā ve feṭḥ-i tā'-i müṣennāt ile. Naʿleyn maʿnāsına. Ebulmaʿānī, der-naʿt-ı şerīf, beyt:

کرد ده تاس رهگذار ترا
زیور تاج دولت عالم

(Senin yol yürüdüğün nalını, padişahların tacına süs yapmış.)

دی پس [dey-pes]: Yā-yı mevḳūf ve feṭḥ-i bā'-i Fārsī ile. Yoldaş. Ve dahi taṣvīr-i ṣūret maʿnāsınadır.

مع الشين المعجمه

[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

داخش [dāḫiş]: Kesr-i ḫā'-i muʿceme ile. Bir ʿillettir, vücūd-ı insānı żaʿīf ve yābis eder. Mīr Naẓmī, beyt:

مبتلای علت داخش شده
کار او شام و سحر نالش شده

(Kurlağan hastalığına yakalandı. İşi gece gündüz ağlayıp inlemek oldu.)

Eṭibbā katında sīn-i mühmele ile داخس [dāḫis] derler.

دارش [dāriş]: Be-vezn-i خارش [ḫāriş]. Boyalı, siyāhgūn saḫtiyān ve mīşīn. Mīr Naẓmī, beyt:

شده تیره ز سودا و ز خارش
که پنداری وجودش بود دارش

(Sevda ve kaşıntıdan karardı. Bedenini görsen boyalı meşin sanardın.)

دار گوش [dār güş]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı kāf ile. نگهدار باش [nigeh-dār bāş] maʿnāsına emirdir. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

ای ملک العرش مرادش بده
وز خطر چشم بدش دار گوش

(Ey arş padişahı olan Rabbim! Onun muradını ver! Kem göz tehlikesinden onu koru!)

Ḥakīm Esedī, beyt:

نخستین تن از دشمنت دار گوش
پس آنگاه بر زخم دشمن بکوش

(Önce bedenini düşmanından koru, daha sonra düşmanını yaralamaya çalış!)

دارموش [dār-müş]: Bir beyāż dārūdur ki "sıçanotu" derler. ʿArabīde سم الفأر [semmu'l-fe'r] derler. Sümümāttandır. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

دارویش [dārvīş]: Sükūn-ı rā vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i vāv ile. ʿAlem maʿnāsına.

داش [dāş]: Be-vezn-i باش [bāş]. Çanak ve çömlek pişirdikleri fırın ḫuṣūṣan. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*. Şāʿir, beyt:

قضا را بود آنجا داش گرمی
که در وی خشت می کردند بریان

(Tesadüf bu ya, orada kızgın bir taş vardı, onda kiremit pişiriyorlardı.)

Ve muṭlaḳan "fırın" maʿnāsına ʿumūmen. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

زاهد خام خویش بین هرگز
نشود پخته گر نهی در داش

(Bencil ve ham sofuyu fırına da koysan asla pişmez.)

Ve bir maʿnāsı da "gülistān" olduğu mervīdir.

دانش [dāniş]: Kesr-i nūn ile. Biliş maʿnāsına ism-i maṣdardır. Gāhī vaṣf-ı terkībī olur دانشمند [dānişmend] ve دانشور [dānişver] gibi. ʿArabīde علم [ʿilm] ve Çağatay lisānında "bilig" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *Ferhādnāme*'de Ferhād'ı muʿallime verdikleri maḥalde muʿallim vaṣfında, beyt:

Kitürdiler ḥakīm-i nükte-dānı
Bilig birle cihān içre cihānı

(İncelik bilen, bilgi bakımından dünyaca ünlü bilgeyi getirdiler.)

دانوش [dānūş]: Żamm-ı nūn ile. ʿAẕrā'yı uğrulayıp satan adamın adıdır. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

یکی تیزپایی و دانوش نام
گذشته برو بر بسی کام و دام

(Dānūş adlı bir hırsız, alttan girip üstten çıkarak onun yanına gitti.)

دخش [daḫş]: Sükūn-ı ḫā-i muʿceme ile. Bevezn-i رخش [raḫş]. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, bir nesneye ve bir işe ibtidā eylemek maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

به مدح شهنشاه اعظم کنند
سعود کواکب به هر کار دخش

(Uğurlu yıldızlar, her işe büyük padişahlar padişahını övmekle başlar.)

Ṣānī, muʿāmele maʿnāsına. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

من عاملم و تو معاملی
وز خلق مراست با تو دخشم

(Ben alıcıyım, sen satıcısın. Seninle alışveriş etmek benim huyumdur.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i tīre ve tārīk. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بخواه آنچه خواهی و دیگر ببخش
مکن بر دل ما چنین روز دخش

(İstediğini iste ve gerisini bağışla! Böylesi bir günü kalbimize karartma!)

درآغوش [der-āġūş]: Kucaklamak maʿnāsına ki آغوش [āġūş] kucaktır, در [der] ẓarfiyyettir. Üstād Laṭīfī, beyt:

وه که من می نتوانم که ببوسم پی او
ای بسا کس به تصرف ز درآغوش گذشت

(Nice kimse onu kucaklamaya kavuşmuşken ne yazık ki ben ayağını dahi öpemiyorum.)

درباش [derbāş]: Sükūn-ı rā ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Değnek. ʿArabīde عصا [ʿaṣā] derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

دی به درگاهش برفتم دید دربانش مرا
بر سرم درباش زد گفتا کزین در دور باش

(Dün onun evine gittim, kapıcısı beni gördü. Başıma değnek vurup "Bu kapıdan uzak dur!" dedi.)

Ve ṣīġa-i emr olur, "tīz ol!" demek olur. Ve "göz değer" maʿnāsına da mervīdir.

درخش [deraḫş]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. Ermeniyye şehrinde bir āteşgede nāmıdır. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ve *Müʾeyyidü'l-Fużalā*'da berḳ yaʿnī şimşek maʿnāsınadır. Şāʿir[1], beyt:

درخش ار نخندد به وقت بهار
همانا نگرید چنین ابر زار **(416[a])**

(İlkbahar mevsiminde şimşek gülümsemezse, zavallı bulut da ağlamaz olur.)

Ferheng-i Ḥüseyn-i Vefāyī'de ẕāl-ı muʿceme ile (ذرخش ẕeraḫş) vāḳiʿ olmuştur.

درش [dereş]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Bir nevʿ ḫıyārdır. کلونده [kelvende] ve درشی [dereşī] dahi derler. Ve sükūn-ı rā ile (درش derş), at yemliği ki ʿArabīde معلف [miʿlef] derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

جای علفش نه زین کهن درش
از خوشهٔ چرخ و گوشهٔ عرش

(O, bu köhne yemlikten yem yemez, onun yemlenme yeri arş köşesi ve felek başağıdır/başak burcudur.)

درغیش [dergīş]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i bisyār ve enbūh. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

درویش [dervīş]: Maʿrūf. Cihet-i dünyeviyyeden bir şeyʾe mālik olmayana derler.

دروش [derūş]: Żamm-ı rā vü vāv-ı mechūl ile. Ḥaccāmın ḥacāmet āleti ki onunla vücūddan kan çeker. Sığır boynuzundan ederler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

1 Beyit Ebū Şekūr'a aittir.

به موسمی که ستوران دروش و داغ کند
ستوروار برِ اعدا نهاده داغ و دروش

(Hayvanları hacamat edip dağladıkları mevsimde, birer sığırı andıran düşmanların göğsünü dağlayıp hacamat etmiş.)

Bu beyit iḳtiżāsı üzre ḥacāmet etmek maʿnāsına ve ḥacāmet nāmına olmak lāzım gelir.

دریوش [deryūş]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı yā-yı taḥtānī ile. Dervīş maʿnāsına. Ḥurūfları münāsibdir, ancak yā vāv'dan muḳaddem vāḳiʿ olmuştur. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, ḳıṭʿa:

بنگر که چه می گویدت این گنبد گردان
گفتار جهان را ز ره چشمت بنیوش

زین خانهٔ الفنج و ازین معدن کوشش
برگیر هلا زاد و مرو لاغر و دریوش

(Bu gökkubbe sana ne söylüyor bir bak! Dünyanın öğüdünü gözünle dinle! Bu çalışma madeni ve bu kazanç evinde azığını kapıp buradan zayıf ve yoksul ayrılma!)

Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

ای به خلق بشر به خلق سروش
به هنر جود درز و دانش کوش

به توانگر دلی و کف جواد
نخوهی ماند در جهان دریوش

(Ey insan yaradılışındaki melek! Cömertlik hünerini elde et ve bilgi için çalış! Zengin bir gönül ve cömert bir elle dünyada fakir kalmayacaksın.)

دستخوش [dest-ḫoş]: Sükūn-ı sīn, tāʾ-i mevḳūf ve żamm-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. Dāʾimā elde tutulan nesne maʿnāsına. Ve *Edātu'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i dest-māl. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te suḫre ve sehlü'l-ḥuṣūl maʿnāsına. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

پی سپر جرعهٔ می خوارگان
دستخوش بازئ سیارگان

(Şarap içenlerin yudumuyla çiğnenen, gezegenlerin oyununa maskara olan!)

دستکش [dest-keş]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü tāʾ-i müşennāt ve feṯḥ-i kāf ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, yedek at maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو بیدار شد رستم از خواب خوش
به کار آمدش بارهٔ دستکش

(Rüstem tatlı uykusundan uyanınca yedek at hazırlandı.)

باره [bāre], at olduğu ẕikr olundu.

Ṣānī, kemān-ı nerm. Ḫʷāce Selmān, beyt:

بخت طفل تست برنایی که چرخ گوزپشت
چون کمان دستکش در قبضهٔ فرمان اوست

(Senin genç talihin, kambur feleği yumuşak yay gibi buyruğu altında tutan bir yiğittir.)

Ve kepāde maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Cemāleddīn-i Kāşī, beyt:

ای دستکش تو این مقوس
وی دستخوش تو این مقرنس

(Ey mukavves yayları talim yayı yapan! Ey mukarnas kılıcı oyuncak yapan!)

Ṣāliş, ḳāʾid-i aʿmā yaʿnī körü yedip gezdiren ādeme derler. Şāʿir, rubāʿī:

فرقست میان آن که از روی یقین
با دیدهٔ بینا رود اندر ره دین
با آن که دو چشم بسته بی دستکشی
هر سوی همی رود به ظن و تخمین

(Din yolunda gören bir göz ve kesin bilgi kullanarak giden kimse ile iki gözü kapalı bir şekilde zan ve tahminle kılavuzsuz her tarafa giden kimse arasında fark vardır.)

Rābiʿ, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te müzd-i dest yaʿnī ücret-i ʿamel. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

دستخوش کس نَیم از بهر گنج
دستکشی می خورم از دست رنج

(Para için kimsenin oyuncağı olmadım. Kendi emeğimin karşılığını yiyorum.)

Ḫāmis, kitāb-ı Maḥmūdī'de maʿbūṭ ve maḥbūs maʿnāsına. Ve esīr maʿnāsına da mervīdir. Meşelā دستکشِ فلانست [dest-keş-i fulānest] derler, fulānın esīridir demek olur.

دش [deş]: Kendini bezeyip, düzüp koşmak maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

از فش خود و ز دش خود باز ره
که سوی شه یافت آن شهباز ره

(Kendi perişanlığından ve kendine çekidüzen vermekten kurtul! Çünkü o şahin, padişah tarafına yol buldu.)

دمِ سیاوش [dem-i siyāvuş]: خونِ سیاوش [ḫūn-ı siyāvuş]-ı merḳūm maʿnāsına ki ʿArabīde دم الاخوین [demu'l-aḫaveyn] derler. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ve baʿżı nüsḫalarda bir kırmızı renk ağaçtır. Ḫurde doğrayıp kaynatırlar, ġāyet surḫ-reng suyu çıkar, onunla bez boyarlar. Bu taḳdīr üzre "baḳam" olmak gerektir. Ammā demu'l-aḫaveyn baḳam değildir. Ve *Şerefnāme*'de dahi *Mecmaʿu'l-Fürs* naḳli gibi masṭūrdur.

دمش [demiş]: Kesr-i mīm ile. Ağacın bedeni ki Türkīde "özdek" derler. Ve her özlü olan nesnenin özüne derler. Ebulmaʿānī, beyt:

چون درخت بی دمش بودست تنم
تندباد آه سرد از پا فتاد

(Soğuk ah kasırgası kopunca bedenim özdeksiz ağaç gibi oldu.)

(416ᵇ)

دندان اپرش [dendān-epriş], دندان پرش [dendān-periş], دندان افرش [dendān-efriş] ve دندان فرش [dendān-feriş]: Küllühum be-maʿni دندان اپریز [dendān-eprīz] ve iḥvānı ki ẕikri mürūr eyledi. ʿArabīde منقاش [minḳāş] derler. Keẕā fī-*Şerefnāme* ve *Mecmaʿi'l-Fürs*.

دندش [dendiş]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i dāl-ı mühmele ile. Kendi kendine söylemek; ġażabdan olsun, sürūrdan olsun. Zemzeme maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دهریش [dehrīş]: Yaʿnī kabasakal. بلمه ریش [belme-rīş] dahi derler. Kemāl İsmāʿīl, der-ḥaḳḳ-ı Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

آن ملحد خجندی ریش بزرگ دارد
از غایت بزرگی دهریش می توان گفت

(O Hocentli sapkının büyük bir sakalı var. Son derece büyük olduğu için ona kabasakal demek mümkün.)

Kemāl-i Ḫocendī cevābında, ḳıṭʿa:

کمال اصفهان گر ملحدم خواند
چراغ کذب را نبود فروغی

مسلمان گویمش من در برابر
دروغی را نشاید جز دروغی

(İsfahanlı Kemāl bana sapkın demiş. Yalancının mumu yatsıya kadar yanar. Ben de ona müslüman diyeyim. Yalana yalandan başkası yakışmaz.)

دیانوش [deyānūş]: Feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ve żamm-ı nūn ile. Nām-ı mihter-i düzdāndır ki deryāda ʿAẕrā bir muvāfiḳ rūzgār ile giderken yolun vurmuştu. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

بر آن راه داران جوینده کام
یکی مهتری بد دیانوش نام

(Heves peşindeki o yol kesicilerin Deyānūş adlı bir reisi vardı.)

مع الغين المعجمه

[maʿa'l-ġayni'l-muʿceme]

داغ [dāġ]: İnsānın ve ḥayvānın cesedine āteş veyāḫud kızmış demirle yaktıkları dāġ. ʿArabīde کی [keyy] derler. Ol vāsıṭa ile nişāna da داغ [dāġ] derler. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

بر ران خنگ چرخ نهادست قدرتش
در کلهٔ ستاره به کف الخضیب داغ

بی داغ حکمش ار همه بر خط استواست
خورشید را سپهر به مشرق نداد داغ

(Onun kudreti, felek atının uyluğuna kınalı eliyle yıldız şeklinde dağ yakmıştır. Onun hükmü nişanı olmadan, güneş hep istiva çizgisinde olsa dahi gökyüzü ona doğuş izni vermez.)

Ḥayvānda nişān olan dāġdan ġayrı nişāna dāġ dedikleri bu beyitten fehm olunur. Ḥakīm Esedī, beyt:

بگشت آن همه مرغ و گنداب و نی
ندید از ددان هیچ جز داغ پی

(Dağ bayır, bağ bahçe demeden dolaştı ama hiçbir yırtıcı hayvanın ayak izini görmedi.)

Ve dahi baʿżı ehl-i ʿaşḳ, kollarına yaktıkları dāġ ki meşhūrdur. Şānī-i Tekelū, beyt:

گشته دستم شاخ گل از بسکه دارد داغها
یادگار باغ نومیدیست بر سر می زنم

(Yaraların çokluğundan kolum gül dalına döndü. Başıma yaktığım yara ise umutsuzluk bahçesinin yādigārıdır.)

Bir nesneden dil-gīr oldukta "fulāndan dāġ oldum" derler. Nitekim, Mevlānā Ṭarzī, beyt:

ز داغ خرقه ام آزرده طرزی و زاهد
در آتش حسد از داغ داغ می سوزد

(Ey Tarzī! Hırkam yaralar yüzünden yıprandı ve ham sofu kıskançlık ateşiyle dağ dağ olup yanıyor.)

Ve ʿArabīde "keyy" dediklerini Fārsīde dahi istiʿmāl ederler. Ve "key" Fārsīde "kaçan" maʿnāsınadır. Ḫᵛāce Ḥāfız, mıṣraʿ:

علاج کی کنمت آخر الدواء الکی

(Neyi ilaç edineyim! En son çare keydir/dağlamadır.)

Çağatayda "tögen" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Cismide Nevāyīniŋ her mamuġ ile merhem
Bir niçe oḳuŋ zaḫmı bir niçe tögenlerdür

(Nevāyī'nin bedenindeki pamuk ile merhemlerin, bir kısmı okunun yarası bir kısmı da diğer yaraların eseridir.)

داموغ [dāmūġ]: Żamm-ı mīm ile. Feryād ve zārī maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

درغ [darġ]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Bend-i āb. Yaʿnī suyun önüne koyup cereyānın menʿ ettikleri nesneye derler. Üstād Ferruḫī, beyt:

دل برد و مرا نیز به مردم نشمرد
گفتار چه سودست که درغ آب ببرد

(Gönlümü kapıp götürdü ve beni adam yerine koymadı. Sözün ne faydası var! Su, bendini alıp götürdü.)

دريغ [derīġ]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ile. Ebleh ve aḥmaḳ maʿnāsınadır Ve kesr-i dāl ile (دِريغ dirīġ), menʿ ve taḳṣīr maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

خرد گر تو داری شنو این سخن
دریغست گفتن سخن هر دریغ

(Eğer aklın varsa şu sözü dinle: Her ahmağa söz söylemek kabahattir.)

دغ [daġ]: Taz yaʿnī başında kıl olmayan. Ve ağaçsız olan dağa dahi کوهِ دغسر [kūh-ı daġ-ser] derler.

مع الفا
[maʿa'l-fā]

دست لاف [dest-lāf]: Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i sūdā-yı evvel, yaʿnī bāzargānın en evvel ettiği fā'ide ki سفته [sifte] dahi derler. Hindī lisānında بوهنی [būhnī] derler. Maʿrūfī, beyt:

دست لافی که جود او کردست
گرد از بحر و کان برآوردست

(Onun cömertliğinin yaptığı sifte, maden ve denizden toz kaldırmıştır.)

Bāzargānın ve sā'ir beyʿ u şirā edenlerin ibtidā ettikleri assı ve fā'ide maʿnāsına ki دستمال [dest-māl] dahi derler. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

دف [deff]: Türkīde dahi "def" derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

سپرها نهادند گردان ز کف
همه مطربان وار گرفتند دف

(Yiğitler kalkanları bıraktılar. Hepsi çalgıcılar gibi def tuttular.)

Mīr Naẓmī, beyt:

چنان داده شوق و طرب دف زنان
که شد اهل مجلس در آن کف زنان

(Def çalanlar öyle bir şevke geldi ki meclistekiler alkış tutmaya başladı.)

(417ᵃ)

مع القاف

[maʿa'l-ḳāf]

درق [darḳ]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Be-vezn-i شرق [şarḳ]. Kalkan ki سپر [siper] dahi derler. ʿArabīde żamm ile ترس [turs] ve جنه [cunne] de derler. Mīr Naẓmī, meşnevī:

شده بر سرش تیغ همچو برق
چو کرده برابر برو راست درق

ولیکن نشد درق او پایدار
ز سرتا به زین کرد همچون خیار

(Başına kılıcı şimşek gibi indirdi. Bu hamleye kalkanıyla karşılık verdi. Ancak kalkanı bu vuruşa dayanamayıp hıyar gibi baştan başa soyuldu.)

دروق [derūḳ]: Be-vezn-i حروق [ḥarūḳ]. Peymāne-i şarāb yaʿnī meyḫānecilerin şarāb ölçtükleri ẓarf. Ebulmaʿānī, beyt:

بنوش از کف مغبچه با دروق
چو لب تشنگان را جگر شد حروق

(Muğbeçenin elinden büyük kadehi iç! Çünkü dudağı susamışların ciğeri yandı.)

دق [daḳ]: Dervīşānın giydikleri ḫırḳa-i peşmīne ki tüyleri salınır. Ve söze iʿtirāż eylemek. Ve dilencilik. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ve kināye ile söylemek. Ve fā'idesiz söylemek maʿnāsına. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

ای برادر جز ثنای حق مگو
قول حق را از برای دق مگو

(Ey kardeş! Allah'a hamd dışında bir şey söyleme! Allah kelamını boş konuşmak için kullanma!)

دشتِ قپچق [deşt-i ḳipçaḳ]: Türkistān semtinde bir ṣaḥrā-yı bī-pāyāndır. Onda ʿāṣī Tātār ṭā'ifesi konarlar ve göçerler.

دلق [delḳ]: Be-vezn-i حلق [ḥalḳ]. Cāme-i dervīşān yaʿnī dervīşler giydiği ḫırḳa. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

بر کفم نِه ساغر می تا ز سر
برکشم این دلق ازرق فام را

(Ey sāki! Şarap kadehini elime koy! Böylece bu gök renkli hırkayı başımdan çekeyim.)

مع الكاف العربى

[maʿa'l-kāfi'l-ʿarabī]

داچک [dāçek]: Feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i gūşvār, yaʿnī küpe. ʿArabīde قرطه [ḳurṭa] derler. Şeref-i Şeferve, ḳıṭʿa:

آن شیهه ای که مرکب تندت همی زند
بر خنگ آسمان چو نوای چکاوکست

و آن نعل کهنه ای که بیفتد ز پای او
در گوش دختران همه چون لعل داچکست

(Senin hızlı ve çevik atının kişnemesi, gökyüzü atı üstünde çekâvek nağmesi gibidir. O atın ayağından düşen eski nal, kızların kulağına lal küpe gibidir.)

دادک [dādek]: Feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i dād-big. Ḥakīm Senāyī, beyt:

همه بادش ز حاجب و ز امیر
همه لافش ز دادک و ز وزیر

(Bütün sözü hācip ve emirden, bütün lafı lala ve vezirden!)

Ṣānī, nām-ı delledir. Eşīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

تو آن نازنینی که در مهد فطرت
روان دایگان برتر از عقل و دادک

(Sen o nazlı güzelsin ki senin yaradılış beşiğinde akıl bakımından en üstün dadılar ve kocakarılar olur.)

دارمک [dārmek]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i mīm ile. Mervin bir nevʿidir. Ve مرو [merv], reyāḥīnin bir cinsidir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دانک [dānek]: Feṯḥ-i nūn ile. Dāne maʿnāsınadır. Bu maʿnāda kāf-ı taṣġīr olur. Ve sükūn-ı nūn ile (دانک dānk), rubʿ dirhemdir. Baʿżı yerde rubʿ miṣḳāle de "dānk" derler. Muʿarrebi دانق [dānḳ]tır. Ḥakīm Esedī, beyt:

بسا کس که یک دانک ندهد به تیغ
چو خوش گویدش جان ندارد دریغ

(Kılıçla bir arpa tanesi bile vermeyen nice kimse, tatlı dili görünce can esirgemez.)

Çağatayda bir denge "altun" derler altı çekirdek vezninde olmakla. (Mīr ʿAlī Şīr) *Ferhādnāme*'de ḫazān faṣlı 'işretinde der, beyt:

Öy altun ferş altun bām altun
Mey altun ẓarf altun cām altun

(Ev altın, zemin altın, çatı altın! Şarap altın, küp altın, kadeh altın!)

Ve żamm-ı nūn ile (دانُک dānuk), ol nesneye derler ki eṭfālin dişi bitecek maḥalde her cins ġalleden birer miḳdār memzūc edip koyun başları içine koyup pişirirler, baʿdehu hem-sāye ve aḥbāba üleştirirler. ʿAvāmın iʿtiḳādları, böyle etmekle ṭıflın dişi āsān vechle bitip elem vermez.

دبنک [debenk]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ve sükūn-ı nūn ile. Be-vezn-i نهنک [nehenk]. Ḳaviyyu'l-beden ve ṣaḥīḥu'l-aʿżā eṭfāle derler. Ve tāʾ-i müşennāt ile تبنک [tebenk] dahi derler.

درفجک [derfecek]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i fā vü cīm ile. Be-maʿnī-i kābūs. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

درفنجک [derfencek]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü nūn ve feṯḥ-i fā vü cīm ile. Kābūs maʿnāsına ki Türkīde ona "ağır basmak" derler. Ḥükemā derler ki mādde-i sevdāvīdir, insān uyurken vāḳiʿ olur. Dem

ile muḫteliṭ olduğu ecilden ʿavām "cindir, gelip ādemin üzerine düşüp aʿżāsın sıkar" derler. Bu iʿtiḳād fāsiddir. Ecinneye ol kadar ruḫṣat yoktur ki benī ādeme musallaṭ olalar. Böyle olsa cin insin żıddı ve ʿadūsudur, żarara ḳādir olsa bir sağ ādem kalmazdı. Lisān-ı ʿArabda كابوس [kābūs], عبد الجنه [ʿabdu'l-cinne] ve Süryānī خورخجيون [ḫorḫucyūn] derler.

درک [derek]: Feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te destārçe ve destmāl maʿnāsınadır. Ve *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da **(417b)** zāʾ-i Fārsī ile (ژرک jerek)tir. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de zāʾ-i muʿceme ile (زرک zerek) menḳūldür. ʿArabīde derek, żiman maʿnāsınadır. Ṣāḥib-derek, ṣāḥib-żimāndır.

دژاهنک [dej-āhenk]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī vü nūn ve feṭḥ-i hā ile. Tünd ve tīz-ṭabʿ maʿnāsına ki دژآگاه [dej-āgāh] ve دژآگه [dej-āgeh] dahi derler. İnsānda ve ḥayvānda istiʿmāl olunur ṣıfattır. Şāʿir, beyt:

گمانی که من چون توام نا سپاس
چو گرگ دژاهنک نا حق شناس

(Beni de senin gibi şükürsüz, yırtıcı kurt gibi hak tanımaz sanıyorsun.)

دژک [dejek]: Feṭḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Ve zāʾ-i muʿceme ile (دزک dezek) de mervīdir. Destārçe. Şems-i Faḫrī, beyt:

تویی حقیقت مقصود دین ز بعد رسل
نه آن شهان که ندانند خود کُله ز دژک

(Hz. Peygamber'den sonra dinin kastettiği hakikat sensin! Külahla sarığı birbirinden ayıramayan padişahlar değil.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de zāʾ-i muʿceme ile (دزک dezek) be-maʿnī-i dest-māl mervīdir. Üstād Rūdekī, beyt:

ای طرفهٔ خوبان من ای شهرهٔ ری
لب را به سر دژک مکن پاک ز می

(Ey görülmemiş güzelim! Ey Rey'in meşhur güzeli! Dudaktaki şarap izini sarık ucuyla temizleme!)

Bu beyitten "destārçe" maʿnāsı da istinbāṭ olunur. Zīrā destār ile dudak silmek nehy olunmuş. Ammā بکن پاک ز می[1] olsa dest-māl münāsib idi.

دست آهنک [dest-āhenk]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve tāʾ-i mevḳūf ile. Ālet-i berzgerān. Yaʿnī ekinciler āletlerinden bir ālettir ki Türkīde "tutak" derler. Niʿmetullāh taʿbīridir.

دستک [destek]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i dūg yaʿnī iğ ki iplik, yün ve ibrīşim eğirirler. *Kitāb-ı Maḥmūdī*'de iki elden çıkan şadā ki fāʿiline دستک زن [destek-zen] derler. Ve muṣaġġar-ı دست [dest]tir. Mīr Naẓmī, beyt:

چو خنیاگر زده دستک در آن دم
شده ارباب مجلس شاد و خرم

(Çalgıcı alkış tutar tutmaz meclistekiler şen şakrak oldu.)

دشک [deşk]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Bevezn-i رشک [reşk]. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de iğneye geçmiş ibrīşim teli. Sīn-i mühmele ile (دسک desk) de rivāyet olunmuştur.

دفزک [defzek]: Sükūn-ı fā ve feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Yoğun ve kalın nesneye derler, keşīf ve ġalīẓ maʿnāsına.

دفک [defek]: Feṭḥ-i fā ile. Nişāne-i tīr maʿnāsına. هدف [hedef] dahi derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

1 Şarapla temizle!

هرگز نبوده دفتر و دف در مصاف عشق
تیر امید کی چو شهان در دفک زنیم

(Aşkın savaş meydanında defter ve def asla olmamış. Biz de padişahlar gibi, hedefi umut okuyla ne zaman vuracağız!)

دفنوک [defnūk]: Sükūn-ı fā ve żamm-ı nūn ile. Ġāşiye yaʿnī eyer örtüsü. Ekṣer parçalarla olur ki ona "yapuk" dahi derler. Müncīk, beyt:

کون چو دفنوک پاره پاره شده
چاکرش بر کتف نهد دفنوک

(Kūn eyer örtüsü gibi paramparça olmuş. Kölesi, sırtına eyer çulu koyuyor.)

Keẓā fī-*Tuḥfeti'l-Aḥbāb*. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te żamm-ı dāl-ı mühmele ile (دُفنوک dufnūk) mervīdir. Ammā *Risāle-i Ebū Ḥafṣ-ı Soġdī*'de "çomak" maʿnāsınadır ve bu beyte mütemessiktir. Beyt:

از بزرگی که هستی ای خشتوک
چاکرت بر کتف نهد دفنوک

(Ey haramzāde! Sahip olduğun büyüklük sayesinde kölen sırtına eyer çulu koyuyor.)

Ammā bu beyit "ġāşiye" maʿnāsına münāsibdir.

دک [dek]: Be-vezn-i حک [ḥek]. Altı maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i taḳdīr. Ḥakīm Enverī, ḳıṭʿa:

گر ترا یزدان بزرگی داد و راضی نیست خصم
خصم را گو دفتر تقدیر باید کرد حک

عالم و آدم نبودستند کاندر بود کار
زید از اهل درج شد عمرو از اهل درک

گر به یزدان اقتدا کردست سلطان واجبست
شاه والا برنهد چون حق نکو کردست دک

(Allah sana büyüklük verdiyse ve düşman buna razı değilse, düşmana söyle, takdir defterini silmesi gerek! Dünya ve insan var olmadan evvel hüküm böyleydi. Zeyd derece ehlinden, Amr dereke ehlinden oldu. Padişah, Allah'a uymuşsa, Allah'ın sağlamca yaptığı nasip/temel üstüne yüksek duvar koyması da vaciptir.)

Ṣānī, gedāya derler. Seyf-i İsferengī, beyt:

بر سر خوان سخن لذت من خواه که نیست
در ابای سخن هیچ سیه کاسهٔ دک

(Söz sofrasının başında benim lezzetimi iste! Çünkü dilencinin kıt sofrasında söz çorbasının lezzeti olmaz.)

Ṣāliş, muḥkem ve mażbūṭ. Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

ز جنبش طرازنده معمار دوران
اساس بناهای آن بقعه را دک

(Felek mimarı, o mıntıkadaki binaların etrafını süsleyip temellerini sağlam yapmış.)

Rābiʿ, āsīb ki صدمه [ṣadme] ve دکه [deke] dahi derler. Kemāl-i Ġıyāṣ, beyt:

زان روز یاد کن که کند همچو خاک پست
کوه تنت زبانهٔ آتش به ضرب دک

(Ateş alevinin senin dağ gibi bedenini darbelerle yerle bir edeceği o günü hatırla!)

Ḫāmis, be-maʿnī-i ser. Ṭayān-ı Merġazī, beyt:

کسی را که نامش نیاشا بود
دک و دیم او را تماشا بود

(Niyāşā adlı biri vardı, yüzü ve başı görülmeye değerdi.)

Sādis, ol kūh ve ṣaḥrāya derler ki sebze ve dıraḫtāndan ḫālī ve sāde ola. Bundandır ki bir adamın saçı, sakalı ve bıyığı tıraş olsa ona دک زده [dek-zede] derler. Ve gāhī لک [lek] lafẓıyla mürādif edip دک و لک [dek u lek] **(418ᵃ)** derler. Muʿarrebi دق و لق [daḳ u laḳ]tır. Maʿnāsı, āfāḳī muṣāḥabettir.

دلیک [delīk]: Kesr-i lām ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Uvmaç dedikleri ṭaʿāmdır ki unu yağla pişirip, üzerine bal koyup ovarlar. Bu lafẓ ʿArabī olmak fehm olunur. Zīrā دلک [delk] ovmaktır ki fāʿili دلاک [dellāk] olur. Delīk, faʿīl be-maʿnī-i mefʿūl mülāḥaẓa olunur.

دمسنجک [demsencek]: Sükūn-ı mīm ü nūn ve feṭḥ-i sīn-i mühmele vü cīm ile. Yund kuşu. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

گه چون دمسنجک از شاخ به شاخ
گاه چون شبپرک از تیم به تیم

(Bazen yunt kuşu gibi daldan dala, bazen de yarasacık gibi handan hana...)

دمیک [demīk]: Kesr-i mīm ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i būm-ı zemīn. Ve sükūn-ı mīm ve feṭḥ-i yā ile (دمیَک demyek), bir ḳarye ismidir. *Ġazā-yı Ġaznīn*-nām kitābda masṭūrdur ki Sulṭān Muʿizzeddīn-i Ġūrī Hind ġazāsından ʿavdet ettikte, meẕkūr ḳaryeye erişip kondukta mülāḥide fedāʾīlerinden birinin cām-ı zaḫm-ı ḫançeriyle nūş-ı ṣaḥbā-yı şehādet eyledi. Şāʿirin biri demiştir, ḳıṭʿa:

شهادت ملک بحر و بر معز الدین
کز ابتدای جهان مثل او نیاید یک

سیم ز غرهٔ شعبان به سال سیصد و دو
فتاد در ره غزنین به منزل دمیک

(Dünyanın başlangıcından beri bir benzeri gelmemiş olan, kara ve denizin padişahı Muizzeddīn, 3 Şaban 302 yılında Gaznīn yolunda Demyek köyünde şehit oldu.)

دورنک [devrenk]: Sükūn-ı vāv u nūn ve feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Kaba olan nesneye derler. Ve bir kurtcağızdır.

ده یک [deh-yek]: On ʿadedde bir alınan ʿaşr maʿnāsına, her nede olursa.

دیلمک [deylemek] ve دیلموک [deylemūk]: Kilāhumā muṣaġġar-ı دیلم [deylem]dir. Ḥaşerāt-ı arżdan ʿankebūta benzer bir zehrnāk böcektir. Vücūd-ı insānda yürürse cerāḥat eder. بوع [būʿ] dahi derler.

دیهمک [deyhemek]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i hā ile. Şühūr-ı Fārsiyye'nin yedinci günü adıdır.

مع الكاف الفارسى

[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

درانگ [derāneg]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele vü nūn ile. Bir deryā adıdır. Yunanī lisānında ʿĀlaġaṭiṣṭon derler. Ve naḳl ederler ki maḳām-ı ferişteġāndır.

درنوگ [dernevg]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i nūn ile. Şādrevān nevʿinden bir nevʿdir ḳalem ucu gibi. Ve terkībinden dahi öyle olmak iḳtiżā eder.

درونگ [derūneg]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i nūn ile. Nebātāttan bir köktür. Muʿarrebi درونج [derūnec] dir. Hey'eti ʿaḳrebe müşābih olduğundan "derūnec-i ʿaḳrebī" derler.

دژنگ [dejeng]: Feṯḥ-i zā'-i Fārsī ve sükūn-ı nūn ile. Pāre, her neyin olursa. ʿArabīde رقعه [ruḳʿa] maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

درونش به حیله گرفتست ژنگ
چو بینی برش خرقهٔ پر دژنگ

(İçi hileden pas tutmuş. Görsen, üstünde paramparça olmuş bir hırka var.)

دروگ [derūg]: Żamm-ı rā'-i mühmele ile. Hiyzüm-i bārīk yaʿnī ince odun. دسوگ [desūg] dahi derler.

دستاسنگ [destāseng]: Yaʿnī felāḫan, sapan maʿnāsınadır. دست سنگ [dest-seng] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دسوگ [desūg]: Żamm-ı sīn-i mühmele ile. Hiyzüm-i bārīk. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

دشنگ [deşeng]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, Ḫaṭā mülkünde bir şehir adıdır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

خطایی و چینی دشنگی و دهر
ز خون سیاوش ندارند بهر

(Hatāyī, Çīnī, Deşengī ve Dehr, hūn-ı siyavuştan nasiplenmediler.)

Ṣānī, ġılāf-ı ḫūşe-i ḫurmā ki دلنگ [deleng] ve بتلاب [bitlāb] dahi derler.

دلنگ [deleng]: Feṯḥ-i lām ve sükūn-ı nūn ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, su bendi ki ot, saz, taş ve toprakla bağlarlar. Ona برغ [barġ] ve ورغ [varġ] dahi derler. Üstād Daḳīḳī, beyt:

شمر را چو از آب خواهی برنگ
نخست استوارش کن از گل دلنگ

(Göle su gelmesini engellemek istersen, ilk önce bendini çamurla sıkıca sıva!)

Ṣānī, be-maʿnī-i āvīḫte ki ona آونگ [āveng] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

زلفکش را صد دل و جان شد دلنگ
زیرک هر بندگی و تارکی

(Saçcağızına yüz gönül ve can asıldı. Her kölenin tepeciği ve altçığısın.)

Ṣāliş, ḫarbe maʿnāsına ki nīzeden küçük olur. Ona سل [sil] dahi derler. Hindī lisānında ona شیل [şīl] ve سانگ [sāng] dahi derler.

Rābiʿ, ġılāf-ı ḫūşe-i ḫurmāya derler.

دنگادنگ [deng-ā-deng]: İki deng ve iki nesne ağırlıkta birbirine muḳābil ola. Ġalebe-i istiʿmālden برابر [ber-ā-ber] maʿnāsına meşhūr olmuştur.

دنگ [deng]: **(418[b])** Be-vezn-i سنگ [seng]. Altı maʿnāya gelir.

Evvel, yükün bir cānibi ki تنگ [teng] dahi

derler.

Ṣānī, vālih ve ḥayrān maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

در غم عشق ترا ای شوخ و شنگ
مانده ام آشفته و حیران و دنگ

(Ey işveli güzel! Senin aşkının gamında dağınık, hayran ve şaşkın kaldım.)

Ṣāliş, be-maʿnī-i aḥmaḳ ve ebleh. Ḫüsrevānī, beyt:

درین کار مرد هشیوار جوی
نه دنگ دژآگاه بسیار خوی

(Bu iş için, türlü türlü huyu olan bir ahmak değil uyanık bir adam ara!)

Rābiʿ, ol ṣadāya derler ki iki taş veyā iki ağaç birbirine dokunmaktan ẓāhir olur. Zülālī-i Ḫānīsārī, beyt:

در جنون دیوانه را دنگی بسست
خانهٔ پر شیشه را سنگی بسست

(Delinin nöbet geçirmesi için bir ses yeter. Camla dolu eve bir taş yeter.)

Ḫāmis, *Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm*'de be-maʿnī-i noḳṭa-i pergār ve nişān. Mülkābādī, beyt:

ترا مانند دنگ و من چو پرگار
به گردت بی سر و بی پای گردم

(Sen nokta gibisin, ben de pergel gibiyim. Başsız ve ayaksız senin etrafında dönüp duruyorum.)

Sādis, *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i dīvāne ve bī-hūş.

ده آگ [deh-āg]: Nām-ı Ḍaḥḥāk-i Mārī ki meşhūr pādişāh idi. آگ [āg], ʿayb ve āfet maʿnāsınadır. Ḍaḥḥāk, on ʿayb ile maʿyūb olduğu ecilden "Deh-āg" laḳabı ile mülaḳḳab oldu. Ḍaḥḥāk, muʿarreb-i Deh-āg'dır. Onda mevcūd olan ʿuyūb 1. Ziştī-i rūy, 2. Kūtāhī-i ḳad, 3. Kibir ve naḫvet, 4. Bī-şermī, 5. Bisyār-ḫᵛārī, 6. Bed-zebānī, 7. Dürūġ-gūyī, 8. Şitābgerī yaʿnī ʿacūlī, 9. Bīdādgerī yaʿnī ẓālimī, 10. Baʿżı bed-dilī ve baʿżı bī-ḫıredī demişlerdir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ* ve hākeẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Maʿnā-yı merḳūma, Ḥakīm Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

بد اندیش تو ده آگست ده آگ
تو ای خسرو فریدونی فریدون

(Ey padişah! Sen Feridun'sun Feridun! Senin düşmanın Deh-āg'dır Deh-āg!)

Ve Ferīdūn, Ḍaḥḥāk'i ḳatl ettiği meşhūr-ı āfāḳtır. Zerātüşt Behrām, beyt:

کجا شد آن فریدون خردمند
که او ده آگ بست اندر دماوند

(Demāvend'de Dahhāk'ı bağlamış/ele geçirmiş olan o akıllı Feridun nereye gitti!)

مع اللام
[ma'a'l-lām]

داخال [dāḫāl]: Tāze fidān ki ġars ederler. دارخال [dārḫāl] ve دالخال [dālḫāl] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

داخول [dāḫūl]: Żamm-ı ḫā'-i muʿceme ile. Selāṭīn ve erbāb-ı delālet kapılarında taştan veyāḫud taḫtadan ensiz ṣuffeler ederler, üzerine bevvābān, çāvuşān ve ġayrılar otururlar. Ona دارافزين [dār-efzīn], دكه [dekke] ve "seki" dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

داخل [dāḫul]: Żamm-ı ḫā'-i muʿceme ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de dergāh-ı pādişāhān maʿnāsına. Mīr Ḫüsrev, ḳıṭʿa:

نرگس از پهلوی سنبل سوی ما چشمک زنست
تا بدان چشمک اسیر طرۀ سنبل شویم

شاه تا داخل بساط آراست اندر مدح او
چون علم گشتیم باری سوی او داخل شویم

(Nergis, sümbülün omuzundan bize göz kırpıyor, o göz kırpışla sümbül saçın esiri olalım. Kapıya kadar taht süslemiş olan padişahın övgüsünde sancak gibi olduk, bir kez de onun tarafında kapı olalım.)

داربهال [dārbehāl]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü hā ile. Baḳam ağacı. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دارخال [dārḫāl]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme ile. Fidān maʿnāsınadır. Yaʿnī tāze ekilecek ağaç fidānı. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ammā *Şerḥu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de دارخال هو اعتقال الرجل الاغصان ينقل من وضع الى موضع اخر للغرس. Yaʿnī bir ağaç dalın yerinde yatırıp kök tuttuktan sonra kaldırıp āḫar yere dikilen ki Türkīde ona "daldırma" derler "fidān" maʿnāsına. Şihābeddīn-i Herevī, beyt:

تو گفتی مگر دارخال بهشت
بیاورد رضوان درین باغ کشت

(Görsen, "Rıdvan bu bahçeye cennet fidanı getirmiş" derdin.)

داشخال [dāşḫāl]: Sükūn-ı şīn u feṯḥ-i ḫā'-i muʿcemeteyn ile. Çirk-i āhen ki 'Arabīde خبث الحديد [ḫubṯu'l-ḥadīd] derler.

داغول [dāġūl]: Żamm-ı ġayn-ı muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ile. Be-maʿnī-i ḥarāmzāde. دغول [daġūl] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

اگر بینی گریز از وی چون از غول
بباشد مرد و آدم طبع داغول

(Haramzāde tabiatlı insanı görürsen, gülyabani görmüş gibi kaç!)

دالخال [dālḫāl]: Be-maʿnī-i دارخال [dārḫāl]-ı merḳūm.

دال [dāl]: Kartal dedikleri büyük, siyāh kuştur. Ġāyet ḥiddet-i ṭabʿı vardır. Cemīʿ kuşlar ondan ḫavf ederler. Ve kanadın oka yelek ederler. Şāʿir, meşnevī:

سر برج کیمخت را باز کرد
درو هرچه بد مرغ پرواز کرد

هوا پر ز زنبور شد دال پر
خدنگی تن و آهنی نیشتر **(419[a])**

(Deri eyerinin ucunu çözdü. Oradaki bütün kuşlar kanatlandı. Hava kartal kanatlı, yay tenli ve demir iğneli arılarla doldu.)

Ve semiz yaʿnī ferbih. Bu iki maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

مرغ جسم خصم تو گر دال بود
باز قهرت بهر صیدش دال بود

(Senin düşmanının beden kuşu semirirse, kahrının doğanı onu avlamak için kartal olur.)

Ve داشتن [dāşten] lafẓından ṣīġa-i emr olur دار [dār] maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu'l-aʿlá'nın mecmūʿa-i laṭīfelerinde kendi ḫaṭṭ-ı şerīfiyle bir ḳāfiyede on defʿa tekrār buyurdukların, bu faḳīr rāḳımu'l-ḥurūf, müṭālaʿasıyla müşerref olup maʿnā-yı mezbūra teberrüken ve teyemmünen bu mıṣraʿ taḥrīr olundu. (Ḥasan Şuʿūrī), mıṣraʿ:

عزم رفتن کرده ای چون عمر شیرین یاد دال

(Tatlı ömür gibi gitmeye niyetlenmiştin, hatırla!)

دامال [dāmāl]: Be-vezn-i پامال [pā-māl]. Ālāt u eşvāb-ı ḫāne maʿnāsına. ʿArabīde آثاث البيت [āṯāṯu'l-beyt] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

نمانده هیچ حوایج به خانهٔ دل زار
به باد داد همه هرچه هست از دامال

(Zavallı gönül evinde hiçbir ihtiyaç kalmadı. Eşyaya dair ne varsa hepsini yele verdi.)

دامِ داهول [dām-ı dāhūl]: Geyik tuzağı. Egerçi داهول [dāhūl] geyik tuzağıdır, دام [dām] muṭlaḳ "tuzak"tır, iżāfet ile ʿaṭf-ı tefsīrī olur. Dāmda maʿnā-yı ʿāmm ve dāhūlda maʿnā-yı ḫāṣṣ vardır. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

بهر صیدی کو نمی کنجد به دام
دام داهول شکاری می کشم

(Avlanması mümkün olmayan bir av için geyik tuzağı kuruyorum.)

دامغول [dāmġūl]: Sükūn-ı mīm ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Ur dedikleri yumru et ki ʿArabīde غدود [ġudūd] derler. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te kabarcık däneleridir ki vücūd-ı insānda ẓāhir olur. ʿArabīde سلعه [silʿa] dedikleri ʿillettir. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de "ġūl-ı beyābāna dāmġūl derler" diye masṭūrdur.

دانهٔ دل [dāne-i dil]: Be-maʿnī-i ḥabbetü'l-ḳalb. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

داهل [dāhul]: Żamm-ı hā ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, tuzak maʿnāsına ki داهول [dāhūl] dahi derler. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

احتسابش بدان رسید که برد
تلخی و مستی از طبیعت مل

صید اگر حرز نام او سازد
نبود هیچ ترسش از داهل

(Yasaklaması öyle bir noktaya ulaştı ki şarabın tabiatından sarhoş vericiliği ve acılığı götürdü. Onun adını muska edinen avın, tuzaktan hiçbir korkusu olmaz.)

Ṣānī, ol ʿalāmetler ki ṣayyādlar mezrūʿāt kenārlarında ederler ki ṣayd onları ādem sanıp ürküp kaçarken tuzağa uğrayıp tutulurlar.

داهول [dāhūl]: Żamm-ı hā ile. Dām-ı āhū yaʿnī geyik tuzağı. ʿArabīde حباله [ḥibāle] ve داخل [dāḫul] dahi derler. *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da kesr-i hā ile داهِل [dāhil] vāḳiʿdir. Ve nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de dāhūl, ol ʿalāmettir ki kenār-ı mezrūʿātta ādem heyʿetinde ederler ḥayvānātı żarar-ı zerʿden kaçırmak için. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de keẕālik bu maʿnāyadır. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

سلطنت گر هم بدین طبل و علم بودی به حشر
دشتبان داهول خود آن روز هم بفراشتی

(Saltanat mahşer günü de böyle kös ve sancakla olsaydı, bağcı kendi korkuluğunu o gün de dikerdi.)

Ḥakīm Esedī bu maʿnāya żamm-ı ḫā ile داخول [dāḫūl] rivāyet eylemiştir. Ve *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de maʿnā-yı evvele rivāyet olunup ḫā ile داخول [dāḫūl] vāḳiʿdir.

دجال [decāl]: Cīm-i muḫaffef ile. Be-maʿnī-i kārbān-ı enbūh, yaʿnī büyük ḳāfile.

دخل [daḫl]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i naḫl. ʿArabīde īrād ve muḳābil-i ḫarc maʿnāsınadır.

دردِ سل [derd-i sil]: İżāfetle ve kesr-i sīn-i mühmele ile. سل [sill] bir ʿillettir, eṭibbā ẓātu'r-riʾe derler. Türkīde "ince ağrı" dedikleridir. Akciğerde bir cerāḥattir, işler, āḫir-i kār ṣāḥibin helāk eder.

درغال [derġāl]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Emniyyet, āsāyiş ve āsūdegī maʿnāsına. Üstād Rūdekī, beyt:

ای شاه نبی سیرت ایمان به تو محکم
ای میر علی حکمت عالم به تو درغال

(Ey peygamber siretli padişah! İman seninle sağlamdır. Ey Ali hikmetli emir! Dünya seninle huzurludur.)

دستمال [dest-māl]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf. Maḳrame maʿnāsınadır. Maʿnā-yı terkībī "el silecek" demek olur.

Ṣānī, żidd-ı müşkil olan "āsān" maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

هیچ کس در عهد تو پیشش نیاید مشکلی
حکم رای تو شده کار جهان را دستمال

(Senin zamanında hiç kimse bir sıkıntı için huzuruna gelmez. Senin görüşün ve hükmün, dünyanın işini kolaylaştırır.)

Ve پایمال [pāy-māl]de istiʿmāl olunan maʿnā dest-mālde dahi istiʿmāl olunur. Bedreddīn-i Ṣāṣī, beyt:

آن کس که چون قلم بنهد بر خط تو سر
در دستمال حادثه مانند مسطرست

(Senin yazına kalem gibi baş koyan kişi, feleğin ezişi karşısında satır çizgisi gibidir.)

(419b) Ve dahi fāʾide-i evvel-i ticāret maʿnāsına.

دغل [deġal]: Feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Bāṭını ẓāhiri gibi olmayana derler. Ve ḳalb maʿnāsına yaʿnī maġşūş. Sulṭān Veled, beyt:

بر تو او قلب دغل را زر نمود
دیو را چون حور پیشت می نمود

(O sana geçmez akçeyi altın olarak gösterdi. Sana ifriti cennet hurisiymiş gibi gösterdi.)

Ve dahi ʿayb, fesād ve geçmez akçe. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

تا چه خواهی خرید ای مغرور
روز درماندگی به سیم دغل

(Ey mağrur! Ācizlik gününde geçmez akçeyle ne alacaksın!)

Ve dahi ḫāşāk ki maṭbaḫ, fırın ve ḥammām külḫanlarında yakarlar. Şeyḫ Niẓāmī, der-*Maḫzen-i Esrār*, beyt:

گر دغلی باش بر آتش حلال
ور زر و یاقوتی از آتش منال

(Eğer çerçöp isen ateşe helal ol! Eğer altın ve yakutsan ateşten inleme!)

Ve dahi ḥarāmzāde maʿnāsına. Bu, maʿnā-yı evvelden müştaḳtır. Mevlānā Cāmī, beyt:

در جهان شاه و سروری چو علی
گر کسی سر کشد زهی دغلی

(Dünyada Hz. Ali gibi şah ve öndersin! Birisi sana baş kaldırırsa ne haramzādelik!)

دغول [deġūl]: Żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Be-maʿnī-i ḥarāmzāde. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دگل [degel]: Feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, eli ve ayağı eğri olan ādeme derler. Ve elleri ve ayakları der-kende yaʿnī tomrukta olana dahi derler. Ve ayağı bed kokan ādeme

de derler. Mīr Ḫüsrev, der-meẕemmet-i Moġolān-ı Cengizī, beyt:

دکله بر رشک بر پشت دگل
کندگی را جای کرده در بغل

(Dikle, hayıflar içinde, bir tomruğun arkasında elleri ayakları bağlı olarak çerçöpü yer edindi.)

Ṣānī, deġal maʿnāsınadır. Mīr Ḫüsrev, beyt:

مشتی دگلان دکله پوشان
قربو قروبو زنان و جوشان

(Bir avuç pamuklu elbise giymiş tüysüz, gürültü patırtı koparıp coşuyorlar.)

Ve ḫaṭṭı tamām nā-resīde olana da "degel" derler.

دلال [dellāl]: Lām-ı müşeddede ile. Delālet edici ve ġammāz maʿnāsına. Ve lām-ı muḫaffefle (دلال delāl), nāz ve şīve etmek maʿnāsına lafẓ-ı ʿArabīdir. Fārsīde dahi istiʿmāl olunur. İki vechinin miṣāli, Mīr Naẓmī, beyt:

آه دل دلال عشق یار شد
از دلال و عشوه دل در کار شد

(Gönül, naz ve işveyle uğraşır oldu. Gönüldeki ah, sevgiliye duyulan aşkın çığırtkanı oldu.)

Ve ʿArabīde, Şeyḫ Şihābeddīn, beyt:

اشرقت فی الاعراض حسبک ما دمی
لک بالدلال وبالملان مباح

(Mademki yükseklerde parladın ve soyun hep yüksekte oldu, o halde nazlı ve narin olmak sana mübahtır.)

دنبال [denbāl]: Sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Masḫara maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دنکل [denkil]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i kāf ile. Ebleh, bī-endām ve nā-sāz maʿnāsına. Şems-i Faḫrī, beyt:

چار کس در ممالک شه نیست
ظالم و هیز و مفلس و دنکل

(Padişahın ülkelerinde şu dört kimse yoktur: Zalim, oğlancı, savurgan ve ebleh.)

Bu maʿnāya kesr-i dāl ile (دنکل dinkil) de mervīdir. Ve feṭḥ-i kāf-ı Fārsī ile (دنگل dengel), Türkistān'da, rū-be-rū oturmaya derler.

مع الميم

[maʿa'l-mīm]

داخم [dāḫim]: Kesr-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Naṣīb ve rızḳ maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

داربام [dār-bām]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Ol uzun direktir ki arkurı tam üzerine koyup, üzerine saḳf-ı ḫāneyi ederler. Eyżan minhu.

داروی گرم [dārū-yı germ]: İssi ot demekten kināyedir. Baʿż-ı ḥavāʾicden terkīb ederler. Zencebīl, cevz-i bevvā, ḳaranfil, kemmūn, fülfül ve emṣāluhum. Keẕā fi'l-*Ḥüseynī*.

دام [dām]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, tuzaktır, her neyin olursa. Ḥakīm Enverī, beyt:

اگر از جود تو گیتی به مثل دام نهد
طائر و واقع گردونش درآیند به دام

(Dünya senin cömertliğinden tuzak kuracak olursa, gökyüzündeki tāir ve vāki yıldızları tuzağa düşerler.)

Ṣānī, çār-pā cinsinden yırtıcı olmayan ḥayvānāta derler tavşan ve ceyrān emṣāli ki دد [ded], yırtıcıdır ʿumūmen. Ḥayvānāt murād olundukta ded ve dām mā-beyninde bu farḳı fehm etmeyen ded ile dāmı bilmez. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

دد و دام از نشاط دانهٔ خویش
همه مطرب شده در خانهٔ خویش

(Rızıklarıyla neşelenen vahşi ve evcil hayvanların tamamı kendi yuvalarında şarkı söylüyor.)

دانم [dānem]: Yaʿnī توانم [tuvānem]. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

تویی جان من و بی جان ندانم زیستن باری
تویی چشم من و بی تو ندارم دیدهٔ بینا

(Sen benim canımsın ve ben cansız bir an olsun yaşayamam. Sen benim gözümsün ve ben sensiz, gören bir göze sahip değilim.)

ندانم زیستن [ne-dānem zīsten] yaʿnī نتوانم زیستن [ne-tuvānem zīsten]. Ve dahi دانستن [dānisten]den nefs-i mütekellim olur, bilirim maʿnāsına.

داهم [dāhim] ve داهیم [dāhīm]: Kilāhumā be-maʿnī-i tāc-ı muraṣṣaʿ. Ekşer imāle ile telaffuẓ olunur, belki şāyiʿ budur ki elif'le yazıla. Ammā yā-yı taḥtānī ile دیهیم [dīhīm] dahi müstaʿmel lüġattir, lākin meşhūru kesr-i dāl iledir. Ḥakīm Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

ایا ناصح شاه داهیم داری
ویا حاسد شاه داهیم داری

(Ey padişaha nasihat eden! Tacın mı var! Ey padişahı kıskanan! Tacın mı var!)

(420[a]) Mīr Naẓmī, beyt:

نهد داهیم شاهی بر سر خویش
اتاقه می زده بر افسر خویش

(Bir padişah, başına taç takar. Kendi tacına bir de sorguç takar.)

دخشم [daḫşem]: Sükūn-ı ḫā vü feṯḥ-i şīn-i muʿcemeteyn ile. Bir edādır, ʿalāḳa-i ḳadīm ve muʿāmele-i dīrīneyi teẕekkür maḥallinde īrād olunur. دخشم به تست بوده [daḫşem be-tust būde], benim seninle ʿalāḳam, muʿāmelem ve dostluğum ḳadīmdir demek maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

خدا آفریده به روز نخست
محبت چنین بوده دخشم به تست

(Allah ilk olarak aşkı yaratmış. Seninle aşkım çok eskiye dayanıyor.)

دخم [daḫm]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ile. Ol serd-ābdır ki içine meyyit korlar. دخمه [daḫme] dahi derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

چنین گفت با من ستاره شمار
که رستم کند دخم سام سوار

(Müneccim bana dedi ki: "Sām-ı Süvār'ın mezarını Rüstem kazacak".)

دد و دام [ded u dām]: Behā'im ve sibāʿ. Yaʿnī دد [ded], yırtıcı cānverdir; arslan, kaplan, kurt ve ġayrı ve دام [dām], yırtıcı olmayan ḥayvānāt-ı çārpā; koyun, keçi, tavşan, āhū ve ġayrı. Üstād, beyt:

دد و دام هستند ازین شیوه فرد
که کاری ندارند جز خواب و خورد

(Uyku ve yemekten başka bir işi olmayan insanın hayvandan farkı yoktur.)

درغم [derġam]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, bir mevżiʿ ismidir. Aʿlā şarābı olur. Şarāb-ı Derġamī meşhūrdur. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

شراب درغمی از جام شامی
به شادی نوش کن از صبح تا شام

(Dergam şarabını gece kadehinden sabah akşam mutlu mesut iç!)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

تا سوی درغم نشاط کرد و خرامید
شد درِ غم بسته بر حوالیٔ درغم

(Dergam tarafına dek salınıp mutluluk yaydı. Dergam havalisine gam kapısı kapandı.)

Bu maʿnāya, Şems-i Faḫrī, beyt:

کس را که در غم است و دوا جام درغم است
دل هر که درهم است گشادش ز درهم است

(Gam içinde olan kimsenin ilacı Dergam/şarap kadehidir. Her kimin gönlünde sıkıntı varsa, o gönüldeki sıkıntıyı giderir.)

Bu beyitten, "derġam" şarābın adı olmak istinbāṭ olunur.

Ṣānī, mūsīḳīde bir perde nāmıdır. Her kimsede ki ġam, elem ve endūh ola, mücerred onu işitmekle defʿ olup sürūr ve neşāṭ ḥāṣıl olur. Mevlānā Bū Selīk, beyt:

چنان مستغرقم در غم که مطرب
اگر درغم سراید غم فزاید

(Öylesine gama boğulmuşum ki şarkıcı dergam makamında söylese gamım daha da artar.)

درهام [derhām]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i hā ile. درهم [derhem] maʿnāsına ki rāyic akçedir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

درهم [derhem]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i hā ile. Dürülüp cemʿ olmak. Meşelā yüz buruşturmaya روی درهم کشید [rūy derhem keşīd] derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

پارهٔ درهم نیارد کرد گیتی
ثابت ارکان تر ز حزم استوارت

(Dünya senin direklerden daha sağlam olan iraden karşısında bir parça dahi duramaz.)

Ve incinmekten kināye edip درهم شد [derhem şud] derler.

دم [dem]: Yigirmi maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf "nefes" maʿnāsına.

Ṣānī, be-maʿnī-i firīb. Ḥakīm Senāyī, beyt:

زاهدان را ز برای زه و زه
قل هوالله احد دام دمست

(Ham sofuların övgü almak için "De ki: O Allah birdir"[1] demeleri aldatma tuzağıdır.)

Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

دم بدادند مرا دام طرازان حواس
زانکه پرواز نه در اوج مکان می کردم

(Beş duyu tuzağını süsleyip beni kandırdılar, o

1 Kurān-ı Kerīm, İhlās 112/1: "De ki: O Allah birdir".

yüzden göğün en tepesinde uçamadım.)

Ṣāliṣ, be-maʿnī-i naḫvet ve kibr. Ḥakīm Esedī, beyt:

به مردی و گنج و سپاه از تو کم
نیم چیست این طمع واین باد و دم

(Yiğitlik, hazine ve asker bakımından senden az değilim. Bu açgözlülük, gurur ve kibir nedir!)

Rābiʿ, be-maʿnī-i būy ki "şemm" maʿnāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

پیاز و سیر ببینی بری و می بویی
از آن پیاز دم آهوان چین نرسد

(Soğan sarımsak görüyor, götürüyor ve kokluyorsun. O soğanla Çin ceylanlarının kokusu duyulmaz.)

Bu maʿnāya, İbn Yemīn, beyt:

چون تاب گرفته سنبل زلف
آورد صبا دم قرنفل

(Sümbül saç bükülünce tan yeli karanfil kokusu getirdi.)

Maṣdarı دمش [demiş] gelir. İbn Yemīn, beyt:

به بوی جود وی آیند سائلان به جنابش
بلی که مشک به خود ره نماید از دمش ند

(Dilenciler onun cömertliği kokusunu duyup avlusuna gelirler. Öyledir, misk güzel kokusu sayesinde kendine yol gösterir/çeker.)

Ḫāmis, vezn-i şiʿre derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

بس کن و هیچ مگو گرچه دهان پر شکرست
زانکه این وزن و دم و قافیه هم عیارند

(Ağız şekerle dolu ama yeter, artık söyleme! Çünkü bu vezin, nağme ve kafiye de aldatıcıdır.)

Sādis, körük ki kuyumcu ve demirci onunla āteş yakarlar. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

گاوه که داند زدن بر سر ضحاک پتک
کی شودش پای بند کوره و سندان و دم

(Gāve, Dahhāk'ın başına çekiç vurabiliyorsa ocak, örs ve körük onun ayağına nasıl dolansın!)

Sābiʿ, āh maʿnāsına ki دمِ سرد کشید [dem-i serd keşīd] yaʿnī آهِ سرد کشید [āh-ı serd keşīd]. Kemāl İsmāʿīl, rubāʿī:

روز آمد و بردوختم از دم لب را
پرداخته از روان و جان قالب را
اکنون که مرا زنده همی دارد شمع
شاید که چو روز زنده دارم شب را

(Gün geldi, bedeni can ve ruhtan boşaltıp dudağımdaki nefesi bağladım/soluğum kesildi. Şimdi mum beni canlı tuttuğu için geceyi de gündüz gibi ihya etsem layıktır.)

Ṣāmin, be-maʿnī-i efsūn. Emīr Muʿizzī, beyt:

گاهی ز بیم زوبعه خواندم فسون و دم
گاهی ز ترس وسوسه ای کرده ام دعا **(420b)**

(Bazen şeytan çekincesiyle efsun okur, bazen de bir vesvese korkusuyla dua ederim.)

Bu maʿnāya, Seyf-i İsferengī, beyt:

آن که مر خواب فتنه را هر شب
بخت بیدار او به دم بندد

(O, her gece fitne uykusuyla uyanık bahtı büyüleyendir.)

Tāsiʿ, dehen.

ʿĀşir, zamān maʿnāsına. Bu iki maʿnāya, Necībeddīn-i Cerdpādḳānī, beyt:

هر که همچون گل گشاید دم به یاد مدح او
روزگار او را در آن دم دامنی زر می دهد

(Her kim onun övgüsünün yadıyla gül gibi ağız açarsa, zamane ona o anda bir etek dolusu altın verir.)

Ḥādī ʿaşer, vaḳit maʿnāsına. Mürşid-i Yezdcerd, beyt:

همه شب به یاد لب آن صنم
لب خود مکد بوسه تا صبح دم

(Buse, bütün gece sabaha dek o putun dudağını anıp kendi dudağını yalar.)

Şānī ʿaşer, bir içim suya derler. Naẓīrī, beyt:

در سیاهی دم آبی که خضر داد نشان
هست آبی که در انگور سیاهست نهان

(Hz. Hızır'ın Zulumat ülkesinde ortaya çıkardığı bir içim su, kara üzümde gizlenmiş olan su yani şaraptır.)

Şāliş ʿaşer, ẓāhir olmak. Naẓīrī, beyt:

هرچه در پرده نهان بوده هویدا گردد
چه شبی بود که این صبح سعادت دم زد

(Perdede gizli olan her ne varsa ortaya çıktı. Öyle bir geceydi ki bu mutluluk sabahı göründü.)

Rābiʿ ʿaşer, ʿayş ve ʿişret. Ebulmaʿānī, beyt:

دمی به گلشن عالم فراغت خاطر
نیایدم که کنم یک نفس به جانان دم

(Dünya gül bahçesine gönül rahatlığıyla hiç gelemediğim için, sevgiliyle bir an olsun eğlenemiyorum.)

Ḫāmis ʿaşer, kılıç ağzı yaʿnī keskin ṭarafı. Ḫᵛāce Selmān, mışraʿ:

شخص حسود را دم تیفت بود دمار

(Senin kılıcının keskin ucu, düşmanlık eden kimseye ölüm olur.)

Nitekim iki yüzlü kılıca "tīġ-ı dü dem" derler. Muḥteşem-i Kāşī, beyt:

دمی کشی به عتابم دمی به لطف و خطاب
چه قاتلی تو که تیغ ستیزه ات دو دمست

(Beni bazen azarlamayla bazen de lütuf ve ilgiyle öldürüyorsun. Sen ne katilsin! Savaşçı kılıcın iki yüzlüdür.)

Bu maʿnāda ʿArab سیفِ ذو شفرتین [seyf-i ẕū-şefreteyn] der. Nitekim Mütenebbī, şiʿirinde demiştir, mışraʿ:

میعاد کل رقیق الشفرتین غدا

(İki tarafı keskin her kılıcın zamanı gelecektir.)

Sādis ʿaşer, ok demreni ve nīze ucu. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

آن لحظه که از زخم دم نیزه و پیکان
چون خانهٔ زنبور شود سینهٔ خارا

(Sert taşın göğsü, mızrak ve ok ucu darbeleriyle arı kovanına dönünce...)

Sābiʿ ʿaşer, miḳrāż ucu. Muhammed-i Assār bu maʿnāya şāhid demiştir, mışraʿ:

بود همواره سیمم در دم گاز

(Gümüşüm daima makasın ucunda olur.)

Şāmin ʿaşer, fırın ağzı ki تون [tūn] dahi derler. Muhammed-i Assār, mışraʿ:

دهان پر شرارش چون دم تون

(Fırın ağzını andıran ağzı kıvılcımlarla dolu.)

Tāsiʿ ʿaşer, be-maʿnī-i dehen-i māhī. Şeyḫ Feyżī, mışraʿ:

یونس من چون دم ماهی بکش

(Yunusumu balık ağzı gibi çek!)

ʿİşrīn, kuzgun kargaya derler.

دمادم [dem-ā-dem]: Vaḳit vaḳit maʿnāsına. Naṣīrā-yı Hemedānī, beyt:

دمادم بلبلان بوسند دستم
که پندارند گل بر سر ز دستم

(Bülbüller zaman zaman elimi öperler, elimde gül görünüyor zannederler.)

دوادم [devādim]: Ağaç köpüğü maʿnāsına mervīdir.

دهم [dehum]: Żamm-ı hā ile. ʿAdedde "onuncu" demektir. Mīr Naẓmī, beyt:

چون روز دهم ز ماه بگذشت
بر تخت شهی چو ماه بنشست

(Ayın onuncu günü geçince padişahlık tahtına ay gibi oturdu.)

ده نیم [deh nīm]: Dört akçe ağırı kadar bir nevʿ akçedir.

دیلم [deylem]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i lām ile. Bir ḳavim ve bir cemāʿat ismidir. Ammā eṣaḥḥı bir mevżiʿ ismidir ki ol mevżiʿde olan ḳavme دیلمی [deylemī] derler. Ve dahi karıncanın bir yerde cemʿ olduklarına derler. Ve su içecek maḥall, düşmen ve dāhiye maʿnālarına mervīdir. Ve dürrāc dedikleri kuşun erkeğine derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

مع النون

[maʿa'n-nūn]

داختن [dāḫten]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve feṯḥ-i tā'-i müṣennāt ile. Be-maʿnī-i دانستن [dānisten]. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

داخیدن [dāḫīden]: Kesr-i ḫā'-i muʿceme ile. Be-vezn-i دانیدن [dānīden]. Birbirinden nesne ayırmak ve diḳḳatle naẓar etmek maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دادان [dādān]: Pādişāhān-ı ḳadīm laḳablarıdır Keyūmerṣ'ten Güştāsb Şāh'a gelinceye dek.

دادِ ستان [dād-ı sitān]: Kesr-i dāl u sīn-i mühmeleteyn ile. İżāfetle olur, alışveriş demek olur. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i şerīk. Ve bir işte āḫara rāżı olmak maʿnāsınadır.

دادن [dāden]: Vermek, ʿaṭā maʿnāsına. Müstaḳbelinde elif hā'ya ḳalb olunup دهد [dihed] ve دهنده [dihende] derler. Çağatay lisānında "birmek" derler. "Birgey birmegey", "vere vermeye" demek olur. (Mīr ʿAlī Şīr) *Ferhādnāme*'de ṣayf vaṣfında der, beyt:

Birip yafraġ nişān ṭūṭī peridin
Şecer ṭāvūs-ı cennet peykeridin

(Yaprak, papağan kanadından ağaç da cennet tavusu görüntüsünden nişan verdi.)

دادیان [dādyān]: Pādişāhān-ı ḳadīm ṭā'ifesi ki evveli Keyūmerṣ'tir. Pīşdādyān dahi derler. Ṭabaḳa-i ūlādır. Keyāniyān, ṭabaḳa-i ṣānīye, Sāsāniyān ṭabaḳa-i ṣālişe, Bābekān ṭabaḳa-i rābiʿadır. **(421ᵃ)**

دارِ پرنیان [dār-ı perniyān]: Kesr-i rā'-i mühmele ve feṯḥ-i bā'-i Fārsī ile. Cemīʿ ferheng-

lerde bakam ağacıdır. İsm-i mürekkeb olduğu ẓāhirdir ki دار [dār] renk maʿnāsınadır, پرنیان [perniyān] ince ibrīşimdir. İbrīşime renk verdiği için bakama isim olmuştur. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

بر هر تنی پراکند آن پرنیان پرند
خاکی کزو نروید جز دار پرنیان

(O ipek ve ibrişim her bir tene dağıldı. Ondan bakam ağacı dışında bitki bitmez.)

Muḥtārī, ḳıṭʿa:

در چین و هند به لشگر فغفور و حبش رای
آثار عزم و جزم تو دیدند ناگهان

تا ز استخوان سوخته و خون بسته سان
زان دارچینی آمد و زین دار پرنیان

(Çin'de fağfurun ve Hindistan'da rāyın ordusu, sendeki irade ve azmin belirtilerini görür görmez kemiğe kadar yanıp kana boyandılar. Birisi tarçın ağacı, birisi de bakam ağacına döndü.)

دارآفرین [dār-āfrīn] ve دارافرین [dār-efrīn]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā'i'l-mühmele ve'l-fā, evvel elif-i memdūde, ṣānī ḳaṣr ile. Ol nesnedir ki ṣuffe kenārında dayanmak için ve taḫtlar eṭrāfına yastık dayamak için ederler. ʿAbdulvāsiʿ-i Cebelī, ḳıṭʿa:

آن پیمبر کو بر اعجاز نگین بر انس و جان
بود مستولی به حکم ایزد دارآفرین

گر شود زنده به حکم ایزد آن کس سر نهد
گر نویسد نامش از بهر تفاخر بر نگین

(O peygamber, kendisine dayanak olan Allah'ın verdiği hükümle, mührü sayesinde insanlara ve cinlere üstün oldu. Bir kimse onun namını teberrüken yüzüğüne kazısa, yaşadığı sürece Allah'ın hükmüne boyun eğmiş olur.)

Miṣāl-i ṣānī, Ḥakīm Sūzenī, beyt:

هست مر بخت ترا قدرت که تختت را کند
پایه از یاقوت و صحن از سیم و دارافرین ز زر

(Senin talihin; tahtının basamağını yakuttan, orta yerini gümüşten ve kenarlığını altından yapabilir.)

دارافزین [dār-efzīn] ve دارېزین [dārebzīn]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā'i'l-mühmele ve kesri'z-zā'i'l-muʿceme. Kapı üzerinde olan küçük pencere maʿnāsınadır. Ḫᵛāce ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

صدر قدرم نه مقامیست که هر لحظه زحل
چشم روشن کند از چشمهٔ دارافزینم

(Kıymetimin makamı öyle bir makamdır ki Zuhal, penceremin ışık kaynağıyla her an gözünü aydınlatmaktadır.)

Miṣāl-i ṣānī, Ḥakīm Rūḥānī, der-*Ḳasemiyye*, beyt:

به خیره چشمئ سوراخهای داربزین
به سرخ رویئ دیوارهای آتشدان

(Küçük pencere üstündeki deliklerin kamaşmış gözüne andolsun! Ateşlikteki duvarların yüzü kırmızılığına andolsun!)

دارفزین [dārefzīn]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele, sükūn-ı fā ve kesr-i zā'-i muʿceme ile. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i ṣuffe ve dekke ki kapının iki ṭarafına ederler, ensiz ve uzun olur. Ve *Edātu'l-Fużalā*'da muṭlaḳ ṣuffe kenārlarında olan tekyegāh maʿnāsınadır. Ebulferec-i Rūnī, beyt:

تکیه بر بالش اقبالش دار
که ز تأییدش دارافزینست

(Onun güvencesiyle kenarlık haline gelmiş olan iyi talih yastığına yaslan!)

داستان [dāstān]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, ḥikāye-i māżīdir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

بشنوید ای دوستان این داستان
در حقیقت نقد حال ماست آن

(Ey dostlar! Bu hikâyeyi dinleyin! O, bizim gerçek hikâyemizdir.)

Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

هر داستان که آن نه ثنای محمدست
دستان کاهنان شمر آن را نه داستان

(Hz. Peygamber'in övgüsünde olmayan her hikâyeyi, hikâye değil kâhinlerin kuru anlatısı say!)

Ṣānī, meṣel ve şöhre maʿnāsınadır.

داشتن [dāşten]: Maṣdardır "tutmak" maʿnāsına, gerek maḥsūsen ve gerek maʿnen. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

ملک را امید فتح از چرخ باید قطع کرد
چشم بر گرد سمند شاه باید داشتن

(Ülkenin felekten fetih umudunu kesmesi gerek. Padişahın atının tozundan umutlanmak gerek.)

داشن [dāşen]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, baḫşiş ve ʿaṭiyye maʿnāsına. Faḫr-i Gürgānī, meṣnevī:

نپذرفت ایچ داشن دایه از رام
بدو گفت ای مرا فرخنده بر کام

ترا نز بهر داشن خواستارم
که من خود خواسته بسیار دارم

تویی چشم مرا خورشید روشن
مرا دیدار تو باید نه داشن

(Dāye, Rāmīn'in hiçbir bahşişini kabul etmedi. Ona, "Ey bana iyi talih getiren! Seni bahşiş için istemiyorum, çünkü benim zaten çok malım var. Gözümün parlak güneşi sensin. Bana senin yüzün gerekiyor, bahşiş değil" dedi.)

Ṣānī, ecr maʿnāsınadır. Faḫr-i Gürgānī, beyt:

ترا داشن دهاد ایزد به مینو
بدین رنج و بدین کردار نیکو

(Allah seni bu kadar emek ve bu kadar iyi amel karşılığında cennetle ödüllendirecektir.)

Kitāb-ı Zend'de dāşen, ol altın ve eşvāba derler ki Pārsiyān eyyām-ı ʿīd-i ceşnlerinde neẕr ṭarīḳıyla veyāḫud taṣadduḳ vechiyle fuḳarā ve müsteḥaḳḳīne verirler.

دالان [dālān]: Be-vezn-i نالان [nālān]. Dehlīz ki iki kapı aralığıdır. دالاند [dālānd] dahi derler. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

یکی را سد یأجوجست بنیان
یکی را روضهٔ خلدست دالان

(Birinin temeli İskender'in seddi, birinin dehlizi cennet bahçesidir.)

دالِ پرنیان [dāl-ı perniyān]: Baḳam ağacı, دارِ پرنیان [dār-ı perniyān] maʿnāsına.

دامان [dāmān] ve دامن [dāmen]: Kilāhumā bi-feṯḥi'l-mīm. Etek maʿnāsınadır. ʿArabīde ذیل [ẕeyl] derler. Çağatay lisānında "itek" derler kesr-i elif'le. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

(421ᵇ)

Pāk iteklik isteseŋ bir pāk iteklik isteben
Ayaġı ṭozıġa yüz sür gūşe-i dāmānın öp

(Eteği temiz/namuslu olmak istersen, eteği temiz/namuslu birini arayıp onun ayağının tozuna yüz sür, eteğinin köşesini öp!)

دامیدن [dāmīden]: Kesr-i mīm ile. Savurmak maʿnāsına. ʿArabīde تدریه [tedriye] derler. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir nesne bir nesne ile berāber olmak. Ve yukarı gitmek maʿnāsına da menḳūldür.

دان [dān]: دانستن [dānisten] lafẓından ṣīġa-i emrdir. Ve vaṣf-ı terkībī dahi olur سخندان [suḫan-dān] gibi. Ve ism-i fāʿil olur. Ve

ẓarf-ı mekān olur, جزدان [cuzdān] ve جامه دان [cāmedān] gibi. Ve dāne maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

دانست و دام خال و خم زلف آن صنم
من سال و ماه بسته بدان دان و دام دل

(O putun kıvrımlı saçı tuzak, kara beni tanedir. Gönlüm aylarca ve yıllarca o tuzağa ve taneye bağlıdır.)

دانستن [dānisten]: Bilmek. Müstaḳbelinde sīn nūn'a ibdāl olunup داند [dāned] ve داننده [dānende] denilir. ʿArabīde معرفت [maʿrifet] maʿnāsınadır. Ve Çağatayda "ṭanımaḳ" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *Ferhādnāme*'de Ferhād için dört faṣla münāsib dört ḳaṣr binā olunmak emrinde der, beyt:

Tanıp ol faṣl rengin ehl-i nīreng
Muvāfiḳ eylegeyler ḳaṣrını reng

(Ustalar o mevsimin rengini bilip köşkünü de ona uygun boyasınlar.)

Ve "çaġlamaḳ" dahi derler. Çaġladım, bildim demektir.

دانه دان [dānedān]: Perākende ve perīşān maʿnāsına. Ve dāne dāne demek olur. Seyf-i İsferengī, beyt:

خرمن مه را چو سوخت ز آتش تیغ آفتاب
خوشهٔ پروین چو اشک ریخت فرو دانه دان

(Ay harmanı güneş kılıcının ateşiyle yanınca ve başak burcu salkımı tane tane gözyaşı dökünce...)

دانه زن [dāne-zen]: جوزن [cev-zen]-i merḳūm maʿnāsına. Yaʿnī sāḥir ve efsūn edici. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

جوبجو هرچه زن دانه زن از جو بنمود
خبر آن ز شفا یا ز خطر باز دهید

(Büyücü kadının başa saçtığı arpanın, şifa mı hastalık mı, hangi manaya geldiğini en ince ayrıntısına kadar bana haber verin!)

Ferheng-i Cihāngīrī'de sāḥirlikten bir nevʿdir ki Hindūstān'da sāḥire ʿavratlar darı dānelerin yāḫud arpa dānelerin zaʿferān ile rengīn edip, üzerine efsūn okuyup, murād ettikleri maṣlaḥat için ol dāneleri ol ādemin üzerine vururlar. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

هر زن هندو که او را دانه بر دست افکند
دانه زن بی دانه بیند خرمن سودای من

(Tane savuran her Hintli kadın büyücü, benim sevda harmanımı tanesiz görür.)

داوردان [dāverdān]: Feṭḥ-i vāv u dāl u sükūn-ı rāʾ-i mühmeleteyn ile. Şehr-i Vāsıṭ'a bir fersaḫ miḳdārı yerde vāḳiʿ bir ḳarye ismidir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

داهون [dāhūn]: Żamm-ı hā vü vāv-ı maʿrūf ile. داهول [dāhūl]-ı merḳūm maʿnāsınadır. Dām-ı āhū demektir.

دبستان [debistān]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṭḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. Mektebḫāne maʿnāsına. دبیرستان [debīristān] dahi derler. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

چو دیدم که این دبستان راست کلی علم نادانی
هر آنچم حفظ جزوی بود شستم ز آب نسیانش

(Bu dünya ilkokulunda hep cahillik ilminin geçerli olduğunu görünce sakladığım/bildiğim ne varsa hepsini unutkanlık suyuyla yıkadım.)

دبیرستان [debīristān]: Mektebḫāne, دبستان [debistān]-ı merḳūm gibi. Mīr Naẓmī, beyt:

دبیرستان چون خلد برین دان
نشسته اندرو حوران و غلمان

(Okulu cennet gibi bil! Onun içinde huriler ve gılmanlar oturur.)

درآغوش کردن [der-āġūş kerden]: Kucaklamak maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

چو هاله ماه را کرده درآغوش
درآغوش کردنم آن ماه تا صبح

(Ay ağılı ay'ı kucaklayınca ben de o ay'ı sabaha dek kucaklarım.)

درآمدن [der-āmeden]: İçeri gelmek maʿnāsına maṣdardır. Mīr Naẓmī, beyt:

درآمدنش درآمده جان
از رفتن آن همی رود جان

(Onun içeri gelmesiyle can gelir, gitmesiyle can da gider.)

درآوردن [der-āverden]: İçeri getirmek maʿnāsınadır.

دربان [derbān]: Kapıcı ki bevvāb ve ḥācib maʿnāsına. بان [bān] gözeticidir, kapıyı gözettiği için "derbān" dediler. Şeyḫ Saʿdī, ḳıṭʿa:

در میر و وزیر و سلطان را
بی وسیلت مگرد پیرامن

چو ببیند ترا سگ و دربان
این گریبان گرفت و آن دامن

(Bey, vezir ve sultanın çevresinde sebepsiz yere dolaşma! Yoksa köpek ve bakıcı seni görür, biri yakandan diğeri de eteğinden tutar.)

درپین [derpīn]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve kesr-i bāʾ-i Fārsī ile. Parçadır, eṣvāba dikerler. درپه [derpih] ve درپی [derpī] dahi derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

سیه کلیم خری ژنده جل و پشماگند
که ژندگیش نه درپین پذیرد و نه رفو

(Talihsiz bir eşek, çulu ve teğeltisi paramparça olmuş. Yırtık pırtık çulu ne yama ne de bakım kabul ediyor.)

درخورِ تن [der-ḫor-ı ten]: Bir nesneyi kendi kadarınca demektir. درخور [der-ḫor] lāyıḳ maʿnāsınadır, تن [ten], bir şey'in nefsine işārettir.

درآویختن [der-āvīḫten]: Ḥamle ve hücūm eylemek maʿnāsına. Mevlānā Hātifī, beyt:

به آن شیرمردان درآویختند **(422ª)**
به دندان و چنگال خون ریختند

(O aslan gibi yiğitlere saldırdılar, diş ve tırnakla kan döktüler.)

دردمن [derdmen]: دردمند [derdmend] maʿnāsınadır ki ol lafẓdan iḫtiṣār olunmuştur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دردِ ناخن [derd-i nāḫun]: Türkīde "kurlağan" dedikleri ʿillettir, tırnak dibinde ẓāhir olur.

درزمان [derzmān]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve zāʾ-i muʿceme-i mevḳūf ile. İğne geçmiş ipliğe derler. Ebulmaʿānī, beyt:

از ضعف شده چو درزمان تن
خار غم حسرتش چو سوزن

(Onun hasret gamının dikeni iğne oldu. Bedenim, zayıflıktan iğne geçmiş ipliğe döndü.)

درزن [derzen]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, bāġ ve bāġçe kapılarının iç ṭarafıdır. Ve در [der], زن [zen]e mużāf olunsa ʿavrat kapısı demek olur. Murād ḥarem kapısı demek olur.

Ṣānī, iğne maʿnāsınadır ki سوزن [sūzen] dahi derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

همه بی مغز را زین یافته قدر
که از سوراخ قیمت یافت درزن

(Bütün beyinsizler böyle itibar buldu. İğne, deliği sayesinde kıymet buldu.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

چون موی خوک درزن ترسا بود چرا
تار ردای روح به درزن درآورم

(Hıristiyanın iğnesi domuz kılı olduğuna göre, ruh hırkasının ipini o iğneye neden geçireyim?!)

Ḥakīm Ḥāḳānī, ḳıṭ'a:

تویی خاقانیا سیمرغ اشعار
بر آن کرکس شعاران بال مشکن

دهان ابلهان دارند بردوز
بروت روبهان دارند برکن

برای آنکه خرازان گهِ خرز
کنند از سبلت روباه درزن

(Ey Hākānī! Şiirin zümrüdüanka kuşu sensin! Akbaba yaradılışında olanlar için kanat çırpma! Aptalların ağzına sahipler, dik! Tilkilerin bıyığına sahipler, yol! Zira dericiler dikiş esnasında tilki bıyığından iğne yaparlar.)

درغان [derġān]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i ġayn-ı mu'ceme ile. Māverā'ünnehir'de bir şehir ismidir Semerḳand ḳurbunda. Ve bir nāḥiyenin ismi olmak da mervīdir. Bu beyitten mefhūmdur. Ebul'abbās, beyt:

یکی از جای برجستم چنان شیر بیابانی
برو دعوی زدم مانندهٔ روباه درغانی

(Bir an çöl aslanı gibi yerimden fırladım. Dergan tilkisi gibi onunla iddialaştım.)

درقهستان [derḳihistān]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve kesr-i ḳāf ile. Ağaçlık demektir ki درقه [derḳih] ağaçtır ve ستان [sitān] ism-i mekāndır. Ma'nā-yı terkīb "ağaçlık" demek olur. Keẕā fi'l-*Mecma'*.

درگون [dergūn]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. İki ma'nāyadır.

Evvel, terki bağı ki bend-i fitrāk ma'nāsına.

Ṣānī, kapı üzerine yağmurdan muḥāfaẓa için ettikleri saçak ma'nāsınadır.

درمان [dermān]: 'İlāc ve çāre ma'nāsınadır. Ḫᵛāce Ḥāfız, beyt:

درد ما را نیست درمان الغیاث
هجر ما را نیست پایان الغیاث

(Derdimizin dermanı yok, imdat! Ayrılığımızın sonu yok, imdat!)

Ve bir ma'nāsı dahi der-mānde ya'nī 'āciz ve kapıda kalmış ma'nāsınadır. İki ma'nāya, Ebulma'ānī, ḳıṭ'a:

به کیر خسته ام درمان بجستم
بگفت آن شوخ جز من نیست درمان

اگر خواهی علاجش اندرون آی
وگرنه خایه وش بیرون درمان

(Hasta kīrim için çare arıyordum. O işveli güzel "Benden başka çaresi yok! İlaç istiyorsan içeri gir, istemiyorsan haya gibi dışarıda kal!" dedi.)

دروازبان [dervāzbān]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü zā'-i mu'ceme ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Maḥalle bekçisi. Ve ḥavlı kapısı ki دروازه [dervāze], maḥalle ve ḥavlı kapılarına derler. بان [bān] gözeticidir, terkīb olundukta hā'-i 'alāmet ḥaẕf olunmuştur.

دروازیان [dervāziyān]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, kesr-i zā'-i mu'ceme ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Dervāzeye maḫṣūṣ olanlar ki dervāze ma'lūm, yā-yı nisbet ve edāt-ı cem' olan elif ve nūn ile mürekkebdir.

درون [derūn]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı ma'rūf ile. İçeri ma'nāsına, اندرون [enderūn] gibi. Ebulma'ānī, beyt:

درون سینهٔ من مخزن خیال تو بود
چنانکه رسم قدیمست گنج در ویران

(Göğsümün içi senin hayaline mahzen oldu. Çünkü hazinenin yıkıntıda saklanması eski ādettir.)

Bir ma'nāsı dahi vilāyet-i Ḫorāsān'da bir şehir adıdır ki mābeyn-i Merv ü Nisā'da

vāḳiʿdir. Ve żammeteyn ile (دُرون durūn), peymāne-i ġalle yaʿnī kīl. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دریابیدن [der-yābīden]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü yā-yı taḥtānī-i sāniye, feṯḥ-i yā-yı evvelī ve kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Bemaʿnī-i آویختن [āvīḫten] ve صلب کردن [ṣalb kerden].

دریافتن [der-yāften]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü fā ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī vü tāʾ-i müṣennāt ile. ʿArabīde bülūġ maʿnāsına ki "erişmek"tir. Ve bulmak, mülāḳī olmak, anlamak ve derk etmek maʿnāsına ki دریاب [der-yāb] dahi derler. Şāʿir, iki maʿnāya, beyt:

بی هنر اهل هنر را نشود دریافتن
سخن اهل هنر هم هنرست دریافتن

(Hünersiz, hünerlileri anlamaz. Hünerlilerin sözünü anlamak da hünerdir.)

(422[b])

دریا و کان [deryā vu kān]: Bi'l-cümle demektir. کان و دریا [kān u deryā] dahi derler. Berr ü baḥrde ne varsa demek olur. Ebulmaʿānī, beyt:

کف جودش چنان بودست هر دم
همی بخشد به مردم کان و دریا

(Onun öyle cömert bir eli vardır ki karada ve denizde ne varsa hep insanlara bağışlar.)

دست ابرنجن [dest-ebrencen], دست اورنجن [dest-evrencen], دست برنجن [dest-berencen], دست برجن [dest-bercen] ve دست ورجن [dest-vercen]: Küllühum be-maʿnī-i destīne, yaʿnī bilezik. ʿAvrāt muraṣṣaʿ, altın, gümüş ve inciden edip kollarına takarlar. ʿArabīde kesr-i sīn ile سوار [sivār] derler. Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

من از دست دل پر شیون خویش
همی پیچم چو دست اورنجن خویش

(Matem dolu gönlüm eliyle/sebebiyle bileziğim gibi dönüp dolanmaktayım.)

Üstād Menūçehrī, ḳıṭʿa:

بدید آمد هلال از جانب کوه
بسان زعفران آلوده محجن

چنانچون دو سر از هم باز کرده
ز روی سرخ یکتا دست برنجن

(Dağ tarafında safrana bulanmış çevgan ucunu andıran yeni ay göründü. Öyle ki kırmızı zemin üstüne iki taraftan tek katlı altın bilezik yayılmış gibiydi.)

دستاران [dest-ārān]: دست [dest] ile آران [ārān] dan mürekkeb lafẓdır, şāgird maʿnāsına. Üstād ʿAscedī, beyt:

بستی قصب اندر سر ای دوست به مشتی زر
یک بوسه بده ما را ای دوست به دستاران

(Ey dost! Başına bir avuç altın değerinde keten yaşmak bağladın. Bize de bari peşin/müjdelik olarak bir buse ver!)

Ona دستان [destān] dahi derler. Ve baʿżı ferhenglerde işten evvel ücret verilmeye derler. Ve baʿżı nüsḫada "müjdegānī" maʿnāsına mervīdir.

دستارخوان [destār-ḫᵛān]: Yaʿnī pīş-gīr ki دستار [destār] maḳramedir ve خوان [ḫᵛān] sofradır. Maʿnā-yı terkīb "sofra maḳramesi" demek olur. Ve *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da be-maʿnī-i nevāle ve zelle. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به من داد ازین گونه دستارخوان
که از من جهان آفرین را بخوان

(Bana o mendili verirken "Benim için dünyayı yaratan Tanrı'yı an!" dedi.)

Şerefnāme'de uzun sofradır ki ekṣer bezden ve çitten ederler.

دستان [destān]: Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, mekr ve ḥīle maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

به مهلتی که سپهرت دهد ز راه مرو
ترا که گفت که این زال ترک دستان کرد

(Feleğin verdiği mühletle yoldan çıkma! Bu ihtiyarın hileden vazgeçtiğini sana kim söyledi!)

Ṣānī, ḳıṣṣa ve ḥikāye maʿnāsına. Ḥakīm Şifāyī, beyt:

بگفتم که رستم که بودست دستان
فرامرز و گودرز و بهرام چوپین

(Dedim ki: "Rüstem-i Destān, Ferāmurz, Güderz ve Behrām-ı Çūpīn kim oluyor!".)

Ṣāliş, *Ferheng-i Züfāngūyā*'da cāẕūluk maʿnāsınadır. Emīr Muʿizzī, beyt:

نیارد کرد با تو مکر و دستان
اگر دستان جاذو زنده گردد

(Büyücü cadı dirilse, seninle büyü ve hile yarışına giremez.)

Rābiʿ, Rüstem'in pederine "destān" dahi derler ki Rüstem'e Rüstem-i Destān dedikleri meşhūrdur. Mīr Naẓmī, meṣnevī:

چون تو بی حد مرد را کرده زبون
زال دنیا با چنین مکر و فسون

چاره نی گر رستم دستان شوی
عاقبت مغلوب دست آن شوی

(Yaşlı dünya, bu denli hile ve büyüyle senin gibi sayısız insanı köle etmiş. Rüstem-i Destān olsan çare ne! Sonunda ona mağlup düşeceksin.)

Rüstem'i babasına nisbet ettikleri gibi babasını dahi babası Sām'a nisbet edip "Destān-ı Sām" derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

نشسته است بر دست دستان سام
کمر بسته بر درگهش خاص و عام

(Sām-ı Destān'ın makamına oturmuş. Sarayında küçük büyük herkes hizmet etmiş.)

Ḫāmis, naġme-i sürūd maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

به فضل و عدل معروفی بر آن جمله که در عالم
زنند از فضل و عدل تو به بستان بلبلان دستان

(Erdem ve adalet bakımından dünyadaki herkesçe bilinirsin. Bülbüller bahçede senin adaletin ve erdeminden dem vururlar.)

Sādis, vilāyet-i Semerḳand'da bir mevżiʿ ismidir.

Sābiʿ, lafẓ-ı دست [dest]in cemʿi olur, her ne maʿnāda olursa. Yaʿnī "dest" maʿnālarında cemʿ istiʿmāl olunur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

دستان که تو داری ای پری روی
بس دل ببری به مکر و دستان

(Ey peri yüzlü! Sahip olduğun ellerle büyü ve hile yapıp gönül kaparsın.)

دستان زن [destān-zen]: دستان [destān] lafẓına fāʿil olur, sāḥir ve mekkār maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, meṣnevī:

ز دستان زن هر که نا ترسگار
روان و خرد با دلش نیست یار

هر آنکو نترسد ز دستان زن
ازو در جهان رای و دانش مزن

(Her kim büyücüden korkmuyorsa, canı ve aklı gönlüyle yar değil demektir. Her kim büyücüden korkmuyorsa, bu dünyada ondan görüş ve biliş umma!)

Ve ḥikāye söyleyici maʿnāsına, Mevlānā Cāmī, beyt:

سعدی آن بلبل شیراز چمن
در گلستان سخن دستان زن

(Sadī, Şiraz bahçesinin o bülbülü, söz gülistanında hikāye anlatır.)

İżāfetle (دستانِ زن destān-ı zen), ʿavrat mekri demek olur.

دست پیمان [dest-peymān]: Emānet ısmarlamak maʿnāsına. Ve cilve-i ʿarūs ve esbāb-ı dāmādī maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

مر او را ز بهر نریمان بخواست
همه دست پیمان او کرد راست

(Onu Neriman için istedi. Gereken çeyizin tamamını düzdü.)

Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de mehr-i müʾeccel **(423ª)** maʿnāsına masṭūrdur.

دستخوان [dest-ḫʷān]: Feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme vü vāv-ı maʿdūle ile. Sofra ki پیش انداز [pīş-endāz] ve دستارخوان [destār-ḫʷān] dahi derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

در سرای ملوک دست نیاز
سبب نان و دستخوان برداشت

(Niyaz eli, padişah saraylarındaki sofra ve ekmek sebebini kaldırdı.)

دستِ خون [dest-i ḫūn]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, kesr-i tāʾ-i müşennāt ve żamm-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. Nerd ve ḳumārın āḫir luʿbudur. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

پار این دل خاکی را بردند به دست خون
امسال همان خواهد از پار نیندیشد

(Bu topraktan yaratılmış gönlü geçen yıl kanlı kumarda rehin olarak kaptılar. Bu yıl, geçen yılı düşünmek istemiyor.)

Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

در قمرهٔ زمانه فتادی به دست خون
وا مال کعبتین که حریفست بس دغا

(Felekle dest-i hūn kumarı oynarken rehine düştün! Zarları iyi ez! Çünkü hilesi çok, usta bir oyuncudur.)

Ḳumār-bāza حریف [ḥarīf] derler. Çünki ḥarīfler ḳumār oynayalar, ya cān beste veyā ḥarīf şeş-der etmiş ve hefdehe dāv vurmuş olalar, ol nevʿ oyuna "dest-i hūn" derler. Nitekim, Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

دست خونست و هفده خصل حریف
آه در ششدر خطر ماییم

(Dest-i hūn kumarında kumarbaz rakip hefdeh hasla sahip. Yazık ki biz tehlike şeşderindeyiz.)

Bu beyitten maʿlūm olur ki ḥaṣl hefdeh olup şeş-der eden olur ki "dest-i ḫūn" maʿnāsı ola. İbn Yemīn, beyt:

به احتیاط رو ای دل که دست خونست این
که روح در گرو دست حریف بس طرار

(Ey gönül! Bu dest-i hūn kumarıdır, tedbirle git! Bu kumarın rehini candır ve karşında sürekli hile yapan bir oyuncu var.)

گروِ جان [girev-i cān] dediği şarṭ-ı ḳumārdır.

دست زن [dest-zen]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü tā ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Nādim ve peşīmān olmuş. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Sebeb-i tesmiyesi böyle fehm olunur ki maḥall-i teʾessüf ü nedāmette elleri birbirine veyāḫud dize vurmak ʿādet olmakla "dest-zen" denilmiş ola.

دستِ شکن [dest-i şiken]: İżāfetle. Kıvırcık saç ki ʿArabīde مجعد [muca"ad] ve جعد [caʿd] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

زلف سیهش طاقت جانم بردست
دست شکنش دست آرامم بشکست

(Siyah saçı, canımın takatini götürdü. Kıvırcık saçı, huzurumun elini kırdı.)

دستک زن [destek-zen]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ve kāf-ı mevḳūf ile. Be-maʿnī-i sürūd-gūy. Irlayıp ve raḳṣ eden ellerin birbirine vurup uṣūl tutmaktan ʿibārettir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دست گزین [dest-gezīn]: Feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ve kesr-i zāʾ-i muʿceme ile. Esb-i cenīb yaʿnī yedek at. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

این دو سه مرکب که به زین کرده اند
از پی ما دست گزین کرده اند

(Eyerledikleri bu iki üç atı bizim için yedek at yapmışlar.)

Baʿżı ferhenglerde münteḫab maʿnāsına da vāḳiʿ olmuştur.

دستوان [destvān]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü tāʾ-i müşennāt ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i eldivān.

Ṣānī, nāṭūr-ı ḥammām. Mīr Naẓmī, beyt:

شده پای مالیدهٔ نا کسان
به گرمابهٔ دهر شد دستوان

(Dünya hamamına tellak olup alçakların ayağını ovdu.)

دشتیبان [deştībān]: Mezrūʿāt bekçisi ki ʿArabīde ناطور البستان [nāṭūru'l-bostān] dedikleridir. Ammā *Şerefnāme*'de vilāyet-i Türkistān'da bir mevżiʿ yāḫud bir ṣaḥrā ismidir. Ve fi'ṣ-*Ṣıḥāḥ* وهو الدشت هوالصحرا فارسی او اتفاق وقع بین اللغتین والعربی الدست بالسین المهمله[1]. Ve Tebrīz ile Naḫcivān arasında bir ḳaṣabadır. Ve İṣfaḥān aʿmālinden bir ḳarye adıdır. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te Şīrāz'da bir mevżiʿ ismidir ki ona دشتِ ارزان [deşt-i erzān] dahi derler.

دشت سواران [deşt-suvārān] ve **دشت سوران** [deşt-suverān]: Bādiye ve ṣaḥrālarda konup göçer ḳavim, her ne ṭāʾife olursa olsun. Sebeb-i tesmiyesi ẓāhirdir.

دشتیوان [deştīvān]: Be-maʿnī-i دشتیبان [deştībān]-ı merḳūm ki bā yerine vāv vāḳiʿ olmuştur.

1 Deşt, geniş arazi demektir. O Farsçadır ya da iki dil arasında ortak düşmüştür. Arapçada sīn'in fethiyle dest'tir.

دغل زن [deġal-zen]: Birkaç maʿnāya gelir.

Evvel, ḳalb-zen ki ḳalb akçe kesici. Ve yaramaz işli ve ḫāʾin. Ve dahi zanpara ve deyyūṯ yaʿnī fāḥişe ʿavratlı. Ve gāhī زن [zen] lafẓını taḳdīm edip زن دغل [zen-deġal] derler. Nitekim, Mīr Naẓmī, beyt:

می کنی کار دغل ای زن چپل
تا بکی این کار بد ای زن دغل

(Ey pis kadın! Hileli iş yapıyorsun. Ey aşağılık kadın! Ne zamana dek bu kötü iş!)

دکن [deken]: Feṯḥ-i kāf ile. Dağ tepesinde vāḳiʿ olan ḳulleye derler. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, ḳıṭʿa:

از نهیب تیرتان هر شب زمین
ز ابر تیره پیش رو آرد مجن

لرز لرزنده غضنفر در غرین
ترس ترسنده عقاب اندر دکن

(Yeryüzü her gece, sizin okunuzun korkusuyla kara bulutu yüzüne kalkan yapar. Aslan, mağarasında tir tir titrer. Kartal, dağlıkta korkudan ölür.)

Ve lisān-ı ʿArabda siyāh-reng olmaya derler. **(423b)** ادکن [edken], ġāyet siyāhtır. Ve zebān-ı Hindīde iki maʿnāsı vardır. Biri, cānib-i cenūb ve biri, bir büyük memleket adıdır. Vilāyet-i Dihlī'nin ṭaraf-ı cenūbunda vāḳiʿ olmuştur. Melikü'l-kelām Melik-i Ḳumī, beyt:

گفت سوگند می دهم سوگند
به سر تخت تاجگیر دکن

(Dedi ki: "Dekken padişahının tahtına yemin olsun yemin!".)

دمار آوردن [demār āverden]: İntiḳām almak, helāk etmek ve tükenince kırmak maʿnāsınadır. دمار [demār] aṣlında "helāk" maʿnāsına lafẓ-ı ʿArabīdir.[2] دمره الله ای اهلکه الله [demmerehu'llāh ey ehlekehu'llāh].

2 Demmerehu'llāh yani Allah onu yok etsin!

دمان [demān]: Feṯḥ-i mīm ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, feryād; feraḥ ve şādī cihetiyle yāḫud ġażab ve ḥiddet sebebiyle. Üstād Menūçehrī, beyt:

بزی همچنین سالهای دراز
دنان و دمان و چمان و چران

(Böyle sevinerek, mutluluktan bağırarak, salınarak ve nasiplenerek uzun yıllar boyunca yaşa!)

Ṣānī, mehīb, tüvānā ve zūrmend maʿnāsına. Ekṣer file ṣıfat-ı memdūḥe edip پیلِ دمان [pīl-i demān] derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

نه مردست آن به نزدیک خردمند
که با پیل دمان پیکار جوید

(Güçlü fille savaşmaya çalışan kişi, akıllı kimseler nezdinde adam/yiğit sayılmaz.)

Ve ẕī-rūḥ olmayanda dahi istiʿmāl olunur. Mevlānā Hātifī, beyt:

ز میدان کین پا نهاده ز بس
چو سیل دمان رخ نتابد ز کس

(Savaş meydanına o kadar çok ayak basmış ki azgın sel gibi, kimseden yüz çevirmiyor.)

Ve gāhī nehenge dahi ṣıfat ederler. Ṣāʿir, beyt:

نهنگ دمانست اندر نبرد
هزبر ژیانست در کارزار

(Savaşta vahşi bir timsahtır. Savaş meydanında öfkeli aslandır.)

Ṣāliş, sürʿatle gitmek maʿnāsına. Ṣāḥib-i *Ferheng-i Manẓūme*, beyt:

هست دژهوخت گنگ اسم مکان
تیز رفتن بود دمان و دنان

(Dijhūht ve Geng yer ismidir. Demān ve denān hızlı gitmek olur.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i zenān. Bu maʿnā kitāb-ı Zend'den menḳūldür.

دم زدن [dem zeden]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Solumak yaʿnī tīz tīz nefes vermek. Ve dahi bir kimesne ḥālinden ziyāde lāf vurmak maʿnāsınadır. İstiʿāre ṭarīḳıyla ġayr-ı nāṭıḳta dahi istiʿmāl olunur. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

چو سر بر آرد کلکت ز چاه ظلمانی
بود مطالع انوار جای دم زدنش

(Kalemin karanlık kuyudan baş kaldırınca onun dem vurduğu/konuştuğu yer ışık kaynağı olur.)

دمسان [dem-sān]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. دمساز [dem-sāz]-ı merḳūm maʿnāsınadır.

دمندان [demendān]: Feṯḥ-i mīm ve sükūn-ı nūn ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i dūzaḫ. Zerātüşt Behrām, beyt:

درخت بارور در کشتمندان
چو بنشاندند رستند از دمندان

(Ekinlik yerlerde meyveli ağaç dikenler, cehennemden kurtulurlar.)

Ṣānī, āteş maʿnāsınadır. Şihāb-ı Mihmeze, beyt:

گردد از خشم تو چو زهر تبرزد
گردد از لطف تو چو آب دمندان

(Senin öfkenle şeker, zehir gibi olur. Senin lutfunla ateş, su gibi olur.)

Ṣāliş, Kirmān tevābiʿinden bir şehir adıdır. Naḳl olunur ki ol şehre ḳarīb bir dağ vāḳiʿ olmuştur; onda zer, sīm, āhen, tūtiyā ve nūşādur maʿdeni vardır. Ve dahi ol dağda bir maġāra vardır; içerisinden su ṣadāsı gelir ve tütün gibi buḫār çıkar ve eṭrāfında keşīf olup kalır. Çok kimesneler varıp ol mütekāşif olan nesneyi devşirirler, ḫāliş nūşādur olur. Kāmī Ẓafer-i Hemedānī, beyt:

او ز کرمان سوی دمندان شد
تا نوشادر برد به نیشابور

(O Nişabur'a nişadır götürmek için Kirmān'dan Demendān tarafına gitti.)

دمِ واپسین [dem-i vā-pesīn]: Yaʿnī āḫir nefes. Ebū Ṭālib Kelīm, beyt:

دم به شماره چون فتد در دم واپسین دلا
قدر بدانی آن زمان نامهٔ بی حساب را

(Ey gönül! Son nefese doğru nefesin sayılı olunca hesapsız defterin kıymetini o zaman anlarsın.)

دمیدن [demīden]: Beş maʿnāya gelir.

Evvel, maṣdardır; ürpermek yaʿnī sebze bitmek gibi. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

گویی خط و رخ تو ز باران اشک ما
گلها شکفته سبزه دمیدن گرفته است

(Sanki senin yanağın ve ayva tüyün, bizim gözyaşı yağmurumuzla güller açmış ve yeşillik bitirmiştir.)

Ṣānī, nümüvv maʿnāsına. Yaʿnī ağaç ve ot bitip büyümek maʿnāsına. Üstād Laṭīfī, beyt:

گل صدبرگ چگونه دمد از خاک سیاه
ورنه خلق تو کند باد صبا را تعلیم

(Senin yaradılışın tan yelini eğitmese, kara topraktan yüz yapraklı gül nasıl bitsin!)

Ṣāliş, nesne ẓāhir olmak. Meşelā, ṣabāḥ rüşenliği ve hava esmek. Ebulmaʿānī, beyt:

دمید صبح سعادت به روی خندانت
رسید مژده به شب غم کشان هجر ترا

(Gülen yüzünle birlikte mutluluk sabahı belirdi. Geceleyin ayrılık gamı çekenlere müjde erişti.)

Rābiʿ, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i لاف زدن [lāf zeden].

Ḫāmis, حمله آوردن [ḥamle āverden] maʿnāsınadır.

دنان [denān]: Feṯḥ-i nūn ile. Be-vezn-i زبان [zebān]. Sürür ve neşāṭ ile ḫırāmān olucu. Yaʿnī salınıp yürümeye derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ابر پشت پیلان تبیره زنان
خروشان و پیلان دمان و دنان (424a)

(Fillerin sırtında davul çalanlar coşuyor, filler salına salına gidiyordu.)

Maṣdarı دنیدن [denīden] gelir.

دندان [dendān]: Diş. ʿArabīde سن [sinn]. Cemʿi اسنان [esnān] gelir. Cümle dişlere "dendān" denilir. Zīrā insānın dişleri dört ṣınıftır ki ön dişlere "dendān-ı pīşīn" denir ve sā'irlerinin dahi adları vardır. Çağatay lisānında "tiş" derler.

دندانِ پیشین [dendān-ı pīşīn]: Ön dişler. ʿArabīde مباسم [mebāsim], iki yanında olanlara ثنایا [ṣenāyā] ve onlardan geri olanlara کسار [kisār] derler. Pek olan nesne onlarla kırılır. En geri dişlere طحان [ṭaḥḥān] derler ki ṭaʿāmı onlar yumuşatır.

دندیدن [dendīden]: Tehevvür ve ġażab eylemek. Ve ḫiddet-i ṭabʿdan kendi kendiyle söylemek. Mīr Naẓmī, beyt:

به پیش آمده اینچنین خشم و کین
بدندید با خود چو شیر غرین

(Öfke ve kinle öyle bir öne çıktı ki orman aslanı gibi kendi kendine homurdandı.)

دن [den]: Beş maʿnāya gelir.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de feryād maʿnāsınadır. Üstād Menūçehrī, beyt:

همه ساله به دلبر دل همی ده
همه روزه به گرد دن همی دن

(Her yıl dilbere gönül ver! Her gün küpün etrafında sevinçle nara at!)

Ṣānī, دنیدن [denīden] lafẓından ism-i maṣdar olur. Üstād Laṭīfī, musammaṭ:

ای سرو آهودن مرو صید هر اهریمن مشو
با ما نشین حکمت شنو تا سود بازارت شود

(Ey ceylan salınımlı selvi! Gitme! Her şeytanın avı olma! Pazarının kazançlı olması için bizimle oturup hikmet dinle!)

Ṣāliş, *Miʿyār-ı Cemālī*'de Şems-i Faḫrī müfred istiʿmāl edip خرامیدن [ḫirāmīden] maʿnāsına naḳl etmiş. Şems-i Faḫrī, beyt:

چو سرو باد سرت سبز و دولتت دائم
چو گل ز باد طرب روز و شب شکفته و دن

(Başın selvi gibi yeşil/taze, devletin daim olsun! Sevinç yeliyle gece gündüz gül gibi açıp sallan!)

Rābiʿ, *Mecmaʿu'l-Fürs*'te دن به نشاط رونده [den, be-neşāṭ revende] yaʿnī neşāṭ ve sürūr ile gidici maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

همچو نخجیران دنیدی سوی دانش دن کنون
نیک دان باید همیت اکنون شدن ای نیک دن

(Ey iyi salınıcı! Dağ keçileri gibi şevkle salındın, şimdi ilim tarafına git! Şimdi sana gereken iyi bilici olmaktır.)

Ḫāmis, neşāṭla gitmek ki şīġa-i emr olur. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

دام به راهت پُرست شو تو چو آهو
زین سو و زان سو گیاه می خور و می دن

(Yolun tuzakla dolu, sen ceylan gibi ol! O tarafa bu tarafa şevkle salın ve ot ye!)

Ve ʿArabīde "küp" maʿnāsınadır. Şāʿir, beyt:

دوای درد دندان دُردِ دن دان
که در دیدن نشیند درد دندان

(Diş ağrısının ilacını küpün tortusu bil! Çünkü görünce diş ağrısı diner.)

دنه گرفتن [dene giriften]: Tīzlik eylemek. Ve mütekebbir olmak. Ve ḫaṣma ġālib olmak.

دنیدن [denīden]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Salını salını yürümek. Ve vażʿ ve ḥareketinde nāz göstermek.

دوان [devān]: دویدن [devīden] lafẓından ṣīġa-i ism-i fāʿildir, yaʿnī sürʿatle seğirtici. Ekṣer ata ṣıfat edip اسبِ دوان [esb-i devān] derler, yüğrük at demek olur. Ebulmaʿānī, der-taʿrīf-i esb, beyt:

به گرد او نرسد با هزار سعی صبا
به زیر ران تو باشد اگر که اسب دوان

(Yüğrük at senin altında olsa, tan yeli bin kez de uğraşsa onun tozuna yetişemez.)

Ve Kāzerūn'a ḳarīb maḥalde vāḳiʿ bir ḳarye ismidir ki ḳıdvetü'l-ʿulemāʾi'r-rāsiḫīn Celāleddīn-i Devānī ol ḳaryedendir.

دوانیدن [devānīden]: Maṣdar-ı müteʿaddīdir seğirttirmek, terkīḍ maʿnāsına. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

چو دیده در طلبت واجبست گردیدن
سرشک را به همه جانبی دوانیدن

(Gözün seni aramak için dönüp durması nasıl vacipse, gözyaşının da her tarafa koşturması öyle vaciptir.)

دوران [devrān/deverān]: Vāv'ın sükūnu ve fetḥasıyla cā'izdir. Dönmek ve dönücü maʿnāsına. Ve dā'imā dönmek lāzımesi olmakla rūzgāra da derler.

دویدن [devīden]: Seğirtmek maʿnāsına maṣdar-ı lāzımīdir. ʿArabīde رکض [rekḍ] derler. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

ما در تو چون رسیم که رفتی به صد شتاب
کی عمر رفته کس به دویدن گرفته است

(Biz sana nasıl yetişelim, yüz aceleyle gittin! Bir kimse giden ömrü koşarak ne zaman yakalamış!)

Ve edā-yı ḫidmet için yelmeye derler. Mıṣraʿ:

از دوست یک اشارت از ما به سر دویدن

(Tek işaret dosttan, canla başla koşmak bizden.)

Çağatayda "çapmaḳ" derler. Ve müteʿaddīsinde "çapturmaḳ" derler. Fāʿili "çapġan" ve "çapġun" olur.

دهان [dehān] ve دهن [dehen]: Kilāhumā bi-fetḥi'l-hā. Ağız maʿnāsına ki ʿArabīde فمٌ [femm] derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

زبان در دهان ای خردمند چیست
کلید درِ گنج صاحب هنر

(Ey akıllı kimse! Ağızda dil niçin vardır bilir misin? Hünerlinin hazine kapısını açmak içindir.)

ده دادن [deh dāden]: Sükūn-ı hā vü feṯḥ-i dāleyn-i mühmeleteyn ile. Söğmek, karşı söylemek ve nefrīn etmek.

دهون [dehūn]: Żamm-ı hā vü vāv-ı maʿrūf ile. Ezber okumak yaʿnī kitābsız ḥıfẓdan okumak. Keẕā **(424b)** fī-*Mü'eyyidi'l-Fużalā*. Ve *Ferheng-i Mīrzā*'da ḥıfẓ maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. ʿAbdulḳādir-i Nāyinī, beyt:

آن که مدح شاه خواند از دهون
از دهانش بوی مشک آید برون

(Padişahın övgüsünü ezberden okuyan kimsenin ağzından misk kokusu yayılır.)

دی بادین [dey-bādīn] ve دی بدین [dey-bedīn]: Kilāhumā bi-sükūni'l-yāʾeyni't-taḥtāniyyeyn ve kesri'd-dāli'l-mühmele. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, ḥażret-i Bārī teʿālá celle ẕikruhunun esmāʾ-i şerīfesindendir.

Ṣānī, ism-i ferištedir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو پیدا شود افسر دی بدین
به کام تو بادا زمان و زمین

(Dey-bedīn'in tacı göründükçe zaman ve zemin senin muradınca olsun!)

Ṣāliṣ, her māh-ı Şemsī'nin yigirmi üçüncü gününün adıdır. Ol günde duʿā etmek, defʿ-i şerr-i şeyāṭīni dilemek ve ferzend istemek münāsibdir derler. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

دی بدینست و دین مرد خرد
آن شناسم که لعل باده خورد

(Şunu bilirim ki Dey-bedīn günü akıllı adamın yolu lal renkli şarap içmekten geçer.)

دیدین [deydeyn]: Sükūn-ı yāʾeyn-i taḥtāniyyeyn ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i devīden-i pey-ā-pey, yaʿnī durmayıp seğirtmek.

Ṣānī, ol kimesneye derler ki ḫidmet-i cüzʾiyyede istiḫdām olunup her sāʿatte onu edná işe göndereler.

دیمین [deymīn]: Sükūn-ı yāʾeyn-i taḥtāniyyeyn ve kesr-i mīm ile. İki ağaçtır, eṭfāl onunla bāzīçe ederler. دو دله [du dele] dahi derler.

مع الواو

[ma'a'l-vāv]

دادو [dādū]: Żamm-ı dāl-ı mühmele vü vāv-ı ma'rūf ile. Be-ma'nī-i ġulām-ı pīr 'umūmen, bir ṭıflın ḫidmetkārı ḫuṣūṣan. Lālā ma'nāsına. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

بیرون بر ازین طفلی ما را برهان ای جان
از منت هر دادو وز غصهٔ هر دادا

(Ey can! Bizi bu çocukluktan çıkar! Dadı ve lalaların minnetinden kurtar!)

دادا [dādā], ḫidmetkār cāriyedir ki ṭıfla maḫṣūṣ ola.

دارکدو [dār-kedū]: Sükūn-ı rā vü fetḥ-i kāf u żamm-ı dāl-ı mühmeleteyn ile. Kabak ağacı. Vech-i tesmiyesi budur ki selāṭīn, vüzerā ve ümerā eyyām-ı 'īd-i ceşnlerde ṣaḥrāya çıkıp, bir kuru kabak içine sīm ü zer koyup bir ağacın başına muḥkem ederler ve tīr-endāzlar meydān başından at seğirtip giderken ok atarlar. Her kim ol kabağı vurursa ona kabağı ve bir ḫil'at dahi verirler. Ona برجاس [burcās] dahi derler. Türkistān'da "kabak" derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دارو [dārū]: Żamm-ı rā'-i mühmele ve iḫfā-yı vāv ile. Ḥükemā ve eṭibbā 'ilel ü emrāża eyledikleri 'ilāc. Ve bir ma'nāsı dahi "iyi ādem" demektir. Ebulma'ānī, beyt:

مریض عشق شدم ای طبیب خستهٔ غم
به غیر نوش لبت دارویی نیاید خوش

(Ey gam hastasının doktoru! Aşk hastası oldum. Senin dudağını içmekten başka bir ilaç işe yaramaz.)

دازرو [dāzerū]: Fetḥ-i zā'-i mu'ceme ve żamm-ı rā'-i mühmele ile. Zebān-ı Pehlevīde esmā'-i cenāb-ı ḥażret-i Bārī'dir celle ẕikruhu.

داس درو [dās-direv]: Sükūn-ı sīn ü kesr-i dāl u fetḥ-i rā'-i mühmelāt ile. Orak ma'nāsına. Ve orakla biçmek ma'nāsına da gelir.

دانکو [dānkū]: Fetḥ-i nūn ve żamm-ı kāf ile. 'Āşūre aşı. Ya'nī bir nev' ṭa'āmdır ki noḫūd, baḳla, 'ades, fıstıḳ, fındıḳ ve bunlar emṣāli nesneleri bal ile yāḫud bekmezle pişirirler. Ona هفدانه [hefdāne] ve هفتدانه [heft-dāne] dahi derler. Ekṣer māh-ı Muḥarrem'de pişirip üleştirmek mu'tād olmuştur.

داو [dāv]: Be-vezn-i گاو [gāv]. Dört ma'nāya gelir.

Evvel, ḥaṣl ma'nāsına. Ḳumārda rehini ziyāde ya'nī bir oyun şartı kadar mużā'af etmek. Şeyḫ Āẕerī, beyt:

شها قمار نبازند لیک می خوانند
موالیان تو نقد دو کون را یک داو

(Ey padişah! Senin yaverlerin kumar oynamazlar ama iki dünyanın sermayesini tek tav bilirler.)

Mü'eyyidü'l-Fużalā'da nerd ve ḳumārda nevbetle oynamak ma'nāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

همه در ششدر عجزند و ترا داو به هفت
ضربه بستان و بزن زانکه تمامی ند بست

(Herkes ācizlik şeşderinde, senin yedi hakkın var. Tamamı per bağladığına göre zar alıp salla!)

Ṣānī, düşnām ma'nāsınadır. Mīr Ḫüsrev, beyt:

از ته دُم عنبر تر زاده گاو
داده نجاست لب مردم ز داو

(Sığır, kuyruk dibinden taze amber doğurmuş. İnsanların dudağı sövgüyle kirlenmiş.)

Ṣāliş, daʿvá maʿnāsına.

Rābiʿ, balçıktan dīvār. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دژبرو [dej-burū]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade vü rā ile. Bemaʿnī-i ḫışmgīn ve girih ber-ebrū zede, yaʿnī kaş çatıp ġażab göstermek. **(425ᵃ)** Ebū Şekūr, beyt:

یکی دژبرو هست پرخاش خر
کزو هست شیر ژیان را حذر

(Birisi, kavga peşindedir, öfkelidir. Kükreyici aslan ondan korkar.)

دستارو [destārū]: Sükūn-ı sīn ü feṯḥ-i tāʾ-i müṯennāt u żamm-ı rāʾ-i mühmeleteyn ile. Bilezik ki دست ابرنجن [dest-ebrencen] ve دست برنجن [dest-berencen] dahi derler. ʿArabīde سوار [sivār] maʿnāsınadır.

دستنبو [destenbū]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, feṯḥ-i tāʾ-i müṯennāt, sükūn-ı nūn ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, küçük kavun gibi alaca ve ḫoş-bū nesne ki Türkīde "şamama" derler. Niʿmetullāh "yıylagaç" taʿbīr eylemiş.

Ṣānī, baʿż-ı iṭriyyāt ki misk, ʿanber ve gülābla taḫmīr ederler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

سرخ جامی چون شفق در دست و آنگه چون صبوح
لخلخه از صبح و دستنبو ز اختر ساختند

(Şafağa benzeyen kızıl bir kadeh elde, sabuh şarabını andıran o vakitte, sabahtan lahlaha ve yıldızdan destenbū yaptılar.)

دسمو [desmū]: Sükūn-ı sīn ve żamm-ı mīm ile. Ḥubūbāttan "böğrülce" maʿnāsınadır.

دلو [delv]: Kova. Ve burūc-ı iṯnā ʿaşerin on birinci burcu ismidir. Ve değirmende istiʿmāl olunan sepete de derler. Bu lüġat ʿArabī ile müşterektir.

دندان کاو [dendān-kāv]: Sükūn-ı nūneyn ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele vü kāf-ı ʿArabī ile. Ḫilāl maʿnāsınadır. کاو [kāv] کاویدن [kāvīden] lafẓından ism-i fāʿildir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

دوادو [dev-ā-dev]: Pey-ā-pey seğirtmek. Yaʿnī bilā-münḳaṭıʿ seğirtip gitmek. Mevlānā Hātifī, beyt:

خدنگ از دو جانب روارو گرفت
به روی زمین خون دوادو گرفت

(İki taraftan atılan oklar gelip gitmeye başladı. Yeryüzünde hiç durmaksızın kan akmaya başladı.)

مع الها

[maʿa'l-hā]

داپرزه [dāperze]: Feṯḥ-i bā'-i Fārsī vü zā'-i muʿceme ve sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Bir küçük kuştur. فراشتوک [ferāştūk] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دابژه [dābije]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i zā'-i Fārsī ile. Çaylak dedikleri kuş ki زغن [zaġan] dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

نشود بولهوسان عشق حقیقی دمساز
کار شاهین نکند دابژهٔ کم پرواز

(Acemi āşıklar gerçek aşktan bahsedemez. Az uçmuş/acemi çaylak, şahinin yaptığı işi yapamaz.)

دادخواه [dād-ḫˇāh]: Sükūn-ı dāl-ı mühmele, feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme ve vāv-ı maʿdūle ile. Dād isteyici yaʿnī şikāyetçi. Mīr Naẓmī, beyt:

ترحم نداری به این بی گناه
شوم روز محشر ز تو دادخواه

(Bu günahsıza acımazsan, mahşer günü senden şikāyetçi olurum.)

داده [dād-dih]: Sükūn-ı dāl-ı şāniye vü kesr-i dāl-ı şāliṣe-i mühmelāt ile. Lafẓ-ı mürekkebdir "dād edici" maʿnāsına ki cenāb-ı ḥażret-i Bārī celle ẕikruhudur. Ve bir maʿnāsı dahi şühūr-ı Melikī'nin dördüncü günü ismidir.

دارپژه [dārpeje]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i bā vü zā'-i Fārsiyyeyn ile. Serçeden küçük bir kuştur, alaca tüyleri olur. Türkīde ona "iskete" derler.

داروغه [dārūġa]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile. Subaşı maʿnāsınadır. Çağatay lisānıdır.

داره [dāre]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Bevezn-i چاره [çāre]. Üç maʿnāyadır.

Evvel, vaẓīfe ki her gün verile. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

هر که عمل کرد به دیوان او
خامه بود جامگی و داره گیر

(Kim onun divanında çalıştıysa ham ipek, elbise ve yevmiye alır.)

Şānī, muḥaffef-i دائره [dā'ire]dir.

Şāliş, hāle maʿnāsınadır, gūyā tedvīri sebebiyle "dāre" denilmiştir.

دازه [dāze]: Feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. Ol nesneye derler ki iki ağacı dikip ve bir ağacı dahi arkurı ol ağaçların başına muḥkem ederler ki güvercin, tavuk ve ġayruhumā ṭuyūr onun üzerine oturur.

داسغاله [dāsġāle]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme vü lām ile. *Miʿyār-ı Cemālī*'de küçük orak ki دهره [dehre] dahi derler. Ağaç ve bāġ budamak için ederler. Şems-i Faḫrī, beyt:

برای دیدهٔ بدخواه جاهت
بود مریخ در کف داسغاله

(Mars senin saltanatına düşman olanların gözüne sokmak için elinde orak/yaba tutar.)

Tefsīr-i lüġat de ve şāhidi de Şems-i Faḫrī'nindir. Ammā orak ile ya dehre ile göz çıkartmanın münāsebeti nedir hele! ʿAdūnun burnun ve kulağın kestirse münāsebeti vardı. Beyt:

برای قطع گوش و انف خصمت
بود مریخ در کف داسغاله

(Mars senin düşmanının burnunu ve kulağını kesmek için elinde orak tutar.)

Bāri böyle olsa münāsib idi.

Mü'eyyidü'l-Fużalā'da başı eğri değnek maʿnāsına mervīdir.

داسگاله [dāsgāle] ve داسگله [dāsgele]: Kilāhumā bi-sükūni's-sīni'l-mühmele ve feṭḥi'l-kāfi'l-Fārsī. **(425b)** Bāġbānın bāġ budadığı dehre ki ʿArabīde منجل [mincel] derler. Ẓahīr-i Fāryābī, beyt:

در کف دوستت برای عدو
داسگاله چو ذوالفقار بود

(Senin dostunun elinde, düşman için, Zülfikar'a benzeyen bir yaba vardır.)

Baʿżı ferhengde başı eğri bir ağaçtır ki onunla meyve koparmak için ağacın dalını çekerler. Ve baʿżı nüsḫada şīn-i muʿceme ile vāḳiʿdir, ammā eṣaḥḥı sīn-i mühmele iledir.

داسه [dāse]: Feṭḥ-i sīn-i mühmele ile. Buğday ve arpa sünbülesinin kılçığı. ʿArabīde سفا [sefā] derler. Mīr Naẓmī, beyt:

شود خوشه غدای آشنا را
چو داسه نشتر حلقوم اعدا

(Düşmanın boğazının neşteri buğday kılçığı olduğu gibi dostun gıdası da başaktır.)

داشته [dāşte]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i köhne ve fersūde. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, ḳıṭʿa:

این که شد زرد و کهن پیرهن جانست
پیرهن باشد و جان را و خرد را تن

عاریت داشتم این را ز تو تا یک چند
پیش تو بفکنم این داشته پیراهن

(Beden, can ve aklın gömleğidir. Can gömleği artık sararıp eskidi. Bu eski gömleği bir süre sonra senin huzuruna bırakmak için senden ödünç almıştım.)

Ve bir maʿnāsı dahi داشتن [dāşten] lafẓından ism-i mefʿūldür. Bu maʿnāya mışraʿ-ı evvelde vāḳiʿdir.

داغینه [dāġīne]: Kesr-i ġayn-ı muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i nūn ile. Ḫayvānāta dāġ vuracak demir ālet. Ebulmaʿānī, der-naʿt-ı şerīf, beyt:

آسمان از مقدمش یافته شرف
مهر بر پیشانیش داغینه است

(Gökyüzü onun ayak basmasıyla şeref buldu. Güneş onun alnıyla dağlandı.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de be-maʿnī-i köhne masṭūrdur.

دالابه [dālābe]: Feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Karavul. ʿArabīde طلابه [ṭalābe] derler. Ebulmaʿānī, der-naʿt-ı şerīf, beyt:

انجم رخشان که شب با مشعله
بهر پاس خلوتت دالابه است

(Parlak yıldızlar, geceleyin senin odanı korumak için meşaleyle bekçilik yaparlar.)

دالانه [dālāne]: Feṭḥ-i nūn ile. Be-maʿnī-i دالان [dālān]-ı merḳūm, yaʿnī dehlīz. Ebulmaʿānī, beyt:

عالم فانی به چشم عارفان
گشته تار و تیره چون دالانه است

(Fani dünya, ariflerin gözünde dehliz gibi loş ve karanlıktır.)

دالبژه [dālbuje]: Sükūn-ı lām, żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṭḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i داربژه [dārbuje]-i merḳūm. Yaʿnī bir küçük alaca kuştur.

دلپوژه [dālpūje]: Sükūn-ı lām, żamm-ı bāʾ-i Fārsī ve feṭḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Vaṭvāṭ gibi bir kuştur. *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de "terend"

dedikleri kuştur ki ʿArabīde وصع [vaṣʿ] derler feṯḥ-i vāv ve sükūn-ı ṣād-ı mühmele ile.

دالوژه [dālūje]: Żamm-ı lām u vāv-ı maʿrūf ile de دالپوژه [dālpūje]-i merḳūm maʿnāsınadır.

داله [dāle]: Be-vezn-i ناله [nāle]. Be-maʿnī-i دال [dāl]-ı merḳūm ki kartaldır. Hāʾ-i ʿalāmetle دالَه [dāleh] dahi mervīdir.

دالیزه [dālīze]: Kesr-i lām, sükūn-ı tā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Çil dedikleri kuştur, eti yenir. Mīr Naẓmī, beyt:

چو شاهین قهرت در استیزه شد
گروه عدو همچو دالیزه شد

(Senin kahrının şahini saldırıya geçince düşman güruhu çil kuşuna döner.)

داموزه [dāmveze]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i vāv u zāʾ-i muʿceme ile. داموز [dāmvez]-i merḳūm maʿnāsına ki zibil sepetidir.

دامیده [dāmīde]: Kesr-i mīm ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Bir nesne üzerinde olmuş nesne. Ve kökten kopmuş. Ve dahi toḫum saçılmış. Ve ḫāki veyāḫud ġalleyi havaya vermiş yaʿnī savrulmuş demektir ki دامیدن [dāmīden]den ism-i mefʿūl olur. Mīr Naẓmī, beyt:

به امر قضا بخت گردیده شد
همه خرمن مال دامیده شد

(Kazānın emriyle talih döndü, mal harmanının tamamı savruldu.)

دانچه [dānçe], دانژه [dānje] ve دانیژه [dānīje]: Üçü de sükūn-ı nūn ile. Mercimek ki منجو [mencū] dahi derler. ʿArabīde عدس [ʿades] dedikleri ġalledir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دانش پژوه [dāniş-pejūh]: دانش [dāniş] ism-i maṣdardır ʿilm ve maʿrifet maʿnāsına. Ve پژوه [pejūh], feṯḥ-i bā vü żamm-ı zāʾ-i Fārsiyyeyn ü vāv-ı maʿrūf ve iẓhār-ı hā ile "aramak" ve "arayıcı" maʿnāsınadır. Maʿnā-yı terkīb ehl-i ʿilm, dānişmend ve ṭālib-i ʿilm maʿnāsına olur. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

شه مملکت گیر و دانش پژوه
منوچهر چهر و فریدون شکوه

(Ülkeler fetheden, bilgi peşinde olan, Menuçehr yüzlü ve Feridun görkemli bir padişahtır.)

دانگانه [dānegāne]: Feṯḥ-i nūneyn ü kāf-ı ʿAcemī ile. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te metāʿ ve eṣvāb maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

ای در جوال عشوه علی وار نا شده
از حرص دانگانه به گفتار روزگار

(Ey tıpkı Hz. Ali gibi dünyanın sözüne itibar etmeyip mal mülk hırsıyla işve/aldatmaca çuvalına girmemiş olan!)

Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de sükūn-ı nūn-ı evvel ile (دانگانه dāngāne), ol nesneye derler ki yārān seyr ü ṣoḥbete gittiklerinde ekābirleri ḫarc, maṣraf-ı ṭaʿām **(426[a])** ve levāzım-ı sāʾire için verdikleri birer miḳdār akçe maʿnāsınadır. Kemāl İsmāʿīl, ḳıṭʿa:

با کف درپاش تو هر دم ز ننگ
ابر زند بر رخ دریا تفو

گرچه مرا هست به خروار فضل
نیست ز دانگانه مرا یک تسو

(Bulut senin inci saçan elinden utandığı için sürekli denizin yüzüne tükürüyor. Eşek yükü kadar erdemim olsa da bir dāng edecek iki habbem yok.)

دانه [dāne]: Ḥubūbāt ḳısmının her nevʿine derler, ḥabbe maʿnāsına. Ve dahi kuş yemi, çīne maʿnāsına.

داه [dāh]: Be-vezn-i گاه [gāh]. Kul, karavaş, cāriye ve ḫidmetkār maʿnāsına. Üstād Ferruḫī, beyt:

خنک آن میر که در خانهٔ تو بارخدای
پسر و دختر آن میر بود بنده و داه

(Ne mutlu senin evinde kāhyalık yapan, oğlu ve kızı da orada hizmetçilik ve cariyelik eden beye!)

Ve ḫidmet maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Üstād Rūdekī, beyt:

اخترانند آسمانشان جایگاه
هفت تابنده دوان در دو و داه

(Yıldızlar gökyüzünü yer edinmiştir. Yedi gezegen/yıldız hizmet için koşturur durur.)

Baʿżı nüsḫada ġāyet mülāyim dilber, oğlan ve ʿavrat ki herkese bī-tekellüf āşinā olup tābiʿ ola. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

مبین آن هیز مستعمل که هر گاه
کند صحبت به هر کس می شود داه

(O kullanılmış oğlana bakma! Her an herkesle sohbet ediyor, onlara yüz veriyor.)

Ve bir maʿnāsı dahi on ʿadeddir ki meşhūru ده [deh]tir, ḳāʿide-i külliyye üzre شاه [şāh], ماه [māh] ve گاه [gāh] gibidir. Elif'siz istiʿmāli ṣaḥīḥtir. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te Sürūrī, on ʿaded maʿnāsına Rūdekī'nin beytini şāhid īrād eylemiş. Eyle olsa دو و داه [du vu dāh] żamm-ı dāl ile olmak gerektir. Ammā fetḥa ile okunsa دونده [devende] maʿnāsına olur. Ḥakīm Firdevsī'nin bu beytinde vāżıḥtır. Beyt:

ابرداه و دو هفته شد کدخدای
گرفتند هر یک سزاوار جای

(Sonra yedi büyük yıldız üzerine on iki burç kendileri için uygun yerlere geçtiler.)

Bu maʿnāya, Ebū Şekūr, beyt:

الا تا ماه نو خیده کمانست
سپر گردد مه داه و چهار را

(Yeni ay eğri yay oldukça uyanık ol! Dolunay kalkan oldukça uyanık ol!)

داهیه [dāhiye]: Kesr-i hā ve feth-i yā-yı taḥtānī ile. Şiddet-i belā vü muṣībet taʿrīfinde الداهیة من شداید الامر والجمع دواهی داهیة الدهر ما یصیب الناس من عظیم نوایبه[1] demişler. Lüġat-i müşterekedir, Fārsīde dahi istiʿmāl olunur.

دائره [dāʾire]: Çevre, pīrāmen maʿnāsına. Ve değirmi olduğundan çalınan dāʾire ve her ne ki ṣaḥīḥ müdevver ola. Ve dilbere gönül vermişe derler. Ebulmaʿānī, beyt:

من دائرهٔ دائرهٔ کون شدم او
گر دست دهد دائره زن باشم ازینجا

(Ben kūn çevresinde daire oldum. Eğer izin verirse burada daire çalıcı/vurucu olurum.)

Bu beyitte üç maʿnā vāḳiʿ olmuştur.

دایه [dāye]: Ḥaḳīḳaten eṭfāle ḫidmet eyleyen cāriye. Ve istiʿāre ṭarīḳıyla da maḥallinde istiʿmāl olunur. Nitekim Şeyḫ Saʿdī *Gülistān*'da, neṯr:

دایهٔ ابرِ بهاری را فرموده تا بناتِ نبات را در مهدِ زمین بپرورد

(Bahar bulutu dadısına, bitki kızlarını yeryüzü beşiğinde beslemesini buyurdu.)

دباله [debāle]: Feth-i bāʾ-i muvaḥḥade vü lām ile. Turunc maʿnāsınadır. Şāʿir, beyt:

در آنجا لازم آید چون قباله
به هر یک داد یک کارد دو دباله

(Orada hüccet gerekince her birine bir bıçak ve iki portakal verdi.)

1 Dāhiye, şiddetli/belalı işler demektir. Çokluğu devāhī gelir. Dünya/zamane felaketi, insanların başına gelebilecek en büyük felaketlerden biridir.

دپایه [depāye]: Feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī vü yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i debistān, yaʿnī mektebḫāne. Mīr Naẓmī, beyt:

چو اطفال نورس به مکتب روند
دپایه چو گلزار جنت کنند

(Yeni yetme çocuklar okula gidince sınıfı cennet bahçesine çevirirler.)

دبدبه [debdebe]: Sükūn-ı bāʾ-i evvel ve feṯḥ-i ṯānī ile. Naḳḳāre maʿnāsınadır. Şeyḫ Niẓāmī, meṯnevī:

با فلک آن شب که نشینی به خوان
پیش من افکن قدری استخوان

که آخر لاف سگیت می زنم
دبدبهٔ بندگیت می زنم

(Felekle sofraya oturduğun gece bir parça kemik de benim önüme at! Sana köpeklikten dem vurur, kölelik davulunu çalarım.)

Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

دبدبه تا کی زنی بر سر بازار عشق
جمله زبانی خموش چند ازین داوری

(Aşk pazarının başında ne zamana dek davul çalacaksın! Herkesin dili suskun, bu efendilik taslama daha ne kadar!)

Ve "dübelek" maʿnāsına da gelir. Ve istiʿāre ṭarīḳıyla şöhret, devlet, cāh ve ḥaşmet maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Mīr Naẓmī, beyt:

دبدبهٔ جاه به کیوان رسید
این سخن انس و ملک می شنید

(Saltanatının görkemi Zuhal'e dek ulaştı. Bu sözü insanlar ve melekler duydu.)

دبره [debere]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade vü rāʾ-i mühmele ile. Kasıldır ki خوید [ḫˇīd] maʿnāsına. ʿArabīde sebzevātı ḥişşe ḥişşe etmek. شاره [şāre] dahi derler. Kasıl maʿnāsına olduğu mecāz-ı mürsel ṭarīḳıncadır.

دبه [debe]: Taḫfīf ile, کبه [kebe] vezninde. Bir ʿillettir. ʿArabīde فتق [fetḳ] derler. Ḫāyeye inip durdukta şişer.

دبه [debbe]: Teşdīd ile. Gönden yapılmış bir ẓarftır. Ehl-i sefer, içine yağ, bal, mürebbā **(426[b])** ve emṯāli nesneler korlar. Ve su maṭarasına da derler

دخمه [daḫme]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i mīm ile. Maḳbere maʿnāsına. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

هر کرا رهبری کلاغ کند
بی گمان دل به دخمه داغ کند

(Kuzgunu kılavuz edinen kimsenin mezarda yürek dağlaması kaçınılmazdır.)

Ve meyyit için ettikleri ṣandūḳa. Ve meyyit kodukları serd-āb ki maḫṣūṣ meyyit için ola. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی دخمه از بهر او ساختند
همه فرش دیبا درانداختند

(Onun için bir sanduka yaptılar, sandukaya tamamen ipek yaygı serdiler.)

Ammā bu beyitten fehm olunur ki meyyit defn olunduğu ḳubbe ola. Ve medfen maʿnāsına olduğu cümleden aḳreb ve eṣaḥtır. Mevlānā Vaḥşī, ḳıṭʿa:

اگر به دخمهٔ زابلستانیان به مثل
کسی ز خنجر و شمشیر او کشد تمثال

به گرد جسم نگردند روز حشر از بیم
روان سام و نریمان و روح رستم زال

(Bir kimse Zābulistanlıların mezarına onun hançer ve kılıcının resmini çizse, kıyamet günü Sām ve Nerīmān'ın canı ile Zaloğlu Rüstem'in ruhu korkudan kendi bedenleri etrafında dönemezler.)

Ve *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da, erkek deve kükredikte ağzından çıkan köpük ki ʿArabīde

kesr-i şīn-i muʿceme ile شقشقه [şiḳşiḳa] derler.

دده [dede]: Yırtıcı cānverdir ki دد [ded] dahi derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

شبی قیرگون ماه پنهان شده
به خواب اندرون مرغ و دام و دده

(Bir gece gri renkli ay gizlendi. Kuşlar, evcil ve vahşi hayvanlar uykuya daldı.)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

چه بوی چون ستور و دیو و دده
چارمیخ اندرین گدایگده

(Ne diye davar, dev ve yırtıcı hayvan gibi bu dilenci evinde çarmıh oluyorsun!)

Ve "cedd" maʿnāsına da gelir. Ve taʿẓīm ve ikrām vechi üzre dervīşāna da "dede" derler.

دراره [derāre]: Be-vezn-i قراره [ḳarāre]. Deyyūṣ maʿnāsına ki کشیخان [keşīḫān] ve غلتبان [ġaltebān] dahi derler. Hindī lisānında پهروها [pehrūhā] derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

به هیچ نامه و رقعه سلام ما ننوشت
زهی دراره و زن روسبی و لوطی کار

(Ne deyyus, namussuz ve livatacı! Hiçbir mektup ve kāğıda selamımızı yazmadı.)

ʿArabīde yün eğirdikleri iğe derler.

دراینده [derāyende]: Yaʿnī güyende ve āvāzkünende. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

دراینده هر سو درای شتر
ز بانگ تهی مغز را کرده پر

(Her tarafta deve çıngırağı sesi duyuldu, beyni boş sesle doldurdu.)

درپه [derpih]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve kesr-i bāʾ-i Fārsī ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i peyvend ve pāre. Şemseddīn-i Kūtvālī, beyt:

ز بس درپه که زد بر خرقهٔ خویش
ز سنگینی بدی هفتاد من بیش

(Hırkasına o kadar çok yama yaptı ki hırkanın ağırlığı yetmiş batmanı geçti.)

Ve cāmeye dikilen pāre maʿnāsına. Ūrmezdī, der-medḥ-i yekī ez-evliyā, ḳıṭʿa:

ای بهاری که ابر ژندهٔ تست
شمع عرفان ز مهرت افروزم

گر بدرّد ز برق آن ژنده
درپه از مهر و مه برو دوزم

(Ey bulutu hırka edinmiş bahar! İrfan mumunu senin güneşinle yakarım. O hırka şimşekle yırtılacak olursa, ona güneş ve aydan yama dikerim.)

Ṣānī, be-maʿnī-i ʿafv ve müsāmaḥa.

Ṣāliş, nā-peydā maʿnāsınadır.

درداده [der-dāde]: Sükūn-ı rā vü fetḥ-i dāleyn-i mühmelāt ile. Değirmenin suyu aktığı oluk maʿnāsınadır.

دردِ زه [derd-i zih]: İżāfetle, kesr-i zāʾ-i muʿceme ve iẓhār-ı hā ile. Zenāna maḫṣūṣ bir ʿillettir. ʿArabīde وجع الرحم [vecaʿu'r-raḥm] derler. Ve evlād vücūda gelirken annesinin ağrısına derler.

دردِ سیاه [derd-i siyāh]: Eṭibbā ḥummá-yı muḥriḳa dedikleri ʿillet-i müşkiledir. Mīr Naẓmī, beyt:

آن سیه رو شده بلای سیاه
می شود مبتلای درد سیاه

(Kara bela olmuş o kara suratlı, yakıcı hummaya tutulmuş gidiyor.)

درزاده [der-zāde]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve fetḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i درداده [der-dāde]-i merḳūm, yaʿnī değirmen oluğu.

درزه [derze]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, feṯḥ-i zā'-i muʿceme ve iḫfā-yı hā ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, püşte-i rīg. Ḥakīm Enverī, der-ṣıfat-ı ṣuʿūbet-i rāh, ḳıṭʿa:

به کوهسار و بیابانی اندر آوردیم
جمازگان بیایان نورد که کوهان

چو پشته پشته درو درزهای خار و خسک
چو باره باره درو خامه های ریگ روان

(Dağ ve çöl dolaşıcı develeri, dağa ve çöle getirdik. Oradaki dağlar, çerçöp yığını gibi küme kümeydiler. Oradaki dağlar, kayan kum yığınları gibi kat kattılar.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te tūde-i ʿalef-i gāv maʿnāsınadır. Ḥakīm Enverī, beyt:

در مجلس روزگارت این بس
گر درزه رسیده ای به دستت

(Dünya meclisinde eline bir tutam ot geçmişse bu sana yeter!)

Ṣānī, be-maʿnī-i درز [derz]-i merḳūm, yaʿnī yiv. Türkīde kesr-i dāl ile müstaʿmeldir. Ḥakīm Senāyī, beyt:

کمر کیر خیره لرزه بود
کیسهٔ کس فراخ درزه بود

(Kīrin kemeri, gevşek ve oynak olur. Küsün kesesi, geniş ve oyuk olur.)

درساره [dersāre]: Sükūn-ı rā'-i evvel ve feṯḥ-i sīn-i mühmeleteyn ü rā'-i ṣānī ile. Ḳalʿa kapısı ve ḥavlı önüne çekilen dīvār ve kapı perdesi ki taḫtadan ederler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

مانند موران جهان گشتند در طاسی نهان
آن رخنه جویان را جهان وا شد در و درساره ای **(427[a])**

(Dünya karıncaları gibi bir tasın içinde gizlendiler. Dünya, o gedik arayanlar için bir kapı ve duvar oldu.)

درسته [dereste]: Feṯḥ-i rā vü tā'-i müşennāt u sükūn-ı sīn-i mühmeleteyn ile. ʿAfv ve müsāmaḥa maʿnāsınadır. Raḍıyeddīn Lālā-yı Ḳazvīnī, beyt:

هر آنکو کند جرم مجرم درسته
کند فضل حق از دمندانش رسته

(Allah'ın iyilik ve bağışı, suçlunun suçunu affeden kimseyi cehennemden kurtarır.)

درغاله [derġāle]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme vü lām ile. *Ferheng-i Mīrzā*'da ve *Şerefnāme*'de derbend ve dağ üzerinden aşan yol. Ve öyle maḥalde vāḳiʿ olan ḳalʿaya da derler. Mīr Naẓmī, beyt:

چو کوهی سرکشیده بود عالی
شده واقع درو درغاله غالی

(Orada dağ gibi göğe baş çekmiş büyük bir kale vardı.)

درقه [derḳih]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, kesr-i ḳāf ve iẓhār-ı hā ile. Siper-i çūbīn yaʿnī ağaç kalkan. Hindūlara maḫṣūṣtur. Ve ismi dahi Hindū lüġati olmaya münāsibdir.

درگاله [dergāle] ve درگلاله [dergulāle]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā'i'l-mühmele ve feṯḥi'l-lām, evvel feṯḥ-i kāf u ṣānī żamm-ı kāf-ı Fārsiyyeyn ile. Be-maʿnī-i yaḫ, yaʿnī buz. Baʿżı ferhenglerde oluktan su akarken donduğuna derler.

درگاه [dergāh] ve درگه [dergeh]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā'i'l-mühmele ve feṯḥi'l-kāfi'l-ʿAcemī. Āsitāne-i pādişāhān mecāzen. Ammā ḥaḳīḳaten cenāb-ı Bārī teʿālá celle şānuhu kapısıdır. Ḫᵛāce Ḥāfız, beyt:

هر که خواهد گو بیا و هر که خواهد گو بگو
کبر و ناز حاجب و دربان این درگاه نیست

(Kim isterse söyle gelsin ve kim isterse söyle konuşsun! Bu kapının kapıcısı ile bekçisinde kibir ve gurur olmaz.)

درمانده [dermānde]: Çāresiz maʿnāsınadır. Lafẓ-ı müfred maḳāmında istiʿmāl olunur, ammā mürekkeb olunca "kapıda kalmış" demek olur. Bu dahi بی چاره [bī-çāre] maʿnāsına olur. ʿArabīde عاجز [ʿāciz] derler. Çağatay lisānında "ilindi" derler.

درمنده [dermende]: درمانده [dermānde]den muḫtaṣardır.

دروازه [dervāze]: Ol büyük kapıdır ki dāʾimā açık durur. Ve terkībinden bu maʿnā fehm olunur ki در [der] kapıdır, واز [vāz] باز [bāz] gibi "açık" maʿnāsınadır. Ve ḥarf-i hā ki āḫir-i mürekkebāta lāḥıḳ olmak ḳāʿidedir, maʿnā-yı ʿāmm-ı terkībden maʿnā-yı ḫāṣṣ-ı ʿalemiyyete ʿalāmet-i naḳldir. Şāriḥ-i *Manẓūme-i Ḥaḳāyıḳ* bu ʿibāret ile naḳl eder: الدرب هو الباب الواسع وفی الفارسیة یقال لها دروازة[1]. Egerçi vüsʿatin beyān etmiş, ammā ḳayd-ı āḫara taʿarruż etmemiş. Ḳayd-ı āḫar budur ki her açık duran kapaksız kapıya "dervāze" denilmez, ancak şehre girilecek maḥall ki sokak ağızlarında kapı ederler lākin iḥtiyāc oldukça kapamazlar, ona دروازهٔ شهر [dervāze-i şehr] derler. Bu beyitten mefhūmdur, Şems-i Faḫrī, beyt:

نتوان دهن مخالفان بست
دروازهٔ شهر را توان بست

(Şehir kapısı kapatılabilir ama muhaliflerin ağzı kapatılamaz.)

Bu maʿnāyı müʾeyyid, Ḥakīm Senāyī, beyt:

برتر از صورت و مکان و محل
درِ دروازهٔ جهان ازل

(Ahiret şehrinin kapısı mahal, mekān ve suretten daha üstündür.)

Maḥall-i merḳūmda ehl-i bāzār oturup beyʿ u şirā ederler. Ve dahi dervīşlere ve sāʾillere ol maḥall mecmaʿ olup deryūze maḥalli olmakla ber-sebīl-i tecvīz dilencilik ṣıfatı da ḳaṣd olunur. Üstād Laṭīfī, beyt:

ز کوی دلبران دروازه کردن
بود درد کهن را تازه کردن

(Dilberlerin köyünde dilencilik yapmak, eski derdi tazelemek olur.)

دروانه [dervāne]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i nūn ile. Kepenk derler, nerdübān başlarında ve dam üzerine ve baʿżı fevḳānī odalara çıkmak için ederler. İstanbul'un ekṣer evlerinde nerdübānları başlarında olur ki kapanıp açılır.

درواه [dervāh]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve iẓhār-ı hā ile. دروا [dervā] vü درواره [dervāre]-i merḳūmānın üç maʿnālarıyla müterādiftir. Cümleden be-maʿnī-i sernigūn, Emīr Muʿizzī, ḳıṭʿa:

همی چو کوه نماید سمند باد تکش
ز باد کوه نمایش مخالفان کاهند

کند ز آتش شمشیر جان ازیشان فرد
ز هول آهن او جفت ناله و آهند

ز بیم دشمن تیغش که برشود به فلک
ستارگان همه در برج خویش درواهند

(Onun rüzgār gibi koşan atı, dağ gibi görünür. Düşmanlar, o dağ görünümlü atın rüzgārı karşısında birer saman çöpüdür. Kılıcının ateşiyle onlardan canı ayırır, onun çeliğinin korkusuyla inilti ve ah yan yana gelir. Yıldızlar, onun düşmanlar için gökyüzüne yükselmiş kılıcının korkusuyla kendi burçlarında baş aşağı asılı kalır.)

1 Derb, geniş kapı demektir. Farsçada ona dervāze derler.

درونه [derūne]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i nūn ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, ḫallāc yayı. Faḫr-i Gürgānī, beyt:

سر سرو سهی شد باشگونه
دوتا شد پشت او همچون درونه

(Yapraklarını dökmeyen selvinin başı eğildi, sırtı hallaç yayı gibi iki büklüm oldu.)

Şānī, muṭlaḳ yaya dahi derler. **(427b)** Mevlānā Kisāyī, beyt:

تیر بودیم در کمان یک چند
گوز گشتیم چون درونه شدیم

(Nice zamandır yaydaki ok idik. İki büklüm olduk, yaya döndük.)

Şāliş, be-maʿnī-i derūn. Mīr Ḫüsrev, beyt:

چون غمزده را بر آن تحیر
از خوردن غم درونه شد پر

(Gönlü hayretten, gamlı kişinin içi gibi gamla doldu.)

Rābiʿ, *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da edviyeden bir köktür ʿaḳreb hey'etinde, درونهٔ عقربی [derūne-i ʿaḳrebī] derler. Taʿrīb edip درونج [derūnec] dediler. Ve żamm-ı dāl u rāʾ-i mühmeleteyn ile (دُرونه durūne), ḳavs ü ḳuzaḥ maʿnāsınadır.

درویزه [dervīze]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele vü yā-yı taḥtānī, kesr-i vāv ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i دریوزه [deryūze], yaʿnī dilenmek. Gezmek dilencilere lāzıme olduğundan isim olmuştur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

چو پیری به درویزه شد بامداد
درِ مسجدی بود و آواز داد

(Sabah vakti bir ihtiyar, dilencilik etmek için bir caminin kapısına gidip seslendi.)

Şeyḫ Niẓāmī, meṣnevī:

پنبه برآگنده چو گل گوش تو
نرگس چشم آبلهٔ هوش تو

وعده به دروازهٔ گوش آمده
خنده به درویزهٔ نوش آمده

(Kulağın, gül gibi, pamukla tıkanmış. Aklın, gözü arpacıklı nergise dönmüş. Vaat veriş, kulak kapısına gelmiş. Gülümseyiş, içki dilenmeye gelmiş.)

Mīr Ḫüsrev, beyt:

فروغت در کدامین خاک پیوست
که تو درویزهٔ خورشید و مه رست

(Ay ve güneş senden dilendiğine göre ışığın hangi toprağa bağlı?)

درویه [derūye]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī ile. Cāmeye dikilen yama, bez olsun ġayrı olsun. Mīr Naẓmī, beyt:

ز عالم هر که دل نا کامه دارد
درویه رقعه اش در جامه دارد

(Dünyada muradına eremeyen herkesin elbisesi yamalıdır.)

دره [dere/derre]: Feṯḥ-i rāʾ-i muḫaffef ve müşedded ile de cāʾizdir. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, iki dağ arasında vāḳiʿ bir miḳdār açık yer. Ḫᵛācū-yı Kirmānī, beyt:

سیه گشته چشمش بر آهوبره
برآورده کبکان خروش از دره

(Gözü ceylan yavrusundan daha siyahtı. Sesiyle geçitteki keklikleri bastırdı.)

Ve dağ arasında seyl aktığı yere de derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

ز شیرین گیاهان کوه و دره
شکر یافته شیر آهوبره

(Dağ ve vadideki tatlı otlar sayesinde ceylan yavrusunun şeker tadında sütü oldu.)

Aṣlı در [der]dir, āḫirindeki hā پایه [pāye] ve دسته [deste]de olan hā gibi iḫtiṣāṣiyye olmak da cā'izdir.

Ṣānī, be-ma'nī-i şikem. Mevlānā Kisāyī, beyt:

درهٔ من شده است از نعمت
چون زنخدان خصم پر عذره

(Senin nimetlerin sayesinde karnım, düşmanın sakalla dolu çenesi gibi doldu.)

Ṣāliş, şol şikeme derler ki her ne kadar ṭa'ām yese ve her ne bulursa yiyip doymaya. Üstād Lebībī, beyt:

دارد دره ای که گاهِ نان خوردن
ساکن نشود به هفت من سرگین

(Yemek yerken yedi batman gübreyle sakinleşmeyen bir midesi var.)

Rābi', *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-ma'nī-i şikenbe. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

گرگ از رمه خوران و رمه در گیا چران
هر یک به حرص خویش همی پر کند دره

(Kurt sürüden yiyor, sürü ot otluyor. Her biri kendi hırsınca işkembe dolduruyor.)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

ده مرغ مسمن تو به تنهای بخوردی
او درهٔ گاوی به ده انباز نیابد

(Sen on besili tavuğu tek başına yedin. Köyde bu sığır işkembesinin dengi bulunmaz.)

درهشته [derhişte]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü şīn-i mu'ceme, kesr-i hā ve feṭḥ-i tā'-i müṣennāt ile. Be-ma'nī-i cūd ve 'aṭā. Ṣā'ir, beyt:

بسکه دارد سخا و درهشته
در زمانه نه زر نه دُر هشته

(O kadar iyilik ve cömertliği var ki zamanede ne altın ne inci bıraktı.)

دریاچه [deryāçe]: Göl ma'nāsına. 'Arabīde خلیج [ḫalīc] derler. Ebulma'ānī, beyt:

رشک داغ سینه ام یاقوت در کان بوده است
نزد اشک چشم من دریاچه عمان بوده است

(Madendeki yakut, göğsümdeki yaranın kıskançlığından imiş. Okyanus, gözyaşımın yanında göl imiş.)

دریچه [derīçe]: Pencere ve oyma kapı. Ya'nī büyük kapıdan küçük kapı oyarlar at girmeyecek kadar. Ve ba'żı nüsḫada ulu dağ tepesine derler.

دریوزه [deryūze]: Sükūn-ı rā'-i mühmele, żamm-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i zā'-i mu'ceme ile. Be-ma'nī-i دروازه کردن [dervāze kerden], ya'nī dilenmek ma'nāsına ki درویزه [dervīze] dahi derler. Ḫallāḳu'l-Ma'ānī, beyt:

درمانده ام به دست غریمان مظلمه
دریوزه ای ز کوی عطای تو می کنم

(Zalim alacaklıların elinde āciz kaldım. Senin bahşiş köyünde dileniyorum.)

Mevlānā Cāmī, meṣnevī:

ای خدا کمترین گدای توام
چشم بر خوان کبریای توام

می رسم بر درِ تو هر روزه
شئ لله زنان به دریوزه

(Ya Rabbi! Senin en değersiz dilencin benim, umudum senin yüce sofrandadır. Her gün "Allah rızası için bir şey" diyerek senin kapına varırım.)

دزدمه [dezdeme]: Sükūn-ı zā'-i mu'ceme ve feṭḥ-i dāl-ı mühmele vü mīm ile. Kevākib-i seyyāreye derler. Ya'nī yedi yıldız ki ṣābit olmayıp dā'imā ḥareket üzredirler. Bunlardır: Zuḥal, Müşterī, Mirrīḫ, Şems, Zühre, 'Uṭārid ve Ḳamer. Bunların Fārsīde isimleri Zuḥal'e Keyvān, Müşterī'ye Bercīs ve

Ūrmezd dahi derler, Mirrīḫ'e Behrām, Şems'in esāmīsi Ḫūrşīdden ġayrı çoktur, Zühre'ye Nāhīd, ʿUṭārid'e Tīr, Ḳamer'in dahi **(428[a])** Māh'tan ġayrı adları çoktur. Ve bunların her biri bir göktedir ve ḥareketleri birbirine muḫāliftir. Kimi ruḥāvī, kimi dūlābī ve kimi ḥamā'ilī devr ederler. Ve her birinin maḫṣūṣ ḥareketi vardır. Zuḥal, ġāyet baṭiyyu'l-ḥarekedir. Otuz üç yılda bir devreyi tamām edip merkezine gelir. Müşterī on iki yılda tamām devre eder. Ve Mirrīḫ baʿżı felekīler ḳavlince dört yılda ve baʿżılar ḳavlince iki buçuk yıl ve baʿżı ḳavlde bir buçuk yılda devr edip merkezine gelir. Ve Şems bir yılda tamām devre edip her burcda birer ay mekṣi vardır. Ve Zühre sekiz ayda, ʿUṭārid dört buçuk ayda ve Ḳamer otuz günde devr eder. Her burcda iki buçuk gün durur. Ve yigirmi sekiz menzilesi vardır. Her menzilde on iki buçuk gün durur ki üç yüz elli günde menāzili ḳaṭʿ eder. Ve bunların seyri ġarbdan şarḳadır. Ammā felekü'l-eflāk ki felek-i aṭlas ve felek-i aʿżam dahi derler, yigirmi dört sāʿatte tamām devr edip merkezine gelir. Bunun seyri şarḳtan ġarbadır. İçinde olan sekiz göğü maʿan döndürmekle sebʿa-i seyyārenin devr ü ḥareketleri görünmeyip bunun sürʿat-i ḥareketinde seyyārāt şarḳtan ġarba gider gibi görünür. Allāhu aʿlem. Ve sā'ir kevākib felek-i ṣābitte olmakla, onların ḥareketleri ve felek-i ṣābitin yetmiş yılda bir derece ḥareket-i maḫṣūṣası vardır derler. Bu maḥall bundan ziyāde tafṣīle taḥammül eylemez. Tafṣīl isteyen hey'et kitāblarına naẓar etsin.

دژگاله [dejgāle]: Be-maʿnī-i درگاله [dergāle]-i merḳūm.

دژه [deje]: Feṭḥ-i zā'-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i mühr ki ḫātem maʿnāsınadır. *Edātu'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i pür-ḫışm.

دژینه [dejīne]: Kesr-i zā'-i Fārsī, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i nūn ile. Et içinde olan yumruca nesneye derler. Türkīde "bez" ve ʿArabīde غدود [ġudūd] derler.

دستارچه [destārçe]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, el maḳramesi ki دستمال [dest-māl] dahi derler. Ḥakīm Enverī, der-menḳabet-i İmām ʿAlī raḍıya'llāhu ʿanhu, rubāʿī:

آن دست که جود در سجود آمد ازو
دیباجهٔ تربیت وجود آمد ازو
دستارچه ای که یک دمش خدمت کرد
تا نیست نگشت بوی جود آمد ازو

(Cömertlik o elin karşısında secde eder. Varlığın terbiyet dibacesi onunladır. Ona bir kere hizmet etmiş olan mendilden daima cömertlik kokusu gelir.)

Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, rubāʿī:

ماهی که قدش به سرو می ماند راست
آیینه به دست روی خود می آراست
دستارچه ای پیشکشش کردم گفت
وصلم طلبی زهی خیالی که تراست

(Boyu tam olarak selviyi andıran bir ay, elinde ayna tutmuş yüzünü süslüyordu. Ona bir tülbent hediye edince "Bana kavuşmak istiyorsun, seninki de ne hayal!" dedi.)

Ṣānī, mendil ki sarık yerine sarınırlar.

دست اره [dest-erre] ve دستره [destere]: Elif'in işbātı da ḥaẕfı da cā'iz. El bıçkısı ki bir nevʿ küçük bıçkıdır. ʿArabīde منشارِ يد [minşār-ı yed] derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

از شکر نی که هست بهره به خاییدنش
لب همه دندان شده بر مثل دستره

(Çiğnemekle tat alınan şeker kamışı yüzünden, dudak testere misali tamamen diş diş olur.)

Ḥakīm Velvelī, beyt:

خواندن مدح توان بر دل دشمن که کند
آن کجا دستره نتواند بر چوب زرنگ

(Düşmanın gönlüne övgü düzmek mümkün olabilirdi. Ancak gürgen odununa testere işlemez.)

دست انبویه [dest-enbūye] ve دستنبویه [destenbūye]: Kilāhumā be-maʿnī-i şamama ki kavun gibidir ammā alaca ve ḫoş-būydur. دستنبوی [destenbūy] dahi derler. Baʿżı ʿıṭriyyāttan şamama edip elde tutarlar, ġāyet nefʿi vardır. Şems-i Ṭıybī, beyt:

ز دستنبویهٔ خلقش جهان زانسان معطر شد
که هر دم می کند سجده نسیم باغ رضوانش

(Dünya onun ahlakı şamamasıyla öyle güzel koktu ki cennet bahçesinin rüzgārı her an secde ediyor.)

دستانه [destāne]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tā vü nūn ile. Ālet-i zerrāʿînden bir ālettir. دستاهنگ [dest-āheng] dahi derler. Türkīde "tutak" derler.

دستاویزه [dest-āvīze]: Hediyye-i muḫtaṣar ve vāsıṭa-i buzurgān. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Miṣāl-i maʿnī-i evvel, Mīr Naẓmī, beyt:

به دستاویزه محنت آید برم
شب و روز ایام غم گسترم

(Gece gündüz demeden sıkıntı çekiyorum. Yanıma hediye olarak sıkıntı geliyor.)

دستبانه [destbāne]: Sükūn-ı sīn-i mühmele, tāʾ-i müşennāt-ı mevḳūf ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Eldiven ve kolçak ki دستوانه [destvāne] dahi derler.

دست سوزه [dest-sūze]: Sükūn-ı sīn, tāʾ-i mevḳūf ve żamm-ı sīn-i ṣānī ile. Ol kıza derler ki ḫʷāstkār **(428b)** olunmuş ammā henüz nikāḥ olunmamış ola ki نامزد [nāmzed] dahi derler. Türkīde "nişanlı" dedikleri maʿnāyadır. Ṣāʿir, mıṣraʿ:

یکی دخترک دست سوزه بدی

(Bir kızcağız nişanlanmıştı.)

دست شانه [dest-şāne]: Sükūn-ı şīn ü tā ve feṯḥ-i şīn–i muʿceme vü nūn ile. Ḳazzāzların çeper dedikleri tarak ki gönden olur.

دستگاه [destgāh]: Sükūn-ı sīn-i mühmele vü tā, feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī ve iẓhār-ı hā ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, ol nesnedir ki ʿāmme taḥrīf edip "dezgāh" derler; ḳumāş, bez ve kettān dokurlar. Ḥakīm Enverī, beyt:

به اصطناع برآراست دستگاه وجود
به استناد بیفزود پایگاه صدور

(Varlık tezgāhını iyilik ve yardımla süsledi. Makamların mertebesini senet ve güvenle arttırdı.)

Ṣānī, ekṣer ḳudret ve ḳuvvetten kināye edip bu mertebe kāra eli erişir ve gücü yeter maʿnāsına istiʿmāl olunur. Üstād Laṭīfī, beyt:

آنچه از هر چیز دارد دست رس
دستگاه او نداند هیچ کس

(Onun eli her şeye erişir. Onun gücünü kimse bilemez.)

Ṣāliş, keşret-i eṣvāb u emvāl u erzāḳtan kināyedir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به دانش نبد شاه را دستگاه
وگرنی مرا برنشاندی به گاه

(Padişahın bilgiden yana zenginliği yoktu, olsaydı tahta beni oturturdu.)

دست کله [dest-keleh]: Sükūn-ı sīn, tā'-i mevḳūf ve feṯḥ-i kāf u lām ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, ol nesnedir ki ip ve deriden edip at ve katır ayağına geçirirler. Türkīde "köstek" derler.

Ṣānī, şebīh ve naẓīr maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دستگه [destgeh]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, دستگاه [destgāh]-ı merḳūmdan muḥaffeftir. Üç maʿnāsına da müstaʿmeldir.

Ṣānī, ḳuvvet ve ḳudret maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به نیک و به بد دادمان دستگه
خداوند کیوان و خورشید و مه

(Bize iyilik ve kötülük yapma gücü veren, Ay, Güneş ve Zuhal'in efendisi olan Tanrı'dır.)

دست موزه [dest-müze]: Żamm-ı mīm ü vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i دست آویز [dest-āvīz]-i merḳūm. Ḥakīm Senāyī, beyt:

ساخته دست موزهٔ سالوس
بهر یک من جو و دو کاسه سپوس

(Bir batman arpa ve iki çanak buğday kabuğu için ikiyüzlülük hediyesi yapmış.)

Emīr Faḫreddīn Rebīʿu'l-Melikī, beyt:

ای تیغ او که فتح ز تو دست موزه ساخت
یا رب به دست او چه درخشنده گوهری

(Ey onun kılıcı! Fetih senin sayende hediye oldu. Ya Rabbi! Onun kabzasındaki ne parlak bir inci!)

دستواره [destvāre]: Lafẓ-ı mürekkebdir دست [dest] ile وار [vār] ve hā' ʿalāmetten. Dest maʿlūm, vār kelime-i liyāḳattir ve hā ʿalemiyyete naḳl içindir. Maʿnā-yı terkīb, el gibi ve el kadarı nesneye derler, her ne olursa. Şeyḫ Evḥadī, der-*Cām-ı Cem*, beyt:

چون خوری نان دستوارهٔ او
نظری کن به دستیارهٔ او

(Onun el kadar ekmeğini yediğine göre onun yardımını gözet!)

دستوانه [destvāne]: Sükūn-ı sīn ü tā ve feṯḥ-i vāv u nūn ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i dest-ebrencen ki دستیانه [destyāne] ve دستینه [destīne] dahi derler.

Ṣānī, ṣadr-ı meclis maʿnāsına ki yalnız دست [dest] dahi derler. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

پادشاهی به ما رسید که یار
باز آمد به دستوانهٔ ما

(Sevgili, meclisimizin baş köşesine geri gelince yanımıza bir padişah varmış oldu.)

Ṣāliş, sāʿid-i āhenīn yaʿnī kolçak ki cenk günlerinde zırh giydikte onu kollara giydirirler. Türkistān'da "kolluk" derler.

دستورده [destverde]: Sükūn-ı sīn ü tā'-i müṣennāt u rā vü feṯḥ-i vāv u dāl-ı mühmelāt ile. Be-vezn-i پرورده [perverde]. Oklağı ki onunla yufka açarlar. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دستورِ شاه [destūr-ı şāh]: Bir nevʿ ẕī-ḳıymet cevāhir ile muraṣṣaʿ tācdır ki şāhlara maḫṣūṣtur. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

تبارک برش تاج دستور شاه
ز گوهر گران سنگ و تابان ماه

(Padişahın mücevherden daha kıymetli ve aydan daha parlak olan tacına nazar değmesin!)

دستوره [destvere]: Sükūn-ı sīn ü tā vü feṯḥ-i vāv u rā'-i mühmeleteyn ile. Be-maʿnī-i دست رنج [dest-renc] ve دست اره [dest-erre]-i merḳūm, yaʿnī el bıçkısı. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دسته [deste]: Be-vezn-i بسته [beste]. Altı maʿnāya gelir.

Evvel, ḳabża-i şemşīr, ḫançer, bıçak, tīr, tīşe ve emṣāli.

Ṣānī, ehl-i ṣanāyiʿ āletlerinin sapı maʿnāsına ʿumūmen.

Ṣāliş; gül, lāle, sünbül, reyḥān ve emṣāli şüküfe ve sebze destesine derler. Muḥammed Şems-i Baġdādī, beyt:

صد دسته بادا ز گل اقبال در کفت
بر فرق دشمنان تو تیغ دو دسته باد

(Elinde yüz demet iyi talih çiçeği olsun! Düşmanlarının başında iki saplı kılıç olsun!)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

یکی دسته دادی کتایون بدوی
ازو بستدی دستهٔ رنگ و بوی

(Ketāyūn, renk ve kokunun birleştiği bir deste çiçeği ona verdi.)

Kemāl İsmāʿīl, beyt:

چهرهاشان در قبای سبز و سرخ
همچو گل با غنجه در یک دسته اند **(429a)**

(Onların kırmızı ve yeşil kaftan içindeki yüzleri, bir destedeki gül ile gonca gibidir.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i cārūb, yaʿnī süpürge. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

دمی چو فکرت نقاش نقشها سازی
گهی چو دستهٔ فراش فرشها روبی

(Bazen ressam gibi düşünür resimler yaparsın, bazen de döşemeci süpürgesi gibi yerleri süpürürsün.)

Ḫāmis, yār, muʿīn ve mededgār maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, rubāʿī:

بسته هوا مباش اگر خواهی
تا دیو مر ترا نگردد دسته
چون از فساد باز گشتی دستت
آنگه کند صلاح ترا دسته

(Şeytanın sana yardımcı olmasını istemiyorsan hırs ve heves peşinde olma! Elini kötülük ve bozgunculuktan geri çekersen, o vakit iyilik ve doğruluk sana yardım edecektir.)

Sādis, be-maʿnī-i güstāḫ ve گستاخی کردن [gustāhī kerden]. Üstād Rūdekī, beyt:

نیست از من به تو عجب گستاخ
که تو کردی در اولم دسته

(Sana küstahlık etmeme şaşılmaz. Çünkü beni başta küstah eden sensin.)

دست یافته [dest-yāfte]: Yaʿnī ẓafer-yāfte ve ġālib-şüde. Mīr Naẓmī, beyt:

دست یافته باد دائم بر عدو
می نماید نصرت و اقبال رو

(İyi talih ve yardım ona yüz göstersin, düşmana karşı daima zafer bulsun!)

دستیانه [destyāne] ve دستینه [destīne]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, ḥükm-i ḥümāyūn-ı şāhān ve vüzerā fermānı maʿnāsına. Üstād Müncīk, beyt:

مرا به باغ تو دستینه ای نبشت چنان
که تیره گردد ارتنگ مانوی از وی

(Bana senin bahçen için öyle bir ferman yazdı ki Māni'nin Erteng'i ona hayran kalır.)

Bu maʿnāda muṭlaḳ mektūb ve mürāselāt maʿnāsına gelir. Üstād Müncīk, beyt:

که کند کار بدان خط تو ای مردک خر
در کس زنت سزد این خط و آن دستینه

(Ey eşek adam! Senin o yazınla kim iş yapar! Bu yazı ve mektup, senin karının küsüne yakışır.)

Ṣānī, be-maʿnī-i dest-berencen. Yaʿnī bilezik ve kol bağı ki inci, laʿl ve sā'ir nesnelerden ederler. Mevlānā Cāmī, beyt:

ز دستینه دو ساعد داده رونق
ز زر کرده دو ماهی را مطوق

(İki bileğini bilezikle parlatmış. İki balığa altın halka takmış.)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

مسی کز وی مرا دستینه سازند
بِه از سیمی که بر دستم گدازند

(Bana bakırdan bileklik yapmaları, avucumda gümüş eritmelerinden daha iyidir.)

Ṣāliş, deste-i ʿūd, rebāb, ṭanbūr ve emṣāluhum. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

دل به گیسوی چنگ دربندید
جان به دستینهٔ رباب دهید

(Çengin teline gönül bağlayın! Kemanın sapına can verin!)

دسگره [desgere]: Sükūn-ı sīn ü feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī vü rāʾ-i mühmeleteyn ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, her şehir ve ḳaṣabaya derler ʿumūmen, ʿArabīdeki مدینه [medīne] ve مصر [miṣr] maʿnāsına. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, beyt:

به کهپایه دارم یکی دسگره
که بر دستکاریش باد آفرین

(Dağ eteğinde bir şehrim var. Orayı yapana aferin olsun!)

Ṣānī, bir şehir ismidir ʿIrāḳ-ı ʿAcem'de ḫuṣūṣan. *Tārīḫ-i Ṭaberī*'de masṭūrdur ki Heraḳl mülk-i Rūm'u münāziʿden pāk ve maṣūn etti, Ferḫān mülk-i Rūm'dan firār u hezīmet eyledi. Heraḳl ʿaḳabinden erişip Ferḫān ve melik-i ʿAcem ile muḥārebe eyledikte, ʿAcem meliki kaçıp şehr-i Desgere'ye vardı, mezbūr şehrin metīn ve muḥkem ḥiṣārı olmakla onda taḥaṣṣun eyledi. Sevād-ı ʿIrāḳ'ta ondan muʿaẓẓam şehir yoktu. Şehr-i mezbūr maʿnāsına, Üstād Lebībī, beyt:

کاردانی همی از ری به سوی دسگره شد
آب پیش آمد و مردم همه در قنطره شد

(İş bilenlerin hepsi Rey'den Desgere tarafına gitti. Sel geldi ve insanların hepsi köprüye vardı.)

دسمره [desmere]: Sükūn-ı sīn ü feṯḥ-i mīm ü rāʾ-i mühmeleteyn ile. دسگره [desgere]-i merḳūm maʿnāsına mervīdir.

دسمه [desme]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i mīm ile. Bir nevʿ ġalle adıdır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs*.

دسه [dese]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, cullāhların iplik yumağı. Mīr Naẓmī, beyt:

زنگی بوده گیسوی ژولیده
بند سر چون دسه بپولیده

(Esmermiş, saçları kıvırcık imiş. Baş bağı iplik yumağı gibi karışmış.)

Ṣānī, dokunan bezi sardıkları çār-gūşe ağaç ki ʿArabīde منوال [minvāl] derler.

دشمه [deşme]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Be-vezn-i چشمه [çeşme]. Īrānīlerden bir mübāriz pehlivān nāmıdır. Keẕā fī-*Müşkilāt-ı Şehnāme*.

دشنه [deşne]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i nūn ile. Ḫançerin maḫṣūṣ adıdır. Ve bir nevʿ ḫançer-i tīġīdir ki ensiz olur. Ebulmaʿānī, beyt:

ز مژگان دشنه ها زد سینهٔ دل
شده حال دل بی چاره مشکل

(Kirpik hançerlerini gönlün göğsüne sapladı. Zavallı gönlün durumu zorlaştı.)

Lār ḫalḳına maḫṣūṣ bir nevʿ ḫançere de derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

من آن روم سالار تازی هشم
که چون دشنهٔ صبح زنگی کشم

(Ben Arap gibi uyanık Rūm komutanıyım! Sabahın hançeri gibi Afrikalı öldürürüm.)

دشنوه [deşneve]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i nūn u vāv ile. Be-maʿnī-i دشنه [deşne]-i merḳūm. Keẕā fī-*Niʿmetillāh*.

دشیشگه [deşīşgeh]: Kesr-i şīn-i muʿceme-i evvel, sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü şīn-i ṣānī, feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ve iẓhār-ı hā ile. Be-maʿnī-i şeb, gece maʿnāsına. **(429b)** Ṣāḥib-i *Ferheng-i Cihāngīrī* naḳl eylemiştir.

دک زده [dek-zede]: Sükūn-ı kāf ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme vü dāl-ı mühmele ile. Sakalı ve bıyığı tırāş olan adama derler. Keẕā minhu.

دلاله [dellāle]: Lām-ı müşeddede ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, ġamz ve ġıybet edici.

Ṣānī, nāz ve ʿişve edici zene derler.

Ṣāliş, ʿāşıḳ ve maʿşūḳ miyānında olan vāsıṭaya derler. Ḥakīm Senāyī, beyt:

چون درآمد وصال را حاله
سرد شد گفتگوی دلاله

(Kavuşma zamanı gelince çöpçatanın konuşmasına gerek kalmadı.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

فرستاد دلالهٔ هوشمند
پی خواهش دُر دانا پسند

(Bilenlerin beğendiği o inciyi istemek için aklı başında bir çöpçatan gönderdi.)

دلمه [deleme]: Feṯḥ-i lām u mīm ile. Tāze maya vurulmuş penīr. Ona دلمک [delemek] dahi derler. Türkīde dāl yerine tāʾ-i müṣennāt ile, tāze kesilmiş peynire "teleme" derler, ġalaṭtır, aṣlı dāl iledir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دله [dele]: Lām-ı taḫfīf ile. Üç maʿnāyadır.

Evvel, deştī bir cānverdir, semmūra müşābih. Türkīde "sansar" derler. Derisin dibāġat edip kürk ederler. Sīnesi beyāż, sāʾir yeri siyāh olur. Semmūr, zerdāve ve sansar bir nevʿ cānverdir. Ancak semmūr nerm, laṭīf ve berrāḳ olur. Sāfī siyāhtır, beyāż yeri yoktur. Ve istiʿmālinde ḫāṣṣa vardır ve iḳāmeti ziyādedir. Ve zerdāve bir miḳdār sarıdır, sīnesi beyāżdır, ḳıymeti semmūrdan alçaktır. Bunun dahi ḫāṣṣası vardır. Ammā sansarın tüyleri ucu siyāh ve dibi beyāżdır, bir miḳdār dürüşttür ve berrāḳ değildir. Ḳıymeti zerdāveden alçaktır, istiʿmālinde iḳāmeti yoktur. Bu lüġati taʿrīb edip دلق [delḳ] dediler. Şeyḫ Niẓāmī, meṣnevī:

روز و شب از قندز و قاقم جداست
این دلهٔ پیسه پلنگ و اژدهاست

گربه نه ای دست درازی مکن
با دلهٔ دهدله بازی مکن

(Bu alacalı sansar, gece ve gündüz, kunduz ve kakım kürkünden başkadır, kaplan ve yılan derisidir. Kedi değilsin, el uzatıp haddini aşma! Hileci sansarla oyun oynama!)

Mecmaʿu'l-Fürs'te dele, ḳāḳum ile tefsīr olunmuş. Ve lām-ı müşeddede ile (دلّه dele), meẕkūr cānver maʿnāsına menḳūldür. Ve *Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm*'de "dele, yaban kedisi" diye mervīdir. Bu beyitle istişhād olunmuştur. Üstād Ferruḫī, beyt:

همیشه تا به صورت یوز کمتر باشد از آهو
همیشه تا به قوت شیر برتر باشد از دله

(Görünüş bakımından pars ceylandan daha kötü olduğu sürece ve kuvvet bakımından aslan yaban kedisine üstün geldiği sürece...)

Ḥakīm Esedī, beyt:

ز هر سو پی اندازه در وی بجوش
بتان پرندی برش دله پوش

(Oranın her tarafında çağlayanlar akıyordu. Üstünde ipekli ve kakım kürkü giymiş güzeller vardı.)

Ṣānī, be-maʿnī-i dellāle.

Ṣāliş, câme-i peşmîne ve murakḳkaʿ-ı dervîşân ki muʿarrebi ile meşhûrdur ki دلق [delḳ] dahi derler. Ve teşdîd-i lâm ile mekr ve ḥîle maʿnâsına. Ve bir meşhûr mekkâre ʿavrat adıdır, Delle-i Muḥtâle derler. Üstâd Ferruḫî, beyt:

ز بهر آن که از بند تو چون هر دم رها گردد
کنون دائم همی خواند کتاب حیلهٔ دله

(Senin hilenden her zaman kurtulabilmek için şimdi sürekli Delle-i Muhtâle'nin hile kitabını okuyor.)

دلیده [delîde]: Kesr-i lâm ve sükûn-ı yâ-yı taḥtânî ile. Bulgur maʿnâsına. Şâʿir, beyt:

چو روی کرده نهفته طعامهای نفیس
غدا به شام و سحر شد دلیده و منجو

(Nefis yemekler yüzünü gizlediği için, sabah akşam yemek mercimek ile bulgur oldu.)

دمامه [demâme]: Fetḥ-i mîmeyn ile. İki maʿnâyadır.

Evvel, naḳḳâre maʿnâsınadır. Seyfülmülûk, der-medḥ-i Celâleddîn Ekber Şâh, rubâʿî:

ای شاه فلک رتبت و خورشید سریر
فیلت به نقاره خانه گاهِ زد و گیر
آورد ز سر دمامه و ز دندان چوب
سنجش شده گوشها و خرطوم نفیر

(Ey güneş tahtında oturan gökyüzü mertebeli padişah! Savaş zamanı mehterhanedeki filin başından köş, dişinden çomak, kulaklarından zil ve hortumundan boru yapar.)

Ṣānī, nefîr maʿnâsına. Ḥakîm Nizârî-i Ḳuhistânî, meşnevî:

به کین برخاسته چون شیر غران
به رفتن تیز چون شمشیر بران

دمامه بردمیدند از بگاهی
روان گشتند چون دریا سپاهی

(Öfkeyle kalkmada kükremiş aslan olan, hızlı gitmede keskin kılıcı andıran deniz kadar asker, ansızın boru çalınınca yola koyuldu.)

Baʿżı nüsḫada dübelek ki koltuk altına tutup çalarlar.

دمدمه [demdeme]: Fetḥ-i dâl-ı mühmele, sükûn-ı mîm-i evvel ve fetḥ-i ṣânî ile. Dört maʿnâya gelir.

Evvel, *Ferheng-i Cihângîrî*'de mekr, firîb ve efsûn maʿnâsına. Ḥażret-i Mevlânâ ḳuddise sirruhu, beyt:

زین دمدمها زنان بترسند
برما تو مخوان که مرد مردیم

(Bu safsatalardan kadınlar korkar. Bunları bize okuma, çünkü yiğitler yiğidiyiz!)

Ḥakîm Nizârî-i Ḳuhistânî, beyt:

ملک قناعت مده به دست طمع باز
شوی نشاید زبون دمدمهٔ زن **(430[a])**

(Kanaat ülkesini açgözlünün eline bırakma! Erkek olana kadının hilesine köle olmak yakışmaz.)

Ṣānī, naḳḳâre, dühûl, köş ve emṣâli nesneler maʿnâsına. Ḥakîm Nizârî-i Ḳuhistânî, beyt:

دمدمه ای می زنند بر سر بازار عشق
همسر جان می دهند کیست خریدار عشق

(Aşk pazarının başında davul çalıyorlar. Can yoldaşı veriyorlar, aşk satın alan yok mu?)

Ṣāliş, be-maʿnī-i āvâz. Seyf-i İsferengî, beyt:

اگرچه دمدمهٔ جاه دیر می ماند
به شعر زنده بود نیکنام مردم را

(İtibarın sesi geç geliyor olsa da insanları iyi adla yaşatan şiirdir.)

Rābiʿ, ġavġā ve ġalebe maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

مکن ستیزه به هر کس به خوی نیکو زی
به لطف شو همه کارت مباش دمدمه ساز

(Herkesle kavga etme, iyi huyla yaşa! Her işinde mülayim ol, kavga çıkarıcı olma!)

Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-maʿnī-i serkūb-ı ḳalʿa. Ol nesneye derler ki ḳalʿa muḳābelesinde toprak, ağaç ve ne olursa ḳulle gibi nesne edip, üzerine top çıkarıp, ḳalʿanın burc u bārūsun ve içerisin döğerler ḫalḳını taʿcīz için.

مدگاه [demgāh] ve **دمگه** [demgeh]: Kilāhumā bi-sükūni'l-mīm ve feṯḥi'l-kāfi'l-Fārsī ve iẓhāri'l-hā. Āhenger ve zerger ocağı, ḥammām külḫanı, kiremit ocağı ve emṡāluhum nesnelere derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

گه در طواف آتشم گه در شکاف آتشم
باد آهن دل سرخ رو از دمگه آهنگرم

(Bazen ateş tavaf ederim, bazen ateş oyuğundayım. Gönül demirinin yüzü, demircimin ocağından kızışsın!)

Ḥakīm Sūzenī, beyt:

صرهٔ خاطر به دمگه آر و بتفسان
گنبد گرمابهٔ دماغ سویدا

(Akıl mangırını ocağa getirip süveydanın içindeki hamam kubbesini kızdır!)

دم گرفته [dem-girifte]: Kokmuş deri ve ġayrı. Ve dibāġat olunmadan müteʿaffin olmuş maʿnāsına. Ve dahi be-maʿnī-i nefes-girifte. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

زمین از بار آهن خم گرفته
هوا را از روارو دم گرفته

(Yeryüzü demir yükünden eğilmiş, geliş gidişten gökyüzünün nefesi tutulmuştu/derisi kokmuştu.)

دمنده [demende]: Feṯḥ-i mīm ve sükūn-ı nūn ile. دمیدن [demīden] lafẓından ism-i fāʿildir. Ve dahi به باد دهنده [be-bād dihende] yaʿnī savurucu ve üfürücü. Ebulmaʿānī, beyt:

به گلشن آمد و بلبل شده عزیمت خوان
صبا به نکهت خوش غنجه را دمنده شده

(Bülbül, gül bahçesine gelip efsun okudu. Tan yeli, goncaya güzel koku üfürdü.)

دمنه [demne]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i nūn ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, bir şaġāldır. Ve کلیله [kelīle] dahi bir şaġāl adıdır. Bunların muḥāvere, münāẓara, münāḳaşa ve müsāmerelerine mebnī bir kitāb teʾlīf olunmuştur. İbtidā Dābşelīm nāmına Hindī lisānı üzre teʾlīf olunmuş cemīʿan behāʾim lisānında ḥikāyāttır. Baʿdehu zebān-ı Pehlevīye terceme olunmuş. Baʿdehu ʿArabī lisānı üzre terceme olunmuş. Baʿdehu Ḥüseyn-i Vāʿiẓ, Süheyl-i Emīr nāmına zebān-ı Fārsīye terceme edip nāmını *Envār-ı Süheylī* komuş. Baʿdehu cennet-mekān-ı firdevs-āşiyān Sulṭān Süleymān Ḫān nāmına Vāsiʿ ʿAlīsi-nām bir merd-i fāżıl Türkīye terceme edip ismini *Hümāyūnnāme* komuş. Ḥaḳḳā ki ʿibārāt-ı rengīn ve kelimāt-ı dil-nişīn naẓm u ebyāt ile zīb ü zīnet vermiş. ʿİnde'l-ehālī maḳbūl kitābdır. Üstād Ferruḫī, Demne'nin şīre ettiği firīb, mekr ve ḥīlesi şadedinde, beyt:

دمنه از بهر شکم عافیت شیر نجست
لاجرم شیر به چه برد به سرگین اندر

(Demne, kendi işkembesi için aslanın afiyetini istemedi. Sonuçta aslan onu içi pislikle dolu kuyuya düşürdü.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

دمنه اسد کجا شود شاخ برهنه سنبله
قوت موم و آتشی فعل زقوم و کوثری

(Çakalın aslanlık yaptığı, çıplak dalın başak olduğu nerede görülmüş! Mum ve ateşin gücü, zıkkım ve kevserin etkisi aynı mı olur!)

Ve mecāzen fitnegār ve ḥīleger ʿavrata derler. Ebulferec-i Rūnī, beyt:

تف سیاستش از دیو دمنه ساخته خف
کف کفایتش از شیر فتنه دوخته شیر

(Onun siyasetinin ateşi, hileci devden kav yapar. Onun kifayetinin eli, fitneci aslandan süt sağar.)

Şānī, ol deliktir ki tennūrlarda nefes almak için olur. Ve dahi buḫār çıkmak için ol deliğe kodukları bez pārelerine de derler. Kemāl İsmāʿīl, ḳıṭʿa:

آن ریش چنان نمی پسندند
صاحب طبعان این زمانی

زیرا که به هیچ کار ناید
الا ز برای دمنه دانی

(Bu zamanın zevk sahipleri o sakalı niçin beğenmezler bilir misin? Çünkü tandır deliğini kapatmaktan başka bir işe yaramaz.)

ʿArabīde cemʿ olmuş zibil-i ḥayvānāt maʿnāsınadır. Cemʿi دمن [dimen] gelir. Şeyḫ Evḥadī, beyt:

دمنهٔ رُفتگان تست این خاک
سبزهٔ دمنه را چه داری پاک

(Bu toprak, senin süpürgecilerinin süpürdüğü zibildir. Zibil yeşilliğini temiz tutmana ne gerek var!)

Baʿżı mezbele üzerinde tāze, yeşil çemen biter ammā altı zibil olmakla ʿArabīde ḍarb-ı meṡel edip ایاکم وخضراء الدمن[1] derler. Bir adamın ẓāhiri maʿmūr, bāṭını ḫarāb olsa ḍarb ederler.

دمه [deme]: **(430b)** Be-vezn-i سمه [seme]. Türkīde "tipi" dedikleri. Yaʿnī kar yağarken şedīd hava esip karı savurur, atı ve ādemi yola gitmekten menʿ eder. Ḥakīm Esedī, beyt:

مر آن گرگ را مرگ بِه در دمه
که بی خورد ماند میان رمه

(Kurdun tipide ölmesi, sürü ortasında aç kalmasından iyidir.)

Bu maʿnāya, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

گرگ از دمه گر هراس دارد
با خود نمد و پلاس دارد

(Kurt sürüden korkacak olsa, yanında kepenek ve çul taşır.)

Ve dahi demirci āletinden körük. Ve āteş üfürecek nesnelere derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

نقد را سکه در عیار آورد
دمه و کوره را به کار آورد

(Sikkeye ayar vermek için körük ve ocak kullandı.)

دمیده [demīde]: Kesr-i mīm ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. دمیدن [demīden] lafẓından ism-i mefʿūldür; ẓāhir olmuş, tāze bitmiş, üfürülmüş ve ṣabāḥ açılmış. Miṡāl-i evvel ü ṡānī, Ebulmaʿānī, beyt:

دمیده غنجهٔ خندان به عارض خوبت
ز بوی عنبر زلفت دمیده سنبل تر

(Güzel yanağında gülen gonca açmış. Amber kokulu saçı taze sümbül bitirmiş.)

Miṡāl-i maʿnī-i aḫīr, Ḥakīm Şifāyī, beyt:

خورشید تو از صباح امکان
صد مرحله بیشتر دمیده

1 Sakının, çerçöp içindeki yeşillik!

(Senin güneşin, imkān sabahından yüz kat daha fazla açılmış.)

دنبره [denbere]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i ṭanbūr. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

دندانه [dendāne]: Sükūn-ı nūn-ı evvel ve feṯḥ-i şānī ile. Kilīdin ve tarağın dişleri ve emṣāli nesnelerde istiʿmāl olunur. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de küngüreye dendāne derler. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

قصری که به نام او طرازند
دندانه اش از آفتاب سازند

(Onun namına süsledikleri sarayın kubbesini güneşten yaparlar.)

دندانِ خنده [dendān-ı ḫande]: Yan dişleri. Yaʿnī şenāyā dedikleri dişlerin yanında olanlar ki ḫande etmedikçe görünmez.

دندان گوساله [dendān-gūsāle]: Bir nevʿ oktur ki demreni kemikten olur, şöyle ki buzağı dişine müşābih. Mīr Ḫüsrev, beyt:

دلیراش کز کین دلیر افکند
به دندان گوساله شیر افکند

(Onun savaşta kahramanlık gösteren yiğitleri, aslana kemik temrenli ok atarlar.)

دندنه [dendene]: Be-vezn-i زمزمه [zemzeme]. Āheste söyleşmek maʿnāsına. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

تیزی که بانگ رعد بم و زیر او بود
در زیر لب چو دندنهٔ نا توان کند

(Dudak altından fersiz fersiz söyleşirken o tiz sesin kalını ve incesi gökgürültüsüne benzer.)

نددن [dendīden] onun maṣdarıdır.

دنقه [denḳa]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i ḳāf ile. Delüce dedikleri ki buğday arasında biter. Eğer bile devşirilse, öğündükte buğdayı ifsād eder. Mīr Naẓmī, beyt:

همی باشد اگر در جمع مردم
چو دنقه می کند افساد گندم

(Delicenin buğdayı bozması gibi, insanlar arasında sürekli bozgunculuk yapar.)

دنگاله [dengāle]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. Oluktan su akarken donup buz ola, ona derler. Keẕā fī-*Kitābi'ş-Sāmī*.

دنگداله [dengdāle]: Sükūn-ı nūn u kāf ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele vü lām ile. Be-maʿnī-i دنگاله [dengāle]-i merḳūm. Keẕā fī-nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm. Bu maʿnāya Leng-i Sekkāk demiştir, beyt:

خلم از دماغ و بینئ من تا به پشت پای
گشتست دنگداله ز سردی و از خمار

(Soğuk ve mahmurluk sebebiyle beynim ve burnumdaki sümük, ayağımın tabanına kadar buz tuttu.)

دنگلاله [denglāle]: Sükūn-ı nūn u kāf-ı ʿAcemī ile. Be-maʿnī-i jāle ki eyyām-ı bahārda vaḳt-i seḥerde yağıp sebze üzerinde kar gibi görünür. Ve bir maʿnāsı dahi tīzlik ve tünd-ṭabʿ olmak.

دنه گرفته [dene-girifte]: *Kitābu'ş-Sāmī fi'l-Esāmī*'de be-maʿnī-i mütekebbir ve nāsipās, yaʿnī küfrān-ı niʿmet-i Ḫaḳ celle ve ʿalá. Ve baʿżı nüsḫada ḫoş-ḥāl ve şādān. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te be-maʿnī-i peyk-i āmede vü devende.

دنه [dene]: Feṯḥ-i nūn ile. Niʿmet ve şādī maʿnāsına. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

حاش لله گر کند پیوند با طبع تو غم
طبع غم را از نشاط او بدید آید دنه

(Allah korusun, gam senin tabiatına erişecek olsa, o sevinçle gamın yaradılışı mutluluğa dönüşür.)

Tuḥfetü'l-Aḥbāb'da be-maʿnī-i دویدن [devîden] ve تکبر و غرور کردن [tekebbur ve ġurūr kerden]. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

مثلست این که چو موشان همه بی کار بمانند
دنه شان گیرد و آیند سر گربه بخارند

(Şöyle bir atasözü vardır: İşsiz kalan fareleri rahatlık sarar ve gelip kedinin başını kaşırlar.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de ṣadā, nidā ve şādlık sebebiyle zemzeme maʿnāsına. Üstād Menūçehrī, beyt:

تا توانی شهریارا روز امروزی مکن
جز به گرد خم خرامش جز به گرد دن دنه

(Ey padişah! Gün bugün olduğu sürece fıçının etrafı dışında gezinme ve küpün etrafı dışında sevinç çığlığı atma!)

دنیده [denīde]: Be-vezn-i رسیده [resīde]. Be-maʿnī-i خرامیده رفتن [ḫirāmīde reften], yaʿnī salını salını yürümek. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

ای دنیده همچو خون کرده رخان از خون دن
خون دن خونت بخواهد خورد گرد دن مدن

(Ey yanaklarını küpün kanıyla kana boyayıp salına salına yürüyen kimse! Küpün kanı senin kanını içecek, küpün etrafında dolaşma!)

(431[a])

دوده [devde]: Sükūn-ı vāv ve feṭḥ-i dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i dā'ire. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

دوره [devre]: Sükūn-ı vāv ve feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i peymāne-i şarāb. Keẕā fi'l-*Edāt*.

دوله [devle]: Sükūn-ı vāv ve feṭḥ-i lām ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i gird-bād ki Türkīde "kasırga", ʿArabīde زوبعه [zevbaʿa] derler.

Ṣānī, piyāle-i şarāb. Keẕā fī-nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm.

Ṣāliṣ, be-maʿnī-i dā'ire.

Rābiʿ, zülf maʿnāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Ve *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de żamm-ı dāl ile (دُوله duvle), gird-bād maʿnāsına. Ammā *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da feṭḥa ile gird-bād. Ve żamme ile ol şaḫṣa derler ki ḳaṣīru'l-ḳāme olup zīrek, ʿāḳil ve dānā ẓann oluna ammā ol nādān ve ebleh ola. Ve ʿArabīde iki maʿnāyadır. Evvel, baḫt ve ṭāliʿ. Ṣānī, ġālib ve ẕī-ḳuvvet maʿnāsınadır.

دهان دره [dehān-dere]: Esnemek ki خمیازه [ḫamyāze] maʿnāsınadır. Ona فاژ [fāj] ve فاژه [fāje] dahi derler. Ve dahi dā'imen ağzın açık tutana derler. Ve her işittiğin söyleyene denilir. Ebulmaʿānī, beyt:

پیش بلبل از دلت هرگز مگو ای ورد تر
آن دهان دره رازت فاش در گلشن کند

(Ey taze gül! Gönlündekini bülbülün yanında asla söyleme! O ağzı yırtık senin sırrını gül bahçesindeki herkese duyurur.)

دهانه [dehāne] ve دهنه [dehene]: Kilāhumā bi-feṭḥi'l-hā ve'n-nūn. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, jengār-ı maʿdenīdir ki rengi sebz ve telḫ olur. Bakır maʿdeninden ḥāṣıl olur. Onu baʿżı devā terkībine cüz' ederler. Ḫuṣūṣan defʿ-i sümūmāta ve dārū-yı çeşme nefʿi vardır. Aʿlāsı Fireng'den gelir, دهنهٔ فرنگی [dehene-i firengī] derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

ز تاب خشم تو گر پرتوی به روم رسد
شود زبانهٔ آتش دهانه های فرنگ

(Senin öfkenin alevinden Bizans topraklarına bir kıvılcım erişecek olsa, Frenklerin ağızları/Frenk jengārları ateş ağzına dönüşür.)

Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, ḳıṭʿa:

صیقل بکن این رواق ازرق
ریز زر ساو بر کرانه

وین صحن زمردی شود راست
از ریزهٔ ساو چون دهانه

(Bu lacivert kubbeyi cilala ve kenarını saf altın dökerek süsle! Bu zümrüt meydan, madeni jengār gibi altın parçalarıyla düzleşir.)

Bu maʿnāda muʿarrebi دهنج [dehenec]dir.

Ṣānī, licām-ı esb.

Ṣāliş, her ne ki dehāna müşābih ola yāḫud dehān menzilesinde ola. Ve dahi dere ağzı ve çārsū ve bāzār ağzı maʿnāsınadır. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

شد زمین بر دهانه های پر آب
که کس آن گنج را ندید به خواب

(Zemin, ağzına kadar suyla doldu. O hazineyi rüyasında dahi gören yoktu.)

دهدله [dehdele]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele vü lām ile. Be-maʿnī-i nefrīn-zen, yaʿnī karşı verici. Ebulmaʿānī, beyt:

پند شنو از من و دور شو از جفتیش
روی مبین آن زنی می کند آن دهدله

(Öğüdümü dinleyip evlilikten uzak dur! Sana lanet okuyan kadının yüzünü görme!)

Ve dahi her-cāyī ve bī-vefā maʿnāsına ki kendine muḥabbet edeni koyup ġayrılarla yār ola. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

شرح آن بگذارم و گیرم گله
از جفای آن نگار دهدله

(Onu anlatmayı bırakıp o hercayi güzelin cefasından şikāyet edeyim.)

دهره [dehre]: Be-vezn-i بهره [behre]. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, bir keskin demirdir, balta gibi. Bir ṭarafı orak gibi ammā uzunrak olur, onunla iri ağaçların kurusun ve nā-hemvār olan dalın keserler. Ḥakīm Esedī, beyt:

چو زد دهرهٔ پهلوانی درخت
شد از خانهٔ دولتش تاج و تخت

(Yiğitlik nacağını ağaca vurunca talihi evinden taç ve taht gitti.)

Ṣānī, bāġbānların bāġ budadığı küçük demir. Buna Türkīde dahi "dehre" derler.

Ṣāliş, naʿl-bendlerin at tırnağı yondukları demir süm-terāş ki Türkīde "sunturaç" derler.

Rābiʿ, *Ferheng-i Vefāyī*'de ve *Ferheng-i Cihāngīrī*'de Geylānīlere maḫṣūṣ bir nevʿ ḥarbedir ki demiri yassı olur ḳaṣṣāb sāṭuru gibi. Ṣāʿir, beyt:

دهر قصاب نا جوانمردست
دهره اش بهرهٔ رقاب و صدور

(Dünya ahlaksız bir kasaptır, satırı da makam mevki menfaatidir.)

ʿAbdulvāsiʿ-i Cebelī, beyt:

گل چاک زد جامه کنون قد بنفشه شد نگون
آلوده لاله رخ به خون چون دهرهٔ فخر عجم

(Bugün gül elbise parçaladı, menekşenin boynu eğildi. Lalenin yüzü, Acem'in övüncü olan nacak gibi kana boyandı.)

ده رگه [deh-regeh]: İẓhār-ı hā ve feṯḥ-i rā vü kāf-ı ʿAcemī ile. Ġāyet şecīʿ ve bahādır maʿnāsına. Maʿnā-yı terkīb "on damarlı"dır. Murād, bahādır ve yürekli demek olur. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دهله [dehle]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i lām ile. Ḥaṣīr ettikleri saz. Ve *Niʿmetullāh* ve *Ḥalīmī* "kındıra dedikleri ot" yazmışlar. Ammā baʿżı nüsḫada żamm-ı dāl ile (دُهله duhle) taṣḥīḥ olunmuştur. **(431[b])**

ده مرده [deh-merde]: Onar onar alınan şey'e derler. Ebulmaʿānī, beyt:

به دیگران دهد آن شوخ بوسه ده مرده
مرا به دست کند صد هزار ناز و ستم

(O işveli güzel, başkalarına onar onar buse verirken bana kendi eliyle yüz bin naz ve sitem ediyor.)

ده نه [deh nuh]: İẓhār-ı hā'eyn ve żamm-ı nūn ile. Zīver ve ārāyiş maʿnāsına. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

موکب شاه اختران رفت به کاخ مشتری
شش مهه داده ده نهش قصر دوازده دری

(Yıldızlar padişahı güneş, Müşterī köşkünde konakladı. On iki kapılı sarayın altı aylık kısmını süsledi.)

دهنه [dehne]: Sükūn-ı hā'-i evvel, feṭḥ-i nūn ve iḫfā-yı hā'-i ṣānī ile. Bir taştır cevāhir nevʿinden. Taʿrīb edip دهنج [dehnec] dediler. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ve feṭḥ-i hā vü nūn ile (دهَنه dehene) licām, kemer ve ḳanṭara maʿnāsına; at ve katır ağzına vurulan her ne olursa.

دهنده [dehende]: Mefʿūl ve müstaʿmel oğlan veyā ʿavrat. Maʿnā-yı lafẓ, "verici" demektir. Mīr Naẓmī, beyt:

شده از دست عالم زرکشنده
که نبود همچو او هیز دهنده

(Onun gibi bir verici oğlan olmaz. Dünyanın elinden altın çekiyor.)

دهوه [dehve]: Sükūn-ı hā ve feṭḥ-i vāv ile. Be-maʿnī-i دهله [dehle]-i merḳūm.

دهینه [dehīne]: Kesr-i hā, sükūn-ı yā ve feṭḥ-i nūn ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, süt ağızı ki فله [felle] dahi derler.

Ṣānī, ەنده [dehne]-i merḳūm maʿnāsına.

دهیوده [dehyūde]: Sükūn-ı hā, żamm-ı yā-yı taḥtānī vü vāv-ı maʿrūf ve feṭḥ-i dāl-ı mühmele ile. Onda bir, ده یک [deh yek] gibi. Ve nışfına پنجیوده [pencyūde] derler "pencik" maʿnāsına.

مع الياء التحتانی

[maʿa'l-yā'i't-taḥtānī]

دادفرمای [dād-fermāy]: Ḥażret-i Bārī teʿālá celle ẕikruhu esmāsındandır, dād verici demektir. ʿĀdil-i ḥaḳīḳī cenāb-ı Allāh'tır ʿazze ismuhu. Ve mecāzen ʿādil pādişāhlara dahi derler ḫalīfetu'llah fi'l-arż olduğu için.

دادنی [dādenī]: "Verecek"tir, her ne olursa. İsm-i maṣdardır خوردنی [ḫordenī] ve پوشیدنی [pūşīdenī] gibi. İḥsān ve ʿaṭā maʿnāsına da gelir.

دادی [dādī]: Be-vezn-i شادی [şādī]. İki maʿnāya gelir.

Evvel, şühūr-ı Fārsī'nin yigirmi beşinci günü ismidir.

Ṣānī, yā-yı ḫiṭābiyye ile "verdin" demek olur. Mīr Naẓmī, beyt:

کام دل را ز من ندادی
کام دل دیگران چو دادی

(Başkalarının muradını verdin ama gönlümün muradını vermedin.)

Ve yā-yı istifhāmiyye dahi olur "verdin mi?" maʿnāsına.

دارای [dārāy]: Fetḥ-i rā'-i mühmele ile. Enbār-dār maʿnāsına yaʿnī enbārcı.

دارایی [dārāyī]: Yā-yı nisbetle. Dārā'ya mensūb demek olur. Ve bir nevʿ ḥarīr ḳumāştır, mevc verildikte خارا [ḫārā] derler.

داربوی [dār-būy]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı bā'-i muvaḥḥade ile. ʿŪd ağacı. Aṣlı دارا بوی [būy-ı dārā] idi, ʿalem olıcak mużāfun ileyh taḳdīm olunup داربوی [dār-būy] oldu. Şems-i Faḫrī, beyt:

به بزمش جام زرین آفتابست
حطب در مطبخ او داربویست

(Onun meclisindeki altın kadeh, güneştir. Onun mutfağındaki odun, öd ağacıdır.)

Üstād Rūdekī, beyt:

تا صبر را نباشد شیرینئ شکر
تا بید را نباشد بویی چو داربوی

(Sabır otu şeker tadında olmadıkça ve söğüt ağacından öd ağacı kokusu gelmedikçe...)

داری [dārī]: Kesr-i rā'-i mühmele ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i enbār-dār.

Ṣānī, nāḳūs-ı gebrān.

Ṣāliş, داشتن [dāşten] lafẓından ṣīġa-i muḫāṭabdır.

دامنی [dāmenī]: Fetḥ-i mīm ve kesr-i nūn ile. ʿAvratların baş örtüsü. ʿArabīde مقنعه [miḳnaʿa] derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

خود این شه را حق آن شاه افکنی داد
که بر سرهای شاهان دامنی داد

(Hasılı bu padişahın hakkı, padişahların başına örtü takan o padişahı yıktı.)

دامی [dāmī]: Ṣayyād maʿnāsına. دام [dām] tuzaktır, āḫirindeki yā, yā-yı nisbettir.

دانشی [dānişī]: Kesr-i nūn ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Dānişmend maʿnāsınadır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سزد گر بدین بوم زابلستان
نهد دانشی نام غافلستان

(Bilgili biri bu Zābulistān bölgesine Gāfilistān adını koysa yeridir.)

داوری [dāverī]: Bu lüġate baʿżı ferhengde ḥükūmet maʿnāsın verirler داور [dāver] ḥākim olmak üzre. Bu maʿnāda ḥākimin ṣıfatı olur. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

جهاندار دارا در آن داوری
طلب کرد ایرانیان یاوری

(Padişah Dārā, onca egemenlik içinde İranlıların yardımını istedi.)

Ve kimi de taẕallum ve şekvā maʿnāsına dediler, pādişāhlara ʿarż-ı aḥvāl olunduğundan. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

لاله ساغر گیر و نرگس مست و بر ما نام عشق
داوری دارم خداوندا کرا داور کنم

(Ya Rabbi! Lale kadeh tutuyor, nergis sarhoş olmuş, āşık olan da biziz. Şikāyetim var, kime şikāyetçi olayım?)

Kemālpaşazāde ve baʿżıları "ḥuşūmet maʿnāsınadır" dediler dāver, "ḥaşm" olmak iḳtiżāsıyla. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

کسی را که دولت کند یاوری
که آرد که با او کند داوری **(432ª)**

(Talihin yardım ettiği kimseye kim düşmanlık edebilir!)

Ve baʿżısı da "'adāvet" maʿnāsına naḳl eylediler. Ḥakīm Enverī, beyt:

آب و آتش را اگر در مجلسش حاضر کنند
از میان هر دو بردارد شکوهش داوری

(Su ve ateşi onun meclisinde hazır etseler, onun görkemi her ikisinin arasındaki düşmanlığı ortadan kaldırır.)

داهی [dāhī]: Kesr-i hā ile. Dūr-bīn, bisyārdān, mücerrib-i umūr-ı ʿālem, zīrek ve aḥvāl-şināsmaʿnāsına mervīdir.

دای [dāy]: Be-vezn-i های [hāy]. Temel ki kārgīr ʿimāretlerde ederler. ʿArabīde اساس [esās] derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

آنچه بدو خانه نوآیین بود
خشت پسین دای نخستین بود

(Yeni düzen bir evin yapılacağı yerde temel de olur basit tuğla da!)

Ve temel ayağı maʿnāsına da mervīdir. Mevlānā Cāmī, beyt:

پی دیوار ایمان بود کارش
از آن شد چار دای از چاریارش

(Sünneti, iman duvarının temeliydi. Dört halifesinin dört temel kirişi olması bundandır.)

دبستانی [debistānī]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade, sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Ṭıfl-ı mekteb maʿnāsına. دبستان [debistān], mekteb ve yā-yı nisbetle ṭıfl olmak lāzım gelir. Kelāmī-i İṣfahānī, beyt:

ز هفت ساله دبستانیان دعا اینست
که باد عمر تو صد بار برتر از هفتاد

(Yedi yaşındaki öğrenciler "Ömrün yetmişten yüz kat daha uzun olsun!" diye dua ederler.)

دبوکی [debūkī]: Żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve kesr-i kāf ile. Penīrek maʿnāsına ki bir ottur. ʿArabīde ملوکیه [mulūkiyye] derler. Baʿżılar, āfitāb-gerdek maʿnāsınadır derler. Ol dahi bir ottur, güneş devr ettikçe o da devr eder.

در آی [derāy]: در [der] ile آی [āy]dan mürekkeb olunca ṣīġa-i emr olur. ʿArabīdeki تعال [teʿāl] maʿnāsına. Ḥakīm Enverī, beyt:

اثر خیر اثیر دین خدای
مرحبا مرحبا در آی در آی

(Hayır eseri, Allah'ın dininin seçkini! Merhaba, merhaba, içeri gel, içeri gel!)

Lafẓ-ı müfred olunca üç maʿnāya gelir.

Evvel, çan. ʿArabīde جرس [ceres] derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

آن یکی گه نفیر گرد نفر
و آن یکی گه سهیل بانگ درای

(Birisi bazen asker toplama borusu oluyor, diğeri bazen çan/zil sesine eşlik ediyor.)

Ṣānī, be-maʿnī-i petk-i āhengerān, yaʿnī demirci çekici. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

از آن پوست که آهنگران پشت پای
بپوشند هنگام زخم درای

(Demircilerin çekiçle demir döverken giydikleri deriyi...)

Ṣāliş, söze şürūʿ etmek. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de "söze şürūʿ edici" maʿnāsınadır. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

ز بس که می بگدازد تنم ز غصه و رنج
به جان رسیدم ازین شاعران هرزه درای

(Bu bulduğunu söyleyen şairler bana öyle çok dert ve sıkıntı veriyor ki artık canıma tak etti!)

درباری [der-bārī]: Sükūn-ı rāʾ-i evvel, kesr-i ṣānī ve feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Bir kerrede demektir, ʿArabīdeki دفعة [defʿaten] maʿnāsına. در [der] ile باری [bārī]den mürekkebdir.

دربای [derbāy]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ve iẓhār-ı yā ile. دربایست [derbāyst]-ı merḳūmdan muḫaffeftir, ḥācet maʿnāsına. دروای [dervāy] dahi derler. Seyf-i İsferengī, beyt:

آن که چون مردمک دیده بود پیوسته
فتح را در صف کین چتر سپاهش دربای

(Fetih, savaş meydanında, hep göz bebeği gibi olan o memduhun askerine çadır olsa yeridir.)

درپی [derpey]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, feṭḥ-i bāʾ-i Fārsī ve iẓhār-ı yā ile. Be-maʿnī-i pāre ki cāmeye dikerler. ʿArabīde رقعه [ruḳʿa] derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

در سر آنها قصب بستم که با بسیار جهد
نامدی شان یاد در پی نخستین بر ازار

(Onca gayrete rağmen çaputlarındaki ilk yamayı hatırlamayanların başına yaşmak bağladım.)

Seyf-i İsferengī, ḳıṭʿa:

میلاد هر که باشد در سایهٔ خلافت
شریانش را ببندد از قبض روح مجری

سلطان اولیا دید قد تو در طریقت
از جامهٔ خضر زد بر جامهٔ تو در پی

(Sana muhalefet gölgesinde doğan herkesin, ruh daralması yüzünden damarındaki kan akışı durur. Evliya sultanı yolda/tarikatte senin boyunu görünce cübbene Hz. Hızır'ın cübbesinden yama vurur.)

دربند پای [derbend-pāy]: Bir ʿillettir, ayaklarda ẓāhir olur. ʿArabīde نقریس [niḳrīs] derler.

دردِ زی [derd-i zī]: İżāfetle. Vecaʿ-ı raḥm ki دردِ زه [derd-i zih] dahi derler.

درزی [derzī]: Maʿrūf. ʿArabīde خیاط [ḫayyāṭ] derler. Ebulmaʿānī, der-ḥaḳḳ-ı şāgird-i derzī, rubāʿī:

درزی بچه ای که در دکان می دیدم
از چاک دل و سینه سخن ورزیدم
دزدیده نگه که سوی من افتاده
راضی شدن از غمزهٔ او فهمیدم

(Dükkânda gördüğüm terzi çırağına göğsüm ve gönlümdeki yırtıktan bahsettim. Bana doğru yankesici bir bakış attı, onun kıyabakışına razı olmam gerektiğini anladım.)

درماندگی [dermāndegī]: Bī-çāre ve ʿāciz olmak. Ve ʿacz maʿnāsına da olur. Mīr Ḫüsrev, beyt:

ای به درماندگی پناه همه
کرم تست عذرخواه همه

(Ey bütün âcizlerin sığınağı! Herkes senin cömertliğinden özür diler.)

دروای [dervāy]: Be-maʿnī-i دربای [derbāy]-ı merḳūm. Ḥakīm Esedī, beyt:

ز دروای ما هرچه بایست نیز
نوشتست بر مارهٔ گنج خیز

(Bizim için gerekli ne varsa, hazinenin hesap defterine yazdı.)

Ve dahi nigūn ve bāzgūn-āvīḫte maʿnāsınadır.

درهوی [derhūy]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, żamm-ı hā vü vāv-ı mechūl **(432b)** ve iẓhār-ı yā ile. Güy ve çevgān meydānının iki başında naṣb olunan iki mīlin arası ki iki cānibe durup topu çevgān ile vururlar, tā ki mezbūr mīllerin arasından geçireler. Kangısı geçirebilirse ġālib olmak olur. Vilāyet-i Rūm ve ʿArabistān'da cirit oynadıkları muʿteber olduğu gibi ʿAcem'de güy ve çevgān muʿteberdir, şāhlar ve mīrzālar oynarlar. Mevlānā ʿĀrifī müstaḳil bir kitāb naẓm etmiştir. Muhammed-i Assār, ez-*Mihr ü Müşterī*, beyt:

روان بربود از شاه جهان گوی
چو بادش برد یکسر تا به درهوی

(Hemen cihan padişahının topunu çeldi. Rüzgār gibi alıp hızla kaleye dek götürdü.)

Yāʾsız درهو [derhū] dahi derler. Ve در [der] siz yalnız هوی [hūy] dahi derler. Şāʿir, beyt:

به های و هوی سوی هوی رو کرد
بزد یک بار دیگر گوی هو کرد

(Gürültü ve şamata içinde kaleye doğru yöneldi. Var gücüyle topa vurup maskaralık yaptı.)

دری [derī]: Zebān-ı Fārsīnin faṣīḥi ve lisān-ı ʿAcem'in ṣaḥīḥidir bu ḥadīṯ-i şerīfin manṭūḳ olduğu maʿnā-yı laṭīf üzre قال علیه الصلوة والسلام لسان اهل الجنة فی الجنة العربیة والفارسیة الدریة[1]. Ammā "derī" ne maʿnāya olduğunda birkaç rivāyet vardır. Biri budur ki Kemālpaşazāde merḥūm naḳl eylemiştir: ʿAcem pādişāhlarının eşheri Behrām-ı Gūr ibni Erdeşīr, zamān-ı salṭanatında tenbīh eylemişti ki kapısında lisān-ı Fārsīnin ṣaḥīḥin söyleyeler ve aḥkām-ı mürāselāt ol lisān üzre yazıla. Bu ḳāʿide, ḫayli zamān pādişāh olmakla ʿāleme şāyiʿ olup, ġalebe-i istiʿmālden dere yaʿnī kapıya nisbet edip "derī" dediler. Ve Derī, muṭlaḳ Fārsī olduğu Şerefeddīn-i Yezdī'nin bu meşhūr "būse" muʿammāsından fehm olunur:

ز لعل یار خواهم ضد شرقی
به تازی و دری و قلب و تصحیف

(Sevgilinin lal dudağından Arapça ve Farsça, kalb ve tashifle şarkînin zıddını isterim.)

Tāzī ʿArabī olunca Derī de Fārsī olur.

Ve Muḥammed Hindū Şāh-ı Naḫcivānī *Ṣıḥāḥ*'ta rivāyet eder ki ʿAcem pādişāhlarından Behmen bin İsfendiyār zamānında eṭrāf-ı ʿālemden ḫalḳ gelip kapısında cemʿ oldular. Ammā birbirlerinin lisānın fehm eylemezlerdi, Fārsīde güne güne lüġat söylerlerdi. Zīrā her vilāyetin maḫṣūṣ lüġati vardı. Behmen emr etti, ʿulemāsı zebān-ı Fārsīnin eṣaḥḥ vaż' edip "derī" nām koydular yaʿnī "kapı lisānı" dediler. Eṭrāf-ı memālike tenbīh ettiler, cemīʿ ḫalḳ ol lüġati istiʿmāl eylediler. Zamāne ḫalḳına bu vażʿ maṭbūʿ, müstaḥsen ve pesendīde gelip mürūr-ı eyyāmla pāk ü münaḳḳaḥ ve laṭīf ü muṣaḥḥaḥ lüġat eylediler. Nitekim Ḥakīm Enverī bu maḳāma münāsib demiştir, beyt:

سمع بگشاید ز شرح و بسط او جذر اصم
چون زبان نطق بگشاید با الفاظ دری

(Derī lehçesiyle konuşmaya başlayınca onun şerh ve izahları sağırın kulağını açar.)

Ve *Uḳnūm* ṣāḥibi naḳl eder ki Şīrāz ülkesinde bir ṭāʿife vardır konar göçer, faṣīḥ Fārsī söylerler, nitekim Ḥicāz beriyyesinde

1 Hz. Peygamber -salat ve selam üzerine olsun- dedi ki: Cennet ehlinin cennetteki dili Arapçadır ve Derī Farsçasıdır.

olan ʿUrbān faṣīḥ ʿArabī söyledikleri gibi. Ve bir de onların oldukları nāḥiyeye "der" derler, āḫirine yā-yı nisbet getirip "derī" dediler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*. Ve *Ferheng-i Cihāngīrī* ṣāḥibi Yūsuf-ı Encevī rivāyet eder ki lüġat-i Fārsiyyeye Derī tesmiye olunduğunun üç vechi vardır. Vech-i evvel, bir cemāʿat faṣīḥ olmak üzre taʿbīr edip dediler ki her lüġatte ki noḳṣān olmaya, ona "derī" denilir. Ve bir gürūh dediler ki Derī bir lisāndır, birkaç pāre şehir sākinleri ol lüġatle nuṭḳ u tekellüm ederler, ol şehirler Bāmī, Merv ve Buḫārā'dır. Ve bir fırḳanın iʿtiḳādları böyledir ki pādişāhlar āsitānesinde olan ḫalḳ tekellüm ettikleri lüġat ola. Ve'l-ḥāṣıl vech-i tesmiyesi ne olursa olsun Derī, lüġat-i Fārsiyyedir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

مغنی در خروش آورده پرده
غزلهای دری آغاز کرده

(Çalgıcı, nağmeye coşku verdi, Derī gazelleri başladı.)

Ve "derī"nin bir maʿnāsı dahi kebk-i derīdir. Bunun dahi vech-i tesmiyesinde bir gürūh dediler ki derre-i kūha mensūbdur. Ve bir fırḳa dediler ki ḫoş-ḫᵛān olduğu **(433ᵃ)** sebeble "derī" dediler. Yaʿnī faṣīḥ ve ṣaḥīḥ demek olur. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

پری دیدار حوری نارون قد
دری رفتار سروی یاسمن خد

(Peri yüzlü, nar fidanı boylu bir huridir. Dağ kekliği yürüyüşlü, yasemin yüzlü bir selvidir.)

Ve baʿżı ferhengde masṭūrdur ki dāmen-i kūha derler, دره [derre]den terḫīm olunmuştur. Ve baʿżılar āb u hevāsı laṭīf ve çemenzār olan mevżiʿe derler. Onda olan kekliğe kebk-i derī derler. Ve baʿżılar dediler ki kebk ekṣeriyā dāmen-i kūhta olur, ol ecilden kebk-i derī derler. Ḥakīm Enverī, beyt:

در پناه سدرهٔ جاه رعیت پرورت
بر عقاب آسمان فرمان دهد کبک دری

(Senin halkı besleyen saltanat sidrenin gölgesinde, dağ kekliği gökyüzündeki kartala emir verir.)

Ve lafẓ-ı دری [derī]nin bir maʿnāsı ḳarārgāh, bir maʿnāsı cāy-ı ḫᵛāb ve bir maʿnāsı dahi ẓarf olmaktır.

دژخی [dej-ḫī]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ve kesr-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Be-maʿnī-i girifte-rūy ve ḫışmgīn. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

دستانبوی [destānbūy] ve **دستنبوی** [destenbūy]: Kilāhumā be-maʿnī-i mīve-i ḫoş-būy. Ve bir nevʿ meyvedir. Ve dahi laḫlaḫa-i ʿıṭr ki turunc yaprağın baʿżı ḫoş-bū yapraklarla doğrayıp, gülāb ve keskin sirke ile şīşeye koyup, müteʿaffin havada koklarlar ki demāġı pāk edip taʿaffundan ḥıfẓ eder. Ve dahi baʿż-ı ʿıṭriyyātı terkīb edip lādin gibi elde tutup istişmām ederler. Eyyām-ı ʿufūnet-i hevāda daḫli ʿaẓīmdir. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

در دست رضای آن مطهر
دستنبویست خلد انور

(Parlak cennet, o temiz kimsenin rızası elindeki şamamadır.)

دست شوی [dest-şūy]: İki maʿnāyadır.

Evvel, el yuyacak su yāḫud el yuyacak leğen, ibrīḳ ve emṣāli nesneler.

Ṣānī, emirdir, "fāriġ ol!" maʿnāsına. Türkīde "ondan el yu!" dedikleri maʿnāya. Ḫᵛāce Ḥüseyn-i Ṣenāyī, beyt:

زین پس ز فیض بحر نشوید سحاب دست
افتد اگر ز آتش مهرت درو شرار

(Bulut, senin güneşin/sevgin ateşinden kıvılcım düşecek olursa, bundan sonra denizin bereketinden el yumaz/yüz çevirmez.)

دستکاری [destkārī]: Be-maʿnī-i pīşe ki ʿArabīde صنعت [ṣanʿat] derler.

دستوری [destūrī]: Be-maʿnī-i iẕin ve ruḫṣat. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

هر سخنی کز ادبش دوری است
دست برو مال که دستوری است

(Bu kitapta edepten uzak her söze el sürebilirsin, buna izin vardır.)

دستی [destī]: Maʿrūf ẓarftır. Bardaktan büyük olur. İçine su ve sā'ir sulu nesneler korlar. Rūm'da Aḥmed Paşa ki Mü'eyyedzāde demekle maʿrūftur, bir ḳaṣīdesinde "destī" taʿbīrini beslediği ḫāṭıra gelmeğin ṣebt olundu. Beyt:

İki destüm ṭolu mey destümi ṣındurma benüm
Ṭutalum iki elüm ḳanda imiş ḳanı kerem

(İki elim/testim şarapla dolu, benim elimi/testimi kırma! İki elimin kanda olduğunu varsayalım, cömertlik hani!)

دشتی [deştī]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Ṣaḥrāda susuz ḥāṣıl olan mezrūʿāt ve nebātāt. Ve suyla ḥāṣıl olana بوستانی [būstānī] derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

مرو زین خانه ای مجنون که کردی خون ز هجران خون
چو دشتی را فرو بردی عجائب نیست خون رفتن

(Ey deli! Bu evden gitme! Çünkü ayrılık yüzünden kan döküyorsun kan! Kaktüsü yutarsan kan akmasına şaşılmaz.)

دشنگی [deşengī]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme, sükūn-ı nūn ve kesr-i kāf ile. Be-maʿnī-i rūzgār. Ṣāʿir[1], beyt:

دشنگی به شوخی و شنگئ خویش
ربود آن بت شنگ را از برم

(Felek bütün işve ve hilesini kullanıp o şuh güzeli yanımdan kaptı.)

1 Beyit Agācī'ye aittir.

دغل درآیی [deġal der-āyī]: Yaʿnī ʿayb bulmaya çalışırsın ve kār-ı firīb edersin demek maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دغوی [daġūy]: Żamm-ı ġayn-ı muʿceme vü vāv-ı maʿrūf ile. Bir ṣaḥrā ismidir ki Kebū ve Ṭūs onun şikārgāhında bir kız bulup Keykāvus'a getirdiler. Kız benāt-ı mülūktan olmakla Keykāvus onu ḥabāle-i izdivāca getirdi. Siyāvuş ondan vücūda geldi. Keẕā fī-*Müşkilāt-ı Şehnāme*.

دمِ آبی [dem-i ābī]: Yaʿnī bir içim su. Monlā Ḥayretī, beyt:

به کربلا دم آبی نمی دهند به کس
ز قطره ای بفشانند همچو ابر مطیر

(Kerbela'da kimseye bir içim su vermezler, bir damladan yağmur bulutu gibi saçarlar.)

دمیدگی [demīdegī]: Bir ʿillettir, vücūdda kabarcıklar ḥāṣıl olur.

دنی [denī]: Kesr-i nūn ile. Be-maʿnī-i neşāṭ ve ḫürremī. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

ای شده مشغول بنا کردنی
گرد جهان بیهده تا کی دنی

(Ey bina yapmaya meşgul olan! Ne zamana dek dünyanın etrafında boş yere sevineceksin?)

داوری [dāverī]: Ol sikkelenmiş altına derler ki her biri beş şiyānīye ṣarf olunur. Üstād Menūçehrī, beyt:

چون تو که خدمت هر کهتر کنی و مهتر **(433b)**
از بهر ده شیانی وز بهر یک داوری

(Çünkü sen, on şiyānī için ve bir dāveri için büyük küçük herkese hizmet edersin.)

شیانی [şiyānī], direm-i deh hefttir.

دوالی [devālī]: Nām-ı ḥākim-i Buḫārā'dır ki İskender-i Nūşābe ki pādişāh-ı Berdaʿ'dır,

onun ḥabāle-i izdivācına getirip Berdaʿ'a ḥākim eyledi. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

دوالی به نام آن سوار دلیر
برآرد دوال از تن نره شیر

(Adı Devālī olan o yiğit binici, erkek aslanın bedeninden deri soyar.)

Ve ʿArabīde bir ʿillettir.

دو سرانی [du serānī] ve دو سری [du serī]: Kilāhumā bi-sükūni'l-vāv ve feṭḥi's-sīni'l-mühmele. Be-maʿnī-i sitebr ve buzurg. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دوی [devī]: Kesr-i vāv ile. Deġal-bāz ve ḥīlekār maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

ده پنجی [deh pencī]: Kem-ʿayār altın ve gümüş. Yaʿnī ḫāliṣ olmayıp maġşūş olan, gerek altın ve gerek gümüş. Ḫāliṣu'l-ʿayār olana ده دهی [deh dehī] derler. Şeyḫ Niẓāmī, ez-*Heft Peyker*, beyt:

بر منست این که در سخن سنجی
ده دهی زر دهم نه ده پنجی

(Bana düşen şiirde halis altın söylemektir, ayarı düşük gümüş söylemek değil!)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

همه راه او خود پر از گنج بود
زر ده دهی سیم ده پنج بود

(Onun yolu hep hazineyle doluydu, o hazinede halis altın da vardı ayarı düşük gümüş de...)

ده دهی [deh dehī]: Yaʿnī ḫāliṣ ve kāmilü'l-ʿayār altın ve gümüş. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

عرصه ای کش خاک زر ده دهیست
زر به هدیه بردن آنجا ابلهیست

(Toprağı halis altın olan bir arsaya hediye olarak altın götürmek aptallıktır.)

دهرنگوهی [dehr-nigūhī]: Dehrden şikāyet eylemek ve dehre yaramaz söylemek. Yaʿnī feleğe ve rūzgāra şetm etmek maʿnāsına. Mü'eyyededdīn, mıṣraʿ:

از دهر نگوهی چه بود سود ترا

(Feleğe sövmenin sana ne faydası var!)

دهکانی [dehkānī]: Sükūn-ı hā ve feṭḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. Bir nevʿ altındır.

دهلی [dehlī]: Sükūn-ı hā ile. Dehlev dedikleri şehirdir ki Mīr Ḫüsrev ve Mīr Ḫüseyn ol şehirdendir ki Hindūstān memleketinde bir meşhūr şehirdir. Mevlānā Hātifī, beyt:

گرانمایه گوهر گرامی صدف
بر آهنگ دهلی برآراست صف

(Değerli mücevher ve kıymetli inci, Delhi usulünce sıralandı.)

دی [dey]: Be-vezn-i می [mey]. İki maʿnāyadır.

Evvel, bir melek adıdır ki tedbīr-i umūr u meṣāliḥ ki māh-ı Dey, rūz-ı Deybāder ve rūz-ı Dey be-mihr'de vāḳiʿ olur, ona müteʿallıḳtır.

Ṣānī, sāl-i Şemsī'den onuncu aya derler ki neyyir-i aʿẓam müddet-i mekṣi burc-ı Cedy'de ola ki evvel-i şitādır. Ve kışa "Dey" denildiği bundandır. Mīr Ḫüsrev, beyt:

به جان می داد راحت دیدن از وی
چو برف اندر تموز و شعله در دی

(Onu görmek, yaz mevsimindeki kar ve kış mevsimindeki ateş gibi, canını rahatlattı.)

Ehl-i Fārs meẕkūr üç günde ʿīd-i çeşn ederler.

باب الدال المهملة المكسوره

[BĀBU'D-DĀLİ'L-MUHMELETİ'L-MEKSŪRE]

مع الالف

[maʿa'l-elif]

درازنا [dirāznā]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele vü nūn ve sükūn-ı zā'-i muʿceme ile. Maḥall-i dırāzīde yaʿnī uzunluk verici maḥal. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

تو چه غم خوری که دوری ز وصال یار ای دل
که شبی ندیده باشی به درازنایئ سال

(Ey gönül! Sevgiliye kavuşmaktan uzaksın diye niçin üzülüyorsun! Yılın uzunluğuna denk bir gece görmemiş olursun.)

Ḳāḍī Nūr-ı İṣfahānī, beyt:

درازنای زمان را به طول بشکافد
بلارک او اگر بر سر زمان آید

(Onun kılıcını zamanın başına çalsalar, zamanın uzunluğunu boylamasına yarar.)

درختکِ دانا [diraḫtek-i dānā]: Bir dıraḫttır, āfitāb hangi ṭarafa giderse onun yaprakları ol ṭarafa döner. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

گر بر درش درختک دانا شدم چه باک
که اقبال او درخت کدو را چنار کرد

(Onun kapısında 'dirahtek-i dānā' oldumsa ne var! Onun iyi talihi, kabak ağacını çınar etmiştir.)

Eṣīreddīn-i Aḫsīketī, beyt:

به اصطناع تو ممکن بود به باغ زمانه
که تخم بقلهٔ حمقا شود درختک دانا

(Senin cömertliğinle dünya bahçesinde semizotunun 'dirahtek-i dānā' olması mümkündür.)

درمسرا [direm-serā]: Yaʿnī ḍarbḫāne, dāru'ḍ-ḍarb maʿnāsınadır. Ḫᵛāce ʿAmīd-i Lūyegī, beyt:

ربود صبح درست ستاره خالی ماند
درمسرای فلک همچو کلبهٔ قلاب

(Sabah, yıldız altınını kaptı. Felek darphanesi kalpazan kulübesi gibi boş kaldı.)

دریغا [dirīġā]: Maḥall-i te'essüfte "ḥayfā" maʿnāsına. Āḫirindeki elif, istiġāṣe maʿnāsın ifāde eder دردا [derdā] ve حسرتا [ḥasretā] gibi. Şāʿir, beyt:

ای دریغا دریغ افسوسا
رفت عمرم به باد و حاصل نیست

(Yazıklar olsun, eyvah, yazık! Ömrüm boşa geçti ve elimde bir şey yok!)

دز افتا [diz eftā]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme vü fā ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt ile. Bir ḳalʿa ismidir ki onu Şāpūr binā eylemiştir.

دلربا [dil-rubā]: Sükūn-ı lām, żamm-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Ṣıfat-ı maḥbūbdur, gönül kapıcı demek olur. Ebulmaʿānī, beyt:

چه باشد گر نماند در دلم اندیشهٔ دیگر
بلای عشق او ارزد به دنیا دلربا دارم

(Aşkının belasına değecek bir gönül kapıcı sevgilim var. Gönlümde başka bir düşünce kalmasa ne olur!)

دلگشا [dil-guşā]: Gönül **(434ᵃ)** açıcı. Rūy-ı maḥbūb ve mekān-ı ḫūba ṣıfat ederler روی دلگشا [rūy-ı dil-guşā] ve قصرِ دلگشا [ḳaṣr-ı dil-guşā] gibi.

دلهرا [dilhirā]: Sükūn-ı lām, kesr-i hā ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Nām-ı pādişāh-ı Hindūstān'dır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

ده خدا [dih-ḫudā]: Ṣāḥib-i ḳarye ve re'īs-i ḳarye maʿnāsınadır.

ده گیا [dih-giyā]: Sükūn-ı hā ve kesr-i kāf ile. Be-maʿnī-i dāne ki sarımsağa benzer bir ottur, pişirip yerler. Ve muḳaddem-i cemāʿat ve ḫ͘āce-i ḳarye maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī* ve *Şerefnāme*.

دیبا [dībā]: Altın ve gümüş tel ile dokunmuş ḥarīr ḳumāş. Her yerde bu isimle maʿrūftur. Ḥakīm Esedī, beyt:

چه نازی به دیبا و خز و سمور
که خواهد تنت بد خور مار و مور

(Mademki bedenin karınca ve yılana yem olacak; sırma, kürk ve samurla ne diye övünürsün!)

Bir maʿnāsı dahi şühūr-ı Fārsī'nin onuncu günü adıdır.

دیدهٔ بینا [dīde-i bīnā]: Görücü göz maḥsūsen. Ve maʿnen ṣāḥib-i baṣīret yaʿnī āgāh. Ebū Ṭālib Kelīm, beyt:

به کار و بار جهان غیر یک نظر نکند
حباب وار کسی را که دیدهٔ بیناست

(Hava kabarcığı gibi gözü açık olan kimse, dünyanın işine gücüne bir bakıştan fazla bakmaz.)

Bu maʿnāda چشمِ بینا [çeşm-i bīnā] dahi derler. Mevlānā Ṣā'ib, beyt:

یا رب از عرفان مرا پیمانهٔ سرشار ده
چشم بینا جان آگاه و دل بیدار ده

(Ya Rabbi! Bana irfanla dolu bir kadeh ver! Gören bir göz, farkında bir can ve uyanık bir gönül ver!)

دیرآ [dīr-ā]: Be-maʿnī-i دیر آینده [dīr-āyende], yaʿnī geç gelici. Ve ṣīġa-i emr dahi olur. Maḳṣūd, eğlenmeyi beyāndır. Üstād, beyt:

بسا دیرآ که خوشتر باشد از زود
درست آید هر آن کس بود دیرآ

(Nice geç gelen kimse, acele gelenden daha iyidir. Geç gelen kimse tam gelir.)

Bu beyitten murād, her işte ʿacele etmeyip teʾennī ve tefekkür ile etmektir.

دیرپا [dīr-pā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Çıyan dedikleri muʾẕī cānverdir ḥaşerāt-ı arżdan ki هزارپا [hezār-pā] ve چیل پا [çīl-pā] dahi derler. Ve āheste yürümekten kināye ederler; insān olsun, ḥayvān olsun.

دیگپا [dīg-pā]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü kāf ve feṯḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Sac ayağı. دیگ [dīg] çömlektir ve پا [pā] ayakları olunca "sac ayağı" olmak iḳtiżā eder. Ve یک پایه [yek-pāye] dahi derler.

دیوپا [dīv-pā]: Örümcek cinsinden, ona benzer uzun ayaklı bir cānverdir. انکسه [enkise], جولاهک [cūlāhek] ve غنده [ġunde] dahi derler. Ve meges-gīr de onun nevʿindendir. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ammā *Edātu'l-Fużalā*'da dīv-pā, bir ot adıdır. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ʿankebūt maʿnāsınadır. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

ز پالان فزونست ریش رشید
تنیده در آن خانه صد دیوپا

(Uzun sakalı, çuldan fazladır. Orada yüz örümcek ağ örmüştür.)

دیوفرسا [dīv-fersā]: Uçuk tutmuş. دیوفرسای [dīv-fersāy] dahi derler. Dudakta kabarcık gibi nesneler ẓāhir olur, tebḫāle maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

گر رقیب دیو بینم رفته پیش آن پری
می شود از تاب غیرت دیوفرسای بر لبم

(O perinin önünce rakibin gittiğini görsem, kıskançlık ateşiyle dudağımda uçuk çıkar.)

مع الباء الموحده

[maʿa'l-bā'i'l-muvaḥḥade]

درخت سنب [diraḫt-sunb]: سنب [sunb], żamm-ı sīn-i mühmele, sükūn-ı nūn ve bāʾ-i muvaḥḥade-i mevḳūf ile "delmek" maʿnāsınadır. Maʿnā-yı terkīb "ağaçdelen" derler bir kuştur. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دزآهنگِ افراسیاب [diz-āheng-i efrāsyāb]: Şehr-i Berdaʿ ḳurbunda bir maġāra adıdır ki pādişāh-ı Tūrān-zemīn Efrāsiyāb münhezim olup firār ettikte ol ġārda iḫtifā etmişti. Keẕā fī-*Müşkilāt-ı Şehnāme*.

دلاشوب [dil-āşūb]: Bir ağaç adıdır. Ġāyet mevzūn, laṭīf ve ḫoş-ḳāmet olur. Yaprağı, dalları dibinde çıkar. Ona پنج انگشت [penc-enguşt] dahi derler. Ekşer ü aġleb su kenārlarında biter. Toḫumunun tünd ve tīz rāyiḥası vardır. ʿArabīde فقد [faḳd] derler. Baʿż-ı edviyeye de istiʿmāl olunur. Ḫuṣūṣan istisḳā ʿilletine ziyāde nāfiʿdir.

دلفریب [dil-firīb]: Maḥbūb ṣıfatıdır, gönül aldayıcı demek olur. Gönül aldamak ḫūbānın şānından olmakla münāsib ṣıfat eylemişler. Ebū Ṭālib Kelīm, beyt:

دل چو فریب او خورد صبر و خرد چه می کند
بدرقه چاره کی کند رهزنئ سراب را

(Gönül onun aldatmasına kanıyorsa sabır ve akıl ne yapsın! Kılavuz, serabın yol kesmesine ne çare bulsun!)

Mevlānā ʿUrfī-i Şīrāzī, beyt:

ناز آفت و گرشمه بلا عشوه دلفریب
یاران حذر کنید که طوفان فتنه است

(Naz afet, kaş göz işareti bela, işve gönül aldatıcı. Dostlar sakının! Çünkü fitne tufanı var.)

دلماب [dilmāb]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i mīm ile. Kaymağı alınmak için çok kaynayıp **(434ᵇ)** koyu olmuş süte derler.

دی شب [dī şeb]: Yaʿnī dün gece. دی [dī], dün demektir. ʿArabīdeki امس [ems] maʿnāsınadır. Mużāf ile "bāriḥa" maʿnāsına olur. Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

شدی دی شب به بزم باده نوشان
که ننگ و نام را دادی به تاراج

نشاید رفتنت در بزم رندان
به تیر کیر کونت گشته آماج

(Dün gece şarap içenlerin meclisine gidip ar ve namusu yağmaya verdin. Rintler meclisine gitmen, kūnunu kīr okuna hedef etmen yakışık almıyor.)

دیگر شب [dīger şeb]: Evvelki gece. ʿArabīde اول امس [evvelu emsin] derler. Mīr Naẓmī, meşnevī:

شده پر نور کلبهٔ احزان
از فروغ رخ مه تابان

آن پری آمدست دیگر شب
جان دویده برون به شوق طلب

(Hüzünler kulübesi, dolunayı andıran yanağının ışığıyla aydınlandı. O peri önceki gece geldi, can onun şevkiyle koşup dışarı çıktı.)

دیگ شب [dīg şeb]: دیگرشب [dīger şeb]den muḫaffeftir, yine ol maʿnāya. Mīr Naẓmī, beyt:

دیگ شب داد وعدهٔ وصلت
جان اگر می دهم زهی دولت

(Önceki gece kavuşma sözü verdi. Can versem de ne devlet!)

مع التاء المثنات

[maʿat't-tā'i'l-muṣennāt]

درخت [diraḫt]: Ağaçtır. Henüz kesilmiş olmayıp yerinde durur ola, mīve-dār olsun, gerekse olmasın; yaş olsun, gerekse olmasın. Zīrā kesilip yerinden koptuktan sonra uzun ve hemvār ise ستون [sutūn] derler, değilse yanmadan ġayrıya yaramaz olur, هیزم [hiyzum] ve هیمه [hīme] dahi derler. Bu sebeble cemʿi درختان [diraḫtān] olur. Nitekim, Şeyḫ Saʿdī, beyt:

برگ درختان سبز در نظر هوشیار
هر ورقی دفتریست معرفت کردگار

(Ārif nazarında yeşil/taze ağaçların her bir yaprağı, yüce Allah'ın marifet defterinden birer sayfadır.)

Yaş olduğu ḥālde درخت [diraḫt] denilmeye ṣalāḥiyyeti ziyāde olur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

باد در سایهٔ درختانش
گسترانیده فرش بوقلمون

(Rüzgār, o bahçedeki ağaçların gölgesinde bukalemun yaygı sermiş.)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

پیراهن برگ بر درختان
چون جامهٔ عید نیکبختان

(Ağaçların üstündeki yaprak gömlekleri, iyi talihlilerin bayramlık elbisesi gibidir.)

ʿArabīde شجر [şecer] ve Çağatayda "yıġaç" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *Ferhādnāme*'de ḫazān vaṣfında der, beyt:

Çü ḳıldı kehrübāgūn mihr-i gerdūn
Yıġaçlar bergi rengin kehrübāgūn

(Gökyüzündeki kehribar renkli güneş, ağaç yapraklarını da kehribar renkli yaptı.)

درختِ سخت [diraḫt-ı saḫt]: Kirt ağacı. Maʿnā-yı terkīb "pek ağaç" demek olur.

دژهخت [dijhuḫt] ve دژهوخت [dijhūḫt]: Kilāhumā bi-sükūni'z-zā'i'l-Fārsī ve żammi'l-hā, evvel işbāʿ-ı żamme, ṣānī vāv-ı mechūl ile. Nām-ı Beytü'l-maḳdis'tir. Yaʿnī Ḳudüs-i şerīf'in adıdır ki دژهخت گنگ [dijhuḫt-geng] ve دژهوخ [dijhūḫ] dahi derler. Üstād demiştir, beyt:

کعبهٔ نظم سخن خراب شد از تو
همچو ز بخت النصر خطیرهٔ دژهخت

(Buhtunnasr kutsal Kudüs'ü nasıl yıktıysa, şiirin Kābesi'ni de sen yıktın!)

Ve Buḫtu'n-naṣr Ḳudüs-i şerīf'i ḫarāb ettiği meşhūrdur.

دست [dist]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Karış ve sere maʿnāsına da menḳūldür. ʿArabīde kesr-i şīn-i muʿceme ile شبر [şibr] derler. Ve gāhī evveline bā'-i muvaḥḥade idḫāl edip بدست [bidist] dahi derler. Ebulmaʿānī, ḳıṭʿa:

کیر یک دست کون او دیده
از دهن آب رفت از شوقش

بی ادب بود بهر تأدیبش
حلقهٔ کون کرده ام طوقش

(Bir karışlık kīr onun kūnunu görünce şevkinden salya akıttı. Edepsizlik yaptı, onu terbiye etmek içiin boynuna kūn halkası taktım.)

دیگ پخت [dīg-puḫt]: Çömlek kebābı ve çömlekte pişen ṭaʿām.

دیگ جوشت [dīg cūşt]: Bir edādır ki ṣoḥbet-i yārāndan bilā-sebeb kalkıp giden için īrād ederler. Çömlek kaynadı demek olur. Yaʿnī ʿavratı seḥer etti demektir. Ebulmaʿānī, ez-zebān-ı yekī, beyt:

صحبت یاران مرا دلخواه بود
لیک هیچ آرام ندارم دیگ جوشت

(Dostlarla sohbeti can u gönülden isterim. Ne var ki kazan kaynamasından fırsat bulamıyorum.)

دیواسپس [dīv-ispis]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü vāv, kesr-i elif ü bā'-i Fārsī ve sükūn-ı sīneyn-i mühmeleteyn ile. Kara yonca dedikleri ot ki ʿArabīde جندقوق [cendeḳūḳ] derler. Bir nüsḫada "geyik yoncası" derler.

دیواسفست [dīv-usfust]: Bā'-i muvaḥḥade yerine fā ile de دیواسپس [dīv-ispis] maʿnāsınadır. دیوسپس [dīv-sipis], ḥaẕf-ı elif'le yine ol maʿnāyadır. Ve yalnız اسپست [ispist] dahi derler. دیو سست [dīv-sist], ḥaẕf-ı elif ü bā'-i Fārsī ile de ol maʿnāyadır. Bu dört lüġat bu vech üzre *Mecmaʿu'l-Fürs*'te masṭūrdur.

دیودست [dīv-dest]: İşinde muḳdim ve ziyāde iş işlenip ve tekāsül etmeyen ādeme derler. Mīr Naẓmī, meşnevī:

اگرچه دیودستی بر سر کار
ولی طالع مخالف بود نا چار

که نتوان خوردن کس بیش روزی **(435[a])**
وگر دل بهر یک دو نان بسوزی

(İş başında hiç kusur etmemesine rağmen, talihi yaver gitmediği için çaresiz kaldı. Çünkü bir iki ekmek için gönül yandırsan bile hiç kimse rızkından fazlasını yiyemez.)

دیودولت [dīv-devlet]: Devlet-i serīʿu'z-zevāl ve düşman-ı devlet maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Sebeb-i tesmiyesi ḥażret-i Süleymān ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi'ṣ-ṣalātu ve's-selām ḥātemi eline giren dīvin salṭanatı bir iki günlük olup yine ʿale'l-fevr elinden gittiği ecilden bu maʿnāya isim eylemişlerdir.

مع الجیم
[maʿa'l-cīm]

دژآهنج [dij-āhinc]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī vü nūn ve kesr-i hā ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, bed-ḫūy ve bed-kerdār maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, der-ṣıfat-ı ejdehā, beyt:

بدو کارگر خنجر و تیر نیست
دژآهنج کوهیست نخجیر نیست

(Hançer ve ok ona etki etmez. Dağda yaşayan bir ejderhadır, avlanamaz.)

Şānī, tīr-i tīz-rev maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دژهرج [dijehrec]: Feṭḥ-i zā'-i Fārsī vü rā'-i mühmele ve sükūn-ı hā ile. *Şerefnāme*'de ḳıble-i müteḳaddimīn ve Beytü'l-maḳdis ki دژهوخت گنگ [dijhūḫt-geng], گنگ دژهرج [geng-dijehrec], گنگ [geng] ve ایلیا [īliyā] dahi derler. Ammā *Lisānu'ş-Şuʿarā*'da bütḫāne maʿnāsınadır. Ve *Edātu'l-Fużalā*'da dijehrec, be-vezn-i bī-ḳadr meẕkūrdur.

دیوگلوج [dīv-gelūc]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü vāv-ı evvel, feṭḥ-i kāf-ı Fārsī ve żamm-ı lām u vāv-ı ṣānī-i maʿrūf ile. Ṭıfl-ı maṣrūʿ yaʿnī ḥavāleli ṭıfl. Ṣāḥib-i *Lüġat-i Maḥmūdī* cīm yerine ḫā'-i muʿceme ile (دیوگلوخ dīv-gelūḫ) naḳl eylemiştir. Ve Sürūrī-i Kāşī *Mecmaʿu'l-Fürs*'te cīm-i Fārsī ile (دیوگلوچ dīv-gelūç) rivāyet eylemiştir. Rāḳımu'l-ḥurūf *Ferheng-i Cihāngīrī*'ye tābiʿ oldum. Zīrā aġleb lüġatlerde cīm iledir.

دیولاج [dīvlāc]: Dikenli çayır ve çimen yeri ki ḫār u ḫāşāki ziyāde olmakla çayırının çendān nefʿi olmadığından ḥayvānāta merʿá olmaya. Miṣāli, Mīr Naẓmī, beyt:

ندیده سود از وی هیچ محتاج
تو پنداری که مرعی بود دیولاج

(Muhtaçlar ondan asla fayda görmedi. Görsen dikenli çayır sanırsın.)

مع الخاء المعجمه

[maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme]

درخ [diraḫ]: Feṭḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Ağaç maʿnāsına ki درخت [diraḫt] lafẓından terḫīm olunmuştur. Mīr Naẓmī, beyt:

شود سایه و نفع او سودمند
که باشد درخ میوه دار و بلند

(Ağaç yüksek ve meyveli olursa, onun gölgesi ve meyvesinden faydalanılır.)

دریخ [dirīḫ]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Be-maʿnī-i dirīġ. Keẕā fī-baʿżi'l-lüġa. Mīr Naẓmī, meṣnevī:

درختی که باشد نموش ز بیخ
ببریدنش در دل آید دریخ

جوانی که باشد به چل ساله مرد
دوا نبود او را به کشتن به درد

(Köklü ağacın kesilmesi, insanı hayıflandırır. Delikanlı kırk yaşına gelince, derde düşüp ölmemesine bir çare yoktur.)

دژهرخ [dijehraḫ]: Feṭḥ-i zāʾ-i Fārsī vü rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı hā ile. Be-maʿnī-i Beytü'l-maḳdis. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دیولاخ [dīvlāḫ]: ʿİmāret ve şenlikten ırak olup meskūn olmayan yere derler. لاخ [lāḫ] ki her ismin āḫirine lāḥıḳ ola, tevfīr ve mekān maʿnāsın ifāde eder, taşlı yere سنگلاخ [senglāḫ] denildiği gibi ḫarābe ve ḫālī yerlere de dīvlāḫ derler dīv yaʿnī şeyṭān olduğu ecilden. "Dīv yeri" ve "dīvi çok yer" demek olur. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

هست درین دائرهٔ دیولاخ
خانهٔ دل تنگ و غم دل فراخ

(Bu harabe dünyada gönül evi dar, gönlün gamı geniştir.)

Üstād ʿUnṣurī, beyt:

چرنده دیولاخ آکند پهلو
تنی فربه میان چون موی لاغر

(Harabede otlar, göğsü geniştir. Bedeni semiz, beli kıl kadar incedir.)

Bu beyitte lāzımıyla ẕikr olunmuştur, Żiyāeddīn-i Belḫī, beyt:

از آن دیولاخ پر از غول بگریز
به غولان اگر دو نه ای بیش مستیز

(O gülyabaniyle dolu yıkıntıdan kaç! İki kişi değilsen gülyabanilerle uğraşma!)

مع الدال المهمله

[maʿa'd-dāli'l-muhmele]

دراز رود [dirāz rūd]: Māverāʾünnehirʾde bir ırmak adıdır. Ammā baʿżı, Māverāʾünnehirʾin kendi ırmağı adıdır der. Zīrā nehr ism-i ʿāmdır, her ırmağa ʿArabīde نهر [nehr] derler. Bunun ismi olmak baʿīd değildir. Buna nehr-i Kāşġar dahi derler. Büyük nehirdir, içinde yeşim ḥāṣıl olur. Başı ġāyet ıraktır, ol ecilden "dirāz rūd" tesmiye olunmuş ki maʿnā-yı terkībī "uzun çay" demek olur.

درد [dird]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Bevezn-i ورد [vird]. Yarık ve yırtık maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

دهان غنجه چون در دست و بازست
از آن رو نالهٔ بلبل درازست

(Goncanın ağzı açık ve yırtık olduğu için bülbülün inleyişi de uzundur.)

درود [dirūd]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. درویدن [direvīden] lafẓından ism-i maṣdar olur **(435ᵇ)** "biçin" maʿnāsına ki ʿArabīde حصاد [ḥaṣād] derler. Mevlānā Cāmī, ez-*Yūsuf u Zelīḫā*, beyt:

بیاراست آیین کشت و درود
از آن زر که یوسف بدو داده بود

(Hz. Yusuf'un ona vermiş olduğu altın sayesinde ekip biçme geleneğini canlandırdı.)

دژآباد [dij-ābād]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ile. Bemaʿnī-i ḫışm-ālūd ve ġażabnāk. Behrāmī, beyt:

اگر شیری دژآبادش ببیند
چو سگ اندر پس زانو نشیند

(Bir aslan onun öfkesini görecek olsa, dizinin dibinde köpek gibi oturur.)

دژآلود [dij-ālūd]: Be-maʿnī-i دژآباد [dij-ābād]-ı merḳūm. Ḫüsrevānī, beyt:

یکی ببر دژآلودست در جنگ
که دارد از مصاف شیر نر ننگ

(Savaşta öfkeli bir kaplandır; öyle ki erkek aslanla saf tutmaktan utanır.)

دژبرود [dij-burūd]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī vü rāʾ-i mühmele ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. Ḫışmnāk ve bed-ḫūy maʿnāsına. Üstād, rubāʿī:

از روی تو دژ برود کین می بارد
وز قد تو فتنه بر زمین می بارد
هر گاه که قامت تو آید به خرام
بر وی ز سپهر آفرین می بارد

(Yüzünden öfke yağmuru yağıyor, boyundan yeryüzüne fitne yağıyor. Endamın ne zaman salınmaya başlasa, ona gökyüzünden aferin yağıyor.)

دژند [dijend]: Feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī ve sükūn-ı nūn ile. Bed-ḫūy, tünd ve ġażabnāk maʿnāsına ki دژآگاه [dij-āgāh] dahi derler. Üstād Laṭīfī, beyt:

مکن هیچ صحبت به مرد دژند
که در طبع پاکت نیارد نژند

(Öfkeli adamla asla bir arada olma! Böylece temiz yaradılışın incinmez.)

دلاد [dilād]: Feṯḥ-i lām ile. Be-maʿnī-i dāmād. ʿArabīde صهر [ṣihr] derler kesr-i ṣād ile. Mīr Naẓmī, beyt:

مکن گر شناسی به مهر اعتماد
فریبنده است این زن پر دلاد

(Eğer işi biliyorsan mehire/bekarete güvenme! Bu çok damatlı kadın, aldatıcıdır.)

دلشاد [dil-şād]: Ḫoş-dil ve mesrūru'l-ḳalb maʿnāsına. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

ما که ویران شدگانیم بدین دلشادیم
که جهانی شده آباد ز ویرانئ ما

(Biz harap olmuşlar, dünya halkının bizim haraplığımızla şenlenmesine seviniriz.)

دل می داد [dil mī-dād]: Yaʿnī rāżī oldu ve rāżī idi. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Maʿnā-yı terkīb gönül verdi yaʿnī ʿāşıḳ oldu ve māʾil oldu demek olur.

دهید [dihīd]: Kesr-i hā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Ṣīġa-i cemʿ-i emrdir. İki maʿnāya gelir.

Evvel, "vurunuz!", اضربوا [iḍribūʾ] maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

پس از خشم فرمود کورا دهید
همه دستها را به خون دردهید

(Sonra öfkeyle "Ona vurunuz! Bütün elleri kana boyayınız!" dedi.)

Şānī, "veriniz!", اعطوا [aʿṭūʾ] maʿnāsına. Ḫᵛāce ʿAbdullāh-ı Enṣārī'den bir ʿavrat buğday ṭaleb ettikte enbār-dārına bir kāğıda bunu yazıp verir: ار زنی آید گندمش دهید ماش فرستادیم نخود آمده.[1][2]

دیباوند [dībāvend]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade vü vāv, baʿdehu nūn-ı sākine ile. Laḳab-ı Ṭahmūreṯ Şāh'tır. Ona دیوبند [dīv-bend] dahi derler. Dībāvend'in maʿnāsı "tamām-silāḥ" demektir. Bi-emri'llāhi teʿālá dīvler ona musaḫḫar idi. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دید [dīd]: Be-vezn-i بید [bīd]. دیدن [dīden] lafẓından müştaḳ isimdir. Maʿaʾt-terkīb maʿnā ṣaḥīḥ olur. Yalnız oldukta ancak "gördü" maʿnāsına fiʿl-i māżī olur. Şāʿir, beyt:

1 Bir kadın gelirse ona buğday verin, onu biz gönderdik, kendisi gelmedi.

2 İbarede geçen erzen darı, gendüm buğday, māş börülce, nohūd nohut anlamlarına gelmektedir (O.Y.).

تا می پخته بینی اندر جام
دید باید هزار غورهٔ خام

(Kadehte saf şarabı görene kadar bin üzüm koruğu görmen gerekir.)

Ve ẓāhir oldu maʿnāsına da gelir. Nitekim şāʿir demiştir, beyt:

بدید آمد آن چهرهٔ نورمند
نکوتر ز خورشید صد باورند

(Yüz güneşten daha parlak olan o nurlu yüz göründü.)

Ve terkīb olundukta ضرردید [żarar-dīd] ve دوادید [devā-dīd] gibi. Şāʿir, beyt:

در میان عاشقان گر حسرتم دیدی روا
نعمتست این که شوم با دولت وصلت سزا

(Hasret çekmeyi onca āşık arasında bana reva gördüysen bu bir nimettir, sana kavuşma devletine nail olacağım demektir.)

دیرند [dīrend]: Sükūn-ı yā vü nūn ile. Be-vezn-i گیرند [gīrend]. Dehr ve zamān maʿnāsına. Üstād Rūdekī, beyt:

یافتی چونکه مال غره مشو
چون تو بس دید و بیند این دیرند

(Mala mülke sahip olduysan gururlanma! Bu dünya senin gibi nicesini gördü ve görecektir.)

Ebū Ḥafṣ-ı Soġdī "taʿvīẓ" maʿnāsına naḳl edip bu beyte mütemessik olmuş. Beyt:

ایا سرو من در تک و پوی آنم
که دیرند آسا به پیچم به تو بر

(Ey selvi! Ben muska gibi senin boynuna dolanmak için koşturup duruyorum.)

دیوآباد [dīv-ābād]: Ḫarāb mekān ki sükenāyı benī Ādem olmamaktan kināyedir. Mīr Naẓmī, beyt:

به جایی آمده تنها و بی زاد
که بوده هولناک و دیوآباد

(Tek başına ve azıksız, kimsenin olmadığı korkunç bir yere geldi.)

دیوباد [dīv-bād]: Be-maʿnī-i gird-bād. Türkīde "kasırga" dedikleri. Keẓā fī-*Şerefnāme*. Bu maʿnāya, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو زان دشت بگذشت چون دیوباد
قدم در دگر دیولاخی نهاد

(O bozkırı kasırga gibi geçip bir başka harabeye ayak bastı.)

İstiʿāre ṭarīḳıyla ġāyet yüğrük ata derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

فرو جست از کوههٔ دیوزاد
کشید اژدها تنگ بر دیوباد

(Görkemli eyerden inip yüğrük ata ejderha kolanı taktı.)

کوهه [kūhe] bunda, eyer **(436[a])** maʿnāsınadır. Ve hecīn deveye de derler.

دیوبند [dīv-bend]: Laḳab-ı Ṭahmūreṣ Şāh'tır. Ammā *Şerefnāme*'de bir dārū ismidir diye naḳl eder. *Edātu'l-Fużalā*'da nām-ı dārūdur.

دیوسپید [dīv-sepīd]: ʿĀbid-i cāhili iḍlāl ve cehl sebebiyle belki mertebe-i küfre īṣāl edene derler.

مع الراء المهمله

[maʿa'r-rā'i'l-muhmele]

دبير [dibīr]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Kātib maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥüseyn-i Şenāyī, beyt:

دبير گهرسنج مانى قلم
به كف صفحه آورد بهر رقم

(Māni kalemli ve inci tartıcı kātip, yazı yazmak için eline kâğıt aldı.)

Ve dāl-ı meftūḥada ẕikri mürūr eyledi, lākin kesr ile dahi istiʿmāl olunmağın tekrārına irtikāb olundu. Tekşīr-i lüġat murād olunur mülāḥaẓa olunmaya.

دزدار [diz-dār]: Türkīde dahi meşhūru "dizdar"dır. دز [diz] ḳalʿadır, دار [dār] داشتن [dāşten]den ism-i fāʿildir, ḥāfıẓ maʿnāsına. Ḳalʿa muḥāfaẓası ona maḫṣūṣ olmakla tesmiye olunmuştur. Ṣanʿat-ı tecnīs-i lafẓ ile, Ebū Saʿīd-i Herevī, beyt:

ز دزدارى دزى دزديد دزدى
زهى دزدى كه دز دزدد ز دزدار

(Bir hırsız, bir kale muhafızından kale çaldı. Ne hırsız! Kale muhafızından kale çalıyor.)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

بگفتا كه دزدار اين كوهسار
ستادست بر در به اميد بار

(Dedi ki: "Bu dağlığın kale muhafızı, koruma amacıyla kapıda beklemiş".)

دگر [diger]: Ol maʿnā için mevżūʿdur ki Türkīde dahi öyle taʿbīr olunur. Mişālī, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

رونق عهد شبابست دگر بستان را
مى رسد مژدهٔ گل بلبل خوش الحان را

(Yine bağ bahçenin tazelenip yeşillendiği zamandayız. Gül muştusu güzel ötüşlü bülbüle erişiyor.)

Bir maʿnāsı da "ġayrı"dır. Nitekim bu beyt-i meşhūrda vāḳiʿdir. Beyt:

تيغ بايد زدنش بر جگر
هر كه زبانش دگر و دل دگر

(İçi ve dili başka olanın ciğerini kılıçla kesmek gerekir.)

Ve yā-yı taḥtānī ile ديگر [dīger] de denilir.

دگر بار [diger bār]: Bir kerre daha. بار [bār], kerre maʿnāsınadır. Şenāyī, beyt:

دگر بار آن خسرو پر فريب
سخن را به رنگ دگر داد زيب

(Yalan dolanı çok olan padişah, bir kere daha sözünü bir başka hileyle süsledi.)

دلاور [dil-āver]: Bahādır, şecīʿ ve yürekli maʿnāsına lafẓ-ı mürekkebdir. Maʿnāsı "yürek getirici" demek olur, yaʿnī ḳuvvet-i ḳalb ṣāḥibi. Murād şecāʿati beyāndır.

دلبر [dil-ber]: Maḥbūb maʿnāsına. Aṣlında iki vech vardır. Biri żamm-ı bā ile بر [bur] بردن [burden] lafẓından ism-i fāʿil olur, gönül iletici maʿnāsına. Telaffuẓunda nevʿan şiḳlet olmağın żamme fetḥaya tebdīl olunmuş. Bir vech dahi بر دل [ber-i dil] yaʿnī gönül meyvesi demek olur, ʿalem olıcak mużāfun ileyh taḳdīm olunmuş. Kile't-taḳdīreyn murād maḥbūbdur; erkek olsun, dişi olsun. Mīr Naẓmī, beyt:

نزيبد دلبرى هر روى ساده
بيايد كه به دل آشوب داده

(Her yalın yüzlüye/saf güzele dilberlik yakışmaz, onun gönle karışıklık vermesi de gerekir.)

دلپذير [dil-peẕīr]: Gönül pesend ettiği nesne, her ne olursa. Lafẓ-ı mürekkebdir دل

[dil] ile پذیر [peẕīr]den ki پذیرفتن [peẕīruften] lafẓından ṣīġa-i emr ve vaṣf-ı terkībī olur, taʿbīr-i dil-peẕīr ve ḥareket-i dil-peẕīr gibi. Ve ʿalá-hāẕe'l-ḳıyās.

دلدار [dil-dār]: Ṣıfat-ı maḥbūbdur. Gönül tutucu ki ʿāşıḳın gönlün alır. Her maḥalde maʿşūḳ maʿnāsına maḫṣūṣtur. Şeyḫ ʿAliyy-i Naḳī, beyt:

مگر امشب به محنتخانه ام دلداری می آید
که جان را مژدهٔ وصل از در و دیوار می آید

(Galiba sevgili bu gece hüzün evime geliyor. Çünkü canıma kapıdan duvardan kavuşma müjdesi geliyor.)

Ve bir maʿnāsı dahi şecāʿattir. Şenāyī, beyt:

به غیر خنجر مژگان زهرپرور تو
کسی به تیغ سیاست نکرده دلداری

(Senin zehirli kirpik hançerin dışında, siyaset kılıcıyla yiğitlik yapabilen kimse yok.)

دلگیر [dil-gīr]: Gönül tutucu yaʿnī gönle inḳıbāż verici. گیر [gīr], گرفتن [giriften]den ism-i fāʿildir. Bunda dahi iki vech vardır. Bir vechi ʿalāḳa, ġam ve miḥnettir ki efkār ve teşvīş-i ḫāṭır ḥāṣıl olur. Ebū Ṭālib Kelīm, beyt:

کلیم از هند دلگیری ندارد
پس از الفت قفس هم آشیانست

(Kelīm Hindistan'dan sıkılmıyor. Alıştıktan sonra kafes de yuvadır.)

Ve bir vechi ʿalāḳa-i mihr ü muḥabbettir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

بر سرای کهنهٔ دلگیر دنیا دل منه
رخت جان بردار و بار دل درین منزل منه

(Sevgi beslediğin köhne dünya evine gönül verme! Can göçünü kaldır ve gönül yükünü bu menzile bırakma!)

دلیر [dilīr]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Bahādır ve şücāʿ maʿnāsına. Ebū Ṭālib Kelīm, beyt:

خدای را ننشینی به مردم چشمم
ترا مباد به خون ریختن کنند دلیر

(Allah aşkına göz bebeğimde niçin oturuyorsun? Olmaya ki kan döküp sana yiğitlik taslasınlar.)

Şenāyī, beyt:

ز قوت تهی مرد بازو دلیر
ز بهر زبونی سرافکنده زیر

(Yiyeceği olmayan güçlü ve yiğit adam, kölelik için başını öne eğer.)

دیویت شور [dīvīt-şūr]: **(436ᵇ)** Mürekkeb karıştıracak, her ne olursa. شور [şūr], شوریدن [şūrīden] lafẓından ism-i fāʿildir, karıştırıcı maʿnāsına.

دیار [diyār]: Vilāyet ve ülke maʿnāsına. ʿArabīdir, Fārsīde de istiʿmāli şāyiʿdir. Veliyy-i Deşt-i Beyāżī, beyt:

ترحمی که دلی دارم از جفای رقیب
چنان ضعیف که اسلام در دیار فرنگ

(Rakibin cefası yüzünden kāfir ülkesinde kalmış müslüman gibi zayıf bir gönlüm var, merhamet et!)

دیبادر [diybādur]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī, feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Şühūr-ı Fārsiyye'nin sekizinci günü ismidir. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

دیبادرست خیز و بیار ای نگار می
وی ترک می بیار که ترکی گرفت خوی

(Ey sāki! Günlerden Diybādur, kalk şarap getir! Ey Türk! Şarap getir, çünkü huyum Türklük etmeye başladı.)

دیجور [diycūr]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı cīm ile. Ġāyet karanu geceye ṣıfat istiʿmāl olunur. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

آخر ای آفتاب روز افزون
کی دهد صبح این شب دیجور

(Ey aydınlığı bol güneş! Sonunda bu karanlık gecenin sabahı olacak mı?)

Bu lafẓ ʿArabīdir. Fārsīde istiʿmāli şāyiʿdir. Şol kadar vardır ki ʿArab dāl'ın fetḥasıyla ve ʿAcem kesresiyle istiʿmāl ederler. Kesre ile nevʿan nezāket ẓāhir olur.

دیدار [dīdār]: Beş maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i rūy.

Ṣānī, be-maʿnī-i çeşm. Bu iki maʿnāda, Ḥakīm Senāyī, beyt:

ز دیدارت نپوشیده است دیدار
ببین دیدار اگر دیدار داری

(Senin gözünden yüzünü gizlememiştir. Eğer gözün varsa yüzüne bak!)

Ṣāliş, bīnāyī ve ḳuvvet-i bāṣıraya derler. Ḥakīm Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

دیدهٔ فضل را تویی دیدار
خانهٔ جود را تویی بنیان

(Fazilet gözünün feri sensin! Cömertlik evinin temeli sensin!)

Rābiʿ, be-maʿnī-i bedīdār, yaʿnī ẓāhir. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

به نقشبندئ فطرت که در مضیق رحم
بر آب نطفه کند نقش جانور دیدار

(Fıtratın nakış bağlayıcılığına andolsun! Dar rahimdeki meni suyu üstünde canlı resmini gösterir.)

Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

به خدایی که هم ز عطسهٔ خوک
موش را کرد در جهان دیدار

(Domuzun hapşırığıyla fareyi dünyaya getiren Allah'a andolsun!)

Bu maʿnā ile maʿnā-yı evvele, Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

دیودل باشیم و برپاشیم جان
که آن پری دیدار پدیدار آمده است

(Cesur olalım, can saçalım! Çünkü o peri yüzlü, yüz göstermiş.)

Ḫāmis, be-maʿnī-i دیدن [dīden] yaʿnī görmek. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

اگر هست خود جای گفتار نیست
ولیکن شنیده چو دیدار نیست

(Eğer varsa, diyecek bir şey yok. Fakat işitmek, görmek gibi değildir.)

Keẓā fi't-*Tuḥfe* ve'l-*Mecmaʿ* ve *Ferheng-i Cihāngīrī*. Kemālpaşazāde bu lüġatte dahi iḫtirāʿ-ı ḫāṣṣ beyān edip der ki: "Dīdār, گفتار [guftār] gibi lafẓ-ı mürekkebdir دید [dīd] ile آر [ār]dan. Dīd görmektir ve ār آرنده [ārende] maʿnāsınadır, terkīb olıcak "görmek getirici" demek olur "görücü" maʿnāsına". İntehā. Dīdār'ın ʿArabīde maʿnāsı "cemāl"dir. Ẕikr olunan beş maʿnānın maʿnā-yı evveline Çağatay lisānında "körek" derler feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Meṯelā görmeye "körgeç" derler. (Mīr ʿAlī Şīr) *Sebʿa-i Seyyāre*'de Behrām Şāh, Dilārām taṣvīrin gördüğü yerde, beyt:

Ḳoydı şeh ḫidmetiġa ferzāne
Şeh perī körgeç oldı dīvāne

(Bilge, padişahın huzuruna getirdi. Periyi gören padişahın aklı başından gitti.)

دیده دار [dīde-dār]: Yaʿnī dīdebān. Ḥakīm Esedī, beyt:

خروشان در آنجا یکی دیده دار
که ای بی هشان نیست جانتان به کار

(Oradaki bir gözcü şöyle bağırıyordu: "Ey akılsızlar! Canlarınız güvende değil!".)

دیده ور [dīdever]: Görücü ve gözlü maʿnāsına ki دیده [dīde] gözdür, ور [ver]

وار [vār] lafẓının muḫtaṣarıdır liyāḳat maʿnāsına. Maʿnā-yı terkīb "gözlü" demek olur. Ebulmaʿānī, beyt:

گر خرد داری تماشا کن برین صنع شریف
هر که باشد دیده ور بیند هم آثار لطیف

(Aklın varsa bu kutsal sanatı izle! Görmesini bilenler, güzel eserleri görür.)

دير [dīr]: Be-vezn-i تير [tīr]. Geç maʿnāsına ki muḳābili زود [zūd]dur, tīz maʿnāsına. Şāʿir[1], beyt:

معشوقه که دیر دیر بینند
آخر بِه از آن که سیر بینند

(Sevgiliyi geç geç görmek, onu görmeye doymaktan iyidir.)

Ve dahi "eğlenmek" maʿnāsına ki دیرآمده [dīr-āmede] derler. Ve çoktan maʿnāsın dahi ifāde eder. Bu iki maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

ندیدم روی جانان دیر بوده
چو دیر آید به رفتن سیر بوده

(Çoktandır sevgilinin yüzünü görmedim. Geç geç gelip hemen gitmeye koyuluyor.)

ديربار [dīr-bār]: بار [bār]ın baʿżı maʿnāsıyla redīf olur; uzun yol, ırak zamān ve tekrār maʿnāsına gelir. Ammā دراز [dirāz] maʿnāsına oldukta zemīnde olmak münāsibdir ki yolun ayrıklığın ve bir mekānın buʿdun beyānda varıp gelmekte eğlenmek iḳtiżāsıyla taʿbīr olunmak cāʾizdir. Ve mecāzen "baʿīd" maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt: **(437[a])**

تنم ز درد فراقش زبون حسرت شد
حکایت دل غم دیربار محنت شد

(Bedenim onun ayrılığı derdiyle hasret kölesi oldu. Yinelenen gamı anlatmak sıkıntı oldu.)

ديرگوار [dīr-guvār]: Żamm-ı kāf-ı ʿAcemī ile. Hażm maʿnāsınadır. Geç hażm olunan nesneye derler. Eṭibbā, baṭiyyu'l-hażm derler.

ديگ افزار [dīg-efzār]: ديگ [dīg] çömlektir ve افزار [efzār] āleti ve levāzımıdır. Kazgan ve çömlek kapağı ve dahi ṭaʿāma konulan eşyā; kemmūn, kişnīz, fülfül, dārçīn ve emṣāli nesnelere derler. İki maʿnāya, Mīr Naẓmī, beyt:

طعامش پخت دیگ افزار برداشت
که دیگ افزار عنبر مشک پنداشت

(Yemek pişti, çömleğin kapağını kaldırdı. Amber ve misk kapağı kaldırıyorum sandı.)

ديگر [dīger]: Ol maʿnā için vażʿ olunmuştur ki Türkīde "bir dahi" demekle taʿbīr ederler. Bu beyitten fehm olunur, beyt:

زمان چون رفت دیگر یافت نتوان
عنان زندگانی تافت نتوان

(Geçen zaman bir daha ele geçmez. Yaşamın dizgini geri çevrilemez.)

Ve tekrār olan nesnenin ikincisine de "dīger" ile taʿbīr ederler. İkindi namāzına "namāz-ı dīger" dedikleri bu maʿnādandır. Çünkü namāz-ı ẓuhra "namāz-ı pīşīn" yaʿnī evvelki namāz dediler. İmdi, ikindi tekrār ve ikinci olmakla namāz-ı dīger taʿbīr ettiler. Bu maḳūle tesmiye ʿadem-i ittisāʿ-ı lüġat cihetiyledir.

ديگ گير [dīg-gīr]: Sükūn-ı kāf-ı evvel ve kesr-i kāf-ı ʿAcemī-i ṣānī ile. Kazgan ve çömlek kulpu. گير [gīr] bunda گيرنده [gīrende] maʿnāsına ism-i maṣdar olur.

ديمر [dīmer]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i mīm ile. Çehre maʿnāsına ki رخسار [ruḫsār], عارض [ʿāriż] ve روی [rūy] dahi derler. Keẓā fi'l-*Mecmaʿ*. ʿArabīdeki وجه [vech] maʿnāsına.

1 Beyit Şeyh Sadī'ye aittir.

دینار [dīnār]: Be-vezn-i بیمار [bīmār]. Evzānda bir miṣḳāl veznidir. Ve muʿāmelātta on dirhem gümüşten ʿibārettir. Baʿżı yerde yedi dirhem gümüş iʿtibār ederler. Baʿżı maḥalde altın murād olunur. Lafẓ-ı ʿArabīdir. Cemʿi دنانیر [denānīr] gelir.

دینور [dīnver]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ve feṯḥ-i vāv ile. Be-vezn-i کشور [kişver]. İki maʿnāyadır.

Evvel, ṣırāṭ maʿnāsına.

Ṣānī, bir vilāyet veyāḫud bir şehrin ismidir. Şāʿir, beyt:

کند آسان گذر در روز محشر
به دینور هر که باشد دین پرور

(Dindar olan kimse, kıyamet günü sırat köprüsünden kolayca geçer.)

دیوار [dīvār]: Maʿrūf. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

چه غم دیوار امت را که باشد چون تو پشتیبان
چه باک از موج بحر آن را که باشد نوح کشتیبان

(Senin gibi bir koruyucusu olan ümmet duvarına ne sıkıntı! Nuh'un kaptan olduğu geminin denizdeki dalgadan ne çekincesi olur!)

ʿArabīde جدار [cidār] ve حانوت [ḥānūt] derler.

دیوخار [dīv-ḫār]: Feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Bir ağaçtır ebhel cinsinden. Bir rivāyette ṣanevber ağacıdır, iri dikenleri olduğundandır. دیو [dīv]den murād iridir ve خار [ḫār] dikendir. Ve bir rivāyette ḥabbu'ṣ-ṣanevberdir ki ʿArabīde عوسج [ʿavsec] derler. *Şerefnāme*'de سپیدخار [sepīd-ḫār] taʿbīriyle masṭūrdur.

دیودار [dīv-dār]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü vāv ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Bir nevā ismidir. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ṣanevber-i Hindī maʿnāsınadır.

دیوسار [dīvsār]: Feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Bed-ḫūy ve zişt maʿnāsınadır. Maʿnā-yı terkīb, mānend-i dīv demektir. Mīr ʿİmād, beyt:

گفت به دم درکشم جهان حرون را
تا به چه زو نجل دیوسار برآمد

(Dedi ki: "Ondan niye kötü huylu/çirkin bir çocuk doğdu diye inatçı dünyanın kuyruğunu çekeceğim".)

Mevlānā Hātifī, beyt:

همه دیوساران ژولیده موی
به ریش دراز و درازئ روی

(Hepsi de uzun sakallı ve uzun yüzlü, saçı başı dağınık, kötü huylu kimselerdir.)

Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de ol kimesneye derler ki dīv-câme giymiş ola. دیوجامه [dīv-câme] oldur ki arkasının iki ṭaraflarına kartal kanadı bağlanmış ola. Düşmana mehābetli görünmek için cenk günlerinde giyerler. Ḫālen ol ʿādet Rūmeli ser-ḥadlerinde cārīdir. Şahbāz Rūmeli dilāverleri düşmanla dest ü girībān-keş-ā-keşten ḫālī olmadıkları ecilden ol maḳūle kanatlı câme giyip ve atlarının başlarına tel korlar ki düşmana mehābetli görüneler. *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da dīvsār, ol dürüşt ve ḫaşīn cāmedir ki cenk günlerinde giyerler.

دیوگیر [dīv-gīr]: Kesr-i kāf-ı ʿAcemī ile. Hindūstān'da işlenir, ḥarīrden bir nevʿ laṭīf ve ince ḳumāştır. Yanlarında ḫayli maḳbūldür. Mīr Ḫüsrev, meṣnevī:

نکو دانند خوبان پری کیش
که لطف دیوگیرش از کتان بیش
ز لطف این جامه بر اندام آبیست (437b)
ویاخود سایه ای با ماهتابیست

(Peri yaradılışlı güzeller, dîvgîrin ketenden çok daha yumuşak olduğunu iyi bilirler. Bu elbise yumuşaklık bakımından suyu andırır veyahut ay ışığındaki bir gölgedir.)

دیهور [dîhūr]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve żamm-ı hā vü vāv-ı maʿrūf ile. Be-maʿnī-i āsumān mervîdir.

مع الزاء المعجمه

[maʿa'z-zā'i'l-muʿceme]

دراز [dirāz]: Cism-i şeyʾ-i memdūddur, her ne olursa. ʿArabîde طویل [ṭavîl] maʿnāsına. Muḳābili کوتاه [kūtāh]tır. Baʿżı terkîblerde ṣıfat edip شبِ دراز [şeb-i dirāz], عمرِ دراز [ʿömr-i dirāz] ve چاهِ دراز [çāh-ı dirāz] derler. Şāʿir, beyt:

نگونسار گشتی به چاه دراز
که هرگز ازو بر نیایی دراز

(Uzun kuyuya baş aşağı düştün, asla ondan yukarı çıkamazsın!)

Ve her ne ki dokunur, onun uzununa "dirāz" derler, tār maʿnāsına.

درختِ سبز [diraḫt-ı sebz] ve درختینهٔ سبز [diraḫtîne-i sebz]: Yeşil renk bir kurttur. Ağaç içinde ḫāṣıl olup ağacı yiyip deler. Ona سبزک [sebzek] dahi derler. Hindî lisānında کتناس [ketnās] derler.

درم دوز [direm-dūz]: Zibilböceği. ʿArabîde جعل [cuʿal] derler żamm-ı cîm ve feṭḥ-i ʿayn ile.

دز [diz]: Ḫuṣūṣiyyetle ḳalʿanın ismidir. Ḥakîm Firdevsî, beyt:

بر آن خرمی روز هرگز نبود
پی مرد بی راه بر دز نبود

(Öylesine mutlu ve sevinçli gün olmaz. Düşmanlar kaleye yaklaşamadı bile!)

Baʿżı ferhengde zāʾ-i Fārsî ile (دژ dij) menḳūldür ammā ṣaḥîḥ değildir. Zîrā kūtvāle diz-dār denildiği zāʾ-i muʿceme ile olduğun işʿār eder. Hîç kimse zāʾ-i Fārsî ile "dij-dār" dememiştir. ʿArabîde حصار [ḥiṣār] ve Çağatayda "ḳurġan" derler. (Mîr ʿAlî Şîr)

Ferhādnāme'de Ḫüsrev, Şîrîn üzerine leşger çekip, Şîrîn dahi Ermeniyye ḳalʿasına girip, Ferhād'ı dahi ḳalʿaya gelsin dediği yerde, beyt:

Aŋa ẓāhir ḳılıp ol iş ḳıyāsın
Kilüp ḳurġanġa girmek iltimāsın

(O işin kıyasını, kaleye gelip girmesi isteğini ona bildirdi.)

Niʿmetullāh nüsḫasında şehre dahi "diz" derler. Ve yapısı metîn ve muḥkem olan köye de ve tepeye de "diz" derler. Ve ʿArabîdir ki Baġdād'a dahi "diz" denildiği rivāyet olunmuştur.

دژپراز [dij-perāz]: Sükūn-ı zā vü feṯḥ-i bāʾ-i Fārsiyyeyn ile. Ḫām-ṭamaʿ ve ḫışm-ālūde maʿnālarına. Bāʾ-i muvaḥḥade ile (دژبراز dij-berāz) da mervîdir. Ebū Şekūr, beyt:

پلنگی دژپرازی دید بر کوه
که شیر چرخ گشت از کینش استوه

(Dağda, öfkesiyle felek aslanını dahi ürküten öfkeli bir kaplan gördü.)

دلاویز [dil-āvīz]: Ṣıfat-ı maḫbūbdur, gönül taʿalluḳ ettirici maʿnāsına. Ḫʷāce Selmān, beyt:

بسیار مشو غره بدین حسن دلاویز
کین حسن دلاویز ترا عشق من آراست

(Bu gönül bağlayıcı güzelliğe çok da gururlanma! Çünkü senin bu gönül bağlayıcı güzelliğini benim aşkım süsler.)

Ve maḫbūbdan ġayrıda dahi istiʿāre ṭarīḳıyla istiʿmāl olunur. Şeyḫ Saʿdī, ḳıṭʿa:

گلی خوشبوی در حمام روزی
رسید از دست محبوبی به دستم

بدو گفتم که مشکی یا عبیری
که از بوی دلاویز تو مستم

(Hamamda güzel bir kadının eliyle bana hoş kokulu bir çamur nasip oldu. Ona "Misk misin abîr misin? Çünkü senin gönül bağlayıcı kokunla sarhoş oldum" dedim.)

دل سوز [dil-sūz]: Ekşer ṣıfat-ı maḫbūbda istiʿmāl olunur. Meşelā حسنِ دل سوز [ḥüsn-i dil-sūz] derler, gönül yakıcı demek olur. Ve mūcib-i ḥarāret ü süziş-i dil olur nesnelerde غمِ دل سوز [ġam-ı dil-sūz] ve عشقِ دل سوز [ʿaşḳ-ı dil-sūz] gibi ki دل [dil] ve سوز [sūz], سوزیدن [sūzīden] ve سوزانیدن [sūzānīden] lafẓlarından ism-i fāʿil olur. Ebulmaʿānī, beyt:

سوخت عالم روز و شب آه غم دلسوز من
بر دل سنگین او هرگز نمی گردد اثر

(Benim gönül yakıcı ahım, gece gündüz demeden dünyayı yaktı da onun taş gibi kalbini hiç etkilemedi.)

دل نواز [dil-nuvāz]: Sükūn-ı lām ve żamm-ı nūn ile. Gönül okşayıcı yaʿnī gönle ḫoş gelen nesne. نواز [nuvāz] نواختن [nuvāḫten] lafẓından ism-i fāʿil gelir, شاهِ دل نواز [şāh-ı dil-nuvāz] ve یارِ دل نواز [yār-ı dil-nuvāz] derler. Ve yalnız دل نواز [dil-nuvāz] derler, bir fiʿldir ki ondan gönül żevḳ edecek ḥālet ḥāṣıl ola. Nitekim bu beyitten fehm olunur. Mîrzā Faṣīḥī, beyt:

دلم ببرد و ننواختی هزار افسوس
اگرچه دلبریت هست دلنوازی نیست

(Gönlümü kaptı ama gönlümü almadı. Yazıklar olsun! Gönül kapıcı bir güzel olsa da gönül alıcı değil.)

Ḫʷāce Ḥāfıẓ, beyt:

زان یار دلنوازم شکریست با شکایت
گر نکته دان عشقی خوش بشنو این حکایت

(O gönül alıcı güzelden şükür ve şikâyetim var. Eğer aşkın inceliklerini biliyorsan bu hikâyeyi güzelce dinle!)

دهاز [dihāz]: Köy yeri. Yaʿnī sābıḳda köy olup baʿdehu mürūr-ı eyyām ile ḫarāb olmuş ola.

دهليز [dihlīz]: Kapı ile ev arasında olan uzun yer, üstü musaḳḳaf olsun, gerek olmasın. Ve iki kapı aralığına da derler. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

دهليز فسانه چون بود تنگ
گردد سخن از شد آمدن لنگ

(Hikāye kapısı dar olduğu için, gidip gelmekten sözün ayağı topal kalır.)

İstiʿāre ṭarīḳıyla ṣāʿir der-ṣıfat-ı zen, beyt:

دو شاخ آمد دو پايش درد و غم را
دری بنمود دهليز عدم را **(438ª)**

(Dert ve gama iki boynuz olan iki ayağı, yokluk dehlizine çıkan bir kapı görünümündeydi.)

ʿArabīde dāl'ın fetḥasıyla istiʿmāl ederler. Yūsuf ibni Lü'lü', beyt:

سيما بظل معرش لرواقه
من مقلتی ارواقه دهليز

(Özellikle önü kameriyeyle gölgelenir. Revaklarının gözü birer dehlizdir.)

دیرباز [dīr-bāz]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü rā'-i mühmele ve fetḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Dünyā maʿnāsına rivāyet olunmuştur. Ebulmaʿānī, beyt:

مكن غرور به اين جاه و دولت زائل
مخور فريب كه اين ديرباز پر حيله است

(Bu gelip geçici talih ve makamla gururlanma! Bu dünya çok hilecidir, aldanma!)

Ve dahi "çoktan" demek maʿnāsına gelir. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

فراموشت كنم گفتی به زودی
مرا از ديرباز اين نكته يارست

(Acele ve öfkeyle bana "seni unuturum!" dedin. Çoktandır bu nükteyle arkadaşım.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te dahi be-maʿnī-i dırāz u ṭūl-i zamān-ı güẕeşte maʿnāsınadır. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

در امل با ديربازی و درازی ممكنست
چون امل بادا ترا عمر دراز و ديرباز

(Emelde geçmek bilmezlik ve uzunluk mümkündür. Senin ömrün emel gibi uzun ve geçmek bilmez olsun!)

دیز [dīz]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, reng-i siyāh ki at ve katıra maḫṣūṣ ola. Şeb-dīz gibi ki Ḫüsrev'in meşhūr siyāh atıydı.

Ṣānī, reng-i ḫākisterī ki siyāha mā'il ola. Türkīde "boz" derler.

Ṣāliş, ḳalʿa ve ḥiṣār maʿnāsına. Üstād Ferruḫī, beyt:

ز گنگ ديز به فرمان شاه بستاند
هزار پيل دمان هر يكی چو حصن حصين

(Padişahın buyruğuyla, Gengdīz kalesinden her biri sağlam hisarı andıran bin azgın fil alır.)

Rābiʿ, bir nevʿ çömlektir.

Ḫāmis, bir nevʿ şiyāftır ki göze çekerler. Bu beş maʿnāda دیزه [dīze] dahi derler. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دی روز [dī-rūz]: Dünkü gün ki ʿArabīde امس [ems] derler.

دیگر روز [dīger rūz]: Pes-i ferdā yaʿnī yarından sonraki gün. Mīr Naẓmī, beyt:

بی قرار كرده اين دل پر سوز
وعدهٔ وصل يار ديگر روز

(Sevgiliye kavuşma zamanının yarından sonra olması, bu yanışla dolu gönlü yerinde durdurmadı.)

دیهاز [dīhāz]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i hā ile. Köy yeri. Yā'sız دهاز [dihāz] dahi derler.

مع السين المهمله

[maʿa'ş-şīni'l-muhmele]

دزندیس [dizendīs]: Feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme, sükūn-ı nūn u yā ve kesr-i dāl-ı mühmele ile. Hemānā maʿnāsına. Yaʿnī eşnā-yı süḫanda "hemānā" demek olur. Üstād Rūdekī, beyt:

اگرچه در وفا بی شبهی و دیس
نمی دانی تو قدر من دزندیس

(Vefada eşin benzerin yok ama sadece benim kıymetimi bilmiyorsun.)

دیس [dīs]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Edāt-ı teşbīhtir. Bir ismin āḫirine ki lāḥıḳ ola, müşebbehün bih ṣıfatın ifāde eder. Meşelā, ماه دیس [māh-dīs] ve خوردیس [ḫūr-dīs] gibi. Üstād Ferruḫī, beyt:

یکی خانه کرده است فرخاردیس
که بفروزد از دیدن او روان

(Ferhār gibi bir ev yapmış, o evi gören insanın içi aydınlanır.)

Bu maʿnāyı müʾeyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

جهان را اگر شه تو باشی یقین
شود در پناهت جهان خلددیس

(Dünyanın padişahı sen olsan, kuşkusuz senin koruman altındaki dünya cennete döner.)

Bu maʿnāda, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

در آن آرزوگاه فرخاردیس
نکرد آرزو با معامل مکیس

(Ferhār'a benzeyen o mesire yerinde, tahsildara vergi vermek istemedi.)

Zebān-ı Hindīde iki maʿnāyadır. Evvel, bemaʿnī-i rūz. Ṣānī, mülk ve vilāyete derler.

دیودیس [dīv-dīs]: Nā-terāşīde, ṣaḳīlü'l-cism ve ḥīlekār maʿnāsına. Maʿnā-yı terkīb, şeyṭān gibi demektir. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

یکی حاجبی ترش رو دیودیس
که نبود چون او بدنهاد و خسیس

(Şeytanı andıran, ekşi suratlı bir kapıcıydı. Onun gibi kötü huylu ve cimri birisi yoktu.)

مع الشين المعجمه

[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

درازگوش [dirāz-gūş]: Yaʿnī ḫar. Uzun kulaklı demektir. Eşeğe hem ḫar hem dirāz-gūş derler. Kulağı sā'ir ḥayvāna nisbetle uzun olduğundan tesmiye olunmuştur. Keẕālik tavşana خرگوش [ḫar-gūş] dedikleri eşek gibi kulağı uzun olduğundandır. Mīr Naẓmī, meşnevī:

یکی روستا بود هشتاد سال
رسیدست عمر و شده بی مجال

درازگوش لاغر چو او پیر و لنگ
کند هر قدم یک دو ساعت درنگ

(Seksen yaşında bir köylü vardı. Ömrü sona yaklaşmış, güçten kuvvetten kesilmişti. Onun gibi yaşlı, zayıf ve topal olan bir eşek, adım başı bir iki saat dinleniyordu.)

درخش [diraḫş]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ile. Şimşek ki ʿArabīde برق [berḳ] derler. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

گر بلرزانیش بادست ار بجنبانی درخش
ار بیندازیش تیرست ار بخمانی کمان

(Titretmesi rüzgār, kımıldaması şimşektir. İleri atılsa ok, eğilse yaydır.)

Aṣlında ism-i maṣdardır, gāhī vaṣf-ı terkībī edip ماه درخش [māh-diraḫş] derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

خسروان سپهر ملک مدام
همچو خورشید و مشتری به درخش

(Gökyüzünü ülke edinmiş padişahlar, güneş ve müşteri yıldızı gibi daima parlamadadır.)

درفش [direfş]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı fā ile. Yedi maʿnāya gelir.

Evvel, āhengerlerin önlerine tuttukları **(438[b])** deri maʿnāsına.

Direfş'in maʿnā-yı şānīsi muṭlaḳ sancak ve ʿalemdir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز گرد اندر آمد درفش سپاه
سپهدار بوده به پیش سپاه

(Ordu sancağın etrafında toplandı. Ordunun önünde komutan vardı.)

Ṣāliş, berḳ maʿnāsınadır.

Rābiʿ, be-maʿnī-i diraḫşende, her ne olursa. درفشان [direfşān] dahi derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

درفش درفشان هم از تیغ میغ
چنان شعله می زد که در جنگ تیغ

(Parlak şimşek, dağ zirvesindeki bulutun içinden, savaşta kılıcın parlaması gibi parıldıyordu.)

Ḫāmis, tuğulga üzerine sarılan şāl. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

همه روی آهن گرفته به زر
درفش سیه بسته بر خود زبر

(Bütün demirlerin üstü altınla kaplandı. Miğferlerin üstüne siyah şal bağlandı.)

Sādis, ucu sivri ḫarbeye derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز بس گونه گونه سنان و درفش
سپرهای سیمین و زرین کفش

(Ellerinde envayi çeşit mızrak ve kargı, gümüş ve altın kalkanlar vardı.)

Sābiʿ, kefş-dūz ve serrāc āletlerinden bīz. Ve ucu sivri demir. Ve ince bel maʿnāsına da gelir. Ve her renkten ʿalāmet maʿnāsına da mervīdir.

دروش [direviş]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ve kesr-i[1] vāv ile. دروید [direvīden] lafẓından ism-i maṣdardır, ġalle biçiş demektir.

1 Matbū metinde "sükūn-ı" yazılmıştır.

دریش [dirīş]: Kesr-i rā'-i mühmele ile. Bir oyundur. Türkīde "tokurcun" derler.

دزمنش [diz-meniş]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme, feṭḥ-i mīm ve kesr-i nūn ile. Bir nesnenin büyüklüğünden, metānet ve istiḥkāmından kināye edip bu ʿibāretle beyān ederler. Ve ḳalʿavārī maʿnāsına ki دز [diz], ḳalʿadır ve منش [meniş], ḫilḳat ve ṭabīʿat demektir.

دهش [dihiş]: İsm-i maṣdardır, ʿaṭā ve baḫşiş maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, meṣnevī:

فریدون فرخ فرشته نبود
ز مشک و ز عنبر سرشته نبود

ز داد و دهش یافتندش جمیل
تو داد و دهش کن فریدون مثیل

(Feridun iyi hasletlere sahip değildi, tabiatı misk ve amberle yoğrulmamıştı. Feridun verip bağışlayarak güzellik buldu ve iyi oldu. Sen de Feridun gibi iyilik ve bağışta bulun!)

Bu maʿnāyı mü'eyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

نیست شغل تو بجز عدل و عطا
نیست کار تو بجز داد و دهش

(Senin adalet ve iyilikten başka meşgalen olmaz. Senin verip bağışlamaktan başka işin olmaz.)

دیش [dīş]: Be-vezn-i بیش [bīş]. Be-maʿnī-i او را بده [ūrā bi-dih], yaʿnī "ona ver!". Keẕā fi't-*Tuḥfe*. Aṣlı دهش [dehiş]tir feṭḥ-i hā ile. Hā, yā-yı sākineye ibdāl olunup دیش [dīş] olmuştur. Üstād Rūdekī, beyt:

خویش بیگانه گردد از پی سود
خواهی آن روزمزد کمتر دیش

(İstersen ona daha az yevmiye vermeyi dene, akraba dahi menfaati için yabancılaşır.)

دیورخس [dīv-raḫş]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü ḫā'-i muʿceme ve feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. Mūsīḳīde bir nevā ismidir. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

مع الغین المعجمه

[maʿa'l-ġayni'l-muʿceme]

دریغ [dirīġ]: Menʿ ve taḳṣīr etmek. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

قدم دریغ مدار از جنازهٔ حافظ
اگرچه غرق گناهست می رود به بهشت

(Hāfız'ın cenazesine gelmemezlik etme! Günaha batmış olsa da cennete gidiyor.)

Ve taḥassür ve te'essüf maʿnāsınadır.

دماغ [dimāġ]: Burnun yukarısı. Dāl-ı meftūḥa ile (دماغ demāġ) da cā'izdir. Kesr ile olıcak ʿArabī ile müşterek olur. Bu maʿnāya, Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

سحر به بوی ریاحین و گل شدم در باغ
که تا چو بلبل بی دل کنم علاج دماغ

(Āşık bülbül gibi burnuma ilaç etmek üzere, seher vakti gül ve fesleğen koklamak için bahçeye gittim.)

مع القاف

[maʿa'l-ḳāf]

دبق [dibḳ]: Sükūn-ı bā'-i muvaḥḥade ile. Gökçedir ki ağaçlar kuruyıcak biter. Baʿżı yerlerde "burç" derler. Ökse onun yemişinden olur, ol ecilden ökseye "dibḳ" derler. Ve دبن [dibin] de derler.

مع الفا

[maʿa'l-fā]

دلف [dilf]: Sükūn-ı lām ile. Çenār ağacı. دلب [dilb] dahi derler.

مع الكاف

[ma'a'l-kāf]

درلک [dirlik] ve درلیک [dirlīk]: Kilāhumā bi-sükūni'r-rā ve kesri'l-lām. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de boyu ve yeŋi kısa olan eşvāba derler. Kesr-i tā ile ترلک [tirlik] ve ترلیک [tirlīk] dahi derler. Necībeddīn-i Cerdpādḳānī, ḳıṭ'a:

تا برنهاده عالم و بر قد روزگار
دوزد فلک قباچهٔ دوران ز چاپکی
بادا قبای ملک به بالای قد تو
وانگه به زیر دامن جاه تو درلکی

(Dünya durdukça ve felek zamanenin boyu için devran yeleğini ustalıkla diktikçe; mülk kaftanı senin boyuna uygun olsun ve saltanatının eteği altında bir dirlik bulunsun!)

درمسنک [direm-senk]: Bir dirhem ağırı kadar nesne. Meşelā on dirhem nesneye "deh diremsenk" derler. Ve همسنک [hem-senk], berāber demektir.

دژک [dijik]: Kesr-i zā'-i Fārsī ile. Be-ma'nī-i ebleh. Ve *Şerefnāme*'de resen ki ziyāde kıvrıldıkta kendinden girih tutar, ona derler.

دنک [dink]: Sükūn-ı nūn ile. İki ma'nāya gelir.

Evvel, āvāz **(439[a])** ma'nāsına.

Şānī, ol tokmak ki suyla bārūt döğer. Ve ol ağaç ki onunla çeltik döğüp pirinç çıkarırlar. Ve zeyt ve şīrūġan mengenesi. Şā'ir, beyt:

حسود دولتت را چرخ گردون
به فرقش دمبدم بخنو کند دنک

(Dönen dünya, senin devletini kıskananın başına gökgürültüsü tokmağıyla her an vurmaktadır.)

دهک [dihek]: Feṯḥ-i hā ile. Küçük köy. Kāf, kāf-ı taṣġīrdir. Mīr Naẓmī, beyt:

پی آهوان شد چو تنها دوان
دهک دید و گشته به سویش روان

(Yalnız başına ceylanların peşinden gitti. Küçük bir köy görüp o tarafa yöneldi.)

دیژک [dījek]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i zā'-i Fārsī ile. Boz renk olan nesnelerde isti'māl olunur. Hem 'ārıża ve hem ma'rūża ıṭlāḳı vardır. Cemī' renge delālet eder lüġatlerin ḥāli böyledir, 'ārıża ve ma'rūża ıṭlāk olunur.

دیک [dīk]: Sükūn-ı yā ile. Çömleğe derler. 'Arabīde ḫorūsa derler. Fārsīde dahi müsta'meldir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

الا تا لاله در صحرا الا تا غنجه در بستان
یکی چون تاج دیک آید یکی همچون سر ببغا

(Bozkırdaki laleye bakın! Bostandaki goncaya bakın! Biri horoz tacı gibi geliyor, diğeri papağan başı gibi geliyor.)

دیوک [dīvek]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i vāv ile. Bir böcektir, eşvābı ve kitābı keser. 'Arabīde ارضه [araża] derler. Fārsīde بید [bīd] ve دیوچه [dīvçe] de derler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

آن زه که بشد کمانش از کار
دیوک زندش به روی دیوار

(Yayı kullanılmaz hale gelen kiriş, duvarın üstünde böcek vurur.)

Ba'żı nüsḫada "sülük" ma'nāsına ki زلو [zelū] dahi derler. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

دیوک به دست دیوکسان برسپوخت نیش
کون را بسان خمرهٔ دیوک فروش کرد

(Elde sülük, devasa küslere iğne soktu. Kūnu sülük satıcısının kabı gibi yaptı.)

مع الكاف الفارسى

[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

دراز آهنگ [dirāz-āheng]: Bir iş veyāḫud bir maṣlaḥat uzadığına derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

دراز آهنگ شد این کار با تو
ندانم چون کنم ای یار با تو

(Ey sevgili! Seninle bu iş epey uzadı. Seninle nasıl yapacağım bilmiyorum.)

درنگ [direng]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Altı maʿnāya gelir.

Evvel, vaḳit, sāʿat ve zamān maʿnāsına.

Ṣānī, ṣebāt, ārām ve teʾḫīr maʿnāsına. Bu iki maʿnāya, Ḥakīm Sūzenī, ḳıṭʿa:

ای پایگاه قدر تو بر چرخ نیم رنگ
دور ورا شتاب و بقای ترا درنگ

از زیر پنج پرده به شاهد نظر کنی
چون صوفیان به رقص درآیی همان درنگ

گر لطف و مردمیت به مردم گیا رسد
مردم گیاه مردم گردد همان درنگ

(Ey kadrinin mertebesi soluk renkli feleğin üstünde olan! Onun dönmesi hızlı, senin kalıcılığın sabittir! Sevgiliye beş perdenin altından bakarsan, o anda sufiler gibi raksa gelirsin. Senin iyiliğin ve insanlığın insanotuna ulaşırsa, insanotu o anda insana dönüşür.)

Ṣāliṣ, be-maʿnī-i āḫiret, yaʿnī ḫulūd. Maʿnāyı ṣānī ile bu maʿnāya, Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو سازی درنگ اندرین جای تنگ
شود تنگ بر تو سرای درنگ

(Bu dar yerde oyalanırsan, ahiret evi sana dar gelir.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i renc ve miḫnet ki ادرنگ [ādreng] ve ادرنگ [edreng] dahi denilir. Üstād Ferruḫī, beyt:

فلک چو غیبهٔ جوشن ستاره زان دارد
که بی درنگ بود چون برو زنی به شتاب

(Feleğin zırh pulunu andıran yıldızlara sahip olmasının sebebi, ona zahmetsizce ve ardı arkası kesilmeden vuruyor olmandır.)

Ḫāmis, sāz, zeng, nāḳūs, şikesten-i çīnī vü şīşe ṣadāsına derler. Şeyḫ Ebū Saʿīd Ebulḫayr, rubāʿī:

از باده رخ شیخ به رنگ آوردن
اسلام ز جانب فرنگ آوردن
ناقوس به کعبه در درنگ آوردن
بتوان نتوان ترا به چنگ آوردن

(Şarapla şeyhin yüzünü al al etmek, Frenk tarafından müslüman getirmek ve Kābe'de çan sesi çıkarmak mümkündür ama seni ele geçirmek mümkün değildir.)

Ḫażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, meṣnevī:

ناگه آن دیوانه شورش دررسید
بر درِ دکان شیشه گر رسید

یک به یک بر سنگ می زد بی درنگ
کز دلش بردی درنگ شیشه ژنگ

(O meczup aniden cezbeye kapıldı. Şişeci dükkānının kapısına vardı. Durmaksızın şişeleri taşa vurmaya başladı, zira şişe sesi gönlündeki pası gideriyordu.)

Sādis, درنگیدن [direngīden] lafẓından ism-i maṣdar olur. Ḫallāḳu'l-Maʿānī, beyt:

رفت آن که روز ما ز شبم تیره رنگ بود
و اندوه را به نزد دل ما درنگ بود

(O gitti ve gündüzüm gecemden daha karanlık oldu. Gamı gönlümüzün katında oyalanmış oldu.)

Ve ṣīga-i emr ve vaṣf-ı terkībīde istiʿmāl olunur. Üstād Laṭīfī, beyt:

گفتم اینجا بدرنگم به صفا گفت درنگ
که به حلمی و بر آماه رو و کوه درنگ

("Burda oyalanayım mı?" dedim, mutluluk içinde "Oyalan! Öyle ki yavaş yavaş git ve dağ gibi sabit kal!" dedi.)

درنگادرنگ [direng-ā-direng]: Ṣadā-yı ṭabl u kūs ki pey-ā-pey çalına. Mevlānā Hātifī, beyt:

ببستند بر بختیان طبل جنگ
به گردون برآمد درنگادرنگ

(Beserek develere savaş kösü bağladılar. Davul ve kös sesleri göğe yükseldi.)

دژآهنگ [dij-āheng]: Zāʾ-i Fārsī ile. Bed-ḫūy ve bed-kerdār maʿnāsınadır. *Tuḥfetü'l-Aḥbāb*'da be-maʿnī-i bed-āheng, yaʿnī yaramaz ḳaṣd edici. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

ز بس کینه جوی و دژآهنگ بود
فراخار گیتی برو تنگ بود

(O kadar kinci ve kötü huyluydu ki dünyanın en geniş yerleri dahi ona dar gelirdi.)

Ve dahi tīr ve zūbīn maʿnāsına. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

به یک خدنگ و دژآهنگ جنگ داری تنگ
تو بر پلنگ شخ و بر نهنگ دریابار

(Sen bir savaş yayı ve okuyla, kaplana dağı ve timsaha denizi dar edersin.)

دژهخت گنگ [dijhuḫt-geng]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī vü ḫāʾ-i muʿceme ile. Ḳıble-i müteḳaddimīn yaʿnī **(439b)** Beytü'l-maḳdis. Ḥakīm Esedī, beyt:

به دژهخت گنگ آمد از راه شام
که خوانیش بیت المقدس به نام

(Şam yolundan Beytü'l-mukaddes diye anılan Kudüs'e geldi.)

دژهوخت گنگ [dijhūḫt-geng]: Ziyāde-i vāv ile dahi Beytü'l-maḳdis'e derler. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

کنون سلم را رای جنگ آمدست
که یارش ز دژهوخت گنگ آمدست

(Şimdi, dostu Beytü'l-makdis'ten gelen Selm de savaşmayı düşünüyor.)

Ḥakīm Esedī, beyt:

چو نوح آمد و یافت ایدر درنگ
کشید استخوانش به دژهوخت گنگ

(Hz. Nuh gelince, orada biraz oyalandı. Soyundan gelenleri Kudüs'e çekti.)

دژگ [dijeg]: Feṭḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Be-maʿnī-i destārçe, yaʿnī maḳrame. Mīr Naẓmī, beyt:

به دستت دژگ گر تهی آمدی
زن بدسکالت رهی آمدی

(Elinde boş fileyle geldiysen, kötü huylu avrata köle oldun demektir.)

دشنگ [dişeng]: Feṭḥ-i şīn-i muʿceme ve sükūn-ı nūn ile. Su bendi ki ḫas u ḫāşāk ile ola, üzerine kodukları ağaç dallarına derler. Keẕā fi'l-*Edāt*. Ammā nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de tār-ı ibrīşim maʿnāsına. Sīn-i mühmele ile (دسنگ diseng) de mervīdir.

دیگ [dīg]: İmāle ile "çömlek" maʿnāsınadır. İsm-i ʿāmdır, her ne ki içinde ṭaʿām ṭabḫ oluna, bakırdan olana دیگِ مسین [dīg-i misīn] ve topraktan olana دیگِ سفالین [dīg-i sifālīn] derler. Ve imālesiz dün, ems maʿnāsınadır.

دیگ بردیگ [dīg-ber-dīg]: Oldur ki iki çömleği birbirine kapaklayıp baʿżı eşyā taṣʿīd ederler. Kīmyāgerler beyninde maʿrūf nesnedir.

دیوانه سگ [dīvāne seg]: Yaʿnī kuduz köpek. Mīr Naẓmī, beyt:

رقیبش چون سگ دیوانه گشته
چو دید آن سرو قد همخانه گشته

(O selvi boyluyla aynı evi paylaştığını gören rakibi, kuduz köpeğe dönmüş.)

دیومشنگ [dīv-meşeng]: Ḥubūbāt nevʿinden bir nevʿdir ki kabuğun çıkardıkta muḳaşşar mercimek gibi olur. Ona گاومشنگ [gāv-meşeng] dahi derler.

مع اللام

[maʿa'l-lām]

دل [dil]: Maʿrūf. ʿArabīde قلب [ḳalb] derler. Ḳalb-i ṣanevberī dedikleri gūşt-pāredir. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

سرنشتر عشق بر رگ روح زدند
یک قطرهٔ خون چکید و نامش دل شد

(Aşk neşterinin ucunu ruh damarına vurdular. Bir damla kan damladı ve adını kalp/gönül koydular.)

Żamm-ı dāl ile (دُل dul), āḫar maʿnāya gelir.

دنکل [dinkil]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i kāf ile. Bed-evżāʿ ve sefīh maʿnāsınadır. Şems-i Faḫrī, beyt:

چار کس در ممالک شه نیست
ظالم و هیز و مفسد و دنگل

(Padişahın ülkelerinde şu dört kimse yoktur: Zalim, oğlancı, savurgan ve ebleh.)

دیسال [dīsāl]: Geçen yıl. ʿArabīde عام اول [ʿāmm-ı evvel] derler. Şāʿir, beyt:

کار دیسال نشود فکر تلافی امسال
هیچ ممکن نبود رفته به باز آوردن

(Bu yılın düşüncesi, geçen yılın işini telafi edemez. Gideni geri getirmek asla mümkün değildir.)

دیرینه سال [dīrīne-sāl]: Yaşlı, pīr ve iḫtiyār maʿnāsına. Mevlānā Hātifī, beyt:

جهاندار در بارگه کرده جای
به دیرینه سالان کارآزمای

(Padişah, gün görmüş tecrübeli yaşlıları saraya yerleştirdi.)

دیودل [dīvdel]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü vāv ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Akçakavak dedikleri ağaçtır.

دیودل [dīv-dil]: Kesr-i dāl-ı mühmele ile. Şücāʿ ve bahādır. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

دیودل باشیم و برپاشیم جان
که آن پری دیدار پدیدار آمدست

(Cesur olalım, can saçalım! Çünkü o peri yüzlü, yüz göstermiş.)

Mecmaʿu'l-Fürs'te be-maʿnī-i tārīk-dilī ve cāhilī.

مع المیم

[maʿa'l-mīm]

درازدم [dirāz-dum]: Be-maʿnī-i seg. Ḥakīm Ḫāḳānī, der-*Ḳasemiyye*, beyt:

به سربزرگئ جدان من که بودیشان
درازگوش ندیم و درازدم بواب

(Eşeği nedim, köpeği kapıcı yapmış olan ataların soyluluğuna andolsun!)

درختِ گرم [diraḫt-ı germ]: İżāfet ve feṯḥ-i kāf-ı ʿAcemī ile. Ilgın ağacına isim olmak üzre mervīdir.

درم [direm]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Sīm-i meskūk yaʿnī akçe. Her nevʿine direm derler. Bu meşhūr beyitten mefhūmdur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

درمداران عالم را کرم نیست
کرمداران عالم را درم نیست

(Dünyadaki para sahipleri cömert değil, dünyadaki cömertler para sahibi değil.)

Üstād ʿUnṣurī, beyt:

از گهر گرد کردن بفخم
نه شکر چید هیچ کس نه درم

(Çarşafın para toplaması yüzünden, ne şeker toplayabilen çıktı ne de akçe!)

درهم [dirhem]: Maʿrūf. Evzānda on altı çekirdek ağırıdır. Bir buçuk dirhem bir miṯḳāl olur. Ḫʷāce Selmān, beyt:

در ترازوی عمل درهم احسان ترا
بر نقود حسنات دو جهان رجحان باد

(Senin ihsan dirhemin, amel terazisinde iki cihanın hayır ve hasenat nakitleriyle yükselsin!)

دژاکام [dijā-kām] ve **دژکام** [dij-kām]: Kilāhumā bi-zā'i'l-Fārsī. Zāhid ve perhīzgār maʿnāsına. Faḫr-i Gürgānī, beyt:

مکن دژکامگی با آن جوانمرد
بپرور مهر آن را کو بپرورد

(O delikanlıya ham sofuluk yapma! Sevgi besleyene sevgiyle karşılık ver!)

دژپیم [dij-pīm]: Sükūn-ı zā vü kesr-i bā'-i Fārsiyyeyn ile. Be-ma'nī-i ġudūd. Ya'nī ol yumru et ki deri altında ẓāhir olur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دژخم [dij-ḫim] ve **دژخیم** [dij-ḫīm]: Kilāhumā **(440a)** bi-sükūni'z-zā'i'l-Fārsī ve kesri'l-ḫā'i'l-mu'ceme. دژ [dij] ile خیم [ḫīm]den mürekkeb lafẓdır. Dij, bed ve zişttir; ḫim, ḫūy ma'nāsınadır. Ma'nā-yı terkīb, bed-ḫūy demek olur. Faḫr-i Gürgānī, meşnevī:

اگر دشمنت تیز آید فراز
تو اسب تکبر برو بر متاز

چنان شو تواضع کنان سوی او
که باز آید از دژخمی خوی او

(Düşmanın öfkeyle yanına geliyorsa, sen de kibir atını ona yöneltme! Onun yanına öyle alçakgönüllü bir edayla git ki o da kötü huylu olmaktan vazgeçsin.)

Bu ma'nāyı mü'eyyid, Şems-i Faḫrī, beyt:

رام و خوش طبع گشت در عهدش
دیو بد طبع و شرزه و دژخیم

(Kötü huylu, alaycı ve ahlaksız dev onun zamanında iyi huylu olup boyun eğdi.)

Ve bed-aḫlāḳ ve bed-nihād ma'nāsına da gelir. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

کجا جای دیوان دژخیم بود
کز آن جایگه پیل را بیم بود

(Orası soyu bozukların toplantı yeriydi. Fil oradan korkardı.)

Ve *Risāle-i Naṣīrī*'de ḫasīs ve teng-ḫāl ma'nāsına mervīdir. Ve *Mecma'u'l-Fürs*'te ḳattāl ve cellād ma'nāsınadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Bu ma'nā isti'āre ṭarīḳıyla olmak vardır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به دژخیم فرمود کین را بگوی
بدار اندر آویز و درتاب روی

(Cellada şöyle buyurdu: "Bunu söyle, darağacına as ve bırak gel!".)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

به دژخیم فرمود تا گردنش
زند بس به آتش بسوزد تنش

(Cellada şöyle buyurdu: "Boynunu vurun ve bedenini ateşte yakın!".)

Ḥakīm Senāyī, beyt:

مرد دژخیم مرد را بکشید
برد و اندر روان سرش ببرید

(Cellat onu öldürdü. Götürüp hemen başını kesti.)

دژم [dijem]: Feṯḥ-i zā'-i Fārsī ile. Beş altı ma'nāya gelir, cümle birbirine yakın. Ġamgīn ve āşüfte-ḫāl ma'nāsınadır. Ḥakīm Esedī, meşnevī:

دژمتر کسی مرد رشکست و آز
که هر ساعتی مرگش آید فراز

گرانتر ز هر چیز بار گناه
کزو جان دژم گردد و دل سیاه

(Kıskanç ve hırslı olan kimsenin hali perişandır, böylesinin her an ölümü yaklaşmaktadır. Günah yükü her şeyden daha ağırdır, canı sıkıntıya sokar ve kalbi karartır.)

Ve perīşān-ḫāl ma'nāsına, Şems-i Faḫrī, beyt:

خسروا در زمان معدلتت
نیست جز زلف یار هیچ دژم

(Ey padişah! Senin adaletin zamanında sevgilinin saçından başka darmadağınık olan yoktur.)

Ve mehīb ve ġażabnāk maʿnāsına ādemde ve ḥayvānda istiʿmāl olunur. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

دلیران ایران ز اول بهم
بکردند حمله چو شیر دژم

(İlk önce İranlı yiğitler, öfkeli aslan gibi bir uğurdan saldırdılar.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

همی ز آسمان کرکس اندر کشد
ز دریا نهنگ دژم برکشد

(O daima gökyüzünden akbabayı, denizden vahşi timsahı kapar.)

Ve elemnāk ve ġamnāk maʿnāsına. ʿUrfī-i Şīrāzī, beyt:

شاها به عطایت که از آن کام که دانی
نومید مهل عرفئ محروم و دژم را

(Ey padişah! Bağışını gösterip gamlı ve mahrum Urfi'yi bildiğin o istekte umutsuz bırakma!)

Ve pejmürde ve buruşmuş maʿnāsına. ʿUrfī-i Şīrāzī, beyt:

ازعدل تو گر طبع چنین معتدل آید
آن عدل رسد عالم فرتوت و دژم را

(Tabiat senin adaletinle böylesine ölçülü olursa, o adalet, bunamış ve buruşmuş dünyaya erişir.)

دزدام [diz-dām]: Sükūn-ı zāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Ḳalʿada olan zindān ve ḥabsḫāne. دز [diz] ki ḳalʿadır, دام [dām] tuzaktır. Tuzaktan murād, tutulup kalmak maʿnāsınadır. Ḳalʿalarda ḥıfẓ ve ḥirāset muḥkem olmakla mücrim ve günāhkār olanları onda ḥıfẓ ederler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دشم [dişem]: Feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Bīz ki serrāclar āletlerindendir. دژینه [dijīne] dahi derler.

دلارام [dil-ārām]: Gönül eğlendirici demektir. Ekşer ṣıfat-ı maḥbūbda istiʿmāl olunur. Mīr Naẓmī, beyt:

تمنا گر برآید از دلارام
مشو غیر از وصالش ای دل آرام

(Ey gönül! Gönül eğlendirici sevgiliden temenni gelirse, ona kavuşmak dışında bir şeyle sakinleşme!)

دلام [dilām]: Küçük nīzedir ki Hindīler elde götürüp ḫaṣma ḥarbe gibi atar. Hindīler miyānında ġāyet maʿrūf ve müstaʿmeldir. Kendi lisānlarında داپنهی [dāpenhī] derlker. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, ḳıṭʿa:

به حرب اهل ضلالت ز بهر کشتن جهل
سخنت را چه بُرّنده حسام باید کرد

کمانت خاطر و حجت سپرت باید ساخت
ترا سزای دلامش دلام باید کرد

(Sapkın kimselerle savaşırken cehaleti öldürmek için sözünün keskin kılıç gibi olması gerekir. Aklını yay, delilini kalkan etmen gerekir. Sana mızrağa uygun mızrak gerekir.)

دمام [dimām]: Be-vezn-i امام [imām]. Lafẓ-ı ʿArabīdir. Onu taʿrīf edip derler: الدمام هو دواء یشبه الزعفران یطلی به جبین الاطفال. Yaʿnī, ol bir dārūdur ki zaʿferāna benzer, eṭfālin alnına sürerler. Ve her ṭalā olan nesneye derler.

دهیم [dihīm]: Kesr-i hā ve sükūn-ı yā ile. Tācdır ki دیهیم [dīhīm] ve دیهم [dīhim] dahi derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دیم [dīm]: Be-vezn-i سیم [sīm]. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i çehre. Ḥakīm Senāyī, beyt:

دیم ما هست اگر دم او نیست
نام ما هست اگر نم او نیست

(Onun demi yoksa, bizim dīmimiz (çehremiz) var. Onun nemi yoksa, bizim namımız var.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

عیسوی دم باد و احمد دیم و چشم حادثات
در شکرخواب عروسان از دم و از دیم او

(Hz. İsa nefesli ve Hz. Peygamber çehreli olsun! Onun nefesi ve çehresi sayesinde feleğin gözü gelin uykusuna yatsın.)

Ṣānī, **(440b)** saḫtiyān maʿnāsına ki ادیم [edīm] dahi derler. ʿArabīde maṭar-ı şedīd maʿnāsınadır ki دیمه [dīme] dahi derler. Beyt:

گر تو گویی که کف میر چو ابرست خطاست
کز کف میر درم بارد و از ابر دیم

(Eğer "emirin eli bulut gibidir" dersen hatadır. Çünkü emirin elinden para yağıyor, buluttan ise yağmurḳ)

دیوگندم [dīv-gendum]: Çavdar dedikleri ġalledir, arpaya müşābih. Mīr Naẓmī, der-ṣıfat-ı yekī bisyār-ḫˇār, beyt:

خری بسیارخوار و بد نوالی
خورد از دیوگندم را جوالی

(Çok yiyen ve işe yaramaz bir eşek, bir çuval çavdar yer.)

دیهیم [dīhīm] ve **دیهم** [dīhim]: Kilāhumā bi-sükūni'l-yā ve kesri'l-hā. ʿAcem şāhlarına maḫṣūṣ olan muraṣṣaʿ tācdır. Şems-i Faḫrī, beyt:

شهریار جهان طلعت اوست
زینت تخت و زیور دیهیم

(O, cihan padişahıdır. Onun yüzü, tahtın ve tacın süsüdür.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو دیهیم شاهی به سر برنهاد
جهان را سراسر همه داد داد

(Padişahlık tacını başına takınca bütün dünyaya adalet yaydı.)

مع النون

[maʿa'n-nūn]

دبیرستان [dibīristān]: Mektebḫāne. دبیر [dibīr] kātib ve ستان [istān] mekān maʿnāsınadır ki "kātib yeri" demek olur. Ḥakīm Senāyī, beyt:

عقل اگر خواهی که تا اندر عقیله ات نفکند
گوش گیرش در دبیرستان الرحمن درآر

(Akıl seni tuzağa düşürmesin istiyorsan, onu kulağından tutup er-Rahman okuluna dāhil et!)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

دبیرستان نهم در هیکل روم
کنم آیین مطران را مطرا

(Bizans kilisesinde okul yapıp Hıristiyanlık usulünü tazelerim.)

هیکل [heykel], Naṣārā kelīsāsıdır.

دبستان [dibistān]: دبیرستان [dibīristān] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur. Mevlānā Cāmī, beyt:

معلم کیست عشق و کنج خاموشی دبستانش
سبق نادانی و دانا دلم طفل سبقدانش

(Öğretmen kimdir? Aşktır. Okulu da suskunluk köşesidir. Ders cahillik ve ilim, gönlüm ders öğrenen çocuktur.)

Ez-naẓīre-i īn kaṣīde: Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

مرا دل پیر تعلیمست و من طفل زباندانش
دم تسلیم سر عشر و سر زانو دبستانش

(Gönül benim hocamdır, ben de onun dilinden anlayan çocuğum. Diz kapağı ilkokul, teslim vakti/nefesi de on ayettir.)

Mevlānā Hātifī, der-*Leylī vü Mecnūn*, meṡnevī:

آن شیفته بر خلاف طفلان
می رفت به مهر تا دبستان

با درسگهش نبود میلی
بودی غرضش وصال لیلی

(O çılgın, diğer çocukların aksine okula şevkle gidiyordu. Dersi ve sınıfıyla bir ilgisi yoktu, amacı Leylā'ya kavuşmaktı.)

دبن [dibin]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade ile. دبق [dibḳ]-i merḳūm. Yaʿnī ökse ki ağaca sürerler, kuş kondukta ayakları yapışıp kalır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

درازخوان [dirāz-ḫᵛān]: Fetḥ-i ḫā'-i muʿceme vü vāv-ı maʿdūle ile. Uzun pīşger. دسترخوان [destār-ḫᵛān] dahi derler. Ve uzun sofra. ʿArabīde سماط [simāṭ] derler. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

درازخوان پر از نان گندمین باید
که در مقابلهٔ راه کهکشان آری

(Samanyoluyla kıyaslamak için buğday ekmeğiyle dolu uzun sofra gerekir.)

درانیدن [dirānīden]: Fetḥ-i rā'-i mühmele, kesr-i nūn ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. دریدن [dirīden] lafẓının müteʿaddīsi olur, yırttırmak maʿnāsına. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

به یاد روی تو خواهم که خرقه کردم چاک
به نیکنامئ پیراهنی درانیدن

(Senin yüzünü anıp hırka parçalamak, iyi adlılık gömleğini yırttırmak isterdim.)

درایيدن [dirāyīden]: Kesr-i yā-yı evvel ve sükūn-ı ṣānī ile. Āvāz çıkarmak ve ırlamak. Şeyḫ Evḥadī, der-*Cām-ı Cem*, beyt:

فقر اگر خوردنست و گاییدن
هرزه ای چند بردراییدن

(Fakr eğer yeme içme, şehvet ve birkaç herze mırıldanmaksa...)

درختان [diraḫtān]: Cemʿ-i درخت [diraḫt]tır. Ağaçlar. Egerçi edāt-ı cemʿ olan elif ve nūn ẕevi'l-ʿuḳūlda olur, dıraḫt ise cemādāttandır, bunda elif ve nūn muḫālif-i ḳāʿidedir. Bir cevāb oldur ki cemādātta elif ve nūn'la cemʿ ancak bundadır, şāẕ maḳūlesidir, ʿadem menzilesinde olur. [1] النادر کالمعدوم mażmūnu üzre ḳāʿideye maḥall olmaz. Cevāb-ı āḫar, dıraḫtın nümüvvü olmakla cā'izdir. Tafṣīli muḳaddimede ẕikr olunmuştur. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

برگ درختان سبز در نظر هوشیار
هر ورقی دفتریست معرفت کردگار

(Arif nazarında yeşil/taze ağaçların her bir yaprağı, yüce Allah'ın marifet defterinden birer sayfadır.)

درختستان [diraḫtistān]: Ağaçlık demektir. Mīr Naẓmī, beyt:

درختستان اندر دشت بوده
مگر شیر ژیان آنجا غنوده

(Ovada bir ağaçlık varmış. Meğer öfkeli bir aslan orada uyurmuş.)

درخشان [diraḫşān]: Be-maʿnī-i tābān. درخشیدن [diraḫşīden] lafẓından ism-i fāʿildir. Şāʿir, beyt:

درخشان دو رُخشان چو شمس و قمر
درفشان دو لبشان چو شهد و شکر

(İki yanağı güneş ve ay gibi parlıyor. İki dudağı bal ve şeker gibi ışıldıyor.)

درخشیدن [diraḫşīden]: Yıldıramak ve żiyālı olmak maʿnāsınadır. Keẕā fī-*Mecmaʿi'l-Fürs* ve *Şerefnāme*. Çağatay lisānında "ışnamaḳ" derler. "Işnar", żiyā verir ve "ışnaban", "żiyā veren" demektir. (Mīr ʿAlī Şīr) *İskendernāme*'de rāy-ı Hindī İskender'e gönderdiği atlar vaṣfında der, beyt:

1 Az olan yok gibidir.

Her eşheb ki kökge baḳıp kişneben **(441[a])**
Ḳuyaş eşhebi tābı dik ışnaban

(Göğe bakıp kişneyen her at, parlak güneş kır atı gibi ışıldıyordu.)

درفشِ گاویان [direfş-i gāvyān]: Ferīdūn Şāh'ın sancağıdır ki Gāve-i Āhenger kaldırıp Ḍaḥḥāk üzerine ḫurūc etmişti. Tafṣīline müsā'ade olmamağın ṭayy olundu. Emīr Mu'izzī, beyt:

گر فریدون را خبر بودی ز رای فرخت
فال بگرفتی فریدون از درفش گاویان

(Senin kutlu hükmünden Feridun'un haberi olsaydı, Feridun direfş-i gāvyāndan fal tutardı.)

درفشیدن [direfşīden]: Feṭḥ-i rā'-i mühmele, sükūn-ı fā ve kesr-i şīn-i mu'ceme ile. Be-ma'nī-i درخشیدن [diraḫşīden]. Mīr Naẓmī, beyt:

شده آن روی دلجو ماه تابان
درفشد از لطافت دُر دندان

(Gönlün peşinde olduğu o yüz, parlak ay olmuş. İnci gibi dişleri güzellikten parlıyor.)

درم گزین [direm-guzīn]: Żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Ṣarrāf ma'nāsına, akçe seçici demek olur.

درنگ کردن [direng kerden] ve **درنگیدن** [direngīden]: Ṣabr u ārām eylemek. Ve tevaḳḳuf ma'nāsına. İkisi de maṣdardır "eğlenmek" ma'nāsına.

درویدن [direvīden]: Feṭḥ-i rā'-i mühmele ve kesr-i vāv ile. Ot ve ġalle biçmek. 'Arabīde حصاد [ḥaṣād] ma'nāsına. Ḥaẕf-ı yā ile درودن [direvden] dahi cā'izdir. Çağatayda "ormaḳ" derler. Bu beyitte mużāri'i vāḳi' olmuştur. Mīr 'Alī Şīr, beyt:

Mezra'-ı dehrġa saç luṭf ile iḥsān toḫmun
Her ne ikseŋ anı oḳ çünkim orarsın āḫir

(Dünya tarlasına iyilik ve güzellik tohumu ek! Çünkü ne ekersen onu biçersin.)

دریدن [dirīden]: Kesr-i rā'-i mühmele ile. Yırtmak. 'Arabīde خرق [ḫarḳ] ma'nāsına. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

عادت شیر و رسم او هست دریدن و زدن
عادت شیر رایتت نیست به غیر صفدری

(Aslanın ādeti ve kanunu, yırtmak ve vurmaktır. Senin sancağındaki aslanın ādeti ise saf yarmak dışında bir şey değildir.)

دریگان [dirīgān]: Kesr-i rā'-i mühmele, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i kāf ile. A'māl-i nücūmdan bir nev' şekildir. Mu'arrebi دریجان [dirīcān]dır.

دژبرازان [dij-berāzān]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī ve feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade vü rā'-i mühmele vü zā'-i mu'ceme ile. Be-ma'nī-i 'ayb-gīrān, ḫışmgīnān ve ḫām-ṭama'ān. Müfredi دژبراز [dij-berāz]dır, elif ve nūn edāt-ı cem'dir.

دژمان [dijmān]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī ve feṭḥ-i mīm ile. Bir nesnenin iriliğinden ve kabalığından kināyedir. Lafẓ-ı mürekkebdir ki دژ [dij] ḳal'adır ve مان [mān] مانستن [mānisten]den ism-i fā'ildir. Ma'nā-yı terkīb "ḳal'aya benzeyici" demek olur.

دژوان [dijvān]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī ve feṭḥ-i vāv ile. Dirīġ ve ḥasret ma'nāsına. Keẕā fī-*Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm*. Ve *Mü'eyyidü'l-Fużalā*'da "elvān" ma'nāsına.

دگرگون [digergūn]: Ġayrı güne demektir. Mīr Naẓmī, beyt:

دل زارم نشد با لطف مقرون
ز جور یار شد حالم دگرگون

(Zavallı gönlüm iyilikle yakınlaşmadı. Sevgilinin kötülüğü yüzünden halim bir başka oldu.)

Ve ser-nigūn ve yüzü geri dönmüş maʿnāsına da masṭūrdur. Mīr Ḫüsrev, beyt:

کافر تاتار برون از هزار
کرد دگرگون بر اشتر سوار

(Moğol kāfiri, binlerce deve binicisini alaşağı etti.)

دل انگیزان [dil-engīzān]: Mūsīḳīde bir laḥn adıdır. Üstād Menūçehrī, naẓm:

در باغ به نوروز درم ریزانست
بر نارونان لحن دل انگیزانست

باد سحری سپیده دم خیزانست
با میغ سیه به کشتی آویزانست

و آن میغ سیه ز چشم خون ریزانست
تا باد مگر ز میغ بردارد چنگ

(Nevruzda bahçeye gümüş para yağıyor, nar çiçekleri üstünde dilengīzān nağmesi çalınıyor. Tan yeli sabahleyin kalkıp kara bulutla savaşıyor. O kara bulut gözden kanlı gözyaşı döküyor, galiba tan yeli buluta el kaldırıyor.)

دلستان [dil-sitān]: Ṣıfat-ı maḥbūbdur, gönül alıcı maʿnāsına. Bu ستان [sitān], ستاندن [sitānden] lafẓından ism-i fāʿildir, mekān maʿnāsına olan ستان [sitān] değildir.

دلنشین [dil-nişīn]: Gönül ḳabūl ettiği nesne. Gönülde oturucu demektir. Ḥakīm Şifāyī, beyt:

کاری به دست ناله شفایی فتاده است
زین دلنشین خدنگ که در استخوان شکست

(Ey Şifāyī! Bu gönülde oturucu ok, kemikte kırıldı. İş, ahın eline düştü.)

دهستان [dihistān]: Kesr-i hā ve sükūn-ı sīn-i mühmele ile. Bir şehrin adıdır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

چو اندر دهستان بیاراست جنگ
برین بر نیامد فراوان درنگ

(Dihistān'da savaşa hazırlandı, burada çok oyalanmadı.)

دهقان [dihḳān]: Köy reʾīsi. Keṣret-i istiʿmāl ile "köylü" maʿnāsına olmuştur. Merḥūm Kemālpaşazāde bunda dahi taṣarrufu ile taʿbīr-i ḫāṣṣ edip der ki: "Dihḳān, lafẓ-ı muʿarrebdir. Fārsīsi دهخان [dihḫān] idi. Aṣlı خانِ ده [ḫān-ı dih]tir, ʿalem olıcak mużāfun ileyh taḳdīm olundu". Ḫān reʾīs maʿnāsına olduğu خان [ḫān] tefsīrinde yine merḥūmun naḳli üzre ẕikr olunmuştur. ʿUmdetü'l-muḥaḳḳıḳīn Mevlānā Saʿdeddīn Nūrullāh Mużciʿa *Ḥāşiye-i Ḳāḍī* **(441b)** *Beyżāvī*'de sūre-i Āl-i ʿİmrān āḫirinde taṣrīḥ etmiştir bu ʿibāretle ki الدهقان رئيس القرية ومقدم اصحاب الزراعة وهو معرب.[1] İntehā. Şuʿarā, şiʿrlerinde īrād eylemişlerdir. Beyt:

چو آید بخت دهقان در گرانی
دلش مائل شود بر جفت رانی

(Köylünün talihi çıkmaza girerse, gönlü çift sürmeye meyleder.)

Bu beyti müddeʿāsına beyyine īrād eylemiş lākin bundan reʾīs olmak fehm olunmaz, ancak "köylü" fehm olunur. Zīrā köyde reʾīs olan şaḫıṣ çift sürmez, renc-ber olan reʿāyādır çifti süren.

دهگان [dihgān]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de iki maʿnāyadır.

Evvel, muzāriʿe derler.

Ṣānī, müverriḫe derler. Muʿarrebi دهقان [dihḳān]dır.

1 Dihkān, köy reisi ve çiftçilerin önde gelenidir, muarrebdir.

دهين [dihīn]: Kesr-i hā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Süt ağızı ki فله [felle] dahi derler.

ديدان [dīdān]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i dāl-ı mühmele ile. Evvel kış ayı. Bu lüġati Niʿmetullāh bu maʿnāya ẕikr eylemiş. Ġālibā ism-i cāmiddir.

ديده بان [dīdebān]: Gözcü maʿnāsına, باغبان [bāġbān] ve كشتيبان [keştībān] gibi. Dīdeye iżāfetle ism-i fāʿil dahi olur. Celālī, beyt:

بر آن كوه سر بانگ زد ديده بان
كه از گرد شد تيره روى جهان

(O dağın başındaki gözcü şöyle bağırdı: "Tozdan dünyanın yüzü karardı/göz gözü görmez oldu".)

ديدگان [dīdegān]: Kāf-ı Fārsī ile. Görücüler ve gözcüler. Ḥüseyn-i Ṣenāyī, beyt:

چون خرد در خزانه خانهٔ دل
ديده از خواب ديدگان برخاست

(Akıl, gönül mahzeninde ayakta kalmayı rüya görenlerden görmüş.)

ديده وان [dīdevān]: Be-maʿnī-i ديده بان [dīdebān]. Bāʾ-i muvaḥḥade yerine vāv vāḳiʿ olmuştur.

ديدن [dīden]: Görmek, rüʾyet maʿnāsına maṣdardır. Müstaḳbeli muḫālif-i ḳıyāstır, zīrā بيند [bīned] ve بينند [bīnend] gelir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

جمال روى ترا تا بديد ديدهٔ من
نمى توانم ازين رشک ديده را ديدن

(Gözüm senin yüzünü gördüğünden beri, bu kıskançlık/utanç yüzünden göze görünemiyorum.)

ديزندان [dīzendān]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü nūn ve feṭḥ-i zāʾ-i muʿceme vü dāl-ı mühmele ile. Be-maʿnī-i āhenīn se-pāye, yaʿnī demir sac ayağı. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

ديمين [dīmīn]: Sükūn-ı yāʾeyn-i taḥtāniyyeyn ile. Be-maʿnī-i gūk-i cūy, yaʿnī ırmakta olan kurbağa. Eyżan minhu.

دين [dīn]: İşāret-i ḳarībdir, "bu" demek maʿnāsına. بدين گونه [bedīn gūne] ve بدينسان [bedīnsān] derler. Ve şühūr-ı Fārsiyye'nin yigirmi dördüncü günü ismidir. Mes'ūd-i Sa'd-ı Selmān, beyt:

دين روز اى روى توان گفت دين
مَى خور و شادى كن و خرم نشين

(Ey sevgili! Dīn günü şu söylenebilir: "Şarap iç, eğlen ve keyfince otur!".)

ʿArabīde maʿrūf millet ve meẕheb maʿnāsına. Feṭḥa ile (دَين deyn), yine ʿArabīde "vām" maʿnāsınadır.

ديوان [dīvān]: Daʿvā maḥalli. Yaʿnī ḥükkām ve vālī-i vilāyet oturup ḥükūmet, istimāʿ-ı daʿāvī ve naẓar-ı defātir ettikleri mekān. Ve erbāb-ı ḫidmete pādişāh oturup ḫidemāt-ı mīriyye ettikleri mevżiʿ. Sebeb-i tesmiyesi oldur ki bir gün Kisrá taşra çıkıp gördü ki küttāb ve ehl-i dīvān oturup muḥāsebe-i defātir-i aʿmāl u ümenā ederler, اينها ديوانند [īnhā dīvānend] dedi, yaʿnī "bunlar şeyṭānlardır". ديو [dīv] şeyṭāndır, ديوان [dīvān] cemʿidir. Muḥāsibān, ʿummāl ve muḫaṣṣılān-ı emvālin umūr-ı dünyeviyyede ḫaẓāḳatleri ve aḥvāl-i ḫafī vü ʿiyānda vuḳūf u ferāsetleri olduğuna bināʾen ve Kisrāʾnın cibilliyyetinde ʿadl ü inṣāf merkūz ve mużmer olduğu ecilden edā-yı dīvān ile tesmiye eylemiş.

Ve bir maʿnāsı dahi ḫarīṭadır ki kīse-i defterdir.

Ve bir maʿnāsı dahi şuʿarānın eşʿārı defteridir. Tertīb ettikleri taḳrīble "dīvān" derler. ʿArabī ile müşterektir.

دیوجان [dīv-cān]: Yaʿnī saḫt-cān. Ebulmaʿānī, beyt:

تیر آهم نکرده کار رقیب
دیوجانست و سنگ دل بودست

(Ah okum rakibe etki etmedi. Ağır canlı ve taş kalpli imiş.)

دیهیان [dīhyān]: Ehl-i ḳarye. Köylüler demek olur. Yā-yı ṣānī, nisbet maʿnāsınadır.

مع الواو

[maʿa'l-vāv]

درو [direv]: Feṯḥ-i rā'-i mühmele ve iẓhār-ı vāv ile. Biçin, ʿArabīde حصاد [ḥaṣād] maʿnāsına. Ḫᵛāce Ḥāfız, beyt:

مزرع سبز فلک دیدم و داس مه نو
یادم از کشتهٔ خویش آید و هنگام درو

(Gökyüzünün yeşil çayırını ve yeni ay orağını görünce kendi tarlam ve hasat zamanım aklıma geldi.)

Ve درویدن [direvīden] lafẓından emir olur, "biç!" maʿnāsına.

دهو [dihū]: Żamm-ı hā ve iḫfā-yı vāv ile. Kūh-ı Serendīb ḳurbunda bir muʿaẓẓam dağdır. **(442[a])** Onda ḥażret-i Ādem ʿalá-nebiyyinā ve ʿaleyhi's-selām mübārek ḳademlerinin işri vardır taşa teʾşīr etmiş, ziyāretgāhtır. Varıp ziyāret edenlerden mervīdir ki her ḫaṭvesi yetmiş adımdır. Bu dahi menḳūldür ki her gece deryādan bir pāre bulut feryād u zārī ederek gelip ol işr-i aḳdām üzerine yaş döker, ġayrı yerlerde yağmur olmayıp ancak ḳadem-i şerīf olduğu yerlere yağdırır. Hemīşe sebz ü ḫürremdir, çemenzār ve şükūfeler eksik olmaz. Deryā ona iki mīl kadar yerde vāḳiʿdir.

دیو [dīv]: Şeyṭān ve evlād u etbāʿına derler. Bir maʿnāsı dahi kara mantardır. Ve dahi câme-i peşmîne ki ḫaşīn ve dürüşt olur, cenk maḥallinde giyerler. Ve giyen adama دیوسار [dīvsār] derler. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

دیودارو [dīv-dārū]: Ṣanevber ki çam fıstığına derler. Lākin Hindūstān'a maḫṣūṣ bir çam ağacıdır.

دیوارو [dīvārū]: Ḥaẕf-ı dāl-ı mühmele ile دیودارو [dīv-dārū]dan iḫtiṣār olunmuş, ṣanevber maʿnāsına. جلغوزه [celġūze] dahi derler. Nitekim şāʿir, beyt:

پسته و بادام و دیوارو شود
گر پزی با انگبین نیکو شود

(Fıstık, badem ve çamfıstığını balla pişirirsen güzel olur.)

Ve ṭabīʿatı ḥār ve yābistir. İstirḫā-yı ʿaṣab, fālic ve laḳveye nefʿi vardır.

مع الها
[maʿa'l-hā]

درازه [dirāze]: Feṭḥ-i rāʾ-i mühmele vü zāʾ-i muʿceme ile. Her uzun olan nesneye derler ḫuṣūṣan, bezin erişine denilir ʿumūmen.

دجله [dicle]: Sükūn-ı cīm ve feṭḥ-i lām ile. Maʿrūf ırmaktır. Mevlānā Hātifī, beyt:

خصوصا به آن دجلهٔ شور و شین
امیر و دلیر و دلاور حسین

(Bilhassa o kargaşa ve ayıp Diclesinin emir, yiğit ve kahramanı Hüseyin'dir.)

Ve alay ve ṣaff-ı ʿasker maʿnāsına. İstiʿāre ṭarīḳıyla olmak gerektir. Mevlānā Hātifī, beyt:

که هر سوی یکی دجلهٔ موج ریز
روان شد سوی آن محیط ستیز

(Öyle ki her taraftan birer asker safı, o savaş alanına doğru yöneldi.)

درختِ خانه [diraḫt-ı ḫāne]: Saḳf olmaya ṣāliḥ olan direk. Ev direği ve ağacı demekten murād odur.

درازینه [dirāzīne]: Her nesnenin ṭūluna derler. Yā, vaṣfiyye ve nūn, ṣıfatın teʾkīd için ve hā, ḫuṣūṣiyyetin beyān eder. Mīr Naẓmī, beyt:

درازینه رود هر سرو و شمشاد
قد بالای جانان می کند باد

(Her selvi ve şimşir ağacı uzunlamasına gider. Sevgilinin uzun boyu çalım satar.)

درخت سنبه [diraḫt-sunbe]: Żamm-ı sīn-i mühmele, sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Dülger āletlerinden mişḳab ve burgu. Maʿnā-yı terkīb "ağaç delen" de-

mektir. Ve dahi sibāʿ tırnağı. Ve ṭuyūrun minḳārı. İstiʿāre ṭarīḳıyladır

درمنه [diremne]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele vü nūn ve sükūn-ı mīm ile. Yavşan dedikleri ottur. ʿArabīde شیح [şīḥ] derler. Mīm'in feṯḥasıyla (درمَنه dirmene) de cāʾizdir.

درنه [dirne]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i nūn ile. Tīġın cümle-i esmāsındadır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دروه [dirve]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele, feṯḥ-i vāv ve iḫfā-yı hā ile. Yama ki eski cāmeye dikerler. Ve dahi yırtık. ʿArabīde مخروق [maḫrūḳ] maʿnāsına. Mīr Naẓmī, beyt:

پیره زنی بود در آن بیوه ای
داشت برش جامهٔ پر دروه ای

(Orada dul ve yaşlı bir kadın vardı. Sırtında yamayla dolu bir elbise vardı.)

دره [dirre]: Feṯḥ-i rāʾ-i mühmele-i müşeddede ile. Türkīde "tırra" derler. ʿArabīde żamm-ı dāl-ı mühmele ile (دُره durre) müstaʿmeldir. Onunla ṭabl-bāz döğerler. Ve dahi ipten büküp ādem döğerler.

دریده [dirīde]: دریدن [dirīden] lafẓından ism-i mefʿūldür, yırtılmış maʿnāsına. Mevlānā ʿUrfī, beyt:

گفتم که به دامنت زنم دست
از شوق تو جیب جان دریده

(Dedim ki: "Senin şevkinle canımın yakası yırtıldı, eteğine yapışacağım!".)

Ḥakīm Şifāyī, beyt:

سرپنچه ای باد دامن تو
پیراهن نه فلک دریده

(Senin eteğinin çıkardığı rüzgārın pençesi, dokuz feleğin gömleğini yırtmış/Senin eteğin pençe olup dokuz feleğin gömleğini yırtsın!)

Ve baʿż-ı terākībe ṣıfat istiʿmāl ederler. Mīr Naẓmī, beyt:

مثلش به جهان کس ندیده
مستعمل هیز کون دریده

(Dünyada onun benzerini gören yok. Mefūl, kūnu yırtık bir oğlandır.)

دژآگاه [dij-āgāh], دژآگه [dij-āgeh] ve دژگاه [dijgāh]: Zāʾ-i Fārsī ile. Ḫışm-ālūd, sehmgīn ve ġażabnāk. ʿAbdulvāsiʿ-i Cebelī, ḳıṭʿa:

ز آسیب تیغ تو باشند دائم
چو سیماب لرزان چو سیمرغ پنهان

پلنگ روانگاه در کوه بربر
نهنگ دژآگاه در بحر عمان

(Senin kılıcının zararıyla, Berber dağında gezen kaplan ile okyanustaki vahşi timsah daima civa gibi titreyip anka gibi gizlenir.)

Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

چنین تا بیامد یکی ژرف رود
سپه شد پراکنده چون تار و پود

بنش ژرف و پهناش کوتاه بود **(442ᵇ)**
برو برگذشتن دژآگاه بود

(Böylelikle derin bir ırmağa geldiler, asker atkı ve çözgü gibi dağıldı. Irmağın dibi derin, genişliği azdı. Onun üstünden geçmek korku vericiydi.)

Ve bed-ḫū ve tünd maʿnāsına insānda. Ebū Şekūr, beyt:

ز جور کسان دست کوته کنی
دژآگاه را بر خود آگه کنی

(İnsanları incitmek için el uzatma! Kendini kötü huylu olarak tanıtırsın.)

Ṣıfat-ı meẕkūrlarda, ḥayvānda, Ḥakīm Esedī, beyt:

دگر ژنده پیلی دژآگاه بود
که وی را نشسته شهنشاه بود

(Azgın ve büyük bir fil daha vardı. Padişahlar padişahı onun üstüne binmişti.)

Miṣāl-i lüġat-i ṣānī, Ḥakīm Esedī, beyt:

دژآگه ددی سهمگین منکرست
به زور دل از هر ددان برترست

(Korkunç, tehlikeli ve azgın hayvanlar vardır. Güç ve cesaret bakımından diğer hayvanlardan üstünlerdir.)

Miṣāl-i lüġat-i ṣāliṣ, Üstād Ferruḫī, beyt:

نگذرد شیر دژگاه به صد عمر از بیم
اندرین بیشه ای یک چاکر او کرد گذر

(Bu ormanın içinden onun bir kölesi geçse, öfkeli aslan korkusundan yüz yıl boyunca oraya uğrayamaz.)

دژاگامه [dijāgāme], دژگامه [dijgāme] ve دژگمه [dijgeme]: Zāʾ-i Fārsī ve kāf-ı Fārsī ile. دژآگاه [dijāgāh] ve iḫvānı maʿnālarına. *Müʾeyyidü'l-Fużalā*'da be-maʿnī-i ḫˇāce ve zāhid masṭūrdur.

دژغاله [dij-ġāle]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ve feṭḥ-i ġayn-ı muʿceme vü lām ile. Ḥiṣār ve ḳalʿa ḳullesi ki دژ [dij] ḳalʿadır ve غاله [ġāle] ḳulle maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دژله [dijle]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ve feṭḥ-i lām ile. Dicle maʿnāsına masṭūrdur. Ṣaṭṭ-ı Baġdād dedikleri nehr-i ʿaẓīmdir.

دژینه [dijīne]: Kesr-i zāʾ-i Fārsī, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i nūn ile. Serrāc ve kefşger āletlerinden bīzdir ki onunla deri delip dikerler.

دگر باره [diger bāre]: باره [bāre], defʿa maʿnāsınadır. Bir kerre daha demek olur. Ḥüseyn-i Ṣenāyī, beyt:

دگر باره شد آسمان مرگ ریز
بشد گرد از اوج بر چرخ تیز

(Gökyüzü bir kez daha ölüm saçtı. Toz, göğün tepesinde daire çizdi.)

دلخواه [dil-ḫˇāh]: Sükūn-ı lām ve feṭḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Gönül istediği ve ṭabīʿata ḫoş gelen nesne. Ve nerdde ġālibin murād edip istediği rehin ve şarṭa derler. Bu beyitten maʿlūmdur. Ṭālib-i Āmulī, beyt:

از آن چو نرد هوس با من آورد به میان
نخست قاعدهٔ شرطه را نهد دلخواه

(Aşk tavlasını benimle oynayınca ilk önce rehin kuralının işletilmesini arzu eder.)

دلشده [dil-şude]: Sükūn-ı lām ve żamm-ı şīn-i muʿceme ile. Gönlü gitmiş ʿāşıḳ demek olur. Mevlānā Cāmī, rubāʿī:

ای آن که ترا دولت شاهی هوسست
و آزادئ بندگان ترا دست رسست
آزاد کن آن را که بود بندهٔ عشق
که آن دلشده را بندگئ عشق بسست

(Ey padişahlık devletini heves edinen ve kölelerı azat etmeye gücü yeten! Aşk kölesini azat et! Çünkü gönlü gitmiş o āşığa aşk bağı yeter!)

دله [dile]: Be-vezn-i کله [kile]. Dil maʿnāsınadır. Üstād Menūçehrī, der-medḥ-i yekī ez-vüzerā, beyt:

خسرو تنهٔ ملکت و او چون دلهٔ ملک
ملکت چو قرآن او چو معانئ قرآنست

(Padişah ülkenin bedeni, o da ülkenin kalbi gibidir. Ülke Kurān gibidir, o da Kurān'ın manası gibidir.)

دمسه [dimse]: Sükūn-ı mīm ve feṭḥ-i sīn-i mühmele ile. İbrīşim-i sefīd maʿnāsınadır ki taʿrīb edip دمسق [dimsaḳ] dediler. Keẕā fi-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

ده [dih]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, köy ki ʿArabīde قریه [ḳarye] derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

ده مرو ده مرد را احمق کند
عقل را بی نور و بی رونق کند

(Köye gitme, köy adamı ahmak yapar. Aklı nursuz ve fersiz yapar.)

Ṣānī, "vur!" maʿnāsına yaʿnī بزن [bi-zen]. Emir ṣīğası olur. Mīr Naẓmī, beyt:

گر ببندد در دل خصمت گره
گردن بغیش به تیغ حکم ده

(Senin düşmanının gönlünde düğüm olursa, onun isyan eden boynunu kılıçla vur!)

Ṣīğa-i emr ve vaṣf-ı terkībī istiʿmāl olunur, فرمان ده [fermān-dih] derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

یکی گفت بستان یکی گفت ده
یکی گفت احسن یکی گفت زه

(Birisi "al!/bostan" dedi, birisi "ver!/köy" dedi. Birisi "çok güzel!" dedi, birisi "aferin!" dedi.)

دهاده [dihāde]: Bu bir lafẓdır ki ceng, muḳātele ve muḥārebeyi beyān eder. İki ṣaff-ı leşger birbirine vura vura yettiler demek olur. Mevlānā Hātifī, beyt:

دهاده به تیغ چکاچک ز تیر
ز هر سو رسیده به چرخ اثیر

(Kılıç şakırtısı ve ok vınlaması, gökyüzünün her tarafına ulaştı.)

Mevlānā Hātifī, ez-*Timurnāme*, beyt:

غریو دهاده برآمد چنان
که افتاده از دست شیران سنان

(Savaşın gürültüsü öyle bir arttı ki yiğitlerin elindeki mızrak düştü.)

Mevlānā Hātifī, beyt:

دهاده برآمد ز هر دو طرف
دو دریای کین بر لب آورده کف

(Her iki taraftan da gürültü yükseldi. İki öfke denizi köpürmeye başladı.)

دهچه [dihçe]: Sükūn-ı hā ve feth-i cīm-i Fārsī ile. Zebān-ı Deylemīde raʿiyyet maʿnāsınadır.

دهشته [dihişte]: Kesr-i hā, sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feth-i tāʾ-i müsennāt ile. Baḫşiş ve ʿaṭāyā maʿnāsınadır. Taṣarrufāt-ı ʿāmme ḳabīlindendir. Ve şuʿarā, şiʿrlerinde īrād eylemişlerdir. Beyt:

نباشد کس چو تو فرخ سرشته
عجب نبود ز تو لطف دهشته

(Senin gibi iyi huylu olan biri yoktur. Senden bahşiş iyiliğinin gelmesine şaşılmaz.)

دهیده [dihīde]: Kesr-i hā ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İki ṭaraftan vāḳiʿ olan ʿaṭā ve baḫşiş **(443[a])** maʿnāsına. Ve ceng ve muḥārebe maʿnāsına da gelir. Şāʿir, beyt:

دهیده حاضر و آماده بودند
چو راه جنگ و کین بگشاده بودند

(Savaş için hazırkıta idiler. Savaş ve kargaşa yolunu açmışlardı.)

دیباه [dībāh] ve دیبه [dībeh]: Kilāhumā bi-sükūni'l-yāʾi't-taḥtānī ve feth'i'l-bāʾi'l-muvaḥḥade. Dībā dedikleri ḳumāş ki telli dokunmuş ola. Ḥakīm Esedī, beyt:

تهی دست و درویش با درد و تاب
همه دیبه و زر ببیند به خواب

(Dert ve sıkıntı çeken, eli boş bir fakirdir. İpekli kumaş ve altını rüyasında görür.)

دیباجه [dībāce]: Yüz ki ʿArabīde وجه [vech] derler. Ve yanak, ḥadd maʿnāsına. Ve kitāb ve mektūb evveli. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

دفتر افلاک را چون ذات او دیباجه شد
خط سبز اختران را کرد رایش مسطری

(Gökyüzü defterinin dibacesi onun zatı olduğu gibi, hükmü de yıldızların parlak yazısına satır vazifesi gördü.)

دیده [dīde]: Dört maʿnāya gelir.

Evvel, gözün gören yeridir ki mecmūʿuna چشم [çeşm] denilir ki siyāh, beyāż ve kapağından ʿibārettir. Ancak gören yer idiği bu beyitten fehm olunur. Beyt:

چنان مر دلم را پسندیده ای
که گویی به چشم اندرم دیده ای

(Gönlüm seni o kadar beğeniyor ki gözümdeki gözbebeği gibisin.)

Gözün siyāhı içinde olan bebeğine مردمِ چشم [merdum-i çeşm] derler ʿArabīdeki انسان العین [insānu'l-ʿayn] maʿnāsına. Beyāżının maḫṣūṣ adı yoktur. Münāsib olan, siyāhına "dīde" denilmektir. Beyāż, siyāh, kapak ve kirpik cümle "çeşm" taʿbīrine dāḫildir. Bu beyitten vāżıḥtır. Beyt:

شبی همچون سواد دیده پر نور
هوا عنبرفشان چون طرهٔ حور

(Göz karası gibi aydınlıkla dolu bir gece... Hava, huri saçı gibi amber yayıyor.)

Ṣānī, müşāhede maʿnāsına.

Ṣāliş, ol dıraḫt yāḫud püşte veyā cāy-ı bülend olan yer ki üzerinde dīdebān otura. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

ز دیده بیامد به درگاه رفت
زمانی بر اندیشه بد زین شکفت

(Gözetleme yerinden inip dergāha gitti. Bir süredir bu mağarada düşünceye dalıyordu.)

Rābiʿ, dīdebān maʿnāsına. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

غو دیده بشنید دستان سام
بفرمود بر چرمه کردن لگام

(Sām'ın oğlu Destān, gözcünün sesini duyunca kır atın hazırlanmasını buyurdu.)

Ve دیدن [dīden] lafẓından müştaḳ ism-i mefʿūl ṣīğasıdır. Ṣāʿir, beyt:

سواد دیدهٔ غمدیده ام به اشک مشوی
که نقش خال توام هرگز از نظر نرود

(Gam görmüş gözümün karasını gözyaşıyla yıkama! Kara beninin hayali asla gözümden gitmesin!)

دیده گاه [dīdegāh]: Gözcü durup bakacak yer. Ḥakīm Esedī, beyt:

چو زی اژدها ماند یک میل راه
بدیدند در ره یکی دیده گاه

(Ejderhaya bir mil yol kala yolda bir gözcü gördüler.)

دیرینه [dīrīne]: Sükūn-ı yāʾeyn, kesr-i rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i nūn ile. Eski ve ḳadīm maʿnāsına "çoktan" demek olur. بندهٔ دیرینه [bende-i dīrīne] ve عهدِ دیرینه [ʿahd-i dīrīne] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

بندهٔ دیرینه را لطف و کرم داشتن
عادت دیرینه است در شیم مهتران

(Eski köleye yumuşaklık ve iyilik göstermek, büyüklerden kalma eski bir ādettir.)

دیزه [dīze]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, boz renk olan nesneye derler ʿumūmen ve boz ata derler ḫuṣūṣan. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

بفرمود تا برنهادند زین
بر آن دیزهٔ پیل تن روز کین

(Savaş günü, fil görünümlü o kır ata eyer vurulmasını buyurdu.)

Ve boz katıra dahi derler. Ḥakīm Esedī, beyt:

قطار استر دیزه صد و سی
که بارش طشت و طشخان بود تبسی

(Yüz otuz tane boz katır kafilesinin yükü, tepsi ve leğendi.)

Kemālpaşazāde, *Baḥru'l-Ġarā'ib* ṣāḥi-binin "ġubret olan renge dīze derler" dediğin redd ü tezyīf edip, "'Acem'in dīze dediğine Türkīde 'yağız' derler, dīze ile dīz'in farḳını bilmemiş" diye i'tirāż eylemiş. Ammā ekşer nüsḫalarda Ḥalīmī rivāyetine muṭābıḳ vāḳi' olup yağız ata "dīze" demiş yoktur. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de dīze, renk ma'nāsınadır 'umūmen ve siyāh renge derler ḫuṣūṣan, شبدیز [şeb-dīz] gibi. Ṣāḥib-i *Ferheng-i Manẓūme*, beyt:

داستان قصه داورست حکم
دیزه باشد سیه درفش علم

(Dāstān hikāye, dāver hakemdir. Dīze siyah, direfş sancaktır.)

Ṣānī, reng-i ḫākisterī ki siyāha mā'il ola. Esb ve estere maḫṣūṣtur. Ve ba'ż-ı ḥayvānātta omuzu başından kuyruğuna dek siyāh ḫaṭṭ çekilmiş ola, ona سول [sūl] dahi derler.

Ṣāliş, bir nev' dīgdir ya'nī çömlek. Raḍıyeddīn-i Nīşābūrī, beyt:

پندی بگویمت بشنو هان دگر مپز
در دیزهٔ خیال اباهای حرص و آز

(Sana öğüt veriyorum, sıkı dinle ha! Artık hayal çömleğinde hırs ve tutku çorbaları pişirme!)

Rābi', ḥişār ve ḳal'a.

Ḫāmis, bir nev' şiyāftır, göze çekerler.

دیسه [dīse]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i sīn-i mühmele ile. Alaca; ḳumāş olsun, ġayrı olsun. Mīr Naẓmī, beyt:

مزین حجله گه فرش نفیسه
همه زربفت و رنگارنگ دیسه **(443b)**

(Yatak odası enfes yaygılarla süslenmiş. Hepsi de altın işlemeli ve alaca renkli.)

دیگانه [dīgāne]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī vü nūn ile. Kaplubağa ki سنگپشت [seng-puşt] dahi derler.

دیگپایه [dīg-pāye]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü kāf u feṯḥ-i bā'-i Fārsiyyeyn ü yā-yı ṣānī ile. Sac ayağı ki دیگ [dīg], çömlektir ve پایه [pāye], altına konulan üç ayaklı demirdir. Ebulma'ānī, beyt:

چو دیگ سفالین شدستی شکم
ز کیر و دو پایش چو دیگپایه است

(Karın, toprak çömlek gibi olmuş. Kīri ve iki ayağı, sac ayağını andırıyor.)

دیگینه [dīgīne]: Sükūn-ı yā'eyn-i taḥtāniyyeyn ü kāf-ı Fārsī ve feṯḥ-i nūn ile. İki ma'nāya gelir.

Evvel, çömlekte pişen ṭa'ām.

Ṣānī, dünkü nesne ma'nāsınadır.

دیلپایه [dīl-pāye]: Sükūn-ı yā-yı evvel ü lām ve feṯḥ-i bā'-i Fārsī vü yā-yı ṣānī ile. Sucuk; gerekse ceviz ve bādāmlı şīrdān, gerekse dolmuş mūnbār. Keẕā fī-*Ni'metillāh*.

دینارویه [dīnārūye]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī-i evvel, feṯḥ-i nūn u yā-yı ṣānī ve żamm-ı rā'-i mühmele ile. Bir ottur. Türkīde "çördek" derler. Yaban tarağı da derler. Ehl-i aḫbiye yoğurda katıp yerler.

دینه [dīne]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i nūn ile. Dünkü günde vāḳi' olmuş aḥvāl. Mīr Naẓmī, beyt:

به یاد آورده بود احوال دینه
همی کرد آشکاره سوز سینه

(Dünkü durumları hatırlamıştı. Sürekli göğsünde ateş yandırıyordu.)

دیوانه [dīvāne]: Ma'rūf. 'Arabīde مجنون [mecnūn] derler.

دیو بخوریده [dīv biḫūrīde]: Bā'-i muvaḥḥade, ḫā'-i muʿceme ve rā'-i mühmele ile. Bevezn-i نکوشیده [nikūşīde]. Cin tutmuşa derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دیوچه [dīvçe]: Feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Taḫıl biti. Erbāb-ı lüġat bu maʿnāda müttefiḳlerdir. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te güve dedikleri kurtcağızdır, eşvāb ve çukayı keser. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

گر فرشته است چو پروانه به آتش یازد
هر که امروز نه چون دیوچه در مویش جاست

(Bugün onun saçına güve gibi yerleşmeyen, melek olsa dahi pervane gibi ateşe yönelir.)

Ferheng-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i araża. Güve nevʿinden bir böcektir. Ve be-maʿnī-i çübī ki endām ḫārend, yaʿnī arka kaşağısı. Ve be-maʿnī-i zelū, yaʿnī sülük. Bir siyāh kurttur, dem-i fāsidi vücūd-ı insāndan emip çıkarır. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

سگ نه ای بر استخوان چون عاشقی
دیوچه وار از چه بر خون عاشقی

(Köpek değilsin, kemiğe āşık olmak niye! Sülük gibi kan peşinde olmak niye!)

Ṣaydana-i Ebī Reyḥān'da nām-ı giyāhtır ki ona زروک [zirūk] dahi derler, yaʿnī enberbāris. Ve Şeyḫ İsmāʿīl-i Cürcānī, *Ẕaḫīre-i Ḫᵛārezmşāhī*-nām kitābında, irsāl-i ʿalaḳ bābında سولک را در ولایتِ ما دیوچه گویند[1] demiştir.

دیوستنبه [dīvistenbe] ve دیواستنبه [dīvistenbe]: Kesr-i hemze, sükūn-ı sīn-i mühmele, feṯḥ-i tā'-i müşennāt, baʿdehu sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Şikemi buzurg ve cüssesi kaba dīv demektir. İstiʿāre ṭarīḳıyla şaḳīlu'l-cirm ve bed-aḫlāḳ ādeme derler.

دیوه [dīve]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i vāv ile. Türkīde "tomalan", ʿArabīde کمء [kem'] dedikleridir. Beriyyede taaffün-i hevādan ġāyet iri olur, ḥattá karpuz kadarı görülmüştür. Ammā elma kadar olanını kıyma et ve yumurta ile pişirirler. Laṭīf tenāvül olunur, et kadar ġıdā'iyyeti var. Müfriṭ-i bāhtır.

دیه [dīh]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve iẓhār-ı hā ile. Köy maʿnāsınadır.

دیهه [dīheh]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve iẓhār-ı hā'eyn ile. Şühūr-ı Fārsiyye'nin on beşinci günü ismidir.

1 Bizim oralarda sülüğe dīvçe derler.

مع الیا

[maʿa'l-yā]

دبیقی [dibīḳī]: Kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade vü ḳāf ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Bir nevʿ dībādır, ṣāf ibrīşimden sīm ve zer tel ile dokunur. Ve żamm-ı dāl ile (دُبیقی dubīḳī) bir şehir adıdır.

درازای [dirāzāy]: Fetḥ-i rāʾ-i mühmele vü zāʾ-i muʿceme ile. Uzunluk. Bir büyük balık vaṣfında, Ḥakīm Esedī, beyt:

ز دریا فتاده به خشکی برون
درازای او چار صد رش فزون

(Denizden karaya çıktı. Uzunluğu dört yüz kulaçtan fazlaydı.)

درازی [dirāzī]: Eriş ki bez için uzattıkları tellere derler. Āḫirinde yā, yā-yı nisbetdir. Her ne ki uzunluğa mensūb ola, ona "dirāzī" derler.

دژخی [dijḫay]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī ve fetḥ-i ḫāʾ-i muʿceme ile. Bendīvān maʿnāsınadır.

دلربای [dil-rubāy]: دلربا [dil-rubā]-yı merḳūm maʿnāsınadır. Āḫirindeki yā, جای [cāy] ve سرای [serāy] yāʾları gibidir.

دلگشای [dil-guşāy]: Ẕikri mürūr **(444ª)** eden دلگشا [dil-guşā] gibidir. Ve "hevā"ya ṣıfat istiʿmāl olunur, نسیمِ دلگشای [nesīm-i dil-guşāy] derler. Nevʿī-i Ḫamūşānī, beyt:

ز چاک در نسیم دلگشایی
درون آورد بوی آشنایی

(Gönül açıcı bir ilkbahar yeli, kapı aralığından içeriye tanıdık bir koku getirdi.)

دمیقی [dimīḳī]: Kesr-i mīm ile. Bir nevʿ ḳumāştır; aṭlas, sīm ve zer tel ile dokunmuş olur.

دهقانی [dihḳānī]: Köylü maʿnāsına. Āḫirindeki yā, yā-yı vaṣfiyyedir ki ṣıfatın beyān eder. Mīr Naẓmī, beyt:

نباید کار بد از اصل زاده
نباشد آدمی دهقانی زاده

(Asilzadeden kötü iş gelmez. Köylü çocuğu, adam olmaz.)

دهگانی [dihgānī]: Kāf-ı Fārsī ile. دهقانی [dihḳānī] demektir. Aṣl-ı dihḳāndır, taʿrīb edip دهقان [dihḳān] ettiler.

دی [dī]: Dün. ʿArabīde امس [ems] derler. Vaḥşī-i Yezdī, mıṣraʿ:

دی هلالی بود امشب بدر و امروز آفتاب

(O, dün yeni aydı, gece dolunaydı, bugün güneş.)

دیبهٔ خسروی [dībe-i ḫusrevī]: Ḫüsrev-i Pervīz'in sekiz genc-i benām, yaʿnī isimli sekiz ḫazīnesinin birinin nāmıdır. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

دگر آن که نامش اگر نشنوی
بخوانی ورا دیبهٔ خسروی

(Bir diğeri de, eğer adını duymadıysan ona dībe-i Hüsrevī diyebilirsin.)

Ve mūsīḳīde Bārbud-ı Ḫüsrev'in yaptığı iḫtirāʿlarından bir laḥn adıdır. Mīr Naẓmī, beyt:

چو آغاز کرده در آن شبروی
که آهنگ کرد دیبهٔ خسروی

(Orada yürürken dībe-i hüsrevī nağmesini icra etti.)

دیداری [dīdārī]: Aktığı ġāyet ẓāhir olan suya derler, yaʿnī cereyānı ziyāde olan su. Bu isim ġalibā aṣlını beyān ola. Zīrā ol cevheri ki ezel-i āzālde cenāb-ı Bārī teʿālá cellet ʿaẓametuhu maẓhar-ı tecellī eyledikte eriyip su oldu, buḫārından gökleri, köpüğünden

dağları ve mevcinden yerleri ḫalḳ eyledi. Müşāhede-i dīdār ile cārī olduğu sebebden tesmiye olunmuş ola. Ebulmaʿānī, beyt:

درد عشقم کجا شود پنهان
اشک چشمم چو جوی دیداری

(Aşk derdimi gizlemek nerede! Gözyaşım berrak su gibi akıyor.)

دیدهٔ کافوری [dīde-i kāfūrī]: Yaʿnī nā-bīnā olan göze derler.

دیرپای [dīr-pāy]: Eşkini az at ve katır. Ve ḳavī-heykel ādem.

دیری [dīrī]: Ġāyet geç maʿnāsına. Yā-yı vaṣfiyyedir, دیر [dīr]e ṣıfattır. Mīr Naẓmī, beyt:

چو زیرش هست دیری اسب لاغر
چنان یک ذره گوشتش نیست در بر

(Altında epeydir zayıf bir at var. O kadar zayıf ki üstünde bir zerre et yok.)

دیگ پای [dīg-pāy]: دیگ پا [dīg-pā]-yı merḳūm maʿnāsına. Āḫirinde yā ziyādedir.

دیگ برگی [dīg-bergī]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü kāf-ı Fārsī-i evvel ü rāʾ-i mühmele, feṭḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ve kesr-i kāf-ı Fārsī-i ṣānī ile. Ol ḫ*u*rçtur ki ālāt-ı seferiyyedendir. İçine ṭaʿām-ı mā-ḥażar konulup yola götürürler. Ve baʿżı nüsḫada دیگ با برگی [dīg bā-bergī] vāḳiʿ olmuştur.

دیناری [dīnārī]: Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de ḥarīrin bir nevʿidir. Ve manḳūra dahi "dīnārī" derler. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

به دفع کفر دل صافئ تو دیناریست
کز آن درست تو امروز نیست یک دینار

(Senin saf ve temiz kalbin, küfrü kovmak için bir mangırdır. Bugün senin o dürüstlüğünden/ tam altınından bir dinar dahi yok.)

دیوارِ بینی [dīvār-ı bīnī]: Burunun ortasında olan perde ki Türkīde "burun direği" derler.

دیوپای [dīv-pāy]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü vāv ve feṭḥ-i bāʾ-i Fārsī ile. Örümceğin bir nevʿidir ki ayakları uzun olur. Şems-i Faḫrī, beyt:

خصم ملک تو دیوپای آسای
در هوا باد دائما درواى

(Senin ülkenin düşmanı, daima örümcek gibi havada baş aşağı kalsın!)

دیوفرسای [dīv-fersāy]: Uçuk tutmuş demektir. Mīr Naẓmī, beyt:

به بزم گر ببیند آن سمن سای
شود اغیار بد رگ دیوفرسای

(O yasemin tenli güzeli mecliste görünce soysuz rakipleri uçuk tutar.)

دیوورسای [dīv-versāy]: Fā yerine vāv ile دیوفرسای [dīv-fersāy]-ı merḳūm maʿnāsınadır.

دیهی [dīhī]: Sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve kesr-i hā ile. Ehl-i ḳarye maʿnāsınadır ki دیه [dīh] köydür, āḫirindeki yā, yā-yı nisbettir.

باب الدال المهملة المضمومه

[BĀBU'D-DĀLİ'L-MUHMELETİ'L-MAŻMŪME]

مع الالف

[maʿa'l-elif]

درنا [durnā]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i nūn ile. Bir mevżiʿ ismidir.

دروا [durvā]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i vāv ile. Be-maʿnī-i dürüst ve taḥḳīḳ. Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

یعقوب آن فراست درواش دید و گفتا
بر پاکئ مسیح چو تو گوهری ندارم

(Hz. Yakup, onun o sağlam firasetini görünce "İsa'nın kutsallığına andolsun ki senin gibi bir cevher görmedim" dedi.)

دنیا [dunyā]: Maʿrūf. Lafẓ-ı ʿArabīdir. Fārsīde dahi istiʿmāl olunur.

دوال پا [duvāl-pā]: Türkīde "kayış baldır", ʿArabīde غول [ġūl] derler. Naḳl olunur ki insān ṣūretine girip, beriyyede ve baʿżı dağda yoldan çıkan ādemi **(444b)** azdırıp önüne düşüp gider. Tenhā kaldıkta omuzuna binip, ayakların boynuna sarıp, istediği kadar gezdirdikten sonra helāk eder. Ve mecāzen ḥīlekār ve merdüm-firīb ādeme derler. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

چرخ دوال پای اگر سرکشی کند
امرت کشد به جرم ز چرم اسد دوال

(Gülyabani suretindeki felek baş kaldırırsa, senin hükmün onun bedenine aslan derisinden kayış çeker.)

دوپا [du-pā]: Bā'-i Fārsī ile. Bir nevʿ kırmızı, küçük kurttur. Ekṣer bellūṭ ağaçlarında bulunur. Devşirip, kaynatıp, suyuyla ibrīşim boyarlar, ġāyet laṭīf kırmızı renk olur, ekşi sürseler çıkmaz. ʿArabīde قرمز [ḳirmiz] derler. Baʿżı devālara dahi cüzʾ ederler. Nāzik boyadır.

دوتا [du-tā]: Tā'-i müṯennāt ile. İki kat olan nesneye derler. Bir kat olana یکتا [yek-tā] derler. Ve dahi bir câme ki penbesiz hemān yüzü ve astarı ola, ona derler. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

دوتایئ فقرا جامه ایست کز عظمت
هزار میخئ افلاک آستر یابی

(Fakirlerin iki büklüm olması öyle bir elbisedir ki büyüklüğünden, bin yamalı gökyüzünü ona astar bulursun.)

Eğilip iki kat olmuşa derler ki ʿArabīde منحنی [munḥanī] derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

پشت دوتای فلک راست شد از خرمی
تا چو تو فرزند زاد مادر ایام را

(Günler anası senin gibi bir oğul doğurduğu için, feleğin iki büklüm olmuş sırtı mutluluktan doğruldu.)

Çağatay lisānında "üŋey" derler. Luṭfī dīvānında, beyt:

Üŋey barı ravża içre nergis
Çün Luṭfī irür közüŋ ḳatīli

(Gözün Lutfi'yi öldürdüğünden beri bahçedeki nergisler iki büklüm olmuştur.)

دوجا [du-cā]: Cīm ile. Şaşı maʿnāsına. Bir nesneyi iki gördüğü için "d*u*-cā" derler. Mīr Naẓmī, beyt:

راست بینان راست بیند هر یکی
کج نظر دوجاست بیند بی شکی

(Doğru görenlerin her biri doğru görür. Eğri bakanlar şüphesiz şaşı görürler.)

دوشا [dūşā]: Şīn-i muʿceme ile. Sütü sağılır koyun, keçi ve inek ki دوشیدن [dūşīden] lafẓından müştaḳtır. Ḥakīm Esedī, beyt:

ز گاوان صد و سی هزار از شمار
ز میشان دوشا هزاران هزار

(Yüz otuz bin sığır, yüz binlerce de sağılabilen koyun var.)

دوغبا [dūġbā]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ve feṯḥ-i bā ile. Tovga şūrbāsı ki kuzu eti ve yoğurtla ederler. Aṣlı دوغ آبا [dūġ-ābā]dır, yoğurtlu şūrbā demek olur. Taḫfīfen elif'i ḥaẕf olunmuştur.

دوغوا [dūġvā]: Bā'-i muvaḥḥade yerine vāv ile de istiʿmāl olunur دوغبا [dūġbā] gibi. Bunun dahi aṣlı دوغ آوا [dūġ-āvā] idi, telaffuẓunda nevʿan ṣiḳlet olmakla taḫfīf olunmuştur.

دولا [dūlā]: Feṯḥ-i lām ile. Be-maʿnī-i sebūyı āb, yaʿnī su testisi. Keẕā fi't-*Tuḥfe*.

مع الباء الموحده

[maʿa'l-bā'i'l-muvaḥḥade]

درِ خوشاب [durr-i ḫoş-āb]: Laṭīf, āb-dār ve beyāż inciye derler ki درّ [durr], rā'-i müşeddede vü muḫaffefe ile incidir ve خوشاب [ḫoş-āb], laṭīf sulu demek olur. Ebū Ṭālib Kelīm, beyt:

سفته آید گوهر از دریا به عهد نظم تو
زانکه شد سوراخ از رشکش دل دُر خوشاب

(Senin şiirin döneminde, denizdeki inci delinmiş gelir. Çünkü o şiiri kıskanan parlak inci delinir.)

دنب [dunb]: Sükūn-ı nūn ile. Aṣlı دمب [dumb] idi, mīm-i sākin nūn'a ḳalb olundu, lākin telaffuẓunda nevʿan ṣıḳlet olmağın bā'yı ḥaẕf olunup دم [dum] derler. خنب [ḫunb] ve سنب [sunb] gibidir, telaffuẓa sühūlet için خم [ḫum] ve سم [sum] ettiler.

دوشاب [dūş-āb]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Pekmez maʿnāsınadır. ʿArabīde kesr-i dāl ve sükūn-ı yā ile دیس [dīs] derler. İbtidā ḫurmā pekmezi için vażʿ olunmuştur ki üzüm şırasından olan pekmeze رب العنب [rubbu'l-ʿineb] derlerdi, giderek ikisine de "dīs" dediler. Dahi giderek ḫurmāya üzüm ġalebe edip hem ismin ve hem istiʿmālin aldı, ʿAcem'de "dūş-āb" dediler. Mīr Naẓmī, beyt:

به رندان چو زاهد ز یک جای زاده
در اصلش یکی بود دوشاب و باده

(Rintlerle zahitler aynı yerden doğdular. Esasında üzüm ve şarap birdir.)

دولاب [dūlāb]: İsm-i ʿāmdır. Su döndürdüğü dūlāb, davar çektiği dūlāb ve ibrīşim

sardıkları dūlāb. Ve çarḫ ki "nüh dūlāb" derler. Ve çarḫa ki "çıkrık"tır. Ve evlerde eşyā koymak için ettikleri dūlāb ki خزانه [ḫizāne] de derler. Bu cümleye "dūlāb" denilir. ʿArabī ile müşterekdir. Miṣāl-i evvel, Ebulmaʿānī, beyt:

شده برهم دگر با آب دولاب
چو غالب آمد آب گردید دولاب

(Yine dolapla su birbirine girdi. Su üstün gelince dolap döndü.)

مع التاء المثناة

[maʿa'-tā'i'l-muṣennāt]

دخت [duḫt]: Be-vezn-i پخت [puḫt]. دختر [duḫter] lafẓından muḫtaṣar olunmuştur. Kız maʿnāsına ki **(445[a])** ʿArabīdeki بنت [bint] maʿnāsınadır. Ḫᵛāce Efḍaleddīn-i Kāşī, beyt:

آبی که به روزگار بندد کیمخت
تو گه پسرش نام نهی گاهی دخت

(Zamanla deriye bürünen suya/meniye sen bazen oğlan bazen de kız adı koyarsın.)

Ḥakīm Esedī, beyt:

جز از دخت او نیست زیبای من
بدو شاه روشن کند رای من

(Onun kızı dışında bana güzel gelen yok. Padişah benim düşüncemi ona açıklasın.)

Ḥakīm Firdevsī, beyt:

گزیده دلم دخت مهرآب را
بیارم ز دیده به مهر آب را

(Gönlüm Mihrāb'ın kızını seçmiştir. Gözümden sevgiyle su/gözyaşı getiriyorum.)

درست [durust]: Üç maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf. Sağ ve ṣaḥīḥ. Ve żıdd-ı ناقص [nāḳiṣ]tir.

Ṣānī, tenge-i zer ki eşrefī ve filori nāmıyla meşhūrdur. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

چون صبح باز کرد زبان را به مدح او
چرخش درست مغربی اندر دهان نهاد

(Sabah onu övmek için ağız açınca, felek filori altını/güneşi onun ağzına koydu.)

Refīʿeddīn-i Lübnānī, beyt:

ز بی حسابئ جودش ازین سپس نبود
درست مغربئ آفتاب در میزان

(Hesapsız cömertliği sayesinde bundan böyle güneş filorisi terazide olmayacak.)

Şeyḫ Saʿdī, beyt:

شنید این سخن پیر فرخ نژاد
درستی دو بر آستینش نهاد

(Soyu kutlu ihtiyar bu sözü işitince onun yenine iki filori bıraktı.)

Ṣāliṣ, ṣaḥīḥ ve ten-dürüst maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, ḳıṭʿa:

سودمندند همه خلق جهان را چو شکر
جان من باد فداشان که به طبع شکرند

آن شکر نفع همی کرد به بیمار و درست
دشمن و دوست از ایشان همه می نفع گرند

(Benim canım, dünya halkına şeker gibi faydalı olan şeker tabiatlılara feda olsun! O şeker, hasta ya da sağlıklı herkese faydalıdır. Düşman ve dost onlardan hep faydalanır.)

Ve "ṣaḥīḥ" maʿnāsına Çağatay lisānında "çın" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

İy köŋül āhıŋnı dirsiŋ kim su eyler ṭaşnı
Çın irür köŋlige anıŋ ger sirāyet eylese

(Ey gönül! Ahının taşı su ettiğini söylüyorsun. Sevgilinin gönlüne de etki ederse doğrudur.)

درشت [duruşt]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Pek ve iri. Żıdd-ı ملایم [mulāyim]. Ve nā-hemvār maʿnāsına, ḥaḳīḳaten ve mecāzen olsun. Beyt:

چنینست رسم جهان درشت
گهی پشت بر زین گهی زین به پشت

(Sert dünyanın usulü böyledir; bazen arka eyerde, bazen eyer arkada!)

ʿArabīde خشین [ḫaşīn] ve lisān-ı Çağatayda "irig" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Faḳr yolıda irig peşmīnedin ʿār itme kim
Her taḥarrükdin yaḳīn bendini ol sūhān ḳılur

(Fakr yolunda kaba ve yünlü hırkadan utanma! Çünkü her hareketlenmede yakīn zincirini törpüleyen odur.)

دشت [duşt]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ile. Bed ve zişt maʿnāsınadır. Bir ādemin adını yaramazlıkla ẕikr etmeye دشتنام کرد [duşt-nām kerd] derler, adını yaramaz andı demek olur. Ve söğmeye de دشتنام داد [duşt-nām dād] derler. Mürūr-ı eyyām ile tāʾsını kaldırıp دشنام داد [duşnām dād] dediler. Ve دشمن [duşmen] dahi aṣlında دشتمن [duşt-men] idi "bed-dil" maʿnāsına. Zīrā من [men], dil maʿnāsına Fürs-i ḳadīmdir. Ve دشوار [duşvār] da دشتوار [duştvār] idi. Ve دشخوار [duş-ḫʷār] dahi دشتخوار [duşt-ḫʷār] idi ve ʿalá-hāzeʾl-ḳıyās her ne varsa. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دنیاپرست [dunyā-perest]: Ṭālib-i dünyā. Yaʿnī dünyāya muḥabbet edip, ʿaḳl u fikri dünyāda olup, āḫireti hīç ḫāṭırına getirmeyene derler. Li-vāḥidin mineʾl-kibār, beyt:

مشو دنیا پرست و جمع دنیی
مکن با این شود ویران عقبی

(Dünyaya tapma, dünya biriktirme! Ahiret bununla yıkılır.)

دوپوست [du-pūst]: İki kat nesne ki birbirine mülāṣıḳ ola. Kāġıd ve onun emṣāli nesnelere derler.

دوبیت [du-beyt]: Ol çār mıṣrāʿ şiʿrdir ki ḫʷānendegān ibtidā-yı sürūdda okurlar.

دوخت [dūḫt]: Sükūn-ı vāv u ḫāʾ-i muʿceme ile.

Evvel, دوختن [dūḫten] lafẓından fiʿl-i māżīdir; dikti, ḫiyāṭet maʿnāsına. Müstaḳbelinde ḫāʾ-i muʿceme zāʾya ḳalb olunup دوز [dūz] denilir.

Ve bir maʿnāsı dahi دوشیدن [dūşīden] lafẓından fiʿl-i māżīdir. دوشید [dūşīd], sağdı.

ʿArabīde حلب [ḥalebe] derler. Ve bir maʿnāsı dahi ادا کرد [edā kerd]dir. Bu iki maʿnāya, Sirāceddīn-i Rācī, beyt:

شیر هرماس دوخت تدبیرش
وام افلاس دوخت احسانش

(Onun tedbiri, kan dökücü aslanı sağar. Onun iyiliği, iflas borcunu öder.)

Ve bir maʿnāsı dahi duḫterdir.

دوست [dūst]: Türkīde dahi "dost" derler. Muḳābili دشمن [düşmen]dir. Beyt:

مترس از دشمنی که دوست خویست
حذر از دشمنی که دوست رویست

(Dost huylu düşmandan korkma! Dost görünen düşmandan sakın!)

Ve maḥbūb-ı maʿşūḳ maʿnāsına şāyiʿdir.

دویست [duvīst]: Kesr-i vāv ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü sīn-i mühmele ile. Merātib-i aʿdādda iki yüz ʿadede derler. ʿArabīde مأتين [mi'eteyn] derler. Gāhī دو صد [du ṣad] derler.

مع الجيم

[maʿa'l-cīm]

دراج [durrāc]: Fetḥ-i rā'-i müşeddede ile. Kekliğe müşābih bir kuştur. Türkīde "turaç" derler. **(445ᵇ)** Laṭīf eti olur. Mīr Naẓmī, beyt:

سحرگه بر سر شمشاد و سروی
بخواند مدحتت دراج و قمری

(Sabahleyin turaç kuşu ve kumru, şimşir ve selvi ağacının üstünde senin övgünü düzerler.)

درج [durc]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Büydān, yaʿnī ġāliye ve zebād koydukları küçük ḥoḳḳa. Ve ḳıymet-dār cevāhir ve inci koyup ḥıfẓ ettikleri ḥoḳḳaya derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

سران عرب را به مجلس نشاند
ز درج جواهر لآلی فشاند

(Arap kabile reislerini meclise oturttu. Mücevher kutusundan inciler saçtı.)

Ve istiʿāre ṭarīḳıyla maḥbūbun dişlerini inciye teşbīh edip dehānına درج [durc] derler. İki maʿnāya, Ebulmaʿānī, beyt:

به دستش درج پر از لعل و یاقوت
نهد بر درج دیگر درّ خوشاب

(Elinde lal ve yakutla dolu kadeh, diğer inci kutusunun (ağzının) üstüne parlak inci koyar.)

Dürc-i evvelden murād sāġar-ı pür-mey, dürc-i ṯānī dehendir. Bir dürcü bir dürc üzerine koydu demek ister.

دواج [duvāc]: Fetḥ-i vāv ile. Ferāce maʿnāsınadır. Baʿżı nüsḫada çāder-şeb ki zenān taşra çıktıkta bürünürler. Rūm'da şāyiʿ değildir. Zenān-ı ʿAcem ferāce giymeyip çāder-şeb kullanırlar. Fetḥ-i dāl ile

(دَواج devāc) meşhūrdur. Çağatay lisānıdır. Ve baʿżı nüsḫada "yorgan" maʿnāsına. Ve baʿżısında "teğele" dedikleri câme maʿnāsına mervīdir. Mīr Naẓmī, beyt:

بپوشیده دواج از اطلس سرخ
ز تاب می رخش رنگین و فرخ

(Kırmızı atlastan ferace giymiş. Şarabın verdiği kızıllıkla yanağı al al olup parlamış.)

دوج [dūc]: Be-vezn-i پوج [pūc]. *Şerefnāme*'de bir giyāhtır diye menḳūldür.

دودآهنج [dūd-āhenc]: İki maʿnāyadır.

Evvel, ḫānelerde maṭbaḫ, ḫān ve sā'ir yerlerde olan ocağın tütünlüğü. Ve keẕālik ḥammām külḫanlarının tütünlüğü. Şā'ir, beyt:

دهانش چون زدی از دود آوخ
تو گویی بود دودآهنج دوزخ

(Ah ederken ağzındaki dumanı görsen, cehennemin tütünlüğü dersin.)

Şānī, ol sifāldir ki çerāġ üzerine korlar dūdesin alıp mürekkeb etmeye. Bu iki maʿnāda دودهنج [dūd-henc], دودآهنگ [dūd-āheng] ve دودهنگ [dūd-heng] dahi derler.

دودهنج [dūd-henc]: Ḥaẕf-ı elif, feṯḥ-i hā ve sükūn-ı nūn ile. دودآهنج [dūd-āhenc]-i merḳūm maʿnāsınadır.

دولج [dūlec]: Vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i lām ile. Serd-āb ki zīr-i zemīnde ederler, eyyām-ı ḥarr u ṣayfta içinde otururlar. Mīr Naẓmī, beyt:

چو فارغ شد ز بالاخانهٔ اوج
شده غمخانه اش پیغوله دولج

(Gökyüzü çardağından ayrılınca gamhanesi dehliz köşesi oldu.)

مع الخاء المعجمه

[maʿa'l-ḫā'i'l-muʿceme]

دخ [duḫ]: Be-vezn-i رخ [ruḫ]. Ḥasīr ettikleri sazdır. Şākir-i Buḫārī, beyt:

روی مرا هجر کرد زردتر از رنگ زرد
گردن من کرد عشق نرمتر از دوخ و دخ

(Ayrılık benim yüzümü sarı renkten daha sarı yaptı. Aşk benim boynumu hasır ve sazdan daha yumuşak yaptı.)

Bu maʿnāya, Şems-i Faḫrī, beyt:

از بهر حصیر بارگاهش
از سدره و طوبی آمده دخ

(Onun sarayındaki hasır yaygı için, sidre ve tubadan hasır gelmiş.)

Ferheng-i Cihāngīrī'de bir maʿnāsı dahi دخت [duḫt] ve دختر [duḫter] lafẓından muḫaffeftir, "kız" maʿnāsına. Şihābeddīn ʿAbdullāh-ı Ḳāmī, beyt:

در چمن دلبری سرو قد و ماه رخ
چون تو ندیدست کس هیچ پری چهره دخ

(Hiç kimse, dilberlik bahçesinde senin gibi selvi boylu, ay yüzlü ve peri çehreli bir kız görmemiştir.)

دوازده رخ [duvāzdeh ruḫ]: Bir meşhūr cenktir ki Keyḫüsrev'in ser-leşgeri Güderz, Efrāsiyāb'ın ser-leşgeri Pīrān-ı Vīse ile kūh-ı Künābed dāmeninde ʿaẓīm ceng ü cidāl eylemişlerdi. Keẕā fi'l-*Müşkilāt-ı Şehnāme*.

دوخ [dūḫ]: Vāv-ı mechūl ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, her deşt ve ṣaḥrā. Ve şāḫ-ı dıraḫt, ottan ve yapraktan. Ve her ser ki kıldan ḫālī ola, ona derler. Ve دوخ چکاد [dūḫ-çekād] dahi derler. دوخ [dūḫ] ḫālī ve چکاد [çekād]

tepedir. ʿArabīde ancılayın kılsız başa اضلع [aḍlaʿ] dahi derler.

Ṣānī, ol saza derler ki ondan ḥaṣīr ederler, ol dahi yapraksız olduğu cihetten. Zerātüşt Behrām, beyt:

شود رخ زرد و پشتت لوخ گردد
تنت باریک همچون دوخ گردد

(Yüzün sarı, sırtın kambur olur. Bedenin incelip kamışa döner.)

Bu maʿnāda دوخ و لوخ [dūḫ u lūḫ] dahi derler. Şems-i Faḫrī, ḳıṭʿa:

دائم حصیریان مه از مزرعات چرخ
از بهر خانقاه شهنشه برند دوخ

پر شوخ فتنه بود تن ملک پاک شست
عدلش به آب تیغ تن خصم را ز شوخ

(Ay hasırcıları padişahlar padişahının sarayı için daima gökyüzü otlaklarından saz/kamış götürürler. Ülkenin bedeni fitne kiriyle doluydu, onun adaleti düşmanın bedenini kılıç suyuyla yıkayıp fitne ve kirden arındırdı.)

Muṭlaḳ "saz" maʿnāsına ki maʿrūf ottur, ḥayvānāt yemez. Şākir-i Buḫārī, beyt:

روی مرا هجر کرد زردتر از رنگ زرد
گردن من عشق کرد نرمتر از دوخ و لوخ

(Ayrılık benim yüzümü sarı renkten daha sarı yaptı. Aşk benim boynumu hasır ve sazdan daha yumuşak yaptı.)

Ferheng-i Mīrzā'da **(446ᵃ)** ol tīrdir ki āteşbāzlar āteş gecelerinde bārūt ile edip atarlar. Rūm'da "havāyī fişenk" derler.

دوزخ [dūzaḫ]: Maʿrūf. Türkīde "tamu", ʿArabīde جهنم [cehennem] derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

حوران بهشتی را دوزخ بود اعراف
از دوزخیان پرس که اعراف بهشتست

(Araf, cennet hurileri için bir cehennemdir. Ama cehennemliklere sorsan arafın cennet olduğunu söylerler.)

Çağatay lisānında "ṭamuġ" derler.

دوشاخ [dūşāḫ/du şāḫ]: İki maʿnāyadır. Evvel, kemer-i zerrīn. Yaʿnī altın ve muraṣṣaʿ kuşak. Ve kılıç ve terkeş bağı. Ve şāṭırların maḫṣūṣ kemer kuşağı. Mīr Naẓmī, der-ḥaḳḳ-ı şāṭır-ı maḥbūb, beyt:

دل عاشقان زان جهت خسته بود
دوشاخ مجوهر میان بسته بود

(Āşıkların gönlünün yaralı olma sebebi, beline süslü kemer bağlamasıdır.)

Ṣānī, mücrimānın gerdenine vurdukları ḳayd-ı āhen ki Rūm'da ona "lāle" derler. Fārsīde ona دو شاخه [du şāḫe] dahi derler. Mevlānā Cāmī, der-ṣıfat-ı kelime-i şehādet, beyt:

لام الف هست درین دیولاخ
گردن دیوان هوا را دو شاخ

(Lāmelif, bu şeytan yuvasında heves şeytanlarının boynuna takılan bir zincirdir.)

دو میخ [du mīḫ]: İki ḳuṭb dedikleri yıldız ki biri ḳuṭb-ı şimālī ve biri ḳuṭb-ı cenūbīdir. Keẓā fi'l-*Maḥmūdī*. Türkīde ol yıldızlara "demirkazık" derler, onun için ki aṣlā ḥareketleri yoktur.

مع الدال المهمله

[maʿa'd-dāli'l-muhmele]

درد [durd]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ile. Şarāb, eşribe-i sā'ire ve onun emṣāli nesnelerin dibine çöken süflü. Ve ḳadeḥte baḳiyye kalan şarāb ki جرعه [curʿa] dahi denilir. Şuʿarā, bāde-ḫᵛār olanlara دُردكشان [durdkeşān] derler. Şarāba ġāyet-i iḳbālinden cürʿa demez dürd demez nūş eder demektir. Ebū Türāb Big, beyt:

در کوی خرابات بلا را گذری نیست
بر دردکشان خیل الم را ظفری نیست

(Meyhane köyünde belaya geçit olmaz. Elem ordusu, şarap tortusu çekenlere zafer bulamaz.)

درود [durūd]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, ḥażret-i Server-i kā'ināt ve mefḫar-ı mevcūdāt ʿaleyhi efḍalu'ṣ-ṣalāt ve ekmelü't-taḥiyyāt için ṣalavāt maʿnāsınadır. Ḳur'ān-ı ʿaẓīmu'ş-şān'da vārid olan ان الله وملائكته يُصَلّون على النبى يا ايها الذين آمنوا صلوا عليه و سلموا تسليما[1] Allāh tebāreke ve teʿālā'dan, raḥmet-i melā'ikeden istiġfār ve mü'minînden duʿādır. Ol duʿāya Fārsîde درود [durūd] derler. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

هزاران درود و هزاران سلام
ز ما بر محمد عليه السلام

(Hz. Muhammed aleyhisselam'a bizden binlerce salat ve binlerce selam olsun!)

Ve sā'ir aṣḥāb-ı ʿatā ve evliyā-yı niʿam için olan duʿā ve ṣenāya da denilir. İbn Yemîn, beyt:

بیان و خاطر او را به ناز در برگیر
درود ابر بدان دست درفشان برسان

(Onun akıl ve beyanını iftiharla kucakla! Övgü bulutunu o inci saçan ele kavuştur!)

Dīger, beyt:

ولیکن ز داغ دو چشمش دو رود
دلش پر سلام و زبان پر درود

(Lākin yaralı iki gözü iki ırmaktı. Gönlü selamla, dili duayla doluydu.)

Bundandır ki bir kimesneyi esenlemeye بدرود كرد [bedrūd kerd] derler, vedāʿ etti maʿnāsına. Şāʿir, beyt:

بگفت این و ز آب مژه رود کرد
ببوسیدش از مهر و بدرود کرد

(Bunu deyip kirpiğini ırmak yaptı. Onu sevgiyle öpüp esenledi.)

Ṣānī, be-maʿnī-i درو كردن[direv kerden], yaʿnī biçmek. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

اجل تیغ الماس آورده است
درود ترا داس آورده است

(Ecel, elmas bir kılıç getirmiş. Seni biçmek için orak getirmiş.)

Ṣāliş, ḫamse-i müsteriḳa-i sāl-i Melikī'nin beşinci günü adıdır.

دروند [durvend]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü nūn ve feṭḥ-i vāv ile. Bed-meẕheb, fāsıḳ ve fācir maʿnāsınadır. Bu lüġat, bu maʿnā ile kitāb-ı Zend'den menḳūldür. Zerātüşt Behrām, beyt:

درود از ما به به دین خردمند
که دورست از ره و آیین دروند

(Dini bütün ve akıllı olup sapkınlık yolundan uzak kalana bizden selam olsun!)

دزد [duzd]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ile. Ḫırsız ki ʿArabîde سارق [sāriḳ] derler. دزديدن [duzdīden], ḫırsızlık maʿnāsına maṣdardır. Mîr Naẓmī, beyt:

1 Kurān-ı Kerīm, Ahzāb 33/56: "Allah ve melekleri, Peygamber'e çok salavat getirirler. Ey müminler! Siz de ona salavat getirin ve teslimiyetle selam edin!".

مگر بوده است آنجا دزد بدنام
که دزدد سرمه ای از چشم بهرام

(Meğer orada adı sanı kötüye çıkmış, Behrām'ın gözünden sürmeyi çeken/çalan bir hırsız varmış.)

دشناد [duşnād]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i nūn ile. Keşretten kināye edip "bisyār" maʿnāsına istiʿmāl ederler. Mīr Naẓmī, beyt:

به گفتار خوشش دشناد کرده
فسون و حیله را ایجاد کرده

(Epeyce güzel sözler söyleyip büyü ve hileyi ortaya çıkardı.)

دغد [duġd]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ile. Gelin, ʿarūs maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

دل مده آرایش زیبندهٔ دنیای دون
این عجوز پر حیل خود را نماید دغد خوب

(Alçak dünyanın süsüne püsüne gönül verme! Bu pek hileci kocakarı, kendini güzel bir gelin gibi gösterir.)

دنباورد [dunbāverd]: Sükūn-ı nūn u rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade vü vāv ile. Be-maʿnī-i düm-dār, yaʿnī **(446b)** kuyruklu. Ve ḳaṭār-ı üştür ü esterin sonunda olanı. Türkīde "dündar" derler.

دند [dund]: Sükūn-ı nūn ile. Bir nevʿ zenbūrdur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دوبود [dubūd]: Ḳaftānın yakasına iki ṭaraftan dikilen inci ve sırmayla işlenmiş yakalık. Gāhī vāv'sız da gelir, دوبد [dubud] dahi derler.

دوخ چکاد [dūḫ-çekād]: Şerḥi دوخ [dūḫ] lüġati ẕeylinde ẕikr olundu. Şems-i Faḫrī, beyt:

عجب مدار که فرق سپهر بی مویست
که شد ز سیلیٔ تأدیب شاخ دوخ چکاد

(Feleğin başının dazlak olmasını garipseme! Çünkü o, padişahın eğitim sırasındaki şaplağıyla kel oldu.)

دود [dūd]: Sükūn-ı vāv ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, tütün ki ʿArabīde دخان [duḫān] derler. İsm-i ʿāmdır, her şey'in tütününe derler. Ve lūlede istiʿmāli şāyiʿ olan tütün ki ona تنباکو [tenbākū] dahi derler.

Ṣānī, ġam ve endūh maʿnāsına. Ḥakīm Ḳaṭrān-ı Urmevī, beyt:

جان خصمانت زمان در غم به طبع سود سود
وز دل خویشانت سور خرمی بر دود دود

(Felek senin düşmanlarının canını gamla ezdi. Dostlarının kalbindeki kederi mutluluk düğünüyle sildi.)

Bu maʿnādan āh-ı derūna teşbīhen دودِ دل [dūd-ı dil] derler. Bu beyitte telmīḥ vardır. Şāh Ṭāhir-i Dekkenī, beyt:

ز عشق آه کشیدن نشانهٔ خامیست
که هرچه سوخت ازو دود بر نمی آید

(Aşkta ah etmek hamlık göstergesidir. Çünkü yanan kimseden duman yükselmez.)

دودآلود [dūd-ālūd]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, her ne ki tütünlü ola yaʿnī is ve pas.

Ṣānī, Hindūstān'da bir büyük ḳaṣaba adıdır. Ve baʿżı nüsḫada cengārī renge dedikleri masṭūrdur.

دودگند [dūd-gend]: Feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ve sükūn-ı nūn ile. Tütünlük ki ocak üzerinde ederler. Ona دودآهنگ [dūd-āheng] dahi derler.

دوسند [dūsend]: Vāv-ı maʿrūf, feṯḥ-i sīn-i mühmele ve sükūn-ı nūn ile. Be-maʿnī-i çespend, yaʿnī meyl eylemek ve yapışmak. Ve چیپدن [çepīden] lüġatinin maʿnālarına. Şeyḫ Evḥadī, der-*Cām-ı Cem*, beyt:

دست بگذار تاش می بوسند
تو بهل تا درو همی دوسند

(Öpmeleri için el uzat! Sen bırak da ona yapışsınlar.)

دو صد [du ṣad]: Yaʿnī iki yüz. دویست [duvīst]-i merḳūm maʿnāsına. Ebū Türāb Big, beyt:

چو آیم جانب کویت دو صد منزل یکی سازم
اگر بیرون روم در هر قدم صد جا کنم منزل

(Senin köyüne gelirken iki yüz menzili bir çırpıda geçerim. Geri dönersem adım başı yüz yerde konaklarım.)

دو کارد [du kārd]: Feṯḥ-i kāf-ı ʿArabī ve sükūn-ı rāʾ-i mühmele ile. Miḳrāż maʿnāsına lafẓ-ı mürekkebdir. Maʿnā-yı terkīb "iki bıçak" demek olur. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te tırnak şeklinde bir nesnedir, eṣvābdan leke giderirler. ʿArabīde efṣaḥı جلمان [celemān]dır, ʿavām جلم [celem] der.

مع الراء المهمله

[maʿa'r-rāʾi'l-muhmele]

دختر [duḫter]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i tāʾ-i müṣennāt ile. Kız maʿnāsına ki دخت [duḫt] dahi derler.

دختندر [duḫtender]: Üvey kız karındaş demektir. Aṣlı دخت اندر [duḫt-ender]dir, taḫfīfen elif'i ḥaẕf olunup دختندر [duḫtender] eylediler. Şems-i Faḫrī, beyt:

کین او از قبائل دشمن
نه پسندر هلد نه دختندر

(Onun öfkesi, düşman kabilelerinde ne oğlan ne de kız bırakır.)

Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

شیعهٔ ماییندری ای بد نشان
شاید اگر دشمن دختندری

(Ey soyu bozuk! Eğer üvey kız kardeşe düşmansan, analık topluluğundansın demektir.)

Edātu'l-Fużalā'da be-maʿnī-i duḫter-i şevher, yaʿnī kişinin āḫar ʿavratından olan kızına derler. Ve دختراندر [duḫter-ender] ve دخترندر [duḫterender] dahi denilir.

دخچکار [duḫçekār]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī vü kāf ile. Merd-i ṣāliḥ ü zāhid maʿnāsınadır.

دخدار [duḫdār]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Kirlenmiş beyāż ḳaftān ve kirli sāde. Mīr Naẓmī, beyt:

سراپا مهمل و مردار بوده
که در بر جامهٔ دخدار بوده

(Sırtındaki kirli sade elbise, baştan başa bozulmuş ve pislenmiş.)

دخسر [duḫser]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ve feṭḥ-i sīn-i mühmele ile. Taz baş yaʿnī kıl olmayan başa derler.

درچکار [durçekār]: Sükūn-ı rā'-i mühmele vü cīm-i Fārsī ve feṭḥ-i kāf ile. Cevāhir ve inci kutusu.

دردخوار [durd-ḫᵛār]: Sükūn-ı rā vü dāl-ı mühmeleteyn, feṭḥ-i ḫā'-i muʿceme ve vāv-ı maʿdūle ile. Bağırsak yiyenler. Ve şarāb ṣāf oluncaya dek durmayıp içen ve bilā-cürʿa bāde nūş edene derler. Mīr Naẓmī, beyt:

دردخوار بادهٔ عشقیم ما
سینه صاف و سادهٔ عشقیم ما

(Biz aşk şarabını içenleriz! Biz aşkta temiz kalpli ve saf olanlarız!)

دردور [durdūr]: Sükūn-ı rā vü żamm-ı dāl-ı mühmeleteyn ve vāv-ı maʿrūf ile. Girdāb ki deryā içinde olan çevrintidir, düşen gemi ve ādem helāk olur.

درِ شهوار [durr-i şehvār]: İri ve āb-dār olan **(447ᵃ)** inci ki maʿnā-yı terkīb "pādişāha lāyıḳ inci" demektir. Ebulmaʿānī, beyt:

کنون که مدح ترا نظم من چو در خوشاب
سزد که در نظر آری چو دُر شهواری

(Senin övgünde şiirimin parlak inciye benzediği bugün, sana onu padişaha layık inci gibi dikkate almak yakışır.)

درگور [durgur]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı kāf-ı Fārsī ile. Muḫālif maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

فتد بوادئ خسران درگور امرش
برند نفع جهان هر متابع فرمان

(Emrine aykırı davrananlar, hüsran çöllerine düşer. Buyruğuna boyun eğenler, dünyadan fayda görür.)

درودگر [durūdger] ve **دروگر** [durūger]: Kilāhumā bi-żammi'r-rā'i'l-mühmele ve sükūni'l-vāv ve feṭḥi'l-kāfi'l-Fārsī. Türkīde "dülger", ʿArabīde نجار [neccār] derler. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

کجا کنند درست اهل زهد تختهٔ عشق
که مشکلست به میمون دروگری آموخت

(Ham sofular aşk tahtasını nasıl düzeltsinler! Maymuna marangozluk öğretmek zordur.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, der-medḥ-i peder-i ḫod, beyt:

نوح دروگر نبود گر پدر من بدی
قنطره بستی ز چوب بر سر طوفان او

(Nuh tufanında marangoz Hz. Nuh değil de benim babam olsa, kerestelerden köprü yapardı.)

درگر [durger]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve feṭḥ-i kāf-ı Fārsī ile. درودگر [durūdger] lafẓından iḫtiṣār olunmuştur. Türkīde "dülger" bundan ġalaṭtır. Ḥakīm Firdevsī, meşnevī:

بفرمود تا در گران آورند
سزاوار چوب گران آورند

یکی نغز گردون چوبی بساخت
به گرد اندرش چوبها درنشاخت

(Dülgerlerin uygun ve sağlam keresteler getirmesini buyurdu. Güzel bir tahta araba yapıp etrafına da kalaslar yerleştirdi.)

دزدافشار [duzd-efşār]: Bulduğun sirḳa eden ādeme derler. Mīr Naẓmī, beyt:

هرچه دارم بدزد غمزهٔ یار
همچو چشمش نبوده دزدافشار

(Sevgilinin kıyabakışı neyim varsa çaldı. Onun gözü gibi hırsız olmaz.)

دژگوار [duj-guvār]: Sükūn-ı zā vü żamm-ı kāf-ı Fārsiyyeyn ile. Nā-muvāfiḳ-ṭabʿ olan nesne ve ʿilācı ʿasīr kār maʿnāsına.

دستور [dustūr]: Vezīr maʿnāsınadır. Ḥakīm Enverī, beyt:

امروز روز عید و تو در شهر تن زده
فردا ترا چه گوید دستور شهریار

(Bugün bayram günü ve sen şehirde suskunsun. Padişahın veziri yarın sana ne söylesin!)

Ve dīvān defteri maʿnāsına da gelir.

دشتخوار [duşt-ḫʷār] ve **دشخوار** [duşḫʷār]: Sükūn-ı şīn u tāʾ-i mevḳūf u fetḥ-i ḫāʾ-i muʿcemeteyn ve vāv-ı maʿdūle ile. İki lüġat dahi be-maʿnī-i düşvār, yaʿnī güç. ʿArabīde عسير [ʿasīr] derler. Aṣlı tāʾ-i müşennāt ile دشتخوار [duşt-ḫʷār]dır, giderek tāʾsız دشخوار [duş-ḫʷār] eylediler. Yine giderek istiḫfāfen li-istiʿmālihi دشوار [duşvār] dediler. Ḥakīm Enverī, beyt:

هرچه پنهان قضا حزم تو پیدا داشته
هرچه دشخوار قدر عزم تو آسان یافته

(Kazānın gizlediklerini senin uyanıklığın açıkça gördü. Kaderin zorlaştırdıklarını senin azmin kolayca elde etti.)

Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

گر آسانی همی بایدت فردا
مگیر از بهر دنیا کار دشخوار

(Sana yarın ahirette kolaylık gerekiyorsa, dünya için zor işlere girişme!)

Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

جام جفا باشد و دشخوار خوار
چون ز کف دوست بود خوش بود

(Cefa kadehini içmek zordur, ancak sevgilinin elinden içmek güzeldir.)

دشوار [duşvār]: دشخوار [duş-ḫʷār] lafẓından muḥaffeftir. Cemālā-yı Şīrāzī, mıṣraʿ:

مگس آسان به شهد افتد ولی دشوار برخیزد

(Sinek bala kolay düşer, ama oradan zor kalkar.)

دمدار [dum-dār]: Sükūn-ı mīm ve fetḥ-i dāl-ı mühmele ile. Her ne ki kuyruklu ola, meşelā ستارهٔ دمدار [sitāre-i dum-dār] gibi. Ve bir maʿnāsı da ʿaskerin cümlesinden geri gelen kimesneler ki muḥāfaẓa-i leşger ve geri kalanları komamak için. Türkīde "dündar" derler. Üstād, beyt:

چو دمدار بگذاشتن پیشرو
به منزل رسیدی رهی نوبنو

(Öne kılavuz koyarsan, hedefe sürekli yolcu eriştirdin demektir.)

Ve bir maʿnāsı dahi üştür ve ester ḳaṭārının geride olanına derler. Mīr Naẓmī, beyt:

می رود همچو سگ پس دلدار
گشته آن بد لقا خر دمدار

(O suratsız rakip, arkadan gelen eşek olmuş, köpek gibi sürekli sevgilinin peşinden gidiyor.)

Maʿnā-yı şānīye ʿArabīde ساقة الجيش [sāḳatu'l-ceyş] ve Türkistān'da "cünd-i evvel" derler.

دنباور [dunbāver]: Sükūn-ı nūn ve fetḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i دمدار [dum-dār]-ı merḳūm.

دو پیکر [du peyker]: Burc-ı işnā ʿaşerden burc-ı şāliş ki Cevzā dedikleri yıldızdır. Kevākibi taṣvīr ve taḥrīr eylediklerinde onu iki başlı ādem taṣvīr ederler. Üstād ʿUnṣurī, beyt:

سپهسالار ایران کز جمالش
دو پیکر کرد عقل اندر دو پیکر

(O, İran'ın başbuğudur. Akıl, İkizler burcu içinde onun cemalinden iki yüz yaptı.)

Bu maʿnāya, Şems-i Faḫrī, beyt:

ایا شهریاری که از بهر خدمت
کمر بست بر آستانت دو پیکر

(Ey eşiğinde hizmet için İkizler burcunun beklediği padişah!)

Amʿaḳ-ı Buḫārī, beyt:

یکی صورتی چون جهانی مهیا
برآورده پیکر به فرق دو پیکر

(İkizler burcunun tepesine, dünya halkı gibi hazırda bekleyen bir suret çizdi.)

دوچار [du çār] ve دوچهار [du çehār]: İki ādem nāgāh birbirine rāst gelmeye derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

بزد با من میان راه تنگی
دوچاری و دوچاری و دوچاری **(447ᵇ)**

(Dar bir yolun ortasında benimle rastlaştı, rastlaştı, rastlaştı.)

Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

کرام صدر اجل دیده ای که با او هم
اجل نخورد دوچاری درین سرای سپنج

(Yüce makamın değerli büyüğünü gördün mü? Ecel bu ödünç yurtta onunla rastlaşmadı.)

Üstād Ferruḫī, beyt:

هر که با تو به جنگ شد دو چهار
با ظفر نزد او یکیست حرب

(Kim savaşta seninle karşılaşsa, onun nezdinde zafer ve kaçmak birdir.)

ʿArabīde مصادف [muṣādif], Çağatayda "uçramaḳ" derler, "tuş olmak" maʿnāsına. (Mīr ʿAlī Şīr) *Sebʿa-i Seyyāre*'de Behrām Şāh ʿayş ederken Mānī-i naḳḳāşı gördüğü maḥalde, beyt:

Beyle işler tutar idi özige
Deşt ara uçradı birev közige

(Kendisi böyle işlerle uğraşırken çölde gözüne birisi takıldı.)

Ve yine (Mīr ʿAlī Şīr) *Sebʿa-i Seyyāre*'de meşnevī:

İstedi ḥācetin ki Ḫālıḳ-ı dehr
Aŋa maṭlūbıda yitürgey behr
Közige uçraġay Dil-ārāmı
Ḥāṣıl olġay viṣālidin kāmı

(İsteğini gerçekleştirmesi için Allah'a dua etti. Dilārāmıyla göz göze gelecek, ona kavuşmakla muradına erecekti.)

دو خواهر [du ḫᵛāher]: Feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme vü vāv-ı maʿdūle ile. İki yıldızdır. Birine şiʿrā-yı Yemānī ve birine şiʿrā-yı Şāmī derler. *Şerefnāme*'de "Du ḫᵛāher, Uḫtā Süheyl demekle maʿrūftur" diye masṭūrdur.

دودخوار [dūd-ḫᵛār]: Dāl-ı ṣānī-i mevḳūf ve feṯḥ-i ḫāʾ-i muʿceme vü vāv-ı maʿdūle ile. Be-maʿnī-i pervāne ki şemʿ eṭrāfına dolanır. پرنده [perrende] de derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دو در [du der]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile. Çep ü rāst ki ʿāmme taḥrīf edip "çapraz" derler, her ne olursa. İbrīşimden yāḫud sırmadan işlenmiş veyāḫud gümüşten, altın, bakır ve demirden yapılmış her ne ise, ism-i ʿāmdır. "Çapraz" lafẓının tercemesidir.

دور [dūr]: Be-vezn-i سور [sūr]. Irak, ʿArabīdeki بعید [baʿīd] maʿnāsına. Muḳābili نزدیک [nezdīk]tir. Mevlānā Hātifī, meşnevī:

اگر از آستانت دور افتم
مپنداری که مدحت را نگفتم

دعاگوی توام نزدیک اگر دور
مینداز این دل محزون مهجور

(Senin eşiğinden uzak düşersem, sana övgüde kusur edeceğimi sanma! Yakın ya da uzak, sana duacıyım. Bu hüzünlü gönlümü senden ayrı bırakma!)

دورادور [dūr-ā-dūr]: Elif-i muḳābele vü müsāvāt ile. Türkīde "uzun uzak" dedikleri maʿnāya ki ġāyet-i baʿīdden kināyedir. Mevlānā Hātifī, beyt:

مکن این فکر دورادور هر دم
که اندازد ترا در غصه و غم

(Şu seni dert ve sıkıntıya sokan olmayacak düşünceyi kafandan çıkar!)

دوراندر [dūr-ender]: Yaʿnī derin. ʿArabīdeki عمیق [ʿamīḳ] maʿnāsınadır.

دوژنه دار [dūjene-dār]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i zāʾ-i Fārsī vü nūn u dāl-ı mühmele ile. İğneli sinek ve böcek. Ve saḳar sineği maʿnāsına.

دوستار [dūstār] ve دوستدار [dūst-dār]: Dost tutucu, dostluk edici ve ʿāşıḳ demek olur. Şāʿir, beyt:

دوستدار الم و دشمن شادی شده ام
حالت عشق عجب حال دگر می باشد

(Acıyı dost tutmuş, mutluluğa düşman olmuşum. Aşk halleri bir başka oluyor.)

دوسگر [dūsger]: Sükūn-ı vāv u sīn-i mühmele ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. Sıvayıcı ki dīvār sıvar.

دوسر [dūser]: Yulaf dedikleri nesne ki arpa gibi sünbülesi olur ammā dāne-dār olmaz.

مع الزاء المعجمه

[maʿa'z-zā'i'l-muʿceme]

دخترِ رز [duḫter-i rez]: Şarāb-ı engūrī maʿnāsınadır. دختر [duḫter] kız ve رز [rez] üzüm. Üzüm çubuğuna da derler, şarāb ondan ḥāṣıl olduğundan tesmiye olunmuştur. Ebulmaʿānī, beyt:

به مهر دختر رز می دهم نقود خرد
شوم ز درد و غم فکر صحت آسوده

(Akıl paramı, üzümün kızına duyduğum aşka harcıyorum. Sağlık düşüncesinin dert ve gamıyla huzur buluyorum.)

دوز [dūz]: Be-vezn-i سوز [sūz]. Leylek tersi. Zā'-i Fārsī ile (دوژ dūj) da mervīdir.

دو مغز [du maġz]: İki pehlū bādām. Ve dahi her ne ki leb ḳısmından bir ẓarfta iki dāne olsa ona "d*u* maġz" derler. Mīr Naẓmī, beyt:

هر دو یک پیرهن غنودندش
همچو بادام دو مغز بودندش

(Her ikisi bir gömlekte uyudular. Bir bademin iki içi gibiydiler.)

دهلباز [duhul-bāz]: Be-maʿnī-i ṭabl-bāz ki دهل [duhul], żammeteyn ile "ṭabl" maʿnāsınadır.

مع السين المهمله

[maʿa's-sīni'l-muhmele]

دخس [duḫs]: Sükūn-ı ḫā'-i muʿceme ile. دخسر [duḫser]-i merḳūmdan iḫtiṣār olunmuştur, taz baş maʿnāsına. ʿAcem böyle esmāyı muraḫḫam edip istiḫfāfen telaffuẓ ederler.

دو پوس [du pūs]: Żamm-ı bā'-i Fārsī ile. Bu dahi پوست [pūst] lafẓından terḫīm olunmuştur. Ḫaṭṭāṭın biri demiştir, beyt:

هر که خواهد فلک پیوس کند **(448ª)**
مشق بر کاغذ دو پوس کند

(Feleğin alçakgönüllülük etmesini isteyen, iki yüzlü kāğıda meşk eylesin.)

پیوس [piyūs], tevāżuʿ maʿnāsınadır. Yaʿnī her kimse ki ister felek kendine tevāżuʿ eyleye, du pūs kāġaẓa meşḳ eyleye. Zīrā böyle eden tīz ṣāḥib-ketebe olur.

دوس [dūs]: Be-vezn-i کوس [kūs]. Sıvadır ki ev içine sıvarlar. Sıvacıya دوسگر [dūsger] derler.

دوگریس [dūg-rīs]: Vāv-ı maʿrūf ve kāf-ı Fārsī ile. İplik eğirici. دوگ [dūg] iğdir, ریس [rīs] ریسیدن [rīsīden] lafẓından ism-i fāʿildir. Ebulmaʿānī, beyt:

دلم دوگریسه شد با رشتهٔ غم
شدم دوگریس از سودای زلفش

(Gönlüm gam ipiyle eğrildi. Onun saçı sevdasıyla iplik eğirici oldum.)

مع الزاء الفارسى

[maʿa'z-zā'i'l-fārsī]

دژ [duj]: ʿAded maʿnāsına rivāyet olunmuştur. Meşelā bir ʿaded, iki ʿaded demekte یک دژ [yek duj] ve دو دژ [du duj] derler. Ve به این قدر [be-īn ḳadar] demek olur. Meşelā صد دژ [ṣad duj] derler, yüz kadar demektir.

دوژ [dūj]: Be-maʿnī-i دوز [dūz]-ı merḳūm. Yaʿnī leylek tersi.

مع الشين المعجمه

[maʿa'ş-şīni'l-muʿceme]

درخش [duruḫş]: Żamm-ı rā'-i mühmele ile. Dört maʿnāya gelir.

Evvel, şimşek. ʿArabīde برق [berḳ] derler. Üstād Menūçehrī, beyt:

اگر درخش بهاری به تیغ تو جهدی
ز خاک گوهر الماس رویدی نه گیاه

(Bahar şimşeği senin kılıcına sıçrasaydı, topraktan ot değil elmas cevheri biterdi.)

ʿAbdulvāsiʿ-i Cebelī, beyt:

از خروش و فروغ رعد و درخش
ساخته کوس و آخته خنجر

(Gökgürültüsü sesinden kös yapıldı, şimşek ışığından hançer çekildi.)

Şānī, her nesnenin fürūġ ve żiyāsı. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

درخشان شده تیغها نیم شب
چو زنگی که بگشاید از خنده لب

(Gece yarısı kılıçlar, gülümseyen zencinin dişleri nasıl görünüyorsa öylece parlamıştı.)

Şems-i Faḫrī, beyt:

خسروا از سپهر ملک مدام
همچو خورشید و مشتری بدرخش

(Ey padişah! Ülkenin göğünde daima Güneş ve Müşteri yıldızı gibi parla!)

Şāliş, vilāyet-i Ermen'de bir āteşgedenin adıdır. Ve Ermeniyye'ye "āteşgede-i Duruḫş" derler. Nitekim şehr-i Şīrāz'da Re's-i Mecūsī'den "Re'sü'l-Baġl" derler.

Rābiʿ, Ḳāyin-i Ḳuhistān'da bir ḳarye ismidir, onda bī-naẓīr kilim dokurlar.

دردکش [durd-keş]: Cürʿa-nūş. Mest-i müdām demekten kināyedir. ʿAbdusselām Peyāmī, beyt:

ما رند صبوحی زدهٔ مست الستیم
پیش از همه دردی کش و پیش از همه مستیم

(Biz sabuhi şarabı elest meclisinde çekmiş rintleriz. Herkesten önce tortu çekmiş, herkesten önce sarhoş olmuşuz.)

درشت گوش [duruşt-gūş]: Kulağı ağır. Yaʿnī bir miḳdār işitmez kimesneye derler. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*.

درفش [durufş]: Żamm-ı rā'-i mühmele ve sükūn-ı fā ile. درخش [duruḫş]-ı merḳūmun maʿnā-yı evvel ü şānīsi ile müterādifü'l-maʿnādır.

دروش [durūş]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı mechūl ile. Ālet-i cerḥten olan yara ki onulmaz ola. Ḫorāsānīler lüġatidir. Ve *Müşkilāt*'ta ḥaccām āletlerinden bir ālettir. Keẕā fī-*Şerefnāme*. Ammā *Ferheng-i Cihāngīrī*'de nīşter-i faṣṣād maʿnāsına. Ve kesr-i dāl ile (دروش dirūş) درفش [direfş]-i merḳūmun cemīʿ maʿānīsi ile müterādiftir. Vāv-ı maʿrūf ile (دروش durūş), ʿArabīde dāġ ve nişān maʿnāsınadır.

دژمنش [duj-meniş]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī ile. Gönül dönmek, iḫtilāl-i miʿde maʿnāsına ki ʿArabīde ol ḥālete غشیان [ġaşeyān] derler. دژ [duj], muḫtell maʿnāsınadır. Dāl-ı meksūrede olan دِژمنش [dij-meniş], bundan ġayrı maʿnāyadır.

دمش [dumuş]: Żamm-ı mīm ile. Pas ve caʿd maʿnāsınadır.

دور باش [dūr-bāş]: Dört maʿnāya gelir.

Evvel, çāvūşların ellerinde götürdükleri ālet-i zecr ki onunla ḫalḳı ıraklaştırırlar. Maʿnā-yı terkīb dahi onu iḳtiżā eder. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

غیرت من بر سر تو دور باش
می زند که ای خس ازین در دور باش

(Ey değersiz alçak! Bana olan kıskançlığın "bu yoldan uzak ol!" diye senin başına sopa vuruyor.)

Nitekim şāʿir demiştir, beyt:

سر خار چندان زده دور باش
که آتش نشد بر سرش نورپاش

(Dikenin ucu o kadar çok "uzaklaş!" sopası vurdu ki ateş onun başına nur saçmadı.)

Bu maʿnāyı müʾeyyid, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

سمندش گرچه با هر کس به زین است
زبان دورباش از آهنین است

(Atı herkesle eyerleniyor olsa da onun koruma çavuşunun dili demirdendir.)

Ṣānī, ucu sivri ḥarbe demiridir. *Tārīḫ-i Vaṣṣāf*'ta, beyt:

دورباش غضبش چون افعی
دو زبان آخته بر دشمن شاه

(Onun keskin kargısı, padişah düşmanına engerek yılanı gibi iki dil çekti.)

Bu maʿnāya, Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

به هر گام از برای نورپاشی
ستاده زنگئ با دورباشی

(Aydınlatma için adım başı kargılı bir zenci durmuş.)

Ṣāliş, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de ẕikr eder ki ḳadīm eyyāmda bir nevʿ sinān idi ki iki çatal ederlerdi. Ammā şimdi Hindūstān'da onun miṣli bir nīzenin ağacın zer ü zīver ile müzeyyen edip pādişāhları önünde götürürler. Ḥattá pādişāha cenkte ṭaraf-ı ʿadūdan ok ve nīze atılırsa onunla vurup defʿ ederler. Ve mest filleri müzeyyen edip cenge götürdükte fīl önünde dahi **(448[b])** ellerinde götürürler.

Rābiʿ, ber-sebīl-i istiʿāre āh-ı derūn maʿnāsınadır. Şeyḫ Niẓāmī, *ez-İḳbālnāme*, beyt:

چو دارا جواب سکندر شنید
یکی دورباش از جگر برکشید

(Dārā, İskender'in cevabını duyunca ciğerden bir ah çekti.)

دورباش [dū bāş]: İşbāʿ-ı żamme ile. دوربـاش [dūr-bāş]-ı merḳūm maʿnāsınadır.

دوش [dūş]: Vāv-ı maʿrūf ile. Üç maʿnāya gelir.

Evvel, omuzdur. ʿArabīde منکب [menkib] derler. Mevlānā Hātifī, beyt:

کشیدند در دوش گردان کار
زره های داودئ زرنگار

(Savaşa hazırlanan yiğitler, altın işlemeli Davudī zırhları omuzlarına çektiler.)

Ṣānī, dün gece demektir. ʿArabīde بارحه [bāriḥa] derler. Ḫᵛāce Ḥāfıẓ, beyt:

دوش دیدم که ملائک درِ میخانه زدند
گل آدم بسرشتند و به پیمانه زدند

(Dün gece meleklerin meyhane kapısını çaldığını, insanın çamurunu yoğurup büyük kadehe koyduklarını gördüm.)

Ṣāliş, دوشیدن [dūşīden] lafẓından ṣīġa-i emrdir. Maʿnā-yı evvele Çağatayda "igin" derler kesr-i elif'le ve kāf-ı Fārsī ile. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

İy Nevāyī kisvet-i faḳr u fenā igniŋe sal
Yoḫsa ḫırḳaŋ tiŋ durur ger aṭlas olsun ger pelās

(Ey Nevāyī! Fakr ve yokluk elbisesini omuzuna sal! Yoksa hırkan çuldan da olsa atlastan da olsa bol gelecektir.)

مع الغين المعجمه

[maʿa'l-ġayni'l-muʿceme]

دروغ [durūġ]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Bī-aṣl söz, yalan maʿnāsına. Kemāl-i Ḫocendī, der-ḥaḳḳ-ı Kemāl İsmāʿīl, der-cevāb-ı ū güfte, ḳıṭʿa:

کمال اصفهان گر ملحدم خواند
چراغ کذب را نبود فروغی

مسلمان گویمش من در برابر
دروغی را نشاید جز دروغی

(İsfahanlı Kemāl bana sapkın demiş. Yalancının mumu yatsıya kadar yanar. Ben de ona müslüman diyeyim. Yalana yalandan başkası yakışmaz.)

Muḳābil-i راست [rāst]tır. Mīr Naẓmī, meşnevī:

به بزم جهان را ندارد فروغ
چو گفتار آن کس که باشد دروغ

سر راه راستی درِ دوستی بست
به کج رفتگان روی اندر ببست

(Dünya meclisinde yalancının mumu yatsıya kadar yanar. Doğruluk yolunun başında dostluk kapısını kapar. Eğri yürüyüşlü alçaklarla olup ortadan kaybolur.)

Çağatay lisānında "ötrük" derler. Gāhī āḫirine "gine" lafẓı, ki kāf-ı ʿAcemī ile edāt-ı taṣġīrdir, getirip "ötrükgine" derler. Mīr ʿAlī Şīr, beyt:

Ḳahr ile tehdīdni dillerġa barı çıŋġına
Mihr ile her vaʿde kim ḳıldı barı ötrükgine

(Āşıkları kahr ile tehdit etmesi doğrunun ta kendisidir. Merhamet edermiş gibi verdiği her vaat ise yalancıktandır.)

دوغ [dūġ]: Vāv-ı maʿrūf ile. Ayran ki yoğurdu suyla ezerler. Gāhī yoğurt maʿnāsına da istiʿmāl olunur. Ḥakīm Şīrāzī, beyt:

هم بصل در دوغ آغشته بخور
باز از آن دوغ ترش گشته بخور

(Soğanı ayranla karıştırıp ye! Yine o ekşimiş ayrandan iç!)

Ve bir ʿillet muʿālecesine de derler.

مع الكاف

[maʿa'l-kāf]

دخترک [duḫterek]: Kāf-ı taṣġīr ile. Kızcağız demek olur. Ve evde beslenip ḫāṣıl olan kıza dahi derler. Bir maʿnāsı dahi ḫarrāṭ āletlerinden "eğdi" dedikleri demir ki onunla ḫoḳḳa oyarlar.

دروک [durūk]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. Hiyzüm-i bārīk yaʿnī ince odun ki دسوک [dusūk] dahi derler. Keẕā fī-nüsḫa-i Mīrzā.

دسوک [dusūk]: Żamm-ı sīn-i mühmele ile. Hiyzüm-i bārīk. Baʿżı ferhenglerde dāl-ı meftūḥa ve vāv-ı maʿdūle ile de mervīdir.

دوالک [duvālek]: Feṭḥ-i lām ve kāf-ı taṣġīr ile. Hindū kul maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

به امرت رام باشد چرخ گردان
زحل کمتر دوالک نام کیوان

(Dünya senin emrine boyun eğer. Zuhal, Keyvan adlı basit bir kölendir.)

Bir maʿnāsı dahi ḳumār oynadıkları kayıştır. Mīr Ḫüsrev, beyt:

به سم بوس براقت عرشیان محتاج و فتراکت
به دست آویز این مشتی دوالک باز آویزان

(Arştakiler senin burağının ayağını öpmeye muhtaç ve senin eyer kayışın bu bir avuç kayış oynayıcı nasiplensin diye asılmış.)

مع الفا

[maʿa'l-fā]

درخف [durḫuf]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve żamm-ı ḫāʾ-i muʿceme ile. Bemaʿnī-i zenbūr-ı siyāh. Keẕā fī-*Şerefnāme* ve'l-*Mecmaʿ*.

دف [duff]: Be-maʿnī-i دَف [deff] ki bāb-ı meftūḥada ẕikri mürūr eyledi. Żamme ile de menḳūldür. Mīr Naẓmī, beyt:

کند بر شمع خورشیدش فلک پف
که کی گیرد به دست ماه نو دف

(Yeni ay eline def alınca felek, güneş mumunu üfleyerek söndürür.)

مع الكاف الفارسى

[maʿa'l-kāfi'l-fārsī]

دو رنگ [du reng]: Sükūn-ı vāv u nūn ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Her ne ki iki yüzlü ve iki vechle ola, meşelā gül-i raʿnā gibi. Ve gece gündüz maʿnāsına. Mevlānā Hātifī, beyt:

نبودش امید وفا زان دو رنگ
خواص فرشته مجو از پلنگ

(O iki yüzlüden vefa beklemek olmaz. Kaplanda melek özellikleri arama!)

درنوگ [durnevg]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele ve feṯḥ-i nūn ile. Bir nevʿ şādrevāndır ki ondan su ok gibi hemvār çıkar.

دگ [dūg]: İşbāʿ-ı żamme ile. İğ ki onunla iplik eğirirler. دوگ [dūg] lafẓından muḫaffeftir.

دلمگ [dulmeg]: Sükūn-ı lām **(449ᵃ)** ve feṯḥ-i mīm ile. Bir cānverdir ʿankebūta müşābih, zehrnāktir. Şol mertebe ki bir ādemi soksa iḫtimāldir helāk eyleye. Ona غنده [ġunde] dahi derler. ʿArabīde رتيلا [ruteylā] dedikleridir. Şeyḫ Āẕerī, ez-*Ġarāʾibü'd-Dünyā ve ʿAcāʾibü'l-ʿUlyā*, beyt:

دلمگی می کند هزار بچه
مر ورا هست بی شمار بچه

(Bir tarantula bin yavru doğurur. Onun sayısız yavrusu vardır.)

دم گرگ [dum-i gurg]: İżāfetle. Ṣubḥ-ı evvel ki ʿArabīde صبح كاذب [ṣubḥ-ı kāẕib] derler. Ol beyāż-ı memdūdu düm-i gürge biṭarīḳi't-teşbīhtir. Ḫᵛāce Selmān, beyt:

اثر عدل بود آن که بر اطراف افق
در دم گرگ رود آهوی زرین تمثال

(Ufkun etrafında, kurt kuyruğunun/yalancı sabahın ardından altın görünümlü ceylanın/güneşin gitmesi adalet eseridir.)

Nāṣır-ı Buḫārī taṣrīḥen ẕikr etmiştir, beyt:

شد دم گرگ سحر از سوی مشرق بدید
جرم هوا چون پلنگ گشت ملمع بدن

(Seherin kurt kuyruğu/yalancı beyazlığı doğudan göründü. Hava, kaplan gibi alaca bir deriye büründü.)

Bu maʿnāya, üstādu'ş-şuʿarā Ḫāḳānī, beyt:

دم گرگست با دم آهو
که همه مشکبار گردد صبح

(Kurt kuyruğu, ceylan kuyruğuyla birliktedir. Sabah hep misk yağdırır.)

دوالگ [duvāleg]: Feṯḥ-i lām ile. Bir ḫoşbū dārūdur. Baʿżı devālara ve ʿıṭriyyāta cüzʾ ederler. دواله [duvāle] dahi derler. ʿArabīde اشنه [uşne] ve Hindī lisānında جريله [cerīle] derler.

دودآهنگ [dūd-āheng]: Sükūn-ı vāv u dāl-ı mühmele vü nūn ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, ocaklık tütünü ki evlerde ḥammām külḫanlarında ve fırınlarda ederler tütün çıkmak için. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

آتشی چون سیاه دود به رنگ
که آورد سر برون دودآهنگ

(Rengi duman karasına benzeyen bir ateş, tütünlük dışından baş çıkarıyor.)

Ṣānī, ol sifāldir ki çerāġ üstüne korlar dūde almak için. Muḫtārī, rubāʿī:

آفاق به پای آه ما فرسنگیست
بر آتش ما سپهر دودآهنگیست
در پای امید ما هر جاست خاریست
بر شیشهٔ عمر ما هر جا سنگیست

(Ufuklar, ahımızın ayağı için bir fersahlık yoldur. Gökyüzü, bizim ateşimiz için bir çanaktır.

Her yerde umut ayağımız için bir diken var. Her yerde ömür şişemiz için bir taş var.)

دودهنگ [dūd-heng]: دودآهنگ [dūd-āheng]-i merḳūmdan muḥaffeftir. Ḥakīm Ḫāḳānī, ḳıṭ'a:

بهر منال عیش ز دوران منال بیش
بهر مدار جسم به زندان مدار جان

که آن باز را که قلهٔ عرش است جای او
در دودهنگ خاک خطا باشد آشیان

(Eğlencelik mallar için dünyaya çok yalvarma! Teni döndürmek için canı zindana atma! Çünkü arş zirvesinde yer edinen doğan, hata toprağının tütünlüğünde yuva yapar.)

دوژگ [dūjeg]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i zā'-i Fārsī ile. Kaba ve iri olan nesne, her ne olursa. Mīr Naẓmī, beyt:

چنان دوژگ بدی همجثهٔ فیل
گران جان و ثقیل الجرم و تنبیل

(O kadar iriydi ki fille aynı cüssedeydi. Ağır canlı, ağır gövdeli ve hileciydi.)

دو سنگ [du seng]: İki taştır ki Mekke-i Mükerreme'de Ṣafā ve Merve demekle meşhūrdur.

دوگ [dug]: Vāv-ı mechūl ile. İğ. Ağaçtan edip ibrīşim ve kettān eğirirler ve demirden edip penbe eğirirler. Ebulma'ānī, beyt:

تنم چون دوگ باریک بوده است از رنجش حسرت
همی پیچید بر وی چرخهٔ عشق رشتهٔ غم را

(Bedenim hasret incinmesi yüzünden iğ gibi inceldi. Aşk çıkrıkçısı, gam ipliğini sürekli ona doluyor.)

مع اللام
[ma'a'l-lām]

دشبل [duşbil]: Sükūn-ı şīn-i mu'ceme ve kesr-i bā'-i muvaḥḥade ile. Bir yumru nesnedir, et ile deri arasında ẓāhir olur. دژپیه [dujpīh] dahi derler. 'Arabīde غده [ġudde] dedikleridir.

دغول [duġūl]: Żamm-ı ġayn-ı mu'ceme ve vāv-ı mechūl ile. Ḥarāmzāde ma'nāsına. ولد الزنا [veledu'z-zinā] da derler. Üstād Rūdekī, beyt:

ایستاده دیدم آنجا دزد دغول
روی زشت و چشمها همچون دغول

(Orada yüzleri çirkin olan ve gözleri şarap çanağına dönmüş bir hırsız ile haramzādenin durduğunu gördüm.)

Ve bir ma'nāsı dahi şarāb ile dolu büyük ḳadeḥ ki meclis āḫirinde içile. Beyt-i mezbūrun iki ma'nāya da şümūlü vardır. Keẕā fi'l-*Mecma'*.

دلمل [dulmul]: Sükūn-ı lām ve żamm-ı mīm ile. Ḫām ve tāze noḫūd ki henüz kabında iken biryān edeler. Keẕā fi'l-*Mecma'*.

دل [dul]: Be-vezn-i مل [mul]. Bir marażdır, yürekte girih olup zaḥmet verir. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*. Ve nüsḫa-i Mīrzā ve *Mecma'u'l-Fürs*'te nebātāttan bir ottur ki bağırsaklarda olan faẓalātı iḫrāc eder.

دمبال [dum-bāl]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Kuyruk sokumu. Aṣlı بالِ دم [bāl-ı dum]dur, 'ādet üzre 'alem olıcak mużāfun ileyh taḳdīm olunmuştur. Bundandır ki Türkīde "paldum" derler isti'āre

ṭarīḳıyla. Ve insānın ardına da دمبال [dumbāl] derler. Şā'ir, beyt:

مبادا هیچ کس را تنگئ حال
مجال فرق نبود پیش و دمبال

(Hiç kimse gönül darlığına düşmesin. Önle arka arasında dayanma farkı yoktur.)

Ve göz kuyruğuna da دمبالِ چشم [dum-bāl-i çeşm] derler. Ve nūn ile دنبال [dunbāl] dahi cā'izdir.

دمل [dummel]: Feṭḥ-i mīm-i müşeddede ile. Çıban ki dem-i fāsidden vücūd-ı **(449[b])** insānda ẓāhir olup özü çıkıncaya dek zaḥmet verir. Üstād Laṭīfī, beyt:

دور کن از ریا و سمعه عمل
دم فاسد بود وبا و دمل

(Amelini ikiyüzlülük ve gösterişten uzak tut! Bozuk kan, veba ve çıbana yol açar.)

Mīm-i muḫaffef ile (دُمَل dumel) de cā'izdir. Ve nūn ile دنبل [dunbel] dahi denilir. ʿArabī ile müşterek lügattir.

دنبال [dunbāl]: Sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. دمبال [dum-bāl]-i merḳūm maʿnāsıyla müterādiftir. Aṣlı mīm ile idi, nūn'a ḳalb olunup "dunbāl" oldu.

دنبل [dunbel]: Sükūn-ı nūn ve feṭḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. دمل [dummel]-i merḳūm maʿnāsına. Ammā "dummel" bundan taṣarruf olunmuştur. Lisān-ı ʿArabda "dunbel" müstaʿmel değildir, zebān-ı Fārsīde şāyiʿdir. Bundan fehm olunur ki lisān-ı ʿArabda olan "dummel" teşdīd-i mīm ile aṣlı Fārsī olup taʿrīb olunmuş ola. Ġālibā aṣlı ʿArabīde böyle vaż' olunup, baʿdehu Fārsīde şāyiʿ olmağın naẓīrine ḳıyās edip aṣıl beyān eylemişler ola.

دوال [duvāl] ve دبال [dubāl]: Evveli elif ve ṣānī bā'-i muvaḥḥade ile. Beş maʿnāya gelir. Evvel, tasma ki üzengiye bağlarlar ve ṭablbāz ṭurre ederler. Mīr Ḫüsrev, beyt:

همی ریخت در طاس طاعت زلال
همی کوفت بر کوس دولت دوال

(Hep ibadet tasına saf su döküyordu. Hep devlet kösünde tura dövüyordu.)

Ṣānī, ḥayvānāt derisinden ettikleri gön. Ḥakīm Ezraḳī, ḳıṭʿa:

کسی را در جهان ضامن نگیرد
به شخص فربه و بالای سنگر

ولیکن گاه کوشش بر درآرند
دوال از پیل فربه شیر لاغر

(Dünyada kimse semirmiş kişiyle uzun ve sıska kişiyi denk saymaz, lākin iş mücadeleye gelince zayıf aslan semiz filin derisini yüzer.)

Ṣāliş, zümürrüde derler. Refīʿeddīn-i Lübnānī, beyt:

ز بهر ساعد شاخ ابر ساخت گوهرکش
که قطره درّ خوشابست و سبزه شبه دوال

(Bulut, dalın bileği için mücevher işledi. Damla parlak inci, yeşillik zümrüt oldu.)

Rābiʿ, mekr ve ḥīle maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

ننگرم من سوی دوال شما
نشوم نیز در جوال شما

(Ben sizin hilenize bakmam, sizin çuvalınıza da girmem!)

Ḫāmis, be-maʿnī-i şemşīr. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

چو زخم دوال دوالی چشید
بنه سوی رخت برادر کشید

(Devālī'nin kılıç yarasının tadına bakınca yükünü kardeşinin göçü tarafına çekti.)

دوبل [dūbel]: Sükūn-ı vāv ve feṯḥ-i bā'-i muvaḥḥade ile. Bī-ḥaḳīḳat ve bī-vefā maʿnāsına. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

تن دوبل بی وفاست ای خواجه
چندین مطلب مراد این دوبل

(Efendi! Fani ten vefasızdır. Asla bu vefasızın muradı peşinde olma!)

دو دل [du-dil]: Müteredded ve mütelāşī. Yaʿnī bir işin ẓuhūr ve te'ḫīrinde müteḥayyir olana derler.

دول [dūl]: Be-vezn-i غول [ġūl]. Yedi maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i delv-i āb, yaʿnī kova.

Ṣānī, be-maʿnī-i burc-ı Delv. Burūc-ı iṯnā ʿaşerin on birinci burcudur. Ḥakīm Senāyī, der-*Felekiyyāt*, beyt:

باز دو پیکر و ترازو و دول
از هوا یافت بهره بیش ممول

(Yine İkizler, Terazi ve Kova burçları havadan nasiplendiler, çok gecikme!)

Ṣāliş, mekkār, muḫīl, şaṭṭāḥ ve bī-ḥayā maʿnāsına. Ḥakīm Senāyī, beyt:

کرده از قفل زلف مرغولان
بهر دولی و فتنهٔ دولان

(Hayasızlık ve hileli fitneler için, kıvırcık saçlıların saç kilidindenḳ)

Rābiʿ, delv-i āsiyā ki ol, murabbaʿ ve maḫrūṭī-şekl ağaçtan yapılmış ẓarftır. İçine buğday korlar, leglek ḥareketiyle değirmen içine dökülür. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

چون لکلکست کلکت بر آسیای معنی
طاحون ز آب گردد نز لکلک مقنن

زان لکلک ای برادر گندم ز دلو بجهد
در آسیا درافتد معنی زهی مبین

(Kalemin/sözün, mana değirmenindeki bir çakıldağa benzer. Değirmeni döndüren sudur, sonradan konulmuş çakıldak değil. Ey kardeş! O çakıldak sayesinde buğday kovadan sıçrar da değirmene düşer, mana pek açıktır!)

Ḫāmis, terkeş.

Sādis, kīse ve ḫarīṭa maʿnāsına

Sābiʿ, nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de be-maʿnī-i sifle. Ḥakīm Enverī, der-ṭaleb-i şarāb, beyt:

گر نفرستی بماندم اندر غم
وین دول غلام جست نا گاده

(Bu alçak köle, üzümün kızını arıyor. Eğer göndermezsen gam içinde kaldım demektir.)

دویل [duvīl]: Kesr-i vāv ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, mekr ve ḥīle.

Ṣānī, ḫām ibrīşim ki henüz kurttan ayrılmış, daha sarılmamış ola.

دهل [duhul]: Żamm-ı hā ile. Ṭabl maʿnāsınadır. Mevlānā Hātifī, beyt:

دهل زن فراموش کرد از دهل
به گردن دوالش شد از دیده غل

(Davulcu, davulunu unuttu. Boynundaki kayış, göz bağı oldu.)

مع الميم
[maʿa'l-mīm]

دژنام [duj-nām]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī ve feṯḥ-i nūn ile. Vücūd-ı insānda ẓāhir olan kabarcık maʿnāsınadır.

دژهم [dujhem]: Sükūn-ı zā'-i Fārsī ve feṯḥ-i hā ile. Ol yumru ettir ki deri altında vāḳiʿ olur.

دشخیم [duşḫīm]: Sükūn-ı şīn u kesr-i ḫā'-i muʿcemeteyn ile. Be-maʿnī-i düşnām ve nefrīn, **(450[a])** yaʿnī söğmek. Mīr Naẓmī, beyt:

چو گردد ظالمی بیداد معتاد
همه خلق جهان دشخیم می داد

(Bir zalim zulüm yapmayı alışkanlık haline getirince bütün insanlar ona söver.)

دشمنکام [duşmen-kām]: Rüsvā ve bed-baḫt maʿnāsınadır. Keẕā fi'l-*Maḥmūdī*. Bu bir taʿbīrdir ki yaramaz sanıcı ve bed-efʿāl olan kimesneye derler.

دشنام [duşnām]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṯḥ-i nūn ile. Söğmek ve nefrīn etmek. ʿArabīde شتم [şetm] ve قذف [ḳaẕf] derler. Kemāl-i Ḫocendī, beyt:

گفتی دهمت هزار دشنام
دشنام مگو دعاست اینها

(Ağzın bin defa söverdi. Sövgü deme, bunlar duadır.)

دلام [dulām]: Be-maʿnī-i pīçiş, yaʿnī nesne sarılmak ve sarıcılık. Mīr Naẓmī, beyt:

زلفش که شود دلام گردن
باید به هوس تمام کردن

(Boyuna sarılan saçın, işini tamamlama hevesinde olsa gerek!)

دلم [dulum]: Żamm-ı lām ile. Yassı kabarcıklar ki vücūd-ı insānda ẓāhir olur. Esbābı tasa, dem, ṣafrā. Ve ḫārişi dahi olur. Ona شری [şerī] derler. ʿArabīde شری [şerá] dedikleri ʿillettir. Ṭabīb Yūsufī, rubāʿī:

ای گشته دل تو از دلم آزرده
آزردگیت از دم طغیان کرده
یابیم به صحتت چو بینیم ترا
بگشاده رگ خود ملین خورده

(Ey gönlü kurdeşen hastalığından incinen! Seni inciten, taşkınlık/tansiyon yapan kanındır. Seni muayene ederken damarını açıp yumuşatırsak, sağlığına kavuşacaksın.)

دم [dum]: Kuyruk. Atta ve sā'ir cānverde istiʿmāl olunur. Ve istiʿāre ṭarīḳıyla her nesnenin āḫirinde ve ucunda īrād ederler.

دمادم [dum-ā-dum]: Müteʿāḳib ve pey-ā-pey maʿnāsına. Meşhūru feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile دَمادَم [dem-ā-dem]dir, ammā muʿteber lüġat kitāblarında żamme ile żabṭ olunmağın taḥrīr olundu. Ḥakīm Enverī, beyt:

ای حکم ترا قضا پیاپی
وی امر ترا قدر دمادم

(Ey hükmüyle kazayı ardından koşturan! Ve ey emriyle kaderi takip ettiren!)

دنبالِ چشم [dunbāl-i çeşm]: Göz kuyruğu. Mīr Naẓmī, beyt:

ز دنبال چشم از امید نگاه
شود حال زار اسیران تباه

(Göz ucuyla bakmasını ummaktan, zavallı aşk esirlerinin hali perişan oldu.)

دوازدهم [duvāzdehum]: Mertebe-i aʿdādda on ikinci ʿadede derler.

دوستکام [dūst-kām]: دشمنکام [duşmen-kām]-ı merḳūmun żıddıdır. Yaʿnī ol her

ne maʿnāya ise bu onun ʿaksidir iyilikte. Ve maḥbūb ʿaşḳına içilen dolu ḳadeḥ maʿnāsınadır.

دوم [duvum]: Żamm-ı vāv ile. İkincidir, yaʿnī ʿadedde ikidir.

مع النون

[maʿa'n-nūn]

دخترِ زن [duḫter-i zen]: Üvey kız. Yaʿnī āḫar kocadan olan kız ki anasıyla bile gele. İżāfet ile maʿnā ṣaḥīḥ olur. Nitekim şāʿir, beyt:

گرچه دلالت کند او خواهرش
دختر زن خواه ببین مادرش

(Gerçi o, kızkardeşine delalet eder, yine de üvey kızı iste anasını gör!)

درودن [durūden]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele ve sükūn-ı vāv ile. İki maʿnāyadır.

Evvel, medḥ ve ṣenā etmek maʿnāsına maṣdardır.

Ṣānī, mezrūʿātı biçmek maʿnāsına. Ḥakīm Esedī, beyt:

درودش سمن برگ پیری ز بن
برید از دهانش درخت سخن

(Yaşlılık yasemininin yaprağı kökünden biçildi. Ağzındaki söz ağacı kesildi.)

دروغزن [durūġ-zen]: Yalancı. ʿArabīde كاذب [kāẕib] maʿnāsınadır. دروغ [durūġ] yalandır ve زن [zen] ism-i fāʿil olur. Terkīb olundukta "yalancı" demek olur. Ebulmaʿānī, beyt:

دروغزن شده بر شاخ گل هزار چمن
اگر به عشق صداقت بدی نگردد فاش

(Çimen bülbülü gül dalı üstünde yalan söyler olmuş. Eğer aşkta sadık olsaydı sırrını açık etmezdi.)

دروغ زدن [durūġ zeden]: Yalan söylemek maʿnāsınadır. Ebulmaʿānī, beyt:

به قول خود نکنی کار این چه فریادست
برو که واعظ خر تا بکی دروغ زدن

(Ey eşek vaiz! Git! Yaptıkların sözüne uymuyor, bu neyin feryadı! Yalan söylemek ne zamana dek!)

دروزن [durūzen]: Żamm-ı rā'-i mühmele ve feṯḥ-i zā'-i muʿceme ile. Ġalle biçici ve biçtirmek maʿnāsınadır.

درون [durūn]: Żamm-ı rā'-i mühmele vü vāv-ı maʿrūf ile. Peymāne-i ġalle yaʿnī taḫıl ölçeği. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دریچان [durīçān]: Kesr-i rā'-i mühmele, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. Ol nesnedir ki her burcun derecātın üçer taḳsīm edip her ḳısmın bir yıldıza taʿyīn ederler. ʿİlm-i nücūmda bir ḳāʿidedir.

دریدن [durīden]: Kesr-i rā'-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. درودن [durūden]-i merḳūm maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دزددان [duzddān]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme ve feṯḥ-i dāleyn-i mühmeleteyn ile. Kilīdān maʿnāsınadır.

دزدیدن [duzdīden]: Sükūn-ı zā'-i muʿceme vü yā-yı taḥtānī ve kesr-i dāl-ı mühmele-i ūlá ile. Uğruluk maʿnāsına maṣdardır. Ebulmaʿānī, beyt:

نماند طاقت و آرام و صبر من حیفا
متاع صبر دلم برد نگاه دزدیدن

(Hırsız bakış, gönüldeki sabır malımı çaldı. Sabır, huzur ve gücüm kalmadı, yazık!)

دژن [dujen]: Zā'-i Fārsī ile. Tīz ve keskin maʿnāsına. Ekṣer turşī ve ḫumūżāt **(450b)** taʿrīfinde istiʿmāl olunur.

دستون [dustūn]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve żamm-ı tā'-i müṯennāt ile. Sergīn yaʿnī ḥayvānāt tersi.

دسین [dusīn]: Kesr-i sīn-i mühmele ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Küp ki ḫunb ve ḫum maʿnāsına. دسینه [dusīne] dahi derler. Seyf-i İsferengī, beyt:

تازه به عهد تو باد گلشن دولت
تا گل دل تازه از ذهاب دسین است

(Gönül gülü küplerin geliş gidişiyle nazıl tazeleniyorsa, devlet güllüğü de senin döneminle tazelensin!)

دشمن [duşmen]: Maʿrūf. Żıdd-ı دوست [dūst]tur.

دکان [dukān]: Feṯḥ-i kāf-ı ʿArabī ile. Maʿrūf. Türkīde ve ʿArabīde dahi "dükkān" derler, ancak kāf'ı müşedded ederler. Bir maʿnāsı dahi ağaç kavıdır. Üstād Laṭīfī, beyt:

در کلخن دل آتش عشقت چنان شدست
کاندر فروزد از برِ سینه دکان نهند

(Senin aşkının ateşi gönül külhanında öyle bir yandı ki göğsün üstünde yanıyor, kav koyuyorlar.)

دکلان [duklān]: Sükūn-ı kāf ile. Müdevver bir ağaçtır ki bir şiş sokup yün ve penbe eğirirler ve bükerler. Seyf-i İsferengī, beyt:

زلف که آن از رعشه جنبد پایبند دل نگردد
باد کز دکلان جهد تخت سلیمان بر نتابد

(Titreyişten kımıldayan saç, gönüle ayak bağı olmaz. Örekeden çıkan hava, Süleyman'ın tahtını alaşağı etmez.)

دو برادران [du birāderān]: Ferḳadān dedikleri iki yıldızdır. Ḳuṭb-ı şimālī ḥavālīsinde benātu'n-naʿş-ı ṣuġrāya ḳarīb yerde görünür. Ve dahi seksek dedikleri kuştur. ʿArabīde عاجزین [ʿācizeyn] derler. Ol ecilden ki yalnız şikāra ḳādir olmayıp, ikisi birden şikār alıp yerler.

دو چندان [du çendān]: İki ol kadar, mużāʿaf maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

گفتم ز غم عشق ترا دل شده بیمار
با خنده بگفت درد دلت باد دو چندان

("Gönül senin aşkının gamıyla hastalandı" deyince gülerek "Gönül derdin ikiye katlansın!" dedi.)

دوختن [dūḫten]: Dikmek; câme olsun, ġayrı olsun. Kemāl-i Ḥocendī, beyt:

ز زلفت بایدش عمر دراز و رشته زان افزون
گر این چاک گریبانها رفیقی دوختن گیرد

(Bir arkadaş bu yaka yırtıklarını dikmeye başlarsa, ona senin saçından daha uzun bir ömür ve ondan da fazla ip gerekir.)

Edātu'l-Fużalā'da deyn edā etmek ya'nī borç ödemek. Ve *Mecma'u'l-Fürs*'te be-ma'nī-i دوسیدن [dūsīden] masṭūrdur. Çağatay lisānında "tikmek"; eṣvāb dikmek olsun, ağaç olsun. Mīr 'Alī Şīr, beyt:

Köŋlekim çākin tikerge meyl kıldıŋ iy refīḳ
Bilmediŋ gūyā ki köŋlek içre kökrek çāki bar

(Arkadaş! Gömleğimin yırtığını dikmek istedin, ancak gömleğimin içinde göğüs/gönül yırtığı olduğunu bilmedin.)

دودافکن [dūd-efken]: Sāḥirlerden bir ḳısım sāḥirdir ki lebān-ı 'ūd, dāne-i sipend, muḳl-ı ezraḳ ve emṣāli nesneleri āteş üzerine koyup efsūn okurlar, tā ki şeyāṭīn ḥāżır olup ol siḥri ki irāde eder, 'amele getirirler. Ḥakīm Ḥāḳānī, rubā'ī:

دودافکن را بگو که بس نالانم
دودی برکن که دودگین شد جانم
بر من بدلی کرد به دل جانانم
دل گردانی مکن که سرگردانم

(Büyücüye çok inlediğimi, canımın dumanlı olduğunu, o yüzden tütsü yapmasını söyle! Sevdiğim gönlüme yapmacık davranıyor, o da gönlümü döndürmesin, zaten başım dönüyor.)

Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

زان غمزهٔ دود افکنی آتش فکنی در من
هم دل شکنی هم تن دل دار چنین خوشتر

(O büyücü kıyabakışla bana ateş atıyorsun. Hem gönlü hem bedeni kırıyorsun, gönlü böylece hoş tut!)

دودمان [dūdmān]: Ulu ḳabīle, ḳadīm silsile ve 'aẓīm 'aşīret ma'nāsınadır. Reşīdeddīn Vaṭvāṭ, beyt:

خدای داند کز تو به دودمان نروم
اگر برآرد دودم ز دودمان آتش

(Allah bilir ki kabilemin ocağından duman yükselse bile, seni bırakıp da kabileye gitmem.)

دوربین [dūr-bīn]: Ġāyet zīrek ve daḳīḳ fikirli ma'nāsınadır. Dūr-endīş ve bārīk-bīn ma'nāsınadır.

دوست بین [dūst-bīn]: Māh-ı Melikī-i Yezdgerd'in yigirminci günü adıdır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دوستکان [dūstkān]: Maḥbūb ve ma'şūḳ ma'nāsına. Ve دوستکام [dūst-kām] dahi derler. Üstād Ferruḫī, beyt:

کسی را چو من دوستکامی چه یابد
که دل شاد گردد به هر دوستکانی

(Benim sevgilim gibisi kimde var! Her bir kadehle gönlü hoş tutuyor.)

دوسگن [dūsgin] ve دوسگین [dūsgīn]: Kilāhumā bi-sükūni'l-vāv ve sīni'l-mühmele ve kesr-i kāf ile. Yapışkan, her ne olursa. 'Arabīde لزج [lezec] ma'nāsınadır.

دوسیدن [dūsīden]: Sükūn-ı vāv u yā-yı taḥtānī ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Üç ma'nāyadır.

Evvel, *Ferheng-i Cihāngīrī*'de be-ma'nī-i رسیدن [resīden].

Şānī, چسپیدن [çespīden] maʿnāsına. Yaʿnī bir şey' bir şey'e meyl eylemek. Şeyḫ Evḥadī, beyt:

آب گندیده خاک پوسیده
در تو چون نفس و روح دوسیده

(Kokmuş su ve çürümüş toprak, sana nefis ve ruh gibi yakışır.)

Şeyḫ ʿAṭṭār, beyt:

چند پای هر کسی بوسیدنت
از طمع بر هر خسی دوسیدنت

(Her önüne gelenin ayağını öpmek, açgözülülük yüzünden alçaklara meyletmek nereye kadar!)

(451ᵃ) Şeyḫ Niẓāmī, meşnevī:

خجسته کاغذی بگرفت در دست
بعینه صورت خسرو برو بست

بر آن صورت چو صنعت کرد لختی
بدوسانید بر شاخ درختی

(Eline uğurlu bir kāğıt aldı ve Hüsrev'in resmini o kāğıda aynen çizdi. O resim üstünde biraz sanat gösterdikten sonra onu bir ağacın dalına astı.)

Şāliş, ḫānede ve kanda olursa dīvār sıvamak maʿnāsınadır.

دوشکن [dūş-ken]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve feṭḥ-i kāf ile. Eşvāb omuzdan kasılmak. Mevlānā Şehīdī, rubāʿī:

تا چند بلای تن بینی را
سرپوش کنی دهن بینی را
بر قامت تو بلند افتادست
وقتست که دوشکن بینی را

(Burnun bedene bela olması ne zamana dek! Burnunla ağzını kapatıyorsun. Senin boyuna pek büyük gelmiş, burnun bedeni kasma zamanı!)

دوشیدن [dūşīden]: Vāv-ı mechūl ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. Süt sağmak maʿnāsına ki ʿArabīde استحلاب [istiḥlāb] maʿnāsınadır.

دوکان [dūkān]: ʿArabīde olan دکان [dukkān] lafẓından taṣarruf olunmuştur. Üstād Laṭīfī, beyt:

به وصل تو خوریست دو کان بهشت
دو عالم فدا بهر دوکان تو

(Cennetin iki madeni sana kavuşmaya değer. Senin dükkānına/iki madenine iki cihan feda olsun!)

دوگدان [dūgdān]: Vāv-ı maʿrūf ve sükūn-ı kāf-ı Fārsī ile. İğ torbası ki ʿavrāt örekeye bağlayıp içine iğ ve ağırşak korlar. ʿArabīde حفش [ḥifş] derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

یا رب چه فتنه بود که از سهم هستیش
مریخ تیر خود همه در دوگدان نهاد

(Ya Rabbi! Nasıl bir fitnedir! Mars, onun varlığının korkusuyla okunun hepsini iğ torbasına koydu.)

دوکران [dūkerān]: Vāv-ı mechūl ve feṭḥ-i kāf-ı ʿArabī vü rāʾ-i mühmele ile. Bir nesne enliliği. ʿArabīdeki عرض [ʿarż] maʿnāsına.

دوگران [dūg-rān]: Vāv-ı maʿrūf ve sükūn-ı kāf-ı Fārsī ile. Öreke ki ʿavrāt kettān eğirirler. Mīr Naẓmī, beyt:

زنان را چرخه می بایست و دوگران
نبرد و گیرودار شایست مردان

(Kadınlara yakışan iğ ve örekedir. Savaşmak erkeğe yakışır.)

دومین [duvumīn]: Kesr-i mīm ile. ʿAdedde "ikinci" demektir ki سومین [sivumīn] üçüncü, چارمین [çārumīn] dördüncüdür ve ḳıss ʿaleyhi'l-bāḳī.

دون [dūn]: Kendi nevʿine nisbetle alçak maʿnāsınadır. ادنا [ednā] dahi derler. Ve sifle maʿnāsına insānda, ḥayvānātta ve cemādātta istiʿmāl olunur. Muḳābili عالی [ʿālī] ve بالا [bālā]dır. Gāhī دانا [dānā] muḳābilinde ẕikr

olunur, murād beyān-ı żıddeyn olduğu ḥālde. Bu beyitten fehm olunur, beyt:

همه دانند گر دانا و گر دون
کمر بسته بدین بر کار گردون

(Feleğin işi için böyle kemer kuşandığını bilgili bilgisiz herkes biliyor.)

مع الواو

[maʿa'l-vāv]

درغو [durġū]: Sükūn-ı rā'-i mühmele ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Ḥalvācıların "pātīle" dedikleri büyük kazgan dibinde ḥalvādan bāḳī kalan nesneye derler. Onu atmayıp baʿżı işe sürerler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دغدو [duġdū]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme ve żamm-ı dāl-ı mühmele ile. Nām-ı māder-i Zerātüşt'tür. Derler ki Ferīdūn neslindendir. Zerātüşt Behrām, beyt:

روایت کند موبد روزگار
که بگرفت دغدو به زرتشت بار

(Zamanın mubedi şöyle anlatıyor: Dugdū, Zerdüşt'e hamile kaldı.)

دغو [duġū]: Żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Dürd-i revġan u engübīn. Yaʿnī yağ, bal ve emşālinin süflü ki dibine çöker, ona derler.

دمِ گاو [dum-i gāv]: İżāfetle. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i tāziyāne. Ol nesnedir ki onunla sığır ve eşek sürerler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

گر خری دیوانه شد یک دم گاو
بر سرش چندان بزن که آید به خاو

(Bir eşek delirdiyse kırbaçla başına öyle bir vur ki uykuya varsın.)

Ṣānī, borudur ki bakırdan ve tūcdan edip cenk maḥallerinde, ḫānlar ve pādişāhlar alaylarında çalarlar. Ona دمِ گاوه [dum-i gāve] ve گاودم [gāv-dum] dahi derler.

دو [du]: ʿAdedde "iki"dir, işnān maʿnāsına. Efṣaḥı budur ki vāv işbāʿ olunmaya, gāhī

żarūret-i vezn için işbāʿ cā'iz olur. Ḥakīm Esedī, beyt:

به خنده عقیقین نقط میم کرد
شباهنگ در میم دو نیم کرد

(Gülümseyip akikten noktayı mim yaptı. Sabah yıldızını mimde ikiye ayırdı.)

Ve gāh olur āḫirine ḥarf-i yā ilḥāḳ olunup روی [rūy] ve موی [mūy] ḳāfiyesinde istiʿmāl olunur. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

طاق و رواقم ز یکی طاق بود
خود به جهان طاق نبودست دوی

(Kemer ve çardağım bir kemerdendir, çünkü dünyada iki kemer olmaz.)

Ve gāhī āḫirine yā-yı maṣdariyye lāḥıḳ oldukta elbette vāv işbāt olur. Ḥakīm Senāyī, beyt:

چه کنم زحمت تویی و دویی
چو یقین شد که من منم تو تویی

(Senlik ve ikilik zahmetini ne yapayım! Çünkü anlaşıldı ki ben benim, sen de sensin!)

دو بارو [du bārū]: Feṯḥ-i bāʾ-i muvaḥḥade ve żamm-ı rāʾ-i mühmele ile. Helik dedikleri, bir sere kadar iki başı ḳalemvārī çalınmış ağaçtır. Yere bırakıp **(451ᵇ)** bir uzun ağaçla başına vururlar, yukarı sıçradıkta bir ucu havadayken vurup oynarlar. Ebulmaʿānī, der-hezl, beyt:

غنجهٔ زنبق آن نوگل گلشن طفلی
در کفم کیر مرا هم چو دوبارو زده ام

(Gençlik güllüğünün taze açmış gülü olan o zambak goncası için elimdeki kīrime helik gibi vurdum.)

دوتو [du tev]: Vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. İki kat demektir. تو [tev], kat maʿnāsına olduğu bābu't-tā'da ẕikri mürūr eyledi. Ve bir maʿnāsı dahi buluşmak, ʿArabīdeki ملاقات [mulāḳāt] maʿnāsına ki دوچار [du çār] dahi derler.

دوخ چکاو [duḫ-çekāv]: Feṯḥ-i cīm-i Fārsī vü kāf-ı ʿArabī ile. Tepesinde kıl olmayan kimesneye derler. Şems-i Faḫrī, beyt:

عجب مدار که فرق سپهر بی مویست
که شد ز سلهٔ تأدیب شاه دوخ چکاو

(Feleğin başının dazlak olmasını garipseme! Çünkü o, padişahın eğitim sırasındaki şaplağıyla kel oldu.)

دودو [du du]: Lafẓ-ı mükerrerdir. İkişer ikişer demektir. Rivāyet olunur ki ḥażret-i server-i enbiyā ser-ḫayl-i aṣfiyā seyyidü'l-ʿArab ve'l-ʿAcem Resūl-i ekrem ṣalla'llāhu ʿaleyhi ve sellem lüġat-i Fārsīden ancak Selmān-ı Fārsī raḍıya'llāhu ʿanh'a taṭyīb-i ḫāṭır için bir defʿa[1] یا سلمان انگور دودو buyurmuşlar. el-ʿUhdetu ʿale'r-rāvī.

دورفرو [dūr-furū]: Sükūn-ı rāʾ-i mühmele-i evvel ve żamm-ı fā vü rāʾ-i ṣānī ile. Derin, ʿArabīdeki عمیق [ʿamīḳ] maʿnāsına. Ve *Mecmaʿu'l-Fürs*'te ṣāḥib-fikr maʿnāsınadır.

دوغو [dūġū]: Vāv-ı mechūl ve żamm-ı ġayn-ı muʿceme ile. Dürd be-revġan maʿnāsına. Vāv'sız دغو [duġū] dahi derler.

دوقو [dūḳū]: Vāv-ı mechūl ve żamm-ı ḳāf ile. Bezr-i cezr-i berrī yaʿnī yaban keşürünün toḫumu.

دومو [du mū]: İki[2] maʿnāya gelir.

Evvel, iki bölük saç ki iki ṭarafa sarkar. Mevlānā Hilālī, der-ṣıfat-ı esb, beyt:

نو عروسی به ناز و جلوه کنان
چون دومو از قفا فکنده عنان

(Yeni gelin gibi naz ve cilve yapıp iki bölük saçı andıran yelesini dizgine atıyor.)

1 Ey Selman! Üzüm ikişer ikişer.
2 Nüshalarda ikinci mana yazılmamıştır.

مع الها

[maʿa'l-hā]

دبله [duble]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade ve feṭḥ-i lām ile. Nāṭif dedikleri ḥalvādır ki şeker ve bādām ile olur. Baʿżı nüsḫada peşmîne dedikleri ḥalvādır.

دبنوقه [dubnūḳa]: Sükūn-ı bāʾ-i muvaḥḥade, żamm-ı nūn ve feṭḥ-i ḳāf ile. *Ferheng-i Mīrzā*'da geriye salınmış saç. Ve dahi şemle ve destār ucu ki arkaya salınmış ola.

دخترینه [duḫterīne]: Henüz ḥadd-i bülūġa erişmiş kız maʿnāsına. Ebulmaʿānī, beyt:

اگر به پیش تو آید ضرور زن گادن
حذر کن از زن خود کیر دخترینه بزن

(Bir kadınla cima etmek zorunda kalırsan, kendi karından kaçın, bakire kıza yanaş!)

دخته [duḫte]: Sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i dūḫte, yaʿnī dikilmiş. Ve dahi be-maʿnī-i dūşīde, yaʿnī sağılmış. Ḥakīm Firdevsī, beyt:

سرانجام چون شیر ازو دخته شد
زن و مرد از آن کار پردخته شد

(Hasılı ondan süt sağılınca kadın erkek herkes o işten nasiplenmişti.)

دختینه [duḫtīne]: دخترینه [duḫterīne]-i merḳūmdan muḫaffeftir. Bu maʿnāya, Mīr Naẓmī, meşnevī:

سزاوارست باشد همسرینه
که او بودست اکنون دخترینه

شدن دختینه او را لازم آمد
به شوهر را شود جفت سرآمد

(Bugün eşin kız oğlan kız olması en güzelidir. Kocasının el üstünde tuttuğu bir eş olabilmek için, gelinin kız oğlan kız olması gerekir.)

دخنه [duḫne] ve دخینه [duḫīne]: Evvel sükūn-ı ḫāʾ-i muʿceme ve feṭḥ-i nūn, ṣānī kesr-i ḫāʾ-i muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i nūn ile. Āteşe yanıp rāyiḥası çıkan nesne, her ne olursa.

درّاجه [durrāce]: Rāʾ-i mühmele-i müşeddede ve feṭḥ-i cīm ile. Ferāce ki üste giyerler bir cāmedir.

درِ خوشه [durr-i ḫoşe]: Kesr-i rāʾ-i mühmele ve żamm-ı ḫāʾ-i muʿceme vü vāv-ı mechūl ile. Dürr-i ḫoş-āb maʿnāsınadır ki ondan terḫīm olunmuştur. Laṭīf ve āb-dār inci demektir. Mīr Naẓmī, der-taʿrīf-i duḫter, beyt:

که شاید شه به او باشد انوشه
نمی سفته هنوزش درِ خوشه

(Padişah onunla mutlu olacaktır. Çünkü o, henüz delinmemiş parlak bir incidir.)

دردانه [dur-dāne]: Sükūn-ı rā vü feṭḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Yek-tā inci ki ṣadefte bir dāne olur. Ġāyet iri, ġalṭān ve āb-dār olduğundan درِ شهوار [durr-i şehvār] dahi derler. Mīr Naẓmī, beyt:

چو او دردانهٔ نا سفته بوده
در آن با مثقب الماس سفته

(O, delinmemiş iri bir inci olduğundan, elmas delici bir matkap kullan!)

درده [durde]: Sükūn-ı rā vü feṭḥ-i dāl-ı mühmeleteyn ile. Dürdī-i şarāb, āb, revġan ve ġayruhum. Yaʿnī ol maḳūle nesnelerin dibine çöken çirki. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, musammaṭ:

گر زحمت از تو برده ام پنداشتی من مرده ام **(452ª)**
تو صافی و من درده ام بی صاف دردی خوار شد

(Senin yüzünden zahmet çektim diye öldüğümü sandın. Sen safsın ben tortuyum, saf olmayan bir tortu içildi.)

درفشه [durufşe]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele, sükūn-ı fā ve feṯḥ-i şīn-i muʿceme ile. Tīġın cümle-i esmāsındandır. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

درونه [durūne]: Żamm-ı rāʾ-i mühmele vü vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i nūn ile. Kemān-ı neddāfī yaʿnī ḥallāc yayı ki کودک [kūdek] dahi derler. Üstād Rūdekī, beyt:

سپید برف برآمد ز کوهسار سیاه
و چون درونه شد آن سرو بوستان آرای

(Kara dağdan beyaz kar geldi ve bostan süsleyici o selvi hallaç yayına döndü.)

Kemāl İsmāʿīl, ḳıṭʿa:

نرسد بر شرف قدر تو هر شاعر گو
خاطری دارد نظام و زبانی وصاف

لفظ قوس ارچه بود شامل نام هر دو
شیوهٔ قوس و قزح نیست درونه نداف

(Düzgün bir yaradılış ve övücü bir dile sahip olan her şair, senin itibarının şerefine erişemez. "Kavs" lafzı her ikisini birden karşılıyor olsa da hallaç yayı ile gökkuşağı aynı şey değildir.)

Faḫr-i Gürgānī, beyt:

سر سرو قدش شد بازگونه
دوتا شد پشت او همچون درونه

(Sevgilinin selvi boyu sevdasıyla, āşığın sırtı hallaç yayı gibi iki büklüm oldu.)

درّه [durre]: Deriyi ensiz kesip, birbirine vurup, kamçı gibi edip, mücrim ve günāh edenleri döğerler. Ve ṭablbāz ṭurresine de derler. Rūḥī-i Semerḳandī, beyt:

همی زدند مرا غرچگان سنگین دل
چو دره بر دهل عید و پتک بر سندان

(Taş kalpli namussuzlar, bayram davuluna tura, örse çekiç vurur gibi beni dövdüler.)

دژبیه [dujbīh]: Sükūn-ı zāʾ-i Fārsī, kesr-i bāʾ-i muvaḥḥade, baʿdehu sükūn-ı yā ile. Mühre gibi bir nesnedir, et ile deri arasında ẓāhir olur. Ona دشبل [duşbul] dahi derler. ʿArabīde غده [ġudde] derler.

دزدافشره [duzd-efşere]: Be-maʿnī-i دزدافشار [duzd-efşār]-ı merḳūm, yaʿnī bulduğunu uğrulayan ādeme derler.

دزدیده [duzdīde]: دزدیدن [duzdīden] lafẓından ism-i mefʿūldür. Ve istiʿāre ṭarīḳıyla maḥbūbun gizli bakışına da derler. Ḥakīm Şifāyī, beyt:

دزدیده نگاهی که رقیبت نپسندد
قربان سر ناز کن و سوی من انداز

(Rakibin beğenmediği yankesici bakışı, nazının başına kurban edip bana at!)

دسته [duste]: Sükūn-ı sīn-i mühmele ve feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. Be-maʿnī-i seng, taş maʿnāsına. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دسینه [dusīne]: Kesr-i sīn-i mühmele, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṯḥ-i nūn ile. دسین [dusīn]-i merḳūm maʿnāsınadır ki "küp" demektir.

دشنام دهنده [duşnām-dihende]: Şehādet parmağı ki ʿArabīde سبابه [sebbābe] derler. Ẓāhir budur ki bir ādem, muḳābilinde olan ādeme şütūm ettikte parmağıyla işāret etmek münāsebeti ile tesmiye olunmuştur.

دغدغه [duġduġa]: Sükūn-ı ġayn-ı muʿceme-i evvel ve feṯḥ-i ṣānī ile. İki maʿnāya gelir.

Evvel, maʿrūf ki Türkīde feṯḥ-i dāl-ı mühmele ile "dağdağa"dır.

Ṣānī, parmakla bir kimesnenin koltuğuna hüdük vermek ki ol kimesne gıcıklanıp bī-iḫtiyār ḫande ʿārıż olur. Ona غلغلیچ [ġilġilīç] ve پخپخو [paḫpaḫū] dahi derler. Ebulmaʿānī, beyt:

به خاطر دهد دغدغه فکر وصل
به شمع هوس می زند عشق پف

(Kavuşma düşüncesi gönlüme dağdağa verir. Aşk, heves mumumu üfleyip söndürür.)

دکانچه [dukānçe]: Bāzār yerinde olan pelāstan ve ḫāṣākten örtülmüş ṣuffeler ki üzerine ḫurde-fürūşlar metāʿların koyup otururlar.

دکه [duke]: Feṯḥ-i kāf ile. Lüġat-i ḳadīmedir, ḥabsḫāne maʿnāsına. Şeyḫ Saʿdī, beyt:

به ره بر یکی دکه دیدم بلند
تنی چند مسکین درو پای بند

(Yolda yüksek bir hapishane gördüm. Orada birkaç tane zavallı, ayağı bağlı mahkum vardı.)

دلمه [dulme]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i mīm ile. Bir cānverdir, zehrnāk olur, ʿankebūta benzer. ʿArabīde رتيلا [ruteylā] derler. Ṭabīb Yūsufī, rubāʿī:

آن را که گزد دلمه ای از روی بهی
باید که سفوف کرده شونیز دهی
آنگاه به آب گرم و اشخار و نمک
معجون کنی به موضعی نیش نهی

(Bir kimseyi tarantula sokarsa, iyileşmesi için çöreotunu toz haline getirip sıcak su, kalye taşı ve tuz ile merhem yapmalı, iğnesini soktuğu yere sürmelidir.)

دمسنجه [dum-sence]: Sükūn-ı mīm ü nūn ve feṯḥ-i sīn-i mühmele vü cīm ile. دمسیچه [dumsīçe] maʿnāsınadır ki kuyruğun salan kuşa bu isim dahi münāsibdir. Ḥakīm Ṣāḥib, der-*Ḳasemiyye*, beyt:

به سر پریدن موسیچه از هوس به هوا
به دم فشانئ دمسنجگان مورشکار

(Kumrunun havada hevesle baş sallamasına andolsun! Karınca avlayıcı kırlangıç kuşlarının kuyruk sallamasına andolsun!)

دمچه [dumçe]: Muṣaġġar-ı دم [dum], yaʿnī küçük kuyruk. Ve at kuyruğundan ettikleri meges-rān.

دمسیچه [dumsīçe]: Sükūn-ı mīm ü yā-yı taḥtānī, kesr-i sīn-i mühmele ve feṯḥ-i cīm-i Fārsī ile. *Ferheng-i Mīrzā*'da ebābil kuşudur ki yere düştükçe bir daha tīz uçamayıp kuyruğun salar durur. Ḥakīm Ḥāḳānī, beyt:

چو موسیچه همه سر در هوا کش
چو دمسیچه همه دم بر زمین زن **(452ᵇ)**

(Kumru gibi başını hep havada tut, kırlangıç gibi kuyruğunu hep yere vur!)

دم غزه [dum-ġaze]: Sükūn-ı mīm ü feṯḥ-i ġayn u zāʾ-i muʿcemeteyn ile. Kuyruk dibi ki Türkīde "kuyruk sokumu" derler. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

جمع گردد بر وی آن جمله بزه
کو سری بودست ایشان دم غزه

(Bütün o günahlar onun üstünde toplanır. Çünkü o baştır, diğerleri kuyruk sokumudur.)

دمِ گاوه [dum-i gāve]: دمِ گاو [dum-i gāv]-ı merḳūmun iki maʿnāsıyla da müterādiftir.

دم لابه [dum-lābe]: Sükūn-ı mīm ve feṯḥ-i lām u bāʾ-i muvaḥḥade ile. Be-maʿnī-i seg yaʿnī köpek ki ṣāḥibin veyāḫud bir ādem elinde ekmek gördükte kuyruğun salıp yaltaklandığı ecilden tesmiye olunmuş. Ḥüseyn-i Bayḳara, ḳıṭʿa:

به مدح آنچه افزودیم در کمال
ز هجوم که گویی همان کم شود

که دم لابهٔ سگ چه شادی فزود
که از عفعفش موجب غم شود

(Bizi övmekle arttırdığın olgunluğumuzdan, hicvin sadece mübalağayı eksiltir. Köpeğin kuyruk sallaması ne mutluluk verdi de havlaması üzüntüye sebep olsun!)

دنباله [dunbāle]: Sükūn-ı nūn ve feṯḥ-i bā ile. Kuyruk ki دنب [dunb] ve دنبال [dunbāl] tercemelerinde ẕikri mürūr eyledi.

دنبِ غزه [dunb-i ġaze]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade ve feṯḥ-i ġayn-ı muʿceme ile yaʿnī iżāfetle. Üstüḫᵛān-ı düm yaʿnī kuyruk sokumu. ʿArabīde عسيب [ʿasīb] derler. Şihābeddīn-i Belḫī, beyt:

هر که از دنب غزه باز شناسد سر را
وندر آخر ز خران مهترئ آن خر را

(Her kim başı kuyruk sokumundan ayırırsa, ahırda o eşeğin diğer eşeklerden önce geldiğini de bilir.)

دنبه [dunbe]: Kuyruktur. ʿArabīde الیه [elye] derler. Kuzu, koyun, at ve ġayrı ḥayvānātta istiʿmāl olunur. Ve şarḳ koyunlarının kuyruğu iri ve müdevver olmakla teşbīhen kūn-ı maḥbūbana da دنبه [dunbe] derler. Ebulmaʿānī, beyt:

نصیحتی شنو از من که اختیار مده
برای دنبهٔ فربه دلت همین از دست

(Benim şu öğüdümü dinle: Semiz kūn için gönlünün ihtiyarını elden bırakma!)

دوازده [duvāzdeh]: ʿAdedde on iki ʿadede derler, işṇá ʿaşer maʿnāsına.

دو اسبه [du esbe]: Türkīde "çatal atlı" dedikleri. Yaʿnī bir ata binip ve bir atı yedeğine alıp ılgar ile yola gide. Diyār-ı ʿAcem'de vaż'-ı meẕkūr ʿādet olmağın ulağa, sürʿāt ve ʿacele ile ılgar edene ʿalem-i ġālibeden olmuştur. Vaż'-ı aṣlı ḥasebiyle değil mecāz-ı mürsel ṭarīḳıyladır.

دوالخواره [duvāl-ḫᵛāre]: Sükūn-ı lām ve feṯḥ-i ḫā'-i muʿceme vü rā'-i mühmele ile. Çifte koşulan sığır. Ve dahi boyunduruk maʿnāsınadır. Mīr Naẓmī, beyt:

کند گر خلاف تو گاو زمین
به گردن دوالخواره بندد همین

(Yer öküzü sana aykırı hareket ederse, derhal boynuna boyunduruk takılır.)

دواله [duvāle]: Feṯḥ-i vāv u lām ile. *Ferheng-i Cihāngīrī*'de bir dārūdur, اشنه [uşne] derler. Ṣanevber, ceviz ve bellūṭ ağaçlarına dolaşır. Aʿlāsı sefīd ve ḫoş-bū olandır ki nevʿ-i Mıṣrī'dir. Ve siyāh olan nevʿi yaramazdır ki Hindī'dir. Tütünü ṣarʿa nāfiʿdir. Ve kendi ḫafaḳāna ve iḫtināḳ-ı raḥme fā'ide verir. Ve żaʿf-ı cigere, ḳalbe ve miʿdeye ḳuvvet verir. Ona دوال [duvāl] ve دوال المسک [duvālu'l-misk] dahi derler. ʿArabīde اشنان [işnān] ve Yunanīde "seymūn" derler. Keẕā fi'l-*Bedīʿī* ve *Mecmaʿi'l-Fürs*. Ve ḳumār oynadıkları kayışa dahi "duvāle" denilir.

دومه [dūme]: Feṯḥ-i mīm ile. Fırlangaç ki eṭfāl, ellerinde fırlandırırlar bir oyuncaktır.

دوانزده [duvānzdeh]: Nūn ile دوازده [duvāzdeh]-i merḳūm gibi on iki ʿadeddir.

دوپخچه [dūpaḫçe]: Sükūn-ı vāv u ḫā'-i muʿceme ve feṯḥ-i bā vü cīm-i Fārsiyyeyn ile. Serçān dedikleri kuş ve iplik yumağı.

دوتاه [dutāh [ve دوته [duteh]: Kilāhumā bi-sükūni'l-vāv ve feṯḥi't-tā'i'l-müşennāt ve iẓhāri'l-hā. İki kat olan nesne. دوتا [dutā], دوتاو [dutāv] ve دوتای [dutāy] dahi derler. Mevlānā Cāmī, beyt:

یا شفیع المذنبین بار گناه آورده ام
بر درت این بار با پشت دوتاه آورده ام

(Ey günahkārlara şefaat eden! Günah yükü getirdim. Senin kapına bu yükü iki büklüm olmuş sırtımla getirdim.)

دوختره [dūḫtere]: Sükūn-ı vāv u ḫā'-i muʿceme ve feṯḥ-i tā'-i müşennāt u rā'-i mühmele ile. Be-maʿnī-i dūşīze, yaʿnī bikr kız. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دوخته [dūḫte]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, dikilmiş cāme ve ġayruhu. دوختن [dūḫten] lafẓından ism-i mefʿūldür.

Ṣānī, be-maʿnī-i dūşīde, yaʿnī sağılmış. Bu maʿnāya, Ebulferec-i Rūnī, mışraʿ:

کف کفایتش از شیر فتنه دوخته شیر

(Onun kifayet eli, fitne aslanından süt sağmıştır.)

دودخانه [dūdḫāne]: Yaʿnī ḫānumān, dūdmān maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

ایا ستوده به تو دودخانهٔ نبوی
جهان گرفته به عزم صواب و رای قوی

(Ey peygamberlik ocağı kendisi sayesinde övülmüş, düzgün niyeti ve güçlü görüşüyle dünyayı tutmuş olan!)

دوددال [dūddāle]: Sükūn-ı vāv u dāl-ı mühmele-i ūlá ve feṯḥ-i dāl-ı ṣāniye **(453ª)** ile. Be-maʿnī-i دودله [dūdele]. Ve ددله [dudile] dahi derler. Bir nevʿ luʿb-ı eṭfāldir ki "ḫāk delmek" dahi denilir.

دودگنده [dūd-gende]: Sükūn-ı vāv u dāl-ı mühmele vü nūn ve feṯḥ-i kāf-ı Fārsī ile. İs kokan nesne; ṭaʿām, cāme ve ġayruhumā. Mīr Naẓmī, mışraʿ:

تنش گنده و جامه اش دودگنده

(Bedeni kokuyor ve elbisesi is kokuyordu.)

دودله [dūdele]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i dāl-ı mühmele vü lām ile. Bir ağaç pāresidir. Bir sere miḳdārı iki başı ḳalemvārī yere koyup bir uzun ağaç ile başına vururlar, kalktıkta havada iken bir daha vurup atarlar. Karşıda bir ādem dahi elinde bir ağaç ile ol dahi vurur. Bu minvāl üzre nişān kodukları ağaca vurabilirse ḫoş, vuramazsa maġlūb olmuş olur. Ol küçük ağaca "bel" ve uzun ağaca "çifte" derler. ʿArabīde küçük ağaca żamm-ı ḳāf ile قلّه [ḳulle] ve uzununa مقلات [miḳlāt] derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دو دواله [du duvāle]: Be-maʿnī-i دودله [dūdele]-i merḳūm.

دوده [dūde]: Be-vezn-i سوده [sūde]. İki maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i dūdmān. Ḥakīm Ezraḳī, beyt:

شعاع درفش تو بر هر که تابد
نزاید ز اولاد آن دوده دختر

(Senin sancağının ışığı nerede parlasa, o ocaktakilerden kız çocuğu doğmaz.)

Ṣānī, dūde-i çerāġdır ki mürekkeb etmek için alırlar. Mürekkeb yapmak ṣıfatında demişlerdir, beyt:

همسنگ زاج دوده همسنگ هر دو مازو
همسنگ هر سه صمغست و آنگاه زوربازو

(Kara boya miktarı çıra isi, her ikisi kadar mazı, her üçü kadar zamk, gerisi kol kuvveti/el becerisi.)

دوره [dūre]: Vāv-ı maʿrūf ve feṯḥ-i rā'-i mühmele ile. Küçük marṭabānī tabak ve çanak maʿnāsına. Ḥakīm Sūzenī, beyt:

آن دوره گوش سر خم سیکی فروش دزدید
ازهر خم عصیری ده دوره نوش کرده

(O çanak kulaklı, meyhanecinin şarap fıçılarını çalıp her bir şarap küpünden on çanak içmiş.)

دوریسه [dūrīse] ve دوریشه [dūrīşe]: Biri sīn-i mühmele ve biri şīn-i muʿceme ile. Ḥavlı maḳrame, saçaklı zili ve miṣlu ẕālikumā her ne olursa. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دوژه [dūje]: Vāv-ı maʿrūf ve feṭḥ-i zāʾ-i Fārsī ile. Bir değirmi dikendir, eşvāba yapışır. Mevlānā Ḫaffāf, beyt:

به دلها اندر آویزد دو زلفش
چو دوژه اندر آویزد به دامن

(İki saç bölüğünü gönüllere asar. Diken gibi eteğe yapışır.)

دوژنه [dūjene]: Vāv-ı maʿrūf ve feṭḥ-i zāʾ-i Fārsī vü nūn ile. *Müʾeyyidü'l-Fużalā*'da zenbūr maʿnāsınadır. Ve *Ferheng-i Mīrzā*'da sivrisinek ve fīl ḫorṭūmudur. Ve *Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī*'de vāv yerine hā ile دهژنه [duhjene] vāḳiʿdir.

دوزینه [dūzīne]: Vāv-ı mechūl, kesr-i zāʾ-i muʿceme, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve feṭḥ-i nūn ile. Nīş-i zenbūr u peşşe masṭūrdur. Keẕā fī-*Ferheng-i Cihāngīrī*.

دوستنبه [dūstenbe]: Sükūn-ı vāv u sīn-i mühmele, feṭḥ-i tāʾ-i müşennāt ve baʿdeʾn-nūniʾs-sākine bāʾ-i muvaḥḥade ile. Kat kat olan nesneye derler. ʿArabīde مطبق [muṭabbaḳ] maʿnāsına. دوستنده [dūstende] dahi ol maʿnāyadır. Şāʿir, beyt:

چند جامه چون پیاز دارد به پوست
گرچه دوستنده است لیکن تلخ روست

(Soğan, sırtında birkaç elbise taşır. Elbisesi kat kattır ama yüzü acıdır.)

دوسنده [dūsende]: Sükūn-ı vāv u nūn ve feṭḥ-i sīn-i mühmele ile. Be-maʿnī-i çespīde, yaʿnī meyl etmiş ve eğilmiş demektir.

دوسیده [dūsīde]: Sükūn-ı vāv u yā-yı taḥtānī ve kesr-i sīn-i mühmele ile. Birkaç maʿnāyadır.

Evvel, be-maʿnī-i çespīde.

Şānī, meyl eylemek maʿnāsınadır. Şeyḫ Evḥadī, der-*Cām-ı Cem*, beyt:

آب گندیده خاک پوسیده
در تو چون نفس روح دوسیده

(Kokmuş su ve çürümüş toprak, sana nefis ve ruh gibi yakışır.)

دو شانه [du şāne]: İki maʿnāya gelir.

Evvel, çatal. Bir nevʿ gerden-benddir ki mücrimler ve günāhkārlar boyunlarına geçirirler. Mevlānā Cāmī, beyt:

کش کشاکش دو شانه بر گردن
می برد تا به خدمت ذوالمنن

(Boynunda boyunduruk, çekiştire çekiştire Allah'ın huzuruna götürürler.)

Şānī, bir nevʿ çatal ok demrenidir.

دوشه [dūşe]: Be-vezn-i خوشه [ḫūşe]. İçine süt sağdıkları ẓarfa derler. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دوشنبه [duşenbe]: Eyyām-ı usbūʿdan Bāzārertesi ki ʿArabīde اثنین [işneyn] derler.

دوشیده [dūşīde]: Kesr-i şīn-i muʿceme ile. Be-vezn-i کوشیده [kūşīde]. Emzikli ʿavrat ve sağmal ḥayvān ʿumūmen. Mīr Naẓmī, beyt:

هر دو پستان چو کار دوشیده
همچو فواره شیر جوشیده

(Her iki meme sağılma esnasında fıskiye gibi süt fışkırır.)

دوشیزه [dūşīze]: Vāv-ı maʿrūf ve kesr-i şīn u sükūn-ı yā-yı taḥtānī vü feṭḥ-i zāʾ-i muʿcemeteyn ile. Bikr kız maʿnāsına. Kemāl İsmāʿīl, beyt: **(453b)**

دوشیزگان خاطر من بین که غنجه وار
بر رخ گرفته اند ز تو شرمسار دست

(Benim düşünce bakirelerime bak! Senden utandıkları için gonca gibi, ellerini yüzlerine tutmuşlar.)

Ḥakīm Ḫāḳānī, beyt:

آمد سماع زیور دوشیزگان غیب
بی رقص و حال چون کر و اعمی چه مانده ای

(Semā, gaip bakirelerine süs olarak geldi. Ne diye kör ve sağır gibi semāsız ve halsiz kaldın!)

Cemʿ murād olundukta hāʾ-i ʿalāmet kāf-ı ʿAcemī'ye ibdāl olunur. Ḳāʿide-i külliyyedir.

دوشینه [dūşīne]: Vāv-ı maʿrūf ve kesr-i şīn-i muʿceme ile. Dün geceki demektir. دوش [dūş] dün gecedir, yā ve nūn ḥarfleri edāt-ı ittiṣāftır. Merciʿi nisbet-i müʾekkededir. Zīrā yā, nisbīdir ve nūn, teʾkīd-i nisbet içindir ve hā, ḫuṣūṣiyyet maʿnāsın ifāde eder. Baʿżı isme mużāf olup دوشینه مِی [mey-i dūşīne] ve دوشینه نایِ [nāy-ı dūşīne] derler. Şāh Ṭāhir-i Dekkenī, beyt:

کینه ورزی مکن از نالهٔ دوشینهٔ ما
حیف باشد که بود در دل تو کینهٔ ما

(Bizim dün geceki ahımıza kin besleme! Senin gönlün bize kin duyarsa yazık olur.)

دوغه [dūġa] ve **دوغینه** [dūġīne]: Evvel bi-fetḥi'l-ġayn, ṣānī bi-kesrihā ve sükūni'l-yāʾi't-taḥtānī ve fetḥi'n-nūn. Kilāhumā yağ süzecek ālet.

دوگانه [dugāne]: Fetḥ-i kāf-ı Fārsī ile. İkişer ve iki dāne demektir. Meṣelā یگانه [yegāne], دوگانه [dugāne], سگانه [segāne] ve چهارگانه [çehārgāne] derler.

دوگچه [dūgçe]: Sükūn-ı kāf-ı Fārsī ile. Muṣaġġar-ı دوگ [dūg]dur. Ve māsūre ki mekūk içine koyup bez dokurlar.

دوگ رشته [dūg-rişte]: Sükūn-ı kāf-ı Fārsī ile. İplik eğirdikleri iğ. Ve ḫayme ṭınābı büktükleri iğ ve emṣāli.

دوگریسه [dūg-rīse]: Kesr-i rāʾ-i mühmele, sükūn-ı yā-yı taḥtānī ve fetḥ-i sīn-i mühmele ile. Ağırşak. Ve iğ ile maʿan oldukta, yalnız ağırşağa بادریسه [bād-rīse] derler.

دولانه [dūlāne]: Vāv-ı mechūl ve fetḥ-i lām u nūn ile. Bir meyve adıdır, bāġda ve dağda olur. Ammā bāġda olan leẕīẕ olur ve bir miḳdār mayḫoştur. Surḫ-reng elmaya müşābeheti vardır. Elmadan küçük olur. Erik gibi içinde bir dāne çekirdeği vardır. Ṭabīb Yūsufī, beyt:

دولانهٔ سرخ بوستانی
نیکست به معده و جگر هم

(Bostanda yetişen kırmızı küçük elma, mide ve ciğere iyi gelir.)

دوله [dūle]: Vāv-ı mechūl ve fetḥ-i lām ile. Beş maʿnāya gelir.

Evvel, be-maʿnī-i püşte-i bülendī. Ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

هر که برین ره نرود دره و دوله است رهش
من که برین شاهرهم بر ره هموارم ازو

(Her kim bu yolda gitmezse, yolu inişli çıkışlı ve engebelidir. Ben bu anayolda ilerlediğim için yolum dümdüz gidiyor.)

Şeyḫ Evḥadī, der-*Cām-ı Cem*, beyt:

شب تاریک و دیو پیغوله
راه باریک دوله بر دوله

(Gece karanlık, köşe bucak ıssız. Yol girintili çıkıntılı ve dar.)

Ṣānī, mekr ve ḥīle maʿnāsına. Üstād Ferruḫī, beyt:

ز بهر آنکه از چنگ تو فردا چون رها گردد
کنون دائم همی خواند کتاب حیله و دوله

(Yarın senin elinden nasıl kurtulacak diye, bugün hep hile ve oyun kitabı okuyor.)

Ṣāliş, nāle ve feryād maʿnāsına. Ḥakīm Nizārī-i Ḳuhistānī, ḳıṭʿa:

گرچه دارد ز اعتراض جهول
سینه بر تیر طعنه چون چوله

لیک نزدیک او چنان باشد
که سگ از دور می کشد دوله

(Cahillerin attığı itiraz ve kınama oklarıyla göğsüm ok kabına dönse de bu ona köpeğin uzaktan uluması gibi gelir.)

Rābiʿ, be-maʿnī-i şikem. Büsḥāḳ-ı Eṭʿime, beyt:

شهله چربش دوله گیپا پاچه دست و کله سر
روده زیچک شش حسیبک دل کباب و خون جگر

(Et iç yağı, karın mumbar dolması, el paça, baş kelle, bağırsak koyun bağırsağı kavurması, akciğer kuzu bağırsağı kavurması, gönül kebap, ciğer kandır.)

Ḫāmis, ol kimesneye derler ki kendi bir nesne değilken kendini nesne ẓann eyleye. ʿArabīde üç maʿnāyadır. Evvel, toz ve toprak kalkmak ki Fārsīde گردباد [gird-bād] derler. Ṣānī, ol māl ve rızḳa derler ki bir elden bir ele vāṣıl ola. Ṣāliş, māl-dār, ġanī ve bī-niyāz maʿnāsınadır.

دو مویه [du müye]: Sakalı kırgıl adam yaʿnī sakalın bir miḳdārı ağarmış ola. دو موی [du müy] dahi derler.

دویره [düyere]: Żamm-ı vāv ve feṯḥ-i yā-yı taḥtānī vü rāʾ-i mühmele ile. Ḳumār kayışı. Keẕā fi'l-*Mecmaʿ*.

دهله [duhle]: Sükūn-ı hā ve feṯḥ-i lām ile. Geven dedikleri ot. Baʿżı nüsḫada "kındıra" dedikleri ottur. Üstād Laṭīfī, beyt:

بر پشت اگر خار کشی هم دخ و دهله
بِه زان که نانی طلبی نا سره کهله

(Sırtında diken, hasır ve kındıra otu taşıman, ciğeri beş para etmez asalağın ekmeğini istemenden iyidir.)

مع الياء التحتانى

[maʿa'l-yā'i't-taḥtānī]

دبيقى [dubīḳī]: Kesr-i bā'-i muvaḥḥade ve sükūn-ı yā-yı taḥtānī ile. Baʿżı nüsḫada feṭḥ-i yā-yı taḥtānī ile (دبيَقى dubyeḳī). Bir şehir ismi olmak üzre dahi mervīdir.

دخترزاى [duḫter-zāy]: Her bār kız doğuran ʿavrata derler. دختر [duḫter] kızdır ve زاى [zāy] زاييدن [zāyīden] **(454ª)** lafẓının ism-i fāʿili olur.

دراى [durāy]: Feṭḥ-i rā'-i mühmele ile. Dülger āletlerinden "iy demiri" dedikleri ālettir.

دردى [durdī]: Şarāb, yağ, bal ve onlara benzer nesnelerin dibine çöken çirk ve süflü. ʿAbdusselām Peyāmī, beyt:

ما رند صبوحى زدهٔ مست الستيم
پيش از همه دردى كش و پيش از همه مستيم

(Biz sabuhi şarabı elest meclisinde çekmiş rintleriz. Herkesten önce tortu çekmiş, herkesten önce sarhoş olmuşuz.)

درستى [dursitī]: Sükūn-ı rā vü kesr-i sīn-i mühmeleteyn ü tā'-i müşennāt ile. Nām-ı duḫter-i Kisrā'dır ki Behrām-ı Gūr onu ḥabāle-i izdivāca getirmişti. Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

دخت كسرى ز نسل كيكاوس
درستى نام و نغز چون طاوس

(Kisrā'nın kızı Keykāvus neslindendi. Adı Dursitī idi, kendi tavus gibi güzeldi.)

Ve żamm-ı rā vü süḳun-ı sīn-i mühmeleteyn ile (دُرستى durustī), ṣaḥīḥ ve doğru olmak maʿnāsınadır ki راستى و درستى [rāstī vu durustī] derler.

دشتى [duştī]: Sükūn-ı şīn-i muʿceme ve kesr-i tā'-i müşennāt ile. Bir nevʿ siyāh kurttur ki balçık içinde ḥāṣıl olur. Ona زلو [zelū] ve سلوک [sulūk] dahi derler. Ḥażret-i Mevlānā, beyt[1]:

مرو زين خانه اى مجنون كه كردى دل ز هجران خون
چو دشتى را فرو بردى عجائب نيست خون رفتن

(Ey deli! Bu evden gitme! Çünkü ayrılık yüzünden kan döküyorsun kan! Sülüğü bölünce kan akmasına şaşılmaz.)

دشوارزاى [duşvār-zāy]: Vaż'ı ḥamlde her bār zaḥmet çeken ʿavrata derler. Ḫᵛāce Ḥüseyn-i Şenāyī, beyt:

گاه بهر مادر دشوارزاى طالعم
دايهٔ خونخوارهٔ نا مهربان مى آورم

(Talihimin zor doğuran anası için, bazen acımasız ve zalim bir ebe getiririm.)

دغوى [duġūy]: Żamm-ı ġayn-ı muʿceme, sükūn-ı vāv ve iẓhār-ı yā-yı taḥtānī ile. Türkistān ser-ḥaddinde bir ṣaḥrānın ismidir. Keẕā fī-*Şerefnāme*.

دنيى [dunyī]: Sükūn-ı nūn ve kesr-i yā-yı taḥtānī ile. Dünyā maʿnāsınadır. Muḳābili عقبى [ʿuḳbá]dır. Yā'nın kesriyle de ve elif-i maḳṣūre gibi feṭḥa ile de cā'izdir, موسى [mūsá] ve عيسى [ʿīsá] gibi. Ḫᵛāce Selmān, ḳıṭʿa:

اگر عكس رخ و بوى سر زلفت نبودندى
كه بنمودى شب ديجور نور از طور موسى را

به بازار سر زلفت كه هست آن حلقهٔ سودا
نباشد قيمتى چندان متاع دين و دنيى را

(Saçının kokusu ve yüzünün yansıması olmasaydı, Tur dağında Hz. Musa'ya zifiri karanlıkta kim ışık gösterirdi! Kara halka/sevda halkası olan saçının arzusu pazarında, din ve dünya mallarının asla kıymeti olmaz.)

1 Müellif bu beyti 'dikenli çöl bitkisi' anlamına gelen "deştī" maddesinde de kullanmıştır (O.Y.).

دوالک بازی [duvālek-bāzī]: دوال باز [duvāl-bāz]-ı merḳūm maʿnāsına. Yaʿnī ḥīle-bāz. Şāh Nāṣır-ı Ḫüsrev, beyt:

ای منافق یا مسلمان باش و یا کافر به دل
چونت باید با خداوند این دوالک باختن

(Ey münafik! Ya müslüman ol ya da kāfir ol! Rabbinle kalben bu aldatmaca oyununu oynamak sana gerekli mi?)

دو برجی [du burcī]: Sükūn-ı vāv u rāʾ-i mühmele ve żamm-ı bāʾ-i muvaḥḥade ile. ʿAvratın pinhānī oynaşına derler. Ḥakīm Şifāyī, beyt:

ای مخترع کوفتهٔ خاصه و خرجی
خرجی ز تو و خاصه ز یاران دو برجی

(Ey sıradanlık ve seçkinlik köftesini icat eden! Sıradanlık senden, seçkinlik gizli gizli oynaşan dostlarındandır.)

دوتای [dutāy]: Feṯḥ-i tāʾ-i müşennāt ile. İki kollu ṭanbūr. Ḫᵛāce Ḥāfız, beyt:

مغنی کجایی دوتایی بزن
به یکتایئ او که تایی بزن

(Ey çalgıcı! Nerdesin? İki kollu tamburu çal! Allah'ın birliği aşkına bir kez olsun çal!)

دوران [dūrān]: Vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i rāʾ-i mühmele ile. Nāy maʿnāsınadır ki ḫunyāgerler çalarlar. Baʿżı nüsḫada zāʾ-i muʿceme ile (دوزان dūzān) mervīdir.

دوروزی [durūzī]: Yaʿnī ṣıḥḥat-i beden ve ten-dürüstlük maʿnāsına. Faḫr-i Gürgānī, beyt:

دوروزی و درستی مر ترا باد
مباد از بخت بر جان تو بیداد

(Sağlık ve afiyet seninle olsun! Talihten senin canına bir zulüm gelmesin!)

دوری [dūrī]: Vāv-ı mechūl ile. Bir nevʿ güldür. İçi bir renk, taşrası bir renk olur. Ḥakīm Esedī, beyt:

هزاران صف گل دمیده ز سنگ
ز صدبرگ و دوری و از هفترنگ

(Taştan binlerce sıra gül bitmiş: Yüz yapraklı gül, iki renkli gül ve yediveren gülü...)

Ve iki yüzlü olduğu münāsebetle münāfiḳa da derler. Vāv-ı maʿrūf ile yaʿnī işbāʿ ile ıraklıktan beyāndır.

دوزای [dūzāy]: Vāv-ı mechūl ve feṯḥ-i zāʾ-i muʿceme ile. Ve rāʾ-i mühmele ile دورای [dūrāy] dahi mervīdir. Nüsḫa-i Mīrzā İbrāhīm'de mezāmīrden bir nevʿdir yaʿnī bir nevʿ sūrnādır. *Mecmaʿu'l-Fürs*'te nāya dahi derler diye masṭūrdur.

دوستکامی [dūst-kāmī]: İyilik sanan dostlara derler. Kemāl İsmāʿīl, beyt:

منت خدای را که شهنشاه شرع را
اسباب دوستکامیٔ دولت میسرست

(Minnet Allah'ındır! Şeriatın padişahlar padişahı için devlet meclisinde iyi düşünceli dostlar hazırdır.)

دوستگانی [dūstgānī]: Kāf-ı Fārsī ile. Ol dolu ḳadeḥtir ki bāde-ḫᵛārlar miyānında maʿrūf ve meşhūrdur. Meclis āḫirinde birbirlerine muḥabbeten içerler. Ḫᵛāce Ḥüseyn-i Şenāyī, beyt:

که این پندم آید ز دارا به گوش
که چیزی بجز دوستگانی منوش

(Bu öğüdüm Dārā'dan geliyor, iyi dinle: Dostluk kadehinden başka bir şey içme!)

Bu beyitten fehm olunur ki muṭlaḳ dolu ḳadeḥtir; meclis evvelinde olsun, āḫirinde olsun. Şems-i Faḫrī, beyt:

دوستگانی جمله بر یادش خورند
روز عشرت دوستان با دوستان **(454ᵇ)**

(Eğlence günü dostlar dostlarıyla hep seni hatır-

layarak kadeh içerler.)

Kitābu's-Sāmī fi'l-Esāmī'de Mevlānā Meydānī dahi bu maʿnāya ẕikr etmiştir. Bāde meclisinde şarāb içilen ḳadeḥten büyük ḳadeḥtir ki muḥabbeten içerler, ona dūstgānī dahi derler. Bu maʿnāya, ḥażret-i Mevlānā ḳuddise sirruhu, beyt:

تمام اوست که فانی شدست آثارش
به دوستگانئ اول تمام شد کارش

(Bütün izleri silinen, daha ilk büyük kadehte işi tamamlanan kişi tamdır.)

Şeyḫ Niẓāmī, beyt:

منم و من و یکی دل نه به می به خون دیده
دوبدو بهم نشسته همه شب به دوستگانی

(Ben ve gönül, şarapla değil kanlı gözyaşıyla, ikimiz baş başa, gece boyunca bir büyük kadeh içip birlikte oturduk.)

دو سوی [du sūy]: Żamm-ı sīn-i mühmele ile. İki bölük gīsū. Mevlānā Hilālī, dertercīḥ-i maḥbūb ez-maḥbūbe, beyt:

نوعروسی به ناز جلوه کنان
چون دوسوی از قفا فکنده عنان

(Bir yeni gelin nazla cilve yapıp iki bölük saçı başından aşağı bırakmış.)

دوگجی [dūgcī] ve **دگجی** [dugcī]: Sükūn-ı kāf-ı ʿAcemī ile. ʿAvrāt, kettānı veyāḫud ipliği eğirip iğ üzerine sardıklarına derler. گروهه [gurūhe] maʿnāsına da mervīdir.

دوموی [du mūy]: Kırgıl ki sakalın nıṣfı ağarmış ola. Ve bir maʿnāsı dahi iki omuzdan aşağı inen saç. Mevlānā Hilālī, beyt:

تار کاکل ز موی گیسو به
به خدا زان دوموی یکمو به

(Kākül teli, büklümlü saç telinden iyidir. Allah için, o iki bölük saçtansa bir tel iyidir.)